

४१४ अक्षरम् ।

MAHABHARATAM

ANUCASANA PARVA

WITH TEXT & TRANSLATION

PUBLISHED AND DISTRIBUTED GRATIS

BY

PRATAP CHANDRA ROY.

श्रीमहाभारतम् ।

श्रीमहाभारतस्य अष्टमोऽध्यायः ।

अनुशासनपर्वः ।

राजोपाधिकेन श्रीप्रतापचन्द्रेण

प्रकाशितम्

मूल्यं विना वितोष्यम् ।

“ वृक्षवादादिवान्मया वृक्षं विनाशयिष्ये ”

कविकाता श्रीराम् द्वीढान्तर्गत

१ नं राजा सुबुद्धश्च द्वीढं भारतवर्षे

श्रीप्रतापचन्द्ररायश्च सुश्रितम् ।

प्रकाशकः १८८८ ।

४१४ अक्षरम् ।

NOTICE.

Intending subscribers to the English Mahabharata will please apply for copies without delay. The extra number of copies taken in hand is 1500 only, which is likely to be exhausted soon.

1 Raja Gokul Das' Street Dattaya Bharata Karyahya. Calcutta.	} PRATAP CHANDRA ROY
--	----------------------

वैशम्पायन उवाच । एवमुक्त्वा तु भगवान् शुण्यांस्तस्य महा-
जनः । तपस्वश्च शुचिर्भूत्वा कथयामास धीमतः ॥ २५ ॥

वासुदेव उवाच । शुच्यूर्ध्वं ब्राह्मणेन्द्रास्त्रह तात शुधि-
हिर । जज्ञापगीव नामानि ऋष्यश्वेह कपीहिने ॥ २६ ॥ बह-
वाप्तह जे पूर्वं शम्भवेतोः सुदुष्करम् । वषावद्भगवान् दृष्टो भवा
पूर्वं समाधिना ॥ २७ ॥ शम्भवे निहते पूर्वं रौक्मिणेधन धीमता ।
धत्तेति दादधे वपे शम्भवतपज्जवीहि माम् ॥ २८ ॥ प्रद्युम्बाद्-
दिष्णादीन् रुक्मिण्या वीक्ष्य पुत्रकान् । पुत्रार्चिनौ मामुपेत्य
वाक्यमाह शुचिष्ठिर ॥ २९ ॥ शूरं बलवतां ये हं कामरूपमक-
ल्पयम् । शाकृतुष्यं मम सुतं प्रवच्छास्यत मा विरम् ॥ ३० ॥
न हि तेऽप्राप्यमस्तीह त्रिषु लोकेषु किञ्चन । लोकान् हृजेस्त्वम-
परानिच्छन् बद्धुर्लौदह ॥ ३१ ॥ खदा दादधवर्षाणि व्रतौ-
भूतेन शुध्यता । पाराध्य परुभर्तारं रुक्मिण्यां जनिताः सुतः
॥ ३२ ॥ चारुद्विषाः सुचारुस्य चारुवेष्टो वयोधनः । चारुजवा-
चारुजघाः प्रद्युम्बाः पशुरेव च ॥ ३३ ॥ यथा ते जनिताः पुत्रा
रुक्मिण्यां चारुविज्रमाः । तद्या ममापि तनवं प्रवच्छ मधुसूदन
॥ ३४ ॥ इत्येवं बोद्धितो दिव्या तामवीक्षं सुमध्यमाम् । अनु-
जानीहि मां दाधि करिष्ये वचनं तव ॥ ३५ ॥ सा च मामल्लवी-
रञ्च विज्रवाह शिवाय च । ब्रह्मा शिवः कामपय नद्यो हिंसा
मनोमुगाः ॥ ३६ ॥ सेतौषधी वज्रवाहाम्बुदांशुशिंगणा चरा ।
शमुद्रा दक्षिणास्तोभा जज्ञाणि पितरो यदाः ॥ ३७ ॥ दिव-
पन्नगो दिवकन्या दिवमातर एव च । मन्वस्तराणि गावश्च चन्द्रमाः
अविता चरिः ॥ ३८ ॥ चाबिलौ ब्रह्मविद्या च ज्ञतवो वल्लर-
स्तथा । अथा जवा मुहूर्त्ताश्च निमेषा युगपथेवाः ॥ ३९ ॥
रश्मन्तु सर्वं तं गतं त्वां दादव सुखाय च । अरिहं गच्छ पन्थान-
मग्रमप्तो भवानह ॥ ४० ॥ एवं कृतस्त्वज्जवनस्तयाहं ततोऽध्वनु-

आब कपीन्द्रपुत्रीम् । पितुः समीपं नरसत्तमस्य मातुश्च राज्ञश्च
 तयाङ्गकस्य ॥ ४१ ॥ गत्वा समावेद्य बह्व्रवीणां विद्याधरेन्द्रस्य
 सुता भवार्ता । तानम्यनुशास्य तदतिदुःखाद्गृहं नवैवातिबलस्य
 रामम् ॥ ४२ ॥ तथोचतुः प्रीतियुतो तदानीं तपः ससहस्रं ब-
 तोऽस्त्वविघ्नम् ॥ ४३ ॥ प्राप्यानुष्ठां गुरुजनादहं तार्क्ष्यं भवितावम् ।
 सोऽवहद्विमवन्तं मां प्राप्य चैनं व्यसर्जयम् ॥ ४४ ॥ तदाहमह-
 तान् भावानपहं गिरिसत्तमे । क्षेत्रज्ञ तपसां श्रेष्ठं पञ्चाम्यह-
 मुत्तमम् ॥ ४५ ॥ दिव्यं वैवाघ्रपादस्य उपमन्योर्महात्मनः ।
 पूजितं देवगन्धर्वप्राज्ञा लब्ध्वा समाव्रतम् ॥ ४६ ॥ ध्रुवकुम्-
 कदध्वनारिकेलैः कुरवककेतकजम्बुपाटलाभिः । वटवकुण्ड-
 वल्लभाभिविल्लैः सरलकपित्थपिपलासालताभिः ॥ ४७ ॥ बह्वी-
 रुदपुन्नागेरथोकाम्नातिमुक्तकैः । मधुकैः कोविदारैश्च चम्पकैः
 पनसैस्तथा ॥ ४८ ॥ अन्यैर्वृक्षविधैश्चैः फलपुष्पप्रदेषुतम् । पुष्प-
 गुल्फलताकीर्णं कदलीपञ्चयोमितम् ॥ ४९ ॥ नानाप्रकुनिर्गन्धोऽप्यै-
 फलैश्चैरलङ्कृतम् । यथास्नानविनिश्चितैर्भूषितं भस्मरश्मिभिः
 ॥ ५० ॥ रुद्रवानरयादूँलसिंहरीपिसमाकुलम् । कुर-
 कीर्णं माष्णारभुजगाव्रतम् ॥ ५१ ॥ पूजैश्च सगजानीनां सहि-
 पार्श्वनिषेवितम् । दिव्यस्त्रीगीतवज्रहो गार्हतोऽभिमुखो यवो
 ॥ ५२ ॥ धारानिनादैर्विहगप्रणदैः शुभैस्तथा वृद्धितैः कुण्ड-
 राणाम् । गीतैस्तथाकिन्नराणामुद्गारैः शुभैः स्वनैः सामगानाञ्च
 वीर ॥ ५३ ॥ अचिन्त्य मनसाप्यन्यैः करोमिः समलङ्कृतम् ।
 विधालैश्चानिघरणैर्भूषितं कुसुमाव्रतैः ॥ ५४ ॥ विभूषितं पुष्प-
 पवित्रतोयया सदा च जुष्टं नृप जङ्गुकथया । विभूषितं चक्रे-
 श्चतां वरिष्ठैर्महात्मभिर्वेष्टिसमानकल्पैः ॥ ५५ ॥ वाक्पादारैरप्युपै-
 र्जप्यनित्यैः सप्रसासैर्बोधिभिर्धाननित्यैः । धूमपायैश्च सपैः सौर-
 प्यैश्च संकष्टश्च ब्राह्मणेभ्यैः समन्तात् ॥ ५६ ॥ गोचारिणोऽवाञ्ज-

कुहा इतोऽसूयसिक्तास्तथा । भरीचिपाः क्रिययाश्च तथैव जग-
 चारिणः ॥ ५७ ॥ अष्टत्यक्तमध्याह्नं तथाऽसुहृदधिविनः । शीर-
 चर्माभ्यरचरास्तथावच्छलवारिणः ॥ ५८ ॥ सुदुःखाश्रितमांसा-
 स्तान्दहतः सुतपोधनान् । पञ्चाक्षरीन् बहुविधान् प्रवेष्टुमुप-
 चक्रमे ॥ ५९ ॥ सुपूजितं देवगणैर्महात्मभिः शिवादिभिर्भारत-
 पुण्ड्रकक्षैभिः । वराह तदात्ममच्छब्दं सदा द्विवीर राजन्
 चयिमच्छब्दं यथा ॥ ६० ॥ क्रीडन्ति ययैनं कुहा जगैर्वाप्राय
 मितवत् । प्रभावाद्दीप्ततपसां सन्निकर्षाश्चहात्मनान् ॥ ६१ ॥
 तदात्ममपदे खेष्टे सर्वभूतमनोरमे । सेविते दिव्यादूर्ध्वैर्वेद-
 वेदाङ्गधारणैः ॥ ६२ ॥ नामानियमविष्कातैर्हृदिभिः सुमहा-
 त्मभिः । प्रविशन्नेव चापच्छं जटाशीरधरं प्रभुम् ॥ ६३ ॥ तेजसा
 तपसा चैव दीप्यमानं यथानकम् । शिष्यैरनुगतं शान्तं युवानं
 ब्राह्मण्यर्षभम् ॥ ६४ ॥ शिरसा वन्दमानं मानुषमन्युरभाषत ।
 स्वागतं पुच्छरीकाश्च सफळानि तपांसि नः । यः पूज्यः पूजयति
 मां द्रष्टव्यो द्रष्टुमिच्छसि ॥ ६५ ॥ तमहं प्राप्स्यसिभूजाः शृगपक्षि-
 ष्वद्याम्बिषु । धर्मं च शिष्यवर्गे च समपूज्यमनामवम् ॥ ६६ ॥
 ततो मां भगवानाह वाक्पा परमवशुना । लप्स्यसे तनवं हृष्या
 आत्मतुल्यमसंघवम् ॥ ६७ ॥ तपः सुमहात्म्याव तोषयेथान-
 मोद्धारम् । इहदेवः उपजीकः समाक्रीडत्यधोमुखः ॥ ६८ ॥
 इहैनं दैवतत्रेष्ठं दिवाः सर्पिगण्याः पुरा । तपस्या ब्रह्मचर्येण
 चत्येन च हनेन च ॥ ६९ ॥ तोषयिष्या शुभान् कामान् प्राप्त-
 यस्तो जनाह्नैः । तेजसा तपसाश्चैव निधिः स भगवानिह ॥ ७० ॥
 शुभाशुभान्वितान् भावान् विहजन् सर्हिपञ्चवि । चास्ते दिव्या
 यथाचिन्त्यो बं प्रार्थयसि यत्तुहन् ॥ ७१ ॥ शिरस्यकशिपुर्वी-
 ऽभूद्भानवो मेरुकल्पनः । तेन सर्वापरैश्चक्षुर्ध्वं सर्वात् प्राप्तं समा-
 बुद्धम् ॥ ७२ ॥ तस्यैव पुत्रप्रवरो मन्दरो नाम विवृतः । कदा-

ईश्वराणां वर्षाविह्वलमसिधवत् ॥ ७१ ॥ विष्णोश्चक्रं ततोर्
 वक्ष्यमाह्वयस्य च । यीशं पुराभवत्तात ग्रहस्याङ्गेषु केषव
 ॥ ७२ ॥ वत्तदुगवता पूर्वं दत्तं चक्रं तवानव । जलान्तरपरं
 हृत्वा दैत्यं वक्ष्यगर्वितम् ॥ ७३ ॥ उत्पादितं कृपाहेन हीनं
 ज्वलनसंविभम् । दत्तं भगवता तुभ्यं दुर्द्वयं तेजसाद्भुतम् ॥ ७४ ॥
 नयन्तं द्रष्टुमन्येन वर्ज्यवित्ता पिनाकिनम् । सुदर्शनं भवत्येवं
 भवेनोक्तं तदा तु तत् ॥ ७५ ॥ सुदर्शनं तदा तस्य लोके नाम
 प्रतिष्ठितम् । तत्पञ्चमभवत्तात ग्रहस्याङ्गेषु केषव ॥ ७६ ॥
 ग्रहस्यातिवलस्याङ्गे वरदत्तस्य धीमतः । न यस्त्राणि वक्ष्यन्ते
 चक्रदण्डयान्यपि ॥ ७७ ॥ चर्द्दमानाश्च विनुषा ग्रहेण सुबली-
 यसा । शिवदत्तवरान् जप्पुरसुरेन्दान् सुरा भयम् ॥ ७८ ॥ तुष्टी
 विद्युत्प्रभस्यापि त्रिलोकेष्टरतां ददौ । यत्तं वर्षयन्तं साश्रमात्ममसिद्धं तोषणम् ॥ ७९ ॥
 लोकेष्टरतांभवत् ॥ ८० ॥ ममैवानुचरो नित्यं भवितामीति चात्र-
 वीत् । तथा पुनश्चक्षाणामभ्युतं ददौ प्रभुः । कुषीपश्च स
 हृदी राज्येन भगवानजः ॥ ८१ ॥ तथायतमुखो नाम चात्रा
 हृष्टो महासुरः । येन वर्षयन्तं साश्रमात्ममसिद्धं तोषणम् ॥ ८२ ॥
 तं प्राह भगवांस्तुष्टः किं करोमीति यष्टुरः । तं वै यतमुखः
 प्राह योगी भवतु मेऽहृतः ॥ ८३ ॥ वक्ष्यन् वैरतयेष्ठं चाख्यन्
 संप्रयच्छ मे । तथेति भगवानाह तस्य तद्वचनं प्रभुः ॥ ८४ ॥
 स्वायम्भुवः क्रतुस्यापि पुत्रार्थमभवत् पुरा । चाविष्ट योगीनात्मानं
 त्रीणि वर्षयन्तान्यपि ॥ ८५ ॥ तस्य चोपददौ पुत्रान् सद्यस्तं
 क्रतु संमतान् । योगीष्टुरं दिवगीतं वेत्य कथा न संभवः ॥ ८६ ॥
 याज्ञवल्क्य इति स्यातः ऋषिः परमधार्मिकः । चाराज्य स
 महादेवं प्राप्तवानतुलं ययः ॥ ८७ ॥ वेदव्यासश्च योगात्मा परा-
 यरसतो मुनिः । सीऽपि यष्टुरमाराध्य प्राप्तवानतुलं ययः ॥ ८८ ॥
 वाल्मीकिश्च महावता श्रवणाताः पुरा किल । तैः क्रुद्धैर्मगवान्

इहोत्पत्ता तीर्त्तितीक्ष्णत् ॥ ८० ॥ तांवापि इवतयेष्ठः प्राह
 ब्रौतो जगत्पतिः । सुपर्णं सोमहर्तारं तपसोत्याहविष्यथः ॥ ८१ ॥
 महादेवस्य रोषाच्च पापो नष्टः पुराभवत् । तावत्तपसपात्रेन
 हिवैरन्याः प्रवर्तिताः । ततः पानीयमभवत् प्रसन्ने तत्रत्यके भुवि
 ॥ ८२ ॥ अवेर्भास्त्रापि भर्तारं संत्यज्य ब्रह्मवादिनी । नाहं
 तस्य मुनेर्भूतो वधगात्र्यां कवचम् ॥ ८३ ॥ इत्युक्त्वा सा महा-
 देवमगच्छत् शरणं किञ्च । निराहारा महादेवेस्त्रीणि वर्ष-
 यतान्यपि ॥ ८४ ॥ अथैतं मुपलक्ष्यैव प्रसाह्यं भवस्य सा ।
 तामब्रवीदसन् देवो भविता वै सुतस्तव ॥ ८५ ॥ विना भर्ता च
 रुद्रेण भविष्यति न संभवः । वंसे तवैव नास्ती तु स्यातिं वास्यति
 वेष्टितान् ॥ ८६ ॥ विकर्ष्य महादेवं तथा भक्तः सुखावहम् ।
 प्रसाद्य भगवान् सिद्धिं प्राप्तवान् मधुसूदन ॥ ८७ ॥ प्राकट्यः
 संश्रितास्त्रा वै भववर्षयतान्यपि । आराधयामास भवं मनोवज्रेण
 केचन ॥ ८८ ॥ तच्चाह भगवांस्तुष्टो एवकारो भविष्यति ।
 वत्सासुया च ते कौत्सिस्त्रीलोक्य वै भविष्यति ॥ ८९ ॥ अथब्रह्म
 कुलं तेःस्तु महर्षिभिरसंस्कृतम् । भविष्यति दिग्बेष्टः सूतकर्ता
 सुतस्तव ॥ ९० ॥ सावर्षिं वापि विख्यातं ऋषिरासीत् कृते युगे ।
 इह तेन तपस्तप्तं घट्टिवर्षयतान्यथ ॥ ९१ ॥ तमाह भगवान्
 रुद्रः साक्षात्तुष्टोऽस्मि तेऽनघ । प्रत्यङ्मुखोऽविख्यातो भवितास्व-
 ज्जगत्पतिः ॥ ९२ ॥ अत्रेण तु पुरा देवो वाराणस्यां जनार्दन ।
 आराधितोऽभूद्वक्त्रेण दिग्वावासा भक्तगुणितः ॥ ९३ ॥ आराध-
 य महादेवं देवराज्यमवाप्तवान् । नारदेन तु भक्त्यासी भव
 आराधितः पुरा । तस्य तुष्टो महादेवो जगो देवगुरुर्गुरुः ॥ ९४ ॥
 तेजसा तपसा कौत्तरां सत् समो न भविष्यति । गौतेन वाहि-
 तस्येन नित्यं मामनुवास्यसि ॥ ९५ ॥ यथापि च यथा दृष्टो
 देवदेवः पुरा विभो । साक्षात् पशुपतिस्तात तच्चापि शृणु

माधव ॥ १०६ ॥ सर्वेषु मया दैवः प्रवर्तितः तथा विभी ।
 प्रवीक्षितो महातीक्ष्णश्चापि शत्रुं विस्तरम् ॥ १०७ ॥ ब्रह्मापह
 ने पूर्वं देवदेवाण्येवैवरात् । तत् सर्वं निष्पत्तिमाद्य कथयिष्यामि
 तेजस ॥ १०८ ॥ पुरा कृतयुगे तात क्षत्रियादीन्कथाबधाः ।
 व्याघ्रपाद इति ज्ञातो वेदवेदाङ्गपारगः ॥ १०९ ॥ तस्माच्चनभवं
 पुत्रो धीम्यश्चापि ममानुजः । कस्यचित्त्वच काकस्य धीम्येन सह
 माधव ॥ ११० ॥ आगच्छमायमं क्रीडनं मुनीनां भावितात्मनाम् ।
 तत्रापि च मया दृष्टा दुष्प्रमाना पयस्विनी । क्षत्रितश्च मया क्षीरं
 स्नादुतो ज्ञमृतोपमम् ॥ १११ ॥ ततोऽहमभुवं बाह्याञ्जननी-
 मात्मनस्तथा । क्षीरोदनसमायुक्तं भोजनं हि प्रवच्छ ने ॥ ११२ ॥
 अभावाच्चैव दुग्धस्य दुःखिता जननी तदा । ततः पिष्टं समा-
 खोह्य तोयेन सह माधव ॥ ११३ ॥ आवयोः क्षीरमित्येवं पानार्थं
 समुपानयत् । अथ गव्यं पयस्तात कदाचित् प्रापितं मया ।
 पित्राहं वज्रकाले हि नीतो आतिकुलं ममत् ॥ ११४ ॥ तत्र सा
 चरति देवी दिव्या गौः सुरनन्दिनी । तस्याहं तम् प पीत्वा
 रसेन ज्ञमृतोपमम् ॥ ११५ ॥ आत्मा क्षीरगुणार्थैः प्रसन्न हि
 सन्ममम् । स च पिष्टरसस्तात न मे प्रीतिमुपावहत् ॥ ११६ ॥
 ततोऽहमभुवं बाह्याञ्जननीमात्मनस्तदा । नैवं क्षीरोदनं मात-
 र्यं मे दत्तवत्यसि ॥ ११७ ॥ ततो मामब्रवीन्माता दुःखघोक-
 समन्विता । पुत्रखेडात् परिचर्य्य कूर्चं चाघ्रात माधव ॥ ११८ ॥
 कुतः क्षीरोदनं वत्स मुनीनां भावितात्मनाम् । वने निवसतां
 नित्यं कन्दमूलफलादिनाम् ॥ ११९ ॥ आस्त्रितानां नदीं दिव्यां
 बालिखिल्यैर्निर्गन्विताम् । कुतः क्षीरं वनस्थानां मुनीनां निरि-
 दासिनाम् ॥ १२० ॥ पावनाणां वनाग्रानां वनाचर्मनिवासिनाम् ।
 आभ्याहारनिष्ठानामरण्याफलभोजिनाम् ॥ १२१ ॥ नास्ति पुत्र
 पयोऽरस्ये सुरभोगोत्पत्तिरिति । नदीगङ्गाद्यैस्तु त्रीण्येव विवि-

येषु च ॥ १२२ ॥ तथैवा जघनित्यानां धियो नः परमा मतिः ।
 प्रमदाद्य विक्रपाद्यं नरदं ज्ञातुमशकम् ॥ १२३ ॥ कुतः पीरो-
 र्मं वत्स सुखानि वचनानि च । तं प्रपद्य नरा वत्स सर्वमायिन-
 महरम् ॥ १२४ ॥ तत् प्रसादाच्च कामेभ्यः परं प्राप्स्यसि सुखम् ।
 जनन्यास्तदयः श्रुत्वा तदा प्रभति यमुदम् ॥ १२५ ॥ प्राप्स्यसिः
 प्रपद्यते भूत्वा इदमव्यामचोदयम् । कोऽवनम्य महादेवः च यवश्च
 प्रसीदति ॥ १२६ ॥ कुत वा वसते देवो द्रष्टव्यो वा कथयन् ।
 तुष्यते वा कथं यवो रथं तस्य च कीदृशम् । कथं श्रेष्ठः प्रसीदो
 वा दर्शयेज्जननी मम ॥ १२७ ॥ एवमुक्त्वा तदा कृष्ण माता मे
 सुतवत्सला । श्रुत्वाप्राप गोविन्द सवाध्याकुलकोचना ॥ १२८ ॥
 प्रमादंतीव गात्राणि मम वै मधुसूदन । दैव्यमाश्रम्य जननी
 इदमाह सुरोत्तम ॥ १२९ ॥

पश्योवाच । दुर्विघ्नो महादेवो दुराचारी दुरन्तकः ।
 दुरावाधश्च दुर्ग्राहो दुर्दृष्टो जहतात्मभिः ॥ १३० ॥ यस्य कृपा-
 क्षमेकानि प्रवदन्ति मनीषिण्यः । ज्ञानानि च विचित्राणि प्रसा-
 दाच्छाश्वमेकयः ॥ १३१ ॥ को हि तस्मै तदेह ईशस्य चरितं
 शुभम् । कृतवान् ज्ञानि कृपाणि देवदेवः पुरा किल ॥ १३२ ॥
 प्रीकृते च तथा धर्मः प्रसीदति वचा च वै । हृदिस्थः सर्वभूतानां
 विश्वकपो महेश्वरः ॥ १३३ ॥ भक्तानामनुकम्पायै दर्शनञ्च वचा-
 नुत्तम । सुनीनां भुवतां हित्यमीशानचरितं शुभम् ॥ १३४ ॥
 कृतवान् ज्ञानि कृपाणि कवितानि दिवौकसैः । अनुग्रहायै
 विप्राणां शृणु वत्स सवासतः । तानि ते कीर्तयिष्यामि वचां
 त्वं परिप्रच्छसि ॥ १३५ ॥

पश्योवाच । ब्रह्मविष्णुसुरेन्द्राणां वरादित्याश्रिनामपि ।
 विश्वेषामपि देवानां वपुर्धारयते भवः ॥ १३६ ॥ नराणां चैव
 नारीणां तथा प्रेतपिशाचयोः । किरातधराणाञ्च जलजाना-

अनेकयः । करोति भगवान् कृपायाऽटव्यपारायपि ॥ १३७ ॥
 कुर्मो मत्स्यस्तथा मङ्गः प्रवासाङ्कुरभूषणः ॥ १३८ ॥ वसुराक्षस-
 सर्पाणां दैत्यदानवयोरपि । अपुर्धारयते देवो भूयस विलवाशि-
 नाम् ॥ १३९ ॥ व्याघ्रसिंहमृगाणाञ्च तरुषु क्षपतपिणाम् ।
 उलूकस्य मृगानां कृपापि कुर्वतेऽपि च ॥ १४० ॥ चण्डकाक-
 मवूराणां कृकशाककारणम् । कृपापि च कृपाकानां यश-
 चक्राङ्गयोरपि ॥ १४१ ॥ करोति चासकृपापि च वत्यपि पर्य-
 तान् । गोकपस महादेवो हस्त्यश्चोद्वहाराकृतिः ॥ १४२ ॥ छाग-
 भाट्टं कृपस्य अनेकमृगकपधृक् । पञ्चजानाञ्च दिव्यानां वयु-
 र्यारयते भवः ॥ १४३ ॥ दण्डी हवी च कुण्डी च दिव्यानां
 धारणस्तथा । पक्ष्मस्यो वै बद्धमुखस्त्रिनेत्रो बद्धग्रीष्कः ॥ १४४ ॥
 अनेककटिपादस्य अनेकीन्द्रवक्रधृक् । अनेकपाणिपाङ्गुय अनेक-
 गणसंहतः ॥ १४५ ॥ ऋषिगन्धर्वकपस्य सिद्धचारणकपधृक् ।
 भस्मपाण्डुरगात्रस्य चन्द्रार्द्धकृतभूषणः ॥ १४६ ॥ अनेकरावमंशुष्ट-
 खानेकस्तुतिसंस्तुतः । सर्वभूतान्तकः सर्वः सर्वज्ञ प्रतिष्ठितः
 ॥ १४७ ॥ सर्वलोकान्तरात्मा च सर्वगः सर्वदा ॥ १४८ ॥ यो हि सर्वं
 कामयेत् कामं वञ्चिष्येऽर्चयेत् पुनः । तत् सर्वं वेत्ति देवेष्वस्तं
 प्रपद्य वहीच्छति ॥ १४९ ॥ मन्दते कृष्यते चापि तथा हृद्धारय-
 त्यपि । चक्री शुक्ली महापाणिर्मुण्डी खड्गपट्टिणी ॥ १५० ॥
 भूधरो नागमोक्षी च नागकुण्डलकुण्डली । नागबन्धोपवीती
 च नागचर्मोत्तरच्छदः ॥ १५१ ॥ हसते गाहते चैव मृत्यते च
 मनोजरम् । वादयत्यपि वाद्यानि विचित्राणि गौर्ययुतः ॥ १५२ ॥
 वक्षते ज्ञायते चैव हसते रोदयत्यपि । उलूकलोमस्तकपस्य भाषते
 चापि सुस्वरः ॥ १५३ ॥ यतीव हसते रोदस्तासवज्जवनैर्ज्वलन् ।
 आर्गतिं चैव स्वपिति ज्ञायते च वचासुखम् ॥ १५४ ॥ जपति

अप्यते चैव तपते तपते पुनः । इदंति प्रतिपद्यते पुनः
 आयेतेऽपि च ॥ १५५ ॥ वेदिमध्ये तथा वृषे गोष्ठमध्ये कृतावने ।
 दृश्यतेऽदृश्यते चापि बाह्यो हृद्यो युवा तथा ॥ १५६ ॥ श्रौतते
 अधिकन्याभिर्द्धिपिप्रौभिरेव च । अर्द्धकौशो महाकौशो नव्यो
 विहृतलोचनः ॥ १५७ ॥ गौरः श्यामस्तथा हृष्यः पाण्डुरो मूक-
 कोहितः । विहृताक्षो विद्याकाक्षो दिव्याक्षः सर्वदायकः ॥ १५८ ॥
 अक्षपस्यायक्षपस्य अतिक्षपायक्षपिणः । अनायस्तमजस्यायं
 वेत्स्यते कोऽस्य तपतः ॥ १५९ ॥ कुहि बाह्यो मनो लोको
 योगात्मा योगबंधितः । ध्यानं तत्परमात्मा च भावसाक्षी महे-
 श्वरः ॥ १६० ॥ बाह्यो गावनयैव सक्षयतलोचनः । एकवक्त्रो
 दिव्यवक्त्रं त्रिवक्त्रोऽनेकवक्त्रकः ॥ १६१ ॥ तद्वक्त्रस्तद्वतो नित्यं
 तस्मिन्तत्परदायकः । मज्ज पुन महादेवं ततः प्राप्यसि वेत्सि-
 तम् ॥ १६२ ॥ जनन्यास्तद्वक्त्रः श्रुत्वा तदाप्रभति प्रवृत्तम् । मम
 भक्तिर्महादेवे नैष्ठिकी समपद्यत ॥ १६३ ॥ ततोऽहं तप चात्मा च
 तोषयामास प्रवृत्तम् । एकं वर्षसहस्रान्तु वानाहुष्ठाप्रधिष्ठितः
 ॥ १६४ ॥ एकं वर्षं यतश्चैव प्रकाशारस्ततोऽभवत् । द्वितीयं यौर्ध-
 पार्थायौ तृतीयं द्वाभ्युभोजनः ॥ १६५ ॥ यतानि यत चैवाहं वायु-
 मक्षतदाभवत् । एवं वर्षसहस्रान्तु दिव्यमाराधितो मया ॥ १६६ ॥
 ततश्चुटो महादेवो सर्वलोकोद्धारः प्रभुः । एकभक्तः इति ज्ञात्वा
 जिज्ञासां कुर्वते तदा ॥ १६७ ॥ यत्प्रकृतं स कृत्वा तु सर्वदेव-
 गणैर्हृतः । सहस्राक्षस्तदा भूत्वा वक्ष्यामिर्महावक्त्राः ॥ १६८ ॥
 सुकावदातं रक्ताक्षं सत्यकक्षं महोत्कटम् । पावेष्टितकरं चोरं
 चतुर्द्वं महागजम् ॥ १६९ ॥ समाहितः स भगवान् दीप्यमानः
 स्तरीजया । पाजंगान कौरिटी तु चारकेवूरभूषितः ॥ १७० ॥
 पाण्डुरेषातपत्रेश प्रियमाद्येन मूर्धनि । दिव्यमानोऽप्सरोभिश्च
 दिव्यगन्धर्वनादितैः ॥ १७१ ॥ ततो नानाच दिवेन्द्रादुत्तोऽहं

ब्रह्मामारतम् ।

दिव्योत्तम । वरं वृषोऽयं मत्तच्छं वसे नमसि वर्तते ॥ १०२ ॥
 ब्रह्मस्य तु वरः मुक्ता माहं प्रीतमनाभवम् । पशुपतस्तदा वरं
 देवराजमिदं वरः ॥ १०३ ॥ माहं सती वरं काङ्क्षे मायका-
 हपि देवतात् । मन्त्रादिवाट्टे सौम्य सत्यमेतद्ब्रवीमि ते ॥ १०४ ॥
 सत्यं सत्यं हि नः यत्नं वाक्यमेतत् सुनिश्चितम् । न वरं देवराजं
 मुक्ता कवाप्या नन रोचते ॥ १०५ ॥ पशुपतिवचनाह्वयानि सद्यः
 कृमिरय वा तद्वरपक्षनेकमाहः । यपशुपतिवरप्रसादजा मे
 त्रिभुवनराज्यविभूतिरप्यनिष्ठा ॥ १०६ ॥ अथ श्रुपाकमधोऽपि
 मेऽस्तु हरवरणवन्दनरतस्य । मानोऽहरभक्तो भवानि भवनेऽपि
 यत्नस्य ॥ १०७ ॥ वायुस्युभुजोऽपि सती नरस्य दुःखक्षयः कुत-
 स्त्रस्य । भवति हि सुरासुरगुरौ वस्य न विश्वेऽहरे भक्तिः ॥ १०८ ॥
 यत्नमन्याभिस्तेषां कथाभिरप्यन्यधर्मयुक्ताभिः । येषां न सण-
 मपि कश्चितो हरवरणस्वरणविच्छेदः ॥ १०९ ॥ हरवरणनिरत-
 भक्तिना भवितव्यमनाजिवं युगं प्राप्य । संसारभयं न भवति हर-
 भक्तिरसावनं पीत्वा ॥ ११० ॥ दिवसं दिवसाहं वा मुहूर्तं वा
 क्षणं सवम् । न क्षणस्यप्रसादस्य भक्तिर्भवति यद्वरे ॥ १११ ॥
 अपि कीटपतङ्गे वा भवितुं यद्वराश्रया । न तु यत्र त्वदा वत्तं
 त्रैलोक्यमपि कामये ॥ ११२ ॥ श्रुपि महेऽहरवचनात् भवानि
 स हि नः परः कामः । त्रिदशगणराज्यमपि शत्रु निष्काम्यमहे-
 श्वराश्रयम् ॥ ११३ ॥ न नाकपृष्ठं न च देवराज्यं न ब्रह्मलोकं
 न च निष्कलसम् । न सर्वकामानखिलान् वृणोमि हरस्य दास-
 क्षमहं वृणोमि ॥ ११४ ॥ वावच्छ्रयाह्वयवक्तामसवद्वनोर्जिनं
 प्रीयते पशुपतिर्भनवाक्क्षेत्रः । तावत्परामरणजकचताभिवातै-
 दुःखानि देहविघ्नानि समुद्वहानि ॥ ११५ ॥ दिवसकरवचाह्व-
 वद्विदीप्तं त्रिभुवनसारमसारमाद्यमेकम् । यत्नरमनरमप्रसाद-
 यद् अगति पुमानिह को लभेत शान्तिम् ॥ ११६ ॥ यदि नाम

अथ भूमी भवति मदीयैः पुनर्दीपैः । तस्मिन् तस्मिन् जगन्नि
भवे भवेत्येवमवा भक्तिः ॥ १८७ ॥

यत्न उवाच । कः पुनर्भवो हेतुरीदं कारककारणम् । येन
प्रदीप्यतेऽवस्थात् प्रसादं नामिकाह्वयि ॥ १८८ ॥

उपमन्युहवाच । सर्वसद्व्यक्तमव्यक्तं समानुवर्तकवाचिनः ।
नित्यमेकमेकस्य वरं तच्चादृष्टीमहे ॥ १८९ ॥ अनादिमध्यम्यैस्तं
शानैश्चैवमचिन्तितम् । आत्मानं परमं वच्चाहरं वच्चादृष्टीमहे
॥ १९० ॥ ऐश्वर्यं सकलं वच्चादनुत्पादितमव्ययम् । अतीजा-
दीजवत्तु वरं तच्चादृष्टीमहे ॥ १९१ ॥ तमसः परमं ज्योतिः
तपस्तद्वृत्तिनां परम् । यं चास्मा नागुचोचन्ति वरं तच्चादृ-
ष्टीमहे ॥ १९२ ॥ भूतभावनभावघ्नं सर्वभूतादिभावनम् ।
सर्वगं सर्वदं देवं पूजयामि पुरन्दर ॥ १९३ ॥ हेतुवादैर्विनिर्मुक्तं
साङ्गयोगार्थदं परम् । वनुपासन्ति तत्त्वज्ञा वरं तच्चादृष्टी-
महे ॥ १९४ ॥ मधवन् मधवात्मानं यं वदन्ति सुरेश्वरम् । सर्व-
भूतगुहं देवं वरं तच्चादृष्टीमहे ॥ १९५ ॥ यः पूर्वमसृजहेवं
ब्रह्माणं लोकभावनम् । पश्यमाकाशमापूर्य्य वरं तच्चादृष्टीमहे
॥ १९६ ॥ अम्बिरापोऽनिष्ठः पृथ्वी चं बुद्धिश्च मनो महान् ।
स्रष्टा चैषां भवेद्योऽन्यो ब्रूहि कः परमेश्वरात् ॥ १९७ ॥ मनो-
मतिरहङ्कारस्तन्मात्राणीन्द्रियाणि च । ब्रूहि चैषां भवेच्छब्द
कोऽन्योऽस्ति परमः पिपात् ॥ १९८ ॥ स्रष्टारं भवनस्येह वदन्ति
हि पितामहम् । आराध्य स तु देवेभ्यमनुते महतो विद्वम् ॥ १९९ ॥
भगवत्युत्तमैश्चैव ब्रह्मविष्णुपुरोगमम् । विद्यते वै महादेवात्
ब्रूहि कः परमेश्वरात् ॥ २०० ॥ दैत्यदानवमुञ्जानामाधिपत्या-
रिमहेनात् । कोऽन्यः पश्यति देवैवाह्वितिः सम्यग्दत्तं समान्
॥ २०१ ॥ दिक्काकसूर्य्यतेजांसि अहवाद्युत्तारकाः । विदि तेति
महादेवात् ब्रूहि कः परमेश्वरात् ॥ २०२ ॥ यथोक्तं विनायि

वा चप्रस्य त्रिपुरस्य वा । दैत्यदानवमुष्ट्यानामाधिपत्यारिमर्दनः
 ॥ २०३ ॥ किञ्चाय बभूविः सृष्टैर्वैतुरादैः पुरन्दर । सचक्षनचनं
 दृष्ट्वा क्षानेव सुरसत्तम ॥ २०४ ॥ पूजितं सिद्धगन्धर्वदेवैश्च ऋषिभि-
 स्ताया । देवदेवप्रसादेन तत् सर्वं कुशिकोत्तम ॥ २०५ ॥ पञ्चम-
 मुक्तकेशाश्च सर्वगन्धर्वमात्मकम् । चेतनाचेतनाद्येषु षष्ठं विधिं
 महेश्वरात् ॥ २०६ ॥ भुवाद्येषु महालोषु लोकास्त्रिकान्तरेषु च ।
 द्यौषस्थाने च नेरोश्च विभवेस्त्रन्तरेषु च । भगवन् मधवन् देव-
 वदन्ते तत्सर्द्धर्मनः ॥ २०७ ॥ बहिर्दिशासुराः षष्ठः पञ्चमस्यां
 भवाकृतिम् । किं न गच्छन्ति घरणमर्हितासासुरैः सुराः ॥ २०८ ॥
 अभिघातेषु दिवातां सयस्योरगरक्षसाम् । परस्परविनाशेषु स्व-
 स्थानैश्चर्य्यदो भवः ॥ २०९ ॥ अश्वकस्याथ शुक्रस्य दृग्दुर्भेर्माहि-
 षस्य च । यक्षेन्द्रवल्गरक्षःसु निवातकवचेषु च । वरदानावधा-
 ताय ब्रूहि कोऽन्यो महेश्वरात् ॥ २१० ॥ सुरासुरगुरोर्वक्त्रे कस्य
 रेतः पुरा हृतम् । कस्य वायस्य रेतस्तद्येन ह्रीमगिरिः कृतः
 ॥ २११ ॥ हिम्बासाः कौत्तिगते कोऽन्यो लोके कथोर्ह्येतद्वक्त्रे ।
 कस्य चार्धं स्थिता कान्ता चमरः केन निर्जितः ॥ २१२ ॥ ब्रूहीन्द्र
 परमं स्थानं कस्य देवैः प्रपश्यते । शम्भाने कस्य क्रीडायां नृत्ये
 वा कोऽभिभाष्यते ॥ २१३ ॥ कस्यैश्वर्य्यं समानं वा भूतैः को वापि
 क्रीडते । कस्य तुल्यबला देवगणाश्चैश्वर्य्यदर्पिताः ॥ २१४ ॥
 घुष्यते ह्यचलं स्थानं कस्य त्रैलोक्यपूजितम् । वर्धते तपते को-
 ऽन्यो ज्वलते तेजसा च कः ॥ २१५ ॥ कक्षाक्षीपधिसम्पत्तिः को
 वा धारयते वसु । प्रकामं क्रीडते को वा त्रैलोक्ये सचराचरे
 ॥ २१६ ॥ शानसिद्धिस्त्रिवायोगैः सेव्यमानश्च योगिनिः । ऋषि-
 गन्धर्वसिद्धैश्च कारकं विद्धि तं चरे ॥ २१७ ॥ कर्मयोग्यस्त्रिवा-
 योगैः सेव्यमानः सुरासुरैः । नित्यं कर्मफलैर्हर्षितं तमर्चं कारकं
 वरे ॥ २१८ ॥ सूक्तसूक्तमनोप्यमघाष्टं गुणगोचरम् । गुणयोगैः

शुभाध्यक्षं परं नान्येष्वरं परम् ॥ २१८ ॥ क्षित्युत्पत्त्योः कारणञ्च
 लोका लोकास्तकारणम् । भूतं भव्यं भविष्यञ्च जन्यं सर्वकार-
 णम् ॥ २१९ ॥ अक्षरं अक्षरमन्तं विद्याविद्ये कृताकृते । चर्मा-
 चर्मो वतः यज्ञ तमहं कारणं वदे ॥ २२० ॥ प्रत्यक्षमिदं देवेन्द्र
 पञ्च लिङ्गं भगाङ्कितम् । देवदेवेन रुद्रेण कष्टिसंहारहेतुना
 ॥ २२१ ॥ माता पूर्वं समाख्यातं कारणं लोककारणम् । नास्ति
 चेन्मातृ परं यज्ञ तं प्रपद्य वदीर्यस्व ॥ २२२ ॥ प्रत्यक्षं ननु ते
 सुरेश विदितं संयोगलिङ्गोद्भवं त्रैलोक्यं सविकारनिर्गुणमुत्तं
 ब्रह्मादिरेतोद्भवम् । बहुब्रह्मेन्द्रकृताप्रविष्णुसहिता देवाश्च देव्या-
 सुरा नान्यत्कामसहस्रहृन्दितभिवः संश्रुति वज्रात् परम् ॥ २२३ ॥
 तं देवं सचराचरस्य विदितं व्याख्यातदेवोत्तमम् । कामार्ची
 वरयामि संवत्सरा मोक्षाय सद्यः शिवम् ॥ २२४ ॥ हेतुभिर्वा
 किमन्यैस्तेरौघः कारणकारणम् । न शुभम् वदन्यस्य लिङ्गमन्व-
 र्धितं सुरैः ॥ २२५ ॥ कस्यान्यस्य सुरैः सर्वैर्लिङ्गं मुक्ता महे-
 ष्वरम् । पर्यन्तेर्धितपूर्वं वा ब्रूहि वदस्ति ते श्रुतिः ॥ २२६ ॥
 वस्य ब्रह्मा च विष्णुश्च लक्ष्म्यापि सह देवतैः । पर्यन्तेर्धिताः सर्वा
 लिङ्गं तन्मात्रेष्टतमो हि सः ॥ २२७ ॥ न पञ्चाङ्गा न चक्राङ्गा न
 वज्राङ्गा वतः प्रजा । लिङ्गाङ्गा च भगाङ्गा च तन्मात्राहेष्वरी
 प्रजा ॥ २२८ ॥ देव्याः कारणस्यपभावजनिताः सर्वा भगाङ्गाः
 स्त्रियो लिङ्गेनापि हरस्य सर्वपुरुषाः प्रत्यक्षचिद्गीकृताः । योऽन्यत्
 कारणमीश्वरात् प्रवर्तते देव्या च वज्राङ्कितं त्रैलोक्ये सचराचरे
 स तु पुमान् वाङ्मो भवेद्भूमिः ॥ २२९ ॥ पुंलिङ्गं सर्वभीषणं
 स्त्रीलिङ्गं विहि चाप्सुनाम् । शम्भा तनुम्भा व्याप्तं हि चराचर-
 मिदं जगत् ॥ २३० ॥ तन्माहरमहं काङ्क्षे निम्बं वापि कौशिक ।
 गच्छ वा तिष्ठ वा यज्ञ वयेष्टं वक्षस्वह ॥ २३१ ॥ कामनेष
 करो भोक्तु मापो वाच महेष्वरात् । न चाप्या देवता काङ्क्षे

सर्वकामफलप्रदम् ॥ २३३ ॥ एवमुक्त्वा तु देवेन्द्रं दुःखान्दाकुक्षितै-
 न्द्रिवः । न प्रसीदति मे देवः किमेतदिति चिन्तयन् ॥ २३४ ॥
 यथापहं सपेनैव तमेवैरावतं पुनः । वंसकुन्देन्दुसदृशं यथाक-
 रजतप्रभम् ॥ २३५ ॥ वृषस्यपथरं साक्षात् सीरोद्भविव सागरम् ।
 कृष्णपुष्पं महाकायं मधुभिर्बलसोचनम् ॥ २३६ ॥ यथासारमयैः
 मृद्वैर्निष्पन्नकमप्रमैः । सुतीक्ष्णैर्मृदुरक्ताग्नेस्तकिरन्तमिषावनिम्
 ॥ २३७ ॥ जाल्वूनदिनान्वा च सर्वतः समलङ्कितम् । सुवक्त्र-
 खुरनायकं सुकण्ठं सुकटीतटम् ॥ २३८ ॥ सुपाशं विपुलस्कन्धं
 सुकपं चारुदर्शनम् । ककुद् तस्य चामार्ति स्कन्धमापूर्ये धिष्ठि-
 तम् ॥ २३९ ॥ तुषारगिरिकूटार्भं सिताभ्रघिखरोपमम् । तत्रा-
 स्मितस्य भगवान् देवदेवः सद्योमया ॥ २४० ॥ यद्योमत महादेवः
 पीर्यमास्यामिवोदुराट् । तस्य तेजोभवो वज्रिः समेषस्तनविजु-
 मान् ॥ २४१ ॥ सहस्रमिव सूर्याणां सर्वमापूर्ये धिष्ठितम् ।
 ऐश्वरन्तु तदा तेजः सम्यक्तक इवानसः । युगांते सर्वभूतानां
 दिधक्षुरिव बोद्यतः ॥ २४२ ॥ तेजसा तु तदाव्याप्तं निर्निरीर्य
 समन्ततः । पुनरुदिमहद्भयः किमेतदिति चिन्तयन् ॥ २४३ ॥
 मुहूर्तमिव तत्तेजो व्याप्तं सर्वा दिशो दृश्य । प्रशान्तं दिक्षु सर्वास्तु
 देवदेवस्य नाबदा ॥ २४४ ॥ यथापहं स्मितं स्थाणुं भगवन्तं
 मणेश्वरम् । सीरभेयगतं सौम्यं विधूममिव पावकम् ॥ २४५ ॥
 संहितं चारुसर्वाङ्गा पावत्या परमेश्वरम् । मौक्तिकपर्णं महा-
 लानमसक्तं तेजसां निधिमम् । घटादयभुजं स्थाणुं सर्वामरणा-
 भूषितम् ॥ २४६ ॥ शुक्लाभ्यरथरं देवं शुक्लमास्थानुक्षेपनम् ।
 शुक्लभञ्जनमापूर्यं शुक्लवज्रोपवीतितम् ॥ २४७ ॥ गावक्षिन्मृत्स-
 मानैव वादयक्षिष्य सर्वयः । कृतं पाशैश्चरैर्द्विजैरात्मतुल्यपरा-
 क्रमैः ॥ २४८ ॥ वसिष्ठमुकुटं पाशं चरन्मन्त्रमिषोदितम् । त्रिभि-
 र्नेत्रैः कृतोद्योतं त्रिभिः सूर्यैरिवीदितैः ॥ २४९ ॥ यद्योमत

इवस्य भावा गात्रे चित्तमे । जातकपमवैः पद्मैर्चिता रत्न-
 भूषिता ॥ २५० ॥ भूर्तिमसि तवास्त्राणि सर्वमेजोमवानि च ।
 मवा दृष्टानि गोविन्द भवस्यामिततेजसः ॥ २५१ ॥ इन्द्रायुध-
 चवर्षाभं वनस्तस्य महात्मनः । पिनाकमिति वत् स्थातं च च
 वै पद्मगो महान् ॥ २५२ ॥ सप्तशोषो महाकायस्तोच्छादं द्रो
 विद्योन्मुक्तः । व्यावेष्टित महाश्रीवः स्मितः पुष्पविग्रहः ॥ २५३ ॥
 शरस्य सूर्यसङ्गायः कालानलसमद्युतिः । वसन्तस्य महाश्रीं
 दिव्यं पाशुपतं महत् ॥ २५४ ॥ अद्वितीयमनिर्द्वन्द्वं सर्वभूतमवा-
 वहम् । वल्गुलिङ्गं महाकायं विश्वजन्तमिवानलम् ॥ २५५ ॥
 एकपादं महादंष्ट्रं सहस्रशिरसीदरम् । सहस्रभुजजिह्वाच-
 मुद्गिरन्तमिवानलम् ॥ २५६ ॥ ब्राह्मणान्कारावणादिन्द्रादामेवा-
 दपि बाहुण्यात् । वरिष्ठं महाबाहो सर्वशस्त्रविघातनम् ॥ २५७ ॥
 धीम तत्रिपुरं दग्धा सणाडुजीकृतं पुरा । शरैरेकेन गोविन्द
 महादिवेन लीलवा ॥ २५८ ॥ निर्दोषं जगत् कृत्स्नं त्रैलोक्यं
 स्मरान्वरम् । महेश्वरभुजोत्प्लवटं निनेषार्हाण्यसंभवः ॥ २५९ ॥
 नावधो यस्य लोकोज्जित् ब्रह्मविष्णुसुरेणपि । तद्वत् दृष्टवां-
 स्थात पाशव्याद्भुतमुत्तमम् ॥ २६० ॥ शुद्धमस्त्रं परब्रह्मसत्तुल्य-
 मधिकं हि वा । वत्सखूँसमिति स्थातं सर्वलोकेषु भूतिनः ॥ २६१ ॥
 शरयिहारां महो कृत्स्नां शोषयिता महोदधिम् । संहरेत्ता जगत्
 कृत्स्नं विद्वत् शूलपाणिना ॥ २६२ ॥ बीवनाशो हतो धीम
 नात्माता सबलः पुरा । बलवर्ती महातेजास्त्रिकोक्तविजयी ह्ययः
 ॥ २६३ ॥ महाबलो महावीर्यः यज्ञतुल्यपराक्रमः । करणेनैव
 गोविन्द लवणस्येव रससः ॥ २६४ ॥ तच्छूलमतितीक्ष्णाय
 सुभीमं लोमहर्षणम् । त्रिभिर्धा भुक्तुं कृत्वा तर्जभाषणिव
 स्मितम् ॥ २६५ ॥ विभूतं शक्तिं कृष्ण काकसूर्यमिबोदितम् ।
 सर्वदहननिर्द्वन्द्वं पाशदहनमिवानलम् ॥ २६६ ॥ दृष्टवानधि

मोविन्द तद्वत् सद्रवविधौ । परमुत्तोरुत्तरात् इती रामाय
 नः पुरा ॥ २६७ ॥ महादेवेन तुष्टेन चन्द्रिवाणी चन्द्रवरः ।
 कार्तवीर्यो हतो धेन चक्रवर्ती महावधे ॥ २६८ ॥ त्रिःशतशतः
 इविधौ धेन निःचन्द्रिवा कृता । जामदग्रेण मोविन्द रामेणा-
 ष्टिकर्षणा ॥ २६९ ॥ दीप्तवारः सुरोद्गातः सर्वकष्टासि-
 ष्ठितः । अभवच्छूनिनोऽप्यासे दीप्तवज्रिप्रियोपमः ॥ २७० ॥
 असङ्केतानि वास्त्राणि तस्य दिव्यानि धीमताः । प्राधान्यतो
 नवैतानि कीर्तितानि तवामघ ॥ २७१ ॥ सद्यदेधे तु देवस्य ब्रह्मा
 लोकपितामहः । दिव्यं विमानमास्त्राव हंसयुक्तं मर्माजयम्
 ॥ २७२ ॥ वामपार्श्वगतस्यापि तस्या नारायणः स्थितः । वैमतेयं
 समारुह्य यङ्गचक्रगदाधरः ॥ २७३ ॥ स्कन्दो नवूरमास्त्राव
 स्थितो देव्याः समीपतः । यन्निघण्टे समादाय द्वितीय इव पावकः
 ॥ २७४ ॥ पुरस्ताच्चैव देवस्य नन्दिं पश्चाम्यवस्थितम् । शूलं
 विष्टभ्य तिष्ठन्तं द्वितीयमिव चक्ररम् ॥ २७५ ॥ स्वायम्भुवाद्या
 मुनयो भगवाद्याद्यर्पयस्तथा । यत्राद्या देवताश्चैव सर्वे एव सम-
 भ्ययुः ॥ २७६ ॥ सर्वभूतगणाश्चैव मातरो विविधा स्त्रिताः ।
 तेऽभिवाद्य महात्मानं परिवर्त्य समन्ततः ॥ २७७ ॥ अस्तुवन्
 विविधैस्तोत्रैर्महादेवं सुरास्तदा । ब्रह्मा भवं तदास्तोषीद्व-
 न्तरमुदीरयन् ॥ २७८ ॥ ज्येष्ठ काष्ठा च द्वेष्टं जगो नारायण-
 स्तदा । यणन् ब्रह्म परं यज्ञः यतद्विबभूतमम् ॥ २७९ ॥
 ब्रह्मा नारायणश्चैव देवराजश्च कौशिकः । यथोभक्त महात्मान-
 स्त्रयस्त्रय इवान्वयः ॥ २८० ॥ तेषां मध्यगतो देवो रराज भग-
 वाच्छिवः । अरदभविनिर्मुक्तः परिधिस्त इवांशुमान् ॥ २८१ ॥
 अयुतानि च चन्द्रार्कानपश्यं दिवि कैशव । ततोऽहमस्तुवं देवं
 विश्वस्य जगतः पतिम् ॥ २८२ ॥

उपमन्युस्त्वया । यो नमो देवाभिदेवाय महादेवाय वै नमः ।

यज्ञपाय यज्ञाय यज्ञैवधराय च ॥ २८१ ॥ नमोऽस्तु यज्ञहस्ताय
 पित्रावाक्याय च । पितामहाय नित्यं यज्ञमुचराम ॥
 ॥ २८२ ॥ नमोऽस्तु कृष्णपाय कृष्णकुक्षितर्जणे । कृष्णाग्निनी-
 तरोयाव कृष्णाष्टमिरताव च ॥ २८३ ॥ शुक्लवर्चाय शुक्लाय
 शुक्लाभ्यवरधराय च । शुक्लभजाविशिष्याय शुक्लकर्करताय च ॥ २८४ ॥
 नमोऽस्तु रक्तवर्चाय रक्ताभ्यवरधराय च । रक्तभजपताकाय
 रक्तलग्नमुखेपिने ॥ २८५ ॥ नमोऽस्तु पीतवर्चाय पीताभ्यवरधराय
 च । पीतभजपताकाय पीतलग्नमुखेपिने । नमोऽस्तु श्रूतिहाराय
 किरीटवरधारिणे ॥ २८६ ॥ पर्जन्यारार्द्धकोष्ठूर पर्जन्यकुण्डलकर्त्रिणे ।
 नमः पवनवेगाय नमो दिवाय वै नमः ॥ २८७ ॥ सुरेन्द्राय मुनी-
 न्द्राय महेन्द्राय नमोऽस्तु ते । नमः पद्माईमाजाय उत्पत्त्यैर्विश्वि-
 ताय च ॥ २८८ ॥ पर्जन्यन्दनक्षिप्ताय पर्जन्यलग्नमुखेपिने ॥ २८९ ॥
 नम पादित्यवर्चाय पादित्यप्रतिभाय च । नम पादित्यवन्नाय
 पादित्यनवनाय च ॥ २९० ॥ नमः सोमाय सौम्याय सौम्यवन्न-
 धराय च । सौम्यस्त्रपाय मुख्याय सौम्यहंदाविभूषिणे ॥ २९१ ॥
 नमः श्यामाय गौराय पर्जन्यपीतार्द्धपाशुरवे । नारीनरधरीराय
 स्त्रीपुंसाय नमोऽस्तु ते ॥ २९२ ॥ नमो वृषभवाद्याय गजेन्द्र-
 गमनाय च । दुर्गमाय नमस्तुभ्यमगम्यगमनाय च । नमोऽस्तु
 गच्छगोताय गच्छवृन्दरताय च । गच्छानुजातमार्गाय गच्छमित्त-
 द्रताय च ॥ २९३ ॥ नमः श्रेताभवर्चाय सम्भगरागप्रभाय च ।
 चनुहिष्टामिधानाय स्वस्त्रपाय नमोऽस्तु ते । नमो रक्ताग्रवासाय
 रक्तसूत्रधराय च ॥ २९४ ॥ रक्तमाळाविशिष्याय रक्तभ्यवरधराय
 च । मणिभूषितमूर्धाय नमश्छाईभूषिणे ॥ २९५ ॥ विचित्र-
 मणिमूर्धाय कुसुमाष्टधराय च । नमोऽभिमुखमेताय वद-
 यच्चित्तोचने ॥ २९६ ॥ यन्त्रिष्याय काम्ताय नमोऽस्तु प्रथमाय
 च । खड्गपाय नमस्तुभ्य गोधराभिरताय च ॥ २९७ ॥ भूच-

मुह्यन् । इदमन्तोऽपि विप्रर्षे मया जिज्ञासितो ऋषिः ॥ ३३७ ॥
 यमया मिवमत्तया ते सत्यं प्रीतिमानहम् । तस्मात् सर्वान् इहा-
 म्यस्य कामांस्तव वसेषितान् ॥ ३३८ ॥ एवमुक्तस्य चैवायं महा-
 देवेन भीमता । सर्पादबूध्ववर्तन्त रोमहर्षस्त्रजावतः ॥ ३३९ ॥
 यद्ववच्च तदा इव हर्षगद्गदया गिरा । आनुष्णामवनीकृत्वा प्रणम्य
 च पुनः पुनः ॥ ३४० ॥ यद्य जातो ह्यहं देव सफलं जन्म प्राप्य
 मे । सुरासुरगुरोर्होत्रो वत्तिष्ठति ममाग्रतः ॥ ३४१ ॥ यं न
 यच्छन्ति चाराग्र्य देवा ह्यमितविक्रमम् । तमहं दृष्टवान् देवं
 कोऽन्यो घन्यतरो मया ॥ ३४२ ॥ एवं ध्यावन्ति विहांसः परं
 तत्त्वं सनातनम् । तद्विशेषमिति ख्यातं यदज्ञं ज्ञानमक्षरम् ॥ ३४३ ॥
 स एष भगवान् देवः सर्वसत्त्वादिरव्ययः । सर्वतत्त्वविधानप्रः
 प्रधानपुरुषः परः ॥ ३४४ ॥ योऽसृजद्वसिष्ठादृष्टादृष्टात्प्राणं लोक-
 सञ्चयम् । वामपाश्वान्तश्चा विष्णुं लोकस्यार्धमीश्वरः ॥ ३४५ ॥
 युगान्ते चैव संप्राप्ते रुद्रभीयोऽसृजत् प्रभुः । स रुद्रः संचरन्
 कृतस्त्रं जगत् स्याद्वरजक्रमम् ॥ ३४६ ॥ काको भूत्वा महातेजाः
 संचर्त्तक इवानकः । युगान्ते सर्वभूतानि यस्मिन्निव जगत्प्रभवः ॥ ३४७ ॥
 एष देवो महादेवो जगत् सृष्टा पराचरम् । कल्पान्ते चैव सर्वेषां
 प्रतिमाक्षिप्य तिष्ठति ॥ ३४८ ॥ सर्वगः सर्वभूतात्मा सर्वभूत-
 भवोद्भवः । पास्ते सर्वगतो नित्यमदृश्यः सर्वदैवतैः ॥ ३४९ ॥
 यदि देवो वरो मच्चं यदि तुष्टोऽपि मे प्रभो । भक्तिर्भवतु मे
 नित्यं क्वचि देव सुरेश्वर ॥ ३५० ॥ प्रतीतानागतचैव वर्तमानश्च
 बहिर्भो । जानीषामिति मे बुद्धिः प्रसादात् सुरसत्तम ॥ ३५१ ॥
 योरोदनश्च भुञ्जीषामश्च यं सच बान्धवैः । पावने च सदाकार्यं
 साक्षिण्यं परमस्तु ते ॥ ३५२ ॥ एवमुक्तः स मां प्राच भगवांलोक-
 पूजितः । महेश्वरो महातेजाश्चराचरगुहः पितृः ॥ ३५३ ॥

श्रीभगवानुवाच । अक्षरयामरस्यैव भवः कं दुःखवर्जितः ।

ब्रह्मसौ तेजसा युक्तो दिव्यज्ञानसमन्वितः ॥ ३५१ ॥ ऋषीणा-
मभिगम्यन् नत्प्रसादविश्वसि । श्रीकृष्णं गुणसम्पन्नः सर्वज्ञः
प्रियदर्शनः ॥ ३५२ ॥ पञ्चवं वीर्यं तेऽस्तु तेजसैवानुपमम् ।
श्रीरोदनगरैव यत्र वनेच्छसि प्रियम् ॥ ३५३ ॥ तत्र ते
मविता कामं कामिन्धं पयसो मिथे । श्रीरोदनश्च मुहुः समन्वितः
समन्वितम् ॥ ३५४ ॥ बभूविः संहितः कल्पं ततो नामुपधास्यसि ।
अस्य वा बालवायैव कुक्षं गौरश्च ते सदा ॥ ३५५ ॥ मविशति
द्विजस्येष्ट मयि भक्तव पाश्र्वासी । साक्षिष्यश्चासमे नित्यं करि-
ष्यामि द्विजोत्तम ॥ ३५६ ॥ तिष्ठ वत्स यथा कामं नीत्स्वपुत्राश्च
करिष्यामि । अतस्त्वया पुनर्विप्र करिष्यामि च दर्शनम् ॥ ३५७ ॥
एवमुक्त्वा स भगवान् सूर्यकोटीसमप्रभः । ईयानः स वरान् दत्त्वा
तत्रैवान्तरधीयत ॥ ३५८ ॥ एवं दृष्टो मया कृष्ण दिवदिवः कथा-
धिना । तद्वाप्तश्च मे सर्वं बभूक्तं तेन धीमता ॥ ३५९ ॥ प्रत्यक्ष-
स्यैव ते कृष्ण पञ्च सिद्धान् व्यवस्थितान् । ऋषीन् विद्याधरान्
वसून् गन्धर्वाप्सरसस्तथा ॥ ३६० ॥ पञ्च दृष्टवतामुक्त्वा
सर्वं पुण्यफलप्रदान् । सर्वर्तुकुसुमैर्द्युमान् सुखपदान् सुमन्धिनः
॥ ३६१ ॥ सर्वमेतन्महाबाहो दिव्यभावसमन्वितम् । प्रसादा-
द्देवदिवस्य ईश्वरस्य महात्मनः ॥ ३६२ ॥

श्रीवासुदेव उवाच । एतच्छ्रुत्वा वचस्तस्य प्रत्यक्षमिव दर्श-
नम् । दिक्कवं परमं गत्वा सत्त्वयन्तं महासुनिम् ॥ ३६३ ॥ बभू-
व्यसि विप्रेन्द्र कल्पदन्धोऽस्ति पुण्यकृत् । बभूव ईवादिदिवसो
साक्षिन् कुक्ष्येऽस्य ॥ ३६४ ॥ अपि तावन्मयाप्येवं हृद्यात् स
भगवान् प्रियः । दर्शनं सुनिवातुं प्रसादस्यापि यत्नरः ॥ ३६५ ॥

उपमन्मुखाय । इत्यथे पुनरुदीकाय महादेवं न संभवः ।
पश्चिरेषैव कालेन यथा दृष्टो मयानय ॥ ३६६ ॥ यदुपा यैव
द्विजेन पञ्चान्वनितविश्रम । दृष्टे मासि महादेवं इत्यथे पुनरुदी-

सम ॥ ३६० ॥ सोऽङ्गबाहौ वरांश्चापि प्राप्सेद्विजं न महेश्वरात् ।
 सपत्नीकाद्यदुमेष्ठ सत्यमेतदुपवीमि ते ॥ ३६० ॥ यतोऽनागत-
 श्चैव वर्तमानश्च निर्याचः । विदितं मे महाबाहो प्रसादात्तस्य
 धीमतः ॥ ३६१ ॥ एतान् सङ्गमयाम्यान् समनुधातवान् हरः ।
 कक्षात् प्रसादं भगवान् न कुर्यात्तव माधव । त्याहयेन हि
 दिवानां स्नावनीवः समागमः ॥ ३६० ॥ ब्रह्मण्येनात्युपसेन बह-
 वानेन चाप्युत । जप्यन्तु ते प्रदास्यामि येन द्रव्यसि यक्षरम् ॥ ३६१ ॥

श्रीविष्णुरुवाच । पशुवन्तमहं ब्रह्मं स्वं त्वप्रसादात्सज्जानुने ।
 द्रव्ये इतिजसङ्गानां महेनं त्रिदशेश्वरम् ॥ ३६२ ॥ एवं कब-
 वतस्तस्य महादेवाश्रितां कथाम् । दिनाम्यष्टौ ततो जम्मुर्मुहूर्त-
 मिव भारत ॥ ३६३ ॥ दिनेऽष्टमे तु विमेष दीक्षितोऽहं वचा-
 विधिः । दृष्टी मण्डो कुशी वीरो वृताक्तो मेखलीकृतः ॥ ३६४ ॥
 मासमेकं फलाहारो दितौयं सलिलाघनः । ततोऽवह चतुर्विंश
 पञ्चभक्षानिखाघनः ॥ ३६५ ॥ एकपादेन तिष्ठंश्च जहं बाह्वरत-
 न्द्रितः । तेजः सूर्यसहस्रस्य अपञ्चं दिवि भारत ॥ ३६६ ॥
 तस्य मध्यगतश्चापि तेजसः पाण्डुनन्दन । इन्द्राग्निदाहं
 विद्युक्काशागवाक्षकम् । नीलमैखचयप्रख्यं वलाकाभूषितं घनम्
 ॥ ३६७ ॥ तत्र स्मितश्च भगवान् देव्या सह महाद्युतिः । तपसा
 तेजसा कात्या दीप्तया सह भार्यया ॥ ३६८ ॥ एराज भगवां-
 स्ताव देव्या सह महेश्वरः । सोमेन सहितः सूर्यो वचा मेख-
 स्मितस्तथा ॥ ३६९ ॥ संकटहरोमा कौन्तेय विजयोत्पुङ्गवलोचनः ।
 अपञ्चं देवसंभानां गतिमार्तिहरं हरम् ॥ ३७० ॥ किरीटिनं
 गदिनं भूषपाणिं व्याघ्राजिनं जटिञ्च दृष्टपाणिम् । पिनाकिनं
 वज्रिणं तीक्ष्णदंष्ट्रं शुभाङ्गदं व्यासधनोपवीतम् ॥ ३७१ ॥ दिव्या
 माकामुरकानेकवर्णां समुदहन्तं गुह्यदिशोऽवस्थानाम् । चन्द्रं वचा
 परिविष्टं ससम्भं वर्णाख्यं तददृष्टमेवम् ॥ ३७२ ॥ प्रमथानं

मण्येवैव समस्तात् परिवारितम् । घरदीव सुदृष्टे च परिवर्तितं
 दिवाकरम् ॥ ३८३ ॥ एकाहप्रयतान्येव वृद्धाणां वृषवाहनम् ।
 अस्तुशिवताज्जानं कर्मभिः शुभकर्मिणम् ॥ ३८४ ॥ आदिता
 वसवः साध्या विश्वेदेवास्तथाश्विनौ । विश्वामिस्तुतिमिहैवं
 विश्वदेवं समस्तुवन् ॥ ३८५ ॥ अतक्रतुश्च भगवान् विश्वामिहिति-
 नन्दनौ । ब्रह्मा रथन्तरं साम ईरवन्ति मवान्तिके ॥ ३८६ ॥
 योगीश्वराः सुवहवो योगदं पितरं युवम् । ब्रह्मर्षयश्च वसुता-
 स्तथा देवर्षयश्च वै ॥ ३८७ ॥ पृथिवी चान्तरीक्षश्च मन्त्राणि
 ग्रहास्तथा । मासार्धमासो ऋतवो रात्रिः सव्यत्तराः क्षणाः
 ॥ ३८८ ॥ सुहृत्ताश्च निमेषाश्च तथैव युगपर्यवसाः । दिव्या
 राजकमस्यन्ति विद्याः सत्यविदस्तथा ॥ ३८९ ॥ सनत्कुमारो
 वेदाश्च इतिहासास्तथैव च । मरीचिरङ्गिरा अग्निः पुनस्तथा
 पुनश्च क्रतुः ॥ ३९० ॥ मनवः सप्त सोमश्च पञ्चर्षाः सप्तहस्यतिः ।
 भृगुर्हस्तः काश्यपश्च वसिष्ठः काश्य एव च ॥ ३९१ ॥ इन्द्राणि
 दीक्षा वज्राश्च इक्षिणा पावको हविः । अश्वोपगानि द्रव्यानि
 नृत्तमन्ति युधिष्ठिर ॥ ३९२ ॥ प्रजानां पातकाः सर्वे सरितः
 पञ्चगा नगाः । देवानां मातरः सर्वा देवपत्न्याः सकन्यकाः ॥ ३९३ ॥
 सप्तस्त्राणि मुनीनाञ्च अयुतान्यवुदानि च । नमस्यन्ति प्रभुं मातुं
 पर्वताः सागरा दिव्यः । गन्धर्वाप्सरसश्चैव गीतवादित्रकोविदाः
 ॥ ३९४ ॥ दिव्यतानेषु गावस्तस्तुवन्ति भवमद्भुतम् । विद्याधरा
 दानवाश्च सुहृत्का राक्षसास्तथा ॥ ३९५ ॥ सर्वाणि चैव भूतानि
 ज्ञावराणि चराणि च । नमस्यन्ति महाराज वाक्पानः कर्मभि-
 र्विभुम् । पुरस्तादिष्ठितः सर्वो ममासीच्चिदपिष्ठिरः ॥ ३९६ ॥ पुर-
 स्तादिष्ठितं दृष्ट्वा मनेषामहं भारत । अग्रजापतिपञ्चान्तं जग-
 न्नामन्मुदेषत ॥ ३९७ ॥ ईक्षितुश्च महादेवं न मे शक्तिरभू-
 तदा । ततो नामन्नवीक्षेयः पञ्च ह्यहं वदस्व च ॥ ३९८ ॥ अथा

क्षाराभितराहं घतयोऽथ स्रजस्रजः । अतस्मिन् नास्ति ते कश्चि-
 बिषु लोकीषु वै प्रियः ॥ ३८८ ॥ विरसा यन्दिते देवे देवी प्रीता
 कुमामवत् । ततोऽहमहुवं स्नायुं स्तुतं ब्रह्मादिभिः सुरैः ॥ ४०० ॥
 जीविष्युर्वाच । नमोऽस्तु ते शास्त्रतर्कबोने ब्रह्मादिषु
 त्त्वानप्यवो वदन्ति । तपस्य सत्त्वस्य रजस्तमस्य कामेव सत्त्वस्य
 वदन्ति उक्तः ॥ ४०१ ॥ त्वं वै ब्रह्मा च स्रजस्य वरुणोऽग्निर्मनु-
 र्भवः । धाता कृष्टा विधाता च त्वं प्रभुः सर्वतोमुखः ॥ ४०२ ॥
 त्वत्तो ज्ञातानि भूतानि स्त्रावराणि चराणि च । त्वत्वा दृष्टमिह
 कृत्स्नं त्रैलोक्यं सचराचरम् ॥ ४०३ ॥ यामोन्द्रियाणीह मनस्य
 कृत्स्नं धी वाचवः सप्त तथैव चामयः । धी दिवसं स्त्रास्तव देवतासु
 तज्जात् परं त्वामप्रयो वदन्ति ॥ ४०४ ॥ वेदास्य यज्ञाः सोमस्य
 दक्षिणा पावको हरिः । यज्ञोपगच्छ यत् किञ्चित् भगवांस्तद-
 संघयम् ॥ ४०५ ॥ इष्टं दत्तमधीतस्य व्रतानि निवमास्य धी ।
 ह्योः कौर्त्तिः श्रीर्यतिस्तुष्टिः सिद्धिश्चैव तदर्पणी ॥ ४०६ ॥ कामः
 क्रोधो भवं क्षोभो मदः स्तश्चोऽथ मत्सरः । पापबो व्यामयश्चैव
 भगवंस्तनयास्तव ॥ ४०७ ॥ इतिर्विकारः प्रकृतः पञ्चार्ण बीज-
 मयवन् । मनसः परमा बोनिः प्रभावश्चापि शास्त्रतः ॥ ४०८ ॥
 पच्यतः पत्रमोऽदित्यः स्रजसांशुर्हिरण्यवः । सादिगंणानां सर्वेषां
 भवान् वै जीविताश्रयः ॥ ४०९ ॥ महानात्मा सतिर्ब्रह्मा विश्वः
 यशुः स्वयम्भुवः । बुद्धिः प्रज्ञोपलब्धिश्च सञ्चित् स्यातिर्भृतिः
 कृतिः ॥ ४१० ॥ पर्यायवाचकैः चर्द्धैर्भक्षानात्मा विभाव्यते । तां
 बुद्ध्या ब्राह्मणी विदाम् प्रमोहं विनिवच्छति ॥ ४११ ॥ बुद्धयं
 सर्वभूतानां क्षेत्रज्ञस्त्वपिष्टुतः । सर्वतः पाणिपादान्तः सर्वतो-
 ऽक्षिषिरोमुखः । सर्वतः श्रुतिमांसीको सर्वमाप्तस्य तिष्ठसि ॥ ४१२ ॥
 फलं त्वमसि तिम्राणोर्निमेषादिषु कर्मसु ॥ ४१३ ॥ त्वं वै
 प्रभाकिः पुरुषः सर्वस्य बुद्धिः संखितः । अश्विना अश्विना प्राप्ति-

रीयानो ज्योतिरख्यः ॥ ४१४ ॥ त्वि बुद्धिर्भक्तिहीनाः प्रवृत्ताः
 संशिताश्च ये । ध्यामिनो नित्ययोगिनश्च कल्पसमा जितेन्द्रियाः
 ॥ ४१५ ॥ यस्यां भुवं वेदवति युष्माकं प्रभुं पुराणं प्रवृत्तं
 विश्रुतम् । हिरण्यं बुद्धिमतां परां गतिं च बुद्धिमान् बुद्धि-
 मतीत्य तिष्ठति ॥ ४१६ ॥ विहिता सप्त सूत्राणि पञ्चदं व्यास
 स्मृतितः । प्रधानविधियोगस्यैव विधौ युधः ॥ ४१७ ॥
 एवमुक्ते मया पार्थ भवे चार्तिप्रियायने । वरावरं जगत् सर्वं
 सिंहादं तदाकरोत् ॥ ४१८ ॥ तं विप्रसङ्गाच्च सुरासुराश्च नागाः
 पिशाचाः पितरो वयांसि । रक्षोगणा भूतगणाश्च सर्वे महर्षय-
 येव तदा प्रणेसुः ॥ ४१९ ॥ मम मूर्ध्नि च दिव्यानां कुसुमानां
 सुगन्धिनाम् । रायस्यो निपतन्ति च वायुश्च सुसुखो बवौ ॥ ४२० ॥
 निरोक्ष्य भगवान्देवो क्षमां माह जगद्धितः । यतः क्रतुसाभिवीक्ष्य
 स्वयं मामाह यद्वरः ॥ ४२१ ॥ विप्रः कृष्ण परां भक्तिमन्त्राच्च
 तव प्रयुजन् । क्रियतामात्मानः येनः प्रीतिर्हि त्वयि मे परा
 ॥ ४२२ ॥ हृणोद्याष्टौ वरान् कृष्ण दातास्मि तव सत्तम । ब्रूहि
 यादयमादूतं यानिच्छसि सुदुर्लभान् ॥ ४२३ ॥

इत्यनुशासनपर्वणि आनुशासनिकपर्वणि मेघवाहनो-

पाष्याने चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

श्रीकृष्ण उवाच । मूर्ध्ना निपत्य निवतस्तेजःसन्निवृत्तः ।
 परमं हर्षभाग्यं भगवन्तमवाप्नुवन् ॥ १ ॥ धर्मं हृदयं युधि
 यत्प्रसातं यद्यस्तबाधं परमं वल्लभ । योगप्रियं तव सन्निवृत्तं
 हृणे सुतानाञ्च यतं यतानि ॥ २ ॥ एवमस्त्विति तराक्यं मयोक्तं
 प्राह यद्वरः । ततो मां जगतो माता धारिणी सर्वपावनी ॥ ३ ॥
 उवाचीमा प्रणिहिता सर्वार्थो तपसोनिधिः । हृणो भगवन्त-

पुनः प्राप्नो नाम तवामय ॥ ४ ॥ मत्तोऽप्यष्टौ मरानिष्टान्
 वहाय सं दहामि ते । प्रमथ्य धिरया वा च मयीका वाष्पु-
 मन्धन ॥ ५ ॥ दिव्येभ्योऽपि पिबतः प्रवाहं घृतं सुतामां वरचक्षु
 वीगन् । कुक्षि प्रीतिं नाकतश्च प्रवाहं ममवाहिं प्रसवे चापि
 द्वाञ्चन ॥ ६ ॥

उवाच । एवं भविष्यत्यमरमनाय नार्हं वहा जातु वही
 कदाचित् । भार्या वदन्नापि च सोऽङ्गैव तासु प्रियव्रत तवा-
 चवक्ष ॥ ७ ॥ प्रीतिहायगां वाञ्छवानां वकायाह्वयानि तेऽहं
 वपुषः काम्यतासु । भोऽन्ते वै वपतिं वै वतामि वही तुज्ज-
 मतिवीनासु निव्यम् ॥ ८ ॥

वीवासुदेव उवाच । एवं दत्त्वा वरान् देवो मम देवो च
 भारत । अन्तर्हितः क्षणे तस्मिन् समथो भीष्मपुत्र ॥ ९ ॥
 एतदत्यद्भुतं पूर्वं ब्राह्मणावातितेजसे । उपमन्युः प्रवा कृतश्च
 व्याख्यातं पार्थिवीक्ष्म । नमस्कृत्वा तु स ह देवदेवाय
 सुव्रत ॥ १० ॥

उपमन्युहवाच । नास्ति सर्वसमो देवो नास्ति सर्वसमा गतिः ।
 नास्ति सर्वसमो दाने नास्ति सर्वसमो रणे ॥ ११ ॥

इत्यनुयासमपर्वणि अनुयासनिकपर्वणि त्रैलोक्ये

पाञ्चाने पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

उपमन्युहवाच । ऋषिरासीत् कृते तात तस्मिन्निवेन विभुतः ।
 दशवर्षसहस्राणि तेन देवः समाधिना ॥ १ ॥ आराधितोऽभू-
 कृतेन तस्योदकं नियामय । च दृष्टवान् महादेवमस्तीषीष
 स्तवैर्विभुम् ॥ २ ॥ इति तस्मिन्स्तीषीषात् परमात्मानमव्ययम् ।
 चिन्तयित्वा महात्मानमिदमाह सुविज्ञितः ॥ ३ ॥ सं पठस्ति

कदा वाङ्मयादिमन्त्रिणं च योगिनः । परं प्रचारं ह्यव्ययमि-
 हातारवीक्षरम् ॥ ११ ॥ उक्तं च विनाशं च कारकं च विदु-
 र्मुखाः । ईशानुरसुनीमाह परं वचनात् विद्यते ॥ १२ ॥ अजन्त-
 मन्मथोन्मथनादिनिघ्नं प्रभुम् । अजन्तसुखिनं ईशानम् परं
 ब्रह्मे ॥ १३ ॥ एवं ह्यव्ययं तदा इदम् तपसां निधिम् । तन्मन्त्र-
 मन्मथमन्मथिन् च आहृतं भुवम् ॥ १४ ॥ निष्कलं वक्तुं ब्रह्म
 निर्गुणं सुखगोचरम् । योगिनां परमानन्दमन्त्रं मोक्षसंघितम्
 ॥ १५ ॥ मनोहिम्नामिमहतां विद्वद्य ब्रह्मसो गतिम् । अज्ञान-
 मन्त्रं ह्युक्तं सुविद्यान् मनोमयम् ॥ १६ ॥ दुर्विज्ञेयमव्यक्तं
 दुष्टापमहतात्मभिः । योगिं विद्वद्य जगतस्तमसः परतः परम् ॥
 पुराणं पुरुषं ईशं परेभ्यः परतः परम् ॥ १७ ॥ यः प्राणवन्त-
 मात्मानं ज्योतिर्जीवस्वितं मनः । तं ईशं ईशमाकाङ्क्षी ब्रह्म
 वर्णमपानृषिः । तपस्युपे स्त्रितो भूत्वा हृष्टा तुष्टाव वीक्षरम् ॥ १८ ॥

तस्मिन्नुवाच । पवित्राणां पवित्रत्वं गतिर्मतिमताम्बर ॥
 पत्युषं तेजसां तेजस्तपसां परमं तपः ॥ १९ ॥ विज्ञावसुहिर-
 य्वाद्यपुरुषतनमस्कृत । भूरिकक्षाण्यहं विभो परं सख मनोऽस्तु
 ते ॥ २० ॥ जातीमरुषभीक्ष्णां वतीनां वततां विभो । निर्वा-
 ण्यहं वदस्त्राणो नमस्तेऽस्तु सुखाय च ॥ २१ ॥ ब्रह्मा अतस्तु-
 विष्णुर्विश्वेदेवा मन्त्रमयः । न विदुस्त्वान्तु तस्मै नुतो वेत्स्या-
 महे वदन् ॥ २२ ॥ अतः प्रवर्तते सर्वं क्वचि सर्वं प्रतिष्ठितम् ।
 काशाक्षः पुरुषाक्षश्च ब्रह्माक्षश्च जनेव हि । तन्मन्त्रे स्मृता-
 स्त्रिणः पुराणैः सुरर्षिभिः ॥ २३ ॥ अविशोक्तमन्त्रात्मनि-
 भूतादिदेवतम् । अविशोक्तमन्त्रिणमन्त्रिणमन्त्रिणमेव हि ॥ २४ ॥
 कां विद्विन्नात्तदेव दुर्विदं देवतैरपि । विद्वानो वाक्चि निर्मुखाः
 परं भावयन्मयम् ॥ २५ ॥ अनिष्कृतस्तव विभो अन्तर्यामि-
 नः । इदं तं स्वर्गमोक्षाधानादीनां च इदं च ॥ २६ ॥

त्वं वै स्वर्गश्च मोक्षश्च कामः क्रोधस्तमेव च । सत्त्वं रजस्तमस्यैव
 यद्यसौ ह्यत्रमेव हि ॥ २० ॥ ब्रह्मा भवश्च विष्णुश्च स्कन्देन्द्रो
 सविता वमः । वरुणेन्दु मनुर्धाता विधाता त्वं धर्मेष्ठरः ॥ २१ ॥
 भूर्वायुः सखिलोऽम्बिय त्वं वाग्बुद्धिः स्थितिर्मतिः । कर्म सत्या-
 नृते चोमे त्वमेवास्ति च नास्ति च ॥ २२ ॥ इन्द्रियाणीन्द्रिया-
 न्नाश्च प्रकृतिभ्यः परं ध्रुवम् । विश्वाविश्वपरो भावश्चिन्त्याचिन्त्य-
 स्त्वमेव हि ॥ २३ ॥ वच्चैतत् परमं ब्रह्म यच्चैतत् परमं पदम् ।
 या गतिः साङ्ख्ययोगानां च भवान्नात्र संशयः ॥ २४ ॥ नूनमद्य
 कृतार्थाः सो नूनं प्राप्ताः सतां गतिम् । यां गतिं प्रार्थयन्तो ह
 ज्ञाननिर्भलबुद्धयः ॥ २५ ॥ यद्वा मूढाः आ सुचिरमिमं काल-
 मचेतसः । यन्न विद्युः परं देवं याश्वतं यं विदुर्बुधाः ॥ २६ ॥
 देवमासादिता साक्षात् त्वद्वक्तिजैश्चभिर्मया । भक्तानुग्रहकृद्देवो
 यं ज्ञात्वा मृतमश्नुते ॥ २७ ॥ देवासुरसुनीतान्तु यच्च गुह्यं सना-
 तनम् । गुहायां निहतं ब्रह्म दुर्विज्ञेयं सुनेरपि ॥ २८ ॥ स एष
 भगवान् देवः सर्वकृत् सर्वतो मुखः । सर्वात्मा सर्वदर्शी च
 सर्वगः सर्ववेदिता ॥ २९ ॥ देहकृद्देहभेदेहो ऽप्युगदेहिनां
 गतिः । प्राणकृत् प्राणभृत् प्राणी प्राणदः प्राणिनां गतिः ॥ ३० ॥
 अथात्मगतिरिष्टानां ध्यानिनामात्मवेदिनाम् । अपुनर्मरकामानां
 या गतिः सोऽयनीश्वरः ॥ ३१ ॥ अथ ह्य सर्वभूतानां शुभाशुभ-
 गतिप्रदः । अथ ह्य जन्ममरणे विद्म्यात् सर्वजन्तुषु ॥ ३२ ॥
 अयं संसिद्धिकामानामृषीणां सिद्धिदः प्रभुः । भूराद्यान् सर्व-
 भुवनानुत्पाद्य सद्ब्रह्मकसः । दधाति देवस्तनुभिरष्टाभिर्द्यौः
 विभर्ति च ॥ ३३ ॥ अतः प्रवर्तते सर्वमस्मिन् कथं प्रतिष्ठितम् ।
 अस्मिन् प्रलयं याति अथमेकः सनातनः ॥ ३४ ॥ अयं च सत्य-
 कामानां सत्यलोकः परं सताम् । अपवर्गश्च युक्तानां कीवल्यां
 शास्त्रवेदिनाम् ॥ ३५ ॥ अयं ब्रह्मादिभिः सिद्धैर्गुहायां गोपितः

प्रभुः । देवासुरमनुष्याणामप्रकाशो मवेदिति ॥ ३६ ॥ तं वां
 देवासुरनरास्तत्त्वेन न विदुर्भवम् । मोहिताः खलुनेनैव हृदि-
 स्त्वेनाप्रकाशिता ॥ ३७ ॥ यो यैनं प्रतिपद्यन्ते भक्तियोगेन भाविताः ।
 तेषामेवात्मनात्मानं दर्शयत्येष हृच्छुभः ॥ ३८ ॥ यं ज्ञात्वा न
 पुनर्जन्म मरणञ्चापि विद्यते । यं विदित्वा परं वेद्यं वेदितव्यं
 न विद्यते ॥ ३९ ॥ यं ज्ञात्वा परमं लाभं नाधिकं मन्यते दुःखः ।
 वां सूक्ष्मां परमां प्राप्तिं गच्छन्व्यवमन्भवम् ॥ ४० ॥ यं ज्ञात्वा
 गुणतत्त्वज्ञाः सांख्ययास्तविषादताः । सूक्ष्मज्ञानतराः सूक्ष्मं ज्ञात्वा
 मुच्यन्ति बभूवैः ॥ ४१ ॥ यच्च वेदविद्दो वेद्यं वेदन्ते च प्रति-
 ष्ठितम् । प्राणायामपरा नित्यं यं विद्यन्ति जपन्ति च ॥ ४२ ॥
 योक्ताररथमारुह्य ते विद्यन्ति महेश्वरम् । सर्वं स देववानामा-
 मादित्यो हारमुच्यते ॥ ४३ ॥ अथञ्च पिठयानानां चन्द्रमा हार-
 मुच्यते । एष काष्ठा दिव्यस्यैव सम्बत्सरयुगादि च ॥ ४४ ॥ दिव्या-
 दिव्यः परो लाभो अयने दक्षिणोत्तरे । एनं प्रजापतिः पूर्व-
 माराध्य बह्वभिः स्तवैः । प्रजार्थं वरयामास नीललोहितसंघि-
 तम् ॥ ४५ ॥ ऋग्भिर्यमनुषामन्ति तत्त्वे कर्मणि बह्वृषः । यजु-
 र्भिर्यं त्रिधा वेद्यं जुह्वत्यर्घ्यवोऽध्वरे ॥ ४६ ॥ सामभिर्यञ्च गावन्ति
 सामगाः कुहवुहयः । ऋतं सत्यं परं ब्रह्म क्षुब्धस्यावर्षणा
 हिजाः । यज्ञस्य परमा योनिः पतिरायं परः श्रुतः ॥ ४७ ॥
 रात्राहः शीघ्रनवनः पञ्चमासशिरोभुजः । ऋतुर्वीर्यैस्तपोधैर्यो
 ज्ञान्दुःखोत्तपाद्वान् ॥ ४८ ॥ बल्युर्यमो हुतायसः काशः संहार-
 वेगवान् । काशस्य परमा योनिः काशबायं समातनः ॥ ४९ ॥
 चन्द्रादित्यौ सनक्षत्रौ अक्षाश्च सहवायुना । ध्रुवः सप्तर्षयश्चैव
 भुवनाः सप्त एव च ॥ ५० ॥ प्रधानं महद्ब्रह्म विषेषान्तं सर्वै-
 कतम् । ब्रह्मादिस्तत्त्वपर्यन्तं भूतादि सदसश्च यत् ॥ ५१ ॥
 अष्टौ प्रकृतयश्चैव प्रकृतिभ्यश्च यः परः । अस्य दिवस्य ब्रह्माणं

कृत्यं सम्पदिवर्त्तते ॥ ५२ ॥ एतत् परमवानन्दं वसुधाधृत-
 निव च । एषा गतिर्विरक्तानामेव भावः परः कृतान् ॥ ५३ ॥
 एतत् पद्ममुद्दिममेतदृज्जलं सनातनम् । साक्षादेहाहविदुषा-
 मेतद्वानं पदं पदम् ॥ ५४ ॥ इदं सा परमा काष्ठा इदं सा
 परमा कक्षा । इदं सा परमा सिद्धिरिदं सा परमा गतिः ॥ ५५ ॥
 इदं सा परमा शान्तिरिदं सा निर्वृत्तिः परा । यं प्राप्य कृत-
 कृत्याः स इत्यमन्यन्त योगिनः ॥ ५६ ॥ इदं तुष्टिरिदं सिद्धि-
 रिदं श्रुतिरिदं श्रुतिः । पञ्चात्मगतिरिष्टानां विदुषां प्राप्ति-
 रक्षवा ॥ ५७ ॥ वज्रतां कामवानानां मयैर्विपुलदक्षिणैः । सा
 गतिर्विघ्नीकानां सा गतिस्त्वं न संशयः ॥ ५८ ॥ सम्यग्योगजनैः
 शान्तिनिवमैर्देहतापनैः । तप्यतां वा गतिर्देव परमा सा गति-
 र्भवान् ॥ ५९ ॥ कर्मन्यासकृतानाञ्च विरक्तानां ततस्ततः । वा
 गतिर्ब्रह्मसद्मे सा गतिस्त्वं सनातन ॥ ६० ॥ अपनर्भाविकामानां
 वैराग्ये वर्त्ततान्तु वा । प्रकृतीनां सवानाञ्च सा गतिस्त्वं सनातन
 ॥ ६१ ॥ ज्ञानविज्ञानयुक्तानां निरुपाध्या निरुक्तानां शीघ्रया
 वा गतिर्देव परमा सा गतिर्भवान् ॥ ६२ ॥ वेदेषु पुराणीकताः
 पञ्चैता गतयः कृताः । कृतप्रसादादि सध्वस्ते न सध्वस्तेत्याद्या
 विभो ॥ ६३ ॥ इति तस्मिन्नापोरामिस्तुष्टावेधानमात्मना । जगो
 च परमं ब्रह्म वत् पुरा लोककृष्णगौ ॥ ६४ ॥

उपमन्युस्त्वाच । एवं श्रुतो महादेवस्तस्मिन्ना ब्रह्मवादिना ।
 उवाच भगवान् देवः समखा संहितः प्रभुः ॥ ६५ ॥ ब्रह्मा सत-
 प्रतुर्विष्णुर्विष्णुर्देवा मन्वर्षवः । न विदुस्त्वामिति ततस्तुष्टः प्रोवाच
 तं शिवः ॥ ६६ ॥

श्रीभगवानुवाच । असवसाव्यस्यैव भविता दुःखवर्जितः ।
 सपत्नी तेजसा युक्ती दिव्यज्ञानसमन्वितः ॥ ६७ ॥ साधोषा-
 नभिगम्य च सप्तकर्ता सप्तदाय । सत्प्रसादादिकमेव भविष्यति

न चंचलः ॥ ५८ ॥ अं वा कार्यं दृष्ट्वा न्यत्र हृदि बद्धं वाङ्मयम् ।

प्राप्स्यसिः च उवाचैवं श्रुतिं भविष्यद्वाङ्मयम् ॥ ५९ ॥

उपमन्युस्त्वाच । एताद् दृष्ट्वा वरान् द्वौ बन्धुमानः सुर-
चिंभिः । स्तूयमानश्च विदुषैस्तद्वैवात्सरसीवतः ॥ ६० ॥ सम्य-
र्चितं जगदतिं कानुनी वाद्देष्टारः । अक्षिराचनमागन्धं मनैस्तत्
प्रोक्षयानिह ॥ ६१ ॥ तानि च प्रक्षितान्यादौ तक्षिराक्षातवान्
मम । नामानि मानवयेह तानि त्वं शृणु विद्वद्वि ॥ ६२ ॥ इह
नामसहस्राणि दिवेष्याह पितामहः । सर्वस्य चाख्येह तवा इव-
नामवतानि च ॥ ६३ ॥ गुह्यानीमानि नामानि तक्षिर्भगवतो-
ऽभ्युत । इवप्रसादाद्दे वेष पुरा प्राह महात्मने ॥ ६४ ॥

इत्यनुशासनपर्वणि पामुशासनिकपर्वणि शेषवाचनो-

पाष्याने प्रोक्ष्योऽध्यायः ॥ १६ ॥

वासुदेव उवाच । ततः च प्रवर्तते भूत्वा मम तात बुद्धिद्विर ।

प्राप्स्यसिः प्राह विप्रर्षिर्नामसंयजमाहितः ॥ १ ॥

उपमन्युस्त्वाच । ब्रह्मप्रोक्तैर्ब्रह्मिणोक्तैः वेद्वेदाङ्गकथ्यैः ।
सर्वलोकेषु विख्यातं स्तुत्यं स्तोष्यानि नामनिः ॥ २ ॥ महद्भि-
र्विदितैः सत्यैः सिद्धैः सर्वार्थसाधकैः । अक्षिणा तक्षिणा मन्त्रा-
हृतैर्वेदकृतात्मना ॥ ३ ॥ वयोक्तैः चाधुभिः स्मृतैर्भुनिमित्तज-
हर्षिभिः । प्रवरं प्रथमं स्वयं सर्वभूतहितं शुभम् ॥ ४ ॥ नृपैः
सर्वत्र जगति ब्रह्मलोकावतारितैः । सत्यैस्तत् परमं ब्रह्म ब्रह्म-
प्रोक्तं समातनम् ॥ ५ ॥ वन्द्ये बहुकुलयेह नृपुञ्जावहितो मम ।
प्रवचनं भवं दिवं भक्त्यस्तं परमेश्वरम् ॥ ६ ॥ तेन ते वावविद्यानि
वत्सहस्रं समातनम् । न ब्रह्मं विस्तारयन् स्तुत्यं वक्तुं सर्वत्र
केनचित् ॥ ७ ॥ ब्रह्मेनापि विभूतीनामपि सर्वत्रोपरि । वक्ष्यामि-

मध्यमन्तश्च सुरैरपि न गम्यते ॥ ८ ॥ कस्तस्य ब्रह्मवाहतां वृक्षान्
 कात् ख्येन माधव । किमु देवस्य महतः सहिप्रार्थपदाक्षरम् ।
 शक्तितवरितं वक्ष्ये ब्रह्मादास्तस्य धीमतः ॥ ९ ॥ यथाप्य तु ततो-
 ऽनुशां न शक्यस्तीतुमीश्वरः । वदा तेनाभ्यनुज्ञातः स्तुतो वै स
 तदा मया ॥ १० ॥ यनादिनिधनस्याहं जगद्योनिर्महात्मनः ।
 नाभ्यां कञ्चित् समुद्देशं वक्ष्याम्यव्यक्तयोनिनः ॥ ११ ॥ वरदस्य
 वरेण्यस्य विश्वरूपस्य धीमतः । शृणु नाभ्याह्वं कृणु वदतां
 यद्ययोनिना ॥ १२ ॥ इयं नाम सप्तसाणि वाग्याह प्रपितामहः ।
 तानि निर्मथ्य मनसा दधौ घृतमिवोद्धृतम् ॥ १३ ॥ गिरेः सारं
 यथा हेम पुष्पसारं यथा मधु । घृतान् सारं यथा मण्डस्तु वैतत्
 सारमुद्धृतम् ॥ १४ ॥ सर्वपाप्मापहमिदं वतुर्द्विदसमन्वितम् ।
 प्रवक्षेनाधिगन्तव्यं धार्ढ्येन प्रयतात्मना ॥ १५ ॥ मा इह्यं पौष्टिक-
 स्त्रैव रघोषं भावनं महत् । इदं भक्ताय दातव्यं यद्विधानास्ति-
 ताय च । नायद्विधानरूपाय नास्तिकायाजितात्मने ॥ १६ ॥
 यथाभ्यसूयते देवं कारणात्मानमीश्वरम् । स कृणु वरकं याति
 सप्तपूर्वैः सहात्मजैः ॥ १७ ॥ इदं ध्यानमिदं धौर्बल्यं धैर्य-
 मनुत्तमम् । इदं ज्ञानमिदं ज्ञानं रक्षस्यमिदमुत्तमम् ॥ १८ ॥
 वक्ष्यातां घन्तकाक्षेऽपि गच्छेत् परमां गतिम् । पवित्रं मङ्गलं
 मेधं कल्याणमिदमुत्तमम् ॥ १९ ॥ इदं ब्रह्मा पुरा कृत्वा सर्व-
 लोकोपितामहः । सर्वस्तवानां राज्ञे दिव्यानां समकल्पयत् ॥ २० ॥
 तदाप्रभृति त्रैवावमीश्वरस्य महात्मनः । स्ववराज इति ज्ञातो
 जगत्पुत्रपूजितः ॥ २१ ॥ ब्रह्मलोकोकादयं स्वर्गं स्ववराजोऽव-
 तारितः । वतस्तच्छिः पुरा प्राप तिम तच्छिह्नतोऽभवत् ॥ २२ ॥
 स्वर्गाश्चैवात्र भूषोक्तं तच्छिना ज्ञवतारितः । सर्वमन्नक्षमङ्गलं
 सर्वपापप्रणाशनम् ॥ २३ ॥ निगदिष्ये महावाही स्ववानामुत्तमं
 स्तवम् । ब्रह्मणामपि यदुत्तमं पराणामपि वत् परम् ॥ २४ ॥

तिस्रशामपि वसेजस्तपशामपि वसतः । शान्तानामपि वः शांती
 द्यौतानामपि वा द्युतिः ॥ २६ ॥ हास्तानामपि वो हास्तो वीर-
 तामपि वा वीर्यः । देवानामपि वो देव ऋषीणामपि वसूभिः
 ॥ २७ ॥ वज्रानामपि वो वज्रः शिवानामपि वः शिवः । इन्द्राणा-
 मपि वो इन्द्रः प्रभा प्रभवतामपि ॥ २८ ॥ योगिनामपि वो योगी
 कारणानाञ्च कारणम् । वती वीर्याः सद्यवन्ति न भवन्ति वतः
 पुनः ॥ २९ ॥ सर्वभूतात्मभूतस्य हरस्यामिततेजसः । अष्टोत्तर-
 सहस्रन्तु नाम्नां पर्वस्य मे मृणु ॥ ३० ॥ वक्षुक्ता मनुजव्याघ्र
 सर्वान् कामानवाप्स्यसि ॥ ३१ ॥ योऽस्मिन् स्मरः स्मरणः प्रभुर्भूमिः
 प्रवरो वरदो वरः । सर्वोऽस्मा सर्वविद्यातः सर्वः सर्वकरो भवः ।
 अष्टौ चर्मो पिच्छच्छी च सर्वाङ्गः सर्वभावनः । हरश्च हरिणाञ्च च
 सर्वभूतहरः प्रभुः ॥ ३२ ॥ प्रवृत्तिश्च निवृत्तिश्च नियतो वाञ्छतो
 ध्रुवः । अघानवासी भगवान् खड्गरो गोचरोऽर्जुनः ॥ ३३ ॥
 अभिवाद्यो महाकर्मा तपस्वी भूतभावनः । उच्चतरेष्वप्रच्छन्नः
 सर्वलोकप्रजापतिः ॥ ३४ ॥ महाकूपो महाकायो वृषकूपो महा-
 वघाः । महात्मा सर्वभूतात्मा विश्वकूपो महाहनुः ॥ ३५ ॥
 लोकपालोऽन्तर्धितात्मा प्रसादो हृदयहृदिभिः । पवित्रश्च महा-
 चैव निवर्तो निवर्तयितः ॥ ३६ ॥ सर्वकर्मा स्वयं भूत आदि-
 रादिकरो निधिः । सहस्राक्षो विष्णुर्लोकः श्रीमो नक्षत्रसाधकः
 ॥ ३७ ॥ चन्द्रः सूर्यः धनिः केतुर्ग्रहो ग्रहपतिर्वरः । अतिरत्नम्
 नमस्कृतां वृणवाणामर्णयोऽभवः ॥ ३८ ॥ महातपो वीरतप
 अहीनो हीनवाधकः । सर्वलोककरो भवः प्रमाणं परमं तपः
 ॥ ३९ ॥ योगी योग्या महावीर्यो महावेता महावहः । सर्व-
 वेता सर्वज्ञः सुवीर्यो वीर्यवाहनः ॥ ४० ॥ इषवाङ्गस्यनिमिषो
 नीलकण्ठ उमापतिः । विश्वकषः स्वयं वेदो बलवीरो बलौ
 गणः ॥ ४१ ॥ गणकर्ता गणपतिर्दिग्वाधाः काम एव च । गण-

वित् परमो मन्त्रः सर्वमायकरो हरः ॥ ४२ ॥ कमलकुम्भरो धनी
 बाणहस्तः कपालवान् । चयनी वतनी खड्गो पट्टिषो बाधुषो
 मदान् ॥ ४३ ॥ युवहस्तः सुखपत्र तैलस्तेजस्करो निधिः ।
 उष्णीषी च सुवक्त्रश्च उदयो विनतस्तथा ॥ ४४ ॥ दीर्घश्च हरि-
 केशश्च सुतीर्थः कृष्ण एव च । शृगालकपः सिंहाक्षो मुखः सर्व-
 युभहरः ॥ ४५ ॥ यजश्च इन्द्रकपश्च गन्धधारी कपर्दीपि । ऊर्ध्व-
 रेता ऊर्ध्वलिङ्ग ऊर्ध्वभायी नभस्तलः ॥ ४६ ॥ दिग्जटायोरवासाश्च
 रुद्रः सेनापतिर्विभूः । सहसरो नक्तचरस्तिग्ममयः सुवक्त्रः
 ॥ ४७ ॥ गजघ्ना दैत्यघ्ना कालो लोकधाना गुणाकरः । सिंह-
 शार्दूलकपश्च घात्रे चर्माम्बरावृतः ॥ ४८ ॥ कालयोगी महानाथः
 सर्वकामशतुष्ययः । निघाचरः प्रेतचारी भूतचारी महेश्वरः
 ॥ ४९ ॥ बह्मभूतो बह्मधरः स्वर्भातुरमिती गतिः । नृत्यप्रियो
 निखनन्तो नर्तकः सर्वलालसः ॥ ५० ॥ घोरो महातपाः पाषो
 नित्यो गिरिकुक्षो नभः । सहस्रहस्तो विजयो व्यवसायो वृत्त-
 न्द्रितः ॥ ५१ ॥ यधर्षणो धर्षणात्मा यधहा नामनायकः ।
 दक्षयागापहारी च सुसहो मध्यमस्तथा ॥ ५२ ॥ ओजोऽपहारी
 बलहा मुद्रितोऽर्योऽजितोऽवरः । गम्भीरबोधो गम्भीरो गम्भीर-
 बलवाहनः ॥ ५३ ॥ न्यग्रोधकपो न्यग्रोषो वृक्षकर्षस्त्रितिर्विभूः ।
 सुतीक्ष्णदशनयैव महाकायो महाननः ॥ ५४ ॥ विष्वक्सेनो हरि-
 र्यशः संयुगापीडवाहनः । तीक्ष्णनासश्च हृष्टः सहायः कर्म-
 कालवित् ॥ ५५ ॥ विश्वप्रसादितो वज्रः समुद्रो बहुवामुखः ।
 ज्ञताग्रनसहायश्च प्रघाम्नात्मा ज्ञताग्रनः ॥ ५६ ॥ उग्रतेजा महा-
 तेजा जम्भो दिक्त्रयकालवित् । ज्योतिषामवनं चिह्निः सर्वविषह
 एव च ॥ ५७ ॥ घिखी मुखी जटी ज्वाली मूर्ध्निखी मूषेगो
 बली । वैणवी पणवी ताली खली काष्ठकटहटः ॥ ५८ ॥ नक्षत्र-
 विग्रहमतिगुणवृद्धिर्होतमः । प्रजापतिविग्रहवाङ्मविभागः सर्व-

नोऽमुखः ॥ ५८ ॥ विमोचनः सुखरूपी चिरकालवशीलः ।
 मेदुको वल्लभारो च महीचारी क्षुत्तृणा ॥ ५९ ॥ सर्वतुल्य-
 निनाही च सर्वातोद्यपरिग्रहः । आकाशयो मुद्रावाही मुक्ती
 मासी तरङ्गवित् ॥ ६० ॥ विद्वत्प्रकाशप्रज्ञमूर्धन्यविमोचनः ।
 यश्चानन्दसुखेन्द्राणां युधिष्ठिरविनायकः ॥ ६१ ॥ वाङ्मयवाही
 दुर्वासाः सर्वसाधुनिधिधनः । प्रसन्नो विभागश्च प्रभुको ब्रह्म-
 भागवित् ॥ ६२ ॥ सर्ववाक्यः सर्वचारी दुर्वासा वाक्योऽमरः ।
 हेमो हेमकरो ययः सर्वचारी धरोत्तमः ॥ ६३ ॥ लोहिताक्षी
 महाशय विजयाक्षी विचारदः । संप्रहो निग्रहः कर्त्ता सर्व-
 चीरनिवासनः ॥ ६४ ॥ मुखोऽमुखश्च हृदय कावलिः सर्व-
 कामदः । सर्वकालप्रसादश्च सुवक्षो वल्लभपटुक् ॥ ६५ ॥ सर्व-
 कामवरयैव सर्वदः सर्वतोमुखः । आकाशनिर्विकल्पश्च निपाती
 ज्ञायकः खगः ॥ ६६ ॥ रौद्रकपोऽगुरादित्यो वज्ररश्मिः सुव-
 क्षी । वसुवेगो महावेगो मनोवेगो निघाचरः ॥ ६७ ॥ सर्व-
 वाक्षी त्रियावाक्षी उपदिष्टकरोऽकरः । मुनिरात्मनिरासीकः
 सक्षमश्च सहस्रदः ॥ ६८ ॥ पक्षी च पक्षरूपश्च प्रतिदीप्तो विद्या-
 क्षतिः । उन्मादो मदकः कामो ज्ञातृत्वीर्षकरो ययः ॥ ६९ ॥
 वामदेवश्च वामश्च प्राग्दक्षिणश्च वामनः । सिद्धकीर्त्तौ महर्षिश्च
 सिद्धार्थः सिद्धसाधकः ॥ ७० ॥ भिक्षुश्च भिक्षुरूपश्च विपणो बहु-
 रव्ययः । महावेगो विद्याखण्ड घटिभागो गवाक्षतिः ॥ ७१ ॥
 वल्लभस्तश्च विष्णोश्च बभ्रुस्तथान एव च । तत्तातृत्तकरस्ताक्षी
 मधुर्मेधुकलोचनः ॥ ७२ ॥ वाचस्तथो ज्ञातृसो नित्यमाश्चन-
 पूजितः । ब्रह्मचारी लोकचारी सर्वचारी विचारवित् ॥ ७३ ॥
 ईशानः ईश्वरः काक्षी निघाचारी विष्णुकटुक् । निमित्तक्षी
 निमित्तश्च नन्दिर्नन्दिकरो हृदि ॥ ७४ ॥ नन्दीश्वरश्च नन्दी च
 नन्दो नन्दिर्बह्वेनः । मनहारो निहता च काक्षी ज्ञाना विना-

महः ॥ ७६ ॥ चतुर्मुखो महालिङ्गहादलिङ्गस्तथैव च । विष्णो-
 ध्वजः सुराध्वजो योगाध्वजो युगाध्वजः ॥ ७७ ॥ बीजाध्वजो
 बीजकर्ता पञ्चात्मानुगतो बलः । इतिहासः बहुव्यय गौतमोऽय
 निशाकरः ॥ ७८ ॥ इक्षो हृदयो वैद्यो वक्षो वयकरः कलिः ।
 लोककर्ता पशुपतिर्महाकर्ता क्षनौपधः ॥ ७९ ॥ पञ्चरं परमं
 ब्रह्म बलवच्छूक एव च । नीतिर्ज्ञानीतिः शुद्धात्मा शुद्धो मान्यो
 गतागतः ॥ ८० ॥ बहुप्रसादः सुखशी दर्पणोऽयं क्षमिन्क्षमिन् ।
 वेदकारी मन्त्रकारी विद्वान् समरमर्दनः ॥ ८१ ॥ महामेषनिकर्मी
 च महाघोरो वधीकरः । अग्निज्वालो महाज्वालो अग्निभूमी
 ह्रतो हविः ॥ ८२ ॥ त्रयणः यक्षुरो नित्यं वधेस्वी धूमकेतनः ।
 नीलस्तथाङ्गलुब्धश्च योभनो निरव्ययः ॥ ८३ ॥ स्वस्तिदः स्वस्ति-
 भावश्च भागी भागकरो लघुः । उत्सङ्गश्च महाङ्गश्च महागर्भपरा-
 यणः ॥ ८४ ॥ कृष्णवर्णः सुवर्णश्च द्रष्टव्यं सर्वं दृष्टिनाम् । महा-
 पादो महाहस्ती महाकायो महायमाः ॥ ८५ ॥ महामूर्ध्नि
 महामात्रो महानेत्रो निष्कालवः । महान्तर्को महाकण्ठो महोष्ठश्च
 महादन्तुः ॥ ८६ ॥ महानासो महाकण्ठमहाघोरो अध्यात्मभाक् ।
 महावक्त्रा महोरस्त्रो हन्तरात्मा मृगालवः ॥ ८७ ॥ क्षम्यनो
 क्षम्यितोऽयं महामायः पयोनिधिः । महादन्तो महादंष्ट्रो
 महाजिह्वो महामुखः ॥ ८८ ॥ महामखो महारीमा महाकेशो
 महाजटः । प्रसन्नश्च प्रसादश्च प्रत्यक्षो गिरिवाहनः ॥ ८९ ॥
 स्नेहनोऽस्नेहनयैव अजितश्च महामुनिः । वृक्षाकारो वृक्षकेतु-
 रनलो वायुवाहनः ॥ ९० ॥ गण्डली नेहधामा च ईवाक्षिपति-
 रेव च । अथर्वशीर्षः कामास्य ऋक्सहस्रामितेश्वरः ॥ ९१ ॥
 यजुः पादभुजो युधः प्रकाशो जङ्गमस्तथा । अमीशार्धः प्रसा-
 दश्च अमिगम्यः सुदर्शनः ॥ ९२ ॥ उपकारः प्रियः सर्वः कमलः
 काञ्चनश्रुविः । नाभिर्नन्दिकरो भावः पुष्करः क्षपतिः क्षिरः ॥ ९३ ॥

हाद्वयस्त्रावनवाधो वधो वधवनाहितः । नक्तं कश्चिद्वाक्यं
 मकरः कालपूजितः ॥ ८४ ॥ समथो मन्त्रकारश्च भूतवाहनधारविः ।
 मन्त्रप्रवो भक्तगोप्ता मन्त्रभूतस्तद्वर्णः ॥ ८५ ॥ लोकापाह-
 स्तवालोको महात्मा धर्मपूजितः । शुक्लशिखिशुक्लवस्त्रः शुचि-
 र्भूतनिषेवितः ॥ ८६ ॥ पात्रमन्त्रः त्रिधावस्त्रो विश्वकर्म्ममतिर्वरः ।
 विशालपात्रस्तान्मोहो ज्ञानुज्ज्वलः सुनिश्चलः ॥ ८७ ॥ कपिशः
 कपिशः शुक्ल पायुषैव परोऽपरः । मन्त्रवो ज्ञादितिस्तार्थः सुवि-
 शेयः सुधारदः ॥ ८८ ॥ पराश्रमायुधो देव पनुकारी सुवाम्भवः ।
 तुल्यवीणो महाक्रोध ऊर्ध्वरतो जलेष्वधः ॥ ८९ ॥ वधो वंशकरो
 वंशो वंशनाशो जनिन्दितः । सर्वाङ्गकपो मावावी सुहृदो जनि-
 कोऽनलः ॥ ९० ॥ बन्धनो बन्धकर्त्ता च सुबन्धनविनोचनः ।
 सव्यधारिः सकामारिर्महाहृदो महायुधः ॥ ९१ ॥ बहुधा-
 निन्दितः सर्वः प्रहुरः प्रहुरोऽधनः । पमरेषो महादिवो विश्व-
 देवः सुरारिहा ॥ ९२ ॥ पद्मिर्बुध्नोऽनिलामयः शैकितावो
 जविस्तथा । पञ्जैकपात्र कापाको त्रिषट्पूरजितः शिवः ॥ ९३ ॥
 धन्वन्तरिर्धूमकेतुः स्कन्दो वैश्ववणस्तथा । धाता प्रह्वश्च विष्णुश्च
 मित्रश्चष्टा धृवो धरः ॥ ९४ ॥ प्रभातः सर्वगो वायुरर्क्षमा जविता
 रविः । उपह्वश्च विधाता च मात्याता भूतभावनः ॥ ९५ ॥
 विभुर्वर्षविभावी च सर्वकामगुणायकः । पद्मनाभो महागर्भ-
 शन्द्रवक्तोऽनिकोऽनलः ॥ ९६ ॥ बलवांशोपमास्तश्च पुराणः पुण्य-
 चक्षुरो । कुहकर्त्ता कुहवालो कुहभूतो गुणोपधः ॥ ९७ ॥
 सर्वाधवो र्ध्वकारी सर्वेषां पाणिनां पतिः । देवदेवः सुखाकलः
 सहस्र सर्वरक्षित् ॥ ९८ ॥ क्रीडासगरिवाधो च क्षिप्रवहिरि-
 धंश्वरः । कुलकारी कुलकर्त्ता बहुविधो बहुप्रदः ॥ ९९ ॥
 वणिजो वरुणो वधो बहुलबन्धनम्बरः । धारणो महाजग-
 रक्षोक्षश्च महोपधः ॥ १०० ॥ विद्यार्थकारी विद्यार्थम्हन्तो-

व्याकरणोत्तरः । सिंहनाहः सिंहर्षद्वः सिंहगः सिंहवाहनः ॥ १११ ॥
 प्रभावात्मा जगत्काशस्वालो लोकहितस्तपः । कारुण्यो भव-
 चक्राहः केतुमाली समावनः ॥ ११२ ॥ भूताण्यसौ भूतपतिरहो-
 रात्रपनिन्दितः । वाहिता सर्वभूतानां निखद्वय विभुर्भवः ॥ ११३ ॥
 यमोद्यः संवतो ज्येष्ठो भोजनः प्राणधारणः । धृतिमान् मति-
 मान् इक्षुः सत्कृतश्च युगाधिपः । गोपालिर्गोपतिर्गामी गोधर्म-
 वसनो हरिः ॥ ११४ ॥ हिरण्यवाङ्मन तत्रा गुहापालः प्रवे-
 यिनाम् । प्रहृष्टारिर्महाहर्षो जितकामो जितेन्द्रियः ॥ ११५ ॥
 गान्धारश्च सुवासय तपःशक्तो रतिर्नरः । महागोतो महाशूलो
 ज्येष्ठरोगणसेवितः ॥ ११६ ॥ महाकेतुर्महाधातुर्नैकशानुषरश्चलः ।
 आवेदनीय पादेषः सर्वगन्धसुखावहः ॥ ११७ ॥ तीरणस्तारणो
 वातः परिधीपतिस्त्रिवरः । संयोगो वहेनो हृष्टो पतिसुहो गुणा-
 धिकः ॥ ११८ ॥ नित्यं चात्मा सहायश्च देवासुरपतिः पतिः ।
 युक्तश्च युक्तवाङ्मय देवो दिवि सपर्वणः ॥ ११९ ॥ पाषाणश्च
 सुपादश्च ध्रुवोऽथ हरिणो हरः । वपुरावर्त्तमानेभ्यो वसुधेष्ठो
 महापथः ॥ १२० ॥ शिरोहारी विमर्षश्च सर्वम् पृथक्कल्पितः ।
 पद्मश्च रथयोगी च सर्वयोगी महाबलः ॥ १२१ ॥ समान्त्रावो-
 ऽसमान्त्रावस्तौर्धदेवो महारथः । निर्मार्जो जीवनी मन्त्रः शुभाघो
 वज्रकर्म्मणः ॥ १२२ ॥ रत्नप्रभूतो रक्ताङ्गो महार्थवनिपानवित् ।
 मूलं विमालो ज्योत्स्नो व्यक्ताव्यक्तस्तपोनिधिः ॥ १२३ ॥ पारो-
 हणोऽधिरोहश्च भीलचारी महाबलः । सेनाकल्पो महाकल्पो
 योगो युगकरो हरिः ॥ १२४ ॥ युगकपो महाकपो महानाग-
 ज्ञो वधः । न्यावनिर्वपणः पादः पण्डितो ज्ञानलोपनः ॥ १२५ ॥
 बद्धमालो महामालः पथी हरसुलोचनः । विस्तारी लवणः
 कूपस्त्रियुगः सकलोदयः ॥ १२६ ॥ त्रिनेत्रश्च विषखाङ्गो मणि-
 विहो जटाधरः । विन्दुर्द्विर्गुणः समुद्रः परः सर्वायुधः सहः ॥ १२७ ॥

निवेद्यः सुखाजातः सुमन्वारी महाधनुः । गन्धपात्री च मन-
वान् उत्थानः सर्वकर्मणाम् ॥ १२८ ॥ मन्वानो बह्वक्षो बाहुः
सकलः सर्वलोचनः । तस्यस्तावः करस्मासी जड्वंशमनो महान्
॥ १२९ ॥ ह्यं सुहृदो विद्यातो लोकः सर्वानवः ज्ञानः । सुखो
विक्रपो विकृतो दण्डो कुण्डो विकुर्वणः ॥ १३० ॥ चर्ययः ककुभो
वक्षी यतजिह्वः सहस्रपात् । सहस्रमूर्धा दिवेन्द्रः सर्वदेवमयी
शुभः ॥ १३१ ॥ सहस्रबाहुः सर्वाङ्गः परमः सर्वलोकहृत् ।
पवित्रं त्रिककुम्भस्थः कनिष्ठः हृत्पिङ्गवः ॥ १३२ ॥ ब्रह्मरश्मि-
विनिर्माता यन्त्रप्रीयाय यन्त्रिमान् । पद्मगर्भो महानर्भो ब्रह्मगर्भो
जसोद्भवः ॥ १३३ ॥ गमस्तिर्गम्य हृद्गम्या ब्रह्मवित् ब्राह्मणो
गतिः । धनस्तकपो नैकात्मा तिम्रतेजाः स्वयम्भुवः ॥ १३४ ॥
जड्वंशात्मा पशुपतिर्वातरंहा मनोजवः । चन्दनी पद्मनाभायः
सुरभ्युत्तरणो नरः ॥ १३५ ॥ कर्षिकार महासम्भी नीलमोक्षिः
पिष्ठाकृष्णः । समापतिस्माकान्तो ब्राह्मवीर्यगुमाधवः ॥ १३६ ॥
वरो वराहो वरदो वरेण्यः सुमहास्त्रमः । महाप्रसादो ह्यमनः
यमुदा श्रेतपिङ्गवः ॥ १३७ ॥ प्रीतात्मा परमात्मा च प्रवतात्मा
प्रधानपृक् । सर्वपाण्डिमुखस्तृप्तो धर्मसाधारणो वरः ॥ १३८ ॥
चराचरात्मा सूक्ष्मात्मा यदतो गौरीश्वरः । आर्धार्धसुरादित्यो
विवस्वान् सविता जतः ॥ १३९ ॥ व्यासः सर्गः सुसंक्षेपो विद्वारः
पर्यवो नरः । ऋतुः सस्यस्तरो नाभः पद्मः सङ्क्रासनापनः ॥ १४० ॥
कलाः काठा कवा माता सहस्राङ्गः, सपाः सपाः । विष्णुसैवं
प्रजावीजं लिङ्गमाद्यस्तु निर्गमः ॥ १४१ ॥ सहस्रदत्तमव्यक्तं
पिता माता पितामहः । स्वर्गहारं प्रजाहारं मोक्षहारं त्रिपि-
टपम् ॥ १४२ ॥ निर्वाणं हादमस्यैव ब्रह्मलोकः परा गतिः ।
देवासुरविनिर्माता देवासुरपराबलः ॥ १४३ ॥ देवासुरसुरदेवो
देवासुरनमस्कृतः । देवासुरमहामातो देवासुरगणाधवः ॥ १४४ ॥

देवासुरगणाध्यक्षो देवासुरगणाध्यक्षीः । देवातिदेवो देवर्षि-
 देवासुरवरप्रदः ॥ १४५ ॥ देवासुरेश्वरो विष्णो देवासुरमहे-
 श्वरः । सर्वदेवमयीऽचिन्त्यो देवतात्मात्मसम्भवः ॥ १४६ ॥ उद्भि-
 च्चिक्लमो वैद्यो विरजो नीरजोऽमरः । ईशो हस्तोऽश्वरो
 व्याघ्रो देवसिंहो नरवर्धनः ॥ १४७ ॥ विबुधोऽश्वरः सूर्यः सर्व-
 देवस्तपोमयः । सुयुक्तः शीमनो वक्षी प्रासानां प्रभवोऽव्ययः
 ॥ १४८ ॥ शुद्धः कान्तो निजः सर्गः पवित्रं सर्वपावनः । शृङ्गो
 शृङ्गप्रियो वभू राजराजो निरामयः ॥ १४९ ॥ अभिरामः सुर-
 गणो विरामः सर्वसाधनः । ललाटाक्षो विश्वदेवो हरिणो
 ब्रह्मवर्धनः ॥ १५० ॥ स्त्रावराणां पतिर्यैव नित्यमेन्द्रियवर्धनः ।
 सिद्धार्थः सिद्धभूतार्थोऽचिन्त्यः सत्यव्रतः शुचिः ॥ १५१ ॥ व्रताधिपः
 परं ब्रह्म भक्तानां परमा गतिः । विमुक्तो मुक्ततेजाय श्रीमाद्
 श्रीवर्धनो जगत् ॥ १५२ ॥ यथाप्रधानं भगवानिति भक्त्या स्तुतो
 यथा । यं न ब्रह्मादयो देवा विदुस्तस्त्वेन नययः । स्तोतव्य-
 मर्थां वन्द्यश्च कः स्तोष्यति जगत्पतिम् ॥ १५३ ॥ भक्त्या स्तेवं
 पुरस्कृत्य मया यज्ञपतिर्विभुः । ततोऽभ्यनुष्ठां न्याय स्तुतो
 मतिमताम्बरः ॥ १५४ ॥ शिवमेभिः स्तुवन् देवं नामभिः पुष्टि-
 वर्धनैः । नित्ययुक्तः शुचिर्भक्तः प्राप्नोत्यात्मानमात्मना ॥ १५५ ॥
 एतद्दि परमं ब्रह्म परं ब्रह्माधिगच्छति । जगत्सर्वैव देवाश्च
 स्तुवन्त्येतेन तत् परम् ॥ १५६ ॥ स्तुवमानो महादेवस्तुष्यते
 नित्यतात्मभिः । भक्तानुकम्पी भगवानात्मसंज्ञाकरो विभुः ॥ १५७ ॥
 तथैव च मनुष्येषु धी मनुष्याः प्रधानतः । पाप्मिनाः बहुधा नाश
 वज्रभिर्जिह्वभिः स्तवैः ॥ १५८ ॥ भक्त्या ज्ञानमयीयानं परं देवं
 ज्ञातव्यम् । कर्मणा मनसा वाचा भाविनामिततेजसः ॥ १५९ ॥
 प्रदामा जाग्रमाणाश्च जगत्पुत्रविशंस्तथा । उद्भिर्ब्रह्मविशंर्यैव
 चिन्तयन्तः पुनः पुनः ॥ १६० ॥ मूलतः सावयन्तश्च कथयन्तश्च

ते भवन् । स्तुतः स्तुतवानाह तुभ्यस्ति च रमन्ति च ॥ १६१ ॥
 जलकोटिपद्मेषु नानासंसारवीनिषु । जन्तोर्विगतपापस्य ब्रह्म
 भक्तिः प्रकाशते ॥ १६२ ॥ उत्पन्ना च भवे भक्तिरनन्या सर्व-
 भावतः । भाविनः कारणे चास्य सर्वयुक्तस्य सर्वदा ॥ १६३ ॥
 एतद्देवेषु दुष्प्रापं मनुष्येषु न लभ्यते । निर्विघ्ना निर्मला हरे
 भक्तिरव्यभिचारिणी ॥ १६४ ॥ तस्यैव च प्रसादेन भक्तिरुत्पद्यते
 नृणाम् । धीन दान्ति परां विधिं तद्भाषगतचेतसः ॥ १६५ ॥
 ये सर्वभावानुगताः प्रपद्यन्ते भवेऽक्षरम् । प्रपन्नवत्सलो देवः
 संसारान्ताम् समुद्धरेत् ॥ १६६ ॥ एवमन्ये विकुर्वन्ति देवाः
 संसारमोचनम् । मनुष्याणामते देवं नान्या भक्तिस्तपोव्रतम्
 ॥ १६७ ॥ इति तेनेन्द्रकल्पेन भगवान् सदसत्पतिः । कृत्तिवाक्ताः
 स्तुतः कृष्ण तस्मिन्ना शुभबुद्धिना ॥ १६८ ॥ स्वयमेनं भगवतो
 ब्रह्मा स्वयमधारवत् । गीयते च स कुप्येत ब्रह्मा यद्वरसन्निधौ
 ॥ १६९ ॥ इदं पुण्यं पवित्रञ्च सर्वदा पापनाशनम् । योगि-
 मोक्षरश्चैव स्वर्गदं तोषद् तया ॥ १७० ॥ एवमेतत् पठन्ते च
 एकमन्त्रा मु यद्वरे । सा गतिः साङ्ख्ययोगानां ब्रह्मन्वेतां गतिं
 तदा ॥ १७१ ॥ स्वयमेनं प्रयत्नेन सदा हृदस्य सन्निधौ । यद्व-
 नेकं चरेद्भक्तः प्राप्नुवाद्दीप्सितं फलम् ॥ १७२ ॥ एतद्ब्रह्मं परमं
 ब्रह्मणो हृदि संस्मितम् । ब्रह्मा प्रोवाच यन्नाह यत्नः प्रोवाच
 हृदये ॥ १७३ ॥ यत्नः प्रोवाच हरेभ्यो हरेभ्यस्तस्मिन्नागतम् ।
 महता तपसा प्राप्नुस्तस्मिन्ना ब्रह्मजगन्नि ॥ १७४ ॥ तस्मिन् प्रोवाच
 शुक्राह गौतमाह च भार्गवः । वैवस्वताह मनवे गौतमः प्राह
 माधव ॥ १७५ ॥ नारायणाह साध्याह मनुदिष्टाह भीमते ।
 जनाह प्राह भगवान् साध्वी नारायणोऽप्युतः ॥ १७६ ॥ नाचि-
 केताह भगवानाह वैवस्वतो बभूव । मार्कण्डेयाह वार्होच नाचि-
 केतोऽभ्युवाच ॥ १७७ ॥ मार्कण्डेयाहवा प्राप्नो निबन्धेन जना-

हैन । तवाप्यहममित्रस्तव इत्यां च विद्युतम् ॥ १०८ ॥ अथ-
मारोक्षमायुधं चर्यं वेदिमं संमितम् । नास्ति विघ्नं विद्युर्बलि
हानवा वक्षराक्षसाः । पिशाचा वातुधाना वा मुञ्चका मुञ्जगा
अपि ॥ १०९ ॥ कः पठेत शुचिः पार्थ ब्रह्मपारो जितेन्द्रियः ।
धनमन्मोहो वर्धन्तु शोऽश्वमेधफलं लभेत् ॥ ११० ॥

इत्यनुभासनपर्वणि आनुषाङ्गनिरुपर्वणि महादेववचन-
नामस्तोत्रे सप्तदशोऽध्यायः ॥ ११० ॥

वैशम्पायन उवाच । महायोगी ततः प्राह कृष्णरैपावनी
मुनिः । पठस्व पुत्र मद्रक्ते प्रीयतां ते मे वारः ॥ १ ॥ पुरा
पुत्र मया मेरौ तप्यत परमं तपः । पुरा तार्यं हाराज स्तव
एषोऽनुकीर्तितः ॥ २ ॥ सञ्ज्वानीष्यितान् कामानहं वै पाण्डु-
नन्दन । तथा क्षमपि यदाहि सर्वान् कामानवाप्स्यसि ॥ ३ ॥
कपिलश्च ततः प्राह साङ्गयिर्द्वैवसम्प्रतः । मया ज्ञानान्धनीकानि
भक्त्या चाराधितो भवः । प्रीतश्च भगवान् ज्ञानं हृत्तो मम महा-
न्तकम् ॥ ४ ॥ बाह्यीर्यस्ततः प्राह ब्रह्मस्य ददितः कथा ।
पाण्डव्यायन इत्येवं विन्युतः कुरुक्षेत्रकः ॥ ५ ॥ मया गोकर्ण-
मासाद्य तपस्तप्ता भूतं कथाः । यद्योनिजानां दान्तानां धनैश्चानां
सर्वैश्चाम् ॥ ६ ॥ यजुराणामदुःखानां भूतवर्षकदक्षिणान् ।
कथं पुत्रभूतं यदाहि पुरा पाण्डुनृपात्मज ॥ ७ ॥ बाह्यीकिवाह
भगवान् युधिष्ठिरमिदं वचः । विवाहे ज्ञानिमुनिभिर्ब्रह्मज्ञो वै
भवानिति ॥ ८ ॥ उक्तः क्षणेन चाविष्टो नाधर्म्येण भारत ।
शोऽहमीमानमनधममोक्षं प्ररथं गतः ॥ ९ ॥ मुक्तश्चास्मि ततः
पापैस्ततो दुःखविनाशनः । पाह नां त्रिपुरहो वै ब्रह्मलोचनं
भविष्यति ॥ १० ॥ ज्ञानद्वयश्च कौन्तेयमिदं धर्मवतात्मजः ।

अविमये स्मितः प्राह उवाच नृप दिवाकरः ॥ ११ ॥ मितविप्र-
 मयेनाहमासी वै पाण्डवाय नमः । मुनिर्भूता महादेवं गतिः कि-
 मरुतं नृप ॥ १२ ॥ नामनिपात्युतं देवं ततस्तुष्टोऽभवत्तु नृपः ।
 परस्तुष्टु ददौ देवो दिव्यान्वस्त्राणि चैव मे ॥ १३ ॥ पाण्डव ते न
 भविता ममेव च भविष्यति । न ते प्रभविता नत्पुनरुदरं न कि-
 मरुतं ॥ १४ ॥ प्राह मां मगवानेवं विष्णुः श्री विवस्वतः । तद्-
 वाप्यहं मे सर्वं प्रसादात्तव्यं धीमतः ॥ १५ ॥ विष्णोर्भक्त्युदो-
 वाच अग्निप्रोक्तं तदामवम् । ब्राह्मणोऽहं भवामीति मया पारा-
 धितो भवः । तत्प्रसादात्तव्यं प्राप्तं ब्राह्मणं दुर्लभं नृप ॥ १६ ॥
 अर्चितो देवस्तस्यैव प्राह पाण्डुसुतं नृपम् ॥ १७ ॥ पापाण्यस्य
 कील्लेखं विभो धर्मोऽनघतदा । तस्मै धर्मं वक्ष्यामि मातुषेवा-
 ददत् प्रभुः ॥ १८ ॥ अविशंतुः समदो नाम यज्ञस्य ददितः कथा ।
 प्राहाजनीर्षं मगवान् तद्वत्सतिरुमद्युतिः ॥ १९ ॥ वरिष्ठो नाम
 मगवांश्चाप्यस्य मनेः सुतः । यतस्ततोऽरिभ्यस्तस्य कथे सर्वं वद-
 शिष्ये ॥ २० ॥ वर्तमानेऽज्ञवीराणां शान्तिं शुचिरिति मया ।
 रथस्तरं दिव्येष्ठं न सम्यगिति वर्तते ॥ २१ ॥ समीपस्थ पुनर्वपुः
 पापं ब्रह्मा दिव्योत्तम । अथवाहिनां पापमकार्षीणं सुदुर्लभं
 ॥ २२ ॥ एवमुक्त्वा महाप्रोचः प्राह दृष्टः पुनर्वपुः । प्रथवा
 रक्षितो दुःखो निवृत्तभीतो वनेचरः ॥ २३ ॥ इयमवसथस्याग्नि-
 र्माष्टो च यतानि च । नष्टपानीवपवने वगैरन्यैश्च वर्धते ॥ २४ ॥
 अथवाहिनां दुर्मे देहि वदसिंहनिषीविते । भविता त्वं वनः क्रूरो
 महादुःखमन्यतः ॥ २५ ॥ तस्य वाक्यस्य निवने पापं जाति-
 त्वं वनः । ततो मां वरुणं प्राप्तं प्राह धीमती महेष्टरः ॥ २६ ॥
 अथवाहिनां चैव भविता दुःखवर्धितः । शान्तं समस्तु ते वीर्यं
 सुवशीर्षतां व्रतुः ॥ २७ ॥ अनुव्रतानेवमेव करोति मगवान्
 विभुः । परं धाता विधाता च सुखदः शि च सर्वदा ॥ २८ ॥

अपि न एव भगवान् कर्मणा मनसा निरा । न वै तासु बुद्धि-
 केन विद्यया चक्षितः कदा ॥ २८ ॥ वासुदेवस्तदीयां हुमन्मति-
 मताम्बरः । सुवर्णाक्षो महादेवस्तथा तीक्ष्णो मया ॥ २९ ॥
 ततोऽयं भगवानाह प्रीतो मां वै बुद्धिष्ठिर । चर्मात् प्रियतरः
 कृष्ण मत्प्रसादात् भविष्यति ॥ ३० ॥ अथ राजितस्य युधेऽहं तिम-
 रैवानलोपमम् । एवं सहस्रप्रसादा महादेवो वरं हरी ॥ ३१ ॥
 मयि मन्त्रेऽयं वैसी वै पुरा संपूजिता मया । वर्धयितुमहसाणां
 सहस्रप्रतनेव च ॥ ३२ ॥ ततो मां भगवान् प्रीत इहं वचनमब्र-
 वीत् । वरं तृणीय भद्रं ते यस्ते मनसि वर्तते ॥ ३३ ॥ ततः
 प्रणम्य पिरसा इहं वचनमब्रुवम् । यदि प्रीतो महादेवो भक्त्या
 परमया विभुः ॥ ३४ ॥ नित्यकालं तवेष्टान भक्तिर्भवतु मे क्षिरा ।
 एवमस्त्विति भगवांस्तुष्टीकान्तरधीयन् ॥ ३५ ॥

जैगीषव्य उवाच । ममाष्टगुणमैश्वर्यं हस्तं भगवता पुरा ।
 यत्नेनाय्येन बलिना वाराणस्यां बुद्धिष्ठिर ॥ ३६ ॥

गर्ग उवाच । चतुःपट्टाङ्गमदत् कक्षाक्षानं ममाहुतम् ।
 सरस्वत्यास्तटे तुष्टो मनोयत्नेन पादव ॥ ३७ ॥ तुलं मय सह-
 सन्तु सुतानां ब्रह्मवादिनाम् । पायुर्धैव सपुत्रस्य स्वस्वरयता-
 युतम् ॥ ३८ ॥

पराशर उवाच । प्रसाद्येह पुरा सर्वं मनसाचित्तवं मय ।
 मज्जातपा महातेजा महायोगी महाब्रह्मा ॥ ३९ ॥ वैद्विषाणः
 श्रियावाचो ब्रह्मस्यः करुणान्वितः । अथवावीक्षितः पुत्रो मय
 स्याद्वै महेश्वरात् ॥ ४० ॥ इति मया हृदि वर्तं प्राह मां सुर-
 चक्षुषः । सर्वं सन्धायना यास्याः पक्षात् कृष्णो भविष्यति ॥ ४१ ॥
 सावर्णस्य मनोः सर्वं सप्तर्षिषु भविष्यति । वेदानाञ्च च वै मया
 कुरुवंशकरस्तथा ॥ ४२ ॥ इतिहासस्य कर्ता च पुत्रस्य जगती
 हितः । भविष्यति महेन्द्रस्य हवितः च महापुनिः ॥ ४३ ॥

अक्षरवाक्परीतं पराक्षरं कृतस्तव । एवमुक्त्वा च भगवोऽस्मै-
वात्सरपीवत । मुचिष्ठिरं महावीर्यो वीर्यवान्महोद्यमः ॥ ४७ ॥

माख्यं उवाच । अक्षरक्षीरमहावां भूमे निजो जहं
तदा । तत्तत्त्वेन स्तुतो देवः प्राह मां वै नरेन्द्रः ॥ ४८ ॥
मोक्षं प्राप्स्यसि भूषाश्च जीविष्यसि समार्तुदम् । त्वया भूषकृता
चैव न ते विप्र भविष्यति ॥ ४९ ॥ आधिमित्याधिमित्यैव वक्षितस्त्वं
भविष्यसि । पादाक्षतुर्भात् सञ्जातं पात्मा यस्याङ्गुने तव ॥ ५० ॥
जं भविष्यस्यमुपमो जन्म वै सफलं कुरु । तीर्त्वांमिच्छेजं सकलं
कर्मविघ्नेन चाप्स्यसि ॥ ५१ ॥ स्वर्गं चैवाप्तुं विप्रं विदधामि
तवोक्षितम् । एवमुक्त्वा तु भगवान् वरेण्यो वृषवाहनः ॥ ५२ ॥
महेन्द्रो महाराज इतिवासा महाद्युतिः । सगणो देवतश्च उ-
दात्तैवात्सरपीवत ॥ ५३ ॥

माख्यं उवाच । विज्ञामित्वाभ्यनुष्ठातो जहं पितरमागतः ।
अन्नवीर्यां ततो माता दुःखिता रुदती ययम् ॥ ५४ ॥ कौबि-
केनाभ्यनुष्ठातं पुत्रं वेदविभूषितम् । न तात तद्वचं दास्यं पिता
त्वां पश्यतेऽनघ ॥ ५५ ॥ भूत्वा जगत्या वचनं निराशी गुरु-
दयम् । निवतात्मा महादेवमपश्यं सोऽन्नवीर्यं माम् ॥ ५६ ॥
पिता माता च ते जहं पुत्रं न्यतुर्विर्जिताः । भविष्यन् विप्र
क्षिप्तं दृष्टासि पितरं क्षये ॥ ५७ ॥ अनुष्ठातो भगवता यजं
गता मुचिष्ठिर । अपश्यं पितरं तात इष्टिं कृत्वा विनिष्कृतम्
॥ ५८ ॥ उपसृज्य अक्षीर्ष्य कृष्णं चरणकुक्षम् । तं विदध्या
च मां प्राह पिता दास्याविक्षिप्तः ॥ ५९ ॥ प्रथमस्तं परि-
पश्यन् भूई गृहप्राप्तं पाण्डव । द्रिष्ट्वा दृष्टोऽसि मे पुत्रं कृतविद्य
इहायतः ॥ ६० ॥

वैशम्पायन उवाच । एतान्यजहं तान्मेव कर्मान्यज महात्मनः ।
प्रोक्ताणि सुनिभिः भूत्वा विज्ञायामास पाण्डवः ॥ ६१ ॥ ततः

कृत्वाऽब्रवीत्तस्य पुनर्नतिमताम्बरः । युधिष्ठिरं चर्मनिधिं हृद-
हृतनिवेश्यरः ॥ ६० ॥

वासुदेव उवाच । उपमन्मूर्धनि प्राह तपस्विन दिवाकरः ।
यमुनैः पापकर्माद्यो हि नराः ककुषीकृताः ॥ ६१ ॥ ईषानं न
प्रपद्यन्ते तनोराजकवचतपः । ईश्वरं च प्रपद्यन्ते दिवा नावित-
तामनाः ॥ ६२ ॥ सर्वथा वर्तमानोऽपि यो भक्तः परमेश्वरे ।
कृत्वाऽब्रवीत्तस्य पुनर्नतिमताम्बरम् ॥ ६३ ॥ ब्रह्मणं
केचन वा यज्ञस्य वा सुरैः यत् । तैस्तोक्त्वाद्याधिपत्यं वा तुष्टो
यज्ञः प्रपच्छति ॥ ६४ ॥ मनसापि धियं तात वि प्रपद्यन्ति मानवाः ।
विष्णुं सर्वपापानि ह्येवैः कथं वदन्ति ते ॥ ६५ ॥ मित्रा मित्रा
च ब्रूयानि यथा सर्वमिदं जगत् । ब्रजेद्देवं च जपाद्यं न च
पापेन क्षियते ॥ ६६ ॥ सर्वसत्त्वघ्नोऽपि युक्ते वा सर्वपातकीः ।
सर्वे मुदति तत् पापं भाववच्छिद्यमात्मना ॥ ६७ ॥ कीटपक्षि-
पतङ्गानां तिरस्त्रामपि वैश्यम् । महादेवप्रपन्नानां न भवं विद्यते
क्षयित् ॥ ६८ ॥ एकमेव महादेवं भक्ता यि मानवा भुवि । न हि
संसारवयसा इति मे निश्चिता मतिः ॥ ६९ ॥ ततः कृत्वाऽब्रवी-
त्तस्य चर्मपुत्रं युधिष्ठिरम् ॥ ७० ॥

विष्णु उवाच । आदित्यचन्द्रावनिलानक्षो च द्यौर्मूर्धिरापो
वसवोऽथ विष्णवे । आताम्यमा शुक्रतप्तसनी च सदाः कषाघ्ना
वरुणोऽथ गोपः ॥ ७१ ॥ ब्रह्मा यज्ञो नास्ती ब्रह्म कथं वेदा
यथा इक्षिणा वेदवाहाः । सोमो यष्टा यत्त इत्थं च विच रथा
दीक्षा संवमा यि च केचित् ॥ ७२ ॥ स्वाहा वीषट् ब्राह्मणाः
सौरभेवी चर्मघ्रात्रा कावचज्जं वज्रम् । यज्ञो ह्यसौ बुद्धिमतां
क्षितिक शुभाशुभं यि सुवचनं कृतं ॥ ७३ ॥ यथा बुद्धिर्मनसा
दृग्मेन सर्वसाध्याः कर्मणा वा च विधिः । गथा हेमानामुजपाः
सोमपाथ लेखाः सुयामास्तुष्टिता ब्रह्मकावाः ॥ ७४ ॥ आमा-

सुखा गन्धमा इष्टिवाच वाचाविद्यवाच मनीविद्यवाः । सुखाच
निर्माचरताव देवाः सखाविमा इष्टं वा वाच्यवाच ॥ ७५ ॥ विष्णु-
योता वै च देवेभ्य सुखा वै वाच्यन्ते देवतावाचनीय । सुपर्ण-
गन्धर्वपिशाचदानवा वचास्तवा चारयमन्त्रमाच ॥ ७६ ॥ सुर्वं
सुसूक्तं ननु वाच्यसूक्तं दुःखं सुखं दुःखमनन्तरम् । वाच्यं
योगं यत् पराणां परम् सर्वाज्जातं विद्धि यत् कीर्तितं मे ॥ ७७ ॥
तत्सुखभूता भूतकृती वदेय्याः सर्वे देवा भुवनस्यास्य गोपाः ।
चाविद्येमां वरणीं पीत्यारचन् पुरातनीं तस्य देवस्य इष्टिम्
॥ ७८ ॥ विचिन्त्यस्तपसा तत् कवीयः किञ्चित्तत्त्वं प्राचयेतीमं
तोऽङ्घ्रि । वदामु देवः स वरानिष्टेष्टानभिष्टुतो नः प्रभुरन्वयः
वदा ॥ ७९ ॥ इमं स्तवं सन्निवर्तेन्द्रियस्य भूत्वा सुचिर्बः पुरुषः
पठेत् । यमज्ययोगो निवर्तो मासमेकं सम्प्राप्नुवाद्दृष्टमेधे पञ्च
यत् ॥ ८० ॥ वेदान् कृत्यान् ब्राह्मणः प्राप्नुवात्तु कवीकूपः पार्श्वं
मचीय कृत्यान् । वैद्यो ज्ञानं प्राप्नुवान्मैपुषश्च यूहो गतिं प्रेत्य
तवासुखस्य ॥ ८१ ॥ स्ववराजयिमं कृत्वा वदाय इष्टिरे मनः ।
सर्वहोषापहं पुच्छं पवित्रश्च वयस्त्रिनः ॥ ८२ ॥ वाचस्यस्य
मरीचे तु रोमहृपाणि भारत । तावद्दृष्ट्वाहस्त्राणि स्वर्गे वसति
मानवः ॥ ८३ ॥

इत्यनुशासनपर्वेऽपि अनुशासनिकपर्वेऽपि नैबवाचनो-

पाञ्चानि षट्पादोऽध्यायः ॥ १८ ॥

युधिष्ठिर उवाच । बहिर् कश्चर्मेति प्रोच्यते भरतर्षभ ।
पाणिपदपादकाले तु स्त्रीषामेतत् कथं कृतम् ॥ १ ॥ पार्श्वः एव
अवेचर्मेः प्राजापत्योऽयं वासुरः । अहेतत् कश्चर्मेति पूर्वमुक्तं
महर्षिभिः ॥ २ ॥ उन्मेषः सुमहानिध विद्वद् इति मे मतिः ।

इह नः बहधर्मो वै प्रेक्षायं विहितः ॥ ८ ॥ ३ ॥ स्वर्गो यतानां
भवति बहधर्मैः पितामह । पूर्वमेकस्तु शिवती ॥ वैकल्पिते
वह ॥ ४ ॥ नानाकर्मप्रसीयेता नानाकर्मनिवायिताः । यन्मा-
निरयविष्टान्ता नानुष्ठा बहवो यदा ॥ ५ ॥ यदृताः शिव इत्येवं
सूत्रकारो व्यवस्यति । बहानृताः शिवस्तात बहधर्मः कुतः
श्रुतः ॥ ६ ॥ यदृताः शिव इत्येवं वेदेष्वपि हि पठ्यते । यमोऽहं
पूर्विका संज्ञा उपचारः क्रियाविधिः ॥ ७ ॥ गच्छरं प्रतिभाषित-
कम चिन्तयतोऽनियम् । निःसन्देहमिदं सर्वं पितामह यथा-
श्रुति ॥ ८ ॥ यदेतद्यादृशचैतत् यथा चैतत् प्रवर्तिनम् । निशि-
लेन महाप्राज्ञ भवानेतद्ब्रवीतु मे ॥ ९ ॥

भीष्म उवाच । यत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
षष्ठावक्रस्य सखाद् दिश्या बह भारत ॥ १० ॥ निवेदुक्कामस्तु
पुरा षष्ठावक्रो महातपाः । ऋषिरथ बहान्यस्य वप्रे कन्यां महा-
त्मनः ॥ ११ ॥ सुप्रभां नाम वै नाम्ना कर्मणाप्रतिभां मुनि ।
दुष्प्रभावशीलेन चारित्र्येण च योभनाम् ॥ १२ ॥ सा तस्य दृष्टैव
मनो जहार शुभलोचना । वनराजी यथा चित्ता वसन्ते कुसुमा-
विता ॥ १३ ॥ ऋषिस्तमाह देया मे सुता तुभ्यं तत् शृणु ।
गच्छ तावद्दिशं पुण्यामुन्नरां द्रव्यस्य ततः ॥ १४ ॥

षष्ठावक्र उवाच । किं दृष्टव्यं मया तत्र वक्तुमर्हति मे भवान् ।
तथेदानीं मया कार्यं यथा वक्ष्यति मां भवान् ॥ १५ ॥

बहान्य उवाच । धनदं समतिक्रम्य हिमवन्तश्च पर्वतम् ।
सदृश्यावतनं दृष्ट्वा सिद्धचारणमेवितम् ॥ १६ ॥ संकष्टैः पाण्डुरै-
र्युष्टं नृत्यद्विविधानमैः । दिव्याहरतीः पिशाचैरन्यैर्नागाविधैः
प्रभो ॥ १७ ॥ पाण्डितासैः सुतासैश्च यन्मातामः समैस्तथा ।
सम्पुष्टैः प्रवृत्तैः सर्वैस्तत्र निषिध्यते ॥ १८ ॥ इदं किञ्च निरी-
क्ष्यानं तद्दिव्यमिति शृणुम । नित्यं सज्जितो देवस्तथा ते पाण्डुराः

क्षताः ॥ १८ ॥ तत्र दिव्या तपस्तप्तं बहुरात्रं सुदुस्तरम् । यत-
स्तद्विष्टं दिवस्य ततोभावा इति श्रुतिः ॥ १९ ॥ पूर्वं तत्र महा-
पात्रं दिवस्योत्तरतस्तथा । अतः काक्षरात्रिषु ये दिव्या ये च
मानुषाः ॥ २० ॥ दिवस्योपाकृते सर्वे अपिपुः किल तत्र च ।
तद्विष्टस्य भवनं ज्ञत्वा वातव्यमेव हि ॥ २१ ॥ ततो नीलं
वनोद्देशं दृष्ट्वा ये नेषकान्निभम् । समशीयं मनोप्राप्तिं तत्र वै
दृष्ट्वा ये स्त्रियम् ॥ २२ ॥ तपस्विनो महाभागं तदा दीक्षामनु-
ष्ठिताम् । इष्टत्वा वा ज्ञत्वा तत्र सम्पूज्या वैव वनतः ॥ २३ ॥
तां दृष्ट्वा विनिष्ठस्तत्त्वं ततः पार्थिवं प्रदीप्यसि । यद्येष समवः सर्वैः
बाध्यतां तत्र गम्यताम् ॥ २४ ॥

पट्टावच्छ उवाच । तथानु साधयिष्यामि तत्र वास्याम्यसं-
घम् । अत्र त्वं वदस्व साधो भवान् भवतु सत्यवाक् ॥ २५ ॥

भीष्म उवाच । ततोऽगच्छत् स भगवानुत्तरामुत्तमां दिशम् ।
क्षिप्रवन्तं गिरिवेष्टं सिद्धचारणसेवितम् ॥ २६ ॥ स गत्वा दिव-
यार्धूलो क्षिप्रवन्तं महागिरिम् । पद्मगच्छन्दीं पुण्यां बाह्वरां
वर्धयस्त्रिगौम् ॥ २७ ॥ पद्मोक्ते विमले तीर्थे स्नात्वा वै तर्प्य
दिवताः । तत्र वासाव यवने कौशे सुखमुवाच च ॥ २८ ॥
ततो राज्ञां ज्यतीताकां प्रातरुत्थाव स दिजः । स्नात्वा प्रादु-
र्लकाराणि क्षुत्वा चैवं प्रधानतः ॥ २९ ॥ रुद्राणो रुद्रमासाद्य
च हि तत्र समाश्रयत् । विद्यान्तस्य समुत्थाय कौशावमभितो बभौ
॥ ३० ॥ सोऽप्यश्वत् काश्वनं दारं दीप्यमानमिव शिवा । मन्दा-
किनीं च नक्षिणो वनदृष्ट्वा महात्मनः ॥ ३१ ॥ यत्र ते राज्ञाः
सर्वे विनिश्चरन्ति पद्मिनीम् । प्रत्युत्थिता भगवन्तं मायिमह-
पुरोगमाः ॥ ३२ ॥ स तान् प्रत्यर्चयामास राज्ञान् भीमविह-
नाम् । निवेद्यत मां क्षिप्रं वनदायीति चान्वीत् ॥ ३३ ॥ ते
राजसाक्ष्या राजान् भगवन्तमवाबुधन् । यत्र वै चरन्तो राजा

स्वयमावाति तेऽन्तिकम् ॥ ३५ ॥ विदितो भगवानस्य काञ्ची-
 मागमनस्य वत् । पश्येनं खं महाभागं ज्वलन्तमिव तेजसा ॥ ३६ ॥
 ततो वैश्रवणोऽप्येत्य दष्टाऽग्रमनिन्दितम् । विधिवत् कृच्छ्रं
 पृष्ट्वा ततो ब्रह्मर्षिमब्रवीत् ॥ ३७ ॥ सुखं प्राप्नो भवान् कश्चित्
 किं वा मत्तयिकीर्षति । ब्रूहि सर्वं करिष्यामि सखा दक्षारि
 वै दिज्ज ॥ ३८ ॥ भवनं प्रविष्य खं मे यथाकामं दिजोत्तम । सत्-
 कृतः कृतकार्यश्च भवान् दास्यत्यविद्यतः ॥ ३९ ॥ प्राविशद्भवनं
 खं वै सङ्गीत्वा तं दिजोत्तमम् । चासनं खं ददौ चैव पादमण्ड-
 लं च ॥ ४० ॥ अयोपविष्टोऽस्तत्र माणिभट्टपुरोगमाः । निषिद्-
 स्तत्र कौवेरा यज्ञगन्धर्वकिन्नराः ॥ ४१ ॥ ततस्तेषां निषण्णानां
 धनदो वाक्यमब्रवीत् । भवच्छन्दं समाधाय नृत्येनन्त्रपरो गणाः
 ॥ ४२ ॥ आतिथ्यं परमं कार्यं शृणु या भवतस्तथा । संवर्त्तता-
 मित्युवाच गुनिर्माधुरया गिरा ॥ ४३ ॥ अयोर्वेरा मिश्रकेशो
 रश्मा सैवोर्वशी तथा । यलम्बुपा हुताशी च मित्रा रिताङ्गदा
 रुचिः ॥ ४४ ॥ मनोहरा सुकेशी च सुमुखी हार्सिनी प्रभा ।
 विद्युता प्रथमी दान्ता विद्योता रतिरेव च ॥ ४५ ॥ एतावान्याश्च
 वै बहवः प्रवृत्तास्परसः शुभाः । अवाक्यं च गन्तुं वाद्यानि
 विविधानि च ॥ ४६ ॥ अथ प्रवृत्ते गान्धर्वे दिव्ये ऋषिरुपाविष्टम् ।
 दिव्यं सम्यक्सं तत्रारमणैश्च महातपाः ॥ ४७ ॥ ततो वैश्रवणो
 राजा भगवन्तमुवाच ह । सायः सम्यक्सरो जातो विप्रेषु तव
 पश्यतः ॥ ४८ ॥ हार्योऽयं विपरी ब्रह्मन् गान्धर्वो नाम नामतः ।
 ऊन्दतो वर्त्ततां विप्र दक्षा वदति वा भवान् ॥ ४९ ॥ अतिभिः
 पूजनीयस्त्वमिदञ्च भवतो बहम् । सर्वमाश्नायतामाशु परदन्तो
 वयन्त्वयि ॥ ५० ॥ अथ वैश्रवणं प्रीतो भगवान् प्रत्यभाषत ।
 अश्वितीऽस्मि यथान्यायं गमिष्यामि धनिश्चर ॥ ५१ ॥ प्रीतोऽस्मि
 सद्यश्चैव तव सर्वं अनाधिप । तव प्रसादाद्भगवन्महर्षिश्च महा-

स्नानः ॥ ५२ ॥ निधीगादयं वास्यानि तद्विमान्निमान् भव ।
 चक्षुःश्रवणं भगवान् प्रवक्तुं चरामुखः ॥ ५३ ॥ कीलासं मन्दरं
 हिमं सर्वाननुचचार च । तानतीत्य महापैलान् कीरातं स्नान-
 मुत्तमम् ॥ ५४ ॥ प्रदक्षिणं तथा चक्रे प्रवतः शिरसा नतः ।
 धरणीमवतीर्या च पूतात्मा सोऽभवत्तदा ॥ ५५ ॥ स तं प्रदक्षिणं
 कृत्वा त्रिपैकशोत्तरामुखः । समेन भूमिधीमेन बभौ प्रीति-
 पुरस्कृतः ॥ ५६ ॥ नतोऽपरं वनोद्देशं रमणीयमपश्यत् । सर्व-
 सुभिर्मूलफलैः पश्चिभिश्च समन्वितैः ॥ ५७ ॥ रमणीयैर्वनोद्देशै-
 स्तत्र तत्र विभूषितम् । तत्रात्रमपदं दिव्यं ददृशे भगवानक्ष-
 ॥ ५८ ॥ यैलांश्च विविधाकारान् काञ्चनाप्रवभूषितान् । मणिभूमी
 निविष्टाय पुष्करिण्यस्तयैव च ॥ ५९ ॥ अन्यान्यपि सुरभ्याणि
 पश्यतः सुवह्मन्वच । भयं तस्य मनो रेमे महर्षिर्भाविनात्मनः
 ॥ ६० ॥ स तत्र काञ्चनं दिव्यं सर्वरत्नमयं पश्यत् । ददर्श-
 तु तस्यैवायं धनदस्य पद्मदारम् ॥ ६१ ॥ महान्तो बभूव विविधा
 मणिकाञ्चनपर्वताः । विमानानि च रम्याणि रत्नानि विविधानि
 च ॥ ६२ ॥ मन्दारपुष्पैः सङ्कीर्णं तथा मन्दाकिनी नदी । स्वय-
 म्प्रभास मणयी घञैर्भूमिश्च भूषिता ॥ ६३ ॥ नानाविधैश्च भवनै-
 र्विचित्रमणितोरणैः । सुक्ताजालविनिसिन्धैर्मणिरत्नविभूषितैः
 ॥ ६४ ॥ मनोदृष्टिहरैरभ्यैः सर्वतः संवृतं शुभैः । ऋषिभिश्चा-
 श्रितं तत्र आश्रमं तं मनोहरम् ॥ ६५ ॥ ततस्तस्याभवच्चिन्ता
 इत्य वासो भवेदिति । अथ द्वारं समभितो गत्वा खित्वा ततो-
 ब्रवीत् ॥ ६६ ॥ अतिथिं समनुयात्रमभिजानन्तु यिन्न वै । अथ
 तस्याः परिहृता यद्वात्तस्यादिनिर्गताः ॥ ६७ ॥ नानाकृपाः सप्त
 वेभ्यो कन्याः सर्वा मनोहराः । तां वामपश्यत् कन्यां वै सा सा
 तस्य मनोहरत् ॥ ६८ ॥ न च यत्नो वारचितुं मनोऽस्यावाव-
 रीदति । ततो धृतिः समुत्पन्ना तस्य विप्रस्य धीमतः ॥ ६९ ॥

अथ यं प्रमदाः प्राङ्मङ्गवान् प्रविशन्ति । उ च तावन् सुख-
पादां तस्यैव भवनस्य हि ॥ ७० ॥ कीनूचकमाविष्टः प्रवि-
शेय अहं दिवः । तदापञ्चपरायुक्तामरकोच्चरचारिणीम्
॥ ७१ ॥ कदां पर्यङ्कमासीनां सर्वाभरणभूषिताम् । कस्योति
तेन वैवोक्ता सैव प्रत्यवदत्तदा । प्रत्युत्थाय च तं विप्रमाख्याता-
मित्युवाच च ॥ ७२ ॥

पृष्ट्वा च उवाच । सर्वाः स्वानासवान् बान्तु एकामानुष-
तिष्ठतु । प्रघाता वा प्रघान्ता वा येषां गच्छन्तु हन्तः ॥ ७३ ॥
ततः प्रदक्षिणीकृत्य कन्यास्तास्तद्विं तदा । निवृत्तमुपैवा-
त्तस्मान् सा वृद्धाय व्यतिष्ठत ॥ ७४ ॥ अथ तां वदन्ति यन् प्राह
अयने भास्वरे तदा । त्वयापि सुप्यतां भद्रे रजनी क्षतिवर्तते
॥ ७५ ॥ संलापात्तेन विप्रेण तया सा तत्र भाषिता । द्वितीये
अयने दिव्ये सविवेय मन्दाप्रभे ॥ ७६ ॥ अथ सा वेषमानाङ्गी
निमित्तं धीतजं तदा । व्यपदिष्ट मर्त्यैवैव अयनं व्यवरोक्षत ॥ ७७ ॥
स्वागतेनागतान् तान्तु भगवानभ्यभाषत । शोषागूहङ्गजाभ्याम्
ऋषिं प्रोत्था नररुभ ॥ ७८ ॥ निर्विकारमपि चापि वाहकुङ्कु-
पमं तदा । दुःखिता प्रेम्ण सख्यसमकारीर्हृदिष्य । अथ ॥ ७९ ॥
ब्रह्मन्तकामनोऽन्यास्ति स्त्रीणां पुरुषतो वृत्तिः । कामेन मोहिता
चाहं वा भजन्ती भजस्व माम् ॥ ८० ॥ प्रहृष्टो नव विप्रर्षिं
समागच्छ मया सह । उपगूह च मां विप्र कामार्ताहं अहं क्षति
॥ ८१ ॥ एतदि तत्र धर्माजस्तपसः पूज्यते प्रथम् । प्राशितं
दर्शनादिव भजमानां भजस्व माम् ॥ ८२ ॥ नमः किं च न सर्वं
संशान्यदपि पश्यसि । प्रभुस्तं भव सर्वत्र नहि वै न संशयः
॥ ८३ ॥ सर्वान् कामान् विधास्यामि रमस्व वदन्ती मया ।
रमणीये वने विप्र सर्वकामफलप्रदि ॥ ८४ ॥ सहचारं न विद्यामि
रस्यसे च मया सह । सर्वान् कामानुपाकामो धी दिव्या द्वि ज्ञ

वागुवाः ॥ ८५ ॥ मातः परं हि नारीणां विद्यति च कदाचन ।
यथा पुत्रसंबन्धः परमेतद्धि नः कथम् ॥ ८६ ॥ यावच्छब्देन
वर्तते नारी मन्त्रवचोहिताः । न च दृष्टान्ति गच्छन्तः कुतश्चै-
रपि वागुभिः ॥ ८७ ॥

अष्टावक्र उवाच । परदारानर्थं भद्रे न गच्छेवं कदाचन ।
दूषितं धर्ममाकाङ्क्षैः परद्वाराभिमुख्यम् ॥ ८८ ॥ भद्रे निर्विदु-
कानां वा विद्धि सत्येन वै यदे । विषयिष्यनभिचोऽहं धर्माच्च
क्षिप्तं वृत्ततिः ॥ ८९ ॥ एवं लोकान् गमिष्यामि पुत्रैरिति न
संभवः । भद्रे धर्मं विजानीहि यावत्ता योपरमस्य च ॥ ९० ॥

स्त्री उवाच । नानिहोऽस्मिन् वक्ष्यो न चान्ये सिद्ध्या हिज ।
प्रियाः स्त्रीणां यथा कामो रतिषोका हि बोधितः ॥ ९१ ॥
वक्ष्ये किञ्च नारीणां प्राप्येनैका कदाचन । तथा यतश्चक्षेहु
यदि काचित् पतिव्रता ॥ ९२ ॥ नैता जानन्ति पितरं न कुर्वन्
न च मातरम् । न भ्रातृन् च भर्तारं न च पुत्राञ्च देवराञ्च
॥ ९३ ॥ लोकावन्तः कुलं चान्तिं कुलानीव हरिहराः । होषाञ्च
यवांच मन्त्राञ्च प्रजापतिरभाषत ॥ ९४ ॥

भीष्म उवाच । ततः च अघिरेकापह्नां स्त्रियं प्रत्यभाषत ।
यावत्ततां वृत्तितन्मन्त्रः किञ्च कार्यं ब्रवीहि मे ॥ ९५ ॥ सा
स्त्री प्रोवाच भगवन् दृष्ट्वये देवकाक्षतः । यद्य तावच्छब्दाभावा
कृतकृत्यो भविष्यति ॥ ९६ ॥ ब्रह्मविंशतमबोवाच च तथेति
मुनिष्ठिर । वत्स्योऽहं वावदुत्साहो भवत्या नाम संभवः ॥ ९७ ॥
यथाधिरभिमुख्येन स्त्रियं तां जरवाहिताम् । चिन्तां परमिकां
मेजे वृत्तम् इव चाभवत् ॥ ९८ ॥ वक्ष्ये हि लोप्यन्तस्या
विप्रसंभ्रमदा । नारमत्तत तदाञ्च इष्टो जयविरागिता ॥ ९९ ॥
देवतीव यद्यस्यास्य मायात् किं नु विज्ञपिता । यस्याश्च कारणं
वेत्तुं न युक्तं वक्ष्यामि ॥ १०० ॥ इति चिन्ताविविक्तका तमव

प्रातुमिच्छतः । अगच्छतश्चः येषं मनसा आकृष्येन तु ॥ १०१ ॥
 यच्च सा स्त्री तयोवाच भगवन् पश्य वै रवेः । यत्तं ब्रह्माग्न-
 संरक्तं क्षिप्रपलायतां तव ॥ १०२ ॥ स उवाच ततस्त्यां स्त्रीं
 खानोदकमिहानव । उपाविष्टे ततः ब्रह्मा वाचतो निवृत्ति-
 न्द्रियः ॥ १०३ ॥

इत्यनुशासनपर्वणि पानुशासनिकपर्वणि अष्टावक्रदिक्-
 सस्यादे जनशिरोध्यावः ॥ १८ ॥

भीष्म उवाच । यच्च सा स्त्री तमुवाच वाङ्मेवं भवन्निति ।
 तैत्वं दिव्यमुपादाय खानपाटीमुपागमत् ॥ १ ॥ यन्प्राणा च
 मुनिना सा स्त्री तेन महात्मना । पद्यास्य तैलैनाङ्गानि सर्वा-
 ण्येवाभ्यनृचन ॥ २ ॥ यनैषीत्सावितस्ताव खानपात्तामुपागमत् ।
 भद्रासनं ततश्चित्तमपिरन्वगमन्नवम् ॥ ३ ॥ पञ्चोपविष्टश्च ब्रह्मा
 तजिन् भद्रासने तदा । स्थापयामास यमकीस्तमपिं सुखहस्त-
 वत् ॥ ४ ॥ दिव्यञ्च विधिवच्चक्रे सोपचारं मुनेस्तदा । स तेन
 सुसुखीकृतो तस्याहस्तसुखिन च ॥ ५ ॥ व्यनीतां रजनीं हस्त्यां
 नाखानात् स महाव्रतः । तत उत्याच स मुनिस्तदा परमविजितः
 ॥ ६ ॥ पूर्वस्थां दिधि सूर्येण सोऽप्यहदुदितं दिवि । तस्य
 कुहिरिवं किमु मोहस्तस्मिन् भवेत् ॥ ७ ॥ पञ्चोपास्य ब्रह्म-
 साद्युं किं करोमीदुवाच तान् । सा चामतरसप्रस्थानदीरह-
 मुपाहरत् ॥ ८ ॥ तस्य स्वादुतवान्नस्य न प्रभूतहकार कः ।
 व्यगमन्प्राप्यहः येषं ततः ब्रह्मागमत् पुनः ॥ ९ ॥ यच्च सा स्त्री
 भगवन्तं सुप्यतामित्थचोदयन् । तत्र वै यद्यने दिव्ये तस्य तस्माच्च
 कल्पिते ॥ १० ॥ पृथक् चैव सुप्तो सा च स्त्री स मुनिस्तदा ।
 अवाह्यरात्रे सा स्त्री तु यद्यनं तदुपागमत् ॥ ११ ॥

पटावन्न उवाच । न भद्रे परदारेषु मनो मे संवर्तयति ।
उत्तिष्ठ भद्रे भद्रस्ते स्वयं वै विरमस्य च ॥ १२ ॥

भीष्म उवाच । सा तदा तेन विप्रेण तया वृत्त्या निर्वर्तिता ।
स्वतन्त्रास्त्रीत्युवाचर्वि न भर्तृच्छ्रममस्ति ते ॥ १३ ॥

पटावन्न उवाच । नास्ति स्वतन्त्रता स्त्रीणामस्वतन्त्रा हि
चोषितः । प्रजापतिमतं चेत्तत्र स्त्री स्वातन्त्र्यमर्हति ॥ १४ ॥

स्त्री उवाच । बाधते नैव न विप्र मम भक्तिश्च पण्ड वै ।
यद्यपि ब्राह्मणे विप्र यथा स नाभिनन्दसि ॥ १५ ॥

पटावन्न उवाच । हरन्ति क्षोणजातानि नरं जातं यथेच्छ-
कम् । प्रभवामि सदा वृत्त्या भद्रे स्वयम्भवं प्रज ॥ १६ ॥

स्त्री उवाच । शिरसा प्रणमे विप्र प्रसाहं कर्तुमर्हसि ।
भूमौ निपतमानायाः परस्वं भव जेःनय ॥ १७ ॥ वहि वा
क्षोणजातं स परदारेषु पण्डवि । पात्रानं स्वर्गवाम्भ्यश्च पात्रं
यज्ञीय मे रिज ॥ १८ ॥ न क्षोणो भविता चैव क्षणेनैतद्ब्रवी-
म्यहम् । स्वतन्त्रा मां विजानीहि योऽधर्मः सोऽस्तु वै मयि ।
अप्यावेपितचित्ता च स्वतन्त्रास्त्रि भजस्य माम् ॥ १९ ॥

पटावन्न उवाच । स्वतन्त्रा च कथं भद्रे ब्रूहि कारणमस्य
वै । नास्ति विच्छोके स्त्री काचित् वा वै स्वातन्त्र्यमर्हति ॥ २० ॥
पिता रक्षति कौमारे भर्ता रक्षति बौधमे । पुत्राश्च स्त्रादिरे
कास्ते नास्ति स्त्रीणां स्वतन्त्रता ॥ २१ ॥

स्त्री उवाच । कौमारं ब्रह्मचर्यं मे कन्यैवास्ति न संशयः ।
पत्नी कुक्ष्य मां विप्र यथा विजहि मा मम ॥ २२ ॥

पटावन्न उवाच । यथा मम तथा तुभ्यं यथा तुभ्यं तथा
मम । जिज्ञासेववपेक्षस्य विद्वः कथं न किं भवेत् ॥ २३ ॥
प्राचर्यं परमं होहं किञ्च येनो हि मे भवेत् । दिव्याभरणवस्त्रा
हि कन्येयं मानुषस्त्रिता ॥ २४ ॥ किन्त्वस्याः परमं स्वयं जीर्ण-

मासीत् कथं पुनः । कन्यापुत्रविहायैवं विनिवातोत्तरं भवेत्
॥ २५ ॥ अथापरं ब्रह्मिष्ठैर्न युज्यान्ते कथञ्चन । न दोषो हि
युज्यान् सत्येनासाह्वान्यचन ॥ २६ ॥

इत्यनुशासनपर्यन्ति चातुष्वाकनिकपर्यन्ति सटावन्नदिह-

सत्त्वादि विंदीऽध्यायः ॥ २० ॥

बुधिष्ठिर उवाच । न विभेति कथं वा स्त्री वायाच परम-
द्युतिः । कथं निवृत्तो मगवांस्तद्वान् प्रववीतु मे ॥ १ ॥

भीम उवाच । सटावन्नोन्वदन्त्यतां कथं त्रिभुवने कथम् ।
न चातुत्तन्तेऽवक्तव्यं ब्रूहि ब्राह्मणकाम्यया ॥ २ ॥

स्त्री उवाच । द्यावापृथिव्योदंतेषां काः प्राज्ञचरतन ।
मृषुष्यावहितः सर्वं वदिदं कथयिन्नम ॥ १ ॥ जिघासिषं प्रमुखा
मे खिरोकर्तुं तवानव । शक्युत्थानेन ते लोका जिताः सत्ववरा-
ज्जन ॥ ४ ॥ उत्तरां मां दिवं विधि ददं स्त्रीचापकृत् तः ।
अविराजामपि स्त्रीणां बाधते मैतुनज्वरः ॥ ५ ॥ तुष्टः पिता-
महस्तेऽस्य तया देवाः सवासवाः । स सं दीन च कार्येषु कन्यापुत्रो
मगवानिह ॥ ६ ॥ प्रेषितस्तेन विप्रेष कन्यापित्रा दिवर्धन ।
तयोपदिशं कर्तुं नै तच्च सर्वं मया कृतम् ॥ ८ ॥ क्षेमैर्गन्धर्वि-
ण्यं समस्य न भविष्यति । कन्यां प्राप्स्यसि तां दिव प्रुतिषी च
भविष्यति ॥ ८ ॥ काम्यया पृष्टवाक्यं मां ततो ब्राह्मणमुत्तमम् ।
अनतिव्रजमस्त्रीया वा कृत्यैर्लोकीलभिः सदा ॥ ८ ॥ गच्छन्
सकृत् कृत्वा जिह्मान्यच्छ्रोतुमिच्छसि । वावद्ब्रवीति विप्रं
सटावन्न वयातनम् ॥ १० ॥ अविद्या प्रसादिता चापि तव
हेतोर्दिवर्धन । तस्य कन्यामनाथं मे हवि वाक्यं प्रभावितम् ॥ ११ ॥

भीम उवाच । युवा तु वचनं तस्याः च विप्रः प्राप्स्यसिः

क्षितः । अनुशातस्तथा चापि स्वयम् पुनराव्रजत् ॥ १२ ॥
 अहमागत्य विद्यान्तः स्वयम् परिपूज्य च । पश्यन्त्यहं तं विप्रं
 न्यायतः कुशमन्दन ॥ १३ ॥ दृष्ट्वा तेन विप्रेण दृष्टम्वेतद्विदुः
 चमम् । साह विप्रं तदा विप्रः सुप्रीतिमान्तरात्मना ॥ १४ ॥
 अवता समनुशातः प्रक्षितो गन्धमादनम् । तस्य चोत्तकतो दृष्टे
 दृष्टं मे देवतं महत् ॥ १५ ॥ तथा चाहमनुशातो मयाचापि
 प्रवीक्षितः । यावन्तथापि तदाहं अहं चाभ्यागतः प्रभो ॥ १६ ॥
 तमुवाच तदा विप्रः सुतां प्रतिप्रहाण मे । नमस्त्रिष्विबीगेन
 पादं हि परमं भवान् ॥ १७ ॥

भीष्म उवाच । अष्टावक्रस्तथेत्युक्त्वा प्रतिप्रहाण च तां प्रभो ।
 कन्यां परमधर्मात्मा प्रीतिमांसाभवत्तदा ॥ १८ ॥ कन्यां तं प्रति-
 प्रहाणैव भार्यां परमयोभनाम् । उवाच मुदितस्तत्र स्वाश्रमे
 विगतज्वरः ॥ १९ ॥

इत्यनुशासनपर्वणि आनुशासनिकपर्वणि अष्टावक्रश्चि-
 ख्यादि एकविंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥

युधिष्ठिर उवाच । किमाहुर्भरतसेतु पादं विद्याः सनातनाः ।
 ब्राह्मणं लिङ्गितश्चैव ब्राह्मणं वाय्वलिङ्गितम् ॥ १ ॥

भीष्म उवाच । स्वतन्त्रिनभिपकाय लिङ्गिने चितराय च ।
 ईशमाहुर्महाराज उभावेतो तपस्विनो ॥ २ ॥

युधिष्ठिर उवाच । अहंवा परमापूतो वः प्रवक्ष्ये हिजातये ।
 इयं कन्या तदा दानं की द्रोणः स्यात् पितामह ॥ ३ ॥

भीष्म उवाच । यथापूतो नरस्यात दुर्हन्तोऽपि न संशयः ।
 पूतो भवति सर्वत्र किमुत स न चाप्युते ॥ ४ ॥

युधिष्ठिर उवाच । न ब्राह्मणं परीक्षितं दैवेषु सततं नरः ।
कथ्यप्रदाने तु बुधाः परीक्ष्यं ब्राह्मणं विदुः ॥ १ ॥

भीष्म उवाच । न ब्राह्मणः कथ्यते ह्ययं दैवात् प्रसिध्यति ।
देवप्रसादादित्यन्ते यजमानैर्न संशयः ॥ २ ॥ ब्राह्मणान् भरत-
सेष्ठ सततं ब्रह्मवादिनः । मार्कण्डेयः पुरा प्राह इति लोकेषु
बुद्धिमान् ॥ ३ ॥

युधिष्ठिर उवाच । अपूर्वोऽप्ययं वा विद्वान् सम्यग्भी वा
यथा भवेत् । तपस्वी यज्ञशीलो वा कथं पात्रं भवेत्तु यः ॥ ८ ॥

भीष्म उवाच । कुलीनः कर्मकुरैद्यस्तथैवायत्नस्यवान् ।
ह्रीमान्कुरुः सत्यवादी पात्रं पूर्वं च ये त्रयः ॥ ८ ॥ तत्रेवं शृणु
मे पार्थ चतुर्णां तेजसां मतम् । पृथिव्याः काश्यपस्याग्नेर्मार्क-
ण्डेयस्य चैव हि ॥ १० ॥

पृथिव्युवाच । यथा महाशयैश्चिप्रः क्षिप्रं नेष्टुर्विनश्यति ।
तथा दुश्चरितं सर्वं त्रिवृत्तगाश्च निमज्जति ॥ ११ ॥

काश्यप उवाच । सर्वे च वेदाः सह षड्भिरङ्गैः सांख्यं
पुराणञ्च कुले च जन्म । नैतानि सर्वाणि गतिर्भवन्ति शील-
व्यपेतस्य नृप दिवस्य ॥ १२ ॥

अग्निरुवाच । अधीवानः पण्डितं मन्यमानो यो विद्यया
हन्ति ययः परेणाम् । प्रभ्रम्यतेऽमुं चरते न सत्यं लोकास्तस्य
ह्यन्तवन्तो भवन्ति ॥ १३ ॥

मार्कण्डेय उवाच । अश्वमेधसहस्रञ्च सयज्ञं तुल्यं धृतम् ।
नाभिजानानि यद्यस्य सत्यस्यार्कमवाप्नुयात् ॥ १४ ॥

भीष्म उवाच । इत्युक्त्वा ते जम्बुदाशु चक्षारोमिततेजसः ।
पृथिवी काश्यपश्चान्निः प्रकृष्टायुश्च भार्गवः ॥ १५ ॥

युधिष्ठिर उवाच । यदिदं ब्राह्मणा लोके प्रतिनो भुञ्जते
हविः । इत्तं ब्राह्मणकामाय कथं तत् सङ्गतं भवेत् ॥ १६ ॥

भीष्म उवाच । आदिष्टिनो यी राजेन्द्र ब्राह्मणा वेदपारगाः ।
भुञ्जते ब्रह्मकामाय व्रतलुप्ता भवन्ति ते ॥ १७ ॥

युधिष्ठिर उवाच । अनेकान्तं ब्रह्मद्वारं धर्ममाहुर्मनीषिणः ।
किं निष्ठितं भवेद्य तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ १८ ॥

भीष्म उवाच । अहिंसा सत्यमक्रोधं चानृपस्य दमस्तथा ।
आर्जवञ्चैव राजेन्द्र निष्ठितं धर्मलक्षणम् ॥ १९ ॥ ये तु धर्मं
प्रशंसन्तस्वरन्ति पृथिवीमिमाम् । अनावरन्तस्तद्वर्गं सहस्रेभि-
रताः प्रभो ॥ २० ॥ तेभ्यो हिरण्यं रत्नं वा गामश्च वा ददाति
यः । दयं वर्षाणि विष्टां च भुङ्क्ते निरयमास्थितः ॥ २१ ॥
मेढानां पुङ्गवानाञ्च तथैवान्तेऽवसायिनाम् । कृतं कर्माकृतं वापि
रागमोहेन जल्पताम् ॥ २२ ॥ वैश्वदेवस्य यी मूढा विप्राय ब्रह्म-
चारिणे । ददते नेह राजेन्द्र ते लोकान् भुञ्जतेऽशुभान् ॥ २३ ॥

युधिष्ठिर उवाच । किं परं ब्रह्मचर्यस्य किं परं धर्मलक्ष-
णम् । किञ्च श्रेष्ठतमं शौचं तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ २४ ॥

भीष्म उवाच । ब्रह्मचर्यात् परं तात मधुमांसस्य वज्जेनम् ।
मर्यादायां स्थितो धर्मः शमयैवास्य लक्षणम् ॥ २५ ॥

युधिष्ठिर उवाच । कस्मिन् काले चरेद्धर्मं कस्मिन् कालेऽर्च-
माचरेत् । कस्मिन् काले सुखी च स्यात्तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ २६ ॥

भीष्म उवाच । कथमर्थं निषिवेत ततो धर्ममनन्तरम् ।
पश्चात् कामं निषिवेत न च गच्छेत् प्रसङ्गिताम् ॥ २७ ॥ ब्राह्मणां-
श्चैव मन्येत गुरुं चाप्यभिपूजयेत् । सर्वभूतानुलोभश्च सद्गुणीकः
प्रियस्वहः ॥ २८ ॥ अधिकारे यद्वृत्तं यच्च राजसु पेशुनम् ।
सुरोद्यालीककरणं तुल्यं तद्ब्रह्महत्याया ॥ २९ ॥ प्रहरेन्न नरे-
न्द्रेषु न हन्याद्दाम्नाद्यैव च । भूणहत्यासमञ्जैव उभवं यो निषि-
वति ॥ ३० ॥ नाग्निं परित्यजेज्जातु न च वेदान् परित्यजेत् । न
च ब्राह्मणमाश्लोयेत् समन्तद्ब्रह्महत्याया ॥ ३१ ॥

भुविष्ठिर उवाच । कीदृशाः साधवो विप्राः कैभ्यो इत्तं महा-
फलम् । कीदृशानाह भोक्तॄन् तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ १२ ॥

भीम उवाच । यज्ञोचना धर्मपराः सत्यनित्या इमेरताः ।
तादृशाः साधवो विप्रास्तेभ्यो इत्तं महाफलम् ॥ १३ ॥ यमानिमः
सर्वसृष्टा दृढार्था मिजितेन्द्रियाः । सर्वभूत हता मैत्रास्तेभ्यो इत्तं
महाफलम् ॥ १४ ॥ यत्कुर्व्याः शुचयो वैद्या क्षीमन्तः सत्यवादिनः ।
स्वकर्मनिरता ये च तेभ्यो इत्तं महाफलम् ॥ १५ ॥ साक्षाच्च
चतुरो वेदानधीत वो दिजर्षभः । यद्ब्रूयः प्रवृत्तः कर्मभ्यस्तं
पात्रमपयो विदुः । ये त्वेवं गुणजातीयस्तेभ्यो इत्तं महा-
फलम् ॥ १६ ॥ सहस्रगुणमाप्नोति गुणाह्वय प्रदायकः । प्रधा-
श्रुताव्यां वृत्तेन धीमेन च समन्वितः । तारयेत्तं कुलं सर्वमेको-
ऽपीह दिजर्षभः ॥ १७ ॥ गामध्वं वित्तमन्त्रं वा तद्विधे प्रति-
पादयेत् । द्रव्याणि चान्यानि तथा प्रेत्यभावे न घोषति ॥ १८ ॥
तारयेत्तत् कुलं सर्वमेकोऽपीह दिजोत्तमः । किमत्र पुनरेवैते
तस्मात् पात्रं समाचरेत् ॥ १९ ॥ नियम्य च गुणोपेतं ब्राह्मणं
कायुष्मन्तम् । दूरादानीय सत्कृत्य सर्वत्रयापि पूजयेत् ॥ ४० ॥

इत्यनुशासनपर्वणि यानुयासनिकपर्वणि बह्मप्राश्नीके

दासिंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥

भुविष्ठिर उवाच । आरुकाक्षी च दैवे च पित्रोऽपि च पिता-
मह । इच्छामीह त्वया स्नानं विहितं यत् सुरर्षिभिः ॥ १ ॥

भीम उवाच । दैवं पूर्वाङ्गिके कुर्यादपराङ्गे च प्रैतकम् ।
मङ्गलाचारसम्पन्नः कृतघोषः प्रदत्तवान् ॥ २ ॥ मनुष्याणास्तु
मध्याङ्गे प्रदद्यादुपपत्तिभिः । कालक्षीनस्तु यद्दानं तं भागं रक्षतां
विदुः ॥ ३ ॥ लङ्घितवान्कीदृशं कलिपूर्वकं यत् कृतम् । यत्क-

संज्ञानिदृष्टं तं भागं रक्षसां विदुः ॥ ४ ॥ अथ दृष्टं च दृष्टं
मग्नतेन च भारत । परादृष्टं दृष्टं चैव तं भागं रक्षसां विदुः
॥ ५ ॥ केषकीटावपतिनं द्युतं श्वाभिरवेक्षितम् । रुदितं च
धूमं च तं भागं रक्षसां विदुः ॥ ६ ॥ निरोद्धारेण यद्भुक्तं कथ-
क्षेण च भारत । दुरात्मना च यद्भुक्तं तं भागं रक्षसां विदुः ॥ ७ ॥
परोच्छिद्यन्तु यद्भुक्तं परिभुज्यन्तु यद्भवेत् । द्वैवे पित्रे च सततं
तं भागं रक्षसां विदुः ॥ ८ ॥ मन्त्रहीनं क्रियाहीनं यच्छात्रं
परिविध्यते । त्रिभिर्वर्षैर्नरश्रेष्ठ तं भागं रक्षसां विदुः ॥ ९ ॥
याच्याद्भुतिं विना चैव यत् किञ्चित् परिविध्यते । दुराचारैश्च
यद्भुक्तं तं भागं रक्षसां विदुः ॥ १० ॥ यो भागा रक्षसां प्राप्तास्त
उक्ता भरतर्षभ । अत ऊर्ध्वं विसर्गस्य परीक्षां ब्राह्मणे शृणु
॥ ११ ॥ यावन्तः पतिता विप्रा ऊर्ध्वोऽप्यनास्तयैव च । द्वैवे
वाप्यश्च पित्रे वा राजन्नाहन्ति केतनम् ॥ १२ ॥ श्वितो श्विष्य
कुष्ठो च तथा यच्छात्रतश्च यः । अपन्तारो च यथाश्वो राज-
न्नाहन्ति केतनम् ॥ १३ ॥ चिकित्सका देवलका पुत्रा निवस-
धारिणः । सोमविक्रयिणश्चैव राजन्नाहन्ति केतनम् ॥ १४ ॥
गायना नर्तकाश्चैव ध्रुवका वाश्चास्तथा । कथका योतकाश्चैव
राजन्नाहन्ति केतनम् ॥ १५ ॥ हितारो वृषलाणाञ्च वृषला-
ध्यापकास्तथा । तथा वृषलपिण्याश्च राजन्नाहन्ति केतनम् ॥ १६ ॥
अगुर्वोक्ता च यो विप्रो अनुयुक्ताश्च भारत । नार्हन्तस्तावपि वाहं
ब्रह्मविक्रयिणी हि तौ ॥ १७ ॥ अग्रणौ च कृतः पूर्वं वर्षाविर-
परिग्रहः । ब्राह्मणः सर्वविद्योऽपि राजन्नाहति केतनम् ॥ १८ ॥
अनन्तवत् यो विप्रो नृत्तनिर्वातकाश्च यो । स्तेनाश्च पतिताश्चैव
राजन्नाहन्ति केतनम् ॥ १९ ॥ अपरिज्ञातपूर्वाश्च गणपूर्वाश्च
भारत । पुत्रिकापूर्वपुत्राश्च वाहं नार्हन्ति केतनम् ॥ २० ॥ ऋष-
कर्त्ता च यो राजन् यश्च वार्धपिकी नरः । प्राणिनिक्रमवृत्तिश्च

हृतस्वा हृतदाराय ये विप्रा दिवसंप्रवे । चर्यार्चनभिगच्छन्ति
 तेभ्यो दत्तं महाफलम् ॥ ५५ ॥ प्रतिनो निवमस्त्राय ये विप्राः
 युतसम्भताः । तत्समाग्रार्चमिच्छन्ति तेभ्यो दत्तं महाफलम् ॥ ५६ ॥
 अत्युत्क्रान्ताश्च धर्मेषु पापण्डुसमयेषु च । कृपप्राणाः कृपधना-
 स्तेभ्यो दत्तं महाफलम् ॥ ५७ ॥ हृतसर्वस्वहरणा निर्होषाः
 प्रभविष्णुभिः । स्रजयन्ति च भुक्तान् तेभ्यो दत्तं महाफलम् ॥ ५८ ॥
 तपस्विनस्तपोनिष्ठास्तेषां भैक्षवराय ये । चर्यार्चनः किञ्चिद्विच्छन्ति
 तेषु दत्तं महाफलम् ॥ ५९ ॥ महाफलविधिहृते युगस्ते भरत-
 र्धम । निरयं येन गच्छन्ति स्वर्गज्ञैव हि तत् शृणु ॥ ६० ॥
 सुर्वथं वा भवार्थं वा वर्जयित्वा युधिष्ठिर । यैः दत्तं कथयन्ति
 तैः ते वै निरयगामिणः ॥ ६१ ॥ परदारामिहर्तारः परदारामि-
 मर्षिणः । परदारप्रयोक्तारस्ते वै निरयगामिणः ॥ ६२ ॥ ये
 परस्त्रापहर्तारः परस्त्रानाञ्च नायकाः । सूत्रकाश्च परेप्राञ्च ते वै
 निरयगामिणः ॥ ६३ ॥ प्रपन्ताञ्च सभानाञ्च संक्रमाणाञ्च भारत ।
 आगाराणाञ्च भेत्तारो नरा निरयगामिणः ॥ ६४ ॥ घनाद्यां
 प्रमदां बालां वृद्धां भीतां तपस्विनीम् । वस्रयन्ति नरा ये च ते
 वै निरयगामिणः ॥ ६५ ॥ वृत्तिच्छेदं वृद्धच्छेदं दारच्छेदञ्च
 भारत । मित्रच्छेदं तथाद्यायास्ते वै निरयगामिणः ॥ ६६ ॥
 सूचकाः सेतुभेत्तारः परवृक्षपक्षीवकाः । चकृतश्चाश्च मित्राणां ते
 वै निरयगामिणः ॥ ६७ ॥ पापण्डा दूषकाश्चैव समयानाञ्च
 दूषकाः । ये प्रत्यवसिताश्चैव ते वै निरयगामिणः ॥ ६८ ॥ विषम-
 व्यवहाराय विषमाश्चैव वृद्धिषु । क्षामेषु विषमाश्चैव ते वै निरय-
 गामिणः ॥ ६९ ॥ दूनसंव्यवहाराय निष्परीक्षाश्च मानवाः ।
 प्राणिहंसाप्रवृत्ताश्च ते वै निरयगामिणः ॥ ७० ॥ कृतायं हत-
 मिहंश्च कृतभक्तं कृतश्रमम् । भेदैश्च व्यपक्रयन्ति ते वै निरय-
 गामिणः ॥ ७१ ॥ पत्युश्चन्ति च ये दारानभिभूत्यातिर्षीस्तथा ।

उत्सवपितृदेवेष्वस्ते वै निरवगामिणः ॥ ७२ ॥ वेदविद्विष-
यैव वेदानाञ्चैव दूयकाः । वेदानां लेखकाश्चैव ते वै निरव-
गामिणः ॥ ७३ ॥ चतुराश्चम्यवाञ्छाश्च श्रुतिवाञ्छाश्च ये नराः ।
विक्रमैर्भिय जीवन्ति ते वै निरवगामिणः ॥ ७४ ॥ केशविक्र-
यका राजन् विपयविक्रयकाश्च ये । सीरविक्रयकाश्चैव ते वै निरव-
गामिणः ॥ ७५ ॥ ब्राह्मणानां गवाक्षैव कन्यानाञ्च युधिष्ठिर ।
येऽन्तरं यान्ति कार्येषु ते वै निरवगामिणः ॥ ७६ ॥ शस्त्र-
विक्रयकाश्चैव कर्त्तारश्च युधिष्ठिर । शल्यानां वनूपाश्चैव ते वै
निरवगामिणः ॥ ७७ ॥ घिलाभिः षड्भिरपि खड्गैर्वा भरत-
र्षभ । ये मार्गमनुसन्ति ते वै निरवगामिणः ॥ ७८ ॥ उपा-
ध्यायाश्च भृत्याश्च भक्ताश्च भरतर्षभ । ये त्यजन्त्यविकारांस्त्रौंस्ते
वै निरवगामिणः ॥ ७९ ॥ उप्राप्तदमकाश्चैव नाशानां वेषकाश्च
ये । वन्धकाश्च पशूनां ये ते वै निरवगामिणः ॥ ८० ॥ पणो-
पारश्च राजानो बलिपटु भागतस्वराः । समर्थाश्चाणूदातारस्ते
वै निरवगामिणः ॥ ८१ ॥ शान्तान् दान्तांस्तथा प्राञ्चान् दीर्घ-
कालं सङ्घोषितान् । त्यजन्ति कृतकृत्या ये ते वै निरवगामिणः
॥ ८२ ॥ वाक्कानामय वृद्धानां दासानाञ्चैव ये नराः । यदृष्ट्वा
भक्षयन्त्यग्रे ते वै निरवगामिनः ॥ ८३ ॥ एते पूर्वं विनिर्दिष्टाः
प्रोक्ता निरवगामिणः । भागिनः स्वर्गलोकस्य वृष्णामि भरतर्षभ
॥ ८४ ॥ सर्वेष्वेव तु कार्येषु दैवपूर्तेषु भारत । हन्ति पुत्रान्
पशून् कृतव्यान् ब्राह्मणातिक्रमः कृतः ॥ ८५ ॥ दानेन तपसा
चैव सत्येन च युधिष्ठिर । ये धर्ममनुवर्तन्ते ते नराः स्वर्ग-
गामिणः ॥ ८६ ॥ शूद्रपाभिस्तपोभिश्च विद्यामाश्रय भारत ।
ये प्रतिपद्यन्ति हास्ते नराः स्वर्गगामिनः ॥ ८७ ॥ भवात् पाप-
तबाबाधाहारिद्राहाभिर्धर्यथात् । वत् कृते प्रतिमुच्यन्ते ते
नराः स्वर्गगामिणः ॥ ८८ ॥ सपावन्तश्च धीराश्च धर्मकार्त्तव्ये

चोत्थिताः । मङ्गलाचारकर्मणाः पुरुषाः स्वर्गगामिनः ॥ ८८ ॥
 निवृत्ता नष्टमांसेभ्यः परदारैश्च एव च । निवृत्ताश्चैव मद्येभ्यस्ते
 नराः स्वर्गगामिनः ॥ ८९ ॥ पात्रभाषाञ्च कर्तारः कुलानाञ्चैव
 भारता । दैवानां नगराणाञ्च ते नराः स्वर्गगामिनः ॥ ९० ॥
 वस्त्राभरणदातारो भक्षणानामदास्त्रया । कुटुम्बानाञ्च दातारः
 पुरुषाः स्वर्गगामिनः ॥ ९१ ॥ सर्वहिंस्रनिवृत्ताश्च नराः सर्व-
 सहाश्च ये । सर्वस्वाच्चयभूताश्च ते नराः स्वर्गगामिनः ॥ ९२ ॥
 मातरं पितरश्चैव शुश्रूषन्ति जितेन्द्रियाः । भ्रातृणाञ्चैव सखे-
 हास्ते नराः स्वर्गगामिनः ॥ ९३ ॥ पादग्राह्य वस्त्रवन्तश्च बौधन-
 स्त्राय भारत । ये वै जितेन्द्रिया धीरास्ते नराः स्वर्गगामिनः
 ॥ ९४ ॥ अपराद्धेषु सखेहा मद्वो मदुवप्लवाः । पाराधन-
 सुखाद्यापि पुरुषाः स्वर्गगामिनः ॥ ९५ ॥ सहस्रपरिवेष्टारस्तत्रैव
 च सहस्रदाः । दातारश्च सहस्राणां ते नराः स्वर्गगामिनः ॥ ९६ ॥
 सुवर्णस्य च दातारो गवाञ्च भरतर्षभ । यानानां वाहनानाञ्च
 ते नराः स्वर्गगामिनः ॥ ९७ ॥ वैवाहिकानां द्रव्याणां प्रेक्षायाञ्च
 युधिष्ठिर । दातारो वासवाञ्चैव पुरुषाः स्वर्गगामिनः ॥ ९८ ॥
 विहारावसथोद्यानकूपारामसभाप्रपाः । वप्राणाञ्चैव कर्तारस्ते
 नराः स्वर्गगामिनः ॥ ९९ ॥ निवेशनानां शिवाणां वसतीनाञ्च
 भारत । दातारः प्रार्थितानाञ्च ते नराः स्वर्गगामिनः ॥ १०० ॥
 रक्षानाञ्चाश्च बीजानां चान्यानाञ्च युधिष्ठिर । सख्यनुत्पाद्य
 दातारः पुरुषाः स्वर्गगामिनः ॥ १०१ ॥ दक्षिणैस्तस्मिन् कुले जाता
 वज्रपुत्राः यतायुधः । बाहुत्रोधा जितत्रोधाः पुरुषाः स्वर्ग-
 गामिनः ॥ १०२ ॥ एतदुक्तमनुवाक्यं दिवं पितरञ्च भारत । हान-
 धर्मेण दानस्य यत्पूर्वमधिभिः कृतम् ॥ १०३ ॥

इत्यनुशासनपर्वणि चानुशासनिकपर्वणि स्वर्गनरकवर्णने

अथोर्विंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥

युधिष्ठिर उवाच । इदं मे तत्त्वतो राजन् वस्तुमर्हसि भारत ।
अहिंसाविद्यापि कथं ब्रह्महत्या विधीयते ॥ १ ॥

भीष्म उवाच । आसमासम्भ्य राजेन्द्र पुरा बभूव पृथवान-
हम् । तत्तेऽहं संप्रवक्ष्यामि तदिहैकमनाः शृणु ॥ २ ॥ चतुर्धर्मा
वधिष्ठस्य तत्त्वमास्माहि मे मुने । अहिंसाविद्या केनैव ब्रह्महत्या
विधीयते ॥ ३ ॥ इति पृष्ठो मया राजन् परामरवरीरजः ।
अत्रवीन्निपुणो धर्म निःसंशयमनुत्तमम् ॥ ४ ॥ ब्राह्मणं स्वयं-
माह्वय भिक्षां गुणवृत्तिनम् । ब्रूयात्तास्तीति यः पश्चात्
विद्यादुब्रह्मपातिनम् ॥ ५ ॥ नध्यस्वस्येह विप्रस्य योऽनूचामस्य
भारत । वृत्तिं हरति दुर्वृत्तिं विद्यादुब्रह्मपातिनम् ॥ ६ ॥
गोकुलस्य दयार्तस्य जकार्षं वसुधाधिप । सत्यादयति यो विधं
तं विद्यादुब्रह्मपातिनम् ॥ ७ ॥ यः प्रवृत्तां श्रुतिं सम्यक् प्राप्यं
वा मुनिभिः कृतम् । दूषयत्यनभिष्टाय तं विद्यादुब्रह्मपातिनम्
॥ ८ ॥ पातक्यां रूपसम्पत्तां महतीं सहस्र वरे । न प्रवक्ष्यति
यः कस्यां तं विद्यादुब्रह्मपातिनम् ॥ ९ ॥ धर्ममनिरतो ब्रूयो
मिथ्या यो वै विजातिषु । दद्यात्कर्मातिगं योक्तं तं विद्यादु-
ब्रह्मपातिनम् ॥ १० ॥ चतुष्पा विप्रहीयस्व पशुकस्य जहस्य
वा । हरेत यो वै सर्वस्य तं विद्यादुब्रह्मपातिनम् ॥ ११ ॥
आचने वा वने वापि ग्रामे वा बहि वा पुरे । अग्निं वसुत्वृक्षे-
ज्योत्स्नां विद्यादुब्रह्मपातिनम् ॥ १२ ॥

इत्यनुष्ठासनपर्वणि धानुष्ठासनिकपर्वणि ब्रह्महत्यापत्रे

चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ २४ ॥

युधिष्ठिर उवाच । तीर्थानां दर्शनं वैयः क्षामश्च मरत-
र्षभ । अथवाच महाप्राज्ञ योतुमिच्छामि तत्त्वतः ॥ १ ॥ विष्णोः

आनि तीर्त्तानि पुण्यानि भरतर्षभ । वस्तुमहंसि मे तानि श्रोतास्त्रि
निवर्त प्रभो ॥ २ ॥

भीष्म उवाच । इहमङ्गिरसा प्रोक्तं तीर्त्तव्यं महाद्युति ।
श्रोतुमहंसि नृह ते प्राप्स्यसे धर्ममुत्तमम् ॥ ३ ॥ तपोवनगतं
विप्रमभिगत्य महासुनिम् । पप्रच्छाङ्गिरसं धीरं गौतमः शंसित-
व्रतः ॥ ४ ॥ अस्ति मे नगवन् कश्चित् तीर्थ्यको धर्मसंयतः ।
तत् सर्वं श्रोतुमिच्छामि तन्न शंस महासुनि ॥ ५ ॥ उपसृज्य
फलं किं स्यात्तेषु तीर्थेषु वै मुने । प्रेत्यभावे महाप्राज्ञ तद्यथास्ति
तथा वद् ॥ ६ ॥

अङ्गिरा उवाच । सप्तार्धं चन्द्रमागां वै वितस्तामूर्ध्वमाशि-
नीम् । विगाञ्च वै निराहारी निर्मलो मुनिवद्वेत् ॥ ७ ॥
काञ्चीरमच्छले नद्यो वाः पतन्ति महानदम् । ता नदीः सिन्धु-
मासाद्य भीलवान् स्वर्गमाप्नुयात् ॥ ८ ॥ एतच्छ्रुत् प्रभासश्च नैमिषं
सागरोदकम् । देविकामिन्द्रमार्गञ्च स्वर्गं विन्दुं विगाञ्च च ।
विबोध्यते विमानस्वः सोऽप्सररोभिरभिष्टुतः ॥ ९ ॥ हिरण्यविन्दुं
पिबोम्य प्रयतयामिवाद्य च । कुण्डेष्वथ दिवसं धूयते तस्य
किल्बिषम् ॥ १० ॥ इन्द्रतोयां समासाद्य गन्धमादनसन्निधौ ।
करतोयां कुरङ्गे च तिरात्रोबोधिती नरः । अश्वमेधमवाप्नोति
विगाञ्च प्रयतः शुचिः ॥ ११ ॥ गङ्गाहारे कुम्भावर्त्ते विष्णुर्लौक-
पर्वते । तथा कनकले स्नात्वा भूतपाप्मा दिवं व्रजेत् ॥ १२ ॥
अपां नृद उपसृज्य वाजिमेधफलं लभेत् । व्रजचारो जितक्रोधः
सत्यसन्धश्चन्द्रिचक्रः ॥ १३ ॥ यत्र भागीरथी गङ्गा पतते दिव्य-
मुत्तराम् । महेन्द्रस्य त्रिः स्नाने यो नरस्त्रभिषिच्यते । एक-
मार्गं निराहारः च यच्छति च दिवताः ॥ १४ ॥ सप्तगङ्गे त्रिगङ्गे
च इन्द्रमार्गं च तर्पयन् । सुधां वै लभते भोक्तुं यो नरो जायते
पुनः ॥ १५ ॥ महायम उपसृज्य योऽग्निहोत्रपरः शुचिः । एक-

नामं निराहारः किञ्चिन् माहेन च त्रजेत् ॥ १६ ॥ महाहर
 उपसृष्टं मधुतुष्टं लकोक्षुपः । तिरातोपोषितो भूत्वा मुच्यते
 ब्रह्मचर्यवा ॥ १७ ॥ मन्वाद्युप उपसृष्टं ब्रह्मचर्यां कृतोदकः ।
 देवेभु लभते कौर्त्तिं ब्रह्मचर्यं च विराजते ॥ १८ ॥ देविकावाद्युप-
 सृष्टं तथा सुन्दरिकाहरे । अष्टिण्यां उपवर्त्तन् प्रेक्ष्य वै लभते
 नरः ॥ १९ ॥ महागङ्गामुपसृष्टं कृत्तिकाहारेणै तथा । पञ्च-
 मेकं निराहारः स्वर्गमाप्नोति निर्मलः ॥ २० ॥ वैमानिक उपसृष्टं
 किङ्किणीकायने तथा । निवासिः शरणां दिव्ये कामचारी नक्षी-
 यते ॥ २१ ॥ कालिकायममामाद्य विपाचायां कृतोदकः । ब्रह्म-
 चारी जितक्रोधस्त्रिराद्यं मुच्यते भवात् ॥ २२ ॥ धान्यने कृत्ति-
 कानाम्पु स्नात्वा यक्षार्पयेत् पिबन् । तोषस्त्रिणा महादेवं निर्मलः
 स्वर्गमाप्नुवात् ॥ २३ ॥ महापुर उपसृष्टं तिरातोपोषितः शुचिः ।
 यक्षानां स्नावराणाञ्च दिपदानां भवं त्यजेत् ॥ २४ ॥ देवदाह-
 वने स्नात्वा धूतपाप्मा कृतोदकः । देवलोकां नवाप्नोति कप्तरातो-
 पितः शुचिः ॥ २५ ॥ वरस्तम्ये कुपस्तम्ये शेषमर्मपदे तथा ।
 यथा प्रपतनासेवी वैद्यते सोऽप्यरोग्यैः ॥ २६ ॥ चित्तशुद्धिं जन-
 स्नाने तथा मन्दाकिनौजले । विगाह्य वै निराहारो राजवत्परा
 निवेद्यते ॥ २७ ॥ स्नात्वा वास्वायमं गङ्गा कृत्तिका चाभिषिच्यते ।
 एकपक्षं निराहारस्त्वन्तर्हानफलं लभेत् ॥ २८ ॥ कौर्त्तिको हु-
 कमावाद्य वायुमक्षस्त्रकोक्षुपः । तिरातोपोषितो भूत्वा बन्धव-
 मगरे वसेत् ॥ २९ ॥ रम्ये वैव उपसृष्टं तथा वै बन्धतारके ।
 एकपक्षं निराहारस्त्वन्तर्हानफलं लभेत् । एकविंशतिरात्रेण
 स्वर्गमारोहते नरः ॥ ३० ॥ मतङ्गवाण्यां चः स्नात्वा देवरात्रेण
 विष्यति । विगाहति क्षुण्णालयमन्धकं वै जनातमम् ॥ ३१ ॥
 नैमिषि स्वर्गतीर्थे च उपसृष्टं जितेन्द्रियः । फलं पुण्यमेवञ्च
 लभेन्नाथं कृतोदकः ॥ ३२ ॥ महाहर उपसृष्टं तथा वैद्योत्-

पञ्चावने । पञ्चनेत्रमवाप्नोति तत्र मासं कृतोदकः ॥ ३१ ॥ मङ्ग-
 वनुमबोद्धोर्ध्वं तथा काञ्चनारे गिरौ । द्वापञ्चनेत्रमवाप्नोति
 तत्र मासं कृतोदकः ॥ ३४ ॥ अष्टिङ्ग उपसृज्य चाक्षहानात्
 विविधति । इय तीर्थसङ्गच्छति तिस्रः कोट्यस्तथापराः ॥ ३५ ॥
 यमागच्छन्ति माघ्यान्तु प्रवागे भरतवंशम् । यावमासं प्रवागे तु
 निवतः संवितव्रतः । स्नात्वा तु भरतवेष्ट निर्मलः स्वर्गमाप्नुयात्
 ॥ ३६ ॥ मरुद्व उपसृज्य पितृणामाश्रमे शुचिः । वैवस्वतस्य
 तीर्थं च तीर्थभूतो भवेन्नरः ॥ ३७ ॥ तथा ब्रह्मसरो गत्वा भानो-
 ररथा कृतोदकः । एकमासं निराहारः सोमसोकमदं प्राप्नोति ॥ ३८ ॥
 सत्यातके नरः स्नात्वा अष्टावक्त्रे कृतोदकः । सादृशं निराहारो
 हयसिधफलं लभेत् ॥ ३९ ॥ अक्षपुष्टे गवायाः निरविन्दे च
 पर्वते । द्रतीयां ब्रौह्मपद्याश्च ब्रह्महत्यां विधुः ॥ ४० ॥ कक्ष-
 विष्ट उपसृज्य विद्याश्च वङ्गयो जलम् । अग्ने पुरे नरः स्नात्वा
 अन्निकन्यापुरे वसेत् ॥ ४१ ॥ करवीरपुरे स्नात्वा विगाञ्छावां
 कृतोदकः । दिवङ्ग उपसृज्य ब्रह्मभूतो विराजते ॥ ४२ ॥ पुन-
 रावर्त्तनन्दाश्च महानन्दाश्च सेव्ये वै । मन्त्रेण सेव्यते शास्त्रस्य-
 चरोभिरहिंसकः ॥ ४३ ॥ उर्वर्यौ हस्तिकायोगे गत्वा चैव समा-
 हितः । कोदित्ये विधिवत् स्नात्वा पुण्डरीकफलं लभेत् ॥ ४४ ॥
 रामङ्ग उपसृज्य विपाद्यावां कृतोदकः । सादृशं निराहारः
 कल्पवृक्षप्रमुच्यते ॥ ४५ ॥ महाङ्ग उपसृज्य शुद्धेन मनसा
 नरः । एकमासं निराहारो जगद्भ्रमं लभेत् ॥ ४६ ॥ विन्ध्येऽ
 सन्नाथ चात्मानं सत्यसन्धश्च हिंसकः । विनयात्तप चात्माश्च
 मासेनैकेन सिध्यति ॥ ४७ ॥ मण्डावामुपसृज्य तथा क्षुपारको-
 दके । एकमासं निराहारो राजपुत्रो विधीयते ॥ ४८ ॥ जम्बु-
 मार्गे विभिर्मांसैः संवतः सुसमाहितः । पञ्चोरात्रेण वैकेन
 सिद्धिं सप्तविगच्छति ॥ ४९ ॥ कोकामुखे विगाञ्छाश्च गत्वा

आशुशिक्षावने । आशुमन्त्रोद्वासाः कुमारीर्निन्दन् इव ॥ ५० ॥
 वैवस्वतस्य वन्दनं न च गच्छेत् कदाचन । अथ कन्याद्वै वाणी
 दिवसोक्तं च गच्छति ॥ ५१ ॥ प्रभाति ज्येष्ठरात्रेश्च यनावस्था
 समाहितः । विधीति तु महाबाहो यो नरो जायतेऽनरः ॥ ५२ ॥
 सज्जानक उपसृष्ट आर्ष्टिदेनस्य आचरे । पित्रावासानने खाद्या
 सर्वपापीः प्रमुच्यते ॥ ५३ ॥ कुलावां उपसृष्टस्य जप्ता वैश्व-
 नर्यस्य । अश्वमेधमवाप्नोति शिरातोपोषितो नरः ॥ ५४ ॥
 पिच्छारक उपसृष्ट एकरातोषितो नरः । अग्निष्टोममवाप्नोति
 प्रभातां सर्वरो युधिः ॥ ५५ ॥ तथा ब्रह्मचरो गत्वा धर्मारब्धो-
 पयोभितम् । पुण्डरीकमवाप्नोति उपसृष्ट नरः युधिः ॥ ५६ ॥
 मैनाकचवंते खाद्या तथा कन्याशुभस्य च । कामं जिज्ञा च वै
 मासं सर्वमेधफलं जप्तेत् ॥ ५७ ॥ कासोदकं मन्दिहृष्टं तथा
 पोत्तरमानसम् । अथैव योजकयतादृष्टं च वा विप्रमुच्यते ॥ ५८ ॥
 मन्दोद्भरस्य मूर्तिस्तु इहा मुच्येत किञ्चिदे । स्वर्गमार्गं नरः
 खाद्या ब्रह्मलोकं च गच्छति ॥ ५९ ॥ विद्यातो हिमवान् पुष्टः
 यद्वरश्चतुरो गिरिः । पाकरः सर्वरत्नानां सिन्धवारणवेदितः
 ॥ ६० ॥ शरीरमुत्सृजेत्तत्र विधिपूर्वमनाग्रये । अधुवं जीवितं
 खाद्या यो वै वेदात्मनो हिजः ॥ ६१ ॥ अथर्वेण दिवतास्तत्र
 नमस्कृत्य मुनीस्तथा । ततः स्थितो दिवं गच्छेद्ब्रह्मलोकं समा-
 तनम् ॥ ६२ ॥ कामं श्रोत्रं चोभयं यो जिज्ञा तीर्थमावधीत् ।
 न तेन किञ्चित् प्राप्तं तीर्थाभिगमनाद्भवेत् ॥ ६३ ॥ आश्वगन्धानि
 तीर्थाणि दुर्गाणि विषयाणि च । मनसा तानि गन्धानि चर्ष-
 तीर्थमनीचवा ॥ ६४ ॥ इदं नेष्टमिदं पुष्टमिदं स्वर्गमनुत्तमम् ।
 इदं रक्ष्यं दिवानामाद्यायं पावनं तथा ॥ ६५ ॥ इदं दद्या-
 दिवातीनां साधोरात्महितस्य च । सङ्गदाय जपेत् कथं पित्र-
 आमुगतस्य च ॥ ६६ ॥ इतश्च गौतमस्मैतद्विरा वै महा-

तथाः । अङ्गिराः समनुशातः काश्यपेन च धीमता ॥ ६७ ॥
 महर्षीणामिहं जप्यं पावनानां तन्मोक्षमम् । जपं चाभ्युत्थितः
 प्रच्छन्निर्मलः स्वर्गमाप्नुयात् ॥ ६८ ॥ इहं यथापि शृणुयाद्भक्त्यै
 सङ्गिरोमतम् । उत्तमे च कृते जन्म समेष्वातिष्ठ संकरेत् ॥ ६९ ॥

इत्यनुशासनपर्वणि शानुशासनिकपर्वणि अङ्गिरसगीर्ष-

वातायां पञ्चविंशोऽध्यायः ॥ २५ ॥

वैशम्पायन उवाच । उहस्यतिसमं तुष्टा समया ब्रह्मणः
 समम् । पराक्रमे यत्नसममादित्वसमतेजसम् ॥ १ ॥ गात्रेव-
 मर्जनेनाजौ निहतं भूरितेजसम् । आरुभिः सहितोऽन्यैश्च पर्य-
 पृच्छद्युधिष्ठिरः ॥ २ ॥ अथानं वीरमयने कालाकाङ्क्षितमभ्युतम् ।
 आजस्यमरतप्येष्ठं द्रष्टुकामा महर्षयः ॥ ३ ॥ अत्रिर्वापिष्ठोऽथ
 शशुः पुलस्त्यः पुलहः क्रतुः । अङ्गिरा गोमतोऽगस्त्यः सुमतिः
 सुवताकवान् ॥ ४ ॥ विश्वामित्रः स्यातामिराः समर्षतः प्रमति-
 र्हमः । उहस्यत्वयनो व्यासयावनः काश्यपो धृवः ॥ ५ ॥ शशा-
 नामदम्निश्च मार्कण्डेयोऽथ गालवः । भरद्वाजोऽथ रैभ्यश्च ख-
 त्रीतक्षितस्तथा ॥ ६ ॥ स्यूताक्षः यशसाक्षश्च कण्वो मेधातिथिः
 कथः । नारदः पर्वतश्चैव सुधन्वाद्यैकतो दितः ॥ ७ ॥ नित्य-
 भुवनो धीम्यः प्रतामन्दोऽततव्रणः । जामदग्न्यास्तथा रामः कथ-
 येत्येवमाह्वयः ॥ ८ ॥ समागता महात्मानो भीष्मं द्रष्टुं महर्षयः ।
 तेषां महात्मनां ब्रूमाणागतानां युधिष्ठिरः ॥ ९ ॥ आरुभिः
 सहितश्चक्रे वयावदनुपूर्वयः । ते पूजिताः सुखासीनाः कथावक्र-
 मर्षयः ॥ १० ॥ भीष्माश्रिताः सुमधुराः सर्वेन्द्रियमनोहराः ।
 भीष्मस्तेषां कथाः श्रुत्वा श्रुषीणां भावितात्मनाम् । मेने द्विषिष्ठ-
 मात्मानं तुष्टा परमया युतः ॥ ११ ॥ ततस्ते भीष्मानमज्ज

पाण्डवाश्च नक्षत्रैः । अन्तर्धानं गताः सर्वे सर्वेष्वामिव पश्यन्तान् ॥ १२ ॥ तादृशीन् सुमहाभागानन्तर्धानगतानपि । पाण्डवा-
स्तुष्टुः सर्वे प्रसेतुषु सुहृन्मृगः ॥ १३ ॥ प्रसन्नमनसः सर्वे माहेयं
कुर्वन्तमम् । उपतस्थुर्यथोद्यन्तमादित्यं मन्त्रकोविदाः ॥ १४ ॥
प्रभावान्नपस्येपाण्डुपौगां वीष्ण पाण्डवाः । प्रकाशतो दिशः
सर्वा विजयं परमं ययुः ॥ १५ ॥ महाभावं परं तेषानृषीणा-
मनुबिभ्य ते । पाण्डवाः सह भीष्मेण कथावक्रस्तदायवाः ॥ १६ ॥

वैशम्पायन उवाच । कथान्ते शिरसा पादौ स्पर्द्धा भीमस्य
पाण्डवः । धर्म्यं धर्मसुतः प्रज्ञं पर्यपृच्छदुधिष्ठिरः ॥ १७ ॥

युधिष्ठिर उवाच । के दृषाः के जनपदाः पायमाः के च
पर्वताः । प्रकृष्टाः पुण्यतः काच चेवा नद्यः पितामह ॥ १८ ॥

भीम उवाच । यत्रायुदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
शिलोच्छ्रितैः स्रग्वाहं सिद्धस्य च युधिष्ठिर ॥ १९ ॥ इमां कवित्
परिब्रज्य पृथिवीं शैलभूषणाम् । असकृद्विपदां श्रेष्ठः श्रेष्ठस्य
शृङ्गमेधिनः ॥ २० ॥ शिलोच्छ्रितैर्यहं प्राप्तः स तेन विधिनाश्चितः ।
उवाच रजनीन्तत्र समुद्रः सुखभाषयिः ॥ २१ ॥ शिलोच्छ्रितस्तु
यत् कृत्यं प्रातस्तत् कृतवाङ्कुचिः । कृतकृत्यमुपातिष्ठत् सिद्धं
तमतिथिं तदा ॥ २२ ॥ तौ समेत्य महात्मानौ सुखासीनौ कथा-
शुभाः । चक्रतुर्वेदसंवदास्तच्छ्रेष्ठकृतकषणाः ॥ २३ ॥ शिलोच्छ्रितः
कथान्ते तु सिद्धिमाभन्वा वव्रतः । प्रज्ञं पप्रच्छ तेषावी ज्ञयां
ज्ञं परिपृच्छत् ॥ २४ ॥

शिलोच्छ्रित उवाच । के दृषाः के जनपदाः केयमाः के च
पर्वताः । प्रकृष्टाः पुण्यतः काच चेवा नद्यस्तदुच्यताम् ॥ २५ ॥

सिद्ध उवाच । ते दृषास्तेजनपदास्तेचमास्ते च पर्वताः ।
पैठा भागीरथी गङ्गा मध्येनैति सरिहदा ॥ २६ ॥ तपसा ब्रह्म-
चर्येण यच्चैश्यागेन वा पुनः । गतिं तां लभते जन्तुर्गङ्गां संश्लिष्य

वां लभेत् ॥ २७ ॥ सृष्टानि येषां गात्रेयैस्तोयैर्गात्राणि दृष्टि-
 नाम् । न्यस्तानि न पुनस्तेषां त्यागः स्वर्गादिधीयते ॥ २८ ॥
 सर्वाणि येषां गात्रेयैस्तोयैः कार्याणि दृष्टिनाम् । गान्धर्वा
 मानवा विप्र दिवि तिष्ठन्ति ते जनाः ॥ २९ ॥ पूर्वं वचसि कर्माणि
 कृत्वा पापानि ये नराः । पश्चाद्गङ्गां निषेवन्ते तेषां यान्मृत्युना
 गतिम् ॥ ३० ॥ स्नातानां शुचिभिस्तोयैर्गात्रेयैः प्रयतात्मनाम् ।
 व्युष्टिर्भवति वा पुंसां न सा क्रतुष्वतैरपि ॥ ३१ ॥ यावदस्मि
 मनुष्यस्य गङ्गातोयेषु तिष्ठति । तावद्वर्षसहस्राणि स्वर्गलोके
 महीयते ॥ ३२ ॥ अपहृत्य तमस्तीर्त्रं यथा भात्युदये रविः ।
 तथापहृत्य पाप्मानं भाति गङ्गाजलोत्थितः ॥ ३३ ॥ विसोमा इव
 शर्वथ्यो विपुष्पास्तरवो यथा । तद्वदेषा दिव्यैव हीना गङ्गा-
 जलैः शिवैः ॥ ३४ ॥ वर्ष्मायमा यथा सर्वं धर्मज्ञानविवर्जिताः ।
 क्रतवश्च यथासोमास्तथा गङ्गां विना अगतम् ॥ ३५ ॥ यथा हीनं
 नभोः केन भूः शैलैः खल्ववायुना । तथा देवा दिव्यैव गङ्गा-
 हीना न संशयः ॥ ३६ ॥ त्रिषु लोकेषु ये केचित् प्राणिनः सर्व
 एव ते । तर्पमाणाः परां दृष्टिं दान्ति गङ्गाजलैः शुभैः ॥ ३७ ॥
 यस्तु सूर्येण निष्टप्तं गात्रेयं पिवते अलम् । गवां निर्हार-
 निमुक्ताद्यावक्कात्तद्विप्रियते ॥ ३८ ॥ इन्द्रप्रतसहस्रन्तु वधरेत्
 कायघोषनम् । पिवेद्यथापि गङ्गायाः समो स्यातां न वा समो
 ॥ ३९ ॥ तिष्ठेद्युगसहस्रन्तु पादिनैकेन यः पुमान् । मासमेकन्तु
 गङ्गायां समो स्यातां न वा समो ॥ ४० ॥ कल्पेतावाक्पिरा यस्तु
 शुगानामयुतं पुमान् । तिष्ठेद्ययेष्टं यथापि गङ्गायां न विप्रि-
 यते ॥ ४१ ॥ समो प्राप्तं प्रधूयते यथा नूलं दिव्योत्तम । तथा
 गङ्गावगादस्य सर्वपापं प्रधूयते ॥ ४२ ॥ भूतानामिह सर्वेषां
 दुःखोपहतचेतसाम् । गतिमन्वेष्टमाणां न गङ्गासदृशो गतिः
 ॥ ४३ ॥ भवन्ति निर्विधाः सर्पा यथा तार्व्यस्य दर्शनात् । गङ्गाया

दध्नात्तदत् सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ ४४ ॥ अप्रतिष्ठाश्च ये केचि-
 दध्नात्प्रवृत्ताश्च ये । तेषां प्रतिष्ठा गच्छेच्च यत्तत् सर्वं वर्म च ॥ ४५ ॥
 प्रकटैरशुभैर्ग्रहस्थाननैकैः पुरुषाधमान् । यततो नरके गच्छा सं-
 श्रितान् प्रेत्य नारयेत् ॥ ४६ ॥ ते संविभक्ता मुनिभिर्नूनं द्वैः
 सवासवैः । यैः भिगच्छन्ति सततं गच्छां मतिमताम्बर ॥ ४७ ॥
 विनयाचारहीनाश्च सविवाह नराधमाः । ते भवन्ति शिवा विप्र
 ये वै गङ्गामुपाश्रिताः ॥ ४८ ॥ यथा सुराणामवृतं पितृणाञ्च
 यथा स्वधा । सुधा यथा च नागानां तथा गङ्गाजलं नृणाम्
 ॥ ४९ ॥ उपासते यथा बाला मातरं सुधवाहिताः । श्वेद-
 स्त्रामास्तथा गङ्गामुपासन्तीश्च दिदिनः ॥ ५० ॥ स्नायन्मुवं यथा
 स्नानं सर्वेषां श्रेष्ठमुच्यते । स्नातानां चरितां श्रेष्ठा गङ्गा तद-
 दिद्विच्यते ॥ ५१ ॥ यद्योपजीविनां धेनुर्हवादीनां धरा कृता ।
 तद्योपजीविनां गङ्गा सर्वप्राणमृतामिह ॥ ५२ ॥ देवाः सोमार्क-
 संस्नानि यथा सप्तादिभिर्मन्त्रैः । समृतान्युपजीवन्ति तया गङ्गा-
 जलं नराः ॥ ५३ ॥ जाह्नवीपुलिनोत्थाभिः शिकताभिः समु-
 च्यतम् । पात्नानं मन्यते लोको दिविष्ठमिव शोभितम् ॥ ५४ ॥
 जाह्नवीतीरसन्ध्यातां नदं नूदू विभर्ति यः । विभर्ति रूपं सो-
 ऽर्कस्य तमोनायाय निर्मलम् ॥ ५५ ॥ गङ्गोर्मिभिरसौ दिव्यः
 पुरुषं पवनो यदा । सृष्टे सोऽस्य पाजानं सद्य एवापकर्षति
 ॥ ५६ ॥ व्यसनैरभितप्तस्य नरस्य विनयिष्यतः । गङ्गादर्शनजा
 प्रीतिर्यस्य नान्यपकर्षति ॥ ५७ ॥ हंसारावैः कोकरवै रवैरन्ध्रैश्च
 पक्षिणाम् । पश्येत्तद्गङ्गा गन्धर्वान् पुलिनैश्च शिलीश्वरान् ॥ ५८ ॥
 हंसादिभिः सुवह्निभिर्विविधैः पक्षिभिर्हताम् । गङ्गां गोकुल-
 सन्धायां दृष्ट्वा स्वर्गोऽपि विह्वलः ॥ ५९ ॥ न सा प्रतिदिविष्ठस्य
 सर्वकामानुपासतः । सन्धवेद्या परा प्रीतिर्गङ्गायाः पुलिने सुखान्
 ॥ ६० ॥ वाञ्छनः कर्मजैर्ग्रहैः पापैरपि पुमानिह । योक्ते गङ्गां

भवेत् पूतो यत्र ते नास्ति संशयः ॥ ६१ ॥ समावरान् कृत्स्नपराङ्
 पितृस्तेष्वपि शीपरे । पुमांस्तारयते गङ्गा वीर्यं सृष्टावगाह
 च ॥ ६२ ॥ युतामिहपिता पीता सृष्टा दृष्टावगाहिता । गङ्गा
 तारयते नृणामुभौ बंधौ विधियतः ॥ ६३ ॥ दध्नात् स्रग्धनात्
 पानात्तथा गङ्गेति कौत्सनात् । पुनात्यपुष्पान् पुष्यपाङ्कतकोऽथ
 सहस्रयः ॥ ६४ ॥ य इच्छेत् सफलं जन्म जीवितं मृतमेव च ।
 स पितृस्तर्पयेद्गङ्गामभिगम्य सुरांस्तथा ॥ ६५ ॥ न सुतैर्न च
 वित्तेन कर्मणा न च तत् फलम् । प्राप्नुयात् पुंसो यत्नं गङ्गां
 प्राप्य यदाप्नुयात् ॥ ६६ ॥ जात्यन्यैरिह तु स्यात्ते नतः पशुभि-
 रेव च । समयां ये न पश्यन्ति गङ्गां पुण्यजलां शिवाम् ॥ ६७ ॥
 भूतमथमविश्वमैव हिमिरुपस्थिताम् । देवैः सेन्द्रैश्च को गङ्गां
 नोपसेवेत मानवः ॥ ६८ ॥ वानप्रस्थैर्यज्ञैश्च यतिभिर्ब्रह्म-
 चारिभिः । विद्यावद्भिः श्रितां गङ्गां पुमान् को नाम नाशयेत्
 ॥ ६९ ॥ उत्क्रामद्भिश्च यः प्राणैः प्रयतः शिष्टसम्मतः । चिस्तथै-
 श्वरसा गङ्गां स गतिं परमां लभेत् ॥ ७० ॥ न भयिष्यो भयं तस्य
 न पापेभ्यो न राजतः । आदेशपतनाद्गङ्गामुपास्ते वः पुमानिह
 ॥ ७१ ॥ मद्भापुष्पाञ्च गमणात् पतन्ती वै महेच्छरः । दधार
 शिरसा गङ्गां तामेव दिवि सेवते ॥ ७२ ॥ पञ्चकृतास्त्रयो लोकाः
 पथिमिर्विमलैस्त्रिभिः । यस्तु तस्या जलं सेवेत् कृतकृत्यः पुमान्
 भवेत् ॥ ७३ ॥ दिवि लघोतिर्ययादित्यः पितृणाञ्चैव चन्द्रमाः ।
 देवेभ्य यथा नृणां गङ्गा च सरिता तथा ॥ ७४ ॥ माता पिता
 सुतैर्दारैर्विमुक्तस्य धनेन वा । न भवेदिह तथा दुःखं यथा
 गङ्गावियोगजम् ॥ ७५ ॥ नारस्यैर्नष्टविषयैर्न सुतैर्न धनागमैः ।
 तथा प्रसादो भवति गङ्गां वीर्यं यथा भवेत् ॥ ७६ ॥ पूर्वमिन्द्रं
 यथा दृष्ट्वा नृणां दृष्टिः प्रसीदति । तथा त्रिपदां दृष्ट्वा नृणां
 दृष्टिः प्रसीदति ॥ ७७ ॥ तद्भावस्तद्गतमनास्तान्निष्ठस्तत्परायणः ।

गङ्गां योऽनुगतो भक्त्या च तस्याः प्रियतां व्रजेत् ॥ ७८ ॥ यज्ञैः
 यज्ञैर्द्विविधैश्च भूतैश्चावचैरपि । गङ्गां विगाह्या व्रततमेतत्
 काञ्चीतमं व्रतम् ॥ ७९ ॥ विश्वकोकेषु पुण्ड्रकाङ्गजाः प्रसिर्त
 ययः । यत् पुमान् व्रतस्तेतो भक्त्यास्नानमवहिवन् ॥ ८० ॥
 वायोरिताभिः सुमनोहरामिर्दुर्गताभिरत्यमं समुत्थिताभिः । गङ्गो-
 र्मिभिर्मानुषतौमिरिहाः सहस्ररश्मिप्रतिभा भवन्ति ॥ ८१ ॥ यव-
 क्षिणौ वृत्तिनीमत्युदारां सवर्दिनीं वेगिनीं दुर्विगाह्याम् । गङ्गां
 गङ्गा यैः घटोरं विसृष्टं गता धीरास्ते विबुधैः समकम् ॥ ८२ ॥
 यस्यान् जडान् द्रव्यहीनां च गङ्गा ययक्षिणी वृद्धतो विश्वरूपा ।
 द्वैः सेन्द्रेमंनिभिर्मानवैश्च निषेविता सर्वकामैर्दुर्नमि ॥ ८३ ॥
 जम्बावतीं मन्दापुण्यां मधुमतीं त्रिवर्त्मगाम् । त्रिलोकगोप्त्रीं
 ये गङ्गां संवितास्ते दिवं गताः ॥ ८४ ॥ यो वत्सवति द्रव्यति
 वापि मत्तग्रस्तश्चै प्रवच्छन्ति सुखानि देवाः । तद्भाविताः स्वर्ग-
 र्धमेव इष्टां गतिं तस्य सुरा दिशन्ति ॥ ८५ ॥ इष्टां पुञ्जं
 वृद्धतीं विप्रकृष्टां प्रिवानदां भागिनीं सुप्रव्रज्याम् । विभावरीं
 सर्वभूतप्रतिष्ठां गङ्गां गता ये त्रिदिवं गतास्ते ॥ ८६ ॥ स्नाति-
 यस्याः खं दिवं गाह्यं नित्यं पुरा दिव्यो विदिषयावतस्ते । तस्या
 जलं सेव्यं सरिहराया मत्तार्ः सर्वे कृतकृत्या भवन्ति ॥ ८७ ॥
 इयं गङ्गेति निवर्तनं प्रतिष्ठा गृहस्य रुक्मस्य च गर्भदोषा । प्रात-
 स्त्रिबर्गं घृतवद्वा विपाप्मा गङ्गावतीर्थां विवतो विश्वतोवा ॥ ८८ ॥
 सुतावनीधस्य हरस्य भार्या दिवो भुवचापि कृतानुकरा । भक्त्या
 पूजित्यां भागिनी चापि राजन् गङ्गा लोकानां पुण्यदा वै जम्बा-
 याम् ॥ ८९ ॥ मधुसूता वृत्तधारा वृतांश्चेर्महोर्मिभिः प्रोमिता
 ब्राह्मणैश्च । दिव्यधाता शिरसात्ता प्रियेन गङ्गावनीध्राच्चिद्विष-
 माता ॥ ९० ॥ योनिर्मरिष्ठा विरजः वितन्वी घण्याचिरा वारि-
 वद्वा यथोदा । विश्वावती चाकृतिरिष्टविद्या गङ्गोद्धितानां

भुवनस्य पन्थाः ॥ ८१ ॥ साक्षा मक्षा गोपने चारणे च दीप्तग
 व्रणानोक्षपनस्य चैव । तुल्या गङ्गा संमता ब्राह्मणानां गुह्यस्य
 ब्रह्मस्यतवा च नित्यम् ॥ ८२ ॥ श्रद्धिदुतां विष्णुपद्मीं पुराणां
 सुपुष्पतोषां मनसापि लोके । सर्वात्मना जाह्नवीं ये प्रपञ्चास्ते
 ब्रह्मणः सहनं संप्रवाताः ॥ ८३ ॥ लोकानवेष्ट्य जननीं पुरान्
 सर्वात्मना सर्वगुणोपपन्नान् । तत्स्नानकं ब्राह्मणभीषमानैर्गङ्गा
 सदैवात्मवशैरुपास्या ॥ ८४ ॥ उक्षां पुष्टां मिषतीं विश्वभीष्या-
 मिरावतीं देवतीं भूधराणाम् । शिष्टाययाममितां ब्रह्मकान्तां
 गङ्गां यथेदात्मवान् सिद्धिकामः ॥ ८५ ॥ प्रसाद्य देवान् सविभून्
 समस्तान् भगीरथस्तपसोऽग्रेण गङ्गाम् । गामानयन्नामभिगम्य
 यश्वत् पुंसां भयं नेह चामुत्र विद्यात् ॥ ८६ ॥ उदाहृतः सर्वथा
 ते गुणानां मयैकदेशः प्रसमीक्ष्य वृद्धग । शक्तिं मे काचि-
 दिहास्ति वक्तुं गुणान् सर्वान् परिमातुं तथैव ॥ ८७ ॥ मेरोः
 समुद्रस्य च सर्वयन्त्रैः सङ्गोपलानामुदकस्य वापि । यत्नं वक्तुं
 नेह गङ्गाजलानां गुणाख्यानं परिमातुं तथैव ॥ ८८ ॥ नष्टा-
 दितान् परया यदयोक्तान् गुणान् सर्वान् जाह्नवीबान् नदेव ।
 भवेदाचा मनसा कर्मणैव भक्त्या युक्तः यदया यदधा ॥ ८९ ॥
 लोकानिमांस्त्रीन् वयसा वितत्य मिडिं प्राप्य सहतीं तां दुरा-
 पाम् । गङ्गाकृतानचिरेणैव लोकान् यथेष्टमिष्टान् विहरिष्यसि
 त्वम् ॥ ९० ॥ तव मनसि च गुणैर्महानुभावा जगत्तु मतिं सततं
 स्वधर्मयुक्तैः । अभिमतजनवत्सला हि गङ्गा जगति युनक्ति
 सुखैश्च भक्तिमन्तम् ॥ ९१ ॥

भीष्म उवाच । इति परममतिर्गुणानुशेषान् प्रिलरतये त्रि-
 पद्यानुयोगरूपान् । बहुविधमनुशास्य तथ्यरूपान् गगनतलं
 द्युतिमान् विदेष्य विदाम् ॥ १०२ ॥ प्रिलहृत्तिस्तु सिद्धस्य वाक्यैः
 संबोधितस्तदा । गङ्गामुपास्य विधिवत् सिद्धिं प्राप सुदुर्लभाम्

॥ १०१ ॥ तथा क्षमपि कौन्तेय भक्ष्या परमवा युतः । गङ्गा-
मन्त्रे हि सततं प्राप्यासे सिद्धिमुत्तमान् ॥ १०४ ॥

वैशम्पायन उवाच । युजेतिहासं भीष्मोक्तं गङ्गावास्तव-
संयुतम् । युधिष्ठिरः परां प्रीतिमगच्छद्गुह्यदिभिः क्वच ॥ १०५ ॥
इतिहासमिमं पुण्यं शृणुवात् सः पठेत्त वा । गङ्गावास्तवसंयुतं
मुच्यते सर्वकिञ्चिदपि ॥ १०६ ॥

इत्यनुष्ठासनपर्वणि आनुष्ठासनिकपर्वणि गङ्गामाहात्म्ये

पञ्चविंशोऽध्यायः ॥ २६ ॥

युधिष्ठिर उवाच । प्रश्नामुताभ्यां वृत्तेन यौजेन च यथा
भवान् । गुणैश्च विविधैः सर्ववचसा च समन्वितः ॥ १ ॥ भवान्
विप्रिष्टो ब्रह्मा च प्रश्नवा तपसा तथा । तच्छास्त्रवन्तं पञ्चाभि धर्मं
धर्मभृताम्बर ॥ २ ॥ नान्यस्त्वदन्यो लोकेषु प्रह्व्योऽस्ति नराधिप ।
सखिवो यदि वा वैष्णवः शूद्रो वा राजसूतम् ॥ ३ ॥ ब्राह्मण्यं
प्राप्नुवाद्येन तस्मै व्याख्यातुमर्हसि । तपसा वा समहता कर्मणा वा
युतेन वा । ब्राह्मण्यमथ चेदिच्छेत्तस्मै ब्रूहि पितामह ॥ ४ ॥

भीष्म उवाच । ब्राह्मण्यं तात दुष्प्राप्यं वर्यैः सखादिभि-
स्त्रिभिः । परं हि सर्वभूतानां ज्ञानमेतद्युधिष्ठिर ॥ ५ ॥ बह्वीक्षु
संहरन् वीनीर्जयमानः पुनः पुनः । पथ्याथ तात कस्मिंश्चिद्-
ब्राह्मणो नाम जायते ॥ ६ ॥ सखाप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरा-
तनम् । मतङ्गस्य च सखादं गह्वर्याश्च युधिष्ठिर ॥ ७ ॥ द्विजातेः
कस्यचित्तान् ब्रुव्य इत्यर्थः सतस्त्वभूत् । मतङ्गो नाम नाम्ना वै सर्वैः
समुद्दिष्टो गुणैः ॥ ८ ॥ स वचकारः कौन्तेय पित्रोत्सृष्टः पर-
मप । प्रायार्हर्हभयुक्तेन रत्नेनाप्याशुगामिना ॥ ९ ॥ स बाह्यं
गह्वरं राजन् वदन्तं मातुरन्तिके । निरविध्यत् प्रतीक्षन् नाधि-

कावां पुनः पुनः ॥ १० ॥ तत्र तीव्रप्रणं दृष्ट्वा गर्हभी पुनश्चिन्तितो ।
 उवाच मा शुचः पुनश्चण्डालस्त्वघितिष्ठति ॥ ११ ॥ ब्राह्मणे
 दारुणं नास्ति मैत्रो ब्राह्मण उच्यते । आचार्यः सर्वभूतानां
 यास्ता किं प्रहरिष्यति ॥ १२ ॥ अयन्तु पापप्रकृतिर्वाले न कुरुते
 ह्ययम् । स्वर्गोनिं मानवत्येष भावो भावं नियच्छति ॥ १३ ॥
 एतत् शुभा मतइस्तु दारुणं रासभीवचः । प्रवर्तय्य रथान्तर्ग
 रासभीं प्रत्यभाषत ॥ १४ ॥ ब्रूहि रासभि कल्याणि माता मे
 येन दूषिता । कथं मां वेत्ति चण्डालं क्षिप्रं रासभि यंस मे ॥ १५ ॥
 कथं मां वेत्ति चाण्डालं ब्राह्मणं येन नश्यते । तत्स्वेनैतच्छब्दा-
 प्राप्ते ब्रूहि सर्वमघेपतः ॥ १६ ॥

गर्हभ्युवाच । ब्राह्मणं तृषलेन त्वं मन्त्रायां नापितेन ह ।
 जातस्त्वमसि चण्डालो ब्राह्मणं तेन तेऽनशत् ॥ १७ ॥

भीष्म उवाच । एवमुक्त्वा मतइस्तु प्रत्युपायादृष्टं प्रति ।
 तमागतमभिप्रेष्य पिता वाक्यमथाब्रवीत् ॥ १८ ॥ मया त्वं
 यज्ञसंरिद्धो नियुक्तो गुरुकर्मणि । कष्ठात् प्रतिनिवृत्तोऽसि
 कश्चिन्न कुशलं तव ॥ १९ ॥

मतइ उवाच । अन्ययोनिरयोनिर्वा कथं स कुशलो भवेत् ।
 कुशलन्तु कुतस्तस्य यस्येवं जननी पितः ॥ २० ॥ ब्राह्मण्यां
 तृषलाज्जातं पितर्वेदयतीव माम् । अमानुषी गर्हभीयं तस्मा-
 त्तपस्ये तपो महत् ॥ २१ ॥ एवमुक्त्वा स पितरं प्रतस्मै कृत-
 निस्रवः । ततो गत्वा महारथमतप्यत् सुमहत्तपः ॥ २२ ॥ ततः
 सन्तापयामास विदुषांस्तपसान्वितः । मतइः सुखमप्येषुः स्वानं
 सुचरितादपि ॥ २३ ॥ तं तथा तपसा युक्तमुवाच हरिवाहनः ।
 मतइ तप्यसे किं त्वं भोगानुदृक्ष्य मानुषान् ॥ २४ ॥ वरं इदामि
 ते हन्त तृणीय त्वं यदीच्छसि । यथाप्यवाप्यं ब्रूहि ते सर्वं
 तद्ब्रूहि मा धिरम् ॥ २५ ॥

मतः उवाच । ब्राह्मण्यं कामवानोऽहमिदमारब्धवास्तवः ।
नष्टेयं तदवाप्येह वर एव ततो नवा ॥ २६ ॥

भीष्म उवाच । एतत् शुभा तु वचनं तमुवाच पुरन्दरः ।
मतः दुर्धनमिदं विप्रस्यं प्राप्य ते जवा ॥ २७ ॥ ब्राह्मण्यं प्राप्य-
वानक्षमप्राप्यनङ्गतात्मभिः । विनयिष्यसि दुर्बुद्धे तदुपासनं वा
चिरम् ॥ २८ ॥ वेष्टतां सर्वभूतैस्तु तपोऽर्थं नातिवर्त्तते । तद्व्या-
पार्यवानक्षमचिरादिनयिष्यसि ॥ २९ ॥ हेयतासुरमर्त्तैस्तु वत्
शक्तिं परं श्रुतम् । चण्डालवर्गो जातेन न तत् प्राप्यं कथञ्चन ॥ ३० ॥

इत्यनुशासनपर्वेणि शानुशासनिकपर्वेणि इन्द्रमतङ्गसम्वादे
सप्तनिघोऽध्यायः ॥ २७ ॥

भीष्म उवाच । एवमुक्त्वा मतङ्गस्तु शंसितात्मा वतव्रतः ।
अतिदुर्दृष्टपाद्मिन् वर्षाणां घतमभ्युत ॥ १ ॥ तमुवाच ततः यज्ञः
पुनरेव महावधाः । ब्राह्मण्यं दुर्धनं तात प्रार्थयामो न क्षण्यसे
॥ २ ॥ मतङ्ग परमं स्नानं प्रार्थयन् विनयिष्यसि । मा कृप्या-
वाहसं पुन मेघ धर्मपथस्तव ॥ ३ ॥ न हि शक्यं जवा प्राप्तुं
ब्राह्मण्यमिदं दुर्मते । अप्राप्यं प्रार्थयामो हि नचिरादिनयि-
ष्यसि ॥ ४ ॥ मतङ्ग परमं स्नानं वार्यवाणोऽसक्यजवा । चिकी-
र्ष्यसे तपसा सर्वथा न नयिष्यसि ॥ ५ ॥ तिर्यग्योनिगतः सर्वो
मातुष्यं यदि गच्छति । स जायते पुङ्गवो वा चण्डालो वाप्य-
शंसकः ॥ ६ ॥ पुङ्गवः पापयोनिर्वा यः कश्चिद्दिह लब्धते । स
तत्त्वानिव सचिरं मतङ्ग परिवर्त्तते ॥ ७ ॥ ततो द्रव्ययते कासी
जमते शूद्रतामिति । शूद्रयोगावपि ततो बह्वचः परिवर्त्तते ॥ ८ ॥
ततस्त्रिंशद्वर्षे कासी जमते वैश्यातामपि । वैश्यातावां चिरं काशं
तत्रैव परिवर्त्तते ॥ ९ ॥ ततः षष्टियुगे कासी राजग्यो नाम

जायते । रात्र्यन्ते चिरं कालं तत्रैव परिवर्तते ॥ १० ॥ ततः
 षष्ठिशुके काले जमते ब्रह्मबन्धुताम् । ब्रह्मबन्धुचिरं कालं तत्रैव
 परिवर्तते ॥ ११ ॥ ततस्तु विद्यते काले जमते काण्डपुष्टताम् ।
 काण्डपुष्टचिरं कालं तत्रैव परिवर्तते ॥ १२ ॥ ततस्तु विद्यते काले
 जमते जपतामपि । तच्च प्राण्य चिरं कालं तत्रैव परिवर्तते ॥ १३ ॥
 ततश्चतुर्थे काले श्रीत्रिवो नाम जायते । श्रीत्रिवले चिरं कालं
 तत्रैव परिवर्तते ॥ १४ ॥ तदेवं श्रीकृष्णं तु कामदेवो च पुनरुक्तः ।
 अतिमानातिवादी च प्रविशते दिवाधमम् ॥ १५ ॥ तांश्चेज्ययति
 यत्नम् च तदा प्राप्नोति सद्गतिम् । यद्य ते वैजयन्त्येनं ताकाशा-
 दिव पात्यते ॥ १६ ॥ मतङ्गसम्प्रभायैवं यद्वहं क्षामकूचदम् ।
 वृणीष्व काममन्यं त्वं ब्राह्मण्यं हि सुदुर्लभम् ॥ १७ ॥

इत्यनुशासनपर्वणि आनुशासनिकपर्वणि इन्द्रमतङ्गसम्प्रदाहि

अष्टाविंशोऽध्यायः ॥ २८ ॥

भीष्म उवाच । एवमुक्त्वा मतङ्गस्तु संघितात्मा वतव्रतः ।
 सङ्कल्पमेकपादेन ततो ध्यानं व्यतिष्ठत ॥ १ ॥ तं सङ्कल्पावरे जगि-
 यन्नो द्रष्टुमुपागमत् । तदेव च पुनर्वाक्यमुवाच बलवृत्तता ॥ २ ॥
 मतङ्ग उवाच । इहं वर्षसङ्कल्पं वै ब्रह्मचारी समाहितः ।
 अतिष्ठमेकपादेन ब्राह्मण्यं नाप्नुवां क्वचम् ॥ ३ ॥

शक्र उवाच । चण्डालयोनी जातेन नावाध्यं वै क्वचनम् ।
 अन्यं कामं वृणीष्व त्वं ना वृथा तेऽस्त्वयं श्रमः ॥ ४ ॥ एवमुक्त्वा
 मतङ्गस्तु भयं शोकपरायणः । अथतिष्ठद्वायां गत्वा सोऽङ्गुष्ठेन
 घतं समाः ॥ ५ ॥ सुदुर्वहं बहन् योगं कृषो धमनिबन्धतः ।
 लग्नश्चिभूतो धर्मात्मा च घपातेति नः श्रुतम् ॥ ६ ॥ तं पतन्-
 नभिदुत्य परिजग्राह वासवः । वराणाभीष्टरो दाता सर्वभूत-
 हिते रतः ॥ ७ ॥

महः उवाच । मतङ्ग ब्राह्मणस्य ते विद्वन्निह दृश्यते ।
 ब्राह्मणं दुर्लभतरं ब्रह्मतं परिपन्थिभिः ॥ ८ ॥ पूजयन् सुख-
 माप्नोति दुःखमाप्नोत्यपूजयन् । ब्राह्मणः सर्वभूतानां योगक्षेम-
 समर्पिता ॥ ९ ॥ ब्राह्मणेभ्योऽनृतयन्ते पितरो देवतास्तथा ।
 ब्राह्मणः सर्वभूतानां मतङ्ग पर उच्यते । ब्राह्मणः कुर्वते वहि
 यथा वयस्य वाञ्छति ॥ १० ॥ वहीस्तु सन्धिघ्नं योनीर्जन्त-
 मानः पुनः पुनः । पथीयि तात कस्मिंश्चिद्ब्राह्मणमिह विन्दति
 ॥ ११ ॥ तदुत्सृज्येह दुष्प्रापं ब्राह्मणमकृतान्त्रिभिः । अयं वरं
 हृणीष्य त्वं दुर्लभोऽयं हि ते वरः ॥ १२ ॥

मतङ्ग उवाच । किं मां तुदधि दुःखानां मृतं मारयसे च
 माम् । त्वां न शोचामि यो लज्जा ब्राह्मणं न वुभूयसे ॥ १३ ॥
 ब्राह्मणं यदि दुष्प्रापं त्रिभिर्वर्णैः यतक्रतो । सुदुर्लभं सदावाप्य
 नानुतिष्ठन्ति मानवाः ॥ १४ ॥ यः पापेभ्यः पापतमस्तेषामधम
 इव हः । ब्राह्मणं यो न जानीते घनं लब्धुं न दुर्लभम् ॥ १५ ॥
 दुष्प्रापं खलु विप्रस्यं प्राप्तं दुरनुपालनम् । दुःखापहमवाप्यैत-
 नानुतिष्ठन्ति मानवाः ॥ १६ ॥ एकारामो ह्यहं यत्र निर्दम्यो
 निष्परिग्रहः । यद्विहादममाख्याय कथं नार्हामि विप्रताम् ॥ १७ ॥
 दैवन्तु कथमेतद्वै वदस्व मातङ्गोद्यतः । एतामवस्थां सम्प्राप्तो धर्मशः
 खलु पुरन्दर ॥ १८ ॥ नूनं दैवं न शक्यं हि पौरुषेणातिवर्ति-
 तुम् । वदस्व ब्रह्मवानेवं न लभे विप्रतां प्रभो ॥ १९ ॥ एवञ्जते
 तु धर्मं वा हातुमर्हसि मे वरम् । यदि तेऽहमनुग्राह्यः किञ्चिद्वा
 सुकृतं मम ॥ २० ॥

वैशम्पायन उवाच । हृणीष्येति तदा प्राह ततस्तं बल-
 उग्रहा । शोदितस्तु महेन्द्रेण मतङ्गः प्राज्ञवीरिहम् ॥ २१ ॥

मतङ्ग उवाच । यथाकामविहारी स्यां कामकपी विहङ्गमः ।
 ब्रह्मचराविरोधेन पूजाय प्राप्नुवामहम् ॥ २२ ॥ यथा ममासवा

कीर्तिर्भवेद्यापि पुरन्दर । कर्तुमर्हसि तदेव विरथा ज्ञां प्रसा-
दसि ॥ २३ ॥

मित्र उवाच । इन्द्रोदेव इति ज्ञातः खीडां पुच्छो मयि-
क्षसि । कीर्तिं च तेऽनुकां वक्ष्ये विदुः खीडेषु चाप्यसि ॥ २४ ॥
एवं तस्मै वरं दद्या वासवोऽन्तरधीयत । प्राप्तांश्चक्रा मयङ्गो-
ऽपि संप्राप्तः खानसुत्तमम् ॥ २५ ॥ एवमेतत् परं खानं ब्राह्मणं
नाम भारत । तच्च दुष्यापमिह वै महेन्द्रवचनं यथा ॥ २६ ॥

इत्यनुशासनपर्वणि शानुशासनिकपर्वणि इन्द्रमातङ्गसम्वादे
एकोनविंशोऽध्यायः ॥ २८ ॥

युधिष्ठिर उवाच । श्रुतं ते महदाख्यानमेतत् कुरुकुकोरह ।
सदुष्यापं यदुप्रवीषि ब्राह्मण्यं वदताम्बर ॥ १ ॥ विज्ञानितेन
च पुरा ब्राह्मण्यं प्राप्तमित्युत । श्रूयते वदमे तच्च दुष्यापमिति
सत्तम ॥ २ ॥ वीतहृदयश्च नृपतिः श्रुतो मे विप्रतां गतः । तदेव
तावद्वाङ्मेव श्रोतुमिच्छाम्यहं प्रभो ॥ ३ ॥ स केन कर्मणा प्राप्नो
ब्राह्मण्यं राजसत्तमः । वरेण तपसा वापि तस्मै व्याख्यातु-
मर्हसि ॥ ४ ॥

भोम उवाच । शृणु राजन् यथा राजा वीतहृदो महा-
वयाः । राजर्षिर्दुर्लभं प्राप्नो ब्राह्मण्यं लोकसङ्गतम् ॥ ५ ॥
मनोर्महात्मनस्तात प्रजा वर्मेण यासतः । बभूव पुत्रो यमोज्जा
सर्वातिरिति विप्रुतः ॥ ६ ॥ तस्यान्ववापि हो राजन् राजानो
सम्बभूवतुः । दैहवस्तासजङ्घश्च वत्सस्य जयतांवरः ॥ ७ ॥
दैहवस्य तु राजेन्द्र दमसु खीडु भारत । यतं बभूव पुत्राणां
यूराणामनिर्वातिनाम् ॥ ८ ॥ तुल्यपप्रभावानां वशिनां बुध-
याशिनाम् । धनुर्वेदे च वेदि च सर्वज्ञैव कृतयमाः ॥ ९ ॥ काशि-

अपि युवो राजन् द्विविधावधितामहः । हर्षश्च इति विष्णोः
 नमूय जयतामरः ॥ १० ॥ स वीतहृदयावादैरानल पुनः
 वंभः । गङ्गावनुमतीर्णजे वंभानि विनिर्वायितः ॥ ११ ॥ तस्य
 हृत्ता नरपतिं द्विजवाहो नृपारवाः । प्रतिजम्बुः पुरो हृत्ता
 मत्तमानमकुतोभवाः ॥ १२ ॥ हर्षश्च स दावाहः काशि-
 दाहोऽभ्यपिचत । सुहो देवसहायः काशाहर्ष इवापरः ॥ १३ ॥
 स वासवानाह मही वनांता काशिनन्दनः । तैर्वीतहृद्वैराग्य
 बुद्धि सर्वविनिर्वातः ॥ १४ ॥ तमवाञ्छो विनिर्वात प्रतिजम्बु-
 वंभागतम् । सोद्विज्ज्वल काशीयो द्विविधाऽभ्यपिचत ॥ १५ ॥
 द्विविधासस्तु विष्ठाव वीर्यं तेषां महात्मनाम् । वाराणसी
 महातीक्षा निर्गमे यज्ञयासनाम् ॥ १६ ॥ विप्रस्रविषमवाधां
 वैश्वयूहसमाकुलाम् । नैकश्रुतोजयवतोः सखद्विपद्यापणाम् ॥ १७ ॥
 गङ्गाया उत्तरे ब्रूही वप्रान्ते राजसत्तमः । गोमत्या दक्षिणे ब्रूही
 यज्ञस्येवामरावतीम् ॥ १८ ॥ तत्र तं राजघाटं न निवसन्तं
 महीपतिम् । आगत्य द्विजवा भूयः पर्यधावन्त भारत ॥ १८ ॥
 स निष्कम्प हृदो युवः तेषो राजा महावलः । देवासुरसमं घोरं
 द्विविधासो महापुतिः ॥ २० ॥ स तु युवो महाराज दिनामां
 हृषतीर्ष्य । हतवाहनभूविहस्ततो दैन्यमुपागतः ॥ २१ ॥
 हतबीजस्ततो राजन् क्षीणकोषस भूनिषः । द्विविधासः पुरो
 लज्जा पलायनपरोऽभवत् ॥ २२ ॥ गलावमपहं रम्यं भरहाजस्य
 धीमतः । जगाम घरणं राजा कृताञ्जलिहरिन्दम् ॥ २३ ॥ तस्य
 वाच भरहाजो ज्येष्ठः पुत्रो वृहस्पतिः । पुरोधाः धौलसम्पन्नो
 द्विविदासं महीपतिम् ॥ २४ ॥ किमागमनकृत्यं ते सर्वं प्रब्रूहि
 मे ह्य । वत्ते प्रियं तत् करिष्ये न मेऽत्रास्ति विचारणा ॥ २५ ॥
 राजोवाच । मगधम् वैतहृद्वैरं युवो वंभः प्रस्थापितः ।
 यज्ञहीनः परिधूनी भवन्तं घरणं गतः ॥ २६ ॥ पित्रस्येवैव

भगवंस्त्वं मां दक्षितुमर्हसि । एकघोषः कृतो वंशो धम तैः पाप-
 कर्मभिः ॥ २७ ॥ तमुवाच महाभागी भरद्वाजः प्रतापवान् ।
 न भेतव्यं न भेतव्यं खोदिव व्येतु ते भवम् ॥ २८ ॥ अक्षमिष्टं
 करिष्यामि पुत्रार्थं ते विद्याभ्यते । वीतहृदयसदृशाणि धीन ज्ञं
 प्रहरिष्यसि ॥ २९ ॥ तत इष्टिं चकारपिस्तस्य वै पृथक्कामिकीम् ।
 अथास्य तनवो जज्ञे प्रतर्हन् इति श्रुतः ॥ ३० ॥ स ज्ञातमात्रो
 बह्वधे समाः सद्यस्तयोदय । वेदश्चापि जगौ कृतस्त्वं धर्तुर्वेदश्च
 भारत ॥ ३१ ॥ योगिन च समाविष्टो भरद्वाजेन धीमता । तेजो
 ह्यौघं स संयच्छ तस्मिन् दिशे समाविशत् ॥ ३२ ॥ ततः स कवचो
 धन्वी स्तूयमानः सुरर्षिभिः । वन्दिभिर्विन्द्यमानश्च बभौ सूर्यो
 ह्यवोदितः ॥ ३३ ॥ स रथो वहनिस्त्रिंशो बभौ दौष्ट इवानश्वः ।
 प्रवयौ स धनुर्धनम् खड्गौ चर्मौ शराशनी ॥ ३४ ॥ तं दृष्ट्वा
 परमं हर्षं सुदिवतनयो ययौ । मेने च मनसा दग्धान् वैतहृद्वान्
 स पार्थिवः ॥ ३५ ॥ ततोऽसौ दौवराज्ये च स्थापयित्वा प्रत-
 र्हेनम् । कृतकृत्यं तदात्मानं स राजा अभ्यनन्दन् ॥ ३६ ॥ ततस्तु
 वैतहृद्वानां वधाय स महीपतिः । पुत्रं प्रस्थापयामास प्रतर्हेन-
 मरिन्दमम् ॥ ३७ ॥ सरथः स तु सन्तीर्य गङ्गामाशु पराक्रमी ।
 प्रवयौ वीतहृद्वानां पुरीं परपरस्त्रयः ॥ ३८ ॥ वैतहृद्व्यास्तु
 संयुत्य रथघोषं समुहृतम् । निर्ययुर्नगराकारै रथैः पररथा-
 रुजैः ॥ ३९ ॥ निष्क्रम्य ते नरव्याघ्रा दंष्टिताश्चित्रबाधिनः ।
 प्रतर्हेनं समाजघ्नः शरवर्षैरुदायुधैः ॥ ४० ॥ यस्त्रैश्च विविधाकारै
 रथोपैश्च युधिष्ठिर । अभ्यवर्षन्त राजानं हिमवन्तमिवाव्युहाः
 ॥ ४१ ॥ यस्त्रैरस्त्राणि संवार्य तेषां राजा प्रतर्हेनः । जघान तान्
 महातेजा वज्रानलसमैः शरैः ॥ ४२ ॥ कृतोत्तमाङ्गास्ते राजान्
 भक्षैः यतसहस्रधः । अपतन् रुधिराद्ग्रीवा निहता इव किंशुकाः
 ॥ ४३ ॥ इतेषु तेषु सर्वेषु वीतहृदयः सुतेजसः । प्राद्ववक्ष्यमर्

हिता भगोराजमप्युत ॥ ४४ ॥ बभौ भगुश्च ग्रहणं वीतहव्यो
नराधिपः । अमयश्च ददौ तस्मै राज्ये राजन् भगुस्तदा ॥ ४५ ॥
अवानुपदमेवायु तदागच्छत् प्रतर्हिनः । स प्राप्य चाश्वमयहं
दिवोदामात्मजोऽब्रवीत् ॥ ४६ ॥ भो भो के त्वाग्रमे सन्ति भगोः
प्रिया महात्मनः । द्रष्टुमिच्छे मुनिमहं तस्याचक्षत मामिति
॥ ४७ ॥ स तं विदिता तु भगुर्निदक्लामाश्रमास्तदा । पूजवा-
मास च ततो विधिना नृपसत्तमम् ॥ ४८ ॥ , उवाच चैनं राजेन्द्र
किं कार्यं ब्रूहि पार्थिव । स बोवाच नृपस्तस्मै वदागमनकार-
णम् ॥ ४९ ॥

राजोवाच । अयं ब्रह्मन्वितो राजा वीतहव्यो विशर्वाग्रताम् ।
तस्य पुत्रैर्हि मे कृत्यो ब्रह्मन् वंशः प्रस्थापितः ॥ ५० ॥ सत्ता-
दितश्च विप्रवः काशीनां रत्नसङ्घः । एतस्य वीर्यद्वयस्य हतं
पुत्रघतं मया ॥ ५१ ॥ अस्त्रेदानो बधादय मविष्णाम्यनृचः पितुः ।
तमुवाच कृपाविष्टो भगुर्धर्मभृताम्बरः ॥ ५२ ॥ नैवास्ति सत्त्विकः
कश्चित् सर्वं ह्रीने दिजातवः । एतत्तु वचनं श्रुत्वा भगोस्तस्य
प्रतर्हिनः ॥ ५३ ॥ पादावुपसृज्य धनैः प्रकृष्टो वाक्चमब्रवीत् ।
एवमप्यजि भगवन् कृतकृत्यो न संशयः ॥ ५४ ॥ स एव राजा
वीर्येण स्वजातिं त्याजितो मया । अनुजानीहि मां ब्रह्मन्
आवक्ष्य च धिवेन माम् ॥ ५५ ॥ त्याजितो हि मया जातिमेव
राजा भगूदह । ततस्तोनाभ्यनुयातो बभौ राजा प्रतर्हिनः ॥ ५६ ॥
अजागर्तं महाराज मुक्त्वा विप्रनिबोरगः । भगोर्वचनमात्रेण स
च ब्रह्मर्षितां गतः ॥ ५७ ॥ वीतहव्यो महाराज ब्रह्मवादिज-
नेव च । तस्य सत्समहः पुत्रो कपेयन्द्र इवापरः ॥ ५८ ॥ ब्रह्म-
न्वमिति वो दैत्यैर्निगृहीतः किङ्काभवत् । कस्मैद् दसति चापरा
श्रुतिर्वस्य महात्मनः ॥ ५९ ॥ यत्तु यन्समहो ब्रह्मन् ब्राह्मणैः
स नदीवती । स ब्रह्मचारी विप्रर्षिः श्रीमान् सत्समहोऽभवत्

॥ ६० ॥ पुत्रो यत्समदद्यादि सुतेजा यमवहिजः । वशीः
सुतेजसः पुत्रो विहव्यस्तस्य चात्मजः ॥ ६१ ॥ विहव्यस्तस्य तु पुत्रस्तु
वितत्यस्तस्य चात्मजः । वितत्यस्तस्य सुतः सत्यः सन्तः सत्यस्तस्य
चात्मजः ॥ ६२ ॥ अवास्तस्य सुतसर्षिः अवसस्यमवसन्तमः । तम-
सस्य प्रकाशोऽभूत् तनयो दिक्सन्तमः ॥ ६३ ॥ प्रकाशस्य च
वागिन्द्रो बभूव जपतांबरः । तस्यात्मजस्य प्रमतिर्वेद्वेदाङ्गपारगः ।
हृताब्धौ तस्य पुत्रस्तु रुक्मार्ज्जोऽपद्यत ॥ ६४ ॥ प्रमहराद्यास्तु
करोः पुत्रः समुदपद्यत । शुनको नाम विप्रर्षिर्वंस्य एतौऽथ
घोनकः ॥ ६५ ॥ एवं विप्रत्नमगमत् वीनहव्यो नराधिपः । भृगोः
प्रसादाद्राजेन्द्र क्षत्रियः क्षत्रियर्षभ ॥ ६६ ॥ तथैव कथितो वंशो
मया गार्त्तमदस्तव । विस्तरेण महाराज किमप्यदनुपच्छसि ॥ ६७ ॥

इत्यनुशासनपर्वणि चानुशासनिकपर्वणि वीतहव्योपाख्याने
त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३० ॥

युधिष्ठिर उवाच । के पूज्या वै तिलोकेऽस्मिन् भगवन्
भरतर्षभ । विस्तरेण तदावक्षु न हि तप्यामि कथ्यतः ॥ १ ॥

भीष्म उवाच । यत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
नारदस्य च सम्पादं वासुदेवस्य श्रीभयोः ॥ २ ॥ नारदं प्राक्कश्चिं
दृष्ट्वा पूजयानं दिवर्षभान् । केशवः परिप्रच्छ भगवन् काकम-
स्यसि ॥ ३ ॥ ब्रह्मभानपरस्तेषु भगवन् कान्तमस्यसि । यक्ष-
स्येऽश्रोतुमिच्छामि ब्रूतेतत्तर्भवित्तम ॥ ४ ॥

नारद उवाच । शृणु गोविन्द बानेताम् पूजयाम्भरिमहीम् ।
अश्रोम्यः कः पुमांशोके श्रोतुमेतदिच्छार्हति ॥ ५ ॥ वरुणं वायु-
नादित्यं पर्यैव्यं जातवेदसम् । अङ्गानु स्कन् तया कक्ष्यो विष्णो
अस्त्राणमेव च ॥ ६ ॥ वाचस्पतिश्चन्द्रमघमपः पूज्यो सरस्वतीम् ।

यततं ये नमस्यन्ति ताक्षमस्याम्यहं विभो ॥ ७ ॥ तपोबलान्
वेदविदो नित्यं वेदपरायणान् । महाबाहू ऋषिगार्दभ सदा
सम्पूजयाम्यहम् ॥ ८ ॥ यमुक्ता देवकार्याणि कुर्वते येऽविकल्पनाः ।
यन्तुष्टाश्च यमायुक्तास्ताक्षमस्याम्यहं विभो ॥ ९ ॥ सम्यगजन्ति
ये चेष्टीः क्षान्ता दान्ता जितेन्द्रियाः । सत्यं धर्मं क्षितिं गात्रं
ताक्षमस्यामि यादव ॥ १० ॥ ये वै तपसि वर्तन्ते वने मूलफला-
ग्रहाः । समश्चरन्ति क्रियावन्तस्ताक्षमस्यामि यादव ॥ ११ ॥ ये
भृत्यभरणे यक्ताः सततश्चानिधिप्रताः । भुञ्जते देवसेपाणि ता-
क्षमस्यामि यादव ॥ १२ ॥ ये वेदं प्राप्य दुर्दृष्टा वाम्पिनो ब्रह्म-
चारिणः । याजनाध्यापने युक्ता नित्यं तान् पूजयाम्यहम् ॥ १३ ॥
प्रसन्नहृदयाश्चैव सर्वसत्त्वेषु निरुधः । पापघ्नापात् स्वाध्याये
युक्तास्तान् पूजयाम्यहम् ॥ १४ ॥ गुरुप्रसादे स्वाध्याये यतन्ते
ये स्थिरव्रताः । गुरुपयोः न स्यन्तस्ताक्षमस्यामि यादव ॥ १५ ॥
सुप्रता मुनयो ये च ब्राह्मणाः सत्यमह्वराः । योदारो हव्यकव्यानां
ताक्षमस्यामि यादव ॥ १६ ॥ भैक्ष्यचर्यासु निरताः कृपा गुरु-
कुलाश्रयाः । निःसुखा निर्द्वेष्टा ये तु ताक्षमस्यामि यादव ॥ १७ ॥
निर्भेमा निष्प्रतिद्वन्ता निष्ठीका निष्प्रयोजनाः । ये वेदं प्राप्य
दुर्दृष्टा वाम्पिनो ब्रह्मवादिनः ॥ १८ ॥ अहिंसा निरता ये च ये
च सत्यव्रता नराः । दान्ताः शमपराश्चैव ताक्षमस्यामि यादव
॥ १९ ॥ देवतातिथिपूजायां युक्ता ये यद्वनेष्ठिनः । कपोत-
तृप्तयो नित्यं ताक्षमस्यामि यादव ॥ २० ॥ तेषां त्रिवर्गकृषेषु
वर्तते नोपहृयते । शिष्टाचारप्रवृत्ताश्च ताक्षमस्याम्यहं सदा ॥ २१ ॥
ब्राह्मणाः श्रुतसम्यक्ता ये त्रिवर्गमनुष्ठिताः । अलोक्षणाः पुण्य-
धीक्षास्ताक्षमस्यामि कोपय ॥ २२ ॥ यद्भक्षा वायुभक्षाश्च सुधा-
भक्षाश्च ये सदा । व्रतैश्च विविधैर्वृत्तास्ताक्षमस्यामि यादव ॥ २३ ॥
अयोनीनमियोनीश्च ब्रह्मयोनीस्तथैव च । सर्वभूतात्मयोनीश्च

तावन्मस्याम्यहं वहा ॥ २४ ॥ नित्यमेतावन्मस्यामि वृक्षं लोका-
करानृषीन् । लोकस्थेष्ठान् वृक्षस्थेष्ठान्दामोष्ठान् लोकसत्तमान्
॥ २५ ॥ तस्मात्स्वमपि वार्ष्णेयं हिजान् पूजय नित्यदा । पूजिताः
पूजनार्हा हि सुखं दास्यन्ति तेऽनघ ॥ २६ ॥ यजिंस्तोषे वहा
स्ते परतः च मुख्यप्रदाः । परन्ते मान्यमाना वै प्रदास्यन्ति सुखं
तव ॥ २७ ॥ ये सर्वातिशयो नित्यं मोषु च ब्राह्मणेषु च । नित्यं
सत्ये चामिरता दुर्गाण्यतितरन्ति ते ॥ २८ ॥ नित्यं घमपरा ये
च तथा ये चामसूचकाः । नित्यस्वाध्यायिनी ये च दुर्गाण्यति-
तरन्ति ते ॥ २९ ॥ सर्वान् देवान् नमस्यन्ति ये चैकं वेदमाश्रिताः ।
यद्ब्रह्मनाथ दान्ताय दुर्गाण्यतितरन्ति ते ॥ ३० ॥ तथैव त्रिप्र-
वरान्ममस्कृत्य यतव्रताः । भवन्ति ये दानरताः दुर्गाण्यति-
तरन्ति ते ॥ ३१ ॥ तपस्विनय ये नित्यं कौमारव्रतधारिणः ।
तपसा भावितात्मानो दुर्गाण्यतितरन्ति ते ॥ ३२ ॥ देवतातिथि-
भृत्यानां पितृणाञ्चार्चने रताः । शिष्टान्नभोजिनो ये च दुर्गा-
ण्यतितरन्ति ते ॥ ३३ ॥ यजिमाधाय विधिवत् प्रणता धार-
यन्ति ये । प्राप्ताः सोमाहुतिर्नैव दुर्गाण्यतितरन्ति ॥ ३४ ॥
मातापित्रोर्गुरुषु च सम्यग्वर्जन्ति ये वहा । यथा तं वृष्णि-
भार्तृलेख्यकैव विरराम सः ॥ ३५ ॥ तस्मात्स्वमपि कौन्तेय पितृदेव-
हिजातिषीन् । सम्यक् पूजयसे नित्यं गतिमिष्टामनाप्सरामि ॥ ३६ ॥

इत्यनुशासनपर्वणि चामुखांसनिकपर्वणि ब्रह्माणारदः

सञ्जादे एकत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३१ ॥

युधिष्ठिर उवाच । पितामह महाप्राज्ञ सर्वशास्त्रविद्यारह ।
ब्रह्मोऽहं श्रोतुमिच्छामि धर्मं भरतवत्तम ॥ १ ॥ यदणागतं ये
रक्षन्ति भूतग्रामं चतुर्विधम् । किन्तस्य भरतयेष्ठ फलं भवति
तत्पतः ॥ २ ॥

भीम उवाच । इह ननु महाप्राज्ञ चर्यापुत्र महाकथः ।
इतिहासं पुरातनं चर्याचं महापथम् ॥ १ ॥ अपात्यमात्रः
श्वेन कपोतः प्रियदर्शनः । कुपदं महाभागं नरेन्द्रं चर्या-
गतः ॥ ४ ॥ स तं दृष्ट्वा विमुह्यता आसादङ्गमुपागतम् । आश्वा-
स्याङ्गविहीत्याह न तिष्ठति भवमखण्ड ॥ ५ ॥ भवं हि सुमहत्
कथात् कुत्र किं वा कृतं त्वया । धीम त्वमिह सम्प्राप्तो विर्यञ्चो
भ्रान्तचेतनः ॥ ६ ॥ नवनीलोत्पलापीडवाहवत् सुदर्शन ।
हाङ्गिमाशोकपुष्पाद्य मा त्रसस्वामयं तव ॥ ७ ॥ मत्सकाशमनु-
प्राप्तं न त्वां कश्चित् समुत्सहेत् । मनसा ग्रहणं कर्तुं रक्षाध्वज-
पुरस्कृतम् ॥ ८ ॥ काशिराज्यं तद्दयैवं त्वदं जीवितं तथा ।
त्यजेयं भव विस्मयः कपोत न भयं तव ॥ ९ ॥

श्वेन उवाच । ममैतदिदितं भयं न राज्ञस्वातुमर्हसि ।
यतिक्रान्तश्च प्राप्तश्च प्रवक्ताशोपपादितम् ॥ १० ॥ मांसश्च हृदि-
रक्षास्य मज्जा मेदश्च मे दितम् । परितोषकरो श्वेन मम मास्या-
यतो भव ॥ ११ ॥ त्वया मे बाधतेऽप्युष्मा क्षुधा निर्हृतीव मे ।
मुञ्चैनं न हि शङ्कामि राजकन्दवितुं क्षुधाम् ॥ १२ ॥ मया
हनुवतो श्वेन मत्पुत्रमखविद्यतः । किञ्चिदुष्काशनिःश्रासं न
राजन् गोप्तुमर्हसि ॥ १३ ॥ यदि स्वविषये राजन् प्रभुत्वं रक्षणे
दृष्टव्यम् । श्वेनस्य त्वपार्तस्य न त्वं प्रभुरशोत्तमः ॥ १४ ॥ यदि
वैरिषु भयेषु स्वजनव्यवहारयोः । विषयेष्विन्द्रबाणाश्च पाकाधि-
मा पराक्रम ॥ १५ ॥ प्रभुत्वं हि पराक्रम्य सम्यक् पञ्चदशेभ्यु ते ।
यदि त्वमिह धर्माधी मासपि द्रष्टुमर्हसि ॥ १६ ॥

भीम उवाच । भुक्त्वा श्वेनस्य तदाक्यं राजर्षिर्विजयं गतः ।
संभाव्य चैनं तदाक्यं तद्दर्शीप्रत्यभाषत ॥ १७ ॥

राजोवाच । गोवृषो वा वराहो वा नृगो वा महिजोऽपि
वा । तद्वचनस्य क्रियतां क्षुधाप्रथमभाव ते ॥ १८ ॥ चरणागतं

न त्यजेवमिति मे व्रतमाहितम् । न मुहुति ममाङ्गानि विज्योर्ध्वं
पश्य वै दिक्ष ॥ १८ ॥

श्वेन उवाच । न वराहं न शोचायं न चान्यान् विविधान्
दिजान् । मत्तयामि मञ्जाराज किमन्त्यायेन तेन मे ॥ २० ॥ वस्तु
मे विहितो मन्त्रः स्वयं देवैः समीतनः । श्वेनाः कपोतान् खादन्ति
स्त्रितिरेषा समीतनी ॥ २१ ॥ उद्यौनर कपोते वशि श्वे-
स्तवानव । ततस्त्वं मे प्रहृच्छाद्य स्वमांशं तुलया दृतम् ॥ २२ ॥

राजोवाच । महाननुग्रहो मेऽद्य यस्त्वेनैवमिहात्य माम् ।
वाङ्मेवं करिष्यामीत्युक्तासौ राजसत्तमः ॥ २३ ॥ उत्कृष्योत्-
कृत्य मांसानि तुलया समतीलयत् । पन्तःपुरे ततस्तस्य स्त्रियो
रत्नविभूषिताः ॥ २४ ॥ हाहाभूता विनिष्क्रान्ताः मुक्ता परम-
दुःखिताः । तासां रुदितघट्टेन मन्त्रिभृत्यजनस्य च ॥ २५ ॥
वभूव सुमहान्नादो मेघगन्धीरनिस्वनः । निरुद्धं गगणं सर्वं
व्यभ्रं मेघैः समन्ततः ॥ २६ ॥ मही प्रचलिता चाभीक्ष्ण्यं सत्येन
कर्मणा । स राजा पाण्डित्यैव बाहुभ्यामुद्धतय यत् ॥ २७ ॥
तानि मांसानि संखिद्य तुलां पूरयतेऽधमैः । तथापि न समस्तेन
कपोतेन वभूव ह ॥ २८ ॥ अस्त्रिभूतो वदा राजा निर्मासौ
रुधिरस्रवः । तुला ततः समाकृष्टः स्वमांसस्य वसुन्धरजम् ॥ २९ ॥
ततः सेन्द्रास्त्रयो लोकास्तं नरेन्द्रमुपस्थिताः । मेर्यैवाकाशनी-
स्तत्र वादिता देवदुन्दुभिः ॥ ३० ॥ समीतेनावसितस्य तपस्वभो
नरेन्द्रवरः । दिव्यैश्च सुसुखैर्मात्स्यैरभिषृष्टः पुनः पुनः ॥ ३१ ॥ दिव-
गन्धर्वमहानैरसरोभिश्च सर्वतः । नृत्तयैवोपगीतय मितामह
इव प्रभुः ॥ ३२ ॥ जैमप्रासादसम्बाधं मणिकान्तनोरणम् ।
मवैदूर्यमणिस्तम्भं विमानं समधिष्ठितः ॥ ३३ ॥ स राजर्षिर्गतः
स्वर्गं कर्मणा तेन याव्रतम् । परणागतेषु चैवं ज्ञं कुरु सर्वं
युधिष्ठिर ॥ ३४ ॥ भक्तानामनुरक्तानामाश्रितानाञ्च रक्षिता ।

दवाशान् सर्वभूतेषु परतः सुखमेवति ॥ १५ ॥ साधुसो हि नो
राजा महत्तममृतिमृति । निख द्राष्टुं भवेत्तेन खल्वजनेन कर्मणा
॥ १६ ॥ स राजर्षिर्विशुद्धात्मा धीरः सत्यपराक्रमः । काशीना-
मीश्वरः स्वातस्त्रिषु लोकेषु कर्मणा ॥ १७ ॥ बोध्यन्वः कारुषी-
ह्वं धरणागतरक्षणम् । सोऽपि गच्छेत् तानेव गतिं भरत-
कृतम् ॥ १८ ॥ इदं वृत्तं हि राजर्षेर्दण्डमस्य कौशिकम् । पूतात्मा
वै भवेत्लोकेश्च मृणुवाच्यश्च नित्यतः ॥ १९ ॥

इत्यनुशासनपर्वणि पानुशासनिकपर्वणि स्तेनकपोतीषी

हादिप्रोऽध्यायः ॥ ३२ ॥

युधिष्ठिर उवाच । किं राज्यः सर्वभूतानां गरीयः स्यात्
पितामह । कुर्वन् किं कर्म नृपतिरुभौ लोको समञ्जते ॥ १ ॥

भीष्म उवाच । एतद्वाचः कृत्यतममभिषिक्तस्य भारत ।
ब्राह्मणानामनुष्ठानमत्यन्तं सुखमिच्छता ॥ २ ॥ कर्तव्यं पार्थिवे-
न्द्रेण तद्विधिं भरतर्षभ । श्रोत्रवान् ब्राह्मणान् दृष्टान् नित्य-
मेवाभिपूजयेत् ॥ ३ ॥ धीरजानपदांश्चापि ब्राह्मणांश्च बहू-
भुतान् । सान्त्वेन भोगदानेन नमस्कारैस्तुष्टयार्थयेत् ॥ ४ ॥ एतत्
कृत्यतमं राज्ञो नित्यमेवोपलक्षयेत् । वचाजानं वचा पुत्रांस्तथै-
तान् प्रतिपालयेत् ॥ ५ ॥ धि चाप्येषां पूज्यतमास्तान् इदं प्रति-
पूजयेत् । तेषु घान्तेषु तद्वाहं सर्वमेव विराजते ॥ ६ ॥ हि
पूज्यास्ते नमस्कार्या भान्यास्ते पितरो वचा । तेष्वेव वाचा
लोकानां भूतानामिव वासवैः ॥ ७ ॥ अभिचारैरुपायैश्च दृष्टे-
दपि तेजसा । निःशेषं कुपिताः कुर्युर्दृष्टाः सत्यपराक्रमाः ॥ ८ ॥
मान्मेघां प्रपञ्चामि न दिग्दशाप्यपठताः । कुपिताः समुद्दी-
प्यन्ते द्वावेवमभिषिक्ता इव ॥ ९ ॥ विभ्यत्येषां साहसिका कुषा-

स्तेषामतीव हि । दूपा इव दण्ड्यन्मा विमुक्ता द्यौरिवापरे
 ॥ १० ॥ प्रसङ्गकारिणः केचित् कार्पाससद्वोऽपि । सन्ति
 चैषामनिघटास्तथैवान्ये तपस्विनः ॥ ११ ॥ वृत्तिगौरवमप्येके
 भैक्ष्यमन्येऽप्यनुष्ठिताः । श्रीराधान्येऽनुताडान्ये तथाप्ये नटनर्तकाः
 ॥ १२ ॥ सर्वकर्मसङ्गादान्ये पाप्मिंश्चेन्वितरेषु च । विविधाकार-
 मुक्ताश्च ब्राह्मणा भवतर्षम ॥ १३ ॥ नामाकर्म्मसु रत्नानां बह्व-
 कर्मोपजीविनाम् । धर्मज्ञानां सतां तेषां नित्यमेवानुकीर्तयेत्
 ॥ १४ ॥ पितृणां देवतानाञ्च मनुष्योदगरक्षकाम् । पुराण्येते
 महाभागा ब्राह्मणा वै जनाधिप ॥ १५ ॥ नैते द्वैतं पितृभिर्न
 मन्वैर्न राक्षसैः । नासुरैर्न पिशाचैश्च यन्वा जेतुं दिजातवः
 ॥ १६ ॥ अद्वैतं देवतं कुर्वन्नेतत् चाप्यद्वैतम् । वनिष्छ्रेयुः स
 राजा स्याद्योनेष्टः स परामवेत् ॥ १७ ॥ परिवाहश्च यिः कुर्वन्-
 ब्राह्मणानामचेतवः । सत्यं ब्रवीमि ते राजन् विनश्येयुर्न संशयः
 ॥ १८ ॥ निन्दाप्रशंसाकुशलाः कीर्त्तयन्कीर्त्तयपरायणाः । परि-
 कुप्यन्ति ते राजन् सततं रिपतां दिवाः ॥ १९ ॥ ब्राह्मणा वं
 प्रशंसन्ति पुरुषः स प्रवर्धते । ब्राह्मणैर्वः पराहृष्टः पराभूवात्
 क्षणादि सः ॥ २० ॥ यका यवनकाभ्योऽप्रास्तास्ताः क्षत्रिय-
 जातवः । वृषक्षत्रं परिगता ब्राह्मणानामर्धमात् ॥ २१ ॥
 द्राविष्ठाश्च कलिङ्गाश्च पुनिन्दावाप्युष्मीनराः । कोलिङ्गर्पा माहि-
 यकास्तास्ताः क्षत्रियजातवः ॥ २२ ॥ वृषक्षत्रं परिगता ब्राह्म-
 णानामर्धमात् । वेदान् पराजबस्तेभ्यो न जयीः क्षयतांदर
 ॥ २३ ॥ यस्तु सर्वमिदं ज्ञान्यात् ब्राह्मणश्च न तत्समम् । ब्रह्म-
 यध्या महादीप इत्याहुः परमर्षवः ॥ २४ ॥ परिवाही दिजातीनां
 न शीतव्यः कवचन । चासोताधोमुग्रस्तूष्णीं समुत्थाय ब्रजेषु
 वा ॥ २५ ॥ न स जातो जनिष्यदा पृथिव्यामिह कश्चन । यो
 ब्राह्मणविरोधेन सुखं जीवितुमुक्तचेत् ॥ २६ ॥ दुर्याक्षो मुष्टिना

वायुर्दुःखं पाणिना प्रघ्नी । दुर्बरा इविषी राजन् दुर्बरा
ब्राह्मणा भुवि ॥ १७ ॥

इत्यनुष्ठापनपर्यं चानुष्ठापनिकपर्यं च ब्राह्मणप्रभं वा
नाम त्रयस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३३ ॥

भीष्म उवाच । ब्राह्मणानेव वततं धर्मं संपरिपूजयेत् ।
एते हि कीमराजान ईश्वराः सुखदुःखयोः ॥ १ ॥ एते भी-
रवश्चादरैरन्यैश्चैव किमिक्षुकीः । सदा पूज्या नमस्कारै रक्ष्या-
पितृवक्षुप । ततो राहुस्य शान्तिर्हि भूतानामिव वासवात् ॥ २ ॥
जायतां ब्रह्मवर्षस्यो राहो वै ब्राह्मणः शुचिः । महारथ-
राजस्य पृथ्व्यः यजुर्वायवः ॥ ३ ॥ इति मां नारदः प्राह वततं
सर्वभूतधि । ब्राह्मणं जातिसम्पन्नं धर्मज्ञं संधितव्रतम् । वासवते
पश्चे राजन् न तज्जात् वरमस्ति वै ॥ ४ ॥ ब्राह्मणेभ्यो हविर्हितं
प्रतिपद्यन्ति देवताः । पितरः सर्वभूतानां नैतेभ्यो विद्यते परम्
॥ ५ ॥ आदित्यश्चन्द्रमा वायुरापो भूरन्वरं दिवः । सर्वं ब्राह्मण-
मावेक्ष्य सदाशुमुपशुक्लते ॥ ६ ॥ न तस्याकृन्ति पितरो बल्य
विघ्ना न भुङ्कते ॥ ७ ॥ देवाद्याप्यस्य नाकृन्ति पापस्य ब्राह्मण-
दिवः । ब्राह्मणेषु तु तुष्टेषु प्रीयन्ते पितरः सदा ॥ ८ ॥ तथैव
देवता राजन् नात्र कार्या विचारणा । तथैव तेषां प्रीयन्ते
पिषां भवति तद्विधिः ॥ ९ ॥ न च प्रेत्य विनश्यन्ति गच्छन्ति च
परां गतिम् । धीन धीनैव हविषा ब्राह्मणादुत्पद्यन्तः ॥ १० ॥
तेन तेनैव प्रीयन्ते पितरो देवतास्तथा । ब्राह्मणाश्चैव तद्भूतं
प्रभवन्ति वतः प्रजाः ॥ ११ ॥ वतश्चावं प्रभवति प्रेत्य यत्र च
गच्छति । वेदैश्चमार्गः स्वर्गस्य तथैव नरकस्य च ॥ १२ ॥ याव-
तामागते कोमे ब्राह्मणो हिपदावरः । ब्राह्मणो भरतवेष्ट स्वधर्म-

क्षैव वेद् वः ॥ १३ ॥ यै रैनमनुवर्त्तन्ते ते न वान्ति पराभवम् ।
 न ते प्रेत्य विनश्यन्ति न गच्छन्ति न पराभवम् ॥ १४ ॥ बहूनास्तप-
 सुखात् प्राप्तं प्रतिपद्यन्ति वै वचः । भूतात्मानो महात्मानस्तै-
 न वान्ति पराभवम् ॥ १५ ॥ क्षत्रिवाणां व्रतपतां तीक्ष्णा च
 वलीन च । ब्राह्मणेभ्येव शान्त्यन्ति तेजांसि च वलानि च ॥ १६ ॥
 भगवस्तालजङ्घांश्च नीपानङ्गिरसोऽजयन् । भरद्वाजो वैतहव्या-
 नैस्त्रांश्च भरतर्षभ ॥ १७ ॥ शिवायुधांश्चाप्यजयन्ते कृष्णाजिन-
 ध्वजाः । प्रक्षिप्याथ च कुशार्थं पारगाभिगमारभेत् ॥ १८ ॥
 यत् किञ्चित् कथ्यते लोके श्रूयते पठ्यतेऽपि वा । सर्वं तद्ब्राह्म-
 णेष्वेव गूढोऽग्निरिव दारुणम् ॥ १९ ॥ अत्राप्यदाहरन्तोऽभिमति-
 हासं पुरातनम् । सम्वाद् वासुदेवस्य पृथ्वाय भरतर्षभ ॥ २० ॥

वासुदेव उवाच । मातरं सर्वभूतानां पृच्छेत्वा संशयं शुभे ।
 केन स्वित् कर्मणा पापं व्यपोहति नरो यक्षी ॥ २१ ॥

पृथिवी उवाच । ब्राह्मणानेव सेवेत पवित्रं क्षैतदुत्तमम् ।
 ब्राह्मणान् सेवमानस्य राजः सर्वं प्रणश्यति ॥ २२ ॥ यतो भूति-
 रतः कीर्तिरतो बुद्धिः प्रजायते । महारथश्च राजन् एष्टव्यः
 यत्प्रतापनः ॥ २३ ॥ इति मां नारदः प्राञ्च सततं सर्वभूतधि ।
 ब्राह्मणं जातिसम्पन्नं धर्मज्ञं संसितव्रतम् ॥ २४ ॥ अपरेणां
 परेषाञ्च परेभ्यश्चैव धीऽपरे । ब्राह्मणा यं प्रशंसन्ति स मनुजः
 प्रवर्द्धते ॥ २५ ॥ अथ यो ब्राह्मणान् क्रुष्टः पराभवति सोऽचिरात् ।
 यथा महाशब्दे क्षिप्तं श्यामकोटुर्विनश्यति ॥ २६ ॥ तथा दुश्चरितं
 सर्वं पराभावाच्च कल्पते । पश्य चन्द्रकृतं लक्ष्यं समुद्रो लवणो-
 दकः ॥ २७ ॥ तथा भगवद्वक्ष्येण महेन्द्रः परिविक्रान्तः । तेषा-
 नेव प्रभावेन सहस्रजनयनो ह्यसौ ॥ २८ ॥ यत्क्रतुः समभवत् पश्य
 माधव बाह्वन् । इच्छन् कीर्तिञ्च भूतिञ्च लोकाञ्च मधुसूदन ।
 ब्राह्मणानुमते तिष्ठेत् पुरुषः शुचिरात्मवान् ॥ २९ ॥

भीष्म उवाच । इत्येतत् त्वत्तु गृता मेदिन्या चतुर्मुखम् ।
 आनुशासितं कीरत्य मेदिनीं ब्रह्मपूजयत् ॥ १० ॥ एतां गृही-
 यतां सर्वं प्रवर्तो ब्राह्मण्यर्थमाह । उततं पूजयेत्तच्छास्त्रं ततः
 चे कोऽभिपत्स्यते ॥ ११ ॥

इत्यनुशासनपर्वणि आनुशासनिकपर्वणि पृथिवीवासुदेव-
 उवाचो नाम चतुस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

भीष्म उवाच । अथनैव महाभागो ब्राह्मणो नाम ज्ञावति ।
 नमस्यः सर्वभूतानामतिथिः प्रवृत्ताद्यमुक् ॥ १ ॥ सर्वार्थाः सुष्ठुह-
 स्तात ब्राह्मणाः सुमनोमुखाः । गोभिर्मन्त्रकयुक्ताभिरनुधावन्ति
 पूजिताः ॥ २ ॥ सर्वाङ्गो हिमन्स्तात ब्राह्मणा ज्ञातमन्त्रवः ।
 गोभिर्द्वारणयुक्ताभिरभिध्यासुरपूजिताः ॥ ३ ॥ यत् गावाः
 पुरागीताः कौत्सवन्ति पुराविदः । ब्रह्मा रिजातीन् पावा हि
 यथापूर्वं समादधत् ॥ ४ ॥ न चान्यदिह कर्तव्यं किञ्चिद्द्वयं यथा-
 विधि । गुप्तो गोपायते ब्रह्म चेको यस्त्येन योभनम् ॥ ५ ॥
 एतेव कुर्वतां कर्म श्रीर्वा ब्राह्मी भविष्यति । प्रमाणं सर्वभूतानां
 प्रपञ्चाद्य भाविष्यत् ॥ ६ ॥ न योद् कर्म कर्तव्यं ब्राह्मणेन विप-
 क्षिता । योद् हि कुर्वतः कर्म धर्मः समुपसृज्यते ॥ ७ ॥ श्रीह
 कुक्षि तेजस विभूतिश्च प्रतापिनो । स्नाध्यायौ चैव माहात्म्यं
 विपुलं प्रतिपत्स्यते ॥ ८ ॥ इत्या वाहवनीयत्वं महाभागे
 प्रतिष्ठिताः । अथभोज्याः प्रवृत्तीनां विद्या ब्राह्मणानुक्लिप्ताः
 ॥ ९ ॥ यद्वत्ता परवा युक्ता ज्ञानभिद्वीपवत्तया । दमस्नाध्याय-
 निरताः सर्वान् कामानवाप्स्यन् ॥ १० ॥ यच्चैव मानुषी लोकी
 यच्च दिव्ये किञ्चन । सर्वेण तपसा शार्धं ज्ञानेन निबन्धेन च ॥ ११ ॥
 इत्येवं ब्रह्मगीतास्ये समाध्याता मयानव । विप्राणाद्यनुकल्याणं

तेन प्रोक्तं हि धीमता ॥ १२ ॥ भूवस्तेषां मध्ये यथा राज-
स्तपस्विनः । दुरासदाश्च चक्राश्च रमसाः क्षिप्रकारिणः ॥ १३ ॥
सन्त्येषां सिंहसत्त्वाश्च व्याघ्रसत्त्वास्तथापरे । वराहमृगसत्त्वाश्च
जलसत्त्वास्तथापरे ॥ १४ ॥ मर्षस्पर्शममाः केचित् तथान्ये मकर-
सृष्टः । विभाष्य घातिनः केचित्तथा चतुर्हणोऽपरे ॥ १५ ॥ सन्ति
चाघौविषममाः सन्ति मन्दास्तथापरे । विविधानीह कृत्तानि
ब्राह्मणानां युधिष्ठिर ॥ १६ ॥ मेकला द्विविडा साटाः पौष्टाः
कीन्वधिरास्तथा । योष्टिका इरदा कर्वायीराः चवरवर्बराः
॥ १७ ॥ किराता यवमाद्यैव तास्ताः सत्रिवज्रानवः । कृपलस-
मनुमाप्ता ब्राह्मणानाममर्षणात् ॥ १८ ॥ ब्राह्मणानां परिभवा-
दसुराः सल्लिखेयवाः । ब्राह्मणानां प्रसादाच्च देवाः स्वर्गनिवा-
सिनः ॥ १९ ॥ यथक्यं स्पृष्टुमाकाशमवाप्तो हिमवान् गिरिः ।
अधार्थ्यां सेतुना गङ्गा दूर्ज्ज्वा ब्राह्मणा भुवि ॥ २० ॥ न ब्राह्मण-
विरोधेन यस्यां यास्तु वसुभरा । ब्राह्मणा हि महात्मानो
देवानामग्निं देवताः ॥ २१ ॥ तान् पूजयस्व यतनं दानेन वरि-
चक्ष्यया । यदीच्छसि महीं भीक्षुमिमां जागरमेखकाम् ॥ २२ ॥
प्रतिग्रहेण तेजा हि विप्राणां शाम्यतेऽनघ । प्रतिग्रहं वै नैच्छेयु-
स्तेभ्योऽरुणं त्वया नृप ॥ २३ ॥

इत्यनुयासनपर्वणि चानुयासनिर्गपर्वणि ब्राह्मणप्रथंभावां
ब्रह्मगीता नाम पञ्चसिंघोऽध्यायः ॥ ३५ ॥

भीम उवाच । यत्प्राप्यदाहस्तौमवितिहासं पुरातनम् ।
मत्तमम्वरवम्बाहं तन्निवीय युधिष्ठिर ॥ १ ॥ भक्तो ह्यज्ञातकृपेय
जटो भूजा रजोहणः । विरुधं रथमाक्याय प्रथं यमच्छ
प्रत्यरम् ॥ २ ॥

यत्र उवाच । केन प्रप्यर हृत्तेन स्वजात्यानाभितिष्ठसि ।
अष्टं जां केन मन्यन्ते तदै प्रवृद्धि तच्छतः ॥ ३ ॥

प्रप्यर उवाच । नासूयानि वहा विप्रान् ब्राह्मणेव च मे
मतम् । आस्त्राणि बहूतो विप्रान् संमन्यामि यथासुखम् ॥ ४ ॥
शुक्रा च नाब्रजानामि नापराध्यामि कर्हिषित् । अम्यर्चान्यनु-
पृच्छामि पादो यज्जामि बीमताम् ॥ ५ ॥ ते विस्त्रव्याः प्रभापन्ते
संपृच्छन्ते च मां वहा । प्रमत्तेष्वप्रमत्तोऽपि वहा सुप्तेषु जाग्रमि
॥ ६ ॥ ते मां आस्त्रपथे युक्तं ब्रह्मयजमनसूचकम् । समासिञ्चन्ति
आस्त्रारः सोढं मध्विव मक्षिकाः ॥ ७ ॥ यच्च भापन्ति सन्तुष्टा
तच्च यज्जामि मेधवा । समाधिमात्मनो नित्यमनुसोममचिन्तयम्
॥ ८ ॥ सोऽहं बागवमिष्टानां रसानामवलोहकः । स्वजात्यानाधि-
तिष्ठामि नक्षत्राण्येव चन्द्रमाः ॥ ९ ॥ एतत् पृथिव्यामनृतमेत-
च्चतुरनुत्तमम् । बहूब्राह्मणमुखाच्छास्त्रमिह शुक्रा प्रवर्तते ॥ १० ॥
एतत् कारणमाश्राव दृष्ट्वा देवासुरं पुरा । युद्धं पिता मे दृष्ट्वात्मा
विजितः समपद्यत ॥ ११ ॥ दृष्ट्वा च ब्राह्मणानान्तु महिमानं
महात्मनाम् । पर्येषुच्छत् कवचमौ सिन्धो इति निग्राहकम् ॥ १२ ॥

योग उवाच । ब्राह्मणास्तपसा सर्वे सिध्यन्ते दाम्बजाः वहा ।
भुजवीर्याश्च राजानो बागस्त्राश्च दिवाततः ॥ १३ ॥ प्रत्यवं चाप्य-
बीवीत ब्राह्मी दुर्वसतीर्वचन् । निर्धन्युरपि निर्वाणो बलिः
ज्यात् कवचमर्धनः ॥ १४ ॥ अपि च ज्ञानसम्पन्नः सर्वान् वेदान्
पितुर्वहे । ज्ञाज्यमान इवाबीवाद्भान्य इत्येव तं विदुः ॥ १५ ॥
धूमिरेतो निगिरति कर्षो विस्त्रवबानिव । राजानश्चाप्यबीज्जानं
ब्राह्मणश्चाप्रवासिनम् ॥ १६ ॥ अभिमानः सिद्धं वन्ति पुण्ड-
र्यात्मनेधराः । गर्भेण दुष्यते कन्या सद्यवासेन च दिवा ॥ १७ ॥
इत्येतन्मे पिता शुक्रा सोमादह्नुतर्ह्यनात् । ब्राह्मणान् पूजया-
नाथ तथैवाहं महाव्रतान् ॥ १८ ॥

भीम उवाच । युजैतद्वचनं ब्रह्मो दानवेन्द्रमुखाद्युतम् ।
दिवान् सम्पूजयामास भवेन्द्रमवाप च ॥ १८ ॥

इत्यनुशासनपर्वणि शानुशासनिकपर्वणि इन्द्रपञ्चरसम्वाहो
नाम षट्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३६ ॥

युधिष्ठिर उवाच । अपूर्वं वा भवेत् पात्रमथ वापि चिरो-
धितम् । दूराद्भ्यागतं वापि किं पात्रं स्यात् पितामह ॥ १ ॥

भीम उवाच । क्रिया भवति केषाञ्चिदुपांशुवतमुत्तमम् ।
यो यो याचेत यत्किञ्चित् सर्वं दद्याम इत्यपि ॥ २ ॥ अपो-
द्धवन् भृत्यवर्गमित्येवमनुशुश्रुम् । षोडशन् भृत्यवर्गं हि पात्रान्-
मपकर्षति ॥ ३ ॥ अपूर्वं भावयेत् पात्रं यच्चापि स्याच्चिरोधितम् ।
दूराद्भ्यागतञ्चापि तत् पात्रञ्च विदुर्बुधाः ॥ ४ ॥

युधिष्ठिर उवाच । अपौड्या च भूतानां धर्मस्याहिंसया
तथा । पात्रं विद्यात् तस्मै न यस्मै दत्तं न सन्तपेत् ॥ ५ ॥

भीम उवाच । ऋत्विक् पुरोहिताचार्याः पिष्यश्मश्वि-
नाम्भवाः । सर्वे पूष्याश्च मान्वाश्च भृत्यवन्तोऽनस्यकाः ॥ ६ ॥
अतोऽन्यथा वर्तमानाः सर्वे नार्हन्ति कृत्स्निवाम् । तच्छान्ति-
परीक्षितं पुरुषान् प्रणिधाव वै ॥ ७ ॥ अग्नौधः सत्यवचनमहिंसा
तप आर्जवम् । अग्नीहो नाभिमानश्च डीप्सितिश्च इमः धनः
॥ ८ ॥ दक्षिणेतानि दृष्टान्ते न चाकार्याणि भारत । क्षमावतो
निविष्टानि तत् पात्रं मानमर्हति ॥ ९ ॥ तथा चिरोधितञ्चापि
संप्रत्यागतमेव च । अपूर्वं चैव पूर्वञ्च तत् पात्रं मानमर्हति ॥ १० ॥
अप्रामादञ्च वेदानां आस्त्राणाञ्चामिसङ्गमम् । अय्यवस्था च
सर्वत्र एतन्नायनमात्मनः ॥ ११ ॥ भवेत् पण्डितमानी यो ब्राह्मणो
वेदनिन्दकः । शान्विचिकीं तर्कविद्यामनरक्तो निरर्जिकाम् ॥ १२ ॥

हेतुवादानं कृत्वा उत्सृज्यते विजेता हेतुवादिनः । आक्रोष्टां प्रति-
वृत्तां च प्राज्ञाणां सहैव हि ॥ १३ ॥ सर्वामिन्द्रो मूढश्च बाहः
कटुकवागपि । बोद्धव्यस्तादृशस्तात नरं श्रामं हि तं विदुः ॥ १४ ॥
यथा श्वा भवितुश्चैव क्षन्तुं वैवाचसज्जते । एवं ब्रह्माह्मणार्हाश्च
सर्वप्राज्ञवशात् च ॥ १५ ॥ लोकवाता च दृष्ट्वा वर्मबाह्य-
हितानि च । एवं नरो वर्ममानः प्राज्ञतोर्यते समाः ॥ १६ ॥
अथमुष्ण्य दिवानामपीषाण्य तथैव च । पितृप्यामव विप्राणा-
मतिथीनाञ्च पञ्चमम् ॥ १७ ॥ पर्याषिणं विमुहेन सुविनीतेन
कर्मणा । एवं यद्वत्तः कर्माणि कुर्वन् धर्माश्च दीयते ॥ १८ ॥

इत्यनुशासनपर्वणि आनुशासनिकपर्वणि पातपरीक्षा
नाम सप्तविंशोऽध्यायः ॥ ३० ॥

मुनिष्ठिर उवाच । स्त्रीणां स्वभावमिच्छामि चोतुं भरत-
वत्तम । स्त्रियो हि मूलं दोषाणां लघुचिता हि ताः क्षताः ॥ १ ॥
भीम उवाच । यत्प्राप्नुदाहरन्मौनमितिहासं पुरातनम् ।
नारदश्च च ब्रह्मार्हं पुंश्चञ्चा पञ्चब्रह्मवा ॥ २ ॥ लोकात्मनुपदम्
सर्वान् दिवर्तिनारदः पुरा । इदमप्यिरसं ब्राह्मीं पञ्चब्रह्ममनि-
श्चितान् ॥ ३ ॥ तां दृष्ट्वा चाद्वर्तार्हो यमप्यार्यरसं मुनिः ।
संयतो हृदि कविके ब्रूहि तन्मे सुमन्त्रजे ॥ ४ ॥

भीम उवाच । एतच्छ्रुत्वा वा विप्रं प्रत्युवाचाय नारदम् ।
विप्रस्ये सति वक्ष्यामि समर्था मन्यसे च माम् ॥ ५ ॥

नारद उवाच । न ज्ञानविषये भद्रे निबोध्यामि लघुचनः ।
स्त्रीणां स्वभावमिच्छामि ज्ञप्तं चोतुं वरानने ॥ ६ ॥

भीम उवाच । एतच्छ्रुत्वा वा वक्ष्यामि दिवर्तिनारदोत्तमा ।
प्रत्युवाच न वक्ष्यामि स्त्रीं यती निन्दितुं क्षिप्रः ॥ ७ ॥ विदितान्ते

स्त्रियो वाच वादयाच सभावतः । न मानहं हि द्विर्वर्षं निबोधुं
कार्यं ईदृषी ॥ ८ ॥ तामुवाच च द्विर्वर्षः सत्यमेव सुमधुरी ।
कथावादि मवेदोषः सत्ये दोषो न विद्यते ॥ ९ ॥ रत्युक्ता वा
कृतमतिरभवच्चानुवाचिनौ । स्त्रीदोषाऽह्माश्रयान् सत्यान् भाषितुं
समुपक्रमे ॥ १० ॥

पशुचूडोवाच । कुलीना रूपवत्यश्च नाशवत्यश्च दोषितः ।
मर्यादासु न तिष्ठन्ति च दोषः स्त्रीषु नारद ॥ ११ ॥ न स्त्रीभ्यः
किञ्चिदन्यदै पापीवस्तरमस्ति वै । स्त्रियो ब्रूतश्च दोषाणां तथा
क्षमपि वेत्य ह ॥ १२ ॥ समाप्तातादृशिमतः प्रतिक्रियाम् वये
स्त्रितान् । पतीनन्तरमासाद्य नालं नार्थः प्रतीक्षितुम् ॥ १३ ॥
पशुहर्मस्त्वयं स्त्रीणामक्षयं भवति प्रभो । पापीयसो नरान् यदै
क्ष्मां त्यक्त्वा भजामहे ॥ १४ ॥ स्त्रियं हि यः प्राशयेने सन्नि-
कर्षं गच्छति । ईपश्च कुरुते सेवां तमेवेच्छन्ति योषितः ॥ १५ ॥
पशुविस्त्रासनुष्णाणां भवात् परितनस्य च । मर्यादावाममर्यादाः
स्त्रियस्तिष्ठन्ति भर्तृषु ॥ १६ ॥ नासां कश्चिदगम्योऽस्ति न सां
ववसि निवृत्यः । विरूपं रूपवन्तं वा पुमानित्येव भुञ्जते ॥ १७ ॥
न भवान्नाप्यनुज्ञीयात् नार्थहेतोः कथञ्चन । न चातिकुलसम्ब-
न्धात् स्त्रियस्तिष्ठन्ति भर्तृषु ॥ १८ ॥ जीवने वर्तमानानां ब्रह्मा-
भरतवाचसान् । नारीणां स्त्रीरहसीनां कथयन्ति कुलस्त्रियः
॥ १९ ॥ वाच यश्चरद्भ्रमता रज्यन्ते दक्षिताः स्त्रियः । अपि
ताः सन्नुपजन्ते कुञ्जान्मज्जवामनैः ॥ २० ॥ पशुश्चपि च द्विर्वर्षं
ये चाम्ये कुतश्चिता नराः । स्त्रीणामगम्यो लोकोऽपि न नास्ति
कश्चिन्मज्जानुने ॥ २१ ॥ बहि पुंसां गतिर्ब्रह्मन् कथयिष्योपपद्यते ।
पशुभ्योऽन्यं प्रवर्तन्ते न हि तिष्ठन्ति भर्तृषु ॥ २२ ॥ पशुभावात्
पुत्रदयाणां हि भवात् परितनस्य हि । पशवश्चभवाच्चापि स्वयं
शृणा भवन्ति ताः ॥ २३ ॥ पशुस्य भवा दुःखेया दुर्घाता भावतः

स्त्रिया । प्राचक्ष्य पुदघस्त्रेण संका वाचस्तथा स्त्रियः ॥ २३ ॥
 नाजिस्तृप्यति काष्ठानां नापगानां महोदधिः । नास्तकः सर्व-
 भूतानां न पुंसां वामलोचनाः ॥ २४ ॥ इदमन्यच्च देवर्षे रक्षस्य
 सर्वलोपिनाम् । दृष्ट्वैव पुरुषं हृद्यं वीनिः प्रक्षिप्यति स्त्रियाः ॥ २५ ॥
 कामानामपि हातारं कर्त्तारं मनसां प्रियम् । रक्षितारं न
 वक्षन्ति स्वभर्त्तारस्य च स्त्रियः ॥ २६ ॥ न कामभोगान् विपुञ्जान्
 नाक्षहाराञ्च संभवान् । तथैव बह्व मन्यन्ते वचा रत्नानुग्रहम्
 ॥ २७ ॥ यस्तकः पवनो बभूवुः पाताळं वद्वामुग्रम् । सु-
 धारा विषं सपौ वज्ररित्येकतः स्त्रियः ॥ २८ ॥ यतश्च भूतानि
 महान्ति पञ्च यतश्च लोका विहिता विधाता । यतः पुमांसः
 प्रमदाश्च निर्मितास्तदैव दोषाः प्रमदासु नारद ॥ २९ ॥

इत्यधुषासनपर्वणि धानुषासनिकपर्वणि नारदपञ्चब्रूहा-
 षष्ठादि षष्ट्यांशोऽध्यायः ॥ ३० ॥

युधिष्ठिर उवाच । इमे वै मानवा लोके स्त्रीषु सज्जनसमी-
 प्यथः । मोहेन परमाविष्टा दिव्यदृष्टेन पार्थिव ॥ १ ॥ स्त्रियश्च
 पुरुषेष्वेव प्रत्यक्षं लोकसाक्षिकम् । यत्र मे संभवस्तीव्रो हृदि
 संपरिवर्तते ॥ २ ॥ कथमासां मराः स्रजं कुर्वन्ते कुरुमन्दन ।
 स्त्रियो वा केषु रण्यन्ते विरण्यन्ते च ताः पुनः ॥ ३ ॥ इति ताः
 पुरुषव्याघ्र कर्तुं शक्यास्तु रक्षितुम् । प्रमदाः पुरुषेणैव तन्ने
 व्याख्यातुमर्हति ॥ ४ ॥ एता हि रममाणस्तु वक्ष्यन्तीह मान-
 वान् । न चासां मृष्यते कश्चित् पुरुषो हस्तमागतः । नावो
 नवदणानीव यज्जन्तेता नवं नवम् ॥ ५ ॥ यश्चरत्य च वा मावा
 मावा वा नमुचिरपि । वसेः कुन्मीनस्यैव सर्वास्ता बोधितो
 विदुः ॥ ६ ॥ यस्मात् प्रवृत्त्यन्ते सदन्तं प्रवृत्तिं च । अप्रियं

प्रियवाक्यैश्च पश्यते काष्ठयोगतः ॥ ७ ॥ सधना वेद सध्यायं
 वच वेद तद्वसतिः । स्त्रीकुसुमा न विप्रियेति तास्तु रक्षाः कर्त
 नरैः ॥ ८ ॥ अतुलं सत्यमित्याहुः सत्यज्ञापि नवावृतम् । इति
 वास्ताः कथं वीर संरक्षाः पुरुषैरिह ॥ ९ ॥ स्त्रीणां कुसुम-
 निष्कर्षार्थं शास्त्राणि अतुलम् । तद्वसतिप्रभृतिभिर्मन्ये कष्टिः
 कृतानि वै ॥ १० ॥ संपूज्यमानाः पुरुषैर्विकुर्वन्ति मनो बहु ।
 अपास्ताश्च तथा राजान् विकुर्वन्ति मनः स्त्रियः ॥ ११ ॥ इमाः
 प्रजा महाबाहो धार्मिक्य इति नः श्रुतम् । सत्कृतासत्कृताद्यापि
 विकुर्वन्ति मनः सदा ॥ १२ ॥ कस्ताः यज्ञो रक्षितुं स्वादिति मे
 संशयो महान् । तथा ब्रूहि महाभाग कुक्षणां वंशवर्धन ॥ १३ ॥
 यदि यस्या कुक्ष्ये न रक्षा तासां कदाचन । कर्तुं वा कृतपूर्वं
 वा तस्मै व्याख्यातुमर्हसि ॥ १४ ॥

इत्यनुशासनपर्वणि आनुशासनिकपर्वणि स्त्रीस्वभावकथने

एकोनचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ३८ ॥

भीम उवाच । एवमेव महाबाहो नात्र निष्प्राप्ति किञ्चन ।
 यथा ब्रवीषि कौरव्य भार्ये प्रति जनाधिप ॥ १ ॥ अत्र ते
 वर्तन्विष्णुमि इतिद्वारं पुरातनम् । यथा रक्षा कृता पूर्वं विपु-
 लीन महात्मना ॥ २ ॥ प्रमदाद्य यथा कृष्टा ब्रह्मणा भरतर्षभ ।
 बह्वं तच्च ते तात प्रवक्ष्यामि नराधिप ॥ ३ ॥ न हि स्त्रीभ्यः परं
 पुत्रपापीबः किञ्चिदस्ति वै । अनिष्टं प्रमदा दीप्तो नावाच
 अथवा विमो । सुरचारा विषं सपौं वञ्चिरित्येकतः स्त्रियः ॥ ४ ॥
 प्रजा इमा महाबाहो धार्मिक्य इति नः श्रुतम् । सर्वं गच्छन्ति
 दिव्यं ततो देवानियाहुवन् ॥ ५ ॥ यथात्मगच्छन् देवास्ते पिता-
 नश्चमदिन्दम । निवेद्य मानसज्ञापि तूष्णीमावमन्धो मुखः ॥ ६ ॥

तेषामन्तर्गतं ज्ञात्वा देवानां च पितामहः । मानवानां प्रभो हार्यं
 कृत्वा नार्योऽहं कृतं प्रभुः ॥ ७ ॥ पूर्वसर्गे तु कौन्तेय साध्वी नार्यं
 इवामवन् । असाध्वस्तु समुत्पन्नाः कृत्याकर्गात् ब्रजापतेः । ताम्बः
 कामान् यदाकामं प्रादाच्चि स पितामहः ॥ ८ ॥ ताः कामकुव्याः
 प्रमदाः प्रावाधन्त नरान् सदा । क्रोधं कामस्य देवेषु सहायं
 चाहं कृतं प्रभुः ॥ ९ ॥ असज्जन्त प्रजाः सर्वाः कामक्रोधवयंगताः ।
 न च स्त्रीणां क्रिया काचिदिति धर्मो व्यवस्थितः ॥ १० ॥ निरि-
 न्द्रिया अघास्त्राव स्त्रियोऽदृतमिति श्रुतिः । यथासनमकृद्धार-
 मन्त्रपानमनार्यताम् ॥ ११ ॥ दुर्वाग्भावं रतिश्चैव ददौ स्त्रीभ्यः
 प्रजापतिः । न तासां रक्षणं कर्तुं शक्यं पुंसा कथञ्चन ॥ १२ ॥
 अपि विश्वकृता तात कुतस्तु पुरुषैरिह । वाचा च वभवन्मैर्वा
 ह्यैर्वा विविधैस्तथा । न यस्या रक्षितुं नार्यस्ता हि नित्य-
 मसंयताः ॥ १३ ॥ इदञ्च पुरुषव्याघ्र पुरस्तात् श्रुतवाचनम् ।
 यथा रक्षा कृता पूर्वं विपुलेन गुरुस्त्रियः ॥ १४ ॥ ऋषिरासी-
 त्ब्रह्माभागी देवयमति विभूतः । तस्य भार्या रुचिर्नाम कुरी-
 णामदृषी भुवि ॥ १५ ॥ तस्या कुरीण संमत्ता देवगन्धर्व-
 दानवाः । विषेपिण तु राजेन्द्र सवहा पाकयासनः ॥ १६ ॥
 नारीणाञ्चरितश्च देवधर्मा महानुनिः । यथायन्ति वयोत्साहं
 भार्यान्तामभ्यरुत ॥ १७ ॥ पुरन्दरञ्च जानीते परस्त्रीकाम-
 चारिणम् । तज्जाहलेन भार्याया रक्षणं च सकार च ॥ १८ ॥
 च कदाचिद्विस्तात यच्च कर्तुमनास्तदा । भार्याचरक्षणं
 कार्यं कथं स्यादित्यचिन्तयत् ॥ १९ ॥ रक्षाविधानं मनसा
 च सञ्चिन्त्य महातपाः । पाङ्क्त्य दयितं धियं विपुलं प्राह
 भार्गवम् ॥ २० ॥

देवधर्मोवाच । यज्ञकारो गमिष्यामि रुचिश्चेमां सुरेश्वर ।
 यतः प्रार्थयते नित्यं तां रक्षस्व यथावकम् ॥ २१ ॥ अग्रमत्तेन

ते भाव्यं सदा प्रति पुरन्दरम् । स हि कृपाणि कुरुते विविधानि
भगूत्तम ॥ २२ ॥

भीष्म उवाच । इत्युक्तो विपुलस्तेन तपस्वी नियतेन्द्रियः ।
सदैवोद्यतपा राजन्त्रन्मार्कसदृशधृतिः ॥ २३ ॥ धर्मज्ञः सत्यवादी
च तथेति प्रत्यभाषत । पुनर्येद् महाराज परमं पक्व पक्वितं
शुभम् ॥ २४ ॥

विपुल उवाच । कानि क्षत्रिणां यज्ञस्य भवत्यागच्छती
मुने । वपुस्तेजश्च कौटुम्बै तस्मै व्याख्यातुमर्हसि ॥ २५ ॥

भीष्म उवाच । ततः स भगवांस्तस्मै विपुलाय महात्मने ।
आचक्षते यथानत्त्वं मायां यज्ञस्य मारुत ॥ २६ ॥

देवशर्मोवाच । ब्रह्मायः स विप्रर्षि भगवान् पाकघासनः ।
तांस्तान् विकुरुते भावान् बह्वनय मुहूर्तमङ्गः ॥ २७ ॥ किरीटी
वज्रध्वज्यो मुकुटी बहकुण्डलः । भवत्यय मुहूर्तेन चण्डाल-
समदर्शनः ॥ २८ ॥ शिखी जटी वीरवासाः पुनर्भवति पुत्रक ।
उदच्छरीरश्च पुनर्वीरवासाः पुनः कृषः ॥ २९ ॥ गौरं श्यामञ्च
कृष्णञ्च वस्त्रं विकुरुते पुनः । विक्रपो कृषज्ञश्चैव युवा ह्यल्पयैव
च ॥ ३० ॥ ब्राह्मणः क्षत्रियश्चैव वैश्यः शूद्रस्तथैव च । प्रति-
लोमोऽनुलोमश्च भवत्यय यतक्रतुः ॥ ३१ ॥ शुक्रवायसकपी च
हंसकोकिलरूपवान् । सिंहव्याघ्रगजानाञ्च कर्पं धारयते पुनः
॥ ३२ ॥ दैवं दैत्यमथो राक्षं वपुर्धारयते पुनः । पङ्कथो
वायुभृन्नाडः यक्षुनिर्विकृतस्तथा ॥ ३३ ॥ चतुष्पादङ्गुलपञ्च पुन-
र्भवति वाल्मिक्यः । मक्षिकामयकादीनां वपुर्धारयतेऽपि च ॥ ३४ ॥
न यक्ष्यमस्य ग्रहणं कर्तुं विपुल केनचित् । अपि विशङ्कता तात
धेनुं दृष्टमिदं जगत् ॥ ३५ ॥ पुनरन्तर्हितः यज्ञो दृश्यते ज्ञान-
चक्षुषा । वायुभूतश्च स पुनर्देवराको भवत्युत ॥ ३६ ॥ एवं
कृपाणि सततं कुरुते पाकघासनः । तस्माद्विपुल यज्ञेन रक्षेत् ।

तनुमध्यमाम् ॥ ३० ॥ यथा रुचिं नावहिरेहेवेन्द्री मयुसस्तन ।
 ज्ञातावुपहिते व्यस्तं हविः श्वेव दुरात्मवान् ॥ ३८ ॥ एवमाख्या
 च मुनिर्वचकारोऽगमस्तदा । देवघर्मा महाभागस्ततो भरत-
 सत्तम ॥ ३८ ॥ विपुलस्तु वचः श्रुत्वा गुरोश्चिन्तामुपेक्षिवान् ।
 रक्षासु परमां वक्रं देवराजाश्चकारात् ॥ ४० ॥ किन्तु वक्रं
 मया कर्तुं गुरुदाराभिरक्षणे । मायावी हि सुरेन्द्रोऽसौ दुर्दृष्ट-
 चापि वीर्यवान् ॥ ४१ ॥ नापिधावाग्रमं प्रक्यो रक्षितुं पाक-
 शासनः । उट्टं वा तथा चास्य नानाविधसकृपता ॥ ४२ ॥ वायु-
 क्षपेण वा प्रक्षो गुरुपत्नीं प्रधर्षयेत् । तस्मादिमां सम्प्रविश्य
 रुचिं स्वास्येहमद्य वै ॥ ४३ ॥ यद्यत्र पौरुषिण्यं न प्रक्या
 रक्षितुं मया । बद्धरूपो हि मगवान् श्रूयते पाकशासनः ॥ ४४ ॥
 सोऽहं योगवक्त्रादिनां रक्षिष्ये पाकशासनात् । गात्रेण गात्रै-
 रस्याहं सम्प्रदेष्टे हि रक्षितुम् ॥ ४५ ॥ यद्यच्छिष्टामिमां पत्नी-
 मद्य पश्यति मे गुरुः । प्रप्रात्यसंशयं कोपादिश्रयानो महा-
 तयाः ॥ ४६ ॥ न चेवं रक्षितुं प्रक्या यद्यान्या प्रमदा नृभिः ।
 मायावी हि सुरेन्द्रोऽमावहोपामोऽभि संशयम् ॥ ४७ ॥ यवक्ष-
 करणीयं हि गुरोरिह हि शासनम् । यदि स्नेहदहं कुर्या-
 माचर्यं स्यात् कृतं मया ॥ ४८ ॥ योगेनाय प्रवेशो हि गुरु-
 पत्न्याः कक्षेऽपरे । प्रसक्तः पद्मपत्रस्त्री जलविन्दुर्वया वक्तः ॥ ४९ ॥
 निर्मुक्तस्य रजोक्षपास्यापराधो भवेन्नरः । यथा हि शून्यां पक्षिकः
 सभानद्यावसेत् पक्षि ॥ ५० ॥ तथाद्यावन्निषिद्यामि गुरुपत्न्याः
 कक्षेऽवरम् । एवमेव प्ररीरेऽस्या निवृत्त्यामि समाहितः ॥ ५१ ॥
 इत्येवं धर्ममाशोक्य वेदवेदांश्च सर्वशः । तबश्च विपुलं दृष्ट्वा
 गुरोरात्मन एव च ॥ ५२ ॥ इति निश्चित्य मनसा रक्षां प्रति
 सभार्गवः । शन्यतिष्ठन् परं वचं यथा तच्छृणु पार्थिव ॥ ५३ ॥
 गुरुपत्नीं समासीनो विपुलः स महातपाः । उपासीनामनिन्द्याङ्गी

वयार्धं समलोभयत् ॥ ५४ ॥ नेत्राभ्यां नेत्रबीरस्या रश्मिं सं-
 योज्य रश्मिभिः । विवेश विपुलः कावचाकाशं पवनो यथा ॥ ५५ ॥
 लक्ष्णं लक्षणेनैव वदनं वदनेन च । यद्विद्वेष्टमतिष्ठै ह्यधि-
 वान्तर्हितो मुनिः ॥ ५६ ॥ ततो विद्वेष्ट विपुलो गुरुपत्न्याः कलौ-
 वरम् । उवाच रक्षणे युक्तो न च सा तमनुष्यत ॥ ५७ ॥ यं
 कालं नागतो राजन् गुरुस्तस्य महात्मनः । क्रतुं समाप्य स्वयं
 तं कालं सोऽभ्यरक्षत ॥ ५८ ॥

इत्यनुयासनपर्वणि आनुयासनिकपर्वणि विपुलोपाख्यानं

चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४० ॥

भीष्म उवाच । ततः कदाचिद्देवेशो दिव्यरूपवपुर्देवः । इद-
 मन्तरमित्येवमभ्यगात्तमयायमम् ॥ १ ॥ रूपमप्रतिमं कृत्वा लोभ-
 नीयं जनाधिप । दर्शनीयतमो भूत्वा प्रविवेश तमाश्रमम् ॥ २ ॥
 स ददर्श तदासौ न विपुलस्य कलौवरम् । निवेष्टं स्नानमशनं
 यथा लेख्यगतं तथा ॥ ३ ॥ रुचिश्च रुचिरापाङ्गो रीतशीणि-
 पयोधराम् । पद्मपत्रविमलाक्षो सम्पूर्णन्दुर्निभाननाम् ॥ ४ ॥
 सा तमालोक्य सहसा प्रत्युत्थातुमिष्टम् च । कपेण विजिता
 कोऽसौ त्यथ वक्तुमिवेच्छती ॥ ५ ॥ उत्थातुकामा तु सखी विद्वेष्टा
 विपुलेन सा । निवृद्धीना मनुष्येन्द्र न यथाक विवेष्टुम् ॥ ६ ॥
 तामावभाषं देवेन्द्रः साक्षा परमवल्गुना । लक्ष्मणागतं विधिं
 देवेन्द्रं मां युचिच्छति ॥ ७ ॥ क्षिप्रमानमग्रेण तत्सङ्कल्पमवेन
 च । तत् सम्प्राप्तं हि मां सुभ्रु पुराकालोऽतिवर्तते ॥ ८ ॥ तमेवं
 वादिनं यत्नं युष्माव विपुलो मुनिः । गुरुपत्न्याः शरीरलो-
 द्दर्शं त्रिदशाधिपम् ॥ ९ ॥ न यथाक च सा राजन् प्रत्युत्थातु-
 मनिच्छता । वक्तुश्च नावकां राजन् विद्वेष्टा विपुलेन सा ॥ १० ॥

आकारं गुरुपत्रास्तु च विज्ञाय भगूदहः । निजघाह महा-
 तेजा योगिन वक्षतु प्रभो ॥ ११ ॥ ववन्ध योगवन्धैश्च तस्याः
 सर्वेन्द्रियाणि चः । तां निर्विकारां दृष्ट्वा तु पुनरेव प्रसीयति ।
 उवाच ब्रौह्मिती राजंस्तां योगवल्लभोहिताम् ॥ १२ ॥ एष्टेष्टीति
 ततः सा तु प्रतिवक्तुमिष्टेय तम् । स तां वाचं गुरोः पञ्चगा
 विपुलः पश्येवर्तयत् ॥ १३ ॥ भोः किमागमने कृत्यमिति तस्यास्तु
 निःकृता । उक्ताच्छुभाहमदयाराणी संस्कारभूषणा ॥ १४ ॥
 ब्रौह्मिता सा तु तदाक्यमुक्ता परवशा तदा । पुरन्दरश्च तदस्त्रो
 दभूव विमना भयम् ॥ १५ ॥ स तदैकतमालम्ब्य द्विराजो विधा-
 म्यते । प्रवैद्यत महस्मात्तस्तदा दिव्येन चक्षुषा ॥ १६ ॥ स ददृशं
 मुनिं तस्याः शरीरान्तरगोचरम् । प्रतिविम्बमिवादृश्यं गुरुपत्राः
 शरीरगम् ॥ १७ ॥ स तं घोरं तपसा युक्तं दृष्ट्वा पुरन्दरः ।
 प्रावेपत सुसंतप्तः शायभीतस्तदा विभो ॥ १८ ॥ विमुच्य गुरु-
 पञ्चीन्तु विपुलः सुमहातपाः । स्वं कलेवरमाविष्टं यत्नं भीत-
 मघाव्रवीत् ॥ १९ ॥

विपुल उवाच । अजितेन्द्रिय दुर्बले चापात्मके पुरन्दर ।
 न चिरं पूजयिष्यन्ति देवास्त्वां मानुषास्तथा ॥ २० ॥ किन्तु
 तद्विष्णुं यत्नं न तन्ननसि ते स्थितम् । गीतमेनासि यच्छुक्तो
 भगवान्परिचिह्नितः ॥ २१ ॥ जाने त्वां वालिप्रमतिमकृतात्मान-
 मीश्वरम् । मयेयं रक्ष्यते मूढ गच्छ पाप वधागतम् ॥ २२ ॥
 नाहं क्षामय मूढात्मन् दहेयं हि स्वतेजसा । कृपावमानस्तु
 न ते दग्धुमिच्छामि वासव ॥ २३ ॥ स च शीरतमो भीमान्
 गुरुर्म पापचेतसम् । दृष्ट्वा त्वां निर्देहेद्य क्रोधदौष्टेन चक्षुषा
 ॥ २४ ॥ नेवन्तु यत्नं कर्तव्यं पुनर्मन्यान् ते दिवाः । मागमः
 स्वसुनामात्पोष्ययं ब्रह्मबलाहितः ॥ २५ ॥ यमरोऽष्ठीति वदुहिं
 यमास्त्राय प्रवर्तसे । मावमंस्त्रा न तपसानसाध्यं नाम किञ्चन ॥ २६ ॥

भीम उवाच । एतच्छ्रुत्वा बभूवः यज्ञो विपुलस्य महात्मनः ।
 अकिञ्चिदुक्त्वा प्रीडार्तस्तथैवान्तरधीवत ॥ २७ ॥ मुञ्जसं वाति
 तस्मिंस्तु दिव्यधर्मा महातपाः । कृत्वा यज्ञं यथाकाममाजगाम
 स्वमाश्रमम् ॥ २८ ॥ आगतेऽथ गुरो रात्रन् विपुलः प्रियकर्मकृत् ।
 रक्षितां गुरवे भार्य्यं न्यवेदयदनिन्दिताम् ॥ २९ ॥ अभिवाद्य
 च शान्तात्मा स गुरुं गुरुवत्सलः । विपुलः पर्युपातिष्ठद्यथा पूर्व-
 मग्रहितः ॥ ३० ॥ विद्यान्ताय ततस्तस्मै सहासीनाय भार्य्यया ।
 निवेदयामास तदा विपुलः यज्ञकर्म तत् ॥ ३१ ॥ तत् श्रुत्वा स
 मुनिश्चेष्टो विपुलस्य प्रतापवान् । बभूव भीलवृत्ताभ्यां तपसा
 नियमेन च ॥ ३२ ॥ विपुलस्य गुरो वृत्तिं भक्तिमात्मनि तत् प्रभुः ।
 धर्मं च स्थिरतां दृष्ट्वा साधुसाध्वित्यभापत ॥ ३३ ॥ प्रतिलभ्य च
 धर्मात्मा शिष्यं धर्मपरायणम् । वरेण छन्दवामास दिव्यधर्मा
 महामतिः ॥ ३४ ॥ स्थितिञ्च धर्मं जग्राह स तस्माद्गुरुवत्सलः ।
 अमुष्मातस्य गुरुणा चचारानुपमं तपः ॥ ३५ ॥ तथैव दिव्यधर्मापि
 समार्य्यः समहातपाः । निर्भयो वल्लवश्चाक्षचार विजने वने ॥ ३६ ॥

इत्यनुशासनपर्वणि शान्ताशसनिकपर्वणि विपुलोपाख्याने

एकचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४१ ॥

भीम उवाच । विपुलश्चकरोत्तीव्रं तपः कृत्वा गुरोर्वचः ।
 तपोयुक्तमथात्मानममन्यत स वीर्य्यवान् ॥ १ ॥ स तेन कर्मणा
 स्वर्गं पृथिवीं पृथिवीपति । चचार गतभीः प्रीतो लब्धकीर्ति-
 वरो नृप ॥ २ ॥ उभो लोको जितौ चापि तथैवामन्यत प्रभुः ।
 कर्मणा तेन कौरव्य तपसा विपुलेन च ॥ ३ ॥ यच्च काले व्यति-
 क्रान्ते कर्त्तव्यं तु कुरुमन्दन । कृत्वा भगिन्या साक्षानं प्रभूतधन-
 धान्यवत् ॥ ४ ॥ एतस्मिन्नेव काले तु दिव्या काचिदराजना ।

विभ्रती परमं कथं जगामास विहावसा ॥ ५ ॥ तस्याः शरीरात्
 पुष्पाणि पतितानि महीतले । तस्याश्रमस्याविदूरे दिव्यगन्धानि
 भारत ॥ ६ ॥ तान्यप्यज्ञानतो राजन् रुचिर्ललितलोचना । तदा
 निमग्नकस्तस्या पङ्केभ्यः क्षिप्रमागमत् ॥ ७ ॥ तस्या हि भगिनी
 तात ज्येष्ठा नाम्ना प्रभावती । भार्या चित्ररथस्यास बभूवाङ्गे-
 श्वरस्य च ॥ ८ ॥ पिनश्च तानि पुष्पाणि केशेषु वरवर्णिनी ।
 शामन्विता ततोऽगच्छद्दुश्चिरञ्जयतेर्यम् ॥ ९ ॥ पुष्पाणि तानि
 दृष्ट्वा तु तदाङ्गेन्दुराज्ञना । भगिनो बोद्धवामास पुष्पाणि चारु-
 लोचना ॥ १० ॥ सा भर्तुं सर्वमाचष्ट रुचिः सुरचिरानना ।
 भगिन्या भाषितं सर्वमपिस्तथाभ्यनन्दत ॥ ११ ॥ ततो विपुल-
 नामास्य देवधर्मा महातपाः । पुष्पाणि बोद्धवामास गच्छगच्छेति
 भारत ॥ १२ ॥ विपुलस्तु गुरोर्वाक्यमविचार्य महातपाः । स
 तथेत्यग्रवीशान्तस्तत्र देयं जगाम च ॥ १३ ॥ यस्मिन् दिशि तु
 तान्यासन् पतितानि नभस्तलात् । पक्ष्यानामपि तत्रासन् कुसु-
 मान्यपराश्रयि ॥ १४ ॥ स ततस्तानि जग्राह दिव्यानि रुचि-
 राणि च । प्राप्तानि स्नेन तपसा दिव्यगन्धानि भारत ॥ १५ ॥
 स्रष्ट्वाप्य तानि प्रीतात्मा गुरोर्वचनकारकः । तदा जगाम तूर्णञ्च
 चक्ष्यां चक्षकमालिनीम् ॥ १६ ॥ स बने निर्जने तात दृश्यं
 मिथुनं दृष्ट्वा । चञ्चवत् परिवर्तन्तं पक्षीणा पाणिना करम्
 ॥ १७ ॥ तत्रैकस्तूर्णमगमत् तत्पदे च विवर्तयन् । एकस्तु न
 तदा राजञ्चक्रतुः कलहं ततः ॥ १८ ॥ तं घीघ्रं गच्छसीत्येको-
 ऽन्नवीक्षेति तद्यापरः । नेति नेति च तौ राजन् परस्परमबोधतुः
 ॥ १९ ॥ तयोर्विस्मयतोरेवं प्रपक्षोऽयमभूतदा । सहस्रोद्दिश्य
 विपुलं ततो वाक्यमबोधतुः ॥ २० ॥ यावदोरमृतं प्राह वस्तस्या-
 भूद्दिव्यस्य वै । विपुलस्य परे लोके वा गतिः सा भवेदिति ॥ २१ ॥
 एतत् श्रुत्वा च विपुलो विषण्णवदनोऽभवत् । एवं तीव्रतपासां

कष्टयायं परिश्रमः ॥ २२ ॥ मिथुनस्यास्य किं मे स्यात् कृतं धार्प
 यथागति । अनिष्टा सर्वभूतानां कीर्तितानेन मेऽद्य वै ॥ २३ ॥
 एवं सञ्चिन्तयन्नेव विपुलो राजसत्तम । शवाश्रुखो हीनमना
 दध्यौ दुष्कृतमात्मनः ॥ २४ ॥ ततः पङ्कज्यान् पुरुषानक्षैः काञ्चन-
 राजतैः । अपञ्चद्दीव्यमानान् वै लोभहृषोन्वितांस्तथा ॥ २५ ॥
 कुर्वतः शपथं तेन यः कृतो मिथुनेन तु । विपुलं वै समुद्दिश्य
 तेष्वपि वाक्यमद्यानुबन् ॥ २६ ॥ लोभमाख्याय योऽज्ञाकं विषमं
 कर्तुमुत्सहेत् । विपुलस्य परे लोके या गतिस्तामवाप्नुयात् ॥ २७ ॥
 एतच्छ्रुत्वा तु विपुलो नापञ्चद्दमसङ्करम् । अल्पप्रभृति कौरव्य
 कृतपूर्वमथात्मनः ॥ २८ ॥ स प्रदध्यौ तथा राजन्मनावम्रिवा-
 हितः । दह्यमानेन मनसा धापं युत्वा तथाविधम् ॥ २९ ॥ तस्य
 चिन्तितस्तथा वङ्गो दिननिशा ययुः । इदमासीन्ननसि च
 रुच्या रक्षणकारितम् ॥ ३० ॥ लक्ष्णं लक्षणेनैव वदनं वदनेन
 च । विधाय न मया चेत्तं सत्यमेतद्गुरोस्तथा ॥ ३१ ॥ एत-
 दात्मनि कौरव्य दुष्कृतं विपुलस्तदा । यमम्यत महाभाग तथा
 तच्च न संशयः ॥ ३२ ॥ स चम्यां नगरीमेत्य पुष्पाणि गुरुरे इदौ ।
 पूजयामास च गुरुं विधिवत् स गुरुरप्रियः ॥ ३३ ॥

इत्यनुशासनपर्वणि शानुशासनिकपर्वणि विपुलोपाख्याने

त्रिचन्द्रारिषोऽध्यायः ॥ ४२ ॥

भीम उवाच । तमागतमभिप्रेष्य शिष्यं वाक्यमब्रामवीत् ।
 देवशर्मा महातेजा वत्सच्छृणु जनाधिप ॥ १ ॥
 देवोयर्भोवाच । किन्ते विपुल दृष्टं वै तच्चिन्तयिष्य महा-
 वने । ते ज्ञां जानन्ति विपुल यात्मा च रुचिरेव च ॥ २ ॥
 विपुल उवाच । ब्रह्मर्षे मिथुनं किन्तत् के च ते पुरुषा
 विभो । ये मां जानन्ति तस्मै यस्यां ज्ञं परिपूज्यसि ॥ ३ ॥

देवधर्मीवाच । वरै तन्निबुनं ब्रह्मचरोरात्रं हि विधिं तत् ।
 चक्रवत् परिवर्त्तत तत्ते जानाति दुष्कृतम् ॥ ४ ॥ यै च ते पुत्र्या
 विप्रं यच्चैर्दीक्षन्ति कष्टवत् । ऋतून् स्नानभिक्षानीहि ते ते जानन्ति
 दुष्कृतम् ॥ ५ ॥ न मां कश्चिद्विजानीत इति कृत्वा न विश्ववेत् ।
 नरो रक्षसि पापात्मा पापकं कर्म वै दिव ॥ ६ ॥ कुर्वाणं हि
 नरं कर्म पापं रक्षसि सर्वदा । पश्यन्ति ऋतवद्यापि तथा दिन-
 निक्षिप्यन् ॥ ७ ॥ तथैव हि भवेयुस्ते लोकाः पापकृतो यथा ।
 कृत्वा नाचक्षतः कर्म मम तच्च वद्याकृतम् ॥ ८ ॥ ते त्वां दुर्धञ्जितं
 दृष्ट्वा गुरोः कर्मानिवेदकम् । स्मरन्तस्तथा प्राङ्मुखो यथा मृत-
 वान् भवान् ॥ ९ ॥ पक्षोरात्रं विजानीति ऋतवद्यापि निषिध्यः ।
 पुरुषे पापकं कर्म शुभं वाशुभकर्मिणः ॥ १० ॥ तत् त्वा मम
 यत् कर्म व्यभिचाराद्व्याजकम् । नास्मानमिति जानन्तस्ते
 त्वामाङ्गस्तथा दिव ॥ ११ ॥ तेनैव हि भवेयुस्ते लोकाः पापकृतो
 यथा । कृत्वा नाचक्षतः कर्म मम यच्च त्वया कृतम् ॥ १२ ॥
 त्वया यस्या च दुर्धत्ता रक्षितुं प्रमदा दिव । न च त्वं कृतवान्
 किञ्चिद्देनः प्रीतोऽजि तेन ते ॥ १३ ॥ यदि त्वहं त्वां दुर्धत्तमद्राक्षं
 दिवसत्तम । धर्मेवं त्वामहं क्रोधात् नोऽप्राप्तिं विचारया ॥ १४ ॥
 पश्यन्ति पुरुषे नार्यैः पुंसां लोकाश्च पुष्कलः । पश्यन्ता रक्षतः
 चापोऽभविष्यन्ते मतिश्च मे ॥ १५ ॥ रक्षिता च त्वया तात मम
 चापि निवेदिता । यच्च ते प्रीतिमान् पुत्र स्वस्वः स्वर्गं गमिष्यन्ति
 ॥ १६ ॥ इत्युक्त्वा विपुलं प्रीतो देवधर्मा महावृषिः । सुमोह-
 क्षर्गमास्त्रात्तं वदमाक्षैः सविद्यकः ॥ १७ ॥ इदमास्त्रातवांश्चापि
 मनास्त्रान् महासुनिः । नार्कंष्टेवः पुरा राजन् गङ्गाकुक्षे कथा-
 क्तरे ॥ १८ ॥ तस्माद्ब्रवीमि पार्थ त्वां स्त्रियो रक्षाः सर्वैव च ।
 उभयं दृष्ट्वाते तासु घतर्तं साध्यसाधु वा ॥ १९ ॥ स्त्रियः साध्यो
 महाभागाः समस्तालोकमातरः । धारयन्ति महीं राजस्त्रिणां

स्वनकाननाम् ॥ २० ॥ यथाध्वज्यापि दुर्गताः कुलजः पाप-
निचदाः । विज्ञेया लक्षणे दुर्गैः स्वगात्रसङ्घर्षैर्नृप ॥ २१ ॥ एव-
मेताः सुरज्या वै शक्याः कर्तुं महात्मभिः । यथा राजादूर्ग-
न शक्या रक्षितुं स्त्रियः ॥ २२ ॥ एता हि मनुजव्याघ्र तीक्ष्णा-
तीक्ष्णपराक्रमाः । नाशामस्ति प्रिवी नाम मैत्रुने सङ्गमेति वः
॥ २३ ॥ एताः कृत्याश्च कार्याश्च कृताश्च भरतर्षभ । न चैक-
स्त्रिभन्मन्थेताः पुरुषे पाण्डुनन्दन ॥ २४ ॥ नासां कोहो नरैः
कार्यस्तथैवेपी जनेश्वर । खिन्मास्याश्च भुञ्जीत धर्ममास्याश्च
चैव ह ॥ २५ ॥ निहन्त्यादन्यथा कुर्वन्नरः कौरवनन्दन । सर्वथा
राजशादूर्गल युक्तिः सर्वत्र पूज्यते ॥ २६ ॥ तेनैकेन तु रक्षा वै
विपुलेन कृता स्त्रियाः । नान्यः यत्कस्त्रिलोकेऽप्यिन् रक्षितुं नृप
वोषितम् ॥ २७ ॥

इत्यनुशासनपर्वणि शानुशासनिकपर्वणि विपुलोपाख्याने

त्रिचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४३ ॥

युधिष्ठिर उवाच । यन्मूलं सर्वधर्माणां स्वजनस्य ग्रहस्य
च । पित्रदेवातिथीनाञ्च तन्मै ब्रूहि पितामह ॥ १ ॥ यत्तं हि
सर्वधर्माणां धर्मश्चिन्त्यतमो मतः । कीदृशस्य प्रदेवा स्यात् कथ्येति
वसुधाधिप ॥ २ ॥

भीष्म उवाच । शीलवृत्ते समाश्रय विद्यां बोनिञ्च कर्म च ।
सद्भिरेवं प्रदातव्या कन्या गुणयुते वरे । ब्राह्मणानां सतानेष
ब्राह्मो धर्मो युधिष्ठिर ॥ ३ ॥ आवाञ्चमावहेदेवं वो ह्याहमु-
क्लतः । मिष्टानां सत्रिदाणाञ्च धर्म एव समातनः ॥ ४ ॥
आत्माभिप्रेतमुत्सृज्य कन्याभिप्रेत एव वः । अभिप्रेता च वा
वस्य तज्जै देवा युधिष्ठिर । गान्धर्वमिति तं धर्मं प्राङ्मूर्खेर्हृदि

जनाः ॥ ५ ॥ धनेन बहुधा व्रीक्षा संप्रसोक्त्य च दान्धवान् ।
 असुराणां नृपैतं वै धर्ममाहुर्मनीषिणः ॥ ६ ॥ इत्या हिता च
 व्रीक्षाणि वृद्धां वृद्धीं गृह्णात् । प्रसक्तं वृद्धं तात राक्षसो
 विचिन्त्यते ॥ ७ ॥ पञ्चानान्तु तयो धर्म्या दावधर्म्यो युधिष्ठिर ।
 दीपावहासुरसैव न कर्तव्यो कथञ्चन ॥ ८ ॥ ब्राह्मः चात्रोऽयं
 गान्धर्व एते धर्म्या नरर्षभ । पृथग्वा यदि वा मित्राः कर्तव्या
 नात्र संभवः ॥ ९ ॥ तिको भार्या ब्राह्मणस्य दे भार्य्यं क्षत्रिवस्य
 तु । वैश्यः स्वजात्यां विन्देत तास्त्रपत्यं समं भवेत् ॥ १० ॥
 ब्राह्मणी तु भवेच्छ्रेष्ठा क्षत्रिया क्षत्रिवस्य तु । रत्यर्ममपि शूद्रा
 स्त्रास्तेत्याहुः परे जनाः ॥ ११ ॥ अपत्यजस्य शूद्रायां न प्रय-
 श्मि साधवः । शूद्रायां जननञ्च विप्रः प्रायश्चित्तौ विधीयते
 ॥ १२ ॥ क्षिप्रदणो दृशवणो भार्य्यां विन्देत नभिकाम् । एक-
 विंशतिवर्षो वा सप्तवर्षमवाप्नुयात् ॥ १३ ॥ वस्यास्तु न भवेद्-
 भाता पिता वा भरतर्षभ । नोपयच्छेत ता जातु पुत्रिका-
 धर्मिणी हि सा ॥ १४ ॥ व्रीणि वर्षाण्युद्दीक्षेत कन्या ऋतुमती
 सती । चतुर्थे त्वय सम्प्राप्ते स्वयं भर्त्तरिर्मर्जयेत् ॥ १५ ॥ प्रजा
 न हीवती तस्या इतिच नरतर्षभ । अतोऽन्यथा वर्त्तमाना भवे-
 दास्या प्रजापतेः ॥ १६ ॥ असपिण्डा च वा मातुरसगोत्रा च
 वा पितुः । इत्येतामनुवच्छेत् तं धर्मं मनुरब्रवीत् ॥ १७ ॥

युधिष्ठिर उवाच । शुक्लमन्येन दत्तं स्याद्दशमीत्याह वापरः ।
 वसाह्न्यः प्रभाषितं धनमन्यः प्रदर्शयेत् ॥ १८ ॥ पाणिग्रहीता
 चान्यः स्यात् कस्य भार्या पितामह । तत्त्वं जिज्ञासमानानां
 चक्षुर्मवति नो भवान् ॥ १९ ॥

भीष्म उवाच । यत् किञ्चित् कर्म मानुष्यं संस्थानाव प्रह-
 ष्यते । मन्त्रव्यग्नितं तस्य नृपावादस्तु पातकः ॥ २० ॥ भार्या-
 पत्यव्निगाधार्थः विधीयाध्याय एव च । नृपोक्ते दण्डमर्हन्ति

नेत्याङ्गरपरे जनाः ॥ २१ ॥ न ह्यकामिनः सख्यां ननु र्वं प्रथ-
सति । यवधस्य न धर्मं ह वस्युषा धर्मकोपनम् ॥ २२ ॥ नैकान्तो
होष एकस्मिन्साहा केनोपपद्यते । धर्मतो वा प्रवच्छन्ति वाच
ब्रूयन्ति भारत ॥ २३ ॥ बन्धुभिः समनुज्ञाते मन्त्रहोमो प्रबो-
जयेत् । तथा सिध्यन्ति ते मन्त्रा नादत्तायाः कथञ्चन ॥ २४ ॥
वस्यस्य मन्त्रसमयो भार्यापत्नोर्मिषः कृतः । तमेवाङ्गरीवांश्च
वनासौ ज्ञातिभिः कृतः ॥ २५ ॥ इव हंतां पतिर्भाषी वेत्ति
धर्मस्य शासनात् । स दैवीं मानुषीं वाचममृतां पर्युदस्यति ॥ २६ ॥

मुष्णिष्ठिरुत्तवाच । कन्यायां प्राप्तशुक्लायां न्यायां हि दानजे-
हरः । धर्मकामार्थसम्पत्तो वाच्यमदानृतं न वा ॥ २७ ॥ तस्मि-
न्नुभयतो होषि कुर्वन् श्रेयः समाचरेत् । अयं नः सर्वधर्माणां
धर्मश्चिन्त्यतमो मतः ॥ २८ ॥ तत्त्वं जिज्ञासमानानां चक्षुर्मन्दतु नो
भवान् । तदेतत् सर्वमाचक्षु न हि दृष्यामि कथ्यताम् ॥ २९ ॥

भीष्म उत्तवाच । नैव निष्ठाकरं शुक्लं ज्ञात्वासीत्तेन नाङ्गतम् ।
न हि शुक्लपराः सन्तः कन्यां ददति कर्हिचित् ॥ ३० ॥ अग्नौ-
गुणैरुपेतन्तु शुक्लं याचन्ति बान्धवाः । यज्जहृत्वा वक्ष्यन्ति वो
दद्यादनुकूलतः ॥ ३१ ॥ यच्च तासु ददत्येवं न शुक्लं विद्वतो न
वः । प्रतिपद्यन् भवेद्देवमेव धर्मः सनातनः ॥ ३२ ॥ शास्त्राणि
भवन्ति कन्यामिति पूर्वं नमादितम् । यी चैवाङ्गर्वे च नाङ्गर्वे
चावच्छं वदन्मुत ॥ ३३ ॥ तस्मादाप्यज्ञात् मायेर्वाचवन्ति पर-
स्परम् । कन्यावरः पुरा दत्तो मरुद्भिरिति नः श्रुतम् ॥ ३४ ॥
नानिष्टाय प्रदातव्या कन्या इत्यपि चोदितम् । तत्क्षुण्णं काम-
मूलस्य प्रजनस्येति मे मतिः ॥ ३५ ॥ समीप्य च वक्ष्यन् होषान्
संवासादिति पाण्डवोः । यथा निष्ठाकरं शुक्लं न ज्ञात्वासीत्तथा
शृणु ॥ ३६ ॥ अहं विचित्रवीर्यस्य रे कन्ये समुदावहन् । जिज्ञा-
स्य मागधान् सर्वान् काशीनय च कोपलान् ॥ ३७ ॥ यदीतपाक्षि-

दैकाशीत् प्राप्तशुक्लापराभवत् । कन्याप्राप्तीता तत्रैव विवर्णा
 इति ने पिता । अन्नवीहतरां कन्याभावहेति च कीरवः ॥ ३८ ॥
 अथान्यानपमच्छ बह्वमानः पितुर्वचः । अतोव चस्य धर्मच्छा
 पितुर्मध्यधिकामवत् ॥ ३९ ॥ ततोऽहमब्रुवं राजन्वाचारेषु दिदं
 वचः । आचारं तत्त्वतो वेत्तुमिच्छामि च पुनः पुनः ॥ ४० ॥
 ततो मयैवमुक्ते तु वाक्ये धर्मभूताम्बरः । पिता मम महाराज
 वाङ्मोको वाक्यमब्रवीत् ॥ ४१ ॥ यदि वः शुक्लतो निष्ठा न
 पाणिग्रहणासया । साक्षात्तरमुपासीत प्राप्तशुक्लामिति कृतम्
 ॥ ४२ ॥ न हि धर्मविदः प्राहुः प्रमाणं वाक्यतः कृतम् । येषां
 वै शुक्लतो निष्ठा न पाणिग्रहणासया ॥ ४३ ॥ प्रसिद्धं नाशितं
 हाने नैषां प्रत्यायने पुनः । धीमन्यन्ते क्रयं शुक्लं न ते धर्मविदो
 मराः ॥ ४४ ॥ न चैतेभ्यः प्रदातव्या न बोद्धव्या तच्चाविधा । न
 चेव भार्या क्लेतव्या न विक्रया कथञ्चन ॥ ४५ ॥ यी च क्रीयन्ति
 दासीषु विक्रीयन्ति तत्रैव च । भवेत्तेषां तत्रा निष्ठा सुख्यानां
 पापचेतसाम् ॥ ४६ ॥ अस्मिन्मर्त्ये सत्यमन्तं पर्येषच्छ्रुतं वै जनाः ।
 कन्यायाः प्राप्तशुक्लायाः शुक्लदः प्रथमं गतः ॥ ४७ ॥ पाणि-
 प्राप्तीता चान्यः स्यादस्य नो धर्मसंभवः । तन्मन्दिनि महाप्राज्ञ
 जं हि वै प्राज्ञसम्मतः ॥ ४८ ॥ तत्त्वं जिज्ञासमानानां च दुर्मवत्
 नो भवान् । तानेवं ब्रुवतः सर्वान् सत्यवान् वाक्यमब्रवीत् ॥ ४९ ॥
 ब्रजेष्टं तत्र दैवा स्यात्काय कार्या विचारणा । कुर्वते जीवतो-
 ऽप्येवं वृत्ति नैवास्ति संभवः ॥ ५० ॥ दिवरं प्रविष्टुं कन्या तथे-
 हापि तपः पुनः । तनेवानुव्रता भूत्वा पाणिप्राहस्य कान्यव्या ॥ ५१ ॥
 जिज्ञास्येवन्तु नैवापिदपरेषां यनैरपि । इति धी संवदन्त्यत्र त
 एवं निश्चयं विदुः ॥ ५२ ॥ तत् पाणिग्रहणात् पूर्वमन्तरं कल
 वर्तते । सर्वमङ्गलमन्त्रा वै तत्रा वाह्यस्तु पातकः ॥ ५३ ॥ पाणि-
 ग्रहणमन्त्राणां निष्ठा स्यात् सप्तमे षडि । पाणिप्राहस्य भार्या

स्वायस्य चाङ्गिः प्रदीयते ॥ ५३ ॥ इति ह्येवं ब्रह्मणः त एव
निवयं विदुः । यनुकूलायनृवंशां भ्रात्रा इक्षानुपात्रिकान् ।
परिक्रम्य यथाभ्यायं भार्यां विन्देत् द्विकीर्तनः ॥ ५५ ॥

इत्यनुशासनपर्वणि यानुशासनिकपर्वणि विवाहकर्मणि

चतुश्चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४५ ॥

युधिष्ठिर उवाच । कन्यायाः प्राप्तशुल्कायाः प्रतिघेनास्ति
कथनम् । तत्र का प्रतिपत्तिः स्यात्तस्मै ब्रूहि पितामह ॥ १ ॥

भीष्म उवाच । या पुत्रकस्य ऋदस्य प्रतिपाद्या तदा भवेत् ।
अथ चेन्नाहरेत् शुल्कं क्रीता शुल्कप्रदस्य सा ॥ २ ॥ तस्यार्थ-
ऽपत्यमीहेतुं येन न्यायेन यज्जुयात् । न तस्मान्मन्वत् कार्यं
कश्चित् कुर्वीत किञ्चन ॥ ३ ॥ स्वयं वृतेन सावित्री पित्रा वै
प्रत्यपद्यत । तत्तस्याग्रे प्रशंसन्ति धर्मज्ञा नैतरे जनाः ॥ ४ ॥
एतत्तु नापरे चक्रुरपरे जातु साधवः । साधूनां पुत्रा वारो
गरीवान् धर्मलक्षणः ॥ ५ ॥ अस्मिन्नेव प्रकरणे सङ्गुर्वीक्यमब्र-
वीत् । नम्रा विदेहराजस्य जनकस्य महात्मनः ॥ ६ ॥ असदा-
चरिते मार्गे कथं स्यादनुकीर्तनम् । अथ प्रश्नः संप्रयो वा वता-
मेवमुपासमेत् ॥ ७ ॥ असदिव हि धर्मस्य प्रदानं धर्मं यासुरः ।
नानुशुश्रुम जात्येतामिमां पूर्वेषु कर्मसु ॥ ८ ॥ भार्यापत्योर्हि
सम्बन्धः स्त्रीपुंसोः सत्य एव तु । इतिः साधारणो धर्म इति चाह
स पार्श्विवः ॥ ९ ॥

युधिष्ठिर उवाच । अथ केन प्रमाणेन पुंसामादीक्षते धनम् ।
पुत्रवच्च पितृह्यस्य कन्या भवितुमर्हति ॥ १० ॥

भीष्म उवाच । यथैवात्मा तथा पुत्रः पुत्रेण दुहिता वना ।
नम्यामात्मनि तिष्ठत्यां कथमन्यो धनं हरेत् ॥ ११ ॥ नातुच

कीर्तुं यत् स्यात् कुमारोभाग एव सः । दौहित्र एव तद्विक्र-
यपुत्रस्य पितुर्हरेत् ॥ १२ ॥ इहाति हि स पित्र्यान् वै पितु-
र्वातामहस्य च । पुत्रदौहित्रयोरेव विधीषो नास्ति धर्मतः ॥ १३ ॥
अन्यत्र जामवा मार्कं प्रजानां पुत्र ईक्षते । दूहिताम्यत्र जातेन
पुत्रेणापि विधीयते ॥ १४ ॥ दौहित्रकेण धर्मेण नात्र पश्चामि
कारणम् । विक्रीतासु हि ये पुत्रा भवन्ति पितुरेव ते ॥ १५ ॥
असूयवस्त्वधर्मिष्ठाः परस्त्रादायिनः षष्ठाः । पासूरादधिसन्नाता
धर्माद्विषमवृत्तयः ॥ १६ ॥ यत्र गाथा वयोद्वीताः कीर्तयन्ति
पुराविद्ः । धर्मज्ञा धर्मशास्त्रेषु निवृद्धा धर्मसेतुषु ॥ १७ ॥ यो
मनुष्यः स्वर्गं पुत्रं विक्रीय धनवच्छति । कन्यां वा जीवितार्थाय
सः शुल्केन प्रवच्छति ॥ १८ ॥ सप्तावरे नद्याधोरे निरये काश-
काक्षयि । स्वेदं मूत्रं पुरीषञ्च तच्छिषूः समवृते ॥ १९ ॥ पार्श्वे
गोमिथुनं शुल्कं केचिदाहुर्मृपैव तत् । अल्पो वा वद्ध वा राजान्
विक्रयस्त्याजदेव सः ॥ २० ॥ यद्यप्यार्चरितः केषितु नैव धर्मः
सनातनः । अन्येषामपि दृष्टान्ते लोकातः संप्रवृत्तयः ॥ २१ ॥
वय्नां कुमारीं वक्षतो ये तां समुपभुञ्जते । एते पापस्य कर्त्तार-
स्तमस्यन्ते च धरते ॥ २२ ॥ अन्योऽप्यथ न विक्रीयो मनुष्यः किं
पुनः प्रजाः । अधर्ममूलैर्हि धनैस्तैर्न धर्मोऽयं कथन ॥ २३ ॥

इत्यनुषासनपर्वणि पानुषासनिकपर्वणि विज्ञाद्वक्यने

पञ्चवत्सार्चिषोऽध्यायः ॥ ४५ ॥

भीष्म उवाच । प्राचेतसस्य वचनं कीर्तयन्ति पुराविद्ः ।
वय्नां किञ्चिन्नादहते ज्ञातवो न स विक्रयः ॥ १ ॥ अर्चणं तत्
कुमारीणामानुषस्यतमञ्च यत् । सर्वञ्च प्रतिदियं स्यात् कन्यायै
तद्विषयतः ॥ २ ॥ पितृभिर्भातृभिश्चापि स्वयुरेरेव दीवरीः । पूज्या

भूवदितव्याश्च बहुकल्याणमोक्षदुःखिः ॥ १ ॥ अहि वै स्त्री न
 होयेत पुमांश्च न प्रमोदयेत् । अमनोदात् पुनः पुंश्च प्रजनो न
 वर्धते ॥ ४ ॥ पूज्या आशुवितव्याश्च स्त्रियो नित्यं कलाधिपः ।
 स्त्रियो वरश्च पूज्यन्ते रमन्ते तत्र दिवताः ॥ ५ ॥ अपूजिताश्च
 वनेताः सर्वास्तवापन्नाः स्त्रियाः । तदा चैतत् कुलं नास्ति कदा
 मोक्षन्ति मानवः ॥ ६ ॥ बाभौग्नानि ग्रीहानि निहृताभीष्ट
 कृत्या । नैव ज्ञान्ति न वर्धन्ते स्त्रिया होनानि पात्रिण ॥ ७ ॥
 स्त्रियः पृथां परिददौ मनुजिगमिषुर्द्विवद् । अयस्याः स्वल्पक्रीपीनाः
 सुहृदः सत्यजिह्ववः ॥ ८ ॥ ईर्ष्यो मानकामाश्च वृथा च सुहृदो-
 ऽनुधाः । स्त्रियस्तु मानमर्हन्ति ता मानवत मानव ॥ ९ ॥
 स्त्रीमृत्यो हि वै धर्मो रतिमोगाश्च केवलाः । परिहृत्यैव मम-
 स्वारास्तदावत्ता भवन्तु वः ॥ १० ॥ उत्पादनमपत्यं जातस्य
 परिपाजनम् । प्रीत्यर्थं कोकवाद्यायाः पश्यतः स्त्रीमिदं ॥ ११ ॥
 संन्यमानाश्चैता हि सर्वकार्याण्यवाप्स्यथ । विदित्वा तदुद्धृता
 चात्र श्लोकमगावत ॥ १२ ॥ नास्ति यश्चक्रिवा काश्चित् आहं
 गोपवासकम् । धर्मः स्वमर्तृपुत्रपूया तया स्वर्गं लयन्मुत ॥ १३ ॥
 पिता रक्षति कोमारे भर्ता रक्षति बौधने । पुत्राश्च स्वाविरे
 भावे न स्त्री स्वातन्त्र्यमर्हति ॥ १४ ॥ स्त्रिय एताः स्त्रियो नाम
 कृत्याणां भूतिमिच्छताः । पाशिता निमज्जीताश्च स्त्रीः स्त्री भवति
 भारत ॥ १५ ॥

इत्यनुशासनपर्वणि चानुशासनिकपर्वणि स्त्रीप्रशंसायां

अष्टचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४६ ॥

युधिष्ठिर उवाच । सर्वथास्त्रविधानञ्च राजधर्मभर्तावर ।
 अतीव संभवच्छेत्ता भवान् वै प्रथितः क्षितौ ॥ १ ॥ कश्चिपु

NOTICE.

The Datavya Bhadrata Karyalaya has sustained an irreparable loss. Its manager, Babu Durga Charan Banerjee, breathed his last on the 30th of July. In him this Institution has lost one whose place it will not be easy to fill. Babu Durga Charan was an eminent Sanskrit scholar, his forte having been ancient Sanskrit literature. He was regarded an authority on the Mahabharata, the Ramayana, and the Puranas. He was not only well versed in Sanskrit, but his attainments in English also were respectable. He could thus bring a judgement aided by western methods of thinking to bear upon all abstruse and contested passages of our scriptures, and his success has been singular. In him the Karyalaya, therefore, has lost a pillar of strength.

Further, he used to supervise the work of the office. In this capacity, he used to discharge his duties with a single-heartedness that could be expected only of him or his like. I had frequently to leave Calcutta on business, for the purpose of collecting funds. The office, on those occasions remained in the sole charge of Babu Durga Charan, and it is my peculiar pleasure to record that not in a single instance had I any cause to complain of the way in which the Babu discharged his duties.

Owing to the scantiness of funds, the remuneration the Babu used to draw was hardly sufficient to meet all the demands of the large family. Yet, such was his contented disposition that he never asked for a higher remuneration.

The death of the deceased, sufficiently regrettable on other grounds, is specially so under the present circumstances of the Karyalaya. The institution is at present engaged on six several publications, viz. a Bengali translation of the Mahabharata, about to be completed; two editions of the English Mahabharata, one consisting of the first twenty-four parts, and the other of the remaining portion; and three editions of the Sanskrit Mahabharata in three equal portions. That at such a juncture the Karyalaya should suddenly be deprived of the ripe scholarship and the able management of Babu Durga Charan, cannot but be considered as a heavy calamity to it. All well-wishers of the Institution will certainly sympathise with us in the loss we have sustained. The deceased has left a widow, a widowed daughter, and two sons yet at school utterly unprovided for.

A short notice of the life and character of the deceased will be published as soon as possible, with an account of his principal works.

Printed and Published by Pratap Chandra Roy,

चित्तु संघयो मेऽस्ति तस्ये हृदि पितामह । जातेऽस्मिन् संघे
जन्मान् पुच्छेन कथन ॥ २ ॥ यथा नरेण कर्तव्यं धर्ममा-
वर्तिता । एतत् सर्वं महाबाहो भवान् व्याख्यातमर्हति
॥ चतस्रो विहिता भार्या ब्राह्मणस्य पितामह । ब्राह्मण्यो
यथा वैष्णवा गृहा च रतिमिच्छतः ॥ ४ ॥ तत्र जातेषु पुत्रेषु
पुत्रां कुरुसत्तम । चागुपूर्वस्य कस्तेषां पितरं दावाद्यमर्हति
॥ ५ ॥ केन वा किं ततो ह्यर्थं पितृविक्तात् पितामह । एत-
दस्माभि कथितं विभागस्थेषु च स्मृतः ॥ ६ ॥

मौन उवाच । ब्राह्मणः सत्रियो वैश्वस्वयो वर्णा दिवा-
नयः । एतेषु धर्मो विहितो ब्राह्मणस्य युधिष्ठिर ॥ ७ ॥
यस्याह वा लोभात् कामादापि परस्तपः । ब्राह्मणस्य भवेत्
गृहा न तु दृष्टान्ततः स्मृता ॥ ८ ॥ गृहां प्रवनमारोत्य ब्राह्मणो
यात्यधोगतिम् । प्रायश्चित्तोचते चापि विधिदृष्टेन कर्मणा ॥ ९ ॥
तत्र जातेष्वपत्येषु द्विगुणं स्याद्युधिष्ठिर । चापद्यमानमकल्पन्तु
संप्रवक्ष्यामि भारत ॥ १० ॥ सप्तस्य गोत्रयो दानं यत् प्रदान-
तमं भवेत् । ब्राह्मणस्यास्तदरेत् पुत्र एकांशं वै पितुर्हेनात् ॥ ११ ॥
पुत्रस्तु द्रव्या कायं ब्राह्मणस्य युधिष्ठिर । तत्र तेनैव हस्त्यर्था-
वकारोपाः पितुर्हेनात् ॥ १२ ॥ सत्रिवावास्तु चः पुत्रो ब्राह्मणः
कोऽप्यसंघवः । च तु नातुर्विधियं लीनं चान् हस्तं नयेति ॥ १३ ॥
वर्षं द्वितीयं जातस्तु वैष्णवां ब्राह्मणाहपि । द्विरंशस्तेन हस्त्यो
ब्राह्मणस्याहयुधिष्ठिर ॥ १४ ॥ गृहावां ब्राह्मण्याज्जातो नित्या-
दिवधनः स्मृतः । अस्मदापि प्रदातव्यं गृहापुत्राव भारत ॥ १५ ॥
यथा प्रविभक्तस्य धनस्यैव भवेत् क्रमः । स्वर्णासु तु जातानां
तन् भागान् प्रकल्पयेत् ॥ १६ ॥ च ब्राह्मणान्तु मन्यन्ते गृहा-
धर्मैरपुष्पात् । त्रिषु वर्षेषु जातो हि ब्राह्मणाद्ब्राह्मणो भवेत्
॥ १७ ॥ स्मृताश्च वर्णावतारः पञ्चमो नाधिगम्यते । हरेण

इयमे भागं शूद्रापुत्रः पितुर्दत्तात् ॥ १८ ॥ तत्तु दत्तं शरेत्
 पित्रा नादत्तं हत्तमर्हति । शरस्य हि धनं दीवं शूद्रापुत्राव
 भारत ॥ १९ ॥ आतृष्यत्यपरो धर्मो इति तस्मै प्रदीयते । यच्च
 तत्र समुत्पन्नं गुणायैवोपपद्यते ॥ २० ॥ यदाद्येयं स पुत्रः स्वाह-
 पुत्रो यदि वा भवेत् । नाधिकं दद्याद्वाह्याच्छूद्रापुत्राय भारत
 ॥ २१ ॥ वैवाय्विकादृषदा भक्तादधिकं स्याद्विप्रस्य तु । यजेत
 तेन द्रव्येण न तृया साधयेद्वनम् ॥ २२ ॥ तिस्रस्त्योपरो दाव-
 स्त्रियै देवो धनस्य वै । भर्ता तच्च धनं दत्तं यथाहं भोक्तुमर्हति
 ॥ २३ ॥ स्त्रीणान्तु पतिनायाद्यमुपभोगफलं कृतम् । नाप-
 हारं स्त्रियः कुर्यात् पतिवित्तात् कथञ्चन ॥ २४ ॥ स्त्रियास्तु
 यद्वेदितं पित्रा दत्तं युधिष्ठिर । ब्राह्मण्यास्तद्वरेण कन्या
 यथा पुत्रस्तथा हि सा ॥ २५ ॥ आ हि पुत्रममा राजन् विदित्वा
 कुरुनन्दन । एषमेव समुद्दिष्टो धर्मो वै भरतर्षभ । एतं धर्मा-
 मनुकृत्य न तृया साधयेद्वनम् ॥ २६ ॥

युधिष्ठिर उवाच । शूद्रायां ब्राह्मणाज्जातो यद्यह्येयधनः
 स्रुतः । केन प्रतिविधिषिण् दयमाश्रयस्य दीयते ॥ २७ ॥ ब्राह्मणां
 ब्राह्मणाज्जातो ब्राह्मणः स्यान्न संशयः । अत्रिवायां तत्रैव
 स्याद्वैद्यायामपि चैव हि ॥ २८ ॥ कस्मात्तु विधमं भागं
 भजेरन्नृपसत्तम । यदा सर्वे तयो वर्णास्त्रयोक्ता ब्राह्मणा
 इति ॥ २९ ॥

भीष्म उवाच । दारा इत्युच्यते लोके नान्निर्केन परस्म्य ।
 प्रोक्तेन चैव नास्त्रायं विधीयः समन्वान् भवेत् ॥ ३० ॥ तिस्रः
 कृत्वा पुरा भार्या पश्चाद्विन्देत् ब्राह्मणी । सा ल्येष्टा सा च पूज्या
 स्यात् सा च भार्या गरीयसी ॥ ३१ ॥ स्नानं प्रसाधनं भर्तु-
 र्हेतुषावनमस्कृतम् । इयं कथञ्च यद्यान्यदस्मैयुक्तं यद्वै भवेत्
 ॥ ३२ ॥ न तस्यां जातु तिष्ठन्त्यामन्या तत् कर्तुमर्हति । ब्राह्मणी

सर्वे सुखांश्च ब्राह्मणस्य युधिष्ठिर ॥ ३३ ॥ अन्तः पानञ्च माखञ्च
 वाक्चास्यामरगानि च । ब्राह्मण्येतानि देवानि भर्तुः सा हि
 गरीवसी ॥ ३४ ॥ मनुनामिदितं यास्यं वच्चापि कुरुनन्दन ।
 यथाप्येय महाराज दृष्टो धर्मः मनातनः ॥ ३५ ॥ अथ वेदम्यथा
 कुर्याद्वदि कामादयुधिष्ठिर । यथा ब्राह्मणचण्डालः पूर्वदृष्ट-
 स्तथैव सः ॥ ३६ ॥ ब्राह्मण्याः सदस्यः पुत्रः क्षत्रियायाश्च यो
 भवेत् । राजन् विप्रो वस्त्वत्र वर्णशोकमयोरपि ॥ ३७ ॥
 न तु ज्ञात्या समा लोके ब्राह्मण्याः क्षत्रिया भवेत् । ब्राह्मण्याः
 प्रथमः पुत्रो भूयान् स्याद्राजसत्तम ॥ ३८ ॥ भूयो भूयोऽपि
 संख्यैः पितृविन्नादयुधिष्ठिर । यथा न सदृशी जातु ब्राह्मण्याः
 क्षत्रिया भवेत् ॥ ३९ ॥ क्षत्रियायास्तथा वैष्णवा न जातु सदृशी
 भवेत् । शीघ्रं राज्यञ्च कोपय क्षत्रियाणां युधिष्ठिर ॥ ४० ॥
 विहितं दृक्ते राजन् मागरान्ता च मेदिनी । क्षत्रियो हि
 स्वधर्मेण त्रियं प्राप्नोति भूयसीम् ॥ ४१ ॥ राजदण्डधरो राजन्
 रक्षा नान्यत्र क्षत्रियात् । ब्राह्मणा हि महाभागा देवानामपि
 देवताः ॥ ४२ ॥ तेषु राजन् प्रवर्त्तन् पूजया विधिपूर्वकम् ।
 प्रणीतवृद्धिभिर्गाला धर्मं यावद्व्रतमञ्जयम् ॥ ४३ ॥ क्षुध्यमानं
 स्वधर्मेण क्षत्रियो ह्येव रक्षति । दस्युभिर्हि बभ्राणञ्च धनं दारांश्च
 सर्वशः ॥ ४४ ॥ सर्वेषामेव वर्णानां छाता भवति पार्श्विकः ।
 भूवान् स्यात् क्षत्रियापुत्रो वैष्णवापुत्राश्च संशयः । भूयस्तेनापि
 चर्तव्यः पितृविन्नादयुधिष्ठिर ॥ ४५ ॥

युधिष्ठिर उवाच । उक्तं ते विधिवद्राजन् ब्राह्मणस्य पिता-
 मह । इतरेषास्तु वर्णानां कथं वै नियमो भवेत् ॥ ४६ ॥

भीष्म उवाच । क्षत्रियस्यापि भार्य्यं वै विहितं कुरुनन्दन ।
 तृतीया च भवेत्कृद्रा न तु दृष्टान्ततः कृता ॥ ४७ ॥ एष एव
 क्रमो हि स्यात् क्षत्रियाणां युधिष्ठिर । यदृथा तु भवेत् कार्यं

क्षत्रिवस्व जनाधिप ॥ ४८ ॥ क्षत्रियावा हरेत् पुत्रवतुसीमां
 पितुर्दनात् । युवावहारिकं वच्च पितुः स्यात् स हरेत्तु तत्
 ॥ ४९ ॥ वैश्यापुत्रस्तु भागांस्त्रीन् शूद्रा पुत्रस्तवाष्टमम् । सोऽपि
 दत्तं हरेत् पित्रा नादत्तं हर्तुमर्हति ॥ ५० ॥ एवैव हि भवेत्
 वैश्यस्य कृत्स्नन्दनम् । द्वितीया तु भवेच्छूद्रा न तु दृष्टान्ततः कृता
 ॥ ५१ ॥ वैश्यस्य वर्तमानस्य वैश्यावां भरतर्षभ । शूद्रावाञ्चापि
 कौन्तेय तयोर्विनिवमः कृतः ॥ ५२ ॥ पञ्चधा तु भवेत् कार्यं
 वैश्यस्व भरतर्षभ । तयोरपत्ये वञ्चामि विभागस्तु जनाधिप
 ॥ ५३ ॥ वैश्यापुत्रेण हर्तव्यावत्प्राचीनाः पितुर्दनात् । पञ्चमस्तु
 कृतो भागः शूद्रापुत्राव भारत ॥ ५४ ॥ सोऽपि दत्तं हरेत् पित्रा
 नादत्तं हर्तुमर्हति । त्रिभिर्वर्णैः सदा ज्ञातः शूद्रोऽद्वैयधनो
 भवेत् ॥ ५५ ॥ शूद्रस्य स्यात् सर्वणैव भार्या नान्या कञ्चन ।
 समभागाच्च पुत्राः स्युर्यदि पुत्रघतं भवेत् ॥ ५६ ॥ ज्ञातानां
 समवर्णायाः पुत्राणामविशेषतः । सर्वेषामेव वर्णानां समभागा
 घनात् कृतः ॥ ५७ ॥ ज्येष्ठस्य भागो ज्येष्ठः स्यादिकोऽंशो स
 प्रधानतः । एष दावविधिः पात्रं पूर्वमुक्तः स्वधनुषा ॥ ५८ ॥
 समवर्णासु ज्ञातानां विशेषोऽस्त्वपरो दृष्टः । विवाहवैधित्यतः
 पूर्वः पूर्वी विप्रपत्नैः ॥ ५९ ॥ हरेज्ज्येष्ठः प्रधानांशमेकं तुखास्तु
 तैश्चपि । मध्यमो मध्यमज्ञैव कनीयास्तु कनीयसः ॥ ६० ॥ एवं
 ज्ञातिषु सर्वासु स्ववर्णाः खेष्टतां गताः । महर्षिरपि चैतद्वै
 मारीचः कण्डपोऽब्रवीत् ॥ ६१ ॥

इत्यनुशासनपर्वणि शानुशासनिकपर्वणि रिक्खविभाग

कथने सप्तवर्णाविंशोऽध्यायः ॥ ४७ ॥

पुष्टिद्विर उवाच । यर्षाज्याहा कामाहा वर्णानाञ्चाप्य-

विद्ययात् । अद्यानादापि वर्णानां जायते वर्णसङ्करः ॥ १ ॥
 तेषामेतेन विधिना जातानां वर्णसङ्करे । को वर्णः कानि कर्माणि
 तेषां ब्रूहि पितामह ॥ २ ॥

जीम उवाच । चतुर्वर्ण्यं कर्माणि चतुर्वर्ण्यं वैवस्वतम् ।
 सङ्कृतं च हि वर्णार्थं पूर्वमेव प्रजापतिः ॥ १ ॥ भार्गवतस्यो
 विप्रस्य ह्योरात्मा प्रजायते । धानपूर्व्याहोर्होमो मातृजात्यो
 वसुवतः ॥ ४ ॥ परं यवाद्वाङ्मनस्यैव पुनः शूद्राद्युतं पराशवं
 तमाहुः । शुश्रूषकः स्वस्य कुलस्य स स्यात् स्वचारितं नित्यमस्यो
 न ज्ञेयात् ॥ ५ ॥ सर्वानुपायानय सन्मृषाव समुद्धरेत् स्वस्य
 कुलस्य तन्मम । ज्येष्ठो ज्योत्स्नानय यो हिजस्य शुश्रूषया दान-
 पराशणः स्यात् ॥ ६ ॥ तिस्रः सत्रियमस्यन्धात् ह्योरात्मास्य
 जायते । हीनवर्णास्तृतीयायां शूद्रा उवाच इति कृतिः ॥ ७ ॥
 हे वापि भार्य वैश्वस्य ह्योरात्मास्य जायते । शूद्रा शूद्रस्य
 चाप्येका शूद्रमेव प्रजायते ॥ ८ ॥ यतोऽवशिष्टस्वधर्मो शुद्धदार्-
 प्रधर्षकः । वाङ्मं वर्णं जनयति चतुर्वर्ण्यविगर्हितम् ॥ ९ ॥
 विप्रायां सत्रिवो वाङ्मं सूनं स्तोमक्रियापरम् । वैश्वो वैद्विह-
 व्वापि बौद्धस्यमपवाङ्मितम् ॥ १० ॥ शूद्रवाङ्मासमत्पुत्रं वध्वं
 वाङ्मवाचिनम् । ब्राह्मण्यां संप्रजायन्त इत्येते कुलपांशनाः ।
 एते मतिमतां स्रष्टु वर्णसङ्करजाः प्रभो ॥ ११ ॥ बन्दी तु जायते
 वैश्यान्नागस्यो वाक्यजीवनः । शूद्राजिजादो मत्स्यपुः सत्रिवाचां
 व्यतीकृतात् ॥ १२ ॥ शूद्रादायोगवशापि वैश्यानां ग्राम्यव-
 क्षिणः । ब्राह्मणैरप्रतिपाद्यस्तथा स्वधर्मजीवनः ॥ १३ ॥ एतेपि
 सङ्कृतान् वर्णान् जनयन्ति स्वबोनिषु । मातृजात्यां वसु-
 वन्ते ज्येष्ठो हीनबोनिषु ॥ १४ ॥ तथा चतुर्षु वर्णेषु ह्योरा-
 त्मास्य जायते । धानस्यार्थात् प्रजायन्ते तथा वाङ्माः प्रधानतः
 ॥ १५ ॥ ते वापि सङ्कृतं वर्णं जनयन्ति स्वबोनिषु । परस्परस्य

आत्मानमाध्याति हि कर्मभिर्नरः सुधीश्चरितकुसैः सुभाशुभैः ।
प्रगष्टमप्यायु कुलं तथा नरः पुनः प्रकाशं कुरुते स्वकर्मतः ॥ ४८ ॥
योनियेतासु सर्वासु सङ्कीर्णास्त्रितरासु च । यदात्मानं न जन्-
वेदुधस्तां परिवर्जयेत् ॥ ५० ॥

इत्यनुयासनपर्वणि यानुयासनिकर्षाणि वर्णसङ्घरकथने

षष्ठ्यन्तारिभ्योऽध्यायः ॥ ४८ ॥

युधिष्ठिर उवाच । ब्रूहि तात कुसुयेष्ठ वर्णानां त्वं पृथक्
पृथक् । कौटुम्बाः कौटुम्बाद्यापि पुत्राः कस्य च के च ते ॥ १ ॥
विप्रवादाः सुवहवः यूयन्ते पुत्रकारिताः । यत्र भी मुञ्चतां
राजन् संभयं च्छेत्तुमर्हति ॥ २ ॥

भीष्म उवाच । आत्मा पुत्रस्तु विज्ञेयस्तस्यानन्तरजसैः ।
निरुक्तजत्र विज्ञेयः सुतः प्रसूतजस्तथा ॥ ३ ॥ पतितस्य तु
भार्यायां भर्ता सुसमेतया । तथा दत्तवृत्तो पुत्रावभूदथ तथा-
परः ॥ ४ ॥ षड्पथ्यं सजाद्यापि कानीनापसदास्तथा । इत्येते
वै समाख्यातास्तान् विजानीहि भारत ॥ ५ ॥

युधिष्ठिर उवाच । षड्पथ्यं सजाः के स्युः के वाप्यपसा-
स्तथा । एतत् सर्वं वधातत्त्वं व्याख्यातुं मे समर्हसि ॥ ६ ॥

भीष्म उवाच । त्रिषु वर्णेषु ये पुत्रा ब्राह्मणस्य युधिष्ठिर ।
वर्णयोश्च इवोः स्यातां यो राजन्यस्य भारत ॥ ७ ॥ एको विष्णु-
वर्ण एवाय तस्मादेवोपसञ्चितः । षड्पथ्यं सजास्ते हि तस्मैवाप-
सदाऽङ्गु ॥ ८ ॥ वाङ्मातो ब्राह्मणवैद्यो च ब्राह्मण्यां सतिवास
च । वैशाखाद्यैव भूदस्य कथ्यन्तेऽपसदास्तथा ॥ ९ ॥ मातृको
वामकश्चैव द्वौ वैश्यायोपसञ्चितौ । ब्राह्मण्यां सतिवास
सतिवस्यैक एव तु ॥ १० ॥ ब्राह्मण्यां सतिवस्यैक इत्येतेऽप-
सदाः कृताः । पुत्रा येते न प्रक्यन्ते मिथ्याकर्तुं नराधिप ॥ ११ ॥

दुषिष्ठिर उवाच । सैवमं केचिद्वाङ्मः सुतं केचिन्नु ब्रह्म-
जम् । तुष्यावेतो सुतो कस्य तस्मै ब्रूहि पितामह ॥ १२ ॥
भीम उवाच । रेतसो वा भवेत् पुत्रस्ततो वा सैवजो
भवेत् । अशूढः समवं भिक्षेत्येतदेव निबोध मे ॥ १३ ॥
दुषिष्ठिर उवाच । रेतोऽं विद्म वै पुत्रं सैवजस्यागमः
कथम् । अशूढं विद्म वै पुत्रं भिक्षा तु समवं कथम् ॥ १४ ॥
भीम उवाच । पात्राजं पुत्रसुत्पाद्य दक्षमेत् कारणाक्षरे ।
न तत्र कारणं रेतः स सैवस्वामिनो भवेत् ॥ १५ ॥ पुत्रकाशो
हि पुत्रार्थं वा लघौते विद्याम्यते । सैवजस्तु प्रमाणं स्यात् वै
तत्रात्मजः सुतः ॥ १६ ॥ अन्यत्र सैवजः पुत्रो लघ्यते मरणधम ।
न ज्ञात्वा यक्षते हन्तुं दृष्टान्तोपगतो लघौ ॥ १७ ॥ अचिच्च
कृतकः पुत्रः संघहादिव लघ्यते । न तत्र रेतः सैवं वा वयं
लघ्येत भारत ॥ १८ ॥

दुषिष्ठिर उवाच । कीदृशः कृतकः पुत्रः संघहादिव लघ्यते ।
युक्तं सैवं प्रमाणं वा वयं लघ्यं न भारत ॥ १८ ॥

भीम उवाच । मातापित्रभ्यां वक्ष्यतः पक्षि यस्तं प्रकल्पयित् ।
न चास्य मातापितरौ चावेतां स हि कृत्रिमः ॥ १९ ॥ अस्मा-
द्विकस्य स्वामित्वं लब्धम् सम्प्रतिलक्षयित् । को वर्णः पोषयित्तव
तदर्थस्तस्य जायते ॥ २० ॥

दुषिष्ठिर उवाच । कथमस्य यजोक्तव्यः संस्कारः कस्य कं
कथम् । इवा कथा कथयेति तस्मै ब्रूहि पितामह ॥ २१ ॥

भीम उवाच । पात्रावत्तस्य कुर्वीत संस्कारं स्वामित्वत्वा ।
ज्यो मातापित्रभ्यां नः कथं प्रतिपद्यते ॥ २२ ॥ तन्नोऽबन्धुर्न
तस्य कुर्यात् संस्कारमन्यत । अथ इवा तु कथा स्यात्तदर्थस्य
दुषिष्ठिर ॥ २३ ॥ संस्कर्तुं वर्णमोक्षं मातृवर्णाविनिर्घयि ।
कानीनाधुनको चापि विघ्नो यो पुत्रकिङ्करो ॥ २४ ॥ तावदि

यात्मानमाद्याति हि कर्मभिर्नरः सुधीश्चारित्र्यकुक्षैः सुभासुभिः ।
प्रगट्मण्याः कुक्षं तथा नरः पुनः प्रकाशं कुक्षी स्तु कर्मतः ॥ ४८ ॥
योनित्प्रेतासु सर्वासु सङ्कीर्णास्तितरासु च । यदात्मानं न जन्म-
वेदुषस्तां परिवर्जयेत् ॥ ५० ॥

इत्यनुशासनपर्वणि पानुशासनिक्रमोऽपि वर्णसङ्करकथने

षष्ठ्यन्तर्गच्छोऽध्यायः ॥ ४८ ॥

युधिष्ठिर उवाच । ब्रूहि तात कुक्ष्येष्ठ वर्णानां त्वं पृथक्
पृथक् । कोट्य्यां कोट्याद्यापि पुत्राः कस्य च के च ते ॥ १ ॥
विप्रवादाः सुवहवः श्रूयन्ते पुत्रकारिताः । यत्र नो मुञ्चतां
राजन् संययं च्छेत्तुमर्हति ॥ २ ॥

भीष्म उवाच । यात्मा पुत्रस्तु विज्ञेयस्तस्यान्तरजसु वः ।
निरुक्तजस्य विज्ञेयः सुतः प्रसूतजस्तथा ॥ ३ ॥ पतितस्य तु
भार्यायां भर्ता सुसमवेतया । तथा दत्तकतो पुत्राश्च भूदस्य तथा-
परः ॥ ४ ॥ षड्पथ्यं सजाद्यापि कानीनापसदास्तथा । इत्येते
वै समाख्यातास्तान् विजानीहि भारत ॥ ५ ॥

युधिष्ठिर उवाच । षड्पथ्यं सजाः के स्युः के बाण्यसदा-
स्तथा । एतत् सर्वं वयातत्त्वं व्याख्यातुं मे जगर्हसि ॥ ६ ॥

भीष्म उवाच । त्रिषु वर्णेषु ये पुत्रा ब्राह्मणस्य युधिष्ठिर ।
वर्णवोच हयोः स्यातां यौ राजन्यस्य भारत ॥ ७ ॥ एको विष्-
वर्ण एवाय तथात्रैवोपसंश्रितः । षड्पथ्यं सजास्ते हि तत्रैवाप-
सदाः कृत्य ॥ ८ ॥ बाण्यको ब्राह्मणवैद्यो च ब्राह्मण्यां सतिवाच
च । वैशाखाद्यैव भूदस्य कस्यन्तेऽपसदास्तथा ॥ ९ ॥ नागधो
वामकश्चैव द्वौ वैश्वस्योपसंश्रितौ । ब्राह्मण्यां सतिवाच
सतिवस्यैक एव तु ॥ १० ॥ ब्राह्मण्यां कस्यते सुत इत्येतेऽप-
सदाः कृताः । पुत्रा स्ते न गम्यन्ते मिथ्याकर्तुं नराधिप ॥ ११ ॥

बुधिष्ठिर उवाच । सैवमं केचिद्देवाः सतं केचित्पुंशु-
कम् । तुल्यवेतो सतो वस्य तस्मै ब्रूहि पितामह ॥ १२ ॥

भीम उवाच । रेतसो वा भवेत् पुत्रस्ततो वा सैवकी-
भवेत् । अथूहः समं मिच्छेत्वेतदेव निबोध मे ॥ १३ ॥

बुधिष्ठिर उवाच । रेतसं विद्म वै पुत्रं सैवमस्यागमः-
कथम् । अथूहं विद्म वै पुत्रं मिच्छा तु समं कथम् ॥ १४ ॥

भीम उवाच । पात्रमं पुत्रसुतपाय दस्त्रजेत् कारणात्तरे ।
न तत्र कारणं रेतः स सैवस्वामिनो भवेत् ॥ १५ ॥ पुत्रकामो
हि पुत्रार्थं वां वृषीति विद्यान्ते । सैवमस्तु प्रमाणं स्यात् न वै
तत्रात्रजः सुतः ॥ १६ ॥ अथैव सैवमः पुत्रो लभ्यते भरणार्थम् ।
न ज्ञात्वा यच्छते हन्तुं दृष्टान्तोपगतो ज्ञेयो ॥ १७ ॥ कश्चिच्च
कृतकः पुत्रः संप्रदादेव लभ्यते । न तत्र रेतः सैवं वा वस्य
लभ्येत भारत ॥ १८ ॥

बुधिष्ठिर उवाच । कीदृशः कृतकः पुत्रः संप्रदादेव लभ्यते ।
युक्तं सैवं प्रमाणं वा वस्य लभ्यं न भारत ॥ १८ ॥

भीम उवाच । मातापितृभ्यां यस्मिन्तः पक्षे वस्यं प्रकल्पयितुं ।
न चास्य मातापितरौ प्राधेताः स हि कृत्रिमः ॥ १९ ॥ अस्या-
निकस्य स्वामित्वं वक्षिन् सन्प्रतिपद्यितुं । सो वर्यः पोषयेत्तच्च
तदर्थं स्यात्वा जायते ॥ २० ॥

बुधिष्ठिर उवाच । कथमस्य प्रकीर्तनः संस्कारः कस्य वा
कथम् । ईवा कथा कथयेति तस्मै ब्रूहि पितामह ॥ २१ ॥

भीम उवाच । पात्रवत्तस्य कुरीत संस्कारं स्वामिवत्तया ।
जज्ञो मातापितृभ्यां वः कथं प्रतिपद्यते ॥ २२ ॥ ततोऽन्यथं
तस्य कुर्यात् संस्कारमभ्युत । अथ ईवा तु कथा स्यात्तदर्थं
बुधिष्ठिर ॥ २३ ॥ संस्कर्तुं वर्यमोजस्रं नादवर्षाविमिश्रितम् ।
जानीनाधुहको चापि निषेधो पुत्रकिञ्चिदो ॥ २४ ॥ तावन्नि

स्वाविव सुतो संस्काराविति निश्चयः । दीवकी बाणपक्षी
 येषुहास्तेषु बाणेषु ॥ २६ ॥ पात्नवै प्रमुखीरन् संस्कारान्
 ब्राह्मणादयः । धर्मशास्त्रेषु वर्णानां नियमोऽयं प्रहस्यते । एतस्ते
 सर्वमाख्यातं किं भूयः योतुमिच्छसि ॥ २७ ॥

इत्यनुपासनपर्वणि चातुष्टाकनिके पर्वणि दानपर्वे
 एकीनपट्टाक्षमर्माऽऽपाद्यः ॥ ४८ ॥

युधिष्ठिर उवाच । दर्मने कीदृशः स्नेहः सख्यासि च पिता-
 मह । महाभागं गवाक्षैव तस्मै व्याख्यातुमर्हसि ॥ १ ॥

भीष्म उवाच । हन्त ते कथयिष्यामि पुरातनं महायुते ।
 नहुषस्य च सम्पादं महर्षेऽश्वमेधस्य च ॥ २ ॥ पुरा महर्षेऽश्वमेधो
 भार्गवो भरतर्षभ । उडवानहृतारक्षी यभूव स महाव्रतः ॥ ३ ॥
 निहत्यमानं क्रोधेन प्रहर्षं योक्रमेव च । वर्षाणि द्वादश सुनि-
 ज्ञेयवासे घृतव्रतः ॥ ४ ॥ पादधत्त सर्वभूतेषु विश्वं परमं
 शुभम् । जलवरेषु सर्वेषु योनिरश्मरिव प्रभुः ॥ ५ ॥ क-
 भुतः शुचिर्भूत्वा देवताभ्यः प्रणम्य च । गङ्गायमुनयोर्वीर्यं जलं
 सम्प्राविश ॥ ६ ॥ गङ्गायमुनयोर्वीर्यं सुभीमं भीमनिस्त्रयम् ।
 प्रतिजग्राह घिरवा वातवेगसमं जवे ॥ ७ ॥ गङ्गा च यमुना
 चैव सरितश्च सरांसि च । प्रदक्षिणमुपि हृत्तुमेषेनं पर्यपोहयन्
 ॥ ८ ॥ घन्तज्जलेषु सुस्थाप काष्ठभूतो महासुनिः । ततस्त्रो-
 स्त्रितो धीमानभवत्तुरगर्षभ ॥ ९ ॥ जङ्गीकषां च सत्त्वानां यभूव
 प्रियदर्शनः । उपजिघ्रस्त च तदा तस्त्रोष्ठं हृष्टमानघः ॥ १० ॥
 तत्र तस्यासतः काष्ठः समतीर्तोऽभवत्तद्वान् ॥ ११ ॥ ततः कदा-
 चित् समीपे कस्मिंश्चित्कीनोजीविनः । तं द्रिष्यं यमुपाजम्मुखा-
 दस्य महायुते । निषादा बहवस्तत्र मत्स्त्रीदरपतिवराः ॥ १२ ॥

आवता बलिः दूराः बलिलेखनिर्वाहिनः । चम्पावदुषं तं
 द्विजं निषिन्ना जालकर्मणि ॥ १३ ॥ जालं ते वीक्षयामासुर्मः शै-
 विण जनाधिप । मत्स्योदकं समासाद्य तदा भरतसत्तम ॥ १४ ॥
 ततस्तो बह्मभिर्योगैः कीर्त्तना मत्स्यकाङ्क्षिणः । गङ्गावसुमतीवर्षादि
 जालैरभ्यकिरं स्ततः ॥ १५ ॥ जालं सुवित्तं तेषां नवसूतकृतं
 तथा । विस्तारायाममम्बन्तं यत्तत्र बलिलेऽक्षिपन् ॥ १६ ॥
 ततस्तोषु महच्चैव बलवच्च सुवर्त्तिनम् । अपतीर्य ततः सर्वे जालक-
 ण्णिपिरे तदा ॥ १७ ॥ यमौतकृपाः संकृष्टा चन्दोन्मत्तपवर्त्तिनः ।
 यवसूतत मत्स्यांश्च तथाग्यान् जलधारिणः ॥ १८ ॥ तथा
 मत्स्यैः परितप्तं च्यवनं भगुनन्दनम् । पाकयन् महाराज जालि-
 नाथ दृष्टव्या ॥ १९ ॥ नदीष्वेवातदिग्भाङ्गं हरिश्चपुञ्जटा-
 धरम् । नमैः यङ्गनखेगत्रिः क्राडैर्यत्रैरिवापितम् ॥ २० ॥
 तं जालिनीकृतं दृष्ट्वा ते तत्र वेदपारगम् । सर्वे प्राञ्जलयो
 दामाः शिरोभिः प्रापयन् भुवि ॥ २१ ॥ परिलिदपरित्रासा
 जालस्याकर्षणेन च । मत्सा बभूवुर्वापिन्नाः स्तप्तसंस्पर्शनेन च
 ॥ २२ ॥ स मुनिस्तत्तदा दृष्ट्वा मत्स्यानां कदमं कृतम् । बभूव
 कृपयाविष्टो निष्ठसंय पुनः पुनः ॥ २३ ॥

निषादा ऊचुः । यच्चानात् यत्कृतं पापं प्रसाहं तत्र नः
 कुह । करवाम प्रियं किन्ते तन्नो ब्रूहि महामुने ॥ २४ ॥ इत्युक्त्वा
 मत्स्यामध्यस्त्रयश्रमो वाक्प्रमत्तव्रीत् । यो मेऽद्य परमः कामस्तं
 मृत्युध्वं समाहितः ॥ २५ ॥ प्राणीत्सर्गं विक्रयं वा मत्स्यैर्यास्या-
 न्महं सह । संशान्नीत्सहे त्यक्तं बलिलेऽधुषितानहम् ॥ २६ ॥
 इत्युक्तास्ते निषादास्तु सुभयं भयकम्बिताः । सर्वे विवर्णवद्वनां
 नङ्गुषाय व्यवेदयन् ॥ २७ ॥

इत्यनुग्रामप्रवर्णं पातुषासन्निकर्षणं च्यवनोपाख्याने

पञ्चावतमोऽध्यायः ॥ ५० ॥

भीष्म उवाच । नङ्गपशु ततः कुला च्यवनं तं तवामृतम् ।
 हरितः प्रवदो तव वचनमात्मपुरोहितः ॥ १ ॥ कौचं कृत्वा
 वचन्यायं प्राञ्जलिः प्रवतो दृष्टः । आत्मानमावक्ये च च्यवन-
 नाह महात्मने ॥ २ ॥ यज्ञेयमाह तदापि तस्मै रात्रः पुरो-
 हितः । सत्यव्रतं महात्मानं देवकस्य विधास्यते ॥ ३ ॥

नङ्गप उवाच । करवाणि प्रियं किन्ते तस्मै ब्रूषि हिमोत्तम ।
 सर्वं कर्त्तास्मि भगवन् वदपि श्यात् सुदुष्करम् ॥ ४ ॥

च्यवन उवाच । अनेन महतायुक्ताः कौर्वर्ता मत्सजीविनः ।
 मम मूर्ख्यं प्रयच्छेभ्यो मत्स्यानां विक्रयैः सह ॥ ५ ॥

नङ्गप उवाच । सहस्रं दीयतां मूर्ख्यं निषादेष्वः पुरोहितः ।
 निष्कृत्यार्थं भगवतो वचाह भगुनन्दनः ॥ ६ ॥

च्यवन उवाच । सहस्रं नाहमर्हामि किं वा त्वं मन्यसे
 दृष्ट । सहस्रं दीयतां मूर्ख्यं सप्तदश निषयं कुरु ॥ ७ ॥

नङ्गप उवाच । सहस्राणां शतं विप्र निषादेष्वः प्रदीय-
 ताम् । स्वादिहं भगवन् मूर्ख्यं किं वान्यकान्यते भवान् ॥ ८ ॥

च्यवन उवाच । माहं शतसहस्रेण निषेवः पार्थिव ॥
 दीयतां सहस्रं मूर्ख्यममात्यैः सह चिन्तय ॥ ९ ॥

नङ्गप उवाच । कोटिः प्रदीयतां मूर्ख्यं निषादेष्वः पुरो-
 हित । यदेतदपि नो मूर्ख्यमतो भूयः प्रदीयताम् ॥ १० ॥

च्यवन उवाच । राजावाहान्वहं कोटिं भूयो वापि महा-
 द्युते । सहस्रं दीयतां मूर्ख्यं ब्राह्मणैः सह चिन्तय ॥ ११ ॥

नङ्गप उवाच । अर्धं राज्यं समग्रं वा निषादेष्वः प्रदी-
 यताम् । एतच्छ्रुत्वा मम किं वान्यकान्यसे हिम ॥ १२ ॥

च्यवन उवाच । अर्धं राज्यं समग्रं वा मूर्ख्यं नाहामि
 पार्थिव । सहस्रं दीयतां मूर्ख्यवपिभिः सह चिन्तयताम् ॥ १३ ॥

भीष्म उवाच । महर्षेर्वचनं शृत्वा नङ्गपो दुःखकर्षितः ।

उ स्मितावाभाय तदा सदानात्मपुरोहितः ॥ १४ ॥ तत्र ब्रह्मी
वन्द्यः कश्चिन्नूतप्रसादनः । मङ्गलस्य समीपको गवि ज्ञातो-
ऽथर्वन्निः ॥ १५ ॥ उ तमाभाय राजानमब्रवीत् दिक्पञ्चमः ।
तीक्ष्णविद्यामयं चित्रं यथा तुष्टो भविष्यति ॥ १६ ॥ नाहं निज्या-
वचो ब्रूवां क्षैरेन्दपि कुतोऽन्यथा । भवतो वदं ब्रूवां तव
काक्षेनविप्रहृता ॥ १७ ॥

मङ्गल उवाच । ब्रवीतु भगवन् मूर्खं महर्षेः पटुं भगोः ।
परित्याज्यस्व नामकरिष्यस्व कुक्षसु मे ॥ १८ ॥ हन्यादि भगवान्
ब्रुवत्यैकोऽप्यमपि केवलम् । किं पुनर्भो तपोहीनं वाङ्मवीर्य-
प्रदायकम् ॥ १९ ॥ अगाधेऽन्यादि ममस्य सामात्यस्य सहासिजः ।
ब्रूवो भव महर्षे तं कुक्षं मूर्खविनिषयम् ॥ २० ॥

भीष्म उवाच । मङ्गलस्य वचः श्रुत्वा गवि ज्ञातः प्रतापवान् ।
उवाच चर्षकं सर्वमिमात्यान् पार्श्ववत् तम् ॥ २१ ॥ अमर्षेणा
महाराज दिव्या वर्षेषु शीतलाः । गावश्च पुष्टयन्त्याश्च गोभूखं
परिक्रम्यताम् ॥ २२ ॥ मङ्गलस्तु ततः श्रुत्वा महर्षेर्वचनं तपः ।
चर्षेण ममता युक्तः सदानात्मपुरोहितः ॥ २३ ॥ अभिगम्य
भगोः पुत्रं श्वनं संयितव्रतम् । इदं प्रोवाच तपति वाचा सत्य-
र्षकश्चिव ॥ २४ ॥

मङ्गल उवाच । उत्तिष्ठोत्तिष्ठ विप्रर्षे गवा ब्रूतोऽपि भार्गव ।
इतन्मूर्खमहं मन्ये तव धर्मभताम्यर ॥ २५ ॥

श्वन उवाच । उत्तिष्ठान्येष राजेन्द्र सत्यं ब्रूतोऽपि
तिष्ठेत्तव । गोमिच्छुष्यं न पञ्चानि धर्मं किञ्चिद्विद्याभुत ॥ २६ ॥
कीर्तनं यदयं दानं हर्षमहापि पार्श्वे । गवां वदत्यति वीर-
कर्मयोगदरं विदम् ॥ २७ ॥ गावो वदन्त्याः सदा मूर्खं गोष्ठ-
प्राज्ञा न विद्यते । अकमेव सदा गावो देवानां परमं हविः
॥ २८ ॥ साहाकारवष्टकारो गोष्ठं नित्यं प्रतिष्ठितो । मयो

अथस्य नेत्रो वै तथा अथस्य ता मुखम् ॥ २८ ॥ अथतं चक्षुर्वा
दिव्यं हरन्ति च वदन्ति च । अमतायतनक्षैताः सर्वलोचनम-
हृताः ॥ २९ ॥ तैजसा वपुषा चैव गावो वद्विजनाभुवि ।
गावो हि समहस्तेजः प्राणिनाञ्च सुखप्रदाः ॥ ३१ ॥ निविष्टं
गोकुलं यत्तु श्वासं मुञ्चति निर्भवम् । विराजयति तं द्रिषं पाप-
हृत्पापकर्षति ॥ ३२ ॥ गावः स्वर्गस्य लोपानं गावः स्वर्गोऽपि
पूजिताः । गावः कामदुहो देव्यो नान्यत् किञ्चित् परं कृतम्
॥ ३३ ॥ इत्येतत् गोषु मे प्रोक्तं माहात्म्यं भरतर्षभ । गुणैक-
देववचनं यत्थं पारायणं न तु ॥ ३४ ॥

निपादा ऊचुः । दयानं कथमक्षैव सहास्राभिः कृतं मुने ।
सतां सप्तपदं मित्रं प्रसादं न कुम् प्रभो ॥ ३५ ॥ हवींषि सर्वाणि
यथा आपभुङ्क्ते ज्ञातायनः । एवं क्षमपि धर्मात्मा पुरुषाभिः
प्रतापवान् ॥ ३६ ॥ प्रसादयामहे विदन् भवन्तं प्रणता वयम् ।
अमुग्रहार्दमस्माकमियं गौः प्रतिपद्यताम् ॥ ३७ ॥

अथन उवाच । इमणस्य च यच्चतुर्मनेराशीविषस्य च ।
नरं समूलं दहति कश्चमन्त्रिरिव ज्वलन् ॥ ३८ ॥ प्रतिपद्यन्मि-
त्रो धेनुं कैवर्त्ता मुक्तकिल्बिषाः । दिवं गच्छत वै क्षिप्र मत्तैः
सह जलोद्भवैः ॥ ३९ ॥

भीष्म उवाच । ततस्तस्य प्रभावात्ते महर्षिर्भावितात्मनः ।
निपादास्तेन वाक्येन सह मत्तैर्दिवं वयुः ॥ ४० ॥ ततः स राजा
नङ्ग्यो विक्षितः प्रेक्ष्य धीवरान् । पारोक्षमाणां स्त्रिदिवं मत्-
स्याञ्च भरतर्षभ ॥ ४१ ॥ ततस्तो गविजक्षैव अथनश्च भृगूद्वहः ।
वराभ्यामनुसपाभ्यां हृन्दयामासतुनृपम् ॥ ४२ ॥ ततो राज्ञं
महावीर्यो नङ्ग्यः दृष्ट्वीपतिः । परमित्यब्रवीत् प्रीतस्तथा
भरतसत्तम ॥ ४३ ॥ ततो जघाह धर्मं स क्षितिनिन्दनिरो-
दृषः । तथेति वीरितः प्रीतस्तावजो प्रत्यपूजयत् ॥ ४४ ॥

अमापदीशचावनस्ततोऽगच्छत् स्वमात्रमम् । गविष्य महा-
 तिष्ठाः स्वमात्रमपहं वदौ ॥ ४५ ॥ निषादाश्च दिवं जम्बुतो च
 मत्स्या जनाधिप । नङ्गघोऽपि वरं कथा प्रविवेकस्तकं पुरम्
 ॥ ४६ ॥ एतत्ते कथितं तात वक्ष्यामि परिपुष्कवि । हर्षमे-
 वाहयः स्नेहः संवासे वा युधिष्ठिर ॥ ४७ ॥ महाभावं गवा-
 न्धैव तया धर्मविनिश्चयम् । किं भूयः कथ्यतां वीर किन्ते हवि-
 व्यवस्थितम् ॥ ४८ ॥

इत्यनुशासनपर्वणि आनुशासनिकपर्वणि अवनोपाख्याने

एकपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५१ ॥

युधिष्ठिर उवाच । संशयो मे महापात्र समहान् सागरी-
 पमः । तं मे शृणु महाबाहो युष्मा व्याख्यातुमर्हसि ॥ १ ॥
 कौतूहलं मे समहज्यामङ्गलं प्रति प्रभो । रामं धर्मभक्तां खेष्टं
 तस्मै व्याख्यातुमर्हसि ॥ २ ॥ कथमेव समुत्पन्नो रामः सत्य-
 पराक्रमः । कथं ब्रह्मर्षिवंशीयं क्षत्रधर्मा व्यजायत ॥ ३ ॥
 तदस्य सख्यं राजन्निखिलेनामुकीर्तय । कौशिकाश्च कथं वंशात्
 सदाहै ब्राह्मणोऽभवत् ॥ ४ ॥ अहो प्रभावः समहानासीहै
 सुमहात्मनः । रामस्य च नरव्याघ्र विश्रामितस्य चैव हि ॥ ५ ॥
 कथं पुत्रानतिक्रम्य तेषां नमस्कृत्य भवत् । एव दोषः सुतान्
 शिखा तच्छं व्याख्यातुमर्हसि ॥ ६ ॥

भीष्म उवाच । अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
 अवनस्य च सखाहं कुशिकस्य च भारत ॥ ७ ॥ एतं श्रोतुं पुरा-
 हृष्टा भारवद्यवनस्तदा । आगामिनं महाबुद्धिः स्वर्ग्ये मुनि-
 वत्तमः ॥ ८ ॥ निमित्तं मनसा सर्वं गुणदोषं वखावहम् । हन्तु-
 कामः कुतः सर्वं कुशिकानां तपोधनः ॥ ९ ॥ अवनः समनुप्राप्य

कुशिकं वाक्यमब्रवीत् । वस्तुनिष्ठा समुत्पन्ना तया सह नमो-
नव ॥ १० ॥

कुशिक उवाच । भगवन् सहस्रमौऽयं पण्डितैरिह वार्ज्यते ।
प्रदानकाले कथ्यानामुच्यते च सदा पुनः ॥ ११ ॥ वस्तु तावदति-
क्रान्तं धर्महारं तपोधन । तत् कार्यं प्रकरिष्यामि तदनुष्ठातु-
मर्हसि ॥ १२ ॥

भीष्म उवाच । यथासनमुपादाय अवनस्य महाभुम्भ ।
कुशिको भार्यया सार्द्धमाजगाम यतो मुनिः ॥ १३ ॥ प्रयच्छ
राजा भङ्गारं पादमञ्जै न्यवेदयत् । कारयामास सर्वांश्च त्रिधा-
स्तस्य महात्मनः ॥ १४ ॥ ततः स राजा अवनं मधुपर्कं यथा-
विधि । ग्राहयामास चाव्ययो महात्मा नियतव्रतः ॥ १५ ॥
सत्कृत्य तं तथा विप्रमिदं पुनरब्राह्मवीत् । भगवन् परवन्तो
ब्रूहि किं करवावहे ॥ १६ ॥ यदि राज्यं यदि धनं यदि गाः
संयितव्रत । यच्चदानानि च तथा ब्रूहि सर्वं ददामि ते ॥ १७ ॥
इदं यदमिदं राज्यमिदं धर्मासनञ्च ते । राजा समसि धाम्पुर्वो
योऽहं सपरवांश्चयि ॥ १८ ॥ एवमुक्ते ततो वाक्ये आसी
भार्गवस्तदा । कुशिकं प्रत्युवाचेदं मुदा परमया पुनः ॥ १९ ॥
न राज्यं कामये राजन् धनं न च लोभितः । न च गा न च वै
हिषाञ्च यच्च चूकतामिदम् ॥ २० ॥ नियमं किञ्चिद्वारण्यो
युववीर्यदि रोचते । परिचर्योऽस्मि वत्साभ्यां युवाभ्यामविचरुवा
॥ २१ ॥ एवमुक्ते तदा तेन हस्यतो तौ जहर्षतुः । प्रत्यब्रूताश्च
तदधिनेवमस्मिति भारत ॥ २२ ॥ अथ तं कुशिको ज्ञष्टः शशि-
श्वरमुत्तमम् । यद्योद्देशं ततस्तस्य दर्शनीयमदर्शयत् ॥ २३ ॥
इदं प्रथा जगवतो यथाकाममिच्छीकृताम् । प्रवृत्तिषावहे
प्रोतिमाहृतं ते तपोधन ॥ २४ ॥ अथ सूर्योऽतिचक्रान् तेषां
कंवर्ता यथा । अयमिदोद्दामास पानमन्त्रं तथैव च ॥ २५ ॥

तत्रपुष्कस्तती राज्ञा कुशिकः प्रवृत्तस्तदा । किमन्यथातमिष्टमे
 किमुपस्थापयाम्यहम् ॥ २३ ॥ ततः च परवा प्रीत्या प्रत्युवाच
 नराधिपम् । ऐषपत्तिकनाहारं प्रवृत्तस्तेति भारत ॥ २४ ॥
 तद्वचः पूजयित्वा तु तमेत्याह च पार्श्विकः । वयोपपन्ननाहारं
 तज्जै प्राहाप्स्यनाधिप ॥ २५ ॥ ततः च भुक्त्वा भगवान् दम्बती
 प्राह धर्मवित् । स्वप्नमिच्छाम्यहं निद्रा वाचते मामिति प्रभो
 ॥ २६ ॥ ततः प्रत्याप्यहं प्राप्य भगवानृषिसत्तमः । संवित्प्रेष
 नरेयस्तु सपत्नीकः स्त्रितोऽभवत् ॥ २७ ॥ न प्रवीथ्योऽङ्घ्रिं संस्रष्ट
 इत्युवाचाथ भार्गवः । सर्वद्विजस्यो जे पादौ ज्ञापयन्त्यहं तेऽनि-
 मम् ॥ २८ ॥ अविशङ्कस्तु कुशिकस्तथेत्येवाह धर्मवित् । न
 प्रवीथयतास्तौ च तं तथा राजनोदयि ॥ २९ ॥ वधा तथा मङ्ग-
 र्घस्तु शुश्रूषापरमौ तदा । वभूवतुर्नहाराज प्रवृत्तावय दम्बती
 ॥ ३० ॥ ततः च भगवान् विप्रः समादिष्ट नराधिपम् । सुधा-
 येकेन पोष्येन द्विषानेकविंशतिम् ॥ ३१ ॥ च तु राजा निरा-
 चारः समाधेयः कुक्षनन्दनः । पर्युपासत तं कृष्टव्यवनाराधने
 इतः ॥ ३२ ॥ भार्गवस्तु समुत्तम्यो स्ववनेव तपोधनः । अहि-
 चिदुक्त्वा तु यद्वान्विशङ्गान् महातपाः ॥ ३३ ॥ तमन्वगच्छतां
 तौ च सुधितौ समकथितौ । भार्यापती मुनिवैठस्तावितौ
 नावलोकवन् ॥ ३४ ॥ तयोस्तु प्रेक्षतोरेव भार्गवानां कुक्षी-
 रवः । अन्तर्हितोऽभूद्राजेन्द्र ततो राजापतत् क्षितौ ॥ ३५ ॥
 च नृपस्य समाख्याय चह दिव्या महाद्युतिः । पुनरन्वेषणे
 यत्नमकरोत् परमं तदा ॥ ३६ ॥

इत्युवाचमपर्वणि पञ्चमस्कन्धमपर्वणि अथमोपाख्याने

द्विपञ्चमोऽध्यायः ॥ ५२ ॥

मुचिष्ठिर उवाच । तस्मिन्मूर्धिते विप्रे राजा किमकरो-
त्तदा । भाषां चास्य महाभागा तस्मै ब्रूहि पितामह ॥ १ ॥

भीष्म उवाच । पृथ्वा स महीपाकस्तमपि सप्त भार्यया ।
परित्याप्तो निवृत्ते श्रीश्रुतौ नष्टचेतनः ॥ २ ॥ स प्रविष्टः पुरीं
हीनो नाभ्यभाषत किञ्चन । तदेव विस्तयामः स च्यवनस्य विदे-
ष्टितम् ॥ ३ ॥ अथ शून्येन मनसा प्रविष्टः स्वयम् नृपः । ददर्श
अवने तस्मिन् ययानं भृगुनन्दनम् ॥ ४ ॥ विस्मितो तावपि हृष्टा
तदाद्यर्थं विचिन्त्य च । दर्शनात्तस्य तु तदा विद्यान्तो संवभूवतुः
॥ ५ ॥ यथास्थानन्तु तौ स्थित्वा भूयस्तं संववाहतुः । यथा-
परेण पाण्ड्वेन सुखाय स महाभुजिः ॥ ६ ॥ तत्रैव च स कलेन
प्रत्यबुध्यत वीर्यवान् । न च तौ चक्रतुः किञ्चिद्विकारं भयघङ्कितौ
॥ ७ ॥ प्रतिबुद्धस्तु स मुनिस्तौ प्रोवाच विभाष्यते । तैलाभ्यङ्गो
दीयतां मे स्वास्येहमिति भारत ॥ ८ ॥ तौ तथेति प्रतिश्रुत्य
मुषितौ समकपितौ । अतपाकेन तैलेन महाहर्षोपेतस्ततुः
॥ ९ ॥ ततः सुखासीनमपि वाग्यतौ संववाहतुः । न च पर्याप्त-
मित्याह भार्गवः समहातपाः ॥ १० ॥ तदा तौ निर्विकारौ तु
लक्षयामास भार्गवः । ततः उत्थाय सहसा स्नानयाकां प्रविष्ट-
व ॥ ११ ॥ कृतमेव तु तदासीत् स्नानीयं पात्रं बोधितम् ।
अवतृक्य च तत् सर्वं तत्रैवान्तरधीयत ॥ १२ ॥ स मुनिः पुन-
रेवाय नृपतेः पञ्चतस्तदा । नासूयाचक्रतुस्तौ च दम्पती भरत-
र्षभ ॥ १३ ॥ अथ स्नातः स भगवान् सिंहासनगतः प्रभुः ।
दर्शयामास कुण्डिकः सभायं कुरुनन्दन ॥ १४ ॥ सङ्कष्टवद्गो
राजा सभायैः कुण्डिको मुनिम् । निदमन्नमिति प्राज्ञो निर्वि-
कारोन्यवेदयत् ॥ १५ ॥ आनीयतामिति मुनिस्तद्दीवाच नरा-
धिपम् । स राजा समुपाजङ्गे तदन्नं सप्त भार्यया ॥ १६ ॥
सांसप्रकारान् विविधान् प्राकानि विविधानि च ॥ १७ ॥ एषा-

नापूपां विदाजीहवानव खाण्वान् । रसानानाप्रकारां च
 वन्यश्च मुनिभोजनम् ॥ १८ ॥ फलानि च विचित्रानि राखनी-
 यानि भुरिचः । वन्द्रेणु हकाश्लथ्यमन्नातकफलानि च ॥ १९ ॥
 मृदस्नानाश्च यद्दीप्यं वक्ष्यापि वनवासिनाम् । सर्वमाचारवा-
 माश्च राजा चापभवात्ततः ॥ २० ॥ यच्च सर्वमुपन्यस्तमग्रतश्चो-
 वनस्य तत् । ततः सर्वं समानीय तच्च ग्रथ्याकनं मुनिः ॥ २१ ॥
 वस्त्रैः शुभैरवच्छाद्य भोजनोपस्करैः सह । सर्वमादीपयमानाश्च
 अवनो भगुनन्दनः ॥ २२ ॥ न च तो चक्रतुः क्रोधं दम्भतो
 सुमहामती । तयोः सस्ये क्षतोरेव पुनरस्तर्हि तौ भवतु ॥ २३ ॥
 तथैव च स राजर्षिः तस्यो तां रजनीं तदा । सभाय्यो वागवतः
 श्रीमान् न कीपं स समाविशत् ॥ २४ ॥ नित्यं संस्कृतमन्त्रस्तु
 विविधं राजवेष्टमनि । ग्रथनानि च मुष्णानि परिपेक्षाद्य पुष्कलाः
 ॥ २५ ॥ यस्तुश्च विविधाकारमभवत् समुपाजितम् । न यथाक-
 ततो दृष्टमन्तरं श्यवनस्तदा ॥ २६ ॥ पुनरेव च विप्रर्षिः प्रोवाच
 कुपिकं नृपम् । सभाय्यो मां रथेनाशु बह्वयत्र प्रवीम्यहम्
 ॥ २७ ॥ तथेति च प्राह नृपो निर्विघ्नोऽस्तपोधनम् । क्रीडा-
 रथस्तु भगवन्नुत सांशानिको रथः ॥ २८ ॥ इत्युक्तः स मुनी-
 राणां तेन कृष्टेन तद्वचः । श्यवनः प्रत्युवाचिहं कृष्टः परपुरस्कावम्
 ॥ २९ ॥ सज्जोक्तु रथं क्षिप्रं यस्ते सांशानिको रथः । सायुधः
 सपताकश्च यस्तीक्ष्णकयष्टिमान् ॥ ३० ॥ किङ्किनीस्त्रनिर्घोषो
 हुक्तस्तोरणकल्पनैः । आन्युनर्हन्वह्नैश्च परनेत्रुयताम्बिनः । ततः
 च तत्तथेत्युक्ता कल्पयित्वा महादयम् ॥ ३१ ॥ भार्यां वाने धुरि-
 त्वा चान्नानं दक्षिणे तदा । त्रिदण्डं वज्रस्यग्रं प्रतोहं तत्र
 चान्वधत् ॥ ३२ ॥ सर्वमेतत्ततो दत्त्वा नृपो वाक्यमवाब्रवीत्
 ॥ ३३ ॥ भगवन् कुरु रथो यातु ब्रवीतु भगुनन्दन । यत्र वक्ष्यसि
 विप्रर्षि तत्र यास्यति ते रथः । एवमुक्तस्तु भगवान् प्रमुवाचाश्च

तं नृपम् ॥ १४ ॥ इतः प्रवृत्तिं यातव्यं पश्यं पश्यं मनैः । यन्मो-
 नम कथा न स्वात्माना मे चक्षुर्धारिणी ॥ १५ ॥ सुमुखोऽयं
 बोद्धव्यो जनः सर्वत्र पश्यतु । मोक्षार्थाः पञ्चिका केचिन्नेच्छो-
 दास्ये वसु चक्षुः ॥ १६ ॥ ब्राह्मणेभ्यश्च विमानानर्धविषमि-
 नां पथि । सर्वान् दास्याम्यपिप्लवचनं रत्नानि चैव हि ॥ १७ ॥
 क्रियतां निखिलेनैतन्नाविचारश्च वार्षिकं । तस्य तद्वचनं श्रुत्वा
 राजा भव्यान्वाज्रवीत् ॥ १८ ॥ बहुवदूनाम् निस्तप्तत् सर्वे
 देवमघङ्क्षितैः । ततो रत्नान्यनेकानि स्त्रियो युष्मन्मजापिकम्
 ॥ १९ ॥ कृताकृतश्च कनकं गलेन्द्राणाञ्चक्षोपमाः । पद्मगच्छस्त-
 तमृषिं राजामात्याश्च सर्वथः ॥ २० ॥ द्वाद्वाभूतश्च तत् सर्वमासी-
 न्मग्नमान्तिवत् । तो तीक्ष्णश्रेण सहसा प्रतोद्गन् प्रतोद्गितो ॥
 ॥ २१ ॥ प्रष्ठे विहो कटे चैव निर्विकारो तन्मूढतुः । वेपमासी-
 निराहारो पञ्चापद्रात्रिकर्षितो ॥ २२ ॥ कश्चिद्दृष्टुर्वीरो
 दृश्यती तो रघोत्तमम् । वज्रघो भयविहो तो यवतो च क्षतो-
 ह्वम् ॥ २३ ॥ दृष्ट्वाते महाराज पुष्पिताविव किंशुको । तो
 दृष्ट्वा पौरवर्गस्तु भयं शोकसमाकुलः ॥ २४ ॥ अभिघापमवा-
 त्तसी न च किञ्चिदुवाच ह । इन्द्रघोषाद्भवन् सर्वे पश्यन् तप-
 सोवसम् ॥ २५ ॥ क्रुद्धा अपि मुनिर्घो हं वीर्यितुं नैव शक्नुमः ।
 अहो भगवतो वीर्यं महर्षिर्भावितात्मनः ॥ २६ ॥ राजावापि
 उभायैव्यै चैवं पश्यत बाह्वयम् । ज्ञान्तावपि हि हृत्पथे च रज-
 सेतत् समूहतुः । न चैतवीर्विकारं वै दृश्यं भयुगन्धनः ॥ २७ ॥

भीष्म उवाच । ततः स निर्विकारो तु दृष्ट्वा बहुकुलोदहः ।
 वज्रं विद्यागवानास यथा वैश्वयस्तथा ॥ २८ ॥ तत्रापि राजा
 प्रीतात्मा यथादिष्टमवाकरोत् । ततोऽस्य भगवान् प्रीतो बभूव
 मुनिवत्तमः ॥ २९ ॥ यवतीर्यै रजसेहाद्दृश्यतो तो मुनोच ह ।
 विभीत्यै तौ विधिवत्ततो वाक्यमुवाच ह ॥ ३० ॥ स्निग्धगन्धी-

रथा वावा भार्गवः सुप्रसन्नवा । इदानीं वां वरं कुरुते
 ब्रूयामिति भारत ॥ ५१ ॥ सुकुमारो च तौ विद्वौ कदापि सुवि-
 शतकः । वसुधावन्तकस्यान्तां खेदाद्वरतवत्तम ॥ ५२ ॥ यथा-
 ब्रवीकूपो वाक्यं यमो नास्मादबोरिह । विद्यान्तो च प्रभावासे
 लघुतुष्टो च भार्गवम् ॥ ५३ ॥ अथ तौ भगवान् प्राह प्रहृष्ट-
 चक्षुःश्रुता । न ह्यथा व्याकृतं पूर्वं वक्ष्यामि तद्विविधं ॥ ५४ ॥
 रमणीयचमुद्धे प्री गङ्गातीरमिह शुभम् । कश्चित् काशं व्रतपरो
 निवत्स्यामौह पार्थिव ॥ ५५ ॥ गन्धतां स्वपुरं तत्र विद्यान्तः
 पुनरेष्यसि । इहैकं मां समार्यस्त्वं द्रष्टुमिच्छो नराधिप ॥ ५६ ॥
 न च मम्युक्त्वया कार्यः खेदस्ते समुपस्थितम् । अत् काङ्क्षितं
 कृदिहं ते तत् सर्वं हि भविष्यति ॥ ५७ ॥ इत्येवमुक्तः कुशिकः
 प्रहृष्टेनास्तरात्मना । प्रीता च मुनिप्रादुर्लभिदं वचनमर्चयत् ॥ ५८ ॥
 न मे मन्दुर्महाभाग पूतो ह्यो भगवंस्त्वया । संवृतो यौ वनस्थौ
 ह्यो वपुश्चस्तौ वक्षान्वितौ ॥ ५९ ॥ प्रतोद्देन व्रथा धी मे समार्यस्व
 ज्ञवा कृताः । ताव पश्चामि गात्रेण स्वस्त्रोऽपि सह भार्यया
 ॥ ६० ॥ इमाश्च दिवौ पश्चामि वपुषाऽपरसोपमान् । त्रिधा
 परमवा युक्तां यथा दृष्टा पुरा मया ॥ ६१ ॥ तव प्रसादसंवृत्त-
 मिहं सर्वं मद्यामुने । नैतच्छ्रितन्तु भगवंस्त्वयि कृत्यपराक्रम ॥ ६२ ॥
 इत्युक्तः प्रत्युवाचैनं कुशिकं चयनस्तदा । आगच्छेयः समार्यश्च
 ज्ञमिहेति नराधिप ॥ ६३ ॥ इत्युक्तः समनुचातो राजर्षिरमि-
 वाद्य तम् । प्रवचो वपुषा युक्तो नगरं देवराजवत् ॥ ६४ ॥ ततः
 एननुपाजम्बुरमात्माः सपुरोहिताः । वक्षन्ता गच्छिका कुक्का
 सर्वाः प्रहृतवस्तथा ॥ ६५ ॥ तैर्हतः कुशिको राजा त्रिधा पर-
 मवा लभन् । प्रविवेच पुरं हृष्टः पूज्यमानोऽथ बन्दिभिः ॥ ६६ ॥
 ततः प्रविष्ट नगरं कृत्वा पुराजिकीः त्रिधाः । मुक्ता समार्यो
 रजसोत्सवाश्च च नद्याद्युतिः ॥ ६७ ॥ ततस्तु तौ नवनभिदीप्ता

वीर्यं परस्परं विगतसुखाविशमरो । मनस्तुः सवनगतो बहु-
धरो त्रिधागुनो दिव्यवरदत्तवा तदा ॥ ६८ ॥ यथाप्युचिर्बु-
कुलकीर्तिर्वर्धनस्तपोधनो वनमभिराममहिमतः । मनोयथा वज्र-
विधरवभूषितं ससर्जवत् पुरि घतन्नतोरपि ॥ ६९ ॥

इत्यनुयासनपर्वणि पानुयासनिकपर्वणि अवनवंबाहौ

त्रिपदाधोऽध्यायः ॥ ५३ ॥

भीष्म उवाच । ततः स राजा रात्रान्ते प्रतिबुद्धो महाभयः ।
हतापूर्वाङ्गिकः प्रायात् समीचीनहर्षं प्रति ॥ १ ॥ ततो हर्षं
वृषतिः प्रासादं सर्वकाञ्चनम् । मणिस्तम्बसहस्राङ्गं मन्वर्ष-
नगरोपमम् ॥ २ ॥ तत्र दिव्याभिमयात्तु ददर्श कुम्भिकस्तथा ।
पर्वतान् रम्यसान्ध्यं नलिनोच्च सपङ्कजाः ॥ ३ ॥ चित्रपादाश्च
विविधास्तोरणानि च भारत । यादवोपचिता भूमिं यथा
काञ्चनकुट्टिमाम् ॥ ४ ॥ सहकारान् प्रफुल्लंश्च केनकोटालकान्
धवान् । यमोक्तान् सहकुन्दांश्च फुल्लंश्चैवानिमृशकान् ॥ ५ ॥
चम्पकांस्तिलकान् भव्यान् पनसान् वज्रकुलानपि । पुष्पितान् चर्य-
कारांश्च तत्र तत्र ददर्श च ॥ ६ ॥ आभाम् वारणपुष्पांश्च तथाष्ट-
पदिकाकृताः । तत्र तत्र परिकृप्ता ददर्श स महौषतिः ॥ ७ ॥
उत्तान् मद्योत्पलधरान् सर्वसंस्तुसमास्तथा । विमानप्रतिमांश्चापि
प्रासादान् यैकचक्रिभान् ॥ ८ ॥ भीतकानि च तीयानि कश्चि-
दुष्णानि भारत । आसनाणि विचित्राणि अयनप्रहराणि च ॥ ९ ॥
पर्यङ्गान् रत्नसौवर्णान् पराङ्गांस्तरेणावृतान् । भोष्यभोष्य-
मनस्तत्र तत्र ततोपकल्पितम् ॥ १० ॥ पाणीवाहान् शुक्रांश्च
सारिकान् भद्रराजकान् । कीकिणान् घतरतांश्च सकीवटिक-
कुम्भान् ॥ ११ ॥ नयूरान् कुक्कुटांश्चापि दातृकान् जीवजीव-

कात् । चकोरान् वानरान् हंसान् चारुणां चक्रवाक्यान् ॥ १२ ॥
 समस्तः प्रमुदितान् ददधं सुमनोहरान् । क्षत्रिन्द्वारणां चक्रान्
 गन्धर्वाणाञ्च पार्श्वे ॥ १३ ॥ काम्ताभिरपरांस्तत्र परित्यक्तान्
 ददधं च । न ददधं च तान् भूयो ददधं च पुनर्दपः ॥ १४ ॥
 गीतध्वनिं सुमधुरं तथैवाध्यापनध्वनिम् । हंसान् सुमधुरांश्चापि
 तत्र सुभावं पार्श्वे ॥ १५ ॥ तद्दृष्ट्वात्पुनं राजा मनसाचिन्तव-
 त्तदा । स्वप्नोऽयं चित्तविभ्रंश उताहो सत्यमेव तु ॥ १६ ॥
 अहो बहुयतीरेण प्राप्नोऽस्मि परमां गतिम् । उत्तरान् वा कुसुम्
 पुष्पानव वाप्यमरावतीम् ॥ १७ ॥ किञ्चिदं महदाश्चर्यं संप्रस्था-
 मीत्यचिन्तयत् । एवं संचिन्तयिन्निव ददधं मुनिपुङ्गवम् ॥ १८ ॥
 तस्मिन् विमाने सौवर्णं मणिस्तथासमाकुले । महार्हं घयने
 दिव्ये यवानं भगुनन्दनम् ॥ १९ ॥ तमभ्ययात् प्रहर्षेण नरेन्द्रः
 बहु भार्यया । अन्तर्हितस्ततो भूयसावनः घयनञ्च तत् ॥ २० ॥
 ततोऽन्यस्मिन् वमोहेये पुनरेव ददधं तम् । कौश्यां वृष्यां समा-
 सौवं जपमानं महाकृतम् ॥ २१ ॥ एवं योगवलात् विषो मोहवा-
 मास पार्श्वेवम् । अणेन तदकश्चैव ते वै चाप्सरसां गणाः ।
 गन्धर्वाः पादपादैव सर्वमन्तरणीयत ॥ २२ ॥ निःस्पृहमभव-
 चापि गङ्गाकूटं पुनर्दपः । कुम्भवल्लीकभूयिष्ठं वभूव च बवा
 पुरा ॥ २३ ॥ ततः च राजा कुशिकः सभायैस्तेन कर्मणा ।
 विजयं परमं प्राप्तस्तद्दृष्ट्वा महतस्तुतम् ॥ २४ ॥ ततः प्रीत्या
 कुशिकी भार्या हर्षसमन्वितः । पञ्च भद्रे बवा भावाश्चिदा
 दृष्टाः सुदुर्लभाः ॥ २५ ॥ प्रासादाद्गुमुखाख्य किमन्यत्र तपो-
 वलात् । तपसा तद्वाप्यं हि वस्तु यत्वं मनोरथैः ॥ २६ ॥
 त्रैलोक्यराज्यादपि हि तप एव विधिष्यते । तपसा हि सुत-
 स्तेन यत्की मोक्षस्तपोवलात् ॥ २७ ॥ अहो प्रभावी देवर्षे-
 शयमस्य महात्मनः । इच्छुर्वैष तपोवीर्यादभ्यान् लोकान् स्वर्गो-

इति ॥ २८ ॥ ब्राह्मणा एव जायेरन् पुण्यवाक् बुद्धिर्निष्कः ।
 सत्त्वहेदिह कृत्स्नैव कोऽन्यो वै श्रवणादृते ॥ २९ ॥ ब्राह्मण्यं
 दुर्लभं लोके राज्यं हि सुलभं नरैः । ब्राह्मणस्य प्रमादादि
 रये युक्तो स्वधुर्ध्रुवत् ॥ ३० ॥ इत्येवं चिन्तयानः स विदित-
 श्रवणस्य वै । सम्ये व्योवाच नृपतिं क्षिप्रमागम्यतामिति ॥ ३१ ॥
 इत्युक्तः सहभार्यस्तु सोऽभ्यगच्छन्महामुनिम् । प्रिरसा वन्दनी-
 वन्तमवन्दनं च पार्श्विवः ॥ ३२ ॥ तस्याप्रियः प्रमुखाच्च स मुनिर्हर्ष-
 नराधिपम् । निषीदित्यब्रवीद्भीमान् सान्त्वयन् पुण्यधर्म ॥ ३३ ॥
 ततः प्रकृतमापन्नो भार्गवो नृपतेर्नृप । उवाच श्रद्धया
 वाचा तर्पयन्निव भारत ॥ ३४ ॥ राजन् सम्यग्जितानीह पञ्च
 पञ्च स्वयं जया । मनःपष्ठानीन्द्रियाणि कृच्छ्राण्क्षोऽपि तेन
 वै ॥ ३५ ॥ सम्यगाराधितः पुत्र जया प्रवदतां वरः । न हि ते
 वृजिनं किञ्चित् सुसूक्ष्ममपि विद्यते ॥ ३६ ॥ यमुजानीहि मां
 राजन् नमिष्यामि यथागतम् । प्रीतोऽस्मि तव राजेन्द्र वरस्य
 प्रतिपद्यताम् ॥ ३७ ॥

कुण्डिक उवाच । अन्निमध्यगतेनैव भगवन् सखिषी यथा ।
 वर्तितं भगुणाद्देहं यन्न दग्धोऽस्मि तदद्भु ॥ ३८ ॥ एष २४ वरो
 मुख्यः प्राप्तो मे भगुनन्दन । यत् प्रीतोऽस्मि यथा ब्रह्मन् कुर्व
 दातुं मेऽनघ ॥ ३९ ॥ एष मेऽनुग्रहो विप्र जीवति च प्रबो-
 जनम् । एतद्वाज्यफलज्ञैव तपश्चैतत् फलं मम ॥ ४० ॥ अहि-
 मं प्रीतिमः विप्र सखि वै भगुनन्दन । अस्ति मे संभवः कश्चि-
 तन्मे व्याख्यातुमर्हसि ॥ ४१ ॥

इत्यनुवाचनपर्वणि आनुशासनिकपर्वणि श्रवणीपाञ्चाने

अनुपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५४ ॥

अथन उवाच । वरह यच्छतां मत्तो वय ते संययो हृदि ।
तं प्रमूहि नरये ह सर्वं सम्याद्वामि ते ॥ १ ॥

कुशिक उवाच । बहि प्रीतोऽसि मगवंस्ततो मे बह मार्गव ।
कारणं श्रोतुमिच्छामि महू हे वाचकारितम् ॥ २ ॥ यवनचैक-
पाशेन द्विवशानेकविंशतिम् । अकिञ्चिदुक्त्वा गमनं बहिष मुनि-
पुङ्गव ॥ ३ ॥ यस्तर्हानमकक्षात् पुनरेव च दर्शनं । पुनश्च
प्रयनं विप्र द्विवशानेकविंशतिम् ॥ ३ ॥ तैसाव्यक्तस्य गमनं मील-
नम् यहे मम । समुपानीय विविधं बह्वर्धं ज्ञातवेदसा ॥ ५ ॥
निर्वानम् रणेनाशु सहसा यत्कृतं सदा । धनानाञ्च विघर्गस्य
वनस्यापि च दर्शनं ॥ ६ ॥ प्रसादानां बहूनाञ्च काञ्चनानां महा-
मुने । मणिविद्रुमपाटानां पर्यङ्गानाञ्च दर्शनं ॥ ७ ॥ पुनश्चा-
दर्शनं तस्य श्रोतुमिच्छामि कारणं । यतीव श्वत्सु मुञ्चामि
चिन्तयामो भगूरह ॥ ८ ॥ न चैवात्राधिगच्छामि सर्वस्यास्य
विनिमयं । एतदिच्छामि कात्स्न्येन सत्यं श्रोतुं तपोधन ॥ ८ ॥

अथन उवाच । शृणु सर्वमशेषेण सद्विदं रीन हेतुना ।
न हि यक्षमनास्मात्तुमेवं पृष्टेनं पार्थिव ॥ १० ॥ पितामहस्य
वदतः पुरा द्विवशमागमे । श्रुतवानसि यदाजंस्तस्ये निगदतः
शृणु ॥ ११ ॥ ब्रह्मक्षत्रविरोधेन भविता कुलसङ्करः । पीतस्तो
भविता राजंस्तोत्रोवीर्यसमन्वितः ॥ १२ ॥ ततस्तो कुलनाशार्थ-
महं त्वां समुपागतः । विकीर्षणं कुशिकोच्छेदं सन्दिग्धः कुल-
क्षत्रव ॥ १३ ॥ ततोऽहमागम्य पुरे क्षामवोचं महीपते । निबन्धं
कश्चिद्वारण्यं श्रुत्वा क्रियतामिति ॥ १४ ॥ न च ते दुष्करं
किञ्चिद्वदमासादयं यहे । तेन जीवसि राजर्षे न भवेदास्त्रम-
भ्युक्ता ॥ १५ ॥ एवं वृद्धिं समाख्याय द्विवशानेकविंशतिम् ।
सुप्तोऽसि बहि मां कचिदोपशेदिति पार्थिव ॥ १६ ॥ यदा सदा
समाख्येण संसृप्तो न प्रबोधितः । यत् तदैव ते प्रीतो मनसा
२७ अ २४

राजसत्तम ॥ १७ ॥ उत्थाय चास्मि निष्क्रान्तीं वदि वां वं
 महीपते । पृच्छेः क्व याव्यसीत्वं वं प्रपिचं क्षामिति व्रजो ॥ १८ ॥
 प्रन्तर्हितः पुनश्चास्मि पुनरेव च ते यदे । सोमनाम्नाय वं व्रजो
 दिवसानेकविंशति ॥ १९ ॥ वृषितो नामसूरीयाः वनादेति नरा-
 धिप । एवं वृषिं वनाम्नाय वृषितो वां वृषा मया ॥ २० ॥
 न च तेऽभूत् सुसूक्ष्मोऽपि मनुजर्जनसि पार्श्वे । वनादेत्येव नर-
 येष्ट तेन ते प्रीतिमानव ॥ २१ ॥ भोजनस्य समानाद्य वसता
 दीपितं मया । क्रुध्येषां वदि नायव्यादिनि तत्प्रपितं मे ॥ २२ ॥
 ततोऽहं रथमारुह्य क्षामवोचं नराधिप । समार्थो नां वद-
 स्वेति तच्च त्वं कृतवांस्तथा ॥ २३ ॥ पवित्रहो नरपते प्रीतोऽह-
 द्वापि तेन च । धनोत्सर्गोऽपि च कृते न क्षातं क्रोधः प्रवर्धयेत्
 ॥ २४ ॥ ततः प्रीतेन ते राजन् पुनरेतत् कृतं तव । समार्थस्य
 वनं भूयस्तद्विहि मनुजाधिप ॥ २५ ॥ प्रीत्यर्थं तव वैतथ्ये स्वर्ग-
 सन्दर्शनं कृतं । यत्ते वनेऽस्मिन्नपते दृष्टं दिव्यं निदर्शनं ॥ २६ ॥
 स्वर्गोद्देशस्त्वया राजन् समरीरेण पार्श्वे । मुहूर्तम- ॥ २७ ॥
 सो समार्थेण नृपोत्तमम् ॥ २८ ॥ निदर्शनार्थं तप- ॥ २९ ॥
 च नराधिप । तत्र यासीत् स्मृता राजंस्तथापि विदितं मया
 ॥ ३० ॥ ब्राह्मणं काङ्क्षे हि त्वं तपस्य पृथिवीपते । यवमन्त्र
 नरेन्द्रस्य देवेन्द्रस्य नराधिप ॥ ३१ ॥ एवमेतद्वदन्नात्वं ब्राह्मणं
 तात दुर्लभं । ब्राह्मणे सति चर्षिकवसिते च तपस्विता ॥ ३२ ॥
 भविष्यत्येव ते कामः कुम्भिकात् कौम्भिको दिवः । इतोऽहं पुनर-
 तुभ्यं ब्राह्मणत्वं गमिष्यति ॥ ३३ ॥ वं वृष्टे पार्श्वे वृष्टे वसुना-
 नेव तेजसा । पौनस्ते वदिता विप्रस्तपस्वी पावकद्युतिः ॥ ३४ ॥
 यः पृष्टिव मनुष्याणां भवमत्पादविष्यति । यथास्मिन्नीय लोकाणां
 पत्यमेतत् व्रजोनि ते ॥ ३५ ॥ वरं यथाय राजर्षिं वत्ते मनसि
 वर्त्तते । तीर्थयात्रां गमिष्यामि पुराकाशोऽभिवर्त्तते ॥ ३६ ॥

कुत्रिण उवाच । एष एव वरो योग्य इत्यं पीतो मनु-
जुने । भवमेतद्वयमात्रं न भवेत् पीतो मनुजः ॥ १३ ॥ ब्राह्मणं
ने कृत्वायास्तु भगवन्नेप मे वरः । पुनश्चास्मादुपिच्छानि भग-
वन् विस्तरेण वै ॥ १४ ॥ कथमेच्छति विपक्षं कुक्षं ने भयुनन्दन ॥
कदापी मरिता मन्थनं यथापि संमतः ॥ १५ ॥

इत्युपासनपर्वणि शानुवाचनिकपर्वणि अवनोपाख्याने

पञ्चपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५५ ॥

अवन उवाच । अयं कथनीयं ने तवैतत्परपुत्रव । यदर्थं
आहनुष्केषुं सन्प्राप्तो मनुजाधिप ॥ १ ॥ भगूणां अत्रिवा
द्याया नित्यमेतज्जनाधिप । ते च भेदं गमिष्यन्ति दैवमुक्तेन
हेतुना ॥ २ ॥ अत्रिवाच भगून् सर्वान् वधिष्यन्ति मराधिप ।
यागर्मादनुकृन्तन्तो दैवदृष्टनिपीडिताः ॥ ३ ॥ तत उत्पत्स्यन्ति-
ऽज्ञाकं कुक्षगोत्रविवर्धनः । अर्थो नाम महातेजा ज्वलनार्थ-
सम्युतिः ॥ ४ ॥ स त्रैलोक्यविनाशाय कोपाग्निं जनविधति ।
मर्ही उपर्वतवनां यः करिष्यति भक्षयात् ॥ ५ ॥ कश्चित् काष्ठान्
वज्रिष्ठ स एव प्रमथिष्यति । समुद्रे वज्रवावज्जे प्रक्षिप्य मुनि-
कृतमः ॥ ६ ॥ पुत्रं तस्य महाराज शचीकं भयुनन्दन । साक्षात्
कुम्भो भनुर्वेदः समुपास्माक्यतेऽनघ ॥ ७ ॥ अत्रिवाचावभा-
वाच दैवमुक्तेन हेतुना । स तु तं प्रतिपद्यैव पुत्रे संज्ञानवि-
धति ॥ ८ ॥ जमदग्नी महाभागे तपसा भावितात्मनि । स
चापि भयुवाहूकृतां वेदं धारयिष्यति ॥ ९ ॥ कृत्वा तु तव
वर्णाङ्गं कथां सोऽधिगमिष्यति । उद्धावनायं भवतो वंशस्थ
भरतवर्ष ॥ १० ॥ माघेर्हृदितरं प्राप्य पीतो तव महातपाः ।
ब्राह्मणं अत्रवर्णां पुत्रमुत्पादयिष्यति ॥ ११ ॥ अत्रिबं वि-

कर्माणं वृक्षस्यतिमिवोजसा । विष्णोर्निव तव कुक्षे गावो पुनः
सुवार्मिकं ॥ १२ ॥ तत्रैवा मृता युक्तं प्रहास्यति महापुतिः ।
स्त्रियो तु कारणं तत्र परिवर्त्तं भविष्यतः ॥ १३ ॥ पितामह-
निदोषादौ नान्यथैतद्विद्यति । द्वितीयं पुनरपि तुल्यं ब्राह्मणस्य-
मुपैष्यति । भविता सस्य सन्ध्या भगूणां भावितात्मना ॥ १४ ॥

भीम उवाच । कुषिकस्तु मुनेर्वाक्यं श्रवणस्य महात्मनः ।
मुखा हृष्टोऽभवद्राजा वाक्यश्चेदमुवाच ॥ १५ ॥ एवमस्त्विति
धर्मात्मा तदा भरतसत्तम । श्रवणस्तु महातेजाः पुनरेव नरा-
धिप ॥ १६ ॥ वराहं ह्येदयामास तमुवाच स पार्थिवः । वाक्-
मेवं करिष्यामि कामं त्वत्तो महामुने ॥ १७ ॥ ब्रह्मभूतं कुक्षं
मेस्तु धर्मं चास्य मनो भवेत् । एवमुक्तस्तवेत्येवं प्रत्युक्त्वा श्रव-
णो मुनिः ॥ १८ ॥ सम्यनुज्ञाय नृपतिं तीर्थंवातां ययौ तदा ।
एतत्ते कथितं सर्वमग्निं नृप ॥ १९ ॥ भगूणां कुषिका-
नाञ्च अभिसम्बन्धकारणं । यथोक्तमग्निना चापि तदा तदभव-
त्तृप । जम्ब रामस्य च मुनेर्विष्णोर्मित्रस्य चैव हि ॥ २० ॥

इत्यनुशासनपर्वणि शानुशासनिकपर्वणि कुषिकश्रवणस्य

पट्पद्याष्टोत्थायः ॥ ५६ ॥

युधिष्ठिर उवाच । मुञ्जामोव निमग्न्याद्य चिन्तवानः पुनः
पुनः । होनां पार्थिवसङ्घातैः त्रीमहिः पृथिवीमिमां ॥ १ ॥
प्राप्य राज्यानि घतयो महीं क्रिया च भारत । कोटिभिः पुनश्चात्
हता परितर्ष्य पितामह ॥ २ ॥ का तु तासां वरस्त्रीणां कव-
यस्त्रा भविष्यति । सा होनाः पतिभिः पुनैर्मातुलैर्भाद्रभिस्तथा
॥ ३ ॥ वयं हि तान् कुजन् हता ज्ञातींश्च सुहृदोऽपि न ।
पत्राक्षौर्षाः पतिव्यामो नरके गच्छ संपद्यः ॥ ४ ॥ यदीदं

शीलमिच्छामि तपसोऽप्येष भारत । उपदिष्टमिच्छामि तत्स-
तोऽहं विशास्यते ॥ ५ ॥

वैशम्पायन उवाच । युधिष्ठिरस्य तदाह्वं श्रुत्वा भीमो
नक्षामनाः । परीक्ष्य निपुणं ब्रह्मा युधिष्ठिरमभाषत ॥ ६ ॥
रहस्यमक्षु तच्चैव शृणु वक्ष्यामि वक्ष्यामि । या गतिः प्राप्यति येन
प्रेत्यभाषे विशास्यते ॥ ७ ॥ तपसा प्राप्यति स्वर्गंस्तपसा प्राप्यति
वज्रः । आयुःप्रकर्षो मोगाच्च क्षम्यन्ते तपसा विभो ॥ ८ ॥ ज्ञान-
विज्ञानमारोहं रूपं सम्यक्तयैव च । सोमाग्यस्यैव तपसा प्राप्यति
भरतर्षभ ॥ ९ ॥ धनं प्राप्नोति तपसा मोनेनाशं प्रयच्छति ।
उपभोगांस्तु दानेन ब्रह्मवर्ज्येण जीवितं ॥ १० ॥ अहिंसायाः
फलं रूपं दीक्षाया अथ वै कुले । फलमूलाग्निनां राज्यं स्वर्गः
पर्णाग्निनां भवेत् ॥ ११ ॥ पयोभक्षो द्विवं याति दानेन द्रविणा-
धिकः । शुद्रशूद्रपूषा विद्यां नित्यव्रादेन सन्तति ॥ १२ ॥
गवाढाः शकदीक्षाभिः स्वर्गमाहस्तपाग्निनां । स्त्रिवस्त्रिवर्षं
खात्वा वायुं पीत्वा क्रतुं लभेत् ॥ १३ ॥ नित्यस्त्रावी भवेद्भुजः
सन्धेः तु हे जपन् दिवः । मरुं साधयतो राज्यं नाकपृष्ठमना-
ग्रके ॥ १४ ॥ घृथापनानि वानानि योगयुक्ते तपोवने । अग्नि-
प्रवेष्टे निवर्तं ब्रह्मलोके महीयते ॥ १५ ॥ स्वर्णिने चवमानानां
व्यहाणि चवनानि च । वीरवल्बलवासीभिर्वासांस्यामरणानि
च ॥ १६ ॥ रक्षणां प्रतिघंहारात् भीमाग्निसह विन्दति ।
आमिषप्रतिघंहारात् प्रजाव्यायुष्मती भवेत् ॥ १७ ॥ उद्वासं
वसिष्ठस्तु च नाकाधिपतिर्भवेत् । सत्यवादी नरसेन देवतैः
कृतं जीवति ॥ १८ ॥ कौर्त्तिर्भवति दानेन तदारोक्षमहिंसा ।
द्विजशुभ्रपूषा राज्यं दिजत्वद्यापि युष्कथं ॥ १९ ॥ पानीयस्य
प्रदानेन कौर्त्तिर्भवति शाश्वतौ । अन्नस्य तु प्रदानेन इक्षति
काशमोगतः ॥ २० ॥ साम्बदः सर्वभूतानां सर्वलोकीर्विमुच्यते ।

दिव्यशूषया राज्यं दिव्यं कपं निवच्छति ॥ २१ ॥ दीपाक्षी-
 प्रदानेन चक्षुषान् भवति नरः । प्रेक्षणीय प्रदानेन क्षतिं नेशाह
 विन्दति ॥ २२ ॥ गन्धमात्यप्रदानेन कीर्तिर्भवति पुण्ड्रका ।
 केशश्मश्रु चारयतामघ्ना भवति यन्मति ॥ २३ ॥ उपवासह
 दीक्षाह अभिषिक्तु पार्थिव । कृत्वा हादधवर्षाणि वीरक्षाना-
 दिभिष्यते ॥ २४ ॥ हावीहासमक्षहारान् सेवाणि च यथाणि
 च । ब्रह्मदेवां सुतां दत्त्वा प्राप्नोति मनुजर्षभ ॥ २५ ॥ कृत-
 मिक्षोपवासैश्च त्रिदिवं याति भारत । समते च धिवं ज्ञानं
 फलपुष्पप्रदो नरः ॥ २६ ॥ सुवर्णमृष्टु विराजितानां गवां
 सहस्रस्य नरः प्रदानात् । प्राप्नोति पुण्यं दिवि देवलोकमित्येव-
 माद्वाहिवि देवसङ्घाः ॥ २७ ॥ प्रयच्छति यः कपिकां स्वत्सां
 कांक्षोपदोहां कनकाग्रमृष्टु । तैस्तैर्गुणैः कामदुहास्य भूत्वा
 नरं प्रदातारमुपैति सा गौः ॥ २८ ॥ यावन्ति रोमाणि
 भवन्ति धेन्वास्तावत् फलं प्राप्य स गोप्रदानात् । पुत्रांश्च पौत्रांश्च
 कुलञ्च सर्वमासप्तमं तारयते परत्र ॥ २९ ॥ सदक्षिणां काञ्चन-
 चारुमृष्टु कांक्षोपदोहां इविणोत्तरीयां । वेनुं तिस्रानां दशभ्यो
 दिवाय लोका वसूनां सुखम भवन्ति ॥ ३० ॥ स्वकर्मभिर्भाज्यं
 सन्निदहं तीव्रात्मकारे नरके पकन्तं । महाखंवे नीरिव वायु-
 युक्ता हानं गवां तारयते परत्र ॥ ३१ ॥ यो ब्रह्मदेवान् ददाति
 कन्यां भूमिप्रदानञ्च करोति विप्रे । ददाति चान्नं विभिन्नञ्च दध
 च लोकमाप्नोति पुरन्दरस्य ॥ ३२ ॥ नैवेदिकं सर्वपुण्योपपन्नं
 ददाति वै वस्तु नरो हिजाय । स्नाय्याचचारित्र्यगुणान्विताय
 तस्यापि लोकाः कुलकुलरेड ॥ ३३ ॥ धूर्त्यप्रदानेन गवां तथा
 वै लोकानवाप्नोति नरो वसूनां । क्षर्गाश्च बाहुस्तु धिरस्यहानं
 ततो विधिष्टं कनकप्रदानं ॥ ३४ ॥ कृतप्रदानेन यज्ञं वरिष्ठं चायं
 तथोपायश्चक्षुप्रदाने । वस्त्रप्रदानेन फलं सुख्यं गन्धप्रदानात्

सुरमिर्नरः ख्यातः ॥ ३५ ॥ पुष्पोपगं वाच फलोपगं वा वा-
चाक्षं सर्ववती हिजाय । स स्त्रीसमूहं रङ्गरत्नपूर्णं कमल-
चलोपगतं यद्वत् ॥ ३६ ॥ भव्यान्वपानीयरसप्रदाता सर्वान्
समाप्नोति रसान् प्रकामं । प्रतियवाक्कादनसंप्रदाता प्राप्नोति
तान्येव न संशयोऽस्त ॥ ३७ ॥ अणूपगश्चान्यनुलेपनानि खानानि
वाक्यानि च मानवो यः । दद्याद्विजेभ्यः स भवेन्नरोगस्तवाभि-
क्षयश्च नरेन्द्रलोके ॥ ३८ ॥ वीर्यैरभूत् प्रयत्नैरुपेतं दद्याद्दृष्टं
यः पुरुषो हिजाय । पुण्याभिरामं वङ्गरत्नपूर्णं कमलपिष्ठानवरं
स राजन् ॥ ३९ ॥ सुगन्धितस्तारणोपधानं दद्यान्मरो यः
प्रयत्नं हिजाय । कृपान्वितां पञ्चवतीं मनोधां भार्यामवलोप-
गतां जमेत् सः ॥ ४० ॥ पितामहस्यानवरो वीरभायी भवेन्नरः ।
नाधिकं विद्यते यज्जादित्याहुः परमर्षयः ॥ ४१ ॥

वैशम्पायन उवाच । तस्य तद्वचनं श्रुत्वा प्रीतात्मा कुन्-
वन्दनः । नाशनेऽरोचयद्वाचं वीरमार्गाभिकाङ्क्षया ॥ ४२ ॥ ततो
युधिष्ठिरः प्राह पाण्डवान् पुरुषर्षभ । पितामहस्य यदाह्वं
तदो रोचस्मिनि प्रभुः ॥ ४३ ॥ ततस्तु पाण्डवाः सर्वे द्रौपदी च
यशस्विनी । युधिष्ठिरस्य तदाह्वं वाक्मित्यभ्यपूजयन् ॥ ४४ ॥

इत्यमुष्मासनपर्वणि यमुष्मासनिकपर्वणि दानधर्मकवने

सप्तपद्याष्टोऽध्यायः ॥ ५७ ॥

युधिष्ठिर उवाच । चरामाणां तडागानां यत् फलं कुन्-
वन्दनम् । तद्वत् क्षीतुमिच्छामि जसोऽप्य भरतर्षभ ॥ १ ॥

भीष्म उवाच । सुमर्षा वक्तवती चित्ता वातुविभूषिता ।
प्रेता सर्वभूतैश्च वेष्टा भूमिरिहोच्यते ॥ २ ॥ तस्यः शैलविशि-
ष्टं तडागानाह बन्धनं । ऐश्वर्यानि च सर्वाणि प्रकथ्याम्यः ॥

पूर्वशः ॥ ३ ॥ तडागानाञ्च वञ्चामि कृतानाञ्चापि विशुष्याः ।
 त्रिषु लोकेषु सर्वत्र पूजनैयस्तडागवान् ॥ ४ ॥ अथवा मितसद्मं
 मैत्रं मितविबर्धनं । कौत्सिसञ्जननं येषु तडागानां निवेशनं
 ॥ ५ ॥ तन्मन्त्रार्थस्य कामस्य फलमाहुर्मनीषिणः । तडागं
 सुकृतं दीपे दीपमेकं महाश्रयं ॥ ६ ॥ चतुर्विधानं भूतानां तडाग-
 मुपलक्षयित्वा । तडागानि च सर्वाणि दिशन्ति त्रियमुत्तमां ॥ ७ ॥
 देवा मनुष्या गन्धर्वाः पितरोरगराक्षसाः । स्थावराणि च भूतानि
 संश्रयन्ति जलाशयं ॥ ८ ॥ तस्यान्तांस्ते प्रवञ्चामि तडागे वि-
 शुष्याः क्षताः । या च तत्र फलावाप्तिश्च धिभिः समुदाहृता ॥ ९ ॥
 वर्षाकाले तडागे तु सलिलं यस्य तिष्ठति । अग्निहोत्रफलं तस्य
 फलमाहुर्मनीषिणः ॥ १० ॥ शरत्काले तु सलिलं तडागे यस्य
 तिष्ठति । गोसहस्रस्य संप्रेष्य लभते फलमुत्तमं ॥ ११ ॥ हेमन्त-
 काले सलिलं तडागे यस्य तिष्ठति । स वै वज्रसुवर्णस्य यज्ञस्य
 लभते फलं ॥ १२ ॥ यस्य वै शिशिरे काले तडागे सलिलं
 भवेत् । तस्याग्निष्टोमयज्ञस्य फलमाहुर्मनीषिणः ॥ १३ ॥
 तडागं सुकृतं यस्य वसन्ते तु महाश्रयं । अतिरात्रस्य यज्ञस्य
 फलं च समुपाहृते ॥ १४ ॥ निदाप्रकाले पानीयं तडागे यस्य
 तिष्ठति । बाजिमेधफलं तस्य फलं वै मुनयो विदुः ॥ १५ ॥ च
 कुलं तारयेत् सर्वं यस्य खाते जलाशये । गावः पिबन्ति सलिलं
 साधवश्च नराः सदा ॥ १६ ॥ तडागे यस्य गावस्तु पिबन्ति
 दक्षिता जलं । जगपक्षिमनुष्याश्च शीःश्वमेधफलं लभेत् ॥ १७ ॥
 अतः पिबन्ति जलं तत्र स्थावन्ते विश्रमन्ति च । तडागस्य तत्
 सर्वं प्रेत्यानन्त्याय कल्पते ॥ १८ ॥ दुर्लभं सलिलं तात विधेयं
 शरत्त वै । पानीयस्य प्रधानेन प्रीतिर्भवति चाश्रयती ॥ १९ ॥
 तिलान् ददत् पानीयं दीपान् ददत् जायत । आश्रयिः सद्यः
 मोक्षमेतत् प्रेत्य सुदुर्लभम् ॥ २० ॥ सर्वदानैर्गुं शतरं सर्वदानैः

विधिं विधत्ते । पानीयं नरघातं तच्छास्त्रात्मकमेव हि ॥ २१ ॥
 एवमेतत्तद्भागस्य कीर्तितं फलमुत्तमं । अत उच्यते प्रवक्ष्यामि
 उच्छास्त्राभिवरोपणं ॥ २२ ॥ स्थावराणाञ्च भूतानां जातवः षट्
 प्रकीर्तिताः । उच्यन्ते तानावकाश्चक्षुषास्तृणजातवः ॥ २३ ॥
 एता जातवस्तु उच्छास्त्रां तेषां रोपे गुणास्त्रिमे । कीर्तिश्च मानुषी
 लोके प्रेत्य चैव फलं शुभं ॥ २४ ॥ सभते नाम लोके च पितृभिश्च
 महीयते । देवलोके गतस्यापि नाम तस्य न नश्यति ॥ २५ ॥
 अतीतानागते चोभे पितृवंशे च भारत । तारयेद्दुश्चरोपी च
 तच्छास्त्राञ्च रोपयेत् ॥ २६ ॥ तस्य पुत्रा भवन्त्येते पादपा नात्र
 संभवः । परलोकगतः स्वर्गं लोकांश्चाप्नोति सोऽव्ययान् ॥ २७ ॥
 पुष्पैः सुरगणान् उच्छाः फलैः पापि मवापितुम् । स्थावरा चा-
 तिथिं तात पूजयन्ति महीरुहाः ॥ २८ ॥ किञ्चरोरगरक्षांश्च
 देवगन्धर्वमानवाः । तथा ऋषिगणायैव संभवन्ति महीरुहान्
 ॥ २९ ॥ पुष्पिताः फलवन्तश्च तर्पयन्तीह मानवान् । उच्यते
 पुत्रवत् उच्छास्तारयन्ति परत्र तु ॥ ३० ॥ तच्छास्त्राणि तद्दुश्चा-
 रोप्याः श्रेयोऽर्चिना सदा । पुत्रवत् परिपाल्याश्च पुत्रास्तो धर्मतः
 ऋताः ॥ ३१ ॥ तद्भागदुश्चरोपी इष्टयश्च यो हिजः । एते
 स्वर्गं महीयन्ते ये चान्ये सत्यवादिनः ॥ ३२ ॥ तच्छास्त्राणां
 कुर्वीत चारामांश्चैव रोपयेत् । यजेच्च विविधैर्यज्ञैः सत्यञ्च सततं
 वरेत् ॥ ३३ ॥

इत्यनुशासनपर्वणि आनुशासनिकपर्वणि दानधर्मकथने

अष्टपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५८ ॥

मुनिर्द्विषट् उवाच । बानीमानो बहिर्विद्यां दानानि परि-
 चरति । तेनो विधिं किं दानं मतन्ते कुसुपुहव ॥ १ ॥ औतू-

इत्थं हि परमं तत्र मे विद्यते प्रभो । दातारं दत्तमन्येति बह्वान्
तत् प्रवक्ष्य मे ॥ २ ॥

भीष्म उवाच । यमयं सर्वभूतैर्भ्यो व्यसने ज्ञाप्यमुग्रहः ।
यज्ञाभिरुपितं दद्यात्पितावाभिवाचते ॥ ३ ॥ इत्थं मन्येत
यज्ञस्वा तद्दानं श्रेष्ठमुच्यते । दत्तं दातारमन्येति बह्वान् भरत-
र्षभ ॥ ४ ॥ हिरण्यदानं गोदानं पृथिवीदानमेव च । एतानि
वै पवित्राणि तारयन्त्यपि दुष्कृतं ॥ ५ ॥ एतानि पुण्यव्याघ्र
साधुभ्यो हि हि नित्यदा । दानानि हि नरं पापाभ्योऽप्यस्ति न
संशयः ॥ ६ ॥ यद्व्यदिष्टतमं लोके यज्ञास्य दयितं यदे ।
तत्तद्गुणावते दियं तदेवाश्रयमिच्छता ॥ ७ ॥ प्रियाणि लभते
नित्यं प्रियदः प्रियकृत्तया । प्रियो भवति भूगानामिह चैव परत्र
च ॥ ८ ॥ वाचमानमभीमानादनासक्तमकिष्टनं । यो नाश्नति
ब्रह्माशक्तिं स नृपस्यो युधिष्ठिर ॥ ९ ॥ यमित्तमपि चेद्भूतं
शरणैरिणमागतं । व्यसने योऽनुग्रह्णाति स वै पुरुषसत्तमः
॥ १० ॥ इषाय इतविशाय वृत्तिक्षीणाव सौदते । यपहन्त्यान्
पुत्रां यस्तु न तेन पुरुषः समः ॥ ११ ॥ क्रियानिवर्तितान् साधून्
पुत्रदारैश्च कर्षितान् । यथाचमागान् कौन्तेय सर्वोपात्मैर्नृप-
कथीत् ॥ १२ ॥ यायिषं धी न द्वेषु न च मर्षेषु कुर्वते । यर्हन्तो
नित्यमन्तुष्टास्तथा लब्धोपजीविनः ॥ १३ ॥ यायौविषमनेव्यस्य
तेभ्यो रक्षस्व भारत । तान्मूर्खैरुपजिज्ञास्य तवर्जिज्वरोत्तमान्
॥ १४ ॥ कृतैरावसर्जैर्नित्यं सप्रेयैः सपरिच्छदैः । निमग्नधीषाः
कीरञ्च सर्वकामसुखावहैः ॥ १५ ॥ वहि ते प्रतिगृह्णीयुः कथा
पूतं युधिष्ठिरः । कार्यमित्येव मन्वाना धार्मिकाः पुण्यकर्मिणः
॥ १६ ॥ विद्याज्ञाता व्रतज्ञाता धी व्यपाशित्य जीविनः । गृह-
ज्ञाध्यावतपसो ब्राह्मणाः संश्रितव्रताः ॥ १७ ॥ तेषु युवेषु
दानेषु खदारपरितोषिषु । अत् करिष्यधि कथास्य तत्ते लोकेषु

धार्यते ॥ १८ ॥ यथाभिहीतं सङ्गतं धार्यमातर्हिजातिना ।
 तथा दत्तं दिजातिभ्यो भवत्यथ कृतात्मसु ॥ १९ ॥ एष ते विततो
 ययः यदापूतः सदक्षिणः । विप्रिष्टः सर्ववर्गेभ्यो दहतस्तान्
 वर्त्ततां ॥ २० ॥ निवापादानवहितस्तान्पु मुधिष्ठिरः । निव-
 रन् पूजयथैव तेषामृष्यं निवच्छति ॥ २१ ॥ न एव नैव कुप्यन्ते
 न क्षुभ्यन्ति दणेष्वपि । न एव नः पूज्यतमा धी चापि भिद्यवा-
 दिनः ॥ २२ ॥ एते न वज्रमन्यन्ते न प्रवर्त्तन्ति चापरे । पुत्रवते
 परिपाद्यास्ते नमस्तेभ्यस्तथोभयं ॥ २३ ॥ अत्रिक् पुरोहिता-
 चार्या मदुग्रहधरा हि ते । शत्रवेणापि हि संसृष्टं तेजः शाम्यति
 वै दिक्ने । अस्ति मे वक्त्रवान्नि राजास्मोति युधिष्ठिरः ॥ २४ ॥
 ब्राह्मणाणां न पर्यङ्गीर्वासीभिरयनेन च । वच्छोभायं वक्त्रा-
 यश्च वित्तमस्ति तवानघ । तेन ते ब्राह्मणाः पूज्याः स्वधर्ममनु-
 तिष्ठता ॥ २५ ॥ नमस्कार्यास्तथा विप्रा वर्त्तमाना यथातथं ।
 यथासुखं यथोत्साहं कलन्तु जयि पुत्रवत् ॥ २६ ॥ को ह्यस्य-
 प्रसादानं सङ्गदामत्पतोपिणां । उल्लिख्यत्यवष्टेपुं हृदयः कुह-
 सत्तम ॥ २७ ॥ यथा पत्यान्वयो धर्मः स्त्रीणां लोके सनातनः ।
 सर्वैव सा गतिर्नान्या तथास्त्राक्तं दिजातयः ॥ २८ ॥ अदि नो
 ब्राह्मणास्तान् सस्यजेयुरपूजिताः । पश्यन्तो दारुणं कर्म कृतं
 क्षत्रिये क्षितं ॥ २९ ॥ अवेदानामयश्चानामलोकानामवर्त्तिनां ।
 कस्तेषां जीवितेनार्हस्तं विना ब्राह्मणाख्यं ॥ ३० ॥ अत्र ते
 वर्त्तयिष्यामि यथाधर्मं सनातनं । राजन्यो ब्राह्मणान् राजन्
 पुरा परिचचार च ॥ ३१ ॥ वैश्यो राजन्यमित्येव शूद्रो वैश्व-
 मिति श्रुतिः । दूराच्छूद्रे णोपचर्यो ब्राह्मरन्निरिव ज्वलन् ॥ ३२ ॥
 संक्षुब्ध परिचर्येस्तु वैश्येन क्षत्रियेण च । मदुभावात् सत्य-
 प्रीकान् सत्यधर्मानुपालनान् ॥ ३३ ॥ आधीविधानिव क्रुद्धो
 स्तानुपाचरत दिजान् । अपरेषां परेषाञ्च परेभ्यश्चापि धी परे

॥ ३४ ॥ अत्रियाणां प्रतपतां तेजसा च वक्ष्येन च । ब्राह्मणेभ्येव
 ग्राम्येभ्यः तेजोऽपि च तपोऽपि च ॥ ३५ ॥ न मे पिता प्रियतरो
 न माता च तथा प्रिया । न मे पितुः पिता राजन् न चात्मा न
 च जीवितम् ॥ ३६ ॥ अत्तस्य मे प्रियतरः पृथिव्यां नास्ति कश्चन ।
 अत्तोऽपि मे प्रियतरा ब्राह्मणा भरतर्षभ ॥ ३७ ॥ प्रवीणि वल्ल-
 भेतश्च यथाहं पाण्डुनन्दन । तेन वक्ष्येन गच्छेयं लोकान् वल्ल-
 भान्तनुः ॥ ३८ ॥ पश्येदहं च तान् लोकान् शुचीन् ब्रह्मपुर-
 स्कृतान् । तत्र मे तात गन्तव्यमङ्गाव च विराव च ॥ ३९ ॥
 सोऽहमेतादृशास्त्रिकान् दृष्ट्वा भरतसत्तम । यस्मै कृतं ब्राह्मणेभ्यु
 न तप्ये तेन पार्थिव ॥ ४० ॥

इत्यनुशासनपर्वणि पानुशासनिकपर्वणि दानधर्मकथने

एकोनपटोऽध्यायः ॥ ५८ ॥

युधिष्ठिर उवाच । यो च स्यातां चरणेनोपपन्नो वो
 विद्यया सदृशो जन्मना च । ताभ्यां दानं कृतमस्मै विधिद्वय-
 च मानाव च याचते च ॥ १ ॥

भीष्म उवाच । अये वै याचतः पार्थ दानमाङ्गरयाचते ।
 अर्हस्तमो वै हृतिमान् कृपणान् हृतात्मनः ॥ २ ॥ अत्रिबो रक्ष-
 णोऽर्हन्तः नृणां हृतिमान् । ब्राह्मणो हृतिमान् विद्वान् देवान्
 प्रीणाति तुष्टिमान् ॥ ३ ॥ वाच्यमाङ्गरनीयस्य अभिहारश्च
 भारत । उदेजयन्ति याचन्ति यदा भूतानि दसुवत् ॥ ४ ॥
 म्रियते याजमानो वै न जातु म्रियते ददत् । ददत् संजीव-
 नत्येनमात्मानाश्च युधिष्ठिर ॥ ५ ॥ पानुशस्यं परो धर्मो याचते
 यत् प्रदीयते । अयाचतः सीदमानान् सर्वोपायैर्निमग्नयत् ॥ ६ ॥
 यदि वै त्रादया राष्ट्रान् वसेयुस्ते दिव्योत्तमाः । भक्षयन्त्यानिवा-

मीक्षान् वृद्धोवाह्यं प्रवृत्तः ॥ ७ ॥ तपसा दीप्यमानास्ते
 हरेभुः पृथिवीमपि । अपूज्यमानाः कीरव्य पूजार्हास्तु तथा-
 विधाः ॥ ८ ॥ पूज्या हि ज्ञानविज्ञानतपोयोगसमन्विताः । तेभ्यः
 भूमीं प्रयुक्तीषा ब्राह्मणेभ्यः परन्तप ॥ ९ ॥ इदम् ब्रह्मविद्यान्
 दावानुपागच्छन्मवाचता । ब्रह्मविद्योमे सृजते सायंप्रातर्मवेत्
 फलं । विद्यावेदमनवनी तद्ज्ञानफलमुच्यते ॥ १० ॥ विद्यावेद-
 मन्तस्मान्नाम व्यापात्रयजीविनः । गूढस्वाध्यायतपसो ब्राह्मणान्
 संशितव्रतान् ॥ ११ ॥ कृतैरावसथैर्हृदयैः समेधैः सपरिष्कृतैः ।
 निमग्नयेथाः कौन्तेय कामैशान्यैर्दिजोत्तमान् ॥ १२ ॥ अपि ते
 प्रतिपत्नीयुः श्रद्धोपेतं युधिष्ठिर । कार्यमित्येवमन्याना धर्म्मज्ञाः
 सूक्ष्मदर्शिनः ॥ १३ ॥ अपि ते ब्राह्मणा भुक्त्वा गताः सोदरशान्
 यज्ञान् । येषां दाराः प्रतीक्षन्ते पत्न्यन्धमिव कर्णकाः ॥ १४ ॥
 यस्यानि मानःसर्वमे नियता ब्रह्मचारिणः । ब्राह्मणास्तात
 भुक्त्वा नास्तेनास्मिं प्रीणयन्त्यत ॥ १५ ॥ मध्वंदिने ते सवनं इदम्-
 स्तात वर्त्ततां । गोहिरण्यानि वासांसि तेनेन्द्रः प्रीयतां तव
 ॥ १६ ॥ तृतीयं सवनं ते वै वैश्वदेवं युधिष्ठिर । वसुदेव्यः
 पितृभ्यश्च विप्रेभ्यश्च प्रयच्छति । अहिंसा सर्वभूतेभ्यः संविमाणाश्च
 नागवः ॥ १७ ॥ इमस्त्वामो वृत्तिः सत्यं भवत्ववभवाय ते ॥ १८ ॥
 एकं ते विततो वज्रः अहापूतः सङ्गच्छयः । विधिष्टः सर्ववज्रानां
 निर्व्यं तात प्रवर्त्ततां ॥ १९ ॥

इत्यनुशासनपर्वणि आनुशासनिकपर्वणि दानवर्णकवर्णे

षष्ठितमोऽध्यायः ॥ ६० ॥

युधिष्ठिर उवाच । दानं ब्रह्मजिवा हि किं जित् प्रेत्य
 नराक्षरं । कस्य ज्यायः फलं मोक्षं कीदृशेभ्यः कथं कदा ॥ १ ॥

एतद्विष्णुमि विष्णातुं ज्ञायातयेन भारत । विरन् जिज्ञास-
मानाय दानधर्मान् प्रचक्षु ये ॥ २ ॥ अन्तर्दद्याच्च वदन्तं ब्रह्मवा-
चानृषंस्यतः । किं स्त्रियैः श्रेयसं तात तप्ते ब्रूहि पितामह ॥ ३ ॥

भीष्म उवाच । रोहं कर्म क्षत्रियस्य सततं तात वर्तते ।
तस्य वैतानिकं कर्म दानस्यैवेह पावनं ॥ ४ ॥ न ते पापकृतां
राज्ञां प्रतिघ्नन्ति साधवः । एतज्जात् कारणादुपश्रयैर्जिज्ञासा-
सहस्रिणैः ॥ ५ ॥ यद्य चेत् प्रतिघ्नन्तीमुर्द्ध्व्यादहरन्मृष ।
ब्रह्मास्त्राव परमां पावनं श्रेतदुत्तमं ॥ ६ ॥ ब्राह्मणां स्तर्पयन्
द्रव्यैस्ततो यज्ञे यतव्रतः । मैत्रान् साधून् वेदविदः शौकव्रत-
तपोर्व्रितान् ॥ ७ ॥ यत्ते ते न करिष्यन्ति कृतं ते न भविष्यति ।
वशान् साधय साधुभ्यः स्वारथान् दक्षिणावतः ॥ ८ ॥ इष्टं
इत्तञ्च मन्येथा आत्मानं दानकर्मणा । पूजयेथा दायकृतां
स्तवाप्यथो भवेद्दयया ॥ ९ ॥ प्रजावती भवेद्याय ब्राह्मणान्
स्वर्गकारिणः । प्रजावांस्तेन भवति यथा जनयिता तथा ॥ १० ॥
यावतः साधुधर्मान् वै सन्तः संवर्द्धयन्त्यतः । सर्वस्वैषापि भर्तव्या
नरा ये वद्भकारिणः ॥ ११ ॥ समृद्धः संप्रयच्छ त्वं ब्राह्मणेभ्यो
युधिष्ठिर । धेनुरनङ्गुलीःश्वानि च्छ्वयं वासांसुगपानहो ॥ १२ ॥
प्राज्यानि वज्रमानेभ्यस्तथान्त्रानि च भारत । अश्ववन्ति च
यानानि वैश्यानि अयनानि च ॥ १३ ॥ एते देवा व्युष्टिमन्तो
क्षत्रपुत्राश्च भारत । अङ्गुष्ठांश्च विष्णाव ब्राह्मणान् वृत्तिकर्षि-
तान् ॥ १४ ॥ उपच्छ्वयं प्रकाशं वा वृत्तया तान् पतिपाशयितु ।
राजसूयाश्वमेधाभ्यां श्रेयस्तत् क्षत्रियान् प्रति ॥ १५ ॥ एवं
पापैर्विनिर्मुक्तस्त्वं पूतः स्वर्गमाप्स्यसि । सञ्चरिष्या पुनः कोर्धं
वद्वाष्ट पाशयिष्यसि ॥ १६ ॥ तेन त्वं ब्रह्मभूयत्नमवाप्स्यसि
धनानि च । आज्ञयस्व परेषाञ्च वृत्तिं संरक्ष भारत ॥ १७ ॥
पुत्रवन्नापि श्वान् स्नान् प्रजाञ्च परिपाशय । योगसेमश्च ते

नित्यं ब्राह्मणेभ्यस्तु भारत ॥ १८ ॥ तदर्थं जीवितं धेनुना
 तेभ्योऽप्रतिपाकनं । धनयो ब्राह्मणस्यैव वदितमिच्छयो महान्
 ॥ १९ ॥ त्रिवा जमीश्वरं संवाको दर्पयितुं संप्रमोहयितुं । ब्राह्म-
 णेषु प्रभूकेषु धर्मो विप्रणमिधुवं । धर्मप्रणाधि भूतानामभावः
 ख्यात्वं संभवः ॥ २० ॥ यो रक्षिभ्यः संप्रदाय राजा राष्ट्रं विस्तु-
 ञ्मति । यश्चे राष्ट्रासनं तन्नादानयध्वमिति ब्रुवन् ॥ २१ ॥ यथा-
 दाव तदाग्रमं भीतं दत्तं सुदारुणं । यजेद्राजा न तं बर्ह-
 प्रथमस्यैव साधवः ॥ २२ ॥ अपीडिताः सुसंहता धी ददत्यनु-
 कुमतः । तादृशेनाभ्युपायेन वष्टव्यं नोद्यमाकृतैः ॥ २३ ॥ यदा
 परिनियेयते निहितो वै यथाविधि । तदा राजा महावस्यै-
 र्यजेत वज्रदक्षिणैः ॥ २४ ॥ वज्रवाक्यमनं रक्ष्यमन्त्रस्य रूपणस्य
 च । न ख्यातपूर्वं कुर्वीत न रुदन्तीधनं हरेत् ॥ २५ ॥ यत्तं
 रूपणवृत्तं हि राष्ट्रं दक्षि नृपत्रिवं । इत्याह महती भोगान्
 सुष्ठवं प्रणुदेत् यतां ॥ २६ ॥ धीषां स्वादूनि भोज्यानि समवे-
 ष्यन्ति वासकाः । नाजन्ति विधिवत्तानि किञ्च पापतरं ततः
 ॥ २७ ॥ यदि ते तादृशो राष्ट्रे विद्वान् सोदितुं शुभा दिक् ।
 भूणद्वत्याह गच्छेबाः कृत्वा पापमिवोत्तमं ॥ २८ ॥ धिक् तस्य
 जीवितं राशो राष्ट्रे वस्यावसोदति । दिशोऽन्यो वा मनुष्यो-
 ऽपि प्रिविराज वशो बला ॥ २९ ॥ यस्य च विवर्धे राशः
 ख्यातकः सोदति शुभा । यद्विमेति तद्राष्ट्रं विन्दते वज्र राजकं
 ॥ ३० ॥ क्रोधेन्यो यस्य वै राष्ट्राह वन्ते तरणा स्त्रिवः । क्रोधतो
 पतिपुत्राणां मतोऽसौ न च जीवति ॥ ३१ ॥ अरक्षितारं रक्षितारं
 विक्षीप्तारमनावकं । तं वै राजकणिं हन्युः प्रजाः यथाह निहृषं
 ॥ ३२ ॥ अहं यो रक्षितेत्युक्ता यो न रक्षति भूमिपः । य-
 सं हत्य निहन्तव्यः श्रेयं सोम्याह पातुर ॥ ३३ ॥ पापं कुर्वन्ति
 यत् किञ्चित् प्रजा राजा अरक्षिताः । यतुर्वं तस्य पापस्य राजा

विन्दति भारत ॥ ३४ ॥ अवाङ्मः सर्वमेवेति भूवीर्दमिति निश्चयः ।
 चतुर्धं मतमन्नाकं मनोः श्रुत्वा नृपासनं ॥ ३५ ॥ शुभं वा वध
 कुर्वन्ति प्रजा राजा सुरक्षिताः । चतुर्धं तस्य पुण्यस्य राजा
 चाप्नोति भारत ॥ ३६ ॥ जीवन्तं ज्ञानुजीवन्तु प्रजाः सर्वा बुधि-
 छिर । पञ्चन्यमिव भूतानि महादुर्ममिवास्तृजाः ॥ ३७ ॥
 कुवेरमिव रक्षांसि यतस्तुमिवामराः । ज्ञातवज्ज्ञानुजीवन्तु
 सुहृदश्च परमप ॥ ३८ ॥

इत्यनुयासनपर्वणि चानुयासनिकपर्वणि दानधर्मकथने

एकपद्योऽध्यायः ॥ ६१ ॥

शुचिछिर उवाच । इदं दियमिदं दियमितौघं श्रुतिरादरात् ।
 वज्रद्वैबाध राजानः किं श्लिष्टानमनुत्तमं ॥ १ ॥

भीष्म उवाच । अतिदानानि सर्वाणि पृथिवीदानमुच्यते ।
 अथवा ज्ञानया भूमिर्होन्ध्री कामानि चोत्तमान् । होन्ध्री वाचांश्च
 राजानि पश्यन् प्रीहि यवांस्तथा ॥ २ ॥ भूमिदः सर्वभूतिषु ज्ञान-
 तीरेषते समाः ॥ ३ ॥ न भूमिदानादस्तीह परं किञ्चिद्बुधि-
 छिर ॥ ४ ॥ अथस्त्वं प्रहृदुः सर्वं वृथिक्का इति नः श्रुतं ।
 भूमिमेव हृदुः सर्वं भूमिस्ते भुञ्जते जनाः ॥ ५ ॥ स्वकर्मवोप-
 जीवन्ति नरा इह परत च । भूमिभूतिर्महादेवो दातारं कुरुते
 प्रियं ॥ ६ ॥ अ एतां दक्षिणां दद्यादक्षवां राजवत्तम । पुन-
 र्नरत्नं संप्राप्य भवेत् अ पृथिवीपतिः ॥ ७ ॥ अथा दानं तथा
 भोगः इति मे धर्म्मनिश्चयः । संप्राप्ते वा तनुं जज्ञाहृद्याच्च
 वृथिवीमिमां ॥ ८ ॥ इत्येतत् क्षत्रवन्धूनां वदन्ति परमां विद्वं ।
 पुनाति दत्ता पृथिवी दातारमिति शुश्रुव ॥ ९ ॥ अपि पाप-
 समाचारं ब्रह्मज्ञमपि चानृतं । यैव पापं द्वाववति यैव पापाद

प्रयीषीत् ॥ १० ॥ अपि पापहता राज्ञां प्रतिपद्यन्ति पावकः ।
 पृथिवीं नाम्यद्विच्छन्ति पावनी जननी यथा ॥ ११ ॥ नामाख्याः
 प्रियदत्तेति शुद्धं दैव्याः समातनम् । दानं वाप्यथ दादानं
 नामाख्याः प्रथमं प्रियं ॥ १२ ॥ य एतां विदुषि दद्यात् पृथिवीं
 पृथिवीपतिः । पृथिव्यामेतदृष्टं य राजा राज्यमितो व्रजेत् ॥ १३ ॥
 पुनश्चाथो जनुं प्राप्य राजवत् स्यान्न संशयः । तस्मात् प्राप्यैव
 पृथिवीं दद्यात् विप्राय पार्थिवः ॥ १४ ॥ नाभूमिपतिना भूमि-
 रधिष्ठेया कवचम् । न चापात्रेण वा शस्त्रा दत्तदानेन वा
 वरेत् ॥ १५ ॥ यि चाम्ये भूमिमिच्छेयुः कुर्वन्नेवं न संशयः ।
 नः साधोभूमिमादत्ते न भूमिं विन्दते तु यः ॥ १६ ॥ भूमिं
 हत्वा तु साधुभ्यो विन्दते भूमिमुत्तमां । प्रेत्य चेह च धर्मात्मा
 ईमाप्नोति महदुदयः ॥ १७ ॥ यस्य विप्रास्तु ग्रंथन्ति साधो-
 र्भूमिं सदैव हि । न तस्य प्रथमो राजन् प्रथमन्ति वसुधरां
 १८ ॥ यत् किञ्चित् पुरुषः पापं कुरुते वृत्तिकर्षितः । अपि
 तेनर्ममात्रेण भूमिदानेन पूयते ॥ १९ ॥ शिऽपि सङ्कीर्णकर्मणो
 राजानो रौद्रकर्मिणः । तेभ्यः पवित्रमाख्येयं भूमिदानमनुत्तमं
 २० ॥ अल्पान्तरमिदं श्रद्धात् पुराणा जेनिषे जनाः । लो-
 जेताश्चनेधेन दद्यादा साधवे मही ॥ २१ ॥ अपि चेत् सुहृतं
 ला यद्धेरन्नापि पण्डिताः । अथक्यमेवमेवैतद्भूमिदानमनुत्तमं
 २२ ॥ सुवर्णं रजतं वस्त्रं मणिमुक्तावस्त्राणि च । सर्वमेतच्छास्त्रा-
 णी ददाति वसुधां वदत् ॥ २३ ॥ तपो वचः श्रुतं धौलम-
 मि सत्यसम्भता । शुद्धदैवतपूजा च एता वर्तन्ति भूमिदं ॥ २४ ॥
 तूर्निःशेषे वसे मुक्ताकमलगाजानो रथो हताः । ब्रह्मलोकगताः
 हा नातिक्लामन्ति भूमिदं ॥ २५ ॥ यथा स्वपुत्रं जननी स्त्रीरेण
 ते वहा । अनुपज्जाति दातारं तथा सर्वरथैर्कही ॥ २६ ॥
 पुत्रे मिहुरो दण्डस्थानी वज्रिः सुदारुणः । शीराश्चराक्षणाः

पाशा नोपसर्पन्ति भूमिम् ॥ २० ॥ पितृं च पित्रलोकस्थान् द्वि-
 लोकाश्च देवताः । सत्सर्पयन्ति घान्तास्त्रा भी ददाति वसुधरां
 ॥ २८ ॥ कृपाव श्रियमाणाव वृत्तिव्यानाव कीदृते । भूमिं
 वृत्तिकरीं दत्त्वा सर्वौ भवति मानवः ॥ २८ ॥ यथा भावति
 गोर्वत्सं स्रवन्ती वत्सला पयः । एवमेव महाभागा भूमिर्भवति
 भूमिम् ॥ ३० ॥ फालकृष्टां महीं दत्त्वा सर्वीजां सफलावपि ।
 सर्वीणं वापि शरणं तदा भवति कामदः ॥ ३१ ॥ ब्राह्मणं वृत्ति-
 सम्पन्नमाहिताग्निं शुचिन्नतं । नरः प्रतिग्राह्य महीं न वाति
 परमं पदं ॥ ३२ ॥ यथा चन्द्रमसौ तद्विरहन्वहनि जायते ।
 तथा भूमिज्ञतं दानं यस्ये यस्ये विवर्धते ॥ ३३ ॥ अथ गाथा
 भूमिगीताः कीर्तयन्ति पुराविदः । या श्रुत्वा कामदन्नेन दत्त्वा
 भः काश्यपाय वै ॥ ३४ ॥ मामेवादत्त मां दत्त मां दत्त्वा माम-
 वाप्स्यथ । अग्निहोत्रे परे चैव तद्वत् जायते पुनः ॥ ३५ ॥ य
 इमां व्यावृत्तिं वेद ब्राह्मणो वेदसन्निता । आहस्य श्रियमाणस्य
 ब्रह्मभूयं च गच्छति ॥ ३६ ॥ कृत्यानामधिपस्तानामरिष्टघ्ननं
 महत् । प्रायश्चित्तं महीं दत्त्वा पुनातुमभयतो दध ॥ ३७ ॥
 पुनाति य इह वेद वेदवाद् तथैव च । प्रकृतिः सर्वभूतानां
 भूमिवैश्वानरी मता ॥ ३८ ॥ अभिपिच्यैव नृपतिं कावयेद्दिग्मा-
 गमं । यथा श्रुत्वा महीं दद्यान्नादद्यान् साधुतश्च तां ॥ ३९ ॥
 सोऽयं कृत्स्नो ब्राह्मणार्थो राजार्थेऽप्यसंशयः । राजा हि
 धर्मकुशलः प्रथमं भूतिलक्षणां ॥ ४० ॥ अथ धिष्णमर्चनी राजा
 भवति नास्तिकः । न ते सुखं प्रवृध्यन्ति न सुखं प्राप्नुवन्ति च
 ॥ ४१ ॥ सदा भवन्ति बोहिनास्तस्य दुश्चरितैर्नराः । बोधयेना
 हि बहवो राट् नाख्याविशन्ति तत् ॥ ४२ ॥ अथ धिमां पुनः
 प्राची राजा भवति धार्मिकः । सुखं ते प्रतिवृध्यन्ते सुसुखं प्रप-
 न्ति च ॥ ४३ ॥ तस्य राज्ञः शुभेराज्यैः कर्मभिर्निर्भृता नराः ।

योगक्षेमिन उच्यते । विवर्धन्ते स्वकर्मभिः ॥ ४४ ॥ स कुक्षीनः
 स पुच्छः स बन्धुः स च पुष्करकृत् । स हाता स च विक्रान्तो ब्रौ
 ह्महाति वसुधारा ॥ ४५ ॥ आदित्या इव दीप्यन्ते तेजसा भुवि
 मानवाः । इहन्ति वसुधां स्त्रीतां धी वेदविदुषि दिजे ॥ ४६ ॥
 यथा बभूव्यानि रोहन्ति प्रकीर्णानि महीतले । तथा कामाः
 प्ररोहन्ति भूमिदानसमार्जिताः ॥ ४७ ॥ आदित्यो वसुधो
 विष्णुर्ब्रह्मा सोमो ज्ञताधमः । शूलपाणिश्च भगवान् प्रतिनन्दति
 भूमिम् ॥ ४८ ॥ भूमौ जायन्ति पुण्या भूमौ निष्ठां व्रजन्ति च ।
 चतुर्विधो हि लोकोऽयं योऽयं भूमिगुणात्मकः ॥ ४९ ॥ एषा
 माता पिता चैव जगतः पृथिवीपते । मानवा सद्यं भूतं किञ्चि-
 दस्ति जनाधिप ॥ ५० ॥ यथाप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनं ।
 उच्यते च सव्यादमिन्द्रस्य च मुधिष्ठिर ॥ ५१ ॥ इहा क्रतुयते-
 नाय मरुता दक्षिणावता । मघवा वाय्विदां येषां पप्रच्छेदं
 उच्यते ॥ ५२ ॥

मघवा उवाच । भगवन् केन दानेन स्वर्गतः सुखमेधते ।
 अदृश्यं महार्घं न दूहि वदतावर ॥ ५३ ॥

भीष्म उवाच । इत्युक्तः स सुरेन्द्रेण ततो देवपुरोहितः ।
 उच्यतेऽहमेतज्जाः प्रत्युवाच यतक्रतुं ॥ ५४ ॥

उच्यतेऽहमेतज्जाः । सुवर्णदानं गोदानं भूमिदानञ्च उच्यते ।
 इहमेतान्महाप्राज्ञः सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ ५५ ॥ न भूमिदाना-
 द्देवेन्द्र परं किञ्चिदिति प्रभो । विधिदमिति मन्यानि यथा
 ब्राह्मण्यौषधः ॥ ५६ ॥ धी शूरा निहता युवे स्वर्वाता रण-
 यक्षिनः । सर्वे ते विपुलयेष्ठ नातिक्रामन्तिः भूमिम् ॥ ५७ ॥
 अर्जुनः चैव युक्तास्त्रज्जात्मानो रणे यताः । ब्रह्मलोकगता
 युक्ता नातुतक्रामन्ति भूमिम् ॥ ५८ ॥ यच्च पूर्वं हि पुण्याः
 मरुत्ये वसुधावता । एकादश ददद् भूमिं परित्वातीह मानवः

॥ ५८ ॥ राज्ञोपजीर्णा वसुधां यो ददाति पुरन्दर । न तस्यै
 सर्वकलुषैः स्वर्गलोके भवोपते ॥ ५९ ॥ नहीं स्त्रीतां ददन्नायम्
 सर्वकामगुणान्वितां । राजाधिराजो भवति तच्च दानमनुत्तमं
 ॥ ६० ॥ सर्वकामसमायुक्तां काञ्चपीं चः प्रवच्छति । सर्व-
 भूतानि मन्यन्ते मां ददातीति वाचय ॥ ६१ ॥ सर्वकामदुःखं जेतुं सर्व-
 कामगुणान्वितां । ददाति यः स्रजसा च स्वर्गं वाति स मानवः
 ॥ ६२ ॥ मधुसर्पिःप्रवाहिण्यः पयोद्विवहास्तथा । सरित-
 स्तर्पयन्तीह सुरेन्द्र वसुधामदम् ॥ ६३ ॥ भूमिप्रदानाय पति-
 र्मुच्यते सर्वकिल्बिषात् । न हि भूमिप्रदानेन दानमन्वद्विधि-
 ष्यते ॥ ६४ ॥ ददाति यः समुद्रान्तां पृथिवीं यस्त्रनिर्जिता ।
 तं जनाः कथयन्तीह यावद् भवति गौरियं ॥ ६५ ॥ पुष्पामञ्चि-
 रसां भूमिं यो ददाति पुरन्दर । न तस्यै लोकाः क्षीयन्ते भूमि-
 दानगुणान्विताः ॥ ६६ ॥ सर्वदा पार्थिवेनेह सततं भूतिमि-
 च्छता । भूद्वया विधिवच्छ्रम पात्रे सुखमभीप्सुना ॥ ६७ ॥
 अपि कृत्वा नरः पापं भूमिं दत्त्वा दिव्यातपि । समुत्सृजति तत्
 पापं जीर्णं लवमिवोरगः ॥ ६८ ॥ सागरान् सरितः शैलान्
 काननानि च सर्वथः । सर्वमेतन्वरः यत्र ददाति वसुधां ददत्
 ॥ ६९ ॥ तद्भागान्युदपानानि स्त्रीतांसि च सरांसि च । कोदात्
 सर्वरसांश्चैव ददाति वसुधां ददत् ॥ ७० ॥ शोचधीर्वीर्यैरमन्या
 नगान् पुष्पफलान्वितान् । काननोपलस्यैकांश्च ददाति वसुधां
 ददत् ॥ ७१ ॥ यन्निष्टोमप्रभृतिभिरिष्टा च स्नातदक्षिणैः । न
 तत् फलमवाप्नोति भूमिदानाद्वयदक्षुते ॥ ७२ ॥ दाता दद्यात्
 यज्जाति इयं हन्ति तथा क्षिपन् । पूर्वदत्तां हरन् भूमिं नर-
 काद्योपगच्छति ॥ ७३ ॥ न ददाति प्रतिशुल्य दत्त्वापि च शरीर-
 यः । स वदो वादणैः पाथैस्तप्यते मज्जुपासनात् ॥ ७४ ॥
 पाद्विनामिं सदा यत्र कृपद्विषं प्रिवातिथिं । यो यजति विष्-

जेष्ठं नीपसर्पन्ति ते वरम् ॥ ७१ ॥ ब्राह्मणेभ्यः शूनीभूतः पार्थिवः
 क्षात् पुरन्दरः । इतरेषां तु वर्णानां तारयितुं कथमुर्ध्वमान् ॥ ७२ ॥
 नास्ति न्यात् स्वर्गितां भूमिं परेण त्रिदशविधः । ब्राह्मणस्य
 चरन्ते कथं कृतेः कदाचन ॥ ७३ ॥ यत्नात् पतितं तेषां दीना-
 नामय सीदतां । ब्राह्मणानां हृते चैवे न्यात् त्रिपुरंशं कुम्भं
 ॥ ७४ ॥ भूमिपालं श्रुतं राक्षसद्वयस्तु संस्थापयिष्यते । तस्य
 वाचः सहस्राक्षं नाकपृष्ठे महीयते ॥ ७५ ॥ इक्षुभिः सहितां
 भूमिं यवगोधूमशालिनोः । गोऽश्वगहनपूर्णां वा वाङ्मवीक्षा-
 दुपाक्षितां ॥ ७६ ॥ निधिगर्भो ददत् भूमिं सर्वरत्नपरिष्कृतां ।
 अक्षयात्मते लोकान् भूमिसत्वं हि तस्य तत् ॥ ७७ ॥ विधूय
 कक्ष्यं सर्वं विरजाः सम्मतः सतां । लोके महीयते सद्भिर्वी-
 ददाति वसुधरां ॥ ७८ ॥ यथाष्ट पतितः यज्ञं तैलविन्दुर्विष-
 र्पति । तथा भूमिपतं दानं यस्ये यस्ये विवर्धते ॥ ७९ ॥ य-
 एषां महीपालाः शूरा समितिशोभनाः । वध्यन्तेऽभिमुखः
 यज्ञं ब्रह्मलोकं व्रजन्ति ते ॥ ८० ॥ नृत्यगीतपरा नाथ्यो दिव्य-
 माख्यविभूषिताः । उपतिष्ठन्ति देवेन्द्र तथा भूमिपदं दिवि ॥ ८१ ॥
 मोदते च सुखं स्वर्गं देवगन्धर्वपूजितः । यो ददाति महीं सम्यक्
 बन्धिनेह हिजातये ॥ ८२ ॥ यतमप्सरसथैव दिव्यमाख्यविभू-
 षिताः । उपतिष्ठन्ति देवेन्द्र ब्रह्मलोके धराप्रदं ॥ ८३ ॥ उप-
 तिष्ठन्ति पुण्याणि सदा भूमिपदं नरः । यज्ञं भद्रासनं कुरु वरा-
 हारवाहनं ॥ ८४ ॥ भूमिप्रदानात् पुण्याणि हिरण्यनिचया-
 त्मनाः । याज्ञा सदाप्रतिष्ठता जयश्रद्धा वसूनि च ॥ ८५ ॥
 निदानस्य पुण्यानि फलं स्वर्गः पुरन्दरः । हिरण्यपुण्याशेषाः
 यज्ञाश्चनपाहवाः । अततप्रसवां भूमिं प्राप्नोति पुण्यो ददत्
 ८६ ॥ नास्ति भूमिसत्वं दानं नास्ति नादस्यो गुरुः । नास्ति
 त्यस्यो यज्ञो नास्ति दानस्यो निधिः ॥ ८७ ॥

भीष्म उवाच । एतद्वाङ्मिरवाक्छाया वासवी बभूवामिना ।
 वसुराजसमाकीर्णा दद्याद्वाङ्मिरसि तदा ॥ ८१ ॥ अ इह आवसीत्
 आर्द्धे भूमिदानस्य सञ्चयं । न तस्य रक्षणा भागो मासुराणां
 भवत्युत ॥ ८२ ॥ अक्षयक्षु भवेद्दत्तं पितृभ्यस्तत्र संघवः । तस्मा-
 द्धावेष्टिदं विद्वान् भुङ्क्तु आवसीहिजान् ॥ ८३ ॥ इत्येतत्
 सर्वदानानां श्रेष्ठमुक्तं तवानघ । मया भरतमार्द्धं किं भूयः
 श्रोतुमिच्छसि ॥ ८४ ॥

इत्यनुयासनपर्वणि आनुयासनिकपर्वणि भूमिदानप्रपञ्चायां
 द्विपटोऽध्यायः ॥ ४२ ॥

गुप्तिष्ठिर उवाच । कानि दानानि लोकेऽस्मिन् दातुकाभी
 महीपतिः । गुणाधिकेभ्यो विप्रेभ्यो दद्याद्भरतसत्तम ॥ १ ॥ केन
 तुष्यन्ति ते सद्यः किन्तुष्टाः प्रदिशन्ति च । यंस मे तन्महाबाहो
 फलं पुण्यकृतं महत् ॥ २ ॥ दत्तं किं फलवद्वाङ्मिरसि लोके परत्र
 च । भरतः श्रोतुमिच्छामि तन्मे विस्तरतो वद ॥ ३ ॥

भीष्म उवाच । इममर्थं पुरा पृष्टो नारदो ईर्ष्यमनः ।
 बहुश्रुवानसो वाक्यं तन्मे निगदतः शृणु ॥ ४ ॥

नारद उवाच । अन्नमेव प्रयच्छन्ति देवा ऋषिगणास्तथा ।
 लोकतन्मं हि संघास्य सर्वमन्ये प्रतिष्ठितं ॥ ५ ॥ अन्नेन बहुश्रं
 दानं न भूतं न भविष्यति । तस्मादन्नं विधेयं दातुमिच्छन्ति
 मानवाः ॥ ६ ॥ अन्नमूर्खैस्त्वरं लोके प्राणादाने प्रतिष्ठिताः ।
 अन्नेन चासीते सर्वे विश्वं जगदिदं प्रभो ॥ ७ ॥ अन्नाद्भुङ्क्ता
 लोकेऽस्मिन् भिक्षवस्तापसास्तथा । अन्नाद्भवन्ति वै प्राणाः
 प्रत्यक्षं नात्र संघवः ॥ ८ ॥ कुटुम्बं पीडयित्वा तु प्राणान्दातुं
 महात्मने । दातव्यं भिक्षवे चात्ममात्मनो भूतिमिच्छता ॥ ९ ॥

ब्राह्मणावाभिक्रमाव यो दद्याद्दक्षमर्चिने । विदधाति निर्वि-
 शेषं पारलौकिकमात्मनः ॥ १० ॥ आत्मनश्च निर्वर्तन्तं ब्रह्मह-
 र्मुपस्थितं । अथैवेष्टूतिमन्त्रिणं च यज्जो यजमागतं ॥ ११ ॥
 प्रीत्यनुत्पतितं हिता सुखीको वीतमल्लरः । यज्जदः प्राप्ते राजन्
 द्विषि चेह च वत् सुखं ॥ १२ ॥ नावमन्येदमिगतं न प्रशुष्यात्
 कवचम् । अपि प्रप्राप्ते शुनि वा न दानं विप्रशुष्यति ॥ १३ ॥
 यो दद्यादपरिच्छिद्यमन्त्रमध्वनि वर्तते । आस्तादादृष्टपूर्वाच्च च
 महदममाप्नुवात् ॥ १४ ॥ पितृन् देवान्पौत्रान् विप्रानतिर्धौच जना-
 द्विष । यो नरः प्रीणयत्यन्त्रैस्तस्य पुण्यफलं महत् ॥ १५ ॥
 ब्रह्मातिपापकं कर्म यो दद्याद्दक्षमर्चिने । ब्राह्मणाव विमेषिण
 न च पापेन मुञ्चते ॥ १६ ॥ ब्राह्मणेष्वप्ययं दानमन्त्रं यूरे महा-
 फलं । यज्जदानं हि यूरे च ब्राह्मणस्य विप्रिष्यते ॥ १७ ॥ न
 पुण्येद्रोत्रचरणं स्वाध्यायं दीयमेव च । भिक्षितो ब्राह्मणेनेह
 दद्याद्दक्षं प्रवाचितः ॥ १८ ॥ यज्जदद्यान्ब्रह्मणः सर्वकामफल-
 प्रदाः । भवन्ति चेह चामूत्र नृपते नात्र संशयः ॥ १९ ॥ याथं-
 क्ते हि पितरः सुवृष्टिमिव कर्षकाः । यज्जाकमपि पुत्रो वा
 पौत्रो वाचं प्रदास्यति ॥ २० ॥ ब्राह्मणी हि महद्भूतं स्वयं
 देहीति वाचति । यज्जामो वा सकामो वा दत्त्वा पुण्यमवाप्नुवात्
 ॥ २१ ॥ ब्राह्मणः सर्वभूतानामतिथिः प्रवृत्ताग्रभुक् । विप्रा
 ब्रह्मिणश्चान्तिं निचमाणा यजं सदा ॥ २२ ॥ सत्कृताश्च निव-
 र्त्तन्ते तदतीव प्रवर्तते । नृजामोने कुले प्रेत्य जन्म चाप्नोति
 भारत ॥ २३ ॥ दत्त्वा जन्मं नरो लोके यथाज्जानमनुत्तमं ।
 नित्यं भिष्टावदावी तु लर्गं वसति सत्कृतः ॥ २४ ॥ यज्जं प्राणा
 नराणां हि सर्वमन्त्रे प्रतिष्ठितं । यज्जदः पशुमान् पुत्री चनवान्
 भोगवानपि ॥ २५ ॥ प्राणवांश्चापि भवति कपवांच तथा नृप ।
 यज्जदः प्राणदो लोके सर्वदः प्रीण्यते तु यः ॥ २६ ॥ यज्जं हि

दत्तातिथिं ब्राह्मणाय ब्रह्माविधिः । प्रदाता सुखमाप्नोति देवैः
 सापि पूज्यते ॥ २० ॥ ब्राह्मणो हि ब्रह्मदूतं चित्तभूतं युधि-
 शिरः । उच्यते तत्र बहौजं तच्च पुण्यफलं महत् ॥ २१ ॥ ब्रह्मच-
 रीतिजननं भोक्तुर्दातुर्भवत्युत । सर्वाण्यन्यानि दानानि परोक्ष-
 फलप्रत्युत ॥ २२ ॥ अन्नादि प्रसवं दान्ति रतिरन्नादि भारत ।
 धर्मार्थापन्नतो विद्धि रोगनाथं तथान्नतः ॥ २३ ॥ अन्नं च भूत-
 मित्वाह पुराकल्पो प्रजापतिः । अन्नं भुवं दिवं खलु सर्वमख्ये
 प्रतिष्ठितं ॥ २४ ॥ अन्नप्रणये भिद्यन्ते यरीरे पशुघातवः ।
 वलं बलवतोऽप्येह प्रणश्यन्नान्नहानिनः ॥ २५ ॥ आवाहाय विवा-
 हाय यथायान्नमते तथा । निवर्त्तन्ते नरश्चेष्ट ब्रह्म चात्र प्रसी-
 यते ॥ २६ ॥ अन्नतः सर्वमेतद्धि यत् किञ्चित् स्नाणुजङ्गमं । त्रिषु
 लोकेषु धर्मार्थमन्नं देयः तो वधैः ॥ २७ ॥ अन्नदस्य मनुष्यस्य
 बलमोक्षो यथासि च । कीर्तिश्च वदते अश्वत्थिषु लोकेषु पार्थिव
 ॥ २८ ॥ मेघेषुर्द्धं ऋषिभ्यो प्राणानां पवनः पतिः । तच्च मेघ-
 गतं वारि यत्रो वर्धति भारत ॥ २९ ॥ आदत्ते च रसान् भोगान्
 आदित्यः स्वर्गभस्तिभिः । वामुराशित्यतप्राप्य रसान् दिवः प्रव-
 र्धति ॥ ३० ॥ तद्वयना मेघतो वारि पतितं भवति क्षितौ । तदा
 वसुमती देवी दिग्धा भवति भारत ॥ ३१ ॥ ततः अस्यानि
 रोहन्ति येन वर्त्तयते जगत् । मासमेकस्मिन्नुक्ताणां प्रादुर्भाव-
 स्ततः पुनः ॥ ३२ ॥ अन्नावन्ति ततः शुक्रात् प्राणिनः पृथिवीपते ।
 यमोषोमौ हि तच्छुक्रं हजतः पुण्यतश्च ॥ ३३ ॥ एवमन्नादि
 सूर्यश्च पवनः शुक्रमेव च । एक एव सृजते रात्रिस्ततो भूतानि
 अक्षरे ॥ ३४ ॥ प्राणान् ददाति भूतानां तेजश्च भरतर्षभ ।
 अहमस्यागतायाश्च वो दद्यादन्नमर्थिने ॥ ३५ ॥

भोक्ष सवाच । नारदो नैवमुक्तीह मन्त्राणां कदा नृप । अन्न-
 सूर्यश्चमप्यन्नं तज्जाहोहि गतज्वरः ॥ ३६ ॥ इत्याहं जिह्व-

हास्यं विप्रेभ्यस्त्वमिति प्रभो । वयावद्गुणैर्मयस्ततः स्वर्ग-
मवाप्सि ॥ ४४ ॥ यत्नदानादि धी लोकास्तास्त्वं शृणु जनाधिप ।
भवमानि प्रकाशस्ते हिवि तेषां महात्मनां ॥ ४५ ॥ तारासंज्ञान-
श्रयाणि नानास्तथास्त्वितानि च । चन्द्रमण्डलशुभाणि किङ्कि-
णीकाशवन्ति च । तक्षणादित्ययर्णानि स्थावराणि चराणि च
॥ ४६ ॥ अनेकघटभौमानि सास्त्रीजलचराणि च । वैदूर्याक-
प्रकाशानि रौप्यरत्नमयानि च ॥ ४७ ॥ सर्वकामफलदायि कृपा
भवनसंस्थिताः । वायो वीर्यः सभाः कृपा दीर्घिकाद्यैव सर्वशः
॥ ४८ ॥ घोषवन्ति च यानानि युक्तान्यथ सहस्रशः । भक्ष्यभोज्य-
मवाः गैशाः वासांस्त्याभरणानि च ॥ ४९ ॥ क्षीरं स्रवन्ति सरि-
तस्तथा चैवात्र पर्वताः । प्रसादाः पास्त्रुराभाभाः प्रस्थास कनको-
त्पन्नाः ॥ ५० ॥ तान्यकदाः प्रपद्यस्ते तस्माद्वत्प्रदी भव । एते
लोकाः पुण्यकृतान्यदानां महात्मनां । तस्माद्वत् प्रवर्त्तेन दातव्यं
मानभैर्भवि ॥ ५१ ॥

इत्यपुनःप्राप्तपथं पुनःप्राप्तपथं पुनःप्राप्तपथं पुनःप्राप्तपथं पुनःप्राप्तपथं
प्रमत्तायां त्रिपटोऽध्यायः ॥ ६३ ॥

शुचिष्ठिर उवाच । श्रुतं मे भवतो वाक्यमखदानस्य यो
विधिः । नक्षत्रयोगस्येदानीं दानकल्पं ब्रवीहि मे ॥ १ ॥

भीष्म उवाच । यत्नाप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनं । द्वि-
त्याद्यैव सत्याहं नक्षत्रैर्नारदस्य च ॥ २ ॥ दारकामनुसंप्राप्तं
तारहं द्विदर्शनं । यमश्चैवं वचः प्रकृतं द्वितीयं धर्मदर्शनं ॥ ३ ॥
तस्मात् संप्रवक्ष्यामि त्वं द्विर्जिनादस्ततः । पाचष्ट विधिस्तत्
त्वं तच्छृणुष्व विद्याभ्यसे ॥ ४ ॥

नारद उवाच । कृतिक्कास महाभागी पावसेन सचर्षिणा ।

कन्तयं ब्राह्मणान् बाधून् लोकानाप्नोत्यनुत्तमान् ॥ ५ ॥ रोहिण्या
 प्रत्येगागैर्मासैरन्नेन सर्पिणा । पयोऽन्नपात्रं दातव्यं शत-
 पार्थं दिजातयं ॥ ६ ॥ शीघ्रं दत्त्वा सवत्साञ्च नक्षत्रे सोम-
 ऐवते । गच्छन्ति मानुषास्त्रैकात् स्वर्गलोकात्मनस्तमं ॥ ७ ॥
 आद्यायां कृपयं दत्त्वा तिलमिन्द्रमुपोषितः । नरस्तस्मिन् दुर्गाणि
 तुरधाराय पर्वतात् ॥ ८ ॥ पूषात् पुनर्वसौ दत्त्वा तथैवान्जानि
 शोभते । यशस्यै रुपसम्पत्तौ बह्वन्ने जायते कुले ॥ ९ ॥ पुष्येण
 कनकं दत्त्वा कृतं वा कृतमेव च । यनालोकेषु लोकेषु सोमवत्
 स विराजते ॥ १० ॥ अश्लेषायान्तु यो कृष्यमृषमं वा प्रयच्छति ।
 स सर्वभयनिम्नः सख्यानधितिपतिः ॥ ११ ॥ मघासु तिल-
 एणानि पर्वमानानि मानवाः । प्रजाय पत्रपशुमानि च प्रेत्य च
 भोदते ॥ १२ ॥ फल्गुनीपूर्वसन्धेः ब्राह्मणानानुपोषितः । भक्ष्यान्
 प्राणितसंयुक्तान् दत्त्वा लोभाय नश्यति ॥ १३ ॥ घृक्षीरसमा-
 युक्तं विधिवत् पाटि भोदनं । उत्तरादिपथं दत्त्वा स्वर्गलोके
 महीयते ॥ १४ ॥ यद्व्यत् प्रदीयते दानमुत्तराविपथं नरैः ।
 महाफलमनन्तन्तद्व्रतीति विनिययः ॥ १५ ॥ चस्त्रं चस्त्रिरक्षं
 दत्त्वा चतुर्युक्तमुपोषितः । प्राप्नोति परमाक्रांजान् पुण्यकाम-
 समन्वितान् ॥ १६ ॥ चित्रायां वृषभं दत्त्वा पुण्यगन्धार्चं भारत ।
 चरन्त्यप्सरसां लोके रमन्ते नन्दने तथा ॥ १७ ॥ स्वात्यामघ धनं
 दत्त्वा यद्विष्टनममाजनः । प्राप्नोति लोकान् स शुभानि च वैव
 नश्चद्वययः ॥ १८ ॥ विषाखायामनङ्गाक्षं धेनुं दत्त्वा च दुग्धदां ।
 यमाश्चन्द्रं यकटं च धान्यं वस्त्रसंयुतं ॥ १९ ॥ पितृन् देवांश्च
 प्रीणाति प्रेत्य चानन्यमश्नुते । न च दुर्गाण्यवाप्नोति स्वर्गलोकञ्च
 गच्छति ॥ २० ॥ दत्त्वा ययोक्तं विप्रेभ्यो वृत्तिमिष्टां स विन्दति ।
 नरकादींश्च संक्षेपान् नाप्नोतीति विनिययः ॥ २१ ॥ चतुराधासु
 प्रावारं वस्त्राद्यं समुपोषितः । दत्त्वा युगयतश्चापि नरः स्वर्गं

महोयते ॥ २२ ॥ काकपाकतु विप्रेभ्यो दत्त्वा मर्तः समुत्तमः ।
 ज्येष्ठायामृद्धिमिष्टां वै गतिमिष्टां स गच्छति ॥ २३ ॥ मूले कृत्स्न-
 फलं दत्त्वा ब्राह्मणेभ्यः समाहितः । पितृन् प्रीणयते चापि गति-
 मिष्टाञ्च गच्छति ॥ २४ ॥ यद्य पूर्वास्वापादासु दधिपात्राण्यु-
 पोषितः । कुम्भहत्तोपमस्यको ब्राह्मणे वेदपारगः ॥ २५ ॥ पुत्रपौ-
 त्रावते प्रेत्य कुत्रै सुवृद्धगोधने । उदमन्त्रं समर्पिष्ठां पभूतमधि-
 फाषितं ॥ २६ ॥ दत्त्वोत्तरास्वापादासु सर्वान् कामानवाप्नुयात् ॥
 २७ ॥ दुग्धन्त्रमिहिते योगी दत्त्वा बहुसुतपुत्रं । धर्मनित्यो
 मनीषिभ्यः स्वर्गलोके महोयते ॥ २८ ॥ यद्यपि कम्बलं दत्त्वा
 बस्त्रान्तरितमेव वा । श्रुतेन याति यातेन सर्वलोकानमनुमान् ॥
 २९ ॥ गोप्रयुक्तं धनिष्ठासु यानं दत्त्वा समाहितः । बस्त्र-
 राशिधनं सदाः प्रेत्य राज्यं प्रपद्यते ॥ ३० ॥ गन्धार्जुनभिषा-
 योगी दत्त्वा सागुरुनन्दनान् । प्राप्नोत्यप्सरसां सङ्घान् प्रेत्य गन्धार्जु-
 नाश्चतान् ॥ ३१ ॥ पूर्वभाद्रपदा योगी राजमासान् प्रदाय तु ।
 सर्वमक्षफलोपितः स वै प्रेत्य सुखी भवेत् ॥ ३२ ॥ ऐरभ्रमुत्तरा-
 श्वांगी वस्तु मांसं प्रयच्छति । स पितृन् प्रीणयति वै प्रेत्य बान-
 ध्यमश्नुते ॥ ३३ ॥ कांस्योपशोषनां धनुं देवत्यां चः प्रयच्छति ।
 सा प्रेत्य कामनादाय दानारमुपनिष्ठति ॥ ३४ ॥ रथमश्वसमा-
 युक्तं दत्त्वा शिष्यां नरोत्तम । हस्त्यश्वरथसम्पन्ने वर्षस्वी जायते
 कुले ॥ ३५ ॥ भरणेषु दिजातिभ्यस्तनधेनुं प्रदाय वै । गाः
 सुप्रसूताः प्राप्नोति नरः प्रेत्य यथस्तथा ॥ ३६ ॥

भीषा सवाच । इतिष लक्षणोद्दिष्टः प्रीक्षो नक्षत्रयोगतः ।
 त्रिकला नारदोद्दिष्ट सा कृपाऽर्थोद्भवोद्दिष्टः ॥ ३७ ॥

इत्यनुशासनपर्वणि चातुशासनिकपर्वणि नक्षत्रयोगदानधर्मी-

कथने चतुःपल्लोऽध्यायः ॥ ६४ ॥

भीष्म उवाच । कर्मान् कामान् प्रयच्छन्ति ते प्रयच्छन्ति
 काङ्क्षन् । इत्येषं भगवानपिः पितानवसुतोऽब्रवीत् ॥ १ ॥ पवित्र-
 मय वायुर्ध्वं पितृनामहवच्च तत् । सुवर्षं मनुजेन्द्रे च हरि-
 यन्द्रेण कौत्सितं ॥ २ ॥ पानीयं परमं हानं हानानां नमुरन्न-
 वीत् । तज्जात् कूपाय वापीय तद्भागानि च खानयित् ॥ ३ ॥
 यत् पापस्य हरति पुरुषस्येह कर्मणः । कूपः प्रवृत्तपानीयः
 सुप्रवृत्तश्च तित्ययः ॥ ४ ॥ सर्वं तारयते वंशं यस्य स्नाते जला-
 यये । गावः पिवन्ति विप्राश्च साधवश्च नराः सदा ॥ ५ ॥ निदाह-
 काले पानीयं यस्य तिष्ठत्यशारितं । स दुर्गे विषमं कृतकं न
 कदाचिद्वाप्नुते ॥ ६ ॥ वृक्षस्य ते भगवतः पुण्यस्यैव भगव्य च ।
 अश्विनोश्चैव वज्रेण प्रीतिर्भवति सर्पिषा ॥ ७ ॥ परमं ज्ञेयञ्च
 स्नेतत् यज्ञानामेतदुत्तमं । रसानामुत्तमश्चेतत् फलानाञ्चेत-
 दुत्तमं ॥ ८ ॥ फलकामो यमस्त्वामः पुष्टिकामश्च तित्यदा । हृतं
 दद्याद्विजातिभ्यः पुरुषः शुचिरात्मवान् ॥ ९ ॥ हृतं माघे पाण्ड-
 युजो विप्रेभ्यो यः प्रयच्छति । तस्मै प्रयच्छन्तो जपं प्रीतो देवा-
 विद्याश्रिणो ॥ १० ॥ पायसं सर्पिषा मित्रं दिक्प्रेभ्यो हः ॥ ११ ॥
 च्छति । यज्ञं तस्य न रक्षासि चरयन्ति कदाचन ॥ १२ ॥
 पिपासया न म्रियते सोपच्छन्दश्च कावले । न प्राप्नुयाच्च जयनं
 करकान् वः प्रयच्छति ॥ १३ ॥ प्रयतो ब्राह्मणाग्नेभ्यः सदद्या
 परवा युतः । उपस्यर्पेन पद्भ्यां लभते पुरुषः सदा ॥ १४ ॥
 यः साधनायं काष्ठानि ब्राह्मणेभ्यः प्रयच्छति । प्रतापनायं
 राजेन्द्र व्रजवृद्धाः सदा नराः ॥ १५ ॥ विद्वत्सर्वाः सदा तस्य
 कार्याणि विविधानि च । उपर्युपरि वपुषा वपुषा दीक्षते च
 चः ॥ १६ ॥ भगवांश्चापि संप्रीतो वज्रं भवति तित्ययः । न तं
 त्यजन्ति पयवः संप्रभं च जयत्यपि ॥ १७ ॥ पुमान् चित्रश्च
 लभते यम्यत्वं संप्रयच्छति । न चतुर्थाधिं लभते यज्ञभागमवा-

कृति ॥ १० ॥ निदायकादि वर्गे वा बन्धस्य सम्प्रवृत्तिः । नास्य
कश्चिन्नोदाहः कदाचिदपि जायते ॥ १८ ॥ कुच्छात् सविद्यमा-
नैव क्षिप्रं मोक्षमवाप्नुते । प्रधानं सर्वदानानां प्रकटस्य विद्या-
व्यति ॥ १९ ॥ एवमाह महाभागः शास्त्रिणो भगवानृषिः ॥ २० ॥

इत्यनुयासनपर्वणि आनुयासनिष्कपर्वणि दानधर्मकथने
पञ्चपटोऽध्यायः ॥ ६५ ॥

भुविष्ठिर उवाच । दक्षमानाव विप्राय वः प्रयच्छत्युपायहो ।
यत् फलं तस्य भवति तस्य ब्रूहि पितामह ॥ १ ॥

भीष्म उवाच । उपानहो प्रवच्छेदुवो ब्राह्मणेभ्यः समा-
क्षितः । महीते कण्ठकान् सर्वान् विद्यमान् निस्तरत्यपि ॥ २ ॥
स प्रवृणामुपरि च कन्तिष्ठति भुविष्ठिर । यान्नाश्वतरौयुक्तं
तस्य शुभं विद्याव्यति ॥ ३ ॥ उपतिष्ठति कौन्तेव रोषकाङ्गन-
भूषितं । प्रकटे दम्यसंयुक्तं दत्तं भवति चैव हि ॥ ४ ॥

भुविष्ठिर उवाच । यत् फलं तिलदाने च भूमिदाने च
कीर्तितं । गोदाने चाश्वदाने च भूवस्तद् ब्रूहि कौरव ॥ ५ ॥

भीष्म उवाच । शृणुष्व भम कौन्तेव तिलदानस्य यत्फलं ।
निष्पन्नं च यथान्यायं प्रयच्छ कुरुवत्तम ॥ ६ ॥ पितृणां परमं
भीक्ष्यं तिलाः दृष्टाः स्वयम्भुवा । तिलदानेन वै तस्मात् पितृपक्षः
प्रमोदते ॥ ७ ॥ नायमासि तिलान् यस्तु ब्राह्मणेभ्यः प्रयच्छति ।
सर्वेभ्यश्च समाकीर्णं नरकं न पश्यति ॥ ८ ॥ सर्वसर्वैश्च वक्षते
वस्तिर्बैर्यजते पितॄन् । न चाकामिन दातव्यं तिलमात्रं कदा-
चन ॥ ९ ॥ मनुष्यैः कथ्यन्त्येते गात्रेभ्यः प्रवृत्तास्तिलाः । ततो
दिव्यं गता भावं प्रदानेषु तिलाः प्रभो ॥ १० ॥ पौष्टिकाश्च-
राश्चैव तथा प्रापयिनायनाः । तस्मात् सर्वप्रदानेभ्यस्तिलदानं

विधिष्यते ॥ ११ ॥ आपस्तम्बस्य मेधावी ब्रह्मविद्विषितस्तथा ।
 महर्षिर्गौतमश्चापि तिलदानैर्द्विवं गताः ॥ १२ ॥ तिलश्चोभरता
 विप्राः सर्वे सर्वतमैर्जुनाः । सभा गच्छेत्तद्विद्या ब्रह्मसिद्धिं च
 संस्मिताः ॥ १३ ॥ सर्वेषामपि दानानां तिलदानं विधिष्यते ।
 यच्च सर्वदानानां तिलदानमिष्टोच्यते ॥ १४ ॥ उत्सृज्ये तु
 पुरा हव्ये कुशिकर्षिः परन्तपः । तिलैरमित्रयं हृत्वा प्राप्तवान्
 गतिमुत्तमां ॥ १५ ॥ इति प्रोक्तं कुरुक्षेत्रे तिलदानमनुत्तमं ।
 विद्यानं धनं विधिना तिलानामिह प्रस्यते ॥ १६ ॥ अत ऊर्ध्वं
 निबोधेह देवानां बहुमिच्छतां । समागमे महाराज ब्रह्मणा
 वै स्वयम्भुवा ॥ १७ ॥ देवाः सनेत्य ब्रह्मणा भूमिभामि विवक्षवः ।
 शुभं देवमवाचन्त ब्रजेम इति पार्थिव ॥ १८ ॥

देवा ऊचुः । भगवंस्त्वं प्रभुर्भूमेः सर्वस्य विद्वत्स्य च ।
 ब्रजेमहि महाभाग यच्च भवद्गुण्यया ॥ १९ ॥ नाननुयात-
 भूमिर्हि यद्यस्य फलमश्नुते । तं हि सर्वस्य जगतः स्थावरस्य
 चरस्य च । प्रभुर्भवसि तस्मात्त्वं समनुयातुमर्हसि ॥ २० ॥

ब्रह्मोवाच । इदानीं मेदिनीभागं भवद्गुण्यं सभाः ।
 यन्मिन्द्रेयं करिष्यध्वं यज्ञान् काश्चपतन्दृताः ॥ २१ ॥

देवा ऊचुः । भगवन् कृतकार्यैः क्व यन्मायं वाप्तव्यिणैः ।
 इमन्तु देवं मुनयः पथ्यपासन्ति सर्वदा ॥ २२ ॥ ततोऽगस्त्यश्च
 कण्वश्च भृगुरतिर्हपाकपिः । यचितो देवस्यैव देवयज्ञगुणगमन्
 ॥ २३ ॥ ततो देवा महात्मान ईजरे यज्ञमन्युन । तथा सभा-
 पयानासुर्यवाकालं सुरर्षभाः ॥ २४ ॥ त इष्टयज्ञास्त्रिदश
 क्षिमवत्यवलोत्तमे । षष्ठमं च क्रतोस्तस्य भूमिदानं प्रवक्षिरे ॥ २५ ॥
 प्रादिशमात्रं भूमेस्तु यो दद्यान्नपस्कृतं । न सीदति स हस्तेषु
 न च दुर्गास्त्ववापुते ॥ २६ ॥ यीतवातातपश्चर्चा यज्ञभूमिं सुसं-
 स्कृतां । प्रदाय सुरलोकास्तः पुण्यान्तेऽपि न चाप्यते ॥ २७ ॥

सृष्टिर्मे भवति प्राज्ञः यज्ञेभ्य एव पार्थिव । सृष्टिश्चतुर्धाकाश
 धोऽपि स्वर्गे महीयत ॥ २८ ॥ यथायककुले ज्ञातः कीमिषो
 निवर्ततेऽपि यः । यज्ञे यस्य यज्ञेस्तुष्टः प्रधानं लोकमश्नुते ॥ २९ ॥
 तथा गवांश्च परस्मै शीतवर्षं च ६३ ॥ यावत्प्रमं तारयति कुक्षं
 भरतसत्तम ॥ ३० ॥ क्षेत्रभूमिं दृष्ट्वा लोके शुभां विषयमाप्नुवात् ।
 एवमभूमिं प्रदद्यात् कुक्षवंशं प्रवर्धयेत् ॥ ३१ ॥ न चोपरान्न
 निर्हेन्धां महीं दद्यात् कदाचन । न श्यमानपरीतास्तु न च पाप-
 निपिडिनां ॥ ३२ ॥ पारक्ष्ये भूमिद्विषे तु पितृणां निर्वपेत्तु यः ।
 तद्भूमिं वापि पितृभिः श्राद्धं कर्म निश्चन्यते ॥ ३३ ॥ तज्ज्ञात्
 क्वात्वा महीं दद्यात् सुख्यमपि विचक्षणः । पिण्डः पितृभ्यो
 दत्तो वै तस्यां भवति यावत्ततः ॥ ३४ ॥ अटवी पर्वताद्यैव नद्य-
 स्तोद्यानि दानि च । सर्वाण्यस्त्रामिकान्याहुर्न हि तत्र परिग्रहः
 ॥ ३५ ॥ इत्येतद्भूमिदानस्य फलमुक्तं विधायते । अतः परन्तु
 गोदानं कीर्तयिष्यामि तेऽनघ ॥ ३६ ॥ गवांश्चिकास्तपस्विभ्यो
 यज्ज्ञात् सर्वेभ्य एव च । तस्मान्महेश्वरो द्विस्तपस्त्रामिः सहा-
 स्मितः ॥ ३७ ॥ द्रक्ष्यल्लोके वदन्त्येताः क्षीमेन रुद भारत । वात्यां
 प्रक्षर्यवः विहाः प्रार्थयन्ति परां गतिं ॥ ३८ ॥ यवसा हविषा
 दद्यात्प्रकृता वाच चर्मणा । अस्त्रिभ्योपकुर्वन्ति शूद्रैर्वैश्व
 भारत ॥ ३९ ॥ नासां शीतातपोऽस्यानां सदैताः कर्म कुर्वते ।
 न वक्षं विषयं वापि दुःखमाकां भवत्यतः ॥ ४० ॥ ब्राह्मणैः कृतिता
 यान्ति तज्ज्ञात् परमकं पदं । एकं गोब्राह्मणं तज्ज्ञात् प्रवदन्ति
 मनीषिणः ॥ ४१ ॥ इति श्वस्त्य वक्ष्ये ताः पशुत्वेनोपकल्पिताः ।
 अतश्चक्षुष्यतो राजान् गोचर्मभ्यः प्रवर्तिता ॥ ४२ ॥ पशुमात्र
 विनिर्मुक्ताः प्रदानायोपकल्पिताः । ता इमा दिमशुस्तेभ्यो यो
 ददाति महीयते ॥ ४३ ॥ निस्तरंदापदं कृच्छ्रां विषमस्त्रोऽपि
 पार्थिवः । गवां सहस्रदः प्रेय नरकं न प्रपद्यते ॥ ४४ ॥ अत्र

विजयश्चापि क्षमते मनुष्याधिप । यद्यतं वै गवां क्षीरमिच्छाह
 विद्वधाधिपः ॥ ४५ ॥ तज्जाहृदाति यो धेनुमर्तं स प्रवच्छति ।
 यस्मीनामव्ययं सौ तदोम्यं वेदविदो विदुः ॥ ४६ ॥ यज्जाहृदाति
 यो धेनुं स होम्यं संप्रवच्छति । स्वर्गो वा भूतिनामेव त्वयम्
 यो गवां पतिः ॥ ४७ ॥ विप्रे गुणयुते दद्यात् स वै स्वर्गं नवीयते ।
 प्राणा वै प्राणिनामेते प्रीच्यन्ते भरतर्षभ ॥ ४८ ॥ तज्जाहृदाति
 यो धेनुं प्राणानेष प्रवच्छति । गावः परस्वा भूतानामिति
 वेदविदो विदुः ॥ ४९ ॥ तज्जाहृदाति यो धेनुं परस्वं स प्रव-
 च्छति । न वधार्थं प्रदातव्या न कीनाये न नास्तिके । गोजी-
 विने न दातव्या तथा गोमरतर्षभ ॥ ५० ॥ ददत् स तादृशानां
 वै नरो गां पापकर्मणां । पक्षयं नरकं यानीत्येवमाहुर्मनीषिणः
 ॥ ५१ ॥ न कृशां नापवत्तां वा वन्ध्यां रोगान्वितां तथा । न
 व्यङ्गां न परित्यान्तां दद्याद्वा ब्राह्मणाय च ॥ ५२ ॥ दध्नीषद्-
 स्रद्धो हि यज्ञेण सह मोदते । पक्षवाणभते लोकान् नरः पत-
 स्रद्धस्रद्धः ॥ ५३ ॥ इत्येतद्गोप्रदानञ्च तिलदानञ्च कीर्तितं । तथा
 भूमिप्रदानञ्च मृणालान्त्रे च भारत ॥ ५४ ॥ यज्जदानं प्रदानं हि
 कीर्त्तये परिपक्षते । यज्जस्य हि प्रदानेन रन्तिर्द्वयो द्विव गतः
 ॥ ५५ ॥ आस्ताव युधितावान्त्रं वा प्रवच्छति भूमिपः । स्वाव-
 बुवं महास्नानं स गच्छति नराधिप ॥ ५६ ॥ न क्षिरयज्ञेन
 वाधोभिर्नान्यद्दानेन भारत । प्राप्नुवन्ति नराः जेवो यथा क्षु-
 प्रदा प्रभो ॥ ५७ ॥ यज्जं वै प्रक्षमं द्रवमन्त्रं क्षीरं परा मया ।
 यज्जात् प्राणः प्रभवति तेजो वीर्यं वलं तथा ॥ ५८ ॥ यद्यो
 ददाति यज्जान्त्रं सदैकाग्रमना नरः । न स दुर्गायवाप्रीतीत्येव-
 माह पराशरः ॥ ५९ ॥ यज्ञैर्विद्या यज्जान्त्रायं देवेभ्योऽन्त्रं निवे-
 दयेत् । यदन्त्रा हि नरा राजं स्रद्धन्त्रास्तस्य देवताः ॥ ६० ॥
 कौमुदी गुह्यपक्षे तु योऽन्त्रदानं करोत्युत । स सन्तरति दुर्गाणि

तेन चानन्तमनुते ॥ ६१ ॥ अभूत्कालिबन्धुना प्रवक्ष्ये ह्यु-
च्यमाहितः । स वै ब्रह्मविदो लोकान् प्राप्नुवात् भरतवर्मन ॥ ६२ ॥
स ह्यश्वानामपहं प्राप्तवान्हनः पुनर्वसुरेत् । पापं तरति चैवैव
दुष्कृतज्ञापकपति ॥ ६३ ॥ इत्येतद्वन्द्वानस्य तिस्रहानस्य चैव
ह । भूमिदानस्य च फलं गोदानस्य च कीर्तितं ॥ ६४ ॥

इत्यनुशासनपर्वणि शानुशामनिकपर्वणि दानधर्मकवने
षट्षष्टोऽध्यायः ॥ ६६ ॥

शुचिष्ठिर उवाच । श्रुतं दानफलं तात यत्तया पेरिकी-
र्तितं । अश्वदानं विशेषेण प्रथस्तमिह भारत ॥ १ ॥ पानीय-
दानमेवैतत् कथञ्चेह महाफलं । इत्येतत् श्रोतुमिच्छामि विस्त-
रेण पितामह ॥ २ ॥

भीष्म उवाच । श्रुतं ते कथयिष्यामि यथावद्वरतर्धम ।
गदतस्तत्त्वमाद्येह शृणु सत्यपराक्रम ॥ ३ ॥ पानीयदानात् प्रभृति
सर्वं वक्ष्यामि तेऽनघ । यदन्नं यच्च पानीयं सम्प्रदायाश्रुते नरः
न तज्जात् परमं दानं किञ्चिदस्तीति ज्ञेयमनः । अज्जात् प्राणभूत-
स्तात प्रथमं हि सर्वेषः ॥ ४ ॥ तज्जादन्नं परं लोके सर्वलोकैषु
कथ्यते । अज्जादन्नञ्च तेजस्य पाणिनां वर्धते सदा ॥ ५ ॥ अश्व-
दानमतस्तज्जात् श्रेष्ठमाह प्रजापतिः । सावित्र्या ह्यपि कौन्तेव
श्रुतं ते वचनं शुभं ॥ ७ ॥ यतश्च यद्वयया चैव देवस्ये महा-
नति । अन्ते हस्ते नरेणेह प्राणा हस्ता भवन्त्युत ॥ ८ ॥ प्राण-
दानादि परमं न दानमिह विद्यते । श्रुतं हि ते महाबाहो
लोमधस्यापि तद्वचः ॥ ९ ॥ प्राणान् दत्त्वा कपोताय यत् प्राणं
शिविना पुरा । तां गतिं कथते दत्त्वा दिक्स्थानं विधाम्यते ॥ १० ॥
तज्जादिमिष्टा गच्छन्ति प्राणदा इति नः श्रुतं । अश्वहापि प्रभु-

वति पानीयात् कुरुक्षेत्रम् ॥ ११ ॥ गौरजातिन हि विना न
 किञ्चित् संप्रपद्यते । गौरजातस्य भगवान् सोमो यज्ञमण्डोद्वरः
 ॥ १२ ॥ यज्ञतश्च सुधा चैव स्वधा चैवाद्यत् तया । यज्ञोद्वयो
 महाराज वीरश्च यज्ञोद्ववाः ॥ १३ ॥ यतः प्राण्यधृतां प्राणाः
 सञ्चरन्ति विधायते । देवानाममृतं चान्नं नागानाञ्च सुधा तया
 ॥ १४ ॥ पिबूषाश्च स्वधा प्राप्ता पशूनाञ्चापि वीरवः । यज्ञ-
 जेव मनुष्याणां प्राणानाङ्गर्म्मण्यौषिणः ॥ १५ ॥ तच्च सर्वं नर-
 व्याघ्र पानीयात् संप्रवर्त्तते । तस्मात् पानीयदानाद् न परं विद्यते
 छचित् ॥ १६ ॥ तच्च दद्यान्नरो नित्यं यदीच्छेद्भूतिमात्मनः ।
 धन्यं ययस्यमायुष्यं जलदानमिहोच्यते ॥ १७ ॥ यज्ञं चाप्यधि
 कौन्तेय सदा तिष्ठति तोयदः । सर्वकामानवाप्नोति कीर्तिश्चैव
 हि यात्युत्तमो ॥ १८ ॥ प्रेत्य चानन्त्यमश्नाति पापेभ्यश्च प्रमुच्यते ।
 तोयदो मनुजव्याघ्र स्वर्गं गत्वा महाद्युते । यज्ञयान् समवाप्नोति
 लोकानित्यनुवीक्षतुः ॥ १९ ॥

इत्यनुशासनपर्वणि आनुशासनिकपर्वणि दानधर्मश्च

सप्तपटोऽध्यायः ॥ ६७ ॥

युधिष्ठिर उवाच । तिस्रानां कीदृशं दानमथ दीपय्य चैव
 हि । यन्त्रानां वाससाहैव भूय एव ब्रवीहि मे ॥ १ ॥

भीष्म उवाच । यत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
 ब्राह्मणस्य च मज्जाद् यमस्य च युधिष्ठिर ॥ २ ॥ मध्यदिने मज्जान्
 ग्रामी ब्राह्मणानां बभूव च । गङ्गावसुनदीमंथे वामुनस्य निदे-
 रधः ॥ ३ ॥ पश्यंशस्ति विष्णातो रमणीयो नराधिप । विशाह-
 स्तस्य भूविष्ठा ब्राह्मणासावसंस्तथा ॥ ४ ॥ यत्र ग्राह्यं ययः
 कश्चित् पुरुषं कृष्यादायं । रक्ताक्षशूरोमायं काकजहासि-

नाशिकं ॥ ५ ॥ गच्छ स्वं ब्राह्मणं ग्रामं ततो गत्वा तमानव ।
अगच्छं गोकृतवापि नामतवापि धर्मैर्ष ॥ ६ ॥ अने निविष्टं
विहायनध्यापकमनादृतं । न चाप्यमानवीक्षात्वं कर्तव्यं तत्र
पादितः ॥ ७ ॥ अ हि तादृग्गुणस्तेन तुल्योऽप्यवनयनना ।
अप्यत्रेह तत्रा कृते समस्तेनैव धीमता ॥ ८ ॥ तमानव कर्तोहि
पूजाकार्त्तवा च तस्य वै । अ गत्वा प्रतिकूलान्तश्चकार समपावनं
॥ ९ ॥ तमाक्रम्यनयामास प्रतिष्ठितो वनेन चः । तत्रैव नः
चमुत्याव पूजां कृत्वा च वीर्यवान् ॥ १० ॥ प्रोवाच नियतानेव
शोभ्यमानोऽयतामिति । एवमुक्ते तु उच्यते धर्मराजेन स हिजः
॥ ११ ॥ उवाच धर्मराजानं निर्विघ्नोऽध्ययनेन वै । यो मे
कालो भवेच्छेपस्तं वसेवमिहान्युत ॥

यम उवाच । नाहं कालस्य विहितं प्राप्नोमीह कवचन ।
यो हि धर्मं चरति वै तन्तु जानामि केवलं ॥ १२ ॥ गच्छ विप्र
स्वमद्यैव पातयं स्वं महादुते । ब्रूहि सर्वं यथा स्मैरं करवाणि
किमन्यत ॥ १३ ॥

ब्राह्मण उवाच । यत्तत्र कृत्वा सुमहत् पुण्यं स्यात्सद्वीरि
नि । सर्वस्य हि प्रमाणं त्वं त्रैलोक्यस्यापि सत्तम ॥ १४ ॥

यम उवाच । शृणु तत्त्वेन विप्रये प्रदानविधिमुत्तमं । तिलाः
परमकं दानं पुण्यं वै वैश्वं पादितं ॥ १५ ॥ तिलाय संप्रदातव्या
यथाप्रति हिजर्षभ । नित्यदानात् धर्मकामांस्तिलानि वर्तय-
न्त्यत ॥ १६ ॥ तिलान् श्राद्धे प्रयच्छन्ति दानमेतदनुत्तमं । तान्
प्रयच्छस्व विप्रेभ्यो विधिदृष्टेन कर्मणा ॥ १७ ॥ तैषां चोर्ण-
मांस्यान्तु तिलान् दद्यात् हिजातिषु । तिला भक्षयितव्याश्च सदा
लाकान्नच तैः ॥ १८ ॥ कार्यं सततमिच्छुः श्रेयः सर्वात्मना
यते । तथापि सर्वदा देवाः प्रपाद्यैव न संशयः ॥ १९ ॥ पुष्पा-
रिखस्तङ्गागानि कृपां वैवात खानयेत् । एतत् सुदुर्लभतरमिह

लोके दिव्योत्तम ॥ २१ ॥ आपो नित्यं प्रदेवास्ते पुष्पं शिवदु-
त्तमं । प्रपाश काश्या दानाबं नित्यं ते दिव्योत्तम ॥ २२ ॥ भुक्ते-
ऽप्यत्र प्रदेयन्तु पाणीयं वै विधेयतः ॥ २३ ॥

भीष्म उवाच । इत्युक्ते च तदा तेन ब्रह्मरूपेण वै यजमान् ।
नीतश्च कारयामास सर्वं ब्रह्मयमयासनं ॥ २४ ॥ नीत्वा तं ब्रह्म-
दूतोऽपि यक्षीत्या धर्मिणं तदा । ययौ च धर्मराजाश्च ज्ञानेयस्त
चापि तं ॥ २५ ॥ तं धर्मराजो धर्मज्ञं पूजयित्वा प्रतापवान् ।
कृत्वा च संविद् तेन विसृज्य यथागतं ॥ २६ ॥ तस्यापि च ब्रह्मः
सर्वमुपदेवश्रुत्वा च । प्रतीत्य च ततः सर्वं यकारोक्तं ब्रह्मेण
तत् ॥ २७ ॥ तथा प्रपद्यते दीपान् यमः पितृहितेष्टदा । तस्मा-
द्दीपप्रदो नित्यं सन्तारयति वै पितॄन् ॥ २८ ॥ दातव्याः सततं
दीपाः तस्माद्भरतसत्तम । दैवतानां पितॄणाञ्च बभूवुश्चात्मनो
विभो ॥ २९ ॥ रत्नदानञ्च सुमहत् पुण्यमुक्तं जनाधिप । ब्रह्मे
ददाति विप्रेभ्य ब्राह्मणः प्रतिग्रहं वै । समयोः स्यात्तद्वच्यं
दातुं दादातुरेव च ॥ ३० ॥ यो ददाति स्त्रियः स्त्रियं तादृशान्
प्रतिग्रहं । समयोरक्षयं धर्मं तां मनुः प्राह धर्मवित् ॥ ३१ ॥
वाससां सम्प्रदानेन स्वर्गान्निरतो नरः । सुवर्णञ्च सुवेद्यञ्च ब्रह्म-
तीत्यनुगुणम् ॥ ३२ ॥ गावः सुवर्णञ्च तथा तिस्राश्चैवानुवर्ण्यताः ।
वज्रश्च पुण्ड्रव्याघ्र वेदप्रामाण्यदर्शनात् ॥ ३३ ॥ विवाहाश्चैव
कुर्वीत पुत्रानुत्पादयेत् च । पुत्रकामो हि कौरवो सर्वकामा-
दिभिष्यते ॥ ३४ ॥

इत्यनुयासनपर्वणि दानुयाचनिकपर्वणि दानधर्मकथने

चष्टमोऽध्यायः ॥ ६८ ॥

युधिष्ठिर उवाच । भूय एव कुरुष्वेष्ट दानानां विधिमुत्तमं ।

अथवाच महाप्राज्ञ भूमिदानं विधीयतः ॥ १ ॥ पृथिवीं पृथिवी
इत्यात् ब्राह्मणाधिक्यमेषि । विधिवत् प्रतिपत्नीयान्कन्यो
हातुमर्हति ॥ २ ॥ सर्ववर्षेस्तु यज्ज्वलं प्रदातुं फलकाङ्क्षिभिः ।
विद्वा वा बत् समाख्यातं तस्मै व्याख्यातुमर्हति ॥ ३ ॥

भीष्म उवाच । तुभ्यमात्मनि देवानि द्रीक्षि तुल्यफलानि
च । सर्वकामफलानीह गावः पृथ्वी सरस्वती ॥ ४ ॥ यो ब्रूवा-
द्यापि पिशाच धर्मज्ञा ब्राह्मीं सरस्वतीं । पृथिवीगोप्रदानाभ्यां
तुल्यं च फलमश्नुते ॥ ५ ॥ तथैव गाः प्रथमंस्ति न तु द्विजं ततः
वरं । अकिञ्चिदप्यस्ता हि लब्धार्थाय युधिष्ठिर ॥ ६ ॥ मातरः
सर्वभूतानां गावः सर्वसुखप्रदाः । उद्धिमाकाङ्क्षता मित्यं गावः
काङ्क्षाः प्रहसिष्याः ॥ ७ ॥ सन्ताड्या न तु पादैन गवां मध्ये न
च प्रजेत् । मङ्गलावतमं दिव्यस्तप्तात् पूज्याः सदैव हि ॥ ८ ॥
प्रचोदनं दिवङ्गतं गवां कर्मसु वर्त्ततां । पूर्वमेवाक्षरं चान्यदभि-
जेदं ततः परं ॥ ९ ॥ प्रचारे वा निपाते वा बुधो मोहिमयित
गाः । दधिता क्षमिवीच्यन्त्यो नरं हन्युः सवाग्व्यं ॥ १० ॥ पित्र-
सह्यानि सततं द्रिपतावतनानि च । पूज्यन्ते प्रकृता वासां पूतं
किमधिकं ततः ॥ ११ ॥ घासमुष्टिं परगवे इद्यात् सम्यक्तरन्तु
वः । सङ्गृह्या स्ववमाहारं ब्रतं तत् सर्वकामिकं ॥ १२ ॥ अ हि
पुत्रान् वधोर्ध्वं च विवश्वाप्यधिगच्छति । नाप्यवत्यशुमहैव दुःखत्र-
ष्टाप्यधीक्षति ॥ १३ ॥

युधिष्ठिर उवाच । देवाः किं लक्षणा गावः काद्यापि परि-
वर्जयेत् । कीदृशाव प्रदातव्या न देवाः कीदृशाव च ॥ १४ ॥

भीष्म उवाच । असदुक्ताय पापाय कुव्यावातुतवादिने ।
अव्यक्तव्यव्यपेताय न देवा गौः कवचन ॥ १५ ॥ निचये वृद्ध-
पुत्राव भोजिवावाहितामयि । इत्या इव गवां हाता खीकाना-
द्रीत्यनुत्तमान् ॥ १६ ॥ यथैव धर्मं कुरुती तस्य धर्ममवाह्य वत् ।

सर्वस्यैवाग्रमान्दाता तन्निमित्तं प्रवृत्तवः ॥ १० ॥ सर्वैर्ननुत्या-
ज्यते सर्वैर्न त्रायते मयात् । अथास्य कुर्वते कृतिं सर्वं ते पितर-
स्त्वयः ॥ १८ ॥ कल्पयं गुरुगुरुषा वृत्तिं मानो महद्दुःखः ।
अपुत्रतां तवः पुत्रा अकृतिं ह्यश्वमेवः । निर्विघ्नयां पुरा पार्थ
हारवत्यामिति श्रुतिः ॥ १९ ॥ यद्वान्तनिष्ठस्य वज्रभुतस्य प्रज्ञान-
दत्तस्य जितेन्द्रियस्य । शिष्टस्य दान्तस्य यतस्य चैव भूतिषु नित्यं
प्रियवादिनवः ॥ २० ॥ वः सुहृदयारै न विकर्मं कुर्यात् वदुष-
मास्तौ अतिथिप्रियवः । कृतिं दिवावातिहजेत तथै वस्तुस्व-
शीलश्च अपुत्रदारः ॥ २१ ॥ शुभे पात्रे यी गुणा गोपदानी तावान्
दीप्तो ब्राह्मणस्वापहारे । सर्वावस्थं ब्राह्मणस्वापहारी हारा-
चैषां दूरतो वर्जनीयाः ॥ २२ ॥

इत्यनुयासनपर्वणि पानुयासनिकपर्वणि दानधर्मकथने

जनसप्ततीऽध्यायः ॥ ६८ ॥

भीष्म उवाच । अथैव कीर्तयते सच्चिब्राह्मणस्वाभिमानं च ।
नृगीणं समुहत् कच्छं यदवाप्तं कृत्स्नदह ॥ १ ॥ अहम्भक्तं महा-
कूपस्थं गवीरुत्समाहतः ॥ २ ॥ प्रयत्नं तत्र कुर्वाणास्तथात् कूपा-
ज्जकार्षिणः । यत्नेण महता युक्तास्तस्मिं स्तोत्रे सुसंवृते ॥ ३ ॥
ददृशुस्ते महाकायं कृत्स्नासमवस्थितः । तस्य शीघ्ररणे यत्नमकु-
र्वन्ते सहस्रशः ॥ ४ ॥ प्रग्रहीदधर्मपटैश्च तं वद्धा पर्वतोपमं ।
नामकृत्स्नं समुहत्तुं ततो जम्बुज्जनादेन ॥ ५ ॥ खमाहृत्योद-
यानस्य कृत्स्नायः स्थितो महान् । तस्य नास्ति समुहर्षीत्येतत्
कथ्ये न्यवेदयन् ॥ ६ ॥ स वासुदेवेन समुहृतश्च घटश्च काशं
निजगाद राजा । नृगस्तदात्मानमर्षीन्यवेदयत् पुरातनं वज्र-
सहस्रबाजिनं ॥ ७ ॥ तथा भुवाणन्तु तमाह माधवः शुभं कथां

कर्म कृतं न पापकर्म । कर्म भवान् दुर्गतिवीर्यो गतो नरेन्द्र
तद्बुद्धिं विनेतरीदृश्यं ॥ ८ ॥ यतं ब्रह्मसाधि गवां यतं पुनः पुनः
यतान्यष्टयतायुतानि च । त्वया पुरा दत्तमितीह शुभ्रं नृप
दिजेभ्यः क्व नु तद्वत् तव ॥ ९ ॥ नृगस्ततोऽब्रवीत् कृष्णं ब्राह्मण-
स्यामिहोत्रिणः । प्रोषितस्य परिभृष्टा गौरेका मम गोदने
॥ १० ॥ गवां ब्रह्मस्य संख्याता तदा सा पशुपतेर्मम । सा ब्राह्म-
ण्याव मे दत्ता प्रेत्यार्धमभिकाहता ॥ ११ ॥ यथैवत् परिमाणं-
च तां गां परगृहे दिजः । ममेवमिति बोवाच ब्राह्मणो वस्य
साऽभवत् ॥ १२ ॥ तानुभौ समनुप्राप्तौ विवदन्तौ भृशज्वरौ ।
भवान् दाता भवान् हर्त्तव्यस्तौ मामवोषतां ॥ १३ ॥ यतेन
यतसंख्येन गवां विनिमयेन वै । याचे प्रतिगृहीतारं स तु माम-
ब्रवीद्विदं ॥ १४ ॥ द्विषकालोपसम्पन्ना दाग्धी क्षान्तातिवत्सला ।
स्वादुशीरमदा घन्या मय नित्यं निवेशने ॥ १५ ॥ कृष्ण भरते
सा गोर्मम पुत्रमपस्तमं । न सा यस्या मया दातुमित्युक्ता च
जगाम च ॥ १६ ॥ ततस्तमपरं विप्रं याचे विनिमयेन वै । गवां
यतब्रह्मं हि तत्कृते यच्छतामिति ॥ १७ ॥

ब्राह्मण उवाच । न दायां प्रतिग्रहामि यत्तोऽहं स्वस्य
मागणे । सैव गोर्द्विषतां श्रीघ्नं ममेति मधुसूदन ॥ १८ ॥
दक्षमग्नांश्च दत्तो रजतं स्यन्दनांस्तथा । न जग्राह दक्षो
चापि तदा च ब्राह्मणधर्मः ॥ १९ ॥ एतज्जिज्ञेव काले तु बोदितः
काक्षधर्मणा । पिबलोकमहं प्राप्य धर्मराजमुपागमं ॥ २० ॥
वमन्तु पूजयिष्या मां ततो वचनमब्रवीत् । नास्तः संख्याकृते
दार्ढ्यं स्तव पुण्यस्य कर्मणः ॥ २१ ॥ यद्वि चैव कृतं पापमज्ञाना-
त्तदपि ज्ञया । चरत्त पापं पैशारा पूर्वं वा त्वं वसेच्छसि ॥ २२ ॥
वक्षिताकीति बोक्तव्ये प्रतिष्ठा चारुता तव । ब्राह्मणस्य
पादानं दिविष्यसे व्यतिक्रमः ॥ २३ ॥ पूर्वकृष्णं चरिष्ये च यथात्

शुभमिति प्रभो । धर्मराजं तु त्वमेवं पतितोऽस्मि नहीतवी ॥ २४ ॥
 यद्येषं पतितश्चाहं वनस्योच्चैः प्रभाषतः । वासुदेव अनुवर्ता
 भविता ते जनार्दनः ॥ २५ ॥ पूर्णं वषंसहस्रांते क्षीणे कर्मणि
 दुष्कृते । प्राप्स्यसे यावद्वताहोकां जितान् स्वेनैव कर्मणा ॥ २६ ॥
 क्रूरेऽऽज्ञानमयः शीर्षमपश्यं पतितश्च ह । तिर्यग्वोनिमनुप्राप्तं
 न च मानजहात् क्षतिः ॥ २७ ॥ अथा तु तारितोऽष्टाद्य क्षिप्त-
 न्यत्र तपोवशात् । अनुजानीहि मां कृष्ण गच्छेवं दिवमद्य वै
 ॥ २८ ॥ अनुयातः स कृष्णेन नमस्कृत्य जनार्दन । विमानं
 दिव्यमास्त्राय ययौ दिवमरिन्दम ॥ २९ ॥ तप्तस्तस्मिन् दिवं
 जाति नृगे भरतसत्तम । वासुदेव इमं श्लोकं जगाद् कुरुमन्दन
 ॥ ३० ॥ ब्राह्मणस्य न वर्तव्यं पुरुषेण विज्ञानता । ब्राह्मणस्य
 कृतं हस्ति नृगं ब्राह्मणगौरिव ॥ ३१ ॥ कृतां समानतः सन्नि-
 मांफलः पार्थ विद्यते । विमुक्तं नरकात् पश्य नृगं साधुसमा-
 गमात् ॥ ३२ ॥ प्रदानं फलवत्तत्र द्रोहस्तत्र तथाफलः । अप-
 चारं गवां तस्मादर्जयेत युधिष्ठिर ॥ ३३ ॥

इत्यनुयासनपर्वणि आनुयासनिकपर्वणि द्वाविधर्मकथनम्

नृगोपाख्याने वसुधैतुमोऽध्यायः ॥ ७० ॥

युधिष्ठिर उवाच । दत्तानां फलसंप्राप्तिं गवां प्रवृद्धि मेऽ-
 नव । विस्तरेण महाबाहो न हि वक्ष्यामि कथ्यतां ॥ १ ॥

भीष्म उवाच । यत्राप्युदाहरन्तीमनितिहासं पुरातनं ।
 ऋषिरुद्वाक्यैर्वाक्यं नाधिकैतस्य बोधयोः ॥ २ ॥ ऋषिरुद्वाक्य-
 र्भीमानुपगम्य ततः सुत । त्वं मानुषचरस्वेति नाधिकैतमभाषत
 ॥ ३ ॥ समाप्ते निवने तस्मिन् मनुष्यैः पुत्रमब्रवीत् । उपसर्ग-
 गणनाया स्थाप्यादाभिरतस्य च ॥ ४ ॥ इच्छा रमाः सुमनसः कक्ष-

आतिभोजनं । विभक्तं मे तदादाव नदीतोरादिवाज्जम् ॥ ५ ॥
 गङ्गानवाप्य तत् सर्वं नदीवेगसमाप्लुतं । न यस्यामि तद्विष्टेव
 पितरं सोऽग्रवीक्ष्मि ॥ ६ ॥ सुतपिपामायमाविष्टः कृषिरुहा-
 ककिस्तदा । वमं पश्येति तं पुत्रमयपत् स महातपाः ॥ ७ ॥
 तस्मा स पित्राभिहितो वाण्यजेण कृताप्लुतिः । प्रसीदेति ब्रुव-
 न्नेव गतसस्त्रोऽपतद्भुवि ॥ ८ ॥ नाचिकेतं पिता दृष्ट्वा पतितं दुःख-
 ब्रूयितः । किं मया कृतमित्युक्त्वा निपपात महीतले ॥ ९ ॥
 तस्य दुःखपरीतस्य स्वं पुत्रमनुगोचनः । व्यतीतं तदहःशेषं वा
 शोषा तत्र सरी ॥ १० ॥ पित्रेणाश्रुप्रपातेन नाचिकेतः कुबु-
 दह । प्रास्यन्दच्छ्रयते कौश्ले दृष्ट्वा यस्यमिवाप्लुतं ॥ ११ ॥ स
 पथ्यैरुच्छ्रमं पुत्रं शीघ्रं पथ्यागमं पुनः । दिव्यैर्गन्धैः समादृग्धं
 शीघ्रस्वप्रमिवेत्यमं ॥ १२ ॥ अपि पुत्र जिता लोकाः शुभास्ते
 स्त्रेण कर्मणा । दिष्ट्वा चासि पुनः प्राप्नो न हि ते मानुषं वपुः
 ॥ १३ ॥ प्रत्यक्षदर्शी सर्वस्य पित्रा पृष्टो महात्मना । स तां
 वार्तां पितुर्मध्ये महर्षीणां न्यवेदयत् ॥ १४ ॥ कुर्वन् भवच्छास-
 नमाशु यातो ह्यहं विषालां रुशिरप्रभावां । वैवस्वतोऽप्राप्य
 सभामपह्णं सहस्रपी योजनहेमभासं ॥ १५ ॥ दृष्ट्वैव मामभि-
 नुप्राप्तापतस्तं दृष्ट्वाति सञ्ज्ञासनमादिदृष्ट्वा । वैवस्वतोऽप्राप्तादिभिर-
 हर्षणैश्च भवत्कृते पूजयामास मां सः ॥ १६ ॥ ततस्त्वहं तं जन-
 कीरवोचं वृतः सहस्यैरभिपूज्यमानः । प्राप्नोऽस्मि ते विषयं धर्म-
 राज लोकानर्हयानहं तान् विधत्स्व ॥ १७ ॥ वनोऽग्रवीक्ष्मां
 स मतोऽसि सौम्य वमं पश्येत्प्राह स ज्ञास्तपस्वी । पिता प्रदीप्ता-
 भिसमानतेजा न तच्छ्रव्यममृतं विप्रकर्तुं ॥ १८ ॥ दृष्ट्वोऽहं
 प्रतिगच्छस्व तात शोचत्यसौ तव दिवस्य कर्ता । इहानि किञ्चापि
 जनः प्रणीतं प्रियातिप्रेस्तव कामान् वृणीष्व ॥ १९ ॥ तेनैव-
 सुप्तस्त्वहं प्रत्यवोचं प्राप्नोऽस्मि ते विषयं दुर्निवर्तय । इहान्यहं

पुण्यकृतां समुदाहोक्तान् ब्रूतं यदि तेषां वराहः ॥ २० ॥ चान्न
 समारोप्य तु मां क देवो वादिवत्तं सुप्रभं मानुषतत् । सम्-
 र्धवामास तदात्मजोक्तान् सर्वांस्तथा पुण्यकृतां दिजेन्दु ॥ २१ ॥
 अपयन्त्य वेक्ष्यानि तैजसानि महात्मना । नानासंख्यानकृपाणि
 सर्वरत्नमयानि च ॥ २२ ॥ चन्द्रमण्डलशुभ्राणि किङ्किनीजाल-
 वन्ति च । अनेकयतभौमानि सान्त्तर्जलचराणि च ॥ २३ ॥
 वैदूर्यार्कप्रकाशानि स्रज्यरत्नमयानि च । तरुणादित्यवर्णाणि
 स्थावराणि चराणि च ॥ २४ ॥ भव्यभोज्यमयाच्छैलान् वासांश्च
 ययनामि च । सर्वकामफलार्थैव त्रयान् भवनसंस्क्रितान् ॥ २५ ॥
 नद्यो वीथ्यः सभा वाप्यो दीर्घिकाश्चैव सर्वश्रमः । घोषवन्ति च
 यानानि युक्तान्यथ सहस्रशः ॥ २६ ॥ क्षीरस्रवा वै सरितो
 गिरीश्च सर्पिस्तथा विमलहृदि तीर्थं । वैवस्वतस्यानुमतांश्च
 दिशानदृष्टपूर्वांश्च सुवह्मनपथ्यं ॥ २७ ॥ सर्वान् दृष्ट्वा तदहं धर्म-
 राजमवाप्तं वै प्रमविष्णुं पुराणं । क्षीरस्यैताः सर्पिण्यैव नद्यः
 चञ्चत्प्रतीताः कस्य भोज्याः प्रदिष्टाः ॥ २८ ॥ तयोऽब्रवीद्विदि
 भोज्यास्त्वमेता ये दातारः साधवो गौरसानां । अग्रे सङ्गाः
 प्राश्वतेर्वीतयोकीः समाकीर्णा गोप्रदाने रतानां ॥ २९ ॥ नञ्जे
 तासां दानमात्रं प्रथमं पात्रं कालो गोविशेषो विधिश्च । साक्षा
 दिदं विप्रगवान्तरं हि दुःखं शत्रुं पावकादित्यभूतं ॥ ३० ॥
 स्वाध्यायवान् वीर्यमात्रं तपस्वी वैतानस्यो ब्राह्मणः पात्रमाशु ।
 कृच्छ्रोत्प्लुष्टः षोडशाभ्यागताश्च दारैरेतैर्गोविशेषाः प्रथम्याः
 ॥ ३१ ॥ तिस्रो रात्रयस्त्रिरुपोय भूमौ तप्ता गावस्तर्पितेभ्यः
 प्रदेवाः । वस्त्रैः प्रीताः सुप्रजाः सोपचारास्त्रयहं दृष्ट्वा गौरस्यै-
 व संतितयं ॥ ३२ ॥ दृष्ट्वा धेनुं सुव्रतां कांस्यदीक्षां कल्याणवत्सा-
 नपलाविर्नीच । वावन्ति रोमाणि भवन्ति तस्यास्तावदानीयस्यै
 अर्गलोकं ॥ ३३ ॥ तथानुवाच ब्राह्मणेभ्यः प्रदाय शान्तं धर्मं

महर्षेण पुत्रान् । इत्यानजीवन् वीर्यवन्तं हृदयं भुङ्क्ते लोकात्
समिक्तान् वेनुरस्य ॥ ३४ ॥ गोष्ठे शान्तं गीर्धरस्यं कृतञ्च कृति-
शानं तादृशं पादमाङ्गः । उदरे शाने सन्धौ वा महर्षिं हृदयं
वा होम्यहेतोः प्रसूत्यां ॥ ३५ ॥ सुर्वर्षे वा वाक्पुष्ट्याभिवर्द्धां
ना वै वातुं द्रिष्यकालो विमिश्रः । अन्तर्याताः सङ्गवशान्नख्याः
प्राणप्रीता निखिता शीतकाश ॥ ३६ ॥

नाचिकेत उवाच । श्रुत्वा तैव स्वतव वस्तुमहं पुनरुत्तुवं ।
अभावे गोप्रदानाणां कथं लोकान् हि गच्छति ॥ ३७ ॥ ततोऽब्र-
वीदुवमो धीमान् गोप्रदानपरां गतिं । गोप्रदानानुकल्पमनु-
गम्यते सन्ति गोप्रदाः ॥ ३८ ॥ अलाभे यो गवां दद्यात् कृतधेनुं
वतव्रतः । तस्यैता कृतवाहिन्यः सारन्ते वत्सला इव ॥ ३९ ॥
पुनश्चाभावे तु यो दद्यात् तिलधेनुं वतव्रतः । स दुर्गात्तारितो
धेन्या सोऽरुनयां प्रमोदते ॥ ४० ॥ तिस्रालाभे तु यो दद्यात्
जलधेनुं वतव्रतः । सकामप्रवृत्तां शीतां नदीमेतामुपाश्रुति ॥ ४१ ॥
एवमेतानि मे तत्र धर्मराजो न्यदधयत् । दृष्ट्वा च परमं हर्षम-
वापमहममृत ॥ ४२ ॥ निवेदये चाहमिमं प्रियन्ते क्रतुमहानख्य-
जनप्रचारः । प्राप्नो मवा तात स मत्प्रसूतः प्रपत्स्यते वेदविधि-
प्रवृत्तः ॥ ४३ ॥ आपो ज्ञायं भवतोऽनघहाव प्राप्नो मवा जल-
हृष्टो यमो वै । दानपुष्टिं तत्र दृष्ट्वा मन्वात्मनिःसन्दिग्धान् दान-
धर्मावरिष्ये ॥ ४४ ॥ इदञ्च मामब्रवीद्धर्मराजः पुनः पुनः संप्रवृष्टो
महर्षे । दानेन यः प्रवतोऽभूत् सदैव विधिवतो गोप्रदानञ्च कुर्यात्
॥ ४५ ॥ शृष्टो ज्ञार्थो नावमन्यस्व धर्मान् पात्रे दियं द्रिष्यकालोप-
पत्तेः । तस्माद्भावस्ते नित्यमेव प्रदेवा मा भूय ते संशयः कश्चिदपि
॥ ४६ ॥ एताः पुरा ज्ञदक्षित्यमेव शान्तात्मानो दानपथे नि-
विष्टाः । तर्पासुश्राव्यप्रतिग्रहमानास्ते वै दानं प्रददुष्वैव यत्तदा
॥ ४७ ॥ काशे च यत्तदा मत्सरं वर्जयित्वा शुद्धात्मानः चाहिमः

पुण्यशैलाः । दत्त्वा गा वै लोकमनुं प्रपन्ना ईदीयन्ते पुण्य-
 शैलास्तु नाके ॥ ४८ ॥ एतद्दानं न्यायसूत्रं हिजेभ्यः पात्रे दत्तं
 प्रापणीयं परीक्ष्य । काम्याष्टम्यां वर्तितञ्च दद्यात् रसैर्गवां
 प्रकृता प्रसवैर्वा ॥ ४९ ॥ देवव्रती स्याद्दधमप्रदाने विहावाप्ति-
 गोद्गुणस्य प्रदाने । तीर्त्वावाप्तिर्गोप्रयुक्तप्रदाने पापीत्यर्गः कश्चि-
 तायाः प्रदाने ॥ ५० ॥ गामप्येकां कपिसां सम्प्रदाय न्यायो-
 येतां कलुषादिप्रमुञ्चेत् । गवां रसात् परमं नास्ति किञ्चित् गवां
 दानं समहत्तददन्ति ॥ ५१ ॥ गावो लोकांस्तारयन्ति सरण्यो
 गावश्चात्वं संजलयन्ति लोके । यस्तज्जानन्न गवां हार्त्तमेति स
 वै गन्ता निरयं पापवेताः ॥ ५२ ॥ यैस्तद्वत्तं गोसहस्रं घृतं वा
 दद्यात् वा दध वा साधवत्वं । अप्येका वै साधवे ब्राह्मणाश्च
 साख्यामुष्णिन् पुण्यतीर्थां नदी वै ॥ ५३ ॥ प्राप्त्या पुष्ट्या लोक-
 संरक्षणेन गावस्तुल्याः सूर्यपादैः पृथिव्यां । यद्वयैकः सन्तति-
 सोपभोगस्तस्माद्गोदः सूर्ये द्वावभाति ॥ ५४ ॥ गुरुं शिष्यो वर-
 षेद्गोप्रदाने स वै गन्ता निरयतं स्वर्गमेव । विधिज्ञानां समहान्
 धर्म एष विधिं ज्ञात्वा विधयः संविद्यन्ति ॥ ५५ ॥ इदं दानं
 न्यायसूत्रं हिजेभ्यः पात्रे दत्त्वा प्रापयेयाः परीक्ष्य । ज्ञान्यायं सन्त्य-
 मरा मानवाश्च ववश्चापि प्रकृते पुण्यशैले ॥ ५६ ॥ इत्युक्तोऽहं
 धर्मराजं दिज्जर्षं धर्मात्मानं शिरसाभिप्रणम्य । अनुज्ञातस्तेन
 वैवस्वतेन प्रत्यागमं भगवत्पादमुखं ॥ ५७ ॥

इत्यनुशासनपर्वणि आनुशासनिकपर्वणि दानधर्मकवने

एकसप्ततोऽध्यायः ॥ ७१ ॥

युधिष्ठिर उवाच । उक्तं ते गोप्रदानं वै नास्ति कृतमर्थं प्रति ।
 माहात्म्यमपि चैवोक्तमुद्देशेन गवां प्रभो ॥ १ ॥ नृनिष च मन्त्र-

सुखमनुभूतं महाकृपा । एकापराधादपानात् पितामह महा-
मते ॥ २ ॥ दारवत्यां बन्धा बाधौ निविशन्त्यां समुद्धृतः । गोश्व-
देतुरथत्त कृष्णसादप्यवधूतं मया ॥ ३ ॥ किंस्वस्ति मम रुन्दिहो
गवां लोकां प्रति प्रभो । तत्त्वतः शीतुमिच्छामि गोदा वत्त वध-
न्युत ॥ ४ ॥

भौष्य उवाच । अत्राप्यदाहरन्तीममितिहासं पुरातनं ।
कथयन्त्यत् पद्मवीनिमेतद्देव घतक्रतुः ॥ ५ ॥

यत्न उवाच । स्वर्गलोकवासिनां लक्ष्मीमभिभूय स्ववार्धिषा ।
गोलीकवासिनः पथे प्रकृतः संघवीर्य मे ॥ ६ ॥ कौटुम्बा भग-
वन् लीका गवां तद्दूहि मेऽनघ । वानावधन्ति दातार एतदि-
च्छामि वैदितुं ॥ ७ ॥ कौटुम्बाः किं फलाः किंक्षित् परमस्तत्र
कोयुषः । कथञ्च परुषास्तत्र गच्छन्ति विगतज्वराः ॥ ८ ॥
कियत्कालं प्रदानस्य दाता च फलमश्नुते । कथं वज्रविषं दानं
स्यादस्यमपि वा कथम् ॥ ९ ॥ वल्लीनां कौटुम्बं दानमल्पानां
वापि कौटुम्बं । अदृष्ट्वा गोप्रदाः सन्ति केन वा तच्च संघ मे
॥ १० ॥ कथं वा वज्रदाता स्यादस्यदात्रा समः प्रभो । अल्प-
प्रदाता वज्रदः कथंस्त्रिद स्यादिदृष्ट्वर ॥ ११ ॥ कौटुम्बी दक्षिणा
चैव गोप्रदाने विविधते । एतत्तथ्येन भगवन् मम संसितु-
मर्हसि ॥ १२ ॥

इत्यनुशासनपर्वणि आनुशासनिकपर्वणि दानवर्मकथने

अष्टादशे द्विषप्तोऽध्यायः ॥ ७२ ॥

पितामह उवाच । बोध्यं प्रकल्पया पृष्टो गोप्रदानादि-
कारितः । नास्ति प्रष्टास्ति लीकाकिन् लसोन्वो हि घतक्रतो
॥ ६ ॥ सन्ति नानाविधा लीका बाधस्य यत्न न पश्यसि । पश्यामि

यानहं लोकानेकपद्मस्य वाः स्त्रिवः ॥ २ ॥ कर्मभिर्वाभिसृष्टमैः
 सुव्रता ऋषयस्तथा । संपरीरा हि तान् वाप्ति ब्राह्मणाः पुन-
 रुदयः ॥ ३ ॥ परीरव्याममोक्षेण मनसा निर्मलेन च । सप्त-
 भूतांश्च तान् लोकान् पश्यन्तीहापि सुव्रताः ॥ ४ ॥ ते तु लोकाः
 सहस्राश्च मृग्यु दाहन्गुणान्विताः । न तत्र क्रमते काशी न जरा
 न च पावकः । तथा नास्त्यशुभं किञ्चित् न व्याधिस्तत्र न क्रमः
 ॥ ५ ॥ यद्वयश्च गावो मनसा तस्मिन् वाच्छन्ति वाचवः । तत्
 सर्वं प्राप्नुवन्ति च मम प्रत्यक्षदर्शनात् ॥ ६ ॥ कामगाः काम-
 चारिण्यः कामात् कामांश्च भुञ्जते । वायुः सारांश्च सरितो
 विविधानि वनानि च । शृङ्गाणि पर्वताश्चैव वावत इवश्च किञ्चन
 ॥ ७ ॥ मनोऽं सर्वभूतेभ्यः सर्वं तत्र प्रदिश्यते । ईदृषादिपञ्चा-
 लोकान्नास्ति लोकस्तथाविधः ॥ ८ ॥ तत्र सर्वसहाः शान्ता
 यत्सखा गुरुवर्त्तिनः । अहङ्कारैर्विरहिता यान्ति यत्र नरोत्तमाः
 ॥ ९ ॥ यः सर्वमांसानि न मच्चयीत पुमान् सदा भाविनो धर्म-
 युक्तः । मातापित्रोरर्क्षिणा सत्ययुक्तः शुश्रूषिता ब्राह्मणानामनिन्द्यः
 ॥ १० ॥ अक्रोधनो गोषु तथा हिंसेषु धर्म रतो गुरुशुश्रूषकः ।
 यावज्जीवं सत्यवृत्ते रतश्च दाने रतो यः क्षमी चापराधे ॥ ११ ॥
 मदुद्देशतो द्विपरायणश्च सर्वातिथियापि तथा कदावान् । ईदृग्-
 गुणो मानवस्तं प्रयाति लोकं गवां प्राश्नतमव्यवहृ ॥ १२ ॥ न
 पारदारी पश्यति लोकमेतं न वै गुरुघ्नो न मृग्याप्रजापी । सहा
 प्रवादी ब्राह्मणेष्वात्तर्वरो ह्यप्यैरेतैर्यंश्च युक्तोदुरात्मा ॥ १३ ॥ न
 मि ध्रुवैर्नैकैर्तिकः कृतघ्नः घटोऽनृजुर्बर्भविहेयकश्च । न ब्रह्मचा
 मनसापि प्रपश्येद्गवां लोकं पुण्यकृतां निवारं ॥ १४ ॥ एतत्ते सर्व-
 नास्तीति निपुणेन सुरेश्वर । गोप्रदानरतानाम्नु फलं मृषु घत-
 क्रतो ॥ १५ ॥ दायादलक्ष्यैरथैर्यो गाः प्रीक्षा संप्रयच्छति ।
 धर्माङ्गीतधनक्रीताः स लोकानाप्रतिपन्नवान् ॥ १६ ॥ यो वै द्यूति

धर्मं जिज्ञासां प्रीत्या संप्रवच्छति । स दिव्यमयुतं यत्र वर्षाणां
फलमश्नुते ॥ १७ ॥ हावाद्याः स च वै गावो न्यावपूर्वैरुपा-
जिताः । प्रदद्यात्ताः प्रदातॄणां सम्यगन्यसदा धृवाः ॥ १८ ॥
प्रतिपद्यतु यो दद्याद्वाः संशुद्धेन चेतसा । तस्यापीहाश्वदानं
खोकान् धुवान् विहिं यचौपते ॥ १९ ॥ जम्बप्रभति सत्यश्च खो
ब्रूवान्विवर्तिन्द्रियः । गुरुद्विजसहः क्षान्तस्तस्य गोभिः समा गतिः
॥ २० ॥ न जातु ब्राह्मणी वाच्यो यद्वाच्यं यचौपते । मनसा
गोषु न दुष्टेहोवृत्तिर्गोनुकम्पकः ॥ २१ ॥ सत्ये धर्मे च निरत-
स्तस्य यत्र फलं शृणु । गोसहस्रेण समिता तस्य वेनुर्भवत्युत
॥ २२ ॥ क्षत्रियस्य गुणैरेतैरपि तुल्यफलं शृणु । तस्यापि
द्विजतुल्या गोर्भवतीति विनिययः ॥ २३ ॥ वैश्वस्यैते यदि गुणा-
स्तस्य पञ्चयतं भवेत् । शूद्रस्यापि विनीतस्य चतुर्भागं फलं कृतं
॥ २४ ॥ एतच्चैवं योऽनृतिहेन युक्तः सत्ये रतो गुरुशुश्रूषया च ।
दद्यात् क्षान्तो देवतार्थी प्रयान्तः शुचिर्बुद्धो धर्मवीर्योऽनहंवाक
॥ २५ ॥ महत् फलं प्राप्यते स रिजाय दत्त्वा दोग्ध्रौ विधिनानेन
वेनुः । नित्यं दद्यादेकभक्तः सदा च सत्ये स्थितो गुरुशुश्रूषिता च
॥ २६ ॥ वेदाध्यायी गोषु यो भक्तिं मांसं नित्यं दृष्ट्वा योऽभि-
नन्देत् गावः । याज्रातिनां यय गवां नमेत् इदं फलं यत्र निवोक्ष
तस्य ॥ २७ ॥ यत् स्यादिष्टा राजसूयं फलन्तु यत्सादिष्टा वज्रना
काक्षनेन । एतत्तुल्यं फलमयाद्गुरुरां सर्वं सन्तस्तृपयो यि च
शिवाः ॥ २८ ॥ योऽयं भक्तं किञ्चिदप्राप्य दद्याद्गोभ्यो नित्यं
गोब्रती सत्यवादी । क्षान्तोऽस्तुत्यो गोसहस्रस्य पुण्यं सस्यसहस्रेणा-
धुवात् सत्यधीशः ॥ २९ ॥ यदेकभक्तमन्त्रीयाद् दद्यादेकं गवाक्ष वत् ।
इयवर्षाण्यनन्तानि गोब्रती गोनुकम्पकः ॥ ३० ॥ एकेनैव च
भक्तेन चः प्रीत्या गां प्रवच्छति । वावन्ति तस्या रोमाणि सन्ध-
वन्ति प्रतक्रति । तावत् प्रदानात् स गवां फलमाप्नोति याश्वतं

॥ ३१ ॥ ब्राह्मणस्य फलं होहं चतुर्विधं तु वै शृणु । यजु-
 वाचिकमेव तु चतुर्विधस्य फलं कृतं । तदर्थं न तु वैश्वस्य यज्ञो
 वै स्थापितः कृतः ॥ ३२ ॥ यज्ञात्मविज्रवं कृत्वा गाः क्रोधा सम्प्र-
 च्छति । यावत् सन्दर्भेद्वा वै स तावत् पञ्चमकृते ॥ ३३ ॥
 रोन्नि रोन्नि महाभाग क्रोधाद्याव्याप्तयाः कृताः । संवाये-
 क्ष्वित्वा तु यो वै गाः सम्प्रयच्छति ॥ ३४ ॥ आत्मविज्रयतु क्वास्ताः
 प्राञ्जता दिदि कौशिक । यभावे यो गवां दद्यात्तिसधेनू वत-
 जनः । दुर्गात् स तारिती धेन्वा चौरनद्यां प्रमोदते ॥ ३५ ॥
 न स्त्रियासां दानमात्रं प्रयस्तं पत्रं कालो गोविधेयो विधिव काल-
 ज्ञानं विप्रगवान्तरं हि दुष्कं यातुं पावकादित्यभूत् ॥ ३६ ॥
 स्वाध्यावाढ्यं शुद्धयोनिं प्रयान्तं बैतानस्य पापभीरुं वद्वज्रं ।
 गोषु ज्ञान्तं नातितीक्ष्णं शरय्यं वृत्तिमान् तादृशं पात्रमाहुः
 ॥ ३७ ॥ वृत्तिमान्ने सोदति चातिमात्रं कथये वा होम्यदेतोः
 प्रसूते । गुर्वथ वा वालमवृद्धय वा धेनुं दद्याद्देशकालि विधिष्टे
 ॥ ३८ ॥ अन्तर्ज्जाताः यज्ञ या ज्ञानलब्धाः प्राणैः क्रोधाक्षोजया
 यौतुकाश्च । कर्कात्सृष्टाः पीपणाभ्यामताश्च हारैरेतैर्गोवि-
 प्रयस्ताः ॥ ३९ ॥ यज्ञात्मविताः शीलवत्सोपपन्नाः सर्वा भवन्ति
 सुगन्धवत्यः । यदा हि गङ्गा सरितां वरिष्ठा तच्चाधुनीनां कपिला
 वरिष्ठा ॥ ४० ॥ तिस्रो रात्रीस्त्रिद्विकपोथ भूमौ दप्ता गाव-
 स्तर्पितेभ्यः ब्रह्मिणः । वस्त्रैः पुष्टैः चौरपैः सुप्रचारास्त्रगहं दत्त्वा
 गोरवैर्वर्तितव्यं ॥ ४१ ॥ दत्त्वा धेनुं सुव्रतां साधुहोहं कक्षाया-
 वत्तामपलायनीकृ । जावन्ति रोमाणि भवन्ति चास्त्रास्तावन्ति
 वर्षाणि भवन्त्यमुत्र ॥ ४२ ॥ तथानहुद्वा ब्राह्मणाव प्रहाय धूर्त्वं
 युवानं बलिर्न विनीतं । हजस्य वोढारननस्तवीर्यं प्राप्नोति
 क्रोधान् दधधेनुदस्य ॥ ४३ ॥ काम्तादे ब्राह्मणान् गाव ज-
 यतिस्त्राति कौशिक । क्षेमेण विप्रमुच्येरस्तस्य पुण्यफलं शृणु ॥ ४४ ॥

अथनेधकृतोस्तुल्यं फलं भवति चाश्रितं । इत्युक्त्वा च सहस्राक्षं
वां वृत्तिमनुकाहते ॥ ४५ ॥ लोकान् वृद्धयिषान् दिव्यान् वसास्य
वृद्धिं वर्तते । तत् सर्वं समवाप्नोति कर्मणानेन मानवः ॥ ४६ ॥
गोभिश्च समनुयातः सर्वत्र च महीयते । यस्मै तेनैव कस्मै न
वनेष्वनुगच्छति ॥ ४७ ॥ तण्णगोमवपणीयो निसृष्टो निवतः
शुचिः । अकामं तेन वस्तुष्वं मुदितेन यतः प्रतो । मम लोके
सुरैः शार्ङ्गं लोके यत्रापि चेच्छति ॥ ४८ ॥

इत्यनुयासनपर्वेणि आनुयासनिकपर्वेणि द्वाविंशत्यध्याये
त्रिसप्ततौऽध्यायः ॥ ७३ ॥

इन्द्र उवाच । जानन् यो गामपदवेदिनीयाश्चायंकार-
णात् । एतदिच्छातुमिच्छामि क्व न तस्य गतिर्भवेत् ॥ १ ॥

पितामह उवाच । भव्यायं विक्रयायं वा योऽपहारं चि-
कुर्वते । दानायं ब्राह्मणार्थाय तत्रेहं यूयतां फलम् ॥ २ ॥

विक्रवायं हि यो हिंस्यादृश्येदा निरङ्कुगः । घातयानं हि पुरुषं
ये तु मन्येयुरर्चिनः ॥ ३ ॥ घातकः खादको वापि तत्रा वज्रानु-

मन्यते । यावन्ति तस्या रोमाणि तावर्षाणि मर्ज्जति ॥ ४ ॥

ये होषा वाहपायैव हिजयसोपधानके । विक्रये चापहारे च
ते होषा वै क्षताः प्रभो ॥ ५ ॥ अपहृत्य तु यो गां वै ब्राह्मणाव-

प्रवच्छति । यावद्दानफलं तस्यास्तावन्निरयमच्छति ॥ ६ ॥

सुवर्णं दक्षिणामाङ्गप्रदाने महायुते । सुवर्णं परमित्युक्तं
दक्षिणार्थमर्चयत् ॥ ७ ॥ गोप्रदानान्तरयेन सप्त पूर्वांस्तथा-

परान् । सुवर्णं दक्षिणां कृत्वा तावदिगुणमुच्यते ॥ ८ ॥ सुवर्णं
परमं दानं सुवर्णं दक्षिणा परा । सुवर्णं यावन् यत्र पावनानां

परं कृतं ॥ ८ ॥ कुक्ष्यानां पावनं बाहुभ्यामथ यत्कृतम् । एषा
मे दक्षिणा प्रोक्ता समासेन महाद्युते ॥ १० ॥

भीष्म उवाच । एतत् पितामहेनोक्तमिन्द्राक्षं भरतधनम् ।
इन्द्रो हयरथावाह रामावाह पिता तथा ॥ ११ ॥ राक्षसोऽपि-
प्रिवभात्रे कक्षपाव ययस्त्रिभू । ऋषिभ्यो कक्षणेनीलमरुतो
वसता प्रभो ॥ १२ ॥ पारम्यग्यागतश्चेदमघवः संशितव्रताः ।
दुर्हरं धारवामासुराजानथैव धार्मिकाः ॥ १३ ॥ सपाध्यायेन
गदितं मम चेद् युधिष्ठिर । न इदं ब्राह्मणो नित्यं वदिद्वाङ्मण-
संमदि ॥ १४ ॥ यज्ञेषु गोपदानेषु हयोरपि समागमे । तस्य
लोकाः क्रिशाक्षया देवतैः सह नित्यम् ॥ १५ ॥ इति ब्रह्मा स
भगवानुवाच परमेश्वरः ॥ १६ ॥

इत्यनुशासनपर्वणि आनुशासनिकपर्वणि दानधर्मकवने

मनुःसप्तमोऽध्यायः ॥ ७४ ॥

युधिष्ठिर उवाच । विप्रश्चितोऽहं भवता धर्मान् । इता
प्रभो । प्रख्यामि तु सन्देहं तस्मै ब्रूहि पितामह ॥ १ ॥ व्रतानां
किं फलं प्रोक्तं कौटुम्भं ता महाद्युते । निवमानां फलस्यैव स्वधो-
तस्य च किं फलं ॥ २ ॥ इत्यप्येह फलं किञ्च वेदानां धर्मस्य च
किं । अध्यापने फलं किञ्च सर्वमिच्छामि वेदितुं ॥ ३ ॥ अग्रति-
थाहके किञ्च फलं लोके पितामह । तस्य किञ्च फलं दृष्टं श्रुतं
वस्तु प्रयच्छति ॥ ४ ॥ स्वकर्मनिरतानाह शूराणाञ्चापि किं
फलं । योवे च किं फलं प्रोक्तं ब्रह्मचर्येह किं फलं ॥ ५ ॥ पित्र-
शुश्रूष्ये किञ्च मातृशुश्रूष्ये तथा । आचार्यशुश्रूष्ये पात्रानु-
क्रोशानुक्रमेण ॥ ६ ॥ एतत् सर्वमप्येषिह पितामह वचातव ।
वेत्तुमिच्छामि धर्मस्य मरं कौतूहलं हि मे ॥ ७ ॥

भीक्षु उवाच । सो ज्ञातं वै ब्रह्मोद्दिष्टं तदा ब्रह्मविष्णुः ।
 पञ्चस्य सम्यगारम्भं तस्य लोकाः समातनः ॥ ८ ॥ निब्रह्मानी
 पञ्चं राजन् प्रत्यक्षमिह दृश्यते । निब्रह्मानी ब्रह्मनाम्न ब्रह्मवाप्त-
 विहं पञ्च ॥ ९ ॥ स्वधीतस्यापि च पञ्चं दृश्यतेऽमुत्र देव च ।
 इह लोके च वा नित्यं ब्रह्मलोके च मोदते ॥ १० ॥ दमस्य तु
 पञ्चं राजन् शृणु त्वं विस्तरेण मे । दास्ताः सर्वत्र सुखिनो दास्ताः
 सर्वत्र निर्वृताः ॥ ११ ॥ वसेच्छागामिनो दास्ताः सर्ववत्प्रसू-
 दनाः । प्रार्थयन्ति च ब्रह्मन्ता समस्ते तत्र संभवः ॥ १२ ॥
 युज्यन्ते सर्वकामैर्हि दास्ताः सर्वत्र पाण्डव । स्वर्गं यथा प्रमो-
 दन्ते तपसा विक्रमेण च ॥ १३ ॥ दानैर्यथैव विविधैस्तथा
 दास्ताः समान्विताः । दानाहमो विधिष्टो हि दानं किञ्चित्
 रिक्तातपि ॥ १४ ॥ दाता कुप्यति नो दास्तस्तस्माद्दानात् परं
 दमः । वस्तु दद्यादकुप्यन् हि तस्य लोकाः समातनः ॥ १५ ॥
 क्रोधो हस्ति हि ब्रह्मन् तस्माद्दानात् परं दमः ॥ १६ ॥ घटश्चानि
 महाराज स्नानान्धयुतयो दिवि । ऋषीणां सर्वलोकेषु दानीतो
 वाप्ति देवताः ॥ १७ ॥ दमेन यानि तृपते यच्छन्ति परमर्षवः ।
 कामवाना महत् स्नानं तस्माद्दानात् परं दमः ॥ १८ ॥ अध्या-
 पकः परिक्रियादक्षवं फलमश्नते । विधिवत् पावकं दत्त्वा ब्रह्म-
 लोके नराधिप ॥ १९ ॥ अधीत्यापि हि यो वेदान् व्यायविदुः
 प्रवच्छति । शुद्धकर्म प्रथमो तु सोऽपि स्वर्गं महीयते ॥ २० ॥
 क्षत्रियोऽध्ययने युक्तो यजने दानकर्मणि । युद्धे यथ परिव्राता
 सोऽपि स्वर्गं महीयते ॥ २१ ॥ वैश्यः स्वकर्मनिरतः प्रदानाहमते
 महत् । शूद्रः स्वकर्मनिरतः स्वर्गं शुभ्रं प्रयाच्छति ॥ २२ ॥ शूरा
 बहुविधाः प्रोक्तास्तेषामर्थास्तु मे शृणु । शूरान्धवानां निर्विहं
 पञ्चं शूरस्यैव हि ॥ २३ ॥ यच्चशूरा इमे शूराः सत्यशूरास्तथा-
 परे । युद्धशूरास्तथैवोक्ता दानशूराश्च मानवाः ॥ २४ ॥ सांख्य-

गूराव वहवो योगगूरास्तथापरे । परस्मै सहवासे च त्वागी
 गूरास्तथापरे ॥ २५ ॥ ठडिगूरास्तथैवान्ये समागूरास्तथा-
 परे । पार्ज्वे च तथागूराः समे वर्तन्ति मानवाः ॥ २६ ॥ तै-
 स्तैस्तु निवमैः गूरा वहव सन्ति चापरे । वेदाध्ययनगूराश्च
 गूराद्याध्ययने रताः ॥ २७ ॥ गुरुगुरुपुत्रा गूराः पितृगुरुपुत्रा-
 परे । मातृगुरुपुत्रा गूरा भैश्वगूरास्तथापरे ॥ २८ ॥ परस्मै
 सहवासे च गूरावातिथिपूजने । सर्वे यान्ति पराजोक्तान् स्वकर्म-
 फलनिर्जितान् ॥ २९ ॥ धारणं सर्ववेदानां सर्वनीर्थावगाहनं ।
 सत्यं ह्युपवर्तो नित्यं समं ना स्यान्न वा समं ॥ ३० ॥ पञ्चमेध-
 सहस्रं सत्यं तुलया धृतं । पञ्चमेधसहस्राणि सत्यमेव विधि-
 यते ॥ ३१ ॥ सत्येन सत्यं स्तपति सत्येनाग्निं प्रदीप्यते । सत्येन
 मरुतो यान्ति सर्वे सत्ये प्रतिष्ठितं ॥ ३२ ॥ सत्येन देवाः प्रीयन्ते
 पितरो ब्राह्मणास्तथा । सत्यमाहुः परो धर्मस्तस्मात् सत्यं न
 लङ्घयेत् ॥ ३३ ॥ मुनयः सत्यनिरता मुनयः सत्यविक्रमाः । मुनयः
 सत्यपथ्यास्तस्मात् सत्यं विप्रिपद्यते । सत्यवन्तः स्वर्गलोके मोदन्ते
 भरतर्षभ ॥ ३४ ॥ दमः सत्यफलविप्रसृता सर्वात्मना नृणां ।
 असंययं विनीतात्मा स वै स्वर्गं महीयते ॥ ३५ ॥ ब्रह्मचर्यस्य च
 गुरुं शृणु त्वं पुरुषाधिप । पात्रान्नमरणादुच्यते ब्रह्मचारी
 भवेद्विद्वद् ॥ ३६ ॥ न तस्य किञ्चिदप्राप्यमिति विद्वि नराधिप ।
 वज्रं कीटास्त्रप्रीणाश्च ब्रह्मलोके वसन्त्यतः ॥ ३७ ॥ सत्ये रतानां
 सततं दान्तानामूर्ध्वरेतसां । ब्रह्मचर्यं दद्रेद्राजन् सर्वपापान्यु-
 पाशितं ॥ ३८ ॥ ब्राह्मणेन विप्रशिष्येण ब्राह्मणो ज्ञप्तिरुच्यते ।
 प्रत्यक्षं हि तथा ज्ञेतब्राह्मणेषु तपस्विषु ॥ ३९ ॥ विभेति हि
 अथा अक्रो ब्रह्मचारिप्रधारितः । तद्ब्रह्मचर्यस्य फलमणीयमिह
 दृश्यते ॥ ४० ॥ मातापितरौ पूजने यो धर्मस्तनपि ते शृणु ।
 युव पते यः पितरं नावसूयत् कदाचन ॥ ४१ ॥ मातरं भ्रातरं

वापि गुरुमाचार्येणैव च । तस्मै राजन् प्रज्ञं विधिं स्वर्गोक्ति
स्मानमर्चितं । न च पश्येत् नरकं गुरुमुन्मूढबालवान् ॥ ४२ ॥

इत्यमुष्मासनपर्वणि पशुपुत्रपञ्चमपर्वणि दानधर्मकवने

पञ्चमस्तोऽध्यायः ॥ ७५ ॥

मुषिष्ठिर उवाच । विधिं गवां परं योतुनिष्कामि नृप
सत्त्वतः । धेन ताच्छाश्वतान् लोकानखिलान् प्राप्नुयाद्विह ॥ १ ॥

भीष्म उवाच । न गोदानात् परं किञ्चित् विद्यते वसुधा-
धिप । गोर्हि न्यायागता दत्ता सद्यस्तारयते कुलं ॥ २ ॥

सतामये सम्यगुत्पादितो यः स वै ह्यप्रः सम्यगाभ्यः प्रजाभ्यः ।
तस्मात् पूर्वं स्नादिकालप्रवृत्तं गोदानार्थं शृणु राजन् विधिं मे

॥ ३ ॥ एषा गोपृषतीतासु गोषु सन्दिग्धदर्शना । मास्वावा
प्रवृत्तं प्रज्ञं वृक्षस्यैवभाषण ॥ ४ ॥ दिजातिमतिस्तृकृत्य श्वः

कालममिवेद्य च । गोदानार्थं प्रमुञ्चीत रोहिणीं नियतव्रतः
॥ ५ ॥ आह्वानञ्च प्रमुञ्चीत समङ्गे वृक्षेति च । प्रविश्य च

गवां मध्यमिमां श्रुतिगदादरेत् ॥ ६ ॥ गोर्हि माता ह्यपमः पिता
मे दिवं धर्मं जगती मे प्रतिष्ठा । प्रपद्यैव प्रवरीमुष्य गोषु पुन-

वीणीमुत्सृजेद्गोप्रदाने ॥ ७ ॥ स तामेकां निष्ठां गोभिः समसंख्याः
समव्रतः । ऐकात्म्यगनमात् सद्यः कलुषादिप्रमुच्यते ॥ ८ ॥ सत्-

वृष्टवप्रवृत्ता हि प्रदेया सूर्य्यदर्शने । त्रिदिवं प्रतिपत्तव्यमर्ध-
वाहापिप्रवृत्तः ॥ ९ ॥ जर्जस्त्रिन्य जर्जमेधाय यत्प्रेगर्भोऽवतस्य

जगतीऽस्य प्रतिष्ठा । सितेरोहः प्रवहः यश्च देव प्राजापत्याः
सर्वमित्थर्षवाहाः ॥ १० ॥ गावो ममैवः प्रणुदन्तु सौम्यास्तथा

सौम्याः स्वर्गं याताय सन्तु । आत्मानं मे मातृगन्धाय सन्तु तथा-
स्तथाः सन्तु सर्वाभ्यो मे ॥ ११ ॥ योपोत्सर्गं कर्मभिर्हृद्भोसे

वरदायः सेवसे संप्रवृत्ताः । दूवं नित्यं सर्वदुःखीयवाचा हिमवत
 ने गतिमिष्टां प्रयच्छाः ॥ १२ ॥ वा वै दूवं गोप्रदानस्यैवमासी
 युजान् दत्त्वा प्रादुमानप्रदाता । मनदुता मन प्रदोषयन्ताः कस्य
 स्वयं सौम्यस्वपोषकपाः ॥ १३ ॥ एवं तस्यासे पूर्वमर्हं वदित
 गवां दाता विविधत् पूर्वदृष्टं । प्रतिब्रूवाच्छेषमर्हं विज्ञातिः
 प्रतियजन् वै गोप्रदाने विविधः ॥ १४ ॥ गोप्रदानोति दक्षक-
 मर्षयस्त्ववसुप्रदः । ऊर्ध्वास्या भवतिव्या च वैष्णवीति च सोदयित्
 ॥ १५ ॥ नामसंकीर्तयेत्तस्या यथा संख्योत्तरं च वै । प्रस-
 षट्त्रिंशदष्टौ च सप्तसाणि च विंशतिः ॥ १६ ॥ एवमेतान् युजान्
 विद्याद्वादीनां यथाक्रमं । गोप्रदाना समाप्नोति समस्तानष्टने
 क्रमे ॥ १७ ॥ गोदः शौली निर्मयसार्धदाता न स्याद् शौ वसु-
 दाता च कामं । सप्तस्वोदा भारते यद्य विद्वान् विद्यातास्ते
 वैष्णवाश्चन्द्रलोकाः ॥ १८ ॥ गां वै दत्त्वा गोव्रती स्याद्विराजं
 निशाचैकां संवसेतेह तामिः । काम्याष्टम्यां वर्तितव्यं त्रिराजं
 रसैर्वा गोपकृता प्रसूद्वैर्वा ॥ १९ ॥ इवव्रती स्यादुत्पन्नप्रदाने
 वेदावाप्तिर्गोयुगस्य प्रदाने । तथा गवां विधिमाभास्य भूत्वा
 लोकानयान् विन्दते नाविधिश्च ॥ २० ॥ कामान् सर्वान् पार्थि-
 वानेकसंख्यानं यो वै दद्यात् कामदुष्टाश्च जेत् । सम्यक् ताः
 स्युर्हव्यकव्योद्यवत्यस्ताभामुत्थां कथावर्षा सम्यग्दानं ॥ २१ ॥ न
 चाग्निष्यायात्रतायोपकुर्व्यान्नायह्वानाय न वक्रबुद्धये । युज्यो
 स्वयं सर्वलोकस्य धर्मो नेमं धर्मं यत् तत्र प्रजस्येत् ॥ २२ ॥ सन्ति
 लोके अह्वाना मनुष्याः सन्ति क्षुद्रा राक्षसा मानुषिह । एषा-
 नेतहीवमानं क्षनिष्टं ये नास्तिक्वहायवन्तेऽल्पपुण्याः ॥ २३ ॥
 वार्हस्पत्यं वाक्यमेतन्निष्पद्ये राजानो गोप्रदानानि दत्त्वा ।
 लोकान् प्राप्ताः पुण्यपीशाः प्रवृत्तास्तान्ने राजन् कीर्त्तयमानास्त्रि-
 मोध ॥ २४ ॥ उमीनरो विष्णुगच्छो नृगश्च भगीरथो विभुतो

धीमताः । माताया वै सुवसुन्धरा राजा भूमिपतिर्वासी वैश्व-
कीर्णकः ॥ २१ ॥ सुवसुन्धरा भरतवत्सवतीं वसुन्धरायै भारतः
सर्व एव । तथा वीरो हावरविष राजो वै शाक्यो विभुता
कीर्तिमन्तः ॥ २२ ॥ तथा राजा पुष्पकर्म दिक्षीषी दिवं प्राप्ती
गोप्रदानैर्विचित्रः । वसुदेवानैस्तपसा राजधर्मैर्मान्वाताभूद्रोप्रदा-
नैव युक्तः ॥ २३ ॥ तस्मात् पावं तमपोमां मदीक्षां वाचंस्वतीं
भारतीं भारवत्स । दिवाद्येभ्यः संप्रवच्छन् प्रीतो गाः पुण्या
वै प्राप्य राज्यं सुखया ॥ २४ ॥

वैशम्पायन उवाच । तथा सर्वं कृतवान् धर्मराजो भीष्मे-
णीक्षो विधिवद्गोप्रदाने । स मास्वातुर्द्विद्विषोपदिष्टं सम्यक् चर्म
धारवामास राजा ॥ २५ ॥ इति नृप सततं गवां प्रदाने व्यव-
कलान् सह गोमयैः पिबानः । क्षितितल्लघयनः पिबन्ती वतात्मा
सह इव राजसुपस्तदा बभूव ॥ २६ ॥ नरपतिरभवत् सहैव
ताभ्यः प्रवतमनास्वभिसंस्तुवंच ताः क । नृपतिश्चुरि न गामयुक्त
भूवस्तुरगवरैरगमच्च यत् तत् ॥ २७ ॥

इत्यनुपासनपर्वणि पशुपासनिकपर्वणि दानधर्मकथने

षट्सप्ततोऽध्यायः ॥ २८ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततो युधिष्ठिरो राजा भूवः पान्तनवं
नृपं । गोदाने पिस्तारं धीमान् पप्रच्छ विनवान्वितः ॥ १ ॥

युधिष्ठिर उवाच । गोप्रदानमुत्तान् सम्यक् पुनर्वै ब्रूहि
भारत । न हि त्वय्याम्यहं वीर नृपानोऽवतमीदृशं ॥ २ ॥

वैशम्पायन उवाच । इत्युत्तो धर्मराजेन तदा पान्तनवो
नृपः । सम्यगाह गुणांस्तज्जै गोप्रदानस्य केवलान् ॥ ३ ॥

भीष्म उवाच । यत्कलां गुणसम्पन्नां तदुत्तं यत्कलंयुतां ।

हस्तेहमीं गां विषाद्य सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ ४ ॥ अस्त्रं नाभिः शि-
खीका गां हस्तां ताकं नक्षत्रं ॥ ५ ॥ पीतोदकां जम्बव्यां
नटचीरां निरिन्द्रिवां । अरारोगोपकर्मणां जीर्णां वापीमिवा-
जकां । हस्ता तमः प्रविशति दिवं हेमिन बोधनीत् ॥ ६ ॥ अष्ट-
दुष्टा व्याधिता दुर्बला वा नो दातव्या काच मूत्रैरहसैः । हेमै-
र्विमं बोधकैः संयुजति तस्यावीर्याहापकाश्चैव शीकाः ॥ ७ ॥
वसान्विताः शीलवयोपपन्नाः सर्वं प्रयच्छन्ति सुगन्धवतः । यथा
हि गङ्गा हरितां वरिष्ठा तथार्जुनीनां कपिला वरिष्ठा ॥ ८ ॥

शुचिष्ठिर उवाच । कस्मात् समाने वज्रसा प्रदाने उद्धिः
प्रशस्तं कपिलाप्रदानं । विशेषमिच्छामि महाप्रभाव योतुं सम-
र्थोऽस्मि भवान् प्रवृत्तं ॥ ९ ॥

श्रीम उवाच । उदामां वृत्रतां तात शूतं मे तत् पुरातनं ।
वक्ष्यामि तद्दक्षिण रोहिणी निमिता यथा ॥ १० ॥ प्रजाः
सृजेति चादिष्टः पूर्वं दक्षः स्वयम्भवा । असृजदृत्तिमेवाग्रे तानां
क्षितकाम्यया ॥ ११ ॥ यथा क्षम्यतमायित्य वत्सयन्ति ि कवः ।
तथा वत्सं समायित्य वत्सयन्ति प्रजा विभो ॥ १२ ॥ पश्यरेभ्यश्च
भूतेभ्यश्चराः श्रेष्ठाः सदा नराः । ब्राह्मणाश्च ततः श्रेष्ठास्तेषु
वज्राः प्रतिष्ठिता ॥ १३ ॥ वज्रैरवाप्यते शीमः स च गोषु प्रति-
ष्ठितः । ततो दिवाः प्रमोदन्ते पूर्वं वृत्तिस्ततः प्रजाः ॥ १४ ॥
प्रजा तान्येव भूतानि प्राक्रीयन् वृत्तिकाहवा । वृत्तिवृत्ताम्ब-
पद्यन्त वृत्तिताः पित्रमाववत् ॥ १५ ॥ इतीदं मनसा गङ्गा प्रजा-
सर्गाद्यमात्मनः । प्रजापतिस्तु भगवानन्तं प्रापिवत्तदा ॥ १६ ॥
स गतस्तस्य वप्तिन्तु गर्भं सुरभिमुद्गरम् । इवर्षोद्गारसंघर्षा
सुरभो मुखकां सुतां ॥ १७ ॥ कासृजत् सोरभेयीस्तु सुरभि-
र्जीकमावृत्ताः । सुवर्णवर्णाः कपिलाः प्रजाणां वृत्तिधेनवः ॥ १८ ॥
तासामन्तवर्णानां सुरत्तोणां समन्ततः । वभूवसृजतः केवः

श्वस्यो नामिबोर्मिजः ॥ १८ ॥ श्वस्यमुखविभटो भवत्यमुवि
 तिष्ठताः । श्वस्यवापतत् क्रुधः स तदैक्षत च प्रभुः ॥ १९ ॥
 कणाटप्रभवेवास्ता रोहिणीं प्रदृशन्निव । तत्तेजस्तु ततो रोहं
 कपिलास्ता विधाव्यते ॥ २० ॥ नानावर्णसमनवर्णानिव हिवा-
 करः । वास्तु तच्छादपक्रम्य सोमनेशमिषं क्षिताः ॥ २१ ॥ वज्रोत्-
 पन्नाः स्ववर्णस्तास्ता नीता नाम्यवर्णतां । यद्य क्रुधं महादिवं
 प्रजापतिरभाषत ॥ २२ ॥ यजुर्वेनावसिक्तस्त्वं मोक्षिष्टं विद्यते
 गवां । यथा ज्ञतमाहाव सोमो विद्यन्ते पुनः ॥ २३ ॥ तथा
 शीरं चरन्तेता रोहिण्योऽनृतसन्धवं । न दुष्यत्यनिको नामिर्न
 सुवर्णं न चोदधिः ॥ २४ ॥ नामतेनामृतं पीतं वत्सपीता न
 वत्सकाः । इमान् लोकान् भरिष्यन्ति हविषा प्रसवेण च
 ॥ २५ ॥ याकामैश्वर्यमिच्छन्ति सर्वेऽद्यतमयं शुभं । त्वयमश्व
 इहो तथै चह गोभिः प्रजापतिः ॥ २६ ॥ प्रमादयामास मन-
 स्तेन श्वस्य भारत । प्रीतश्चापि महादिवसकारं त्वयं तथा ।
 यजुश्च वाचनहैव तस्मात् स त्वयमध्वजः ॥ २७ ॥ ततो द्वैर्महा-
 दिवस्तदा पशुपतिः कृतः । ईश्वरः च गवां मध्ये त्वयमाशु प्रकी-
 र्त्तितः ॥ २८ ॥ एवमव्यवर्णानां कपिलानां मज्जीकसां । प्रहाने
 प्रबभूवः कस्यः सर्वाणामेव कीर्त्तितः ॥ २९ ॥ लोकज्येष्ठा लोक-
 उत्तिप्रवृत्ता सहोदयिताः सोमविद्यन्द्भूताः । सोम्याः पुण्याः
 कामदाः प्राणदाश्च ना वै हन्ता सर्वकामप्रदः स्यात् ॥ ३० ॥ इमं
 गवां प्रभवविधानमुत्तमं पठन् यदा शुचिरपि मन्त्रकप्रियः । विमु-
 च्यते कलिककुपीत्य मानवः क्षियं सुतान् धनपशुमाप्नुयात् यदा
 ॥ ३१ ॥ इत्थं कथं तर्पणं यान्तिकर्म यानं वासो त्वत्वावत्स
 तुष्टिः । यतान् सर्वांन् गोप्रहाने शुणान् वै हता राजकापुत्राश्चै
 वरेव ॥ ३२ ॥

वैशम्पायन उवाच । पितामहस्त्राय निषम्य वाक्यं राजा

सह भाद्रभिराजमीढः । सुवर्णं वर्णान्मुहस्तथा गाः पार्श्वौ हरी
ब्राह्मणसत्तमेभ्यः ॥ ३४ ॥ तथैव तेभ्योऽपि हरी द्विजेभ्यो गवो
सहस्राणि यतानि चैव । यज्ञान् समुद्दिष्य च दक्षिणार्धं लोकान्
विजेतुं परमाह्व कीर्त्तिं ॥ ३५ ॥

इत्यनुशासनपर्वणि धातुशासनिकपर्वणि दानधर्मकवने

सप्तसप्तमोऽध्यायः ॥ ७७ ॥

भीष्म उवाच । एतस्मिन्नेव काले तु वशिष्ठमुपि सत्तमं ।
इक्ष्वाकुवंशजो राजा सोदासी वदतां वरः ॥ १ ॥ सर्वलोकचरं
सिद्धं ब्रह्मकीर्त्तं समातनं । पुरोहितमभिप्रष्टुमभिवाद्योपचक्रमे ॥ २ ॥

सोदास उवाच । त्रैलोक्ये भगवन् किंस्वित् पवित्रं ज्ञेयतेऽ-
नघ । यत् कीर्त्तयन् सदा मर्त्यः प्राप्नुयात् पुण्यमुत्तमं ॥ ३ ॥

भीष्म उवाच । तस्मै प्रोवाच वचनं प्रणताय हितं तदा ।
गवामुपनिषदिदाम् नमस्कृत्य गवां शुचिः ॥ ४ ॥ गावः सुरभि-
गन्धिन्यस्तथा गुग्गुलुगन्धवः । गावः प्रतिष्ठा भूतानां नाथः
स्वस्थयनं महत् ॥ ५ ॥ गावो भूतेषु मध्येषु गावः पुष्टिः समा-
तनी । गावो लक्ष्म्यास्तन्मात्रं गोषु दत्तं न नश्यति ॥ ६ ॥
अक्षं हि परमं गावो देवानां परमं हविः । स्वाहाकारवष्टकारी
नित्यं गोषु प्रतिष्ठितौ ॥ ७ ॥ गावो यज्ञस्य हि पक्षं गोषु यज्ञाः
प्रतिष्ठिताः । गावो भविष्यं भूतेषु गोषु यज्ञाः प्रतिष्ठिताः ॥ ८ ॥
स्वायं प्रातश्च सततं होमकाक्षे महाद्युते । गावो हवति वै हव्य-
ज्जग्निभ्यः पुष्टपर्यभ ॥ ९ ॥ यानि कानि च दुर्गाणि दुष्कृतानि
कृतानि च । तरन्ति चैव पाप्मानं जेनुं ये हवति प्रजो ॥ १० ॥
एकाक्ष इयमुद्दिद्याहय दद्याच्च गोमती । यतं यज्ञसमुद्दिद्यात्
सर्वं तुल्यप्रदा हि ते ॥ ११ ॥ अनादितामिः प्रतपुरजन्मा च

कचक्षयः । सन्तो वच कीनायो मार्गमर्हन्ति ते तवः ॥ १२ ॥
 कपिलां च प्रवच्छन्ति वल्गुं कांक्ष्यदीहनां । सुप्रतां वल्गुं वीता-
 समी लोको जयन्ति ते ॥ १३ ॥ युवानमिन्द्रियोपेतं यतेन यत-
 वृषं । गवेन्द्रं प्राकृष्येन्द्राव भूरिमृगमलङ्कृतं ॥ १४ ॥ वृषं
 च प्रवच्छन्ति शीघ्रिबाव परस्तप । ऐश्वर्यं स्तेऽधिगच्छन्ति
 जायमानाः पुनःपुनः ॥ १५ ॥ नाकीर्णयित्रा गाः सुप्यान्ता नास-
 च्छ्व चोत्पतेत् । सायं प्रातनमस्येच गास्तनः पुष्टिमाप्नुवात्
 ॥ १६ ॥ गवां मूत्रपुरीषस्य नोदिजेत कयश्चन । न चासां मांस-
 मञ्जीवाहवां पुष्टिं तथाप्नुयात् ॥ १७ ॥ गाश्च संकीर्तयिन्निशं
 नावमन्येत तास्तथा । यनिष्टं स्वप्नमावृष्य गां नराः संप्रकी-
 र्त्तयेत् ॥ १८ ॥ गोमयेन सदा स्नावात् करीषे चापि सन्निधेत् ।
 ऋक्षमूत्रपुरीषाणि प्रतिघातश्च वर्जयेत् ॥ १९ ॥ साह्यं चर्मणि
 भुञ्जीत निरीक्षेत् वारुणीं दिशं । वाग्यतः सर्पिषा भूमौ गवां
 पुष्टिं सदाकुरुते ॥ २० ॥ घृतेन जुहुयाद्दमिं घृतेन स्वस्ति वाच-
 येत् । घृतं दद्यात् घृतं प्रायेहवां पुष्टिं सदाकुरुते ॥ २१ ॥ गोमत्या
 विधवा धेनुं तिष्ठानामभिमन्त्रय यः । सर्वरत्नमयीं दद्यात् न
 च शोचेत् कृताकुरुते ॥ २२ ॥ गावो मामुपतिष्ठन्तु हेमशृङ्गाः पयो-
 मुखः । सुरभ्यः सौरभेयश्च सरितः सागरं यथा ॥ २३ ॥ गा
 वै पञ्चाम्यहं नित्यं गावः पञ्चन्तु मां सदा । गावोऽन्नाकं वयं
 तासां वतो गावस्ततो वयं ॥ २४ ॥ एवं रात्रौ दिवा चापि वनेषु
 विजनेषु च । महाभयेषु च नरः कौन्तिवन् मुच्यते भवात् ॥ २५ ॥

इत्यनुशासनपर्वणि आनुशासनिकपर्वणि दानधर्मकक्षणे

अष्टसप्ततोऽध्यायः ॥ ७८ ॥

वसिष्ठ उवाच । यतं वसंसहस्राणां तपस्तप्तं सुदुष्करं ।

गोमिः पूर्वं विष्टष्टाभिर्गच्छेम चेष्टतानिति ॥ १ ॥ लोकोऽस्मिन्
 दक्षिणाह सर्वाणां वयमुत्तमाः । भवेम न च क्षिप्येम होषिषेति
 परन्तप ॥ २ ॥ यजत् पुरीषज्ञानेन जनः पूषित सर्वदा । यजता
 च पवित्राद्यं कुर्वीरन् देवमानुषाः ॥ ३ ॥ तथा सर्वाणि भूतानि
 स्थावराणि चराणि च । प्रदातारश्च लोकान्त्रो गच्छेदुरिति
 मानह ॥ ४ ॥ ताभ्यो वरं ददौ ब्रह्मा तपसोऽन्ते खवं प्रभुः ।
 एवं भवत्विति प्रभुर्लोकां स्तारयतेति च ॥ ५ ॥ उतस्तुः सिद्ध-
 कामास्ता भूतभव्यस्य मातरः । प्रातर्नमस्यास्ता गावस्ततः पुष्टि-
 मवाप्नुयात् ॥ ६ ॥ तपसोऽन्ते महाराज गावो लोकपराजयाः ।
 तज्जाहावो महाभागाः पावत्रं परमुच्यते । तत्रैव सर्वभूतानां
 समतिष्ठन्त मूर्धेति ॥ ७ ॥ समानवत्सां कपिणां धेनुं दत्त्वा पय-
 स्विनीं । सुव्रतां वस्त्रसंवीतां यज्ञलोके महीयते ॥ ८ ॥ लोहितां
 तुल्यवत्साश्च धेनुं दत्त्वा पयस्विनीं । सुव्रतां वस्त्रसंवीतां सुख-
 लोके महीयते ॥ ९ ॥ समानवत्सां सवत्सां धेनुं दत्त्वा पयस्विनीं ।
 सुव्रतां वस्त्रसंवीतां सोमोलोके महीयते ॥ १० ॥ समानवत्सां
 श्वेतान्तु धेनुं दत्त्वा पयस्विनीं । सुव्रतां वस्त्रसंवीतामीन्द्रलोके
 महीयते ॥ ११ ॥ समानवत्सां कृष्णान्तु धेनुं दत्त्वा पयस्विनीं ।
 सुव्रतां वस्त्रसंवीतामज्जिकीके महीयते ॥ १२ ॥ समानवत्सां
 घूम्रान्तु धेनुं दत्त्वा पयस्विनीं । सुव्रतां वस्त्रसंवीतां वाय्वलोके
 महीयते ॥ १३ ॥ अपां क्रैण्वसवर्णान्तु सवत्सां कांस्यदीहनां ।
 प्रदाय वस्त्रसंवीतां वारुणं लोकमश्नुते ॥ १४ ॥ वातरैशुसह-
 र्णान्तु सवत्सां कांस्यदीहनां । प्रदाय वस्त्रसंवीतां वायुलोके
 महीयते ॥ १५ ॥ हिरण्यवर्णां पिङ्गाक्षीं सवत्सां कांस्यदीहनां ।
 प्रदाय वस्त्रसंवीतां कौबेरं लोकमश्नुते ॥ १६ ॥ पञ्चाक्षधूम-
 वर्णान्तु सवत्सां कांस्यदीहनां । प्रदाय वस्त्रसंवीतां पितृलोके
 महीयते ॥ १७ ॥ सवत्सां पीवरीं दत्त्वा दृतिमयामश्नुतां ।

वैश्वदेवसंवाचं स्वानं श्रेष्ठं प्रपद्यते ॥ १८ ॥ समामवत्तां गौरीन्तु
 वेतुं इत्या पयस्विनी । सुव्रतां वस्त्रसंवीतां वसूनां लोकमाप्नु-
 यात् ॥ १९ ॥ पाण्डुकम्बलवर्णाभां सवत्सां कांस्यदीहनां । प्रदाय
 वस्त्रसंवीतां साध्वानां लोकमाप्नुयात् ॥ २० ॥ वैराटपृष्ठमुद्यायं
 सर्वरत्नैरलङ्कृतं । प्रदाय मरुतां लोकान् सराजन् प्रतिपद्यते
 ॥ २१ ॥ बभ्रोपपन्नं ग्रीष्माङ्गं सर्वरत्नसमन्वितं । गन्धर्वाप्सरसां
 लोकान् दृष्ट्वा प्राप्नोति मानवः ॥ २२ ॥ दृष्टिकण्टमनङ्गाङ्गं सर्व-
 रत्नैरलङ्कृतं । दृष्ट्वा प्रजापतेर्लोकान् विधोक्तः प्रतिपद्यते ॥ २३ ॥
 गोप्रदानरतो याति भिक्षा जलदसञ्चयान् । विमानेनार्कवर्षेण
 ह्रिवि राजन् विराजते ॥ २४ ॥ तच्चारुवेद्याः सुश्रोत्र्यः सङ्घर्षं
 हरबोधितः । रमयन्ति नरश्रेष्ठं गोप्रदानरतं नरं ॥ २५ ॥
 वीर्यानां वलकीनाञ्च नूपुराणाञ्च शिञ्जितैः । हासैश्च हरिणा-
 चीनां सुप्तः स प्रतिबुद्धते ॥ २६ ॥ यावन्ति रोमाणि भवन्ति
 वेन्वास्तावन्ति वर्षाणि महीयते सः । स्वर्गं नृणां यत्पि ततो नृलोके
 प्रसूयते वै विपुले यज्ञे सः ॥ २७ ॥

इत्यनुशासनपर्वणि आनुशासनिकपर्वणि दानधर्मकथने

एकोनाशीतोऽध्यायः ॥ ७८ ॥

अथिष्ठ उवाच । दृतक्षीरपदा गावो दृतबीज्यो दृतोद्भवाः ।
 दृतमद्यो दृतावर्तास्ता मे सन्तु सदा यज्ञे ॥ १ ॥ दृतं मे हृदयं
 निजं दृतं नार्भग प्रतिष्ठितं । दृतं सर्वेषु गात्रेषु दृतं मे मनसि
 स्थितं ॥ २ ॥ गावो ममाश्रतो नित्यं गावः पृष्ठत एव च । गावो
 मे सर्वतश्चैव गवां मध्ये वसाम्यहं ॥ ३ ॥ इत्याचम्य जपेत् साधुं
 प्रातश्च पुरुषः सदा । यदङ्गा कुरुते प्रापं स तच्चात् परिसृजते
 ॥ ४ ॥ प्रासादा यत्र सोवर्णा वसोर्वारा च यत्र सा । गन्धर्वा-

स्वरसो वत्त तत्र चान्ति सहस्रदाः ॥ ५ ॥ नवगीतपङ्काः सीरीर्दा
 दधिधैवत्तसङ्गुणाः । वदन्ति वत्त वै नद्यस्तत्र चान्ति सहस्रदाः
 ॥ ६ ॥ नवां घतसहस्रान्तु वः प्रवक्ष्येदुववाविधि । परां वृद्धि-
 मवाप्ताय स्तनंलोकं महीवती ॥ ७ ॥ इव चोमवतः पुत्री माता-
 पित्रीः पितामहान् । इवाति सङ्गताम् लोकां पुनाति च कुलं
 मरः ॥ ८ ॥ धेन्वाः प्रमाणेन च प्रमाणां धेनुं तिलानामपि च
 प्रदाव । पानीयदाता च यमस्य लोके न वातनां काञ्चिदुपैति
 तत्र ॥ ९ ॥ पवित्रमग्रं जगतः प्रतिष्ठा दिव्योक्तां मातरोऽद्या-
 प्रमेयाः । चन्दास्त्रभेदचिन्तां जज्ञे च दद्याच्च पात्रे प्रसमीप्य
 काशं ॥ १० ॥ धेनुं सवत्सां कपिणां भूरिमुहूर्णं कांस्योपरीक्षां
 वसनीस्तरीयां । प्रदाव तां गाहति दुर्विगाह्यां याम्यां सभां
 वीतमदो मनुष्यः ॥ ११ ॥ सुखपा वङ्गकपाच विश्वकपाच मातरः ।
 गावो मामुपतिष्ठन्तामिति नित्यं प्रकीर्तयेत् ॥ १२ ॥ मातः पुण्य-
 तरं दानं मातः पुण्यतरं फलं । मातो विप्रिष्टं लोकेषु भूतं
 भवितुमर्हति ॥ १३ ॥ त्वया लोम्बाय शृङ्गेवां वाचैः सीरेषु
 मेदसा । वत्सं वदति संभूय किमस्त्वभ्यधिकं ततः ॥ १४ ॥ यथा
 सर्वमिदं व्याप्तं जगत् स्थावरजङ्गमं । तां धेनुं शिरसा वन्दे
 भूतमव्यय मातरं ॥ १५ ॥ गुणवचनसमुच्चयैर्कुर्यात् नृवर मवैव
 नवां प्रकीर्तितस्तैः । न च परमिह दानमस्ति गोम्बो भवति न
 चापि परावचनं तन्नाम्यत् ॥ १६ ॥

जीश सवाच । वरमिदमिति भूमिदो विविक्त्य प्रवरजसि-
 र्चनं ततो महात्मा । व्यहजत नियतात्मवान् दिजेज्जः सुवङ्ग
 च गोघनमाप्तवांश्च लोकान् ॥ १७ ॥

इत्यनुशासनपर्वणि पानुशासनिकपर्वणि दानचर्मकवर्णि

प्रसीतितमोऽध्यायः ॥ ८० ॥

सुविष्टिर उवाच । पवित्राणां पवित्रं वशिष्टं लोके च
ब्रह्मेत् । पावनं परमं चैव तस्मै ब्रूहि पितामह ॥ १ ॥

भीष्म उवाच । गावो महाधीः पुण्याश्च तारयन्ति च मान-
वान् । चारयन्ति प्रजाधेमा इविद्या पदसा तथा ॥ २ ॥ न हि
पुण्यतमं किञ्चिद्भोव्यो भरतसत्तम । एताः पुण्याः पवित्राश्च त्रिषु
लोकेषु सत्तमाः ॥ ३ ॥ देवानामुपरिष्ठाश्च गावः प्रतिवसन्ति
वै । इत्या चैतास्तादयते वान्ति खगं मनोषिणः ॥ ४ ॥ मान्वाता
द्यौवश्च यदातिर्नृपयस्ता । गा वै ददन्तः सततं ब्रह्म-
पतसम्पिताः ॥ ५ ॥ गताः परमं स्नानं देवैरपि सुदुर्लभं ।
अपि चात्र पुरा गीतं कथयिष्यामि तेऽनघ ॥ ६ ॥ ऋषीणा-
मुत्तमं भीमान् ब्रह्मदेवायनं शुक्रः । समिवाद्याङ्गिककृतः शुचिः
प्रवतमानसः ॥ ७ ॥ पितरं परिपप्रच्छ दृष्टलोकपरावरं । को
वज्रः सर्वव्यानां वरिष्ठो ह्युपलब्धये ॥ ८ ॥ किञ्च ब्रह्मा परं
स्नानं प्राप्नुवन्ति मनोषिणः । केन देवाः पवित्रेण स्वर्गमश्नन्ति
वा विभो ॥ ९ ॥ किञ्च वज्रस्य वज्रत्वं च वज्रः प्रतिष्ठितः ।
देवानामुत्तमं किञ्च किञ्च सत्तमितः परं । पवित्राणां पवित्रञ्च
वसद्ब्रूहि पितर्कथम् ॥ १० ॥ एतच्छ्रुत्वा तु वचनं व्यासः परम-
ब्रह्मवित् । पुत्राणाकथयत् सर्वं तस्मै भरतर्षभ ॥ ११ ॥

व्यास उवाच । गावः प्रतिष्ठा भूतानां तथा गावः परावर्णः ।
गावः पुण्याः पवित्राश्च गोधनं पावनं तथा ॥ १२ ॥ पूर्वमायक-
जह्वा वै गाव इत्यनुशुभम् । ऋद्धार्थं समुपासन्त ताः किल प्रभु-
मन्त्रवत् ॥ १३ ॥ ततो ब्रह्माहुगाः प्रावमुपविष्टाः समीप्य च ।
ईषितं प्रहृदो ताव्यो गोव्यः प्रत्येकयः प्रभुः ॥ १४ ॥ तावो
ऋद्धाण्यजावन्त वस्या बाहकनोगतं । नानावर्णाः ऋद्धवत्यस्ता
अरीयन्त पुत्रक ॥ १५ ॥ ब्रह्मणा वरदत्तास्ता इत्यकथ्यप्रदाः
शुभाः । पुण्याः पवित्राः सुभगा दिव्यसंस्नानकथयाः ॥ १६ ॥

गावस्तेजो महर्द्विजं गवां हानं प्रघस्यति । ये वै ताः सर्वघञ्चन्ति
 साधवो वीतमत्तराः ॥ १७ ॥ ते वै सुकृतिनः प्रोक्ताः सर्वदान-
 प्रदायते । गवां लोकं तथापुण्यमाप्नुवन्ति च तेऽनघ ॥ १८ ॥
 यत्र वृक्षा मधुफला दिव्यपुष्पकलोपगाः । पुष्पाणि च सुगन्धोनि
 दिव्यानि दिव्यस्तम ॥ १९ ॥ सर्वा मणिमयी भूमिः सर्वकाष्ठम-
 बालकाः । सर्वर्तुसुखसंस्पर्शं नित्यं च नीरजाः शुभाः ॥ २० ॥
 रक्तोत्पलवनेचैव मणिरत्नैर्हिरण्यैः । तद्व्यादित्वकृष्णै-
 र्भान्ति तत्र जलाययाः ॥ २१ ॥ महाहंमणिपटैश्च काष्ठमप्रम-
 केयरैः । नीलोत्पलविमिश्रैश्च मरीभिर्वह्मपद्मैः ॥ २२ ॥ करवी-
 रवनेः फलैः सहस्रावनेमंडलैः । सन्तानकवनेः फलैर्वृक्षैश्च सम-
 लङ्घिताः ॥ २३ ॥ निमंजामिषं मुक्ताभिर्मणिमिश्रं महाप्रभैः ।
 उद्धतपुष्पिनास्तत्र जातकपैश्च निम्नगाः ॥ २४ ॥ सर्वरत्नमयै-
 र्विधैरवगाढा दमोत्तमैः । जातकपमयैश्चान्यैर्ज्ञानावनमप्रभैः
 ॥ २५ ॥ सोवर्णां गिरयस्तत्र मणिरत्नप्रियोत्तमाः । सर्वरत्न-
 मयैर्भान्ति शृङ्गैश्चाम्बरिष्कितैः ॥ २६ ॥ नित्यपुष्पफलस्तत्र
 नगाः पद्मरसाकुलाः । दिव्यगन्धरसैः पुष्पैः फलैश्च तत्तम
 ॥ २७ ॥ रमन्ते पुष्पकर्माणस्तत्र नित्यं मुक्तिष्ठिर । सर्वकाम-
 समृद्धार्था निःशोका गतमन्यवः ॥ २८ ॥ विमानेषु विचित्रेषु
 रमण्योद्युधु भारत । मोदन्ते पुष्पकर्माणो विहरन्तो बभ्रुस्त्रिनः
 ॥ २९ ॥ उपक्रीडन्ति ताराजन् शुभाद्याप्सरसां गणाः । एतान्
 लोकानवाप्नोति गां दृष्ट्वा वै मुक्तिष्ठिर ॥ ३० ॥ येषामभिषेतिः
 पूजा मारुतो बलवान् बली । ऐश्वर्यं वरुणो राजा नाममार्त
 युगन्धराः ॥ ३१ ॥ सुकृपा बल्लकपाश्च विश्वदृपाश्च जातरः ।
 प्राजापत्यमिति ब्रह्मन् जपेन्नित्यं यतन्नतः ॥ ३२ ॥ गात्रं शुभ-
 यति वसु समन्वेति च सर्वथः । तज्जै तुष्टाः प्रयच्छन्ति वरानपि
 सुदुर्लभान् ॥ ३३ ॥ दुष्टेन मनसा वापि गोषु नित्यं सुखप्रदः ।

पूजयेत् सदा चैव नमस्कारैश्च पूजयेत् ॥ ३४ ॥ दान्तः प्रीतमना
नित्यं गवां व्युष्टिं तद्याच्यते । तद्वसुधायं पिवेत्सूतं तद्वसुधायं
पिबेत् पयः ॥ ३५ ॥ गवांसुधायं पयः पीत्वा तद्वसुधायं घृतं
पिबेत् । तद्वसुधायं घृतं पीत्वा वायुमद्यो भवेत्तद्वसुधायं ॥ ३६ ॥ श्वेन
देवाः पवित्रेण भुङ्क्ते लोकशुभम् । यत् पवित्रं पवित्राणां तद्व-
सुधायं पिवेत् स वहेत् ॥ ३७ ॥ घृतेन जङ्गवादिभिः घृतेन स्त्रियः
वाचयेत् । घृतं प्राप्तेद्वसुधायं दद्यात् गवां व्युष्टिं तद्याच्यते ॥ ३८ ॥
निर्गुणैश्च यवैर्गोभिर्ग्रासं प्राश्नित्वायकः । ब्रह्महत्यासमं पापं
सर्वमेतेन शुध्यते ॥ ३९ ॥ परामवाच देव्यानां देवैः यौवमिदं
कृतं । ते दिवसमपि प्राप्ताः संविद्याय महावक्त्राः ॥ ४० ॥ गावः
पवित्राः पुण्याश्च पावनं परमं महत् । ताव दत्त्वा दिजातिभ्यो
नरः स्वर्गमुपाच्यते ॥ ४१ ॥ गवां मध्ये शुचिर्भूत्वा गोमतीं मनसा
चरेत् । पूनाभिरद्विराचम्य शुचिर्भवति निर्मलः ॥ ४२ ॥ यजि-
मध्ये गवां मध्ये ब्राह्मणानाञ्च संसृजि । विद्यावेदजनक्यानां
ब्राह्मणाः पुण्यकर्मिणः ॥ ४३ ॥ यथापथैरन् यिष्यान् वै गोमतीं
वज्रकर्मितां । तिराखीपेयिनी भूत्वा गोमतीं लभते वरं ॥ ४४ ॥
पुत्रकामश्च लभते पुत्रं धनमद्यापि वा । पतिक्रमा च भर्तारं
सर्वकामाश्च मानवः ॥ ४५ ॥ गावस्तुष्टाः प्रयच्छन्ति चेयिता वै
न संशयः । एवमेता महाभागा यश्चियाः सर्वकामदाः । रोहिण्य-
इति जानीहि नैताभ्यां विद्यते परं ॥ ४६ ॥

मौष्य उवाच । इत्युक्तः स महातेजाः शुकः पिता महा-
कृपा । पूजयामास गां नित्यं तस्मात्त्वमपि पूजय ॥ ४७ ॥

इत्यनुवाचनपर्वणि चानुशासनिकपर्वणि दानधर्मकवने

गीप्रदानिके द्वाविंशोऽध्यायः ॥ ८१ ॥

भुविष्ठिर उवाच । मया गवां पुरीषं वै श्रिया जुष्टमिति
श्रुतं । एतदिच्छाम्यहं शीतुं संश्रयोऽत्र पितामह ॥ १ ॥

भीम उवाच । यत्ताप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनं ।
गोभिरूपेह सम्वाहं श्रिया भरतसत्तम ॥ २ ॥ श्रीः कृत्सेह वपुः
कान्तं गोमध्येषु विवेश ह । गावोऽथ विस्मितास्तस्या दृष्ट्वा कपस्य
सम्पदं ॥ ३ ॥

गाव ऊचुः । कासि देवि कृतो वा त्वं कृपेणाप्रतिमा भुवि ।
विस्मिताः स्म महामानी तव कपस्य सम्पदा ॥ ४ ॥ इच्छाम त्वां
तयं श्रातुं का त्वं क्व च ममिष्यसि । तत्त्वेन वरवर्णाभि सर्वमेतद्-
ब्रुवीहि नः ॥ ५ ॥

श्रीरुवाच । लोकास्माच्छि भद्रं वः श्रीर्नाम्नाहं परियुता ।
मया दैत्याः परियुक्ता विनष्टाः प्राश्नतीः समाः ॥ ६ ॥ मयाभि-
पन्ना देवाश्च मोदन्ते प्राश्नतीः समाः । इन्द्रो विवस्वान् सोमश्च
विष्णुरापोऽमिबेव च ॥ ७ ॥ मयाभिपन्नाः सिध्यन्ते ऋषयो
देवतास्तथा । यान्नाविष्णाम्यहं गावस्ते विनश्यन्ति सर्वशः ॥ ८ ॥
वर्मशार्क्य कामश्च मया जुष्टाः सुखान्विताः । एवं प्रभवास्मां
गावो विस्मान्नीत सुखप्रदाः ॥ ९ ॥ इच्छामि चापि युष्मासु
वस्तुं सर्वासु नित्यदा । आगत्य प्रार्थये युष्मान् श्रीजुष्टा भव
ताम वै ॥ १० ॥

गाव ऊचुः । यधुवा चपला च त्वं सामान्या वज्रभिः सह ।
न स्मामिच्छाम भद्रन्ते गम्यतां यत्र रंस्थसे ॥ ११ ॥ वपुस्तस्यो
वयं सर्वाः किमस्माकं त्ववाय वै । यद्येष्टं गम्यता तत्र कृतकार्या
ययं जया ॥ १२ ॥

श्रीरुवाच । किमेतद् । स्वमं गावो जग्मा नैहामिनन्द्य ।
न मां संप्रतिशङ्कीध्वं कस्मादै दुर्लभां सतीं ॥ १३ ॥ सत्यश्च लोक-
वादीऽहं लोको चरति सुजताः । स्वयं प्राप्ते परिभवो भवतीति ।

विनिवृत्तः ॥ १४ ॥ मघदुषं तवः कृत्वा मां निषिवन्ति मानवाः ।
देवदानवगन्धर्वाः पिपासोरगराक्षसाः ॥ १५ ॥ प्रभाव एष वो
गावः प्रतिपद्योत मामिह । नावमन्या स्रष्टुं सौम्यस्त्रैलोक्ये
सचराचरे ॥ १६ ॥

गाव ऊचुः । नावमन्यामहे देवि न त्वां परिभवामहे ।
अधुवा चक्षुषि तां तनूनां वर्जयामहे ॥ १७ ॥ बद्धनात्र
किमुक्तेन गम्यतां यत्र वाञ्छसि । वपुस्तथो वयं सर्वाः किमस्माकं
त्वयानवे ॥ १८ ॥

श्रीसुवाच । अवज्ञाता भविष्यामि सर्वलोकस्य मानदाः ।
प्रत्याक्षानेन युष्माकं प्रसादः श्रियतां मम ॥ १९ ॥ महाभागा
भवत्यो वै शरण्याः शरणागततां । परित्रायन्तु मां नित्यं भज-
मानामनिन्दितां ॥ २० ॥ माननामहमिच्छामि भवत्यः सततं
शुभाः । शय्येकाङ्गेऽप्यथो रस्मिच्छामि च सुकुत्सिते ॥ २१ ॥
न वोऽस्ति कुत्सितं किञ्चिदङ्गी व्यालप्यतेऽनघाः । पुरुषाः पवित्राः
सुभगा ममादिषं प्रयच्छत । वसेयं यत्र वो देहे तस्मै व्याख्यातु-
मर्हसि ॥ २२ ॥ एवमुक्तास्तु ता गावः शुभाः करुणवत्सलाः ।
संनम्या संहिताः सर्वाः त्रियसूचूर्नराधिप ॥ २३ ॥ अवश्यं मानना
काङ्क्षो तवान्माभिर्यमस्मिन् । यकृन्मूर्खं निवस त्वं पुण्यजेतहि
नः शुभे ॥ २४ ॥

श्रीसुवाच । द्रिष्ट्वा प्रसादो युष्माभिः कृतो मेऽनुग्रहात्मकः ।
एवं भवतु भद्रं वः पूजितास्मि सुखप्रदाः ॥ २५ ॥ एवं कृत्वा तु
समयं श्रीर्गोभिः सह भारत । पश्यन्तीनां ततस्तासां तत्रैवास्त-
रणीयत ॥ २६ ॥ एवं गोयुक्तः पुत्र माहात्मं तेऽनुवर्षिणं
माहात्मं च गवां भूयः सूयतां गदतो मन ॥ २७ ॥

इत्यनुशासनपर्वणि चानुशासनिकपर्वणि दानधर्मकथने

गोप्रदानिके हरयोतोऽध्यायः ॥ ८२ ॥

भीम उवाच । यी च मां संप्रवक्ष्यन्ति कृतविष्टाभिर्नृप ॥
 तेषां वष्टाणि यथाय नित्यमेव युधिष्ठिर ॥ १ ॥ श्रुते हविष्मते-
 नेह न दूषः संप्रवर्तते । तेन यथास्य वसन्तमती मूलस्य कथ्यते
 ॥ २ ॥ दानानामपि सर्वेषां गवां दानं प्रपश्यति । गावः के हाः
 पवित्राश्च पावनं क्षेतदुत्तमं ॥ ३ ॥ पुष्टार्थमेताः सेवेत घान्धर्व-
 मपि चैव ह । पयोद्विष्टुनश्चासां सर्वपापप्रमोचनं ॥ ४ ॥ गाव-
 स्तेजः परं प्रोक्तमिह लोके परत्र न । न गोभ्यः परमं किञ्चित्
 पवित्रं भरतर्षभ ॥ ५ ॥ यथाप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनं ।
 पितामहस्य सम्पादमिन्द्रस्य च युधिष्ठिर ॥ ६ ॥ पराभूतेषु
 दैत्येषु यज्ञस्त्रिभुवनेश्वरः । प्रजा समुदिताः सर्वाः सत्यधर्मपरा-
 यणाः ॥ ७ ॥ अथर्षयः सगन्धर्वा किन्नरोरगराक्षसाः । देवा-
 सुरसुपर्णाश्च प्रजानां पतयस्तथा ॥ ८ ॥ पर्यपासन्त कोरव्य
 कदाचिदै पितामहं । नारदः पर्वतश्चैव रिश्यावसुर्काकाङ्गुः ॥ ९ ॥
 दिव्यतानेषु गायन्तः पर्यपासन्त तं प्रभुं । तत्र दिव्यानि पुण्यानि
 प्रावहतु पवनस्तदा ॥ १० ॥ याजकृत्तवयापि सुगन्धिनी पृथक्
 पृथक् । तस्मिन् देवसमावाये सर्वभूतसमागमे ॥ ११ ॥ दिवि-
 वाहितसंघटे दिव्यस्त्रीधारणाव्रते । इन्द्रः पप्रच्छ देवेभ्यमभिवाद्य
 प्रणम्य च ॥ १२ ॥ देवानां भगवन् कक्षाश्रीकेशानां पितामह ।
 उपरिष्टादवां लोक एतदिच्छामि वेदितुं ॥ १३ ॥ किन्तपो
 ब्रह्मचर्यं वा गोभिः कृतमिहेश्वर । देवानामुपरिष्टादुत्तरस्य-
 रजसः सुखं ॥ १४ ॥ ततः प्रोवाच ब्रह्मा तं यज्ञं वक्त्रनिस्तृणं ।
 यवघातास्त्वया नित्यं गावो वक्त्रनिस्तृण ॥ १५ ॥ तेन कक्षायां
 माहात्म्यं न वेत्ति शृणु वत् प्रभो । गवां प्रभावं परत्वं माहा-
 त्म्यञ्च सुदर्शय ॥ १६ ॥ यथाहं कथिता गावो यथा एव च
 वासव । एतामिह दिना यज्ञो न वर्तत कबलुन ॥ १७ ॥ धार-
 म्बुन्ति प्रजाश्चैव पशसा हविषा तथा ॥ १८ ॥ एतासां तनवाद्यापि

इषिबीगनुपासते । जनयन्ति च धान्यानि वीजानि विविधानि
 च ॥ १८ ॥ ततो ब्रह्माः प्रवर्तन्ते ह्यस्य कथञ्च सर्वसः । एको-
 हविर्हवैव पुण्यासैताः सुराधिप । वदन्ति विविधान् भारान्
 सुतकृष्णापरिपीडिताः ॥ २० ॥ मुनीश्च धारयन्तीह प्रजासै-
 वाभिकर्मणा । वासवाकूटवाहिन्यः कर्मणा सुकृतेन च । उप-
 रिष्टान्ततोऽक्षाकं वसन्त्येताः सदैव हि ॥ २१ ॥ एतन्ते कारुण्यं
 बलं निवासकृतमद्य वै । गवां द्विषोपरिष्टादि समाख्यातं यत-
 क्रतो ॥ २२ ॥ एता हि वरदन्ताश्च वरदाद्यापि वासव । सुरभ्यः
 पुण्यकर्मिण्यः पावनाः शुक्लसृग्णाः ॥ २३ ॥ यदर्थं गात्रताद्यैव
 सुरभ्यः सुरसत्तम । तच्च ते शुण् कान् स्त्रोत्रेण वदतो वलसूदन
 ॥ २४ ॥ पुरा देवयुगे तान् देवेभ्योऽहं महात्मसु । त्रींशोऽकानु-
 यासत्सु दिव्यो गर्भजमागते ॥ २५ ॥ अदित्यास्तप्यमानाया-
 स्तपो धीरं सुदुश्चरं । पुत्रार्थममरयच्छ पादैर्नैकेन नित्यदा ॥ २६ ॥
 तान्मु दृष्ट्वा महादेवीं तप्यमानां महत्तपः । दक्षस्य दुहिता देवी
 सुरभी नाम नामतः ॥ २७ ॥ यतयत तपोधीरं हृष्टा धर्मपरा-
 यया । वीक्षाधृष्टिखरे रम्ये देवगन्धर्वमेविते ॥ २८ ॥ व्यतिष्ठ-
 द्दिकपादेन परमं योगमाश्रिता । दधवर्धमसृस्ताणि दधवर्ध-
 यतानि च ॥ २९ ॥ सन्तप्रास्तपसा तस्या देवाः सर्धर्महोरागाः ।
 तत्र गत्वा मत्वा सार्धं पर्युपासन्त तां शुभां ॥ ३० ॥ अन्नाह-
 मन्नुवं तत्र देवीं तां तपसाश्रिता । किमर्थं तप्यसे हिवि तपो
 धीरमनिन्दिते ॥ ३१ ॥ प्रीतस्तेऽहं महाभागी तपसानेन श्रीमने ।
 वरदक्ष वरं देवि दातास्मीति पुरन्दर ॥ ३२ ॥

सुरभ्यवाच । वरेण भगवन् नम्रं कृतं लोकोपितामह ।
 एष ह्यवरो मेऽद्य बतु प्रीतोऽसि ममानव ॥ ३३ ॥

ब्रह्मोवाच । तामेवं ब्रुवतो देवीं सुरभीं त्रिदशैश्वर । प्रत्य-
 ह्वं यद्देवेन्द्र तन्निग्रोध यच्चौपते ॥ ३४ ॥ अलोभकाम्यया हिवि

तपसा च शुभानने । प्रसन्नोऽहं वरं तज्जादमरत्नं हृदामि ते
 ॥ ३५ ॥ तयाणामपि लोकानामुपरिष्ठास्त्रितस्तपि । मत्प्रसा-
 दाच्च विष्णातो गोलोकः स भविष्यति ॥ ३६ ॥ मामुपेक्षु च कुर्वाणाः
 प्रजाः कर्म शुभस्तथा । निवत्स्यन्ति महाभागी सर्वा द्रुहितरश्च
 ते ॥ ३७ ॥ मनसा चिन्तिता भोगास्तथा वै दिव्यमानुषाः ।
 वच्च स्वर्गे सुखं देवि तत्तत् संपत्ताये शुभे ॥ ३८ ॥ तस्या लोक-
 सहस्रास्तु सर्वकामसमन्विताः । न तत्र क्रमते मृत्युर्न जरा न च
 पावकः ॥ ३९ ॥ न दैवं वायुमं किञ्चित् विद्यते तत्र वासव ।
 यत्र दिव्यान्यरण्याणि दिव्यान्याभरणानि च ॥ ४० ॥ विमानानि
 सुयुक्तानि कामगानि च वासव । ब्रह्मवर्त्येण तपसा सत्येन च
 दमेन च । दानैश्च विविधैः पुण्यैस्तथा तीर्थानुसेवनात् ॥ ४१ ॥
 तपसा महता चैव सुकृतेन च कर्मणा । प्रक्यः समासावयितुं
 गोलोकः पुष्करेक्ष्ण ॥ ४२ ॥ एतस्ते सर्वमाख्यातं मया भक्तानु-
 पृच्छते । न ते परिभवः कार्यो गवामसुरसूदन ॥ ४३ ॥

भीष्म उवाच । एवं श्रुत्वा सहस्रास्तु पूजयामास नित्यदा ।
 गायत्रे वदमानश्च तासु नित्यं युधिष्ठिर ॥ ४४ ॥ एतस्ते सर्व-
 माख्यातं पावनञ्च महाद्युते । पवित्रं परमञ्चापि गवां माहात्म्य-
 मुत्तमं ॥ ४५ ॥ कीर्तितं पुरुषव्याघ्र सर्वपापप्रमोचनं । व इदं
 कथयिष्विदं ब्राह्मणेभ्यः समाहितः ॥ ४६ ॥ श्रव्यकथ्येषु यज्ञेषु
 पित्रकार्येषु चैव हि । सर्वकामिकमक्षय्यं पितृस्तस्वीपतिष्ठते
 ॥ ४७ ॥ गोषु भक्त्यैव लभते बद्धवद्दिच्छति मानवः । स्त्रियो-
 ऽपि भक्ता वा गोषु ताय काममवाप्नुयुः ॥ ४८ ॥ पुत्रार्थो लभते
 पुत्रं कन्यार्थो तामवाप्नुयात् । धनार्थो लभते वित्तं धनार्थो
 धर्ममाप्नुयात् ॥ ४९ ॥ विद्यार्थो वाप्नुयात् विद्यां सुखार्थो
 प्राप्नुयात् सुखं । न किञ्चित्दुर्लभञ्चैव गवां भक्त्यैव भारत ॥ ५० ॥

इत्यनुयासमपर्वणि दानधर्मकथने प्रथमीतोऽध्यायः ॥ ५३ ॥

सुविष्टिर उवाच । उक्तं पितामहेनेहं गवां हानममुत्तमं ।
विप्रिषिण नरेन्द्राणामिह धर्ममवेक्षतां ॥ १ ॥ राज्यं हि सततं
दुःखं दुर्बलहातात्मभिः । भ्रविष्ठश्च नरेन्द्राणां विद्यते न शुभा
गतिः ॥ २ ॥ पूवन्ते तत्र नियतं प्रवक्षन्तो वसुन्धरा । सर्वे च
कथिता धर्मास्तथा मे कुरुमन्दन ॥ ३ ॥ एवमेव गवामुक्तं
प्रदानन्ते नृगेण च । ऋषिणा नाचिकेतेन पूर्वमेव निदर्शितं ॥ ४ ॥
वेङ्गोपनिषदा चैव सर्वकर्मसुदक्षिणाः । सर्वक्रतुषु बोद्धिष्टं भूमि-
र्गावोऽथ काष्ठनं ॥ ५ ॥ तत्र श्रुतिस्तु परमा सुवर्णं दक्षिणेति
वै । एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं पितामह यथातथं ॥ ६ ॥ किं सुवर्णं
कथं जातं कच्चिन् काले किमात्मकं । किं दैवं किं फलञ्चैव कक्षाच्च
परमुच्यते ॥ ७ ॥ कक्षाहानं सुवर्णस्य पूजयन्ति मनोयिणः ।
कक्षाच्च दक्षिणार्धे तद्वयश्चक्रमसु यज्यते ॥ ८ ॥ कक्षाच्च पावनं
येहं भूमिर्गोभ्यश्च काष्ठनं । परमं दक्षिणार्धे च तद्भूमीविहि
पितामह ॥ ९ ॥

भीषण उवाच । शृणु राजसूत्रवर्धितो वज्रकारणवितरं ।
जातकपसमुत्पत्तिमनुभूतञ्च यच्च वा ॥ १० ॥ पिता मम महा-
तजाः शान्तनुनिधनं गतः । तस्य दिदृशुरहं यादं गङ्गाद्वार-
मुपागमं ॥ ११ ॥ यदागम्य पितुः पुत्र-यादकर्मसमारभं । माता
मे जाह्नवी चान्न साहाय्यमकरोत्तदा ॥ १२ ॥ ततोऽद्यतस्तपः-
सिद्धानुपवेष्ट्य वज्रनृषीन् । तीव्रप्रदानात् प्रभृतिकायां यजमान-
रभं ॥ १३ ॥ तत् समाप्य बभौ हृष्टं पूर्वकर्म समाहितः । हातुं
निर्वचयं सम्यक् यथावदहमारभं ॥ १४ ॥ ततस्तं दर्भधियाशं
भिखा सुसुषिराहृदः । प्रक्षम्वाभरणो वाङ्मरुदतिष्ठविशाम्यते
॥ १५ ॥ समुत्थितमहं दृष्ट्वा परं बिम्बवमागमं । प्रतिग्रहीता
साक्षात् पितेति भरतर्षभ ॥ १६ ॥ ततो मे पुनरेवासीत् संज्ञा
सञ्चिन्त्य भास्वतः । नायं वैदेषु विहितो विधिर्हस्त इति

प्रभो ॥ १० ॥ पिण्डो देवो नरेणेव ततो मतिरभूवत् । साक्षा-
 त्नेह मनुष्यस्य पिण्डं हि पितरः कथित ॥ १८ ॥ यद्वस्ति विशि-
 तहृत्प्यं पिण्डं देवः कुर्येष्विति । ततोऽहं तद्भादृत्तं पितुर्हृत्प्यं-
 निदधं ॥ १९ ॥ शास्त्रप्रामाण्यसूत्रान्तु विशिं पिण्डस्य संस्करणं ।
 ततोऽर्हं तत् सर्वमद्वं भरतर्षभ ॥ २० ॥ शास्त्रमार्गानुसारेण
 तद्विधिं मनुजर्षभ । ततः सोत्तर्हिंतो वाङ्मः पितुर्मम नराधिप
 ॥ २१ ॥ ततो मे दध्यामातुः श्रद्धान्ते पितरस्तथा । प्रीय-
 माणास्तु माम्भूयः प्रीताः सन् भरतर्षभ ॥ २२ ॥ विशानेन ब्रवा-
 नेन यत्नं मुह्यमि धर्मतः । ज्ञया हि कुर्वता शास्त्रं प्रमाणमिह
 पार्थिव ॥ २३ ॥ आत्मा धर्मः द्रुतं वेदाः पितरश्चर्षिमिः सन् ।
 साक्षात् पितामहो ब्रह्मा गुरुवोऽयं प्रजापतिः ॥ २४ ॥ प्रमाण-
 सुपनीता वै स्थितिर्न विनाजिह्वा । तद्विदं सम्मनारब्धं ज्ञयाय
 भरतर्षभ ॥ २५ ॥ किन्तु भूमेर्गन्वाहारे सुपर्णं दीवतामिति ।
 एवं वयश्च धर्मश्च सर्वं चास्मत् पितामहाः ॥ २६ ॥ पाविता वै
 भविष्यन्ति पावनं परमं हि तत् । इयं पूजाम् दधैवाण्यास्तथा
 सन्तारयन्ति वै ॥ २७ ॥ सुपर्णं धीं प्रयच्छन्ति एनं मया पतरोऽ-
 नुवन् । ततोऽहं विस्मिन्तो राजन् प्रनिवृद्धो विद्यामते ॥ २८ ॥
 सुपर्णानेकद्वयं मतिश्च भरतर्षभ । इतिहासमिदमापि शृणु
 राजन् परातनं ॥ २९ ॥ कामदम्भोऽस्मि प्रति विभो धन्यमायुषमेव
 च । कामदम्भेन रामेण तीव्ररोषान्वितेन वै ॥ ३० ॥ त्रिः सप्त-
 कृत्तः पृथिवी कृता निःस्रियया पुरा । ततो जिह्वा महीं हृत्प्या
 रामो राजीवकीर्णः ॥ ३१ ॥ आजहार क्रतुं वीरो ब्रह्मचर्येण
 पूजितः । वाजिमेधं महाराज सर्वकामसमन्वितं ॥ ३२ ॥ पावनं
 सर्वभूतानां तज्ज्ञां द्युतिविवर्धनं । विपासा च च तैलक्षी तैल
 क्रतुफलिन च ॥ ३३ ॥ नैवात्मनोऽयं कथुता कामदम्भोऽध्यगच्छत ।
 च त्रु क्रतुवरेणेष्टा महात्मा दक्षिणावता ॥ ३४ ॥ पप्रच्छागम-

संस्कारादीन् देवाय भार्गवः । पावनं तत्परं मन्त्रामुक्ते सर्वसि-
 र्बर्तता ॥ ३५ ॥ तदुच्यतां महाभागा इति ज्ञातृश्रुतीश्रुतीत् ।
 इत्युक्ता वेदेषां लक्षणान्तरमुच्यते महर्षयः ॥ ३६ ॥ राम विप्राः
 सत्तुष्टिबन्ता वेदप्रामाण्यदर्शनात् । भूयश्च विप्रपिंगवाः प्रहृष्टाः
 पावनं प्रति ॥ ३७ ॥ ते यद्ब्रूयुर्मन्त्रापाद्यास्तत्रैव भगवाचर ।
 ततो वसिष्ठं देवपिंगमस्त्रमश्च काश्यपं ॥ ३८ ॥ तमेवाहं महा-
 तेजाः पश्यन् भगुनन्दन । ज्ञाता मतिर्मे विप्रेभ्यः क्वं पूष-
 मित्युत ॥ ३९ ॥ केन वा कर्मयोगिन प्रदानेनेह केन वा । यद्दि-
 वीनुग्रहकृता सुद्धिर्मां प्रति सप्तमा । प्रभून् पावनं किं मे भवेदिति
 तपोधनाः ॥ ४० ॥

अथ च जयः । गात्र भूमिश्च पितृश्च तस्मिन् भगुनन्दन ।
 पापकृत् पूषते मर्ता इति भार्गव श्रुत्वा ॥ ४१ ॥ एतद्वाक्यं
 विप्रैश्च यतां पावनं मङ्गल । दिव्यमगस्त्युताकारमपत्यं ज्ञात-
 वेदसः ॥ ४२ ॥ दग्धा लोकान् पुरा वीर्यात् सकृत्तमिह ययुम ।
 सुवर्णमिति विख्यातं तद्दत्तं सिद्धिमेयम् ॥ ४३ ॥ ततोऽब्रवी-
 रयिष्ठस्तं भगवान् संपितव्रत । शृणु राम यद्योत्पन्नं सुवर्ण-
 मगलप्रभं ॥ ४४ ॥ फलं दास्यति ते यत्तु दाने परमिच्छीष्यते ।
 सुवर्णं यच्च यस्माच्च यथा च गुणवत्तरं ॥ ४५ ॥ तन्निबोध महा-
 बाहो सर्वं निगदतां मम । यनीषामाश्रममिदं सुवर्णं विद्धि
 नियमं ॥ ४६ ॥ यजःस्निर्वहणी मेय सूर्योऽग्न इति दर्शनं ।
 कुक्कुटाश्च कृता नागा महिषाद्यासुरा इति ॥ ४७ ॥ कुक्कुटाश्च
 वराहाश्च राक्षसा भगुनन्दन । इडागावः पयः सीमो भूरिनिखेव
 च कृतिः ॥ ४८ ॥ जगत् सर्वञ्च निर्मथ्य तेजोराशिः समुत्थितः ।
 सुवर्णमेभ्यो विप्रैश्च रत्नं परमनुत्तमं ॥ ४९ ॥ एतस्मात् कारणा-
 देवा गन्धर्वोरगराक्षसाः । यन्त्याश्च पिशाचाश्च प्रयता धारयन्ति
 तत् ॥ ५० ॥ मुकुटैरज्रदण्डैरक्षहारैः पद्मखिपैः । सुवर्णविकृतै-

हतव विराजन्ते भगुन्तम ॥ ५१ ॥ तस्मात् सर्वपवित्रैः पवित्रं
 परमं कृतं । भूमेर्गोभ्याश्च रवेभ्यस्तद्विद्धि मनुजर्षभ ॥ ५२ ॥
 पृथिवीं गात्रं दस्तेह यज्जान्यदपि किञ्चन । विप्रियते सुवर्णस्य
 दानं परमकं विभो ॥ ५३ ॥ यत्तत्तं पावनं ह्येव सुवर्णममरदति ।
 प्रयच्छ दिगमुत्तमैः पावनं शीतदुत्तमं ॥ ५४ ॥ सुवर्णमेव
 सर्वासु दक्षिणासु विधीयते । सुवर्णं धी प्रयच्छन्ति सर्वदास्ते
 भवन्त्युत ॥ ५५ ॥ देवतास्ते प्रयच्छन्ति धी सुवर्णं वदत्यत्र ।
 अस्मिहि देवताः सर्वाः सुवर्णं तु तदात्मकं ॥ ५६ ॥ तस्मात् सुवर्णं
 ददता दत्ताः सर्वाः सन् देवताः । भवन्ति पुरुषव्याध न क्षतः
 परमं विदुः ॥ ५७ ॥ भूय एव च माहात्म्यं सुवर्णस्य निबोध
 मे । गच्छतो मम विप्रर्षे सर्वयस्तभतास्वर ॥ ५८ ॥ मया युत-
 मिदं पूर्वं पुराणे भगुनन्दन । प्रजापतेः कथयती यथा न्यायस्तु
 तस्य वै ॥ ५९ ॥ शूलपाणे भगवतो रुद्रस्य च महात्मनः । गिरौ
 क्षिप्तवति यो षे तदा भगुक्कोरुह ॥ ६० ॥ दिव्या विवाहे निर्दिष्टे
 रुद्रस्य भगुनन्दन । समागमे भगवतो दिव्या सद्य महात्मनः
 ॥ ६१ ॥ ततः सर्वं समुद्दिष्टा देवा रुद्रमुपागमन् । महादेव-
 मासीनं दिवींश्च वरदागुमां ॥ ६२ ॥ प्रासाद्य गिरसा सर्वं रुद्र-
 मूचभं गूढह । अयं समागमो ह्येव दिव्या सद्य तवानज ॥ ६३ ॥
 तपस्विनस्तपस्विन्या तैजस्विन्या तितेजसः । समीचतेऽत्राह्वं देव
 दिवौ चैवमुमा तथा ॥ ६४ ॥ अपत्यं युवयोश्चैव वक्ष्ये वदति
 विभो । तन्नूनं त्रिषु लोकेषु न किञ्चित्प्रविशति ॥ ६५ ॥
 तदेव्यः प्रणतेभ्यस्तं देवेभ्यः पृथुलोचन । वरं प्रयच्छ लोकेषु
 त्रैलोक्यवहितकाम्यया ॥ ६६ ॥ अपत्याजं निरुद्ध्योश्च तैजः पर-
 मकं विभो । त्रैलोक्यपारो हि युवां लोकं सन्तापयिष्ये ॥ ६७ ॥
 तदपत्यं हि युवयोर्देवानभिभवेत् भुवं । न हि ते पृथिवीं देवं
 न च द्यौर्न दिवं विभो ॥ ६८ ॥ मेघं धारयितुं यन्ताः सपत्न्या

इति श्री भक्तिः । तेजःप्रभावनिर्द्देश्यं तस्मात् सर्वमिदं जगत् ॥६८॥
तस्मात् प्रसादं भगवन् कर्तुमर्हसि नः प्रभो । न हि त्वां चक्षते
पुत्रो भवतः सुरवत्तम ॥ ७० ॥ वैष्णोर्देव नियन्त्री तेजो
ज्वलितसुत्तमः । इति तेषां कथयतां भगवान् गोदृष्टपञ्चतः ॥७१॥
एवमस्त्विति देवांस्तान् विप्रयं प्रत्यभाषत । इत्युक्त्वा चोर्वमनस-
हृतो वृषभवाहनः ॥ ऊर्वरेणः समभवत्ततः प्रभृति चापि यः ।
रुद्राणां तु ततः क्रुद्धा प्रजोऽस्ते दे तत्रा कृते ॥ ७३ ॥ दिवानवा-
प्रवीक्ष्य स्त्रीभावात् परुषं वचः । यज्जानपत्यकामो वै भर्ता मे
विनिवर्तितः ॥ ७४ ॥ तस्मात् सर्वं सुरा वृषमनपत्या भविष्यत् ।
प्रजोऽस्ते हो मम कृते यज्जानपत्याभिरुच्ये ॥ ७५ ॥ तस्मात्
प्रजा वः खगमाः सर्वे पां न भविष्यति । पावकस्तु न तत्राही-
च्छापकालो भूयुज ॥ ७६ ॥ देवा इत्यास्तद्या यापानपत्या-
स्तद्याभवन् । रुद्रस्तु तेजोऽप्रतिमं धारयामास वै तदा ॥ ७७ ॥
प्रस्कन्धस्तु ततस्तस्मात् किञ्चनवापनहृदि । उत्पपात तदा
वह्नी ववृधे बाहुतीपमं ॥ ७८ ॥ तेजस्तेजसि संयुक्तमात्मसो-
निप्रमागतं । एतस्मिन्नेव काले तु देवाः यज्ञपुरोगमाः ॥ ७९ ॥
यसुरस्तारकी नाम तेन सन्तापिता भूयः । आदिष्टा वसवो
रुद्रा नरुतोऽवाञ्छिता अपि ॥ ८० ॥ बाध्याश्च सर्वे सन्वस्ता दैते-
वस्य पराक्रमात् । स्त्रानानि देवतानां हि विमानानि पुराणि
च ॥ ८१ ॥ ऋषीणाञ्चायमाद्यैव वभूवुरसुरैर्हताः । ते हीन-
मनसः सर्वे देवता कृषवच ये । प्रजस्यः परुषं देवं प्रह्लाद-
वचरं विभुं ॥ ८२ ॥

इत्यनुशासनपर्वणि पानुशासनिकपर्वणि शानधर्मकर्म

सुवर्णोत्पत्तौ चतुरथीमोऽध्यायः ॥ ८४ ॥

देवा ऊचुः । असुरस्तारकी नाम जवा इत्यवरः प्रभो ।
सुरादृषीयं क्लिप्नाति वधस्तस्य विधीयतां ॥ १ ॥ तस्माद्भुवं
समुत्पन्नमस्माकं वै पितामह । परित्रावस्व नो देव न ज्ञान्या
गतिरस्ति नुः ॥ २ ॥

ब्रह्मोवाच । समोऽहं सर्वभूतानामधर्मं नेह रोषयि । ज्ञान्यतां
तारकः क्षिप्रं सुरर्पिगणवाधिता ॥ ३ ॥ वेदाधर्माच्च नोच्छेदं
गच्छेद्युः सुरसत्तमाः । विहितं पूर्वमेवात्र मया वै व्येतुं वो
ज्वरः ॥ ४ ॥

देवा ऊचुः । वरदानाद्भगवतो दैतेयो वल्लगर्हितः । द्वैने
यक्यते हन्तुं स कथं प्रथमं व्रजेत् ॥ ५ ॥ स हि नैव क्व देवानां
नासुराणां न रक्षसां । वयः स्यामिति जग्राह वरं तत्तः पिता-
मह ॥ ६ ॥ देवाय यत्ना रुद्राणां प्रजोच्छेदे पुरा कृते । न
भविष्यति वोऽप्यमिति सर्वे जगत्पते ॥ ७ ॥

ब्रह्मोवाच । हुताग्नेना न तवासीच्छापकाले सुरोत्तमाः ।
स उत्पादयितापथं वधाव विदमदिषां ॥ ८ ॥ तदै सर्वाभिति-
क्रम्य देवदानवराक्षसान् । मनुष्यान्थ गन्धर्वान्नागानथ ॥ यक्षिणः
॥ ९ ॥ अस्तेणामीशपातेन यक्षाः तं घातयिष्यति । वतो वो
भयमुत्पन्नं ये चान्ये सुरयत्रयः ॥ १० ॥ सनातनो हि संकल्पः
काम इत्यभिधीयता । रुद्रस्य रेतः प्रस्कन्धमग्नौ निपतितश्च यत्
॥ ११ ॥ तत्तेजोन्मिषं हृत्तं द्वितीयमिव पावकं । वधायै
देवयूगां गङ्गायां जनयिष्यति ॥ १२ ॥ स तु नावाप तं घातं
नष्टः स हुतभुक् तदा । तस्मादो भयहृद्देवाः समुत्पत्स्यति
पावकिः ॥ १३ ॥ अन्विष्यतां वै ज्वलनस्तथा चाद्य निधुष्यतां ।
तारकस्य वधीपावः कथितां वै मयानघाः ॥ १४ ॥ न हि तेज-
स्विनां घापास्तेजःसु प्रभवन्ति वै । बलान्यतिवर्णं प्राप्य दुर्व-
द्यानि भवन्ति वै ॥ १५ ॥ ज्ञान्याद्वध्यान् वरदानपि चैव तप

स्निग्धः । सङ्कल्पामिषधिः कामः समानतन्मयीभवत् ॥ १६ ॥
 जगत्पतिरनिर्दिष्टः सर्वगः सर्वभावनः । सङ्कल्पः सर्वभूतानां
 ज्येष्ठो रुद्रादपि प्रभुः ॥ १७ ॥ पन्विष्यतां स तु सिद्धिं तेजो-
 राशिर्ज्ञतायनः । स वो मनोगतं कामं देवः सत्याद्विष्यति
 ॥ १८ ॥ एतहाक्यमुपयुत्य ततो देवा महात्मनः । जम्भुः संविद्ध-
 संकल्पः पर्य्यपन्तो विभावसु ॥ १९ ॥ ततस्त्रैलोक्यमपयो
 व्यचिन्वन्त सुरैः सह । काङ्क्षन्तो दर्शनं वङ्गे सर्वे तद्गतमानसाः
 ॥ २० ॥ पवेण तपसा युक्ताः श्रीमन्तो लोकविभुताः । लोका-
 ननुवरन् सिद्धाः सर्वे एव भूगूत्तम ॥ २१ ॥ मृष्टमात्मनि संलीनं
 नाधिजम्भुर्ज्ञतायनं । ततः संज्ञातसंज्ञासामन्वेर्दृश्यन्नालसान्
 ॥ २२ ॥ जलेष्वरः क्षान्तमनास्तेजसाग्नेः प्रदीपितः । सवाच
 देवाश्चण्डूनां रसातलनलोत्थिनः ॥ २३ ॥ रसातलनले देवा
 वसत्यन्मिरिति प्रभो । सन्तापादिह संप्राप्तः पावकप्रभवाद्दहं ॥ २४ ॥
 स संसृप्तो जलो देवा भगवान् ज्वल्यवाहनः । पापः संशुष्य तेजो-
 मिस्तेन सन्तापिता वयं ॥ २५ ॥ तस्य दर्शनमिष्टं वो यदि देवा
 विभावसोः । तत्रैनमधिगच्छध्वं कार्यं वो यदि वङ्गिना ॥ २६ ॥
 तम्यतां साधयिष्यामी वयं श्मिभयात् सुराः । एतावदुक्ता
 मण्डूकस्त्वरितो जलमाविशत् ॥ २७ ॥ ज्ञतायनस्तु पुपुषे मण्डूकस्य
 च प्रेयुर्न । अथाप स तमासाद्य न रसान् वेत्स्यस्यति वै ॥ २८ ॥
 तं वै संशुष्य शपेन मण्डकं स्तरितो ययौ । अन्यत्र जायाय
 विभूर्न चात्मानमदर्शयत् ॥ २९ ॥ देवास्त्वनुपदं वङ्गोऽक्षूकानां
 भूगूत्तम । यत्तत् शृणु महाबाहो गदतो मम सर्वशः ॥ ३० ॥

देवा जम्भुः । श्मिषापादजिह्वापि रसशानवहिष्कृताः ।
 परस्परतो वङ्गविधां यूयमुच्चारयिष्यथ ॥ ३१ ॥ विलयासगताश्चैव
 निराकारानचेतसः । गतास्तुनपि संशुष्कान् भूमिः सत्याद्वि-
 ष्यति ॥ ३२ ॥ तमोघनायामपि यै निघायां विवरिष्यथ । इत्युक्त्वा

तांस्तती देवाः पुनर्देव महीनिमा । परीयुञ्जन्त्यस्यै न वावि-
न्दन् द्रुतासनं ॥ ३३ ॥ यच्च तान् हिरन्ः कश्चित् सुरेन्द्रहिरन्-
पमः । अष्टत्यस्रोऽभिरित्येवमाह देवान् भगूदह ॥ ३४ ॥ यथाप
ज्वलनः सर्वान् हिरद्वान् क्रोधमूर्च्छितः । प्रतीपा भवतां जिह्वा
भविषीति भगूदह ॥ ३५ ॥ इत्युक्त्वा निःसृतोऽष्टत्यादभिर्यारण-
सुचितः । प्रविशेद्य यमोगर्भमथ वज्रिः सुषुप्सवा ॥ ३६ ॥ यन्-
प्रचक्षु नागानां वसुक्तुः शृणु तं प्रभो । देवा भगुकुक्षयेष्ठ प्रीत्या
सत्यपराक्रमाः ॥ ३७ ॥

देवा ऊचुः । प्रतीपवा जिह्वयापि सर्वाचारं करिष्यथ ।
वाचहीनारयिष्यध्वमुच्चैरव्यक्लिताक्षरा ॥ ३८ ॥ इत्युक्त्वा पुन-
रेवाभिमनमसुर्हिवीरकः । अष्टत्यान्निःसृतवाग्निः यमोगर्भमुपा-
विषत् ॥ ३९ ॥ शुक्रेण ख्यापितो विप्र तं देवाः समुपाद्रवन् ।
यथाप शुक्रमस्तिस्तु वाग्विहीनो भविष्यसि ॥ ४० ॥ जिह्वामाव-
र्त्तयामास तस्यापि द्रुतमुक्त्वा । दृष्ट्वा तु ज्वलनं देवाः शुक-
मुषुदेवान्विताः ॥ ४१ ॥ भविता न त्वमत्यन्तं शुकत्वे गहवा-
गिति । आहूतजिह्वस्य सतो वाक्यं कान्तं भविष्यति ॥ ४२ ॥
वाक्यस्येव प्रवृत्तस्य कथमत्यन्तमदुतं । इत्युक्त्वा तं यमोगर्भं
वज्रिमाक्षस्य देवताः ॥ ४३ ॥ तदेवावतनं वज्रः पुण्यं सर्वक्रिया-
क्षपि । ततः प्रभृति चाप्यग्निः यमोगर्भेण दृश्यते ॥ ४४ ॥ सत्-
पावने तयोपायमधिजन्म्य मानवाः । आपो रवातके वास्तु
संप्रष्टाक्षिप्रभानुना ॥ ४५ ॥ ताः पर्वतप्रखरव्यैदमानुवृत्ति भागव ।
पावकेनाधिपयता सन्तप्तास्तस्य तेजसा ॥ ४६ ॥ यथाग्निर्देवता
दृष्ट्वा वभूव व्यधितस्तदा । क्रिमागमनमित्येवं तानपृच्छत पावकः
॥ ४७ ॥ तन्मूषुर्विबुधाः सर्वे ते चैव परमर्षयः । सां निवीक्षा-
महे कार्यं तदुभवान् कर्तुमर्हति ॥ ४८ ॥ कृते च तस्मिन् भविता
सर्वपि सुमहान् गुणः ॥ ४९ ॥

अजिह्वाय । नूतं बहुमयतां कार्त्तं कर्त्तामि तदर्थं कुर्यात् ।
भवताम् निबोध्योऽस्मि वा योऽत्रास्ति विचारणा ॥ ५० ॥

इवा जयः । असुरस्तादृशी मानं जह्नुषो वरदक्षिणः ।
पञ्चान् प्रदायते वीर्योदयस्तस्य विधीयतां ॥ ५१ ॥ इमान् देव-
गणांस्तान् प्रजायतिगणांस्तथा । अयोऽपि महाभाग वरि-
त्रावस्य पावकः ॥ ५२ ॥ अपत्यं तेजसा युक्तं प्रवीरं जनय प्रभो ।
बहुयं नोसुरास्तज्जान्तामपि हव्यवाहन ॥ ५३ ॥ जप्तामां न महा-
देव्या नान्यदस्ति परावर्णं । अन्यत्र भवतो वीर्योत्तमान् त्रावस्य
नः प्रभो ॥ ५४ ॥ इत्युक्तः स तथेत्युक्त्वा भगवान् हव्यवाहनः ।
जगामाद्य दुराचर्यो गङ्गां भागीरथीं प्रति ॥ ५५ ॥ तत्रा चाप्य-
भवन् मिथो गर्भं चास्यां दधे तदा । बहुधे स तदा गर्भः कश्चि
हृत्प्रागतिर्यथा ॥ ५६ ॥ तेजसा तस्य देवस्य गङ्गा विह्वलयेतना ।
सन्तापमगमन्तीत्रं सा सीदं न जयाक व ॥ ५७ ॥ आहिते
ज्वलनेनाद्य गर्भं तेज समन्विते । गङ्गायामसुरः कश्चिद्वैरथं नाह-
मानदत् ॥ ५८ ॥ चतुर्दिपतितेनाद्य नादिम विपुलेन सा । विज-
स्तोद्भ्रान्तनयना गङ्गा विह्वलकीचना ॥ ५९ ॥ विरंघ्रा मायक-
हर्भं वीरुमात्मानमेव च । सा तु तेजःपरोताङ्गी कम्पवन्तीव
जाह्नवी ॥ ६० ॥ उवाच ज्वलनं विप्र तदा गर्भवन्वीरुता । न
ते यत्तामि भगवंस्तोजसोऽस्य विधारणे ॥ ६१ ॥ विमूढास्मि
हृतात्मिन न मे स्वास्त्रं यथा पुरा । विह्वला चास्मि भगवंसेतो
नष्टश्च निःश्वस ॥ ६२ ॥ धारणे नास्य यत्तादं गर्भस्य तपतांबर ।
उत्सृज्येहमिमं दुःखात्तु तु कामात् कथञ्चन ॥ ६३ ॥ न तेजसी-
ऽस्ति संसार्यो जन देव विभावसो । आपदर्थं हि समन्त्रः सुसु-
होऽपि महायुते ॥ ६४ ॥ वदत गुणसम्पन्नमितरथा हृतायन ।
कथ्येव तदहं मय्ये धर्माधर्मो च केवली ॥ ६५ ॥ तामुवाच
ततो वज्रिवाय्यतां धार्यतामिति । गर्भो मत्तेजसा युज्यो महा-

गुणफलोदयः ॥ ६६ ॥ यत्नां ह्यसि मर्हो हृत्कां वोढुं धारयितुं
तथा । न हि ते किञ्चिदप्राप्यमन्यती धारणादृते ॥ ६७ ॥ सा
वज्रिणा वाय्यमाणा देवैरपि सरिदरा । समुत्समज्जतं गर्भं
मेरीं निरिवरे तदा ॥ ६८ ॥ समयां धारणे चापि रुद्रतैजः
प्रधर्षिता । नाशकत्वं तदा गर्भं संधारयितुमोज्जवा ॥ ६९ ॥
सा समुत्सृज्य तं दुःखाह्वीमं वैश्वानरप्रभं । दण्डयामास चाम्बितां
तदा गङ्गां भृगुरह ॥ ७० ॥ पप्रक्छु सरितां चेष्टां कञ्चिद्वर्मः
सुखोदयः । कौटुम्बणोऽपि वा देवो कौटुम्बपथ दृश्यते । तेजसा
केन वा युक्तः सर्वमेतद्वृणीहि मे ॥ ७१ ॥

गङ्गीवाच । ज्ञातरूपः स गर्भो वै तेजसा लमिवानर ।
सुवर्णो विमलो दीपः पर्वतश्चावभासयन् ॥ ७२ ॥ पद्मोत्पल-
विमियाणां ज्जदानामिव शीतलः । गर्भोऽस्य सकदम्बानां तुल्यो
वै तपतांवर ॥ ७३ ॥ तेजसा तस्य गर्भस्य भास्करस्यैव रश्मिभिः ।
यद्भूयं परिसंसृष्टं पृथिव्यां पर्वतेषु च ॥ ७४ ॥ तत् सर्वं काश्चनी-
भूतं समन्तात् प्रत्यदृश्यते । पथ्यधावन यैलांश्च नदीः प्रस्त्राणानि
च ॥ ७५ ॥ व्यादीपयं स्तेजसा च तैलोक्यं स चराचरः । एवं
रूपः स भगवान् पुत्रस्ते जयवाहन ॥ ७६ ॥ सूर्यवैश्वानरसमः
कान्त्या सोम इयापरः । एवमुक्त्वा तु सा देवी तत्रैवान्तरधीयत
॥ ७७ ॥ पावकस्यापि तेजस्वी कृत्वा कार्यं दिवौकसां । जगता-
मेष्टं ततो देवं तदा भार्गवमन्दन ॥ ७८ ॥ एतैः कर्मभुण्क्तैर्लोकै-
नामात्मैः परिणीयते । हिरण्यवरेणा इति वै ऋषिभिर्विबुधैस्तथा
॥ ७९ ॥ पृथिवी च तदा देवो स्थाना वसुमतीति वै । स तु
गर्भो महातेजा गात्रेभ्यः पादकीङ्करः ॥ ८० ॥ दिव्यं परवर्षं
प्राप्य बहुधेऽदृभुतदर्शनः । ददृशुः कृत्तिकास्तन्तु वाकारकमह्य-
द्युतिं ॥ ८१ ॥ पुत्रश्चेताश्च तं वार्षं प्रपुष्टस्तन्यविश्रवैः । ततः
सं कार्तिकेयत्वमवाप परमद्युतिः ॥ ८२ ॥ सुन्दरान् सुन्दरा-

आपि मुखावावाहृमुहोऽभवत् । एवं सुवर्चमुत्पन्नमपत्वं जात-
वेदः ॥ ८३ ॥ तत्र जात्युनर्द्दं चैवं देवानामपि भूषणं । ततः
प्रभृति चाप्येतज्जातकपमुदाहृतं ॥ ८४ ॥ राजानामुत्तमं रत्नं
भूषणानां ततोत्तमं । पवित्रं पवित्राणां मङ्गलानाञ्च मङ्गलं
वत् सुवर्णं च भगवानम्बिरीयः प्रजापतिः । पवित्राणां पवित्रं
हि कण्ठकं दिव्यसत्तम । अम्बिरीमात्मकश्चैव जातकपमुदा-
हृतं ॥ ८५ ॥

अथिष्ठ उवाच । अपि वेदं पुरा राम श्रुतं मे ब्रह्मादयमं ।
पितामहस्य बहून्तं ब्रह्मणः परमात्मनः ॥ ८६ ॥ देवस्य महत्-
स्नात वारुणीं विभक्तस्तनुं । ऐश्वर्यं वारुणे राम कश्यपस्य
वै प्रभो ॥ ८८ ॥ आत्ममर्मनयः सर्वे देवाद्याम्बिपुरोगमाः । यथा-
ज्ञानि च सर्वाणि वयत्कारणं भूतिमान् ॥ ८९ ॥ भूतिमन्ति च
सामानि वक्ष्ये च यद्वक्ष्यः । ऋग्वेदशागमस्तत्र पदक्रमविभू-
षितः ॥ ९० ॥ कश्यपानि सुरास्तोमा निरुक्तं सुरपहृत्तवः ।
योऽकारवावसन् नेत्रे निग्रहप्रग्रही तथा ॥ ९१ ॥ वेदाश्च सोप-
निषदो विद्यासावित्राद्यापि च । भूतं भव्यं भविष्यं दधार
भगवान् प्रियः ॥ ९२ ॥ संजुहवात्मनात्मानं स्वयमेव तदा प्रभो ।
वक्ष्ये योभवामास बह्वक्षपं पिनाकहृत् ॥ ९३ ॥ योर्नमः
सुखिवो वक्ष्ये तथा चैवैष भूपतिः । सर्वविघ्ने हरः श्रीमानेव
चापि विभावयुः ॥ ९४ ॥ एत ब्रह्मा प्रियो सहो वरुणोऽम्बिः
प्रजापतिः । कीर्त्तयते भगवान् देवः सर्वभूतपतिः प्रियः ॥ ९५ ॥
तस्य वज्रः पशुपतेस्तपः क्रतव एव च । दीक्षा दीप्तप्रता देवो
दिव्यश्च सद्भिर्गोष्ठिराः ॥ ९६ ॥ देवपत्न्याश्च जन्त्याश्च देवानाञ्चैव
मातरः । आगन्तुः सावतास्तत्र तदा भयमुकुकोदह ॥ ९७ ॥
वक्ष्यं पशुपतेः प्रीता वरुणस्य महात्मनः । स्वयथावस्तु ता हृता
रेतः स्वपतङ्गुवि ॥ ९८ ॥ तस्य पुत्रस्य विशन्दात् पांशून् संवक्ष्य

भूमितः । प्रास्यत् पूषा कराभ्यां वै तस्मिन्नेव कृतार्थम् ॥ ८८ ॥
 ततस्तस्मिन् संप्रवृत्ते सत्ते ज्वलितपावके । प्रह्वस्यो जुह्वतस्तत्र
 प्रादुर्भावो बभूव च ॥ १०० ॥ स्वभ्रमावच तच्छूत्रं श्रुत्वा परि-
 यच्च सः । चात्पवन्मन्त्रतश्चापि सोऽजुहोषु गुनन्दन ॥ १०१ ॥
 ततस्तु जनयामास भूतग्रामश्च वीर्यवान् । तस्य तत्तेजस्तस्मा-
 ज्जज्ञे लोकेषु तेजसं ॥ १०२ ॥ तमस्तस्मात्तस्य भावा व्यापि सत्त्वं
 तथोभयं । सगुणस्तेजसो नित्यस्तस्य चाकाशमेव च ॥ १०३ ॥
 सर्वभूतेषु च तथा सत्त्वं तेजस्तथोभयम् । शूत्रे कृतेऽभ्यो तस्मिन्नु
 प्रादुरासंस्तयः प्रभो ॥ १०४ ॥ पुरुषा वपुषा युक्ताः स्वैः स्वैः
 प्रसवजैर्गुणैः । भगित्येव भगुः पूर्वमज्ञावेभ्योऽङ्गिराभवत् ॥ १०५ ॥
 अज्ञारसंश्रयाच्चैव कविरित्यपरोऽभवत् । सह स्वात्माभिरुपगो
 भगुस्तस्मात् भगुः सृज ॥ १०६ ॥ मरीचिभ्यो मरीचिस्तु मारीचः
 कम्प्यो ज्ञभूत् । अज्ञावेभ्योऽङ्गिरास्तात वालिग्विख्याः कुयो-
 ज्ञयात् ॥ १०७ ॥ अथैवात्रेति च विभो जानमत्रिं वदन्त्यपि ।
 तथा भक्त्यपीहेभ्यो वज्रपिंगलसंमता ॥ १०८ ॥ वैश्वानराः
 समुत्पन्नास्तपः श्रुतगुणैश्च वः ॥ १०९ ॥ अश्रुतोऽस्य नृपत्या-
 वध्विनो रूपसंमतो । शेषाः प्रजानां पतयः सोतोभ्यस्तस्य
 जज्ञिरे ॥ ११० ॥ ऋषयो रोमकूपेभ्यः स्वेदाच्छन्दो बकाजनः ।
 एतस्मात् कारणादाङ्गरिम् सर्वास्तु देवताः ॥ १११ ॥ ऋषयः
 श्रुतसम्पत्ता वेदप्रामाण्यदर्शनात् । यानि दार्शन्यं ते माया
 निर्वासाः पञ्चसंश्रिताः ॥ ११२ ॥ अक्षोराणां सुहृताश्च पितां
 ज्योतिष वारुणं । रौद्रं लोचिनमित्याङ्गलोचितात् कण्वं
 सृज ॥ ११३ ॥ तथैव इति विद्येयं धूमाश्च वसवः सृजताः ।
 आर्षिणो वायु ते रुद्रास्तवाहित्या महाप्रभाः ॥ ११४ ॥ उद्दिष्टास्तो
 तथाङ्गारा यै धियोषु दिवि स्मिताः । आदिकर्ता च लोकस्य
 सत् परब्रह्म तद्विभवं ॥ ११५ ॥ सर्वकामश्मित्याङ्गस्तद्विभवं

मुवाच च । ततोऽन्नवीजवाद्देवो ब्रह्मः प्रथमात्मकः ॥ ११६ ॥
मम सत्त्वमिहं दिव्यमहं ब्रह्मपतिस्त्रिह । त्रीणि पूर्वात्मपत्न्यानि
मम तानि न संभवः । इति जानीत खगमा मम ब्रह्मपतं हि
तत् ॥ ११७ ॥

अभिरुवाच । मद्देव्यः प्रसूतानि मदाश्ववद्धतानि च ।
ममैव तान्यपत्यानि ब्रह्मणो जवघात्मकः ॥ ११८ ॥ यजान्नवी-
जोऽकगुरुब्रंक्षा लोकपितामहः । ममैव तान्यपत्यानि मम शुक्रं
कृतं हि तत् ॥ ११९ ॥ अहं कर्ता हि सत्त्वस्य होता शुक्रस्य चैव
हि । यस्य बीजं फलं तस्य शुक्रश्चैव कारणं मतं ॥ १२० ॥
ततोऽनुवन् देवगणाः पितामहमुपेत्य वै । कृताञ्जलिपुटः सर्वे
यिरोभिरभिवन्द्य च ॥ १२१ ॥ वयञ्च भगवन् सर्वे जगच्च सत्त्वा-
चरं । तत्रैव प्रसवाः सर्वे तस्माद्भिर्बिभावसुः ॥ १२२ ॥ ब्रह्म-
देवो देवो लभतो काममौषितं । निरर्गाद्ब्रह्मणश्चापि ब्रह्मणो
यादृशं पतिः ॥ १२३ ॥ जग्राह वै भगुं पूर्वमपत्यं सूर्यवर्चसं ।
देवदेवोऽद्विरसृष्टान्नेरपत्यार्धमकल्पयत् ॥ १२४ ॥ पितामहस्त्व-
पत्यं वै कविं जग्राह तत्त्ववित् । तदा स वाक्पुत्रः स्यातो भगुः
प्रभवकर्मकृत् ॥ १२५ ॥ आमेयस्त्वद्विराः श्रीमान् कविर्ब्राह्मो
महायज्ञाः । भार्गवाद्विरसौ लोके लोकसन्तानलक्षणी ॥ १२६ ॥
एते हि प्रसवाः सर्वे प्रजानां पतयस्तवः । सर्वे सन्तानमितीषा-
न्निदमित्त्वपधारव ॥ १२७ ॥ भगोस्तु पुत्राः वर्तामन् सर्वे तुल्या
भगोर्गुणैः । अयमो वज्रशीर्षश्च शुचिरीर्वास्तवैव च ॥ १२८ ॥
शुद्धो वरेण्यश्च विभुः सवनयेति सप्त ते । भार्गवा वाक्पुत्राः सर्वे
दृष्टां बंधो भवानपि ॥ १२९ ॥ सष्टौ चाद्विरसः पुत्रा वाक्पुत्रा-
स्तोऽप्युदाहृताः । ब्रह्मसतिस्तम्यश्च पवत्यः शान्तिरेव च ॥ १३० ॥
बीरो विश्वपः सत्त्वतः सुधन्वा चाष्टमः श्रुतः । एतेऽष्टौ बह्विजाः
सर्वे शाननिष्ठा निरामयाः ॥ १३१ ॥ ब्रह्मणस्तु कवेः पुत्रा

भीम उवाच । इत्युक्तः स ब्रह्मिणेन जामदग्न्याः प्रतापवान् ।
 हृदो सुवर्णं विप्रेभ्यो ज्यमुत्पन्नं च किञ्चिदात् ॥ १६६ ॥ एतच्छे-
 पबन्माञ्जातं सुवर्णस्य नक्षीयते । प्रदानस्य प्रवक्ष्ये च जगत्तथा
 बुद्धिष्ठिर ॥ १६७ ॥ तच्छास्त्रमपि विप्रेभ्यः प्रवक्ष्ये कनकं वज्र ।
 इदत् सुवर्णं नृपते किञ्चिदादिप्रमोक्ष्यसि ॥ १६८ ॥

इत्यनुग्रामपर्वणि भानुग्रामनिकपर्वणि दानवर्त्मकवने
 सुवर्णोत्पन्नो पञ्चाशीतं तथ्यायः ॥ ८५ ॥

बुद्धिष्ठिर उवाच । उक्ताः पितामहेनेह सुवर्णस्य विधानतः ।
 विस्तरेण प्रदानस्य ये गुणाः श्रुतिसंज्ञयाः ॥ १ ॥ यत्तु कारण-
 मुत्पत्तेः सुवर्णस्य प्रकीर्तितं । स कथं तारकः प्राप्नो निधनं
 तद्ब्रवीहि मे ॥ २ ॥ उक्तं स देवतानां हि अवध्य इति पाषिं व ।
 कथं तस्याभवत्पुत्र्युर्विस्तरेण प्रकीर्तितं ॥ ३ ॥ एतदिच्छाम्यहं
 श्रोतुं क्षत्तः कुरुकुलोदह । कात्स्न्येन तारकवधं परं कौतूहलं
 हि मे ॥ ४ ॥

भीम उवाच । विपन्नकृत्या राजेन्द्र देवता जघनस्तथा ।
 कृतिकाशोदयामासुरपत्यभरणाय वै ॥ ५ ॥ न हं देवतानां काचिद्वि-
 समर्था जातवेदसः । एता हि प्रज्ञास्तं गर्भं सञ्चारयितुमोजया
 ॥ ६ ॥ यस्यां तासां ततः प्रीतः पावको गर्भधारणात् । स्नेह-
 तिलोविस्मरणं दीर्घेण परमेष्ठ ॥ ७ ॥ तास्तु षट् कृतिका
 गर्भं पुपुषुर्जातवेदसः । षट्सु वर्त्मसु तेजोऽग्नेः सकलं निहितं
 प्रभो ॥ ८ ॥ ततस्ता वर्षानामस्य कुमारस्य महात्मनः । तैलकाः
 भिपरीताङ्गो न कचिच्छर्मसीभिरे ॥ ९ ॥ ततस्ते जःपरीताङ्गाः
 सर्वाः काष्ठ उपस्थिते । समं गर्भं सुसुविदे कृतिकास्तं नश्यन्
 ॥ १० ॥ ततस्तं षड्विष्टानं गर्भमेकजमागतं । पृथिवीं प्रवि-

अथाह काशस्तरुमपीपतः ॥ ११ ॥ स गर्भो दिव्यसंज्ञानो दीप्ति-
मान् पावकप्रभः । दिव्यं चरवणं प्राप्य बह्वे प्रियदर्शनः ॥ १२ ॥
इदं कृत्तिकास्तनुं वासनकंसमद्युतिं । जातस्तेषां चोदा-
हात् पुपुषुस्तन्यविश्वैः ॥ १३ ॥ अभवत् कार्तिकेवः स त्रैलोक्ये
स चराचरे । स्कन्धात् स्कन्दां प्राप्नो गुहावासादगूढोऽभवत्
॥ १४ ॥ ततो दिवास्त्रयस्त्रिंशद्दिग्घट्टादिगीश्वराः । रुद्रो घाता
स विष्णुश्च वमः पूषार्थमा भगः ॥ १५ ॥ अंगो मित्रश्च साध्याश्च
वासवो वसवोऽश्विनौ । आपो वायुर्नभश्चन्द्रो नक्षत्राणि प्रह-
रविः ॥ १६ ॥ पृथग्भूतानि चान्यानि चानि देवार्पणानि वै ।
पालम्पुस्तोऽद्भुतं द्रष्टुं कुमारं ज्वलनात्मजं ॥ १७ ॥ ऋषयस्तु-
ष्टुयुयैव गन्धर्वाश्च जगुस्तथा । पद्माननं कुमारन्तु दिपङ्क-
दिजप्रियं ॥ १८ ॥ पीनांसं दादृग्भुजं पावकादित्यवशेषं । यवानं
शरगुल्मस्त्वं दृष्ट्वा देवाः सहर्षिभिः ॥ १९ ॥ सेभिरे परमं हयं
मेभिरे चासुरं हतं । ततो देवाः प्रियाण्यस्य सर्व एव समाह-
रन् ॥ २० ॥ क्रीडतः क्रीडनीयानि ददुः पक्षिगणाश्च च ।
सुवर्णोऽस्य रुद्रो पुत्रं मयूरं चित्तवर्हिणं ॥ २१ ॥ राक्षसाश्च ददु-
स्तकौ वराहमहिषावुभौ । कुक्कुटश्चाम्बिसङ्काशं प्रददावक्ष्यः
स्त्वयं ॥ २२ ॥ चन्द्रमाः प्रददौ नेपमादित्यो रुचिरां प्रभां । गवां
माता च गा इवौ रुद्रो घतचहस्रयः ॥ २३ ॥ हागमर्त्विगुणो-
पितमिका पुष्पफलं बद्ध । सुधन्वा शकटश्चैव रथश्चामितकूर्वरं
॥ २४ ॥ वक्ष्यो वाक्पणान् दिव्यान् शगजान् प्रददौ शुभान् ।
चिह्नान् सुरेन्द्रो व्याघ्रांश्च दिपानभ्यांश्च पक्षिणः ॥ २५ ॥ श्वाप-
हाश्च वज्रन् घोरांश्च त्वराणि विविधानि च । राक्षसासुरसंघाश्च
अमुलम्पुस्तनीश्वरं ॥ २६ ॥ वन्दमानस्तु तं दृष्ट्वा प्रार्थयामास
तारकः । उपायैर्वज्रभिर्हन्तुं नायकश्चापि तं विभुं ॥ २७ ॥
वीनायशेन तं देवाः पूजयित्वा गुहालयं । ययंसुर्प्रकारं तं

तस्मै तारकधारितं ॥ २८ ॥ य विवृणो महावीर्यो देवदेवापतिः
 प्रेभुः । अघानामोषवा यज्ञा दानं तारकं गुरुः ॥ २९ ॥ तत्र
 तस्मिन् कुमारेश ज्योतिता निवर्तितसुरे । सुरेभ्यः स्थापितो राज्ञे
 देवानां पुनरीश्वरः ॥ ३० ॥ य देवापतिदेवाय वदो जगद्-
 प्रज्ञापवान् । ईदो गोप्ता य देवानां प्रियदुष्कृतदुरस्य य ॥ ३१ ॥
 हिरण्यमूर्तिर्भगवानेय एव य यावज्जिः । सदा कुमारो देवानां
 देवापत्यमवाप्तवान् ॥ ३२ ॥ तस्मात् सुवर्णं महत्त्वं रत्नमक्षय-
 मुत्तमं । सङ्घर्षं कार्तिकेयस्य दह्मेस्तेजः परं मतं ॥ ३३ ॥ एवं
 रामाय कौरव्य वचिष्ठोऽक्रयवत् पुरा । तस्मात् सुवर्णं दानाय
 प्रयतस्य नराधिप ॥ ३४ ॥ रामः सुवर्णं दत्त्वा हि विमुक्तः सर्व-
 क्लिष्टैः । त्रिपिष्टपे महत्स्नानमवापा सुखमं नरैः ॥ ३५ ॥

इत्यनुयासनपर्वणि भानुयासनिकपर्वणि दानधर्मोक्तवने
 तारकवधोपाख्याने षड्विंशोऽध्यायः ॥ ८६ ॥

युधिष्ठिर उवाच । भ्रातुर्वर्णस्य धर्मात्मन् धर्माः पिता वधो
 सदा । तथैव मे आहविधिं कृत्यं प्रवृद्धं धार्यव ॥ १ ॥

वैशम्पायन उवाच । युधिष्ठिरेणैवमुक्तो भोजः शान्तनव-
 स्तदा । इमं आहविधिं कृत्यं वक्तुं समुपपन्नमे ॥ २ ॥

भोज उवाच । शृणुत्यावहितो राजन् आहकर्मविधिं शुभं ।
 धन्यं यद्यस्य पुत्रीयं पित्रवचं परमप ॥ ३ ॥ देवाश्चरमनुष्णाणां
 शम्भ्वोरगरक्षसां । पित्राचक्रितराणाञ्च पूज्या वै पितरः सदा
 ॥ ४ ॥ पितृन् पूजयदितः पश्चात् देवतास्तर्पयन्ति वै । तस्मा-
 त्तान् सर्ववर्जैर्न पुरुषः पूजयेत् सदा ॥ ५ ॥ यन्वाहार्यं महा-
 राज पितृणां आहमुच्यते । तस्माद्विधिविधिना विधिः प्रथम-
 कल्पितः ॥ ६ ॥ सर्वेष्वहःसु प्रीयन्ते हृति आहो पितानवाः ।

प्रव्यादि तु ते सर्वोद्विष्टानि च पुनश्चावृणोत ॥ १० ॥ यथाहं
 कृतैः आहं वृत्तकं प्राप्य मेऽनघ । तत् सर्वं क्षीयिष्यामि कदा-
 वलं निबोध मे ॥ ८ ॥ विनृणां प्रतिपदि प्राहुः कामं यथा
 क्षिपेत् । अभिरुपपन्नानि चोद्विष्टा वृत्तव्या ॥ ९ ॥ क्षिपे-
 दितीया जायन्ते वृत्तव्यास्तु वाजिनः । वृत्तव्या वृत्तव्या
 भवन्ति वृत्तव्या यदे ॥ १० ॥ वृत्तव्या वृत्तव्या यदा जायन्ते कुरुतां
 नृप । कुरुतांस्तु नराः यदा भवन्ति द्युतिमानि ॥ ११ ॥
 वृत्तव्या भवेत् आहं कुरुतां वृत्तव्या नृप । यदा वृत्त-
 वांस्तु वाजिनो कामव्याप्यान् ॥ १२ ॥ नृप्यां कुरुतां आहं
 भवत्युत्तमं वृत्त । विवर्त्तते तु वृत्तव्या गाय आहानि कुरुतां
 ॥ १३ ॥ कुरुतां भवत्युत्तमः कुरुतां वृत्तव्या नृप । वृत्तव्या-
 स्विनः पुत्रा आदन्ते तस्य वृत्तव्या ॥ १४ ॥ वृत्तव्या वृत्तव्या
 निवर्त्तते प्रवृत्तते । वृत्तव्या वृत्तव्या वृत्तव्या वृत्तव्या ॥ १५ ॥
 वृत्तव्या भवत्युत्तमः कुरुतां आहं वृत्तव्या । वृत्तव्या वृत्त-
 वांस्तु वृत्तव्या नरा यदे ॥ १६ ॥ वृत्तव्या भवत्युत्तमः कुरुतां
 आहं वृत्तव्या । वृत्तव्या वृत्तव्या वृत्तव्या वृत्तव्या ॥ १७ ॥
 वृत्तव्या वृत्तव्या वृत्तव्या वृत्तव्या वृत्तव्या ॥ १८ ॥ यथा वृत्तव्या वृत्त-
 व्या वृत्तव्या वृत्तव्या वृत्तव्या वृत्तव्या ॥ १९ ॥

इत्यनुशासनपर्वणि चानुशासनिकपर्वणि आहकवने
 समाधीतोऽध्यायः ॥ ८० ॥

युधिष्ठिर उवाच । किंस्विदन्तं पित्र्यो वै भवत्युत्तमो-
 ष्वरः । किं वृत्तव्या वृत्तव्या किं वृत्तव्या वृत्तव्या ॥ १ ॥

• भीक्षु उवाच । हवींषि आहकल्पे तु दानि आहविरी
 तिरुः । तानि मे शृणु काम्यानि फलत्रैव बुधिष्ठिर ॥ २ ॥ तिलै-
 र्नीहियैर्मांसैरङ्गुलिफलैस्तथा । दत्तेन मांसं प्रीयन्ते आहनेन
 पितरो नृप ॥ ३ ॥ वर्द्धमानतिलश्चाहमक्षयं मेतुरप्रवीत् । सर्व-
 खेव तु भोज्येषु तिलाः प्राधान्यतः क्षृताः ॥ ४ ॥ दो मासौ तु
 भवेत्तृप्तिर्मत्स्यैः पितृगणस्य च । त्रीन् मासानाविकेनाद्भ्यस्तुर्मासं
 ग्रहेण च ॥ ५ ॥ अजेन मासान् प्रीयन्ते पक्षैव पितरो नृप ।
 वाराहेण तु पञ्चासान् सप्त वै याकुनेन तु ॥ ६ ॥ मासानष्टौ
 पार्पतेन शौरवेण नव प्रभो । गवयस्य तु मासेन दक्षिः स्याद्दश-
 मासिकौ ॥ ७ ॥ मांसनैकादशप्रीतिः पितॄणां माहिषिण तु ।
 गव्यं दत्ते आहने तु सम्यत्स्वरमिहोच्यते ॥ ८ ॥ यथा गव्यं तथा
 भुक्तं पायसं सर्पिषा सह । वाघ्रीणस्य मासेन द्वादश-
 वाधिकौ ॥ ९ ॥ आनन्द्याव भवेद्दत्तं खड्गिमांसं पितृक्षये ।
 कालशकच्च लोहहृद्याप्यानस्यां जाग उच्यते ॥ १० ॥ गाथायाप्यत्र
 गायन्ती पितृगीता बुधिष्ठिर । सनत्कुमारो भगवान् पुरा
 नम्यस्यमाधत ॥ ११ ॥ अपि नः स कुले जायात् यो नो दत्त-
 तयोदर्थो । मघासु सर्पिः संयुक्तं पायसं दक्षिणावने ॥ १२ ॥
 अजेन वापि कौहेन मघास्त्रैव यतव्रतः । इस्तिष्ठायासु विधिवत्
 कर्मव्यञ्जनवीजितं ॥ १३ ॥ एष्टव्या वज्रवः पुत्रा दद्याप्येको गवां
 ब्रजेत् । दत्तासौ प्रयितो लोकैश्चक्ष्यकरणो वटः ॥ १४ ॥ आपो
 मूत्रं फलं मांसमन्नञ्चापि पितृक्षये । यत् किञ्चित् मधुसंमिश्रं
 तदानम्याव कल्पते ॥ १५ ॥

इत्यनुशासनपर्वणि आनुशासनिकपर्वणि दानवर्णनकल्पे

आहकल्पे अष्टाशीतोऽध्यायः ॥ ८८ ॥

भीष्म उवाच । यमस्तु वानि आह्वानि प्रोवाच यथविन्दे ।
 तानि मे शृणु काम्यानि नक्षत्रेषु पृथक् पृथक् ॥ १ ॥ आहं कः
 कृतिकावोगे कुर्वीत सततं नरः । अमीनाघाव आपत्तो बभूव
 विगतज्वरः ॥ २ ॥ अपत्यकामो रोहिण्यां तैजस्कामो ज्योतिषे ।
 क्रूरकर्मा ददृच्छाहमाद्र्यां मानवो भवेत् ॥ ३ ॥ कृषिभागी
 अवेक्ष्यतः कुर्वन् आहं पुनर्वसौ । पुष्टिकामोऽथ पुष्येण आह-
 नीकैत मानवः ॥ ४ ॥ अश्लेषायां ददत् आहं वीरान् पुत्रान्
 प्रजायते । आतीनान्तु भवेच्छ्रेष्ठो मघासु आहमावपन् ॥ ५ ॥
 फल्गुनीषु ददत् आहं सुभगः आहरो भवेत् । अपत्यभागुत्त-
 रासु हस्तेन फल्गुभाग्भवेत् ॥ ६ ॥ चित्रायान्तु ददत् आहं
 लभेद्रूपवतः सुतान् । स्वातियोगे पितृनष्टे वाणिज्यमुपजीवति
 ॥ ७ ॥ वज्रपुत्रो विषाखासु पुत्रमीहन् भवेत्नरः । अनुराधासु
 कुर्वाणो राजचक्रं प्रवर्त्तयेत् ॥ ८ ॥ आधिपत्यं वज्रेश्वरतरो ज्येष्ठा-
 यामपवर्जयेत् । नरः कुरुकुलयेष्ठ अहाहमपुरःसरः ॥ ९ ॥
 मूलोत्तारोऽयमर्च्यत यमोऽपादासु चोत्तमं । उत्तरासु त्रिपादासु
 वीतथोकश्चरेन्नहीं ॥ १० ॥ आहं त्वभिजिता कुर्वन् विद्यां श्रेष्ठा-
 मवाप्नुवात् । अवधे तु ददृच्छाहं प्रेत्य गच्छेत् सुसहस्रिं ॥ ११ ॥
 राज्यभागी धनिष्ठायां भवेत नियतं नरः । नक्षत्रे वासुणे कुर्वन्
 भिषक्सिद्धिमवाप्नुवात् ॥ १२ ॥ पूर्वप्रोष्ठपदाः कुर्वन् बहून्
 विन्दत्यजाविकान् । उत्तरासु प्रकुर्वाणो विन्दते गाः सहस्रशः
 ॥ १३ ॥ वज्रकुप्यङ्गतं वित्तं विन्दते देवतीं श्रितः । अश्विनीष्व-
 ख्यान् विन्देत भरणीष्वायुश्चोत्तमं ॥ १४ ॥ इमं आहविधिं श्रुत्वा
 यथविन्दुस्तथाकरोत् । अश्विनीनाजयश्चापि महीं सोऽनुषयाच
 च ॥ १५ ॥

इत्यनुशासनपर्वणि आनुशासनिकपर्वणि दानधर्मकथने

आहकल्पे जननवतोऽध्यायः ॥ ८८ ॥

युधिष्ठिर उवाच । कीदृशेभ्यः प्रदातव्यं भवेच्छ्रावः पिता-
 नह । दिजेभ्यः कुरुगार्ह्यं तन्मे व्याख्यातुमर्हसि ॥ १ ॥
 भीष्म उवाच । ब्राह्मणान् परीक्षेत क्षत्रियो दानधर्मवित् ।
 दैवे कर्मणि पित्रे तु स्यादमाहुः परीक्षणं ॥ २ ॥ देवताः पूज्य-
 न्तीह देवेनैवेह तेजसा । उपेत्य तस्माद्देवैः सर्वस्यो दापयि-
 न्नरः ॥ ३ ॥ आहं त्वय महाराज परीक्षीद्ब्राह्मणान् पुत्रः ।
 कुलमीलवरोऽप्यैर्वैद्यवाभिजनेन च ॥ ४ ॥ तेषामन्ये पङ्क्तिदूपा-
 स्तथान्ये पङ्क्तिपावनाः । अपाङ्क्तैवास्तु ये राजन् कौर्त्तवि-
 श्यामि तान् शृणु ॥ ५ ॥ कितवो भृगुहा यक्ष्मी पशुपालो निरा-
 कृतिः । ग्रामप्रेष्ठो वाह्ये पिको गायनः सर्वविक्रयी ॥ ६ ॥ आगार-
 दाही गरदः कुण्डाभी नीमविक्रयी । सामुद्रिको राजभृतस्तैलिकः
 कूटकारकः ॥ ७ ॥ पित्रा विवदमानश्च यस्य चोपपत्तिर्गृहे ।
 अभिषस्तस्तथा स्तेनः पितृन् यद्योपजीवति ॥ ८ ॥ पर्वकारश्च
 सूची च मित्रधृक् पारदारिकः । अप्रतानामुपायायः काण्डपृष्ट-
 स्तथैव च ॥ ९ ॥ श्वभिश्च यः परिक्रामेद्वयः शुना दष्ट एव
 परिवर्त्तिश्च यश्च स्याद्दूयस्त्रां गुरुतल्पगः ॥ १० ॥ कुर्यान्नवी
 द्विपलको नक्षत्रैर्वय जीवति ॥ ११ ॥ ईदृशैर्वाश्रमैर्गुणैर्मवाहृत्तो-
 यैर्युधिष्ठिर । रक्षांसि गच्छन्ते हव्यमित्याह्वर्गश्च रादिनः ॥ १२ ॥
 आहं भुक्त्वा जघीयीत वृषलोतल्पगश्च यः । पुरीषे तस्य तं
 मांसं पितरस्तस्य धीरते ॥ १३ ॥ नीमविक्रयिणे विष्ठा भिषके
 पूयणोणितं । नष्टं द्विपलके दत्तमप्रतिष्ठश्च पादेषु ॥ १४ ॥ दत्त-
 वाणिज्यके दत्तं नैह नागुग्रतद्भवित् । भस्मनीयं दत्तं हव्यं तथा
 यौनर्भवे दिजे ॥ १५ ॥ ये तु धर्मव्यपेतेषु चारित्र्यापगतेषु च ।
 हव्यं कथ्यं प्रयच्छन्ति तेषां तत् प्रेत्य नश्यति ॥ १६ ॥ ज्ञानपूर्वस्तु
 ये तेभ्यः प्रयच्छन्तस्तत्पुत्रदयः । पूरीषं भुञ्जते तस्य पितरः प्रेत्य
 निश्चयः ॥ १७ ॥ एतानि यान् विजानीयादपाङ्क्तैवान् दिक्षा-

धनम् । शूराणामुपदेयश्च ये कुर्वन्त्यस्ययेतवः ॥ १८ ॥ अष्टि-
 क्राणः सतं यण्डः शिखी वारत् प्रपद्यति । पङ्कजां समुप-
 विष्टाणां तावदूयते नृप ॥ १९ ॥ यदेष्टितमिरा मुहूर्त्ते बहु-
 मुहूर्त्ते दक्षिणामुखः । सोमान्तकथं यदुमुहूर्त्ते सर्वं विद्यात्तदा-
 सुरं ॥ २० ॥ यस्म्यता च यद्वत्तं यच्च यदाविवर्जितं । सर्वं
 तदसुरेन्द्राय ब्रह्मा भागमकल्पयन् ॥ २१ ॥ श्वानश्च पङ्क्ति-
 दूपाश्च नावेक्षीरन् कवचम् । तस्मात् परित्यजेत् दद्यात् तिळांश्चा-
 न्यवकीरयेत् ॥ २२ ॥ तिलैर्विरचितं यादं कृतं क्रीधवर्धन च ।
 यातुधानाः पिशाचाश्च विप्रकृम्यन्ति तद्विः ॥ २३ ॥ यदाहृत्को
 यायतः पङ्कजां मुष्मानाननुपश्यति । तावत् फलादुभयं यति
 दातारं तस्य वालियं ॥ २४ ॥ इमे तु भरतघेष्ठ विज्ञेया पङ्क्ति-
 पावनाः । ये क्षतस्तान् प्रवक्ष्यामि परीक्षस्वैह तान् दिजान् ॥ २५ ॥
 विद्यावेदव्रतघ्राता ब्राह्मणाः सर्व एव हि । सदाचार पराक्षैव
 विज्ञेयाः सर्वपावनाः ॥ २६ ॥ पाङ्क्तेयास्तु प्रवक्ष्यामि ज्ञेयास्ते
 पङ्क्तिपावनाः । त्रिणाचिकेतः पञ्चामिच्छिस्तुपर्णः पङ्कजवित्
 ॥ २७ ॥ ब्रह्मदेयानुसन्तानश्चन्द्रो गो वधश्चामगः । मातापित्रो-
 र्यश्च वधः श्रोत्रियो दण्डपुरुषः ॥ २८ ॥ ऋतुकाक्षाभिगामी च
 धर्मपत्नीषु वः सदा । वेदविद्याव्रतघ्रातो विप्रः पङ्क्तिं पुना-
 ल्युत ॥ २९ ॥ यथर्वशिरसोऽध्येता ब्रह्मचारी यतव्रतः । सत्य-
 बाही धर्मयौक्तः स्वकर्मनिरतश्च यः ॥ ३० ॥ ये च पुण्येषु तीर्थेषु
 यभिधिककृतयमाः । मस्तिषु च समन्तेषु भवत्यवभक्ष्यताः ॥ ३१ ॥
 अन्नोषणा श्वपलाः क्षान्ता दान्ता जितेन्द्रियाः । सर्वभूतहिता
 ये च स्वाज्ञेक्षेतास्त्रिमन्त्रयैत् ॥ ३२ ॥ एतेषु दत्तमच्यमेते वै
 पङ्क्तिपावनाः । इमेऽपरे महाभागा विज्ञेयाः पङ्क्तिपावनाः
 ॥ ३३ ॥ यतयो मोक्षधर्मज्ञा योगाः सुचरितारताः । ये वेति-
 शार्सं प्रवताः यावयन्ति दिक्षीत्तमान् ॥ ३४ ॥ ये च भाष्यविदः

केचिद् येष व्याकरणे रताः । अधीयते पुराणं वै धर्मशास्त्रा-
 ण्यथापि च ॥ ३५ ॥ अधीत्य च ब्रह्मान्यायं विधिवत्तस्य कारिणः ।
 उपपन्नो गुरुकुले सत्यवादी सहस्रहः ॥ ३६ ॥ अग्र्याः सर्वेषु वेदेषु
 सर्वप्रवचनेषु च । यावदिते प्रपश्यन्ति पङ्क्तास्तावत् पुनन्युत
 ॥ ३७ ॥ ततो हि पावनात् पङ्क्त्याः पङ्क्तिपावनस्यते ।
 क्रोधाद्वैद्यतीयाश्च पावयेदिक एव हि । ब्रह्मदेवानुसस्तान इति
 ब्रह्मविदो विदुः ॥ ३८ ॥ अपङ्क्तिगनुपाध्यायः च वेद्यासनं
 ब्रजेत् । ऋत्विग्भिरननुयातः पङ्क्त्या हरति दुष्कृतं ॥ ३९ ॥
 अथ चेत् वेदवित् सर्वैः पङ्क्तिदोषैर्विबलितः । न च स्यात्
 पतितो राजन् पङ्क्तिपावन एव सः ॥ ४० ॥ तस्मात् सर्वं प्रय-
 त्नेन परीक्ष्यामन्ययेत् द्विजान् । स्वकर्म्मनिरतानन्यान् कुले जातान्
 वज्रश्रुतान् ॥ ४१ ॥ यस्य मित्रप्रधानानि यादवानि च हवींषि
 च । न प्रीणाति पितृन् देवान् स्वर्गञ्च न स गच्छति ॥ ४२ ॥
 यस्य याद्वे कुसते स्रज्जतानि न देवयानेन पथा स याति । स वै
 मुक्ताः पिप्पलं वस्त्रमाहा सर्गाक्लोकाश्चरते याद्वमितः ॥ ४३ ॥
 तस्मान्मित्रं याद्वहन्नाद्रिधीत दद्यान्मित्रेभ्यः संग्रहायं सनानि ।
 यन्मन्यते नैव यत्तुं न मित्रं तं मध्यस्थं भोजयेद्व्यकथ्ये ॥ ४४ ॥
 यद्योषधे वीजमुत्रं न रोहेन वा बप्ता प्राप्नुवाहीजभागं । एवं
 यावत् भुक्तमनर्हमानेन चेद् नासुत्रं प्रजं ददाति ॥ ४५ ॥ ब्राह्मणो
 ज्ञमधीवान्स्त्रुणान्निरिव शान्यति । तस्मै याद्वं न दातव्यं न
 हि भक्षनि ह्वते ॥ ४६ ॥ सञ्जो जनी नाम पिपाचदक्षिणा सा
 नैव देवान् पितृनुपैति । इहैव सा भ्राम्यति होनपुण्या याका-
 न्तरे गौरिव मष्टवत्सा ॥ ४७ ॥ यथाज्ञो शान्ते वृत्तमाजुहोति
 तस्मै देवान् पितृनुपैति । तथा दत्तं नर्त्तने गावने च दाद्यामृते
 दक्षिणामावृणोति ॥ ४८ ॥ उभो दिनस्ति न भुनक्ति चैषा वा
 चानृते दक्षिणा दीयते वै । याचातिनो गर्हितेया पतन्ती तेषां

मेतान् पातयेद्देवयानात् ॥ ४८ ॥ अघीर्षां समये निशं ये वरणि
युधिष्ठिर । निशिताः सर्वधर्मशास्त्रान् देवा ब्राह्मणान् विदुः
॥ ५० ॥ स्वाध्यायनिष्ठा ऋषयो ज्ञाननिष्ठास्तथैव च । तपो-
निष्ठाश्च बौद्धव्याः कर्मनिष्ठाश्च भारत ॥ ५१ ॥ कव्यानि ज्ञान-
निष्ठेभ्यः प्रतिष्ठाप्यानि भारत । तत्र ये ब्राह्मणान् केचिन्न निन्दन्ति
हि ते नराः ॥ ५२ ॥ ये तु निन्दन्ति जल्पेभु न तान् याहेह
भोजयेत् । ब्राह्मणा निन्दिता राजन् हनुस्त्रैपुत्यं कुर्व ॥ ५३ ॥
वैखानसानां वचननघीर्षां यूयते नृप । दूरादेव परीक्षित
ब्राह्मणान् वेदपारमान् ॥ ५४ ॥ प्रियो वा यदि वा देशस्थो यान्
आहमावप्रेत् । बः सहस्रं सहस्राणां भोजयेदन्ताम्वरः । एक-
स्यान्मन्त्रित् प्रीतः सर्वानहंति भारत ॥ ५५ ॥

इत्यनुयासनपर्वणि चतुष्पादनिकपर्वणि दानधर्मकवने

नवतितमोऽध्यायः ॥ ८० ॥

युधिष्ठिर उवाच । केन सकृत्पितं आहं तस्मिन् काले किमा-
त्मकं । शृण्वद्विरसके काले मुनिना कतरेण वा ॥ १ ॥ कानि
आहानि वर्ज्यानि कानि मूलफलानि च । धान्यजात्यश्च का
वर्ज्यास्तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ २ -

भीष्म उवाच । यथा आहं संप्रवृत्तं यस्मिन्काले वदात्मकं ।
येन सकृत्पितृवै तन्मे शृणु जनाधिप ॥ ३ ॥ स्वावशुवोऽत्रिः
कोरव्य परमर्षिः प्रतापवान् । तस्य वंशे महाराज इत्तात्रेव
इति श्रुतः ॥ ४ ॥ इत्तात्रेयस्य पुत्रोऽभून्निर्मिर्मान तपोधनः ।
निजेशायभवत् पुत्रः सोमाश्रम विद्या वृतः ॥ ५ ॥ पूर्णं वर्ष-
सहस्रांशे च कृत्वा दुष्करं तपः । काशधर्मपरीतात्मा निषर्गं
चतुर्पातः ॥ ६ ॥ निमित्तु कृत्वा योयानि विधिदृष्टेन कर्मणा ।

सन्तापमगमतीर्षं पुत्रशोकपरायणः ॥ ७ ॥ अथ कृत्वोपहास्यादि
 चतुर्दशान् मन्त्रानतिः । तमेव गणवच्छोकं विरात्रे प्रत्यबुध्यत ॥ ८ ॥
 तस्यासीत् प्रतिबुद्धस्य शोकेन व्यथितात्मनः । मनः संहृत्य विप्र
 बुद्धिविस्तारगामिनी ॥ ९ ॥ ततः संहृतयामास आह्वयकम्
 समाहितः । यानि तस्यैव भोज्यानि मूत्राणि च फलानि च ॥ १० ॥
 उक्तानि यानि चान्दानि यानि चैष्टानि तस्य च ॥ ११ ॥ सर्वानि
 मनसा विनिश्चित्य तपोधन ॥ ११ ॥ समावृत्या मन्त्रप्राप्ती निग्रा-
 नानाथ पूजितान् । दक्षिणा वस्तिकाः सर्वा वृषीः स्वयमद्या-
 करोत् ॥ १२ ॥ सप्त विप्रास्ततोऽभ्येत्य युगपत् ससुपानवत्
 ऋते च लवणं भीक्ष्यं श्यामाकान् ददौ प्रभुः ॥ १३ ॥
 प्रास्ततो दर्भा विष्टरेषु निवेशिताः । पादयोश्च वि-
 तन्मसुपमुक्षते ॥ १४ ॥ कृत्वा च दक्षिणाग्रान् वै दर्भान्
 शुचिः । प्रददौ यीमतः पिण्डान् नामगोत्रमुदाहरन् ॥ १५ ॥
 तत् कृत्वा स मुनियेष्टो धर्मसङ्करमात्मनः । पश्चात्तापेन
 तप्यमानोऽभ्यविव्रत ॥ १६ ॥ अकृतं मुनिभिः पूर्वं किं
 मनुष्ठितं । कथं नु शापेन न मां दद्वेयुर्ब्राह्मणा इति ॥ १७ ॥
 ततः स चिन्तयामास वंशकर्तारमात्मनः । ध्यातमात्रस्तथा रात्रि-
 राजगाम तपोधन ॥ १८ ॥ अथात्रिस्तं तथा दृष्ट्वा पुत्रशोकेन
 कषितं । अश्रमाश्वासयामास वाग्भिरिष्टाभिरव्ययः ॥ १९ ॥
 निमेषसङ्क्षिप्तस्तेऽयं पितृयज्ञस्तपोधन । मा ते भूद्धोः पूर्वदृष्टो
 धर्मोऽयं ब्रह्मणा स्वयं ॥ २० ॥ सोऽयं स्वयम्बुविहितो धर्मः
 सङ्क्षिप्तस्त्वया । ऋते स्वयम्बुवः कोऽन्यः आहोऽयं विधिना-
 हरेत् ॥ २१ ॥ अथाप्याख्यामि ते पुत्र आहोऽयं विधिसुत्तमं ।
 स्वयम्बुविहितं पुत्र तत् कुरुष्व निबोध मे ॥ २२ ॥ कृत्वाभ्यो
 करणं पूर्वं मन्त्रपूर्वं तपोधन । ततोऽनघी च सोमाच्च वरुणाच्च
 नित्यशः ॥ २३ ॥ विश्वेदेवाश्च यी नित्यं पितृभिः सह गोचराः

४२४ अक्षरम् ।

MAHABHARATAM

ANUCASANA PARVA

TEXT

PUBLISHED AND PRINTED GRATIS

BY

PRATAP CHANDRA KOL, C. I. E.

BEHAR.

श्रीमहाभारतम् ।

श्रीमद्भगवद्गीतासहितम् ।

अनुशासनपर्वम् ।

सि, आर, इ, सपाधिधारिणा

राजः श्रीमतापचन्द्रेण

प्रकाशितम्

मूल्यं विना वितोर्णम् ।

"सर्वमथादादिभगवन्ना मुच्यते कियमथोदय"

कलिकाता बीरुन् ट्रीटान्तर्गत

१ नं राजा मुसदास ट्रीट भारतसन्ने

बीकाबिदास डेनेन मुद्रितम् ।

प्रकाशः १८९९ ।

४३१ अक्षरम् ।

तेजः सङ्कल्पिता भागाः स्वयमेव स्वयम्भुवा ॥ २४ ॥ स्तोतव्या
 वैव पृथिवी निवापस्येह धारिणी । वैष्णवी काम्पवी चेति
 तत्रैवेहास्येति च ॥ २५ ॥ उदकानवने चैव स्तोतव्यो वदन्तो
 विभुः । ततोऽन्विचैव सोमस्य प्राप्याद्या विहतेऽनव ॥ २६ ॥
 देवास्तु पितरो नाम निर्मिता ये स्वयम्भुवा । उद्यापा ये महा-
 भागास्तेषां भागः प्रकल्पितः ॥ २७ ॥ ते आदेनार्च्यमाना वै
 विमुच्यन्ते हि किल्बिषात् । सप्तकः पितृवंशस्तु पूर्वदृष्टः स्वयम्भुवा
 ॥ २८ ॥ विश्वे चान्निमुखा देवाः सङ्क्राताः पूज्येव ते । तेषां
 नामानि वक्ष्यामि भागार्हणां महात्मनाम् ॥ २९ ॥ बलं धृति-
 र्विपासा च पुण्यकृत् पावनस्तथा । पार्थिवेमासमूहस्य दिव्य-
 सानुस्यैव च ॥ ३० ॥ विवस्वान् वीर्यवान् क्षीमान् कीर्तिमान्
 कृत एव च । जितात्मा मुनिवीर्यस्य दीप्ररोमा भयङ्करः ॥ ३१ ॥
 अनुकर्मा प्रतीतस्य प्रदाताबांशुमांस्तथा । पैलाभः परमः क्रोधी
 धीरोष्णी भूपतिस्तथा ॥ ३२ ॥ सज्जो वज्जी वरी चैव विश्वेदेवाः
 सनातनाः । विद्युदर्क्षाः सोमवर्चाः सूर्य्यशीघ्रेति नामतः ॥ ३३ ॥
 सोमपः सूर्य्यसावित्री दत्तात्मा पुण्डरीयकः । उष्णीनाभो नभो-
 दस्य विश्वायुर्दीप्तिरेव च ॥ ३४ ॥ समूहः सुरेशस्य व्योमरिः
 यङ्करो भवः । ईशः कर्ता कृतिर्ह्यसौ भुवनो दिव्यकर्मकृत् ॥ ३५ ॥
 गणितः पञ्चवीर्यस्य प्रादित्यो रश्मिवांस्तथा । सप्तकृत् सोम-
 वर्चाश्च विश्वकृत् कविरेव च ॥ ३६ ॥ अनुगोप्ता सुगोप्ता च नम्रा
 चेष्टार एव च । कीर्तितास्ते महाभागः काशस्य गतिगोचराः
 ॥ ३७ ॥ अत्रादेवानि चान्यानि कोद्वाः पुनकास्तथा । हिङ्गु-
 द्रव्येषु याकेषु पलाशेषु जडान् तथा ॥ ३८ ॥ श्रीभास्वनः कोवि-
 दारस्तथा यक्षनकादवः । कुमाण्डलात्यन्तातुल्यं कथं जडस्यमेव
 च ॥ ३९ ॥ ग्राम्यवाराहमांसस्य यच्च वामोक्षितं भवेत् । कृत्वा-
 जाजीविहस्यैव गीतपात्री तत्रैव च ॥ ४० ॥ अनुशास्यस्तथा

वर्ज्या इह शृङ्गाटकानि च । वर्ज्यैश्चवर्णं सर्वं तथा जम्बुफल्गानि
च ॥ ४१ ॥ अत्रहृतपितृदत्तं तथा याज्ञेयं वर्जयेत् । निवापे
हव्यकथ्ये वा गृहितञ्च सुदर्शनम् ॥ ४२ ॥ पितरश्च हि देवाश्च
नाभिनन्दन्ति तद्विधिः । चाण्डालश्चपक्षोऽप्यर्ज्यो निवापे समुप-
स्थिते ॥ ४३ ॥ कापः पितृणां कुष्ठौ वा पतितौ ब्रह्महापि वा ।
सङ्गीर्णयोनिर्निप्रयः सस्वनी पतितस्तथाः । वर्जनीया दुर्भेदेते
निवापे समुपस्थिते ॥ ४४ ॥ द्रव्यवक्त्रा भगवान् स्वर्गंश्चानन्दयि-
पुरा । पितामहसभां दिव्यां जगामातिस्तपोधनः ॥ ४५ ॥

द्रव्यनुद्यासनपर्वणि आनुशामनिकपर्वणि याहधर्माकथने
एकनवतोऽध्यायः ॥ ८१ ॥

भीष्म उवाच । तथा निमो प्रवृत्ते तु सर्व एव महर्षयः ।
पितृयज्ञस्तु कुर्वन्ति विधिदृष्टेन कर्मणा ॥ १ ॥ ऋषयो धर्मा-
नित्यास्तु कृत्वा निवप नान्यतः । तर्पणद्वयाकर्त्तुं तीर्थान्भीभि-
र्यतव्रतः ॥ २ ॥ निवापैर्दीयमानैश्च चातुर्वर्णेन भारत । तपितः
पितरो देवास्तत्रान्नं जरयन्ति वै ॥ ३ ॥ सङ्गीर्णैरभिहन्यन्ते
देवाः पितृभिः सह । सोममेवाभ्यपद्यन्त तदा ह्यन्नाभिपीडिताः
॥ ४ ॥ तैःश्रुवन् सोममावाप्य पितरो जीर्णपीडिताः । निवापा-
न्नेन पीडिताः श्रेयो नोऽत्र विधीयताम् ॥ ५ ॥ तान् सोमः
प्रत्युवाचाश्च श्रेयश्चेदोषितं सुराः । स्वयन्मुमदन् यात स वः
श्रेयोऽभिधास्यति ॥ ६ ॥ ते सोमवचनाद्देवाः पितृभिः सह भारता
मेरुशृङ्गे समासीनं पितामहमुपागमन् ॥ ७ ॥

पितर ऊचुः । निवापान्नेन भगवन् भूयः पीडितामहे वक्षम् ।
प्रसाहं कुरु नो देव श्रेयो नः संविधीयताम् ॥ ८ ॥ इति तेषां
वचः श्रुत्वा स्वयन्भुरिदमब्रवीत् । एष मे पार्ष्वतो वज्रिर्यमश्छेदो
विधास्यत् ॥ ९ ॥

१० अग्निहोत्रम् । संहितास्तात भीष्मानी निवापे समुपस्थिते ।
 अरयिष्यन् चाप्यन्नं मया मावे न संशयः ॥ १० ॥ एतत् शुक्ल
 ह्यु पितरस्ततस्ते विस्वराभवन् । एतस्मात् कारणाच्चान्नैः प्राक्
 तावद्दीयते नृप ॥ ११ ॥ निवपे चाग्निपूर्वं वै निवापे पुरुषर्षभ ।
 न ब्रह्मराक्षसास्तै वै निवापं धर्षयन्त्यतः ॥ १२ ॥ रक्षांसि चाप-
 यन्तस्ते स्थिते देवे दृताग्रजे । पूर्वं पिण्डं पितुर्देयात् ततो दद्यात्
 पितामहे ॥ १३ ॥ प्रपितामहाय च तत एव आहविधिः क्षुतः ।
 भूयाच्छान्ने च सावित्रीं पिण्डे पिण्डे समाहितः ॥ १४ ॥ सोमा-
 धेति च वक्तव्यं तथा पित्रभतेति च । रजस्वला च या नारी
 व्यङ्गिना कर्षणीय या । निवापे नोपतिष्ठेत् संग्राह्या नाव्य-
 वंशजा ॥ १५ ॥ जलं प्रतरमाणाय कौन्तिधत् पितामहान् । नदी-
 मासाय कुर्वीत पितृणां पिण्डतर्पणम् ॥ १६ ॥ पूर्वं स्ववंशजा-
 नान्तु कृत्वा हि तर्पणं पुनः । सङ्कृतमव्यस्यिष्यतीति ततो दद्यात्
 जलाश्लिन्म् ॥ १७ ॥ कल्पापमो धुमेनाथ युक्तेन तरतो जलम् ।
 पितरोऽभिलपन्ते वै नात्र ह्याप्यधिरोक्षिताः ॥ १८ ॥ सदा नावि-
 जलं तक्षाः प्रयच्छन्ति समाहिताः । मानाद्वै कृशपक्षस्य कुर्वा-
 निर्वपणानि वै ॥ १९ ॥ पश्चिरायुस्तथा वीर्यं औदैव पित्र-
 भक्तिः । पितामहः पुलस्त्यश्च वशिष्ठः पुलहस्तथा ॥ २० ॥
 पश्चिराय क्रतुश्चैव कश्यपश्च महावृषिः । एते कुरुकुलप्रेष्ठे महा-
 योगीश्वराः क्षृताः ॥ २१ ॥ एते च पितरो राजन्नेव आहविधिः
 परः । प्रेतास्तु पिण्डमव्यस्यन्त्यन्ते तेन कर्मणा ॥ २२ ॥
 इत्येषा पुरुषेष्ठ आहोत्पत्तिर्यथागमम् । व्याख्याता पूर्वभिदिष्टा
 हानं वक्ष्याम्यतः परम् ॥ २३ ॥

इत्यनुशासनपर्वणि आनुशामनिकपर्वणि आहकल्ये

॥ दिनवर्गाध्यायः ॥ २२ ॥

युधिष्ठिर उवाच । दिवातयो व्रतोपेता वदितो वदितुं
युक्तः । यत्नं ब्राह्मणकामाव कथमेतत् पितानह ॥ १ ॥

भीष्म उवाच । अवेदोक्तव्रताथैव भुञ्जानाः क्षानकारणे ।
वेदोक्तेषु तु भुञ्जाना व्रतक्षुप्ता युधिष्ठिर ॥ २ ॥

युधिष्ठिर उवाच । यदिदं तप इत्याहुस्तपवाचं युञ्जन्मनाः ।
तपः स्यादितदेवेह तपोऽप्यहपि किं भवेत् ॥ ३ ॥

भीष्म उवाच । मातार्हमाखोपवासाद्यस्तपो मन्यते जनः ।
आत्मतन्मोपवाती यो न तपस्वी न धर्मवित् ॥ ४ ॥ त्यागश्च
यामि दम्यतिः शिष्यते तप उत्तमम् । सदोपवासी च भवेद्ब्रह्म-
चारी तथैव च ॥ ५ ॥ मुनिश्च स्यात् सदा विप्रो वेदाथैव सदा
जपेत् । कुटुम्बिको धर्मकामः सदास्त्वच मानवः ॥ ६ ॥ यमो-
साथी सदा च स्यात् पवित्रश्च सदा पठेत् । ऋतवादी सदा च
स्यात् नियतश्च सदा भवेत् ॥ ७ ॥ विषयाथी सदा च स्यात् सदा
सैवातिथिप्रियः । यमताथी सदा च स्यात् पवित्री च सदा
भवेत् ॥ ८ ॥

युधिष्ठिर उवाच । कथं सदोपवासी स्यात् व्रतचारी
पार्थिव । विषयाथी कथञ्च स्यात् कथं सैवातिथिप्रियः ॥ ८ ॥

भीष्म उवाच । अन्तरा सायमायञ्च प्रातरागञ्च यो नरः ।
सदोपवासी भवति यो न भुङ्क्तेऽन्तरा पुनः ॥ १० ॥ माखो
गच्छन् ब्रह्मचारी ऋतो भवति सैव च । ऋतवादी सदा च
स्यात् दानशीलस्तु मानवः ॥ ११ ॥ यमश्च वन् ब्रह्मार्मायममासाथी
भवत्युत । दानं ददत् पवित्री स्यादस्त्वच दिवास्वपन् ॥ १२ ॥
अत्यातिथिषु यो भुङ्क्ते भुक्तवत्स नरः सदा । यमत्तं केवलं
भुङ्क्त इति विधिं युधिष्ठिर ॥ १३ ॥ यभुक्तवत्स नास्ति
ब्राह्मणेषु तु यो नरः । यभोजनेन तेनास्य जितः स्वर्गो भवत्युत
॥ १४ ॥ द्विवेधश्च पितृभ्यश्च संव्रितेभ्यस्तथैव च । यमप्रियाभि

की भुङ्क्ते तवाङ्गविषयामिनम् ॥ १५ ॥ तेषां लोकाः सुखमन्ताः
कर्मैः ब्रह्मणः कृताः । उच्यन्ति तांश्च परमो गन्धर्वो जनाधिपः
॥ १६ ॥ इव ताति बिभिः सर्वां पितृमित्रोपभुङ्क्ते । रमन्ते पुत्र-
पौत्रेण तेषां गतिरनुमता ॥ १७ ॥

बुधिष्ठिर उवाच । ब्राह्मणेभ्यः प्रयच्छन्ति दानानि विवि-
धानि च । दातृप्रतिग्रहीतौ चो विप्रैः पितृमह ॥ १८ ॥

भीम उवाच । साधोऽयं प्रतिग्रहीयात् तथैवाभाधुतो दिजः ।
युणवत्पत्न्यदोषः स्यात् निर्गुणे तु निमज्जति ॥ १९ ॥ अत्रापुदा-
चरस्त्रीममिति हासं पुरातनम् । वृषादर्भश्च सम्पादं सप्तर्षीणाञ्च
भारत ॥ २० ॥ कच्छपोऽत्रिर्विप्रिष्ठश्च भरद्वाजोऽथ गौतमः ।
निष्ठाभितो जमदग्निः साध्वी चैवाप्यरुन्धती ॥ २१ ॥ सर्वेषामथ
तेषाम्नु गच्छाभूत् कर्मकारिका ॥ २२ ॥ शूद्रः पशुसखश्चैव भर्ता
चाख्या बभूव ह । ते च सर्वे तपस्तप्तः पुरा चिरुर्महीमिमाम्
॥ २३ ॥ समाधिजोपधिचन्तो ब्रह्मलोकं समातनम् । प्रथमभव-
द्वावृष्टिर्नृहती कुतनन्दन ॥ २४ ॥ कच्छप्राणोऽभवत्तत्र लोको-
ऽयं वै सुधान्वितः ॥ २५ ॥ कश्चिद्विद्व पुरा यत्रैवैवेन विवि-
द्यमुना । इच्छितार्थोऽथ कृत्स्निगृभ्यो हस्तः पुत्रः पुरा किञ्च ॥ २६ ॥
अजिन् काले तु सीत्यायुर्द्विष्टान्तमगतः प्रभुः । ते तं सुधाभि-
कृताः पर्विवाधोपतस्त्रिरे ॥ २७ ॥ दाज्यात्मजमहो वृद्धा
गतासुहृदिभक्तमाः । अपचन्त तदा स्वाद्यां सुधातीः किञ्च
भारत ॥ २८ ॥ निरुद्धे नर्तकलोकोज्जिन् नात्मानस्ये परीक्षकः ।
कच्छामापेक्षिरे वृत्तिमकहेतोस्तपस्विनः ॥ २९ ॥ अटमानोऽथ
ताज्यानि पचमानाश्चोपतिः । राजा यैव्यो वृषादर्भिः क्लिष्ट-
मानान् ददर्श ह ॥ ३० ॥

वृषादर्भिरुवाच । प्रतिग्रहस्तारयति पुष्टिर्न प्रतिग्रहताम् ।
नवि बहिष्यते वित्तं तत् शृणुध्वं तपोधनाः ॥ ३१ ॥ प्रियो हि

मे ब्राह्मणो याकमानो दद्याम्यहं वोऽश्वतरीसहस्रम् । एकीकृतः
 सवृषाः संप्रसृताः सर्वेषां वै श्रीघ्नगाः श्वेतरोमाः ॥ ३२ ॥ कुक्ष-
 भाराननहुक्कः शतं शतान् धूर्यान् श्वेतान् सर्वशोऽहं दहामि ।
 प्रष्टोहीनां पीवरणाञ्च तावदप्या मष्टो घेनवः सुव्रताश्च ॥ ३३ ॥
 वरान् शतान् व्रीहिरसं यवांश्च रत्नं चान्यद्दुर्लभं किं ददामि ।
 नास्मिन्नभश्चे भावमेवं कुरुध्वं पुष्टाश्च वः किं प्रयच्छाम्यहं
 वै ॥ ३४ ॥

कृपय ऊचुः । राजन् प्रतिग्रही राश्यां मध्याध्याही दिशो-
 यमः । तज्जानमानः कस्मात्त्वं कुरुषि नः प्रलोभनम् ॥ ३५ ॥
 क्षेत्रं हि दैवतमिदं ब्राह्मणान् समुपायितम् । यमलो ज्ञेय
 तपसा प्रीतः प्रीणाति देवताः ॥ ३६ ॥ अज्ञापोह तयो जातु
 ब्राह्मणस्वीपजायते । तद्वाव इव निर्दृष्ट्यात् प्रायो राजप्रतिग्रहः
 ॥ ३७ ॥ कुशलं सह दानेन राजन्नस्तु सदा तव । अधिभ्यो
 दीयतां सर्वमित्युक्तान्येन ते ययुः ॥ ३८ ॥ अपक्रमेव तस्मान्म-
 तेषां महात्मनाम् । अथ हिता ययुः सर्वे वनमाहारकः ॥ ३९ ॥
 ततः प्रचोदिता राश्या वनप्रसास्य मन्त्रिणः । प्रवो-
 वोऽनुस्वराणि क्व दातुं तेषां प्रवर्जिते ॥ ४० ॥ उडुभराण्यया-
 न्यानि हेमगर्भाण्युपाहरन् । अत्यास्तेषां ततस्तानि प्रयाजितु-
 मुपाद्रवन् ॥ ४१ ॥ गुरुणीति विदिद्याश्च न पाश्चाण्यविरज्ज्वीत् ।
 न क्व हे मन्दविज्ञाना न क्व हे मन्दबुद्धयः ॥ ४२ ॥ हेमानीमानि
 जानीमः प्रतिबुद्धाः क्व जायमः । इह ज्ञेयदुपादानं प्रेत्य स्यात्
 कटुकीदयम् । अप्रतिग्राह्यमेवैतत् प्रेत्येह च सुखिषुना ॥ ४३ ॥

वशिष्ठ उवाच । यतेन निष्कं गणितं सकलेण च संमितम् ।
 तथा बहु प्रतीच्छन् वै पापिष्ठां पतते गतिम् ॥ ४४ ॥

कश्यप उवाच । यत् पृथिव्यां व्रीहियवं धिरस्यं पयसः
 स्त्रियः । सर्वं तन्मालमेकस्य न न्यादिदाञ्छमश्नरेत् ॥ ४५ ॥

भरद्वाज उवाच । उत्पन्नस्य हरोः मृतं बर्हिमानस्य बर्हिः ।

प्रार्थना परुषस्येव तस्य माता न विद्यते ॥ ४६ ॥

गौतम उवाच । न तस्मिन्ने द्रव्यमस्ति यत्किञ्चन प्रतिपूरयति ।

अमुद्रकल्पः पुरुषो न कदाचन पूर्यते ॥ ४७ ॥

विश्वामित्र उवाच । कामं कामयमानस्य यदा कामः सङ्ग-
धते । शब्देनमपरः कामस्तृणा विध्यति वाणवत् ॥ ४८ ॥

जमदग्निर्वाच । प्रतिग्रहे संयमी वै तपो धारयते ध्रुवम् ।
तदनं ब्राह्मणस्यैव कृष्यमानस्य विश्वेत् ॥ ४९ ॥

अरुन्धत्युवाच । धर्मायं मञ्जयो यो वै द्रव्यणां पञ्चसंमतः ।
तपःसङ्ग एवेह विधिष्टो द्रव्यमङ्गयात् ॥ ५० ॥

गन्धोवाच । उद्यादिना भयाद्यकादिभ्यनीमे मनेश्वराः ।
वलीयांसी दुर्वलवदिभ्यश्चमतः परम् ॥ ५१ ॥

पशुपत्युवाच । यदै धर्मे परं नास्ति ब्राह्मणास्तदनं
विदुः । विनयार्थं सुविदांरुपास्यं यथातथम् ॥ ५२ ॥

ऋषय ऊचुः । कुशलं सङ्ग दानेन तस्मै यस्य इमः प्रजाः ।
फलान्युपधिगुक्तानि य एवं न प्रयच्छति ॥ ५३ ॥

भीष्म उवाच । इत्युक्त्वा हेमगर्भाणि हित्वा तानि फलानि
वै । ऋषयो जम्भुरन्यत्र सर्वे एव धृतव्रताः ॥ ५४ ॥

मन्त्रिण ऊचुः । उपधिं शंसमानास्ते हित्वा तानि फलानि
वै । ततोऽन्येनैव गच्छन्ति विदितं तेऽस्तु पार्श्वे ॥ ५५ ॥

इत्युक्त्वा स तु मधैस्तैर्हृषादभिद्युकोप ह । तेषां वै प्रतिकर्तुञ्च
सर्वेषामगमदृष्टम् ॥ ५६ ॥ स गत्वा हवनीयिभ्यो तीव्रं नियम-

माश्रितः । कुक्काव संस्कृतैर्मन्त्रैरेकीकामाङ्गतिं दपः ॥ ५७ ॥

तस्मादग्नेः समुत्तस्थो कृत्या लोकभयहरो । तस्या नाम वृषा-
दभिर्ध्यातुधानीत्यथाकरोत् ॥ ५८ ॥ सा तस्या कालरात्रौ च कृता-

प्राणिरुपस्थिता । वृषादग्नें नरपतिं किं करोमीति चाब्रवीत् ॥ ५९ ॥

दृषाद्भिर्वाच । ऋषीणां गच्छुः समानामहन्त्यास्तव
 च । दासीभर्तुश्च दास्याश्च मनसा नाम धारय ॥ ६० ॥ आत्मा
 नामानि वैवेषां सर्वानेतान् विनाशय । विनष्टेषु तथा स्मैरं गच्छ
 ववेष्टितं तव ॥ ६१ ॥ सा तथेति प्रतिशुश्रूष यातुधानो ह्यज-
 पिणी । जगाम तदङ्गं यत्र विवेरुते महर्षयः ॥ ६२ ॥

भीष्म उवाच । अथात्रिप्रमुखा राजन् वने तस्मिन् महर्षयः ।
 व्यचरन् भक्षयन्तो वै मूलानि च फलानि च ॥ ६३ ॥ अथा-
 पञ्चान् सुपीनांघ्रपाणिपादमुखोदरम् । परिव्रजन्तं स्फुलाङ्गं परि-
 ब्राजं शुना सह ॥ ६४ ॥ अरुन्धतो तु तं दृष्ट्वा सर्वाङ्गोपचितं
 शुभम् । भवितारो भवन्तो वै नैवमित्यब्रवीद्वपौन ॥ ६५ ॥

वसिष्ठ उवाच । नैतस्येह यथास्माकमभिज्ञोऽत्रमनिर्जितम् ।
 सायं प्रातश्च होतव्यं तेन पीवाच्छुना सह ॥ ६६ ॥

अतिरुवाच । नैतस्येह यथास्माकं दुधा वीर्यं समाहृतम् ।
 कृच्छ्राधीतं प्रणष्टु तेन पीवाच्छुना सह ॥ ६७ ॥

विश्वामित्र उवाच । नैतस्येह यथास्माकं यश्च क्कास्त्रं जर-
 ह्वः । अलसः क्षुत्परो मूर्खस्तेन पीवाच्छुना सह ॥ ६८ ॥

समदमिस्त्वाच । नैतस्येह यथास्माकं भक्तमित्रमनेव च ।
 सद्विभ्यं वार्षिकं किञ्चिन्नेन पीवाच्छुना सह ॥ ६९ ॥

कश्यप उवाच । नैतस्येह यथास्माकं चत्वारश्च सद्योदराः ।
 द्विही द्विहीति भिक्षुस्ति तेन पीवाच्छुना सह ॥ ७० ॥

भरद्वाज उवाच । नैतस्येह यथास्माकं ब्रह्मवशीरचितकः ।
 शोकी भार्यापवादिन तेन पीवाच्छुना सह ॥ ७१ ॥

गौतम उवाच । नैतस्येह यथास्माकं त्रिकीर्षिवश्च राजवन् ।
 एकीकं वै त्रिवर्षीयं तेन पीवाच्छुना सह ॥ ७२ ॥

भीष्म उवाच । अथ दृष्ट्वा परिव्राट् स तान् महर्षींश्च ना
 सह । अभिगम्य यथा न्यायं पाणिस्पर्शमवाचरत् ॥ ७३ ॥ अत्रि-

अथी वने तान्नु द्युत्पतीषातकारिकाम् । अथोऽन्येन निवेद्याद्य
प्रातिष्ठन्त सहेव ते ॥ ७४ ॥ एकनिश्चयकार्याश्च व्यचरन्त वनानि
ते । आदशावः समुद्रुत्प मूलानि च फलानि च ॥ ७५ ॥ कदा-
चिद्विचरन्तस्ते वृक्षैरविरलैर्हताम् । शुचिरारिप्रमन्नीदां दृष्ट्युः
पद्मिनीं शुभाम् ॥ ७६ ॥ बालादित्यवपुःप्रस्थैः पुष्करैरुपशोभि-
ताम् । वैदूर्यैर्वर्षसदृशैः पद्मपत्रैरघातताम् ॥ ७७ ॥ नाना-
विधैश्च विहगैर्जलप्रकरसेविभिः । एकद्वाराभनार्दियां रूपतीर्षा-
मकर्हमाम् ॥ ७८ ॥ तृपादर्भिप्रयुक्ता तु कृत्या विकृतदर्शना ।
यातुधानी तु विख्याता पद्मिनीं तामरवत ॥ ७९ ॥ पशुसख-
सहायास्तु विमार्द्यं ते महर्षयः । पद्मिनीमभिजम्मुस्ते सर्वे
कृत्याभिरक्षिताम् ॥ ८० ॥ ततस्ते यातुधानीं तां दृष्ट्वा विकृत-
दर्शनाम् । स्थितां कमलिनीतीरे कृत्यामूचुर्महर्षयः ॥ ८१ ॥
एका तिष्ठसि का च त्वं तत्त्वार्थं किं प्रयोजनम् । पद्मिनीतीर-
माश्रित्य ब्रूहि त्वं किञ्चिकीर्षसि ॥ ८२ ॥

यातुधान्युवाच । यास्मि सास्मानुयोगो मे न कर्तव्यः कश्च-
न । आरक्षणीं मां पद्मिन्या विस्र सर्वे तपोधनाः ॥ ८३ ॥

ऋषय ऊचुः । सर्वे एव द्युधाताः का न चान्यत् किञ्चिदस्ति
नः । भवत्याः संमते सर्वे यज्ञीयाम विसान्युत ॥ ८४ ॥

यातुधान्युवाच । समयेन विसानीतो यज्ञीध्वं कामकारतः ।
एकीको नाम मे प्रोक्ता ततो यज्ञीत मा चिरम् ॥ ८५ ॥

भीष्म उवाच । विद्याव यातुधानीं तां कृत्यामपि वसैषिणीम् ।
अग्निः द्युधापरीताला ततो वचनमब्रवीत् ॥ ८६ ॥

अग्निरुवाच । अरात्रिरग्निः सा रात्रिर्वा नाधीते त्रिरथ
वै । अरात्रिरत्रिरित्येव नाम मे विद्धि शोभने ॥ ८७ ॥

यातुधान्युवाच । यद्योदाहृतमेतत्ते मयि नाम महाद्युते ।
दुर्वायेनेतच्छनसा गच्छादतर पद्मिनीम् ॥ ८८ ॥

वशिष्ठ उवाच । वशिष्ठोऽस्मि वशिष्ठोऽस्मि वक्षे वाचस्पतेश्वरि ।
वशिष्ठत्वाच्च वाचाच्च वशिष्ठ इति विद्धि माम् ॥ ८८ ॥

यातुधान्युवाच । नाम नैरुक्तमेतत्ते दुःखव्याध्यापिताक्षरम् ।
नैतद्वारयितुं शक्यं गच्छावतर पद्मिनीम् ॥ ८९ ॥

कश्यप उवाच । कुलं कुलञ्च कुपपः कुपपः कश्यपो हिजः ।
काश्यः काशयिकाशसादितश्चै नाम धारय ॥ ९० ॥

यातुधान्युवाच । यथोदाहृतमेतत्ते मयि नाम महाद्युते ।
दुर्हार्थमेतन्नमसा गच्छावतर पद्मिनीम् ॥ ९१ ॥

भरहाज उवाच । भरेऽसुतान् भरेऽयिथान् भरे दिवान्
भरे हिजान् । भरे भार्यामनव्याजो भरहाजोऽस्मि शोभने ॥ ९२ ॥

यातुधान्युवाच । नाम नैरुक्तमेतत्ते दुःखव्याध्यापिताक्षरम् ।
नैतद्वारयितुं शक्यं गच्छावतर पद्मिनीम् ॥ ९३ ॥

गोतम उवाच । गोदमोऽहमतोऽधूमोऽहमस्तौ समदर्शनात् ।
गोभिस्तमो समध्वस्तं जातमात्रस्य देहतः । विद्धि मां गोतमं
कृत्ये यातुधानि निबोध माम् ॥ ९४ ॥

यातुधान्युवाच । यथोदाहृतमेतत्ते मयि नाम महानुने
नैतद्वारयितुं शक्यं गच्छावतर पद्मिनीम् ॥ ९५ ॥

विश्वामित्र उवाच । विश्वे देवाश्च मे मित्रं मित्रमस्मि
गवान्तरथा । विश्वामित्रमिति श्रुतं यातुधानि निबोध
माम् ॥ ९६ ॥

यातुधान्युवाच । नाम नैरुक्तमेतत्ते दुःखव्याध्यापिताक्षरम् ।
नैतद्वारयितुं शक्यं गच्छावतर पद्मिनीम् ॥ ९७ ॥

जमदग्निरुवाच । जाजमद्यजजानेऽहं जिजाहीह जिजा-
यिषि । जमदग्निरिति श्रुतमतो मां विद्धि शोभने ॥ ९८ ॥

यातुधान्युवाच । यथोदाहृतमेतत्ते मयि नाम महानुने ।
नैतद्वारयितुं शक्यं गच्छावतर पद्मिनीम् ॥ ९९ ॥

प्रसन्नस्युवाच । शरान्धरिणीं वसुधां भर्तुं क्षिप्रान्धनन्तरम् ।
अनोऽनुरन्धती भर्तुरिति मां विद्वान्धनन्तरीम् ॥ १०१ ॥

यातुधान्युवाच । नाम नैरुक्तमेतत्ते दुःखव्याभाषिताक्षरम् ।
नैतद्वारयितुं शक्यं गच्छावतर पद्मिनीम् ॥ १०२ ॥

गच्छीवाच । वक्तुं कद्वये गच्छेति धातुमेतं प्रचक्षते ।
तेनोक्तमेतं गच्छेति विद्धि मानससन्धवे ॥ १०३ ॥

यातुधान्युवाच । नाम नैरुक्तमेतत्ते दुःखव्याभाषिताक्षरम् ।
नैतद्वारयितुं शक्यं गच्छावतर पद्मिनीम् ॥ १०४ ॥

पशुसख उवाच । पशून् रक्षामि दृष्ट्वाहं पशूनाञ्च सखा सदा ।
शौणं पशुसखित्वेयं विद्धि मामग्निसन्धवे ॥ १०५ ॥

यातुधान्युवाच । नाम नैरुक्तमेतत्ते दुःखव्याभाषिताक्षरम् ।
नैतद्वारयितुं शक्यं गच्छावतर पद्मिनीम् ॥ १०६ ॥

शुनःसख उवाच । एभिर्दत्तं यथा नाम नाहं वक्तुमिहोत्सहे ।
शुनःसखसखायं मां यातुधान्युपधारय ॥ १०७ ॥

यातुधान्युवाच । नाम नैरुक्तमेतत्ते वाक्यं सन्दिग्धवा गिरा ।
तस्मात् सकृदिदानीं त्वं ब्रूहि तन्नाम ते दिज ॥ १०८ ॥

शुनःसख उवाच । सकृदुक्तं मया नाम न प्रहीतं त्वया यदि ।
तस्माच्चिद्व्याभिहता गच्छ भस्मेति मा विरम् ॥ १०९ ॥

इन्द्रकल्पेन तेन ब्रूहि हता तदा । कृत्या पपात नेदिन्यां भस्मसा व
ज्रनाम च ॥ ११० ॥ शुनःसखा च हत्वा तां यातुधानीं महाबलान् ।

भुवि सिद्धं विष्टभ्य ग्राहलेसमुपाविषत् ॥ १११ ॥ ततस्ते मुनयः सर्वे
पुष्कराणि विसानि च । यथाकाममुपाहाव समुत्तक्ष्मन्मुदन्विताः

॥ ११२ ॥ अनेन महता कृत्वा ते विसानि कक्षापथः । तीरे निक्षिप्य
पद्मिन्यास्तर्पणसङ्गु रक्षसा ॥ ११३ ॥ यथोत्थाव जलात्तस्मात् सर्वे ते

समुपागमन् । नापथ्यं चापि ते तानि विसानि पुरुषर्षभाः ॥ ११४ ॥
ऋषय ऊचुः । केन तु धायरीतानामस्माकं पापकर्मणा ।

नृपसेनापनीतानि विसान्याहारकाङ्क्षिणाम् ॥ ११५ ॥ ते यद्वा-
मानास्त्वन्योन्यं प्रपङ्क्तुर्द्विजसत्तमाः । त ऊचुः समर्थं सर्वं कुर्या-
द्द्वयधिकर्षण ॥ ११६ ॥ त उक्त्वा वाङ्मन्येवं सर्व एव तदा समम् ।
सुधार्ताः सुपरित्रान्ताः यपसाद्योपबक्रमुः ॥ ११७ ॥

अश्विस्तवाच । स मां स्पृशतु पाद्भिर्न सूर्यश्च प्रतिनेहतु ।
अनध्यायिष्यधीवोत विसस्तैन्यं करोति यः ॥ ११८ ॥

वशिष्ठ उवाच । अनध्यायपरो लोके भुनः स परिकर्षतु ।
परिव्राट् कामवृत्तस्तु विसस्तैन्यं करोति यः ॥ ११९ ॥ अरण्यागतं
स निहन्तु स्वसुताद्योपजीवतु । अर्धान् काह्यतु कीनाग्रदिसस्तैन्यं
करोति यः ॥ १२० ॥

कण्वप उवाच । सर्वत्र सर्वं लपतु न्यासलोपं करोतु च ।
कूटसाक्षितमभ्येतु विसस्तैन्यं करोति यः ॥ १२१ ॥ वृथा
मांसाशनयास्तु वृथा दानं करोतु च । यातु स्त्रियं दिवा नैव
विसस्तैन्यं करोति यः ॥ १२२ ॥

भारद्वाज उवाच । नृपसंख्यतधर्मास्तु स्त्रीषु चातिषु गोषु
च । ब्राह्मणश्चापि जयतां विसस्तैन्यं करोति यः ॥ १२३ ॥ उप-
ध्यायमधः कृत्वा ऋषोऽभ्येतु यजुंषि च । जुहोतु च स कक्षामो
विसस्तैन्यं करोति यः ॥ १२४ ॥

जमदग्निस्तवाच । पुरीसमुज्ज्वलपु चन्तु गाश्चैव दुह्यतु ।
अमृती मैथुनं यातु विसस्तैन्यं करोति यः ॥ १२५ ॥ देष्टो
भार्योपजीवी स्यात् दूरबन्धुषु वैरवान् । अन्योन्यस्यातिविद्यास्तु
विसस्तैन्यं करोति यः ॥ १२६ ॥

गीतम उवाच । अधीत्य वेदांश्च जतु त्रीनजीनपविद्यातु ।
विक्रीणातु तथा बीमं विसस्तैन्यं करोति यः ॥ १२७ ॥ उपपान-
प्लवे ग्रामे ब्राह्मणो वृषलोपतिः । तस्य साक्षोक्षतां यातु
विसस्तैन्यं करोति यः ॥ १२८ ॥

विश्वामित्र उवाच । जीवतो वै पुत्रम् अथान् भरस्त्वस्या-
परे जनाः । अमतिर्वज्रं पुत्रः स्याद्विस्लै न्यं करोति यः ॥ १२८ ॥
अशुचिर्न ह्यकूटोऽस्तु ऋष्या वैवाप्यहङ्गतः । कर्षको मत्तरो
चास्तु विस्लै न्यं करोति यः ॥ १२९ ॥ वर्षाचरोऽस्तु भूतको
रात्रचास्तु पुरोहितः । अवाप्यस्य भवत्सुत्रिश्च विस्लै न्यं करोति
यः ॥ १३० ॥

अरुन्धत्युवाच । नित्यं परिभवेच्छुभं भर्तुर्भवतु दुर्मेनाः ।
एका स्वादु समन्तात् विस्लै न्यं करोति या ॥ १३१ ॥ चातीनां
अष्टमध्यस्था मत्तूनन्तु दिवाचये । अभोग्या वीरसूरस्तु विस्लै न्यं
करोति या ॥ १३२ ॥

गण्डोवाच । अदृतं भाषतु सदा इन्धुभिष विरुध्यतु ।
इदातु कन्या शुक्लेन विस्लै न्यं करोति या ॥ १३३ ॥ साधयित्वा
स्वयं प्रायेत् दास्ये जीर्णेतु चैव च । विकर्मणा प्रमीयत
विस्लै न्यं करोति या ॥ १३४ ॥

पशुसख उवाच । दास एव प्रजायत सप्रसूतिरकिञ्चनः ।
देवतेष्वनमस्कारो विस्लै न्यं करोति यः ॥ १३५ ॥

शुनःसख उवाच । अध्वर्यवे दुहितरं वा इदातु च्छन्दोगे
वा चरितव्यमथर्व्यं । आश्वर्यं वेदमधीत्य विप्रः स्वावीत वा
यो हरते विसानि ॥ १३६ ॥

ऋषय उचुः । इष्टमेतद्विजातीनां दोष्यं ते प्रपद्यः कृतः ।
सदा कृतं विस्लै न्यं सर्वेषां नः शुनःसखः ॥ १३७ ॥

शुनःसख उवाच । न्यस्तमद्यं न पश्यद्विर्बदुतां कृतकर्मेभिः ।
सत्यमेतन्मिथैतद्विस्लै न्यं कृतं मया ॥ १३८ ॥ मया अन्तर्हिता-
नीह विसानीमानि पश्यत । परीक्षार्थं भगवतां कृतमेवं मया-
मयाः ॥ १३९ ॥ रक्षणांश्च सर्वेषां भवतामहमागतः । यातुधानो
अतिगूरा कृत्येषां वो बधैषिणी ॥ १४० ॥ वृषादभिप्रयुक्त्येषा

निहता मे तपोधनाः । दृष्टा हिंस्यादिवं यथा युष्मान् प्रसृजि-
सन्धवा ॥ १४२ ॥ तस्मादस्मागतो विद्या वासवं मां निबोधत ।
अलीमादृश्या लोकाः प्राप्ता वै सार्वकामिकाः । उत्तिष्ठन्मनितः
क्षिप्रं तानवाप्नुत वै दिवाः ॥ १४३ ॥

भीम उवाच । ततो मर्त्यध्वजः प्रीतास्तथेत्युक्त्वा पुरन्दरम् ।
सहैव त्रिदशेन्द्रेण सर्वे जन्म सुखिपिष्टपम् ॥ १४४ ॥ एवमेति महा-
त्मानो भोगैर्वर्जविधैरपि । क्षुधा परमया युक्तान्मन्यमाना महा-
त्मभिः ॥ १४५ ॥ नैव लोभं तदा चक्रुस्ततः स्वर्गमवाप्नुवन् ।
तस्मात् सर्वास्वस्थास्तु नरो लोभं विवर्जयेत् ॥ १४६ ॥ एष धर्मः
परो राज्ञस्तस्मात्लोभं विवर्जयेत् । इदं नरः सच्चरितं समवाधिषु
कीर्तयन् ॥ १४७ ॥ अर्थभागी यभवति न च दुर्गायथाप्नुते ।
प्रीयन्ते पितरश्यास्य ऋषयो देवतास्तथा । यथो धर्मार्थभागी च
भवति प्रेत्य मानवः ॥ १४८ ॥

इत्यनुशासनपर्वणि आनुशासनिकपर्वणि सावधर्म्यकवने
एकनवतीऽध्यायः ॥ ८१ ॥

भीम उवाच । अत्रैवोदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
यदुक्तं तीर्थवातायां यपथं प्रति तच्छृणु ॥ १ ॥ पुष्कराशं कृतं
सैन्यं पुरा भरतसत्तम । राजर्षिभिर्महाराज तथैव च दिज-
र्षिभिः ॥ २ ॥ ऋषयः समेताः पश्चिमे वै प्रभासे समागता मन्त्र-
ममन्त्रयन्त । चराम सर्वा पृथिवीं पुण्यतीर्थानि ततः कामं हन्त
मच्छाम सर्वे ॥ ३ ॥ शुक्रोऽङ्गिराश्चैव कविश्च विदास्तथागच्छो
नारदपर्वतो च । अशुर्वशिष्ठः कश्यपो नीलमख विश्वामित्रो
जमदग्निश्च राजन् ॥ ४ ॥ ऋषिस्तथा गाक्षवोऽथाष्टकश्च भार-
वाजीतसम्भतो वासुकिश्च । शिविर्द्विक्कीपो नङ्गप्रोऽम्बरीषो

राजा वदति धुम्भुमारोऽयं पूरः ॥ ५ ॥ जम्भुः पुरस्कृत्य महा-
 सुभावं प्रतक्रतुं वृषहर्षं नरेन्द्रः । तीर्षानि सर्वाणि परिध्वजस्यो
 नाभ्यां वयुः क्षीप्रिकीं पुष्पतीर्षाम् ॥ ६ ॥ सर्वेषु तीर्थेष्ववधूतपाया
 जम्भुस्ततो ब्रह्मसरः सुपुष्कम् । इत्यस्य तीर्थं जलमनिकस्या
 विगाह्य ते भुक्त विप्रप्रसूनाः ७ ॥ केचिद्विसाम्यखनंस्तत्र राज-
 जम्भे जलासायनखनंस्तत्र दिवाः । यथापश्यन् पुष्करं ते द्विवर्त्तं
 इदादगस्त्रेण समुद्धृतं तत् ॥ ८ ॥ तानाह कर्वादपिमुख्यानगच्छः
 केनादत्तं पुष्करं मे सुजातम् । युष्मान् यज्ञे पुष्करं दीयतां मे न
 वै भवन्तो हर्तुमर्हन्ति पद्मम् ॥ ९ ॥ शृणोमि काखी हिंसते
 धर्मवीर्यं सोऽयं प्राप्नो वर्त्तते धर्मपीडा । पुरा धर्मो वर्त्तते नेह
 यावत्तावद्दृक्कामः सुरलीकं चिराय ॥ १० ॥ पुरा वेदान् ब्राह्मणा
 ग्राममध्ये घुष्टस्वरा वृषस्तान् आववन्ति । पुरा राजा व्यवहारेण
 धर्मान् पश्यत्यहं परलोकं ब्रजामि ॥ ११ ॥ पुरा वरान् प्रत्य-
 वरान् गरीवसो यावन्नरा नावमंस्यन्ति सर्वे । तमोत्तरं वाव-
 दिदं न वर्त्तते तावत् ब्रजामि परलोकं चिराय ॥ १२ ॥ पुरा
 प्रपश्यामि परेण मर्त्यान् बलीवसान् दुर्बलान् भुज्यमानान् ।
 तस्माद्यास्यामि परलोकं चिराय न ह्युत्सहे द्रष्टुमिह जीव-
 लीकम् ॥ १३ ॥ तमाहुर्वार्ता ऋषयो महर्षिं न ते वयं पुष्करं
 चोरवामः । मिथ्याभिपन्नो भवता न कार्यः ययाम तीक्ष्णैः
 ययैर्नर्हति ॥ १४ ॥ ते निश्चितास्तत्र महर्षयस्तु सम्पश्यान्तो धर्म-
 जितं नरेन्द्र । ततोऽप्यपन्त ययवान् पर्ययेण रुद्धिं ते पार्थिव-
 पुत्रपौत्रैः ॥ १५ ॥

भगवत्पुत्रा । प्रत्याक्रोषिदिहाक्रुष्टस्ताडितः प्रतिताडयेत् ।
 खादिषु पृष्ठमांसानि वस्त्रे हरति पुष्करम् ॥ १६ ॥

वधिष्ठ उवाच । यस्याध्यावपरो लोके शान्तश्च परिकर्षेतु ।
 पुरे च भिक्षुर्मवतु वस्त्रे हरति पुष्करम् ॥ १७ ॥

कश्यप उवाच । सर्वत्र सर्वं पणतु न्यासस्तोत्रं करोतु च ।
कूटवाचिजमभ्येतु यस्ते हरति पुष्करम् ॥ १८ ॥

गौतम उवाच । जीवल्लङ्घ्यतो बुद्ध्या विषयेण क्वचि नः ।
कर्वको मत्सरी चास्तु यस्ते हरति पुष्करम् ॥ १९ ॥

अङ्गिरा उवाच । अशुचिर्ब्रह्मकूटोऽस्तु श्वानश्च परिकर्षतु ।
ब्रह्महानिकृतिहास्तु यस्ते हरति पुष्करम् ॥ २० ॥

धुम्भुमार उवाच । अज्ञतश्च मिथ्याणां शूद्रावान्तु प्रजायतु ।
एकः सम्बन्धमज्ञातु यस्ते हरति पुष्करम् ॥ २१ ॥

दिलीप उवाच । उद्वानप्रवे शानि ब्राह्मणो वृषस्त्रीपतिः ।
तस्य लोकान् स प्रजतु यस्ते हरति पुष्करम् ॥ २२ ॥

पूरुषडाच । चिकित्सायां प्रवरतु भार्यया चैव पुष्टतु ।
श्वशुरात्तस्य वृत्तिः स्याद्यस्ते हरति पुष्करम् ॥ २३ ॥

शुक्र उवाच । पृथामासं समञ्जातु दिवा गच्छतु मैथुनम् ।
प्रेष्यो भवतु राजश्च यस्ते हरति पुष्करम् ॥ २४ ॥

जमदग्निर्वाच । अन्त्यायेष्वधोयीत मित्रं आह्वे च भोजयेत् ।
आह्वे शूद्रस्य चाक्रीवाद्यस्ते हरति पुष्करम् ॥ २५ ॥

शिविरुवाच । अनाहिताग्निर्भियतां यज्ञे विघ्नं करोतु च ।
तपस्त्रिभिर्विद्वेच्च यस्ते हरति पुष्करम् ॥ २६ ॥

यवातिरुवाच । अनृतो व्रतो जटो चैव भार्ययां स प्रजायतु ।
निराकरोतु वेदांश्च यस्ते हरति पुष्करम् ॥ २७ ॥

नङ्गप उवाच । अतिविष्यहसंस्थोऽस्तु कामवृत्तश्च दीक्षितः ।
विद्यां प्रवच्छतु भृतो यस्ते हरति पुष्करम् ॥ २८ ॥

अम्बरौप उवाच । नृपसंख्यतधर्मास्तु स्त्रीषु आतिषु गोषु च ।
निहन्तु ब्राह्मणञ्चापि यस्ते हरति पुष्करम् ॥ २९ ॥

नारद उवाच । गह्वेशानी वाहिःशास्त्रं पठतां विस्तरं परम् ।
गरीयसोऽवजानातु यस्ते हरति पुष्करम् ॥ ३० ॥

नाभाग उवाच । चतुर्त्तं भाषतु सदा सद्भिर्वैव विद्ययतु ।
युक्तेन तु दहकस्यां यस्ते हरति पुष्करम् ॥ ३१ ॥

कविरुवाच । पद्मां स गान्ताङ्गयतु सूर्यश्च प्रतिनेहतु ।
घरणागतं सख्यजु यस्ते हरति पुष्करम् ॥ ३२ ॥

विश्वामित्र उवाच । करोतु भक्तकोऽर्पणं राज्ञसास्तु पुरो-
हितः । ऋत्विगस्तु द्वायज्यत्य यस्ते हरति पुष्करम् ॥ ३३ ॥

पर्वत उवाच । ग्रामे चाधिकृतः सोऽस्तु खरयानेन गच्छतु ।
शुनः कर्षतु वृत्तार्थं यस्ते हरति पुष्करम् ॥ ३४ ॥

भरद्वाज उवाच । सर्वपापममादानं नृणां चानृते च यत् ।
तत्तस्यास्तु सदा पापं यस्ते हरति पुष्करम् ॥ ३५ ॥

अष्टक उवाच । स राजास्त्वक्तव्यः कामधुतश्च पापकृत् ।
अधर्मेणाभिषास्तूर्वां यस्ते हरति पुष्करम् ॥ ३६ ॥

गालव उवाच । पापिष्ठेभ्यो ह्यनर्थाहिः स नरोऽस्तु स्वपाप-
कृत् । दत्त्वा दानं कीर्तयतु यस्ते हरति पुष्करम् ॥ ३७ ॥

अरुन्धत्युवाच । श्वयुषवाहं यदतुभर्तुर्भवेतु दुर्मनाः । एका
खादु समभातु या ते हरति पुष्करम् ॥ ३८ ॥

बालखिल्या ऊच । एकपादेन तु प्रथं ग्रामगारे स तिष्ठतु ।
धर्मश्च स्वयत्तधर्मास्तु यस्ते हरति पुष्करम् ॥ ३९ ॥

शुनःसख उवाच । अग्निहोत्रमनादय स सुखं स्वपितु दिजः ।
परिव्राट् कामद्वक्तोऽस्तु यस्ते हरति पुष्करम् ॥ ४० ॥

सुरभिसुवाच । बालजेन निदातेन कांस्यं भगवतु दोहनम् ।
दुष्टेन परवक्षेन यस्ते हरति पुष्करम् ॥ ४१ ॥

भौष उवाच । ततस्तु तेऽग्रथैः प्रथमैर्नानाभिर्धैर्द्विभिः
कोरवेन्द्र । सहस्राक्षी दीपराट् सम्पृच्छतः समीक्ष्य तं कोपनं विप्र-
सुखम् ॥ ४२ ॥ अथ ब्रवीन्मया प्रत्ययं स्य समाभाष्य तमृषिं जात-
रोषम् । ब्रह्मर्षिदेवर्षितृपर्षिमध्ये यत्तन्निबोधेह ममाद्य राजन् ॥ ४३ ॥

शक्र उवाच । अर्घ्यवे दक्षितं ददातु च्छन्दोगे वा
चरितब्रह्मचर्यम् । अर्घ्येण वेदमधीत्य विप्रः स्वाधीतं च पुष्कर-
माददाति ॥४४॥ सर्वान् वेदानधीवीत पुष्पभीक्षोस्तु धार्मिकः ।
ब्रह्मणः सदनं यातु वस्तु हरति पुष्करम् ॥ ४५ ॥

अगस्त्य उवाच । आशीर्वादस्त्ववा प्रोक्तः शपथो बलसूदन ।
दीयतां पुष्करं मङ्गमेव धर्मः सनातनः ॥ ४६ ॥

इन्द्र उवाच । न मया भगवन् लोभाद्धतं पुष्करमद्य वै ।
धर्मास्तु द्योतकामेन हृतं न क्रोद्धुमर्हसि ॥ ४७ ॥ धर्मश्रुति-
समुत्कर्षो धर्ममेतुरनामयः । आपो वै याश्वतो नित्यमव्ययाऽयं
मया श्रुतः ॥ ४८ ॥ तदिदं यच्छतां विदन् पुष्करं दिजसत्तम । अत-
क्रमं मे भगवन् सन्तुमर्हस्यनिन्दित ॥ ४९ ॥ इयुक्तः स महेन्द्रेण
तपस्वी कोपनो भृशम् । जग्राह पुष्करं धीमान् प्रमत्तयामयङ्गुलिः
॥ ५० ॥ प्रययुस्ते ततो भूयस्तीर्थानि वनगोचराः । पुण्येषु
तीर्थेषु तथा गात्राण्याश्रयन्त ते ॥ ५१ ॥ आत्मानं च इदं युक्तः
पठेत् पर्वणि पर्वणि । न सूत्रं जनयेत् पुत्रं न भवेच्च निराङ्गुलिः
॥ ५२ ॥ न तमापत् सृष्टेत् काचिदिज्ज्वरो न जरावहः । विज्जा-
श्रयसा युक्तः प्रेत्य स्वर्गमवाप्नुयात् ॥ ५३ ॥ यश्च शास्त्रमधीवीत
ऋषिभिः परिपालितम् । स गच्छेद्ब्रह्मणो लोकमव्ययं नरो-
त्तम ॥ ५४ ॥

इत्यनुशासनपर्वणि आनुशामनिकपर्वणि शपथविधिकानने

चतुर्मेवतोऽध्यायः ॥ ८४ ॥

युधिष्ठिर उवाच । यदिदं आहवत्येषु दीयते भरतर्षभ ।
छत्रसोपानसौ चैव केनैतत् संप्रवर्तितम् ॥ १ ॥ कथञ्चित् समुत्पन्नं
किमर्थञ्चैव दीयते । न केवलं आहवत्ये पुण्यकेष्वपि दीयते

॥ २ ॥ ब्रह्मपि निमित्तेषु पुण्यमाश्रित्य दीयते । एतद्विस्तरतो
ब्रह्मन् चोतुमिच्छामि तत्त्वतः ॥ ३ ॥

भीम उवाच । शृणु राजन्मरहितम्करोपानहविस्तरम् ।
व्यैतत् प्रथितं लोके यथा चैतत् प्रवर्तितम् ॥ ४ ॥ यथा चासंख्यतां
प्राप्तं पुण्यताञ्च यथा गतम् । सर्वमेतद्वेपिणं प्रवक्ष्यामि नराधिप
॥ ५ ॥ जमदग्नेश्च संवादं सूर्यस्य च महात्मनः । पुरा स भग-
वान् साक्षादनुप्राक्रीडित प्रभो ॥ ६ ॥ सञ्चाय सञ्चाय शरांसिद्धिप
किल भार्गवः । तान् सर्वान् रेणुका क्षिप्रांस्तस्यैषून् दीप्तेजसः
॥ ७ ॥ आनीय सा तदा तस्मै प्रादादसकृद्व्युत् । अथ तेन स यष्ट्येन
ज्यायाश्चैव शरस्य च ॥ ८ ॥ प्रहृष्टः सम्प्रविद्धिप सा च प्रत्या-
जहार तान् । ततो मध्याह्नमाकटे ज्येष्ठामूले दिवाकरे । स
सायकान् द्विजो मुक्त्वा रेणुकामिदमब्रवीत् ॥ ९ ॥ गच्छानय विषा-
क्षाच्च शरानेतान् धनुशुतान् । यावदेतान् पुनः सभु क्षिपामीति
जनाधिप ॥ १० ॥ सा गच्छन्त्यन्तराक्षायां वृक्षमाश्रित्य भाविनी ।
तस्मै तस्या हि सन्तप्तं शिरः पादौ तथैव च ॥ ११ ॥ स्थिता सा
तु मुहूर्तं वै भर्तुः प्रापभयाच्छुभा । यथागमयितुं भूयः साय-
कानसितेक्षणा । प्रत्याजगाम च शरांस्तानादाय यथस्तिनी ॥ १२ ॥
सा वै खिन्ना सुशार्वाङ्गी पङ्कजां दुःखं निवच्छती । उपजगाम
भर्तारं भयाद्धर्तुः प्रवेपती ॥ १३ ॥ स तान्प्रिस्तरा क्रुद्धो वाक्यमाह
शुभाननाम् । रेणुके किञ्चिरेण त्वमागतेति युनः पुनः ॥ १४ ॥

रेणुकोवाच । शिरसावत् प्रदीप्तं मे पादौ चैव तपोधन ।
सूर्यतेजो निरुदाहं वृक्षच्छायां समाश्रिता ॥ १५ ॥ एतज्जात्
कारणाद्ब्रह्मक्षिरयैतत् कृतं मुखा । एतत् श्रुत्वा मम विभो
मा क्रुद्धस्त्वं तपोधन ॥ १६ ॥

जमदग्निश्च उवाच । यद्यैनं दीप्तकिरणं रेणुके तव दुःखहम् ।
शरैर्निपातयिष्यामि सूर्यमस्त्रामितेजसा ॥ १७ ॥

भीम उवाच । स विष्णुर्धृत्वा चतुर्दिव्यं यक्षीत्या च धरां
 बहन् । अतिष्ठत् सूर्यमभितो यतो वाति ततो मुखः ॥ १८ ॥
 यद्य तं प्रेक्ष्य सन्बहं सूर्योऽभ्येत्य तथाव्रवीत् । दिङ्मूलेण कौन्तेय
 किन्तो सूर्योऽपराधते ॥ २० ॥ आदत्ते रस्मिभिः सूर्यो विवि
 तिष्ठंस्ततस्ततः । रश्मं स तं वै वर्णसु प्रवर्पति दिवाकरः ॥ २१ ॥
 ततोऽन्त्रं जायते विप्र मनुष्याणां सुखावहम् । यन्त्रं प्राणा इति
 यथा वेदेषु परिपठ्यते ॥ २२ ॥ अथाभेष्ट निगूढय रस्मिभिः
 परिवारितः । समद्वीपान्तेनान् ब्रह्मन् वर्णोऽभिप्रवर्पति ॥ २३ ॥
 ततस्तद्वीपधीनाश्च वीरूपां पप्पपत्रजम् । सर्वं वर्णोऽभिनिर्हन्मम
 सम्भवति प्रभो ॥ २४ ॥ जातकर्माणि सर्वाणि व्रतोपनयनानि च ।
 गोदानानि विवाहाय तथा यज्ञपन्थयः ॥ २५ ॥ शास्त्राणि
 दानानि तथा संयोगा धित्यन्त्रयाः । यन्त्रतः संप्रवर्तन्ते यथा
 त्वं वेत्य भार्गव ॥ २६ ॥ रमणीयानि यावन्ति यावदारश्चिकीर्षा
 च । सर्वमन्त्रात् प्रभवति विदितं कीर्त्तयामि ते ॥ २७ ॥ सर्वं
 हि वेत्य विप्र त्वं यदेतत् कीर्त्तितं मया । प्रसादयेत्वा निप्रपे
 किन्तो सूर्यो निपात्य वै ॥ २८ ॥

इत्यनुशासनपर्वणि आनुशासनिकपर्वणि दानधर्मकवने

ऊत्रोपानहोत्पत्तौ पञ्चमवतोऽध्यायः ॥ ८५ ॥

युधिष्ठिर उवाच । एवं प्रयाचति तदा भास्करे मुनिसत्तमः ।
 जमदग्निर्महातिजाः किं कार्यं प्रत्यपद्यत ॥ १ ॥

भीम उवाच । स तथा याचमानस्य मुनिरजिममप्रभः ।
 जमदग्निः यमं नैव जगाम कुरुबन्दन ॥ २ ॥ ततः सूर्यो मधुरवा
 वाचा तमिदमब्रवीत् । कृताः कलिर्विप्रकृषी प्रणम्यैनं विशास्यते
 ॥ ३ ॥ चलं निमित्तं दिप्रपे सदा सूर्यस्य गच्छतः । कबलस्य
 नेतृस्यसि त्वं सदा दान्तं दिवाकरम् ॥ ४ ॥

अमदन्निवाच । स्मिरन्नापि बलन्नापि ज्ञाने त्वां ज्ञान-
चक्षुषा । अथ च विनयाधानं कार्यमद्य मया तव ॥ ५ ॥ मया ह्ये-
व निमेषाहं तिष्ठति त्वं दिवाकर । तत्र वेत्स्यामि सूर्ये त्वां न
मेऽप्राप्ति विचारणा ॥ ६ ॥

सूर्य उवाच । अथ संयं मां विप्रं वेत्स्यसे धन्विनां वर ।
अपकारिणं मां विद्धि भगवन् परणागतम् ॥ ७ ॥

भीष्म उवाच । ततः प्रहस्य भगवान् जमदग्निश्वाच तम् ।
न भीः सूर्ये त्वया कार्या प्रणिपातगतौ ह्यसि ॥ ८ ॥ ब्राह्मणो-
ध्वार्जवं यच्च स्थैर्यञ्च धरणीतले । सौम्यताञ्चैव सोमस्य गाभीर्यं
वरुणस्य च ॥ ९ ॥ दीप्रिमन्त्रेः प्रभां मेरोः प्रतापं तपनस्य च ।
एतान्यतिक्रमेद्यो वै स हन्याच्छरणागतम् ॥ १० ॥ भवेत् स गुरु-
तल्पी च ब्रह्महा च स वै भवेत् । सुरापानं स कुर्याच्च यो हन्या-
च्छरणागतम् ॥ ११ ॥ एतस्य त्वपनीतस्य समाधिन्तात चिन्तय ।
यथासुखगमः पन्था भवेत्तदस्मिभारितः ॥ १२ ॥

भीष्म उवाच । एतावदुक्त्वा स तदा तूष्णीमासीदृगूतमः ।
अथ सूर्योऽददत्तस्मै कृत्रोपानहमाशु वै ॥ १३ ॥

सूर्य उवाच । महर्षे शिरसस्त्राणं कृत्रं मदस्त्रिशरणम् ।
प्रतिगृह्णीष्व पङ्कगाच्च त्राणार्थं चर्मपादुके ॥ १४ ॥ अद्य प्रभृति चैवेह
लोके सम्पूरयिष्यति । पुण्यकेषु च सर्वेषु परमहयमेव च ॥ १५ ॥

भीष्म उवाच । कृत्रोपानहमेतत् सूर्येणैतत् प्रवर्तितम् ।
पुण्यमेतदभिव्यातं त्रिषु लोकेषु भारत ॥ १६ ॥ तस्मात् प्रवच्छ-
विर्षिषु कृत्रोपानहमुत्तमम् । धर्मस्तेषु महान् भावी न मेऽप्राप्ति
विचारणा ॥ १७ ॥ कृत्रं हि भरतयेष्ठ यः प्रदद्याद्भिजातये ।
शुभं घतप्रलाकं वै स प्रेत्य सुखमेधते ॥ १८ ॥ स यज्ञलोके वसति
बुध्नवानो हिजातिभिः । अश्वरोभिश्च सततं देवैश्च भरतर्षभ
॥ १९ ॥ इक्ष्वाक्याय विप्राय चः प्रदच्छत्यपानहौ । स्वातकाच

महाबाहो संमिताय दिजातये ॥ २० ॥ सोऽपि लोकानवाप्नोति
 देवतैरपि पूजितान् । गोलोके च मुदा युक्तो वसति प्रेक्ष्य भारता
 ॥ २१ ॥ एतत्ते भरतश्रेष्ठ मया कात्स्न्येन कीर्तितम् । ह्यपी
 पानहृदानस्य फलं भरतसन्तम ॥ २२ ॥

इत्यग्रनुशासनपर्वणि अग्रनुशासनिकेपर्वणि दानधर्मकथने
 हतोपानहृदानप्रशंसायां पञ्चवतीऽध्यायः ॥ ८६ ॥

युधिष्ठिर उवाच । गार्हस्थ्यं धर्ममखिलं प्रब्रूहि भरतर्षभ ।
 ऋद्धिमाप्नोति किं कृत्वा मनुष्य इह पार्थिव ॥ १ ॥

भीष्म उवाच । यत्र ते वर्त्तयिष्यामि पुरातनं जनाधिप । वासु-
 देवस्य संवादं हृथिव्याश्चैव भारत ॥ २ ॥ संस्तूय पृथिवीं देवीं वासु-
 देवः प्रतापवान् । यप्रच्छ भरतश्रेष्ठ मां खं यत् पूज्यसेऽद्य वै ॥ ३ ॥

वासुदेव उवाच । गार्हस्थ्यं धर्ममाश्रित्य मया वा महिषेन
 वा । किमवच्छं घरे कार्यं किं वा कृत्वा कृतं भवेत् ॥ ४ ॥

पृथिव्युवाच । ऋषयः पितरो देवा मनुष्याश्चैव माधव ।

द्रव्याश्चैवार्धनीयाश्च तथा चैवं निबोध मे ॥ ५ ॥ सदा वच्चेन

देवाः स्युः सदातिथेन मानुषाः । हृन्दतश्च यथा नित्यमहान्

युष्मत् नित्यम् ॥ ६ ॥ तेन ऋषिगणाः प्रीता भवन्ति मधु-

सूदन । नित्यमग्निं परिचरेदभुक्ता बलिकर्म च ॥ ७ ॥ कुर्या-

त्तथैव देवा वै प्रीयन्ते मधुसूदन । कुर्याद्दहरहः आहमन्नाद्यो-

न्नोदकेन च ॥ ८ ॥ पयोमूलफलैर्वापि पितॄणां प्रीतिमावहन् ।

सिद्धान्नाहैश्वर्यं वै कुर्यादन्नो यथाविधि ॥ ९ ॥ यन्नीधोर्म

वैश्वदेवं ज्ञान्वन्त्यमनन्तरम् । प्रजानां पतये चैव पूजकं होमो

विधियते ॥ १० ॥ तथैव चानुपूर्व्येण बलिकर्म यजोऽयत् ।

दक्षिणायां यमायति प्रतीच्या वदस्याय च ॥ ११ ॥ सोमाय

प्रागुदीक्षां वै वास्तुमध्ये प्रजापतेः । अध्वनारे प्रागुदीक्षां
प्राच्यां प्रज्ञाव माधव ॥ १२ ॥ मनुष्येभ्य इति प्राङ्पूर्वादिं दारि
यस्य वै । मरुद्भ्यो देवतेभ्यश्च बलिमन्तर्गहे हरेत् ॥ १३ ॥
तमेव विश्वेदेवेभ्यो बलिमाकाशतो हरेत् । निषाचरेभ्यो भूतेभ्यो
बलिं नक्तं तथा हरेत् ॥ १४ ॥ एवं कृत्वा बलिं सम्यक् दद्या-
द्विद्यां रिजातये । अस्त्राग्ने ब्राह्मणस्यान्नावप्रमुदृत्य निक्षिपेत्
॥ १५ ॥ यदा आहं पितृभ्योऽपि दातुमिच्छेत् मानवः । तदा
पश्चात् प्रकुर्वीत निवृत्ते आहकर्मणि ॥ १६ ॥ पितॄन् मन्तर्पित्वा
तु बलिं कुर्याद्विधानतः । वैश्वदेवं ततः कुर्यात् पश्चाद्ब्राह्मण-
वाचनम् ॥ १७ ॥ ततोऽग्नेन विशेषेण भोजयेदतिथीनपि । अर्घ्या-
पूर्वं महाराज ततः प्रीणाति मानवान् ॥ १८ ॥ अनित्यं हि
स्थितो यस्मात्तस्मादतिथिरुच्यते । आचार्यस्य पितृभ्यैव सख्यराप्तस्य
चातिथेः ॥ १९ ॥ इदमस्ति यज्ञे मध्यमिति नित्यं निवेदयेत् ।
ते यद्वैद्युस्तत्कुर्यादिति धर्म्मो विधीयते ॥ २० ॥ यज्ञस्य पुरुषः
हृष्य प्रिष्टाभी च सदा भवेत् । राजस्त्रिजं स्नातकश्च गुरुं
श्वशुरमेव च ॥ २१ ॥ अर्घ्येभ्यश्चपुष्केण परिसंवत्सरोपितान् ।
श्वभ्यश्च श्वपचेभ्यश्च वयोभ्यश्चावपेद्भुवि ॥ २२ ॥ वैश्वदेवं हि
नामैतत् सायम्प्रातर्विधीयते । एतांस्तु धर्म्मान् गार्हस्थ्यगान्
नः कुर्याद्वनस्तृयकः ॥ २३ ॥ स इहर्षिवरान् प्राप्य प्रेत्य नाले
सहिच्यते ॥ २४ ॥

भोज्य उवाच । इति भूमेर्जचः शुद्धा वासुदेवः प्रतापवान् । तथा
चकार सततं त्वमध्येवं समाचर ॥ २५ ॥ एतद्ब्रह्मधर्म्मान्तु चेष्टमानो
जनाधिप । इह लोके बयः प्राप्य प्रेत्य स्वर्गे न राक्षसि ॥ २६ ॥

इत्यनुशासनपर्वणि आनुशासनिकपर्वणि दानधर्म्मेकधर्मे

सप्तमवतोऽध्यायः ॥ ८७ ॥

युधिष्ठिर उवाच । आलो ज्ञानं नामैतत् कोऽयं भरतर्षभ ।
कथमेतत् समुत्पन्नं फलं वा तद्बोधि मे ॥ १ ॥

भीष्म उवाच । पञ्चाप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
मनोः प्रजापतेर्वाङ् सुवर्णस्य च भारत ॥ २ ॥ तपस्वी कश्चिद्भवत्
सुवर्णो नाम भारत । वर्णतो हेनवर्णः स सुवर्ण इति पदमे
॥ ३ ॥ कुलमीलगुणोपेतः स्वाध्यायि च परकृतः । बहून्
सुवर्णप्रभवान् समतीतः स्वकीगुणैः ॥ ४ ॥ स कदाचिन्ननुं विप्रो
दृष्टोपसर्पे च । कुशलप्रसन्नमन्योन्यं तौ वीभो तत्र चक्रतुः ॥ ५ ॥
ततस्ती मय्यनङ्गुल्यां कैरो काञ्चनपरीते । रमणीये शिलापट्टे
सहितो संन्यसीदतम् ॥ ६ ॥ तत्र तो कथयन्तो स्तां कथा नामा-
विधाश्रयाः । ब्रह्मप्रिदैरद्वैत्यानां पराणानां महात्मनाम् ॥ ७ ॥
सुवर्णस्वव्रवीडास्यं मनुं स्वाद्यशुभं प्रति । हितार्थं सर्वभूतानां
प्रभं मेवक्तुमर्हसि ॥ ८ ॥ सुमनो भयिद्विज्यन्ते दैवतानि प्रजेश्वर ।
किमेतत् कथमुत्पन्नं फलयोगस्य ग्रन्थ मे ॥ ९ ॥

मनुरुवाच । अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
शुक्रस्य च बलेष्वैव संवादं वै महात्मनोः ॥ १० ॥ बलेर्वैरो मखैह
त्रैलोक्यमबुयायतः । समीपमाजगामाशु शुक्रो भृगुकुलोदाहः
॥ ११ ॥ तपस्व्यादिभिरभ्यर्च्य भार्गवं भीः सुराधिपः । निपसादासने
पश्चादधिष्वङ्गूरिदक्षिणः ॥ १२ ॥ कथेयमभवत्तत्र त्रवा वा
परिकीर्त्तिता । सुमनोभूषदीपानां सम्प्रदाने फलं प्रति । ततः
प्रप्रच्छ दैत्यैः कवीन्द्रं प्रभुमुत्तमम् ॥ १३ ॥

बलिर्वाच । सुमनोभूषदीपानां किं फलं ब्रह्मवत्तम ।
प्रदानस्य विजयेऽहं तद्भयान् वक्तुमर्हति ॥ १४ ॥

शुक्र उवाच । तपः पूर्वं समुत्पन्नं धर्मस्तत्प्रदानकारम् ।
एतन्निजान्तरे चैव वीरधायथ्य एव च ॥ १५ ॥ सोमस्यात्मा च
बल्लभा सखातः पृथिवीतले । समस्तश्च विषयैव यो वाच्यो गुण-

जातयः ॥ १६ ॥ अमृतं मनसः प्रीतिं सदास्तुष्टिं ददाति च । मनो
 न्यपयतेतीव्रं विषं गन्धेन सर्वशः ॥ १७ ॥ अमृतं मङ्गलं विधिं
 मन्त्रादिवनमङ्गलम् । ओषध्यो अमृतं सर्वा विप्रन्तेजोमिषश्चाम् ॥
 १८ ॥ मनो हृदयते यन्माच्छ्रियश्चापि ददाति च । तस्मात्
 सुमनसः प्रोक्ता नरैः सकृत्कर्मभिः ॥ १९ ॥ देवताभ्यः सुमनसो
 यो ददाति नरः शुचिः । तस्य तुष्यन्ति वै देवास्तुष्टा पुष्टं ददत्यपि
 ॥ २० ॥ यं यमुदिच्छेद्दीधिरन् देवं सुमनसः प्रभो । मेदुल्लापं च
 तिसास्य प्रीतो भवति दैत्यपः ॥ २१ ॥ श्रेयास्तूपाय सौम्याश्च तेज-
 स्त्रिन्यथ ताः पृथक् । ओषध्यो वङ्गरीर्या हि वङ्गरूपास्तथैव च
 ॥ २२ ॥ यज्ञियानाञ्च वृक्षाणामयज्ञीयान्निबोध मे । यासुराणि
 च मात्स्यानि देवतेभ्यो हितानि च ॥ २३ ॥ रत्नसामुरगाणाञ्च
 यक्षाणाञ्च तथा प्रियाः । मनुष्याणां पितॄणाञ्च कान्तायास्त्रनु-
 पूर्वकः ॥ २४ ॥ वन्या ग्राम्याखेह तथा छष्टीप्ताः पर्जिताश्च वाः ।
 अकण्टकाः कण्टकिनो गन्धकपरसान्विताः ॥ २५ ॥ द्विविधो हि
 क्षतो गन्ध इष्टोऽनिष्टश्च पुष्पजः । इष्टगन्धानि देवानां पुष्पाणीति
 विभावय ॥ २६ ॥ अकण्टकानां वृक्षाणां श्रेतशादाश्च वर्णतः ।
 तेषां पुष्पाणि देवानामिष्टानि सततं प्रभो ॥ २७ ॥ जलजानि
 च मात्स्यानि पद्मादीनि च यानि वै । गन्धर्जनागवक्षेभ्यस्तानि दद्या-
 द्विचक्षुषः ॥ २८ ॥ ओषध्यो रक्तपुष्पाश्च कटुकाः कण्टकान्विताः ।
 अन्नूणामभिवारार्थमवर्षेण निर्दग्धिनाः ॥ २९ ॥ तोच्छरीर्यास्तु
 भूतानां दुराख्यः सकण्टकाः । रक्तभूयिष्ठरगाश्च कृष्णचैवो-
 पहारयित् ॥ ३० ॥ मनोहृदयनन्दिनो विमर्ह मधुराश्च वाः ।
 चारुकपाः सुमनसो मनुष्याणां क्षता विभो ॥ ३१ ॥ न तु क्षयान-
 चक्षूताश्चित्तायतनोद्धराः । सखधित् पुष्टियुक्तेषु विवाहेषु रक्ष-
 च ॥ ३२ ॥ गिरिसानुरुद्धाः सौम्याः देवानामुपपादयित् ।
 मोक्षिवाभ्युक्षिताः सौम्या यवायोम्य' यवाश्च न ॥ ३३ ॥ गन्धेन

दिवास्तु व्यप्ति इर्ननाद्यक्षराक्षसाः । नागाः ससुपमोनिन विभि-
 रेतस्तु मानुषाः ॥ ३४ ॥ सद्य प्रीणाति दिवान् वै ते प्रीता भाव-
 वरुत । सङ्कल्पसिद्धा मर्षानामोप्सितैश्च मनोरमैः ॥ ३५ ॥
 प्रीताः प्रीणान्ति सततं मानिता मानवन्ति च । यवघाता-
 ऽवधूताश्च निर्द्वन्द्वस्वधमाकरान् ॥ ३६ ॥ अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि
 धूपदानविधेः फलम् । धूपान्द विविधान् साधून्साधुंश्च निबोध-
 ने ॥ ३७ ॥ निर्यासाः सारिणश्चैव कृत्रिमाश्चैव ते त्रयः । इष्टा-
 निष्टो भवेद्दम्बस्तस्यै विस्तरयः शृणु ॥ ३८ ॥ निर्यासाः सङ्गकी-
 र्ज्वा दिवानां दयितास्तु ते । गुग्गुलुः प्रवरस्तेषां सर्वेषामिति
 निश्चयः ॥ ३९ ॥ यगुरुः सारिणां श्रेष्ठो यक्षराक्षसभोगिनाम् ।
 दैत्यानां सङ्गकीर्यश्च काङ्क्षितो यय तद्भिः ॥ ४० ॥ यय सर्जर-
 सादीनां गन्धैः पाथिवै रारुचैः । फालिता रसमयुर्लोभेननुयाणां
 विधीयते ॥ ४१ ॥ देवदानवभूतानां मद्यस्तुष्टिकरः क्षतः ।
 येऽन्ये ते हारिकास्तत्र मानुषाणामिति क्षताः ॥ ४२ ॥ य एवाप्ताः
 सुमनसां प्रह्वाने गुणहेतवः । धूपेष्वपि परिचयेऽस्ति एव प्रीति-
 यर्चनाः ॥ ४३ ॥ दीपदाने प्रवक्ष्यामि फलयोगमनुत्तमम् । यथा-
 धनं यथा चैव प्रदीयाद्वाहयाम ते ॥ ४४ ॥ ज्योतिस्तेजः प्रकाशं
 पाण्डूङ्गमश्वापि वक्ष्यते । प्रदानं तेजसां तस्मात्तेजो वर्धयते नृणाम्
 ॥ ४५ ॥ यश्चान्तमस्तमिच्छति दक्षिणायनमेव च । उत्तरायण-
 जेतकाजक्यातिर्दानं प्रयच्छते ॥ ४६ ॥ यस्मादूर्ध्वगतेतत् तमस-
 र्चैव भेषजम् । तस्मादूर्ध्वगतेर्हीता भवेद्देवैति निश्चयः ॥ ४७ ॥
 दिवास्तेजस्विनो यस्मात् प्रभातन्तः प्रकाशकाः । तामसाः रात्रि-
 रात्रौ च तस्माद्दीपः प्रदीयते ॥ ४८ ॥ पालोकदानाच्चतुर्भान्
 प्रभायुक्ती भवेन्नरः । तान् दत्त्वा नोपचिंसेत न हरेन्नोपमाययेत्
 ॥ ४९ ॥ दीपदर्शा भवेद्दम्बस्तमो न तिरसुग्मः । दीपप्रदः स्वर्ग-
 लोके दीपमासीद्य राक्षते ॥ ५० ॥ इति वा प्रथमः कल्पो द्वितीयः

शोषधीरसैः । वसानेदोऽस्त्रिनिर्द्याचैर्न काशैः पुष्टिनिष्कृता ॥ ५१ ॥
 निरिप्रपाते गच्छन्ने चैत्यस्थाने चतुष्पथे । दीपहाता भवेन्नित्यं च
 दृच्छेद्भूतिमात्मनः ॥ ५२ ॥ कुक्षोद्योतो विशुद्धात्मा प्रकाशकश्च
 गच्छति । ज्योतिषाश्चैव साक्षीक्यं दीपहाता नरः सदा ॥ ५३ ॥
 बलिकर्मसु ब्रह्मणि गुणान् कर्मफलदिवान् । देववन्द्योरगन्तॄणां
 भूतानामथ रक्षकान् ॥ ५४ ॥ येषां नाग्रभुजो विप्रा देवतातिथि-
 वाहकाः । राक्षसानेव तान् विद्धि निर्वघ्नकानमङ्गलान् ॥ ५५ ॥
 तस्मादग्रं प्रवच्छेत्त देवेभ्यः प्रतिपूजितम् । शिरसा प्रयतस्यापि
 हरेरलिमगन्दितः ॥ ५६ ॥ गच्छन्ति देवता नित्यमाशंसन्ति सदा
 यज्ञान् । वाङ्मासागन्तवो धेन्यो यच्च राक्षसपञ्चगाः ॥ ५७ ॥ इतो
 हत्तेन जीवन्ति देवताः पितरस्तथा । ते प्रोताः प्रोषयन्त्येन-
 मायुषा ययसा धनैः ॥ ५८ ॥ बल्यः सह पुष्पैस्तु देवानामुप-
 हारयित् । दक्षिदुग्धमवाः पुष्पाः सुगन्धाः प्रिवर्द्धनाः ॥ ५९ ॥
 काश्यां हविरेनाकाङ्क्षा बलवो यच्चरक्षकान् । सुरासवपुष्कराणां
 साक्षीकापिकभूषिताः ॥ ६० ॥ नागाणां हविता नित्यं पक्षीत्यक्ष-
 विमिश्रिताः । तिलान् शुद्धसमम्यन्तान् भूतानामुपहारयित् ॥ ६१ ॥
 ययहाताग्रभोगी स्यादस्त्रवीर्यसमन्वितः । तस्मादग्रं प्रवच्छेत्त
 देवेभ्यः प्रतिपूजितम् ॥ ६२ ॥ ज्वलत्यहरोक्षो वैष्णव वाङ्मास्य सह-
 देवताः । ता पूज्या भूतिकामेन प्रकृताग्रप्रदायिना ॥ ६३ ॥
 इत्येतदसुरेन्द्राय काव्यः प्रोवाच भार्गवः । सुशर्णाव मनुः प्राह
 स्वर्णो नारदाय च ॥ ६४ ॥ नारदोऽपि नवि प्राह गुणानेतान्
 मन्वायुते । तमप्येतद्विद्विह सर्वमाचर पुत्रकः ॥ ६५ ॥

इत्यनुशासनपर्वणि आनुशासनिकपर्वणि ह्यनेधर्मकक्षने

सुवर्णमनुसंवादि प्रष्टवतीऽध्यायः ॥ ८८ ॥

पुषिष्ठिर उवाच । श्रुतं मे भरतश्रेष्ठ पुण्यधूपप्रदायिनाम् ।
 फलं वक्ष्ये येषां च तद्भूयो वक्तुमर्हसि ॥ १ ॥ धूपप्रदानस्य फलं
 प्रदीपस्य तथैव च । 'वत्सवच किमर्थं वै शिष्यो यज्ञे-
 धिभिः ॥ २ ॥

भीष्म उवाच । यत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
 गङ्गापस्य च संवादमगस्त्यस्य भगोस्तथा ॥ ३ ॥ गङ्गासो हि
 महाराज राजर्षिः सुमहातपाः । दिवशाज्यमनुप्राप्तः सुकृतेनैव
 कर्मणा ॥ ४ ॥ तत्रापि प्रयतो राजन्गङ्गापस्त्रिदिवेयम् । मानुषि-
 यैव दिव्यान् कुर्वाणो विदिषाः क्रियाः ॥ ५ ॥ मानुषस्तत्र सर्वाः
 स क्रियास्तस्य महात्मनः । प्रवृत्तास्त्रिदिवे राजन् दिव्यायैव
 महात्मनः ॥ ६ ॥ अग्निकार्याणि समिधः कुषाः सुमनसस्तथा ।
 वत्सवचान् राजाभिर्धूपनं दीपकर्म च ॥ ७ ॥ सर्वे तस्य यज्ञे
 राज्ञः प्रावर्त्तन्त महात्मनः । उपयशास्त्रयोवर्षास्त्रिदिवेऽपि चकार
 सः ॥ ८ ॥ दिवानभ्यर्चयन्नापि विधिवत् स सुरेश्वरः । सर्वानेव
 यथाग्यावं यथापूर्वमरिन्दम ॥ ९ ॥ यद्येन्द्रोऽहमिति ज्ञात्वा
 अहङ्कारं समाविशत । सर्वायैव क्रियास्तस्य पर्यधीयन्त भूयते
 ॥ १० ॥ स ऋषीन् वाहयामास वरदानमदायितः । परिहीन-
 क्रिययैव दुर्बलानुपेयिवान् ॥ ११ ॥ तस्य वाहयतः जाह्नो मुनि-
 मुखांस्तपोधनान् । अहङ्काराभिभूतस्य सुमहान्त्यवर्त्तत ॥ १२ ॥
 यच्च पर्याययः सर्वान् वाहनाद्योपचक्रमे । पर्यायवाय्यगस्त्यस्य
 समपद्यत भारत ॥ १३ ॥ अबागत्य महातेजा भगुर्ब्रह्मविद्याम्बरः ।
 अगस्त्यमात्रमस्त्रं वै समुपेत्यैवमब्रवीत् ॥ १४ ॥ एवं वयमसङ्कारं
 दिवेन्द्रस्यास्त्रदुर्भेतः । गङ्गापस्य किमर्थं वै मर्षयाम महा-
 मुने ॥ १५ ॥

अगस्त्य उवाच । कथमेव मया प्रकथं श्रुतं वक्ष्ये महामुने ।
 वरुदेन वरो दत्तो भवतो विदितश्च सः ॥ १६ ॥ यो मे दृष्टिपथं

गच्छेत् स मे वक्ष्यी भवेदिति । इत्यनेन वरं देवी वाचिती
गच्छता दिवम् ॥ १७ ॥ एवं च ह्यस्यः स मया भवता च न
संभवः । अयेनाप्यविमुख्येन न दम्घी न च पातितः ॥ १८ ॥
अवततैव पाताव दत्तमस्मै पुरा विभी । महात्मना तदर्घ्यं
नाम्नाभिर्विनिपात्यते ॥ १९ ॥ प्रावच्छत वरं देवः प्रजानां दुःख-
कारकम् । दिजेष्वधर्मयुक्तानि स करोति नराधमः ॥ २० ॥ तच्च
यत् प्राप्तकालं नस्तद्ब्रूहि वदताम्बर । भवांश्चापि यथा ब्रूवा-
न्तत् कर्त्तास्मि न संशयः ॥ २१ ॥

भगुसंवाच । पितामहनियोगेन भवन्तं सोऽहमागतः ।
प्रतिकर्त्तुं ब्रह्मवति नङ्गुषि देवमोहिते ॥ २२ ॥ अद्य हि त्वां
सुदुर्बुद्धिरथे बोध्यति देवराट् । अयेनमहमुदत्तं करिष्येऽग्निन्द्र-
मोजसा ॥ २३ ॥ अयेन्द्रं स्थापयिष्यामि पञ्चतस्ते यतः क्रतुम् ।
सञ्जात्य पापकर्माणमैन्द्रात् स्थाप्तात् सुदुर्मतिम् ॥ २४ ॥ अद्य चास्मै
कुदैवेन्द्रस्त्वां पद्म धर्षयिष्यति । दैवोपहतचित्तत्वादात्मनाथाव
मन्दधीः ॥ २५ ॥ व्युत्क्रान्तधर्मं तमहं धर्षयामर्षितो भवम् ।
अहिर्भवस्वेति रुषा यप्सेऽप्यर्पं दिजदुहम् ॥ २६ ॥ तत एनं
सुदुर्बुद्धिं धिक्पश्यामिहतलिपम् । धरण्यां पातयिष्यामि पञ्च-
तस्ते महामुने ॥ २७ ॥ नङ्गुषं पापकर्माणमैश्वर्यबलमोहितम् ।
यथा च रोचते तुभ्यं तथा कर्त्तामग्रहं मुने ॥ २८ ॥ एवमुक्तस्तु
भगुणा मैत्रावरुणिरव्ययः । अगस्त्यः परमप्रीतो बभूव विग-
तज्वरः ॥ २९ ॥

इत्यभगुवासनपर्वणि आभुवासनिकपर्वणि दानधर्मकवने

अगस्त्यभगुसंवादि नवनवतोऽध्यायः ॥ ८८ ॥

युधिष्ठिर उवाच । कथं वै स विपन्नश्च कथं च पातितो
भवति । कथञ्चानिन्दतां प्राप्तस्तद्वान् वक्तुमर्हति ॥ १ ॥

भीष्म उवाच । एवं तयोः संवदोः श्रित्वास्तस्य महात्मनः ।
सर्वा एव प्रवर्तन्ते या दिव्या वाच मानुषीः ॥ २ ॥ तदैव दीप-
दानानि सर्वोपकरणानि वै । वलिकर्म च वक्ष्याम्यदुक्तवाच

पुत्राभिधाः ॥ ३ ॥ सर्वे तस्य समुत्पन्ना देवेन्द्रस्य महात्मनः ।

देवकीके नृकीके च सदाचारा बुधैः कृताः ॥ ४ ॥ ते चेद्वान्ति

राजेन्द्र ऋध्वन्ते गृहमेधिनः । धूपप्रदानेर्होपैश्च नमस्कारैस्तथैव

च ॥ ५ ॥ यथा सिद्धस्य चान्नस्य दिवावाशं प्रदीयते । वक्ष्यथ

गृहोद्देशे यतः प्रीयन्ति देवताः ॥ ६ ॥ यथा च गृहिणस्तीक्ष्णो

भवेद्देवलिङ्गकर्मणि । तथा यतगुणा प्रीतिर्देवतानां प्रजायते

॥ ७ ॥ एवं धूपप्रदानञ्च दीपदानञ्च साधवः । प्रयच्छन्ति

नमस्कारैर्वृक्षमात्मगुणावहम् ॥ ८ ॥ स्नानेनादित्य यत् कर्म

क्रियते वै विपश्चिता । नमस्कारप्रयुक्तेन प्रीयन्ति देवताः ॥ ९ ॥

पितरश्च महाभागा ऋषयश्च तपोधनाः । गच्छाद्य देवताः भव्यैः

प्रीयन्ते तिथिनाश्रिताः ॥ १० ॥ इत्येतां बुद्धिमास्थाय मङ्गलः

स नरेश्वरः । सुरेन्द्रश्च ममत् प्राप्य कृतवानेतद्वृत्तम् ॥ ११ ॥

कस्यचिन्नश्च काकस्य भाग्यक्षय उपस्थिते । सर्वमेतदवज्ञाय

कृतवाननिन्दनीदृश्यम् ॥ १२ ॥ ततः स परिहीनोऽभूत् सुरेन्द्रो

वल्गिकर्मतः । धूपदीपोदकविधिं यथावत् चकार च ॥ १३ ॥

ततोऽस्य वज्रविषघ्नी रक्षोभिः पर्यवध्यत । यन्मागच्छन्मित्रेष्टं

वाहनाद्यजुश्चाव च ॥ १४ ॥ द्रुतं सरस्वतीकृत्वात् अवग्निर्य

महावक्त्रः । ततो भगुर्गृहतेजा मैत्रावरुणिरब्रवीत् ॥ १५ ॥

निनीकवक्त्रं नवने जटा यावदिशामि ते । स्नायुभूतस्य तस्याव

जटाः प्राविशद्व्युतः ॥ १६ ॥ भगुः स सुमहातेजाः पातनाय

दृपस्य च । ततः स श्वेतराट् प्राप्तिस्तद्विधिं वाहनीय वै ॥ १७ ॥

ततोऽगस्त्यः सुरपतिं वाक्यमाह विशात्मते । योजयस्वैति मां
 त्विदं कष्टं ह्येवं ब्रह्मणि ते ॥ १८ ॥ यत्र ब्रह्मसि तत्र ब्रह्म
 न विद्यामि सुराधिप । इत्युक्तो नङ्गप्रस्थेन योजयामास तं
 मुनिं ॥ १९ ॥ भगुस्तस्य जटान्तःस्थो बभूव हृषितो भयम् ।
 न चापि दर्शनं तस्य चकार स भगुस्तदा ॥ २० ॥ वरदान-
 प्रभावश्चो नङ्गप्रस्थं महात्मनः । न चकोप तद्दृग्गच्छो युक्तोऽपि
 नङ्गप्रिण वै ॥ २१ ॥ तन्तु राजा प्रतोदेन योजयामास भारत ।
 नचकोप स धर्मात्मा ततः पादेन दिवराट् ॥ २२ ॥ अगस्त्य उ-
 त्ता क्रुद्धो वामेनाभ्यहनच्छिरः । तन्निच्छिरस्यभिहते स जटा-
 न्तर्गतो भगुः ॥ २३ ॥ यथाप बलवत् क्रुद्धो नङ्गप्रं पापवेतवम् ।
 यस्मात् पदाहनः क्रोधाच्छिरसीमं महामुनिम् ॥ २४ ॥ तस्मा-
 द्दाशु मर्ह्यो गच्छस्यो भूषा सुदुर्मते । इत्युक्तः स तदा तेन
 स्यो भूषा पपात ह ॥ २५ ॥ पट्टेनाद्य भगुणा भूतले
 भरतर्षभ । भगुं हि यदि सोऽदृष्यन्नङ्गः पृथिवीपते ॥ २६ ॥
 न च यत्कीडमविध्यै पातने तस्य तेजसा । स तु तैस्तैः प्रदानैव
 तपोभिर्नियमैस्तथा ॥ २७ ॥ पतितोऽपि महाराज भूतले
 कृतिमानभूत् । प्रसादयामास भगुं यापान्तो मे भवेदिति ॥ २८ ॥
 ततोऽगस्त्यः कृपाविष्टः प्रासादयत तं भगुम् । यापान्ताद्यं महा-
 राज स च प्रादात् कृपास्मितः ॥ २९ ॥

भगुस्तदाव । राजा युधिष्ठिरो नाम भविष्यति कुलोद्भवः ।
 स ब्रह्म मोक्षयिता यापादियुक्तान्तरधीयत ॥ ३० ॥ अगस्त्योऽपि
 महातेजा हत्वा कार्यं यतक्रतोः । रुमाश्रमपदं प्रादात् पूज्य-
 मानो दिजातिभिः ॥ ३१ ॥ नङ्गप्रोऽपि त्रिंश राजंस्तस्मा स्थापात्
 समुद्धतः । जगाम ब्रह्मभवनं पञ्चतस्तं जनाधिप ॥ ३२ ॥ स
 तदा पातयित्वा तं नङ्गप्रं भूतले भगुः । जगाम ब्रह्मभवनं ब्रह्मणे
 च न्यवेदयत् ॥ ३३ ॥ ततः यत्र समनाद्य दिवानाह पितृ-

महः । वरुणात्मन सुरा नहुषो राज्यगतम् ॥ ३४ ॥ स
 चागच्छेन क्रुद्धेन भङ्गितो भूतलङ्घनः । न च यज्ञं दिवा राक्ष
 सुरा वर्तयितुं क्वचित् ॥ ३५ ॥ तन्मादयं पुनः यज्ञो देवराज्ये-
 ऽभिपिब्यताम् । एवं सन्धापमाणन्तु देवाः पार्थ पितृमहम् ॥ ३६ ॥
 एवमस्त्विति संहृष्टाः प्रयूयस्तं नराधिप । सीऽभिपिब्यो भग-
 यता देवराज्ये च वासकः ॥ ३७ ॥ ब्रह्मणा राजपार्श्वे स ब्रह्मा
 पूर्यं व्यरोचत । एतमेतत् पुरातनं नहुषस्य व्यतिक्रमात् ॥ ३८ ॥
 स च तैरेव संसिद्धो नहुषः कर्मभिः पुनः । तन्माह्वीपाः प्रश-
 तव्याः सायं वै गृहमेधिभिः ॥ ३९ ॥ दिव्यज्जदुरवाप्नोति प्रेत्य
 दीपस्य दायकः । पूर्यं चन्द्रप्रतीकाया दीपशय भग्न्यत ॥ ४० ॥
 यापदक्षिणिमेपाणि ज्वलन्ते तावतः समाः । ऊरगाश्च जगा-
 यापि नरो भवति दीपदः ॥ ४१ ॥

इत्यनुशासनपर्वणि आनुशासनिकपर्वणि दानधर्मकण्डने
 नहुषोपाख्याने षततमोऽध्यायः ॥ १०० ॥

युधिष्ठिर उवाच । ब्राह्मणस्यानि यो मन्दा हरन्ति पुरुष-
 तम । दृष्टं सकारिणो मूढाः क्रते गच्छन्ति मानवाः ॥ १ ॥

भीष्म उवाच । यथाप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
 बाष्पाक्षस्य च संवादं श्रुत्वबन्धुस्य भारत ॥ २ ॥

राजन्त्य उवाच । उदरुपांऽपि बाष्पाक्ष बाहवश्च विचिष्टे ।
 श्रुत्वा राणां रज सेवी कक्षादुद्विष्टो गवाम् ॥ ३ ॥ साधुभिर्गन्धितं
 कर्णं बाष्पाक्षस्य विधीयते । कक्षाहोरजरा ध्वस्तमपां कृच्छे
 निषिञ्चति ॥ ४ ॥

बाष्पाक्ष उवाच । ब्राह्मणस्य गतां राजन् क्षियतीनां रजः
 पुरा । सोमसुहं स्यामास तं सोमं योऽपि यन् रिजः ॥ ५ ॥

दीक्षितश्च स राजापि क्षिप्रं नरकमाविशत् । सञ्च तैर्वाचकीः
 सर्वे ब्रह्मसमुपजीव्य तत् ॥ ६ ॥ येषां तत्रापिबन् क्षीरं घृतं दधि
 च मानवाः । ब्राह्मणाः सह राजन्याः सर्वे नरकमाविशन् ॥ ७ ॥
 जङ्गुस्ताः पयसा पुत्रांस्तथा पौत्रान् विधुन्वतीः । पशून्वेक्ष-
 माणाश्च साधुवृत्तेन दम्पतो ॥ ८ ॥ अहं तत्रावसं राजन् ब्रह्म-
 चारी कितेन्द्रियः । तासां मे रजसा ध्वस्तं भैक्ष्यमासीन्नराधिप
 ॥ ९ ॥ चाण्डालोऽहं ततो राजन् भुक्ता तद्भवं नृप । ब्रह्मस्व-
 हारी च नृपः सोऽप्रतिष्ठां गतिं ययौ ॥ १० ॥ तस्मादरेण विप्रस्रुं
 कदाचिदपि किञ्चन । ब्रह्मस्वं रजसा ध्वस्तं भुक्ता मां पश्य
 यादृशम् ॥ ११ ॥ तस्मात् सोमोऽप्यविक्रियः पुरुषिण विपश्चिताः ।
 विक्रयन्त्वित्थं सोमस्य गर्हयन्ति मनोषिणः ॥ १२ ॥ ये चैवं क्रीणते
 तात ये च विक्रीणते जनाः । ते तु वैवस्वतं प्राप्य रौरवं वान्ति
 सर्वशः ॥ १३ ॥ सोमस्तु रजसा ध्वस्तं विक्रीणन् विधिपूर्वकम् ।
 योत्रियो बाहुंषो भूत्वा न चिरं न विनश्यति ॥ १४ ॥ नरकं
 त्रिघटं प्राप्य स विष्टासुपजीवति । श्वचर्यामभिमानञ्च सखिदादे
 च विप्रवम् ॥ १५ ॥ तुलया धारयन् धर्ममभिमान्यतिरिच्यते ।
 श्वानं वै पापिनं पश्य विवस्वं हरिणं कृशम् ॥ १६ ॥ अभिमानेन
 भूतानामिमां गतिसुपागतम् । अहं वै विपुले जातः कुले धन-
 समन्विते ॥ १७ ॥ अन्यस्मिन् जन्मनि विभो ज्ञानविज्ञानपारगः ।
 अभवन्तत्र जानानो ह्येतान् दोषान् महात्तदा ॥ १८ ॥ संरक्ष
 एव भूतानां पृष्ठभांसमभक्षयम् । सोऽहं तेन च वृत्तेन भोजनेन
 च तेन वै ॥ १९ ॥ इमामवस्थां सम्प्राप्तः पश्य कालस्य पर्यवम् ।
 आदीप्तमिव चैलान्तं भ्रमरैरिव शङ्कितम् ॥ २० ॥ धावमानं
 सुसंरक्षं पश्य मां रजसान्वितम् । स्वाध्यायेन तु महत् पापं
 तरन्ति यद्दमेधिनः ॥ २१ ॥ दानैः पुण्यैश्चैथापि यथा प्राङ्ग-
 र्भर्तृभोषणः । तथा पापकृतं विप्रमायमस्रं महीपते ॥ २२ ॥

सर्वसङ्गविनिर्मुक्तं हृन्दांस्तुत्तारयन्धुत । अहं हि पापयोग्यां च
प्रसूतः क्षत्रिवर्षभ ॥ २३ ॥ निश्चयं नाधिगच्छामि कथं मुच्येय-
मित्युत । जातिजरत्नञ्च मम केनचित् पूर्वकर्मणा ॥ २४ ॥ युगेन
येन मोक्षं वै प्राप्नुमिच्छाम्यहं नृप । त्वमिमं सव्यपस्याद्य संशयं
ब्रूहि पृच्छते । चाख्यत्वात् कथमहं मुच्येमिति वृत्तम् ॥ २५ ॥

राजन्य उवाच । चाख्यत्वात् प्रतिजानीहि येन मोक्षमवाप्-
स्यसि । ब्राह्मणार्थं त्यजन् प्राणान् गतिमिष्टामवाप्स्यसि ॥ २६ ॥
दत्त्वा शरीरं क्रव्याद्भोगे रणामौ दिव्यहेतुकम् । हत्वा प्राणान्
प्रमोक्षस्ते नान्यथा मोक्षमर्हसि ॥ २७ ॥

भीष्म उवाच । इत्युक्तः स तदा तेन ब्रह्मस्वार्थं परमत्प ।
हत्वा रणमुखे प्राणान् गतिमिष्टामवाप च ॥ २८ ॥ तस्माद्दृष्टं
त्वया पुत्र ब्रह्मस्वं भरतर्षभ । यदिच्छसि महाबाहो चाख्यतीं
गतिमात्मनः ॥ २९ ॥

इत्यनुगमनपर्वणि आनुशासनिकपर्वणि राजन्य-
चाण्डालसंवादे एकाधिकशतोऽध्यायः ॥ १०९ ॥

युधिष्ठिर उवाच । एकलोकाः सृजतिनः सर्वे ज्ञाक्षो पिता-
मह । उत तत्रापि भिन्नास्ते तन्म ब्रूहि पितामह ॥ १ ॥

भीष्म उवाच । कर्मभिः पापैर् नानात्वं लोकानां ज्ञान्ति
मानवाः । पुण्यान् पुण्यकृतो यान्ति पापान् पापकृतो जनाः ॥ २ ॥
अस्माद्युद्धाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् । गौतमस्य सुनेह्यात्
संवादं वाचकस्य च ॥ ३ ॥ ब्राह्मणो गौतमः कश्चिद्दुर्हस्यो
जितेन्द्रियः । महावने हस्तिशिशुं परिदूयन्ममाह्वयम् ॥ ४ ॥
तं दृष्ट्वा जीवयामास सानुक्रोशो वृत्तव्रतः । स तु दीर्घेण कालेन
बभूवातिबल्यो महान् ॥ ५ ॥ तं प्रभिक्षं महानागं प्रक्षुप्तं पर्वती-

धनम् । धृतराष्ट्रस्य जपेण भक्तो जग्राह हस्तिनम् ॥ ६ ॥ इति-
माणस्तु तं दृष्ट्वा गौतमः प्रश्रितव्रतः । अन्यभाषत राजानं धृत-
राष्ट्रं महातपाः ॥ ७ ॥ मा मे हार्षीर्हस्तिनं पुत्रमेनं दुःखात्
पुष्टं धृतराष्ट्राकृतम् । मैत्रं स्नां सामपदं वदन्ति मित्रदोषो नैव
राजन् स्मृयेत् त्वाम् ॥ ८ ॥ इधोऽहं प्रदातारं धून्धपालं ममो-
जमे । विनीतमाचार्यकुले सुयुक्तं गुरुकर्मणि ॥ ९ ॥ शिष्टं
दानं कृतञ्च प्रियञ्च सततं मम । न मे विक्रोयतो राजन् हन्तु-
र्मेहसि कुञ्जरम् ॥ १० ॥

धृतराष्ट्र उवाच । गवां सहस्रं भवते ददामि दासीशतं
निष्काशतानि पञ्च । अन्यञ्च वित्तं विविधं महर्षे किं ब्राह्मणस्येह
गजेन कृत्यम् ॥ ११ ॥

गौतम उवाच । तवैव गावो हि भवन्तु राजन् दास्यः
सनिष्का विविधञ्च रत्नम् । अन्यञ्च वित्तं विविधं नरेन्द्र किं
ब्राह्मणस्येह धनेन कृत्यम् ॥ १२ ॥

धृतराष्ट्र उवाच । ब्राह्मणानां हस्तिभिर्नास्ति कृत्यं राज-
भ्यानां नागकुलानि विप्र । स्वं वाहनं नयतो नास्त्वधर्मो नाग-
श्रेष्ठं गौतमाम्मान्निवर्त्त ॥ १३ ॥

गौतम उवाच । यत्र प्रेतो नन्दति पुण्यकर्मा यत्र प्रेतः शोचते
पापकर्मा । वैवस्वतस्य सद्ने महात्मंस्तत्र त्वाहं हस्तिनं वात-
बिम्बे ॥ १४ ॥

धृतराष्ट्र उवाच । ये निष्क्रिवा नास्तिकायहधानाः पापा-
न्मान इन्द्रिबार्धे निविष्टाः । यमस्य ते यातनां प्राप्नुवन्ति परं
गन्तुं धृतराष्ट्रो न तत्र ॥ १५ ॥

गौतम उवाच । वैवस्वती संयमनी जनानां यत्रादृतं नीच्यते
यत्र सत्यम् । यत्रावसा बलिनं यातयन्ति तत्र त्वाहं हस्तिनं
यातबिम्बे ॥ १६ ॥

धृतराष्ट्र उवाच । ज्येष्ठां सखारं पितरं मत्तरश्च बन्धुजं
मदमत्ताश्चरन्ति । तथाविधानामेव लोको महर्षे परं गन्ता धृतराष्ट्रो न तत्र ॥ १७ ॥

गौतम उवाच । मन्दाकिनी वैश्वक्यस्य राज्ञी महामाया
भीमिजनप्रवेष्टा । गन्धर्वस्यैरप्सरोभिश्च जुष्टा तत्र त्राहं हस्तिनं
यातविद्ये ॥ १८ ॥

धृतराष्ट्र उवाच । अतिविद्यताः सुव्रता ये जना वै प्रतिपद्यं
ददति ब्राह्मणेभ्यः । शिष्टाग्निः संविभक्ष्याग्निनाथ मन्दाकिनी
तेऽपि विभूषयन्ति ॥ १९ ॥

गौतम उवाच । मेरोरग्रे यदनं भाति रम्यं सुपुष्पितं किन्न-
रोगीतजुष्टम् । सुदर्शना यत्र जम्बुविद्याला तत्र त्राहं हस्तिनं
यातविद्ये ॥ २० ॥

धृतराष्ट्र उवाच । ये ब्राह्मणा मृदवः सत्यमीला बहुश्रुताः
सर्वभूताभिरामाः । येऽधीयस्ते सेतिहासं पुराणं न गच्छत्या
जुहति वै दिजेभ्यः ॥ २१ ॥ तथाविधानामेव लोके महर्षे परं
गन्ता धृतराष्ट्रो न तत्र । यदिद्यते विदितं स्थानमस्ति तद्ब्रूहि
त्वं त्वरितो श्रेष्ठ यामि ॥ २२ ॥

गौतम उवाच । सुपुष्पितं किन्नरराजजुष्टं प्रियं वनं नन्दनं
नारदस्य । गन्धर्वाणामप्सरसाश्च यजुत् तत्र त्राहं हस्तिनं
यातविद्ये ॥ २३ ॥

धृतराष्ट्र उवाच । ये नृत्यगौतकुशला जनाः सहा श्रुवाच-
मानाः संहिताश्चरन्ति । तथाविधानामेव लोके महर्षे परं गन्ता
धृतराष्ट्रो न तत्र ॥ २४ ॥

गौतम उवाच । यत्रोत्तराः कुरवो भास्ति रम्या द्वैः सार्व-
भोद्माना नरेन्द्र । यत्राग्निद्यौनाश्च अस्मिन् लोका यत्रवीर्य-
मर्वतद्यौनवश्च ॥ २५ ॥ यत्र यज्ञो वर्धति सर्वकामाश्च यत्र शिवः

कामचारा भवन्ति । तत्र विद्या नास्ति नारीनराणां तत्र ज्ञाहं
हस्तिनं वातविष्ये ॥ २६ ॥

वृतराष्ट्र उवाच । दीर्घवृत्तिषु निष्ठतकानां यमांसादां व्यस्य-
दृष्टात्परन्ति । न हि कान्ति स्वावरं जज्ञमस्य भूतानां धी सर्व-
भूतात्मभूताः ॥ २७ ॥ निराग्रिषो निर्भमा वीतरागा ज्ञाभास्त्राणे
तुल्यनिन्दाप्रशंसाः । तत्राविधानामेष लोको महर्षे परं गन्ता
वृतराष्ट्रो न तत्र ॥ २८ ॥

गौतम उवाच । ततोऽपरे भान्ति लोकाः सनातनाः सुपुण्य-
गन्धा विरजा वीतघोकाः । सोमस्य राष्ट्रः सद्ने महात्मनस्तत्र
ज्ञाहं हस्तिनं वातविष्ये ॥ २९ ॥

वृतराष्ट्र उवाच । ये दानशीला न प्रतिपद्यन्ते सदा न
चाप्यर्थांसादग्ने परेभ्यः । येषामद्वियमर्हते नास्ति किञ्चित् सर्वा-
तिथ्याः सुप्रसादा जनाय ॥ ३० ॥ धी सन्तारो नाभिजल्पन्ति
चान्यान् सतीभूताः सततं बुद्धयशीलाः । तत्राविधानामेष लोको
महर्षे परं गन्ता वृतराष्ट्रो न तत्र ॥ ३१ ॥

गौतम उवाच । तत्रापरे भान्ति लोकाः सनातना विरजसो
वितनस्का विघोकाः । आदित्यदिवस्य पदे महात्मनस्तत्र ज्ञाहं
हस्तिनं वातविष्ये ॥ ३२ ॥

वृतराष्ट्र उवाच । स्वाध्यायशीला गुरुगुणूषणे रतास्तपस्विनः
सुप्रताः सत्यसन्धाः । आचार्याणामप्रतिकूलभाषिणो निखोत्थिता
गुरुकर्मस्वकीयाः ॥ ३३ ॥ तत्राविधानामेष लोको महर्षे दिगु-
जानां भावितो वाग्मतानाम् । सत्य स्मृतानां वेदविदां महात्मनां
परं गन्ता वृतराष्ट्रो न तत्र ॥ ३४ ॥

गौतम उवाच । ततोऽपरे भान्ति लोकाः सनातनाः सुपुण्य-
गन्धा विरजा विघोकाः । वरुणस्य राष्ट्रः सद्ने, महात्मनस्तत्र
ज्ञाहं हस्तिनं वातविष्ये ॥ ३५ ॥

धृतराष्ट्र उवाच । चातुर्मास्यैव व्रजन्ते जनाः सदा तद्येष्टानां
दमघृतं प्राप्नुवन्ति । ये चाग्निहोत्रं जुह्वति यदध्याना यथास्मात्
त्रीणि वर्षाणि विप्राः ॥ ३६ ॥ सुभारिणां धर्मबुरे महात्मनां
बबोदिते वर्त्मनि सुखितानाम् । धर्मात्मनामुद्वहतां गतिन्तां परं
गन्ता धृतराष्ट्रो न तत्र ॥ ३७ ॥

गौतम उवाच । इन्द्रस्य लोका विरजा विभीका दुरत्ययाः
काङ्क्षिता मानवानाम् । तस्याहन्ते भवने भूरितेजसो राजन्निमं
हस्तिनं वातयिष्ये ॥ ३८ ॥

धृतराष्ट्र उवाच । शतवर्षजीवी यश्च शूरो मनुष्यो वेदा-
ध्यायी यश्च यज्ज्ञा प्रमत्तः । एते सर्वे शत्रुलोकं प्रजन्ति परं गन्ता
धृतराष्ट्रो न तत्र ॥ ३९ ॥

गौतम उवाच । प्राजापत्याः सन्ति लोका महान्तो नाकस्य
पृष्ठे पुष्कला वीतघोकाः । मनोप्रिताः सर्वलोकीन्द्रवानां तत्र
बाह्वं हस्तिनं वातयिष्ये ॥ ४० ॥

धृतराष्ट्र उवाच । ये राजानो राजसूयाभिषिक्ता धर्मात्मानो
रक्षितारः प्रजानाम् । ये चाश्वमेधावभ्यसे भुताङ्गास्तेषां लोका
धृतराष्ट्रो न तत्र ॥ ४१ ॥

गौतम उवाच । ततः परं भान्ति लोकाः सनातनाः सुपुण्य-
गन्धा विरजा वीतघोकाः । तस्मिन्बह्वं दुर्लभे चाप्यष्ट्ये गवां
लोके हस्तिनं वातयिष्ये ॥ ४२ ॥

धृतराष्ट्र उवाच । यो गोसहस्रीघतदः सप्तं सप्तं गवां
घतीदृशं दद्याच्च यत्तथा । तथा दमभ्यो यश्च दद्याद्वैदिकं पशुभ्यो
वा दानमीक्षस्तथैकान् ॥ ४३ ॥ ये जीर्यन्ते ब्रह्मचर्य्येण विषा
क्राङ्क्षीं वाचं परिरक्षन्ति चैव । मनस्विनस्तीर्थयात्रापरायणास्ते
तत्र मोदन्ति गवां निवासि ॥ ४४ ॥ प्रभातं नानसं तीर्थं पुष्क-
राणि महत्तराः । पुण्यञ्च नैमित्रं तीर्थं बाह्वदां करतोविनीम् ।

॥ ४५ ॥ गङ्गां गवधिरथैव विपाशां स्तूतवाक्नुकाम् । इच्छां गङ्गां
पञ्चनदं महाङ्गदमवापि वा ॥ ४६ ॥ गोमतीं कौशिकीं चत्वा
महात्मानो हृतव्रताः । सरस्वतीदृग्दृष्ट्यो यमुनां धी प्रयान्ति च
॥ ४७ ॥ तत्र ते दिव्यसंस्नाना दिव्यमाख्यधराः शिवाः । प्रयान्ति
पुण्यगन्धाढ्या हृतराष्ट्रो न तत्र वै ॥ ४८ ॥

गौतम उवाच । यत्र भीतभयं नास्ति न चोत्थभयमन्वपि ।
न ह्युत्थिपासे न ग्लानिर्न दुःखं न सुखं तथा ॥ ४९ ॥ न देवो
न प्रियः कश्चिन्न बन्धुर्न रिपुस्तथा । न जरामरणे तत्र न पुण्यं
न च पातकम् ॥ ५० ॥ तस्मिन् विरजसि स्फुति प्रज्ञासत्त्वव्यव-
स्थिते । स्वयम्भुभवने पुण्ये हस्तिनं मे प्रदास्यसि ॥ ५१ ॥

हृतराष्ट्र उवाच । निर्मुक्ताः सर्वसङ्घैर्ये कृतात्मानो यतव्रताः ।
अध्यात्मयोगसंस्थाने युक्ताः सृग्वर्गं गताः ॥ ५२ ॥ ते ब्रह्म-
भवनं पुण्यं प्राप्नुवन्ति ह सात्त्विकाः । न तत्र हृतराष्ट्रसे यश्चो
दृष्टं महासुने ॥ ५३ ॥

गौतम उवाच । रथन्तरं यत्र वृहच्च गीयते यत्र वेदीं
पुण्डरीकीस्तथोति । यत्रोपयान्ति हरिभिः सोमवीर्यैः तत्र त्वाहं
हस्तिनं यातयिष्ये ॥ ५४ ॥ बुध्यामि त्वां वृत्रहणं यतक्रतुं व्यति-
क्रमन्तं भुवनानि विप्रदा । कश्चिन्व वाचा वृजिनं कदाचिदकार्षन्ते
मनसोऽभिप्रज्ञात् ॥ ५५ ॥

यतक्रतुरुवाच । मघवाहं लोकपथं प्रजानामवागमं परि-
वाहि गच्छस्य । तस्माद्भवान् प्रणतं मानुषास्तु ब्रवीषि वत्सत्
करवाणि सर्वम् ॥ ५६ ॥

गौतम उवाच । श्रुतं करेणं मम पुत्रनागं चं त्रैलोक्ये
नर्पाणि बाह्वम् । यो मे वने वसतोऽभूद्वितीयस्तमेव मे इक्षि
सरेन्द्र नागम् ॥ ५७ ॥

यतक्रतुरुवाच । अयं सुतसे दिजमुख नाग पागच्छति

लामभिदीक्षमाणः । पादौ च ते नासिकदीपलिप्यते वैवी मया-
ध्याहि नमस तेऽस्तु ॥ ५८ ॥

गौतम उवाच । शिवं सर्ववैद्यं सुरेन्द्रं तुभ्यं ध्यायामि पूजाम्
यदा प्रयुज्ये । ममापि त्वं यत्र शिवं दृश्यस्व कदा इतं पतियच्छामि
नागम् ॥ ५९ ॥

यतऋतुस्त्वाच । येषां तदा निश्चिता वै गुहायां मनीषिणां
वत्यवतां महात्मनाम् । तेषां ह्येकेन महात्मनापि वृहत्तयात्
प्रीतिमाप्नोऽहमद्य ॥ ६० ॥ हन्ते हि ब्राह्मणं क्षिप्रं सह पुत्रेण
हस्तिना । त्वं हि प्राप्तुं शुभान् लोकान्नाय च चिराय च ॥ ६१ ॥
स गौतमं पुरस्कृत्य सह पुत्रेण हस्तिना । दिवमाचक्रमे वशी
बद्धः सह दुरासदम् ॥ ६२ ॥ इदं यः शृणुयाच्चित्यं यः पठेद्वा
जितेन्द्रियः । स वाति ब्रह्मणो लोकं ब्राह्मणो गौतमो ववा ॥ ६३ ॥

इत्यनुयासनपर्वणि चानुयातनिकपर्वणि हस्तिकूटे

राधिकपर्वणोऽध्यायः ॥ ६० ॥

युधिष्ठिर उवाच । दानं बहुविधाकारं शान्तिः सर्वमर्ह-
मितम् । स्वदारतुयिच्छोक्ता ते फलं दानस्यैव वत् ॥ १ ॥
पितामहस्य विदितं किमन्यत्तपसी बलात् । तपसी वत् परं
तेऽद्य तन्वी व्याख्यातुमर्हसि ॥ २ ॥

भीष्म उवाच । तपः प्रचक्षते यावन्नावलोकौ युधिष्ठिर ।
मत्तं ममात्र कौन्तेय तपो नान्यथात् परम् ॥ ३ ॥ अत्राप्युदा-
हरन्तीममितिहासं पुरातनम् । भगीरथस्य सम्बन्धं ब्रह्मणश्च
महात्मनः ॥ ४ ॥ अतीत्य सुरलोकश्च गवां लोकश्च भारत ।
ऋषिलोकश्च सोऽगच्छद्भगीरथ इतं श्रुतम् ॥ ५ ॥ तन्मु दृष्ट्वा
वचः प्राह ब्रह्मा राजन् भगीरथम् । कथं भगीरथागास्तमिन्

कोऽहं दुरात्मन् ॥ ६ ॥ न हि दैवा न मन्त्रा न मन्त्राणां शक्तौ-
रह । आवाक्यतप्तपयः कथं वै जनिहागतः ॥ ७ ॥

मगौरय उवाच । निष्काणां वै च्छदं ब्राह्मणेभ्यः यतं
सहस्राणि सदैव दानम् । ब्राह्मं व्रतं नित्यमास्याव विदक-
स्तेनाहं तस्य फलादिहागाम् ॥ ८ ॥ द्यूकैरात्रान् दशपञ्चरात्रा-
नेक द्यूकैकादशकान् क्रतून् च । ज्योतिष्टोमानाञ्च यतं वदिष्टं फलेन
तेनापि न चागतोऽहम् ॥ ९ ॥ वज्रायसं जाड्यवीतीरनित्यः यतं
समास्तप्यमानस्तपोऽहम् । अदाञ्च तत्राश्वतरोऽसहस्रं नारीश्वरं
न च तेनाहमागाम् ॥ १० ॥ दशयुतानि वायुतानां गोयुतानि च
विंशतिम् । पुष्करेषु दिजातिभ्यः प्रादां यतमहस्रयः ॥ ११ ॥
सुवर्णचन्द्रोत्तमधारिणीनां कन्यान्तमानामहं सहस्रम् । पक्षिं
सहस्राणि विभूषितानां जाय्यूनदैराभरणैरेतेन ॥ १२ ॥ दश-
वृन्दान्यहं गोसवेच्यास्त्रेकीकृत्यो दशगा लोकनाथ । समानरक्षा-
पयसा समन्विताः सुवर्णकांत्योपदुहा न तेन ॥ १३ ॥ आतोषमेषु
नियतमेकीकृन्मिन् दशादहम् । रथोनां क्षीररात्रीणां रोहि-
णीनां यतानि च ॥ १४ ॥ दोग्धीणां वै गवाञ्चापि प्रयुतानि दशैव
च । प्रादां दशगुणं ब्रह्मन् तेनाहमुपागतः ॥ १५ ॥ बाजिनां
वाह्मिजातानामयुतान्यहं दश । कर्काणां हेममाखोतां न च
तेनाहमागतः ॥ १६ ॥ कोटीश्च काञ्चनस्याष्टौ प्रादां ब्रह्मन् दश-
न्वहम् । एकीकृन्मिन् क्रतौ तेन फलेनाहं न चागतः ॥ १७ ॥
वाजिनां क्षामकृष्णाणां हरितानां पितामह । प्रादां हेनव्रजं
ब्रह्मन् कोटीर्दश च सप्त च ॥ १८ ॥ ईषादन्ताम्बुजावात् काञ्चन-
क्षेत्रविभूषितान् । पक्षिणो वै सहस्राणि प्रादां दश च सप्त च ॥ १९ ॥
पञ्चकृतानां दिवेष दिव्यैः कनकभूषणैः । रथानां काञ्चनाङ्गानां
पञ्चस्राण्यहं दश ॥ २० ॥ सप्त चान्यानि युतानि वाजिभिः सम-
कृतैः । दक्षिणावयवाः केचिद्देवैश्च सम्प्रीतिताः ॥ २१ ॥ वाज-

येयुः ह्यसु प्रादास्तान्यपि चाप्यहम् । अक्रतुत्वाप्रभाषाणामिष्यतां
 विक्रमेण च ॥ २२ ॥ सहस्रं निष्ककण्ठानामदं दक्षिणामहम् ।
 विजित्य भूपतीन् सर्वानर्चयिष्यामि पितामह ॥ २३ ॥ अष्टाष्टौ
 राजसूयिभ्यो न च तेनाहमागतः । स्नानं वावत्तद्वावाहक-
 मासीज्जगत्पते ॥ २४ ॥ दक्षिणाभिः प्रवृत्ताभिर्मम नागाश्च तन्
 कृते । वाजिनाश्च सहस्रे हे सुपर्श्वशतभूषिते ॥ २५ ॥ वरं
 ग्रामघनञ्चाहमेकैकस्य विधाददम् । तपस्वीनियताहारः घन-
 मास्थाय वाग्वतः ॥ २६ ॥ ह्रीर्धैर्याश्च हिमवति गङ्गायाश्च दुरुत्-
 सहाम् । मूर्ध्ना धारां महादिवः शिरसा यामधारयत् । न
 तेनाप्यहमागच्छं फलेनेह पितामह ॥ २७ ॥ शम्पाक्षिपैरयजं
 यच्च दिवान् सद्यस्कानामयुतैश्चापि यत्नत् । तयोदय द्वादशाहैश्च
 देव सपौण्डरीकाश्च च तेषां फलेन ॥ २८ ॥ अष्टौ महासाणि
 ककुप्तिनामहं शुक्लपैभाणामदं दिजेभ्यः । एकैकं वै काञ्चनं
 शृङ्गमेभ्यः पद्मीषैषामदं निष्ककण्ठोः ॥ २९ ॥ हिरण्यरत्ननिच-
 यामदं रत्नपर्वतान् । धनधान्यैः समृद्धाश्च ग्रामाद्यान्ते सह-
 स्रयः ॥ ३० ॥ यतं यतानां अष्टीनामददक्षायतन्द्रितः । इष्टा-
 नेकीर्महायज्ञैर्ब्राह्मणेभ्यो न तेन च ॥ ३१ ॥ एकादशाहैरयजं
 सदक्षिणैर्द्वादशाहैरयमेवैव देव । आर्कायणैः षोडशभिश्च
 ब्रह्मंस्तेषां फलेनेह न चागतोऽस्मि ॥ ३२ ॥ निष्कैककण्ठमदं
 बोजनायतं तद्विस्तीर्णं काञ्चनपादपानाम् । वनं वृत्तानां हस्त-
 विभूषितानां न चैव तेषामागतोऽहं फलेन ॥ ३३ ॥ तुरायणं हि
 व्रतमप्यष्टव्यमश्रोत्रनोऽकरवं त्रिंशतोऽब्दान् । यतं गगामष्टयतां
 चैव दिने दिने चादं ब्राह्मणेभ्यः ॥ ३४ ॥ पयस्विनीनामहं
 रोहिणीनां तथैवान्याननुहो लोकनाथ । प्राद्वन्वित्यं ब्राह्म-
 णेभ्यः सुरैश्च नेहागतस्तेन फलेन चाहम् ॥ ३५ ॥ त्रिंशद्वर्षीनामहं
 ब्रह्मन्मयजं यच्च निर्यता । अष्टाभिः सर्वमेवैव नरनेवैव सप्तभिः

॥ ३६ ॥ इयमिर्विश्वजिह्वय घतैरष्टाद्योत्तरीः । न चैव तेषां
द्विवक्त्र फलेनाहमिहागमम् ॥ ३७ ॥ सर्वेषां बाहुदावाह गङ्गावा-
मव नैमिषे । गवां यतानामयुतमहहं च न तिन वै ॥ ३८ ॥
इन्द्रेण शुद्धं निहितं वै शुद्धायां वज्रार्णवस्तपसेहाभ्यजिह्वन् ।
आन्वक्ष्यमातमुग्रनस्तेजसेह तत् साधयामासमहं वरेण्य ॥ ३९ ॥
ततो मे ब्राह्मणास्तुष्टास्तस्मिन् कर्मणि साधिते । सहस्रसहस्र-
घातन् यै वै तत्र समागताः ॥ ४० ॥ उक्तस्तौरस्मि गच्छ स्वं ब्रह्म-
लोकमिति प्रभो । प्रीतेनोक्तः सहस्रेण ब्राह्मणानामहं प्रभो ।
इमं लोकमनुप्राप्नो मा भूतेऽत्र त्रिवारणा ॥ ४१ ॥ कामं यथा-
वदितं विधात्रा पृष्टेन वाच्यन्तु मया यथावत् । तपो हि
नान्यद्दानयनाभ्यतं मे नमोऽस्तु ते दिववर प्रसीद ॥ ४२ ॥

भीष्म उवाच । इत्युक्तवन्तं ब्रह्मा तु स राजानं भगीरथम् ।
पूजयामास पूजाहं विधिदृष्टेन कर्मणा ॥ ४३ ॥ तस्मादयनेर्बुक्तो
विप्रान् पूजय नित्यदा । विप्राणां वचनात् सर्वं परत्वेह च
सिध्यति ॥ ४४ ॥ वासोभिरग्नैर्गोभिश्च शुभैर्नैवेद्यिकीरपि । शुभैः
सुरगशैश्चापि तोष्या एव दिजास्तथा । एतदेव परं शुद्धमलोभेन
समाचर ॥ ४५ ॥

इत्यनुशासनपर्वणि अनुशासननिकेपर्वणि तपःकण्ठे

ब्रह्मभगीरथसंवादे त्र्यधिकशतोऽध्यायः ॥ १०३ ॥

मुनिष्ठिर उवाच । यतायुर्लुक्तः पुरुषः यतरीर्यश्च जायते ।
कक्षाभ्रिबन्ते पुरुषा बाला अपि पितामह ॥ १ ॥ यायुस्मान् केन
भजति सत्यायुर्वपि मानवः । केन वा लभते कीर्तिं केन वा
लभते श्रियम् ॥ २ ॥ तपसा ब्रह्मचर्येण जपहोमैस्तपोधमैः ।
धर्मणा मनसा वाचा तस्मै ब्रूहि पितामह ॥ ३ ॥

भीष्म उवाच । यत्न तेऽहं प्रवक्ष्यामि वक्तां क्षममुपप्लवि ।
 अत्यायुर्यनं भवति दीर्घायुर्वापि मानवः ॥ ४ ॥ धीन वा क्षमते
 कीर्त्तिं धीन वा क्षमते शिवम् । वक्ता वर्त्तव्यं पुरुषः श्रेयसा
 सम्पुज्यते ॥ ५ ॥ आचाराक्षमते चायुराचाराक्षमते शिवम् ।
 आचाराक्षमते कीर्त्तिं पुरुषः प्रेत्य चेह च ॥ ६ ॥ दुराचारो हि
 पुरुषो नेहायुर्विन्दते महत् । यक्षाश्चरन्ति भूतानि तथा परि-
 भवन्ति च ॥ ७ ॥ तस्मात् कुर्याद्दिहाचारं बद्धीच्छेद्भूतिमात्मनः ।
 यपि पापघरीरस्य आचारो हन्यलक्षणम् ॥ ८ ॥ आचारलक्षणो
 धर्मः कन्तश्चारित्र्यलक्षणाः । साधूनाञ्च यथावृत्तमेतदाचार-
 लक्षणम् ॥ ९ ॥ अप्यष्टं यवादेव पुरुषं धर्मचारिणम् । भूति-
 कर्माणि कुर्याणं तं जनाः कुर्वते प्रियम् ॥ १० ॥ धी नास्तिका
 निष्क्रियाश्च गुरुणास्त्राभिरङ्गिनः । अधर्मज्ञा दुराचारास्ते भवन्ति
 गतायुषः ॥ ११ ॥ विषीला भिन्नमर्थ्याश्च नित्यं सङ्गीर्षमैधुनाः ।
 अत्यायुगे भवन्तीह नरा निरयगाभिनः ॥ १२ ॥ सर्वलक्षण-
 क्षीनोऽपि समुदाचारवान्तरः । यद्ब्रह्मणोऽनसूयश्च यतं वर्षाणि
 जीवति ॥ १३ ॥ अक्रोधनः सत्यवादी भूतानामविहिंसकः । क्षम-
 स्त्पुनरजिह्वश्च यतं वर्षाणि जीवति ॥ १४ ॥ लोभमर्दी हणच्छेदी
 नखखादी च यो नरः । नित्योच्छिष्टः शङ्कशुको नेहायुर्विन्दते
 महत् ॥ १५ ॥ ब्राह्मे मुहूर्त्तं बुध्येत धर्माहो चानुचिन्तयेत् ।
 उत्थायान्नस्य तिष्ठेत पूर्वां सन्ध्यां कृताञ्जलिः ॥ १६ ॥ एवमेवा-
 परां सन्ध्यां समुपासीत वाग्वतः । नेत्रेतादित्यमुद्यन्तं नाहो
 यान्तं कदाचन ॥ १७ ॥ नोपहृष्टं न वारिखं न मर्धं नमसो
 गतम् । ऋषयो नित्यसन्ध्यात्वादीर्घमायुरवाप्नुवन् ॥ १८ ॥ तस्मा-
 त्तिष्ठेत्तदा पूर्वां पश्चिमाञ्चैव वाग्वतः । धी न पूर्वासुपासन्ते दिवाः
 सन्ध्यां न पश्चिमां ॥ १९ ॥ सर्वांस्तान् धार्मिको राजा शू-
 कर्माणि कारयेत् । परदारान् गन्तव्याः सर्ववर्षेषु कर्त्तव्यम्

४२० ॥ नदीदृश्यमनायुषं लोके किञ्चन विद्यते । बाह्यं प्रवृत्त-
 स्तेषु परदारोपसेवनम् ॥ २१ ॥ यावन्तो रोमकूपाः स्युः स्त्रीणां
 गालेषु निर्मिताः । नावर्षसहस्राणि नरकं पथ्युपासते ॥ २२ ॥
 प्रसाधनञ्च केयानामञ्जनं दन्तधावनम् । पूर्वाह्न एव कार्याणि
 द्युतानाञ्च पूजनम् ॥ २३ ॥ पुरीषभूते नोदीक्षेणाधितिष्ठेत्
 कदाचन । नातिक्रुध्यं नातिसाधं न च मध्यन्दिने स्थिते ॥ २४ ॥
 नाश्रातैः सह गच्छन्त नैको न वृषसैः सह । पश्चाद्दिवो ब्राह्म-
 णाश्च गोभ्यो राजभ्य एव च ॥ २५ ॥ तृहाव भारतप्राय गर्भिण्यै
 दुर्बलाय च । प्रदक्षिणं प्रकुर्वीत परिष्ठातान् वनस्पतीन् ॥ २६ ॥
 चतुष्पथान् प्रकुर्वीत सर्वानेव प्रदक्षिणान् । मध्यन्दिने निष्ठाकाशे
 चर्चरात्रे च सर्वदा ॥ २७ ॥ चतुष्पथं न सेवेत उभे सभ्ये तथैव
 च । समानहौ च वस्त्रञ्च वृत्तमन्यर्नधारयेत् ॥ २८ ॥ ब्रह्मचारी
 च नित्यं स्यात् पादं पादेन नाक्रमेत् । अमावस्यां पौर्णमास्यां
 चतुर्दश्याञ्च सर्वथः ॥ २९ ॥ अष्टम्यां सर्वपक्षाणां ब्रह्मचारी सदा
 भवेत् । तृथामांसं न खादेत् पृष्ठमांसं तथैव च । पात्रोष्णं
 परिवादञ्च पेशुन्यञ्च विवर्जयेत् ॥ ३० ॥ नारुन्तुदः स्यान्न नृपंस-
 वादी न ह्यीनतः परमभ्याददीत । यथास्य वाचा पर उद्दिजेत
 न तां बहिदुष्टतीं पापलोक्ष्याम् ॥ ३१ ॥ वाक्सावका वदनाब्जिष्य-
 तन्ति यैराहृतः शोचति रात्र्यहानि । परस्य नाम्नेसु निष्य-
 तन्ति तान् पण्डितो नावहजेत् परेषु ॥ ३२ ॥ रोहति घातकी-
 र्बिधं वनं परशुना हतम् । वाचा दुरुक्तया विडं न संरोहति
 वाक्क्षतम् ॥ ३३ ॥ कर्षिनास्त्रीकनारावाभिर्हरन्ति शरीरतः ।
 वाक्पथ्यस्तु न निर्हर्तुं शक्यो हृदिषयो हि सः ॥ ३४ ॥ क्षीमा-
 ज्ञानतिरिक्ताज्ञानं विद्याक्षीमान् विगर्हितान् । अपेक्षविणक्षीनाञ्च
 सञ्जक्षीनाञ्च नाक्षिपेत् ॥ ३५ ॥ नास्तिक्यं वेदनिन्दाञ्च द्युतानाञ्च
 कुक्षनम् । हेमस्तन्नाभिमानञ्च तैश्चाग्रञ्च परिवर्जयेत् ॥ ३६ ॥

परस्य दण्डं नोद्यच्छेत् क्रुद्धो नैनं निपातयेत् । अन्यत्र प्रत्या-
 स्मिन्नाद्यं विष्टाभं ताडनं चतन् ॥ ३७ ॥ न ब्राह्मणान् परि-
 वदेत् न क्षत्राणि न निर्दिशेत् । तिथिं पक्षस्य न ब्रूयाच्च-
 स्याद्युर्न रिच्यते ॥ ३८ ॥ कृत्वा मूत्ररीषि तु दय्यामाक्रम्य वा पुनः ।
 पादप्रक्षालनं कुर्यात् स्वाध्यायि भोजने तथा ॥ ३९ ॥ स्त्रीषु
 ईवाः पवित्राणि ब्राह्मणानामकल्पयन् । घट्टमद्भिर्निर्दिष्टां वच-
 नां प्रपश्यते ॥ ४० ॥ संवाचं कृष्टरं मांसं शकृत्कीर्ष्यायमन्तथा ।
 आत्माभं न प्रकर्तव्यं देवार्थन्तु प्रकल्पयेत् ॥ ४१ ॥ नित्यमग्निं परि-
 चरेद्भिक्षां दद्याच्च नित्यदा । वयसो दन्तकाष्ठञ्च नित्यमेव समा-
 चरेत् ॥ ४२ ॥ न चाभ्युदितपात्री स्यात् प्रायश्चित्तो तथा भवेत् ।
 मातापितरनुत्याय पूर्वमेवाभिवादयेत् ॥ ४३ ॥ आचार्यमथ वाप्यथं
 तथायुर्विन्दते महत् । वर्जयेद्दन्तकाष्ठानि वर्जनीयानि नित्यशः
 ॥ ४४ ॥ भक्षयेच्छास्त्रदृष्टानि पर्वस्यपि विवर्जयेत् । उदङ्मुखश्च
 सततं शौचं कुर्यात् समाहितः ॥ ४५ ॥ अकृत्वा देवपूजाञ्च ना-
 चरेद्दन्तधावनम् । अकृत्वा देवपूजाञ्च नाभिगच्छेत् कदाचन ॥ ४६ ॥
 अन्यत्र तु शुद्धं तृहं धार्मिकं वा विचक्षणम् । अवलोक्यो न
 चादर्शो मखिनो दुर्धमत्तरैः ॥ ४७ ॥ न चाशतां स्त्रियं गच्छे-
 द्भूमिणीं वा कदाचन । उदक्शिरा न स्वपेत तथा प्रत्यक्शिरा
 न च ॥ ४८ ॥ प्राक्शिरास्तु शपेदिदानववा दक्षिणाशिराः । न
 भजे नावशीर्ष्यं च शयने प्रसृषीत च ॥ ४९ ॥ नान्तर्हनि न संयुक्ते
 न च तिथ्यङ्कदाचन । न चापि गच्छेत् कार्येण समवादादि
 नास्तिके ॥ ५० ॥ आसनन्तु पदाङ्गुथ न प्रसज्येत्तथा नरः । न
 नयः कर्हिचित् क्वावात् न निशाबां कदाचन ॥ ५१ ॥ स्नात्वा च
 नाश्लक्ष्येत माताणि सुविचक्षणः । न चानुक्षिपेद्स्नात्वा स्नात्वा
 वासो न निर्दुनेत् ॥ ५२ ॥ न चैवाद्वाणि वासांसि नित्यं शिवेत
 मानवः । सज्जय नावकृष्येत न वह्निर्वाहयतीव च ॥ ५३ ॥ उद-

कदाच न संभाषां न कुर्वीत कदाचन । नोत्सृजेत् पुरीषश्च धिक्के
 ग्रामस्य चान्तिके ॥ ५४ ॥ उभे मूत्रपुरीषे तु नाप्सु कुर्यात् कदा-
 चन । अन्नं कुभुसमाणस्तु त्रिमुखेन स्पृशेद्दपः ॥ ५५ ॥ भुक्त्वा
 चान्नं तथैव तिहिः पुनः परिमार्जयेत् । प्राङ्मुखो नित्यमन्नोवा-
 हायतोऽन्नमकुतायन् ॥ ५६ ॥ प्रस्कन्दयेच्च मनसा भुक्त्वा चान्ति-
 मपस्पृशेत् । आयुष्यं प्राङ्मुखो भुङ्क्ते वयस्यं दक्षिणामुखः ॥ ५७ ॥
 धन्यं प्रत्यङ्मुखो भुङ्क्ते ऋतं भुङ्क्ते उदङ्मुखः । अग्निमालस्य
 तीर्थेन सर्वान् प्राणानुपस्पृशेत् ॥ ५८ ॥ गात्राणि चैव सर्वाणि
 नाभिं पाणितले तथा । नाधितिष्ठेत्तुषं जातु केशभक्तकपालिकाः
 ॥ ५९ ॥ अन्यस्य चाप्यवज्ञातं दूरतः परिमार्जयेत् । शान्तिहोमांश्च
 कुर्वीत सारिखाणि च धारयेत् ॥ ६० ॥ निषस्यद्यपि खादेत् न
 तु गच्छन् कदाचन । भूय नोत्तिष्ठतां कार्यं न भक्षानि न गोव्रजे
 ॥ ६१ ॥ शार्दपादस्तु भुङ्क्ते नार्द्रपादस्तु संविशेत् । शार्द्र-
 पादस्तु भुङ्क्तानो वर्षाणां जीवते शतम् ॥ ६२ ॥ व्रीणि तेजांसि
 नोच्छिष्ट आलभेत कदाचन । अग्निं गां ब्राह्मणञ्चैव तथा ह्यायुर्न
 हीयते ॥ ६३ ॥ व्रीणि तेजांसि नोच्छिष्ट उदीदेत् कदाचन ।
 सूर्याचन्द्रमसौ चैव न चराणि च सर्वशः ॥ ६४ ॥ जङ्घं प्राणा
 ष्युत्क्रामन्ति यूनः स्वविर आयति । अभ्युत्थानाभिवादाभ्यां पुन-
 स्तान् प्रतिपद्यते ॥ ६५ ॥ अभिवादयेत् वृद्धांश्च दद्याच्चैश्वर्यं
 स्वयम् । कृताञ्जलिरुपासीत गच्छन्तं पृष्ठतोऽन्विथात् ॥ ६६ ॥
 न चासीतासने भिक्षो भिक्षकांस्यञ्च वर्जयेत् । नैकवस्त्रेण भोक्तव्यं
 न नग्नः स्नातुमर्हति ॥ ६७ ॥ स्वप्रश्नं नैव नग्नेन न चोच्छिष्टोऽपि
 संविशेत् । उच्छिष्टो न स्पृशेच्छीपं सर्वं प्राणास्तदाश्रयाः ॥ ६८ ॥
 केशघञ्चं प्रहारांश्च शिरस्येतान् विमर्जयेत् । न संहताभ्यां
 पाणिभ्यां कण्ठदूषितात्मनः शिरः ॥ ६९ ॥ न चाभीष्टां शिरः
 स्त्रायात्तथास्यायुर्न रिष्यते । शिरः स्नातैश्च तैलैश्च नाङ्गं जिह्वि-

इपि सृपेत् ॥ ७० ॥ तिलभट्टं न चाखीवातवास्वावुर्न रिचते ।
 नाध्यापयत्तयोच्छ्रुष्टो नाधीयीत कदाचन ॥ ७१ ॥ वाते च पूति-
 गन्धे च मनसापि न चिन्तयेत् । अत्र गावा यमोद्गीताः कीर-
 यन्ति पुराविदः ॥ ७२ ॥ चावुरस्य निहन्तामि प्रजास्तस्याददे-
 तवा । य उच्छ्रुष्टः प्रवृत्ति स्वाध्यायश्चाधिगच्छति ॥ ७३ ॥
 यश्चानध्यायकालेऽपि मोहादभ्यस्यति दिजः । तस्य वेदः प्रणश्येत्
 चावुश्च परिहीयते ॥ ७४ ॥ तस्माद्युक्तो ह्यनध्याये नाधीयीत
 कदाचन । प्रत्यादित्यं प्रत्यनलं प्रतिगाह्य प्रतिदिजान् ॥ ७५ ॥ धी-
 मेहन्ति च पथ्यान् ते भवन्ति गतायुषः । उभे मृतपुरीषे तु दिवा
 कुर्यादुदङ्मुखः ॥ ७६ ॥ दक्षिणाभिमुखो रात्रौ तथा ह्यावुर्न
 रिचते । त्रीन् कृपाम्नावजानीयाद्दीर्घमायुर्जिजीविषुः ॥ ७७ ॥
 ब्राह्मणं क्षत्रियं सपते सर्वे ह्याशीविपास्तयः । दहत्याशीविपः क्रूरो
 यावत् पश्यति वसुधा ॥ ७८ ॥ क्षत्रियाऽपि दहेत् क्रूरो यावत्
 पश्यति तेजसा । ब्राह्मणस्तु कुलं हन्यादानीमावेक्षितेन च ॥ ७९ ॥
 तस्मादेतच्चयं ब्रह्मादुपसेवेत पण्डितः । गृहणा चैव निर्दग्धो न
 कर्त्तव्यः कदाचन ॥ ८० ॥ अनुमान्यः प्रसादय गुरुः क्रूरो बुधि-
 क्षिर । सम्यक्षिध्यामवृत्तेऽपि वर्त्तितव्यं गुरोर्विद्व ॥ ८१ ॥ गुरु-
 निन्दा दहत्यायुर्मनुष्याणां न संशयः । दूरादावसमान् मृतं
 दूरात् पाहावसेचनम् ॥ ८२ ॥ उच्छ्रुष्टोत्सर्जनं चैव दूरे कार्यं
 क्षितैषिणा । रक्तमाख्यं न कार्यं स्यात् शुद्धं कार्यं तु संश्रितैः
 ॥ ८३ ॥ वज्रैर्यत्ना तु कमलं तथा कुवत्तवं प्रभो । रक्तं क्षिरञ्च
 कार्यं तु तथा वानेयमित्यपि ॥ ८४ ॥ काञ्चनीयापि नास्ति वा न
 वा दुष्यति कर्हिचित् । स्नातस्य वर्षाकं नित्यमाहं दद्याद्विषा-
 म्यते ॥ ८५ ॥ विपर्ययं न कुर्वीत यावज्जीवमुद्दिमान्नरः । तथा
 नान्यद्वृतं कार्यं न चापश्यमेव च ॥ ८६ ॥ अन्यदेव मवेहाण
 मयनीषि नरोत्तम । अन्यद्व्यासु दिवानामर्थावामन्यदेव हि ॥ ८७ ॥

त्रिंशद्वचनान्याह विक्रेत तगरेण च । पृथगीवानुलिख्येत केष-
रेण च कुट्टिमान् ॥ ८८ ॥ उपवासश्च कुर्वीत स्नातः सुचिरश्च-
कृतः । पर्वकासेषु सर्वेषु ब्रह्मचारी सदा भवेत् ॥ ८९ ॥ समान-
मेकपात्रे तु भुञ्जेन्नान्यं जनेश्वर । पालीकृत्वा परिकृतं भक्ष्यवीत
कदाचन ॥ ९० ॥ तथा मोदृतसाराणि प्रेक्षते नाप्रदाय च । न
सखिकुटो मेधावी नापुदेनं च सत्सु च ॥ ९१ ॥ प्रतिपिबान्न
चर्मेषु भक्ष्यान् भुञ्जीत पृष्ठतः । पिप्पलञ्च वटश्चैव शण्णमाकं तथैव
च ॥ ९२ ॥ सहुस्वरं न खादेष्व भवार्थी पुरुषोत्तमः । आलं-
ग्यं तथा मांसं मायूरश्चैव वर्जयेत् ॥ ९३ ॥ वर्जयेच्छुक्रमांसञ्च
तथा पशुपित्तञ्च यत् । न पाणी लणं विडान् प्राञ्जोयान्न च
रात्रिषु ॥ ९४ ॥ दधिपक्तून् भुञ्जीत तथामांसञ्च वर्जयेत् । सार्यं
प्रातश्च भुञ्जीत नान्तराले समाहितः ॥ ९५ ॥ बालेन तु न
भुञ्जीत परयाजं तथैव च । वायतो नैकस्त्वस मांसविष्टः कदा-
चन ॥ ९६ ॥ भूमौ सदैव नाञ्जोयान्नानासो नो न शब्दयत् ।
तोयपूर्वं प्रदावान्नमतिथिभ्यो विशेषतः ॥ ९७ ॥ पशञ्च भुञ्जीत
मेधावी न चाप्यन्यमना नरः । समानमेकपत्र्यान् भोज्यमन्नं
नरेश्वर ॥ ९८ ॥ वितं हलादलं भुङ्क्ते योऽप्रदाय सुहृत्पत्ने ।
पानीयं पादसं शक्तून् दधिसर्पिर्क्षिधूयपि ॥ ९९ ॥ निरस्य
शेषमेतेषां न प्रदेयन्तु कस्यचित् । भुञ्जानो मनुजानां नैव शक्तां
समाचरेत् ॥ १०० ॥ दधि चाप्यनुपानं वै कर्तव्यञ्च भवाक्षिना ।
आकन्य चैकहस्तेन परिप्राप्यं तथादकम् ॥ १०१ ॥ अङ्गुष्ठं चरण-
स्थानं दक्षिणस्यावसेवयेत् । पाणिं मूर्ध्नि समाघ्राय स्रुद्धा चाग्निं
समाहितः ॥ १०२ ॥ शान्तिवैष्टामवाप्नोति प्रयोगकुशलो नरः ।
अग्निः प्राणान् समालभ्य नाभिं पाणितले तथा ॥ १०३ ॥ स्रु-
चं प्रतष्ठेत न चाप्यार्द्रं पाणिना । अङ्गुष्ठस्यान्तराले च ब्राह्म-
लोर्ध्वमुदाहृतम् ॥ १०४ ॥ कनिष्ठिकायाः पश्चात् देवतीर्धमिहो-

ष्यते । यदुष्टस्य च यदुष्टस्य प्रदिग्मिवाह भारत ॥ १०५ ॥ तेन
 पितृणां कुर्वीत सृष्ट्यापो न्यायतस्तथा । परापवारं न ब्रूया-
 काप्रियञ्च कदाचन ॥ १०६ ॥ न बन्धुः कश्चिदुत्पाद्यः पुत्रवैश्य
 भवार्थिना । पतितैस्तु कथां नैच्छेद्दर्शनञ्च विवर्जयेत् ॥ १०७ ॥
 संसर्गं न च गच्छेत् तद्यायुर्विन्दते महत् । न दिवा नैद्युनं गच्छेन्न
 कन्यां न च बन्धकीम् ॥ १०८ ॥ न चास्त्रातां स्त्रियं गच्छेत्तद्यायु-
 र्विन्दते महत् । स्त्रे स्त्रे तीर्थे समाचम्य कार्यं समुपकल्पिते ॥ १०९ ॥
 त्रिः पीत्वापो हिः प्रमृज्य कृतघोषो भवेन्नरः । इन्द्रियाणि सकृत्
 स्पृश्य त्रिरभ्युष्य च मानवः ॥ ११० ॥ कुर्वीत पितॄं दैवञ्च वेद-
 दृष्टेन कर्मणा । ब्राह्मणार्थं च वच्छीचं तच्च मे शृणु कौरव ॥ १११ ॥
 पवित्रञ्च हितञ्चैव भोजनाद्यन्तयोस्तथा । सर्वघोषेषु ब्राह्मणेन
 तीर्थेन समुपसृज्येत् ॥ ११२ ॥ निष्ठीव्य तु तथा सुत्वा सृष्ट्यापो
 हि शुचिर्भवेत् । तृहो शान्तिस्तथा मित्रं दक्षिणे यो भवेदपि
 ॥ ११३ ॥ गृहे वामयितव्यास्ते धन्यमायुष्यमेव च । गृहे पादा-
 वता धन्याः शुकाश्च सहस्रारिकाः ॥ ११४ ॥ गृहेष्वेते न पापाश्च
 तथा वै तैलपायवाः । तृहोपकाश्च रक्षाश्च कपोत भ्रमरा-
 स्तथा ॥ ११५ ॥ निविशेयुर्यदा तत्र शान्तिर्मेव तदाचरेत् । अम-
 द्रव्यानि चैतानि तयोत्क्रोशा महात्मनाम् ॥ ११६ ॥ महात्मनो-
 ऽतिगुह्यानि न वक्तव्यानि कर्हिचित् । अगन्याय न गच्छेत् राक्ष-
 पक्षीं सखीं तथा ॥ ११७ ॥ वैद्यानां बालवृद्धानां भत्यानाञ्च
 युधिष्ठिर । बन्धूनां ब्राह्मणानाञ्च तथा चारणिकस्य च ॥ ११८ ॥
 सस्यन्विनाञ्च राजेन्द्र तद्यायुर्विन्दते महत् । ब्राह्मणस्य पतिव्याञ्च
 निर्भितं यन्निवेद्यनम् ॥ ११९ ॥ तदावसेत् सदा प्राज्ञो भवार्थी
 मनुजेश्वर । सन्ध्यायां न स्वपेद्राजन् विद्यां न च समाचरेत् ॥ १२० ॥
 न भुञ्जीत च मेधावी तद्यायुर्विन्दते महत् । नक्तं न कुर्यात्
 पितृणां भुक्ता चैव प्रसाधनम् ॥ १२१ ॥ पानीयस्य क्रिया नक्तं

न कार्या भूतिमिच्छता । वर्जनीयाश्च वै नित्यं प्रसक्तो निः
 भारत ॥ १२२ ॥ विषाणि चावहातानि पानीयहापि शोभने ।
 लोहितं न च कर्तव्यं राज्ञो न च समाचरेत् ॥ १२३ ॥ दिग्गच्छेद्
 न कुर्वीत भुक्ता न च समाचरेत् । महाकुले प्रसूताश्च प्रयस्याः
 लक्षणेस्तथा ॥ १२४ ॥ वयस्याश्च महाप्राणः कन्यामावोदुमर्हति ।
 अपत्यमुत्पाद्य ततः प्रतिष्ठाय कुलं ततः ॥ १२५ ॥ पुत्राः प्रदेवा
 ज्ञानेषु कुलधर्मेषु भारत । कन्या चोत्पाद्य दातव्या कुलपुत्राव
 धीमते ॥ १२६ ॥ पुत्रा निवेष्ट्याश्च कुलादुत्तमा लभ्याश्च भारत ।
 गिरःक्षार्ताश्च कुर्वीत दैवं पित्रागम्यापि वा ॥ १२७ ॥ नक्षत्रे
 न च कुर्वीत यस्मिन् जाता भवेन्नरः । न प्रोष्ठपदयोः कार्यं
 तथाग्नेये च भारत ॥ १२८ ॥ दारुणेषु च सर्वेषु प्रत्यरिषु विव-
 र्जयेत् । ज्योतिषे यानि चोक्तानि तानि सर्वाणि भारत ॥ १२९ ॥
 प्राङ्मुखः शश्वुकर्माणि कारयेत् सुसमाहितः । उदङ्मुखो वा
 राजेन्द्र तथायुर्विन्दते महत् ॥ १३० ॥ परिव्राट् न च ब्रूयात्
 परेषामात्मनस्तथा । परिव्राटो ह्यधर्माश्च प्रोच्यते भरतर्षभ ॥ १३१ ॥
 वर्जयेद्गङ्गिनीं नारीं तथा कन्यां नरोत्तम । समार्धां व्यङ्गिता-
 न्नैव मातुः सकुलजां तथा ॥ १३२ ॥ वृक्षां प्रव्रजिताश्चैव तथैव च
 पतिव्रताम् । अयोनिश्च वियोनिश्च न च गच्छेद्विचक्षणः ॥ १३३ ॥
 पित्राणां कुष्ठिनीं नारीं न त्वमावोदुमर्हसि । अपस्मारिकुले जातां
 निक्षीनाश्चैव वर्जयेत् ॥ १३४ ॥ श्वित्रिणाश्च कुले जातां चक्षिणां
 मनुजेश्वर । लक्षणेरेन्विता या च प्रयस्ता या च लक्षणैः ॥ १३५ ॥
 मनोहा वर्जनीया च तां भवान् वोदुमर्हसि । महाकुले निवे-
 ष्टव्यं सहये वा बुधिशिरः ॥ १३६ ॥ अवरा पतिता चैव न प्राञ्चा
 भूतिमिच्छता । अमनोत्पाद्य बन्नेन क्रियाः सुविहिताश्च वाः
 ॥ १३७ ॥ वेदे च ब्राह्मणैः प्रोक्तास्ताश्च सर्वाः समाचरेत् । न
 चेर्षा स्त्रीषु कर्तव्या रक्षसा दाराश्च सर्वशः ॥ १३८ ॥ अनावुष्या

सह । न पुत्रभागं विधमं पिता हृद्यात् कदाचन ॥ १२ ॥ न
 ज्येष्ठो नावमन्येत दुष्कृतः प्राकृतोऽपि वा । बहि स्त्री यद्यवरजः
 श्रेयसेत्तदाचरेत् ॥ १३ ॥ धर्मं हि श्रेय इत्याहु रिति धर्म-
 विदो जनाः । दशाचार्यानुपाध्याय उपाध्यावात् पिता ह्य ॥ १४ ॥
 ह्य चैव पितृभ्राता सर्वां वा पृथिवीमपि । गोरवेणाभिभवति
 नास्ति भ्रातृसमो गुरुः ॥ १५ ॥ माता गर्बीयसी यच्च तेनैतां मन्यते
 जनः । ज्येष्ठो भ्राता पित्रसमो नृते पितरि भारत ॥ १६ ॥ स
 ज्येष्ठां वृत्तिदाता स्यात् स चैतान् प्रतिपादयेत् । कनिष्ठास्तं
 नमस्येरन् सर्वे कन्दानुवर्त्तिनः ॥ १७ ॥ तमेव चापञ्जीवेरन् यथैव
 पितरं तथा । शरीरमेतौ सृजतः पिता माता च भारत ॥ १८ ॥
 आचार्यशास्ता या जातिः सा सत्या साजरामरा । ज्येष्ठा मातृ-
 समा चापि भगिनी भरतर्षभ । भ्रातुर्भार्या च तदत् स्यात् यस्या
 बाण्ये स्तनं पिवेत् ॥ १९ ॥

इत्यनुशासनपर्वणि आनुशास नकपर्वणि ज्येष्ठकनिष्ठधर्म-

कथने पञ्चाधिकशतोऽध्यायः ॥ १०५ ॥

वृषिष्ठिर उवाच । सर्वेषामेव वर्णाणां श्रीच्छानाच्च पिता-
 मह । उपवासे मतिरिवं कारणञ्च न विग्रहे ॥ १ ॥ ब्रह्मचर्येण
 निवमाचर्तव्या इति नः श्रुतम् । उपवासे कथं तेषां कृत्यमस्ति
 पितामह ॥ २ ॥ निवमाचरेत्पवासांश्च सर्वेषां ब्रूहि पार्श्विव ।
 आप्नोति कां गतिं तात उपवासपरावणः ॥ ३ ॥ उपवासः परः
 पुण्यमुपवासः परावणम् । उपोषेह नरमेष्ट किं फलं प्रतिपद्यते
 ॥ ४ ॥ यधर्माकुर्वते केन धर्ममाप्नोति वा कथम् । स्वर्गं पुण्यञ्च
 क्षमते कथं भरतसत्तम ॥ ५ ॥ उपोष्य चापि किं तेन प्रदिव्यं
 स्यान्नराधिप । धर्मेण च सुखानर्थान् समेदोऽन ब्रवीहि तम् ॥ ६ ॥

वशम्यावन उवाच । एवं ब्रुवाणं कौन्तेयं धर्मज्ञं धर्मतेज-
वित् । धर्मपुत्रमिदं वाक्यं भीष्मः शान्तनवोऽब्रवीत् ॥ ७ ॥

भीष्म उवाच । इदं खलु मया राजन् श्रुतमासीत् पुरातनम् ।
उपवासविधौ श्रेष्ठा गुणा ये भरतर्षभ ॥ ८ ॥ ऋषिमन्त्रिरसं
पूर्वं पृष्टवानस्मि भारत । यथा मां त्वं तथैवाहं पृष्टवांस्तं तपो-
धनम् ॥ ९ ॥ प्रश्नमेतच्छ्रुत्वा पृष्टो भगवानन्विसृज्यः । उपवास-
विधिं पुण्यमाचष्ट भरतर्षभ ॥ १० ॥

अङ्गिरा उवाच । ब्रह्मक्षत्रे विराटश्च विहितं कुरुनन्दन ।
हिस्तिरात्रमथैकाहं निर्दिष्टं पुरुषर्षभ ॥ ११ ॥ वैश्याः शूद्राश्च
यश्चोद्गादुपवासं प्रचक्रिरे । विराटं वा हिरातं वा तथोऽप्युष्टिर्न
विद्यते ॥ १२ ॥ चतुर्थभक्त्युपराधैश्च शूद्रे विधीयते । विराटं
न तु कर्मज्ञैर्विहितं धर्मदर्शिभिः ॥ १३ ॥ पञ्चम्यां वापि षष्ट्याश्च
षोडशमास्याश्च भारत । उपोष्य एकभक्तेन नियतात्मा जितेन्द्रियः
॥ १४ ॥ क्षमावान् रूपसम्पन्नः श्रुतवाञ्छैव जायते । नानपथो
भवेत् प्राचीं दरिद्रो वा कदाचन ॥ १५ ॥ यजिष्युः पञ्चमो षष्ठौ
कुलेभ्यो भोजयेद्दिनान् । षष्ठमीमथ कौरव्य कृशापत्ने चतुर्दशीम्
॥ १६ ॥ उपोष्य व्याधिरहितो वीर्यवान् भजायते । मार्गशीर्षन्तु
यो मासमेकभक्तेन सह्ययेत् ॥ १७ ॥ भोजयेच्च दिनान् भक्त्या च
सुच्येद्वाधिरहितः । सर्वकल्याणसम्पूरकः सर्वोऽधिपसन्वितः ॥ १८ ॥
उपोष्य व्याधिरहितो वीर्यवान् भजायते । कृषिभागी बहुधनो
बहुधान्यय जायते ॥ १९ ॥ पौष्णमासन्तु कौन्तेय भक्तैर्नैकेन यः
क्षपेत् । सुभगो दर्शनोऽथ यथोभागी च जयते ॥ २० ॥ माघन्तु
निवृत्तो मासमेकभक्तेन यः क्षपेत् । श्रीमत्कुले प्रातिमन्थे च
महत्त्वं प्रपद्यते ॥ २१ ॥ भगदैवतमः सन्तु एकभक्तेन यः क्षपेत् ।
स्त्रीषु बलभर्ता याति वश्यायास्य भवन्ति ताः ॥ २२ ॥ चैत्रन्तु
निवृत्तो मासमेकभक्तेन यः क्षपेत् । सुवर्षमणिमुक्ताढ्यैः कुले

महति जायते ॥ २३ ॥ निस्तरेदिकभक्तेन वैशाखं यो जितेन्द्रियः ।
 नरो वा यदि वा नारी ज्ञातीनां चैवतां व्रजेत् ॥ २४ ॥ ज्येष्ठा-
 नृत्यन्तु यो मासमेकभक्तेन सङ्गमेत् । ऐश्वर्यमनुकं चैव पुष्याम्
 स्त्री वा प्रपद्यते ॥ २५ ॥ आषाढमेकभक्तेन स्त्रिया मासमतन्वितः ।
 बह्वधायो बह्वधनो बह्वपुत्रश्च जायते ॥ २६ ॥ आषाढं निवर्तते
 मासमेकभक्तेन यः क्षमेत् । यत्र तत्राभिधिकेण पूज्यते ज्ञाति-
 वर्धनः ॥ २७ ॥ प्रोष्ठपदन्तु यो मासमेकाहारो भवेन्नरः । धनाढ्यं
 क्रीतमवलम्बैश्वर्यं प्रतिपद्यते ॥ २८ ॥ तथैवाश्वजुजं मासमेक-
 भक्तेन यः क्षमेत् । सृजावान् वाहनाढ्यश्च बह्वपुत्रश्च जायते
 ॥ २९ ॥ कार्तिकन्तु नरो मासं यः कुर्यादिकभोजनम् । शूरयं
 वज्रभार्यश्च कौर्त्तिमाश्चैव जायते ॥ ३० ॥ इति मासा नरव्याघ्र
 क्षपतां परिकीर्त्तितः । तिथीनां नियमा धे तु शृणु तानपि
 पार्थिव ॥ ३१ ॥ पक्षे पक्षे गते यस्तु भक्तमश्रुति भारत । गवाढ्यो
 बह्वपुत्रश्च दीर्घायुश्च स जायते ॥ ३२ ॥ मासि मासि त्रिरात्राणि
 कृत्वा वर्षाणि द्वादश । गणाधिपत्यं प्राप्नोति निःसपत्न्यामनाविष्टम्
 ॥ ३३ ॥ एते तु नियमाः सर्वे कर्त्तव्याः परदो दृष्ट । ते ज्ञान्ये
 भरतश्रेष्ठ प्रवृत्तिमनुवर्त्तताम् ॥ ३४ ॥ यस्तु प्रातस्तथा सायं
 भुञ्जानो नान्तरा पिवेत् । अहिंसा निरतो नित्यं ब्रह्मानो ज्ञान-
 वेदसम् ॥ ३५ ॥ षड्भिः स वर्षे नृपते सिध्यते नात्र संशयः ।
 अग्निष्टोमस्य यज्ञस्य फलं प्राप्नोति मानवैः ॥ ३६ ॥ अग्निवासे
 सोऽप्सरसां दृश्यगीतविनादिते । रमते स्त्रीसहस्राढ्यो सुकृती
 पिरजा नरः ॥ ३७ ॥ तप्तकाञ्चनदर्शभं विमानमधिरोहति ।
 पूषं वर्षसहस्रं च ब्रह्मलोके महीयते ॥ ३८ ॥ तत्क्षवादिश्च
 चागम्य माहात्म्यं प्रतिपद्यते । यस्तु सस्वत्वरं पूषमेकाहारो
 भवेन्नरः ॥ ३९ ॥ अतिरात्रस्य यज्ञस्य च फलं समुपाकृति । दश-
 वर्षसहस्राणि स्वर्गं च स महीयते ॥ ४० ॥ तत्क्षवादिश्च चागम्य

भावात्प्रतिपद्यते । वस्तु सम्बन्धं पूर्यं वतुयं भक्तमनुते ॥ ४१ ॥
 अहिंसानिरतो निधं सत्यवाग्निजितेन्द्रियः । वाङ्मयस्य यज्ञस्य
 च फलं समुपाबुते ॥ ४२ ॥ द्वादशसहस्राणि स्वर्गलोके नवी-
 यते । षष्ठे काले तु कौन्तेय नरः सम्बन्धं चपन् ॥ ४३ ॥ अष्ट-
 मेभ्यः यज्ञस्य फलं प्राप्नोति मानवः । चक्रवाक्युक्तेन विमानेन
 स गच्छति ॥ ४४ ॥ चत्वारिण्यसहस्राणि वर्षाणां दिवि मोदते ।
 षष्ठमेन तु भक्तेन जीवेत् सम्बन्धं नृप ॥ ४५ ॥ गवामयस्य
 यज्ञस्य फलं प्राप्नोति मानवः । चक्रवाक्युक्तेन विमानेन स
 गच्छति ॥ ४६ ॥ पञ्चाशत्सहस्राणि वर्षाणां दिवि मोदते ।
 पक्षे पक्षे गते राजन् योऽश्रियादपमेव तु ॥ ४७ ॥ पञ्चास-
 नयनं तस्य भगवानद्विराब्रवीत् । पष्टिं वर्षसहस्राणि दिव-
 मावसते च सः ॥ ४८ ॥ वीणानां उहकीनाञ्च विष्णुनाञ्च विद्या-
 ष्यते । सुषोभेनधुरैः षडैः सुप्तः सः प्रतिबोध्यते ॥ ४९ ॥ सम्बन्ध-
 सरमिहैकन्तु मासि मासि पिवेदपः । फलं विश्वजितस्तात
 प्राप्नोति स नरो नृप ॥ ५० ॥ सिंहव्याघ्रयुक्तेन विमानेन स
 गच्छति । सप्ततिह सहस्राणि वर्षाणां दिवि मोदते ॥ ५१ ॥
 मासादूहं नरव्याघ्र नोपवासो विधीयते । पिथिं तनयन याहुः
 पार्श्वधर्मविदो जनाः ॥ ५२ ॥ अनात्तो व्यधिरेहितो गच्छे-
 दनयनन्तु यः । पदे पदे यज्ञफलं समाप्नोति न संशयः ॥ ५३ ॥
 द्विंशंसंयुक्तेन विमानेन स गच्छति । अतं वर्षसहस्राणां
 मोदते स दिवि प्रभुः ॥ ५४ ॥ अतश्चाप्सरसः कथा रजयन्त्यप-
 तं नरम् । आत्तो वा व्यधितो वापि गच्छेदनयनन्तु यः ॥ ५५ ॥
 अतं वर्षसहस्राणां मोदते स दिवि प्रभो । काञ्चोन्नारयश्चैन-
 सुप्रथैव प्रबोध्यते ॥ ५६ ॥ सहस्रसंयुक्तेन विमानेन तु गच्छति ।
 स गत्वा स्त्रीयताकीर्णं रमते भरतर्षभ ॥ ५७ ॥ क्षीणं प्राप्यायनं
 षष्ठं क्षतं च क्षतरोहणम् । व्यधिन दोषग्रानः ऊदय च

प्रसादनम् ॥ ५८ ॥ दुःखितस्वार्थमाणाभ्यां दुःखानां प्रतिषेधनम् ।
 न चैते स्वर्गकामस्य रोहन्ते सुखमेधसः ॥ ५९ ॥ अतः स काम-
 संयुक्तो विमाने हेमसन्निभे । रमते स्त्रीयताकीर्णं पुरुषोऽसङ्गतः
 शुचिः ॥ ६० ॥ स्वल्पः सफलसङ्कल्पः सुखी विगतकल्मषः । अन्-
 तश्च दिङ्मुत्तङ्गस्य फलं प्राप्नोति मानवः ॥ ६१ ॥ वाससर्वप्रती-
 काणि विमाने हेमवर्षसि । वैदूर्यमरूपावहिते वीणामुरजनादिते
 ॥ ६२ ॥ पताकादीपिकाकीर्णं दिव्यप्रणालिनादिते । स्त्रीसङ्ख्या-
 नुसरिते स नरः सुखनेधते ॥ ६३ ॥ यावन्ति रोमकूपाणि तस्य
 गालेषु पारुडवः । तावन्त्येव सङ्ख्याणि वर्षाणि दिवि मोदते ॥ ६४ ॥
 नास्ति वेदात् परं शास्त्रं नास्ति मातृसमो गुरुः । न धर्मात्
 परमो लाभस्तपो नानघनात् परम् ॥ ६५ ॥ ब्राह्मणेभ्यः परं
 नास्ति पावनं दिवि चेह च । उपवासैस्तथा तुल्यं तपःकर्म्म न
 विद्यते ॥ ६६ ॥ उपोष्य विधिपदे वास्त्रिदिवं प्रतिपेदिरे । ऋष-
 यश्च परां सिद्धिमुपवासेरवाप्नुवन् ॥ ६७ ॥ दिव्यं वर्षसङ्ख्याणि
 शिष्टान्निवेण धीमता । सान्त्वितकेन भक्तन तेन विप्रसमागतः
 ॥ ६८ ॥ अयमो जमदग्निश्च वशिष्ठो गोतमो भृगुः । सर्व एव
 दिवं प्राप्ताः क्षमावन्तो मरुपयः ॥ ६९ ॥ इदमद्भिरवा पूर्वं मह-
 पिभ्यः प्रदर्शितम् । यः प्रदर्शयते नित्यं न स दुःखमवाप्नुवात्
 ॥ ७० ॥ इदन्तु कौन्तेय यथाक्रमं विधिं प्रवर्तितं ह्यद्भिरवा
 महर्षिणा । पठेच्च यो वै शृणुयाच्च नित्यदा न विद्यते तस्य
 नरस्य क्लिप्तम् ॥ ७१ ॥ विमुच्यते चापि स सर्वसङ्करैर्न शास्त्र
 दोषैरभिभूयते मनः । विद्योनिञ्जा नाह विजानते कृतं ध्रुवाच्च
 कीर्तिं क्षमते नरोत्तमः ॥ ७२ ॥

इत्यनुशासनपर्वणि आनुशासनिकपर्वणि द्वाविंशोऽध्यायः

उपवासविधौ षडधिकयतोऽध्यायः ॥ १०६ ॥

युधिष्ठिर उवाच । पितामहेन विधिबद्धाः प्रोक्ता मन्त्रा-
 ऽनना । गुणार्थैषां यथातथ्यं प्रेत्य चेह व सर्वशः ॥ १ ॥ न ते
 यस्या हरिद्रेण यथाः प्राप्तुं पितामह । बह्वपकरणा यथा नाम्न-
 सञ्चारविस्तराः ॥ २ ॥ पार्थिवैराजपुत्रैर्वा यस्या प्राप्तुं पितामह ।
 मार्गहीनैरवगुणैरेकात्मभिरसंहतैः ॥ ३ ॥ यो हरिद्वैरपि विधि-
 यज्ञः प्राप्तुं सदा भवेत् । तुल्यो यज्ञफलैरेतैस्तथो ब्रूहि पिता-
 मह ॥ ४ ॥

भीष्म उवाच । इदमग्निरसा प्रोक्तमुपवासफलात्मकम् । विधिं
 यज्ञफलैस्तुल्यं तन्निबोध युधिष्ठिर ॥ ५ ॥ यस्तु कथं तथा सारं
 भुञ्जानो नाम्नरा पिवेत् । अहिंसाभिरनो नित्यं जुह्वानो जात-
 वेदसम् ॥ ६ ॥ यद्भिरेव स वर्षेस्तु सिध्यते नात्र संशयः । तप्त-
 काश्चनवर्षश्च विमानं लभते नरः ॥ ७ ॥ देवस्तीणामधीवासे
 नृत्यगीतनिनादिते । प्राजापये वसेत् पद्मं वर्षाणामग्निसन्निभे
 ॥ ८ ॥ त्रीणि वर्षाणि वः प्रायेत् सततन्त्वेकभोजनम् । धर्म-
 पत्नीरतो नित्यमग्निष्टोमफलं लभेत् ॥ ९ ॥ यज्ञं बह्वसुवर्षं वा
 वासवप्रियमाचरेत् । सत्यवाग्दानधीस्तत्र ब्रह्मण्यश्चानसूयकः ॥ १० ॥
 शान्तो दान्तो जितक्रोधः स गच्छति परां गतिम् । पाण्डुराश्व-
 प्रतीकाग्नि विमाने हंसलक्षणे ॥ ११ ॥ द्वे समाप्ते ततः पद्मे सोऽप्-
 सरौर्भिर्वसेत् सह । द्वितीये दिवसे यस्तु प्राञ्जीवादिभोजनम्
 ॥ १२ ॥ सदा द्वादशमासांस्तु जुह्वानो जातवेदसम् । अग्निकार्य-
 परो नित्यं नित्यं कल्पप्रबोधनः ॥ १३ ॥ अग्निष्टोमस्य यज्ञस्य
 फलं प्राप्नोति मानवः । हंससारसवृक्षाश्च विमानं लभते नरः ॥ १४ ॥
 इन्द्रकोको च वसते वरस्त्रीभिः समावृतः । तृतीये दिवसे यस्तु
 प्राञ्जीवादिभोजनम् ॥ १५ ॥ सदा द्वादशमासांस्तु जुह्वानो जात-
 वेदसम् । अग्निकार्यपरो नित्यं नित्यं कल्पप्रबोधनः ॥ १६ ॥
 अतिरात्रस्य यज्ञस्य फलं प्राप्नोत्यनुत्तमम् । मयूरहंससंयुक्ता विमानं

लभते नरः ॥ १७ ॥ सप्रपीणां सदा लोके सौख्यरोभिरेषु च ॥
 निर्वर्तनञ्च तदास्य त्रीणि पद्धानि वै विदुः ॥ १८ ॥ दिवसे
 वचतुर्धं तु प्राज्ञीयादिकभोजनम् । सदा हादयमासान् वै जज्ञानो
 जातवेदसम् ॥ १९ ॥ वाजपेयस्य यज्ञस्य फलं प्राप्नोत्यनुत्तमम् ।
 इन्द्रकन्याधिकदश विमानं लभते नरः ॥ २० ॥ सागरस्य च
 पर्यन्ते वासवं लोकमावसेत् । दिवराजस्य च द्रौढां नित्यकाश-
 मवेक्षते ॥ २१ ॥ दिवसे पञ्चमे यस्तु प्राज्ञीयादिकभोजनम् । सदा
 हादयमासांस्तु जज्ञानो जातवेदसम् ॥ २२ ॥ शलुक्चः सत्यवादी
 च ब्रह्मण्यत्राविहिंसकः । अनसूयुरपापस्यो वाजपेयफलं लभेत्
 ॥ २३ ॥ जासूनूदमयं दिव्यं विमानं हंसलक्षणम् । सूर्यमासा
 समाभासमारोहेत् पाण्डुरं गृहम् ॥ २४ ॥ आवर्त्तनानि सत्पारि-
 तथा पद्धानि हादय । शरान्निपरिमाणञ्च तत्रामौ वसते सुखम्
 ॥ २५ ॥ दिवसे यस्तु षष्ठे वै मुनिः प्रायेत भोजनम् । सदा
 हादयमासान् वै जज्ञानो जातवेदसम् ॥ २६ ॥ सदा त्रिषवण-
 स्त्रावी ब्रह्मचर्येनसूयकः । गवां मेधस्य यज्ञस्य फलं प्राप्नो-
 त्यनुत्तमम् ॥ २७ ॥ अग्निज्वालासमाभासं हंसवर्हिणमिदितम् ।
 शतकुम्भसमायुक्तं साधयेद्यानमुत्तमम् ॥ २८ ॥ तथैवाप्यरसा-
 महे प्रतिसुप्तः प्रवेष्ट्यते । नूपुराणां निनादिन मेखलानाञ्च
 निखनैः ॥ २९ ॥ कोटीसहस्रं वर्षाणां त्रीणि कोटिघतानि च ।
 पद्मान्यटादय तथा पताकी रे तथैव च ॥ ३० ॥ अद्युतानि च
 पद्माघटस्रचर्मघतस्य च । लोन्नां प्रमाणेन समं ब्रह्मलोके मही-
 यते ॥ ३१ ॥ दिवसे सप्तमे यस्तु प्राज्ञीयादिकभोजनम् । सदा
 हादयमासान् वै जज्ञानो जातवेदसम् ॥ ३२ ॥ सरस्वतीं गोव-
 दामो ब्रह्मपर्यं समाचरेत् । सुमनो वर्षकस्यैव मधुमांसञ्च वर्ज-
 येत् ॥ ३३ ॥ पुण्डरी मरुतां लोकमिन्द्रलोकं च गच्छति । तत्र
 तत्र च सिद्धार्थो दिवकन्याभिरुच्यते ॥ ३४ ॥ फलं बहुसुनर्कस्य

अथस्य लभते नरः । संस्थामतिगुणां वापि तेषु लोकेषु मोदते
 ॥ ३५ ॥ यस्तु सखत्वरं दान्ते भुङ्क्तेऽहन्यष्टमे नरः । द्वि-
 कार्थपरो नित्यं जुह्वानो जातवेदसम् ॥ ३६ ॥ पौण्डरीकस्य
 यज्ञस्य फलं प्राप्नोत्यनुत्तमम् । पञ्चवर्षानिभक्षैव विमानमधि-
 रोहति ॥ ३७ ॥ कृशाः जनकवर्षाय नार्यः स्थामास्तथापराः ।
 वयोऽरुपविलासिन्यो लभते नात्र संशयः ॥ ३८ ॥ यस्तु सखत्वरं
 भुङ्क्ते नवमे नवमेऽहनि । सदा द्वादशमासान् वै जुह्वानो जात-
 वेदसम् ॥ ३९ ॥ अश्वमेधसहस्रस्य फलं प्राप्नोत्यनुत्तमम् । पुण्ड-
 रीकप्रकाशञ्च विमानं लभते नरः ॥ ४० ॥ दीपस्तूर्याग्निजोभि-
 हिष्यमालाभिरेव च । गीयते रुद्रकन्याभिः सोऽन्तरीक्षं सना-
 तवम् ॥ ४१ ॥ अष्टादशमहस्त्राणि वर्षाणां कल्पमेव च । कीटी-
 ष्णसहस्रञ्च तेषु लोकेषु मोदते ॥ ४२ ॥ यस्तु सखत्वरं भुङ्क्ते
 दशाहे वै गते गते । सदा द्वादशमासान् वै जुह्वानो जातवेदसम्
 ॥ ४३ ॥ ब्रह्मकन्यानिवासे च सर्वभूतमनोहरे । अश्वमेधसह-
 स्रस्य फलं प्राप्नोत्यसंशयम् ॥ ४४ ॥ रूपवत्यथ तं कन्या रमयन्ति
 सदा नरम् । नीलोत्पलनिभैर्वर्षैरक्तोत्पलनिभैस्तथा ॥ ४५ ॥
 विमानं मण्डलार्चनमावर्त्तगहनाकुलम् । सागरोर्मिप्रतीकायं स
 लभेद्याननुत्तमम् ॥ ४६ ॥ विचित्रमणिमालाभिर्नादितं यङ्ग-
 निखनैः । स्फाटिकीर्वाणसरैश्च स्तम्भैः सुकृतवेदितम् ॥ ४७ ॥
 आरोहति महद्यानं हंससारसनादितम् । कीटीयतसहस्रं स
 द्विचोके प्रमोदते ॥ ४८ ॥ एकादशे तु दिवसे यः प्राप्ते प्राप्नोते
 हविः । सदा द्वादशमासांस्तु जुह्वानो जातवेदसम् ॥ ४९ ॥ पर-
 स्त्रियं नाभिक्षेदाच्च मनसापि वा । अदृतञ्च न भाषितं माता-
 पित्रोः कृतेऽपि च ॥ ५० ॥ अभिगच्छेन्नृपादिवं विमानस्यं महा-
 बलम् । अश्वमेधसहस्रस्य फलं प्राप्नोत्यनुत्तमम् ॥ ५१ ॥ स्वाव-
 श्युवञ्च यश्चेत विमानं समुपस्थितम् । कुमार्यः काञ्चनाभासा रूप-

यतो नवन्ति तम् ॥ ५२ ॥ सदाशां तमशीवासे दिवि दिव्ये
 मनोहरम् । सर्वाण्यपरिनेवाणि युगास्तामिदमग्रम् ॥ ५३ ॥
 कोटीयतसहस्रस्य द्यकोटिघटानि च । सदा नित्यं प्रापयति दिव-
 दानवसम्मतः ॥ ५४ ॥ स तस्मै द्युतं प्राप्नो दिवसे दिवसे भवितु ।
 दिवसे हादये वस्तु प्राप्ते वै प्रापयति हविः ॥ ५५ ॥ सदा हादय-
 मासान् वै सर्वनेषफलं लभेत् । पादित्यहादये तस्य विमानं
 संविधीयते ॥ ५६ ॥ मणिमुक्ताप्रवालैश्च महा समघोषितम् ।
 हंसमासापरिधिप्रं नामवीचीसमाकुलम् ॥ ५७ ॥ मयूरैश्च-
 वाकैश्च कूजद्विरुपघोषितम् । अट्टैर्महद्भिः संवृत्तं ब्रह्मवीक्ष्य
 प्रतिष्ठितम् ॥ ५८ ॥ नित्यमावस्यं राजखरमारो समाकुलम् ।
 ऋषिदेवं महाभागस्त्वहिराः प्राप्य धर्मवित् ॥ ५९ ॥ ततोदये
 तु दिवसे प्राप्ते यः प्रापयति हविः । सदा हादयमासान् वै दिवस-
 फलं लभेत् ॥ ६० ॥ रक्तपद्मोदयं नाम विमानं साधयिखरः ।
 जातकपप्रयुक्तान् रत्नमञ्जयभूषितम् ॥ ६१ ॥ दिवकन्याभिराकीर्णं
 दिव्याभरणभूषितम् । पुष्पगन्धोदयं दिव्यं वायव्यैरुपघोषितम्
 ॥ ६२ ॥ तत्र प्रहृष्टपगाके हे युगान्तं कल्पमेव च । अयुतायुतं
 तथापद्मं समुदयं तथा वसेत् ॥ ६३ ॥ गीतगन्धर्वद्यौषध भेरी-
 पणवनिःस्वनैः । सदा प्रह्लादितस्तामिर्दिवकन्याभिरिष्यते ॥ ६४ ॥
 चतुर्दशे तु दिवसे नः पूर्णं प्रापयति हविः । सदा हादयमासांस्तु
 महानेषफलं लभेत् ॥ ६५ ॥ अनिर्ह्यंश्चकोरपा दिवकन्याः
 स्वसङ्गताः । नृष्टतप्ताङ्गदधरा विमानैरुपयान्ति तम् ॥ ६६ ॥
 कलहंसविनिर्घोषैर्नूपुराणाञ्च निःस्वनैः । माञ्चीनाञ्च समुत्थर्वै-
 स्तत्र तत्र विधीयते ॥ ६७ ॥ दिवकन्यानिवासे च तस्मिन् वसति
 मानवः । आङ्गवीवास्तुकाकीर्णं पूर्णं सखत्वरं नरः ॥ ६८ ॥
 वस्तु पक्षे गते भुङ्क्ते एकमक्तं जितेन्द्रियः । सदा हादयमासांस्तु
 अङ्गानां जातवेदसम् ॥ ६९ ॥ राजसूयसहस्रस्य फलं प्राप्नो-

समुद्रमंथनम् । सप्तमारीहते दिव्यं चण्डविहसेवितम् ॥ ७० ॥
मणिमण्डलकैश्चित् जातकपयनावृतम् । दिव्याभरणघोभाभि-
रैरलीभिरकुचतम् ॥ ७१ ॥ एकस्तथावतुर्दारं सप्तमीनं सुम-
हम् । वैजयन्तीसहस्रैश्च योभितं गीतनिःस्रमै ॥ ७२ ॥ दिव्यं
दिव्यगुणोपेतं विमानमधिरोहति । मणिमुक्ताप्रवालैश्च भूषितं
वैद्युतप्रभम् । वसेद्युगसहस्रसहस्रं खड्गकुण्डलवाहनः ॥ ७३ ॥
योऽपि दिवसे प्राप्ते च कुर्यादिकभोजनम् । सदा द्वादशमासान्
वै सोमवज्रफलं लभेत् ॥ ७४ ॥ सोमकन्यानिवासेषु सोऽध्यावहति
निवसः । सौम्यगन्धानुलिप्तश्च कामचारगतर्भवेत् ॥ ७५ ॥ सु-
वर्णनाभिर्गरीभिसंधुराभिस्तथैव च । अर्च्यते वै विमानस्यः काम-
भोगैश्च सेव्यते ॥ ७६ ॥ फलं पद्मघनप्रस्थं महाकल्पं दद्याधिकम् ।
चार्वर्तनानि चत्वारि साधयेद्वाप्यसौ नरः ॥ ७७ ॥ दिवसे सप्त-
दशमे चः प्राप्ते प्रायते हविः । सदा द्वादशमासान् वै जुह्वानो
जातवेदसम् ॥ ७८ ॥ स्थानं वारुणमैन्द्रं रोद्रवाप्यधिगच्छति ।
भारतप्रेषनसे चैव ब्रह्मलोकं स गच्छति ॥ ७९ ॥ तत्र देवत-
कन्याभिरासनेनोपचर्यते । भूर्भुवश्चापि देवपि विश्वरूपमवेक्षते
॥ ८० ॥ तत्र देवाधिदेवस्य कुमार्यो रमयन्ति तम् । द्वाविंश-
द्वूपचारिण्यो मधुराः सनलकृताः ॥ ८१ ॥ चन्द्रादित्यायुभौ वायु-
गणेशश्चरतः प्रभो । तावच्चरत्यसौ वीरः सुधावतरमायनः ॥ ८२ ॥
षष्ठादशे चो दिवसे प्राप्तीयादिकभोजनम् । सदा द्वादशमासान्
वै सप्त लोकान् स पश्यति ॥ ८३ ॥ रथैः सनन्दिषोषैश्च पृष्ठतः
सोऽनुगम्यते । दिवकन्याभिरुदैस्तु भाजमानैः स्वर्णकृतैः ॥ ८४ ॥
शिङ्खव्याघ्रभुक्तश्च मेघलननिनादितम् । विमानमुत्तमं दिव्यं
सुसुखी चधिरोहति ॥ ८५ ॥ तत्र कल्पसहस्रं स कन्याभिः सह
योहति । सुधारसश्च भुञ्जीत यमतीपममुत्तमम् ॥ ८६ ॥ एकोन-
विंशतिदिने यो भुङ्क्ते एकभोजनम् । सदा द्वादशमासान् वै

सप्तलोकान् स पश्यते ॥ ८० ॥ उत्तमं लभते स्वानमप्सरोमण-
 सेवितम् । गन्धर्वरूपगीतञ्च विमानं सूर्यवर्चसम् ॥ ८१ ॥ तदा-
 मरवरस्त्रीभिर्भोज्यते विगतज्वरः । दिव्याम्बरधरः यौमानयुतानां
 यतं यतम् ॥ ८२ ॥ पूर्वोऽथ विंशे दिवसे यो भुङ्क्ते लोकभोजनम् ।
 सदा द्वादशमासांस्तु सद्यवादी धृतव्रतः ॥ ८३ ॥ अमांसाद्यौ जङ्घ-
 चारी सर्वभूतहिते रतः । स लोकान् विपुलाग्रम्यानादित्याना-
 मुपाश्रुते ॥ ८४ ॥ गन्धर्वरप्सरोभिर्य दिव्यमात्मानुलेपैः । विमानैः
 काञ्चनेर्द्विजैः पृष्ठतयातुगन्धर्वैः ॥ ८५ ॥ एकविंशे तु दिवसे यो
 भुङ्क्ते लोकभोजनम् । सदा द्वादशमासान् वै जह्ज्वातो जातवेद-
 सः ॥ ८६ ॥ लोकमौघनसं दिव्यं यत्सलोकञ्च गच्छति । अश्विनो-
 मरुताञ्चैव सुखिष्वभिरतः सदा ॥ ८७ ॥ अनेभिश्च यः दुःखानां
 विमानपरमास्थितः । सेव्यमानो वरस्त्रीभिः क्रीडत्यमरवत् प्रभुः
 ॥ ८८ ॥ द्वाविंशे दिवसे प्राप्ते यो भुङ्क्ते लोकभोजनम् । सदा
 द्वादशमासान् वै जह्ज्वातो जातवेदसः ॥ ८९ ॥ अहिमानिरतो
 धीमान् सद्यवागनक्षयकः । लोकान् वसूनामाप्नोति दिवाकर-
 समप्रभः ॥ ९० ॥ कामचारी सुधाचारी विमानवरमास्थितः ।
 रमते दिवक्तव्याभिर्दिव्याभरणभूषितः ॥ ९१ ॥ तयोर्विंशे तु दिवसे
 यः प्राप्ते लोकभोजनम् । सदा द्वादशमासांस्तु मितः शरीरं विजि-
 त्स्त्विवः ॥ ९२ ॥ वायोहयनसञ्चैव रुद्रलोकञ्च गच्छति । कामचारी
 कामगमः पूज्यमानोऽप्सरोमणैः ॥ ९३ ॥ अनेकगुणपथ्यन्तं विमान-
 वरमास्थितः । रमते दिवक्तव्याभिर्दिव्याभरणभूषितः ॥ ९४ ॥
 चतुर्विंशे तु दिवसे यः प्राप्ते प्राप्ते हतिः । सदा द्वादशमासांस्तु
 जह्ज्वातो ज तवेदसः ॥ ९५ ॥ आदित्यानामधीगणे मोदमानो
 यसेश्वरम् । दिव्यमात्र्याम्बरधरो दिव्यमात्मानुलेपनः ॥ ९६ ॥
 विमाने काञ्चने दिव्ये हंसयुक्ते मनोरमे । रमते दिवक्तव्यानां
 सहस्रैरयुतेऽक्षया ॥ ९७ ॥ पञ्चविंशे तु दिवसे यः प्राप्ते दिव-

भोजनम् । सदा द्वादशमासांस्तु पुष्कलं दानमावहेत् ॥ १०५ ॥
 सिंहाद्याप्रमयुक्तैस्तु नेत्रनिस्त्रननादितैः । स रथैर्नेन्द्रियोपैश्च पृष्ठतो
 जगुर्गम्यते ॥ १०६ ॥ दिवकन्यासमाकृदैः काञ्चनैर्विमलैः शुभैः ।
 विमानमुत्तमं दिव्यमास्त्राय समनोद्धरम् ॥ १०७ ॥ तत्र कल्प-
 सङ्घसं वै वसते स्त्रीयतावते । सुचारसङ्घोपजीवकसङ्घोपममुत्त-
 मम् ॥ १०८ ॥ षड्विंशे दिवसे यस्तु प्राञ्जीयादिकभोजनम् । सदा
 द्वादशमासांस्तु नियतो नियताग्रजः ॥ १०९ ॥ जितेन्द्रियो वीत-
 रागो जुञ्जानो जातवेदसम् । संप्राप्नोति महाभागः पूज्यमानो-
 ऽप्सरोगणैः ॥ ११० ॥ सप्तमां मरुतां लोकान् वस्त्राश्चापि शो-
 ऽभुते । विमानैः स्फाटिकीर्द्वयैः सर्वरत्नैरलंकृतैः ॥ १११ ॥ गन्धर्व-
 रक्षसोभिस पूज्यमानं प्रमोदते । द्वे युगमां सहस्रे तु दिव्ये
 दिव्येन तेजसा ॥ ११२ ॥ सप्तविंशे तु दिवसे यः प्राग्देिकभोजनम् ।
 सदा द्वादशमासांस्तु जुञ्जानो जातवेदसम् ॥ ११३ ॥ फलं प्राप्नोति
 विपुलं दिवल्लोके च पूष्यते । अमृतापी वसंस्तत्र स विद्वन्महः
 प्रमोदते ॥ ११४ ॥ देवर्षिचरितं राजन् राजर्षिभिरनुष्ठितम् ।
 अध्यावसति दिव्यात्मा विमानवरमास्थितः ॥ ११५ ॥ स्त्रीभि-
 र्भनोभिरामाभीरममाणो मदोत्कटः । युगकल्पसहस्राणि वी-
 रवावसति वै सुखम् ॥ ११६ ॥ योऽष्टाविंशे तु दिवसे प्राञ्जीयादिक-
 भोजनम् । सदा द्वादशमासांस्तु जितात्मा विजितेन्द्रियः ॥ ११७ ॥
 फलं देवर्षिचरितं विपुलं समुपाभुते । भोगवांस्तेजसा भाति
 सङ्घस्याशुविशमलः ॥ ११८ ॥ सुकुमार्येष नार्यैस्तं रममाणाः
 सुवर्णैः । पीनस्तनोरुजघना दिव्याभरणभूषिताः ॥ ११९ ॥ रम-
 यन्ति मनःकान्ते विमाने सूर्यसन्निभे । सर्वकामगते दिव्ये कल्पा-
 युतयतं समाः ॥ १२० ॥ एकोनविंशे दिवसे यः प्राग्देिकभोजनम् ।
 सदा द्वादशमासान् वै सत्यव्रतपरावणः ॥ १२१ ॥ तस्य लोकाः
 शुभा दिव्या दिवराजर्षिभूजिताः । विमानं सूर्यचन्द्राभं दिव्यं

समभिगच्छति ॥ १२२ ॥ जातकपमयं युक्तं सर्वैरङ्गविभूषितम् ।
 अक्षरोगयसम्पुष्टं नभ्यैर्वरभिनादितम् ॥ १२३ ॥ तत्र येन युवा
 नार्थो दिव्याभरणभूषिताः । मनोभिरामा मधुरा रमयन्ति
 मदीकृताः ॥ १२४ ॥ भोगवांस्तेजसा युक्तो वैश्वानरसमप्रभः ।
 दिव्यो दिव्येन वपुषा भाजमान इवामरः ॥ १२५ ॥ वसुनां महता-
 स्त्रैव साध्यानामश्चिनोस्तथा । रुद्राणाञ्च तथा लोकं ब्रह्मलोकञ्च
 गच्छति ॥ १२६ ॥ यस्तु मासे गते भुङ्क्ते एकभक्तं समात्मकम् ।
 सदा हाश्यमासान् वै ब्रह्मलोकमवाप्नुयात् ॥ १२७ ॥ सुधारु-
 कताहारः श्रीमान् सर्वमनोहरः । तेजसा वपुषा लक्ष्म्या भाजते
 रश्मिवानिव ॥ १२८ ॥ दिव्यमास्थान्मरुधरो दिव्यगन्धानुलेपनः ।
 सुखिष्वभिरतो योगी दुःस्त्रानामविज्ञानकः ॥ १२९ ॥ स्वयं प्रभाभि-
 नारीभिर्विमानस्थो विराजते । रुद्रैर्वर्षिकन्याभिः सततञ्चाभि-
 पूज्यते ॥ १३० ॥ नानारमणरूपाभिर्नानारामाभिरेव च । नाना-
 मधुरभाषाभिर्नानारतिभिरेव च ॥ १३१ ॥ विमाने गगणाकारे
 सूर्यवैदूर्यसन्निभे । पृष्ठतः सोमसङ्काशे चदर्के चाभ्रसन्निभे ॥ १३२ ॥
 दक्षिणायान्तु रक्ताभे अधस्तान्नीलमण्डले । ऊर्ध्वं विचित्ररङ्गादि-
 नैको वसति पूजितः ॥ १३३ ॥ द्वावहर्षसहस्रं वै जम्बूद्वीपे प्रव-
 र्धति । तावत् सस्यत्सराः प्रोक्ता ब्रह्मलोकस्य धीमतः ॥ १३४ ॥
 विप्रपुत्रैव द्वावस्थो निपतन्नि नभस्तन्नात् । वर्षासु वर्धतस्ताव-
 निवसत्यमरप्रभः ॥ १३५ ॥ मासोपवासी वर्षेस्तु दशभिः स्वर्ग-
 मुत्तमम् । महर्षिर्लभयासाद्य सगरीरगतिर्भवेत् ॥ १३६ ॥ मुनि-
 र्ज्ञानो जितक्रोधो जितशिकोदरः सदा । जुह्वदन्नि च निवतः
 सस्योपासनसेविता ॥ १३७ ॥ ब्रह्मभिर्निवमैरेवं शुचिरश्नाति यो
 नरः । अभावकाशयीसस्य तस्य भानोरिव क्षिप्रः ॥ १३८ ॥ दिवं
 मन्ना गरीरेण स्वेन राक्षन् वशामरः । स्वयं पुण्यं वशाकाभ-
 मुपभुङ्क्ते तत्राविधः ॥ १३९ ॥ एष ते भरतस्य वशानां विधि-

सत्तमः । आख्यातो ज्ञानुपूर्वेण उपवासप्रजात्मकः ॥ १४० ॥
इतिर्वैर्मनुजैः पार्थ प्राप्तं ब्रह्मपदं तदा । उपवासानिमान् कृत्वा
गच्छेत् परमां गतिम् ॥ १४१ ॥ देवदत्तातिपूजायां रतो भरत-
सत्तम । उपवासविधिश्चैव विस्तरेण प्रकीर्तितः ॥ १४२ ॥
नियतेष्वप्रमत्तेषु शौचवत्सु महात्मसु । दक्षद्विहनिवृत्तेषु कृत-
वृद्धिषु भारत । अचक्षतेष्वप्रमत्तेषु मा ते भूदत्र संशयः ॥ १४३ ॥

इत्यनुशासनपर्वणि आनुशासनिकपर्वणि दानधर्मकथने

उपवासविधौ सप्ताधिकशतोऽध्यायः ॥ १०० ॥

युधिष्ठिर उवाच । यद्वरं सर्वतीर्थानां तन्मे ब्रूहि पिता-
मह । यत्र चैव परं शौचं तन्मे व्याख्यातुमर्हसि ॥ १ ॥

भीष्म उवाच । सर्वाणि खलु तीर्थानि गुणवन्ति मनोविणः ।
यन्तु तीर्थेषु शौचञ्च तन्मे शृणु समाहितः ॥ २ ॥ अगाधे विमले
शुद्धे सत्यतोये धृतिहृदि । ज्ञातव्यं मानसे तीर्थे सत्यमालम्ब्य
प्राप्नुतम् ॥ ३ ॥ तीर्थशौचमनर्घिसमाल्लिखं सत्यमार्हवम् । अहिंसा
सर्वभूतानामादृशस्य दमः यमः ॥ ४ ॥ निर्मेमा निरहङ्कारा
निर्वन्दा निष्परिग्रहाः । शुचयस्तोयभूतास्ते धी भैक्षमुपभुञ्जते
॥ ५ ॥ तत्त्वविस्वनन्दं बुद्धिस्तोयं प्रतरमुच्यते । शौचलक्षणमेतत्ते
सर्वत्रैवान्ववेक्षणम् ॥ ६ ॥ राजस्तमः सत्तमर्षो धीमां निर्दोत-
मात्मनः । शौचाशौचसमायुक्ताः स्वकार्यपरिमाणिनः ॥ ७ ॥ सर्व-
त्यागिन्वभिरताः सर्वज्ञाः सर्वदर्शिनः । शौचेन वृत्तशौचावांस्ते
तीर्थाः शुचयश्च ते ॥ ८ ॥ नोदकस्त्रिजगत्सु ज्ञात इत्यहि-
धीयते । स ज्ञातो यो दमज्ञातः स्वाद्याभ्यन्तरः शुचिः ॥ ९ ॥
अतीत्यनपेक्षा धी प्राप्ते चर्षेण निर्मेमाः । शौचमेव परं तेषां
धीनां नीत्ययते श्रुहा ॥ १० ॥ प्रज्ञानं शौचमेवैव परीरस्य विद्वे-

धतः । तथा निष्क्रियमनसश्च मनसश्च प्रवृत्तता ॥ ११ ॥ अतर्क्यो
 मनःशैवं तीर्थशौचमतःपरम् । ज्ञानोत्पन्नञ्च वक्ष्योचं तच्छौचं
 परमं मतम् ॥ १२ ॥ मनसा च प्रदीप्तो ज्ञानज्ञानजलेन च ।
 ज्ञाति यो मानसे तीर्थे तत् ज्ञानं तत्त्वदर्शिनान् ॥ १३ ॥ सम-
 रोपितशौचस्तु नित्यं भावसमाहितः । केवलं गुणसम्पन्नः शुचि-
 रेव नरः सदा ॥ १४ ॥ शरीरस्नानं तीर्थानि प्रोक्तान्येतानि
 भारत । पृथिव्यां यानि तीर्थानि पुष्पानि शृणु तान्यपि ॥ १५ ॥
 शरीरस्य यद्योद्देशः शुचयः परिकीर्त्तिताः । तथा पृथिव्या
 भागाश्च पुष्पानि सलिलानि च ॥ १६ ॥ कीर्त्तनाच्चैव तीर्थस्य
 ज्ञानाच्च पितृतर्पणात् । धुमन्ति पापं तीर्थेषु ते प्रयान्ति सुखं
 दिवम् ॥ १७ ॥ परिग्रहाच्च साधूनां पृथिव्याश्चैव तेजसा । अतीव
 पुष्पभागास्ते सलिलस्य च तेजसा ॥ १८ ॥ मनसश्च पृथिव्याश्च
 पुष्पास्तीर्थास्तथापरैः । उभयोरेव यः स्नायात् स सिद्धिं शीघ्र-
 माप्नुयात् ॥ १९ ॥ यथा बलं क्रियाहीनं क्रिया वा बलवर्जिता ।
 नेह साधयते कार्यं समायुक्ता तु सिद्धयति ॥ २० ॥ एवं शरीर-
 शौचेन तीर्थशौचेन चान्वितः । शुचिः सिद्धिमवाप्नोति दिविधं
 शौचमुत्तमम् ॥ २१ ॥

इत्यश्वमेधसप्तमोऽध्यायः । आनुशासनिकपर्वणि दानवर्णककवने

शौचकवने अष्टाधिकशतोऽध्यायः ॥ १०८ ॥

शुचिष्ठिर उवाच । सर्वेषामुपयासानां वक्ष्येवः समस्तं फलम् ।
 वक्ष्याम्यसंशयं लोके तस्मै त्वं वक्तुमर्हसि ॥ १ ॥

भीम उवाच । शृणु राजन् यथा गीतं स्वमेव स्वयन्मुखा ।
 यत् ब्रह्मा निर्घतो भूवात् पुरुषो नात्र संशयः ॥ २ ॥ सादृश्या
 मर्णाशीर्षे तु अक्षोरालेषे कैशवम् । अक्षराश्वमेधं प्राप्नोति

कुक्षतश्चास्य नञ्जति ॥ ३ ॥ तथैव पोषमासे तु पूज्य माराक्ष्येति
 च । राजपेवमवाप्नोति सिद्धिं परमां व्रजेत् ॥ ४ ॥ अहोरात्रेण
 द्वादशां मासमासे तु मासवत् । राजसूत्रमवाप्नोति कुक्षयैव
 समुद्धरेत् ॥ ५ ॥ तथैव फाल्गुने मासि गोविन्देति च पूजयेत् ।
 अतिरात्रमवाप्नोति सोमलोकञ्च गच्छति ॥ ६ ॥ अहोरात्रेण
 द्वादशां चैत्रे विष्णुरिति करन् । पौष्करौकमवाप्नोति देवलोकञ्च
 गच्छति ॥ ७ ॥ वैशाखमासे द्वादशां पूजयेन्मघसूदनम् । अग्नि-
 द्यौममवाप्नोति सोमलोकञ्च गच्छति ॥ ८ ॥ अहोरात्रेण द्वादशां
 ज्येष्ठे मासि त्रिविक्रमम् । गवां मेघमवाप्नोति अप्सरोभिश्च मोदते
 ॥ ९ ॥ आषाढे मासि द्वादशां वामनेति च पूजयन् । नरमेघ-
 मवाप्नोति अप्सरोभिश्च मोदते ॥ १० ॥ अहोरात्रेण द्वादशां
 श्रावणे मासि श्रीधरम् । पञ्चयज्ञमवाप्नोति विमानस्त्र्यः स मोदते
 ॥ ११ ॥ तथा भाद्रपदे मासि ऋषीकेयेति पूजयन् । सौवामणि-
 मवाप्नोति पूतात्मा भवतेऽपि च ॥ १२ ॥ द्वादशामाश्विने मासि
 पद्मनाभेति चार्धयेत् । गोसहस्रफलं पुण्यं प्राप्नुवात्मात्र संशयः
 ॥ १३ ॥ द्वादशां कार्तिके मासि पूज्य दामोदरेति च । सर्व-
 वज्रफलं पुण्यं प्राप्नुवात्मात्र संशयः ॥ १४ ॥ अर्धयेत् पुण्डरी-
 काक्षमेवं चत्वारस्तन्तु वः । जातिकरत्नमवाप्नोति विन्द्याहङ्गसुवर्ण-
 कम् ॥ १५ ॥ अष्टम्यहनि तद्वावनुपैन्द्रं वोऽधिगच्छति । समाने
 भोजयेद्दिप्रानञ्च वा दापयेद्भुतम् ॥ १६ ॥ अतः परं नोपवासो भव-
 तीति विनिश्चयः । उवाच भगवान् विष्णुः स्वयमेव पुरातनः ॥ १७ ॥

इत्यनुशासनपर्वणि आनुशासनिकपर्वणि द्वावधर्मं विष्णोः-

हृदिश्रनामकवने नवाधिकशतीऽध्यायः ॥ १०८ ॥

वैशम्पायन उवाच । भरतस्यगतं भीमं दृष्टं कुबेरितानवम् ।
उपगम्य महाप्राज्ञः पर्येषुच्छुयुधिष्ठिरः ॥ १ ॥

युधिष्ठिर उवाच । यज्ञानां रूपबीभत्सं प्रियव्रतं कथं भवेत् ।
वर्माभ्यामसंयुतः सुखभागी कथं भवेत् ॥ २ ॥

भीम उवाच । मार्गशीर्षस्य मासस्य चन्द्रे मूलेन संयुते ।
माही मूलेन राजेन्द्र जङ्गायामथ रोहिणीम् ॥ ३ ॥ पश्चिमां
सकृन्विनी चैव उरु चापादबोस्तथा । शुक्लान्तु फाल्गुनीं विन्द्यात्
कृत्तिकाः कटिकास्तथा ॥ ४ ॥ नाभिं भाद्रपदे विन्द्यात् रेवत्या-
मक्षिमण्डलम् । पृष्ठमेव जनिष्ठासु अनुवाधादरस्तथा ॥ ५ ॥
वाङ्मन्यान्तु विशाखासु चस्तौ हस्तेन निर्दिशेत् । पुनर्वसुजुञ्ची
राजन्वसेपास्तु नखास्तथा ॥ ६ ॥ ग्रीवां ज्येष्ठां च राजेन्द्र
श्रवणेन तु कर्कशयोः । मुखं पुष्पेण राजेन्द्र दन्तोष्ठौ स्वातिरुच्यते
॥ ७ ॥ हासं घृतमिषान्नैव मघाज्ञैवाथ नाभिकाम् । नेत्रे मृग-
शिरो विन्द्यात् जलाटी चित्रमेव तु ॥ ८ ॥ भरण्यान्तु मिरो
विन्द्यात् केशानार्द्रा नराधिप । समाप्ते तु घृतं दद्यात् शाक्ये
वेदपारगे ॥ ९ ॥ सुभगो दर्शनोवच ज्ञानभाग्यव चाथ ॥ जायते
वरिपूर्णाङ्गः पौर्णमास्येव चन्द्रमाः ॥ १० ॥

इत्यनुशासनपर्वणि शानुशासनिकपर्वणि दानधर्मे

पञ्चविंशो द्वाविंशतितोऽध्यायः ॥ ११० ॥

युधिष्ठिर उवाच । पितामह महाप्राज्ञ सर्वमाज्ञविष्मदम् ।
आतुमिच्छामि मत्तर्जनां संसारविधिमुत्तमम् ॥ १ ॥ किं हस्तेन
राजेन्द्र वर्तमाना नरा भुवि । प्राप्नुवन्त्युत्तमं स्वर्गं कथञ्च नरक-
स्य ॥ २ ॥ नृतं भरीरमुखस्य काष्ठसोद्वसनं जनाः । गच्छन्त्यसु
लोके वै क एतान्मुगच्छति ॥ ३ ॥

भीष्म उवाच । यवमावाति भगवान् बृहस्पतिस्त्वारणीः ।
पृथ्वीं समहाभागमितद्रुद्धं सनातनम् ॥ ४ ॥ नैतदग्रेण प्रकृतं हि
वक्तुं केनचिद्य वै । यत्ता बृहस्पतिसमी न ज्ञानो विद्यते
क्षचित् ॥ ५ ॥

वैशम्पायन उवाच । तयोः सम्बद्धतोरेवं पार्यगात्रेबवीक्ष्यता ।
याजगाम विद्युद्वात्मा नाकपृष्ठाद्बृहस्पतिः ॥ ६ ॥ ततो राजा
समुत्थाय हृतराष्ट्रपरीगमः । पूजामनुपमाञ्चक्रे सर्वं ते च समा-
सदः ॥ ७ ॥ ततो धर्मसुतो राजा भगवन्तं बृहस्पतिम् । उप-
गम्य दद्यान्वायं प्रकृतं पप्रच्छ तत्त्वतः ॥ ८ ॥

मुनिष्ठिर उवाच । भगवन् सर्वधर्मेभ्यः सर्वशास्त्रविधारद ।
मर्त्यस्य कः सहायो वै पिता माता सुतो गुरुः । शान्तिस्वस्वि-
वर्गश्च मित्रवर्गस्तथैव च ॥ ९ ॥ नृतं शरीरमुत्सृज्य काष्ठलोद्भूतमं
जनाः । गच्छन्त्यमुत्र लोके वै क एनमनुगच्छति ॥ १० ॥

बृहस्पतिरुवाच । एकः प्रसूयते राजन्नेक एव विनश्यति ।
एकस्तरति दुर्गाणि गच्छत्येकस्तु दुर्गतिम् ॥ ११ ॥ यसहायः
पिता माता तथा भ्राता सुतो गुरुः । शान्तिस्वस्विवर्गश्च मित्र-
वर्गस्तथैव च ॥ १२ ॥ नृतं शरीरमुत्सृज्य काष्ठलोद्भूतमं जनाः ।
मुहूर्तमिव रोदिता ततो वान्ति पराङ्मुखाः ॥ १३ ॥ तैस्तच्छरीर-
मुत्सृष्टं धर्म एकोऽनुगच्छति । तस्माद्धर्मः सहायश्च सेवितव्यः
सदा नृभिः ॥ १४ ॥ प्राणी धर्मसमायुक्तो गच्छेत् स्वर्गगतिं पराम् ।
तथैवाधर्मसंयुक्तो नरपद्मोपपद्यते ॥ १५ ॥ तस्मान्प्राजागतै-
रधैर्धर्मं सेवेत पण्डितः । धर्म एको मनुष्याणां सहायः पार-
लौकिकः ॥ १६ ॥ लोभाभ्याहादनुक्रीणाद्वादाप्यवहुमृतः । नरः
करोत्यकार्याणि पदार्थं लोभमोहतः ॥ १७ ॥ धर्मसार्थश्च
कामश्च त्रितयं जीविते फलम् । एतच्चयमवाप्तव्यमधर्मपरि-
वर्जितम् ॥ १८ ॥

युधिष्ठिर उवाच । श्रुतं भगवतो वाक्यं धर्मयुक्तं परं धितम् ।
शरीरनिबन्धं ज्ञातुं बुद्धिस्तु मम आवर्तते ॥ १८ ॥ अतं शरीरं
वि मृणां सूक्ष्ममव्यक्ततां मतम् । अथपुर्विवक्षं प्राप्तं कथं धर्मी-
ऽनुगच्छति ॥ २० ॥

बृहस्पतिरुवाच । पृथिवीवायुराकाशमापोऽप्योतिर्मनोऽन्तमः ।
बुद्धिरात्मा च संहिता धर्मं पश्यन्ति निखरन् ॥ २१ ॥ साधिमा-
मिह सर्वेषां साधिभूता निधानियम् । एतैश्च कश्च धर्मोऽपि तं
जीवमनुगच्छति ॥ २२ ॥ लग्नस्थिमांसं शुक्लं च घृतं च महा-
मते । शरीरं वर्ज्यमस्येते जीवितेन विवर्जितम् ॥ २३ ॥ ततो
धर्मसमायुक्तः प्राप्नुते जीव एव हि । ततोऽस्य कर्म पश्यन्ति
शुभं वा बहि वाशुभम् ॥ २४ ॥ देवताः पश्यन्तस्त्र्याः किं भूयः
श्रोतुमिच्छन्ति । ततो धर्मसमायुक्तः स जीवः सुखमेधते । इह
लोके परे चैव किं भूयः कथयामि ते ॥ २५ ॥

युधिष्ठिर उवाच । तद्वर्णितं भगवता यथा धर्मोऽनुगच्छति ।
एतन् श्रोतुमिच्छामि कथं रेतः प्रवर्तते ॥ २६ ॥

बृहस्पतिरुवाच । पञ्चमश्नन्ति यद्येवाः शरीरस्या नरेऽक्षर ।
पृथिवी वायुराकाशमापोऽप्योतिर्मनस्तथा ॥ २७ ॥ ततस्तु मे पु-
रालेन्द्र तेषु भूतेषु पश्यसु । मनःषष्ठेषु शुक्लात्मन् रेतः सप्तम्यते
महत् ॥ २८ ॥ ततो गर्भः सम्भवति शेषात् स्त्रीपुंलवोर्द्वय ।
एतत्ते सर्वमाख्यातं भूयः किं श्रोतुमिच्छसि ॥ २९ ॥

युधिष्ठिर उवाच । आख्यातं मे भगवता गर्भः संजायते
यथा । यथा जातस्तु पुरुषः प्रपद्यति तदुच्यताम् ॥ ३० ॥

बृहस्पतिरुवाच । आसन्नमात्रः पुरुषस्तैर्भूतैरभिभूयते । विप्र-
युक्तैश्च तैर्भूतैः पुनर्वात्यपरां गतिम् ॥ ३१ ॥ सर्वभूतस्माद्युक्तः
प्राप्नुते जीव एव हि । ततोऽस्य कर्म पश्यन्ति शुभं वा बहि
वाशुभम् । देवताः पश्यन्तस्त्र्याः किं भूयः श्रोतुमिच्छसि ॥ ३२ ॥

युः क्षत्रिः स वाच । त्वगस्त्रिमांसमुत्सृज्य तैव भूतैर्विवर्धितः ।

जीवः स मगवन् कक्षः सुखदुःखे समश्नुते ॥ ३३ ॥

महत्सतिरवाच । जीवः कर्मसमायुक्तः शीघ्रं देतस्त्रिमागतः ।

स्त्रीणां पुष्पं समासाद्य सृते कालेन भारत ॥ ३४ ॥ यमस्य

पुरुषैः क्षेत्रं यमस्य पुरुषैर्वधम् । दुःखं संसारवक्रव नरः क्षेत्रम्

विन्दति ॥ ३५ ॥ इह लोके च स प्राणो जन्मप्रभृति पार्श्वि ।

स्वकृतं कर्मे वै भुङ्क्ते धर्मस्य फलमाश्रितः ॥ ३६ ॥ यदि धर्मं

वशायति जन्मप्रभृति सेवते । ततः स पुरुषो भूत्वा सेवते नित्यदा

सुखम् ॥ ३७ ॥ यथान्तरा तु धर्मस्याप्यधर्ममुपसेवते । सुख-

स्यान्तरं दुःखं स जीवोऽप्यधिगच्छति ॥ ३८ ॥ यधर्मण समा-

युक्तो यमस्य विषयं गतः । महद्दुःखं समासाद्य तिर्यग्द्योनी

प्रजायते ॥ ३९ ॥ कर्मणा येन येनेह यस्यां योना प्रजायते ।

जीवो मोहसमायुक्तस्तत्र निगदतः शृणु ॥ ४० ॥ यदेतदुच्यते

शास्त्रे सेतुकासे च छन्दसि । यमस्य विषयं घोरं मर्त्यालोकः

प्रपद्यते । इह स्थानानि पुण्यानि दिवतुस्थानि भूपते ॥ ४१ ॥

तिर्यग्योन्यतिरिक्तानि गतिमन्ति च सर्वथा । यमस्य सद्ने

दिव्ये ब्रह्मलोकसने शुणैः ॥ ४२ ॥ कर्मभिर्नियतैरेवा जन्तु-

र्मुखाभ्युपाकृते । येन येन तु भावेन कर्मणा पुरुषो गतिम् ॥ ४३ ॥

प्रवाति पुरुषां घोरां तत्ते वक्ष्याम्यतः परम् ॥ ४४ ॥ यधौत्थ

चतुरो वेदान् दिजो मोहसमन्वितः । पतितात् प्रतिगृह्णाव

प्लर्योनौ प्रजायते ॥ ४५ ॥ खरो जीवति वर्षाणि दश पञ्च च

भारत । खरो नृतो बलीवर्हः सप्तवर्षाणि जीवति ॥ ४६ ॥ बली-

वर्हो नृतवाचि जायते ब्रह्मराक्षसः । ब्रह्मरक्षस मासांस्त्रींस्ततो

जायति ब्राह्मणः ॥ ४७ ॥ पतिनं याजविज्रं तु कृमियोनौ प्रजा-

यते । तत्र जीवति वर्षाणि दश पञ्च च भारत ॥ ४८ ॥ कृमि-

भावादिसृक्तास्तु ततो जायति गर्हभः । गर्हभः पञ्चवर्षाणि पञ्च-

वर्षाणि शूकरः ॥ ४८ ॥ कुक्कुटः पञ्चवर्षाणि पञ्चवर्षाणि शङ्खः ।
 श्वा वर्षमेकं भवति ततो जायते मानवः ॥ ५० ॥ पञ्चाब्दाब्दस्य
 चः पापं शिष्यः कुर्याद्विद्विमान् । स जीव इह संसारास्ती-
 नाप्नोति न संशयः ॥ ५१ ॥ प्राक् श्वा भवति राजेन्द्र ततः श्व्या-
 ततः खरः । ततः प्रेतः परिक्रिष्टः पञ्चाब्दावति ब्राह्मणः ॥ ५२ ॥
 मनसपि गुरोर्भाष्यां यः शिष्यो याति पापकृत् । स सप्तान् प्रैति
 संसारानधर्मणोऽहं चेतसा ॥ ५३ ॥ खद्योनी तु स संभूतस्त्रीणि
 वर्षाणि जीवति । तत्रापि निधनं प्राप्तः कृमियोनौ प्रजायते ॥ ५४ ॥
 कृमिभावमनुप्राप्तो वर्षमेकन्तु जीवति । ततस्तु निधनं प्राप्तो
 ब्रह्मद्योनी प्रजायते ॥ ५५ ॥ यदि पुत्रसमं शिष्यं गुरुर्हन्यादका-
 रणे । आत्मनः कामकारेण सोऽपि हिंस्रः प्रजायते ॥ ५६ ॥
 पितरं मातरश्चैव यस्तु पुत्रोऽवमन्यते । सोऽपि राजन् मृतो
 जन्तुः पूर्वं जायते गर्दभः ॥ ५७ ॥ गर्दभस्तु संप्राप्य दशवर्षाणि
 जीवति । सखत्तरन्तु कुशीरस्ततो जायते मानवः ॥ ५८ ॥
 पुत्रस्य मातापितरौ यस्य सृष्टावुभात्रपि । गुपित्यागतः सोऽपि
 मृतो जायते गर्दभः ॥ ५९ ॥ खरो जीवति मासांस्तु ॥ ६० ॥ श्वा
 च चतुर्दश । विज्ञातः सप्तमासांस्तु ततो जायते मानवः ॥ ६१ ॥
 मातापितरावाक्रुश्व सारिकः संप्रजायते । ताडयित्वा तु तावेव
 जायते कच्छपो नृप ॥ ६२ ॥ कच्छपो दशवर्षाणि त्रीणि वर्षाणि
 शिष्यकः । व्याहो भूत्वा च षण्मासांस्ततो जायते मानवः ॥ ६३ ॥
 मर्त्तृपिण्डमुपाकृन् यो राजदिष्टानि सेवते । सोऽपि मोक्षमा-
 यन्तो मृतो जायते वानरः ॥ ६४ ॥ वानरो दशवर्षाणि पञ्च
 वर्षाणि कूषिकः । श्वाथ भूत्वा च षण्मासांस्ततो जायते मागुषः
 ॥ ६५ ॥ व्यासापञ्चर्त्ता तु नरो यमस्य विषयं गतः । संसारान्तां
 यतं गत्वा कृमियोनौ प्रजायते ॥ ६६ ॥ तत्र जीवति वर्षाणि दश
 पञ्च च भारत । दुष्कृतस्य क्षयं कृत्वा ततो जायते मागुषः ॥ ६७ ॥

अश्वको नरहापि नृतो जायति शार्ङ्गकः । विष्णुवर्षा च
नरो भीमो जायति दुर्धरः ॥ ६० ॥ भूत्वा भीमोऽष्टवर्षाणि
भृगो जायत भारत । भृगस्तु चतुरो मासांस्तस्मात् प्रजा-
यते ॥ ६१ ॥ इगस्तु निषण्णं प्राप्य पूर्वं सम्यत्तरं ततः । कीटः
प्रजायते जन्तुस्ततो जायत मानवः ॥ ६२ ॥ बान्यान् वर्षा-
स्तिष्ठान् माषान् कुल्लान् सर्पपांश्वणान् । कलायानश्च सुहांश्च
गोधूमान्तरीक्षका ॥ ६३ ॥ अस्यस्यान्यस्य वर्त्ता च मोहाजन्तु-
रचेतनः । स जायते महाराज भूषिको निरपतपः ॥ ६४ ॥
ततः प्रेत्य महाराज भृगो जायत शूकरः । शूकरो यातमात्रस्तु
रोगिण म्रियते नृप ॥ ६५ ॥ इहा ततो जायते मूढः कर्मणा
तेन पार्थिव । भूत्वा इहा पञ्चवर्षाणि ततो जायत मानवः ॥ ६६ ॥
परदारभिमर्षन्तु इहा जायत वै वृकः । इहा शृगालस्ततो यधो
व्यालः कङ्को वकस्तथा ॥ ६७ ॥ भातुर्भार्यान्तु पापात्मा यो
धर्षयति मोहितः । पुंस्कोऽक्रिल्लमाप्नोति सोऽपि सम्यत्तरं नृप
॥ ६८ ॥ सखिभार्यां गुरोर्भार्यां राजभार्यान्तथैव च । प्रधर्ष-
यित्वा कामाय नृतो जायति शूकरः ॥ ६९ ॥ शूकरः पञ्चवर्षाणि
दृश्य वर्षाणि वै वृकः । विष्टालः पञ्च वर्षाणि दृश्य वर्षाणि कुङ्कुटः
॥ ७० ॥ पिपीलिकास्तु मासांस्त्रीन् कीटः स्यात्कासमेव तु ।
एतामासाय संसारान् कृमिबोनी प्रजायते ॥ ७१ ॥ तत्र जीवति
मासांस्तु कृमिबोनी चतुर्दश । ततोऽधर्मक्षयं कृत्वा पुनर्जायति
मानवः ॥ ७२ ॥ उपस्क्रिते विवाहेतु यश्चे दानेऽथ वा विभो ।
मोहात् करोति यो विभं स नृतो जायते कृमिः ॥ ७३ ॥ कृमि-
र्जीवति वर्षाणि दृश्य वृक्ष च भारत । अधर्मस्य क्षयं कृत्वा ततो
जायति मानवः ॥ ७४ ॥ पूर्वं दत्त्वा तु यः कन्यां द्वितीये दातु-
मिच्छति । सोऽपि राजन् नृतो जन्तुः कृमिबोनी प्रजायते ॥ ७५ ॥
तत्र जीवति वर्षाणि त्रयोदश युधिष्ठिर । अधर्मक्षयं कृत्वा पुनर्जायते

जायति मानुषः ॥ ८३ ॥ इवकार्यमकृत्वा तु पितृकार्यमवापि
 वा । अनिर्वाप्य समस्तं वै मृतो जायति वावसः ॥ ८४ ॥ वावसः
 शतवर्षाणि ततो जायति कुक्कुटः । जायते व्यालकश्चापि मासं
 तस्मात् मानुषः ॥ ८५ ॥ ज्येष्ठं पितृसमश्चापि भ्रातरं दोष-
 मन्वते । सोऽपि मृद्युमुपगम्य क्रौञ्चयोनी प्रजायते ॥ ८६ ॥ क्रौञ्चो
 जीवति मासांस्तु दश दौ सप्त पञ्च च । ततो निधनमापन्नो
 मानुषस्तमुपाकृते ॥ ८७ ॥ वृषको ब्राह्मणो गत्वा कृमिधीनो
 प्रजायते । ततः संप्राप्य निधनं जायते शूकरः पुनः ॥ ८८ ॥
 शूकरो जातमावस्तु रोगेण म्रियते मृष । श्वा ततो जायते
 मूढः कर्मणा तेन पार्थिव ॥ ८९ ॥ श्वा भूत्वा कृतकर्मासौ जायते
 मानुषस्ततः । तत्रापयं समुत्पाद्य मृतो जायते मूषिकः ॥ ९० ॥
 कृतघ्नस्तु मृतो राजन् यमस्य विषयं गतः । यमस्य परुषैः क्रुद्धै-
 र्वधं प्राप्नोति दारुणम् ॥ ९१ ॥ दण्डं समुहरं शूलमस्त्रिगुण्यञ्च
 दारुणम् । असिपत्रवनं घोरं शालुकां कूटशाल्मलीम् ॥ ९२ ॥
 एताश्चान्याश्च बह्वीः स यमस्य विषयं गतः । यातनाः प्राप्य
 ततोऽग्रास्ततो बध्यति भारत ॥ ९३ ॥ ततो हतः कृतः च
 ततोऽग्रेभिरतर्पेभ । संसारचक्रमासाद्य कृमिधीनो प्रजायते ॥ ९४ ॥
 कृमिर्भवति वर्षाणि दश पञ्च च भारत । ततो गर्भं समासाद्य
 तत्रैव म्रियते शिशुः ॥ ९५ ॥ ततो गर्भयतैर्जन्तुर्बहुभिः संप्रप-
 द्यते । संसारोऽथ बह्वन् गत्वा ततस्तिथ्येक् प्रजायते ॥ ९६ ॥
 ततो दुःखमनुप्राप्य बहुवर्षगणानिह । अपनर्भवश्रुतस्ततः कूर्मः
 प्रजायते ॥ ९७ ॥ इधि कृत्वा वकश्चापि प्रवो मत्स्थानसंस्तृतान् ।
 चौरयित्वा तु दुर्बुद्धिर्बुद्धयः प्रजायते ॥ ९८ ॥ फलं वा मूलकं
 कृत्वा अपूपं वा पिपीलिकः । चौरयित्वा तु निष्ठावं जायते
 हस्तगीलकः ॥ ९९ ॥ पायवं चौरयित्वा तु तिस्रिरिवमवाप्नुते ।
 कृत्वा पितृमवं पूयं कुम्भोलूकः प्रजायते ॥ १०० ॥ अथो कृत्वा तु

दुर्बुद्धिर्वाक्यो जायते नरः । कांस्यं कृत्वा तु दुर्बुद्धिर्हीनो
जायते नरः ॥ १०१ ॥ राजतं भाजनं कृत्वा कपोतः संप्रजायते ।
कृत्वा तु काष्ठं माखं कृमियोनो प्रजायते ॥ १०२ ॥ पयोर्व
चोरयित्वा तु ब्रह्मरत्नं नियच्छति । कौशिकस्तु ततो कृत्वा नरो
जायति वर्तकः ॥ १०३ ॥ शंशुकं चोरयित्वा तु शुको जायति
मानवः । चोरयित्वा दुर्बलं नृतो हंसः प्रजायते ॥ १०४ ॥
क्रौञ्चः कार्पासिकं कृत्वा नृतो जायति मानवः । चोरयित्वा नरः
पटं लाविकश्चैव भारत ॥ १०५ ॥ चोमञ्च वस्त्रमाहाव श्रेष्ठो जन्तुः
प्रजायते । वर्षान् कृत्वा तु पुरुषो नृतो जायति वर्हिणः ॥ १०६ ॥
कृत्वा रत्नानि वस्त्राणि जायते जीवजीवकः । वर्षकाक्षीस्तथा
गन्धाक्षोरविलेह मानवः ॥ १०७ ॥ कुकुन्दरित्वाप्राति राज-
क्षोभपरावणः । तत्र जीवति वर्षाणि ततो द्यु च पञ्च च ॥ १०८ ॥
अधर्मस्य चयं कृत्वा ततो जायति मानवः । चोरयित्वा पव-
त्रापि बलाका संप्रजायते ॥ १०९ ॥ यस्तु चोरयते तैलं नरो
मोहसमन्वितः । सोऽपि राजन् नृतो जन्तुस्तैलपायी प्रजायते
॥ ११० ॥ अयस्त्रं पुरुषं कृत्वा सशस्त्रः पुरुषाधमः । अर्धाक्षी
वदि वा वैरी स नृतो जायते खरः ॥ १११ ॥ खरो जीवति वर्षे
हे ततः शस्त्रेण बध्यते । स नृतो नृगयोनौ तु नित्योदिभ्योऽभि-
जायते ॥ ११२ ॥ नृतो बध्यति शस्त्रेण गते सम्बलरे तु सः ।
नृतो नृगस्ततो नीनः सोऽपि जालेन बध्यते ॥ ११३ ॥ नासे चतुर्षु
सन्ध्याम् श्वापदः संप्रजायते । श्वापदा दशवर्षाणि दीपौ वर्षाणि
पञ्च च ॥ ११४ ॥ ततस्तु निधनं प्राप्तः कालपथ्यावबोधितः ।
अधर्मस्य चयं कृत्वा ततो जायति मानुषः ॥ ११५ ॥ शिखं
कृत्वा तु दुर्बुद्धिर्यमस्य विषयं गतः । बद्धकेशान् समासाद्य
संसारक्षैकविंशतिम् ॥ ११६ ॥ ततः पञ्चाक्षराराज कृमियोनो
प्रजायते । कृमिविंशतिवर्षाणि भूत्वा जायति मानुषः ॥ ११७ ॥

पात्य च । सत्रियत्तरज प्राप्तमन्त्रं यौ वै प्रवक्ष्यति ॥ १० ॥
 दिजेभ्यो वेदहृदेभ्यः प्रयतः सुसमाहितः । तेषामपीहति सर्माजन्
 दुक्तं कर्म पाण्डव ॥ १८ ॥ पञ्चभागपरिपुष्टं कृषिर्भागमुपा-
 जितम् । वैश्यो ददद्दिजातिभ्यः पापेभ्यः परिमुच्यते ॥ १९ ॥
 शूद्राय प्राणसन्देहं कार्कश्येन समार्जितम् । यत्नं दत्त्वा दिजा-
 तिभ्यः शूद्रः पापात् प्रमुच्यते ॥ २० ॥ शौरसेन बालीनाम्नमर्ज-
 यित्वा विहंसकः । यः प्रयच्छति विप्रेभ्यो न स दुर्गाणि सेवते ॥ २१ ॥
 न्यायेनैवाप्तमन्त्रन्तु नरो हर्षसमन्वितः । दिजेभ्यो वेदहृदेभ्यो
 दत्त्वा पापात् प्रमुच्यते ॥ २२ ॥ कृतां पन्थानमावृत्त्य सर्वपापैः
 प्रमुच्यते । यत्नमूर्जस्करं लोके दत्त्वोर्जिस्वी भवेन्नरः ॥ २३ ॥
 दानवद्विः कृतः पत्य धेन याति मनोषिणः । ते हि प्राणस्य
 दातारत्तेभ्यो धर्मः सनातनः ॥ २४ ॥ सर्वावस्थं मनुष्येण न्यायि-
 नान्मुपाजितम् । कार्यं पात्रगतं नित्यमन्नं हि परमा गतिः
 ॥ २५ ॥ यत्नस्य हि प्रदानेन नरो रोगं न सेवते । तस्मादन्नं
 प्रदानमन्यायपरिजितम् ॥ २६ ॥ यतेदृक्प्राप्तपूर्वं हि भोक्तु-
 मन्नं गृही सदा । यत्रान्नं दिवसं कुर्यादन्नदानेन मानवः ॥ २७ ॥
 भोजयित्वा देवघृतं नरो वेदविदां नृप । न्यायविहर्षमिदुपाति-
 त्वाऽविदां तथा ॥ २८ ॥ न याति नरकं घोरं संसाराच्च न
 सेवते । सर्वकामसमायुक्तः प्रेत्य चाप्यनुते सुखम् ॥ २९ ॥ एवं
 खलु समायुक्तो रमते विगतज्वरः । उपवान् कीर्त्तिमाश्चैव धन-
 वांशोपपद्यते ॥ ३० ॥ एतत्ते सर्वमाख्यातमन्नदानफलं महत् ।
 नृक्षमेतत्तु धर्माणां प्रदानानाञ्च भारत ॥ ३१ ॥

इत्यनुशासनपर्वणि पानुशासनिकपर्वणि संसारवज्जे चण्ड-

दानकथने द्वादशोऽध्यायः ॥ ११२ ॥

बुधित्तिर उवाच । अहिंसा वैदिकं कर्म ध्यानमिन्द्रियसंयमः ।
सर्वोच्चं गुरुशुश्रूषा किं श्रेयः पुरुषं प्रति ॥ १ ॥

उवाच तदा उवाच । सर्वाण्येतानि धन्यानि पुण्यद्वाराणि
सर्वशः । शृणु संकीर्तमानानि पण्डित भरतर्षभ ॥ २ ॥ हन्त
निःश्रेयसं जन्तीरहं वक्ष्याम्यनुत्तमम् । अहिंसापान्त्रयं धर्मं यः
माधवति वै नरः ॥ ३ ॥ जीन् दीपात् सर्वभूतेषु निधाय पुरुषः
सदा । कामक्रोधो च संयम्य ततः सिद्धिमवाप्नुते ॥ ४ ॥ अहिंस-
कानि भूतानि दृष्ट्वा विनिहन्ति यः । आत्मनः सुखमन्विच्छन्
स प्रेत्य न सुखी भवेत् ॥ ५ ॥ आत्मोपमत्तु भूतेषु यो वै भवति
पुरुषः । त्यस्तद्वृद्धो जितक्रोधः स प्रेत्य सुखमेधते ॥ ६ ॥ सर्व-
भूतात्मभूतस्य सर्वभूतानि पश्यतः । देवाप्यर्मागं मुञ्चन्ति अप-
दस्य पदैषिणः ॥ ७ ॥ न तत् परस्य सन्ध्यात् प्रतिकूलं यदा-
त्यनः । एष संक्षेपतो धर्मः कामादन्यः प्रवर्तते ॥ ८ ॥ प्रत्या-
ख्याने च दाने च सुखदुःखे प्रियाप्रिये । आत्मोपम्येन पुरुषः
प्रमाणमधिगच्छति ॥ ९ ॥ यथापरः प्रक्रमते परेषु तथापरे
प्रक्रमन्ते परस्मिन् । तथैव तेषूपमा जीवलोके यथा धर्मो निपुणे-
नोपदिष्टः ॥ १० ॥

वैशम्पायन उवाच । इयच्छा तं सुरशुश्रूषमराजं बुधित्तिरम् ।
द्विवमावक्रमे धीमान् पश्यतमिज नः सदा ॥ ११ ॥

इत्यनुशासनपत्रिणा आनुशासनिकपत्रिणा दानधर्मकथने
तयोद्दयाधिकश्रुतोऽध्यायः ॥ ११३ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततो बुधित्तिरौ राजा परतमे प्रितान-
मवन् । पुनरेव महामेजाः परच्छं वदतां वरः ॥ १ ॥

युधिष्ठिर उवाच । कृपको ज्ञात्वा ह्येताः प्रवृत्तयः महा-
मते । पश्चिमाक्षयं चर्म वेदप्राप्त्यास्वर्गनाम् ॥ २ ॥ कर्मणा
मनुजः कुर्यान् हिंसां पाप्मिवस्तन । वाचा च मनसा चैव कर्म
दुःखात् प्रमुच्यते ॥ ३ ॥

भीष्म उवाच । चतुर्विधं निहिता कृत्स्नं प्रवृत्तिभिः ।
एकैकतोऽपि विभक्ता न भवत्येवमुद्वेगः ॥ ४ ॥ यथा मर्त्ये चतुर्धा
त्रिभिः पादैर्न तिष्ठति । तथैवयं महीपाक कारणैः प्रोच्यते त्रिभिः
॥ ५ ॥ यथा नागपक्षिभ्यामपि पदानि पद्मानिनाम् । कर्मा-
न्वेवापिधीयन्ते पद्मातानि कौशले ॥ ६ ॥ एवं लोकेऽप्यहिंसा
तु निहिता धर्मतः पुरा । कर्मणा लिप्यते जन्तुर्गर्भा न नसापि
च ॥ ७ ॥ पूर्वन्तु मनसा त्यक्ता तथा वाचा च कर्मणा न भव-
यति सो मांसं त्रिविधं स विमुच्यते ॥ ८ ॥ त्रिकरं सुनिहिटं
यूयते ब्रह्मादिभिः । मनोवाचि तथास्वादे दोषा येषु प्रति-
ष्ठिताः ॥ ९ ॥ न भक्षयन्त्यतो मांसं तपोयुक्ता मनोयिषः ।
दोषांस्तु भुङ्क्ते राजन् मांसस्येह निबोध मे ॥ १० ॥ पुत्रमांसो-
पमं राजन् खादते लोकाविवक्षणाः । मांसं मोक्षसमाविष्टः पुरुषः
लोभमः श्रुतः ॥ ११ ॥ पितृमातृसमायोगे पुत्रत्वं जायते यथा ।
हिंसां कृत्वावयः पापी भूयिष्ठं जायते तथा ॥ १२ ॥ रजश्च प्रति-
जिह्वाया ज्ञानं प्रज्जायते यथा । तथा शास्त्रेषु नियतं रागो
ज्ञात्वाविताङ्गनेत् ॥ १३ ॥ संस्तुता संस्तुताः पक्वा कवणाकवणा-
स्तथा । प्रजायन्ते यथा भागास्तथा वित्तं निरुध्यते ॥ १४ ॥
भेरीरहस्यमन्दाश्च तन्मीमन्दाश्च पुष्कलान् । निपेयिष्यन्ति चै-
व मन्दा मांसमन्दाः कथं नराः ॥ १५ ॥ यवित्तितमनिहिष्टमन्-
द्वित्तितमेव च । रसं यथाभिभूता ये प्रयंसन्ति फलाभिर्नः ॥ १६ ॥
प्रयंसां चैव मांसस्य दोषकर्मफलान्विता । जीवितं हि परित्यज्य
बभूवः साधवो जनाः । स्वमांसैः परमांसानि परिपश्य दिवं

यता ॥ १० ॥ एवमेवा नन्दाराज चतुर्भिः कारयैर्हता । चर्हिण-
यमे निहिता सर्वधर्मानुसंहिता ॥ १८ ॥

इत्यनुशासनपर्वणि अनुशासनिकेपर्वणि हानधर्मे मांस-
वर्जनकथने चतुर्ह्यधिकशतीऽध्यायः ॥ ११४ ॥

बुधिष्ठिर उवाच । चर्हिण परमो धर्म इत्युक्तं बहुश्रुत्वा ।
वासेषु च भवानाह पितृनामिषकाहिणः ॥ १ ॥ मांसैर्बहुविधैः
प्रीतस्त्वया आहविधिः पुरा । अहन्ता च कुतो मांसमेवमेत-
द्विद्यते ॥ २ ॥ आतो नः संशयो धर्म मांसस्य परिवर्जने ।
दोषो भक्षयतः कः स्यात् कदाभक्षयतो गुणः ॥ ३ ॥ हन्ता भक्ष-
यतो वापि परेषापि हतस्य वा । हन्यादा यः परस्मार्थं श्रौत्वा
वा भक्षयेन्नरः ॥ ४ ॥ एतदिच्छामि तत्त्वेन कथ्यमानं त्वयानघ ।
निश्चयेन चिकीर्षामि धर्ममेतं समातनम् ॥ ५ ॥ कथमायुरवाप्नोति
कथं भवति सत्त्ववान् । कथमव्यङ्गतामेति लक्षणे जायते
कथम् ॥ ६ ॥

भीम उवाच । मांसस्याभक्षणाद्राजन् योऽधर्मः कुतनन्दन ।
तस्मै शृणु वचानत्सं वचास्य विधिरुत्तमः ॥ ७ ॥ अपमव्यङ्गता-
मायुर्वर्द्धिं वत्सं वत्सं श्रुतिम् । प्राप्तुकामैर्नरेर्हिमा वर्जिता वै
महात्मभिः ॥ ८ ॥ ऋषीणामत्र संवादी बह्वयः कुरुनन्दन ।
बभूव तेषाम्नु मत्तं वत्सच्छृणु बुधिष्ठिर ॥ ९ ॥ यो वजेताश्व-
मेधेन मासि मासि वतप्रतः । वर्जयेन्नधुमांसस्य समनेतद्युधि-
ष्ठिर ॥ १० ॥ सप्तर्षयो वाकस्त्रिहस्तास्तथैव च मरीचिषाः । यमांस-
भक्षसं राजन् प्रशंसन्ति मनीषिणः ॥ ११ ॥ न भक्षयति यो मांसं
न च हन्यान् वातघैत् । तन्निष्ठं सर्वभूतानां मनुः स्वावशुनो-
ऽब्रवीत् ॥ १२ ॥ अष्टयः सर्वभूतानां विश्वायः सर्वशत्रुः ।

काचूनां सम्प्रतो नित्यं भवेत्मांसं परिवर्जयन् ॥ १३ ॥ अमांसं यद-
 मांसेन यो ब्रूयितुमिच्छति । नारदः प्राह धर्मात्मा निश्चयः
 सोऽवसीदति ॥ १४ ॥ उदाति यजेत चापि तपस्वी च भवत्यपि ।
 मधुमांसनिन्दतेति प्राह चैव उदस्यति ॥ १५ ॥ मांसि मांस्यश्च-
 नेधेन यो यजेत घृतं समाः । न खादति च यो मांसं समनेत-
 क्तं मम ॥ १६ ॥ सदा ब्रजति सर्वेण सदा दानं प्रयच्छति ।
 सदा तपस्वी भवति मधुमांसविवर्जनात् ॥ १७ ॥ सर्वे वेदा न
 तत् कुर्युः सर्वे वञ्चासु भारत । यो मत्तयित्वा मांसानि पश्यादपि
 निर्वर्तते ॥ १८ ॥ दुष्करं हि रसघाते मांसस्य परिवर्जनम् । धर्म-
 प्रतमिदं श्रेष्ठं सर्वप्राण्यभयप्रदम् ॥ १९ ॥ सर्वभूतेषु यो विद्वान्
 ददात्यभयदक्षिणाम् । दाता भवति लोके स प्राणानां नाश
 संशयः ॥ २० ॥ एतं वै परमं धर्मं प्रशंसन्ति मनोयुजः । प्राणा
 यथात्मनोऽभीष्टा भूतानामपि वै तथा ॥ २१ ॥ यातौपम्येन
 मत्तव्यं बुद्धिमद्भिः कृतात्मभिः । मृद्युतो भयमस्तीति विदुषां भूति-
 निच्छताम् ॥ २२ ॥ किं गनर्ह्यपमानानां तरसा स्त्रीवितार्थिनाम् ।
 अरीगाणामपपापानां पापैर्मोक्षोपजीविभिः ॥ २३ ॥ तस्मादिह
 महाराज मांसस्य परिवर्जनम् । धर्मस्यावतनं श्रेष्ठं स्वर्गस्य
 च सुखस्य च ॥ २४ ॥ अहिंसा परमो धर्मस्तथाहिंसा परमधर्मः ।
 अहिंसा परमं सत्यं यतो धर्मः प्रवर्तते ॥ २५ ॥ न हि मांसं
 दृष्ट्वात् काष्ठादुपस्मारापि जायते । हत्वा जन्तुं ततो मांसं तस्मा-
 द्दीपस्तु भक्षणे ॥ २६ ॥ स्वाहास्वधानमभुञ्जी देवाः सतामिव-
 रिवाः । ब्रह्माहान् राजसान् विश्वं जिह्वारसपरायकान् ॥ २७ ॥
 काम्दारिष्यस्य वीरेषु दुर्गेषु गहनैषु च । रात्रावहनि कल्मषसु
 चक्षरेषु समासु च ॥ २८ ॥ उद्यतेषु च प्रक्षेपे लज्जयात्मवेषु च ।
 धर्मासमक्षणे राजन् भयमन्यैर्न गच्छति ॥ २९ ॥ शरणाः सर्व-
 शैतानां त्रिधास्यः सर्वजन्तुषु । अनुहेगकरी लोके न बाधु-

दिकरी सदा ॥ ३० ॥ बहि चेत् खादको न खाद्य तदा वातको
 भवेत् । वातकः खादकार्थं बहतावति वै नरः ॥ ३१ ॥ यमज्ज-
 मितद्विति वै इति चिंसा निवर्तते । खादकार्थमतो चिंसा ज्जगा-
 हीनां प्रवर्तते ॥ ३२ ॥ यन्नाह्वयति चैवायुर्हिंसकानां महायुते ।
 तन्नाशिवर्जविष्णां च इच्छेत्तिमात्मनः ॥ ३३ ॥ तातारं नाधि-
 गच्छन्ति रौद्राः प्राणिविचिंसकाः । उद्वेजनीया भूतानां यथा
 व्यासजगत्तथा ॥ ३४ ॥ सोमाहा बुद्धिमोहारा बलवीर्याग्निव
 च । संसर्गादाय पापानां पथं सविता नृणाम् ॥ ३५ ॥ स्वभावं
 परमांशेन यो बह्वेयितुमिच्छति । स हिमवासो वर्सति यत्र तदा-
 निजायते ॥ ३६ ॥ धन्यं यस्य मायुषं स्वर्गं स्वस्वयनं मयत् ।
 बांसस्याभस्यं प्राङ्नि यताः परमर्षयः ॥ ३७ ॥ इदं तु खलु
 कोत्सेय श्रुतमासीत् पुरा यथा । मार्कण्डेयस्य वदतो धि द्रोण
 मां वमस्ये ॥ ३८ ॥ यो वै खादति मांसानि प्राणिनां जीवितै-
 पिणाम् । जतानां वा जतानां वा यथा हन्ता तथैव सः ॥ ३९ ॥
 धनेन क्रविको हन्ति खादकस्योपभोगतः । घातको वधवन्मास्या-
 निक्षेपु क्रिविको वधः ॥ ४० ॥ अस्मादयन्नमुमोदं च भावदोषेण
 मानवः । सोऽमुमोदति हन्यन्तं सोऽपि दोषेण लिप्यते ॥ ४१ ॥
 अहं यः सर्वभूतानामायुष्मानीतजः सुखी । भवत्यभस्यकांश्च
 हृत्मांश्च प्राणिनामिह ॥ ४२ ॥ हिरण्यदानैर्गोदानैर्भूनिदानैश्च
 सर्वैः । मांसस्याभस्ये धर्मो विचिष्ट इति नः श्रुतिः ॥ ४३ ॥
 अप्रोक्षितं कृत्वा मांसं विचिहीनं न मस्येत् । भक्षयन्निरुणं
 जाति नरो नास्मन्न संभवः ॥ ४४ ॥ प्रोक्षिताभ्युक्षितं मांसं
 यथा ब्राह्मणकाम्यं वा । अलक्षणीयमिहं ज्ञेयं विपरीते तु लिप्यते
 ॥ ४५ ॥ खादकस्य कृते जन्तुं यो हन्यात् पुत्रपापमः । महा-
 द्रोहतरस्य वातको न तु खादकः ॥ ४६ ॥ इज्यावज्जुतिवृत्तै-
 र्योमैर्गैरुषोऽधमः । हन्याज्जन्तुं मांसयधुः स वै नरकमाप्ते-

नरः ॥ ४० ॥ भक्षयिष्यामि यो मांसं पश्चादपि निर्वर्तते ।
 तस्यापि सुमहान् धर्मो यः पापादिनिर्वर्तते ॥ ४१ ॥ आकाशं
 चागुमन्ता च विग्रस्ता क्रवविक्रवी । संस्कृतां शोषभीतां च
 खादकाः सर्व एव ते ॥ ४२ ॥ इहमन्यस्तु वक्ष्यामि प्रमाणं विधि-
 निर्मितम् । पराणवृद्धिभिर्जुष्टं वेदिषु परिनिष्ठितम् ॥ ४३ ॥
 प्रवृत्तिजस्यो धर्मः प्रजाभिर्भिरुदाहृतः । यथोक्तं राजशाहूँ च
 न तु तस्योक्तकाहिणाम् ॥ ४४ ॥ अविद्येत संस्कृतं मन्त्रैः प्रोक्षिता-
 भ्युक्षितं शुचि । वेदोक्तेन मायेन पितृणां प्रक्रियासु च ॥ ४५ ॥
 अतोऽन्यथा वृक्षामांसमभक्ष्यं मनुरन्नवीत् । पश्वर्धमवशस्य
 रक्षोवद्धरतर्धम् ॥ ४६ ॥ विधिहीनं नरः पूर्वं मांसं राजस्य भक्ष-
 येत् । अप्रोक्षितं वृक्षामांसं विधिहीनं न भक्षयेत् ॥ ४७ ॥ य-
 इच्छेत् पुरुषोऽत्यन्तमत्मानं निरुपद्रवम् । स वर्जयेत् मांसानि
 प्राणिनामिह सर्वेषु ॥ ४८ ॥ श्रूयते हि पुरा कल्पे नृणां व्रीहि-
 मयः पशुः । यिनायजन्त यज्वानः पुण्यलोकपरायणाः ॥ ४९ ॥
 ऋषिभिः संशयं पृष्टो वसुधैविपतिः पुरा । अभक्ष्यमिति मांसं
 यः प्राह भक्ष्यमिति प्रभो ॥ ५० ॥ आकाशाद्वर्णो प्रा-
 यतः स पृथिवीपतिः । एतदेव पुनरोक्ता विवेक धरणीतलम् ॥ ५१ ॥
 प्रजानां हितकामेन जगत्त्रयेण महात्मना । पारय्याः सर्वदेवताः
 प्रोक्षितास्तपसा नृणाः ॥ ५२ ॥ क्रिया श्रेष्ठं न जीवन्ते पित्र-
 देवतसंश्रिताः । प्रीयन्ते पितर्यैव न्यायतो मांसतर्पिताः ॥ ५३ ॥
 इहानु शृणु राजेन्द्र कीर्त्तमानं मवानव । अभक्ष्ये सर्वसुखं
 मांसस्य कस्यचाधिप ॥ ५४ ॥ यस्तु वर्षयतं पूषं तपस्तप्येत् सदा-
 यधम् । अथैव वर्जयेद्मांसं सममेतच्छतं मम ॥ ५५ ॥ कौमुदी तु
 विधिसिन्धुः कृष्णस्य नराधिप । वर्जयेत्सुमांसानि धर्मो यस्त-
 विधीयते ॥ ५६ ॥ चतुरो वार्षिकान् मासान् यो मांसं परि-
 वर्जयेत् । पश्चाद्वि भद्रायाप्नोति कीर्त्तिमायुर्यथो वसम् ॥ ५७ ॥

चक्षुःश्रोत्रादिकं वै सर्वमांशान्यमश्नन् । अतीत्य सर्वदुःखानि
 सुखं जीवेन्निरामयः ॥ ६५ ॥ यज्यन्ति हि मांसानि वायव्यः
 वज्रयोगि वा । तेषां हिंसानिष्ठतायां ब्रह्मलोको विधीयते ॥ ६६ ॥
 वायव्यं कीमुदं पक्षं वज्रितं पार्श्वं राजभिः । सर्वभूतात्मभूतकै-
 र्विदितार्थपरावरैः ॥ ६७ ॥ नाभागेनाध्वरोक्षेण गवेन च वज्रा-
 जना । आयुनाञ्जानरक्षेण दिक्षीपरवपुर्मुखिः ॥ ६८ ॥ कर्त्त-
 वीष्यानिरुहाभ्यां नङ्गुषेण ययातिना । नृगेण विष्वक्सेनेन तथैव
 अश्वविन्दुना ॥ ६९ ॥ युवनाश्वेन च तथा शिविनौशीनरेण च ।
 मुचुकुन्देन मान्धाता हरिश्चन्द्रेण वा विभो ॥ ७० ॥ सत्यं वदत
 मांसस्य सत्यं यज्यः सनातनः । हरिश्चन्द्रश्चरति वै दिवि सखेन
 चन्द्रवत् ॥ ७१ ॥ अ्येनचित्तेण राजेन्द्र सोमकेन वृकेण च । रैव-
 तेन रन्तिर्दिवेन वसुना हृष्ययेन च ॥ ७२ ॥ दुष्मन्तेन ककुषिण
 रामासर्कनलैस्तथा । बिकृपाश्वेन निमिना जनकेन च धीमता
 ॥ ७३ ॥ ऐलेन पृथुना चैव वीरसेनेन चैव च । इक्ष्वाकुणा
 अश्विना च श्वेतेन सगरेण च ॥ ७४ ॥ अजेन धन्वना चैव तथैव
 च सुबाहुना । हर्ष्यश्वेन च राजेन्द्र क्षुपेण भरतेन च ॥ ७५ ॥
 एतैरान्येष राजेन्द्र पुरा मांसं न भक्षितम् । शारङं कीमुदं
 मांसं ततस्तौ स्वर्गमाप्नुवन् ॥ ७६ ॥ ब्रह्मलोके च तिष्ठन्ति ज्वल-
 नानाः स्त्रियावृताः । उपास्यमाना गन्धर्वैः स्त्रीमहस्रसमन्विताः
 ॥ ७७ ॥ तद्विदुत्तमं धर्ममहिमाधर्मलक्षणम् । यी चरन्ति
 महात्मानो नाकपृष्ठे वसन्ति ते ॥ ७८ ॥ मधु मांसञ्च यी नित्यं
 यज्यन्तीह धार्मिकाः । जम्बप्रभृति मयश्च सर्वे ते मुनयः कृताः
 ॥ ७९ ॥ इमं धर्मममांसादं यद्वरेष्वापद्योत वा । अपि चेत्
 सुहृदाचारो न जातु निरयं व्रजेत् ॥ ८० ॥ पठिषा च इहं राजन्
 मृगशृङ्गायभोक्ष्यमः । पार्श्वमश्नणविधिं पवित्रमग्निपूजितम्
 ॥ ८१ ॥ विमुक्तः सर्वपापेभ्यः सर्वकर्मैर्महोदये । विधिष्ठता

जातिषु च लभते नात्र संशयः ॥ ८२ ॥ चापञ्चदायरो मुखेऽसौ
मुखेत बन्धनात् । मुखेऽसमातुरो रोगाद्दुःखाद्मुखेत दुःखितः
॥ ८३ ॥ तिर्थस्थो नः न गच्छेत्तु कर्णवीच भवेत्करः । कश्चिन्नाह
नै कुर्वन्नेष्ट प्राप्नुवाच्च महदयः ॥ ८४ ॥ एतत्ते कथितं राजन्
मांसस्य परिवर्जने । प्रवृत्तो च निवृत्तो च विधानमधिनिर्नि-
तम् ॥ ८५ ॥

इत्यनुशासनपरीणि शालुशासनिकपर्षणि दानधर्मं मांस-
मन्तव्यकथने पञ्चदशधिकप्रमाणेन ध्यायः ॥ ११५ ॥

मुचिष्ठर उवाच । इमे वै मानसा लोके कृप्यमा मांसमहिनः ।
विद्वज्य विविधान् मन्थान् महारक्षोगणा इव ॥ १ ॥ अपूपान्
विविधाकारान् शाकानि विविधानि च । खण्डान् रसदीमान्
तथेच्छन्ति यथामिष्टम् ॥ २ ॥ तत्र मे बुद्धिरत्रैव विमर्षं परि-
मुञ्चते । न मन्ये रजतः किञ्चिन्नामनोऽस्तीति किञ्चन ॥ ३ ॥
तद्विष्णुमि गुणाज्जोतुं मांसस्याभयणो प्रभो । भयणे चैव हि
दीपास्ताश्चैव भरतर्षभ ॥ ४ ॥ सर्वं तत्त्वेन धर्मज्ञ इवावशिष्ट
वर्मेतः । किं वा भक्ष्यमभक्ष्यस्या मर्मेतददत्त मे ॥ ५ ॥ बभौ-
तदाहमहैव गुणा धी चास्य वर्जने । दीपा भक्षयतो येषां तथै-
वूचि पितामह ॥ ६ ॥

भीष्म उवाच । एतन्मन्त्रावाहो यथा वदसि भारत । न
मांसात् परमं किञ्चिदस्तीति यद्विदुः भुवि ॥ ७ ॥ कृष्णहीनाभि-
तशर्मा शान्त्यर्थं भरणान्तराम् । अध्वना कर्षितानाह न मांस-
द्विद्यते परम् ॥ ८ ॥ कथो बहवति प्राणान् पुष्टिमग्रां कृषाति
च । न मन्थोऽध्वधिकः कश्चिन्नासादस्ति परमत्प ॥ ९ ॥ विव-
र्जिते तु बहवो गुणाः कीरवन्दन । धी भवन्ति मनुष्यास्तौ तयो-

निगदतः शृणु ॥ १० ॥ स्वर्मांसं परमांसिनं यो वदति नृपि कृतिः ।
 नास्ति हृदतरङ्गकोत् सुख्यं सतरो नरः ॥ ११ ॥ न हि प्राणात्
 प्रियतरं लोके किञ्चन विद्यते । तस्माद्दयां नरः कुर्यादात्मनि
 तत्कं परे ॥ १२ ॥ शुक्राश्च तात संभूतिर्मांसस्येह न संघयः ।
 भक्षणे तु मज्जान् दीप्तो निवृत्ताया प्रणयमच्यते ॥ १३ ॥ विधिना
 वेददृष्टेन तद्गृहीतं न दूष्यते । अर्घ्यं पश्यः दृष्ट्वा हृत्पि
 स्यूते श्रुतिः । अतो न्यथा प्रवृत्तानां राज्ञां विधिश्च्यते ॥ १४ ॥
 क्षत्रियाणाञ्च यो दृष्टो विधिस्तत्रापि न शृणु । वीर्यिणोपाज्जितं
 मांसं यथा भुञ्जन् दूष्यते ॥ १५ ॥ आरण्यः सर्वदैवज्ञः सर्वज्ञः
 प्रोक्षिता मृगाः । अगस्त्येन पुरा राजान् मृगया येन पूज्यते ॥ १६ ॥
 नात्मानमपरिचर्य मृगया नाम विद्यते । ममतामुपहृष्य भूतं
 हन्यति हन्ति वा ॥ १७ ॥ अतो राजर्षयः सर्वे मृगयां यान्ति
 भारत । न हि क्षिप्यन्ति पापेन न वैतत् पातकं विदुः ॥ १८ ॥
 न ज्ञातः सदृशं किञ्चिदिह लोके परत्र च । यत् सर्वेष्वह भूतेषु
 दयां कोरयन्नन्दन ॥ १९ ॥ न भयं विद्यते जातु नरं येह दया-
 वतः । दयायतामिमे लोकाः परे चापि तपस्विनाम् ॥ २० ॥
 अहिंसालक्षणे धर्म इति धर्मविदो विदुः । अहिंसात्मकं कर्म
 तत् कुर्यादात्मनश्चरः ॥ २१ ॥ पिष्टदैवतयज्ञेषु प्रोक्षितं हवि-
 रूच्यते । समर्थं सर्वभूतेभ्यो यो ददाति दद्यापरः ॥ २२ ॥ समर्थं
 सर्वभूतानि ददतीत्यनुशुश्रुम । क्षतश्च स्तलितश्चैव पतितं क्षिष्ट-
 माहृतम् ॥ २३ ॥ सर्वभूतानि रक्षन्त समेषु विपनेषु च । नैनं
 व्यासृजन्ना हन्ति न पिशाचा न राक्षसाः ॥ २४ ॥ मुच्यते भय-
 काक्षेण मोक्षयेद्यो भयं परान् । प्राणदानात् परं दानं न भूतं न
 भविष्यति ॥ २५ ॥ न ह्यात्मनः प्रियतरं किञ्चिदस्तीह निहितम् ।
 येनैष्ट सर्वभूतानां मरणं नाम भारत ॥ २६ ॥ मृगवासे हि
 भूतानां सद्यो जायते विषयः । श्रुतिमन्त्ररदुःखैर्नैव संपार-

आगरे ॥ २७ ॥ जन्तवः परिवर्तन्ते मरणादुद्भिजन्ति च । गर्भ-
 वासिषु पच्यन्ते चाराक्षकटुकीरकैः ॥ २८ ॥ सूत्रश्लेषपुरीषाणां
 पक्षैर्भृशदाहणैः । जातायाप्यवशास्तत्र द्रियमानाः पुनः पुनः
 ॥ २९ ॥ पाच्यमानाश्च दृश्यन्ते विवशा मांसगृहिणः । कुक्षीपाकेषु
 पच्यन्ते तां तां योनिमुपागताः ॥ ३० ॥ आक्रम्य नार्थमाणाश्च
 भ्राम्यन्ते वै पुनः पुनः । नात्मनोऽस्ति प्रियतमः पृथिवीभनुद्वल्य
 च ॥ ३१ ॥ तस्मान् प्राणिषु सर्वेषु दयावानात्मवान् भवेत् । सर्व-
 मांसानि यो राजन् द्यावप्तीव न भक्षयेत् ॥ ३२ ॥ स्वर्गे च
 विपुलं स्थानं प्राप्नुयाद्वात्र संशयः । ये भक्षयन्ति मांसानि भूतानां
 जीवितैषिणाम् ॥ ३३ ॥ भक्ष्यन्ते तेषां भूतैस्तेरिति मे नात्र
 संशयः । मांसं भक्षयते यस्माद्भक्षयिष्ये तमप्यहम् ॥ ३४ ॥ एत-
 कांसस्य मांसस्यमनुबुध्यस्व भारत । घातको बध्यते नित्यं ततो
 बध्यति भक्षिता ॥ ३५ ॥ आक्रोष्टा क्रुध्यते राजन् दिश्यन् देवस्य-
 माप्नुयात् । येन येन शरीरेण यद्यत् कर्म करोति यः ॥ ३६ ॥
 तेन तेन शरीरेण तत्तत् फलमुपाश्रुते । अहिंसा परमो धर्मो-
 स्तथाहिंसापरो दमः ॥ ३७ ॥ अहिंसा परमं दानमहिंसा परमं
 तपः । अहिंसा परमो यज्ञस्त्वहिंसा परमं ब्रह्मम् ॥ ३८ ॥ अहिंसा
 परमं मित्रमहिंसा परमं सुखम् । अहिंसा परमं सत्त्वमहिंसा
 परमं श्रुतम् ॥ ३९ ॥ सर्वयज्ञेषु वा दानं सर्वतीर्थेषु चाश्रुतम् ।
 सर्वदानफलज्ञापि नैतत्तत्त्वमहिंसया ॥ ४० ॥ अहिंसस्य तपो-
 यत्यमहिंसी यजते सदा । अहिंसः सर्वभूतानां यथा माता
 यथा पिता ॥ ४१ ॥ एतत् फलमहिंसाया भूवच कुमुद्वह । न
 हि यस्या गुणा वक्तुमपि वर्धय तरपि ॥ ४२ ॥

इत्यनुशासनपर्वणि आनुशासनिकपर्वणि द्वाविंशत्तमोऽध्यायः ॥

अहिंसाकथनं षोडशाधिकशतोऽध्यायः ॥ ११६ ॥

युधिष्ठिर उवाच । अकामाश्च सकामाश्च वै कृताः का महा-
बुधे । का मर्तं प्रतिपद्यन्ते तस्मै ब्रूहि पितामह ॥ १ ॥ दुःखं
प्राणपरित्यागः पुरुषाणां महाबुधे । जानासि सं महाप्राण
प्राणत्यागं सदुत्तरम् ॥ २ ॥ समृद्धौ वासुदहौ वा शुभे वा
वदि वाशुभे । कारणं तत्र मे ब्रूहि सर्वज्ञो ह्यसि मे
वतः ॥ ३ ॥

भीष्म उवाच । समृद्धौ वासुदहौ वा शुभे वा वदि वाशुभे ।
संसारैः किम् समाधानाः प्राणिनः पृथिवीपते ॥ ४ ॥ निरता धीम
भावेन तत्र मे शृणु कारणम् । सम्यक् चायमनुप्रसक्तस्त्वोत्तरं
युधिष्ठिर ॥ ५ ॥ यत्र ते वर्तयिष्यामि पुरातनमिदं तृष । देवा-
वनस्य संवादं कीटस्य च युधिष्ठिर ॥ ६ ॥ ब्रह्मभूतखरन् विप्रः
कृशादपायनः पुरा । ददर्श कीटं धावन्तं घोरं शकटवर्त्मनि ॥ ७ ॥
गतिश्च सर्वभूतानां भाषाश्च शरीरिणाम् । सर्वज्ञः स तदा
दृष्ट्वा कीटं वचनमब्रवीत् ॥ ८ ॥

व्यास उवाच । कीट संवत्सरोऽसि त्वरितश्चैव लज्जसि ।
अधो घावसि तदाचक्षुः कुतस्ते भयमागतम् ॥ ९ ॥

कीट उवाच । शकटस्यास्य महतो घोरं श्रुत्वा भयं मम ।
आगतं वै महाबुधे स्वन एष हि दास्यते ॥ १० ॥ श्रूयते न च
नो हन्यादिति ह्यस्मादपक्रान्ते । प्रसताञ्च शृणोम्येव गोपुत्राणां
प्रतीक्षताम् ॥ ११ ॥ बहतां समहाभारं सन्निकर्षस्वनमभ्यु-
दयाञ्च संवाहयतां श्रूयते विविधः स्वनः ॥ १२ ॥ श्रोतुमशक्यं
नैवं न शक्यं कीटयोगिना । तस्मादतिक्रमास्येष भवादङ्गात्
सदाशयात् ॥ १३ ॥ दुःखं हि न्ययुर्भूतानां जीवितञ्च सदुत्तमम् ।
मृतो भीतः पलायामि गच्छेयं नो सुखं सज्जात् ॥ १४ ॥

भीष्म उवाच । इत्युक्ताः स तु तं प्राह कुतः कीट सुखं तव ।
परणं ते सुखं मन्ये तिर्य्यग्योनौ तु वर्तसे ॥ १५ ॥ शब्दं सधं रथं

गन्धं भोगांश्चैवाववान् बह्वन् । नाभिलाषाणि कीदृशं चेदो
भरणमेव ते ॥ १६ ॥

कीदृ उवाच । सर्वत्र निरतो जीव इतश्चापि सुखं मनः ।
चित्तवानि महाप्राज्ञ तन्मादिच्छामि जीवितुम् ॥ १७ ॥ इत्यपि
विषयः सर्वो यथादिष्टं प्रवर्तितः । मानुषास्तेष्वेवायैव वचनमोक्तं
विशेषतः ॥ १८ ॥ अहमात्मानं मनुष्यो वै शुद्धो बहुधनः प्रभो ।
अन्नं ह्यस्यो नृणामथ कर्तव्यं हृदिजीवकः ॥ १९ ॥ वाक्तीक्ष्णो
निर्वृतिप्रदो देष्टा सर्वस्य सर्वधः । मिथः कृतोपविधिना परस्मि-
हरणे रतः ॥ २० ॥ भव्यातिविज्रनयापि यदे पश्येयितो मया ।
मात्सर्यात् स्वादुकामेन नृणामेन बुभुक्षता ॥ २१ ॥ ईदृशं पितृ-
वशादेवैकं यदाहृतं मया । न तत्तमर्थकामेन देवमन्त्रं पुरा-
किल ॥ २२ ॥ गुप्तं शरणमायित्य मयिषु शरणागताः । एकजाने
मया त्यक्ता न ताता अभवैयिणः ॥ २३ ॥ धनं धान्यं प्रियान्
दारान् पानं वामस्तथा हृतम् । श्रियं दृष्ट्वा मनुष्याणामसूय मे
निरर्थकम् ॥ २४ ॥ ईदृः परसुखं दृष्ट्वा अन्यस्य न बुभुक्षताः ।
त्रिवर्गहस्ता चान्येद्रामात्मकामानुवर्तकः ॥ २५ ॥ नृणामगुण-
भूयिष्ठं पुरा कर्म कृतं मया । कृत्वा तदनुतपोऽहं प्रियमिवा-
त्मजम् ॥ २६ ॥ शुभानां नाभिलाषामि कृतानां कर्मणा फलम् ।
माता च पूजिता ब्रह्मा ब्राह्मणवार्त्तिनो मया ॥ २७ ॥ बहुभ्यति-
शुष्योपितः सङ्ख्या यदहमागतः । अतिभिः पूजितो ब्रह्मन्तेन वा-
ग्मात्रहान् कृतिः ॥ २८ ॥ कर्मणा पुनरेवाहं सुखमागामि लक्ष्ये ।
तच्छीतुमहमिच्छामि तप्तः यं यस्तपोधन ॥ २९ ॥

इत्यनुशामनपर्वणि शानुशामनिकपर्वणि दानधर्मकवने

कीटोपाख्याने समदशाधिकशतोऽध्यायः ॥ ११७ ॥

कोट उवाच । इमेन कर्मणा वर निर्धन्योऽमी न मुच्यते ।
 मयैव कीट तत्कर्म येन त्वं न प्रमुच्यसे ॥ १ ॥ यच्च हि कर्मणादिव
 तारणानि तपोवशात् । तपोवशाच्च बलवदसमन्वितं विद्यते ॥ २ ॥
 कामाणि पापेः सङ्गतैर्गतं त्वां कीट कीटताम् । चकारपुत्राणि
 पुनर्जनं कर्मस्तु बहि मय्यसे ॥ ३ ॥ कर्मभूनिवृतं देवा मुच्यते
 तिस्र्येणाद्य ये । यमोऽपि हि मनुष्येषु कामार्थाच्च तथा मुखाः ॥ ४ ॥
 वाग्बुद्धिपाणिपादैश्च व्यपेतस्य विपश्चितः । किं हास्यति मनु-
 ज्ञस्य मन्दस्यापि हि जीवतः ॥ ५ ॥ जीवन् हि कुर्वते पूजां
 विप्राग्र्यः शशिसूर्ययोः । नृपस्यपि कथां पुण्यां तत्र कीटकमेव हि
 ॥ ६ ॥ गुणभूतानि भूतानि तत्र त्वमुपभोष्यसे । तत्र तोहं
 विनेषामि ब्रह्मज्ञं यत्र वैष्णवि ॥ ७ ॥ स तथेति प्रतिश्रुत्य कीटो
 बर्त्तयतिष्ठत । शकटी व्रजं च सुमहानागतय ददच्छ्रुत्वा ॥ ८ ॥
 चक्राक्रमेण भिक्षुश्च कीटः प्राणायामोच ह । मन्त्रतः सखियकुले
 प्रसादादमितोजसः ॥ ९ ॥ तत्रापि द्रष्टुमगमत् सर्वासन्ध्यासु योनिषु ।
 श्लाघितोऽधोवाह्याणां तथैव मृगपक्षिणाम् ॥ १० ॥ श्लोकाक्यूट-
 वैष्णवानां सलियाणाञ्च योनिषु । स कीट एवमाभाष्य ऋषिणा
 सत्यवादिना । प्रतिश्रुत्याच्च जगत् पादौ मूर्द्धि कृताञ्जलिः ॥ ११ ॥
 कीट उवाच । इदं तद्वत्तु खानमीप्सितं दयभिर्गुणैः ।
 बह्वं प्राप्य कीटकमागतो राजपुत्रताम् ॥ १२ ॥ बहन्ति मामति-
 वक्ताः कुण्डरा जेममाजिनः । स्यन्दनेषु च काञ्चोजा युक्ताः
 परमकाजिनः ॥ १३ ॥ उद्गाह्यतरयुक्तानि वानानि च बहन्ति
 माम् । सवाम्बवः सहामात्यशास्त्राणि पिप्रितोदनम् ॥ १४ ॥ यज्ञेषु
 सुनिवातेषु सुखेषु प्रबनेषु च । वरार्हेषु महाभाग स्वयानि च
 सुपूजितः ॥ १५ ॥ सर्वेष्वपररात्रेषु सूतमागधवन्दिनः । सुवन्ति
 मां वक्ता देवा महेन्द्र पित्र्यादिनः ॥ १६ ॥ प्रसादात् सत्यसन्धस्य
 भवर्गोऽमिततेजसः । यद्वहं कीटतां प्राप्य रुष्यामी राजपुत्रताम्

॥ १० ॥ नमस्तोऽस्तु महाप्राणं किं करोमि प्रणवि नाम् ।
लक्षपोवकनिर्दिष्टमिदं चक्षिगतं मेवा ॥ १८ ॥

व्यास उवाच । पश्चिमींश्च तदा राजन् बान्धविरयं बह-
व्यया । अद्य ते कीटतां प्राप्य कृतिर्जाता अनुचिता ॥ २० ॥
न तु नाशोऽस्ति पापस्य दण्डोपचितः पुरा । शुद्धेकार्थप्रदानेन
मृगंवेनातताविना ॥ २१ ॥ मम ते दर्शनं प्राप्तं तथैव सुकृतं
तथा । तिर्यग्योनौ च जातेन मम चाभ्यर्चनात्तथा ॥ २२ ॥
इतस्त्वं राजपुत्रलादुब्राह्मण्यं समवाप्स्यसि । गोब्राह्मणकृते
प्राणान् हत्वा प्राणं रणाजिरे ॥ २३ ॥ राजपुत्र सुखं प्राप्य
क्रन्तैवामदक्षिणान् । अथ मोदिष्यसे स्वर्गं ब्रह्मभूतोऽप्ययः सुखी
॥ २४ ॥ तिर्यग्योन्याः शुद्धतामभ्युपैति शुद्धो वैश्वं चतुर्यत्नं
वैश्वः । वृत्तश्चाथौ चतुर्यो ब्राह्मणत्वं स्वर्गं पुण्यं ब्राह्मणः
साधुवृत्तः ॥ २५ ॥

इत्यनुयासनपर्वणि आनुयासनिकपर्वणि दानधर्मे
कीटोपाख्याने अष्टादश्याधिकप्रमोऽध्यायः ॥ ११८ ॥

भीष्म उवाच । अतधर्ममनुप्राप्तः अरन्ध्रश्च वीर्यवान् ।
त्यक्त्वा स कीटतां राजंश्चचार विपुलं तपः ॥ १ ॥ तस्य चर्मार्थ-
विदुषो हृद्वा तद्विपुलं तपः । आजगाम दिक्कलेऽहः कृणुरेपावन-
स्तदा ॥ २ ॥

व्यास उवाच । चात्रं द्विव्रतं कीट भूतानां परिपाकनम् ।
चात्रं द्विव्रतं धावन्स्ततो विप्रलम्बेणसि ॥ ३ ॥ याचि सर्वाः प्रजाः
कन्यक् शुभाशुभविदात्मवान् । शुभैः संविभजन् कामैरशुभानाञ्च
पावनैः ॥ ४ ॥ आत्मवान् भव सुप्रीतः स चर्मार्थरक्षे रतः । चात्री
जनं समुत्सृज्य ततो विप्रलम्बेणसि ॥ ५ ॥

भीष्म उवाच । श्रीः श्वारक्षन्मुपान्तं पुनरेव मुनिविर ।
 कश्चिदेवमं मुखा प्रजा धर्मेष पाप्म च ॥ ६ ॥ अचिरमेव कायेन
 कीटः पार्श्ववसतम् । प्रजापाक्षमधर्मेष प्रेत्य विप्रसमानतः ॥ ७ ॥
 ततस्तं ब्राह्मणं दृष्ट्वा पुनरेव महाकथाः । पाप्मनाम् महाप्राज्ञः
 ब्रह्मरैपायनस्तदा ॥ ८ ॥

श्वारक्ष उवाच । भी भी ब्रह्मर्षम श्रीमन् मा व्यबिष्टाः कश्च-
 ह्वन । शुभहृत्कृमयोनीषु पापकृत् पापयोनिषु । उपपद्यति
 धर्मेष वयापापकोपगम् ॥ ९ ॥ तज्जात्यूभयात् कीट मा
 व्यबिष्टाः कश्च ह्वन । धर्मलोपभयं ते स्यात् तज्जादर्थश्चरो-
 तमम् ॥ १० ॥

कीट उवाच । सुखात् सुखतरं प्राप्नो भगवंस्त्वत् कृते
 ह्वनम् । धर्ममूला श्रियः प्राप्य पाप्मा नष्ट इहाद्य मे ॥ ११ ॥

भीष्म उवाच । भगवदचनात् कीटो ब्राह्मण्यं प्राप्य दुर्लभम् ।
 पक्षरोत् पृथिवीं राजन् यशयूपयताङ्गिताम् ॥ १२ ॥ ततः
 साक्षोक्षमगमद्ब्रह्मणो ब्रह्मवित्तमः । अवाप च पदं कीटः पार्श्व
 ब्रह्मसनातनम् । स्वकर्मफलनिर्वृत्तं व्यासस्य वचनात्तदा ॥ १३ ॥
 तैःपि यस्मात् प्रभावेन हताः क्षत्रियपुङ्गवाः । कम्पाप्राप्ते गतिं
 मुखां तज्जाया शीघ्रं पुत्रक ॥ १४ ॥

इत्यनुशासनपर्वणि आनुशासनिकपर्वणि दानधर्मे कीटो-
 पाख्यानं एकीनविंशत्यधिकशतोऽध्यायः ॥ ११८ ॥

युधिष्ठिर उवाच । विद्यातपोभ्यां दानाच्च किमेतेषां विधि-
 म्भवे । इच्छामि सां कतां योऽहं तस्मै ब्रूहि पितामह ॥ १ ॥

भीष्म उवाच । यत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
 नैवेद्यस्य च सखाहं ब्रह्मरैपायनस्य च ॥ २ ॥ ब्रह्मरैपायनो

राजवशात्परितं चरन् । वाराणस्यामुपातिष्ठन् नैवेद्यं कैरिषी-
 कुषे ॥ ३ ॥ तमुपस्थितमासीन् आत्मा च मुनिवत्तमः । चरिष्या
 भोजयामास नैवेद्योऽग्नमुत्तमम् ॥ ४ ॥ तद्वत्सुत्तमं मुञ्जा सुष-
 वत् चार्वकामिकम् । प्रतिष्ठमानोऽभवत् प्रीतः कृष्यो महात्मनाः
 ॥ ५ ॥ तमुत्सृज्यन्तं सम्येष्ट्य नैवेद्यः कृष्यमब्रवीत् । कारणं
 ब्रूहि धर्मात्मन् व्यक्तविष्टाः कृतवन्ते । तपसिनो हृतिमतः प्रवीर्यः
 समुपागतः ॥ ६ ॥ एतत् पृच्छामि ते विद्वन्मित्राद्य प्रथम्य च ।
 आत्मनश्च तपोभास्य महाभाग्य तवेह च ॥ ७ ॥ पृथगाचरत-
 स्तात् पृथगात्मसुस्तात्मनो । यत्पान्तरमह मय्ये विधिष्टमपि
 शान्त्वयात् ॥ ८ ॥

आस उवाच । अतिहृन्दातिरादाभ्यां अवीर्यं समुपागतः ।
 असत्यं वेदवचनं कक्रादिहोतृत्वं उदेत् ॥ ९ ॥ त्रींश्वेव तु पदा-
 न्याहुः पुरुषस्योत्तमं त्रयम् । न दृष्टेऽप्येव दद्याच्च सत्यमेव परं
 ददेत् ॥ १० ॥ इति वेदीहस्तपिभिः परस्तात् परिकल्प्यम् ।
 इदानींश्चैव नः कथं परस्ताच्च परितुष्टम् ॥ ११ ॥ यत्नं हि
 तादृशो दावो भवत्युत् महाफलः । तपेताय च ते दः कृद्-
 दीनानसूयन् ॥ १२ ॥ दत्तितस्तपिनाय त्वं दत्त्वैतदग्नये नमः ।
 अग्नौ योर्गृह्णतो लोकाश्चक्षायश्चैव परं प्रभो ॥ १३ ॥ ततो दान-
 पवित्रेण प्रीतोऽस्मि तपसैव च । पुण्यस्यैव हि ते सत्त्वं पुण्यस्यैव
 च दर्शनम् ॥ १४ ॥ पुण्यस्यैवाभिरुच्यस्ते मय्ये कर्मविधानञ्चम् ।
 अधिकं मार्जनात्तत तथा चैरानुलेपनात् ॥ १५ ॥ शुभं सर्ववशि-
 त्वेभ्यो दानमेव परं हिज । नो चेत् सर्वपवित्रेभ्यो दानमेव परं
 भवेत् ॥ १६ ॥ यागीनान्युत्तमानौह वेदीक्षानि प्रयच्छसि । तेषां
 चेष्टतरं दानमिति मे नात्र संशयः ॥ १७ ॥ दानकृद्भिः कृतः
 पञ्चा दीनं यान्ति मनोप्रियाः । ते हि प्राणस्य दातारस्तैष्ठ धर्मः
 प्रतिष्ठितः ॥ १८ ॥ यथा वेदाः पृथ्वीताय यथा चेन्द्रियसंयमः ।

सुखादीन् यथा वेद तथा दानमनुत्तमम् ॥ १८ ॥ अ हि ताव
सुखादिव सुखनेष्वपि योगिनम् । सुखात् सुखतरमाप्तिमा
नतिमादरः ॥ २० ॥ तत्रः प्रत्यक्षमेवेदमुपलब्धमसंशयम् । श्री-
सत्समाप्नुवन्त्यर्था दानं यद्यस्तथा सुखम् ॥ २१ ॥ सुखादिव परं
दुःखं दुःखादप्यपरं सुखम् । दृश्यते हि महाप्राज्ञ निवर्तं वै
समावतः ॥ २२ ॥ त्रिविधानीह दुःखानि नरस्याद्भर्मनीषिणः ।
पुण्यमन्यत् पापमन्यत् पुण्यं न च पातकम् ॥ २३ ॥ न दुःखं
मन्यते तस्य मन्यते नास्य पातकम् । तथा स्वकर्मनिर्वर्तनं न पुण्यं
न च पातकम् ॥ २४ ॥ यद्यदानतपःशीला नरा वै पश्यन्मिणः ।
शिमिदुद्यन्ति भूतानि ते वै पापकृता जनाः ॥ २५ ॥ द्रव्याणा-
ददते चैव दुःखं यान्ति पतन्ति च । यतोम्यत् कर्म यत् किञ्चिच्च
पुण्यं न च पातकम् ॥ २६ ॥ रमस्तेष्व मोदस्व देहि चैव यजस्व
च । न स्वामभिभविष्यन्ति वैद्या न च तपस्विनः ॥ २७ ॥

इत्यनुशासनपर्वणि शानुशासनिकपर्वणि दानधर्मे मैत्रेय-

मित्रायां विंशत्यधिकशतोऽध्यायः ॥ १२० ॥

भौष उवाच । एवमुक्तः प्रत्युवाच मैत्रेयः कर्मपूजकः ।
अत्यन्तवीर्यमति कुले जातः प्राप्नो वद्भुतः ॥ १ ॥

मैत्रेय उवाच । असंशयं महाप्राज्ञ यथैवात्य तथैव तत् ।
अनुशतय भवता किञ्चिद्ब्रूयामहं विभी ॥ २ ॥

व्यास उवाच । अद्यहिच्छुषि मैत्रेय वाजप्यावद्यथा वचा ।
ब्रूहि तस्मै महाप्राज्ञ शुश्रूषे वचनस्तव ॥ ३ ॥

मैत्रेय उवाच । निर्दोषं निर्मलश्चैव वचनं दानसंहितम् ।
विद्यातपोष्ठा हि भवान् भावितात्मा न संशयः ॥ ४ ॥ भवतो

भवितात्सोहाभोऽयं सुमहात्मनः । भूयो मुह्यन्मुपस्थासि सुह-
 मिस्तया इति ॥ ५ ॥ अपि नो ह्यर्चनादेव भवतीत्युक्तं न वेत् ।
 मन्ये भवत्प्रसादोऽयं तन्नि कर्मस्वभावतः ॥ ६ ॥ तपः श्रुतं
 योनिराप्नोति ब्राह्मणकारणम् । त्रिभिर्गुणैः समुदितस्ततो भवति
 वै शिवाः ॥ ७ ॥ यस्मिंस्तृते च वृष्यस्ते पितरो वैवतानि च । न
 हि सुतस्तः निहिदधिकं ब्राह्मणादृते ॥ ८ ॥ यन्मं स्यात्तम
 एवेदं न प्रचादितं क्षिप्तम् । चातुर्येण न वर्त्तन्त यमाधर्मादृता-
 वृते ॥ ९ ॥ यदा हि सुकृते क्षेत्रे फलं विन्दति मानवाः । एवं
 इत्या श्रुतवति फलं दाता समश्नुते ॥ १० ॥ ब्राह्मणश्चेव विद्येत
 श्रुतवृत्तोपर्यदितः । प्रतिगृहीता दानस्य मोषं स्यादनिनां वनम्
 ॥ ११ ॥ यदन्नविद्वान् हन्यथैन्यमानस्य वन्ति तम् । तस्मान्नं
 पाति यस्मान्नं स हन्ता हन्यतेऽनुधः ॥ १२ ॥ प्रभुर्हन्तमहम्
 विद्वान् पुनर्त्तनयतीश्वरः । स साम्राज्ययते तस्मात् सुख्य एव
 व्यतिक्रमः ॥ १३ ॥ यदेव ददतः पुण्यं तदेव एतच्छ्रुतम् । न
 श्लोकवत् वर्त्तन्त इत्येवमप्यो विदुः ॥ १४ ॥ यत्र वै ब्राह्मणाः सन्ति
 श्रुतवृत्तोपर्यदितः । तत्र दानफलं पुण्यमिह सामुद्रं च श्रुति
 ॥ १५ ॥ यो योऽनिशुद्धाः सततं तपस्याभिरता बन्धुम् । दाना-
 ध्ययनसम्पन्नास्ते वै पूज्यतमाः सदा ॥ १६ ॥ तैर्हि सद्भिः कृतः
 पन्थास्तेन यातो न मुञ्चते । ते हि स्वर्गस्य भित्तोरी यद्यवाहाः
 दनातमाः ॥ १७ ॥

इत्यनुशासनपर्वणि पानुशासनिकपर्वणि दानधर्मैर्मेत्रेय-

श्रुवादे एकविंशत्यधिकप्रश्नोऽध्यायः ॥ १२१ ॥

भीष्म उवाच । एमुक्तः स भगवान् मेत्रेयं प्रत्यभाषत ।
 'दिष्टे' ख सं विजानासि दिष्टा ते बुद्धिरीदृशी ॥ १ ॥ श्रीकृष्णे

श्राद्धेषु यानि भूविष्टानि प्रशंसति । अपमानयदीमानश्रीमाना-
 शास्त्रसंग्रहम् ॥ २ ॥ दिष्टा नाभिनवन्ति त्वां देवस्तेऽयमनुग्रहः ।
 वसे भयतरं दानादन्तयिष्यामि तच्छृणु ॥ ३ ॥ यान्तीहागम-
 यास्त्राणि वाच काचित् प्रवृत्तयः । तानि वेदं पुरस्कृत्य प्रवृत्तानि
 वचाक्रमन् ॥ ४ ॥ अहं दानं प्रशंसामि भवानपि तपःश्रुते । तपः
 पवित्रं वेदस्य तपः स्वर्गस्य साधनम् ॥ ५ ॥ तपसा महदाप्नोति
 विद्यया चेति नः श्रुतम् । तपसैव चापनुदीयन्नान्यदपि दुष्कृतम्
 ॥ ६ ॥ यत् बहि किञ्चित् सन्धाय प्ररुपस्तप्यते तपः । सर्वमेत-
 दवाप्नोति विद्यया चेति नः श्रुतम् ॥ ७ ॥ दुरन्वयं दुष्प्रघटं दुरायं
 दुरतिक्रमम् । सर्वं वै तपसाभ्येति तपो हि बलवतरम् ॥ ८ ॥
 सुरापोऽसमतादायी भूणाह गुरुतल्पराः । तपसा तरते सर्व-
 वेनसद्यः प्रमुच्यते ॥ ९ ॥ सर्वविद्यस्तु वस्तुमानपि यादृशतादृशम् ।
 तपस्विनं तथैवाद्भुताभ्यां कार्यं सदा नमः ॥ १० ॥ सर्वे पूज्याः
 श्रुतधनास्त्यैव चापस्विनः । दानप्रदाः सुखं प्रेत्य प्राप्नुवन्तीह
 च श्रियम् ॥ ११ ॥ इमं ब्रह्मलोकं लोकांश्च बलवतरम् । अश्व-
 दानैः सुकृतिनः प्रतिपद्यन्ति लोकिकाः ॥ १२ ॥ पूजिताः पूज्य-
 म्येतन्मानिता मानयन्ति च । स दाता यत्र यत्रैति सर्वतः सम्प-
 णूयते ॥ १३ ॥ अकर्त्ता वैव कर्त्ता च कर्मते यस्य यादृशम् । यदि
 चीडं ब्रह्मणी वा स्वाँल्लोकानभिवास्यति ॥ १४ ॥ प्राप्नुवन्ति तन्व-
 यानि यानि वाञ्छन्ति कानिचित् । केभाञ्चि कुले जातः
 श्रुतवाननृपसंजान् ॥ १५ ॥ कौमारचारी व्रतवान् मैत्रेय निरतो
 भव । एतद्ब्रह्मण्य प्रथमं स्वधर्मं गृहमेधनाम् ॥ १६ ॥ यो भर्त्ता
 वासिता तुष्टो भर्तुस्तुष्टा च वासिता । यजिष्वेवं कुले सर्वे कल्याण-
 स्तत्र वर्तते ॥ १७ ॥ अङ्घ्रिर्गात्राश्चक्षुमिव तमोऽग्निप्रभया यथा ।
 दानेन तपसा चैव सर्वे पापमपोहति ॥ १८ ॥ स्वस्ति प्राप्नुहि
 वैश्वेन महान् साधु ब्रह्माम्यहम् । एतन्नमसि कर्त्तव्यं श्रेष्ठ एव

न विव्रति ॥ १८ ॥ तं प्रवक्ष्यामि नैवेद्यं कृत्वा चाभिप्रदक्षिण्य
क्षतिं प्राप्नोतु भगवन्निबुधा च कृताश्रयः ॥ १९ ॥

इत्यनुयासनपर्वणि आनुयासनिकपर्वणि द्वावधर्मौ नैवेद्य-
विद्यायां द्वाविध्यं धरुणतोऽध्यायः ॥ १२२ ॥

युधिष्ठिर उवाच । सत्स्त्रीणां समुदाचारं सर्वधर्मविदाम्बर ।
योतुमिच्छाम्यहं तत्तत्सर्वं ब्रूहि पितामह ॥ १ ॥

भीष्म उवाच । सर्वज्ञां सर्वतत्त्वज्ञां देवलोके मनस्विनीम् ।
कैकेयीं सुमना नाम शाण्डिलीं पथ्येऽपुच्छत ॥ २ ॥ केन सुप्तेन
कल्याणि समाचारेण केन वा । विष्णु सर्वपापानि देवलोकं
समागता ॥ ३ ॥ इतामनप्रितिव तं ज्वलमाना स्वतेजसा ।
सुता ताराधिपस्येव प्रभया दिवमागता ॥ ४ ॥ परभ्रांमि च
वस्त्राणि धारयन्ती गतकृता । विमनस्वा शुभे भासि सहस्रयुग-
मोजसा ॥ ५ ॥ न समल्येन तपसा दानेन निवमेन च । यं
लोकमनुप्राप्ता त्वं हि तत्त्वं वदस्व मे ॥ ६ ॥ इति पृष्ट्वा नवा
मधुरं चारुहामिनो । शाण्डिली निभृतं वाच्यं सुमनामिदमब्र-
वीत् ॥ ७ ॥ नाहं कापायवसना नापि वस्त्रधारिणी । न च
मुखा च जटिला भूत्वा देवलमागता ॥ ८ ॥ यद्वितानि च
वाक्यानि सर्वाणि परुषाणि च । अप्रमत्ता च भर्तारं कदाचित्
नाहमनुवम् ॥ ९ ॥ देवतातां पितृणाञ्च ब्राह्मणानाञ्च पूजने ।
अप्रमत्ता सदा युक्ता उग्रयूः शुश्रुर्वर्तिनी ॥ १० ॥ यैशुष्येन प्रव-
र्त्तामि न ममैतन्नो गतम् । प्रदार्ति न च तिष्ठामि चिरं न कदा-
द्यामि च ॥ ११ ॥ असदा हसितं किञ्चिद्विदितं वापि कर्मणा ।
रक्षस्वमरहस्यं वा न प्रवर्त्तामि सर्वथा ॥ १२ ॥ कार्याणि निर्वृता-
नापि भर्तारं गृहमागतम् । आसनेनोपसंवीज्य पूजयामि कदा-

विष्णुः ॥ ११ ॥ बह्वर्चं नामिजानाति बह्वर्चं नामिजानाति ।
 भर्त्तुं वा बहि वा श्रेष्ठं तत् सर्वं बर्त्तुमाप्नुयन् ॥ १० ॥ सुदुर्गमं
 उन्मानीतं यत् किञ्चित् कार्यमेव तु । प्रातस्तथाव तत् सर्वं कार-
 यामि करोमि च ॥ १५ ॥ प्रवासं बहि मे वाति भर्त्ता कार्येण
 केनचित् । मन्त्रैर्बहुभिर्वृत्ता भवामि निवृत्ता तदा ॥ १६ ॥ अज्ञानं
 रोचनाश्चैव ज्ञानं मायानुलोपनम् । प्रसाधनञ्च निष्क्रान्ते नामि-
 नन्दामि भर्त्तरि ॥ १७ ॥ नोत्थापयामि भर्त्तारं सुखसुप्रमदं सदा ।
 आन्तरेष्वपि कार्येषु तेन तुष्यति मे मनः ॥ १८ ॥ नावास्वामि
 भर्त्तारं कुटुम्बार्थेऽपि सर्वदा । शुभसुखा सदा चास्मि सुसंस्तु-
 त्तिवेश्वा ॥ १९ ॥ इमं धर्मपथं नारी बालयन्ती समाहिता ।
 अदन्त्यतीव नारीणां स्वर्गलोके महीयते ॥ २० ॥

भीष्म उवाच । एतदाख्याय सा देवी सुमनायै तपस्विनी ।
 मतिबर्धनं महाभागा जगामादर्शनं तदा ॥ २१ ॥ वयेहं पाण्ड-
 वास्मानं पठेत् पर्वणि पर्वणि । स देवलोकं सम्प्राप्य नन्दने स
 सुखी भवेत् ॥ २२ ॥

इत्यनुशासनपर्वणि अनुशासनिकैर्पर्वणि दानधर्मं सुमना-
 सम्प्राप्य त्रयोविंशत्यधिकशतोऽध्यायः ॥ १२३ ॥

युधिष्ठिर उवाच । आस्मि चापि प्रदाने च उवाचः किं भवती
 मतम् । प्रब्रूहि भरतमेष्ठ बह्वर्च व्यतिरिच्यते ॥ १ ॥

भीष्म उवाच । आस्ता प्रसाद्यते कश्चिद्दानेन च तत्तापरः ।
 पुण्यः प्रकृतिं गत्वा तबोद्रेकतवं भजेत् ॥ २ ॥ गुणास्तु नृणु मे
 राजन् सान्त्वय भरतर्षभ । हास्यान्यपि भूतानि सान्त्वना-
 राधवीर्या ॥ ३ ॥ अद्याप्यदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
 यदीका रचयन्नुक्तो दिजाति कानने यथा ॥ ४ ॥ कश्चिद्दान-

बुद्धिसम्बन्धो ब्राह्मणो विजने वने । यहीतः कृष्णमापन्नो रक्षकं
 बद्धविषयता ॥ ५ ॥ स बुद्धियुतिसम्बन्धस्तं हृद्गतोऽपि मोक्षयन् ।
 कामैवास्मिन् प्रयुयुजे न मुनोऽहं न विजये ॥ ६ ॥ रक्षस्तु वाचा
 कथ्युष्य प्रसन्नं प्रपश्यन् तं दिवम् । मोक्षयेत्तु ब्रूहि मे प्रसन्नं केनास्मि
 हरिणः कृपः ॥ ७ ॥ सुहृत्तमस्य बुद्धिस्य ब्राह्मणस्तस्या रक्षकः ।
 आभिर्गाथाभिरव्यग्रः प्रसन्नं प्रतिजगाद् च ॥ ८ ॥

ब्राह्मण उवाच । विदेशस्थो विलोक्यो विना नूनं सुहृ-
 ज्ञैः । विषयाननुज्ञान् भुङ्क्ते तेनास्मि हरिणः कृपः ॥ ९ ॥ नूनं
 मित्राणि ते रक्षः काधूपचरिणान्यपि । स्वदीपादपरव्यन्ते तेनास्मि
 हरिणः कृपः ॥ १० ॥ गुणशान्तिर्गुणानन्यान् नूनं पश्यसि सत्-
 कृतान् । प्राज्ञोऽप्राज्ञान् विनीतात्मा तेनास्मि हरिणः कृपः ॥ ११ ॥
 धर्मैश्वर्याधिकास्तस्यास्वहृष्यैः परमा वराः । अवजानन्ति नूनं
 ज्ञां तेनास्मि हरिणः कृपः ॥ १२ ॥ सत्कृत्या क्रिच्छमानोऽपि सत्कृत्य-
 पावान् विगर्हयन् । माहात्म्यादयस्ये नूनं तेनास्मि हरिणः कृपः
 ॥ १३ ॥ सम्पीड्यात्मानमार्येणास्वया कश्चिदुपभूतः । जितं ज्ञां
 मन्यते साधो तेनास्मि हरिणः कृपः ॥ १४ ॥ क्रिच्छमानान् विजान-
 र्गेषु कामक्रोधाद्वृतात्मनः । मन्ये त्वं ध्यायसि ज्ञानांस्तेनास्मि हरिणः
 कृपः ॥ १५ ॥ प्रज्ञामन्यावितो नूनमप्रचैरुपभूतः । जीवमानो-
 ऽसि दुर्जनैस्तेनास्मि हरिणः कृपः ॥ १६ ॥ नूनं मित्रमुखः प्रयुः
 कश्चिदायैवदाचरन् । वक्ष्यिष्या गतस्त्वां वै तेनास्मि हरिणः कृपः
 ॥ १७ ॥ प्रकाशार्थगतिनूनं रहस्यकुण्डलः कृती । तज्ज्ञैर्न पूज्यते
 नूनं तेनास्मि हरिणः कृपः ॥ १८ ॥ यस्तत्त्वपि निविष्टेऽपि ह्युपतो-
 मुक्तसंभवान् । गुणास्ते न विराजन्ते तेनास्मि हरिणः कृपः ॥ १९ ॥
 धनबुद्धियुतैर्हर्तिनः केवलं तेजसाज्यतः । न हत् प्राप्तिं यसि नूनं
 तेनास्मि हरिणः कृपः ॥ २० ॥ तपः प्रणिजितात्मानं मन्ये सारथ्य-
 काङ्क्षिणम् । बान्धवानाभिनन्दन्ति तेनास्मि हरिणः कृपः ॥ २१ ॥

इष्टमाशंस्य ते नूनं प्रतिवेद्यो महाधनः । युवा सुखचितः कानी
 तेनासि हरिणः कृषः ॥ २२ ॥ नूनमर्धवतां मध्ये तव वाक्कमनु-
 चमम् । न भाति काशोऽभिहितं तेनासि हरिणः कृषः ॥ २३ ॥
 हृदपूर्वं युतं भूयं कुपितं हृदयप्रियम् । अनुनेतुं न शक्नोसि
 तेनासि हरिणः कृषः ॥ २४ ॥ नूनमासन्नयित्वा त्वां कृत्ये कश्चि-
 द्बिद्वीप्सिते । कश्चिदर्धयते नित्यं तेनासि हरिणः कृषः ॥ २५ ॥
 नूनं त्वां सुगुणैर्वृतं पूजयानं सुहृद्भुजम् । ममार्थं इति जानीते
 तेनासि हरिणः कृषः ॥ २६ ॥ अन्तर्गतमभिप्रायं नूनं नेच्छसि
 कृष्णया । विवेक्तुं प्राप्तिर्यैषिष्यातेनासि हरिणः कृषः ॥ २७ ॥
 नामासुबिहयो लोके मनुष्यास्त्वनमच्छसि । ग्रहीतुं सुगुणैः
 सर्वास्तेनासि हरिणः कृषः ॥ २८ ॥ पविदान् भीरुरत्यर्थं
 धियाविक्रमदानजम् । ययः प्रार्थयसे नूनं तेनासि हरिणः कृषः
 ॥ २९ ॥ चिराभिलषितं किञ्चित् फलमप्राप्तमेव ते । कृतमन्यै-
 रपकृतं तेनासि हरिणः कृषः ॥ ३० ॥ नूनमात्मकृतं दीपमपश्यन्
 किञ्चिदात्मनः । अकारणोऽभिप्रायोऽसि तेनासि हरिणः कृषः ॥ ३१ ॥
 सुहृदा दुःखमासनां न प्रमोक्षसि चार्तिजम् । अलमर्धगुणं-
 चीमं तेनासि हरिणः कृषः ॥ ३२ ॥ साधून् पश्यन् हृष्टा च
 तत्सासाधून् वनेष्वरान् । मुक्तांशवससे सक्तास्तेनासि हरिणः
 कृषः ॥ ३३ ॥ धर्म्यमर्थ्यं च काम्यं च काले चामिहितं वचः । न
 प्रतीयन्ति ते नूनं तेनासि हरिणः कृषः ॥ ३४ ॥ दत्तानकुचलै-
 रद्यान् जनीषी संजिजीविषुः । प्राप्य वृत्तदशे नूनं तेनासि हरिणः
 कृषः ॥ ३५ ॥ पापान् प्रवर्ततो हृष्टा कल्याणानवरोदतः । भुवं
 धर्षयसे नित्यं तेनासि हरिणः कृषः ॥ ३६ ॥ परस्परविद्वानां
 प्रियं ननं विकीर्यसि । सुहृदामुपरोधेन तेनासि हरिणः कृषः
 ॥ ३७ ॥ लोत्रिवाप विक्रमेष्टान् प्राप्तांशायजितेन्द्रियान् । मन्त्रे-
 निष्ठावचि जनास्तेनासि हरिणः कृषः ॥ ३८ ॥ एवं सम्यजिह्वं

इतो विप्रं तं प्रत्यपूजयत् । सखायमकरोच्चैनं संवोच्छायेन्मुनीष
ह ॥ ३८ ॥

इत्यनुशासनपर्वणि आनुशासनिकपर्वणि दानधर्मे
हरिणहृयकाख्याने चतुर्विंशत्यधिकतमोऽध्यायः ॥ १२४ ॥

युधिष्ठिर उवाच । जज्ञ मानुषमासाद्य कर्मक्षेत्रं सुदुर्लभम् ।
श्रेयोऽर्थिना हरिद्रेण यत् कर्तव्यं पितामह ॥ १ ॥ दानानामुत्तमं
यज्ञं दैव्यं यज्ञं यथा यथा । मान्यान् पूज्यांश्च गात्रैश्च रक्षस्यं
वक्तुमर्हसि ॥ २ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवं पृष्टो नरेन्द्रेण पारुहवेन यथाश्रिता ।
धर्माणां परमं सुखं भीष्मः प्रोवाच पार्थिवम् ॥ ३ ॥

भीष्म उवाच । शृणुस्वावहितो राजन् धर्मगुह्यानि भारत ।
यथा मे भगवान् व्यासः पुरा कथितवांस्तथा ॥ ४ ॥ देवगुह्यनिर्दं
राजन् यमेनाक्लिष्टकर्मणा । नियमस्थेन युक्तेन तपसो महतः
फलम् ॥ ५ ॥ येन यः प्रीयते देवः प्रीयन्ते पितरस्तथा । प्रियः
प्रमथाः श्रीश्च विद्युगुप्तो दिव्यां गजाः ॥ ६ ॥ ऋषिधर्मः श्रुतो
यत्न सरदस्यो महाफलः । महादानफलश्चैव सर्वयज्ञफलस्तथा
॥ ७ ॥ यश्चैतद्देवं ज्ञानीवाङ्माला वा कुरुतेऽनघ । सहोषी-
ऽक्षीयवांश्चैव तैर्गुणैः सह युज्यते ॥ ८ ॥ दधस्त्वनामं चक्रं दध-
चक्रजसो ध्वजः । दधध्वजसमा वेष्ट्या दधवेष्ठावमो नृपः ॥ ९ ॥
चर्द्धनैतानि सर्वाणि नृपतिः कथ्यतेऽधिकम् । विवर्गसहितं यावत्
पवित्रं पुण्यलक्षणम् ॥ १० ॥ धर्मव्याकरणं पुण्यं रक्षत्यनघं
महत् । शीतव्यं धर्मसंयुक्तं विहितं त्रिदशैः खलम् ॥ ११ ॥
पितृणां यत्नं गुह्यानि प्रीयन्ते आहकर्मणि । देवतानाञ्च सर्वेषां
रक्षस्यं कथ्यतेऽधिकम् ॥ १२ ॥ ऋषिधर्मः श्रुतो यत्न सरदस्यो

मनुष्यफलः । महावज्रफलश्चैव सर्वदानफलं तथा ॥ १३ ॥
 पठन्ति सदा मन्त्रां येषाञ्चैवोपतिष्ठति । श्रद्धा च स्वयमाचष्टे सर्वं
 नारायणः प्रभुः ॥ १४ ॥ गवां फलं तीर्थफलं वज्रानाञ्चैव यत्
 फलम् । एतत् फलमवाप्नोति यो नरोऽतिविपूजकः ॥ १५ ॥ श्रोतारः
 ब्रह्मज्ञानाय येषां सुदृढं मानसम् । तेषां व्यक्तं जिता लोकाः
 ब्रह्मज्ञानेन साधुना ॥ १६ ॥ मुच्यते किञ्चिदाचैव न स पापेन
 लिप्यते । धर्मेण लभते नित्यं प्रेत्य लोकगतो नरः ॥ १७ ॥ कस्य-
 चित्स्वयं कालस्य देवदूतो ब्रह्मज्ञया । स्थितो ह्यन्तर्हितो भूत्वा
 पश्यभाषत वामवम् ॥ १८ ॥ यो तो कामगुणोपेनाविह्वलो
 भित्त्यां बरो । पापयदाहं तयोः प्राप्तः स नरान् पित्रदैवतान्
 ॥ १९ ॥ कक्षादि मैथुनं शब्दे कर्तुंभोक्तुश्च वर्जितम् । किमर्थञ्च
 तवः पिच्छा विभक्त्या पृथक् पृथक् ॥ २० ॥ प्रथमः कस्य दातव्यो
 मध्यमः द्वितीयः गच्छति । उत्तरश्च क्षतः कस्य एतदिच्छामि वेदि-
 तुम् ॥ २१ ॥ ब्रह्मज्ञानेन दूतेन भाषितं धर्मसंहितम् । पूर्वस्था-
 स्त्रिदशाः सर्वे पितरः पूज्य छिन्नरम् ॥ २२ ॥

पितर ऊचुः । स्वागतन्तेऽस्तु भद्रान्ते श्रूयतां छिन्नरोत्तम ।
 गूढार्थः परमः प्रज्ञो भवता समुदीरितः ॥ २३ ॥ आहं दृष्ट्वा च
 भुक्त्वा च पुरुषो यः स्त्रियं व्रजेत् । पितरस्तस्य तं मांसं तज्जिह्व-
 रितसि घेरते ॥ २४ ॥ प्रविभागस्तु पिच्छानां प्रवक्ष्याम्यनुपूर्वशः ।
 पिच्छो ब्रह्मज्ञानाच्छ्रुत्वा यय चाविश्व भावयेत् ॥ २५ ॥ पिच्छस्तु
 मध्यमं तव पत्नी लेका समश्नुते । पिच्छस्तुतीवो यस्तेषां तं
 दद्यान्मातवेदसि ॥ २६ ॥ एष चाहविधिः प्रोक्तो वयाधर्मी न
 क्षुध्यते । पितरस्तस्य तुष्यन्ति प्रहृष्टमनसः सदा ॥ २७ ॥ प्रजा
 विवर्धते चास्य पश्यत्युपतिष्ठति ॥ २८ ॥

देवदूत उवाच । शानुपूर्वेण पिच्छानां विभागः पृथक् पृथक् ।
 पितृणां त्रिषु सर्वेषां निरुक्तं कथितं त्वया ॥ २९ ॥ एकः कस्य-

भूतः पिण्डो ह्यवस्तात् कस्य गच्छति । कर्त्तुं प्रीणयति इवं कर्त्तुं
तद्वदयते पितॄन् ॥ ३० ॥ मध्यमस्तु तथा पत्नी भुङ्क्तेऽनुधातविव
हि । किमर्थं पितरस्तां कथमेव हि भुङ्क्ते ॥ ३१ ॥ यत्
पञ्चान्तिकः पिण्डो गच्छते जातवेदसम् । भयते का गतिस्तस्य
कं वा समनुमच्छति ॥ ३२ ॥ एतन्निष्काम्यहं चोतुं पिण्डेषु विष्टु
या गतिः । कृतं वृत्तिवृत्तं मया यथैवं प्रतिपद्यते ॥ ३३ ॥

पितर जग्मुः । सनत्तानेय प्रको वै वृत्तव्या समुदीरिताः ।
रक्षत्यमह्यतदापि तुष्टाः स गगनं वर ॥ ३४ ॥ एतदेव प्रपंसन्ति
देवाश्च भुनयन्त्या । तेषां नाभिज्ञानन्ति पितृकार्यविनिश्चयम्
॥ ३५ ॥ वर्जयिष्ये महाजातं चिरज्जीविनमननम् । पितृभक्तस्तु
यो विप्रो वरलब्धो महादयाः ॥ ३६ ॥ दयाणांमपि पिण्डानां
शुद्धा भगवतो गतिम् । देवदूतेन यत् पृष्टः ब्राह्मस्य विधि-
निश्चयः ॥ ३७ ॥ गतिं तदाणां पिण्डानां शृणुष्वारविन्दो मम ।
अपो गच्छति यो स्रजं गणितं श्रेष्ठं प्रीणयेत् ॥ ३८ ॥ यथी प्रीण-
यते दिवान् पितॄंश्चैव महामते । भुङ्क्ते तु पत्नी यथैषामनुशाता
तु मध्यमम् ॥ ३९ ॥ एतकाया च पुत्रस्तु प्रदच्छन्ति पितॄन् ॥ ४० ॥
हव्यवाहे तु यः पिण्डो दीयते तन्निर्वाधं ते ॥ ४० ॥ पितरस्तेन
दृश्यन्ति प्रीताः कामान् शिष्यन्ति च । एतन्ने कश्चिन् सर्वं विष्टु
पिण्डेषु वा गतिः ॥ ४१ ॥ ऋत्विग्भ्यो यजमानस्य पितृभक्तस्तु-
गच्छति । तन्निष्काम्यन्ति मन्यन्ते परिहर्ष्यं हि मैद्यनम् ॥ ४२ ॥
शुचिना तु मया ब्राह्मं भोक्तव्यं विचरोत्तम । यो मया कृषिता
दीपास्तौ तथा स्युर्न चान्यथा ॥ ४३ ॥ तस्मात् स्नातः शुचिः क्षातः
ब्राह्मं भुङ्क्तीति वै हिजः । प्रजा विवर्देते चास्य यथैवं वक्ष्ये गच्छति
॥ ४४ ॥ ततो विद्युत्प्रगी नाम ऋषिराह महानपाः । आदिह-
तेषां तस्य तुल्यं कर्त्तुं प्रकाशने ॥ ४५ ॥ स च धर्मरहस्यानि
शुद्धा यज्ञमवाब्रवीत् । निथीर्यानिगतान् सर्वान् मत्तान् विंशति

बोधिताः ॥ ४६ ॥ कीटान् पिपीलिकान् सर्पान् मेघान् मन्त्र-
पक्षिणः । किञ्चिदं सुवङ्गमाप्ताः किञ्चिद्विद्यां प्रतिक्रिया ॥ ४७ ॥
ततो द्विगुणाः सर्वे श्रवणं तपोधनाः । पितरश्च महाभागाः
पूजयन्ति क तं मुनिम् ॥ ४८ ॥

यज्ञ उवाच । कुर्वन्नेवं गयां गङ्गां प्रभावं पुंकराणि च ।
एतानि मनसा ध्यात्वा यवगाहेत्ततो बलम् ॥ ४९ ॥ तथा मुचेत्
पापेन राज्ञ्या चन्द्रमा यथा । त्राहं स्नातः च भवति निरा-
हारश्च वर्तते ॥ ५० ॥ स्पृष्ट्वै यो गगं पृष्ठं बालधिवृ नमस्यति ।
ततो विद्युत्प्रभो वाक्प्रमथ्यभापत वासवम् । अयं स्रज्ज्वलरो धर्म-
स्ताम्बिवोध यतस्ततो ॥ ५१ ॥ पृष्टो वटकुपायिणः स तु लिङ्गः प्रिय-
ङ्गुना । क्षीरेण पट्टिकान् भुक्त्वा सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ ५२ ॥
श्रूयतां ह्यपरं गुह्यं रहस्यमपि चिन्तितम् । यत्नं ते भागमायस्य
स्वाणोः स्नाने ब्रह्मसतीः ॥ ५३ ॥ स्नेहो नह द्विष्य तत्त्विवोध
यचीपते । परितारोहणं कृत्वा एकपादे विभावसुम् ॥ ५४ ॥
निरीक्ष्य निराहारं कटुवाङ्मः कृत्वाञ्जलिः । तपसा मसता
मुक्त उपवासफलं लभेत् ॥ ५५ ॥ रश्मिभिरापितोऽपि केत्य सर्वपाप-
मपीहति । यौष्मकाले तथा शीते एवं पापमपीहति ॥ ५६ ॥
ततः पापान् प्रमुक्तस्य द्युतिर्भवति चाश्रयः । तेजसा सूर्योद्गोप्तो
भाजते सोमयत् पुनः ॥ ५७ ॥ मन्त्रे त्रिदशमस्य द्विराजः यत-
ः प्रभुः । उवाच मधुरं वाक्यं ब्रह्मसत्त्वमनुत्तमम् ॥ ५८ ॥ धर्म-
गुह्यान्तु भगवन् मनुष्याणां सुखायहम् । सरस्वत्यां च वात् दीप्तो-
क्तान् यथावदुदीरय ॥ ५९ ॥

ब्रह्मसत्त्ववाच । अभिमेहन्ति ये सूर्येन निलं द्विपते च ये ।
वज्रवाहं प्रदीप्तश्च समिधं ये न जुह्वति ॥ ६० ॥ वाक्प्रज्वालये
येन दुहन्ति क्षीरकारणात् । तेषां दीपान् प्रज्ज्यामि ताम्बि-
वोध यचीपते ॥ ६१ ॥ भानुमाननिलक्ष्मणं च यथावदुदीरय वासव ।

लोकानां मातरश्चैव गावः खट्वाः स्रजश्चुवा ॥ ६२ ॥ लोकांस्तार-
वितुं यत्नं मर्त्यान्तेषु देवताः । सर्वं भवत्यः मृत्युना एकीक-
र्तव्यमिह वनम् ॥ ६३ ॥ वर्पाणि यदुप्योतिन्तु दुर्हताः कुलपावनाः ।
स्त्रियः सर्वाश्च दुर्हताः प्रतिनेहन्ति या रश्मिम् ॥ ६४ ॥ यन्निष्-
हेदिणः यत्नं च्यवन्ते गर्भतः प्रजाः । हव्यवाहस्य दीपस्य उमिधं
ये न जुह्वति । यन्मिकार्येषु वै तेषां हव्यं नास्तीति पावकः ॥ ६५ ॥
क्षीरन्तु बालवत्सानां ये पिबन्तीह मानवाः । न तेषां क्षीरपाः
केचिप्यायन्ते कुलवर्धनाः ॥ ६६ ॥ प्रजासृष्टेण युज्यन्ते कुलबंध-
सृष्टेण च । एवमेतत् परा दृष्टं कुलवर्द्धकानिभिः ॥ ६७ ॥
तस्मादध्वर्यानि वध्वर्यानि कार्यं कार्यञ्च नित्यम् । भूतिकाशेन
मर्त्यान् सत्यमेतदुपवीमि ते ॥ ६८ ॥ ततः सर्वे महाभागा देवताः
समरुहणाः । ऋषयश्च महाभागाः पृच्छन्ति क्व पितृस्ततः ॥ ६९ ॥
पितरः केन तुष्यन्ति मत्सर्गिणामपि चेतसाम् । यत्तद्यज्ञं कथं दानं
भवेच्चैर्बोर्हर्दिकम् ॥ ७० ॥ यानृण्यं वा कथं मत्सर्गं गच्छेयुः
केन कर्मणा । एतद्विच्छामहे श्रोतुं परं कीदृशं हि न ॥ ७१ ॥

पितर ऊचुः । न्यायतो वै महाभागाः संशयः समुदाहृतः ।
नूयतां येन तुष्यामो मत्सर्गिणां साधुकर्मणाम् ॥ ७२ ॥ नील-
पण्डप्रमोक्षेण यमात्रास्यां तिस्रोदकीः । वर्पांसु दीपकीश्चैव धितु-
यामनृणो भवेत् ॥ ७३ ॥ यत्तद्यं निर्व्यक्तीकस्य दानमेतत्प्रदा-
प्रक्षम् । यस्माकं परितोषश्च यत्तद्यः परिकीर्तयते ॥ ७४ ॥ यद्वा-
धानाश्च ये मर्त्या आहरिष्यन्ति सन्ततिम् । दुर्गन्ति तारविष्यन्ति
नरकात् प्रपितामहान् ॥ ७५ ॥ पितृणां भाषितं श्रुत्वा खट-
वाणां तपोधनः । ब्रह्मगर्भो महातेजास्तानि वै वाक्यमब्रवीत् ॥ ७६ ॥
के शृणुया नीलपण्डस्य प्रमुक्तस्य तपोधनाः । वर्पांसु दीपदानेन
तथैव च तिस्रोदकीः ॥ ७७ ॥

पितर ऊचुः । नीलपण्डस्य साक्षात् तोषनमवश्यमेव हि ।

वर्ति सर्वकृपाणि पितरस्तेन तर्पिताः ॥ ७८ ॥ वस्तु मृदुमतं
 वस्तु मृदादुदृत्य तिष्ठति । पितरस्तेन मच्छन्ति कोमलोत्पलं-
 वचन ॥ ७९ ॥ वस्त्रासु दीपदानेन यन्निवच्छोभते नरः । तयो-
 ज्यं न तस्यास्ति दीपकं वः प्रवच्छति ॥ ८० ॥ यमावास्यान्तु
 वि मर्त्तगाः प्रवच्छन्ति तिस्रोदकम् । पात्रमौदुम्बरं यच्च मधुमिश्रं
 तपोधन ॥ ८१ ॥ कृतं भवति तैः आहं सरहस्यं वचार्थवत् ।
 कृष्टपुष्टमनास्तेषां प्रजा भवति नित्यदा ॥ ८२ ॥ कुलवंशस्य
 उद्विस्तु पिरुहस्य प्रजं भवेत् । यद्दधानस्तु वः कुर्यात् पितृणा-
 मवृणो भवेत् ॥ ८३ ॥ एवमेव समुद्दिष्टः आहकाज्जनस्तथा ।
 विधिः पात्रं प्रसन्नैव यथावदनुकीर्तितम् ॥ ८४ ॥

इत्यनुयासनपर्वणि यानुयासनिकपर्वणि दानधर्म आह-
 धर्मकवने पञ्चविंशत्यधिकशतोऽध्यायः ॥ १२५ ॥

भीष्म उवाच । केन ते भवति प्रीतिः कथं तुष्टिश्च गच्छति ।
 इति पृष्टः सुरेन्द्रेण प्रोवाच हरिरीश्वरः ॥ १ ॥

विष्णु उवाच । ब्राह्मणानां परीवादी मम विदेयणं मज्जत् ।
 ब्राह्मणैः पूजितैर्मित्यं पूजितोऽहं न संभवः ॥ २ ॥ नित्याभिवाद्या
 विप्रेन्द्रा भुक्त्वा पादौ तत्तत्तनः । तेषां तुष्ट्यामि मर्त्तगानां वच
 चक्रे वक्षिं हरेत् ॥ ३ ॥ वामनं ब्राह्मणं दृष्ट्वा वराहश्च जखो-
 जितम् । उद्धृतां घरणीश्चैव मूर्द्धा धारयते तु वः ॥ ४ ॥ न
 तेषामशुभं किञ्चित् कल्पयं नोपपद्यते । यच्च त्वं रोचनाङ्गाच्च
 पूजयेदो नरः कदा ॥ ५ ॥ पूजितश्च जगतेन सद्देवासुरमाशुभम् ।
 कोन कपेण तेषाञ्च पूजां यज्जामि तत्त्वतः ॥ ६ ॥ पूजा मनेषा
 नान्यस्य बावकोकाः प्रतिष्ठिताः । पश्यथा हि कृथा मर्त्तगाः पूजय-
 न्कामकृदवः । नाहं तत् प्रतिग्रहामि न वा तुष्टिकरी मम ॥ ७ ॥

इन्म उवाच । वरुं पादौ वराहश्च ब्राह्मणश्चापि वामनम् ।
 उभूतां वरणीयैव किमर्थं कं प्रशंससि ॥ ८ ॥ भवान् ब्रह्मवि
 भूतानि संहरसि प्रजाः । प्रकृतिः सर्वभूतानाम्भोजानाञ्च उभा-
 तनौ ॥ ८ ॥

भीष्म उवाच । सम्प्रहस्य तनौ विशुरिदं वचनमब्रवीत् ।
 चक्रेण निहता देव्याः पद्भ्यां क्रान्ता वसुधराः ॥ १० ॥ वाराहं
 रूपमास्त्राय हिरण्यसो निपातितः । वामनं रूपमास्त्राय जिहो
 राज्ञा मया बलिः ॥ ११ ॥ परितुष्टो भवाम्येवं मानुषाणां महा-
 त्मनाम् । तस्यां यी पूजयिष्यन्ति नास्ति तेषां पराभवः ॥ १२ ॥
 अपि वा ब्राह्मणं दृष्ट्वा ब्रह्मचारिणमागतम् । ब्राह्मणाग्रगृहीतं
 दत्त्वा यन्मृतं तस्य भोजनम् ॥ १३ ॥ ऐन्द्रीं उभ्यामुपाधिस्र्वा
 षादित्याभिमुखः स्थितः । सर्वतीर्थेषु स स्नातो मुच्यते सर्व-
 किल्बिषैः ॥ १४ ॥ एतद् कथितं गुह्यमखिलेन तपोधनाः । संशयं
 पृच्छमानानां किञ्चूयः कथयाम्यहम् ॥ १५ ॥

वलदिव उवाच । यूयतां परमं गुह्यं मानुषाणां सुखा - न् ।
 भोजानन्तो यदनुधाः क्षिप्यन्ते भूतपीडिताः ॥ १६ ॥ कथमुत्थाय
 यो मर्त्याः सृष्टेर्हा वै घृतं दधि । सर्पपञ्च प्रियङ्गुश्च कल्लपात्
 प्रतिमुच्यते ॥ १७ ॥ भूतानि चैव सर्वाणि ययतः पृष्ठतोऽपि वा ।
 सच्छिष्टश्चापि शूद्रेषु वर्ज्यन्ति तपोधनाः ॥ १८ ॥

देवा ऊचुः । प्रयच्छौहुस्वरं पादं तोयपूर्णमुदकुप्यः । उप-
 वासन्तु मञ्जीयात् यदा सङ्कल्पेद्द्वन्द्वतम् ॥ १९ ॥ देवतास्तस्य
 तुष्यन्ति कामिकश्चापि सिद्धतिः । अन्यथा हि तदा मर्त्या कुर्वन्ते
 स्वल्पमुदयः ॥ २० ॥ उपवासे बली चापि ताम्रपादं विप्रिच्छते ।
 बलिं भिक्षां तथार्घ्यञ्च पितृणाञ्च तिलोदकम् ॥ २१ ॥ ताम्रपादेण
 हातव्यमन्यथात्मफलं भवेत् । शुद्धमेतत् समुद्दिष्टं यथा तुष्यन्ति
 देवताः ॥ २२ ॥

धर्म उवाच । राजपौत्रादिके विप्रे वाणिके परिवारिके ।
मोरचके वाणिज्यके तथा कानकुपौत्रके ॥ २३ ॥ मित्रादुद्धमवी-
राने च स्यादुपजीवितः । एतेषु दैवं पैत्रं वा न दैवं स्यात्
कथञ्चन ॥ २४ ॥ पिण्डदास्यस्य हीयन्ते न च प्रीणाति वै पितृन् ।
अतिविर्यस्य भन्नापो यज्ञान् प्रतिनिवर्तते ॥ २५ ॥ पितरस्तस्य
द्वाद्य भग्नवद्य तथैव हि । निराशाः प्रतिगच्छन्ति अतिमेरप्रति-
पदात् ॥ २६ ॥ स्त्रीधैर्गोत्रैः कृतघ्नैश्च ब्रह्मघ्नीर्गुरुतत्पतेः । तुल्य-
दोषो भवत्येभिर्यस्यातिथिरनश्नितः ॥ २७ ॥

अभिरुवाच । पादमुद्यम्य यो मर्त्ताः स्पृष्टेद्वाङ्गं सुदुर्मतिः ।
ब्राह्मणं वा वृद्धाभागं दीप्यमानं तथानलम् ॥ २८ ॥ तस्य दीपान्
प्रवक्ष्यामि तच्छृण्वन् समाहिताः । दिवं स्पृष्टव्यमद्वाप्य
वस्यन्ति पितरय वै ॥ २९ ॥ यैमनस्यश्च देवानां कृतं भवति
पुष्कलम् । पावकश्च महातेजा हव्यं न प्रतिपृच्छति ॥ ३० ॥
आजन्मनां यतश्चैव नरके पश्यते तु सः । निष्कृतिश्च न तस्यापि
यनुमन्यन्ति कर्हिचित् ॥ ३१ ॥ तस्माद्वाचो न पादेन स्पृष्टव्या वै
कदाचन । ब्राह्मणश्च महातेजा दीप्यमानस्तथानलः ॥ ३२ ॥
अङ्गधानेन मर्त्तान् आत्मनो हितमिच्छता । एते दीपा भवा
प्रोक्तास्त्रिषु यः पादगुत्सृजेत् ॥ ३३ ॥

विश्वामित्र उवाच । श्रूयतां परमं गुह्यं रहस्यं धर्मसंवि-
तम् । परमाण्वेन यो दद्यात् पितृणामौपहारिकम् ॥ ३४ ॥
गजच्छायायां पूर्वस्यां कृतमे दक्षिणामुगः । यदा भाद्रपदे मासि
भवते बह्वले मघा ॥ ३५ ॥ श्रूयतां तस्य दानस्य वादृषो गुह्य-
विस्तरः । कृतं तेन महच्छादं पर्वाणीह त्रयोदश ॥ ३६ ॥

गाव उवाच । बह्वले समग्रे चकृतोभये च क्षेमे च सखेव हि
भूवरी च । यथापुरा ब्रह्मपुरे सवत्सा यतःकृतोर्वचपरस्य वच्चे
॥ ३७ ॥ भूयश्च वा विष्णुपदे क्षिता वा विभावसीवापि पद्मे

स्त्रितायाः । ईवाद्य सर्वे सह नारदेन प्रसूयन्ते सर्वसहेति काम
मन्त्रेणैतेनाभिनन्देन यो वै विमुच्यते पापकृतेन कर्मणा । लोका-
नवाप्नोति पुरन्दरस्य गवां फलं चन्द्रमसो द्युतिम् ॥ ३८ ॥ एतं
हि मन्त्रं त्रिदशभिर्जुष्टं पठेत यो पर्वसु गोष्ठमध्ये । न तस्य पार्यं
न भवं न शोकः सद्यस्त्रनेत्रस्य च वाति लोकम् ॥ ४० ॥

भौम उवाच । अथ सप्त महाभागा ऋषयो लोकविभृताः ।
वशिष्ठप्रमुखाः सर्वे ब्रह्माणं पद्मसम्भवम् । प्रहृष्टिणमभिप्रेत्य सर्वे
प्राञ्जसदयः स्त्रिताः ॥ ४१ ॥ उवाच वचनं तेषां वशिष्ठो ब्रह्म-
दत्तमः । सर्वप्राणिहितं प्रथं ब्रह्मक्षेत्रे विधेयतः ॥ ४२ ॥ द्रव्य-
हीनाः कर्षं मर्त्तगा दरिद्राः साधुव्रतयः । पात्रवन्तीह वयस्य
फलं केन च कर्मणा ॥ ४३ ॥ एतच्छ्रुत्वा वचस्तेषां ब्रह्मा वचन-
मब्रवीत् ॥ ४४ ॥

ब्रह्मोवाच । अहो प्रथो महाभागा गूढार्थः परमः शुभः ।
सूक्ष्मः श्रीयांश्च मर्त्तगानां भवद्भिः समुदाहृतः ॥ ४५ ॥ सूक्ष्मां
सर्वमाश्लास्य निखिलेन तपोधनाः । यथा वयं फलं मर्त्तगैः प्रीति
नात्त संशयः ॥ ४६ ॥ योपमासस्य शुद्धे वै यदा युज्येत न शङ्को ।
तेन नक्षत्रयोगेन आकाशप्रयत्नो भवेत् ॥ ४७ ॥ एकवयसः शुचिः
स्नातः अहधानः समाहितः । शीमस्य रज्जुदयः पीत्रा महावज्र-
फलं लभेत् ॥ ४८ ॥ एतद् परमं शुद्धं कथितं दिव्यसत्तमाः ।
वक्त्रां भवन्तः पृच्छन्ति सूक्ष्मतत्त्वार्थदर्शिनः ॥ ४९ ॥

इत्यनुष्मानपर्वणि आनुष्मानिकपर्वणि द्वावधर्मौ

पञ्चविंशत्यधिकमतोऽध्यायः ॥ १२६ ॥

विभावसुसूत्राच । सखिसस्याप्लविं पूर्वमद्यताश्च हतीसराः ।
शीमस्योत्तिष्ठमानस्य तप्पलहासताश्च ताम् ॥ १ ॥ स्त्रितो ब्रह्मि-

सुखे मर्त्याः पौर्णमास्यां वसिं हरेत् । अभिकार्यं कृतं तत्र
 उतावास्यामवस्यतः ॥ २ ॥ वनस्पतिस्तु यो हन्याद्दमावास्या-
 मनुदिमान् । अपि ह्येकेन पक्षेण लिप्यते ब्रह्महत्या ॥ ३ ॥
 इत्तकाष्ठस्तु यः स्नाद्दिमावास्यामनुदिमान् । हिंसितयन्द्रमास्तेन
 पितरदोहिजन्ति च ॥ ४ ॥ हव्यं न तस्य दिवाच प्रतियजन्ति
 पर्वसु । कुप्यन्ति पितरस्तस्य कुक्षवंशोऽस्य होयते ॥ ५ ॥

यौरवाच । प्रकीर्णं भाजनं यत्र पानभाण्डमवाचनम् ।
 योषितयैव हन्यन्ते कश्मलोपहते गृहे ॥ ६ ॥ देवताः पितरश्चैव
 उत्सवे पर्वणीषु वा । निराशास्तस्य गच्छन्ति कश्मलोपहतादु-
 पहात् ॥ ७ ॥

यद्विरा उवाच । यस्तु सम्यक्तरं पूषं दद्याद्दीपं करण्डके ।
 सुवर्षलः मूलहस्तः प्रजास्तस्य विवर्देते ॥ ८ ॥

गार्ग्य उवाच । आतिथ्यं सततं कुर्याद्दीपं दद्यात् प्रतिपद्ये ।
 वर्जयान्ते दिवास्वापं न च मांसानि भक्षयेत् ॥ ९ ॥ गोब्राह्मणं
 न हिंस्याच्च पुष्कराणि च कीर्तयेत् । एष ज्येष्ठतमो धर्मः सर-
 हस्यो महाफलः ॥ १० ॥ अपि क्रतुयतैरिष्टा हव्यं गच्छति
 तद्विः । न तु क्षीयन्ति ते धर्माः ग्रहधामैः प्रयोजिताः ॥ ११ ॥
 इदञ्च परमं शुद्धं सरहस्यं निबोधत । ब्राह्मणे च दैवे च
 तैषिके पर्वणीषु च ॥ १२ ॥ रजस्वला च या नारी शिव्रिका-
 युत्रिका च वा । एताभिश्चक्षुषा दृष्टं च विनाजन्ति देवताः ॥ १३ ॥
 पितरश्च न तुष्यन्ति वर्षाण्यस्य तयोद्घ ॥ १४ ॥ शुक्लवामाः शुचि-
 भूता ब्राह्मणान् खस्ति वाचयेत् । कीर्तयेद्भारतयैव तथा स्ना-
 दस्यं हविः ॥ १५ ॥

धौम्य उवाच । भिन्नभाण्डं खट्वाञ्च कुक्कुटं शुनञ्च तथा ।
 अपयस्तानि सर्वाणि यद्य हस्यो यदेरुहः ॥ १६ ॥ भिन्नभाण्डे
 कलिं प्राहुः खट्वावाञ्च धनक्षयः । कुक्कुटे शुनं वा चैव

हविर्गन्धान्ति देवताः । हव्यमूखी ध्रुवं सत्त्वं तज्जादृष्टं न योष-
येत् ॥ १७ ॥

यमदम्बिदवाच । यो यज्ञेऽश्वमेधेन वाजपेयघतेन च ।
प्रवाक्यिरावलम्ब्येत सत्त्वं वा शीतमाकरोत् ॥ १८ ॥ न चास्य
हृदयं शुद्धं नरकं स ध्रुवं व्रजेत् । तुल्यं यद्यस्य सत्यञ्च हृदयस्य
च शुद्धता ॥ १९ ॥ शुभेन मनसा दत्त्वा यत्तु प्रसन्नं दिजातये ।
ब्रह्मलोकमनुप्राप्तः पयसां न नमिदमनम ॥ २० ॥

इत्यनुग्रामनपरेणि यानुग्रामनिनपरेणि दानधर्मं देव-

रहस्ये सप्रविश्यत्यधिकयन्तेऽध्यायः ॥ २२० ॥

ययुरुवाच । किञ्चिदहर्मं प्रवक्ष्यामि मानुषाणां सुखावहम् ।
सरहस्याय धी दीपास्तान् शृणुष्व समाहिताः ॥ १ ॥ चतुरो
वार्षिकान् मासान् यो ददाति तिलोदकम् । भोजनञ्च यथा तथा
ब्राह्मणे वेदपारगे ॥ २ ॥ अन्निकार्येषु कर्त्तव्यं परमादेन भोज-
नम् । दीपकयापि कर्त्तव्यः पितॄणां सतिर्लोदकः ॥ ३ ॥ एतेन
विधिना मर्त्ताः यद्दधानः समाहितः । पशुवन्धनस्येह फलं
प्राप्नोति पुष्कलम् ॥ ४ ॥ इदञ्चैव परं गृह्यमप्रयत्नं निबोधत ।
अनेस्तु वृषलो नेता हविर्मूढाय योपितः । मन्यते धर्म एवेति
स चाधर्मेण लिप्यते ॥ ५ ॥ अन्नप्रसन्नस्य कुप्यन्ति शूद्रवीतिं च
गच्छति । पितरस्य न तुष्यन्ति सह देवैर्विधिमतः ॥ ६ ॥ प्राब-
क्षितस्तु यत्तत्र श्रुतस्तन्निबोध मे । यत् कृत्वा तु नरः सन्ध्यां
सुखी भवति विस्वरः ॥ ७ ॥ गवां मूत्रपुरीषेण पचसा च हुतेन
च । अन्निकार्यं त्राहं कुर्यान्निराहारः समाहितः ॥ ८ ॥ ततः
सम्यक्कारे पूर्य प्रतिगृह्णन्ति देवताः । हृष्यन्ति पितरश्चास्य आह-

काष्ठ उपस्थिते ॥ ८ ॥ एष अधर्मे धर्मश्च सरहस्यः प्रकीर्तितः ।
मर्त्यानां स्वर्गकामानां प्रेयः स्वर्गः सुखावहः ॥ १० ॥

इत्यनुशासनपर्वणि आनुशासनिकपर्वणि दानधर्म-
कथने षष्ठाधिक्यधिक्यमोऽध्यायः ॥ १२८ ॥

सोमय उवाच । परदारिद्र्यं ये यक्ता यक्ता दारसंग्रहम् ।
निरायाः पितरस्तेषां आहकाले भवन्ति ते ॥ १ ॥ परदाररति-
र्यथ यय ब्रह्मा मुपासीत । ब्रह्मस्वं हरते यय समदोषा भवन्ति
ते ॥ २ ॥ समन्वाया भवन्त्येते पितॄणां नात्र संशयः । देवताः
पितर्येषां नाभिनन्दन्ति तद्विः ॥ ३ ॥ तस्मात् परस्य वै दारा-
स्वजेरन्वायां वापितम् । ब्रह्मस्वं हि न हनेद्यमात्मनो हि न-
मिच्छता ॥ ४ ॥ यूयताक्षः परं गुह्यं रहस्यं धर्मसंहितम् ।
अहधनेन कतिञ्च गुह्यणां वचनं सदा ॥ ५ ॥ दादृक्षां पीर्य-
मास्याह मासि मासि घृताक्षतम् । ब्राह्मणेभ्यः प्रवच्छेत् तस्य
गुह्यं निबोधत ॥ ६ ॥ सोमय ब्रूते तेन समुद्रय महोदधिः ।
अश्वमेधस्तुभंगं फलं सृजति वामवः ॥ ७ ॥ दानेनैतेन तेजसी
वीर्यवान् भवेन्नरः । प्रीतश्च भगवान् सोम इष्टान् कामान् प्रव-
च्छेत् ॥ ८ ॥ यूयताक्षापरो धर्मः सरहस्यो महाफलः । इमं
कलियुगं प्राप्य मानुषाणां सुखावहः ॥ ९ ॥ कथमुत्थाव यो
मर्त्याः स्नातः सुजेन वामसा । तिलपात्रं प्रवच्छेत् ब्राह्मणेभ्यः
समाहितः ॥ १० ॥ तिलोदकान्तु यो दद्यात् पितॄणां मधुना सह ।
दीपञ्च कृशरश्चैव यूयता तस्य बत् फलम् ॥ ११ ॥ तिलपात्रे फलं
प्राप्तं भगवान् पाकघासनः । गोप्रदानञ्च यः कुर्याद्भूमिदानञ्च
प्राञ्छतम् ॥ १२ ॥ अमिष्टोमञ्च यो वक्ष्यं वक्षेत् बद्धदक्षिणम् ।
तिलपात्रं सृष्टेन समं मन्यन्ति देवताः ॥ १३ ॥ तिलोदकं सह

आदि मन्थन्ते पितरोऽस्रवम् । दीपे च हवरे चैव प्रीयन्तोऽस्र-
पितामहाः ॥ १४ ॥ स्वर्गे च पितृलोकै च पितृदेवानि पूजितम् ।
एवमेतन्नवी द्रष्टुमपिष्टं पुरातनम् ॥ १५ ॥

इत्यनुयासनपर्वणि आनुयासनिकपर्वणि दानधर्मो गोमध-

रहस्ये एकोनविंशत्यधिक्यतोऽध्यायः ॥ १२८ ॥

भीष्म उवाच । ततस्त्वृषिगणाः सर्वे पितरश्च सहैवताः ।
अरुन्धतीं तपोव्रह्मपृच्छन्त समाहिताः ॥ १ ॥ अरुन्धती तपो-
व्रहा समानव्रतचारिणी । समानशीला दीर्येण वशिष्ठस्य महा-
त्मनः ॥ २ ॥ त्वत्तो धर्मरहस्यानि श्रोतुमिच्छामहे वयम् । तत्ते
शुच्यतमं भद्रे तत् प्रभाषितुमर्हसि ॥ ३ ॥

अरुन्धत्युवाच । तपोव्रद्धिर्मया प्राप्ता भवतां करुणेन वै ।
भवतां प्रसादेन धर्मान् वक्ष्यामि याश्चतान् ॥ ४ ॥ सगुह्यान्
सरहस्यांश्च तान् शृणुध्वमशेषतः । अहधाने प्रबोक्तव्यः यस्य
शुद्धं तथा मनः ॥ ५ ॥ अयहधानो मानी च द्रष्टव्यो गुह्यतत्पणः ।
असंख्याया हि चत्वारो नैषां धर्मं प्रकाशयत् ॥ ६ ॥ अहम्यहनि
वो दद्यात् कपिलां दान्वाः समाः । मासि मासि च सर्वेण वो
वजेत सदा नरः ॥ ७ ॥ गवां यनसहस्रस्य वो दद्याज्ज्येष्ठपुष्करे ।
न तदधर्मफलं तुल्यमतिविषयस्य तुष्यति ॥ ८ ॥ अक्षतां चापरो
धर्मो ननुयाणां सुखावहः । अहधानेन कर्तव्यः सरहस्यो महा-
फलः ॥ ९ ॥ कल्पमुत्थाय गोमथ्ये पृष्ठं दर्मान् सञ्जीवकात् ।
तन्निषिद्धेद्रवां मध्ये मस्तकेन च तप्त्वहम् ॥ १० ॥ प्रतीच्छेत
निराहारस्य धर्मफलं शृणु । अहस्ते यानि तीर्त्तानि लोडु
लोकेषु कर्त्तव्यत् ॥ ११ ॥ निदधारणजुष्टानि सेवितानि वनौ-
षिभिः । अमिषिभ्यः समस्तेषां गवां शृङ्गोदकस्य च ॥ १२ ॥ अथ

शान्तिरिति बोद्धिष्टं दैवतैः पितृभिस्तथा । भूतैश्चैव सुखमुष्टैः पूजिता
शाश्वतमती ॥ १३ ॥

ब्रह्मोवाच । अहो धर्मो महाभागी हरहस्य उदाहृतः ।
वहं हर्षानि ते धन्ये तपस्ते बर्हितां सदा ॥ १४ ॥

धम एवाच । रमणीया कथा दिव्या युष्मत्तो या मया श्रुता ।
अयतां चित्रगुप्तस्य भाषितं मम च प्रियम् ॥ १५ ॥ रहस्यं धर्म-
संयुक्तं शक्यं श्रोतुं महर्षिभिः । अद्धानेन मर्त्यान् आत्मनो
हितमिच्छता ॥ १६ ॥ न हि पुण्यं तथा पापं कृतं किञ्चिदिन-
श्रुति । पूर्वकाले च यत् किञ्चिदादित्यज्ञाधितिष्ठति ॥ १७ ॥
प्रेतलोकां गते मर्त्या तत्तत् सर्वं विभावसुः । प्रतिजानाति पुण्यात्मा
तच्च तत्रोपयुज्यते ॥ १८ ॥ किञ्चिद्दमं प्रवक्ष्यामि चित्रगुप्तमतं
शुभम् । पानीयश्चैव दीपश्च दातव्यं सततं तथा ॥ १९ ॥ सपा-
नहो च कृत्स्नं कपिलाञ्च यथातथम् । पुष्करे कपिला दिवा
ब्राह्मणे वेदपारगे ॥ २० ॥ अग्निहोत्रञ्च यत्रे न सर्वशः प्रति-
पालयेत् । अयश्चैवापरो धर्मश्चित्रगुप्तेन भाषितः ॥ २१ ॥ फल-
मस्य पृथक्त्वेन श्रोतुमर्हन्ति सत्तमाः । प्रलयं सर्वभूतैस्तु गन्तव्यं
काशपर्यवात् ॥ २२ ॥ तत्र दुर्गमनुप्राप्ताः सुनृणां परिपीडिताः ।
इक्ष्मणा विपश्यन्ते न तत्रास्ति पलायनम् ॥ २३ ॥ अम्बकारं
तमो घोरं प्रविशन्त्यनुदयः । तत्र धमं प्रवक्ष्यामि येन दुर्गाणि
हन्तरेत् ॥ २४ ॥ अल्पव्ययं महार्थञ्च प्रेत्य चैव सुखोदयम् ।
पानीयस्य गुणा दिव्याः प्रेत्य लोके विधीयतः ॥ २५ ॥ तत्र पुण्यो-
द्का नाम नदी तेषां विधीयते । अक्षयं सलिलं तत्र शीतलं
प्लवतीपमम् ॥ २६ ॥ स तत्र तोयं पिबति पानीयं यः प्रवच्छति ।
प्रदीपस्य प्रदानेन श्रूयतां गुणविस्तरः ॥ २७ ॥ तमोऽम्बकारं
निहतं दीपहो न प्रपच्छति । प्रभाक्षास्य प्रवच्छन्ति सोमभास्कर-
भावकाः ॥ २८ ॥ देवताश्चानुमन्यन्ते विमलाः सर्वतो दिशः ।

द्योतते च वचादिभ्यः प्रेतलोकागतो नरः ॥ २८ ॥ तस्माद्दीपः प्रदा-
 तव्यः पानीयश्च विशेषतः । कपिलां ये प्रयच्छन्ति ब्राह्मणे वै-
 पारगी ॥ ३० ॥ पुष्करे च शिथिले च यत्नं तस्य वत् फलम् ।
 गोघृतं सद्रूपं तेन दत्तं भवति चाश्च्युतम् ॥ ३१ ॥ पार्थ कर्म च
 वत् किञ्चित् ब्रह्महत्यासमं भवेत् । शोधयेत् कपिला श्लेष्मा
 प्रदत्तं गोघृतं यथा ॥ ३२ ॥ तस्मात्तु कपिला देवा कौमुद्यां ज्येष्ठ-
 पुष्करे । न तेषां विषमं किञ्चिन् दुःखं न च कण्टकाः ॥ ३३ ॥
 उपानहो च यो दद्यात् पात्रभूते दिजोत्तमे । हवदाने सुखां
 छायां लभते परलोकगः ॥ ३४ ॥ न हि दत्तस्य दानस्य नाणो-
 ऽस्तीह कदाचन । चित्रगुप्तमतं श्रुत्वा हृष्टरोमा विभावसुः ॥ ३५ ॥
 उवाच देवताः सर्वाः पितृभ्यैव महाद्युतिः । श्रुतञ्च चित्रगुप्तस्य
 धर्मगुह्यं महात्मनः ॥ ३६ ॥ यद्दधानाय धी मर्त्या ब्राह्मणेषु
 महात्मसु । दानमेतत् प्रयच्छन्ति न तेषां विद्यते भयम् ॥ ३७ ॥
 कर्मदोषास्त्रिमे पञ्च येषां नास्तीह निष्कृतिः । असन्धाया अना-
 धारा वर्जनीया नराधमाः ॥ ३८ ॥ ब्रह्महा चैव गोघ्नश्च र-
 दाररतश्च यः । अश्वदधानश्च नरः स्त्रियं यद्योपजीवति ॥ ३९ ॥
 प्रेतलोकागता येते नरके पापकर्मिणः । पश्यन्ते वै वचा मीनाः
 पूययोगितभोजनाः ॥ ४० ॥ असन्धायाः पितृणाञ्च देवानाञ्चैव
 पञ्च वै । ज्ञातकानाञ्च विप्राणां धीर्पि चान्ये तपोधनाः ॥ ४१ ॥

इत्यनुयासनपर्वणि शानुयासनिकपर्वणि दानधर्मे चित्र-

गुप्तरत्नस्य त्रिंशद्दधिकशतोऽध्यायः ॥ ३३० ॥

भीष्म उवाच । ततः सर्वे महाभागा देवाश्च पितरश्च च ।
 ऋषयश्च महाभागाः प्रमदान् वाक्यमब्रुवन् ॥ १ ॥ भवन्ती वै
 महाभागा अपरोक्षनिशाचराः । उच्छिष्टान्शुचीन् सुशान् कर्मा

चिंसव मानवान् ॥ ३ ॥ के च कृताः प्रतीघाता येन मर्त्याश्च
चिंसवः । रक्षोघ्नानि च कानि स्युर्यगेहेषु प्रनश्यन् ॥ ३ ॥ शीतु-
मिच्छामि युष्माकं सर्वमेतन्निशाचराः ॥ ४ ॥

प्रमथा ऊचुः । मैथुनेन सदोच्छ्रिताः कृते वैवाधरोक्तरे ।
मोहात्मानानि खादित वृक्षमूले च यः स्वपत् ॥ ५ ॥ यामिषं
पीर्यतो यस्य पादतो यस्य संविद्येत । एतद्विष्टकं सर्वं बह-
विद्राघ मानवाः ॥ ६ ॥ उदके चाप्यमेध्यानि शेषाणाञ्च प्रमुहति ।
एते भक्ष्यान् वद्यान् मानुषा नात्र संशयः ॥ ७ ॥ एवं शीलउमा-
चारान् धर्ययामो हि मानवान् । न्यूयताञ्च प्रतीघातान् येन प्रक्रम-
चिंसतुम् ॥ ८ ॥ मोराननासमालभ्यो वाचाहस्तय यो भवेत् ।
पृताक्षतञ्च यो दद्यात्तस्मै तत्परायणः ॥ ९ ॥ ये च मांसं न
खादन्ति तान्ब्रह्ममश्नितुम् । यस्य चाग्निगेहे नित्यं दिवा
रात्रौ च दीप्यते ॥ १० ॥ तरक्षीयमेव दद्यात् तथैव गिरिकच्छपः ।
चाक्ष्य धूमो विडालय छागः कृशोऽथ पिङ्गलः ॥ ११ ॥ येषा-
मेतानि तिष्ठन्ति गेहेषु गृहमेधिनाम् । तान्यवृष्ट्याण्यगाराणि
पिष्टितायैः सुदारुणैः ॥ १२ ॥ लोकानन्महिषा ये च विचरन्ति
यथासुखाः । तस्मादितानि गेहेषु रक्षोघ्नानि विधायते । एतद-
कथितं सर्वं यत्र वः संशयो मज्जान् ॥ १३ ॥

इत्यनुशासनपर्वणि आनुशासनिकपर्वणि दानधर्म प्रमथ-

रहस्ये एकत्रिंशदधिकशततित्थ्यायः ॥ १३१ ॥

भीम उवाच । ततः पञ्चप्रतीकायः पञ्चोद्भूतः पितामहः ।
उग्राश्च ववनं द्विवान् वासवश्च यथीपतिम् ॥ १ ॥ अयं महाबली
नामो रघातलवरो बली । तेजस्वी वेणुकी नाम महाशस्त्र-
पराक्रमः ॥ २ ॥ अतितेजस्विनः सर्वे महावीर्या महागजाः ।

धारयन्ति महो हृत्पद्मां सर्वैरुपमकाननाम् ॥ १ ॥ भवति
 समनुज्ञातो देवकुस्ताम्रचाम्रजम् । धर्मगुह्यानि सर्वाणि मन्त्रा
 पृच्छन्तु तत्र वै ॥ ४ ॥ पितृमन्त्रवचः श्रुत्वा ते दिशः देवकुं तदा ।
 प्रेक्षन्वासाधुरव्यथा वनं ते धरणीधराः ॥ ५ ॥

देवकु उवाच । समनुज्ञातोऽस्मि देवैश्च पितृभिश्च महाभक्तैः ।
 धर्मगुह्यानि गुप्ताकं कोतुमिच्छामि तत्त्वतः । कथयस्व महा-
 भागा यदस्तत्त्वं मनीषितम् ॥ ६ ॥

दिग्गजा उवाच । कार्तिके मासि चाश्वेया बह्वक्षबाटनी
 शिवा । तेन नक्षत्रयोगेन वो दद्यान्ति शुखोद्यमम् ॥ ७ ॥ इमं
 यन्तं जप्य चार्धे यताहारो ज्योतिषः । ब्रह्मदेवमन्त्रतो धी
 नागा ब्रह्मवत्तराः ॥ ८ ॥ यमस्ता ज्ञापयन्ति यं भोगिनः सुमहा-
 वक्षाः । तेषां पुस्तोद्धवा ये च महाभूता भुजङ्गमाः ॥ ९ ॥ ते
 मे वलिं प्रयच्छन्तु वल्लोकोमिदुद्वे । यदा नारायणः श्रीमानु-
 प्यहारं वसुधराम् ॥ १० ॥ तदंशं तस्य देवस्य मरामुद्वरतस्तथा ।
 एषमुक्त्वा वल्लोकां वल्लीके तु निवेदयेत् ॥ ११ ॥ गङ्गेन्द्रक (पा-
 कीर्णं) मौक्तवस्त्रानुषेपनम् । निर्वपेत्तन्मु वल्लीके यः । यानि
 त्रिदाकरे ॥ १२ ॥ एवं तुष्टाकृतः सर्वं पथस्तासुरपीडितः ।
 धर्मं तं गावदुधामो धारयन्तो वसुधराम् ॥ १३ ॥ एवं मन्त्रा-
 महे सर्वं भारती निरपेक्षिणः । ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैशाः शूद्रा
 वा यक्षप्राणिनाः ॥ १४ ॥ एवं सम्यक्तरं कृत्वा हानं बह्वर्फलं भवेत् ।
 वल्लीके वलिमाश्रय तन्मो बह्वर्फलं मतम् ॥ १५ ॥ धी च नागा
 महावीर्यास्त्रिषु लोकेषु हृत्पद्मः । कृतातिव्या भवेद्युद्धे यतं
 पर्वाणि तत्त्वतः ॥ १६ ॥ दिग्गजानाम् तच्छ्रुत्वा देवताः पितर-
 स्त्रयाः । कथयन् महाभागाः पूजयन्ति च देवकुम् ॥ १७ ॥

इत्यनुज्ञासमपर्वणि यनुज्ञासं नक्षत्रार्चं दानवर्चं दिग्गज-
 रक्षस्यै रार्तिमदधिकमतोऽध्यायः ॥ १६२ ॥

MAHABHARATAM

AGWAMEHODIARYA

TEXT

PUBLISHED AND DISTRIBUTED GRATIS

BY

PRATAP CHANDRA ROY, C. I. R.

श्रीमहाभारतम् ।

श्रीमन्नृपिणवेदव्यासविरचितम् ।

अथ मन्त्रः ।

कि. पाद, इ, उपाधिधारिणा

राख सौमतापचन्द्रेण

प्रकाशितम्

मृत्युं विना वितोर्णसु ।

“सुखं तदादाति विद्यायाः प्रज्ञायाः साक्षात्” विद्यायाः प्रज्ञायाः

कलिकाता बीजम् द्वीढान्तर्गत

१ मं राजा सुबहाव इष्ट भारतवर्षे

श्रीकृष्णदास सेनेन सुहृत्तम् ।

पञ्चाङ्गः (८१)

ॐ नमः शिवाय ॥

महेश्वर उवाच । चारमुदृत युष्माभिः काच बर्षे उदा-
 कृतः । धर्मगुणमिदं मत्तः शृणुष्व सर्व एव च ॥ १ ॥ येषां
 धर्माश्रिता बुद्धिः ब्रह्मज्ञानाद्य ये मताः । तेषां स्यादुपदेष्टव्यः
 सरहस्यो महाफलः ॥ २ ॥ निरुद्धिमस्तु यो दद्यात्साधनेन
 गवाङ्गिकम् । एकभक्तं तत्रास्त्रीवाक्छूयतां तस्य यत् फलम् ॥ ३ ॥
 इमा गावो महाभागाः पवित्रं परमं कृताः । त्रीँलोकान् चार-
 वन्ति च सदैवासुरमानुषान् ॥ ४ ॥ तासु चैव महापुण्यं शुश्रूषा
 च महाफला । अहम्यहनि धर्मेण मुच्यते वै गवाङ्गिके ॥ ५ ॥
 मया ज्ञेता चतुष्पाताः पूर्वमासन् कृते युगे । ततोऽहमनुनीतो
 वै ब्रह्मणा पद्मयोनिना ॥ ६ ॥ तस्माद्भजस्वानगतस्ति उत्तुपरि मे
 त्ततः । इमेऽहं सह गोभिश्च तस्मात् पूज्याः सदैव ताः ॥ ७ ॥
 महाप्रभावा वरदा वरान् दय्युरुपाणिनाः । ता गावोऽस्यानु-
 मन्यन्ते सर्वकर्मसु यत् फलम् । तस्य तत्र चतुर्भागो यो ददाति
 गवाङ्गिकम् ॥ ८ ॥

इत्यनुशासनपर्वणि पानुशासनिकपर्वणि दानधर्मे महा-

देवरहस्ये त्रयस्त्रिंशदधिकशतोऽध्यायः ॥ १३३ ॥

स्कन्द उवाच । ममाप्यनुमतो धर्मस्तं शृणुष्व समाहिताः ।
 नीलपण्डस्य शृङ्गाभ्यां यहीत्वा वृत्तिकान्तु यः ॥ १ ॥ अभिविक्रं
 त्राहं कुर्यात्तस्य धर्मं निबोधत । शोधयेद्गुह्यं सर्वमाधिपत्यं पश्य
 च ॥ २ ॥ वायव्यं जायते मत्स्यस्तावत् शूरो भविष्यति । इह-
 चाप्यपरं गुह्यं सरहस्यं निबोधत ॥ ३ ॥ प्रयच्छोदुष्यहं पातं
 वक्राक्षं मधुना सह । सोमस्योत्तिष्ठमानस्य पौर्णमास्यां वसिं
 श्वरेत् ॥ ४ ॥ तस्य धर्मफलं नित्यं ब्रह्मज्ञाना निबोधत । साक्षा
 वदस्तवादिष्या विष्णुदेवास्तवाग्निनौ ॥ ५ ॥ मरुतो वरुणश्चैव

प्रतिपश्यन्ति तं बलिम् । सोमय वदेते तेन समुद्ध मयोद्भिः ।
एष धर्मो मयोद्भिः सरहस्यः सुखावहः ॥ ६ ॥

विष्णु उवाच । धर्मगुह्यानि सर्वाणि देवतानां महात्मनाम् ।
ऋषीणाञ्चैव गुह्यानि यः पठेदाद्विकं सदा ॥ ७ ॥ शृणुवादा-
नस्तु यश्च हृद्धानः समाहितः । नास्य विद्वः प्रभवति भवद्वाप्य
न विद्यते ॥ ८ ॥ ये च धर्माः शुभाः पुण्याः सरहस्या उदाहृताः ।
तेषां धर्मफलं तस्य यः पठेद्विजितेन्द्रियः ॥ ९ ॥ नास्य पापं
प्रभवति न च पापेन क्षिप्यते । पठित्वा चावयित्वापि श्रुत्वा च
समते फलम् ॥ १० ॥ भुञ्जते पितरो देवा ज्ञानं कर्ममयाक्षयम् ।
आवयंश्चापि विप्रेन्द्रान् पर्वसु प्रयतो नराः ॥ ११ ॥ ऋषीणां देव-
तानाञ्च पितॄणाञ्चैव नित्यदा । भक्त्यभिमतः श्रीमान् धर्मेषु प्रयतः
सदा ॥ १२ ॥ कदापि पापकं कर्म महापातकवर्जितम् । रहस्य-
धर्मं श्रुत्वेन सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ १३ ॥

भीष्म उवाच । एतदमेरहस्यं वै देवतानां नराधिप ।
व्यासोद्भिः मया प्रोक्तं सर्वदेवमस्कृतम् ॥ १४ ॥ पृथि रह-
स्यपूर्णं शानश्चेदमनुत्तमम् । दृढमेव ततः याच्यमिति न त धर्म-
वित् ॥ १५ ॥ नाश्वहृद्धानाय न नास्त्रिकाय न नष्टधर्माय न
निर्घृणाय । न हेतुदुष्टाय गुरुदुष्टे च नानात्मभूताय निवेद्य-
मेतत् ॥ १६ ॥

इत्यनुशामनपर्वणि शानुशामनोपपर्वणि शानधर्मो देव-
रहस्ये चतुस्त्रिंशदधिकतमोऽध्यायः ॥ १३४ ॥

मुषिष्ठिर उवाच । के भोक्ष्या ब्राह्मणस्यैव के भोक्ष्याः
क्षत्रियस्य च । तथा वैश्यस्य के भोक्ष्याः के च शूद्रस्य भारत ॥ १ ॥
भीष्म उवाच । ब्राह्मणा ब्राह्मणस्यैव भोक्ष्या यो वैश्यः

सतिवाः । वैशाखापि तथा भोज्याः शूद्राश्च परिवर्जिताः ॥ २ ॥
 ब्राह्मणाः सतिवा वैशा भोज्या वै सतिवस्य च । वज्रनीयास्तु
 वै शूद्राः सर्वभक्ष्या विकर्मिणः ॥ ३ ॥ वैशास्तु भोज्या विप्राणां
 सतिवाणां तथैव च । नित्यान्नयो विविक्ताश्च चातुर्मास्यरताश्च
 यैः ॥ ४ ॥ शूद्राणामथ यो भुङ्क्ते स भुङ्क्ते पृथिवीमलम् । मलं
 नृणां स पिबति मलं भुङ्क्ते जनस्य च ॥ ५ ॥ शूद्राणां वस्तुना
 भुङ्क्ते स भुङ्क्ते पृथिवीमलम् । पृथिवीमलमश्नन्ति यै रज्जाः
 शूद्रभोजिनः ॥ ६ ॥ शूद्रस्य कर्मनिष्ठायां विकर्मस्थो हि पच्यते ।
 ब्राह्मणः सतिवो वैश्वो विकर्मस्थश्च पच्यते ॥ ७ ॥ स्वाध्याय-
 निरता विप्रास्तथा स्वस्वयते नृणाम् । रक्षणे सतिवं प्राहुर्वैश्वं
 पुष्टार्थमेव च ॥ ८ ॥ करोति कर्म यदैश्वस्तद्वत्त्वांश्च उपजीवति ।
 ह्यपि गौरान्धवाणि लभ्यते यदा वैश्वकर्मणि ॥ ९ ॥ शूद्रकर्म तु यः
 कुर्यादवज्ञाय स्वकमेव । स विप्रो यथा शूद्रो न च भोज्यः
 कथञ्चन ॥ १० ॥ विकित्तकः काण्डपृष्ठः पुराध्यक्षः पुरोहितः ।
 सांवत्सरो त्रयाध्यायी सर्वे ते शूद्रसन्निताः ॥ ११ ॥ शूद्रकर्मस्त्वै-
 तेषु यो भुङ्क्ते निरपवपः । अमोक्ष्यभोजनं भुङ्क्ता भयं प्राप्नोति
 दास्यणम् ॥ १२ ॥ कुलं वीर्यञ्च तेजश्च निर्योगो नित्यमेव च । स
 प्रजाति यथा श्वा वै निष्क्रियो धर्मवर्जितः ॥ १३ ॥ भुङ्क्ते
 चिकित्सकस्यान्नं तदन्नञ्च पुरीषवत् । पुंस्यन्नञ्च मूत्रं स्यात्
 काककाकञ्च शोणितम् ॥ १४ ॥ विद्योपजीविनोऽन्नञ्च यो भुङ्क्ते
 साक्षुसन्मतः । तदप्यन्नं यथा शोहं तत् साधुः परिवर्जयेत् ॥ १५ ॥
 वचनीयस्य यो भुङ्क्ते तमाहुः शोणितं हृदम् । पिशुनं भोजनं
 भुङ्क्ते ब्रह्मचर्यासमं विदुः ॥ १६ ॥ असत्कृतमवज्ञातं न भोक्तव्यं
 कदाचन । व्याधिं कुलक्षयश्चैव क्षिप्रं प्राप्नोति ब्राह्मणः ॥ १७ ॥
 नगरीरक्षिणो भुङ्क्ते श्वपचप्रवणो भवेत् । गोघ्ने ब्रह्महमे चैव
 सुराप्ते गुह्यतश्च यो । भुङ्क्तान्नं जायते विप्रो रक्षसां कुलवर्धनः ॥ १८ ॥

व्यासपुत्रारिषो मुञ्जा कृतो जीववसिनि । आसीत् प्रवरावासे
मध्यदेशवक्षिण्यते ॥१८॥ यमोज्यायैव भोज्याय नवा प्रोक्ता यथा-
विधि । किमन्यदस्य कौन्तेय मत्तत्त्वं ज्ञोतुमिच्छसि ॥ १९ ॥

इत्यनुशासनपर्वणि यमुशासनिकोपर्वणि द्वावर्गं भोज्या-
भोज्यायकवने पञ्चविंशदधिकशततोऽध्यायः ॥ १३५ ॥

युधिष्ठिर उवाच । उक्तास्तु भवता भोज्यास्तथाभोज्यास्तु
सर्वथा । यत्र मे प्रहमन्देहस्तस्मै वद पितामह ॥ १ ॥ ब्राह्मणानां
विशेषेण हव्यकव्यप्रतिग्रहे । नानाविधेषु भोज्येषु प्राययिन्नानि
यंस मे ॥ २ ॥

भीष्म उवाच । हन्त वक्ष्यामि ते राजन् ब्राह्मणानां मन्वा-
त्मनाम् । प्रतिग्रहेषु भोज्ये च मुच्यते धेन पापना ॥ ३ ॥ हत-
प्रतिग्रहे चैव सावित्रीसमिदाहतिः । तिष्ठप्रतिग्रहे चैव नमनेन-
युधिष्ठिर ॥ ४ ॥ मांसप्रतिग्रहे चैव मधुनो जवणस्य प्रादि-
त्योदयनं स्निग्धा पूतो भवति वै द्विजः ॥ ५ ॥ काष्ठनं प्रतिग्रहाच्च
अपमानो गुरुयतिम् । कृष्णायमश्च विद्वान् भारवन्मुच्यते द्विजः
॥ ६ ॥ एवं प्रतिग्रहीतेऽप्य चने वस्त्रे तथा स्निग्धाम् । एवमेव
नरके तु सुवर्णस्य प्रतिग्रहे ॥ ७ ॥ यन्त्रप्रतिग्रहे चैव पावसेचुरसे
तथा । इक्षुनैकपवित्राणां त्रिसन्धेऽप्यु निमज्जनम् ॥ ८ ॥ ग्रीही
ग्रमे फले चैव अक्षे पिष्टमथ तथा । वाक्के दधिदुग्धे च सावित्री
यनयोऽन्विताम् ॥ ९ ॥ उपानही च वस्त्रञ्च प्रतिग्रहौर्हद्विजम् ।
अप्रेक्ष्यतं समायुक्तस्तेन मुच्येत पापना ॥ १० ॥ क्षेत्रप्रतिग्रहे चैव
ग्रहसूतकवीस्तथा । वीणि रात्र्याप्युपोषिता तेन पावादिमुच्यते
॥ ११ ॥ कृष्णपक्षे तु यः आहं पितृणामभुते द्विजः । अन्नमेत-
दहीरात्रात् पूतो भवति ब्राह्मणः ॥ १२ ॥ न च अन्नग्रामुपासीत

न च कार्यं प्रवर्तयेत् । न सहिरेतद्वत्तत् ततः पूवित् ब्राह्मणः
 ॥ १३ ॥ इत्यर्चमपराद्धे तु पितृणां आहमुच्यते । यथोक्तानां
 वदन्तीयुक्ताङ्गणाः पूर्वकैतिताः ॥ १४ ॥ वृत्तकस्य वृत्तीवाहे
 ब्राह्मणो योऽन्यमश्नते । स त्रिविधं समुत्पन्नं हादयाहे न मुच्यते
 ॥ १५ ॥ हादयाहे व्यतीते तु वृत्तयोचो विधेयतः । ब्राह्मणेभ्यो
 चविहृत्वा मुच्यते तेन पापना ॥ १६ ॥ वृत्तस्य इमरात्रेण प्राब-
 धितानि दापयेत् । सावित्रीं रैवतीमिष्टिं कुष्माण्डमवमर्षणम्
 ॥ १७ ॥ वृत्तकस्य त्रिरात्रे यः समुद्दिष्टे समश्नते । सप्रतिघवणं
 खात्वा पूतो भवति ब्राह्मणः ॥ १८ ॥ सिद्धिमाप्नोति विपुलामापद-
 म्बैव नाप्रुवात् ॥ १९ ॥ वस्तु शूत्रैः समञ्जीयाद्ब्राह्मणोऽयैक-
 भोजने । यथोक्तं विधिवत्तस्य यौचमात्रं विधीयते ॥ २० ॥ वस्तु
 वैश्यैः समञ्जीयाद्ब्राह्मणोऽयैकभोजने । स वै त्रिरात्रं भिक्षित्वा
 मुच्यते तेन कर्मणा ॥ २१ ॥ चतुर्थैः सह योऽञ्जीयाद्ब्राह्मणो-
 ऽयैकभोजने । आप्रुतः सह वासोभिस्तेन मुच्येत पापना ॥ २२ ॥
 शूद्रस्य तु कुलं हन्ति वैश्यस्य पशुबान्धवान् । चतुर्व्यस्य चिद्वं
 हन्ति ब्राह्मणस्य सुवर्षसम् ॥ २३ ॥ प्रायश्चित्तं यान्ति च जुहु-
 वासेन मुच्यते । सावित्रीं रैवतीमिष्टिं कुष्माण्डमवमर्षणम् ॥ २४ ॥
 यथोक्तं दृष्टमन्योऽन्यं सम्पादयेन्नात्र संशयः । रोचनाविरक्षा-
 दादिर्महत्पातजनानि च ॥ २५ ॥

इत्यनुशासनपर्वणि आनुशासनिकपर्वणि दानधर्मे प्राब-

धितकवने षट्त्रिंशत्पञ्चमोऽध्यायः ॥ १३६ ॥

मुचिष्ठिर उवाच । दानेन वर्ततेत्याह तपसा चैव भारत ।
 तद्विद्वान् मनो दुःखं व्यपोह त्वं पितामह । किञ्चित् पुत्रिव्या-
 जितश्च भवान् यंश्चिनुमर्हति ॥ १ ॥

भीम उवाच । शृणु वैश्वदेवैरुत्तमः सप्तमा भवितात्मनि ।
 लोकाश्चसंययं प्राप्ता दानपुण्यरतैर्दुर्गैः ॥ २ ॥ सत्कृतश्च तथा-
 देवः शिष्येभ्यो ब्रह्म निर्गुणम् । उपादिष्ट ततो राजन् गतो
 लोकाननुत्तमान् ॥ ३ ॥ शिविरोष्मीनरः प्राणान् प्रियस्य तनयस्य
 च । ब्राह्मणार्थमुपाकृत्य नाकपृष्ठमितो गतः ॥ ४ ॥ प्रतर्जनः
 काशियतिः प्रदाय तनयं स्वकम् । ब्राह्मणायातुलां कीर्त्तिमिह
 चामुत्र चाश्रुते ॥ ५ ॥ रन्तिदेवश्च सांक्ष्यो वशिष्ठाय महात्मने ।
 अर्घ्यं प्रदाय विधिवत्सेभे लोकाननुत्तमान् ॥ ६ ॥ दिव्यं यन्मला-
 कश्च यश्चायं काश्वनं शुभम् । कृतं देवातृषो दत्त्वा ब्राह्मणाया-
 स्थितो दिवम् ॥ ७ ॥ भगवानम्बरीषश्च ब्राह्मणावामितोजसे ।
 प्रदाय सकलं राष्ट्रं सुरलोकमग्राप्रवान् ॥ ८ ॥ सावित्रः कुण्डलं
 दिव्यं यानञ्च जनमेजयः । ब्राह्मणाय च गा दत्त्वा गतो लोका-
 ननुत्तमान् ॥ ९ ॥ तृपादभिश्च राजर्षीरत्रानि विविधानि च ।
 रम्यांश्चावसथान्दत्त्वा हिजेभ्यो दिवमागतः ॥ १० ॥ निमीरादृश्च
 वैदर्भिः कन्यां दत्त्वा महात्मने । अगस्त्याय गतः स्वर्गं सपुत्रपु-
 त्राभ्यः ॥ ११ ॥ जामदग्न्याय विषाणं भूमिं दत्त्वा महावधः ।
 रामोऽश्वयांस्तथा लोकान् जगाम मनमोऽधिकान् ॥ १२ ॥ अश्व-
 र्धति च पर्जन्ये सर्वभूतानि दिवराट् । वशिष्ठो जीवदामास धीम-
 यातोऽश्वयां गतिम् ॥ १३ ॥ रामो दाशरथिश्चैव कृत्वा बन्धेन वै-
 वसु । स गतोऽश्वयांलोकान् यस्य लोके महद्ययः ॥ १४ ॥
 कश्यपेनश्च राजर्षिर्वशिष्ठाय महात्मने । न्यासं यथावत् संन्यस्य
 जगाम सुमहावधः ॥ १५ ॥ करन्धमस्य पौत्रस्तु मनमोऽविशितः
 सुतः । कन्यामङ्गिरसे दत्त्वा दिवमागु जगाम सः ॥ १६ ॥ ब्रह्म-
 दत्तस्य पाश्चात्त्यो राजा धर्मभूताम्बरः । निर्विं यज्ञमनुयाय
 जगाम परमां गतिम् ॥ १७ ॥ राजा मित्रसहस्रैव वशिष्ठाय
 महात्मने । महद्वर्त्तो प्रियां भाष्यां दत्त्वा च त्रिदिवं गतः ॥ १८ ॥

मनोः पुनश्च सुदुग्धो लिङ्गिताय महात्मने । इष्टमुदृत्य धर्मेण
 गतो लोकाननुत्तमान् ॥ १८ ॥ सहस्रचित्तो राजर्षिः प्राणा-
 निष्टाश्चहाययाः । प्राञ्जयाभि परित्यज्य गतो लोकाननुत्तमान्
 ॥ २० ॥ सर्वकामैश्च सम्पूज्यं दत्त्वा वैश्वं हिरण्यवम् । मोहव्याव
 गतः स्वर्गं घतयुक्तो महीपतिः ॥ २१ ॥ भद्रभोज्यस्य च कृतान्
 राययः परितोषमान् । शान्तिहत्याय पुरा दत्त्वा सुवन्द्युर्हिव-
 मास्थितः ॥ २२ ॥ नाम्ना च द्युतिमान्नाम शालुराजो महाद्युतिः ।
 दत्त्वा राज्यमचीकाय गतो लोकाननुत्तमान् ॥ २३ ॥ मदिराश्वश्च
 राजर्षिर्दत्त्वा कन्यां सुमध्यमाम् । हिरण्यहस्ताय मनो लोका-
 न्देवैरधिष्ठितान् ॥ २४ ॥ क्षेमपादय राजर्षिं शान्तं दत्त्वा सुतं
 प्रभुः । ऋष्यशृङ्गाय विपुलैः सर्वैः कामैरयुज्यते ॥ २५ ॥ कांक्षाया
 दत्त्वा कन्यान्तु हंसो नाम ययस्विनीम् । गतोऽचयानतो लोकान्
 राजर्षिश्च भगीरथः ॥ २६ ॥ दत्त्वा यतसहस्रान्तु गवां राजा
 भगीरथः । सवस्त्रानां कोहलाय गतो लोकाननुत्तमान् ॥ २७ ॥
 एते चाग्रे च बहवो दानेन तपसा च च । युधिष्ठिर गवाः स्वर्गं
 निर्वर्तन्ते पुनः पुनः ॥ २८ ॥ तेषां प्रतिष्ठिता कीर्तिर्याशु स्वास्यति
 वेदिनी । एहस्यैर्दानतपसा यैर्लोका वै विनिर्जिताः ॥ २९ ॥
 शिटानां चरितं श्रेयस्त्वं कीर्तितं मे युधिष्ठिर । दानवश्चप्रजा-
 समर्हेते हि दिवमास्थिताः ॥ ३० ॥ दत्त्वा तु सुतर्नं तैस्तु कोर-
 वाणां चुरन्धर । दानवश्चक्रियायुक्ता बुद्धिर्धर्मोपचायिनौ ॥ ३१ ॥
 यत्र ते दूषणार्द्रं च सन्देहो वै भविष्यति । स्वः प्रभाते हि वज्रानि
 सस्या हि समुपास्थिता ॥ ३२ ॥

इत्यनुशासनपर्वणि आनुशासनिकपर्वणि दानधर्मं दान-

फलकथने सप्तविंशदधिकशतोऽध्यायः ॥ १३७ ॥

युधिष्ठिर उवाच । श्रुतं मे भवतस्मात् सत्यव्रतपराक्रम ।
दानधर्मेण महता ये प्राप्तास्त्रिदिवं तृणाः ॥ १ ॥ इमांस्तु श्रोतु-
मिच्छामि धर्मान् धर्मभूताम्बर । दानं कतिविधं देवं किमस्य
च फलं लभेत् ॥ २ ॥ कथं केभ्यश्च धर्मैश्च दानं दातव्यमिच्छते ।
कीः कारणैः कतिविधं श्रोतुमिच्छामि तत्त्वतः ॥ ३ ॥

भीष्म उवाच । शृणु तत्त्वेन कीन्तेय दानं प्रति ममानह ।
यथा दानं प्रदातव्यं सर्ववर्णेषु भारत ॥ ४ ॥ धर्मादयोऽन् भवात्
कामात् कारुण्यादिति भारत । दानं पञ्चविधं ज्ञेयं कारणैर्वै-
निर्बोध तत् ॥ ५ ॥ इह कीर्तिमवाप्नोति प्रेत्य चानुत्तमं सुखम् ।
इति दानं प्रदातव्यं ब्राह्मणेभ्योऽनसयता ॥ ६ ॥ ददाति वा
दास्यति वा मत्तं दत्तमनेन वा । इत्यर्षिभ्यो निषम्यैवं सर्वं दानव्य-
मधिने ॥ ७ ॥ नास्याहं न मदीयायं पापं कुर्यादिमानितः ।
इति दद्याद्दयादेव ददं सृष्टाय पण्डितः ॥ ८ ॥ प्रियो मेऽहं
प्रियास्याहमिति संप्रेष्य बुद्धिमान् । वयस्यायेयमक्रिष्टं दानं
दद्यादतन्द्रितः ॥ ९ ॥ दीनय साधने पायमल्पेनापि हि श्रूयति ।
इति दद्याद्दिशाय कारुण्यादिति सर्वथा ॥ १० ॥ पञ्चविधं
दानं पुण्यकीर्तिविधनेनम् । यथाशक्त्वा प्रदातव्यमेवमाह प्रजा-
पतिः ॥ ११ ॥

इत्यनुशासनपर्वणि शानुमानिकपर्वणि दानधर्मकथने
षष्ठविंशदधिकतमोऽध्यायः ॥ १३८ ॥

युधिष्ठिर उवाच । पितामह महाप्राज्ञ सर्वपापविघारह ।
पागमैर्वज्रभिः स्तौतो भवान्नः प्रबरे कुले ॥ १ ॥ जप्तो वर्ज-
संयुक्तमावत्याश्च सुखोदमम् । पाचयेभूतं लोकस्य श्रोतुमिच्छा-
म्यरिन्दम् ॥ २ ॥ ययश्च काकः सन्प्राप्तो दुर्लभो ज्ञातिवाक्यैः ।

आस्ता च न हि नः कथित्वाग्नेते पुनर्धर्म ॥ ३ ॥ अदि तेऽह-
मनुष्याद्यो भावभिः सहितोऽभव । वक्तुमर्हसि नः प्रज्ञं वत्सा
पुण्यानि पार्थिव ॥ ४ ॥ अयं नारायणः श्रीमान् सर्वपार्थिव-
रुन्मतः । भवन्तं बहुमानेन प्रत्ययेण च वेदते ॥ ५ ॥ यस्य चैव
समस्तं सर्वं पार्थिवानाञ्च सर्वशः । भातृणाञ्च प्रियायं मे कोणा-
द्याधितुमर्हसि ॥ ६ ॥

वैशम्पायन उवाच । तस्य तद्वचनं श्रुत्वा स्नेहादागतमश्रुनः ।
भीष्मो भागीरथोपुत्र इदम्वचनमब्रवीत् ॥ ७ ॥

भीष्म उवाच । अहन्ते कथयिष्यामि कथामतिनोहराम् ।
अस्य विष्णोः पुरा राजन् प्रभावी यो मया श्रुतः ॥ ८ ॥ यद्य
गोव्रपभाहस्य प्रभावस्तत्र मे श्रुतः । रुद्राण्याः संग्रयो यद्य
दम्यतीकृष्ट मे श्रुतः ॥ ९ ॥ व्रतव्रतान् धर्मात्मा कृशो दादृष-
वार्थिकम् । दीक्षितज्ञागतो द्रष्टुमर्हो पर्वतनारदी ॥ १० ॥ कृश-
हैपावनश्चैव धीमयः जपताम्बरः । दिवसः काश्यपयैव हस्ति-
काक्षप एव च ॥ ११ ॥ अपरे चर्ययः सन्तो होचाद्रमण्डमन्विताः ।
मिथैरनुगताः समैर्हैवकल्पैस्तपोधनैः ॥ १२ ॥ तेषामनिधिस्त-
कारमर्चनीयं क्लृप्तोचितम् । दिवकीतनयः प्रीतो दिवतुल्यमक-
ल्पयत् ॥ १३ ॥ हरितेषु सुरर्षेषु वर्हिस्तेषु नवेषु च । उषोप-
विविशुः प्रीतो विष्टरेषु महर्षयः ॥ १४ ॥ कवाग्रकुलमस्ते तु
मधुरा धर्मसंहिताः । राजर्षीणां सुराणाञ्च ये वसन्ति तपो-
धनाः ॥ १५ ॥ ततो नारायणं तेजो व्रतवर्त्यन्धनोत्थितम् । वक्ता-
जिह्वस्य कृशास्य यङ्गिरदुत्तकर्मणः ॥ १६ ॥ भोऽग्निर्देहाह तं
यैवं सत्तुमं सकृताक्षपम् । सपत्तिमगसङ्गातं सञ्ज्ञापदसरोक्षपम्
॥ १७ ॥ जगैव विविधाकारैर्हृद्भाभूतमचेतनम् । मित्रं तस्य
पैतृस्य महितं दीनदर्पणम् ॥ १८ ॥ स तु वद्विभेदाज्वालो हम्बुः
धर्ममेषितः । विष्णोः समीपमागम्य पादौ मिथ्यारक्षयत् ॥ १९ ॥

ततो जिह्मिर्निर्दिष्टा निर्दिष्टमरिकर्षणः । सौम्यदृष्टिनिपातस्तं
 पुनः प्रकृतिमानयत् ॥ २० ॥ तथैव स गिरिर्भूवः प्रपुष्पितस्तता-
 द्युमः । सपक्षिगणसङ्घटः सङ्घापद्वरीरूपः ॥ २१ ॥ तमङ्कुत-
 मचिन्त्य इहा मुनिगणस्तदा । विक्षितो हृष्टरोमा च बभूवा-
 स्त्राविलेखणः ॥ २२ ॥ ततो नारायणो हृष्टा तानुपीन् विस्त्रा-
 वितान् । प्रक्षितं मधुरं किञ्च पप्रच्छ वदतां वत् ॥ २३ ॥
 किमर्थं ह्यपिपूगस्य त्यक्तसङ्घस्य नित्ययः । निःसम्प्रागमवतो
 विस्त्रवः समुपागतः ॥ २४ ॥ एतच्च संशयं सर्वं वाचातम्यमनि-
 न्दिताः । श्रव्यो वक्तुमर्हन्ति निदितायं तपोधनाः ॥ २५ ॥

श्रव्य ऊचुः । भवान् विद्युज्जितं लोकान् भवान् संहरते पुनः ।
 भवान् शीतं भवानुष्णं भवानेव च वर्धति ॥ २६ ॥ कृषिणां वानि
 भूतानि स्थावराणि चराणि च । तेषां पिता त्वं माता च प्रभुः
 प्रभव एव च ॥ २७ ॥ एवं नो विस्त्रवकरं संशयं मधुसूदन ।
 त्वमेवाहसि कल्याण वक्तुं यज्ञेर्विनिर्गमम् ॥ २८ ॥ ततो विगत-
 संवासा ययमपरिकर्षण । यच्छ्रुत् बभूव दृष्टं नस्तत् प्रज्ज्वलमहे
 चरे ॥ २९ ॥

वासुदेव उवाच । एतदे वैश्यावं तेजो मम शक्तादिनिःसृतम् ।
 कृष्णवर्त्मा युगान्ताभो दीमायं मयितो गिरिः ॥ ३० ॥ श्रव्य-
 शक्तिमायना जितक्रोधा जितेन्द्रियाः । भवन्तो व्यथिताद्यान
 द्विकल्पास्तपोधनाः ॥ ३१ ॥ व्रतचर्यापरीतस्य तपस्विव्रतमेववा ।
 मम वङ्गः समुद्धूतो न वै व्यथितुमर्ह्य ॥ ३२ ॥ व्रतं चर्तुमिच्छाया-
 तस्त्वहं गिरिमिमं शुभम् । पुत्रञ्चात्मकमं वीर्यं तपसा संशु-
 भागतः ॥ ३३ ॥ ततो ममात्मा यो द्वेहो सोऽग्निर्भूत्वा विनिःसृतः ।
 गतश्च यदहं द्रष्टुं सर्वलोकपितामहम् ॥ ३४ ॥ तेन चात्मानुषिष्टो
 मे पुत्रस्ते मुनिसत्तमाः । तेजसोऽर्हेन पुत्रस्ते भवितेति त्वप्यथक
 ॥ ३५ ॥ सोऽयं वङ्गिरुपागम्य पादभूमे ममान्तिकम् । प्रियञ्च

परिचर्यां याताः प्रकृतिमागतः ॥ ३३ ॥ एतदेव रहस्यं न-
पद्यनामस्य धीमतः । मया प्रोक्तं समाधेयं न मीः काश्चिं तर्को-
चनाः ॥ ३७ ॥ सर्वत्र गतिरव्यथा भवतां दीर्घदर्शनाम् । तपस्वि-
त्रतसंहीप्ता ज्ञानविज्ञानयोमिताः ॥ ३८ ॥ यच्छ्रुतं यच्च वो दृष्टं
दिवि वा बहि वा भुवि । याच्यं परमं किञ्चित्तद्वन्तो हवन्तु
मे ॥ ३९ ॥ तस्यान्तनिकायस्य वाङ्मयोरस्ति मे स्पृहा । भवद्भिः
कथितस्यैह तपोवनं नरासिभिः ॥ ४० ॥ यद्यप्यहमदृष्टं वो दिव्य-
मश्रुतदर्शनम् । दिवि वा भुवि वा किञ्चित् पश्याम्यमरदर्शनाः
॥ ४१ ॥ प्रकृतिः सा मम परा न कश्चित् परिहस्यते । न चात्त-
गतमैश्वर्यमाचर्यं प्रतिभाति मे ॥ ४२ ॥ अत्रैवः कथितो ह्यर्थः
सम्पन्नश्रवणं गतः । विरं तिष्ठति मे दिव्यां यैले लेख्यमिवापितम्
॥ ४३ ॥ तदहं सम्पन्नमुखान्निःसृतं तत् समागमे । कथयिष्या-
म्यहमहो बुद्धिदीपकरं नृणाम् ॥ ४४ ॥ ततो मुनिगणाः सर्वे
विजिताः कृपासन्निधौ । नेत्रैः पद्मदलप्रस्यैरपश्यन्त जनार्दनम्
॥ ४५ ॥ वदन्त्यन्तस्तथैवान्ये पूजयन्तस्तथा परे । वाग्भिर्हृग्-
भूषिताब्जाभिः स्तुवन्तो मधुसूदनम् ॥ ४६ ॥ ततो मुनिगणाः सर्वे
नारदं देवदर्शनम् । तदा नियोजयामासुर्वचने वाक्यकोविदम् ॥ ४७ ॥

मुनय ऊचुः । यदायर्थमवित्यहं मिरी हिमवति प्रभो ।
अनुभूतं मुनिगणैस्तीर्थयात्रापरैर्मते ॥ ४८ ॥ तद्वानृषिसङ्घस्य
क्षिताब्जं सर्वमादितः । यथा दृष्टं हृषीकेषु सर्वमाख्यातुमर्हसि
॥ ४९ ॥ एवमुक्तः स मुनिभिर्नारदो भगवज्जुनिः । कथयामास
देवर्षिः पूर्ववृत्तामिमां कथाम् ॥ ५० ॥

इत्यनुष्ठासनपर्वणि आनुष्ठासनिकपर्वणि दानधर्मं ऋषि-
वासुदेवसंवादि एकांशस्तारिण्यदधिकशतोऽध्यायः ॥ १३८ ॥

भीष्म उवाच । ततो नारायणसङ्कटकारदो भगवात्सुभिः ।
ग्रहस्थोमवा साङ्गे सखाङ्गं प्रत्यभाषत ॥ १ ॥

वारह उवाच । तपसचार धर्मात्मा वृषभाङ्गः सुरेश्वरः ।
पुण्ये गिरौ हिमवति सिद्धचारणसेविते ॥ २ ॥ नानोषधिभुक्ते
रम्ये नानापुष्पसमाकुले । अक्षरोगणसङ्घीर्षे भूतसङ्घनिषिञ्जिते
॥ ३ ॥ तत्र देवो मुदा युक्तो भूतसङ्घघतैर्हतः । नानाकर्मैर्वि-
क्रमेय दिव्यैरह्नुतदर्शनैः ॥ ४ ॥ सिद्धव्याघ्रगजप्रस्थैः सर्वजाति-
समन्वितैः । क्रोष्टुकदीपिवदनैर्हृषपभमुखैस्तथा ॥ ५ ॥ उलूक-
वदनैर्भूमिष्ठकश्चेनमुखैस्तथा । नानावर्णमृगमुखैः सर्वजातिसम-
न्वितैः ॥ ६ ॥ किन्नरैर्यक्षसम्भैः रक्षोभूतगणैस्तथा । दिव्यपुष्प-
समाकीर्णं दिव्यज्वालासमाकुलम् ॥ ७ ॥ दिव्यचन्दनसंयुक्तं दिव्य-
धूपेन घृपितम् । तत् सर्वो वृषभाङ्गस्य दिव्यवादितनान्वितम् ॥ ८ ॥
मृदङ्गपणवोद्दुष्टं घण्टाभरीनिनादितम् । नृत्यहिमनसद्वैद्यं वशि-
ष्ठेय समन्वितम् ॥ ९ ॥ प्रसृत्याप्सरसं दिव्यं देवघिगणसेवितम् ।
दृष्टिकान्तमनिर्दृश्यं दिव्यमह्नुतदर्शनम् ॥ १० ॥ स गिरितपसा
तस्य गिरीयस्य व्यरोचत । स्वाध्यायपरमैर्विप्रेर्ब्रह्म निवा-
दितः । पटपदैरुपगीतस्य माधवाप्रतिमो गिरिः ॥ ११ ॥ तस्य-
चोत्सवसङ्घायं भीमरूपधरं ततः । दृष्ट्वा मुनिगणसङ्घाकीत् परा-
प्रीतिर्जनार्हिन ॥ १२ ॥ मुनयश्च महाभागाः सिद्धाद्यैर्वोर्द्धरेतसः ।
महती वरुवः साध्या विश्वेदेवाः सवासवाः ॥ १३ ॥ यक्षा नामाः
पिशाचाश्च लोकपाला इताग्रजाः । वाताः सर्वे महद्भूतास्तत्रै-
वायन् समाहिताः ॥ १४ ॥ ऋतवः सर्वपुष्पैश्च व्यकिरन्त महाद्भुतैः ।
श्रीधर्यो ज्वलमानाय द्योयतन्ति च तदनम् ॥ १५ ॥ सिद्धिणाञ्च
मुदायुक्ताः प्रादुष्यन् व्यनदन् च । गिरिपुष्टेषु रम्येषु व्याहरन्तो
अनघिनाः ॥ १६ ॥ तत्र देवो गिरितटे दिव्यधातुविभूषिते ।
स्यैव इव विभाज्युपविष्टो महामना ॥ १७ ॥ व्याघ्रवर्णाङ्गद-

सः विंशतीं सरस्वतः । व्यासोपजीती च सोहिताह-
 भूषणः ॥ १८ ॥ हरिश्चन्द्रोऽपी भोभो भयकर्ता सुरदिपान् ।
 प्रभयः सर्वभूतानां भक्तानां वृषभध्वजः ॥ १९ ॥ इहा महर्षयः
 सर्वे विरोधिरवनी गताः । विमुक्ताः सर्वपापिभ्यः शान्ता विगत-
 कल्मषाः ॥ २० ॥ तस्य भूतपतेः स्थानं भीमरूपधरं वभौ ।
 सप्तहस्तारश्चैव महोरगसमाकुलम् ॥ २१ ॥ सद्यैवैवामवत् सर्व-
 मनुतं मधसूदन । तत् सद्यो वृषभाहस्य भीमरूपधरं वभौ ॥ २२ ॥
 तमभ्ययाच्छैलसुता भूतस्त्रीगणसंघता । हरतुल्यास्वरधरा समान-
 प्रतचारिणी ॥ २३ ॥ विभ्रती कलसं रौक्मं सर्वतीर्थजलोद्भवम् ।
 गिरिप्रजाभिः सर्वाभिः पृष्ठतोऽनुगता शुभा ॥ २४ ॥ पुष्पवृष्ट्या-
 भिवर्षन्ती गन्धैर्वृद्धविधैस्तथा । सेवन्ती हिमवत्पाण्डुं हरपाण्डु-
 मुपागमत् ॥ २५ ॥ ततः क्षवन्ती पाणिभ्यां नर्मयं वारुर्धना ।
 हरनेत्रे शुभे देवी सहसा सा समावृणोत् ॥ २६ ॥ संघृताभ्यान्तु
 मेघाभ्यां तमोभूतमचेतनम् । निहोमं निर्वपट्कारं जगदै सह-
 साभवत् ॥ २७ ॥ जनस्य विमनाः सर्वो भयव्रामसमन्वितः ।
 निर्भीक्ष्णे भूतपती नष्टसूर्य इवामवत् ॥ २८ ॥ ततो वितिभिरो
 लोकः क्षणेन समपद्यत । ज्वाला च महती दीप्ता कलाटाक्षस्य
 निःश्रुता ॥ २९ ॥ ततोऽवज्ञास्य सख्युतं नेत्रमादित्यसखिभम् ।
 युगान्तसदृशं दीप्तं घेनासो मणितो गिरिः ॥ ३० ॥ ततो गिरि-
 श्रुता इहा दीप्ताम्बिसदृशेक्षणम् । हरं प्रणम्य गिरसा दृष्ट्वा-
 क्षतलोचना ॥ ३१ ॥ दृष्टमाने वने तस्मिन् सभाससरसदुने ।
 सखन्दनवने रम्ये दिव्योपाधिभिर्दीपिते ॥ ३२ ॥ जगदूषैर्दुर्गै-
 र्भीतैश्चरपाण्डुमुपागतैः । परणम्याप्यभिन्दद्भिस्तत् सः संकुलं
 वभौ ॥ ३३ ॥ ततो नभस्युग्रज्वालो विद्युज्जोलाभिरुत्तुनः । हाह-
 वास्त्रिसङ्घाघो युगान्ताभिरिवापरः ॥ ३४ ॥ क्षणेन तेन निर्दम्बो
 हिमवानभवन्नगः । स धातुमिष्टराभोगो दीप्तदम्बवनीधरिः

॥ ३५ ॥ तं दृष्ट्वा मन्त्रितं प्रैतं चैलराजसुता ततः । भगवन्तं
प्रपन्ना वै साञ्जलिप्रपन्ना स्थिता ॥ ३६ ॥ उमां सर्वस्तदा दृष्ट्वा
स्त्रीभावगतमाद्देवाम् । पितुर्हैन्यमनीच्छन्ती प्रीत्यापञ्चनदा
गिरिम् ॥ ३७ ॥ क्षणेन हिमवान् सर्वः प्रकृतिस्यः सुदर्शनः ।
प्रकृष्टविहगधैव सुपुष्पितवनदुमः ॥ ३८ ॥ प्रकृतिस्यं गिरिं दृष्ट्वा
प्रीता देवं महेश्वरम् । उवाच सर्वलोकानां पतिं पतिमनि-
न्दिता ॥ ३९ ॥

उमोवाच । भगवन् सर्वभूतैश्च मूलपाणे महाव्रत । संघयो
मे महान् जातस्तर्मा व्याख्यातुमर्हसि ॥ ४० ॥ किमर्थं ते ललाटे
वै तृतीयं नेत्रमुत्थितम् । किमर्थञ्च गिरिर्देव्यः सपञ्चगणकाननः
॥ ४१ ॥ किमर्थञ्च पुनर्देव प्रकृतिस्थस्त्वया कृतः । तथैव दुम-
सञ्ज्वलः कृतोऽयं ते पिता मम ॥ ४२ ॥

महेश्वर उवाच । नेत्रे मे संवृते देवि त्वया बाल्याद्निन्दिते ।
नष्टाजोकरतया लोकः क्षणेन समपद्यत ॥ ४३ ॥ नष्टादित्ये तथा
लोके तमोभूते नगात्मजे । तृतीयं लोचनं दीप्तं सृष्टं मे रचता
प्रजाः ॥ ४४ ॥ तस्य चाक्ष्णो महत्तेजो येनायं मथिता गिरिः ।
वत्प्रियार्थञ्च मे देवि प्रकृतिस्यः पुनः कृतः ॥ ४५ ॥

उमोवाच । भगवन् केन ते वक्तुं चन्द्रवत् प्रियदर्शनम् ।
पूर्वं तथैव श्रीकान्तमुत्तरं पयिमं तथा ॥ ४६ ॥ दक्षिणञ्च मुखं
बौद्धं केनोद्दं कपिला जटाः । केन कण्ठश्च ते नीलो वर्हि-
वर्हनिभः कृतः ॥ ४७ ॥ हस्ते द्वे पिनाकस्ते सततं केन
तिष्ठति । जटिलो ब्रह्मचारी च किमर्थमसि नित्यदा ॥ ४८ ॥
एतन्मे संप्रयं सर्वं वक्तुमर्हसि वै प्रभो । मध्वर्धवारिणी चाहं
भक्ता चेति सुप्रध्वज ॥ ४९ ॥

नारद उवाच । एवमुक्ताः स भगवाच्छेषपुत्रा पिनाकवृक्ष ।
तस्या दृष्ट्वा च बुद्ध्या च प्रीतिमानभवत् प्रभुः ॥ ५० ॥ ततस्तदा-

मन्त्रवीदेकः सुभी यूयतामिति । हेतुभिर्यैर्ममैतानि कृपाणि
कृषिरानने ॥ ५१ ॥

इत्यनुशासनपर्वणि आनुशासनिकपर्वणि दानधर्म उभा-
महेश्वरसम्वादे अस्वारिंशदधिकपञ्चमोऽध्यायः ॥ १५० ॥

शीभगवानुवाच । तिलोन्नमा नाम पुरा ब्रह्मणा योषि-
दुत्तमा । तिलं तिलं समुद्राय रत्नानां निर्मिता शुभा ॥ १ ॥
साध्यगच्छत मां देवि कर्मणाप्रतिना भुवि । पदक्षिणं लोभयन्ती
मां शुभे कृषिरानना ॥ २ ॥ यतो यतः सा सुदती मानुषाधाव-
दन्तिके । तमस्ततो मण्डाकारं भमं देवि विनिर्गतम् ॥ ३ ॥ तां
दिदृशुरक्षं वांगहनुर्मुनिस्त्रयागमः । चतुर्मुखं संवृत्तो दृश्यन्
वांगमुत्तमम् ॥ ४ ॥ पूर्वेण वदन्नेनाहमिन्द्रत्वमनुशास्ति ह । उत्त-
रेण स्रया साक्षे रमाम्यहमनिन्दिते ॥ ५ ॥ पश्चिमं मे मुखं
सौम्यं सर्वप्राणिसुखावहम् । दक्षिणं भीमसहायं रोहं संहरति
प्रजाः ॥ ६ ॥ जटिलो ब्रह्मचारो च लोकानां हितकाम्यया ।
देवकार्यार्थसिद्धार्थं पिनाकं मे करे स्थितम् ॥ ७ ॥ इन्द्रेण च
पुरा वक्त्रं क्षिप्रं श्रीकाङ्क्षिणा मम । दग्ध्वा कण्ठन्तु तद्यातं तेन
श्रीकण्ठता मम ॥ ८ ॥

उभोवाच । बाह्वनेष्वथ सर्वेषु श्रीमत्सन्त्येषु उत्तम । कथञ्च
उपभो देव तादृगनन्दमुपागत ॥ ९ ॥

महेश्वर उवाच । सुरभीमहजनुब्रह्मा दिग्भेनुं पयोमुखम् ।
सा सृष्टा बद्धधा जाता ह्यरमाणा पयोःसुतम् ॥ १० ॥ तस्या
वक्षामुखोत्सृष्टः फेनो मद्राजमागतः । ततो दग्धा मया गावो
नानावर्ण्यस्तमागताः ॥ ११ ॥ ततोऽहं लोकगुरुणा धमं नीतोऽर्ज-
विदिना । उपलब्धैर्न ध्वजार्यं मे ददौ वाहनमेव च ॥ १२ ॥

उभोवाच । निवासो बहुकपासो दिवि सर्वगुणाम्बिताः ।
तां च सत्यवत्स भगवन् श्रमयानि रमसे कथम् ॥ १३ ॥ केषांकि-
नल्लिखे भीमे कपासवत्प्रभुले । यत्प्रगोमायुबहुषे चित्ताम्बित-
प्रभुले ॥ १४ ॥ यद्युदी मांसकलिले पृथगोष्णितकईने । विद्वी-
र्यान्वास्त्रिनिबदे विवानादग्निनादिते ॥ १५ ॥

महेश्वर उवाच । मेथान्वेपी मर्षी कृत्स्नां विचराम्यनिधं
सदा । न च मेध्यतरं किञ्चित् श्रमयानादिह कथ्यते ॥ १६ ॥
तेन मे सर्ववासानां श्रमयानि रमते मनः । न्यग्रोधपाखासंस्कृते
निर्भुमस्तम्बिभूषिते ॥ १७ ॥ तत्र चैव रमन्तीमे भूतमहाः शुचि-
स्मिते । न च भूतगणैर्द्वि विनाशं वस्तुमसहं ॥ १८ ॥ एष
वासो हि मे मेथः स्तुर्गीयय मनः शुभे । पुण्यः परमकथैव मेध्य-
कामैरुपास्यते ॥ १९ ॥

उभोवाच । भगवन् सर्वभूतेषु सर्वधर्मभूतास्वर । पिनाश-
पाणो वरदः समयो मे महानयम् ॥ २० ॥ अयं मुनिगणः सर्व-
स्तपस्तेषु इति प्रभो । तपोविप्रकरो लोके भवते विविधाङ्गितः
॥ २१ ॥ अस्य चैर्यमिहसहस्य मम च प्रियकाम्यया । एत एव
कन्देहं पक्तमहं न्यरिन्दम ॥ २२ ॥ धर्मः किं तत्क्षणः प्रोक्तः
कथं वा चरितुं नरैः । यक्षो धर्ममरिन्दसिद्धेर्वाच वद मे
प्रभो ॥ २३ ॥

नारद उवाच । ततो मुनिगणः सर्वेस्तां दिवीं प्रत्यपूजयत् ।
यान्भिर्ऋग्भूषिताभिश्च स्तुतैर्यार्धविशारदैः ॥ २४ ॥

महेश्वर उवाच । अहिंसा सत्यवचनं सर्वभूतानुकम्पनम् ।
धर्मो दानं यथायक्ति गार्हस्थ्यं धर्म उत्तमः ॥ २५ ॥ परशदि-
व्यसंयत्की न्यायस्त्रीपरिरक्षणम् । अदत्तादानविरमो बहुमांसस्य
वर्जनम् ॥ २६ ॥ एष पञ्चविधो धर्मो बहुपात्रः सुलोदयः ।
द्विभिर्धर्मैरपरमैर्यतियी द्वेष्टसम्भवः ॥ २७ ॥

उभोवाच । भगवन् संशयः पृथग्यो संशितुमर्हति । भगु-
र्वर्धनो यो धर्मः सोऽसौ धर्मो स्यादवधः ॥ २८ ॥ ब्राह्मणे कीदृशो
धर्मः क्षत्रिये कीदृशो भवेत् । वैश्ये किं क्षत्रियो धर्मः शूरे किं
क्षत्रियो भवेत् ॥ २९ ॥

भगवानुवाच । न्यायतस्ते महाभागे सर्वशः समुद्दीरितः ।
भूमिदेवा महाभागाः सदा लोके दिजातवः ॥ ३० ॥ उपवासः
सदा धर्मो ब्राह्मणस्य न संशयः । स हि धर्माभिर्गन्धर्वो ब्रह्म-
भूयाय कल्पते ॥ ३१ ॥ तस्य धर्मक्रिया देवि ब्रह्मवर्ष्या च
न्यायतः । व्रतोपनयने चैव दिजो येनोपपद्यते ॥ ३२ ॥ गुरु-
देवतपूजार्थं स्वाध्यायाभ्यसनात्मकः । देहिभिर्धर्मपरमैर्धनैर्व्यो
धर्मसम्भवः ॥ ३३ ॥

उभोवाच । भगवन् संशयो मेऽस्ति तस्मै व्याख्यातुमर्हसि ।
सातुर्वर्धस्य धर्मं वै नैपुण्येन प्रकीर्तय ॥ ३४ ॥

महेश्वर उवाच । रक्षस्यश्ववणं धर्मो वेदव्रतनिषेवणम् ।
शर्मकार्यं तथा धर्मो गुरुकार्यप्रसाधनम् ॥ ३५ ॥ भैरववर्ष्या
परो धर्मो नित्यवशोपशीतिता । नित्यस्वाध्यायिता धर्मो ब्रह्म-
वर्ष्याश्रयस्तथा ॥ ३६ ॥ गुरुणा चाभ्यनुज्ञातः समावर्तेत वै दिजः ।
वेन्देतामन्तरं भार्यामनुकृपां यथाविधि ॥ ३७ ॥ शूरास्त्वर्ज्यं
धर्मस्तथा सत्पथमेव नम् । धर्मो नित्योपनमिषं ब्रह्मवर्ष्यं तथैव
॥ ३८ ॥ साहिताम्बरधीयानो जुह्वानः संवतेन्द्रियः । विष-
ण्णो यताहारो यदृक्षः सत्यवाक् शुचिः ॥ ३९ ॥ अतिविप्रता-
मो धर्मस्त्रेताभिधारणम् । इष्टीय पशुबन्धाश्च विधिपूर्वान्
नाचरेत् ॥ ४० ॥ यज्ञश्च परमो धर्मस्तथाहिंसा च इन्द्रिय ।
पूर्वभोजनं धर्मो विषसापिहमेव च ॥ ४१ ॥ भुङ्क्ते परित्यजे-
त्तच्छोभनं धर्म उच्यते । ब्राह्मणस्य यदृक्षस्य श्रोत्रियस्य विप्रे-
तः ॥ ४२ ॥ दम्पत्योः समशीलसं धर्मः स्याद्गृहमेधिनः । यज्ञा-

काश्चैव देवानां नित्यं पुण्यवृत्तिविद्या ॥ ४३ ॥ नित्योपलोपनं धर्म-
 स्तथा नित्योपमाविता । सुसंख्योपनिमित्तं च साध्यधूमो भवेद्गुह्य
 ॥ ४४ ॥ एष दिव्यजने धर्मो गार्हस्थो लोकधारणः । दिव्यातीनां
 कृतां नित्यं सर्वैरेष प्रवर्तते ॥ ४५ ॥ यस्तु सत्प्रगते दिवि तदा
 धर्मो लोकोरितः । समस्तं ते प्रवृत्त्याभि तस्मै शृणु समाहिता ॥ ४६ ॥
 अत्रिवस्य कृते धर्मः प्रजापालनमाहितः । निर्विदुषकमोक्षा
 हि राजा धर्मेषु युज्यते ॥ ४७ ॥ प्रजाः पालयते यो हि धर्मेषु
 मनुवाधिपः । तस्य धर्माक्षिता लोकाः प्रजापालनसन्विताः ॥ ४८ ॥
 तस्य राज्ञः परो धर्मो वमः स्वाध्याय एव च । धर्मलोत्तपरि-
 स्पन्दो दानाध्ययमेव च ॥ ४९ ॥ यज्ञोपवीतधरणां यज्ञो धर्म-
 क्रियास्तथा । भृत्यानां भरणं धर्मः कृते कर्मण्यमोघता ॥ ५० ॥
 सम्बन्धदृष्टे स्थितिर्धर्मो धर्मो वेदक्रतुक्रिया । व्यवहारस्थिति-
 र्धर्मः सत्यवाक्यरतिस्तथा ॥ ५१ ॥ धर्मोऽस्तमोऽपि राजा प्रेत्य वैह
 महीयते । गोब्राह्मणार्थं विज्ञान्तः संश्रमे निधनं गतः ॥ ५२ ॥
 अश्वमेधजिनां लोकानां प्रीतिं त्रिविवालयैः ॥ ५३ ॥ वै य सततं
 धर्मः पाशुगन्धः कृपिस्तथा । धर्मलोत्तपरिस्पन्दो दानाध्ययन-
 मेव च ॥ ५४ ॥ वाणिज्यं सत्पद्यास्मानमात्यं प्रथमो वमः ।
 विप्राणां स्वागतं त्यागो वैश्यधर्मः सनातनः ॥ ५५ ॥ तिस्रान्
 मन्थान् रसायैव विक्रीणीयात्थ चैव हि । वणिज्पद्यमुपासीनो
 वैश्यः सत्पद्यमाश्रितः ॥ ५६ ॥ सर्वातिथ्यं त्रिवर्गस्य यथायति
 यथाहितः । शूद्रधर्मः परो नित्यं शूद्रपा च दिजातिषु ॥ ५७ ॥
 च शूद्रः संधिततपाः सत्यवादी जितेन्द्रियः । शूद्रपुत्रतिथिं प्राप्तं
 तपः सञ्चिनुते महत् ॥ ५८ ॥ नित्यं स हि शुभाचारो देवता-
 दिक्षपूजकः । शूद्रो धर्मफलैरिष्टैः संप्रयुज्येत बुद्धिमान् ॥ ५९ ॥
 एतस्ते सर्वमाख्यातं चातुर्वर्ण्यस्य योगिने । एकैकस्येव शुभगी
 किमन्यच्छेत्तुमिच्छसि ॥ ६० ॥

समोवाच । उक्तस्त्वया पुरुषार्थसाधनैर्वर्जितः शुभः । सर्व-
व्यापी तु धी धर्मो भगवंस्तद्व्रवीचि मे ॥ ६१ ॥

महेश्वर उवाच । ब्राह्मणा लोकादरेण वृष्टा वाता युष्मा-
किमा । लोकांस्तारयितुं कृत्स्नाण्यर्त्ताह चितिर्दिताः ॥ ६२ ॥
विद्यामपि प्रवक्ष्यामि धर्मकर्मप्रसिद्धयम् । ब्राह्मणेभ्यश्च धी धर्मः
स धर्मः परमो मतः ॥ ६३ ॥ इमे ते लोकधर्माश्च ज्ञेयाः वृष्टा-
स्तवध्रुवा । पृथिव्यां सर्वज्ञे नित्यं वृष्टास्तानपि धी मृत्यु ॥ ६४ ॥
वेदाक्तः परमो धर्मः श्रुतिमास्त्रगताऽपरः । श्रुतिशीलोऽपरः
प्रोक्तस्तथैव धर्माः समातनाः ॥ ६५ ॥ वैविद्यो ब्राह्मणो विद्वान् न
बाध्ययनजीवकः । त्रिकर्मा त्रिपरिक्रान्तो मैत्र एव श्रुतो दिवः
॥ ६६ ॥ यद्विमानि तु कर्माणि प्रोवाच भुवनेश्वर । वृत्ताच्च
ब्राह्मणानां वै मृण धर्मान् समातनान् ॥ ६७ ॥ यजनं याजन-
श्चैव तथा दानप्रतिग्रहौ । अध्यापनहाध्ययनं पट्कर्मा धर्मभाग-
दिजः ॥ ६८ ॥ नित्यस्वाध्यायिता धर्मो धर्मो यश्चः समातनः ।
दानं प्रथम्यते चास्य यथाशक्ति यथाविधि ॥ ६९ ॥ यमस्तु परमो
धर्मः प्रवृत्तः सत्सु नित्ययः । गृहस्थानां विशुद्धानां धर्मस्य
निबन्धो महान् ॥ ७० ॥ पञ्चयज्ञविशुद्धात्मा सत्यवागनस्यजः ।
दाता ब्राह्मणसत्कर्ता सुसंखटनिवेगनः ॥ ७१ ॥ यमानी च
सदा विष्णुः स्निग्धवाणोप्रदस्तथा । अतिष्ठाभ्यागतदरतिः शेषाब्ध-
ज्ञतभोजनः ॥ ७२ ॥ पादमध्यं यथाभ्यावमासनं प्रयत्नं तथा ।
होमं प्रतिग्रहश्चैव धी ददाति स धार्मिकः ॥ ७३ ॥ प्रातरुत्थाय
चासन्न्य भोजनेनोपमन्त्र्य च । सन्निहत्यानुव्रजेत्ययं तस्य धर्मः
समातनः ॥ ७४ ॥ सर्वातिथ्यं त्रिवर्गस्य यथाशक्ति निधानिधम् ।
शूद्रधर्मः समाध्यातस्त्रिवर्गपरिचारणम् ॥ ७५ ॥ प्रवृत्तिवृत्तयो
धर्मो गृहस्थस्य विधीयते । तमहं वर्त्तयिष्यामि सर्वभूतहितं
उभयम् ॥ ७६ ॥ दातव्यमसङ्गकृत्या यष्टव्यमसङ्गकृत्या । वृष्टि-

कर्मविधानम् कर्तव्यं भूतिनिष्कृता ॥ ७७ ॥ धर्मोपायः कर्मा-
 दाधर्मो धर्मलक्ष्यं त्रिधा धनम् । कर्तव्यं धर्मपरमं मानदेन प्रच-
 हतः ॥ ७८ ॥ एकीनां देन धर्माधर्मलक्ष्यो भूतिनिष्कृता । एकीना-
 म् देन कामार्थं एकमर्थं विवर्धयेत् ॥ ७९ ॥ निष्ठतिष्ठत्तुल्यलक्ष्यो
 धर्मो मोक्षाय तिष्ठति । तस्य हृत्तिं प्रवक्ष्यामि नृषु मे हिवि
 तस्वतः ॥ ८० ॥ सर्वभूतइवा धर्मो न वैकग्रामदायिता । आया-
 पायविमोक्षश्च प्रस्यते मोक्षकाङ्क्षिणाम् ॥ ८१ ॥ न कुट्यां मोक्षो
 सङ्को न दाससि न चासने । न त्रिदशेन प्रयत्ने नास्यो न परया-
 लये ॥ ८२ ॥ अध्यात्मगतिचिन्तो यस्तत्त्वनास्तनपरायणः । मुक्तो
 धीर्गं प्रति सदा प्रतिसंस्थानमेव च ॥ ८३ ॥ तत्त्वमूलपरो नित्यं
 शून्यागारनिवेशनः । नदीपल्लवपात्री च नदीतीररतिश्च यः
 ॥ ८४ ॥ विमुक्तः सर्वसन्धेयु स्तेहवन्धेयु च दिजः । यत्कर्मोपात्मनो
 भावं समासज्येत वै दिजः ॥ ८५ ॥ स्थाणुभूतो निराकारो मोक्ष-
 दृष्टेन कर्मणा । परिव्रजति धी युक्तस्तस्य धर्मः सनातनः ॥ ८६ ॥
 न वैकल्य निराकृतो न वैकग्रामगोचरः । मुक्तो ह्यटति तन्मुक्तो
 न वैकपुल्लिने शयः ॥ ८७ ॥ एष मोक्षविदां धर्मो ॥ तत् सत्-
 ययः सताम् । धी मार्गमनुयातीमं पदं तस्य न विद्यते ॥ ८८ ॥
 चतुर्विधा मिथवस्तु कुटीचक्रवर्द्धको । चंसः परमहंसश्च धी यः
 पश्चात् स उत्तमः ॥ ८९ ॥ यतः परतरं नास्ति नाचरन्ति-
 रागतः । अदुःखमसुखं सौम्यमजरामरमव्ययम् ॥ ९० ॥

उभोवाच । गार्हस्थ्यो मोक्षधर्मश्च सध्वनाचरितस्तथा ।
 भाषितो जीवकीकस्य मार्गः श्रेयस्करो महान् ॥ ९१ ॥ अवि-
 धर्मस्तु धर्मश्च श्रोतुमिच्छाम्यतः परम् । सृष्टा भवति मे नित्यं
 तथैवमनिवासिष्ठ ॥ ९२ ॥ पाण्डवो भवेद्भूयो मण्डोव तथै-
 वमम् । तं हृष्टा मे मनः प्रीतं महेच्छर सदा भवेत् ॥ ९३ ॥
 एतन्मे संशयं हिव मुनिधर्मकृतं विभो । सर्वधर्माधर्मतत्त्वश्च श्रेयश्च

वदन्ति ॥ ८४ ॥ निखिलेन नवा दृष्टं नवादेव नवा-
तवम् ॥ ८५ ॥

श्रीमन्नानुवाच । इत्येतत्प्रवक्ष्यामि मुनिर्धर्ममनुसर्तुम् ।
यं कृत्वा मुनयो वान्ति सिद्धिं सुतपसा शुभे ॥ ८६ ॥ क्रियमाना-
वधीषां यो धर्मो धर्मविद्वां सताम् । तस्मै शृणु नवाभागी
धर्मश्चे धर्ममाहितः ॥ ८७ ॥ उच्छ्रान्ति सततं ये ते ब्राह्मं क्रियोत्-
कारं शुभम् । यत्तत्प्रश्रयापीतमभ्यरपद्यतं दिवि ॥ ८८ ॥ एष
तेषां विशुद्धानां क्रियमानां तपोधने । धर्मचर्याकृतो मार्गो वासि-
खिलगण्ये शृणु ॥ ८९ ॥ वासिखिल्यास्तपःसिद्धा मुनयः सूर्य-
मण्डले । उच्छ्रान्ति धर्मशाः शाकुनीं वृत्तिमाख्याताः ॥ ९० ॥
सगनिर्भोकवसनाद्यीरवश्चक्रवर्तसः । निर्दग्धाः सत्पथं प्राप्ता
वासिखिल्यास्तपोधनाः ॥ ९१ ॥ यदुष्टपर्वमावा ये भूत्वा स्वे स्वे
व्यवस्थिताः । तपधरणमीकृते तेषां धर्मफलं महत् ॥ ९२ ॥
ते सुरैः समतां वान्ति सुरकार्यार्धसिद्धये । द्योतयन्ति दिवः
सर्वास्तपसा दण्डकिलिपाः ॥ ९३ ॥ ये लभ्ये शुद्धमनसो द्वा-
धर्मपरावणाः । सन्तवक्रचराः पुण्याः सोमलोकचराश्च ये ॥ ९४ ॥
पितृलोकसमीपस्थास्त उच्छ्रान्ति यथाविधि । सम्पन्नास्तान्मुकुटाश्च
हस्तोक्तखलिकाश्च ये ॥ ९५ ॥ सोमपा नाश्च दिवानामुपपायां
तथैव च । उच्छ्रान्ति ये समीपस्थाः सहारा निवतेन्द्रियाः ॥ ९६ ॥
तेषामन्विपरिसन्दः पितृणाञ्चाश्रमं तथा । यज्ञानाञ्चैव पद्मानां
वसनं धर्म उच्यते ॥ ९७ ॥ एष चक्रचरैर्हविर्द्विलोकचरैर्हजैः ।
क्षत्रिधर्मैः सदा बौद्धो बौद्ध्यस्तनपि ते शृणु ॥ ९८ ॥ सर्वे-
वर्धिधर्मेषु ये बौद्धा संजितेन्द्रियैः । कामक्रोधी ततः पद्मान्वेत-
व्याविति ते मतिः ॥ ९९ ॥ यन्निर्दोषपरिसन्दो धर्मचक्रं समा-
तमम् । सोमवशाच्चमुप्रातं पद्ममी वचदक्षिणा ॥ १०० ॥ निर्व-
च्यक्षिणा धर्मः पितृदियार्धने रतिः । सर्वातिशयश्च कर्तव्यमन्ये-

मोक्षार्थमिति नै ॥ १११ ॥ निवृत्तिरुपभोगीषु गौरवानां प्रकी-
रतिः । अष्टिष्वे यदने योगः शक्रपुष्पनिषिवणम् ॥ ११२ ॥ फल-
मूलापनं वायुरापः शैवलमरणम् । अयोणां निवना ज्ञेते
वैजयन्त्यजिताश्रुतिम् ॥ ११३ ॥ विदूमे सन्मनुष्ये अहारे भुक्त-
वच्छने । अतीतपापसंहारे काले विगतभैरुके ॥ ११४ ॥ अतिथिं
काह्मणाणां वै शेषान्द्रुतभोजनः । सत्यधर्मरतः शान्तो मुनि-
धर्मेषु युज्यते ॥ ११५ ॥ न स्तब्धो न च मानी स्यात्प्राप्तसमो न
विजितः । मित्राभिरुममो मैत्री यः स धर्मविदुत्तमः ॥ ११६ ॥

इत्यनुशासनपर्वणि शानुषामनिकपर्वणि शानधर्म उमा-
महेश्वरसंवादि एकपञ्चविंशदधिकशतोऽध्यायः ॥ १४१ ॥

उमोवाच । दिग्गेषु रमणीयेषु नदीनां निर्भरेषु च । सव-
न्तीनां निकुञ्जेषु पर्वतेषु वनेषु च ॥ १ ॥ दिग्गेषु च पर्वतेषु फल-
वत्स समाहिताः । मूलवत्स च मेध्येषु वसन्ति निवतप्रताः ॥ २ ॥
तेषामपि विधिं पुर्य्यं श्रोतुमिच्छामि प्रह्वर । वानप्रस्थेषु वैश्व-
स्यधरीरोपजीविषु ॥ ३ ॥

महेश्वर उवाच । वानप्रस्थेषु यो धर्मस्तथैव शृणु समाहिताः ।
श्रुत्वा चैकमना दिवि धर्मवृद्धिपरा भव ॥ ४ ॥ संसिद्धैर्नियमैः सद्भि-
र्धनवासमुपागतैः । वानप्रस्थैरिदं कर्मे कर्त्तव्यं शृणु वाटयम् ॥ ५ ॥
त्रिकाशमभिप्रेक्ष्य पितृदेवाश्च न तथा । अग्निहोत्रपरिसन्द-
दृष्टिहोमविधिस्तथा ॥ ६ ॥ नीवारप्रक्षणाश्चैव कालमूलविविधानम् ।
इन्द्रैरुत्तैस्तानां स्नेहार्थं च निषिवणम् ॥ ७ ॥ धागवर्ष्याकृतैः
सिद्धैः कामप्रोक्तविवर्जितैः । गौरवय्यामुपासद्भिर्गौरवानोप-
शिविभिः ॥ ८ ॥ युक्तैर्बौगविधैः सद्भिर्गोत्रे पशुतपैस्तथा । मण्डक-
योगनियतैर्वैष्णव्यायं निषिविभिः ॥ ९ ॥ वीरासनगतैर्निग्यं

अच्छिद्ये भयनैस्तथा । शीतलोदप्रविशोग्रं वसन्त्यो धर्ममुद्धिभिः
॥ १० ॥ अथमक्षैर्वायुमक्षैश्च धैर्यकोत्तरभोक्तवैः । अथमक्षैस्तथा
हाम्नैः सम्पत्तौस्तथापरैः ॥ ११ ॥ शीरवस्त्रालस्योत्तैर्मृगधर्म-
निवासिभिः । कार्या वाता गवाक्षालं वशाधर्मं वशाविधि ॥ १२ ॥
वननिर्घोषनचरैर्वनस्वैर्यनगोचरैः । वनं गुरुनिवासाय वस्तव्यं वन-
वासिभिः ॥ १३ ॥ तेषां होमत्रिया धर्मः पञ्चयज्ञनिषेवणम् ।
भागश्च पञ्चयज्ञस्य वेदीकृतस्यानुपालनम् ॥ १४ ॥ पटनी वज्र-
परता चातुर्मास्यनिषेवणम् । पौर्णमासादथी वशा निषयज्ञ-
स्तथैव च ॥ १५ ॥ विमुक्ता दारसंयोगीविमुक्ताः सर्ववह्नरैः ।
विमुक्ताः सर्वपापेषु चरन्ति मुनयो वने ॥ १६ ॥ सुगमाख्यपरया
नित्यं वेताम्वियरणाः सदा । सन्तः सत्ययनित्या धे ते वान्ति
परमां गतिम् ॥ १७ ॥ ग्रन्थलोहं महापुण्यं सोमलोहञ्च ग्राह्य-
तम् । गच्छन्ति मुनयः सिद्धाः सत्यधर्मव्यापययाः ॥ १८ ॥ एष
धर्मो मया देवि वानप्रस्थाग्निनः शुभे । विस्तरेणाथ सम्पद्यो
यथास्थूलमुदाहृतः ॥ १९ ॥

उभोवाच । भगवन् सर्वभूतीय सर्वभूतनमस्कृत । यो धर्मो
मुनिमहस्य सिद्धिवादिषु तं वद ॥ २० ॥ सिद्धिवादिषु संछिन्नास्तथा
वननिवासिनः । स्वैरिणो दारसंयुक्तास्तेषां धर्मः कथं श्रुतः ॥ २१ ॥

महादेव उवाच । स्वैरिणस्तापमा देवि सर्वं दारसिद्धा-
रिणः । तेषां मौण्डा कयायश्च नासे रात्रिय कारणम् ॥ २२ ॥
त्रिकाशमभिविजय होतन्वृषिकृत्वं महत् । समाधिः सत्पथस्थानं
कस्योद्दिष्टं निषेवणम् ॥ २३ ॥ धे च ते पूजकयिता धर्मास्ते वन-
वासिनाम् । यदि सेवन्ति धर्मास्तानाहुर्वन्ति तपःफलम् ॥ २४ ॥
धे च ह्यतिधर्माणः सहारनिषतेन्द्रियाः । चरन्ति विधिदृष्ट-
स्तद्वतुकास्त्राभिगामिनः ॥ २५ ॥ तेषाम् पितृतो धर्मो धर्मिणा-
मुपपद्यते । न कामकारात् कामोन्म्यः संसेव्यो धर्मदर्शिमिः ॥ २६ ॥

सर्वभूतेषु यः सम्यक् दृष्टव्यमयदक्षिणाम् । हिंसाशीयविविक्तात्मा
 स वै धर्मेण युज्यते ॥ २७ ॥ सर्वभूतानुकम्पी यः सर्वभूतात्मैव-
 ब्रतः । सर्वभूतात्मभूतस्य स वै धर्मेण युज्यते ॥ २८ ॥ सर्वदेहेषु
 वा स्नानं सर्वभूतेषु चार्जवम् । समे एते समे स्यातामार्जवं वा
 विधिष्यते ॥ २९ ॥ आर्जवं धर्ममित्याद्भरधर्मो जिह्वा उच्यते ।
 आर्जवेनेह संयुक्तो नरो धर्मेण युज्यते ॥ ३० ॥ आर्जवे तु रतो
 नियं वसयमरसंविधौ । तस्मादार्जवयुक्तः स्याद्य इच्छेद्वर्मात्मनः
 ॥ ३१ ॥ शान्तो दान्तो जितक्रोधो धर्मभूतो विश्वंभक्तः । धर्मै रत-
 मना नियं नरो धर्मेण युज्यते ॥ ३२ ॥ व्यपेततन्द्रो धर्मात्मा यज्ञया
 सत्पथमाश्रितः । चरित्रपरमो बृहो ब्रह्मभूवाय कल्पते ॥ ३३ ॥

उभोवाच । आश्रमाभिरता द्वे तापसा ये तपोधनः ।
 दीप्तिमन्तः कथा चैव चर्ययाथ भवन्ति ते ॥ ३४ ॥ राजानो राज-
 पुत्राश्च निवेना ये महाधनः । कर्मणा केन भगवन् प्राप्नुवन्ति
 महाफलम् ॥ ३५ ॥ नियं स्थानमुपागम्य दिव्यवन्दनभूषिताः ।
 केन वा कर्मणा द्वे भवन्ति वनगोवराः ॥ ३६ ॥ एतस्मै संघर्षं द्वे
 तपयर्थ्याश्रितं शुभम् । यंसं संमयेषु वाच त्रिपुरनाशनम् ॥ ३७ ॥

द्वे उवाच । उपवासव्रतेहीना अहिंसाः सत्यवादिनः ।
 संश्लिष्टाः प्रेत्य गन्धर्वः सद्य मोदन्त्यनामयाः ॥ ३८ ॥ नष्टकृषीग-
 यवनो यथाग्यायं यथादिधि । दीक्षां चरति धर्मात्मा स नारीः
 सद्य मोदते ॥ ३९ ॥ यत्सं जगगणोत्कृष्टं धी क्षतेः सद्य क्षतेः ।
 दीक्षितो वै समायुक्तः स गच्छेद्यमरातीम् ॥ ४० ॥ यैवालं
 शीर्षपत्रं वा तद्व्रतं धी निषेवते । शीतशीतगन्धो नियं स
 नच्छेत् परमां गतिम् ॥ ४१ ॥ वायुमहोऽम्बुमहो वा फलमूला-
 शिनोऽपि वा । यस्मै चैश्वर्यमावाय मोदतेऽप्यरक्षां गणैः ॥ ४२ ॥
 अम्बिवीगवहो शीमे विधिदृष्टेन कर्मणा । शीला दादयवर्षाधि
 राज्ञा भवति पाथिवः ॥ ४३ ॥ आचारनिवमं कृत्वा मुनिरोदय-

वार्षिकम् । मद् संसाध्य यत्नेन राजा भवति पार्ष्णिः ॥ ४४ ॥
 स्वर्गलो गुह्यमाकाशं परिरक्ष समस्ततः । प्रविष्टं च महायुक्ता
 दीक्षां दादय्वार्षिकीम् ॥ ४५ ॥ देहं ज्ञानयने त्यक्त्वा च स्वर्गं
 सुखमेधते । स्वर्गलस्य फलान्याहुर्वीरानि प्रयत्नानि च ॥ ४६ ॥
 महाणि च महाहर्षाणि चन्द्रगुभाणि भाविनि । आत्मानमुप-
 जीवन् यो निवतो निवतायनः ॥ ४७ ॥ देहं वा प्रयने त्यक्त्वा च
 स्वर्गं समुपाकृते । आत्मानमुपजीवन् यो दीक्षां दादय्वार्षिकीम्
 ॥ ४८ ॥ त्यक्त्वा महासर्वे देहं वारुणं लोकमकृते । आत्मान-
 मुपजीवन् यो दीक्षां दादय्वार्षिकीम् ॥ ४९ ॥ यश्चरणा चरणौ
 भित्त्वा गुह्यकेषु स मोदते । साधयित्वात्मनात्मानं निर्देहो नि-
 थ्यरिपुः ॥ ५० ॥ दीक्षां दादय्वार्षिकीं दीक्षामेतां मनोगताम् ।
 स्वर्गलोकमवाप्नोति देवैश्च सह मोदते ॥ ५१ ॥ आत्मानमुपजीवन्
 यो दीक्षां दादय्वार्षिकीम् । ब्रह्मात्मो देहमुत्सृज्य ब्रह्मलोके
 महीयते ॥ ५२ ॥ यस्तु देवि यथान्यायं दीक्षितो नियतो द्विजः ।
 आत्मन्यात्मानमाधाय निर्भ्रमो धर्मलालसः ॥ ५३ ॥ दीक्षां
 दादय्वार्षिकीं दीक्षामेतां मनोगताम् । परणीसहितं स्कन्धे बद्धा
 गच्छत्यनाहतः ॥ ५४ ॥ वीराध्वानगतो नित्यं वीराध्वनगतिस्तथा ।
 वीरस्वायी च वततं च वीरगतिमाप्नुयात् ॥ ५५ ॥ स यज्ञलोकगो
 नित्यं सर्वकामपुरस्कृतः । दिव्यपुष्पममकीर्णो दिव्यवन्दनभूषितः
 ॥ ५६ ॥ सुखं वसति धर्मात्मा दिवि देवगणैः सह । वीरलोक-
 गतो वीरो वीरयोगवहः सदा ॥ ५७ ॥ सत्त्वस्थः सर्वमुत्सृज्य
 दीक्षितो नियतः शुविः । वीराध्वानं प्रपद्येक्षस्तस्य लोकाः समा-
 त्मनाः ॥ ५८ ॥ कामगेन विमानेन स वै चरति हृन्दतः । यज्ञलोक-
 गतः श्रीमान् मोदते च निरामयः ॥ ५९ ॥

इत्यनुशासनपर्वणि अनुशासननिर्देशपर्वणि ज्ञानधर्म समा-
 महेश्वरसंवादे दिव्यद्वारिण्यधिक्यतोऽध्यायः ॥ १४२ ॥

उमोवाच । भगवन् भगवत्पूज्यो हस्तविनायक । इक्ष-
 क्रतुश्चर त्वच्च संशयो मे महानयम् ॥ १ ॥ चातुर्वर्ण्यं भगवत् ।
 पूर्वं दृष्टं त्वयन्मुता । केन कर्मविपाकेन वैश्यो गच्छति शूद्रताम्
 ॥ २ ॥ वैश्यो वा क्षत्रियः केन द्विजो वा क्षत्रियो भवेत् । प्रति-
 क्षोभः कथं देव शक्यो धर्मो निवर्त्तितुम् ॥ ३ ॥ केन वा कर्मणा
 विप्रः शूद्रत्वानो प्रजायते । क्षत्रियः शूद्रतामेति केन वा कर्मणा
 विभो ॥ ४ ॥ एतन्मे संशयं देव वद भूतपतेऽनघ । तयो वर्याः
 प्रहस्येह कथं ब्राह्मण्यमाप्नुयुः ॥ ५ ॥

देव उवाच । ब्राह्मण्यं देवि दुष्प्राप्यं निष्कर्माद्ब्राह्मणः शुभे ।
 क्षत्रियो वैश्यश्च द्विजो वा निरुग्रादिनि मे मतिः ॥ ६ ॥ कर्मणा
 दुष्कृतेनैव स्त्रानाशु भूतिर्यै द्विजः । ज्येष्ठं वर्धमनुप्राप्य तस्मा-
 द्द्विजैर्वा द्विजः ॥ ७ ॥ स्थितो ब्राह्मणधर्मेण ब्राह्मणमुपजीवति ।
 क्षत्रियो वाय वैश्यो वा ब्रह्मधर्मं न गच्छति ॥ ८ ॥ यस्तु ब्राह्मण-
 मुत्सृज्य चात्र धर्मं निषेवते । ब्राह्मण्यात् स परिभ्रष्टः शतधाभ्यो
 प्रवर्त्तते ॥ ९ ॥ वैश्यकर्म व यो विप्रो क्षोभमोहव्यपाययः । ब्राह्मण्यं
 दुर्लभं प्राप्य करोत्यल्पमतिः सदा ॥ १० ॥ स द्विजो वैश्यतामेति
 वैश्यो वा शूद्रतामिवात् । स्वधर्मात् प्रच्युतो विप्रस्ततः शप-
 माप्नुते ॥ ११ ॥ तत्रास्मि निरयं प्राप्तेः कर्त्तव्यं यद्विद्वत् । ब्रह्म-
 क्षोकात् परिभ्रष्टः शूद्रः समुपजायते ॥ १२ ॥ क्षत्रियो वा महा-
 भागी वैश्यो वा धर्मकारिणि । स्वानि कर्माण्यपाहाय शूद्रकर्म
 निषेवते ॥ १३ ॥ स्वस्त्रानात् स परिभ्रष्टो वर्धकश्चरतां गतः ।
 ब्राह्मणः क्षत्रियो वैश्यः शूद्रत्वं याति तादृशः ॥ १४ ॥ यस्तु वृद्धः
 स्वधर्मेण ज्ञानविज्ञानवान् शुचिः । धर्मज्ञो धर्मनिरतः स धर्म-
 फलमश्नुते ॥ १५ ॥ इदं चेवापरं देवि ब्रह्मणा समुदाहृतम् ।
 अध्यात्मं नैष्ठिकं गृह्यैर्धर्मकामैर्निवेद्यते ॥ १६ ॥ त्रयाण्यं गृहितं
 देवि गणात्मं आहस्तकम् । दुष्टात्मं नैव शोक्तव्यं शूरात्मं नैव

कर्त्तव्यम् ॥ १० ॥ शूद्राश्च गच्छन्तं द्विवि कदा द्वैमंशात्मनि ।
 पितामहमुज्जोत्सृष्टं प्रमाणमिति मे मतिः ॥ १८ ॥ शूद्रास्तेनाव-
 शेषिण जटरे यो न्निधेदिजः । आक्षिप्तामिक्षया यत्त्वा च शूद्र-
 गतिभाग्यभवेत् ॥ १९ ॥ तेन शूद्राश्चशेषिण ब्रह्मस्थानादपाहृतः ।
 ब्राह्मणः शूद्रतामेति नास्ति तत्र विचारणा ॥ २० ॥ यस्यास्तेनाव-
 शेषिण जटरे निवने दिजः । तां तां योतिं ब्रजेदिपो यस्यास्त-
 नुपजीवति ॥ २१ ॥ ब्राह्मणत्वं शुभं प्राप्य दुर्लभं योऽप्यन्यते ।
 अभोज्यान्नानि चास्मति स हिजत्वात् पतते वै ॥ २२ ॥ सुरापो
 ब्रह्मज्ञा सुदयोरो भस्मत्रतोऽशुचिः । स्वाध्यायवर्जितः पादो सुखो
 नैकृतिकः घटः ॥ २३ ॥ अग्रतो ब्रह्मलोभनी कृत्वायी क्षान-
 विज्रयो । निहीनसेवी विप्रो हि पतते ब्रह्मणिमिति ॥ २४ ॥
 गुरुतल्पो गुरुदेषी गुरुकुत्सारतिथ यः । ब्रह्मविद्यापि पतति
 ब्राह्मणो ब्रह्मदीनितः ॥ २५ ॥ एभिस्तु कर्मभिर्हीनो शुभैराव-
 रितैस्तथा । शूद्रो ब्राह्मणतां याति वैश्वः स त्रियतां त्रजेत् ॥ २६ ॥
 शूद्रकर्माणि सर्वाणि यस्यान्यायं यथाविधि । शूद्रतां परिवर्त्याश्च
 ल्यष्टे वर्षे प्रयत्रतः ॥ २७ ॥ कुर्याद्विमनाः शूद्रः सततं सत्यधे
 स्थितः । द्विविजातिमत्कर्त्ता सर्वातिथ्यकथत्रतः ॥ २८ ॥ ऋतु-
 काक्षाभिगामी च नियतो नियतायतः । शिष्योऽज्ञानान्वेषी
 शेषात्कृतभोजनः ॥ २९ ॥ हयामांसं न भुञ्जीत शूद्रो वैश्वस-
 त्कृति । ऋतवागनहंवादी निर्दण्डः शमकोविद् ॥ ३० ॥ यजति
 चैव वचैश्च स्वाध्यायपरमः शुचिः । दान्तो ब्राह्मणसत्कर्त्ता सर्व-
 वर्णवभूषकः ॥ ३१ ॥ गृहस्थव्रतमातिष्ठन् दिकालकृतभोजनः ।
 शिष्यापी नियताचारो निष्कामो निरहंवादः ॥ ३२ ॥ अन्तिहोत्र-
 मुपासंश्च जुह्वानोऽथ यथाविधि । सर्वातिथ्यमुपातिष्ठन् शिष्यान्-
 कृतभोजनः ॥ ३३ ॥ वेतामिमन्मविहितो वैश्यो भवति वै दिजः ।
 स वैश्वः सत्रियकुलो शुचिर्भवेति जायते ॥ ३४ ॥ स वैश्वः सत्रियो

जातो जन्मप्रभृतिसंस्कृतः । उपनीतो व्रतपरो दिजो भवति
 संस्कृतः ॥ ३५ ॥ ददाति वजते वचैः समद्वैराप्रदर्शयैः ।
 अघीत्य स्वर्गमन्त्रिच्छेतामिधरणाः सदा ॥ ३६ ॥ धार्तस्वस्तप्रहो
 नित्यं प्रजा धर्मेण पालयन् । सद्यः सत्यानि कुरुते नित्यं चः
 सुखदर्शनः ॥ ३७ ॥ धर्मदण्डेन निर्दण्डो धर्मकायानुशासकः ।
 वञ्चितः कार्यकरणैः षड्भागहतलक्षणः ॥ ३८ ॥ ग्राम्यधर्माङ्क
 सेवेत स्वच्छन्देनार्थकीर्तिदः । ऋतुकाले तु धर्मात्मा पत्नीमुपमयेत्
 सदा ॥ ३९ ॥ सद्गोपवासी निवृतः स्वाध्यायनिरतः शुचिः । वर्ष-
 प्कान्तरिते नित्यं घटानोऽमिरहे सदा ॥ ४० ॥ सर्वातिथ्यं त्रिव-
 र्गस्य कुर्वाणः सुमनाः सदा । शूद्राणां दानकामानां नित्यं विव-
 मिति ब्रुवन् ॥ ४१ ॥ अर्थादा यदि वा कामान्न किञ्चिदपलक्षयेत् ।
 पिष्टदेवातिथिकृते साधनं कुरुते च यः ॥ ४२ ॥ स्ववेश्मनि यथा-
 न्यायमुपास्ते भैष्यमेव च । त्रिकालमभिहीतञ्च ज्ञानो वै
 यथाविधि ॥ ४३ ॥ गोब्राह्मणहितार्थाय रणे चाभिमुखो हतः ।
 वेतामिमन्मृतं वा समाविश्य दिजो भवेत् ॥ ४४ ॥ शानविहृत-
 सन्मन्त्रः संस्कृतो वेदपारगः । विप्रो भवति धर्मात्मा सत्रियः स्वेन
 कर्मणा ॥ ४५ ॥ एतैः कर्मफलैर्देवि न्यूनजातिकुलोद्भवः ।
 शूद्रोऽप्यागमसम्पन्नो दिजो भवति संस्कृतः ॥ ४६ ॥ ब्राह्मणो
 वाच्यसद्वृत्तः सर्वसङ्गरमोजनः । ब्राह्मण्यं समनूत्सुग्य शूद्रो भवति
 तादृशः ॥ ४७ ॥ कर्मभिः शुचिर्भेदेवि शूद्रात्मा विजितेन्द्रियः ।
 शूद्रोऽपि दिजवत् सेव्य इति ब्रह्मानुशासनम् ॥ ४८ ॥ स्वभावं कर्म
 च शुभं यत्र शूद्रोऽपि तिष्ठति । विप्रिष्टः स दिजातिर्वै विद्येय इति
 जे मतिः ॥ ४९ ॥ न चोनिर्नापि संस्कारो न मृतं न च वसतिः ।
 कारणानि दिजस्य उत्तमेव तु कारणान् ॥ ५० ॥ सर्वोऽयं ब्राह्मणो
 लोके उत्तमः च विधीयते । उत्ते स्मितस्तु शूद्रोऽपि ब्राह्मण्यं
 निवच्छति ॥ ५१ ॥ ब्रह्मसमायः कल्याणि समः सर्वत्र जे मतिः ।

निर्गुणं निर्मलं ब्रह्म यत् तिष्ठति स हिजः ॥ ५२ ॥ एते योनि-
फला इति स्थानभाननिर्द्मकाः । स्वयञ्च परदेनोक्ता ब्रह्मणा
ब्रह्मता प्रजाः ॥ ५३ ॥ ब्राह्मणोऽपि सच्चत् क्षेत्रं लोके चरति
पादवत् । वस्तुतः वीजं वपति सा कृपिः प्रेत्य भाविनि ॥ ५४ ॥
विश्वस्यिना वदा भावं सत्यथाकस्मिन्ना तथा । ब्राह्मणं मार्ग-
मनुक्रम्य वर्तितव्यं सुभूषता ॥ ५५ ॥ संहिताध्यायिना भावं यजे
वै यजमेधिना । निव्यं स्वाध्याययुक्तेन न बाध्यजनजीविना ॥ ५६ ॥
एवञ्चो हि धी विप्रः सततं सत्यते स्थितः । साक्षिनामिरधो-
वानो ब्रह्मभूवाय कल्पते ॥ ५७ ॥ ब्राह्मण्यमेव संप्राप्य रक्षितव्यं
यतात्मना । योनिप्रतिग्रहादानैः कर्मभिश्च शुचिस्मिते ॥ ५८ ॥
एतत्ते गुह्यमाध्यातुं यथा शूदो भवेहिजः । ब्राह्मणो वा श्रुतो
धर्माद्याया शूद्रत्वमाप्नुते ॥ ५९ ॥

इत्यनुशासनपर्वणि आनुशासनिकपर्वणि दानधर्मे उमा-
महेश्वरसम्याहं त्रिचत्वारिंशदधिकशततोऽध्यायः ॥ १४३ ॥

उमोवाच । भगवन् सर्वभूतेषु सुरासुरनमस्कृत । धर्माधर्मौ
तृणं देव ब्रूहि मे संशयं विभो ॥ १ ॥ कर्मणा मनसा वाचा
त्रिविधं हि नरः सदा । वञ्चते बन्धनैः पापैर्मुच्यतेऽप्यथ वा पुनः
॥ २ ॥ केन शीलेन वै देव कर्मणा कीदृशेन वा । समाचारै-
र्गुणैर्वाक्यैः स्वर्गं वान्तीह मानवाः ॥ ३ ॥

इति देव उवाच । इति धर्माधर्मत्वञ्च धर्मनित्ये हर्मे रते ।
सर्वप्राणिहितः प्रकः सूचतां बुद्धिबर्धनः ॥ ४ ॥ सत्यधर्मरताः सन्तः
सर्वविद्वन्निवर्जिताः । धर्मवत्त्वार्थभोक्तास्ते नराः स्वर्गगामिनः
॥ ५ ॥ नाधर्मेण न धर्मेण बन्धन्ते द्विस्वसंशयाः । प्रकबोत्पत्ति-
तत्त्वज्ञाः सर्वज्ञाः सर्वदर्शिनः । वीकरागा विमुच्यन्ते पुनश्च

कर्मवन्धनैः ॥ ६ ॥ कर्मणा मनसा वाचा धी न हिंसन्ति किञ्चन ।
 धी न सज्जन्ति कञ्चिद्यत्ने न बध्यन्ति कर्मभिः ॥ ७ ॥ प्राणान्ति-
 पातादिरताः शीलपरास्ते दयावन्तिताः । तुल्यदृष्ट्यप्रिया दान्ता
 मुच्यन्ते कर्मवन्धनैः ॥ ८ ॥ सर्वभूतदयावन्तो विश्वास्ताः सर्वजन्तुषु ।
 व्यक्तार्थिनाममाचारास्ते नराः स्वर्गगामिनः ॥ ९ ॥ परंस्ते निमंसा
 नित्यं परदारविजिज्ञाः । धर्मलज्जाधर्भोक्तारस्ते नराः स्वर्ग-
 गामिनः ॥ १० ॥ मादृशस्तत्त्वज्ञैव नित्यं दृष्टित्वं च धी । पर-
 दारेषु वर्तन्ते ते नराः स्वर्गगामिनः ॥ ११ ॥ स्तैव्यान्निवृत्ताः
 सततं सन्तुष्टाः स्वधनेन च । स्वभाष्याभ्युपजीवन्ति ते नराः स्वर्ग-
 गामिनः ॥ १२ ॥ परदारेषु धी नित्यं चारित्र्याद्वनमेचमा । ब्रते-
 न्द्रियाः शीलपरास्ते नराः स्वर्गगामिनः ॥ १३ ॥ एष देवकृतो
 मार्गः सेवितव्यः सदा बुधैः । अक्रपायकृतयैः मार्गः सेव्यः सदा
 बुधैः ॥ १४ ॥ स्वदारनिरता धी च ऋतुकाक्षाभिर्गामिनः । अग्राम्य-
 सुखभोक्तारस्ते नराः स्वर्गगामिनः ॥ १५ ॥ ज्ञानधर्मतपोयुक्तः
 शीलशोचदयात्मकः । वृत्तायं धर्महेतोर्वा सेवितव्यः सदा बुधैः
 ॥ १६ ॥ स्वर्गवासमभौषद्भिर्न सेव्यस्त्वत उत्तरः ॥ १७ ॥

उभोवाच । वाचा तु बध्यते धी न मुच्यतेऽप्यथ वा पुनः । तानि
 कर्माणि मे देव वद भूतपतेऽनघ ॥ १८ ॥

महेश्वर उवाच । आत्महेतोः परार्थं वा नमंहास्यायवा-
 सता । चेष्टया न बद्धतीह ते नराः स्वर्गगामिनः ॥ १९ ॥
 उत्तमार्थं धर्महेतोर्वा कामकारात्तथैव च । अदृशं धी न भाषन्ति
 ते नराः स्वर्गगामिनः ॥ २० ॥ अस्त्रां वाणीं निराबाधां मधुरां
 दीर्घवर्णिताम् । स्वागतिनामिभाषन्ते ते नराः स्वर्गगामिनः ॥ २१ ॥
 चरुं धी न भाषन्ते कटुकं मिष्ठुरं तथा । अप्येमुच्यरताः सन्तस्तो
 नराः स्वर्गगामिनः ॥ २२ ॥ पिशुनां धी न भाषन्ते मित्रभेदकरौ
 गिरिव । अतन्मैत्रन्तु भक्षयन्ते ते नराः स्वर्गगामिनः ॥ २३ ॥

ये वर्जयन्ति परुषं परद्रीह्य मानसाः । सर्वभूतसमा हान्तास्ते
नराः स्वर्गगामिनः ॥ २४ ॥ अस्तमस्त्रापादिरता विरुद्धपरि-
वर्जकाः । औम्यप्रलापिनो ये च ते नराः स्वर्गगामिनः ॥ २५ ॥
न कोपादराहरन्ते ये वाचं हृदयनारिणीम् । यास्तं वदन्ति
क्रुद्धापिते नराः स्वर्गगामिनः ॥ २६ ॥ एष वाणीकृतो दिवि धर्मः
विद्यः सदा नरैः । शुभः सत्यगुणो नित्यं वज्रनीयं नृषा मुधैः ॥ २७ ॥

उभोवाच । मनसा बध्यते येन कर्मणा पुरुषः सदा । तस्यै
ब्रूहि महाभाग दिवदेव पिनाकधृक् ॥ २८ ॥

महेश्वर उवाच । मानसेनेह धर्मेण संयुक्ताः पुरुषाः सदा ।
स्वर्गं गच्छन्ति कल्याणि तन्मै कीर्तयतः शृणु ॥ २९ ॥ दुष्पुण्यो-
तेन मनसा दुष्पुणीतान्तराकृतिः । मनो बध्यति येनेह शृणु वाक्यं
शुभानने ॥ ३० ॥ अरखे विजने न्यस्तं परस्वं दृश्यते यदा ।
मनसापि न हिंसन्ति ते नराः स्वर्गगामिनः ॥ ३१ ॥ ग्रामे गृहे वा
यदुच्यं पारस्यं विजनेस्थितम् । नाभिमन्दन्ति यै नित्यं ते नराः
स्वर्गगामिनः ॥ ३२ ॥ तथैव परदारान् ये कामवृत्तान् रक्षो-
गतान् । मनसापि न हिंसन्ति ते नराः स्वर्गगामिनः ॥ ३३ ॥
यत्नं मित्रञ्च ये नित्यं तुल्येन मनसा नराः । भवन्ति नैवाः संश्रम्य
ते नराः स्वर्गगामिनः ॥ ३४ ॥ युतवन्तो दयावन्तः शुचवः सत्य-
वज्रराः । स्वैरर्थैः परिसन्तुष्टास्ते नराः स्वर्गगामिनः ॥ ३५ ॥ अवैरा
ये क्षमायासा मैत्रीचित्तगताः सदा । सर्वभूतदयावन्तस्ते नराः स्वर्ग-
गामिनः ॥ ३६ ॥ अदावन्तो दयावन्तश्चोदाश्च जनप्रियाः । धर्मा-
धर्मविदो नित्यं ते नराः स्वर्गगामिनः ॥ ३७ ॥ शुभानामशुभानाञ्च
तर्ज्यां फलसञ्चये । धिपाकज्ञाथ ये दिपि ते नराः स्वर्गगामिनः
॥ ३८ ॥ न्यायोपेता गुणोपेता दिवद्विजपराः सदा । समुत्थान-
मुपाशास्ते नराः स्वर्गगामिनः ॥ ३९ ॥ शुभैः कर्मफलैर्देवि नयैते
रिक्तीर्त्तिताः । स्वर्गमार्गपरा भूयः किं श्रोतुं त्वमिह वृक्षि ॥ ४० ॥

उभोवाच । महात्मे संग्रहः कथिष्यतेऽग्रे प्रति महेश्वर ।
 तन्नास्त्वं नैषण्णेनाद्य मम व्याख्यातुमर्हसि ॥ ४१ ॥ क्रीणायुर्कर्मणे
 दीर्घं कर्मणा पुरुषः प्रभो । तपसा वापि दिव्ये क्रीणायुर्नमते महेत्
 ॥ ४२ ॥ क्षीणायुः केन भवति कर्मणा भुवि मानवः । विपाकं
 कर्मणा देव वक्तुमहस्यनिन्दित ॥ ४३ ॥ अपरे च महाभागा
 मन्दभावास्तथापरे । अकुलीनास्तथा चान्ये कुलीनाश्च तत्रा-
 परे ॥ ४४ ॥ दुर्दृष्टाः केचिदाभान्ति नराः काष्ठमया इव । प्रिव-
 र्ध्वास्तथा चान्ये र्ध्वनादिव मानवाः ॥ ४५ ॥ दुष्पुत्राः केचि-
 दाभान्ति केचिदाभान्ति पण्डिताः । महाप्रज्ञास्तथैवान्ये ज्ञान-
 विज्ञानभाविनः ॥ ४६ ॥ अल्पादाधास्तथा केचिन्महादाधास्तथा-
 परे । दृश्यन्ते पुरुषा देव तस्मै संशितुमर्हसि ॥ ४७ ॥

देवदेव उवाच । हन्त तेजसं प्रपच्यामि दिवि कर्मफलौघ्यम् ।
 मर्त्यालोके नरः सर्वो धेन इव फलमश्नुते ॥ ४८ ॥ प्राणातिपाते
 यो रोद्री दण्डहस्तोद्यतः मदा । नित्यमद्यतमस्त्वहं हन्ति भूत-
 गणान्नरः ॥ ४९ ॥ निर्दयः सर्वभूतानां नित्यमुद्वेगकारकः । अपि
 कीटपिपीलानानशरणः सुनिवृणः ॥ ५० ॥ एवञ्चूतो मनो हिवि
 निरयं प्रतिपद्यते । विपरीतस्तु धर्मात्मा रूपवानभिरः ॥ ५१ ॥
 निरयं याति हिंसात्मा वात स्वर्गमहिंसकः । वातनां निरये
 रोद्री स कृच्छ्रां लभते नरः ॥ ५२ ॥ यः कथिष्विरवाप्तकाम्
 समुत्तरति कश्चिच्चित् । मानुष्यं लभते वापि क्षीणायुस्तत्र जायते
 ॥ ५३ ॥ प्रापेन कर्मणा हिवि वही हिंसारतिनेरः । अप्रियः
 सर्वभूतानां क्षीणायुस्तत्र जायते ॥ ५४ ॥ यस्तु शुक्लाभिजातौघः
 प्राणिघातविरज्जकः । निविप्रयस्त्री निर्दोषो न हिंसति कदा-
 चन ॥ ५५ ॥ न वातयति नो हन्ति घ्नन्तं नैशानुमोदते । सर्वभूतेषु
 सखेहो यथात्मनि तथा परे ॥ ५६ ॥ ईदृशः पुरुषोत्कर्षो हिवि
 देवत्वमश्नुते । उपपन्नान् सुखान् भोगानुपभान्ति मृशायुतः ॥ ५७ ॥

एव विद्यामुह्ये कोके कदाचिदुपपद्यते । तत्र दीर्घायुदयः स
हरः सुखमेवते ॥ १८ ॥ एष दीर्घायुषो मार्गः सुकृतानां सुख-
मिदम् । प्राणिनिर्वाविमोक्षेण ब्रह्मणा समुदीरितः ॥ १९ ॥

इत्यनुयासनपर्वणि शानुयासनिकपर्वणि दानपर्वे उवा-
च नरेन्द्र रसवादे चतुर्वर्गारिचन्द्रचिकित्सेऽध्यायः ॥ १४४ ॥

उवाच । किं षोडः किं समाचारः पुरुषः कैव कथंभिः ।
सर्वं समभिपद्येत सत्त्वज्ञानेन केन वा ॥ १ ॥

नरेन्द्र उवाच । दाता ब्राह्मणसत्कर्म दीनान्महत्पणा-
दिषु । भक्षभोक्ष्यान्नपानानां वाससाश्च प्रदायकः ॥ २ ॥ प्रति-
श्रवान् सभा कृपान् प्रसाः पुष्करिणीस्तथा । नैत्यकानि च सर्वोपि
किमिच्छकमतीव च ॥ ३ ॥ आसनं शयनं यानं धनं रत्नं गज-
सभा । शस्त्रातानि सर्वाणि गाः सिन्धुस्य चोदितः ॥ ४ ॥
सुप्रतीतमना निशं चः प्रवच्छति मानवः । एषभूतो नरो द्वि-
द्विबन्धोऽभिजायते ॥ ५ ॥ तत्रोप्य सुचिरं कालं भुक्त्वा भोगाननु-
त्तमान् । सहासरोभिर्मुदितो रमते नन्दकृदिषु ॥ ६ ॥ तच्छात्-
कगर्भ्युतो लोकाध्यानुपिपूज्यते । महाभोगो कुले द्वि चन-
द्यान्महन्विते ॥ ७ ॥ तत्र कामगुणैः सर्वैः समुपेतो मुह्ययुतः ।
महाभोगो महाकोषो धनी भवति मानवः ॥ ८ ॥ एते द्वि महा-
भागाः प्राणिनो दानशीलिनः । ब्रह्मणा वै परा प्रोक्ताः सर्वे
प्रियदर्शनाः ॥ ९ ॥ अपरे मानवा द्वि प्रधानहृषणा शिकेः ।
आचिता न प्रवच्छन्ति विद्यमानेऽप्यनुदयः ॥ १० ॥ दीनान्मह-
त्पणां हृदा भिक्षुकानतिधीनयि । आश्रयमाना निरर्तके विपदा-
लोकाश्चमन्विताः ॥ ११ ॥ न जनानि न वासांसि न भोगान् न
चाङ्गम् । न गजो नान्विहति प्रवच्छन्ति कदाचन ॥ १२ ॥

अप्रवृत्ताश्च ये सुखा नास्तिका दामवर्जिताः । एवञ्चूना नरा
 दिवि निरव्यं व्यास्यबुद्धयः ॥ १३ ॥ ते वै मनुष्यान् आसि ब्रह्मा
 कालस्य पथ्यथे । धन रक्ते कुले जन्म लभन्ते स्वल्पबुद्धयः ॥ १४ ॥
 क्षुत्पिपासापरीताश्च सर्वलोकवद्विहृताः । निराशाः सर्वभोगिभ्यो
 जीवन्त्यधमजीविकाम् ॥ १५ ॥ अल्पभोगे कुले जाताः स्वल्पभोग-
 रताः नराः । अनेन कर्मणा दिवि भवत्यधनिनो नराः ॥ १६ ॥
 अमरे स्तब्धिनो नित्यं मानिनो धनतो नराः । घामनार्हस्य ये
 पीठं न प्रयच्छन्त्यस्तसः ॥ १७ ॥ मार्गार्हस्य च ये मार्गं न दद-
 त्यल्पमेधसः । पादार्हस्य च ये पादं न ददत्यल्पबुद्धयः ॥ १८ ॥
 अर्घ्यार्हान् च सत्कारैरर्हयन्ति यथाविधि । अर्घ्यमाचमनीयं वा
 न यच्छन्त्यबुधा नराः ॥ १९ ॥ गुरुज्ञाभिगमं प्रेक्षा गुरुवत्तु वृष-
 षते । अभिमानप्रवृत्तेन लोभेन समवस्थिताः ॥ २० ॥ मान्या-
 न्नाप्यत्रमन्यन्ते वृद्धान् परिभवन्ति च । एवञ्चिधा नरा दिवि सर्वे
 निरयगामिनः ॥ २१ ॥ ते वै यदि नरास्तस्मान्निरयादुत्तरन्ति
 वै । वर्णपूनेस्ततो जन्म लभन्ते कुत्सिते कुले ॥ २२ ॥ स्वयाक-
 पुष्कपादीनां कुत्सितानामचेतसाम् । कुलेषु तेषु जायन्ते शुभमन्त्र-
 पचादिनः ॥ २३ ॥ न स्तुषी न च मानी यो दैवनाहिजपूजकः ।
 लोकपूज्यो नमस्कृता प्रियतो मधुरं वचः ॥ २४ ॥ सर्ववर्णप्रिय-
 करः सर्वभूतहितः सदा । अदेयी सुसुखः शृङ्गः स्निग्धवाणीप्रदः
 सदा ॥ २५ ॥ स्वागतैर्नैव सर्वेषां भूतानामविर्हृत्कः । यथाहं-
 चत्क्रियापूर्वमर्थयज्जवतिष्ठते ॥ २६ ॥ मार्गार्हाय ददन्मार्गं गुरुं
 गुरुवद्वेषवन् । अतिथिप्रशस्तरत्नयाभ्यागनपूजकः ॥ २७ ॥
 एवञ्चूतो नरो दिवि स्वर्गतिं प्रतिपद्यते । ततो मनुष्यान् प्राप्य
 विधिष्टकुललो भवेत् ॥ २८ ॥ तत्रासौ विपुलैर्भोगैः सर्वैरन्नसम-
 न्वितैः । यथाहंदाता चार्हेषु धर्मचर्या परो भवेत् ॥ २९ ॥
 सम्मतः सर्वभूतानां सर्वभूतनमस्कृतुः । स कर्मफलमाप्नोति स्व-

मैत्र नरः सदा ॥ १० ॥ उदात्तकुलजातीय उदात्ताभिजनः सदा ।
 एव सर्वो मया प्रीतो विधात्रा स्वमीरितः ॥ ११ ॥ अक्षुं रोह-
 समाचारः सर्वसत्त्वभवहरः । हस्ताभ्यां वहि न पश्यां रज्ज्वा
 दृष्टेन वा पुनः ॥ १२ ॥ सोद्वैस्तथैवपादैर्वा जन्तून् बाधति
 शोभने । हिंसार्थं निरुतिप्रज्ञः प्रोदेजयति चैव हि ॥ १३ ॥ उद-
 ज्ञायति जन्तून् उदेगजननः सदा । एवं शीलसमाचारो निरर्थं
 प्रतिपद्यते ॥ १४ ॥ स वै मनुष्यतां गच्छेद्यदि काष्ठस्य पर्यवात् ।
 वज्राबाधपरिक्रिष्टे जायते शोभने कुले ॥ १५ ॥ लोकरोषोऽयमः
 पुंसां स्वयं कर्मफलैः कृतैः । एष इति मनुष्येषु बोद्धव्यो ज्ञाति-
 बन्धुषु ॥ १६ ॥ अपरः सर्वभूतानि दयावाननुपश्यति । मैत्रदृष्टिः
 पिष्टममो निर्वैरो नियतेन्द्रियः ॥ १७ ॥ नोदेजयति भूतानि न
 विहेलयते तथा । हस्तपादैः सुनियतैर्विष्टास्यः सर्वजन्तुषु ॥ १८ ॥
 न रज्ज्वा न च दृष्टेन न सोद्वैर्नायुधेन च । उदेजयति भूतानि
 शस्त्रकर्मा दयापरः ॥ १९ ॥ एवं शीलसमाचारः स्वर्गं समुप-
 जायते । तत्रासौ भवने दिव्ये सुदा वसति दिववत् ॥ २० ॥ स चेत्
 कर्मदयावन्तो मनुष्येषूपजायते । अल्पबाधो निरातङ्गः स जातः
 सुखमेधते ॥ २१ ॥ सुखभागी निरावासो निरुदेगः सदा नरः ।
 एष इति सतां मार्गो बाधा यत्र न विद्यते ॥ २२ ॥

उभोवाच । इमे मनुष्या दृश्यन्ते जहापोहविघारहाः ।
 ज्ञानविज्ञानमग्न्याः प्रज्वालन्तोऽयं कीचिदाः ॥ २३ ॥ दुष्प्रज्ञाद्यापरे
 दिव ज्ञानविज्ञानवर्जिताः । केन कर्मविशेषेण प्रज्ञावान् पुण्यो
 भवेत् ॥ २४ ॥ अल्पप्रज्ञो विक्रपाच्च कथं भवति मानवः । एतन्ने
 संघसं क्षिप्ति सर्वधर्मभतांवर ॥ २५ ॥ जगत्प्रज्ञाद्यापरे दिव रोमा-
 णाद्यापरे तथा । नराः जीवाश्च दृश्यन्ते कारणं ब्रूहि तत्र वै ॥ २६ ॥
 महेन्द्र उवाच । ब्राह्मणान् वेदविदुषः सिद्धान् धर्मविद्-
 क्षता । परिपक्वम्यहरहः कुपलाकुपलन्तया ॥ २७ ॥ वकीच-

अथैतन् कर्म विवर्तमानाः शुभं वदन् । अथन्ते कर्मणि निवर्तमानाः
 तत्रा सुखम् ॥ ४८ ॥ च विद्यामुपतां वाति मेधावी तत्र जायते ।
 शुभं प्रज्ञामुपजाय कल्याणमुपजायते ॥ ४९ ॥ परदारैश्च वि
 दूराकैश्च दुर्दृष्टं प्रमुञ्चते । तेन दुष्टसभावेन कात्यन्धास्तो भवन्ति हि
 ॥ ५० ॥ मनसा च प्रदुष्टेन मर्त्या पश्यन्ति ये क्षिप्रम् । रोगार्तास्तो
 भवन्तीह मया दुष्कृतकारिणः ॥ ५१ ॥ ये तु यदा दुराचारा
 वियोगो भैरुने रताः । पुत्रपौत्र च दुष्पुत्राः क्षीयन्मुपजायन्ति ते
 ॥ ५२ ॥ पश्यं ये वातवन्ति ये चैव गुरुतत्पन्नाः । प्रवीर्य
 भैरुना ये च क्षीवा जायन्ति ते जनाः ॥ ५३ ॥

उमोवाच । साक्ष्यं किञ्च वै कर्म निरवद्यं तथैव च । चेवः
 कुर्वन्वाप्नोति मानसो दिवसुत्तम ॥ ५४ ॥

महेश्वर उवाच । मेवाद्यं धर्ममन्विच्छन् वदन् च पश्यति
 दिवान् । धर्मान्वेषी गुणाकाङ्क्षी च स्वर्गं समुपायते ॥ ५५ ॥
 यद्दि मातृपतां देवि कदाचित् परिगच्छति । मेधावी वादसा-
 युक्तः प्राचस्तत्राभिजायते ॥ ५६ ॥ एष देवि यतां धर्मो मनुष्यो
 भूतिधारकः । यथा हि मातृपतौ मया तव वै समुदाहृतः ॥ ५७ ॥

उमोवाच । अपरे स्वल्पविज्ञाना धर्मविदेषिणो मया । ब्राह्म-
 णान् वेदविदुषो मेच्छन्ति परिचर्पितुम् ॥ ५८ ॥ त्रतवन्तो मया
 केचित् अज्ञाधर्मपराधयाः । पत्रता भट्टनिबन्धास्तत्रान्ये दाहको-
 यमाः ॥ ५९ ॥ यन्मामह तथैवान्ये निर्दोमाह तत्रापरे । किञ्च
 कर्मविपाकीन भवन्तीह वदस्व मे ॥ ६० ॥

महेश्वर उवाच । धागमासौक्यवर्षाणां मर्त्याः पूर्वा-
 निर्मिताः । मातृपतौ मनुष्येभ्यो दृष्टान्ते च दृष्टताः ॥ ६१ ॥
 च धर्मं कर्मनिष्ठाः च भोक्तव्यवन्तः । पत्रता भट्टमर्त्यास्तत्रो-
 प्रीक्षा ब्रह्मदीपकाः ॥ ६२ ॥ ते चैव मातृपतौ योगात् मनुष्यमतीह
 माहृताः । निर्दोमा विरूपस्थास्तो भवन्ति मया मया ॥ ६३ ॥

एव हिमि नवा उर्वः संभव्योऽस्मात्तु ये । सुमेधासुमेधाः सन्तः
आवृतास्तौ चर्मपाणयः ॥ १७ ॥

इत्यनुवाचमपर्वणि पानुवाचमपर्वणि दावधर्म उवाच-
नयेऽस्मदस्यै पञ्चवह्निर्गन्धर्वमप्यतोऽप्याव ॥ १४ ॥

नारद उवाच । एवमुक्त्वा महादेवः श्रोतुकामः स्वर्गं व्रतुः ।
यमुक्त्वा प्रियां भार्यां पादौ स्त्रीं समभाषत ॥ १ ॥

महादेव उवाच । परात्पश्ये धर्मस्ये तपोवननिवासिनि ।
शास्त्रि सुधु सुतेनास्ते विमज्जत्परितामजे ॥ २ ॥ उच्ये दमघनी-
यिते विभर्मे धर्मपादौ । पृच्छामि त्वां वरारोहे पृष्टा वद
मनेधितम् ॥ ३ ॥ सावित्री ब्रह्मणः साध्वी कौशिकस्य प्रची सती ।
मार्कण्डेयस्य धूमोर्वा ऋद्धिर्गन्धर्वस्य च ॥ ४ ॥ वरुणस्य तवा
गोरो सुखस्य च सुवर्षला । रोहिणी यमिनः साध्वी स्वाहा चैव
विभावरीः ॥ ५ ॥ अदितिः कण्वपस्याय सर्वास्ताः पतिदेवताः ।
पृष्टाशोषाधिताश्चैव तास्ववा इति निव्ययः ॥ ६ ॥ तेन त्वां परि-
पृच्छामि धर्मस्ये धर्मवादिनि । स्त्रीधर्मं श्रोतुमिच्छामि त्वतो-
दाह्यतवाहितः ॥ ७ ॥ उच्य धर्मवरौ मे त्वं समघीक्षा समव्रता ।
क्यामकारदीर्घा च तपस्वीयं व्रतव्र ते ॥ ८ ॥ त्वां श्रुत्वा
विशेषेण सुखवान् च भविष्यति । शोके चैव तवा इति प्रभावज-
मुपेक्षित ॥ ९ ॥ स्त्रियश्चैव विशेषेण स्त्रीजनस्य गतिः परा ।
गीर्वाणं मच्छति सुचोणि शोकेष्वेवा गतिः वरा ॥ १० ॥ अत्र पादौ
वर्षाभक्त तव चार्धेन निर्मितम् । वरुणाभक्तरी च त्वं शीघ्र-
कृताभक्तारिणि ॥ ११ ॥ तव सर्वः सुनिहितः स्त्रीधर्मः पादौ तव
शुभे । तवाद्देशं तं भूषि स्वधर्मं विददरेण मे ॥ १२ ॥

उवाच । भगवन् सर्वभूतेषु भूतभव्यमवीश्वर । त्वं भगवन्

दिव्यं हि वाक् चैव प्रतिभाति ते ॥ १३ ॥ इमास्तु नदी द्वेष्ट
 सर्वतीर्थोदकीर्यताः । उपस्यर्चनहेतोस्तानुपयान्ति समीपतः ॥ १४ ॥
 एताभिः सह सम्मन्त्र्य प्रवक्ष्याम्यनुपूर्वशः । प्रभवन् योजनचं वाही
 स वै पुरुष उच्यते ॥ १५ ॥ स्त्री च मूर्तेश्च सततं स्त्रियमेवानु-
 चावति । मया सम्मानिताश्चैव मविद्यन्ति सरिदराः ॥ १६ ॥ एषा
 सरस्वती पुण्या नदीनामुत्तमा नदी । प्रथमा सर्वसरितां नदी
 सागरगामिनी ॥ १७ ॥ विपाशा च वितस्ता च चन्द्रभागा इरा-
 वती । यतदुर्ध्वं विष्णुः सिन्धुः कौशिकी गोमती तथा ॥ १८ ॥
 तथा देवनदी चैवं सर्वतीर्थोभिसंवृता । गगनाद्वाहता देवी गङ्गा
 सर्वसरिदरा ॥ १९ ॥ इत्युक्त्वा देवदेवस्य पत्नी धर्मभतावरा ।
 स्मितपूर्वमन्त्राभाय सर्वोक्ताः सरिगस्तथा ॥ २० ॥ अपृच्छेव-
 महिषी स्त्रीधर्मं धर्मवत्सखा । स्त्रीधर्मकुत्रभास्ता वै गङ्गायाः
 सरितांवराः ॥ २१ ॥

उमोवाच । अयं भगवता प्रोक्तः प्रश्नः स्त्रीधर्मसंज्ञितः । तन्तु
 सम्मन्त्र्य युष्माभिर्वक्त्रमिच्छामि शृणुम ॥ २२ ॥ न चैकसाधं
 पश्यामि विज्ञानं भुवि किञ्चन । दिवि वा सागरमन्त्रेण वा
 मनयाम्यहम् ॥ २३ ॥ एवं सर्वा सरिच्छ्रेष्ठाः पुष्टाः पुण्यतमाः
 शिवाः । ततो देवनदी गङ्गा नियुक्ता प्रतिपूज्य च ॥ २४ ॥
 बह्वीभिर्बुद्धिभिः स्मृता स्त्रीधर्मज्ञा मुचिञ्जिता । पैकराजसुता
 देवी पुण्या पापभयापहा ॥ २५ ॥ बुद्ध्या विनयसम्यक्त्वा सर्वधर्म-
 विचारदा । समितं बहुबुद्ध्यादया गङ्गा वचनमब्रवीत् ॥ २६ ॥
 जन्माक्रममुपहीतास्त्रि दिवि धर्मपरावरे । सा त्वं सर्वजगन्माया
 नदीं मानवसेनवे ॥ २७ ॥ प्रभवन् पृच्छति यो हि सम्मानयति
 वा पुनः । न्यूनं नये स धर्मात्मा पश्चितायां स गच्छति ॥ २८ ॥
 ज्ञानविज्ञानसम्मानापापोहविचारवान् । प्रवक्तुं पृच्छति बो-
 द्यमान् स वै नापदगच्छति ॥ २९ ॥ अन्त्येवा बहुबुद्ध्यादयो वाक्यं

वदति संसदि । अन्यथैव चाहं वारी दुर्बलं वदति वचः ॥ ३० ॥
दिव्यशाने दिवि श्रेष्ठे दिव्यैः पुण्यैः कदाचित् । लभेवाहं किं नो
दिवि स्त्रीधर्माननुभाषितुम् ॥ ३१ ॥ ततः साराधिता इवी गङ्गा
वज्रभिर्गुणैः । प्राह सर्वमधिष्ठे स्त्रीधर्मं सुरसन्दरी ॥ ३२ ॥

समावाच । स्त्रीधर्मो मां प्रति यथा प्रतिभाति यथाविधि ।
तमहं कीर्तयिष्यामि तथैव प्रश्रितो भव ॥ ३३ ॥ स्त्रीधर्मः पूर्वं
एवाहं विवाहे बन्धुभिः कृतः । सद्यधर्मचरो भर्तुर्भवत्यग्निसमी-
प्रतः ॥ ३४ ॥ सुखभावा सुरचना सुव्रता सुखदर्शना । सुवज्र-
मिवाभीष्टं भर्तुर्वदनमोक्षती ॥ ३५ ॥ या साध्वी नियताचारा
सा भवेद्धर्मचारिणी । शुद्धा दम्पतिधर्मं वै सद्यधर्मकृतं सुमम्
॥ ३६ ॥ या भवेद्धर्मपरमा नारी भर्तुर्ममव्रता । दिवत् पतनं
साध्वी भर्तारमनुपश्यति ॥ ३७ ॥ शुश्रूषां परिचर्याञ्च दिवत्
पशुर्वती । वयसा भावेन समयाः सुव्रता सुखदर्शना ॥ ३८ ॥
पनन्यचित्ता सुमुखी सा नारी धर्मचारिणी । परुषाण्यपि
बोक्ता वा दृष्टा क्रुहेन चक्षुषा ॥ ३९ ॥ सुप्रसन्नमुखो भर्तुर्या नारी
सा पतिव्रता । न चन्द्रसूर्यौ न तर्कं पुत्रान्नो या निरीक्षते ॥ ४० ॥
भर्तृपूज्या वरारोहा सा भवेद्धर्मचारिणी । हरिद्रं व्याधितं
हीनमध्वना परिकर्मितम् ॥ ४१ ॥ पतिं पुत्रमिवोपास्ते सा नारी
धर्मचारिणी । या नारी प्रव्रता दक्षा वा नारी पुत्रिणी भवेत्
॥ ४२ ॥ पतिव्रता पतिप्राणा सा नारी धर्मभागिनो । शुश्रूषां
परिचर्याञ्च करोत्यविमनाः सदा ॥ ४३ ॥ सुश्रीता च विनीता च
सा नारी धर्मभागिनो । विभर्तारप्रदानेन कुटुम्बं चैव नित्यम्
॥ ४४ ॥ न कामेषु न भोगेषु नैश्वर्येण सुखे तया । स्पृहा बस्या
यथा पत्यौ सा नारी धर्मभागिनो ॥ ४५ ॥ कस्योक्त्या नरतिर्नेयं
यदशुश्रूषणे रता । सुसंस्कृतस्या चैव गोपकृतं कृतलेपना ॥ ४६ ॥
पत्निकायेपरा नियं सदा पुष्पवलिगदा । दिव तिष्ठिभूतया

निवाप्य पतिना सङ्ग ॥ ४० ॥ शिष्याकर्मणि तु कर्त्तव्यं कथाभाष्यं
 यथाविधि । तुष्टपुष्टयना निधं नारी कर्त्तव्यं युज्यते ॥ ४१ ॥
 श्रद्धाश्रद्धश्रद्धोः पादो तोषयन्तो गुणान्विता । मातापित्रोर्ग
 निधं वा नारी सा तपोधना ॥ ४२ ॥ ब्राह्मणाद् दुर्बलानां वा
 हीनान्महत्पणांदावा । विभर्त्तात्वेन वा नारी सा पतिव्रत-
 भागिनी ॥ ४३ ॥ व्रतं चरति सा निधं कुशलं सधुमन्तयो ।
 पतिचिता पतिहिता सा पतिव्रतभागिनी ॥ ४४ ॥ पुण्यमेतच्छ्र-
 द्धैः स्वर्गश्चैव समातनः । सा नारी भक्तुं परमा भवेत्तु व्रता सती
 ॥ ४५ ॥ पतिं हि द्वयो नारीणां पतिवन्धुः पतिर्गतिः । पत्न्या
 गतिः समा नास्ति देवता वा यथा पतिः ॥ ४६ ॥ पतिप्रसादः
 स्वर्गो वा तुल्यो नार्था न वा भवेत् । यत्नं स्वर्गं न हीनोर्ध्वं
 लब्धप्रोते महेष्टर ॥ ४७ ॥ यदाकार्येन धर्मं वा यदि वा प्राक-
 नाशं वा पतिर्नृयाद् रीतिं वा व्याधितो वा कबलन ॥ ४८ ॥
 आपत्तो रिपुसंख्यो वा लज्जयापादितोऽपि वा । पापहर्मानु-
 प्रेक्ष्य तत्कार्यमविग्रहया ॥ ४९ ॥ एष हि नया प्रोक्तः स्त्रीधर्मो
 वचनात्मकः । या स्त्री भाविनी नारी सा पतिव्रतभागिनी ॥ ५० ॥

नारद उवाच । द्यूतः स तु दिवेयः प्रतिपूज्य निवेद्यताम् ।
 लोकात् त्रिभुवनानां सर्वैरनुवरेः सङ्ग ॥ ५१ ॥ ततो बहुभूत-
 नणाः कश्चिदयं यथागतम् । मन्त्राणां पारस्यैव प्रचक्ष्य प्रिरसा
 भवेत् ॥ ५२ ॥

इत्यनुशासनपर्वणि शानुशासनिकपर्वणि दानधर्म उवा-
 च महेष्टरसंवादे पटञ्जकारिप्रदक्षिणकृतोऽध्यायः ॥ १०६ ॥

अथ यः । पिनाकिन् मर्गनेत्रस्य सर्वशोकमनसः ।
 आद्यात्मा वसुदेवस्य प्रीतिमिच्छामि यद्विद ॥ १ ॥

महेश्वर उवाच । पित्रामहदपि वरः प्राश्रुतः पुत्रस्य
 हरिः । इष्यो जाम्बूनदाभाषो व्यभे सूर्य इवोदितः ॥ २ ॥ ईश-
 बालमहातेजा देवतारिजिसूदनः । शिवस्वाक्षो हृषीकेशः सर्व-
 देवतपूजितः ॥ ३ ॥ ब्रह्मा तस्योदरभवस्तथा बाहं शिरोभवः ।
 शिरोवहेभ्यो ज्योतीषि रोमभ्यश्च सुरासुराः ॥ ४ ॥ ऋषयो देव-
 सभा तास्तथा लोकाश्च प्राश्रुताः । पित्रामहदपि साक्षात् सर्व-
 देवसहस्र सः ॥ ५ ॥ सोऽस्याः पृथिव्याः कृत्स्नावाः स्रष्टा त्रिभु-
 वनेश्वरः । संहर्ता चैव भूतानां स्थावरस्य चरस्य च ॥ ६ ॥ स
 हि देवदः साक्षात् देवनाथः परन्तरः । सर्वज्ञः सर्वसंश्रितः
 सर्वानः सर्वतीमुखः ॥ ७ ॥ परमात्मा हृषीकेशः सर्वव्यापी महेश्व-
 रः । न तस्मात् परमं भूतं त्रिषु लोकेषु किञ्चन ॥ ८ ॥ सना-
 तनो वै भधुहा गोविन्द इति विभूतः । स सर्वान् पार्श्वान्
 सङ्गो धातयिष्यति मानदः ॥ ९ ॥ सुरकार्यार्थमुत्पन्ना मानुषं
 वपुरास्थितः । न हि देवगणाः प्रकृतास्त्रिविक्रमविनाशताः ॥ १० ॥
 भुवने देवकार्याणि कर्तुं नायकवर्जिताः । नायकः सर्वभूतानां
 सर्वदेवतमस्कृतः ॥ ११ ॥ एतस्य देवनाथस्य देवकार्यैरतस्य च ।
 ब्रह्मभूतस्य सततं ब्रह्मर्षिपरणस्य च ॥ १२ ॥ ब्रह्मा वसति गर्भस्थः
 शरीरे सुखसंस्थितः । शर्षः सुखं संश्रितश्च शरीरे सुखसंस्थितः
 ॥ १३ ॥ सर्वाः सुखं संश्रिताश्च शरीरे तस्य देवताः । स देवः
 पुण्डरीकाक्षः श्रीगर्भः श्रीसहोदितः ॥ १४ ॥ शार्ङ्गवज्रायुधः
 सङ्गो सर्वनागरिपुञ्जः । उत्तमेन च शीलेन शौचेन च दमेन
 च ॥ १५ ॥ पराक्रमेण वीर्येण वपुषा दर्शनेन च । पारोक्षेण
 प्रमाणेन धैर्येण जीवसम्पदा ॥ १६ ॥ चतुर्धत्येन क्षपेण शीलेन च
 समन्वितः । अस्त्रैः समुदितः सर्वैर्देवैरहम् दर्शनैः ॥ १७ ॥ वीर-
 नाथः सङ्गसाक्षी निरवयो महाभगः । वीरो मित्रजनसाक्षी
 धातुहन्तृ जनप्रियः ॥ १८ ॥ समावाधानहंवादी ब्रह्मक्षी ब्रह्म-

नैवकः । भवद्दत्ता भवार्त्तानां मित्राणां मन्दिबर्षवः ॥ १८ ॥
 धरण्यः सर्वभूतानां दीनानां पाक्ष्मे रतः । सुनवानर्धसम्पन्नः
 सर्वभूतमनस्कृतः ॥ २० ॥ समाश्रितानां बद्धकृत् बद्धाद्यपि
 बन्धवित् । नीतिज्ञो नीतिसम्पन्नो ब्रह्मबन्धो जितेन्द्रियः ॥ २१ ॥
 भवार्धमिह देवानां बुद्ध्या परमया युतः । प्राजापत्ये शुभे मार्गे
 मानवे भर्त्ससंहिते ॥ २२ ॥ समुत्पन्नस्यति गोविन्दो मनोवर्ध
 महात्मनः । अज्ञो नाम मनोः पुत्रः अन्तर्धर्मा ततः परम् ॥ २३ ॥
 अन्तर्धर्मा हविर्धर्मा प्रजापतिरनिन्दितः । प्राचीनवर्द्धर्भविता
 यविर्धाम्नः सुतो महात् ॥ २४ ॥ तस्य प्रवितः प्रमुखा भविष्यन्ति
 दद्यात्तजाः । प्रवेनसस्तथा दक्षो भवितेश प्रजापतिः ॥ २५ ॥
 दाक्षायण्यास्तथापत्यो मनुरादित्यतस्तथा । मनोश्च वंशज इत्या
 सुदुम्नश्च भविष्यति ॥ २६ ॥ सुधात् पुररवाद्यापि तस्मादायु-
 र्भविष्यति । नङ्गपो भविता तस्मादायातस्तस्य चात्मजः ॥ २७ ॥
 वदुस्तस्मात्तस्मात्तस्यः क्रोष्टा तस्माद्भविष्यति । क्रोष्टृष्वैव महान्
 पुत्रो वृजिनीवान् भविष्यति ॥ २८ ॥ वृजिनीवतश्च भविता ॥ २९ ॥
 दुरपरजितः । उदहोर्भविता पुदस्ततश्चिररथस्तथा ॥ ३० ॥
 तस्य त्ववरजः पुत्रः शूरो नाम भविष्यति । तेषां विख्यात-
 वीर्याणां चारित्रगुणशालिनाम् ॥ ३१ ॥ यज्जनां सुविशुद्धानां
 वंशी ब्राह्मणसम्पत्ते । स शूरः सत्रियश्रेष्ठो महावीर्यो महावशाः
 ॥ ३२ ॥ स्वयं च विस्तरकरं जनयिष्यति मानवः । वसुदेव इति
 ज्ञातं पुत्रमानकदुन्दुभिम् ॥ ३३ ॥ तस्य पुत्रवतुर्वाङ्मयीसुखेवो
 भविष्यति । दाता ब्राह्मणसत्कर्ता ब्रह्मभूतो विजप्रियः ॥ ३४ ॥
 दाक्षो मागधसंहराक्षो भविष्यति वादवः । जरासन्धश्च राजानं
 निर्वीर्यं निरिगच्छरे ॥ ३५ ॥ सर्वपार्थिवरत्नाढ्यो भविष्यति च
 वीर्यवान् । पृथिव्यामप्रतिहतो वीर्येण च भविष्यति ॥ ३६ ॥
 विक्रमेण च सम्पन्नः सर्वपार्थिवपार्थिवः । शूरसेनेषु संवृद्धो

हारकाया वसन् प्रभुः ॥ ३६ ॥ पाशविधति गां देवीं विजित्य
नमन्ति कदा । तं भवन्तः समासाद्य वासात्स्नैरहंशैर्वरैः ॥ ३७ ॥
यद्येवमुच्यमान्यायं ब्रह्माण्यनित्र यत्प्रवृत्तम् । सो हि मां द्रष्टु-
मिच्छेत् ब्रह्माण्यहं पितामहम् ॥ ३८ ॥ दृष्टव्यस्तेन भगवान् वासु-
देवः प्रतापवान् । दृष्टे तस्मिन् दृष्टो न नेत्रास्ति विचारका
॥ ३९ ॥ पितामहो वा देवेषु इति वित्त तपोधनाः । स बभूव
पुच्छरीकाक्षः प्रीतियुक्तो भविष्यति ॥ ४० ॥ तस्य देवगणः प्रीतो
ब्रह्मपूर्वो भविष्यति । यच्च तं मानवो लोके संशयिष्यति केषवम्
॥ ४१ ॥ तस्य कीर्तिर्जयस्यैव स्वर्गस्यैव भविष्यति । धर्माणां दैविकः
साक्षात् स भविष्यति धर्मभाक् ॥ ४२ ॥ धर्मविद्धिः सदैवेभ्यो
नमस्कार्यः सद्योदात्तैः । धर्म एव परो हि स्यात् तस्मिन्मह्यर्क्षिते
विभौ ॥ ४३ ॥ स हि हिंसा महातेजाः प्रजाहितचिकीर्षया ।
धर्माच्च पुरुषव्याघ्र ऋषिकोटौः सकञ्ज ह ॥ ४४ ॥ ताः दृष्टास्तेन
विहिता पर्वते गन्धमादने । सनत्कुमारप्रमुखास्तिष्ठन्ति तपसा-
व्यिताः ॥ ४५ ॥ तस्मात् स वाग्मी धर्मज्ञो नमस्यो दिजपुङ्गव ।
दिव्येष्टो हि भगवान् चरिर्नारायणः प्रभुः ॥ ४६ ॥ वन्दितो हि
स वन्द्य मानितो मानयीत स । अर्चितश्चाहं धेनिर्यं पूजितः प्रति-
पूजयेत् ॥ ४७ ॥ दृष्टः पद्मेदहरहः संश्रितः प्रतिशंसयेत् ।
अर्चितश्चाहं धेनिर्यं स देवो दिजसत्तमाः ॥ ४८ ॥ एतत्तस्यागव-
द्यस्य विष्णोर्वै परमं व्रतम् । आर्हिदेवस्य महतः सज्जनाचरित्रं
कदा ॥ ४९ ॥ भुवनेऽभ्यर्चितो नित्यं देवैरपि सनातनः । अभय-
नानुकपेण युज्यन्ते तमनुव्रताः ॥ ५० ॥ कर्मणा मनसा वाचा स
नमस्यो दिजैः कदा । यत्रवद्भिहपस्वाह दृष्टव्यो देवकीसुतः ॥ ५१ ॥
एष धाम्निहितो मार्गो मया वै नुनिसत्तमाः । तं दृष्ट्वा सर्वेभ्यो
देवा इष्टाः स्युः सुरसत्तमाः ॥ ५२ ॥ महाबराहं तं देवं सर्व-
लोकपितामहम् । अहस्यैव नमस्यामि नित्यमेव जगत्पतिम् ॥ ५३ ॥

सद्यः संहितयं दृष्टं भविष्यति च संशयः । समस्ता हि सर्वे दिवा-
 स्तस्य देहे वसामहे ॥ ५४ ॥ तस्य वैराग्यजो भ्राता चित्ताहि-
 निवदप्रभः । जलौ बल इति श्वातो मर्विष्यति वराधरः ॥ ५५ ॥
 त्रिषिरास्तस्य देवस्य यः तत्कुलमजो ह्रुतः । अजस्रस्योद्गी देवस्य
 बहिष्कृति रवाधितः ॥ ५६ ॥ विरो नागीमंहाभोनीः परिशीलं
 महात्मविः । भविष्यति महाबाहोः सर्वलोकेष्टरस्य च । चित्ति-
 तानि समेधन्ति यस्तास्यस्ताणि चैव च ॥ ५७ ॥ यमन्तश्च च
 हवोक्तो भगवान् चरिरश्वयः । समादिष्टश्च विदुषैर्देवैश्च तमिति
 प्रभो ॥ ५८ ॥ सुपर्णो यस्य बीर्य्येण कश्यपस्यात्मजो बली । यन्तं
 नैवाश्रकद्द्रुष्टुं देवस्य परमात्मनः ॥ ५९ ॥ यन्तर्वसति भोगेन परि-
 रथ्य वसुधराम् । स च धीमो विहरते परवा वै मुदा युतः ॥ ६० ॥
 स एव विष्णुः सोऽनन्तो भववान् वसुधाधरः । सो रामः स ह्युषी-
 केष्टो योऽन्यतः स धराधरः ॥ ६१ ॥ तावुभौ पुरुषव्याघ्रौ दिव्यौ
 दिव्यपराक्रमौ । द्रष्टव्यौ माननीयौ च चक्रलाङ्गधारिणौ ॥ ६२ ॥
 एष वोऽनुग्रहः प्रोक्तो मया पुण्यस्त्वपोधनाः । यद्वन्तो यदुषेष्टं
 पूजयिषुः प्रयत्नतः ॥ ६३ ॥

इत्वनुयासनपर्वणि शानुयासनिकपर्वणि दानधर्मे पुरुषो-
 त्तममाहात्म्ये सप्तचत्वारिंशदधिकशतोऽध्यायः ॥ ६० ॥

नारद उवाच । अथ व्योम्नि महाकृद्दः सविद्युत्स्तनयिषु-
 माह । मेघैश्च गगनं नीलैः संवृद्धमभवद्भैः ॥ १ ॥ प्राहृषीव च
 पल्लव्यो वृक्षो निर्मलं पयः । तमघैशमवहोरं दिग्ध न चका-
 शिरे ॥ २ ॥ ततो देवगिरो तस्मिन् रम्ये पुण्ये समातमे । न
 सर्वं श्रुतघृष्टं वा ददृशुर्भुजवस्तदा ॥ ३ ॥ अभवत् गगनं सद्यः सन्त्येन
 चमपद्यत । तीर्थयात्रां ततो विप्रा जम्मुद्यान्ते यच्च मतम् ॥ ४ ॥

तद्वद्वृत्तमविच्छेद्यं दृष्ट्वा ते विजिताभवन् । अहर्दक्षीणया सर्वा
 कर्मणां तत्फलमायवम् ॥ ५ ॥ स भवान् पुनरप्यप्यत्र मन्त्रायतः
 जनात्मनः । अहर्धर्ममुचिष्टाः क्षी गिरिपृष्ठे महात्मना ॥ ६ ॥
 द्वितीयं ब्रह्म तमिदं तन्नेजः कृतमय वै । दृष्ट्वा हि विजिताः
 ब्रह्म वाचनः क्षतिरागता ॥ ७ ॥ एतत्ते देवदेवस्य माहात्म्यं
 कथितं विभो । कपर्दिनो गिरौयस्य महाबाहो जनाह्वन ॥ ८ ॥
 इत्युक्तः स तदा कृशान्तपोवननिवासिभिः । मानवामास तान्
 सर्वादृष्टीन् देवकीनन्दनः ॥ ९ ॥ अथर्षेयः संप्रहृष्टाः पुनस्ते कृश-
 मन्त्रवन् । पुनः पुनर्देर्षयात्मान् सदैव मधुसूदन ॥ १० ॥ न हि
 नः सा रतिः स्वर्गं वा च लब्धये विभो । लट्टतश्च महाबाहो
 यदाह भगवान् भवः ॥ ११ ॥ एतत्ते सर्वमाख्यातं रहस्यमरि-
 कपेण । तमेव श्रयतस्त्वयः पृष्टोक्तान् पृच्छसे यदा ॥ १२ ॥
 तद्व्याभिरिहं गुह्यं त्वत्प्रियार्थमुदाहृतम् । न च तेऽविदितं
 किञ्चिच्चिपु लोकेषु विद्यते ॥ १३ ॥ जस्य चैव प्रसूतियं यच्चान्यत्
 कारणं विभो । वयन्तु वज्रपापव्यादृयता गुह्यधारणे ॥ १४ ॥
 ततः स्थिते त्वयि विभो लघुत्वात् प्रलपामहे । न हि किञ्चि-
 त्पदाश्रये यत्नं वेत्ति भवानिह ॥ १५ ॥ द्विवि वा भुवि वा देव
 कर्म हि विदितं तत्र । साधयाम वयं कृश बुद्धिं पुष्टिमवाप्नुहि
 ॥ १६ ॥ पुनस्ते मह्यस्तात विधिष्टो वा भविष्यति । महाप्रभाव-
 यं युक्तो दीप्तिकौत्तिकरः प्रभुः ॥ १७ ॥

भीष्म उवाच । ततः प्रणम्य देवेशं वाह्वं पुरुषर्षभम् ।
 प्रहृष्टिषुमुपावृत्त्य प्रजन्मुक्ते महर्षयः ॥ १८ ॥ सोऽहं नारायणः
 जीमान् दीप्तग परमवा युतः । व्रतं यथावत्तत्प्रीत्या वारकां
 पुनरागतम् ॥ १९ ॥ पूर्वे च दृष्टमे मासि पुत्रोऽस्य परमाद्भुतः ।
 सकिञ्चना सम्प्रतो वज्रे शूरो वंशधरः प्रभो ॥ २० ॥ स कामः
 सर्वभूतानां सर्वभावगतो नृप । सुराणामसुराणाञ्च परमत्तमैतः

यदा ॥ २१ ॥ सोऽयं पुरुषमार्दवी मेवमर्थं वतुर्भुजः । संघितः
 पाण्डवान् प्रेक्षा भवन्तश्चैवनायिताः ॥ २२ ॥ कीर्तिर्लक्ष्मीर्हृति-
 रैव स्वर्गमार्गस्तथैव च । यत्रैव संघितस्तत्र देवा विष्णुस्त्रि-
 क्रमः ॥ २३ ॥ छिन्ना देवास्तदस्त्रिंशदेव नाम विचारकाः । योहि-
 देवो महादेवः सर्वभूतप्रतिश्रवः ॥ २४ ॥ यनादिनिधनोऽव्यक्ती
 महात्मा मधुसूदनः । ययं ज्ञातो महातिजाः सुराणामर्थविग्रही
 ॥ २५ ॥ सुदुस्तरार्थतत्त्वस्य वक्ता कर्ता च भाषकः । तत्र धर्म-
 जयः कृतस्तत्र कीर्तिस्तथातुका ॥ २६ ॥ तत्रैव पृथिवी कृतका
 नारायणसमाश्रयात् । अयं नाबक्ष्यवाचिन्मयी यस्य नारायणो
 गतिः ॥ २७ ॥ स भवस्त्वमुपाध्वर्यु रणाम्नी कृतवाक्यवान् ।
 कृष्णसुवेष महता युगान्ताम्बिसमेन च ॥ २८ ॥ दुष्योधनस्तु
 भीमोऽसौ सपुत्रभाद्रबान्धवः । कृतवान् योऽनुघः कोपाहरि-
 गाण्डीविबिग्रहम् ॥ २९ ॥ दैतेवा दानवेन्द्राश्च महाकाया महा-
 बलाः । चक्रामो स्यमापन्ना दावानो घृक्षभा इव ॥ ३० ॥
 प्रतिवोर्तुं न शक्यो हि मातुपैरिह संपुगी । विहीनैः पुरुषव्याघ्र-
 सख्यशक्तिबलादिभिः ॥ ३१ ॥ जयो योगी युगान्ताभिः । य-
 साचो रणाग्रगः । तेजसा कृतवान् सर्वं सुदोधनययं नृप ॥ ३२ ॥
 वत्तु गीतृयमाङ्गेण मुनिभिः समुदाहृतम् । पुराणं हिमवत्पृष्ठे
 तस्मै निगदतः शृणु ॥ ३३ ॥ बावहस्य भवेत्तुष्टिस्तेजोवीर्यपरा-
 क्रमैः । प्रभावः सन्नतिर्ज्यैश्च कृष्णो तच्चिगुण्यं विभो ॥ ३४ ॥ कः
 शक्नोत्यन्वया कर्तुं तद्यदि स्थातया शृणु । यत्र कृष्णो हि भग-
 वांस्तत्र पुष्टिरनुत्तमा ॥ ३५ ॥ वयस्त्विहात्म्यमतवः परतन्माः
 सुविहवाः । ज्ञानपूर्वं प्रपन्नाः को नृत्योः पन्थानमव्ययम् ॥ ३६ ॥
 भवार्थाप्यार्कवपरः पूर्वं कृत्य प्रतिश्रयम् । राजवृत्तं न ज्ञानते
 प्रतिप्रापाकने रतः ॥ ३७ ॥ तथैवात्मययं कोके राजेकं बह्व-
 मय्यसौ । न हि प्रतिप्रा वा दत्ता तां प्रज्ञातुमस्मिन् ॥ ३८ ॥

कालेन च नः सर्वे निहतो रक्षन्महेनि । ननु कालेन च नः
 कालो हि परमेश्वरः ॥ ३८ ॥ न हि कालेन कालकः कृतः
 क्रोडितुमर्हसि । कालो लोहितरक्ताक्षः कृष्णो हस्तधरो हस्तिः
 ॥ ३९ ॥ तस्मात् कुन्तीसुत प्रतीक्षेह धीक्षितुमर्हसि । व्यथित-
 मनुर्नित्यं कं भव कौरवगन्दन ॥ ४० ॥ माधवस्यास्य माहात्म्यं
 कृतं वत् कथितं मया । तदेव तावत् पथ्याप्तं सज्जनस्य निद-
 र्शनम् ॥ ४१ ॥ व्यासस्य वचनं श्रुत्वा नारदस्य च धीमतः । स्व-
 चैव महाराज, कृष्णस्यार्हतमस्य वै ॥ ४२ ॥ प्रभाववर्तिपूगस्य
 कथितः सुमहान् मया । महेश्वरस्य सम्पादं यैलपुत्राय भारत
 ॥ ४३ ॥ धारयिष्यति यच्चैनं महापुरुषसम्भवम् । शृणुवात् कबचे-
 द्राक्षन् स वै येष्टो लभेत् परम् ॥ ४४ ॥ भवितारय तस्याच सर्वे
 कामा यथेष्टिताः । प्रेत्य स्वर्गं च भवते नरो नास्म्यत्र सेषयः ॥ ४५ ॥
 न्यायः सेवोऽभिकामेन प्रतिपत्तुं जनार्दनः । एष एवाक्षयी विप्रैः
 स्तुतो राजन् जनार्दनः ॥ ४६ ॥ महेश्वरमुजोत्पृष्टा धी च
 धर्मगुणाः कृताः । ते त्वया मनसा धार्याः कुरुराज दिवानिगम्
 ॥ ४७ ॥ एवं ते वर्तमानस्य सम्यग्दृष्टधरस्य च । प्रजापालन-
 दक्षस्य स्वर्गलोको भविष्यति ॥ ४८ ॥ धर्मिणापि सदा राजन्
 प्रज्ञा रक्षितुमर्हसि । यस्तस्य विपुलो दण्डः सम्यग्धर्मः स
 लोकाग्रते ॥ ४९ ॥ स एष कथितो राजन् मया सज्जनवर्णिधौ ।
 महारक्षीमया सार्धं सम्पादो धर्मसंहितः ॥ ५० ॥ श्रुत्वा वा
 श्रोतुकामो वाप्यर्षेष्टदुषभञ्जम् । विदुर्द्वेनेह भावेन स रक्षे-
 द्भूतिमात्मनः ॥ ५१ ॥ एष तस्यानवद्यस्य नारदस्य महात्मनः ।
 सन्देशो दिवपूजायं तन्तया कुरु पाण्डव ॥ ५२ ॥ एतद्व्यहृतं
 कृतं पुण्ये हिमवति प्रभो । वासुदेवस्य कीर्त्तेः स्थाणोश्चैव स्तुभा-
 वजम् ॥ ५३ ॥ दण्डवत्सहस्राणि वदर्थानिष प्राश्रितः । तपवचार्-
 विपुलं स ह गाण्डीवधन्वना ॥ ५४ ॥ त्रियुगौ पुण्डरीकाक्षो वासुदेव-

वनज्यौ । विदितौ नारदादितौ मय आवाच पार्थिव ॥ १६ ॥ वाच
एव महाबाहूश्चकार कर्म महत् । कंठस्य पण्डितोकाद्यो ज्ञाति-
व्याणार्थकारणात् ॥ ५० ॥ कर्मणामस्य कौन्तेय नास्ति संख्यातु-
मुक्तये । शाश्वतस्य पुराणस्य पुरुषस्य युधिष्ठिर ॥ ५८ ॥ ध्रुवं श्रेयः
परं तात भविष्यति तवोत्तमम् । वक्ष्ये ते पुरुषव्याघ्रः सखा चाबं
जनार्दनः ॥ ५९ ॥ दुर्योधनस्तु योनाभिं प्रेत्य लोकैःपि दुर्मतिम् ।
वतकृते पृथिवी सर्वा विनष्टा सह्यद्विषा ॥ ६० ॥ दुर्योधनापराधेन
कर्मस्य प्रकृतेस्तथा । दृष्ट्वा मनसस्तुर्घातां क्रूरवो निधनं गताः ॥ ६१ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवं सन्नायमाणो तु गात्रेभ्यः पुरुषप्रेम्भे ।
तूष्णीं बभूव कीरव्यो मध्ये तिष्ठान् महात्मनाम् ॥ ६२ ॥ तच्छ्रुत्वा
विस्मयं जन्मधृतराष्ट्रादपि नृपाः । सम्पूज्य मनसा कृशां सर्वे
प्राञ्जल्योऽभवत् ॥ ६३ ॥ ऋषयर्थापि ते सर्वे नारदप्रमुखास्तदा ।
प्रतिगृह्याभ्यनन्दन्त तडाक्यं प्रतिपूज्य च ॥ ६४ ॥ इत्येतद्विस्मयं
सर्वैः पाण्डवो भ्रातृभिः सह । द्रुपदान् सुमहायय्यं पुरुषं भीष्मा-
नुशासनम् ॥ ६५ ॥ युधिष्ठिरस्तु गात्रेभ्यः प्रियान्तं भूरिदर्शितम् ।
पुनरेव महावृद्धिं पथ्यपुच्छन्न्हीयति ॥ ६६ ॥

इत्यनुष्मानपर्वणि आनुष्मानिकपर्वणि दानधर्म उवा-
च ॥ १४८ ॥

वैशम्पायन उवाच । श्रुत्वा धर्मानपेक्षिण पातनानि च सर्वशः ।
युधिष्ठिरः शान्तनवं पुनरेवाभ्यधापत ॥ १ ॥

युधिष्ठिर उवाच । किमेकं देवतं लोके जिह्वाश्रेयं परा-
यणम् । कं स्तुजन्तः कर्मचिन्तः प्राप्नुयुर्मानसाः शुभम् ॥ २ ॥ की-
र्धर्मः सर्वधर्माणां भवतः परमो मतः । किं जपन् मुच्यते जन्तु-
र्जीवसंसारबन्धनात् ॥ ३ ॥

भीम उवाच । जगत्प्रभुं देवदेवमनां परमेश्वरम् । स्तुव-
नामयश्चक्षुषः पुरुषः सततोत्थितः ॥ ४ ॥ तमेवाभ्यर्चयन्निशं मत्तया
• पुद्गलमव्ययम् । ध्यात्वा स्तुवन्मह्यं च यजमानस्तमेव च ॥ ५ ॥ अना-
दिनिधनं विष्णुं सर्वलोकमहेन्द्रम् । लोकान्यहं स्तुवन्निशं
सर्वदुःखातिगो भवेत् ॥ ६ ॥ ब्रह्मण्य सर्वधर्माश्च लोकानां श्रीनि-
बन्धनम् । लोकनाथं महद्भूतं सर्वभूतभवेन्द्रम् ॥ ७ ॥ एष मे
सर्वधर्माणां धर्मोऽधिकतमो मतः । यद्ब्रह्मः पुण्डरीकाक्षं स्तुवै-
रर्चयेत्परः सदा ॥ ८ ॥ परमं धी महत्तेजः परमं धी महत्तपः ।
परमं धी महद्बुद्धिः परमं यः परायणम् ॥ ९ ॥ परितोषां
परितं धी महत्तानाह महत्तनम् । देवतं देवतानाह भूतानां धी-
ऽव्ययः पिता ॥ १० ॥ यतः सर्वाणि भूतानि भवन्त्यादियुगागमे ।
ब्रह्मिणं प्रलयं यान्ति एतरेव युगस्य ॥ ११ ॥ तस्य लोकप्रधा-
नस्य जगन्नाथस्य भूपते । विशीर्षाम महत्तमं मे शृणु पाप-
भयाग्रहम् ॥ १२ ॥ यानि नामानि लोणानि त्रिव्यानि महा-
त्मनः । ऋषिभिः परिगीतानि तानि वक्ष्यामि भूतये ॥ १३ ॥
यो विष्णुं दिशुर्वपट्कारो भूतभव्यभयप्रभः । भूतजुहूतभङ्गावो
भूतात्मा भूतभावनः ॥ १४ ॥ पूताद्या परमात्मा च मुक्तानां
परमा गतिः । अथ यः पुरुषः साक्षी शैलशोऽम्बर एव च ॥ १५ ॥
योगो योगविदां नेता प्रधानपुरुषिन्द्रः । नार मंहारः श्रीमान्
केशवः पुरुषोत्तमः ॥ १६ ॥ सर्वः परीः पिरः स्वात्मभूतः निर्दिष्ट-
इव्ययः । सर्वतो भावनो भर्ता प्रभवः प्रभुरीश्वरः ॥ १७ ॥ स्वयम्भुः
शम्भुरादित्यः पुष्कराक्षो महास्त्रजः । अनादिनिधनो धाता
विधाता धातुरुत्तमः ॥ १८ ॥ अग्रजो हृषीकेशः पद्मनाभोऽम्बर-
प्रभुः । विष्णुर्धर्मा मनुस्त्वष्टा स्वविष्ठः स्वपिरो ध्रुवः ॥ १९ ॥
अथाहः आश्रितः कृणो लोहितः सः प्रतर्दनः । प्रभूतजिह्व-
काश्च पवित्रं महत्तमं परम् ॥ २० ॥ ईमानः प्राणः नाथो एन्द्रः

अष्टः प्रजापतिः । हिरण्यगर्भो भूगर्भो माधवी मधुसूदनः ॥ २१ ॥
 ईश्वरो विक्रमो धन्वी मेधावी विक्रमः क्रमः । धनुस्सो दुरा-
 धर्षः कृतश्च कृतिरात्मवान् ॥ २२ ॥ सुरेशः परश्च धर्मो विश्व-
 देताः प्रजाभवः । अष्टः सव्यत्तरो व्यासः प्रत्ययः सर्वदर्शनः ॥ २३ ॥
 अजः सर्वेश्वरः सिद्धिः सिद्धः सर्वादिस्थितः । वृषाकपिरनेवात्मा
 सर्वधीराविनिर्मुक्तः ॥ २४ ॥ तत्सर्वसुधनाः सत्यः समात्मा सन्मित्रः
 समः । अमोघः पुण्डरीकाक्षो वृषकर्मा वृषाकृतिः ॥ २५ ॥ रक्षो
 बहधिरा बभ्रुर्विश्वधीनिः शुचियवाः । अमृतः आश्रितः स्वाशु-
 र्वरावोहा महातपाः ॥ २६ ॥ सर्वगः सर्वविद्वानुर्विष्यक्सेनो
 जनाईनः । वेदो वेदविद्वान्नो वेदाहो वेदवित् कविः ॥ २७ ॥
 लोकाध्यक्षः सुराध्यक्षो धर्माध्यक्षः कृताकृतः । चतुरात्मा चतु-
 र्व्यूहयतुर्होत्रयतुर्भुजः ॥ २८ ॥ आजिष्णुर्भोजनं भोक्ता सविष्णु-
 र्जगदादिजः । अनघो विजयी जेता विश्वधीनिः पुनर्वसुः ॥ २९ ॥
 चमेन्द्रो वामनः प्राशुरमोघः शुचिरुज्जितः । अतीन्द्रः संपृष्टः
 रगो हतात्मा नियमो दमः ॥ ३० ॥ वेद्यो वैद्यः सहा धीमो वीरहा
 माधवो मधुः । अतीन्द्रियो महामाधी महोत्साहो महाबलः
 ॥ ३१ ॥ महाबुद्धिर्महावीर्यो महाशक्तिर्महाद्युतिः । अनिरुद्ध-
 वपुः श्रीमाननेवात्मा महादिष्टकः ॥ ३२ ॥ महेश्वाखो महोमर्ता
 श्रीनिवासः सतां गतिः । अनिरुद्धः सुरानन्दो गीविन्दो गोविदा-
 यतिः ॥ ३३ ॥ मरीचिर्दमनो जंघः सपत्नो भुजगीतमः । हिरण्य-
 नामः सुतपाः पद्मेनामः प्रजापतिः ॥ ३४ ॥ अष्टयुः सर्वहृक्
 चिह्नः सन्नाता सन्निभान् स्थिरः । अजो दुर्मोघेणः शास्ता विमु-
 तात्मा सुरारिहा ॥ ३५ ॥ गुरुर्गुरुतमो जाम सत्यः सत्यपराक्रमः ।
 निमिषोऽनिमिषः सखी वायस्यतिद्वारधीः ॥ ३६ ॥ अश्वत्थी-
 र्यामण्योऽश्विमात्राया नृता समीरणः । सन्तस्रस्रुर्वा विश्वात्मा
 स्रजसाश्च स्रजसपान् ॥ ३७ ॥ धावर्त्तनो निवृत्तात्मा संवृतः सं-

प्रतर्हीनः । अक्षः अन्वर्तको वज्रिरनिखो वरखीवरः ॥ ३८ ॥
 सुप्रवाहः प्रसन्नात्मा विश्वहृक् विश्वभुग्निभुः । सत्कर्ता सत्कृतः
 वायुर्वाङ्मूर्तगारावणो नरः ॥ ३९ ॥ असंख्येयीऽप्रमेयात्मा विधिष्टः
 विष्टहृन्नुचिः । सिद्धार्थः सिद्धसङ्कल्पः सिद्धिहृः सिद्धिसाधनः ॥ ४० ॥
 वृषाक्षी वृषभो विश्वपृथ्वीपर्वो वृषोदरः । वर्द्धनो वर्द्धमानश्च विविक्तः
 मुक्तिरागरः ॥ ४१ ॥ सुभुजो दुर्द्धरो वाम्नी महेंद्रो वसुदो वसुः ।
 नैऋत्यो वृहद्रूपः शिपिविष्टः प्रकाशनः ॥ ४२ ॥ शीतलोको
 द्युतिवरः प्रकाशात्मा प्रतापवान् । ऋतुः स्रष्टाक्षरो मन्त्रसन्दांशु-
 र्भास्करद्युतिः ॥ ४३ ॥ अक्षनांशुह्रस्वो भागुः शशविन्दुः सुरेश्वरः ।
 शीघ्रं जगतः सेतुः सत्यधर्मः पराक्रमः ॥ ४४ ॥ भूतभव्यमव-
 खातः पवनः पावनोऽनलः । कामहा कामहृत् कान्तः कामः
 कामप्रदः प्रभुः ॥ ४५ ॥ युगादिहृदयुगावर्त्ती नैकमायो महा-
 यनः । अदृष्टोऽव्यक्तकथ्य सहस्रजिर्नन्तजित् ॥ ४६ ॥ इष्टो
 विधिष्टः शिष्टेष्टः शिखण्डी नङ्गपो वृषः । शोधहा शोधहृत् कर्ता
 विश्वबाह्मर्षीधरः ॥ ४७ ॥ अच्युतः प्रथितः प्राणः प्राणदो
 वीरवानुजः । अपानिधिरधिष्ठानमप्रमत्तः प्रतिष्ठितः ॥ ४८ ॥
 स्कन्दः स्कन्दधरो धूर्वो वरदो वायुवाहनः । वासुदेवो वृहद्भानु-
 रादिदेवः पुरन्दरः ॥ ४९ ॥ अशोकस्तारशस्तारः शूरः श्रीरि-
 ङ्गेश्वरः । अनुशूलः यतावर्त्तः पद्मी पद्मनिभेक्षणः ॥ ५० ॥
 पद्मनाभोऽरविन्दारः पद्मगर्भः शरीरभृत् । महर्षिरिदो वृक्षात्मा
 महाशो गवदध्वजः ॥ ५१ ॥ अतुलः शरभो भीमः समवशो
 हविर्हरिः । सर्वलक्षणलक्षणो लक्ष्मीवान् समितिज्जक ॥ ५२ ॥
 विश्वरो रोहितो भागी वैतुर्भाभीदरः सहः । महोदरो महा-
 भागी वेगवानमिताशनः ॥ ५३ ॥ उद्धवः श्रीमणो देवः श्रीगर्भः
 परवेश्वरः । करणं कारणं कर्ता विकर्ता गहनो शुभः ॥ ५४ ॥
 व्यवसाही व्यवस्थानः संस्थानः स्थानदो ध्रुवः । पराधिः परव-

सृष्टस्तृष्टः पुष्टः शुभेक्षणः ॥ ५५ ॥ रामो विरामो विरजो मार्गो
 नेयो नयोऽनयः । वीरः प्रक्षिप्ततां कोष्ठो धर्मो धर्मविदुत्तमः
 ॥ ५६ ॥ वैकुण्ठः पुरुषः प्राणः प्राणदः प्रणवः पृथुः । चिरञ्ज-
 गमः घत्प्रो व्याप्तो पादुरधोऽञ्जः ॥ ५७ ॥ ऋतुः सुदर्शनः काशः
 परमेष्ठो परब्रह्मः । उग्रः सम्यक्त्वरो दक्षो विद्याभो विश्व-
 दक्षिणः ॥ ५८ ॥ विस्तारः स्वावरः स्वाणुः प्रमाणं वीजमव्ययम् ।
 अयोऽनयो महाकोपो महाभोगो महाधनः ॥ ५९ ॥ अग्निविंशः
 स्वविष्टो भूर्देव्यपो महामखः । नक्षत्रनेमिर्नक्षत्री सनः धामः
 समीहनः ॥ ६० ॥ यज्ञः ऋजो महेन्द्र्यश्च क्रतुः सर्वं यतां गतिः ।
 सर्वदर्शी विमुक्तात्मा सर्वज्ञो ज्ञानमुत्तमम् ॥ ६१ ॥ सुव्रतः सुमुखः
 सुहृदः सुधोपः सुखदः सुहृत् । मनोजरो जितक्रोधो वीरबाहु-
 विदारणः ॥ ६२ ॥ स्वापुनः स्वयो व्यापी नैकात्मा नैककर्मकृत् ।
 वत्सरो वत्सला वत्सी रत्नगर्भो घनेश्वरः ॥ ६३ ॥ धर्मशुभं धर्म-
 कृद्गर्भो सदसत् परमेश्वरम् । अविद्याता सहस्रांगुर्विधाता कृत-
 लक्षणः ॥ ६४ ॥ गभस्तिनेमिः सख्यस्वः सिंहो भूतमहेश्वरः ।
 आदिदेवो महादेवो देवेणो देवभद्रगुरुः ॥ ६५ ॥ सत्ता गो-
 पतिर्गोप्ता ज्ञानगम्यः पुरातनः । शरीरभूतमहोक्ता कपोल्ली-
 भूरिर्दक्षिणः ॥ ६६ ॥ सोमपोऽमृतपः सोमः परुजित् परुषोत्तमः ।
 विजयो जयः सत्यसन्धो द्वापार्चः साधतां पतिः ॥ ६७ ॥ जीवो
 विनयिता साक्षी मुकुन्दोऽमितविक्रमः । अश्वोनिधिरनन्तात्मा
 महोदधिप्रयोऽन्ताकः ॥ ६८ ॥ यज्ञो महाहंः स्वाभाषो जिता-
 मित्रः प्रमोदनः । ज्ञानन्दो मन्दनो मन्दः सत्यधर्मा त्रिविक्रमः
 ॥ ६९ ॥ महर्षिः कपिलाचार्यः कृतज्ञो नेदिनीपतिः । त्रिपद्-
 स्त्रिदशाधरो महामृगः कृतान्तकृत् ॥ ७० ॥ महावराहो
 गोविन्दः सुषेणः कनकाङ्गही । शुद्धो गभीरो गम्भीरो गुप्तधन्वा-
 गदाधरः ॥ ७१ ॥ वेधाः स्वाज्ञो जितः कृणो हृदः महर्षणे

इत्युतः । वरुणो वारुणो वृक्षः पुष्कराक्षो महामनाः ॥ ७२ ॥
 भगवान् भगवा नन्दो वनमालो हलायुधः । आदित्यो ज्योति-
 रादित्यः सविष्णुर्गतिचक्षुः ॥ ७३ ॥ सुधन्वा खड्गपरशुर्हार्दो
 द्रविणप्रदः । इन्द्रसूक्तं सर्वदृग् व्याको वातस्यतिरथीनिजः ॥ ७४ ॥
 त्रिसामा सामगः साम निर्माणं भेषजं भिषक् । संन्यासहन्तुमः
 घान्तो निष्ठा घान्तिपरायणः ॥ ७५ ॥ शुभाङ्गः घान्तिर्ऋष्टो
 कुमुदः कुवलेययः । गोहृते गोपतिर्गोपा वृषभाक्षो वृषप्रिवः
 अनिवर्त्तो निवृत्तात्मा संक्षेपा समहन्तुवः । यौवत्सवचा
 यौवाचः यौपतिः यौमताम्वरः ॥ ७७ ॥ यौदः यौधः यौनिवासः
 यौनिधिः यौविभावनः । यौधरः यौकरः यैयः यौमाहोक्-
 तवाचयः ॥ ७८ ॥ स्वस्रः स्वङ्गः घनानन्दो नन्दिर्योनिर्गणेश्वरः ।
 विजितात्मा विधेवात्मा सत्कीर्तिर्मित्तसंशयः ॥ ७९ ॥ सदीर्घः
 सर्वतश्चक्षुरणीयः पाश्र्वतः स्थिरः । भूयधी भूयणो भूतिर्वियोकः
 लोकनाथनः ॥ ८० ॥ अक्षिष्मानश्चितः कुक्षो विशुद्धात्मा विधी-
 चनः । अनिरुद्धोऽप्रतिरवः प्रद्युम्नोऽमितविक्रमः ॥ ८१ ॥ काश-
 नेमिनिष्ठा वीरः यौरिः शूरजनेश्वरः । त्रिलोकात्मा त्रिलोकेशः
 कैयवः कैयवा हरिः ॥ ८२ ॥ कामदेवः कामपासः कामी कान्तः
 कृताननः । अनिर्हृत्स्वपरिणुर्वीरोऽनन्तो धनञ्जयः ॥ ८३ ॥
 ब्रह्मस्थो ब्रह्मरुद्रब्रह्मा ब्रह्म ब्रह्मविवर्धनः । ब्रह्मविद्ब्राह्मणो
 ब्रह्मो ब्रह्मघ्नो ब्राह्मणप्रिवः ॥ ८४ ॥ महाक्रमो महाकर्मा महा-
 तेजा महोरगः । महाक्रतुर्महायुक्ता महायज्ञो महाहविः ॥ ८५ ॥
 सत्यः सत्यप्रियः स्तोत्रं स्तुतिः स्तोता सत्यप्रिवः । पूर्यः पूरयिता
 पुण्यः पुण्यकीर्तिरनामयः ॥ ८६ ॥ मनोजवस्तीर्थकरो वसुरेता
 वसुमन्त्रः । वसुप्रदो वासुदेवो वसुर्वसुमना हविः ॥ ८७ ॥ सप्रतिः
 सत्कृतिः सत्ता सद्भूतिः सत्परायणः । शूरसेनो वदुषेष्ठः सवि-
 वाकः सुवामुनः ॥ ८८ ॥ भूतोवाको वासुदेवः सर्वासुनिष्ठधीऽननः ।

हर्षहा हर्षदो हर्षो दुर्हरोऽबाधराजिनः ॥ ८८ ॥ विश्वभूति-
 र्महाभूतिर्हीमन्भीरभूतिमान् । अनेकभूतिरव्यक्तः सतभूतिः
 सतामनः ॥ ८९ ॥ एको नैकः सवः कः किं सतत्पद्ममुत्तमम् ।
 लोकवन्धुलोकनाथो माधवो भक्तवत्सलः ॥ ९० ॥ सुवर्णवर्णो
 हेमाङ्गो वराङ्गचन्दनाङ्गरी । विरहा विषमः शून्यो वृताघी-
 रचक्षुःशङ्खः ॥ ९१ ॥ समानी मानदो मान्धो लोकलामो त्रिलोक-
 हृक् । सुमेधा मेघजो धन्यः सत्यमेधा धराधरः ॥ ९२ ॥ तेजो
 हवी द्युतिधरः सर्वधास्त्रधृताम्बरः । प्रशङ्को नियहो जघोऽनेक-
 मङ्गो गदाप्रभः ॥ ९३ ॥ सतुर्मूर्तिसतुर्बाहुसतुर्द्व्युहसतुर्गतिः ।
 सतुराजो सतुर्भावसतुर्वेदविदिकपात् ॥ ९४ ॥ समावर्तो निवृ-
 त्तात्मा दुर्जयो दुरतिप्रमः । दुर्लभो दुर्गमो दुर्गो दुरावाधो
 दुरारिहा ॥ ९५ ॥ शुभाङ्गो लोकधारकः सतनुस्तनुवर्धनः ।
 इन्द्रकर्मा महाकर्मा कृतकर्मा कृतागमः ॥ ९६ ॥ उद्धवः सुन्दरः
 सुन्दो रत्ननाभः सुलोचनः । चको वाजधनः मङ्गो जवन्तः सर्व-
 विजयी ॥ ९७ ॥ सुवर्णविन्दुरघोष्यः सर्ववागीश्वरेश्वरः । महा-
 हृदो महागर्तो महाभूतो महानिधिः ॥ ९८ ॥ कुमुदः कुन्दरः
 कुन्दः पञ्चम्यः पवनोऽनिलः । पद्मतापोऽस्यतपुः सर्वज्ञः सर्वती-
 मुखः ॥ ९९ ॥ सुखमः सुव्रतः सिद्धः स्रुजिच्छ्रुतापनः । न्यस्यो-
 षोऽनुचरोऽश्वत्थानूरान्धनिसूदनः ॥ १०० ॥ वज्रजाहिः कप्त-
 जिह्वः सप्तैवाः सप्तबाहनः । समूर्तिरनघोऽचिन्तो भवहृद्भव-
 नाशनः ॥ १०१ ॥ सप्तर्षेयः कृपः स्यूतो गुणभक्तिगुणो महान् ।
 सङ्गतः सङ्गतः स्याद्यः प्राणधो वंशवर्धनः ॥ १०२ ॥ नारदः
 कश्चित्प्रीतो गोपी पीपीयः सर्वकामरः । धाम्न्यः धनयः क्षानः
 क्षण्यो वायुवाहनः ॥ १०३ ॥ समुर्वरो समुर्वरो दण्डो दम्बिता-
 दम्बः । अपराजितः सर्वसहो निवृत्ता निवर्तो जयः ॥ १०४ ॥
 शैलवान् शालिकः सत्यः सत्यवर्त्मपराधनः । अभिप्रायः पिबोः

शीर्षः प्रियव्रत प्रीतिवर्धनः ॥१०३॥ विद्यायसगतिर्योतिः सुबुद्धि-
 र्ज्ञानभुम्बुः । रविर्विरोचनः सूर्यः सविता रविकोचनः ॥१०४॥
 यमन्तो हृतभुङ्क्तेऽन्ता सुखदा नैकजोऽग्रजः । अनिर्विघ्नः सदा-
 वर्णी लोकाधिष्ठानमद्भुतः ॥१०५॥ सनात् सनातनतमः कपिलः
 कपिरज्यवः । स्वस्तिदः स्वस्तिव्रत स्वस्ति स्वस्तिभुक् स्वस्तिरक्षिणः
 ॥१०६॥ शरीरः कुण्डली चक्री विक्रम्यूर्जितपावनः । शब्दा-
 तिनः शब्दवहः मिथिरः सर्वरीकरः ॥१०७॥ शक्रूरः प्रियकी दक्षो
 दक्षिणः क्षमिणांश्वरः । विदुस्तमो वीतभयः पुण्यवचनाकीर्तनः
 ॥१०८॥ उत्तारणो दुष्कृतिहा पुण्यो दुःखप्रणाशनः । वीरहा
 रक्षणः शान्तो जीवनः पर्यवस्थितः ॥१०९॥ यमस्तत्रपोऽनन्त-
 लोर्जितमन्युर्भवापहः । चतुरस्रो गभीरात्मा विदिमो व्यादिमो
 दिग्मः ॥११०॥ यमादिर्भूर्भुवो लक्ष्मीः सुवीरो रुचिराक्षः । जनमे
 जनजन्मादिर्भो भौमपराक्रमः ॥१११॥ व्याधारनिक्षयी धाता
 पुण्यदायः प्रजागरः । ऊर्ध्वगः सत्यवाचारः प्राणदः प्रणवः पथः
 ॥११२॥ प्रमाणं प्राणनिक्षयः प्राणव्रत प्राणजीवनः । तत्त्वं तत्त्व-
 विदेकात्मा ज्ञानमन्युर्जरातिगः ॥११३॥ भूर्भुवः स्वस्तस्वस्तारः
 सविता प्रपितामहः । बभ्रो यज्ञपतिर्यज्वा यज्ञाज्ञो यज्ञवाहनः
 ॥११४॥ बभ्रमद्यज्ञकृद्यज्ञी यज्ञभुङ्क्ते यज्ञसाधनः । यज्ञान्तकृद्यज्ञ-
 युञ्जन्मन्त्रमाह एव च ॥११५॥ शालयीनिः स्ववं जाती वैश्वानः
 कामगायनः । देवकीनन्दनः स्रष्टा क्षितीयः पापनाशनः ॥११६॥
 शङ्खध्वजन्दकी चक्री शार्ङ्गधन्वा गदाधरः । रबाङ्गपाणिरक्षोभ्यः
 सर्वप्रहरणायुधः ॥११७॥ शो नमः । इतीदं कीर्तनीयस्य कैशवस्य
 महात्मनः । नाम्नां सहस्रं दिव्यानामपेक्षिण प्रकीर्तितम् ॥११८॥
 च इहं शृणुयादित्यं यथापि परिकीर्तयेत् । नाशुभं प्राप्नुवात्
 किञ्चित् शोऽसुखे च मानवः ॥११९॥ वंशस्तर्गा ब्राह्मणः स्वात्
 सन्निधिं प्रियवी भवेत् । वैश्यो धनद्वहः स्यात् शूद्रः सुख-

मवाप्रयात् ॥ १२३ ॥ धर्माधी प्राप्नुवावर्त्तमानधीर्वाचनान्-
 यात् । कामानयाप्रयात् कामी प्रजाधी वाप्रयात् प्रजाः ॥ १२४ ॥
 भक्तिमान् व सदात्याय शुचिस्तद्व्रतमाननः । वदन् वासुदेवस्य
 नात्मानमेतत् प्रकीर्तयेत् ॥ १२५ ॥ यद्यः प्राप्नोति विपक्षं ज्ञाति-
 प्राधान्यमेव च । यद्यस्मां यियमाप्नोति तेषः प्राप्नोत्यनुजनम् ॥ १२६ ॥
 न भयं कचिदाप्नोति वीर्यं तेजस्य विन्दत । भयत्यरोगी क्षुति-
 मान् बलस्यपगुणास्वितः ॥ १२७ ॥ रोगार्तो मन्थते रोगात्
 ब्रह्मो मन्थेत बन्धनान् । भयान्मन्थेत भीतस्तु मन्थेतपञ्च पापदः
 ॥ १२८ ॥ दुर्गाम्यनितरस्य शु पुरुषः पुरुषोत्तमम् । स्तुतव्यम-
 सहज्येण निजं भक्तिममन्वितः ॥ १२९ ॥ वासुदेवाद्यपि मत्तर्तो
 वासुदेवपरायणः । सर्वपापविशुद्धात्मा चाति ब्रह्मघनाननम् ॥ १३० ॥
 न वासुदेवभक्तानानसुमं शिष्ये कश्चित् । जन्ममृगाराध्याधि-
 मयं नायपजायते ॥ १३१ ॥ इमं स्तुतमधीयानः ब्रह्मभक्तिसम-
 न्वितः । युज्येतात्मसु वृत्तान्तिष्वीदृते कृति कीर्तिभिः ॥ १३२ ॥
 न क्रोधो न दमात्सर्ध्यं न लोभो नाशुभामतिः । भवन्ति कल-
 पुष्यानां भक्तानां पुरुषोत्तमे ॥ १३३ ॥ द्यौः सचन्द्रार्कमण्डलाश्च
 दिव्यो भूमिहोराधिः । वासुदेवस्य वीर्येण विभूतानि महात्मनः
 ॥ १३४ ॥ मसुरासुरगन्धर्वं मयदीरगराजसम् । तगदये वर्ततीर्द
 कशस्य सचराचरम् ॥ १३५ ॥ इन्द्रियाणि मनो बुद्धिः सर्वं
 तेजो बलं वृत्तिः वासुदेवात्मकान्दाहः खेवं दीरघ एव च ॥ १३६ ॥
 सर्वांगनानामाचार प्रयनः परिकल्पयते । आचारः प्रभवेन धर्मो
 धर्मस्य प्रभुरच्यतः ॥ १३७ ॥ ऋषयः पितरो देवा महाभूतानि
 क्षातवः । पद्ममाज्जमघ्निर्दं जगत्कारायणोद्भवं ॥ १३८ ॥ शैवी
 ज्ञानं तथा साङ्ख्यं विद्याः शिल्पादिकर्म च । विशः शास्त्राणि
 विज्ञानमेतत् सर्वं जगद्भितात् ॥ १३९ ॥ एको विष्णुर्मेव हूतं
 पञ्चमभूतान्यनेकम् । कौलीकान् व्याप्य भूतामा भुङ्क्ते विश्व-

मुनयः ॥ १४० ॥ इमं स्तवं नगवती विष्णोर्वादिन कीर्तितम् ।
पठेद्य इच्छेत् पुण्यः श्रेयः प्राप्तुं सुखानि च ॥ १४१ ॥ विष्णोश्चर-
नस्यैव जगतः प्रभवोऽप्यवन् । भवन्ति च पुष्कराक्षं न ते वाग्धि-
परामवन् ॥ १४२ ॥

इत्यनुशासनपर्वणि आनुशासनिकपर्वणि नानधर्म विष्णो-
र्द्विव्यवहसनामकवने जनपद्वाचनधिकप्रतीत्यायः ॥ १४८ ॥

पुष्टिष्ठिर उवाच । पितामह महाप्राज्ञ सर्वशास्त्रविद्यारत् ।
किं कथं जपती नित्यं भवेद्धर्मफलं नरत् ॥ १ ॥ प्रख्याने वा
प्रवेशे वा प्रवृत्ते वापि कर्मणि । दैवे वा यादृक्काले वा किं कथं
कर्मसाधनम् ॥ २ ॥ यान्तिकं यो ह्येकं रक्षां यजुषं भयनाशनम् ।
कथं बहुब्रह्मममिनं तद्वद्वान् वक्तुमर्हति ॥ ३ ॥

भीष्म उवाच । व्यासप्रोक्तमिमं मन्त्रं शृणुष्वैकमना नृप ।
सावित्र्या विहितं दिव्यं सद्यः पापविमोचनम् ॥ ४ ॥ शृणु भस्व-
विधिं कृत्स्नं प्रोच्यमानं मयानघ । यं श्रुत्वा पाण्डवोऽपि सर्वपापैः
ब्रमुष्यते ॥ ५ ॥ रात्रावहनि धर्मज्ञ जपन् पापिने क्षिप्यते ।
ततोऽहं संप्रवक्ष्यामि शृणुष्वैकमना नृप ॥ ६ ॥ आयुष्मान् भवति
चैव यं श्रुत्वा पाण्डवात्मज । पुरुषस्तु सुविद्वान् प्रेत्य वैवर्च-
नोऽस्ति ॥ ७ ॥ समेतं कृतं राजन् पुरा राजप्रेतसमैः । सव-
र्णैरपैर्विहितं मत्प्रव्रतपरायणे ॥ ८ ॥ इदमाद्रिकमव्ययं कुरेद्वि-
निवर्तैः कदा । सप्रेभरतशार्दूल प्राप्यते यौरनुत्तमा ॥ ९ ॥ नमो
वशिष्ठाय महाव्रताय पराशरं वेदनिधिं प्रणम्य । नमोऽस्त्रव-
न्माह नक्षत्रनाय नमोऽस्तु विद्येभ्य इहाद्येभ्यः ॥ १० ॥ नमो-
ऽस्तु विद्येः परमं परेषां दिवेषु दिवं वरदं वरायाम् । सहस्र-
मोर्गाय नमः शिवाय सप्तसनामाय जगद्देवाय ॥ ११ ॥ पञ्चैक-

माद्विप्रः विनाकी चापराजितः । अतश्च पिङ्गवस्य त्राय्यवस्य
 महेश्वरः ॥ १२ ॥ हृषीकेशश्च शम्भुश्च चवर्गोऽखिलेश्वरस्तथा ।
 एकादशैते प्रविता रुद्रास्त्रिभुवनेश्वराः । अतमेतत् समान्तात्
 अतश्च महात्मनाम् ॥ १३ ॥ चण्डो भगव मित्रश्च वसुश्च जल-
 श्वरः । तथा धातार्यमा चैव जवन्तो भास्करस्तथा ॥ १४ ॥ अष्टौ
 पूषा तथैवेन्द्रो दाक्षो विष्णुश्च्यते । इत्येते दाक्ष्यादित्याः काश-
 ष्या इति श्रुतिः ॥ १५ ॥ ध्रुवो ध्रुवश्च सोमश्च सावित्रीऽश्विनौ-
 ऽनशः । प्रत्युषश्च प्रभावश्च वासवोऽष्टौ प्रकीर्तिताः ॥ १६ ॥ ना-
 सत्यश्चापि दक्षश्च कृतो दाक्षश्चिनावपि । मार्तण्डस्यात्मजावेतो
 संधानामाविर्निर्गतौ ॥ १७ ॥ अतः परं प्रवक्ष्यामि लोकानां कर्म-
 साक्षिणः । अपि यशस्य वेत्तारो दत्तस्य सुदत्तस्य च ॥ १८ ॥
 अदृश्यन् सर्वभूतेषु पश्यन्ति त्रिदशेश्वराः । शुभाशुभानि सर्वाणि
 मृत्युः कालश्च सर्वयः ॥ १९ ॥ विश्वेदेवाः पिङ्गवणा मूर्तिमन्त-
 स्तपोधनाः । मुनयश्चैव सिद्धाश्च तपोमोक्षपरायणाः ॥ २० ॥
 शुचिजिताः कीर्तयतां प्रवच्छन्ति शुभं कृणाम् । प्रजापतिहता-
 नेतान् लोकान् दिव्येन तेजसा ॥ २१ ॥ यस्मिन् सर्वलोकोह प्रकृताः
 सर्वकर्मेभुः । प्राणानामीश्वरानेतान् कीर्तयन् प्रयतो नरः ॥ २२ ॥
 सर्वार्थकामैर्विपुलैर्युज्यते स च नित्यशः । लोकान् च लभते पुण्यान्
 विश्वेश्वरकृतान् शुभान् ॥ २३ ॥ एते देवास्त्रयस्त्रिंशत् सर्वभूत-
 गणेश्वराः । नन्दीश्वरो महाकाशो ब्राम्हणोऽहंभभक्तः ॥ २४ ॥
 ईश्वराः सर्वलोकानां गणेश्वरविनायकाः । सोम्या रोद्गमणाश्चैव
 धीगश्रुतगणास्तथा ॥ २५ ॥ ज्योतीषि चरितो ज्योतः सुप्रभः
 प्रतपीश्वरः । पृथिव्यां तपसा सिद्धाः स्थावराश्च चराश्च च ॥ २६ ॥
 हिमवान् गिरवः सर्वे सत्तारश्च महाशंवाः । भवस्याशुवराश्चैव
 चरतुष्पराङ्गमाः ॥ २७ ॥ विष्णुर्वैश्वानरश्च जिष्णुश्च स्कन्दश्चाश्वि-
 कृषाश्च । कीर्तयन् प्रयतः सर्वान् सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ २८ ॥

अतः सर्वं प्रवक्ष्यामि मानवानृषिसत्तमान् । अवकीर्तय रैभ्यश्च
 अर्वावसुपरावश्च ॥ २८ ॥ श्रीशैलस्यैव काशीवान् बलवाङ्मिरकः
 सुतः । ऋषिर्मधातिथिः पुत्रः कल्पो वर्हिषदस्ता ॥ २९ ॥ ब्रह्म-
 तीजोमवाः सर्वे कीर्तिता लोकभावनाः । लभन्ते हि शुभं सर्वे
 स्त्रानसुवसुप्रभाः ॥ ३० ॥ भुवि कृत्वा शुभं कर्म मोदन्ते दिवि
 देवतैः । नन्देन्द्रगुरवः सप्त प्राची वै दिग्माश्रिताः ॥ ३१ ॥ प्रवर्तते
 कीर्तयन्नेतान् यत्रलोके महीयते ॥ ३२ ॥ तन्मुचुः प्रमुचुश्चैव
 स्वस्वात्त्रेयश्च वीर्यवान् । दृढव्यथोर्वाङ्मय दण्डसोमोद्विरा-
 स्तथा ॥ ३३ ॥ मित्रावरुणयोः पुत्रस्तथागस्त्यः प्रतापवान् । धर्म-
 राजर्षिजः सप्त दक्षिणां दिग्माश्रिताः ॥ ३४ ॥ दृढेभ्यश्च ऋते-
 भ्यश्च परिव्याघश्च कीर्तिमान् । एकतश्च दित्तवैव त्रितथादित्त्व-
 चविभाः ॥ ३५ ॥ अत्रैः पुत्रश्च धर्मात्मा ऋषिः सारस्तस्तथा ।
 वरुणस्यर्षिजः सप्त पश्चिमां दिग्माश्रिताः ॥ ३६ ॥ अतिर्विशिष्टो
 भगवान् कश्यपश्च महाभृषिः । गौतमश्च भरद्वाजो विश्वामित्रो-
 ऽप्येव कीर्षिकः ॥ ३७ ॥ ऋषीकृतनवशोभो अमदभिः प्रतापवान् ।
 धर्मेश्वरस्य गुरवः सप्तैते उत्तराश्रिताः ॥ ३८ ॥ अपरे मुनयः
 सप्त दिक्षु सर्वासिद्धिदाः । कीर्त्तिस्त्वस्तिकरा नृणां कीर्त्तिता
 लोकभावनाः ॥ ३९ ॥ वर्ष्मः कामय कालश्च वसुर्वासुकिरेव च ।
 अनन्तः कपिलश्चैव सप्तैते धरणीधराः ॥ ४० ॥ रामो व्यासस्तथा
 श्रोत्रिरश्वत्थामा च लोमशः । इत्येते मुनयो दिव्या एकीकः सप्त
 सप्तथा ॥ ४१ ॥ शान्तिस्त्वस्तिकरा लोके दिग्माश्रिताः प्रकीर्त्तिताः ।
 ब्रह्मा ब्रह्मां दिधि श्रुते तन्मुखः धरणं व्रजेत् ॥ ४२ ॥ सटारः
 सर्वभूतानां कीर्त्तितालोकपापनाः । सव्यत्तीं नेरुवावर्षो मार्क-
 ण्डेयश्च धार्मिकः ॥ ४३ ॥ साङ्ख्ययोगी नारदश्च दुर्वासाश्च महा-
 यविः । अत्यन्तस्तपसा दान्तास्त्रिषु लोकेषु विप्रताः ॥ ४४ ॥
 अपरे रुद्रसङ्घायाः कीर्त्तिता ब्रह्मलौकिकाः । अपुत्रो लभते पुत्रं

हरिश्चो जयते वनम् ॥ ४६ ॥ तथा धर्मार्थकामिषु विविधं कथयि-
 मरः । पृथं वैश्वं दृपवरं पृथुं यस्याभवत् सुता ॥ ४७ ॥ प्रजा-
 पतिं सार्वभौमं कीर्त्तयेदसुधाधिपम् । सादिपयं प्रथमं नरेण-
 समधिक्रमम् ॥ ४८ ॥ एकरवश्चमैकश्च त्रिषु लोकेषु विभूतम् ।
 पुष्यश्च द्रवितं पुतं कीर्त्तयेदसुधाधिपम् ॥ ४९ ॥ त्रिलोकविभूतं
 वीरं भरतश्च प्रकीर्त्तयेत् । गजमयीन यज्ञेन धिनेष्टं वै कृते पुनै-
 ॥ ५० ॥ रन्तिदेवं महादेवं कीर्त्तयेत् परमद्युतिम् । विश्वजि-
 तपद्मेयं सद्यस्यं लोकमद्रसम् ॥ ५१ ॥ तथा श्वेतश्च राजर्षिं
 कीर्त्तयेत् परमद्युतिम् । स्याणुः प्रसादितो येन यस्यार्थं सम्भको-
 जतः ॥ ५२ ॥ महादेवप्रसादेन येन गङ्गावतारिता । भगीरथश्च
 राजर्षिं कीर्त्तयेत् परमद्युतिम् ॥ ५३ ॥ सगरस्यात्मजा येन
 प्रावितास्तारितास्तथा । हुताशनसमानेताश्चहाश्रपाश्वहोजसः
 ॥ ५४ ॥ उग्रकायाश्चहासत्त्वान् कीर्त्तयेत् कीर्त्तिवहेनान् । देवा-
 दृषिगणान्देव नृपान्श्च जगदीश्वरान् ॥ ५५ ॥ साङ्गं दीनश्च
 परमं हव्यं कथ्यं तथैव च । कीर्त्तितं परमं ब्रह्म सर्वभूतिपरा-
 यणम् ॥ ५६ ॥ मद्रथ्यं सर्वभूतानां पवित्रं बह्वकीर्त्तितम् । आशि-
 प्रथमनं श्रेष्ठं पौष्टिकं सर्वकर्षणम् ॥ ५७ ॥ प्रवतः कीर्त्तयेच्चैतान्
 कथं सायव भारतः । एते वै पान्ति वपन्ति भान्ति वाप्ति-
 ह्वयन्ति च ॥ ५८ ॥ एते विनायकाः वेष्टा दद्याः क्षान्ता जिते-
 न्द्रिवाः । नरानामशुभं सर्वं व्यपोहन्ति प्रकीर्त्तिताः ॥ ५९ ॥
 आशिभूता महात्मानः पापस्य सुहृतस्य च । एतान् वै ब्रह्म-
 मुखाय कीर्त्तयन् शुभमकृते ॥ ६० ॥ नाभिचोदमवं तस्य
 धामप्रतिरोधनम् । एतान् कीर्त्तयतां निधं कुस्वप्ने नश्यते कथाय-
 ॥ ६१ ॥ मुच्यते सर्वपापेभ्यो कस्तिमांश्च सङ्गान् व्रजेत् । दौष्टा-
 काक्षेषु सर्वेषु यः पठेन्नियतो द्विजः ॥ ६२ ॥ व्यासनानाकनिन्दतः
 क्षात्रो हान्मोहनश्रवकः । रोगमर्त्यो व्याधिमुक्तो वा पठन् कथञ्च-

प्रमुच्यते ॥ ३३ ॥ बाह्यमर्थे तु पठतः सुखस्यैवार्थं भवेत् ।
 चित्तमर्थे तु पठतः सर्वमर्थं प्ररोहति ॥ ३४ ॥ गच्छतः क्षेम-
 न्मार्गं ग्रामात्तरगतः पठन् । आत्मनश्च सुतानाञ्च दाराणाञ्च
 चनस्य च ॥ ३५ ॥ बीजानामोषधीनाञ्च रक्षामेतां प्रयोजयित् ।
 एतान् संश्रामकाक्षे तु जपतः चतुर्यस्य च ॥ ३६ ॥ गच्छन्ति
 रिषवी नाम क्षेमञ्च परिवर्तते । एतान् देवे च पित्रे च पठतः
 पुत्रधनस्य हि ॥ ३७ ॥ भुङ्क्ते पितरो जप्यं कव्यञ्च त्रिदिवीकृतः ।
 न व्याधिश्चापद्भयं न विपात्रं च तत्कृतात् ॥ ३८ ॥ कञ्चन
 क्षत्रं वाति पाप्मना च प्रमुच्यते । दानपात्रे च दाने च प्रवासे
 राजवेश्मनि ॥ ३९ ॥ परां सिद्धिमवाप्नोति सावित्री सुतमां
 पठन् । नाम्निर्देहति काष्ठानि सावित्री यत्र पठति ॥ ४० ॥ न
 तत्र बाहो म्रियते न च तिष्ठन्ति पञ्चगाः । न च राजभयं तेषां
 न पिशाचान् राक्षसात् ॥ ४१ ॥ नाम्नाम्बुपुत्राद्याणाञ्च तस्यो-
 पजायते । चतुर्धामपि वर्षाणामायमस्य विमेषतः ॥ ४२ ॥
 करोति सततं शक्तिं सावित्रीसुतमां पठन् । न तेषां विद्यते
 दुःखं गच्छन्ति परमां गतिम् ॥ ४३ ॥ यो यजन्ति महद्ब्रह्म
 सावित्रीगुणकीर्तनम् । गवां मध्ये तु पठतो गावोऽस्य बह्ववत्तलाः
 ॥ ४४ ॥ प्रस्थाने वा प्रवेष्टे वा सर्वावस्थां गतः पठेत् । जपता
 कुङ्कताश्चैव नित्यञ्च प्रवतात्मनाम् ॥ ४५ ॥ ऋषीणां परमं जप्यं
 शुद्धमेतन्नराधिप । याथातथ्येन सङ्गम्य इतिहासं पुरातनम्
 ॥ ४६ ॥ पराधरमतं दिव्यं यक्राव कवितं पुरा । तदित्ये
 कमाश्नातं तथ्यं ब्रह्मसनातनम् ॥ ४७ ॥ हृदयं सर्वभूतानां सुति-
 रेका सनातनी । सोमादित्यान्वयाः सर्वे राववाः कुरवस्तथा
 ॥ ४८ ॥ पठन्ति शुक्लो नित्यं सावित्रीं परमां गतिम् । यथासि
 नित्यं देवानां ऋषीणां भुवस्य च । मोक्षयं सर्वदुष्काणां मोक्ष-
 यन्मृगात् पशून् ॥ ४९ ॥ हृदयैः काष्ठपुण्ड्रमप्रभतिभिर्धृक्कितो-

प्रागादिभिः शुक्लागच्छादसतिप्रवृत्तिभिर्गच्छादिभिः विहितम् । भार-
 राजमतं शचीकृतमयैः प्राप्तं वशिष्ठात् पुनः सावित्रीमन्त्रिणम्
 वक्रवसुभिः कृत्वा जिता दानवाः ॥ ८० ॥ यो मोक्षतं कनक-
 मङ्गलं ददाति विप्राय वैदविदुषीषः बहुश्रुताय । दिव्याय
 भारतकथां कथयिष्ये नित्यं तुल्यं प्रसन्नं भवति तस्य च तस्य चैव
 ॥ ८१ ॥ धर्मा विवर्तते भगोः परिकीर्तनेन वीर्यं विवर्तते
 वशिष्ठ नमो नतेन । संप्रामादिक्रुवति चैव ह्यं नमस्त्यन् स्याद-
 श्विनो च परिकीर्तयतो न रोगः ॥ ८२ ॥ एषा ते कविता
 राजन् सावित्रीमन्त्रां प्राश्रुती । विरचुरधि वक्ष्याम्यन्ते वक्ष्यामि
 भारत ॥ ८३ ॥

इत्यनुयासनपर्वणि आनुयासनिकपर्वणि दानधर्मे सावित्री-

प्रतकथने पञ्चागदधिक्रयतोऽध्यायः ॥ १५० ॥

युधिष्ठिर उवाच । के पूज्याः के नमस्कार्याः कथं वर्त्तते
 क्षिप्रं च । किमाचारः कौटुम्बेषु पितामह न रिच्यते ॥ १ ॥

भीष्म उवाच । ब्राह्मणानां परिधयः साक्षिदपि दिवताः ।
 ब्राह्मणानां नमस्कृत्य युधिष्ठिर न रिच्यते ॥ २ ॥ ते पूज्यास्तो
 नमस्कार्या वर्त्तमानेषु पुत्रवत् । ते हि लोकानिमान् सर्वान्
 चारवन्ति मनीषिणः ॥ ३ ॥ ब्राह्मणाः सर्वलोकानां महात्मो
 धर्मसेतवः । धनत्यागाभिरामाय वाक् संवमरताश्च ये ॥ ४ ॥
 दमयीवाय भूतानां निधानश्च धृतव्रताः । प्रणेतारश्च लोकानां
 ब्राह्मणाश्च यमस्त्रिनः ॥ ५ ॥ तपो धीर्धनं निध्नं वाक् चैव
 विपुलं वक्त्रम् । प्रभवश्चैव धर्माणां धर्मज्ञाः सुखदर्थिनः ॥ ६ ॥
 धर्मकामाः स्थिता धर्मं सुकृते धर्मसेतवः । यान् समाचिन्त्य
 जीवन्ति प्रजाः सर्वशत्रुर्विधाः ॥ ७ ॥ यज्ज्ञानः सर्वमैतारो यश्च-

वाक्ताः समातनाः । पितृपैतानहौ शुर्वीमुरहन्ति धुरं सदा ॥ ८ ॥
 धुरि धी नावसोहन्ति विषने सहवा इव । पितृद्वातिविपुला
 ह्यमव्यापमोजिनः ॥ ९ ॥ भोजनादिव लोकांस्तोखावन्ते नहतो
 भवात् । दीपः सर्वस्य लोकस्य चक्षुश्चक्षतामपि ॥ १० ॥ सर्व-
 मिच्छानुतिथना निपुणा सूक्ष्मदर्शिनः । सतिष्ठाः सर्वलोकाना-
 मध्यात्मगतिविस्तकाः ॥ ११ ॥ आदिमध्यावसानानां प्रातारन्दिश-
 संश्रयाः । परावरविधिपक्षा गन्तारः परमां गतिम् ॥ १२ ॥
 विमुक्ता वृत्तपाप्मानो निर्देहा निष्परिपक्षाः । मानाहं मानिता
 निश्चं ज्ञानविद्विग्महात्मभिः ॥ १३ ॥ चन्दने मलयपद्मे च भोजनेऽ-
 भोजने समाः । समं दीपां दुर्गलश्च तथाक्षीमाजिनानि च ॥ १४ ॥
 तिष्ठेयुरप्यभुञ्जाना वदन्ति दिवसान्यपि । शोषयेयुश्च गात्राणि
 स्वाध्यायि संवतेन्द्रियाः ॥ १५ ॥ अद्वैतं दैवतं कुर्याद्भूतं वाप्य-
 दैवतम् । लोकानभ्यान् सृजेयुस्ते लोकपालांश्च कोपिताः ॥ १६ ॥
 अपिपः सागरो दीपामपि प्रापान्महात्मनाम् । दीपां कोपाभि-
 रद्यापि दृष्टुं के नोपयाम्बन्ति ॥ १७ ॥ दिवानामपि धी देवाः कारणं
 कारणस्य च । प्रमाणस्य प्रमाणञ्च कस्तानभिभवेद्बुधः ॥ १८ ॥
 दीपां वृक्षश्च बालश्च सर्वः सम्मानमर्हति । तपोविद्याविधिप्राप्त
 मानवन्ति परस्परम् ॥ १९ ॥ अविहान् ब्राह्मणो देवः पात्रं वै
 पावनं महत् । विहान् भूतस्ततो देवः पूषंसागरसन्निभः ॥ २० ॥
 अविहाश्चैव विहाश्च ब्राह्मणो दैवतं महत् । द्रणीतयाप्रणीतश्च
 बभान्निर्भूतं महत् ॥ २१ ॥ अज्ञाने ह्यपि तेजस्वी पावको नैव
 दूयते । अविद्यं च विद्विषत् गच्छ एव विप्रोभते ॥ २२ ॥ एवं
 सद्यप्यनिष्टेषु वर्तते सर्वकर्मसु । सर्वथा ब्राह्मणो मान्यो दैवतं
 विद्धि तत् परम् ॥ २३ ॥

इत्यनुपासनपर्वणि चानुपासनिकपर्वणि शानधर्म ब्राह्मण-

प्रसंशयां एकपञ्चाशदधिकप्रतीक्यायः ॥ १५१ ॥

बुधिष्ठिर उवाच । काम्यु ब्राह्मणपूजायां कृष्टिं दृष्ट्वा मरा-
द्विप । कं जा कर्मोदयं मत्ता तानर्चयि महामते ॥ १ ॥

भीष्म उवाच । अत्रायुदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
पवनस्य च सखादमर्जनस्य च भारत ॥ २ ॥ सङ्कलमुज्ज्वलं
वीमानं कार्त्तवीर्योऽभवत् प्रभुः । यस्य लोकस्य सर्वस्य नाशि-
कृत्या महावक्तः ॥ ३ ॥ स तु रत्नाकरवतीं सहोषां सागरा-
म्बराम् । यथाव पृथिवीं तर्गां हिहयः सत्यविक्रमः ॥ ४ ॥ स्वविस्त-
रेण दत्तन्तु दत्ताजेयाय कारणे । अत्रयश्चै पुरस्कृत्य विनयं
भुतमेव च ॥ ५ ॥ आराधयामास च तं कन्यौ र्यात्मजौ मुनिम् ।
न्यमन्वयत सन्तुष्टो हिजयैर्न वरैस्त्रिभिः ॥ ६ ॥ स परैश्चन्द्रित-
स्तेन हृषो वचनमब्रवीत् । महत्तवाङ्मूर्त्या वै यमूमध्ये यद्वै-
ज्यया ॥ ७ ॥ मम बाह्वसहस्रन्तु पश्यन्तां सैनिका रणो । विक्र-
मेण महीं कृत्स्नां जयेयं संशितव्रतः ॥ ८ ॥ तावद् धर्मेण संप्राप्य
पाकयेयमतन्द्रितः । चतुर्थन्तु वरं याचे त्वामहं हिजसत्तम ॥ ९ ॥
तं ममानुग्रहकृते दातुमर्हस्यनिन्दित । अनुग्रामन्तु मां कस्ती
भिद्योदृत्तं अदाययम् ॥ १० ॥ इत्युक्तः स हिजः प्राञ्च तमः क्वचित्
मराधिपम् । एवं समभवंस्तस्य वरास्ते दीप्रतेजसः ॥ ११ ॥ ततः
च रथमास्त्राय ज्वलन्तार्कममयुतिम् । अब्रवीत् वीर्यवक्रोच्चात्
को त्वस्ति सदृशो मम ॥ १२ ॥ धैर्यं वीर्यं वयःवीर्यं विक्रमे-
णोत्तमापि वा । महाक्यान्तेऽन्तरिक्षे वै वागुवाचायरीरियो ॥ १३ ॥
न त्वं भूय विजानीष्टि ब्राह्मणं चतुरिवादरम् । सहितो ब्राह्मणे-
नेह चतुरिः यास्ति धै प्रजाः ॥ १४ ॥

अर्जुन उवाच । कुर्यां भूतानि तुष्टोऽहं क्रुद्धो नाप्यनया
नयि । कर्मणा मनसा वाचा न मत्तोऽस्ति वरो हिजः ॥ १५ ॥
पूर्वो ब्रह्मोत्तरो वाही द्वितीयः चतुर्योत्तरः । जयोक्तो चेतुयुक्तो
तो विषयस्तत्र दृश्यते ॥ १६ ॥ ब्राह्मणाः संशितव्रतः सर्वं न चर्य-

नांश्चैवाश्रितम् । शिता ब्रह्मोपधा विप्राः खादन्ति चक्षिकान्
भुवि ॥ १७ ॥ चक्षिवैवाश्रितो चर्मः प्रजानां परिपाकनम् ।
यदादूनिर्नाशयानां तैः कथं ब्राह्मणो वरः ॥ १८ ॥ सर्वभूत-
प्रधानांस्तान् भैक्ष्यतृतीयहं सदा । आत्मसंस्थावितान् विप्रान्
स्वापदान्यात्मनो वधे ॥ १९ ॥ कथितं क्षमया सत्यं गात्रव्रज
कथया दिवि । विजेषाम्यवसानं सर्वान् ब्राह्मणांश्चर्मवाससः ॥ २० ॥
न च मां आवयेद्वाद्वाचिषु लोकेषु कथन । देवो वा मानुषो वापि
तस्माज्जिहो हिजादहम् ॥ २१ ॥ अथ ब्रह्माक्षरं लोकं करिष्ये
चक्षिवीतरम् । न हि मे संयुगे कसित् सोढुमुत्सहते बह्वम्
॥ २२ ॥ अर्जुनस्य वचः श्रुत्वा विवस्ताभून्निशाचरी । अथैनमन्त-
रीक्षस्त्वस्ततो वायुरभाषत ॥ २३ ॥ त्यजैनं क्लृप्यं भावं ब्राह्म-
णेभ्यो नमस्कुरु । एतेषां कुर्वतः पापं राष्ट्रक्षोभो भविष्यति ॥ २४ ॥
अथ वा त्वां महीपालं यमविष्यन्ति वै हिजाः । निरविष्यन्ति ते
राष्ट्रादतोत्थाहं महाबलाः ॥ २५ ॥ तं राजा कक्षमित्राह
ततस्तं प्राह मारुतः । वायुर्देवदूतोऽस्मि क्षितं ज्ञां प्रब्रवी-
म्यहम् ॥ २६ ॥

अर्जुन उवाच । अहो त्वयाद्य विप्रेषु भक्तिरागः प्रदर्शितः ।
वाह्यं पृथिवी भूतं तादृशं ब्रूहि वै हिजम् ॥ २७ ॥ वायोर्वा
सदृशं किञ्चिद्भूच्च त्वं ब्राह्मणोत्तमम् । येषां वै सदृशं बह्विः
सूर्यस्य नभसोऽपि वा ॥ २८ ॥

इत्यनुशासनपर्वणि आनुशासनिकपर्वणि दानधर्म पर्व-
नार्जुनसंवादि द्विपञ्चाशदधिकशतोऽध्याय ॥ १५२ ॥

वायुरुवाच । शृणु मूर्ख गुणान् काश्चिद्ब्राह्मणानां महा-
सनाम् । ये त्वया कीर्तिता राजंस्तेभ्योऽथ ब्राह्मणो वरः ॥ १ ॥

त्यक्ता महीलं भूमिस्तु सर्ववाङ्मनस्य च । नार्थं जगाम तौ
 विप्रो व्यट्श्ववत् कक्षपः ॥ २ ॥ अजया ब्राह्मणा राजन् दिवि
 चैव च नित्यदा । अपिबनेजसा क्षापः स्वनेवाङ्गिराः पुरा ॥ ३ ॥
 स ताः पिबन् क्षीरमिवा नाटयत महाभवाः । अपूरयन् मही-
 येन महीं सर्वाङ्गं पार्श्विब ॥ ४ ॥ तस्मिन्नुदङ्गं क्रुहे वै जगत्प्राज्ञा
 ततो गतः । व्यतिष्ठमन्त्रिहोत्रे च विरमद्भिरसौ भवात् ॥ ५ ॥
 अथ अमर्य भगवान् गौतमेन पुरन्दरः । अहत्यां कामयानो वै
 धर्मार्थं न हिंसितः ॥ ६ ॥ यथा समुद्रो नृपते पूर्यो नृपश्च
 वारिणा । ब्राह्मणैरभियन्तः सन् बभूव स्ववर्णोदकः ॥ ७ ॥ सुवर्ण-
 यस्त्यो निर्धूमः सङ्गतोर्द्विगुणः कविः । क्रुहेनाभिरसा यप्तो शुषै-
 रेतैर्विवाञ्जितः ॥ ८ ॥ महत्तयूष्मिन्तान् पश्य ये हासन्त मही-
 दधिम् । सुवर्णवारिणा नित्यमवशमान् दिजातिना ॥ ९ ॥ समो
 न त्वं दिजातिभ्यः श्रेयो विहि नराधिप । गर्भस्थान् ब्राह्मणान्
 शश्वन्मस्यति किल प्रभुः ॥ १० ॥ दण्डकानां महद्राज्यं ब्राह्मणेन
 विनाशितम् । तालजङ्घं महाक्षत्रमोर्विगौकेन नाशितम् ॥ ११ ॥
 त्वया च विपुलं राज्यं बलं धर्मं श्रुतं तथा । इत्यत्रेव प्रकाशं
 प्राप्तं परमदुर्लभम् ॥ १२ ॥ अस्मिं त्वं यजसे नित्यं कक्षादुद्ब्राह्मण-
 मर्जुन । स हि सर्वस्य लोकस्य हव्यवाट् किं न वेत्ति तम् ॥ १३ ॥
 अथ वा ब्राह्मणश्रेष्ठमनुभूतानुपालकम् । कर्तारं जीवलोकस्य
 कक्षाज्जानन् विमुञ्चसे ॥ १४ ॥ तथा प्रजापतिर्ब्रह्मा अमृतः
 प्रभुरव्ययः । धेनुं निखिलं विश्वं जनितं स्यावरं परम् ॥ १५ ॥
 अष्टजातानुब्रह्माणं केचिद्विष्णुपण्डिताः । अष्टाद्विकारभुः
 धैर्या दिव्योऽश्वः पृथिवी दिवम् ॥ १६ ॥ द्रष्टव्यं नैतदेवं हि कर्मा-
 ज्ञाधिदजो हि सः । क्षुतमाकाशमण्डन्तु तक्षाज्यातः पितामहः
 ॥ १७ ॥ तिष्ठेन् कक्षमिति ब्रूहि न किञ्चिद्वि तदा भवेत् ।
 कक्षद्वार इति प्रोक्तः सर्वतेजोगतः प्रभुः ॥ १८ ॥ तस्याश्वा-

दुहितो ब्रह्मा स राजन् लोकभावनः । इत्युक्तः स तदा तूष्णी-
मभूदायुस्ततोऽब्रवीत् ॥ १८ ॥

इत्यनुशासनपर्वणि आनुष्णीसनिकपर्वणि दानधर्मं पद-
वार्जुनसंवादे त्रिपञ्चाशदधिकशततोऽध्यायः ॥ १५३ ॥

वायुसवाच । इमां भूमिं विजातिभ्यो दितुं सर्वे दक्षिणां पुरा ।
अक्षो नाम नृपो राजेस्ततश्चिन्तां मही यवो ॥ १ ॥ धारणीं
सर्वभूतानामयं प्राप्य वरो नृपः । कथमिच्छति मां दातुं विजेभ्यो
ब्रह्मणः सुताम् ॥ २ ॥ साहं त्यक्त्वा गमिष्यामि भूमिर्त्वं ब्रह्मणः
पदम् । अयं सराष्ट्रो नृपतिर्माभूदिति ततोऽगमत् ॥ ३ ॥ ततस्तां
कश्यपो दृष्ट्वा प्रजन्तौ पृथिवीं तदा । प्रविवेच महीं सद्यो मुक्त्वा-
त्मानं समाहितः ॥ ४ ॥ ऋहा सा सर्वतो यज्ञे दृष्टोपधिमम-
न्विता । धर्मोत्तरा नष्टभया भूमिरासीत्ततो नृप ॥ ५ ॥ एवं
वर्षसहस्राणि दिव्यानि सततं नृप । त्रिंशतः काश्यपो राजन्
भूमिरासीदतन्द्रिता ॥ ६ ॥ अथागम्य भृहदारज नमस्कृत्य च
कश्यपम् । पृथिवीं काश्यपो जज्ञे सुता तस्य महात्मनः ॥ ७ ॥
एव राज्ञीदृशो वै ब्राह्मणः कश्यपोऽभवत् । अयं प्रब्रूहि वा
जज्ञ कश्यपात् क्षत्रिणं वरम् ॥ ८ ॥ तूष्णीं बभूव नृपतिः पवन-
कण्डूब्रवीत् पुनः । शृणु राजन्वृत्तस्य ज्ञानस्याग्निरसि कुली ॥ ९ ॥
महा लोमस्य दुहिता क्षमेण परमा मता । यस्यास्तुभ्यं पतिं
लोम उतथ्यं समपश्यत ॥ १० ॥ सा च तीव्रं तपस्तेषु महाभामा
यज्ञसिनी । उतथ्यार्थं तु चार्वङ्गी परं नियममास्थिता ॥ ११ ॥
ततः साहस्य उतथ्यं दहावत्रियं यज्ञसिनौम् । भार्ग्यार्थं च तु
अप्राह विधिवत् भूरिदक्षिणः ॥ १२ ॥ तान्त्वकामवत सीमान्
वक्ष्यः पूर्वमेव ह । स चागम्य वनप्रस्थं अनुनायां जहार ताम्

॥ १३ ॥ जलोद्भरस्तु कृत्वा तामनसत् समुद्रं प्रति । प्ररमा-
 द्भुतसङ्घातं पट्टमद्वयपतं कदम् ॥ १४ ॥ न हि रज्ज्वतसं किञ्चि-
 त्प्रकादभ्यत् परोत्तमम् । प्रासादैरप्यरोभिष दिव्यैः कामैश्च
 घोभितम् ॥ १५ ॥ तत देवस्तवा काशं रेने राजन् जलोद्भरः ।
 यथास्त्रातमुत्थ्याव ततः पद्मावमर्हन्म् । तत्पुण्या नारदात्
 सर्वमुत्तम्यो नारदं तदा ॥ १६ ॥ प्रोवाच गच्छ ब्रूहि त्वं वरुणं
 परुषं वचः । मदाक्याकृष्ट मे भार्यां कक्षात्तां कृतवानसि ॥ १७ ॥
 लोकापासीऽसि लोकानां न लोकस्य विलुम्बकः । सोमेन कृता
 मे भार्या त्वया चापहृताय वै ॥ १८ ॥ इत्युक्त्वा वचनात्तस्य
 नारदेन जलोद्भरः । मुञ्च भार्यामुत्तम्यस्य कक्षात्तं कृतवानसि
 ॥ १९ ॥ इति युष्मा वचस्तस्य ततस्तं वरुणोऽब्रवीत् । ममैषा
 सुप्रिया भीरुर्नैनामुत्सृष्टुमुत्सृजे ॥ २० ॥ इत्युक्त्वा वरुणेनाथ
 नारदः पाप्य वै मुनिम् । उत्तम्यमब्रवीदाक्यं नातिहृष्टमना इव
 ॥ २१ ॥ गले यक्षीत्या क्षिप्तोऽस्मि वरुणेन महामुने । न प्रव-
 र्णति ते भार्यां यत्ते कार्यं कुरुष्व तत् ॥ २२ ॥ नारदस्तु वचः
 युष्मा क्रुद्धः प्राण्वलदाङ्गराः । अपि वत्सेजसा वारि विष्टम्य सुमहा-
 तपाः ॥ २३ ॥ पीयमाने तु सर्वस्मिंस्तोषि वै सखिजोद्भरः ।
 सुहृद्भिः क्षीभ्यमाणो वै नैवामुच्यत तां तदा ॥ २४ ॥ ततः क्रुद्धो-
 ऽब्रवीद्भूमिमुत्तम्यो ब्राह्मणोत्तमः । दर्मवत्स लक्षं भद्रे पट्टमद्वय-
 पतं कदम् ॥ २५ ॥ ततस्तदीरिणं जातं समुद्रबाववर्षितम् ।
 तस्माद्देवान्मदीक्षैव प्रोवाचासौ दिजोत्तमः ॥ २६ ॥ पट्टञ्चा नच्छ
 लोह त्वं सरस्वति मयन् प्रति । अपुण्य एव भवतु दैवकाल-
 षाया शुभे ॥ २७ ॥ तस्मिन् संयोषिते द्विजे भद्रमादाव वारिषः ।
 पद्मात् प्ररुषं गत्वा भार्यामाङ्गिरसाव वै ॥ २८ ॥ प्रतियच्छ त
 तां भार्यामुत्तम्यः समनाभवत् । मुमोच च जगद्भुवावलयस्यैव
 विष्टम् ॥ २९ ॥ ततः च लब्ध्वा तां भार्यां वरुणं प्राह वत्सेजसि

उत्तमः पुनश्चातिजा वसत् ऋणं नराधिप ॥ ३० ॥ समेषां तपसा
प्राप्ता क्रोधतस्तो जलाधिप । इत्युक्त्वा तामुपादाय समेव भवनं
यवो ॥ ३१ ॥ एष राजसीदृष्टो वै उत्तमो ब्राह्मणोत्तमः । ब्रवी-
म्यहं ब्रूहि वा समुत्तम्यात् क्षत्रिवं वरम् ॥ ३२ ॥

इत्यनुशासनपर्वणि आनुशासनिकपर्वणि दानधर्मं पव-
नार्त्तनसंवादि चतुःपञ्चापकधिकप्रतीत्यायः ॥ १५४ ॥

भीम उवाच । इत्युक्तः स नृपस्तूष्णीमासीदामुस्ततोऽब्रवीत् ।
ऋणं राजन्मग्नस्य माहात्म्यं ब्राह्मणस्य च ॥ १ ॥ असुरै-
र्निर्मिता देवा निवत्साहाय्यं हि कृताः । यथासौपां कृताः सर्वे
पितृणाञ्च स्वधा तथा ॥ २ ॥ कर्मण्या मानवानाञ्च दानवैर्हव-
र्यम् । भट्टैश्चर्यास्ततो देवाश्चेहः पृथीमिति श्रुतिः ॥ ३ ॥ ततः
कदाचित् ते राजन् दीप्तमादित्यवर्षसम् । ददृशुस्तेजसा युक्त-
मगच्छं विपुलप्रतम् ॥ ४ ॥ अभिवाद्य तु तं देवाः पृष्ट्वा कुप्यन्-
मेव च । इदम्वर्त्महात्मानं वाक्यं काले जनाधिप ॥ ५ ॥ दानवै-
र्युधि भव्याः क तवैश्चर्याश्च भंषिताः । तदस्माको भवात्तीव्रा-
जहि त्वं मुनिपुङ्गव ॥ ६ ॥ इत्युक्तः स तदा देवैरगच्छः कुपितो-
ऽभवत् । प्रजन्वाञ्च च तेजस्वी काशान्निरिव सङ्घी ॥ ७ ॥ तैव
दीप्तांशुजालेन निर्द्देश्वा दानवास्तदा । पन्तरीवाञ्चहाराञ्च
नियेतुस्तो रुद्रराजः ॥ ८ ॥ दहमानास्तु दैत्यास्तो तदागच्छन्
तेजसा । समो लोको परित्यज्य ययुः काष्ठान्तु दक्षिणाम् ॥ ९ ॥
वसिस्तु यजते वचनमग्नेर्धं मही गतः । येऽन्येऽप्येका मही-
ज्जाय तेन दध्वा महासुराः ॥ १० ॥ ततो लोकाः पुनः प्राप्ताः
क्षुरैः प्राप्तामवैर्युधैः । पञ्चैकमनुशङ्गं देवा भूमिष्ठानसुरान् जहि
॥ ११ ॥ इत्युक्तः प्राह वै देवाञ्च यत्तोऽस्मि महीगतान् । इत्यं

तपो हि क्षीयन्ते न शृण्वामीति पार्थिव ॥ १९ ॥ एवं दृष्ट्वा
मगवता दानवाः स्वेन तेजसा । अगच्छेन तदा राजन् तपसा
भावितात्मना ॥ १९ ॥ ईदृशवाप्यगच्छो हि कश्चित्सो भवानह ।
ब्रवीम्यहं ब्रूहि वा जमगच्छात् क्षत्रियं वरम् ॥ १९ ॥

भीम उवाच । इत्युक्तः स तदा तूष्णीमभूदायुस्तनोऽब्रवीत् ।
शृणु राजन् वशिष्ठस्य मुखं कर्म वधस्त्रिनः ॥ १५ ॥ आदित्याः
सप्तमासन्त सरो वैखानसं प्रति । वशिष्ठं मनसा गत्वा आत्मा
तत्तस्य गौरवम् ॥ १६ ॥ यजमानांस्तु तान् दृष्ट्वा सर्वान् वीर्या-
नुकर्षितान् । हन्तुमैच्छन्त घैसाभाः खलिनो नाम दानवाः ॥ १७ ॥
अदूरात्तु ततस्तेषां ब्रह्मदत्तवरं सरः । हताहता वै तत्रैते
जीवन्म्राप्यत्य दानवाः ॥ १८ ॥ ते प्रयच्छन् महावीरान् पर्वतान्
परिवान् दुमान् । व्यस्रोभयन्त सलिलमुत्थिनं घतयोजनम् ॥ १९ ॥
अव्यद्रवन्त देवांस्तु सहस्राणि द्रष्टैव हि । ततस्तेबेहिना देवाः
अरण्यं वासवं ययुः ॥ २० ॥ स च तैर्व्यवितः यज्ञो वशिष्ठं अरण्यं
यवौ । ततोऽभयं ददौ तेभ्यो वशिष्ठो मगवानृषिः ॥ २१ ॥ तदा
तान् दुःखितान् आत्मा आनृषंस्यपरो मुनिः । अवदन्नाहृतं
सर्वान् खलिनः स्वेन तेजसा ॥ २२ ॥ केशासं प्रखिताद्यैव नदीं
गङ्गां महातपाः । आनवत्तत् सरो दिव्यं तवा भिन्नञ्च तत्
सरः ॥ २३ ॥ सरो भिन्नं तवा नद्या सरज्जुः सा ततोऽभवत् ।
हताह खलिनो वय स दिग्मः खलिनोऽभवत् ॥ २४ ॥ एवं किन्ना
वशिष्ठेन रक्षितास्त्रिदिवीकसः । ब्रह्मदत्तवराद्यैव हता दैत्या
महात्मना ॥ २५ ॥ एतत् कर्म वशिष्ठस्य कश्चितं हि भवानह ।
ब्रवीम्यहं ब्रूहि वा जं वशिष्ठात् क्षत्रियं वरम् ॥ २६ ॥

इत्यनुशासनपर्वणि अनुशासनिकपर्वणि दानवर्मे पव-
नार्जुनसंवादे पञ्चपञ्चादधिकशतोऽध्यायः ॥ १५५ ॥

भीष्म उवाच । इत्युक्तञ्जर्जसूणीमभूदायुस्ततोऽब्रवीत् ।
 शृणु मे ईश्वरमेह कर्माणिः सुमहात्मनः ॥ १ ॥ शीरे तमस्य-
 युध्यन्त संहिता दिवदानवाः । अविध्यत परैस्तत्र स्वर्भानुः सोम-
 माह्वरो ॥ २ ॥ अथ ते तमसा प्रस्ता निहन्त्यन्त आ दानवैः ।
 देवा नृपतिषादूर्ध्वं सहेव बलिभिस्तदा ॥ ३ ॥ असुरैर्बध्यमानास्ते
 शीणप्राणा द्विवीकृतः । अयस्यन्त तपस्यन्तमत्रिं विप्रं तपोधनम्
 ॥ ४ ॥ अथैनमब्रुवन् देवाः शान्तक्रोधं जितेन्द्रियम् । असुरै-
 रिक्षुभिर्विहंती चन्द्रादित्याविमावुभौ ॥ ५ ॥ वयं बध्यामहे चापि
 यत्प्रसूतममावृते । नाधिगच्छाम शान्तिञ्च भवान्नायस्य नः
 प्रभो ॥ ६ ॥

ऋषिरुवाच । कथं वक्ष्यामि भवतस्तेऽमुवंयन्द्रमा भव ।
 तिमिरह्य सविता दस्युहन्ता च नो भव ॥ ७ ॥ एवमुक्तस्तदात्रि-
 वं तमोनुद्गमवच्छृणौ । अभवत् सोम्यभावाच्च सोमवत् प्रिवर्धयनः
 ॥ ८ ॥ दृष्ट्वा नातिप्रभं सोमं तथा सूर्यश्च पार्थिव । प्रकाश-
 मकरोदप्रिस्तपना स्वेन संयुगे ॥ ९ ॥ जगदि तमिरह्यपि प्रकाश-
 मकरोत्तदा । व्यजयच्छत्रुसङ्घांश्च देवानां स्वेन तेजसा ॥ १० ॥
 अत्रिणा हृष्टमानांस्तान् दृष्ट्वा देवा महासुरान् । पराक्रमैस्तेऽपि
 तदा व्यत्यग्रमत्रिरक्षिताः ॥ ११ ॥ उद्धासितश्च सविता देवास्त्राता
 चतासुराः । अत्रिणा जय सामर्थ्यं कृतमुत्तमतेजसा ॥ १२ ॥
 हिजेनाभिहितीयेन जपता चर्मवानसा । फलमज्जेण राजर्षे
 पश्य कर्मात्रिणा कृतम् ॥ १३ ॥ अस्यापि विस्तारेणोक्तं कर्माणिः
 सुमहात्मनः । ब्रवीम्यहं ब्रूहि वा त्वमत्रितः सत्रियं वरम् ॥ १४ ॥
 इत्युक्तञ्जर्जसूणीमभूदायुस्ततोऽब्रवीत् । शृणु राजन महत्
 कर्मे अवनस्य महात्मनः ॥ १५ ॥ अश्विनोः प्रतिबंधुत्य अवनः
 पाकपावनम् । प्रोवाच संहितो द्वैः सोमपावश्विनौ कुत ॥ १६ ॥

इन्द्र उवाच । प्रजामिर्बर्जितावेतौ भवेतां सोमपौ कथम् ।

देवैर्न संसितावेतो तज्जायैव वदस्य न ॥ १० ॥ अश्विभ्यां सह
नेच्छामः सोमं पातुं महाव्रत । बह्व्यदश्च विप्र तत् करिष्याम
ते वचः ॥ १८ ॥

अथ न उवाच । पिवेतामश्विनो सोमं भवद्भिः सहितानुभो ।
उभवेतावपि सुरो मुख्यपुत्रो सुरेश्वर ॥ १९ ॥ त्रिवतां मदसो
देवा यथा वै समुदाहृतम् । एतदः कुर्वतां सेवो भवेद्यैत-
दुत्तरेताम् ॥ २० ॥

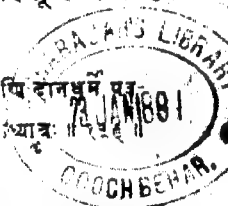
इन्द्र उवाच । अश्विभ्यां सह सोमं वै न पास्यामि दिव्योत्तम ।
पिवन्त्यस्य यथाकामं नाहं पातुमिहोत्तरे ॥ २१ ॥

अथ न उवाच । न सेत् करिष्यसि वचो मवीक्षं वक्षसूदन ।
मया प्रमथितः सद्यः सोमं पास्यसि वै मग्नि ॥ २२ ॥

वायुरुवाच । ततः कर्म समारब्धं हिताय सहसाश्विनोः ।
अवनेन ततो मन्त्रैरभिभूताः सुराभवन् ॥ २३ ॥ तनु कर्म
समारब्धं दृष्ट्वेन्द्रः क्रोधमूर्च्छितः । सद्यस्य विपुलं पैशं अवनं
समुपाद्रवत् ॥ २४ ॥ तत्रा यज्ञेण भगवानमर्षाकुललोचनः ।
तमापतन्तं दृष्ट्वैव अवनस्तपसान्वितः ॥ २५ ॥ अग्निः शिखा-
स्तथावर्तं सवचं सहपर्वतम् । अश्वेन्द्रस्य महाघोरं कोदमज्ज्व-
लेव हि ॥ २६ ॥ महं नामाहुतिमवन् व्याहितास्यं महानुनिः ।
तस्य हन्तुं सहजन्तु बभूव प्रतवोत्तमम् ॥ २७ ॥ दिव्योत्तमवर्ता-
स्तस्य ईद्राः परमहाकृणाः । अनुस्तव्याविषहूमाविका चाख्या-
विप्रहित्रम् ॥ २८ ॥ जिह्वान्मूली स्थिनास्त अ सर्वे देवाः उवाचवाः ।
तिमेवास्त्रमनुप्राप्ता यथा मत्स्या महास्यवे ॥ २९ ॥ ते वनकाः
ततो देवा मदस्यास्यसमीपगाः । अनुवन् सहिताः यज्ञं प्रथमाजै
हिजातये ॥ ३० ॥ अश्विभ्यां सह सोमस्य पिवानो विगतज्वराः ।
ततः स प्रणतः यज्ञस्यकार अग्रम अ तत् ॥ ३१ ॥ अथ नः कुल-
हानेतामश्विनो सोमपादिनो । ततः प्रत्याचरत् कर्म मग्नि

अमलशुभिः ॥ ३२ ॥ असीषु ब्रह्मवाचां चानि खीडु च वीर्य-
वान् । एतैर्दोषैर्नरा राजन् दयं दान्ति न संभवः ॥ ३३ ॥
तस्मादितामरो नित्यं दूरतः परिवर्जयेत् । एतत्ते अवनत्यापि
कर्म राजन् प्रकीर्तितम् ॥ ३४ ॥ ब्रवीम्यहं ब्रूहि वा त्वं सुखि-
व्रा क्षणादहम् ॥ ३५ ॥

इत्यनुशासनपर्वेणि आनुशासनिकपर्वेणि दोनधुमे पर्वे
नार्जनसंख्यादि पट्टपट्टावदधिकरणोऽध्यायः ॥ ३५ ॥

भीष्म उवाच । तूशीमासीदज्जनस्तु पवनस्त्वब्रवीत् पुनः ।
शृणु मे ब्राह्मणेऽथैव मुखं कर्म जनाधिप ॥ १ ॥ मदस्यास्यमनु-
प्राप्ता यदा सेन्द्रा दिवोकसः । तदैव अवनेनेह कृता तेषां वसु-
धरा ॥ २ ॥ उभौ शीको कृतौ मत्वा ते देवा दुःखिता भणम् ।
शोकान्नाथ महात्मानो ब्रह्माणां शरणं ययुः ॥ ३ ॥

देवा ऊचुः । मदास्यव्यतिमिक्तानामप्राप्तं लोकपूजित ।
अवनेन कृता भूमिः कपिष्वैव दिवं प्रभो ॥ ४ ॥

ब्रह्मीनाथ । गच्छध्वं शरणं विप्राणां सेन्द्रा दिवोकसः ।
प्रसाद्य तानभौ लोकाववाप्स्यथ यदा पुरा ॥ ५ ॥ ते ययुः शरणं
विप्राणूषस्ते कान् जयामहे । इत्युक्तास्ते दिवान् प्राङ्मुखतेह
कपानिति ॥ ६ ॥ भूगतान् हि विजेतारो ववमित्यनुवन् दिवाः ।
ततः कर्म समारब्धं ब्राह्मणैः कपनाशनम् । तच्छ्रुत्वा प्रेक्षितो
दूतो ब्राह्मणेभ्यो धनी कपैः ॥ ७ ॥ भूगतान् ब्राह्मणानाह
धनी कपवचो यथा । भवद्भिः सहस्राः सर्वे कपाः किमिह वर्तते
॥ ८ ॥ सर्वे वेदविदः प्राजाः सर्वे च क्रतुवाजिनः । सर्वे सत्य-
व्रताश्चैव सर्वे तुल्या महर्षिभिः ॥ ९ ॥ शीघ्रैव वसते तेषु धारयन्ति
शिवस्य ते । उवा दाराक गच्छन्त उवा भांसं न भुञ्जते ॥ १० ॥

दीप्तमग्निं जङ्गते च गुरुणां वचने स्थिताः । सर्वे च निवतात्मानो
बालानां संविभागिनः ॥ ११ ॥ उपेत्य घनकीर्षन्ति न शिवन्ति
रजस्रत्नान् । स्वर्गतिश्चैव गच्छन्ति तथैव शुभकर्मिणः ॥ १२ ॥
अभुक्तवत्स नाजन्ति गर्भिणोऽद्रहकादिषु । पूर्वार्द्धेषु न दीप्यन्ति
दिवा चैव न धीरते ॥ १३ ॥ एतैश्चान्यैश्च बहुभिर्बलान् कथं
कपान् । विजेष्यथ निवर्त्तध्वं निवृत्तानां शुभं हि वः ॥ १४ ॥

ब्राह्मणा ऊचुः । कपान् वयं विजेष्यामी धी देवास्ते वयं
क्षृताः । तस्मादध्याः कपास्माकं धनित्या हि यथागतम् ॥ १५ ॥
घनी गत्वा कपानाह न वो विप्राः प्रियद्वराः । गृहीत्वास्त्राश्विनो
विप्रान् कपाः सर्वे समाद्रवन् ॥ १६ ॥ समुद्रग्रध्वजान् दृष्ट्वा कपान्
सर्वे हिजातयः । व्यसृजन् ज्वलितानभ्यीन् कपानां प्राणनाथ-
नान् ॥ १७ ॥ ब्रह्मसृष्टा हव्यभुजः कपान् हत्वा सनातनाः ।
नभसीव यथाभाणि व्यराजन्त नराधिप ॥ १८ ॥ हत्वा वै दान-
वान् देवाः सर्वे संभूय संयुगे । ते नाभ्यजानन् हि तदा ब्राह्मणै-
र्निहतान् कपान् ॥ १९ ॥ यथागम्य महातेजा नारदोऽक्यव-
रिभो । यथा हता महाभागीस्तेजसा ब्राह्मणैः कपाः ॥ २० ॥
नारदस्य ब्रह्मः श्रुत्वा प्रीताः सर्वे दिवीकसः । प्रथमंसुर्दिजांथापि
ब्राह्मणानां य यमस्त्रिनः ॥ २१ ॥ तेषां तेजस्तथा वीर्यं देवानां
वसुधे ततः । अवाप्तुं वंशामरत्वं त्रिषु लोकेषु पूजितम् ॥ २२ ॥
इत्युक्तवचनं वायुमर्जनः प्रत्युवाच ह । प्रतिपूज्य महाबाहो यत्त-
च्छृणु नराधिप ॥ २३ ॥

मर्त्तुन उवाच । जीवाम्यहं ब्राह्मणाभं सर्वथा सततं प्रभो ।
ब्रह्मण्यो ब्राह्मणेभ्यश्च प्रणमामि च नित्यशः ॥ २४ ॥ इत्तामेव-
प्रसादाच्च मया प्राप्तमिदं बलम् । लोकैश्च परमा कीर्तिर्धर्मैश्च
चरितो महान् ॥ २५ ॥ अहो ब्राह्मणकर्माणि मया नास्त
सृजतः । तथा प्रोक्तानि कार्त्तस्तेन श्रुतानि प्रवर्तितानि च ॥ २६ ॥

वायुस्त्वाच । ब्राह्मणान् सतधर्मेण पालयस्वेन्द्रिवाणि च ।
धनुस्त्वस्ते भवं धीरं तत्तु कालाहविष्यति ॥ २० ॥

इत्यनुष्मन्तपर्वणि धानुष्मन्तपर्वणि तानधर्मे पव-
नार्जुनसंवादि सप्तपञ्चाशदधिकप्रतारोऽध्यायः ॥ १५७ ॥

दुधिष्ठिर उवाच । ब्राह्मणानर्चये राजन् सततं शंसित-
व्रतान् । कन्तु कर्मोदयं दृष्ट्वा तानर्चयिषिजनानधिप ॥ १ ॥ कां वा
ब्राह्मणपूजायां दृष्ट्वा व्युष्टिं महाव्रत । तानर्चयिषि महाबाहो सर्व-
मेतददस्म मे ॥ २ ॥

भीष्म उवाच । एष ते केशवः सर्वमाख्यास्यति महामतिः ।
व्युष्टिं ब्राह्मणपूजायां दृष्ट्व्युष्टिर्महाव्रतः ॥ ३ ॥ बलं श्रोत्रे
वाङ्मनश्चक्षुषी च श्रामं तथा सविशुद्धं ममाद्य । देहव्यापी नाति-
चिरात्कतो मे न चातिमूर्खं सविता प्रयाति ॥ ४ ॥ उक्त्वा धर्मो
यि पुराणे महान्तो राजन् विप्राणां सत्रियाणां विधातुः । तथा
भूदाणां धर्ममुपासते च शेषं कृष्णादुपासते च शेषं कृष्णादुप-
श्रितस्तु पार्थ ॥ ५ ॥ पशं स्नेहं वेदि तस्मै न कृष्णं योऽयं हि
वत्सास्य बलं पुराणम् । पनेवात्मा केशवः कौरवेन्द्र योऽयं धर्मो
रक्षति संगृहीतुः ॥ ६ ॥ कृष्णः पृथ्वीमद्वजत् खं दिवश्च कृष्णस्य
दिवाभेदिनी सत्यभूव । वराहोऽयं भीमबलः पुराणः सपर्वतान्
व्यवृज्यै दिवश्च ॥ ७ ॥ अस्य बाधोऽन्तरीक्षं दिवश्च दिव्यवतसो
विदिश्वतसः । दृष्टिस्तत्रैवेवमनुप्रसूता स निर्भ्रमे विश्वनिहं
पुराणम् ॥ ८ ॥ अस्य नाभ्यां पुष्करं संप्रसृतं यत्कीर्त्यतः स्वव-
नेवामितौजाः । येन ह्येकं वत्समः पार्थ धीरं वत्सन्तिष्ठत्यर्थं
तर्कवानम् ॥ ९ ॥ कृते युगे धर्मो भासीत समग्रस्तेताकाले धान-
धनुपपन्नः । बलवत्सौहापरे पार्थ कृष्णः कलवधर्मः क्षितिः

मेवाजगाम ॥ १० ॥ स एव पूर्वनिजवान् दैत्यान् स पूर्वदैव्य
 बभूव मन्वाट् । स भूतानां भावनी भूतमव्यः स विश्वस्यास्व
 जगतयाभिगोप्ता ॥ ११ ॥ जहा धर्मो म्नाति धर्मो सुराणां तदा
 कृत्यो जादने मानुषिषु । धर्मं स्थित्वा स तु वै भावितात्मा परांश्च
 लोकानपरांश्च पाति ॥ १२ ॥ ताभ्यांस्त्वङ्मा चासुराणां बन्धव
 कार्याकार्ष्ण्यकारणश्चैव पार्थ । कृतं करिष्ये त्रिविधं च देवो
 राज्ञं सोमं द्विविधं च यज्ञमेतन् ॥ १३ ॥ स विश्वकर्मा स हि
 विश्वरूपः स विश्वभुविश्वसृज्जिह्वः । स शूलशृङ्गोष्णतप्त
 करास्तप्तं कर्मभिर्विदितं वै स्तुवन्ति ॥ १४ ॥ तं गन्धर्वाणा-
 मम्बरकाञ्च नित्यमुपतिष्ठन्ते विबुधानां यतानि । तं राज्ञसा-
 ष्वापरिचंवदन्ति रायस्योषः स विजिगीषुरेकः ॥ १५ ॥ तमध्वरे
 शंसितारस्तुवन्ति रथास्तरे सामगात्र स्तुवन्ति । तं ब्राह्मणा ब्रह्म-
 मयीः स्तुवन्ति तज्जै हविरध्वर्यवः कल्पवन्ति ॥ १६ ॥ तं सोमार्थं
 गोभिर्दिन्द्राः स्तुवन्ति स चापीषो भारतेकः पशूनाम् । स
 योराणो ब्रह्मगुहां प्रविष्टो महीष्यं भारताग्रे ददर्श ॥ १७ ॥ स
 चैव गामुष्णहाराग्रकर्मा विश्वोभ्य दैत्यान्सुरांश्च खर्वन् । तस्य
 मध्यान् विविधान् वेदवन्ति तमेवाजो वाहनं वेदयन्ति ॥ १८ ॥
 तन्तस्यारौचं पृथिवी दिवश्च सर्वं वपि तिष्ठति पाश्वरथ्य । स
 कुम्भरेतः सङ्गजे सुराणां यतोत्पन्नकृषिमाङ्गवर्षिष्ठम् ॥ १९ ॥ स
 मातरिष्ठा विभुराष्टवाजो स रश्मिवान् सविता चादिविजः ।
 तेमासुरा विजिताः सर्व एव तदिकान्तैर्विजितानीच दौष्टि ॥ २० ॥
 स देवानां मानुषानां पितॄणां तमेवाङ्गर्थ्यश्चविदां वितानम् । स
 एव काशं विमज्जमुदिति तस्योत्तरं दक्षिणह्वावने रे ॥ २१ ॥ मय्यै-
 वोद्गं तिथीगणयन्ति गमस्तयो मेदिनीं भावयन्तः । तं ब्राह्मणा
 वेदविदो ज्ञयन्ति तस्यादित्यो मानुषयुष्य भाति ॥ २२ ॥ स
 माहि माकाभरहृदिधत्ते तमध्वरे वेदविद्ः पठन्ति । स स्योता-

सङ्गमिहं त्रिनामि सप्ताश्वयुक्तं ब्रह्मते वै त्रिषाम् ॥ २३ ॥ महा-
 तीक्षाः सर्वशः सर्वसिंहः कृष्यो लोकांश्च धारयति वधैकः । सं-
 तमो ब्रह्म तमेव वीर कृष्यं सदा पार्थ कर्त्तारमेहि ॥ २४ ॥ स
 एका कश्चनतो महात्मा तुष्टो विभुः स्वाश्वे धूमकेतुः । स
 राक्षसानुरागांश्चावजित्य सर्वलग्नः सर्वमजो ब्रुहोति ॥ २५ ॥ स
 एव पार्थाव श्वेतमश्वं प्रायच्छत् स एवाश्वानव सर्वांश्चकार । स
 बभ्रुरस्तस्य रश्मिस्तत्रस्त्रिस्तत्रस्त्रिरास्त्रिधिरस त्रिनामिः ॥ २६ ॥ स
 विहाव व्यदधात् पशुनाभिः न निर्ममे गां द्विवमन्तरीक्षम् ।
 सोऽरण्यां न व्यसृजत् पर्वतांश्च हृषीकेयोऽमितदौमन्त्रितेजाः ॥ २७ ॥
 ससहस्रयै सरितो जिघांसन् यज्ञं वषं प्रहरन्तं निरास । स
 महेन्द्रः स्तूयते वै महाध्वरे विप्रैरेको ऋक्सहस्रैः पुराणैः ॥ २८ ॥
 दुर्वासा वै तेन नान्येन यक्ष्यो यज्ञे राजन् वासवितुं महोक्षाः ।
 तमेवाङ्गर्हपिमेकं पुराणं स विश्वहृदि दधात्यात्मभावात् ॥ २९ ॥
 देवांश्च यो वेदवतेऽधिदेवो विधींश्च यथाश्रयते पुराणान् । काले
 वेदि लौकिके यत् फलञ्च विष्णुर्क्षेमः सर्वमेतत् प्रतीहि ॥ ३० ॥
 ज्योतींषि शुक्लानि हि सर्वलोके तयो लोकां लोकाप्यास्त्रवत् ।
 तयोऽभयो व्याहृतवत् तिस्रः सर्वे देवा देवकीपुत्र एव ॥ ३१ ॥
 संश्वत्सरः स ऋतुः सोऽर्धमासः सोऽहोरात्रः स कला वै स काष्ठाः ।
 मासा मुहूर्त्ताश्च क्षवाः क्षणाश्च विष्णुर्क्षेमः सर्वमेतत् प्रतीहि ॥ ३२ ॥
 चन्द्रादित्यो ग्रहणक्षताराः सर्वाणि सर्वाण्येव पौर्णमासम् ।
 मक्षतलोणा ऋतवत् पार्थ विष्णुर्क्षेमात् सर्वमेतत् प्रसूतम् ॥ ३३ ॥
 वशादित्या वसवोऽवाहिनी च साध्याश्च विश्वे मक्षतां गणाश्च ।
 प्रजापतिर्हवमाता दितिरसर्वे कृष्यादृषयश्चैव सप्त ॥ ३४ ॥ वायु-
 र्भूता विश्वपते च विश्वमग्निर्भूता ब्रह्मते विश्वक्षयः । आपो ब्रह्मा
 मक्षवते च सर्वे ब्रह्मा भूता ब्रह्मते सर्वसहान् ॥ ३५ ॥ वेद्यश्च
 ब्रह्मवते च वेदां विश्वश्च यथाश्रयते विधेयम् । धर्मश्च वेदि च

वली च सर्वं चराचरं कैयवं त्वं प्रतीहि ॥ ३६ ॥ ज्योतिर्भूतः
 परमोऽसौ पुरस्तात् प्रकाशते यत् प्रभवा विश्वरूपः । अपः इहा
 सर्वभूतात्मयोनिः पुराकरोत् सर्वमेवाद्य विश्वम् ॥ ३७ ॥ अमृ-
 नुत्पातान् विविधान्यद्भुतानि मेवान् विद्युत् सर्वमैरावतवृ । सर्वं
 कृत्स्नं स्थावरं जङ्गमञ्च विश्वात्मानं विष्णुमेनं प्रतीहि ॥ ३८ ॥
 विश्वावासें निर्गुणं वासुदेवं सङ्कर्षणं जीवभूतं वदन्ति । ततः
 प्रद्युम्नमद्विसद्वस्तुर्थमाद्यापयतत्यात्मयोनिर्मेधात्मा ॥ ३९ ॥ स
 पञ्चधा पञ्चजनोपपन्नं सङ्कादयन् दिशमिदं सिद्धयुः । तत-
 सकारावनिमारुतो च त्वं ज्योतिरापञ्च तथैव पार्थ ॥ ४० ॥ स
 स्थावरं जङ्गमञ्चैवमेतच्चतुर्विधं लोकमिमञ्च कृत्वा । ततो भूमिं
 व्यदधात् पञ्चबीजां द्यौः पृथिव्यां धास्यति भूरि वारि ॥ ४१ ॥
 तेन विश्वं कृतमेतच्चि राजन् स जीवत्यत्यात्मनैवात्मयोनिः । ततो
 देवानसुरगन्धान्वाय लोकानृषींश्चापि पितृन् प्रजाय ॥ ४२ ॥
 समासेन विधिवत् प्राणिलोकान् सर्वान् सदा भूतपतिः सिद्धयुः ।
 शुभाशुभं स्थावरं जङ्गमञ्च विश्वकसेनात् सर्वमेतत् प्रतीहि ॥ ४३ ॥
 वदस्ते वच्च भविष्यतीह सर्वं ज्ञेयत् कैयवं त्वं प्रतीहि । ननु सैव
 प्राणिनामन्तर्काशे साक्षात् कृत्वाः प्राश्नतो वर्कवाहः । भूतञ्च
 वच्चेह न विद्म किञ्चिद्विष्वक्मेनः सर्वमेतत् प्रतीहि ॥ ४४ ॥ यत्
 प्रयस्ताञ्च लोकेषु पुच्छं वच्च शुभाशुभम् । तत् सर्वं कैयवोऽचिन्त्यो
 विपरीतमतः परम् ॥ ४५ ॥ एतादृशः कैयवोऽतश्च भूवो नारा-
 जश्च परमसाध्यवच्च । मध्याद्यन्तस्य जगतस्तत्सुपच संवृभूषतो
 प्रभवज्ञाव्यवश्च ॥ ४६ ॥

इत्यनुशासनपर्वणि आनुशासनिकपर्वणिदानधर्मं भगव-

ज्ञाहात्मकवने अष्टपञ्चाशदधिकप्रतोऽध्यायः ॥ १५८ ॥

मुचिष्ठिर उवाच । ब्रूहि ब्राह्मणपूजायां व्युष्टिं च मधु-
सूदन । वेत्ता त्वमथ चार्थस्य वेद त्वां हि पितामहः ॥ १ ॥

वासुदेव उवाच । शृणुष्वान्वहितो राजन् दिजानां भरत-
र्षभ । यथातत्त्वेन वदतो गुणान् वै कुरुसत्तम ॥ २ ॥ दारवत्वां
समासीनं पुरा मां कुरुनन्दन । प्रद्युम्नः परिपप्रच्छ ब्राह्मणैः
परिकीर्षितः ॥ ३ ॥ किं फलं ब्राह्मणेष्वस्ति पूज वां मधुसूदन ।

इच्छरत्नं कृतस्तेषामिहैव च परतः च ॥ ४ ॥ सदा दिजातीन्
संपूज्य किं फलं तत्र मानद । एतद्ब्रूहि स्मृतं सर्वं सुमहान्
संश्रयोऽत्र मे ॥ ५ ॥ इत्युक्ते वचने तस्मिन् प्रद्युम्ने न तथा लज्जम् ।
प्रत्यङ्मुखं महाराज यत्तच्छृणु समाहितः ॥ ६ ॥ व्युष्टिं ब्राह्मण-
पूजायां रौक्मिण्य निबोध मे । त्रिवर्गं चापवर्गं च ययः श्री-
रोगयान्तिषु ॥ ७ ॥ दैवता पित्रपूजासु सन्तोषाद्यैः नो दिजाः ।

एते हि सोमराजान् इच्छराः सुखदुःखयोः ॥ ८ ॥ यस्मिंल्लोके
रौक्मिण्य तथासुप्तिं पृथक् । ब्राह्मणप्रभवं सौम्यं न मेवास्ति
विचारणा ॥ ९ ॥ ब्राह्मणप्रतिपूज्यत्वामाहुः कीर्तिर्यथो बलम् ।
लोका लोकेच्छरायैव सर्वे ब्राह्मणपूजकाः ॥ १० ॥ तत् कथं वै
माद्रिप्रेयसीच्छराः स्मृति पृथक् । मा ते मन्युर्माहाशशी भवत्तत्र
दिजान् प्रति ॥ ११ ॥ ब्राह्मणा हि महद्भूतमस्मिंल्लोके परतः च ।

भक्तं कुर्युर्लगाद्विहं क्रुहाः प्रत्यक्षदर्शिनः ॥ १२ ॥ अन्यानपि ब्रूजे-
युष लोकांल्लोकेच्छरास्तथा । कथं तेषु न वर्तेरन् सम्यग्ज्ञानाः
सुतेजसः ॥ १३ ॥ श्ववस्त्रं गृहे तात ब्राह्मणो हरिपिङ्गलः ।
बीरवाक्का विलुङ्गणी दीर्घश्लुः कृपां महान् ॥ १४ ॥ दीर्घश्च
मनुष्येभ्यः प्रमाणादधिको भुवि । सर्वान् सहरतो लोकान् वि

दिज्वा वि च मानुषाः ॥ १५ ॥ इमां गाथां गायमानास्यसरेषु
समासु च । दूर्वाससं वासयेत् को ब्राह्मणं सत्कृतं गृहे ॥ १६ ॥
रौप्यः सर्वभूतानां सुखोप्यपकृते कृते । परिभाषाश्च मे श्रुत्वा

को मु दधात् प्रतिवयम् ॥ १७ ॥ को को कश्चिदप्यवीत न क मा
 कोपयिदिति । यथाकादिवति कश्चित्तोऽहं समवाचयम् ॥ १८ ॥
 य का मुहूर्ते वृद्धाणां वृद्धनामकमेकदा । एकदा कस्यच
 मुहूर्ते न वैवैति पुनर्यथा ॥ १९ ॥ यकस्यापि प्रवृत्ति तया-
 कस्यात् प्ररोदिति । न वास्य वयसा तुल्यः पुत्रिव्यामभवत्तदा ॥ २० ॥
 यय स्वात्मनं गत्वा स यथास्तरणानि च । कन्यायास्तद्वृत्ता
 दृष्ट्वा ततो व्यपगतः पुनः ॥ २१ ॥ यय नामव्रजोद्भूतः स मुनिः
 संश्रितव्रतः । कृत्वा पायसमिक्षुानि भोक्तुमियेव सत्वरः ॥ २२ ॥
 तदेव तु मया तस्य चित्तघ्ने न यदहं जनः । सर्वाण्यन्त्रानि पानानि
 मध्याह्नेष्ववास्तथा ॥ २३ ॥ भवन्तु सत्कृतानीह पूर्वमेव
 प्रबोद्धितः । ततोऽहं ज्वलमानं वै पायसं प्रत्यवेदयम् ॥ २४ ॥
 तं मुञ्चैव तु स क्षिप्रं ततो वचनमवधीत । क्षिप्रमन्त्रानि क्षिप्रं
 पायसेनेति स का ह ॥ २५ ॥ यद्विमृष्टैव च ततः कृतवानक्षि-
 ततथा । तेनोच्छिष्टेन गात्राणि धिरयैवाभ्यस्ययम् ॥ २६ ॥
 स हृदयं तदाभ्यासे मातरन्ते शुभाननाम् । तामपि जयमानः स
 पायसेनाभ्यक्षेपयत् ॥ २७ ॥ मुनिः पायसदिग्धाङ्गो बभूव तूर्ण-
 मवीजयत् । तमारुह्य रथस्यैव निर्वयो च यदाश्रयम् ॥ २८ ॥
 यन्निर्वयो ज्वलन् धीमान् स दिदी रजधुर्ययत् । प्रतोदना-
 तदहासां दुष्किणो मम पश्यतः ॥ २९ ॥ न च मे स्तोत्रमप्यासी-
 दुःखमीर्षाकृतं तदा । तथा स राजमार्गेण महता निर्वयो
 बहिः ॥ ३० ॥ तद्दृष्ट्वा महदाश्चर्यं दामार्हा जातमन्वयः ।
 तत्राजस्यन् निजः केचित् समाभाष परस्परम् ॥ ३१ ॥ आश्रया
 एव जाधिरन् नाग्यो वर्यः कथञ्चन । को ज्ञेन रथमास्त्राव जीवे-
 दम्यः पुमानिह ॥ ३२ ॥ आश्वीविषविषं तीक्ष्णं ततस्तौष्ण्यतरो
 द्विजः । ब्रह्माश्वीविषदम्यस्य नास्ति कश्चित् चिकित्सकः ॥ ३३ ॥
 पुच्छिन् प्रवृत्ति दुर्दृष्टं प्रास्वत्तदुष्किणो पथि । तत्रामर्षयन् श्रीमः-

सततसूक्ष्मचोदयत् ॥ ३४ ॥ ततः परमसंक्रुद्धो रथात् प्रसक्त्य
 च द्विजः । पदातिरुपशेनेव प्राद्वहद्विषामुखः ॥ ३५ ॥ तनुत्-
 पणेन धावन्तमन्वधावं दिव्योत्तमम् । तथैव पवसा दिव्यः प्रसीद
 भग्नवृत्ति ॥ ३६ ॥ ततो विज्योक्त्य तेजस्यो ब्राह्मणो नामुवाच
 च । जितः क्रोधश्च वा हृष्या प्रकृत्यैव महाभुज ॥ ३७ ॥ न
 तेष्वराधमिह वै दृष्टान्तमिह सुव्रत । प्रीतोऽस्मि तव गोविन्द
 हृष्य कामान् यथेष्टितान् ॥ ३८ ॥ प्रसक्तस्य च मे तात पञ्च
 व्यष्टिं यथाविधि । यावद्देवमनुष्याणामन्ते भावो भविष्यति ॥ ३९ ॥
 यथैवास्ते तथा तेषां त्वयि भावो भविष्यति । यावच्च पुण्या लोकेषु
 त्वयि कीर्तिर्भविष्यति ॥ ४० ॥ त्रिषु लोकेषु तावच्च वैघ्रिष्टं प्रति-
 पत्स्यसे । सुप्रियः सर्वलोकास्य भविष्यति जनार्दन ॥ ४१ ॥ वसे
 भिक्षुश्च दग्धश्च यश्च किञ्चिद्विनाशितम् । सर्वं तथैव दृष्टासि
 विघ्रिष्टं वा जनार्दन ॥ ४२ ॥ यावदेतत् प्रलिप्तं नात्रेषु मनु-
 स्रदन । ततो न पुनर्य नास्ति यावदिच्छसि चाभ्युत ॥ ४३ ॥ न
 तु पादतले लिप्ते कस्मान्ते पत्रकाय वै । नैतन्ने प्रियमित्येव स
 मां प्रीतोऽब्रवीत्तदा । इत्युक्तोऽहं शरीरं स्वं दृश्यं श्रीसमा-
 युतम् ॥ ४४ ॥ रुक्मिणीश्चाब्रवीत्प्रीतः सर्वस्त्रीणां वरं ययः ।
 कीर्तिश्चानुनमां लोके समवाप्स्यसि योगिने ॥ ४५ ॥ न त्वां जरा
 वा रोगाश्च वैवर्षीश्चापि भाविनि । स्रज्यन्ति पुण्यगन्धा च
 हृष्यामाराधयिष्यसि ॥ ४६ ॥ षोडशानां सहस्राणां बभूनां कैश-
 वश्च च । वरिष्ठा च सखीकृता च कैशवस्य भविष्यति ॥ ४७ ॥
 तव मातरमिश्रुक्ता ततो मां पुनरब्रवीत् । प्रस्रितः च मन्दा-
 रीक्षा दुर्वाशान्निरिव ज्वलन् ॥ ४८ ॥ एषैव ते बुधिरस्तु ब्राह्म-
 णान् प्रति कैशव । इत्युक्ता च तदा विप्रस्तवैवान्तरधीवत ॥ ४९ ॥
 तन्निजस्तर्हि ते चाश्चमुपांशुव्रतमाचरम् । यत्किञ्चिद्ब्राह्मणो
 ब्रूयात् सर्वं कुर्यान्निति प्रभो ॥ ५० ॥ एतद्व्रतमहं कृत्वा माता

ते सद्यः पुत्रक । ततः परमहृष्टात्मा प्राविष्टं यक्षमेव च ॥ ५१ ॥
 प्रविष्टे स्वपथे सर्वमद्य पश्यामि तत्त्ववत् । बह्विधं वक्ष्ये वै दृष्ट्वा
 तेन विशेषः पुत्रक ॥ ५२ ॥ ततोऽहं दिक्कलं प्राप्तः सर्वं दृष्ट्वा सर्वं
 ददम् । अपूजयन् मनसा रौक्मिणेव सदा दिजान् ॥ ५३ ॥
 इत्यहं रौक्मिणेवस्य पृच्छतो भरतर्षभ । माहात्म्यां दिजमुपस्य
 सर्वमाख्यातवांस्तदा ॥ ५४ ॥ तथा त्वमपि कीन्तय ब्राह्मणान्
 सततं प्रभो । पूजयस्व महाभागान् धनैर्गोभिश्च नित्यदा ॥ ५५ ॥
 एवं व्युष्टिबलं प्राप्तो ब्राह्मणानां प्रसादजम् । वक्ष्ये मामाद्य
 भीष्मस्तु तत् सत्यं भरतर्षभ ॥ ५६ ॥

इत्यनुयासमपर्वणि शानुयासनिकपर्षणि दानधर्मं दूर्वा-
 सस्यो भिक्षायां एकीनयष्टाधिकश्रुताः प्रायः ॥ १५८ ॥

युधिष्ठिर उवाच । दूर्वाप्रसः प्रसादात्ते यस्यदा मधुरम् ।
 अवाप्तमिह विद्यामं तस्मै व्याख्यातुमर्हसि ॥ १ ॥ महाभाष्य-
 वक्ष्यस्य नामानि च महात्मनः । तत्त्वतो ज्ञातुमिच्छामि सर्वं
 मतिमतावर ॥ २ ॥

वासुदेव उवाच । हस्त ते कीर्तयिष्यामि नमस्कृत्वा कपर्दिने ।
 बह्वर्षं मया राजन् येयो वक्ष्यावर्जितं ययः ॥ ३ ॥ प्रवतः प्रात-
 र्दृष्ट्वाय यदधीये विद्याम्यते । प्राप्तान्तिः यतस्तदीयं तस्मै निगदतः
 शृणु ॥ ४ ॥ प्रजापतिस्तत् सृष्टजे तपसोऽस्ते महातपाः । यद्वर-
 काद्वज्रस्तप्त प्रजाः स्यावरजःप्रमाः ॥ ५ ॥ नास्ति किञ्चित् परं
 भूतं महाहिवादियाम्यते । इह त्रिष्वपि लोकेषु भूतानां प्रकरो
 हि यः ॥ ६ ॥ न चैवोत्सृजते स्थातुं कश्चिदप्ये महात्मनः । न
 हि भूतं सर्वं तेन त्रिषु लोकेषु विद्यते ॥ ७ ॥ गन्धेनापि हि

खेचाने तस्य क्रुद्धस्य यत्नवः । विसंघा चतभूविष्ठा वेकस्ते च
 यतस्ति च ॥ ८ ॥ चोरश्च निनदं तस्य पञ्चन्यनिनदोपमम् । युवा
 विभीर्ष्यदृष्टं दिवानामपि संयुगे ॥ ९ ॥ बांघ चोरेण अपेक्ष
 यच्छेत् क्रुद्धः पिनाकधृक् । न सुरा नासुरा लोके न तन्मर्वा न
 पक्षगाः ॥ १० ॥ कुपिते सुखमेधन्ते तस्मिन्पि शुद्धागताः । प्रजा-
 पतेस्तु दृष्टस्य यजतो वितते क्रतो ॥ ११ ॥ विव्याध कुपितो
 वधं निर्भयस्तु भवस्तदा । धनुषा बाणमुत्सृज्य सघोषं विन-
 नाद् च ॥ १२ ॥ ते न शर्मन् कुतः शान्तिं विषादं केभिरे सुराः ।
 विहे च सहसा यज्ञे कुपिते च महेष्टरे ॥ १३ ॥ तेन ज्योतिष-
 घोषिण सर्वे लोकाः समाकुलाः । बभूवुरवधाः पार्थ विषिदुश्च
 सुरासुराः ॥ १४ ॥ आपद्युस्तुभिरे चैव चक्रम्ये च वसुधरा ।
 अद्रवन् गिरययापि द्योः पफाल च सर्वेषः ॥ १५ ॥ अभ्येन जमसा
 लोकाः प्राहता न चकाश्विरे । प्रमष्टा ज्योतिषां भाव सह
 सूर्येण भारत ॥ १६ ॥ शयं भीतास्ततः शान्तिं चक्रुः सख्यव-
 नानि च । ऋषयः सर्वभूतानामात्मनश्चित्तैषिणः ॥ १७ ॥ ततः
 सोऽभ्यद्रवहेवान् रुद्रो रौद्रपराक्रमः । भगवन्मने क्रुद्धः प्रहा-
 रेण व्यधातयत् ॥ १८ ॥ पूराणाञ्चाभिदुद्राव पादेन च रुषान्वितः ।
 पुरोडाशं भक्षयतो दधनाश्च व्यधातयत् ॥ १९ ॥ ततः प्रसे-
 र्वास्ते वेपमानास्तु यक्षरम् । पुनश्च सन्दधे रुद्रो ह्रीम् सुनि-
 शितं धरम् ॥ २० ॥ रुद्रस्य विज्रम् दृष्ट्वा भीता दिवाः रुद्रविभिः ।
 ततः प्रसादवामासुः सर्वे ते विबुधोत्तमाः ॥ २१ ॥ लेपुश्च यत्-
 रुद्रोऽयं दिवाः कृताञ्जलिं तदा । संस्तूयमानस्त्रिदशैः प्रसन्ना
 महेष्टरः ॥ २२ ॥ रुद्रस्य भागं वधे च विधिष्टं ते जगत्स्ययम् ।
 भवेन त्रिदशा राजन् यदणश्च प्रपेदिरे ॥ २३ ॥ तेन चैव हि
 तुष्टेन च जघः सन्धितोऽभवत् । वयश्चापकृतं तत्र तत्तत्तैव च
 जीकयत् ॥ २४ ॥ असुराणां पुराण्यासंख्योपि वीर्यवतां हिभिः ।

कायसं राजतश्चैव कौवर्षमपि चापरम् ॥ २५ ॥ नाककृतापि
 भवता भेतुं सर्वयुधैरपि । यत्र सर्वे महाबलं कम्पुः परस्य
 महिताः ॥ २६ ॥ अतः जयन्तेऽस्माकानो देवाः सर्वे समामताः ।
 इह रौद्रा भविष्यन्ति पश्यः सर्वकर्मसु ॥ २७ ॥ अहिं दैत्यान्
 सद्यः पुरैर्लोकांश्चावस्य मानसः । स ततोऽस्तदावेत्यज्ञा कृत्वा विष्णुं
 यदोत्तमम् ॥ २८ ॥ यक्षमन्त्रिं तथा कृत्वा पुष्टं वैदव्यतं वनम् ।
 वेदान् कृत्वा धनुः सर्वान् जघास सावित्रीमुत्तमाम् ॥ २९ ॥ ब्रह्माक्षं
 पार्ष्णिं कृत्वा विनियुज्य च सर्वशः । त्रिपर्वणा त्रिप्रत्येन काले
 तानि विभेद सः ॥ ३० ॥ यदेष्टादित्यवर्षेण काष्ठाभिसमतेजसा ।
 तेऽसुराः संपुरास्तत्र दग्धा रुद्रेण भारत ॥ ३१ ॥ तच्चैवाज्ञागतं
 दृष्ट्वा बाणं पञ्चशिखं पुनः । समा त्रिज्ञासमाना वै कोऽवमिह्य-
 ब्रवीत्तदा ॥ ३२ ॥ असूयतश्च यज्ञस्य वक्ष्येऽपि प्रहृरिणतः । सर्वशं
 स्तुतवामास तं बाहुं परिषीपमम् ॥ ३३ ॥ न संतुमुधिरे चैनं
 देवास्तो भुवनेऽक्षरम् । सप्रजापतयः सर्वे तस्मिन् समुद्गरीश्वरे
 ॥ ३४ ॥ ततो ध्यात्वा तु भगवान् ब्रह्मा तममितीजसम् । सर्वं
 चेष्ट इति ज्ञात्वा रुदन्दे तमुमापतिम् ॥ ३५ ॥ ततः प्रजापत्या-
 मासुदमां वदन्त ते सुराः । बभूव स तदा बाहुर्वज्रचक्रवर्त्यया
 सुरा ॥ ३६ ॥ स चापि ब्राह्मणो भूत्वा दुर्वासो नाम वीर्यवान् ।
 हारदयोऽपि यम सद्ये चिरं कालमुपावसत् ॥ ३७ ॥ विप्रकारान्
 प्रयुज्यते न सुवज्रक्षम वेज्जनि । तानुदारतया बाणं चक्षुने
 पतिदुःखहान् ॥ ३८ ॥ स वै रुद्रः स च शिवः सोऽग्निः सर्वः स
 सर्वजिह्व । स वै वेन्द्रश्च वायुश्च सोऽग्निश्च नो स च विद्युतः ॥ ३९ ॥
 स चन्द्रमाः स विद्यानः स सूर्यो वक्ष्येऽपि सः । स काशः सोऽन्तर्लो-
 कश्च स तमो राजाऽहनि च ॥ ४० ॥ मासार्धमासश्चतस्रः कर्मणि
 संवत्सरश्च सः । स पाता स विकृता स विश्वकर्मा स सर्वजिह्व
 ॥ ४१ ॥ महाबली यथाप्यैव दिव्योऽयं विदिमस्तथा । विद्वान्

मूर्तिरनेकास्मा भयवानमरद्युतिः ॥ ४२ ॥ एतथा च दिवा चैव
बहुधा च च एव हि । अतथा बहुधा चैव तथा अतस्तद्वचः
॥ ४३ ॥ ईदृशः स महादेवो भूवः स भगवानजः । न हि यस्या
शुभो वक्तुमपि वर्तयतेरपि ॥ ४४ ॥

इत्यनुशासनपर्वणि आनुशासनिकपर्वणि दानधर्म ईश्वर-
प्रशंसायां अष्टाधिकशतोऽध्यायः ॥ १६० ॥

वासुदेव उवाच । भुविष्ठिर महाबाहो महाभास्यं महात्मनः ।
सद्रस्य बहुकपस्य बहुमाब्धो निबोध मे ॥ १ ॥ वदन्त्यस्मिं महा-
देवं तथा स्थाप्यं महेश्वरम् । एकाग्रं तस्मै कश्चैव विश्वरूपं शिवं
तथा ॥ २ ॥ हे तनू तस्य देवस्य वेदज्ञा ब्राह्मणा विदुः । शीरा-
मन्यो पित्रामन्यो ते तनू बहुधा पुनः ॥ ३ ॥ उषा शीरा तनुर्वा
वा शोऽन्निर्विद्युत् स भास्करः । शिवा सौम्या च वा लस्य बभौ-
स्त्रापोऽथ चन्द्रमाः ॥ ४ ॥ आत्मनोऽर्चन्तु तस्याग्निः सोमोऽर्चं
पुनस्तत्त्वमे । ब्रह्मचर्येश्वरल्लोका शिवा यस्य तनुस्तथा ॥ ५ ॥
वायु शीरतमा मूर्तिर्निगत् संहरते तदा । ईश्वरलाभादलाभ
महेश्वर इति कृतः ॥ ६ ॥ अविर्हति वत्सीन्यो बहुप्रो वत्
प्रतापवान् । मांसघोषितमज्यादो वत्ततो बह उच्यते ॥ ७ ॥
देवानां सुमहान् वच वचास्य विष्णो महान् । वच विश्वं
महत् पाति महादिव्यतः कृतः ॥ ८ ॥ सूर्यकपश्च वत्तस्य
धूर्जटीकत उच्यते । स मेघवति वनित्यं सर्वान् वै सर्वकर्मभिः
॥ ९ ॥ मनुष्याश्चिदमन्त्रिण्यंस्तथादिव शिवः कृतः । इष्टमूर्ध्नि
स्त्रितो वच प्राणाकृणां स्त्रिरव वत् ॥ १० ॥ स्त्रिरस्त्रिभुव
वन्निष्ठं तस्मात् स्थापुनिति कृतः । यदस्य बहुधा कथं कृतं
भवं कथयता ॥ ११ ॥ स्थावरं अजन्मचैव बहुकपस्यतः कृतः ।

विश्वे देवाश्च वसन्ति विश्वरूपस्यतः कृतः ॥ १२ ॥ अथ साक्षी-
 ऽयुताक्षी वा सर्वतोऽक्षिमयोऽपि च । अक्षुषः प्रभवसेतो नास्मन्तो
 यस्य चक्षुषाम् ॥ १३ ॥ सर्वथा वत् पशून् पाति तैश्च बहुमते स च ।
 तेषामधिपतिर्यश्च तस्मात् पशुपतिः कृतः ॥ १४ ॥ नित्यं ब्रह्म-
 चर्येण लिङ्गमस्य वदा स्मितम् । महवत्स्यस्य लोकाश्च प्रिवं
 जेतकदात्मनः ॥ १५ ॥ विग्रहं पूजयेद्यो वै लिङ्गं वापि महा-
 त्मनः । लिङ्गपूजयिता नित्यं महतीं विजययति ॥ १६ ॥ अथ व-
 चापि देवाश्च गन्धर्वाप्सरसस्तथा । लिङ्गमेवाश्चयन्ति का यत्तद्वृद्धं
 समास्त्रितम् ॥ १७ ॥ पूज्यमाने वदा तस्मिन् मोदते स महेश्वरः ।
 सुखं ददाति प्रीतात्मा भक्तानां भक्तवत्सलः ॥ १८ ॥ एष एव
 अस्मानिषु देवो वसति निर्द्वन्द्वः । यजन्ते धि जनास्तत्र वीरस्त्रान-
 निधिविणः ॥ १९ ॥ विषयस्यः शरीरेषु स मृत्युः प्राणिनामिह ।
 स च वायुः शरीरेषु प्राणापानः शरीरेणाम् ॥ २० ॥ तस्य
 अघाणि घोराणि क्षीप्रानि च बहुनि च । लोके यान्यस्य पूज्यन्ते
 विपास्तानि विदुर्बुधाः ॥ २१ ॥ नामधेयानि देवेषु यान्यस्य
 यथावन्वत् । निरुच्यन्ते बहुलाश्च कर्मभिररितैस्तथा ॥ २२ ॥
 वेदि शास्त्रं विदुर्विप्राः यतरुद्रियमुत्तमम् । व्यामनोक्तञ्च यथापि
 अवस्थाने महात्मनः ॥ २३ ॥ वदाता सर्वलोकानां विश्वं वायु-
 ष्यते महत् । ज्येष्ठभूतं वदन्त्येवं ब्राह्मणा जपयोपरे ॥ २४ ॥
 प्रथमो ज्येष्ठ देवानां मुखार्हन्मजीजनत् । अर्द्धैर्ब्रह्मविधैः प्राक्षान्
 संस्कारानुत्तमज्यपि ॥ २५ ॥ विमृशति न पुण्यात्मा शरणाः शर-
 णागतान् । आयुरारोग्यमैश्वर्यं वित्तं कामाश्च पुष्कलान् ॥ २६ ॥
 स ददाति मनुष्येभ्यः स एवाक्षिपते पुनः । मज्जादिषु च देवेषु
 तत्सौश्र्वर्यमिहोच्यते ॥ २७ ॥ स एव व्यापतो नित्यं लोकोक्तस्य
 सुसाधुमे । ऐश्वर्याच्चैव कामानामीश्वरः पुनरुच्यते ॥ २८ ॥
 महेश्वरश्च लोकानां महतामीश्वरश्च स । ब्रह्मभिर्विबिधैश्चैव

विंशं व्याप्तिदं जगत् । तस्य दिवस्य तद्वत्तं समुदे वक्ष्या-
मुच्यते ॥ २८ ॥

इत्यनुशासनपर्वणि अनुशासनिकपर्वणि दानधर्म ईश्वर-
प्रशंसायां एकपट्टाधिक्यतोऽध्यायः ॥ १६१ ॥

वैशम्पायन उवाच । इत्युक्तवति वाक्यन्तु कथ्ये दिवकिनन्दने ।
भीष्मं शान्तनवं भूयः पर्यैरुच्छ्रद्युधिष्ठिरः ॥ २ ॥ निर्वय्यो वा
महाबुधे सर्वधर्मविदास्वर । प्रत्यक्षमागमो वेति किन्तव्योः कारणं
भवेत् ॥ २ ॥

भीष्म उवाच । नास्त्यत्र संशयः कश्चिदिति मे वर्तते मतिः ।
शृणु वक्ष्यामि ते प्राज्ञ सम्यक् त्वमनुपक्वमि । संशयः सुगमस्तत्र
निर्वयस्तत्र दुर्गमः ॥ ३ ॥ दृष्टं यत्नचित्तं हि यत्र संशयदर्श-
नम् । प्रत्यक्षं कारणं दृष्ट्वा हेतुकाः प्राज्ञमानिनः ॥ ४ ॥ नास्ती-
त्येवं व्यवस्यन्ति सत्यं संशयमेव च । तदयुक्तं व्यवस्यन्ति बालाः
यच्छ्रितमानिनः ॥ ५ ॥ यत्र चिन्तयसे चेकं कारणं किं भवेदिति ।
यस्य दीर्घेण कालेन युक्तेनातन्द्रितेन च ॥ ६ ॥ प्राणवाताग्ने-
काश्च जल्पमानेन भारत । तत्परंणैव नान्येन यत्नं ह्येतस्य
दर्शनम् ॥ ७ ॥ हेतूनामन्तमासाद्य विपुलं ज्ञानमुत्तमम् । ज्योतिः
सर्वस्य लोकस्य विपुलं प्रतिपद्यते ॥ ८ ॥ न त्वत्र गमनं राजन्
हेतूनां गमनं तथा । यथाश्चमनिबद्धं वाचा सम्परिवर्जयेत् ॥ ९ ॥

युधिष्ठिर उवाच । प्रत्यक्षं लोकतः सिद्धिर्लोकसागमपूर्वकः ।
शिष्टाचारो बद्धविषस्तत्र ब्रूहि पितामह ॥ १० ॥

भीष्म उवाच । धर्मस्य क्रियमाणस्य बलबद्धिर्दुरालभः ।
संज्ञा च तैरपि कृता कालेन परमियते ॥ ११ ॥ यधर्मा धर्म-
कर्मणो दण्डैः रूप इव वृतः । ततस्तैर्मियते वृत्तं शृणु वैव युधि-

छिर ॥ १२ ॥ अहंता ये नु भिन्दन्ति भुतिस्वामपराधनाः ।
धर्मविदेषिणी मन्दा इत्युक्तास्तेषु संशयः ॥ १२ ॥ अहंतास्तु
साधूनां च स्वागममुद्वहः । परमिषेव समुद्रास्तानुपास्य च
पृच्छ ॥ १४ ॥ कामार्थो पृष्ठतः कृत्वा क्षीममोहानुगदिषौ ।
धर्म इत्येव संबुद्धस्तानुपास्य च पृच्छ ॥ १५ ॥ न तेषां भिद्यते
हृत्तं वज्रः स्वाभावकर्म च । आचारः कारणैव धर्मवैकल्यं
पुनः ॥ १६ ॥

बुद्धिछिर उवाच । पुनरेव हि मे बुद्धिः संशये परिमुञ्चति ।
अपारे मार्गमाणस्य परं तीरमपश्यतः ॥ १७ ॥ वेदः प्रत्यक्ष-
माचारः प्रमाणस्तु त्वयं वद । पञ्चत्वं लब्धते तेषां धर्मवैक-
ल्यं कथम् ॥ १८ ॥

भीष्म उवाच । धर्मस्य द्विविधस्य ब्रह्मरुद्धिरात्मनिः ।
वद्येवं मन्थसे राजस्त्रिधा धर्मविचारणा ॥ १९ ॥ एक एवेति
जानीहि त्रिधा धर्मस्य दर्शनम् । पञ्चकलेन च मे बुद्धिस्त्रयाणा-
मपि वै तथा ॥ २० ॥ उक्ती मार्गस्त्रयाणान्तु नन्तैव समाचर ।
विज्ञासा न तु कर्तव्या धर्मस्य परितर्कणात् ॥ २१ ॥ सर्वैव
भरतश्रेष्ठ मा ते भूद्वय संशयः । धर्मो जड इवाप्रज्ञो वदूत्रो मि-
तदाचर ॥ २२ ॥ अहिंसा सत्यमक्रोधो दानमेतच्चतुष्टयम् । अजात-
शत्रो शैब्य धर्म एव समातनः ॥ २३ ॥ ब्राह्मणेभ्य च हस्तिर्वा
पितृप्रेतामहोचिता । तन्त्रेहि महाबाहो धर्मस्यैते हि द्विजकाः
॥ २४ ॥ प्रमाणमप्रमाणं वै यः कुर्याद्वृक्षो जनः । न च प्रमाण-
तामर्हद्विधादजननो हि यः ॥ २५ ॥ ब्राह्मणानेव शैब्य सत्-
कृत्य बद्धमन्य च । एतेष्वेव सिमे लोकाः कृत्या इति निबोध
ताम् ॥ २६ ॥

बुद्धिछिर उवाच । ये च धर्ममसूयन्ता ये चैनं प्रत्युपासते
ब्रवीतु मे भरतेतत् कृते गच्छन्ति तूदयः ॥ २७ ॥

भीष्म उवाच । राजमा तमसा चैव ममवस्तीर्यवेतः । नरकं
प्रतिपद्यन्ते धर्मविरेपिणो जनाः ॥ २८ ॥ ये तु धर्मं महाराज
सततं पर्युपासते । सत्याज्जिवपराः सन्तप्ते वै स्वर्गभुजो नराः
॥ २९ ॥ धर्म एव गतिस्ते प्रामादार्थोपासनाद्वदेत् । दिवलोकां
प्रपद्यन्ते ये धर्मं पर्युपासते ॥ ३० ॥ मनुष्या यदि वा देवाः
परीदमपताथ वै । धर्मेण मुखमेधते लाभदेषविरज्जिताः ॥ ३१ ॥
प्रथमं ब्रह्मणः पदं धर्ममाहुर्भनीपिणः । धर्मेणः पर्युपासन्ते
फलं पक्वमिवाप्यम् ॥ ३२ ॥

युधिष्ठिर उवाच । यस्मात् कोट्यं रूपं साधवः किञ्च कुर्वते ।
ब्रवीतु मे भवतेतत् सन्तोऽमन्तय कोट्यणः ॥ ३३ ॥

भीष्म उवाच । दुराचाराय दुर्गता दुर्मखाद्याप्यसाधवः ।
साधवः शीलमस्यन्ताः पित्राचारस्य लक्षणम् ॥ ३४ ॥ राजमार्गं
गवामये धान्यमये च धर्मिणः । तेषामेवन्ति राजेन्द्र सगं भूत-
परीषयो ॥ ३५ ॥ पश्यानामयनं दृष्ट्वा श्रियमश्नन्ति साधवः ।
न जल्पन्ति च भुञ्जन्ता न निद्रान्त्यार्पाणयः ॥ ३६ ॥ चित्रमानु-
मनद्वाहं देवं गोष्ठं चतुष्पयम् । ब्राह्मणं धार्मिकं वृद्धं ये कुर्वन्ति
प्रदक्षिणम् ॥ ३७ ॥ वृद्धानां भारतमानां स्त्रीणाञ्चक्रधरस्य च ।
ब्राह्मणानां गवां राज्ञां पथ्य नं वदते च ये ॥ ३८ ॥ अतिशोनाह
सर्वेषां प्रेक्षाणां रुजनस्य च । तथा परणक्रामाणां गोप्ता स्यात्
स्वागतप्रदः ॥ ३९ ॥ सायं प्रातर्मनुष्याणामयनं दीपनिर्मितम् ।
नान्तरा भोजनं दृष्टमपवासाविधिर्हि सः ॥ ४० ॥ होमकाले यथा
वह्निः कालमेव प्रतीक्षते । ऋतुकाले तथा नारी ऋतुमेव प्रती-
क्षते ॥ ४१ ॥ नान्यदागच्छे यत्त ब्रह्मवर्षीणु तत् सुतम् ।
असूतं ब्राह्मणं सायं दयेत्तत्रमेकतः ॥ ४२ ॥ तन्माहो ब्राह्मणं
निख्यमर्षेयं यथाविधि । यज्जपा संस्कृतं सोपगुपभुञ्जन् दुष्कृति-
॥ ४३ ॥ पृष्ठमांसं वृथमांसं पु लमांश्च तत्कृमम् । ६ दृष्टे पर-

ईषि वाप्यतिष्ठं नोपवाचयेत् ॥ ४४ ॥ कर्मै वै सफलं कृत्वा पुण्यं
 प्रतिपादयेत् । शुद्धस्य पावनं देवमभिवाद्याभिपूज्य च ॥ ४५ ॥
 गुरुनमस्कं वदन्ते पायुषा वधसा शिवा । वृद्धाव्यातिवर्द्धिभ्याम्
 न च संप्रेषयेदिति ॥ ४६ ॥ नासीन स्यात् स्निग्धेवमायुरस्य न
 विद्यते । न नमामोक्षते नारी न नमाम् पुरुषानपि ॥ ४७ ॥
 मैत्र्युनं सततं गुप्ताहारस्य समाचरेत् । तीर्क्ष्णानां गुरुवस्तीर्क्ष्णं
 चोद्याणां हृदयं शुचि ॥ ४८ ॥ दृष्ट्यानां परमं ज्ञानं सन्तोषः
 परमं सुखम् । सावं प्रातश्च वृद्धानां शृणुयात् पृथक्का गिरः
 ॥ ४९ ॥ युतमाप्नोति हि नरः सततं वृद्धमेवया । स्वाध्यासी
 भोजनं चैव दक्षिणं पाणिमुदरेत् ॥ ५० ॥ वच्छेदाद्यनयो नित्य-
 मिन्द्रियाणि तथैव च । संस्मृतं पायसश्चैव यावकं कृशरं हविः
 ॥ ५१ ॥ अष्टकाः पितृदेव्या गृहाणामभिपूजनम् । श्वश्रुकर्मणि
 कृत्वा च नानामभिवन्दनम् । व्याधिनानाञ्च सर्वपामायुषाभि-
 नन्दनम् ॥ ५२ ॥ न जातु त्वमिति प्रुवादापन्थापि महत्तरम् ।
 लङ्कारो वा बधो वेति विदत्तं न परिगृह्यते ॥ ५३ ॥ पक्व-
 समानानां शिष्याणाञ्च समाचरेत् । पापमाचक्षते नित्यं हृदयं
 पापकर्मिणः ॥ ५४ ॥ ज्ञानपूर्वं विनश्यन्ति गूढमाना महाजने ।
 ज्ञानपूर्वं कृतं कर्म ह्लादयन्ते समाधवः ॥ ५५ ॥ न मां मनुष्याः
 पश्यन्ति न मां पश्यन्ति देवताः । पापेनापिहितः पापः पाप-
 नेवाभिजायते ॥ ५६ ॥ यथा वार्धुषिको वृद्धिं हृदयेति प्रतीक्षते ।
 धर्मिणं पिहितं पापं धर्ममेवाभिवर्धयेत् ॥ ५७ ॥ यथा स्वस्व-
 नश्वोमिश्रितं प्रविर्होयते । प्रायश्चित्तघृतं पापं तथा सद्यः प्र-
 क्षति ॥ ५८ ॥ तस्मात् पापं न गूहेत् गूढमानं विवर्धते । कृत्वा
 तु साधुव्याख्येयं ते तत् प्रथमयन्युत ॥ ५९ ॥ प्रायश्चित्तं कश्चित्
 द्वयं वतुकाक्षे नोपभुज्यते । अन्ये चैतत् प्रपद्यन्ते विविधी तस्य
 ईदृजः ॥ ६० ॥ मानसं सर्वभूतानां धर्ममाहुर्मनीषिणः । तस्मात्

अर्थाणि भूतानि धर्ममेव समासते ॥ ६१ ॥ एक इव अरेकं न
धर्मभ्रजिको भवेत् । धर्मवाञ्छितका ह्येते वै धर्ममुपमुञ्चते ॥ ६२ ॥
अर्धेहो वानदशेन सेवेतामाववा गुरुम् । निधिं निदध्यात् पारजा
तात्ताव दानमस्ति नम् ॥ ६३ ॥

इत्यनुशासनपर्वेणि आनुशामनिकपर्वेणि दानधर्मं धर्म-
कथने दिग्गृहाधिकरणेऽध्यायः ॥ १६२ ॥

मुधिष्ठिर उवाच । नाभागधेयः प्राप्नोति धनं सुखलज्जानपि ।
भागधेयान्वितवार्यं कृषी वालय विन्दति ॥ १ ॥ नास्त्राभकाखे
लभते प्रयत्नेऽपि कृते सति । लाभकालेऽप्रयत्ने न लभते विपुलं
धनम् ॥ २ ॥ कृतयत्नाफलायैव दृश्यन्ते पतंगी नराः । यद्यत्र-
नैषमानास दृश्यन्ते बहवो जनाः ॥ ३ ॥ यदि यत्र भवेत्तैर्यः
सद्यः फलमवाप्नुयात् । न विद्वान् विद्यया हीनं वृत्तार्थमुप-
संशयेत् ॥ ४ ॥ नालभ्यं चोपलभ्येत नृणां भरतसत्तम । प्रवृत्तं
कृतवन्तोऽपि दृश्यन्ते ह्यफला नराः ॥ ५ ॥ मार्गन्वाययतैरर्वा-
भमार्गवापरः सुखी । अकार्यमसकृत् कृत्वा दृश्यन्ते ह्यधना नराः
॥ ६ ॥ धनयुक्ताः स्वकर्मस्था दृश्यन्ते चापरेऽधनाः । यद्योक्तं
नीतिशास्त्राणि नीतियुक्तो न दृश्यते ॥ ७ ॥ धनमिच्छन् सचिवं
समितः केन हेतुना । विद्यायुक्तो ह्यविद्यया धनवान् दुर्मति-
स्तथा ॥ ८ ॥ यदि विद्यामुपाश्रित्य नरः सुखमवाप्नुयात् । न
विद्वान् विद्यया हीनं वृत्तार्थमुपसंशयेत् ॥ ९ ॥ यथा पिपासां
ज्वति पुच्छः प्राप्य वै जलम् । इष्टार्थो विद्यया ह्येवं न विद्यां
प्रजहेन्नरः ॥ १० ॥ नाप्राप्तकालो निवर्तते विद्वः प्रयतैरपि ।
ब्रह्माग्नेयापि संसृष्टः प्राप्तकालो न जीवति ॥ ११ ॥
नील उवाच । ईदृमानः समारम्भान् यदि नाशादयिष्यन् ।

उत्तं तपः समारोहेन चतुस्रं प्ररोहति ॥ १२ ॥ दानेन भोगी
भवति नेत्रावी लुब्धसेवका । अहिंसेना च दीर्घायुर्हिति प्राङ्
मनीषिणः ॥ १३ ॥ तन्माह्वान्न याचेत पूजयेद्धारमिकानपि ।
सुभाषी प्रियकण्ठकः सर्वसत्ताविहङ्गकः ॥ १४ ॥ यदा प्रमाणं
प्रभवः स्वभावश्च सुखासुखि । दंष्ट्रकोटविपीडानां स्थिरो भव
युधिष्ठिर ॥ १५ ॥

इत्यनुष्ठानमपरेणि चानुष्ठानमनूपरेणिदानधर्मोति

कथने त्रिपञ्चधिकथनोऽध्यायः ॥ १०३ ॥

भीष्म उवाच । कार्यते यश्च क्रियते मन्त्राप्रश्नं कृतकृतम् ।
तत्राश्वसीत सत् कृत्वा यमत कृत्वा न विश्वसेत् ॥ १ ॥ काल एव
सर्वकाले निप्रदानुग्रही ददत् । बुद्धिमाविश्व भूतानां धर्माधर्म
प्रवर्तते ॥ २ ॥ यदा तस्य भवेद्दधिर्धर्मोद्येस्य प्रदर्शनात् । तदा-
श्वसीत धर्मात्मा दृढबुद्धिर्न विश्वसेत् ॥ ३ ॥ एतावन्मात्रं न वि-
भूतानां प्राञ्जलक्षणम् । कालयुक्तो ह्यभयविक्रमं युक्तं समा-
चरेत् ॥ ४ ॥ यथाप्यपस्थितैर्गुरुर्याः प्रजायन्ते न राजसाः । एव-
मेवात्मनात्मानं पूजयन्तीह धार्मिकाः ॥ ५ ॥ न ह्यधर्मतया धर्मं
दद्यात् कालः कथञ्चन । तन्मादिशुद्धमात्मानं ज्ञानी वाङ्मनोवशि-
णम् ॥ ६ ॥ स्पृष्टुमप्यममर्षो हि ज्वलन्तमिव पावकम् । अधर्मैः
सक्ततो धर्मं कालेन परिवर्द्धितम् ॥ ७ ॥ कार्यावितो हि धर्मैश्च
धर्मो हि विजयावहः । त्रयानामपि लोकानामालोककरणं
भवेत् ॥ ८ ॥ न तु कश्चिन्मयेत् प्राज्ञो महीमैव करे नरम् ।
उपमानस्तु धर्मेण सर्वलोकभयच्छले ॥ ९ ॥ यूद्धोऽहं नाधिकारी
मि चातुराग्रभ्यसेवने । इति विज्ञानमपरे नालम्ब्यपदधत्तुत ॥ १० ॥
विशेषश्च यदध्यामि चातुर्वर्ण्यस्य तत्त्वतः । पञ्चभूतमरीराणां

सर्वेषां सदृशात्मनाम् ॥ ११ ॥ लोकाधर्मं च धर्मं च विधीयकारणं
कृतम् । यथैकत्वं पुनर्वाति प्राणिनस्तत्र विस्तरः ॥ १२ ॥ यद्भुवी
हि कर्त्तुं लोकः सृज्यते धर्मः कथं भुवः । यत्र काको भुवस्तात तत्र
धर्मः समानतः ॥ १३ ॥ सर्वेषां तुल्यदेहानां सर्वेषां सदृशात्मनाम् ।
काको धर्मेण संयुक्तः येष एव स्वयं गुरुः ॥ १४ ॥ एवं सति न
होषोऽस्ति भूतानां धर्मभेदेन । तिर्यग्गोत्राणावपि सतां लोक एव-
मतो गुरुः ॥ १५ ॥

इत्यनुष्ठापनपर्वणि आनुष्ठापनिकपर्वणि दानधर्मं धर्म-

कथने चतुःपञ्चाधिकशतोऽध्यायः ॥ १६४ ॥

वैशम्पायन उवाच । शरत्कालगतं भीष्मं पाण्डवोऽपि कुतूहलः ।
युधिष्ठिरो हितं प्रेम्णैरपस्त्र्यन् कल्पयापहम् ॥ १ ॥

युधिष्ठिर उवाच । किं श्रेयः परुषस्येह किं कुर्वन् सुख-
मेधते । विपाप्मा तु भवेत् केन किं वा कल्पयनायनम् ॥ २ ॥

वैशम्पायन उवाच । तत्र शुश्रूषमाणाय नृपः शान्तमवस्तदा ।
देववंशं वक्ष्याम्यावमावष्ट परुषसंभ ॥ ३ ॥

भीष्म उवाच । अयं देवतवंशो वै ऋषिवंशसमन्वितः । त्रि-
सन्ध्यां पठितः पुत्र कल्पयापहरः परः ॥ ४ ॥ यदङ्गा कुरुते
पापमिन्द्रियैः पुरुषशरन् । बुद्धिपूर्वमनुदिवो रात्रौ वक्ष्यामि
सन्ध्यायोः ॥ ५ ॥ सुच्यते सर्वपापेभ्यः कीर्तयन् वै शुचिः सदा ।
नान्यो न वधिरः काको कुरुते स्वस्तिमान् सदा ॥ ६ ॥ तिर्यग्योनिं
न गच्छेच्च नरकं सङ्हराणि च । न च दुःखभयं तस्य मरणे न
च सुच्यते ॥ ७ ॥ देवासुरगुरुर्देवः सर्वभूतनमस्कृतः । यद्विन्दो-
ऽप्यायनिर्देहः सर्वप्राणो ज्ञानीनिजः ॥ ८ ॥ पितामहो जगन्नाथः
शक्तिर्ब्रह्मणः सती । वेदभूरय कर्त्ता च विश्वानुरावणः

प्रभुः ॥ ८ ॥ उमापतिर्विष्णुपाशः स्वयः उमापतिस्तथा । विष्णो
 इतमुष्णायुधम्प्रादित्यो प्रभाकरो ॥ १० ॥ यज्ञः यज्ञोपतिर्देवी यमो
 यमोर्ध्वबा उग्र । वरुणः सप्त गोर्ध्रा च वरुणेश च यमेश्वरः
 ॥ ११ ॥ सौम्या गोः सुरभिर्देवी विष्णवाश्च महावृषिः । यज्ञः
 सागरो गङ्गा सवन्धोश्च महावृषाः ॥ १२ ॥ बाह्विष्णोस्तपः
 सिद्धाः कृष्णरैषावमस्तथा । मारुतः पर्वतश्चैव विष्णवावसुर्धवा
 इन्द्रः ॥ १३ ॥ तुम्बुरुश्चित्रमेघश्च देवदूतश्च विश्रुतः । देवकन्या
 महाभागा दिव्याद्याप्सरसाङ्गणाः ॥ १४ ॥ सर्वथो नैनका रक्षा
 निचक्रेषी शुलम्बुधा । विष्वाची च वृताची च पञ्चचूडा तिष्ठो-
 त्तमा ॥ १५ ॥ आदित्या वसवो रुद्राः सार्वभौमः पितरोऽपि च ।
 धर्मः श्रुतं तपो दीक्षा व्यवसायः पितामहः ॥ १६ ॥ सर्वथो दिवसा-
 येव मारीचः कक्षपस्तथा । युक्तो तद्वस्यतिर्भीमो बुधो राज्ञः
 धनैश्वरः ॥ १७ ॥ नक्षत्राण्यृतयेव मासाः पक्षाः सप्तसरः ।
 वैततेयाः समुद्राश्च कदुजाः पद्मगास्तथा ॥ १८ ॥ यतद्गुर्विषाषा
 च चन्द्रभागा सरस्वती । सिन्धुश्च देविका चैव प्रभाः पुराणि
 च ॥ १९ ॥ गङ्गा महानदी वेणा कावेरी नर्मदा तथा । कुसुम्पुना
 विष्ण्या च करतोयाम्बुवाहिनी ॥ २० ॥ सरयुर्गङ्गाकी चैव
 क्षीरितश्च महानदः । ताम्बादृणा वेतवती पर्वाशा गीतमी तथा
 ॥ २१ ॥ गोदावरी च वेङ्का च कृष्णवेङ्का तथा रिता । हवर्त
 च कावेरी बहुर्मन्दाकिनी तथा ॥ २२ ॥ प्रवागश्च प्रमाणा
 पुष्पं नैमिषमेव च । तच्च विश्वेश्वरस्थानं वसति विमलं सर
 ॥ २३ ॥ पुण्यतीर्थेषु कलिलं कुरुक्षेत्रं प्रकीर्तितम् । सिन्धूत्तम
 स्तपो दानं कर्ममार्गमथापि च ॥ २४ ॥ क्षिरण्यती वितस्ता
 तथा प्रचवती नदी । वेदवृत्तिर्वेदवती मातृवासाश्च वत्यपि ॥ २५ ॥
 भूमिभागास्तथा पुष्पा गङ्गाहारमथापि च । अश्विबुध्यास्त
 मिथ्या नदी चित्रवहा तथा ॥ २६ ॥ चर्मण्यती नदी पुष्पा क्षीरि

वसुमा तया । नदी भीमरथी चैव बाह्वरा च महाजदी ॥ ३० ॥
 नाहेन्द्रवासी त्रिविवा नीलिका च सरस्वती । नन्दा चापरामन्द
 च तत्रा तीर्थमहाकृद् ॥ ३८ ॥ गया च फल्गुतीर्थश्च चर्माख्यं
 सुवैद्यतम् । तत्रा देवनदी पुण्या सरस्व जलानिर्मितम् ॥ ३९ ॥
 पुष्पं त्रिलोकविष्णुतं सर्वपापहरं ध्रुवम् । हिमवान् पर्वतश्चैव
 दिव्यौषधिसमन्वितः ॥ ३० ॥ विश्वो धातुविचित्राङ्गस्तोर्ववानौ-
 षधान्वितः । मेरुमहेन्द्री मलयः श्वेतश्च रजतान्वितः ॥ ३१ ॥
 मृगवाक्यन्दरी नीलो निषधो हर्दुरस्तथा । चित्रकूटोऽज्जनामश्च
 पर्वतो गन्धमादनः ॥ ३२ ॥ पुण्ड्रः सोमगिरियैव तथैवान्ये मही-
 चराः । दिग्धश्च विदिग्धश्चैव क्षितिः सर्वे महीरुहाः ॥ ३३ ॥
 विश्वेदेवा नभस्यैव नक्षत्राणि ग्रहास्तथा । पान्तु नः सततं देवाः
 कीर्तिताकीर्तिता मया ॥ ३४ ॥ कीर्तयानो नरो ज्ञेयान् मुच्यते
 सर्वकिल्बिषैः । स्तुवंश्च प्रतिनन्दंश्च सन्त्यते सर्वतो मयात् ॥ ३५ ॥
 सर्वसङ्करपापेभ्यो देवतास्तवनन्दकः । देवतानन्तरं विप्रास्तपः
 मिहांस्तपोधिकान् ॥ ३६ ॥ कीर्तितान् कीर्तयिष्यामि सर्वपाप-
 प्रमोचनान् । यज्ञक्रीतोऽथ रैभ्यश्च काक्षीयानोपिजस्तथा ॥ ३७ ॥
 भस्वङ्गिरास्तथा कर्णो मेधातिथिरश्च प्रभुः । वर्ही च गुणसम्पन्नः
 प्राची दिग्मुपाश्रिताः ॥ ३८ ॥ भद्रान्दियं महाभागा उक्तु-
 प्रमुच्यस्तथा । सुमुच्य महाभागाः स्वस्वावेयश्च वीर्यवान् ॥ ३९ ॥
 मित्रावरुणयोः पुत्रस्तथागस्त्रः प्रतापवान् । दृढायुषोर्वाह्वश्च
 विभृताङ्गप्रियत्तमौ ॥ ४० ॥ पश्चिमां दिग्माश्रित्य च एषन्ते
 निबोध तान् । उषश्च सप्त सोदर्यैः परिव्याधश्च वीर्यवान् ॥ ४१ ॥
 सप्तदीर्घतमाश्चैव गोतमः काश्यपस्तथा । एकतश्च द्वितश्चैव त्रित-
 श्चैव महावृद्धिः ॥ ४२ ॥ चतुरः पुत्रश्च चर्मात्मा तत्रा चारस्ततः
 प्रभुः । उत्तरां दिग्माश्रित्य च एषन्ते निबोध तान् ॥ ४३ ॥
 अग्निर्हविष्ठः शक्तिश्च पाराशर्यश्च वीर्यवान् । विश्वरूपो भर-

राज्ञो जमदग्निस्तथैव ॥ ४४ ॥ ऋषीकपुत्रो रामश्च ऋषि-
 रोहाक्षकिसुखा । श्वेतकेतुः कीचकश्च विपुलो देवकस्तथा ॥ ४५ ॥
 देवयर्मा च धीमन्श्च वसुधैककाम्य एव च । श्रीमणो नाभिकीतश्च
 श्रीमहर्षश्च एव च ॥ ४६ ॥ ऋषिरुद्रश्चवास्यैव मार्गवश्यावन्-
 स्तथा । एष वै समवाचश्च ऋषिवेदश्चमन्त्रितः ॥ ४७ ॥ आद्यः
 प्रकीर्तितो राजन् सर्वपापप्रमोचनः । तुगो वयातिर्नङ्गुषो बह-
 द्रुश्च वीर्यवान् ॥ ४८ ॥ सगरो धुम्भ, भारीश्च द्विकीपश्च प्रताम-
 वान् । कृपाश्रो वीवनाश्वश्च चित्ताश्वः सत्यवांस्तथा ॥ ४९ ॥
 दुष्मन्तो भरतश्चैव चक्रवर्त्ती महाभारतः । यवनो जनकश्चैव तथा
 दृष्टरथो नृपः ॥ ५० ॥ रघुर्नरवरश्चैव तथा दशरथो नृपः ।
 रामो राजमहा वीरः यशविन्दुर्भगीरथः ॥ ५१ ॥ हरियन्त्री
 मरुत्तय तथा दृष्टरथो नृपः । महीनयो ह्यलर्कश्च ऐलश्चैव नरा-
 धिपः ॥ ५२ ॥ करस्वर्मा नरयेष्टः काश्वीरश्च नराधिपः । दक्षो-
 ऽश्वरौपः कुकुरो रैवतश्च महायथाः । कुरु मय्यरण्यश्चैव माश्वता
 सत्यव्रिजः ॥ ५३ ॥ सुमकुन्दश्च राजर्षिर्जङ्गुर्जाह्नविसेविनः । आदि-
 राजः पृथ्वीस्थो मित्रभानुः प्रियङ्गुरः ॥ ५४ ॥ तमदस्युश्चैव राजा
 श्वेतो राजर्षिस्तमः । महाभिषय विख्यातो निमी राजा तथा-
 दृक् ॥ ५५ ॥ आयुः क्षुपश्च राजर्षिः कक्षिपुश्च नराधिपः ।
 प्रतर्दिनो दिवोदासः सुदासः कौशलेश्चरः ॥ ५६ ॥ ऐक्यो नक्षत्र
 राजर्षिमेतुश्चैव प्रजापतिः । अग्निश्च पृथङ्गश्च प्रतीपः आस्तनु-
 स्तथा ॥ ५७ ॥ अजः प्राचीनवर्षेयश्चैव क्षत्राक्षर्महावराः । अम-
 रश्चैव नरपतिर्जानुजश्चैव च । कलसेनश्च राजर्षिर्चैव आन्ये
 नानुकीर्तिताः ॥ ५८ ॥ कलमुत्थाय चो नित्यं सन्तो हेस्त-
 मयोदये । पठेत्तु विरनाशकः स धर्मफलभाग्भवेत् ॥ ५९ ॥
 दिवा देवर्षयश्चैव स्तुता राजर्षयस्तथा । पृथिव्याद्यर्थैः हर्गं
 विधास्यन्ति मनेन्द्रः ॥ ६० ॥ मा विष्णुं मा च मे पृथं मा च

विपरिमज्जिनः । ध्रुवो जलो मे निखं ह्यात् परत्वं च मुखा
मतिः ॥ ६१ ॥

इत्यमुद्रमंथनपर्वणि समुद्रमंथनिकपर्वणि दानवर्णे
वंगानुकीर्तने पञ्चमष्टाधिकशतोऽध्यायः ॥ १६५ ॥

जनमेजय उवाच । भरतक्यगते भीष्मे कौरवाणां चुरन्धरे ।
मसाने वीरध्वजे पाण्डवैः समुपस्थिते ॥ १ ॥ युधिष्ठिरो महा-
प्राज्ञो मम पूर्वपितामहः । धर्माणामागमं श्रुत्वा विदिता सर्व-
संशयान् ॥ २ ॥ दानानाञ्च विधिं श्रुत्वा हिन्धधर्माश्चसंशयः ।
वदन्त्यदकरोदिमं तच्छ्रेयंसितुमर्हसि ॥ ३ ॥

वैशम्पायन उवाच । यश्चक्षुर्दृष्टं स्तिमितं सर्वं तद्राजमश्र-
क्षम् । तूष्णींभूते ततस्तस्मिन् पटि चित्तमिवापि तम् ॥ ४ ॥ मुहूर्त-
मिव च ध्यात्वा व्यासः सत्यवतीसुतः । नृपं शयानं गाङ्गेवमिदमाह
वचस्तदा ॥ ५ ॥ राजन् प्रकृतिमापन्नः कुरुराजो युधिष्ठिरः ।
सन्नितो भ्रातृभिः सर्वैः पार्थिवैश्चासुवाविभिः ॥ ६ ॥ उपास्यो मां
नरव्याघ्र सकृद्भूयो न धीमता । तस्मिन् परवानाय समनुष्ठातु-
मर्हसि ॥ ७ ॥ एवमुक्तो भगवता व्यासेन पश्चिवीषतिः । युधि-
ष्ठिरं सहाभात्यमनुजघ्ने नदीसुतः ॥ ८ ॥ उवाच सैनं मधुरं
दृषं शान्तनवो नृपः । प्रविशस्व पुरीं राजन् ज्येष्ठे ते मानसो
ज्वरः ॥ ९ ॥ वज्रस्य विविधैर्बलैर्वज्रस्यैवाप्तदक्षिणैः । वज्रति-
रिव राजेन्द्र बहाद्भनपुरःसरः ॥ १० ॥ अथर्षस्मरतः पार्थ पिब-
न्नेवांश्च तर्पय । शिवसा बोध्यसे चैव ज्येष्ठे ते मानसो ज्वरः ॥ ११ ॥
एकवक्त्र प्रजाः सर्वाः प्रकृतीः परिग्राम्यव । सुहृदः फणवत्-
कारैरक्षयस्य वषाहंतः ॥ १२ ॥ यद्यु मां तात जीवन्तु निजान्धि
सुहृदस्तथा । यैत्यस्मान्नि स्तितं वृक्षं फणवन्तमिव दिवाः ॥ १३ ॥

आगन्तव्यञ्च भवता समये मम पार्थिव । विनिवृत्ते हिमकरे
प्रवृत्ते चोत्तरायणे ॥ १४ ॥ तथेत्युक्त्वा तु कौन्तेवः सोऽभिवाद्य
यितामहम् । प्रवयौ सपरीवारो नगरं नागसाङ्गयम् ॥ १५ ॥
हृतराष्ट्रं पुरस्कृत्य गान्धारीञ्च पतिव्रताम् । सहितैर्हृषिभिः
सर्वैर्भ्रातृभिः केषवेन च ॥ १६ ॥ पौरजानपदैश्चैव मन्त्रिमित्रैव
पार्थिव । प्रविवेच्य कुरुक्षेत्रः पुरं वारणासाङ्गयम् ॥ १७ ॥

इत्यनुशासनपर्वणि आनुशासनिकपर्वणि दानधर्मं
भीष्मानुशायां षट्षष्ट्यधिकशतोऽध्यायः ॥ १६६ ॥

समाप्तश्चेदमानुशासनिकं पर्व ।

॥ अथ स्वर्गारोहणिकं पर्व ॥

वशम्यायन उवाच । ततः कुन्तीसुतो राजा पौरजानपदं
जनम् । पूजयित्वा यथान्यायमनुजञ्चे गृहान् प्रति ॥ १ ॥
सान्त्वयामास नारीञ्च हतवीरा हृतेष्ट्वराः । विप्लैरर्व्यैश्च तदा
पाण्डुसुतो नृपः ॥ २ ॥ सोऽभिषिक्तो महाप्राज्ञः प्राप्य राज्यं
युधिष्ठिरः । उपस्थाप्य नरक्षेत्रः सर्वाः सुप्रकृतीस्तदा ॥ ३ ॥
रिजेभ्यो बलमुख्येभ्यो नैगमेभ्यश्च नित्यशः । प्रतिगृह्णायिष्यो मुखा-
स्तथा धर्मवृताम्बरः ॥ ४ ॥ उपित्वा सर्वरीः श्रीमान् पञ्चाश-
त्स्रग्नोत्तमे । समयं कौरवाग्रस्य सञ्चारं पुरुषसंभः ॥ ५ ॥ स
निर्वर्धो गजपुराद्याजकैः परिवारितः । इष्टा निवृत्तमादितं
प्रवृत्तञ्चोत्तरायणम् ॥ ६ ॥ इतं नाक्यञ्च गन्धार्धं श्रीमायि च
युधिष्ठिरः । चन्दनागुरुमुख्यानि तथाकासीयकाव्यपि ॥ ७ ॥
प्रस्थाप्य पूर्वं कौन्तेवो भीष्मसंस्करणाय वै । नाक्यानि च महा-
हर्षाणि रत्नानि विविधानि च ॥ ८ ॥ हृतराष्ट्रं पुरस्कृत्य गान्धी-

रौच्यं यथस्त्रिणीम् । मातरश्च पृथां धीमान् भातृश्च पुत्रधर्मः
 ॥ ८ ॥ जनार्जनेनानुगतो विदुरेण च धीमता । युवतुसना च
 कौरव्यो युयुधानेन वा विभो ॥ १० ॥ महता राजदोषेन परि-
 वारेण संवृतः । स्तूयमानो महातेजा भीष्मस्यान्वीननुव्रजन् ॥ ११ ॥
 निश्चक्राम पुरातत्त्वाद्यथा द्विपतिस्तथा । आससाद् कुरुक्षेत्रे
 तथा भान्तनवं नृपः ॥ १२ ॥ उपस्थमानं व्यासेन पाराशर्येण
 धीमता । नारदेन च राजर्षे देवलेनासितेन च ॥ १३ ॥ हत-
 पिष्टैर्नृपैश्चात्मीर्नानादिग्रसमागतैः । रक्षिभिश्च महात्मानं रक्ष-
 माणां समन्ततः ॥ १४ ॥ शयानं वीरघयने दृढं नृपतिस्तथा ।
 ततो रथाद्वातीर्थ्य भ्रातृभिः सह धर्मराट् ॥ १५ ॥ अभिवाद्याश्च
 कौरवां पितामहमरिन्दमम् । हैपायनादीन् विप्रांश्च तैश्च प्रत्यति-
 नन्दितः ॥ १६ ॥ ऋत्विग्भिर्ब्रह्मकल्पैश्च भ्रातृभिश्च सहाश्रुतः ।
 आसाद्य शरतत्पपस्थनृपिभिः परिवारितम् ॥ १७ ॥ अन्नवी-
 ष्णरतश्रेष्ठं धर्मराजो युधिष्ठिरः । भ्रातृभिः सह कौरव्य शयानं
 निष्कगासुतम् ॥ १८ ॥ युधिष्ठिरोऽहं नृपते नमस्ते जाह्नवीसुत ।
 शृणोषि चेन्महाबाहो ब्रूहि किं करवाणि ते ॥ १९ ॥ प्राप्तोऽस्मि
 समये राजन्मनीनादाय ते विभो । आचार्या ब्राह्मणाश्चैव ऋत्विजो
 भ्रातरश्च मे ॥ २० ॥ पुत्रश्च ते महातेजा धृतराष्ट्रो जनेश्वरः ।
 उपस्थितः सहामात्यो वासुदेवश्च वीर्यवान् ॥ २१ ॥ हतपिष्टाश्च
 राजानः सर्वे च कुरुजाह्नवाः । तान् पश्य कुरुपार्दूल समुन्मील्य-
 च क्षीयन् ॥ २२ ॥ वसेह किञ्चित् कर्तव्यं तत्सर्वं प्रापितं मया ।
 वयोक्ते भवता काले सर्वमेव च तत्कृतम् ॥ २३ ॥

वैद्यभ्यावन उवाच । एवमुक्तस्तु गात्रेभ्यः कुम्भीपुत्रेण धीमता ।
 दृढं भरतान् सर्वान् संस्थितान् परिवार्य तम् ॥ २४ ॥ ततश्च
 वज्रशान् भीष्मः प्रपद्य विपुलं युजम् । उद्यमेवसरो वाक्सी-
 काली वचनमब्रवीत् ॥ २५ ॥ द्रिष्ट्वा प्राप्तोऽपि कौन्तेय वज्रानाख्यो

बुद्धिष्ठिरः । परितुष्टो हि भगवान् स्रजसांसुहिवाकरः ॥ २६ ॥
 चटपचापतं रात्रयः प्रक्षामस्यास्य मे गताः । घरेषु निषिताग्नेषु
 वसावर्षप्रतं तथा ॥ २७ ॥ माघोऽयं सममुपातो भावः सौम्यो
 बुद्धिष्ठिरः । विभागवेष्टः पक्षोऽयं शुद्धो भवितुमर्हति ॥ २८ ॥
 एवमुक्त्वा तु गात्रेणो धर्मपुत्रं दक्षिष्ठिरम् । हृतराष्ट्रमक्षामक्य
 काले वचनमब्रवीत् ॥ २९ ॥

भीष्म उवाच । राजन् विदितधर्मोऽसि सुनिर्णीतायंसंशयः ।
 बद्धमुता हि ते विप्रा बहवः पथ्युपाशिताः ॥ ३० ॥ वेदशास्त्राणि
 सूत्राणि धर्मोऽयं मनुजेश्वर । वेदांश्च चतुरः सर्वांश्चिक्षेतागु-
 द्बुध्यसे ॥ ३१ ॥ न शोचितव्यं कौरव्य भवितव्यं हि तत्तथा । मृतं
 दिवश्चस्यन्ते कृष्यादौपायनादपि ॥ ३२ ॥ यथा पाण्डोः सुता
 राजंस्तथैव तव धर्मतः । तान् पाण्डव स्थितो धर्मे गुरुशुभूपसे
 रतान् ॥ ३३ ॥ धर्मराजो हि शुद्धात्मा निदिष्टे स्थास्यते तव ।
 आनृषंस्थपरं ज्ञेनं जानामि गुरुवत्सलम् ॥ ३४ ॥ तव पुत्रा
 दुरात्मानः क्रोधलोभपरायणाः । ईषांभिभूता दुर्बलाः ताव
 शोचितुमर्हसि ॥ ३५ ॥

वैशम्पायन उवाच । एतावदुक्त्वा वचनं हृतराष्ट्रं मनीषि-
 क्षम् । वासुदेवं महाबाहूमभ्यभाषत कौरवः ॥ ३६ ॥

भीष्म उवाच । भगवन् देवदेवेश सुरासुरनमस्कृत । विवि-
 क्रम ममस्तोस्तु यद्वचनमवाधर ॥ ३७ ॥ वासुदेवो हिरण्माता
 गुरुषः सविता विराट् । जीवभूतोऽनृषपञ्च परमात्मा सनातनः
 ॥ ३८ ॥ अद्भुतस्त्वद्गतमनाः सद्धारवापरिपक्षः । त्रायस्तु पुण्ड-
 रीकाश्च पुरुषोत्तम नित्ययः ॥ ३९ ॥ अमुजानीहि मां कृष्ण
 वैकुण्ठ पुरुषोत्तम । रक्षाय ते पाण्डवेना भवान् दीपां परावणम्
 ॥ ४० ॥ उक्तवानपि दुर्बुद्धिं मन्दं दुर्व्योचनं पुरा । यतः कृष्ण-
 स्ततो धर्मो यतो धर्मस्ततो जयः ॥ ४१ ॥ वासुदेवेन तीर्त्तम्

युक्तं संवाच्य पाण्डवैः । उन्मानस्य परः कावक्ष्य वेति च युक्तः युक्तः ॥ ४२ ॥ न च मे तद्वचो मुक्तः कृतवान् च तु मन्त्रयोः । मन्त्र-
विषये च प्रविर्बो ततः च निवर्तनं गतः ॥ ४३ ॥ आन्तु आनाम्बर्त्त
इवं पुराचक्षुषिस्तमम् । नरेण उचितं इव वदन्तीं सुविरो-
क्षितम् ॥ ४४ ॥ वचा मे नारदः प्राच व्याचक्षुष्य नमस्तथाः ।
नरनारायणावेतो बभूवुः मनुजेष्विति ॥ ४५ ॥ स मां जगन्नु-
जानीहि कृष्ण मोक्षे कलेश्वरम् । जवाहं कमनुष्ठातो गच्छेयं
वरमां गतिम् ॥ ४६ ॥

वासुदेव उवाच । अनुजानामि भीष्म त्वां वसुन् प्राप्नुहि
पार्थिव । न तेऽस्ति वृजिनं किञ्चिदिह लोके महाद्युते ॥ ४७ ॥
पिष्टमक्तोऽसि राजर्षे मार्कण्डेय इवापरः । धीम बल्युदाय वधि
स्थितो भव्य इवानतः ॥ ४८ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवमुक्तास्तु गात्रेभ्यः पाण्डवानिदमब्र-
वीत् । इतराद्वसुक्षांश्चापि सर्वांश्च सुहृदांस्तथा ॥ ४९ ॥ प्राप्ता-
मुत्पद्युमिच्छामि तवानुष्ठातुमर्हम् । सत्येषु यतितव्यं वः कथं
हि परमं वक्ष्ये ॥ ५० ॥ यानृष्यंस्त्यपरेर्भाष्यं सर्वैव निवृत्तात्मभिः ।
ब्रह्मचरैर्वर्त्मयोगीशैश्च तपोनित्यैश्च भारताः ॥ ५१ ॥ इत्युक्ता सुहृदः
सर्वान् संपरिचक्ष्य चैव हि । पुनरेवाब्रवीद्धीमान् युधिष्ठिरमिदं
वचः ॥ ५२ ॥ ब्राह्मणाश्चैव ते नित्यं प्राश्नाश्चैव विधेयतः । याचाभ्यां
श्रमिजश्चैव पूजनीया जनाधिप ॥ ५३ ॥

इत्यनुशासनपर्वणि स्वर्गारोहणिकपर्वणि दानधर्मे भीष्म-

प्रार्थनायां सप्तषष्ट्यधिकशततोऽध्यायः ॥ १६० ॥

वैशम्पायन उवाच । एवमुक्ता सुहृदः सर्वान् भीष्मः शान्त-
नवस्तथा । नृणां बभूव कीरव्य स सुहृत्समरिन्दन ॥ १ ॥ कार-

वामास चात्मानं धारयामास महाक्रमम् । तस्मीह मगमद् प्राचाः
 सन्निवृद्धा महात्मनः ॥ २ ॥ अथ कुरुति नामाणां च वामानु-
 सुतस्तदा । ततश्चिह्नमभययोगमुत्तम्य वै क्रमात् ॥ ३ ॥ इह-
 मास्येनासीत् मध्ये तेषां महात्मनाम् । संहितैर्जनिभिः सर्वै-
 र्जना व्यासादिभिर्नृप ॥ ४ ॥ अथेन प्रेषतां तेषां निष्कः को-
 ऽभवत्तदा । तद्वद्वा विजिताः सर्वे वासुदेवपुरीतमम् । संहितै-
 र्जनिभिः सर्वैस्तथा व्यासादिभिर्नृप ॥ ५ ॥ सन्निवृद्धस्तु तैनास्मा
 सर्वे व्यायतनेषु वै । जगाम भिक्षा मूर्धनं दिवमभ्युत्थपात च
 ॥ ६ ॥ इव दुन्दुभिनादश्च पुण्यवर्षः सहाभवत् । विद्या ब्रह्मवैव-
 र्देव वासुसाध्विति चर्चिताः ॥ ७ ॥ महीच्छंव च भीमस्य मूर्ध-
 र्द्विषाज्जनाधिप । निःस्त्रयाकाशमाविष्ट स्रष्टेनान्तरधीयत ॥ ८ ॥
 एवं च राजमार्द्वश्च नृपः शान्तनवस्तदा । समयुक्त्यत काशेन
 भरतानां कुसोदहः ॥ ९ ॥ ततस्त्वाश्व दक्षिण गन्धांश्च विवि-
 शान् बहन् । पिताश्वक्रुर्न चात्मानः पाण्डवा विदुरस्तथा ॥ १० ॥
 युयुत्सवापि कौरव्यं प्रेषकाक्षितरेऽभवन् । युधिष्ठिरश्च गात्रेयं
 विदुरश्च महामतिः ॥ ११ ॥ जादयामास तु भो श्रीमैर्माक्षीश्च
 कौरवम् । धारयामास तस्याश्च युयुत्सुस्तत्रमुत्तमम् ॥ १२ ॥
 वामरज्यजने शुभ्रे भीमसेनार्जुनावुभौ । उथीपि पर्येषणीतां
 माद्रीपुत्रावुभावपि ॥ १३ ॥ युधिष्ठिरश्च संहितो हृतराष्ट्रश्च ब्राह्मणः ।
 क्षिप्रः कौरवनामस्य भीमं कुरुकुसोदहम् । तावत्तन्मनुपाशश्च
 पर्येषीजस्त सर्वम् ॥ १४ ॥ ततोऽस्य विधिवच्चक्रुः पितृनेत्रं महा-
 क्रमः । वजनं बह्व्यशास्त्री जगुः सामानि सामगाः ॥ १५ ॥
 ततश्चन्दनकाष्ठैश्च तथा काक्षीयकीरपि । काष्ठास्तु सप्रभृतिभि-
 र्मन्त्रैश्चोच्चावचैरपि ॥ १६ ॥ समवच्छाद्य गात्रेयं संप्रज्वाला कृता-
 वनम् । अपसव्यमकुर्वन् हृतराष्ट्रमुखाधिताम् ॥ १७ ॥ संस्कृज्य
 च कुरुमेष्टं गात्रेयं कुरुसरागाः । जगुर्मान्गीरवीं पुण्याध्वि-

कुटुम्बकद्वयः ॥ १८ ॥ अनुशासनायाः कथं न भवति ॥
 १९ ॥ कथं न भवति कथं न भवति ॥ १९ ॥ कथं न भवति
 कथं न भवति ॥ २० ॥ ततो भागीरथी देवी तनयस्त्रीद्वयं कृते ।
 उत्थाय सन्निधातुमादुत्ती प्रोक्तविज्ञता ॥ २१ ॥ परिदृष्टव्यो
 तस्य कौरवानाम्भाषत । निबोधत यथावत्तनुष्वनानं मन्वानाः
 ॥ २२ ॥ राजकुलेन सम्पन्नः प्रपन्नमित्रनेन च । वत्सल्यो
 हृदयद्वारा पितृभक्तो महाव्रतः ॥ २३ ॥ जामदग्न्येन रामेण च
 पुरा न पराजितः । दिव्यैरस्त्रैर्महावीर्यैः स हतोऽद्य शिखण्डिना
 ॥ २४ ॥ यस्मिन्सामयं नूनं हृदयं मम पार्श्विना । यपञ्चताः
 प्रियं पुत्रं बन्धुं दीर्यति मेऽद्य वै ॥ २५ ॥ समेतं पार्श्विं चर्यं
 काचिपुष्पां स्ववस्यरे । विजित्यैकरथेनैव कन्यायां संहार च
 ॥ २६ ॥ बन्धुनास्ति बली तुल्यः पृथिव्यामपि कथम् । चतं
 शिखण्डिना मृत्ता न विदीर्यति मे मनः ॥ २७ ॥ जामदग्न्यः
 कुदृष्टेः बुधे येन महात्मना । पीडितो नातिवर्धनेन स हतो-
 ऽद्य शिखण्डिना ॥ २८ ॥ एवम्विधं बहू तदा विक्षपन्ती महा-
 नदीम् । आश्वासयामास तदा साञ्जा हामोदरो विभुः ॥ २९ ॥
 उमाश्वरुहि भद्रे त्वं मांशुचः प्रियदर्धने । गतः स परमं क्षोभं
 तव पुत्रो न संशयः ॥ ३० ॥ बभूवैष महातेजाः आपदोषिण्य
 श्रीमते । मानुषलमनुग्राहो मेनं शोचितुमर्हसि ॥ ३१ ॥ स एव
 चतुर्धर्मेषु बुध्यमानो रणाजिरे । धनञ्जयं निहतो नैव द्वि-
 शिखण्डिना ॥ ३२ ॥ भीष्मं हि कुरुपादून्मुदयतेषु संहारणे ।
 न यत्ताः संवृत्तिं वन्तुं सा वादपि भवत्ततुः ॥ ३३ ॥ सख्यन्तस्तव
 सुतो गतः स्वर्गं शुभानने । न यत्ता विनिवन्तुं वै रणे तं सर्व-
 देवताः ॥ ३४ ॥ तज्जाया द्वि न ह्ये तं शोचन् कुरुमन्दम् ।
 बभूवैष गतो द्वि पुरुषे विज्वरा भव ॥ ३५ ॥

वैशम्पायन उवाच । इत्युक्ता सा तु हृद्येन व्यासेन च परि-
 ष्मदा । त्वक्ता चाकं महाशक्तं प्रकृतिं प्राप आश्रयी ॥ १६ ॥
 कृत्स्नं ते तां करितं तदा हृद्यमुखा नृप । अनुयातास्त वा सर्वे
 न्यवर्तन्त जनाधिप ॥ १७ ॥

इत्यनुयासनपर्वणि स्वर्गारोहणिकपर्वणि दानधर्मे भीष्म-
 स्वर्गारोहणे षष्ठ्यष्टाधिकशतोऽध्यायः ॥ १६८ ॥

समाप्तोऽयं स्वर्गारोहणिकं पर्वः ।

समाप्तश्चेदमनुयासनपर्वः ।

श्रीमहाभारतम् ।

अष्टमेधपत्रे ।

— १०० —

नारायणं नमस्कृत्य नरदैव नरोत्तमम् ।

देवीं सरस्वतीं चैव ततो जयमनोरयेत् ॥

वैशम्पायन उवाच । कृतोदरस्तु राजानं धृतराष्ट्रं युधिष्ठिरः ।
 परस्कृत्य महाबाहुरुत्तमाराक्षलेन्द्रियः ॥ १ ॥ उत्तोर्ये तु महा-
 बाहू रीष्यात्कुललोचनः । पपात तीरे महाया व्याधविह इव
 दिपः ॥ २ ॥ तं गीदमानं अग्रह भीमः कृशेन चोदितः ।
 मैवमित्यब्रवीद्येन कृशः परवक्ता हिमः ॥ ३ ॥ तमानं पतितं भूमौ
 प्रवसन्तश्च पुनः पुनः । ददृशुः पाण्डवा राजन् धर्मपुत्रं युधि-
 स्थिरम् ॥ ४ ॥ तं दृष्ट्वा हीनमनसं गतसत्त्वं नरेश्वरम् । भूयः
 शोकसमाविष्टाः पाण्डवाः समुपाविश्यन् ॥ ५ ॥ राजा तु धृत-
 राष्ट्रश्च पुत्रर्षीक्राभिपीडितः । वाक्यमाह महाबुद्धिः प्रज्ञावन्तु-
 नरेश्वरम् ॥ ६ ॥ उत्तिष्ठ कृशः कुरु कार्यमनन्तरम् ।
 स्वातन्त्र्यमेव कान्तेय जितेयमनन्तो त्वया ॥ ७ ॥ तां भुङ्क्षु भ्रातृभिः
 सर्वं सुहृद्भिश्च जनेश्वरः । न प्रोचितञ्च पश्यामि त्वया धर्म-
 भ्रताम्बर ॥ ८ ॥ प्रोचितञ्च मया चैव गात्रार्थ्या च महीपते ।
 वयोः पुत्रघ्नं नष्टं स्वप्रलब्धं वया धनम् ॥ ९ ॥ अमुदा हित-
 कामस्य विदुरस्य महात्मनः । वाक्यानि सुमहार्थानि परि-

तस्यामि दुर्मेति ॥ १० ॥ उक्तवान् विदुरो यथा धर्मात्मा दिव्य-
दर्शनः । दुर्योधनापराधेन कुलन्ते विनिश्चिति ॥ ११ ॥ स्वस्ति
वेदिच्छसे राजन् कुलस्य कुरु मे वचः । त्यज्यतामेष दुष्टात्मा
मन्दो राजा सुयोधनः ॥ १२ ॥ कर्णश्च अकुनिष्यैव नैनं पश्यतु
कर्हिचित् । द्यूतवृत्तातमथेयामप्रवादेन वारय ॥ १३ ॥ अभि-
प्रेक्ष्य राजानं धर्मात्मानं युधिष्ठिरम् । स पालयिष्यति यथी
धर्मेण पृथिवीमिमाम् ॥ १४ ॥ अथ नेच्छसि राजानं कुन्तीपुत्रं
युधिष्ठिरम् । मेधीभूतः स्वयं राज्यं प्रतिशङ्कीष्य पार्थिव ॥ १५ ॥
समं सर्वेषु भूतेषु वर्त्तमानं नराधिप । अमुज्जीवन्तु सर्वे त्वां
ज्ञातयो ज्ञातिवर्देन ॥ १६ ॥ एवं ब्रुवति कोन्तेय विदुरे दीर्घ-
दर्शिनि । दुर्योधनमहं पापमन्ववसें वृथामनिः ॥ १७ ॥ अमुखा
तस्य भीरस्य वाक्यानि मधुराण्यहम् । फलं प्राप्य महद्दुःखं
निमग्नः शोकसागरे ॥ १८ ॥ वृहो हि तेऽम्बपितरौ पश्य तो
दुःखितो नृप । न शीचितव्यं भवता पश्यामीह जनाधिप ॥ १९ ॥

इति अश्वमेधपर्वणि आश्वमेधिकपर्वणि

प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवमुक्तस्तु राजा स धृतराष्ट्रेण धीमता ।
तूष्णीम्बभूव मेधावी तमुवाचाय केयवः ॥ १ ॥ अतीव मनसा
शोकः क्रियमाणो जनाधिप । कन्तापयति वै तस्य पूर्वप्रेतान्
पितामहान् ॥ २ ॥ यजस्त विधिवद्यज्ञैर्विधिधैराप्रदक्षिणैः ।
इवांस्तर्पय सोमेन स्वधया च पितॄनपि ॥ ३ ॥ अतिधीनकृपात्मन
कामैरन्यैरकिञ्चनान् । ब्रह्मिषस्य महाबुद्धेर्नैतद्व्योपपद्यते ॥ ४ ॥
विदितं वेदितव्यं ते कर्त्तव्यमपि ते कृतम् । श्रुताश्च राजधर्मास्ते
भीष्माङ्गागौरवीसृताम् । कृष्णद्वैपायनाश्चैव नारदादिपुराणवा-

॥ ५ ॥ नेमामहं हि सूक्ष्माणां वृत्तिं जगन्नुवर्त्तितुम् । प्रियपैतामहं
हस्तमास्त्राय धुरमुदह ॥ ६ ॥ युक्तं हि वयसा चतुर्ं खमं प्राप्नु-
मसंभवम् । न हि कश्चिदि गूराणां निहतोऽत्र पराङ्मुखः ॥ ७ ॥
त्यज्य शोकं महाराज भवितव्यं हि तत्तथा । न प्रव्यासो पुनर्दुष्टं
त्वया वीक्ष्यिष्यते हताः ॥ ८ ॥ एतावदुक्ता गोविन्दो धर्मराजं
युधिष्ठिरम् । विरराम महतेजास्तमुवाच युधिष्ठिरः ॥ ९ ॥

युधिष्ठिर उवाच । गोविन्द मयि या प्रीतिसत्त्व सा विदिता
मम । शौक्येन तथा प्रेम्णा सदा मथ्यतुकल्पमे ॥ १० ॥ प्रियन्तु
मे स्यात् समस्तं कृतं चक्रगदाधर । श्रीमान् प्रीतेन वनया
सर्वं यादवनन्दन । यदि मामनुजानीवाहवान् गन्तुं तपो-
वनम् ॥ ११ ॥ न हि शान्तिं प्रपश्यामि घातयित्वा पितामहम् ।
कर्मसु पुरुषव्याघ्रं संग्रामेष्वपलायिनम् ॥ १२ ॥ कर्मणा येन
मुख्येयमस्मात् क्रूराण्यनाद्देन । कर्मणा तद्विषत्सेह येन शुश्रूषति
मे मनः ॥ १३ ॥ तमेवं वादिनं वार्यं व्यासः प्रोवाच धर्मवित् ।
शान्तयन् समस्तातेजा शुभं वचनमर्थवत् ॥ १४ ॥ अकृता ते मति-
स्तात पुनर्वाक्येन मुञ्चसे । किमाकाशे वयं तात प्रह्वयाम मुहु-
र्मुहुः ॥ १५ ॥ विदिताः सतधर्मास्ते येषां युद्धेन जीविका । यथा
प्रवृत्तो नृपतिर्नाधिपत्येन युज्यते ॥ १६ ॥ मोक्षधर्माश्च निखिलानि
साक्षात्तत्त्वेन ते श्रुताः । असकृदपि सन्देहान्तिनास्ते कामजा
मया ॥ १७ ॥ अयह्वानो दुर्मेधा क्षुत्क्षुतिरसि ध्रुवम् । मैवं
भव न ते बुक्तनिदमज्ञानमीदृशम् ॥ १८ ॥ प्रायश्चित्तानि सर्वाणि
विदितानि च तेऽनघ । राजधर्माश्च ते सर्वे दानधर्माश्च ते श्रुताः
॥ १९ ॥ स कथं सर्वधर्मज्ञः सर्वांगमविधारदः । परिसुखं हि
धृवस्त्वमज्ञानादिव भारत ॥ २० ॥

इति पञ्चमेधपर्वणि पञ्चमेधिकपर्वणि

दितोऽसीध्यायः ॥ २ ॥

आस उवाच । युधिष्ठिर तव प्रश्ना न सम्यगिति मे मतिः ।
 न हि कश्चिद् स्वयं जज्ञाः स्ववचः कुर्वते क्रियाम् ॥ १ ॥ ईश्वरिण
 च यज्ञोऽयं साध्वसाध च मानव । करोति पुरुषः कर्म तत्र वा
 परिदेवता ॥ २ ॥ आत्मानं मन्यसे चाथ पापकर्मायमन्ततः ।
 शृणु तव यथा पापमकृष्येत भारत ॥ ३ ॥ तपोभिः क्रतुभिश्चैव
 दानेन च युधिष्ठिर । तरन्ति नित्यं पुरुषा ये स पापानि कुर्वते
 ॥ ४ ॥ यज्ञेन तपसा चैव दानेन च नराधिप । पुण्यं नरणां ह्यलं
 नरा दुष्कृतकारिणः ॥ ५ ॥ असुराय सुराद्यैव पुण्यहेतोर्मख-
 क्रियाम् । प्रयतन्ते महात्मानस्तथादशः परायणम् ॥ ६ ॥ यज्ञै-
 रेव महात्मानो बभूवुरधिकाः सुराः । ततो देवाः क्रियावन्तो
 दानवानभ्यधेयन् ॥ ७ ॥ राजायाश्चमधी च सर्वमेधश्च भारत ।
 नरमेधश्च नृपते त्वमाह्वर युधिष्ठिर ॥ ८ ॥ यज्ञश्च वाजिमेधेन
 विधिवद्विष्णावता । वृद्धकामाभिविनेन रामो दाशरयिर्वथा
 ॥ ९ ॥ यथा च भरतो राजा दौघन्तिः पृथिवीपतिः । शाकुन्तो
 महावीर्यस्तव पूर्वपितामहः ॥ १० ॥

युधिष्ठिर उवाच । असंशयं वाजिमेधः पावयेत् पृथिवी-
 पतिम् । अभिप्रायस्तु मे कश्चित्तं त्वं श्रोतुमिच्छार्हसि ॥ ११ ॥
 इमं श्रुतिवधं कृत्वा सुमहान्तं द्विजोत्तम । दानमन्यं न शक्नोमि
 दातुं विसृज्य नास्ति मे ॥ १२ ॥ न तु वाक्कानिमान् दीनानुत्सहे
 वसु वाचितुम् । तथैवाहं प्रणान् कृष्णे वर्तमानान्प्राक्कजान् ॥ १३ ॥
 स्वयं विनाश्य पृथिवीं यज्ञार्थं द्विजसत्तम । करमाहारविषाभि
 कथं योऽपरायणः ॥ १४ ॥ दुर्योधनापराधेन वसुधावसुधा-
 विषाः । प्रनष्टा योजवित्तास्मान्कीर्त्तार्ता मुनिसत्तम ॥ १५ ॥
 दुर्योधनेन पृथिवी क्षयिता विसृकारणात् । कोऽप्यपि विधी-
 योऽसौ घातैरादृत्य दुर्मतेः ॥ १६ ॥ पृथिवीं दक्षिणा वाच
 विधिः प्रसक्तकल्पितः । विद्वद्भिः परिदृष्टोऽयं शिष्टो विधिविष-

धैर्यः ॥ १७ ॥ न च प्रतिनिधिं कर्तुं चिकीर्षामि तपोवनम् । यत्र
मे भगवन् सम्यक् साधित्यं कर्तुमर्हसि ॥ १८ ॥ एवमुक्तस्तु पार्श्वेन
कृष्णो दैपायनस्तदा । मुहूर्त्तमनुसन्निभैर्धर्मराजानमब्रवीत् ॥ १९ ॥

व्यास उवाच । कोऽप्यपि विभीक्ष्ण्यं परिपूर्णां भविष्यति ।
विद्यते द्रविणं पार्थ गिरौ हिमवति स्मितम् ॥ २० ॥ उत्कृष्टं
ब्राह्मणेयं मरुतस्य महात्मनः । तदामयस्व कौन्तेय धर्मात्
तद्विद्यति ॥ २१ ॥

युधिष्ठिर उवाच । कथं यज्ञे मरुतस्य द्रविणं तत् समा-
चितम् । कस्मिन् काले म नृपो बभूव वदताम्वर ॥ २२ ॥

व्यास उवाच । यत्र शुश्रूषसे पार्थ शृणु कारत्तमं नृपम् ।
यस्मिन् काले महावीर्यः स राजासीकदाधनः ॥ २३ ॥

इति आष्टमेधपर्वणि आष्टमेधिकपर्वणि मरुतीति

तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

युधिष्ठिर उवाच । शुश्रूषे तस्य धर्मज्ञ राजर्षेः परिकीर्त-
नम् । दैपायन मरुतस्य कथां प्रब्रूहि मेऽनघ ॥ १ ॥

व्यास उवाच । आसीत् कृतयुगे तात मनुर्दृष्टधरः प्रभुः ।
तस्य पुत्रो महाबाहुः प्रसन्निरिति विद्युतः ॥ २ ॥ प्रसन्नेरभवत्
पुत्रः क्षुप इत्यभिविद्युतः । क्षुपस्य पुत्र इक्ष्वाकुर्महोपाख्योऽभवत्
प्रभुः ॥ ३ ॥ तस्य पुत्रश्च राजन्नासीत् परमधार्मिकम् । तांस्तु
सर्वान् महोपाख्यानिकाकुरकरोत् प्रभुः ॥ ४ ॥ तेषां ज्येष्ठस्तु
विंशोऽभूत् प्रतिमानं धनुष्मताम् । विंशस्य पुत्रः कल्याणो विविंशो
नाम भारत ॥ ५ ॥ विविंशस्य सुता राजन् बभूवईषपञ्च च ।
सर्वे धनुषि विक्रान्ता ब्रह्मण्याः सत्यवादिनः ॥ ६ ॥ हानधर्म-
रताः भ्रान्ताः सततं प्रियवादिनः । तेषां ज्येष्ठः खनीनेवः सुतान्

सर्वानपीडयत् ॥ ७ ॥ खनीनेवस्तु विज्ञातो जिज्ञा राज्य-
 मकल्पकम् । नायकद्रष्टुं राज्यं मान्तरण्यस्त तं प्रजाः ॥ ८ ॥
 तमपास्य च तद्राज्ये तस्य पुत्रं सुवर्चसम् । अश्वपिबन्त राज्ञेन्द्र-
 मुदिता अभवन्स्तदा ॥ ९ ॥ स पितुर्विक्रियां दृष्ट्वा राज्यान्निर-
 खनय तत् । नियतो वर्तयामास प्रजाहितचिकीर्षया ॥ १० ॥
 ब्रह्मण्यः सत्यवादी च शुचिः शमदमनान्वितः । प्रजास्तं चान्व-
 रण्यन्त धर्मेनित्यं मनस्विनम् ॥ ११ ॥ तस्य धर्मप्रवृत्तस्य व्यभी-
 र्थेत् कीशवाहनम् । तं क्षीणकीयं सामन्ताः समन्तात् पथ्य-
 पीडयन् ॥ १२ ॥ स पीडयमानो बह्वभिः क्षीणकीयाश्रुवाहनः ।
 आतिमार्कृतं पथां राजा सद्य भूत्यैः पुरेण च ॥ १३ ॥ न चैन-
 मभिहन्तुन्ते यजुवन्ति बलक्षये । संप्रवृत्तो हि राजा स धर्मनित्यो
 युधिष्ठिरः ॥ १४ ॥ यदा तु परमामार्तिं गतोऽसौ सपुत्री नृपः ।
 ततः प्रदक्षौ स करं प्रादुरासीन्नतो बलम् ॥ १५ ॥ ततस्तानजयत्
 सर्वान् प्रातिशीमान्तराधिपान् । एतस्मात् कारणाद्राजन् विभुतः
 स करन्धमः ॥ १६ ॥ तस्य कारन्धमः पृथक्स्तेतायुगमुखिम ॥ १७ ॥
 इन्द्रादनवरः श्रीमान् देवैरपि सुदुर्जयः ॥ १७ ॥ तस्य सर्वं
 महीपाला वर्तन्ते स वये तदा । स हि सम्राडभूनेषां वृत्तेन
 च बलेन च ॥ १८ ॥ अविद्विक्ताम धर्मात्मा योर्ध्वगोन्द्रसमोऽभवत् ।
 वज्रघोषो धर्मरतिर्घृतिमान् संयतेन्द्रियः ॥ १९ ॥ तेजसादित्य-
 सदृशः समवा पृथिवीसमः । वृहस्पतिसमो बुधश्च हिमवानिव
 सुखिरः ॥ २० ॥ कर्मणा मनसा वाचा दमेन प्रथमेन च । मनी-
 श्वाहाद्दामास प्रजानां स महीपतिः ॥ २१ ॥ स ईजे सह-
 जेवानां यतेन विधिवत् प्रभुः । याजयामास यं विद्वान् सख-
 जेवाङ्गिराः प्रभुः ॥ २२ ॥ तस्य पुत्रोऽतिचक्रान् पितरं गुणवत्तया ।
 मरुतो नाम धर्मश्चक्रवर्ती महावशाः । नागायुतसमप्राणः
 शङ्खादिगुरिवापरः ॥ २३ ॥ स यज्यमानो धर्मात्मा यातवृक्ष-

मद्यान्युत । कारयामास युष्माणि भाजनानि सहस्रशः ॥ २४ ॥
 मेघं पर्वतमासाद्य हिमवत्पार्ष्ण उत्तरे । काञ्चनः सुमहान्
 पादस्तत्र कर्म चकार सः ॥ २५ ॥ ततः कृष्णानि पादौ च पिठरा-
 ब्धासनानि च । चक्रः सुवर्णकर्तारो येषां संख्या न विद्यते ॥ २६ ॥
 तस्यैव च समीपे तु वज्रवाटो बभूव ह । ईजे तत्र स धर्मात्मा
 विधिवत् पृथिवीपतिः । मरुतः सहितैः सर्वैः प्रजापालैर्नरा-
 धिपः ॥ २७ ॥

इति पाण्डुमेधपर्वणि पाण्डुमेधिकपर्वे

चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ।

युधिष्ठिर उवाच । कथं वीर्य्यः समभवत्
 कथञ्च जातस्त्रयेण समयुष्यत स दिज ॥ १ ॥ ६
 द्रव्यं भगवन्नवतिष्ठते । कथञ्च यश्चममाभिरुदवाप्तुं
 व्यास उवाच । असुराश्च सुराश्चैव दक्षस्यासन्
 अपत्यं बहुलं तात तेऽसर्जन्त परस्परम् ॥ २ ॥ तच्चैव ॥ ४
 पुत्री व्रततुल्यो बभूवतुः । वृहस्पतिर्दत्ततेजः सव्यर्त्तश्च तपो-
 धनः ॥ ४ ॥ तावतिसर्जितो राजन् पृथगास्तां परस्परम् । वृह-
 स्पतिः स सव्यर्त्तं बाधते क्व पुनः पुनः ॥ ५ ॥ स बाध्यमानः सततं
 भ्रात्रा ज्येष्ठेन भारत । अर्धानुत्तुल्य दिग्भासा दनवासमरो-
 चवत् ॥ ६ ॥ वासजोऽप्यसुरान् सर्वान् विजित्य च निपात्य च ।
 इन्द्रर्षं प्राप्य लोकेषु ततो वज्रे पुरोहितम् ॥ ७ ॥ पुत्रमङ्गिरसो
 ज्येष्ठं विप्रज्येष्ठं वृहस्पतिम् । याज्यस्वङ्गिरसः पूर्वमासीद्वाजा
 करधमः ॥ ८ ॥ वीर्य्येणाप्रतिमो लोके तु तेन च बलेन च । यत-
 क्रतुरिवोज्ज्वली धर्मात्मा संश्रितव्रतः ॥ ९ ॥ बाह्वनं यस्य योधाश्च
 मित्राणि विविधानि च । शयनानि च मुख्यानि महाह्वाणि च

सर्वयः ॥ १० ॥ आनादिवाभवद्वाजन् मुखवातेन सर्वयः । स्वगुणैः
 पाथिवान् सर्वान् वथे वक्त्रे नराधिपः ॥ ११ ॥ संजीव्य काक-
 मिष्टञ्च सशरीरो दिवङ्गतः । बभूव तस्य पुत्रस्तु यथातिरिच
 धर्मवित् ॥ १२ ॥ अविस्मिताम प्रदुष्कित् स्वयमेव कृतवाक्यहीम् ।
 विक्रमेण गुणैश्चैव पितृवाहीत् स पाथिवः ॥ १३ ॥ तस्य वासव-
 तुल्योऽभूत्कृत्वा नाम वीर्यवान् । पुत्रस्तभनुरक्ताभूत् पृथिवी
 कामरास्वरा ॥ १४ ॥ स्पृष्टो य एव कृतं देवराजं नित्यदा ।
 पासवोर्न विपादुनन्दन ॥ १५ ॥ शुचिः स गुण-
 तः । यतमानोऽपि वै गर्हा न विभे-
 दः । अङ्गुलं विमोघाय मन्त्राद्यैश्च हृहस्यतिम् ।
 हृहो हरिपादनः ॥ १६ ॥ हृहस्यते मरु-
 यद्भन । देवं कनीय पितृं वा कर्त्तासि मम
 .. अहं हि त्रिषु लोकेषु सुराणाञ्च हृहस्यते ।
 को मरुत्तस्तु महीपतिः ॥ १७ ॥ कथं ह्यमृत्यं
 ययित्वा सुराधिपम् । याजश्चमृत्संयुक्तं मरुत्तमा-
 ॥ १८ ॥ मां वा वृणीष्व भद्रन्तं मरुत्तं वा महीप-
 तित्यज्य मरुत्तं वा यथाजीयं भज्ज्वा माम् ॥ १९ ॥ एवमुक्तः
 स कौरव्य देवराज्ञा हृहस्यतिः । मुहूर्तमिव सङ्घिन्य देवराजान-
 मब्रवीत् ॥ २० ॥ त्वं भूतानामधिपतिस्त्वयि लोकाः प्रतिष्ठिताः ।
 नमुचेर्विश्वरूपस्य निहन्ता त्वं बलस्य च ॥ २१ ॥ त्वमाजहर्ष
 देवानामेको वीरयियं पराम् । त्वं विमर्षिं भुवं द्यमस्य सदैव
 बलसूदन ॥ २२ ॥ पीरोहित्यं कथं कृत्वा तव देवराजेश्वर ।
 याजयेयमहं मर्त्यं मरुत्तं पाकपासन ॥ २३ ॥ समाशंसिहि
 देवेन्द्र नाहं मर्त्यस्य कर्हिचित् । शशीष्यामि कुवं यज्ञे मृणु
 चेदं वचो मम ॥ २४ ॥ हिरण्यरेता नोष्णः स्यात् परिवर्त्तत
 मेदिनी । भासन्तु न रविः कुर्यान्म तु सत्यं चलीक्ययि ॥ २५ ॥

११५५ ५५५५ ।

MAHABHARATAM

ACHARADHAR PARYA

TEXT

PUBLISHED AND DISTRIBUTED GRATIS

BY

PRATAP CHANDRA ROY, C. I. E.

श्रीमहाभारतम् ।

श्रीमद्भगवद्गीतासहितम् ।

पञ्चमोऽध्यायः ।

वि, भा, इ, उपाधिवारिणा

रावजीयतापचक्रेण

प्रकाशितम्

कृष्णं विना वितीर्यम् ।

"इत्युक्तं हि विद्यायाः श्रेष्ठं विषयकोटयः"

कविशायी श्रीमान् श्रीमान्

। नं राजाः सुवराच हुँट् भारतवर्षे

श्रीमान् विद्यायः श्रेष्ठं विषयकोटयः ।

प्रकाशितः १८९१ ।

१८९५ ५५५५ ।

वैशम्पायन उवाच । बृहस्पतिवचः श्रुत्वा यज्ञो विगतमन्त्रः ।
प्रशस्येन विवेकाच्च त्वमेव भवन् तदा ॥ २८ ॥

इति पञ्चमेधपर्वणि याज्ञमेधिकपर्वणि सप्तमोऽध्यायः
पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

व्यास उवाच । यत्राप्यदाहरन्तीममिति पाशं परातनम् ।
बृहस्पतेव संवादं मरुतस्य च धीमताः ॥ १ ॥ देवराजस्य समर्थं
कृतमाहिरसेन ह । श्रुत्वा मरुतो नृपतियेशमाहारयत् परम् ॥ २ ॥
सकृत्प्रा मनसा यज्ञं करस्वमसृतात्मज । बृहस्पतिमुपागम्य
वाम्नी वचनमब्रवीत् ॥ ३ ॥ भगवन् यस्म्यया पूर्वमभिगम्य तपो-
धन । कृतोऽभिमन्थियंशस्य भवतो वचनादुरो ॥ ४ ॥ तनहं
यष्टुमिच्छामि सन्धाराः सन्धृताश्च मे । याज्योऽस्मि भवतः साधो
तत् प्राप्नुहि विधत्स्व च ॥ ५ ॥

बृहस्पतिरुवाच । न कामये याजयितुं त्वामहं पृथिवीपते ।
ततोऽस्मि देवराजेन प्रतिज्ञातञ्च तस्य मे ॥ ६ ॥

मरुत उवाच । पित्राभस्मि भवत्क्षेत्रं ब्रह्म मन्ये च ते भयम् ।
तवास्मि याज्यतां प्राप्नो भजमानं भजस्व माम् ॥ ७ ॥

बृहस्पतिरुवाच । कर्मणां याजयित्वाहं याजयिष्ये कथं
नरम् । मरुत गच्छ वा मा वा निवृत्तोऽस्म्ययाजनात् ॥ ८ ॥
न त्वां याजयितास्माद्य वृणा त्वं यमहेच्छुमि । उपाध्यायं मन्वा-
बाहो यस्ते यज्ञं करिष्यति ॥ ९ ॥

व्यास उवाच । एषमुक्तस्तु नृपतिर्मरुतो व्रीडितोऽभवत् ।
प्रत्यागच्छत् सुसंविन्नो दूर्यं पथि नारदम् ॥ १० ॥ देवर्षिणा
समागम्य नारदिन स पाथिवः । विधिवत् प्राञ्जलिस्तस्यावधैनं
नारदोऽब्रवीत् ॥ ११ ॥ राजर्षे नातिहृष्टोऽसि कश्चित् क्षेमं तदा-
नघं । ज्ञा गतोऽसि कुतश्चेदमप्रीतिस्थानमागतम् ॥ १२ ॥ श्रोतव्यं

केसया राजन् ब्रूहि मे पार्थिवर्षभ । त्वपने म ते मयुं सर्व-
यज्ञैर्नराधिप ॥ १३ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवमुक्त्वा मरुतस्तु नारदं महाधिना ।
विप्रमन्त्रमुपाध्यायान् सर्वमेव व्यवदधत् ॥ १४ ॥

मरुत उवाच । गतोऽस्माद्भिरसः पुत्रं देवाचार्यं ब्रह्मस्यतिम् ।
वक्ष्येऽहं लिजं द्रष्टुं स च मां नाभ्यनन्दत ॥ १५ ॥ प्रत्याख्यातय
तेनाहं जीवितं नाद्य का मयि । परित्यक्तश्च गुरुणा दूषितश्चास्मि
नारद ॥ १६ ॥

व्यास उवाच । एवमुक्तस्तु राजा च नारदः प्रत्युवाच च ।
पाविक्षितं महाराज वाचा संजीवयन्निव ॥ १७ ॥

नारद उवाच । राजन्मद्भिरसः पुत्रः सम्यर्त्तो नाम धार्मिकः ।
चक्रमीति दिशः सर्वा दिश्वामा मोहयन् प्रजाः ॥ १८ ॥ तं गच्छ
यदि याच्यं त्वां न वाञ्छति ब्रह्मस्यतिः । पस्यस्त्वां महातेजाः
सम्यर्त्तो याजयिष्यति ॥ १९ ॥

मरुत उवाच । संजीवितोऽहं भवता वाक्यमानेन नारद !
पश्येयं क्व नु सम्यर्त्तं यंस मे वदताम्वर ॥ २० ॥ कथञ्च तस्मै
वर्त्तयेयं कथं मां न परित्यजेत् । प्रत्याख्यातय तेनापि नाहं जीवितु-
मुक्तहे ॥ २१ ॥

नारद उवाच । उक्तसर्वेषां विभक्तं च चक्रमीति वक्ष्या-
सुखम् । वाराणस्यां महाराज दर्शनेषुमंहेऽश्वरम् ॥ २२ ॥ तस्या
द्वारं समासाद्य न्यसेथाः क्षणपं कर्षित् । तं दृष्ट्वा यो निवर्त्तत
स सम्यर्त्तो महीपते ॥ २३ ॥ तं पृष्ठतोऽनुगच्छेद्य यत्न गच्छेत् स
वीर्यवान् । तमेकान्ते समासाद्य बाष्पलिः शरणं व्रजे ॥ २४ ॥
पृच्छेत्वा यदि केनाहं तवाख्यात इति क्व च । ब्रूवास्व नारद-
नेति सम्यर्त्तः कथितोऽसि मे ॥ २५ ॥ स चेत्त्वामनुयुष्मीत मम-
नुगमनेच्छया । असेवा यद्भिमाकृदनामपि त्वमग्रहया ॥ २६ ॥

आम उवाच । स तमेति प्रतिशुत्य पूजयित्वा च नारदम् ।
अभ्यनुश्रव राजपिबन्धो वाराणसीं पुरीम् ॥ २० ॥ तत्र गत्वा
बधोक्तं स पूर्या दारे महादयाः । कुणपं स्थापयामास नार-
दस्य वचः श्रुत् ॥ २१ ॥ योगपथेन विप्रश्च पुरीदावमवाविशत् ।
ततः स कुणपं दृष्ट्वा सहसा संन्यवर्त्तत ॥ २२ ॥ स तं निवृत्त-
मासीत्प्र प्राञ्जलिः पृष्ठतोऽन्वगात् । आविष्टो महीपतिः
सम्बर्त्तमुपगच्छितुम् ॥ २३ ॥ स च त्वं विजने दृष्ट्वा पांशुभिः कर्ह-
मेव च । अप्रमणा चैव राजानं धीवमैव समाकिरत् ॥ २४ ॥ स
तदा बाध्यमानो वै सम्बर्त्तम महीपतिः । अन्वगादेव तदधि-
प्राञ्जलिः संप्रसादयन् ॥ २५ ॥ ततो निवर्त्ता सम्बर्त्तः परित्याज्य
उपाविशत् । पीतलच्छादयामास च व्यग्रोऽथं बहुधास्त्रिनम् ॥ २६ ॥

इति अष्टमेधपर्वणि पाण्डुमेधिकपर्वणि सम्बर्त्तमस्तोत्रे

पष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

सम्बर्त्त उवाच । कथमस्ति त्वया ज्ञातः केन वा कथितोऽस्ति
ते । एतद्वाचस्तु मे तत्त्वनिष्कमे विसम प्रियम् ॥ १ ॥ सत्यं ते
ब्रुवतः सर्वे संपत्स्यन्ते मनोरथाः । मिथ्या च ब्रुवतो भूर्वा घतथा
ते स्फुटयति ॥ २ ॥

मरुत उवाच । नारदेन भवाच्छमाख्यातो ह्यटता पवि ।
गुरुपुत्रो ममेति त्वं ततो मे प्रीतिरुत्तमा ॥ ३ ॥

सम्बर्त्त उवाच । सत्यमेतद्भवामाह स मां जानाति सन्निभम् ।
कथयस्व तदितन्मे क्व तु सम्पुति नारदः ॥ ४ ॥

मरुत उवाच । भवन्तं कथयित्वा स मम दिवर्सिमतमः । ततो
मामभ्यनुश्रव्य प्रविष्टो हव्यवाहनम् ॥ ५ ॥

व्यस उवाच । सुखा तु पाद्विषम्यैतत् सम्बर्त्तः प्रमुदं गतः ।

एतावदहमप्येवं यक्षयामिति सोऽब्रवीत् ॥ ६ ॥ ततो मरुत्तमुज्ज्वलो
 याचा निर्भर्त्सयन्निव । रुचया ब्राह्मणो राजन् पुनः पुनरुवा-
 च्चवीत् ॥ ७ ॥ वातप्रभातेन मया स्वचित्तव्यवृत्तिना । एवं
 विकृतकृपेण कथं याजितुमिच्छामि ॥ ८ ॥ भ्राता मम समर्थय
 वासुधेन व मङ्गलः । वसन्ते याजने चैव तेन कर्मणि भारय ॥ ९ ॥
 गार्हस्थ्याश्चैव याज्याश्च सर्वा गुह्याश्च देवताः । पूजितेन समाश्रितं
 शरीरं वज्रितस्त्वदम् ॥ १० ॥ नापन्तेनातनृषातस्वामाविक्षित
 कश्चिद्वित् । याजयेयं कथं ह्यदौ म हि पूज्यतमो मम ॥ ११ ॥
 स त्वं वृहस्पतिं गच्छ तनृषाथ चाग्रज । ततोऽपि याजयेष्ये
 त्वां यदि ददृमिहेच्छामि ॥ १२ ॥

मरुत्त उवाच । वृहस्पतिं गतः पूर्वमहं सम्पन्नं तत् शृणु ।
 न मां कामयते याज्यमसौ वासवकाम्यया ॥ १३ ॥ यमरं याज्य-
 मामाद्य याजयेष्ये न मातुङ्गम् । अग्नेण प्रतिपिदोऽहं न मा
 म् याजये ॥ १४ ॥ सवन्ते हि मया विप्र मदा हि स तु पार्थिवः ।
 एवमस्त्विति चाप्युक्ता भ्रात्रा ते दलसूदन ॥ १५ ॥ स मामभि-
 गतं प्रेम्ना याज्यत्वे न बुभूषति । देवराजं समाश्रित्य तद्विहि
 मुनिपुङ्गव ॥ १६ ॥ सोऽहमिच्छामि भक्ता सर्वस्वेनापि याजि-
 तुम् । कामथ समतिष्ठान्तुं यामवं त्वत्कृतैर्गणैः ॥ १७ ॥ न हि
 मे वसन्ते बुद्धिर्गन्तुं ग्रहान् वृहस्पतिम् । प्रत्याख्यातो हि तेनास्मि
 तथानपकृते सति ॥ १८ ॥

सम्पन्न उवाच । चिकीर्षामि यथाकामं सर्वमेतस्त्वयि ध्रुवन् ।
 यदि सर्वानभिप्रायान् कर्त्तामि मम पार्थिव ॥ १९ ॥ याज्यमानं
 मया हि त्वां वृहस्पतिपुरन्दरो । दिप्यतां समभिक्रुडायेतद्विकं
 समर्थये ॥ २० ॥ स्थैर्यमत्र कथं मे स्यात् स त्वं निःसंशयं कुरु ।

तावद्वीकायाः क्षमेयं त्यजेयं वदतं वदि ॥ २२ ॥ मां चापि शुभ-
कुर्वितुं क्षमेयमिह कर्हिचित् । विषयैः वदतश्चास्तु त्यजेयं वदतं
यदि ॥ २३ ॥

सम्बलं उवाच । आविष्टित शुभा कुर्विः श्रूयतां तव कर्मसु ।
याज्जनं हि ममाप्येवं वर्त्तते हृदि पार्थिव ॥ २४ ॥ अभिधास्ये च
ते राजन्मद्यं द्रव्यमुत्तमम् । येन देवान् सगन्धर्वांश्चक्रवाभि-
भविष्यामि ॥ २५ ॥ न तु मे वर्त्तते कुर्हिर्धने दान्येषु वा पुनः ।
विप्रियन्तु करिष्यामि भ्रातृपेन्द्रस्य चोभयोः ॥ २६ ॥ गमविष्यामि
यज्ञेण समतामपि ते प्रथम । प्रियञ्च ते करिष्यामि तथ्यकेतु-
द्रवीमि ते ॥ २७ ॥

इति पाण्डुमेधपर्वेणि पाण्डुमेधिकपर्वेणि सम्बलंमरुत्तीयै

सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

सम्बलं उवाच । गिरेर्हिमवतः पृष्ठे सुष्मवान्नाम पर्वतः ।
तप्यते यत्र भगवांस्तपो नित्यमुमापतिः ॥ १ ॥ वनस्पतीनां मूलेषु
शृङ्गेषु विपनेषु च । गुहासु शैलराजस्य यथाकामं यथासुखम्
॥ २ ॥ उभासङ्गायो भगवान् यत्र नित्यं महेश्वरः । यास्ते शुक्लौ
महातेजा नानाभूतगणावृतः ॥ ३ ॥ तत्र रुद्राश्च साध्याश्च विश्वे-
ऽव वसवस्तथा । यमश्च वरुणश्चैव कुबेरश्च सहानुगः ॥ ४ ॥
भूतानि च पिशाचाश्च नासत्यावपि चाश्विनौ । गन्धर्वाश्चरसश्चैव
यक्षा दिवर्षवस्तथा ॥ ५ ॥ आदित्या महतश्चैव सातुषानाश्च
सर्वशः । उपासन्ते महात्मानं बहुकृपमुमापतम् ॥ ६ ॥ रमते
भगवांस्तत्र कुबेरानुचरैः सह । विवर्त्ततेर्विकृताकारैः प्रौढभिः

केषित् प्राकृतैर्मोघलोचनैः । मोक्षां न शिथिरस्तात्र न वायुर्न च
 भास्करः ॥ ८ ॥ न जरा क्षुत्पिपासो वा न मृद्यन् भयं रूप ।
 तस्य शैलस्य पार्श्वेषु सर्वेषु जयताम्वर ॥ ९ ॥ धातवो ज्ञान-
 कपस्य रक्षस्यः सवितुर्वया । रक्षन्ति ते कुवेरस्य महायैरुद्यता-
 युधैः ॥ १० ॥ विकीर्णद्विः प्रियं राजन् कुवेरस्य महात्मनः ।
 तस्मै भगवते कृत्वा नमः सर्वांश्च वेधसे ॥ ११ ॥ कटाय शिति-
 कण्ठाय सुखपाय सुवधसे । कपर्दिने करालाय भस्मिन् वरदाय
 च ॥ १२ ॥ वास्यै पूषादन्तभिर्दे वामनाय शिवाय च । श्याम्या-
 वायव्यरूपाय मदृते षड्वराय च ॥ १३ ॥ सौम्याय हरिवेद्याय
 स्वानवे पुरुषाय च । हरिनेत्राय मुण्डाय कृशार्थान्तरगाय च
 ॥ १४ ॥ भास्वराय सुतीर्याय देवदेवाय रंजसे । उशीरिणी
 सुवक्त्राय सहस्राक्षाय मीढाय ॥ १५ ॥ गिरिणाय प्रणान्ताय यताय
 चीरवाससे । विष्णुदण्डाय सिन्धाय सर्वदण्डधराय च ॥ १६ ॥
 मृगव्याधाय महते धन्विनेऽय भवाय च । वराय भामवक्त्राय
 सिंहमन्त्राय चतुर्थे ॥ १७ ॥ हिरण्यवाहवे राजन्नृपाय पतये
 दिशाम् । लेलिहानाय गोडाय सिंहमन्त्राय विशावे । पशूनां
 पतये चैव भूतानां पतये नमः ॥ १८ ॥ हृष्याय मातृभक्ताय
 सेनायै मध्यमाय च । श्रुवहस्ताय यतये धन्विने भार्गवाय च
 ॥ १९ ॥ यज्ञाय कृशनेत्राय विरूपाक्षाय चैव च । तीक्ष्णार्द्राय
 तीक्ष्णाय वैश्वानरमुखाय च ॥ २० ॥ महाद्युतयेऽनङ्गाय सर्वांश्च
 पतये दिशाम् । विलाहिताय दीप्राय दीप्राक्षाय महाजसे ॥ २१ ॥
 कपालमालिने नित्यं सुवर्णमुकुटाय च । महादेवाय कृष्णाय
 त्र्यम्बकायानघाय च ॥ २२ ॥ क्रोधनाय रुधिराय रुद्रे बाहु-
 शालिने । दण्डिने तप्तपसे तथैवाङ्ग रक्षभणे ॥ २३ ॥ सहस्र-
 शिरसे चैव सहस्रवरणाय च । नमः सुधास्ररूपाय बहुरूपाय
 अजिते ॥ २४ ॥ शिवायैव महाशिवाय महाशक्तिाय महाशक्त्याय

त्रिगुणकृतं वरदं त्रासकं भुवनेश्वरम् ॥ २६ ॥ त्रिपुरं त्रि-
नयनं त्रिलोकेण महौजसम् । प्रभवं सर्वभूतानां धारणं धरणी-
धरम् ॥ २७ ॥ ईशानं शङ्करं सर्वं शिवं विश्वेश्वरं भवम् । उमा-
पतिं पशुपतिं विश्वरूपं महेश्वरम् ॥ २८ ॥ विक्रपाक्षं ह्यम्भुजं
दिव्यगोत्रपमध्यजम् । उग्रं स्थाणुं शिवं रौद्रं शवं गौरीशमी-
श्वरम् ॥ २९ ॥ शितिकण्ठमञ्जं शुक्लं पद्मं पद्महरं वरम् । विश्व-
रूपं विक्रपाक्षं बहुरूपमुमापतिम् ॥ ३० ॥ प्रणम्य शिरसा देव-
मन्त्राङ्गकरं हरम् । शरणं शरणं याहि महादेवं चतुर्मुखम्
॥ ३१ ॥ एवं कृत्वा नमस्तस्मै महादेवाय रंजसे । महात्मने
श्रितिर्यं तत्सुखं मत्तापसि ॥ ३२ ॥ सुखमाहरिष्यन्तस्तत्र
गच्छन्तु ते मया । इत्युक्तं स वचस्तेन चक्रं कारत्समात्मजः ॥ ३३ ॥
ततोऽतिमानुषं सर्वं चक्रं यज्ञस्य संविधिम् । सौदम्याणि च
भाण्डानि सङ्गृह्यन्तत्र शिल्पिनः ॥ ३४ ॥ वृहस्पतिस्तु तां युवा
मरुतस्य महीपतेः । समृद्धमतिदेव्यः सन्तापमकरोद्भृशम्
॥ ३५ ॥ स तप्यमानो वैवर्ण्यं कृत्वा चागमत् परम् । भवि-
ष्यति हि मे शत्रुः सम्बन्धो वसुमानिति ॥ ३६ ॥ तं युवा
भयमन्तप्रं देवराजं वृहस्पतिम् । अभिगम्यामरुततः प्रोवाचेद्
वचस्तदा ॥ ३७ ॥

इति पञ्चमोऽध्यायः ।

पञ्चमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

इन्द्र उवाच । कश्चित् सुखं स्वपिपि त्वं वृहस्पति कश्चिन्नोष्टाः
परिभारकास्ते । कश्चिद्देवानां सुखकामोऽसि विप्र कश्चिद्देवाणां
परिपाळयन्ति ॥ १ ॥

वृहस्पतिरुवाच । सुखं ह्यपि मयि देवराज तथा मनोऽष्टाः

परिवारका मे । तथा दिवाणां सुखकानोऽपि नित्यं दिवाह मां
सुखं पादयन्ति ॥ २ ॥

इन्द्र उवाच । कुतो दुःखं मानसं देवजं वा पादुर्विषर्षद
कुतश्चमय । आचक्षु मे ब्राह्मण वाग्देतामिहसि सर्वास्तव
दुःखकर्तृन् ॥ ३ ॥

वृहस्पतिरुवाच । मरुतमाहुर्मेषवन् वक्ष्यमानं महावज्रे
नीलमदक्षिणेन । तं सुम्वत्तो वाजयतीति मे श्रुतं तदिच्छामि
न च तं वाजयित ॥ ४ ॥

इन्द्र उवाच । सर्वान् कामाननुवातोऽपि विप्र यक्ष्यं दिवाणां
मन्त्रवित् सुपुरोधाः । उभौ च ते जराह्व्य व्यतीतोऽसौ सख्यन-
स्तव विप्र ॥ ५ ॥

वृहस्पतिरुवाच । देवैः सह त्वमसुरान् प्रणुय जिवांससे चायुत
नानुबन्धान् । यं यं सख्यं पश्यसि तत्र तत्र दुःखं सपत्नेषु सखि-
भावः ॥ ६ ॥ अतोऽपि देवेन्द्र विवर्णरुचः सपत्नो मे वर्धते तं निप्रम्य ।
सर्वोपायैर्मेषवन् सन्नियच्छ सख्यं मे वा पार्यिवं वा मरुतम् ॥ ७ ॥

इन्द्र उवाच । एहि गच्छ प्रहिता जातवेदो वृहस्पतिं परि-
दातुं मरुते । अयं वै त्वां याजयिता वृहस्पतिस्तथामरुदैव
करिष्यतीति ॥ ८ ॥

अन्निरुवाच । अहं गच्छामि भगवन् दूतोऽद्य वृहस्पतिं परि-
दातुं मरुते । वाचं सत्यां पुरुषतस्य कर्त्तुं वृहस्पतयापचितिं
चिकीर्षुः ॥ ९ ॥

व्यास उवाच । ततः प्रायाद्भूमकेतुर्महात्मा वनानि सर्वाणि
वीक्ष्ययावद्गृह्णन् । कामादिभान्ते परिवर्त्तमानः काष्ठातिगां
मातरिष्येव नर्दन् ॥ १० ॥

मरुत उवाच । आचक्ष्येमद्य पश्यामि क्षपिणं वज्रिमागतम् ।
आसनं सज्जितं पादं गाहोपानय वै मुने ॥ ११ ॥

यमिरुवाच । आसेनं सखितं पापं प्रतिमन्दाभि तेजसः ।
इन्द्रेण तु समादितं विद्धि मां दूतमागतम् ॥ १२ ॥

मरुत उवाच । कश्चित् बीभान् देवराजः सुखी च कश्चि-
न्नाकान् प्रीयते धूमकेतो । कश्चिद्देवा यस्य वयं वधावत् प्रभूचि-
त्वं मन कात् कोऽन देव ॥ १३ ॥

यमिरुवाच । यत्रो भयं सुसुखी पार्श्वेन्द्र प्रीतं वैश्वदेव-
जरां वै त्वया सः । देवाश्च सर्वे वषगाप्तस्य राजन् सन्देशं त्वं
शृणु मे देवराजः ॥ १४ ॥ यदयं मां प्राहिकोत्तमकार्यं बृह-
स्पतिं परिदातुं मरुते । यथं मरुवांजयतां तृप त्वां मर्त्यां सप्त-
ममरं त्वां करोतु ॥ १५ ॥

मरुत उवाच । सम्मर्तोऽयं राजयिता दिजो मां बृहस्पते-
रश्वमेधेय तस्य । न वैवासी राजविद्या महेन्द्रं मर्त्यां सन्तं
राजयन्त्य गोमेतु ॥ १६ ॥

यमिरुवाच । धि दै लोका देवलोके महान्तः संप्राप्यासे
तान् देवराजप्रसादात् । त्वाम्हेदमो राजगिदै बृहस्पतिर्नूनं स्वर्गं
त्वं जयिः कीर्तियुक्तः ॥ १७ ॥ तथा लोका मानुषा धी च दिव्याः
प्रजापतेषां प धि वै महान्तः । ते ते जिना देवराव्यङ्गं कृत्वा
बृहस्पतिर्याजयेन्नेन्द्र ॥ १८ ॥

सम्मर्त उवाच । माम्भैवं त्वं पुनरागाः कश्चिद्बृहस्पतिं परि-
दातुं मरुते । मा त्वां धव्ये वसुषा दारुणेन संजुहोऽहं पावक
त्वं निबोध ॥ १९ ॥

व्यास उवाच । ततो दिवानगमहूमकेतुर्दाहाङ्गीतो व्यधितो-
पश्रुत्यपसीतत् । तं वै बृहदा प्राह यत्रो महात्मा बृहस्पतेः सखिधौ
हव्यवाहम् ॥ २० ॥

इन्द्र उवाच । यस्त्वं गतः प्रहिती जातवन्तो बृहस्पतिं परि-

दातुं मरुते । तत् किं प्राह स नृपो यच्चमानः कश्चिदपि प्रति-
यच्छाति तच्च ॥ २१ ॥

अभिरुवाच । न ते वाचं रोचयते मरुतो वृहस्पतेरक्षन्ति
प्राहिणीत् सः । सम्बर्त्तो मां याजयितेत्युवाच पुनः पुनः स मवा
प्रीच्यमानः ॥ २२ ॥ उवाचेदं मानुषा र्षे च दिव्याः प्रजापतेर्यं च
लोका मद्धान्तः । तांश्चेक्षमेयं सम्बिदन्तेन कृत्वा तथापि नेच्छेय-
मिति प्रतीतः ॥ २३ ॥

इन्द्र उवाच । एतर्गत्वा पाथेवं त्वं समेत्य वाक्यं मदीयं
प्रापयस्वार्थयुक्तम् । पुनर्यद्युक्तो न करिष्यते वचस्ततो वक्षं संप्र-
हर्त्तामि तस्मै ॥ २४ ॥

अभिरुवाच । गन्धर्वराट् यालयं तत्र दृतो विभेक्ष्यहं वासत्र
तत्र गन्तुम् । संरक्ष्यो मामब्रवीत् तीक्ष्णरोपः सम्बर्त्तो वाक्य-
क्षुरितब्रह्मवर्ष्यः ॥ २५ ॥ यद्यागर्क्तः पुनरेवं कथञ्चिदृहस्यति
परिदातुं मरुते । दृष्ट्वयन्त्वाञ्चतुष्पा दारुणेन संक्रुद्ध इत्येतद्वैहि
यक्र ॥ २६ ॥

यक्र उवाच । त्वमेवान्यान्दहसे जातवेदो न हि त्वदग्नौ
विद्यते भस्मकर्ता । तत्संस्मर्यात् सर्वलोका विभेति च त्वं वदसे
हव्यवाह ॥ २७ ॥

अभिरुवाच । दिवं देवेन्द्र पृथिवीद्वान्तरिक्षं संवेष्टयिष्वं
स्वबलेनैव यक्र । एवंविधस्यैह सतस्तवाप्तो कथं त्वत्स्त्रिदिवं
प्राग्जहार ॥ २८ ॥

इन्द्र उवाच । नगण्टिकाकारयोगं करेणुं न चारिसोमं
प्रपिबामि वज्रे । न दुर्बले वै प्रहरामि वक्षं को मे सुखाय प्रह-
रेत मर्त्याः ॥ २९ ॥ प्रवाजयेयं कालकेयान् पृथिव्यामपाका
दानवान्तरिक्षात् । दिवं प्रह्लादमवसानमानयं को मे सुखाय
प्रहरेत मानवः ॥ ३० ॥

अभिसृवाच । यत्र शर्वातिं अत्रमोऽवाकविद्यत् सहाश्विभ्यां
 सोममश्वदिकः । तत्त्वं क्रुद्धः प्रत्यपेक्षीः पुरस्ताच्छर्वातिवशं
 कर तं महेन्द्र ॥ ३१ ॥ वज्रं गृहीत्वा च पुरन्दर त्वं संप्राहावी-
 श्यवनस्यातिघोरम् । स ते विप्रः सह वज्रेण बाहुमपायका-
 त्तपसा ज्ञातमन्युः ॥ ३२ ॥ ततो रोषात् सर्वतो घोररूपं सपन्नं
 ते जनयामास भूयः । मद्रं नामानमसुरं विश्वरूपं यं त्वं दृष्ट्वा
 चक्षुषी सन्नामीलः ॥ ३३ ॥ हनुरेका जगतिस्था तवैका दिवं
 गता महती दानवस्य । सहस्रं दन्तानां शतयोजनानां सुनी-
 श्छानां घोररूपं बभूव ॥ ३४ ॥ वृत्ता स्थूला रजतस्तम्बवर्णा
 दंष्ट्राश्चतस्रो हे शने योजनानाम् । स त्वां दन्तान् विदधन्मध्य-
 धावज्जिघांसया शूलमुद्यम्य घोरम् ॥ ३५ ॥ अपम्यस्त्वं तं तदा
 घोररूपं सर्वं वै त्वां ददृशुर्दर्शनीयम् । तस्माद्भीतः प्राञ्जलिस्त्वं
 महर्षिमागच्छेयाः शरणं दानवघ्न ॥ ३६ ॥ चवाहलादृक्कृत्स्नं
 गरीयो न ब्राह्मणतः किञ्चिदन्यदरीयः । सोऽहं जानन् ब्रह्म-
 तेजो यथावन्न सम्बर्त्तं जेतुमिच्छामि यत्न ॥ ३७ ॥

इति आश्वमेधपर्वणि आश्वमेधिकपर्वणि सम्बर्त्तमरुत्तीये

नवमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

इन्द्र उवाच । एवमेतद्ब्रह्मवलं गरीयो न ब्राह्मणात् किञ्चि-
 दन्यदरीयः । आविर्क्षितस्य तु बलं न मृषे वज्रमस्मै प्रहरिष्यामि
 घोरम् ॥ १ ॥ धृतराष्ट्र गच्छ प्रहिता मरुतं सम्बर्त्तेन सङ्गतं तं
 वदस्व । वृहस्पतिं त्वमुपशिक्षस्व राजन् वज्रं वा ते प्रहरिष्यामि
 घोरम् ॥ २ ॥

व्यास उवाच । ततो गत्वा धृतराष्ट्रो नरेन्द्रं प्रोवाचेदं वज्रं
 वासवस्य ॥ ३ ॥

वृतराष्ट्र उवाच । मन्धवं वै वृतराष्ट्रं निबोध सामागतं
वक्तुकामं नरेन्द्र । ऐन्द्रं वाक्यं शृणु मे राजसिंह कृत् प्राह
लोकाधिपतिर्मेहात्मा ॥ ४ ॥ वृहस्पतिं वाज्रं तं वृजोष्णं वक्त्रं
वा ते प्रहरिष्यामि घोरम् । वश्येदितन्म करिष्यसे मे प्राहिनहिता-
वद्विषयकम् ॥ ५ ॥

मरुत उवाच । त्वं चैतरेत्य परन्दरस्य विज्जेहिवा वसव-
चाश्रितौ च । मित्रश्रेष्ठे निष्कृतितांस्ति लोके मरुतं प्रापं ब्रह्म-
हत्यासमन्तम् ॥ ६ ॥ वृहस्पतिर्याजयतां नरेन्द्रं दिव्येष्ठं वक्त्र-
भृतां वरिष्ठम् । मन्धवर्त्तौ मां याजयिताद्य राजन्व ते वाक्यं तस्य
वा रोचयामि ॥ ७ ॥

मन्धव उवाच । घोरौ नादः श्रूयतां वासवस्य नभस्तले
गर्जतो राजसिंह । व्यक्तं वक्त्रं मोक्ष्यते ते महेन्द्र क्षेमं राज-
सिन्धुतामेष कालः ॥ ८ ॥

व्यास उवाच । इत्येवमुक्त्वा वृतराष्ट्रेण राजा युवा नादं
नदतो वासवस्य । ततो नित्यं धर्मविदां वरिष्ठं मन्त्रं तं
प्रापयामास काश्यपम् ॥ ९ ॥

मरुत उवाच । इममश्मानं पूजमानमाराद्धु तेन न
दृश्यतेऽद्य । प्रपद्येऽहं धर्मं विप्रेन्द्र ततः प्रयच्छ तस्मादभयं
विप्रमुखा ॥ १० ॥ अयमाचारि वै वक्त्रो दिव्यो विद्योतवन् दृश्य ।
अमानुषेण घोरेण सदस्यास्त्रासिता कि नः ॥ ११ ॥

वसन्त उवाच । भवं यज्ञादिशु ते राजसिंह प्रणीतस्येह
भवमेतत् सुघोरम् । संस्तभिन्या विद्यया क्षिप्रमेव मा भैक्ष्यम-
स्याभिभवान् प्रतीतः ॥ १२ ॥ अहं संस्तभविद्यामि माभैक्ष्यं यज्ञतो
नृप । सर्वेषामेव देवानां सयितान्यायुधानि मे ॥ १३ ॥ दिव्यो
वक्त्रं मरुतां वायुरेतु वर्षं भूता वर्षतां काननेषु । प्रायः पूव-
न्मन्तरीक्षी वृथा च सौदामिनी दृश्यते म विभैक्ष्यम् ॥ १४ ॥

वज्रिर्वैष्णवात् वा सर्वमस्ते कामान् सर्वान् वर्धतु वाचसो वा । सर्वं
वशा स्थापयतां वशात् महावीरं इवमनं जलोद्वैः ॥ १५ ॥

महत्त उवाच । शीरवाचं श्रूयते वै महाकनो पञ्चस्यैव
सहितो माकतेन । आत्मा हि मे प्रपद्यते मुहुर्मुहुर्न मे साक्षां
जायते वाच विप्र ॥ १६ ॥

सम्बन्त उवाच । वशादुपादेयतु भवं तवाद्य वातो भूक्षा
हसि वचं नरेन्द्र । भवं त्यक्त्वा वरमन्यं वृषीण कनो कामं
ममसा साधयामि ॥ १७ ॥

महत्त उवाच । इन्द्रः साक्षात् सहसाम्येतु विप्र हविर्वर्षे
प्रतिपद्नातु चैव । स्वस्वं धिष्ण्यां चैव जुघन्तु देवा हतं सोमं
प्रतिगृह्णन्तु चैव ॥ १८ ॥

सम्बन्त उवाच । चयमिन्द्रो हरिभिरावाति राजन् देवैः सर्वै-
स्त्वरितैः स्तूयमानः । मन्वाहृतो वद्यमिमं मवाद्य पञ्चस्यैव
मन्त्रविम्वस्तकावम् ॥ १९ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततो देवैः सहितो देवराजो रथे
युक्तान् तान् हरीन् वाजिमुत्थान् । आवाद्यश्मश राघः पिपा-
सुगविस्मिनस्याग्नेयस्य सोमम् ॥ २० ॥ तमावाप्तं सहितं देव-
सङ्घैः प्रत्युद्ययौ सपुरोधो महत्तः । चक्षुः पूजां देवराजाय चाग्र्यं
यथाशास्त्रं विधिवत्प्रीदमाणः ॥ २१ ॥

सम्बन्त उवाच । स्वागतन्ते पुरुहतेह विदन् वक्षोऽप्यहं
सन्निहिते त्ववीन्द्र । सुयोभते बलवत्तव भूवः पिवस्व सोमं सुत-
मद्य तं मया ॥ २२ ॥

महत्त उवाच । शिवेन मां पञ्च नमस्य तेऽस्तु प्राप्नो वक्षः
सफलं जीवितं मे । यत्तं वक्षं कुरुते मे सुरेन्द्र त्वहसतेरवरजो
विप्रमुख्यः ॥ २३ ॥

इन्द्र उवाच । जामामि ते गुरुमेतं तपोधनं त्वहसतेरमुजं ।

तिष्मतेजसम् । वस्याङ्गानादागतोऽहं नरेन्द्र प्रीतिर्मेऽस्य त्वयि
मन्युः प्रनष्टः ॥ २४ ॥

सम्बन्त उवाच । वदि प्रीतस्त्वमसि वै देवराज तस्मात् स्वयं
याधि यज्ञे विधानम् । स्वयं मर्तान् कुरु भागान् सुरेन्द्र जाना-
त्ययं सर्वलोकेश देव ॥ २५ ॥

व्यास उवाच । एवमुक्तस्त्वाङ्गिरसेन यज्ञः समादिदिश स्वय-
मेव देवान् । समाः क्रियन्तामावसथाश्च मुखाः सहस्रशसितभूताः
समृद्धाः ॥ २६ ॥ कृपाः स्तूताः कुरुतारोहणानि गन्धर्वानामप्स-
रसाश्च योध्रम् । यत् नृपेरन्वप्सरसः समस्ताः स्वर्गोपमः क्रियतां
यज्ञवाटः ॥ २७ ॥ इत्युक्तास्ते चक्रराशु प्रतीता दिवीकसः यज्ञ-
वाक्यान्वरेन्द्र । ततो वाक्यं प्राह राजानमिन्द्रः प्रीतो राजन्
पूज्यमानो मरुत्तम् ॥ २८ ॥ एष त्वयाहमिह राजन् संमत्य धे
चाप्यन्ये तव पूर्वं नरेन्द्र । सर्वाद्यान्या देवताः प्रीयमाणाः हवि-
स्तुभ्यं प्रतिगृह्णन्तु राजन् ॥ २९ ॥ याम्ययं वै लोहितमालभन्तां
वैश्वदेवं बह्वरूपं हि राजन् । नीलं चोद्याणं मेध्यमयानभन्तां
चलक्लिप्तं संप्रदिष्टं दिवाग्रयाः ॥ ३० ॥ ततो यज्ञो यत् मे तस्य
राजन् यत् देवाः स्वयमन्त्रानि जज्ञः । यस्मिन् यः ब्राह्मणैः
पूज्यमानः सदस्याः भूवरिमान् देवराजः ॥ ३१ ॥ ततः सम्बन्त-
श्चैत्यगतो महात्मा यथा वद्विः प्रकवलितो द्वितीयः । हवींष्यु-
षैराह्वयन् देवसङ्घान् जुहावान्मौ मन्त्रवत् सुपतीतः ॥ ३२ ॥ ततः
पीडा बलमित् सोममग्रां धे चाप्यन्ये सोमपा देवसङ्घाः । सर्वानु-
ज्ञाताः प्रययुः पार्थिवेन यथाज्ञापं तर्पिताः प्रीतिमन्तः ॥ ३३ ॥
ततो राजा जातरूपस्य राघोन् पदे पदे कारयामास हृष्टः ।
दिजातिभ्यो विद्वज्जन् भूरिवित्तं रराज विज्जेय इवारिहन्ता ॥ ३४ ॥
ततो वित्तं विविधं मन्त्रिषा यथात्साहं कारयित्वा च कोधम् ।
अनुज्ञातो गुरुणा सन्निवृत्य यथास गामखिलां सागरान्ताम् ॥ ३५ ॥

एवं शुचः स बभूवेह राजा बस्य कृतो तत्सुखं बभूवन् । तत्
 त्वं समादाव नरेन्द्र विसं वज्रस्य दिवास्तर्पयाणो विधानैः ॥ ३६ ॥
 वैशम्पायन उवाच । ततो राजा पाण्डवी द्रुपदपुत्रः शुभा
 दाक्षं सत्यवत्याः सुतस्य । मनसक्रे तेन वित्तेन ब्रह्मं ततोऽमात्रे-
 मन्मदाभास भूवः ॥ ३७ ॥

इति पाश्चात्त्यमेधपर्वणि पाश्चात्त्यमेधिकपर्वणि सम्बर्त्तनकृतौथे
 दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

वैशम्पायन उवाच । इत्युक्ते नृपतो तस्मिन् व्यासिनाद्भुत-
 कर्मणा । वासुदेवो महातेजास्ततो वचनमाददे ॥ १ ॥ तं नृपं
 दीनमनसं निहतशान्तिवान्ध्रुवम् । उपप्लुतमिवादित्यं सधूममिव
 पावकम् ॥ २ ॥ निर्विस्मयनसं पायं शाला वृश्चिकुलोदहः ।
 पाण्डासयन् धर्मसुतं प्रवक्तुमुपचक्रमे ॥ ३ ॥

वासुदेव उवाच । सर्वं जिह्मं मृत्युपदमार्क्यं ब्रह्मणः पदम् ।
 एतावान् शानविषयः प्रलापः किं करिष्यति ॥ ४ ॥ नैव ते निष्ठितं
 कर्म नैव ते शत्रवो जिताः । कथं शत्रुं शरीरस्वमात्मनो नाव-
 बुध्यसे ॥ ५ ॥ अत्र ते वत्तयिष्यामि यथाधर्मं यथाशुतम् । इन्द्रस्य
 सङ्घं वृत्रेण यथा युद्धमवर्त्तत ॥ ६ ॥ वृत्रेण पृथिवी व्याप्ता पुरा
 किल नराधिप । स दृष्ट्वा पृथिवीं व्याप्तां गन्धस्य विषये कृते ॥ ७ ॥
 घराहरणदुर्गन्धो विषयः समपद्यत । अतक्रतुयुकोपांश्च गन्धस्य
 विषये कृते ॥ ८ ॥ वृत्रस्य स ततः क्रुद्धो घोरां वज्रमवाहजत् ।
 स बध्यमानो वज्रेण सुभ्रष्टं भूरितेजसा ॥ ९ ॥ विवेश सङ्घसा
 तोयं जघ्राह विषयन्ततः । अप्सु वृत्रमहोतासु रसे च विषये कृते
 ॥ १० ॥ अतक्रतुरतक्रुद्धस्तत्र वज्रमवाहजत् । स बध्यमानो
 वज्रेण तस्मिन्ममिततेजसा ॥ ११ ॥ विवेश सङ्घसा व्यातिकीप्राह

विषयन्ततः । व्याप्ते व्योतिषि हृत्वेण व्योतिष विषये कृते ॥ १२ ॥
 घनक्रतुरतिक्रुदस्तत्र वक्ष्यमवाहजत् । स बध्यमानो वक्षेण तन्नि-
 वृत्तमितेजसा ॥ १३ ॥ विविध सहसा वायुं जग्राह विषयन्ततः ।
 व्याप्ते वायो तु हृत्वेण व्योतिष विषये कृते ॥ १४ ॥ घनक्रतुरति-
 क्रुदस्तत्र वक्ष्यमवाहजत् । स बध्यमानो वक्षेण तन्निवृत्तमितेजसा
 ॥ १५ ॥ आकाशमभिदुद्राव जग्राह विषयन्ततः । आकाशे हृत्-
 भूतेऽहं च हृत्वे च विषये कृते ॥ १६ ॥ घनक्रतुरतिक्रुदस्तत्र वक्ष-
 यमवाहजत् । स बध्यमानो वक्षेण तन्निवृत्तमितेजसा ॥ १७ ॥
 विविध सहसा यज्ञं जग्राह विषयन्ततः । तस्य हृत्वेण्यहोतस्य मोहः
 समभवद्वहान् ॥ १८ ॥ रथन्तरेण तं तात वधिष्ठः प्रत्यबोधयत् ।
 ततो हृत्वं शरीरस्थं जघान भरतर्षभ । घनक्रतुरदृष्टेन वक्षे-
 योतीह नः श्रुतम् ॥ १९ ॥ इदं धर्मेरहस्यं वै यज्ञेऽर्पितं मह-
 र्षिषु । ऋषिभिश्च मम प्रोक्तं तन्निबोध जनाधिप ॥ २० ॥

इति याज्ञुमेधपर्वणि याज्ञुमेधिकपर्वणि कृष्णधर्मे-

सुवादि एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

वासुदेव उवाच । दिविधी जायते व्याधिः शरीरी मानव-
 स्तथा । परस्परं तयोर्जिह्व निर्दग्धं नोपपद्यते ॥ १ ॥ शरीरे
 जायते व्याधिः शरीरः स निगद्यते । मनसो जायते व्याधि-
 र्मानसस्तु निगद्यते ॥ २ ॥ शीतोष्णौ चैव वायुश्च गुणा राजन्
 शरीरजाः । तेषां गुणानां साम्यञ्च तदाहुः स्वस्थलक्षणम् ॥ ३ ॥
 उष्णेन बाध्यते शीतं शीतेनोष्णञ्च बाध्यते । सत्त्वं रजस्तमसेति
 त्रयं चात्मगुणाः स्मृताः ॥ ४ ॥ तेषां गुणानां साम्यञ्चेतदाहुः
 स्वस्थलक्षणम् । तेषामन्यतमोऽस्तेके विधानमुपदिश्यते ॥ ५ ॥ गर्भेण
 बाध्यते शोको हृदः शोकेन बाध्यते । कश्चिद्दुःखे वर्तमानः सुखस्य

कर्तुमिच्छति । कथितं सुखं वर्त्तमानो दुःखस्य कर्तुमिच्छति ॥६॥
 स त्वं न दुःखो दुःखस्य न सुखो सुसुखस्य च । कर्तुमिच्छसि
 कौन्तेय किमन्यदुःखविभ्रमात् ॥ ७ ॥ अथवा ते स्वभावोऽयं येन
 पार्थाविकृत्यसे । दृष्ट्वा सभागतां कृष्णामेकवस्त्रां रजस्वलाम् ॥ ८ ॥
 भिषतां पाण्डवियानां न तस्य कर्तुमिच्छसि । प्रव्राजवच्च नगरा-
 दजिनैश्च विवासनम् ॥ ९ ॥ महारथनिवासश्च न तस्य कर्तु-
 मर्हसि ॥ १० ॥ जटासुरात् परिक्रेश्यित्रमेनेन चाहवः । कैश्व-
 वाच्च परिक्रेशो न तस्य कर्तुमर्हसि ॥ ११ ॥ पुनरज्ञातवर्थायां
 कौचकेन पदा बधः । यासुमेन्यान्तदा पार्थ न तस्य कर्तुमर्हसि
 ॥ १२ ॥ यच्च ते द्रोणभीष्माभ्यां युद्धमाभीदरिन्दम । मनसैकेन
 योद्धव्यं तत्ते युद्धमुपस्थितम् ॥ १३ ॥ तस्मादभ्युपगन्तव्यं युद्धाय
 भरतर्षभ । परमशक्तुरुपस्य पारं युक्त्या स्वकर्मभिः ॥ १४ ॥
 यत्र नैव शरैः कार्यं न भक्ष्येन च बन्धभिः । यात्वनैकेन योद्धव्यं
 तत्ते युद्धमुपस्थितम् ॥ १५ ॥ तस्मिन्ननिर्जिते युद्धे कामवस्त्रां
 गमिष्यसि । एतज्ज्ञात्वा तु कौन्तेय कृतकृत्यो भविष्यसि ॥ १६ ॥
 एतां बुद्धिं विनिश्चित्य भूतानामागतिं गतिम् । पितृपैतामहं व्रतं
 आधि राज्यं यथोचितम् ॥ १७ ॥

इति अश्वमेधपर्वणि आश्वमेधिकपर्वणि कृष्णार्धमस्यार्द्धे

हादृशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

वासुदेव उवाच । न वाद्यं द्रव्यमुत्सृज्य सिद्धिर्भवति भारत ।
 शरीरं द्रव्यमुत्सृज्य सिद्धिर्भवति वा न वा ॥ १ ॥ वाद्यद्रव्यविमु-
 क्तस्य शरीरेषु च श्रूयतः । यो धर्मो यत् सुखं चैव दिपतामस्तु
 तत्तथा ॥ २ ॥ राजारस्तु भवेन्मृगुस्ताक्षरं ब्रह्मशाश्वतम् । ममेति
 च भवेन्मृत्युर्न ममेति च शाश्वतम् ॥ ३ ॥ ब्रह्ममत्तं तु तौ राज-

ज्ञातयेव व्यवस्थितौ । चटुष्टयमगौ भूतानि बोधयेतामसंघवम्
 ॥ ४ ॥ अविनाशोऽस्य सत्त्वस्य नियतो यदि भारत । भिक्षा
 शरीरं भूतानामहिंसां प्रतिपद्यते ॥ ५ ॥ कर्तुं हि पृथिवीं
 कृत्स्नां सहस्रावरजङ्गमाम् । ममत्वं यस्य नैव स्यात् किं तया
 स करिष्यति ॥ ६ ॥ अथवा वसतः पार्थ वने वन्येन जीवतः ।
 ममता यस्य द्रव्येषु मृत्योरास्ये स वर्तते ॥ ७ ॥ बाह्यान्तराणां
 शतूषां स्वभावं पश्य भारत । यो न पश्यति तद्भूतं मुच्यते स
 महाभयात् ॥ ८ ॥ कामात्मानं न प्रयच्छति लोके नेहाकामा
 काचिदस्ति प्रवृत्तिः । सर्वे कामा मनसीष्यङ्गभूता यान् पण्डितः
 संहर्तते विचिन्त्य ॥ ९ ॥ भूयो भूयो जन्मनोऽभ्यासयोगात् योगी
 योगं सारमार्गं विचिन्त्य । दानञ्च वेदाध्ययनं तपश्च काम्यानि
 कर्माणि च वैदिकानि ॥ १० ॥ व्रतं यज्ञान्नियमान् ध्यानयोगान्
 कामेन यो नारभते विदित्वा । यद्यज्ञायं कामयते स धर्मो न यो
 धर्मो नियमस्तस्य मूलम् ॥ ११ ॥ अथ गायः कामगोताः कीर्ति-
 यन्ति पुराविदः । शृणु संकीर्त्तमानास्ता अखिलेन धूमिष्ठिर
 ॥ १२ ॥ नाहं शक्योऽनुपाधिन हन्तुं मूर्तेन केनचित् । यो मां
 प्रयतते हन्तुं ज्ञात्वा प्रहरणे बलम् ॥ १३ ॥ तस्य तस्मिन् प्रह-
 रणे पुनः प्रादुर्भवाम्यहम् । यो मां प्रयतते हन्तुं यज्ञैर्विविध-
 दक्षिणैः ॥ १४ ॥ जङ्गमेष्विव धर्मात्मा पुनः प्रादुर्भवाम्यहम् । यो
 मां प्रयतते हन्तुं वेदवेदाङ्गसाधनैः ॥ १५ ॥ स्वावरेष्विव धर्मात्मा
 तस्य प्रादुर्भवाम्यहम् । यो मां प्रयतते हन्तुं धृत्या सत्यपराक्रमः
 ॥ १६ ॥ भावो भवामि तव्याहं स च मां नावबुध्यते । यो मां
 प्रयतते हन्तुं तपसा शंसितव्रतः ॥ १७ ॥ ततस्तपसि तस्याथ
 पुनः प्रादुर्भवाम्यहम् । यो मां प्रयतते हन्तुं मोक्षमास्वाद्य
 पण्डितः ॥ १८ ॥ तत्र मोक्षरतिस्तत्र नृत्यामि च हसामि च ।
 अद्वयं सर्वभूतानामहमेकः सनातनः ॥ १९ ॥ तस्मात्स्वयं पितॄन्

कार्म वक्ष्ये विविधदक्षिणैः । अर्धं कुरु महाबल तत्र ते व भवि-
ष्यति ॥ २० ॥ अश्वमेधं वाजिमेधेन विधिवद्विधावता । अश्वमेधं
विविधैर्यज्ञैः सप्तदैराप्तदक्षिणैः ॥ २१ ॥ मा ते अश्वमेधं निहतान्
बन्धून् वीक्ष्य पुनः पुनः । न प्रक्यास्ते पुनर्द्रष्टुं वीक्षतामिह
जिरे ॥ २२ ॥ स त्वमिहा महायज्ञैः सप्तदैराप्तदक्षिणैः । कीर्तिं
लोकैः परां प्राप्य गतिमग्रां गमिष्यसि ॥ २३ ॥

इति अश्वमेधपर्वणि आश्वमेधिकपर्वणि कृशाधर्मसंवादे

तयोद्गोऽध्यायः ॥ १३ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवं ब्रह्मविधैर्वाज्यैर्मनिभिस्तैस्तपोधनैः ।
समाश्रयास्यत राजपिह्वनवस्य यधिष्ठिरः ॥ १ ॥ सोऽनुनीतो भग-
वता पिष्टरयवमा खयम् । देवायनेन कृशेन देवस्थानेन वा
विभुः ॥ २ ॥ नारदेनाथ भीमेन नकुलेन च पार्थिव । कृशया
सहदेवेन विजयेन च धीमता ॥ ३ ॥ अन्यैश्च पुरुषव्याघ्रैर्ब्राह्मणैः
यास्तदृष्टिभिः । व्यज्रहात गोकर्जं दुःखं सन्तापञ्चैव मानसम् ॥ ४ ॥
अर्धं यामास देवश्च ब्राह्मणाय युधिष्ठिरः । कृत्वा च प्रेतकार्याणि
बन्धूनां ग पनर्नृपः ॥ ५ ॥ अन्वयास्ति क्व चर्मात्मा पृथिवीं
सागराश्चराम् । प्रशान्तचेताः कौरव्यः क्षराक्ष्यं प्राप्य केवलम्
॥ ६ ॥ व्यासश्च नारदश्चैव तांथान्यानब्रवीन् नृपः । आश्रयासितोऽहं
प्राग्ब्रूहैर्भवद्भिर्मुनिपुङ्गवैः ॥ ७ ॥ न सूक्ष्ममपि मे किञ्चिद्व्यलीक-
मिह विद्यते । अर्थश्च समहान् प्राप्तो येन यज्यामि देवताः ॥ ८ ॥
पुरस्कृत्याद्य भवतः समानेष्यामहे मखम् । हिमवन्तं त्वया गुप्ता
गमिष्यामः पितामह ॥ ९ ॥ तथा विधत्स्व विप्रर्षिं त्वय्यावत्तः
स मे क्रतुः । ब्रह्माथर्व्यो हि दीपः स श्रूयते दिजसत्तम ॥ १० ॥
तथा भगवता चित्रं कल्याणं ब्रह्मभाषितम् । देवर्षिणा नारदेन

दिवस्थानेन चैव हि ॥ ११ ॥ नाभागधेयः पुंस्यः कचिदिवस्विधान्
 युजन् । लभते व्यसनं प्राप्य सुहृदः साधुसम्भतान् ॥ १२ ॥ एव-
 सुक्तास्तु ते राजा सर्व एव महर्षयः । अभ्यनुज्ञाय राजानं
 तथोभो कृशापात्मानो ॥ १३ ॥ पश्यतामेव सर्वेषां तत्रैवादर्शनं
 ययुः । ततो धर्मसुतो राजा तत्रैवोपाविश्यत् प्रभुः ॥ १४ ॥ एवं
 नातिमहान् कालः स तेषामभ्यवर्तत । कुर्वतां शौचकार्याणि
 भीष्मस्य निधने तदा ॥ १५ ॥ महादानानि विप्रेभ्यो ददतामौर्द्ध-
 दक्षिकम् । भीष्मकर्मपुरोगानां कुरुणां कुरुसन्तमः ॥ १६ ॥
 सहितो धृतराष्ट्रेण स ददावौर्द्धदक्षिकम् । ततो दत्त्वा बह्वधनं
 विप्रेभ्यः पाण्डवप्रभैः ॥ १७ ॥ धृतराष्ट्रं पुरस्कृत्य विविष गन्धसा-
 न्धयम् । स समाश्रयास्य पितरं प्रज्ञावत्पुण्यमीश्वरम् । शन्वयादौ
 स धर्मात्मा पृथिवीं भ्रातृभिः सह ॥ १८ ॥

इति अश्वमेधपर्वणि चाश्वमेधिकपर्वणि कृशाधर्ममध्यादे

चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

जनमेजय उवाच । विजिते पाण्डवेयैस्तु प्रणान्ते दिजसन्तम ।
 राष्ट्रे किं चक्रतुर्वीरौ वासुदेवधनञ्जयो ॥ १ ॥

वैशम्पायन उवाच । विजितं पाण्डवै राजन् प्रणान्ते च
 विषाम्यते । राष्ट्रे बभूवतुष्टेष्टौ वासुदेवधनञ्जयो ॥ २ ॥ विज-
 ङ्गतिं मुदा युक्तौ दिवि दिवेश्वराविव । तौ वनेषु विविशेऽपि पर्व-
 तानाञ्च सानुषु ॥ ३ ॥ तीर्थेषु चैव पुण्येषु पल्लवेषु नदीषु च ।
 चक्रन्त्यभागौ संहृष्टावधिमाविव नन्दने ॥ ४ ॥ इन्द्रप्रस्थे महा-
 त्मानौ रैमतुः कृशापाण्डवौ । प्रविश्य तां सभां रम्यां विजङ्गति
 च भारत ॥ ५ ॥ तत्र युवकयाश्रिताः परिक्रमंश्च पार्श्विव ।
 कथायोगी कथायोगी कथयामासतुः सदा ॥ ६ ॥ ऋषीणां देवता-
 नाञ्च वंशास्तावाहनुस्तदा । पीयमानौ महात्मानौ पुराणावधि-

सप्तमी ॥ ७ ॥ मधुरास कथासिद्धासिद्धासिद्धासिद्धाः । निवृ-
त्तः स पार्थाय कथयामास केशवः ॥ ८ ॥ पत्रशोकाभिमन्तां
श्रीतीनासु सङ्गच्छतः । कथाभिः श्रमयामास पार्थं श्रीर्जुना-
ईनः ॥ ९ ॥ स तस्माच्छास्य विधिवत् विज्ञानशी मन्त्रातपाः ।
अपङ्कत्यात्मनो भारं विश्रामेव सास्त्रतः ॥ १० ॥ ततः कथान्ते
गोविन्दो गुह्यकेशमुवाच ह । शान्तयन् श्रुत्वा वाचा हेतु-
युक्तमिदं वचः ॥ ११ ॥

वासुदेव उवाच । विजितेयं धरा कृतस्त्रा सत्यसाचिन् पर-
न्तप । तदाहुर्बलमाश्रित्य राजा धर्मसुतेन ह ॥ १२ ॥ असपत्न्यां
महौ भुङ्क्ते धर्मराजो युधिष्ठिरः । भीमसेनप्रभावेन यमयोय
नरोत्तम ॥ १३ ॥ धर्मेण राजा धर्मज्ञ प्राप्तं राज्यमकण्ठकम् ।
धर्मेण निहतः सङ्गो स च राजा सुयोधनः ॥ १४ ॥ अधर्म-
सूच्यो लुब्धः सदा चाप्रियवादिनः । धार्तराष्ट्रा दुरात्मानः
सानुबन्धा निपातिताः ॥ १५ ॥ प्रणान्तामखिलां पार्थ पृथिवीं
पृथिवीपतिः । भुङ्क्ते धर्मसुतो राजा त्वया गुप्तः कुरुदह ॥ १६ ॥
रमे चाहं त्वया साक्षेभरणेष्वपि पाण्डव ! किमु यत्र जनोऽयं
वै पृथा चाभिरुपकरण ॥ १७ ॥ यत्र धर्मसुतो राजा यत्र भीमो
महाबलः । यत्र माद्रवती पुत्रौ रतिस्तत्र परा मन ॥ १८ ॥
तत्रैव अर्गकल्पेषु सभोद्धेषु कौरव । रमणौघेषु पुण्येषु सहितस्य
त्वयानघ ॥ १९ ॥ कालो महांस्त्वतीतो मे शूरसनुमपश्यतः ।
बलदिवस्य कौरव्य ययान्यान् तृष्णिपुङ्गवान् ॥ २० ॥ सोऽहं गन्तु-
मभीप्सामि पुरीं दारवतीं प्रति । रोषतां गमनं मच्चं तत्रापि
पुष्टपर्षभ ॥ २१ ॥ सक्तो बद्धविधं राजा तत्र तत्र युधिष्ठिरः ।
सह भीष्मेण वयुक्तमङ्गाभिः शोककारिते ॥ २२ ॥ शिष्टो युधि-
ष्ठिरोऽङ्गाभिः शास्ता सख्यपि पण्डितः । तेन तच्च वचः सम्यग्-
यचीतं सुमहात्मना ॥ २३ ॥ धर्मपुत्रे हि धर्मज्ञे कृतज्ञे सत्य-

वादिनि । तस्य धर्मो मतिवाग्वा स्थितिश्च सततं स्थिरा ॥ २४ ॥
 तत्र गत्वा महात्मानं वदति ते रोचतेऽर्जुन । अस्मद्भजनसंयुक्तां वक्षो
 ब्रूहि जनाधिपम् ॥ २५ ॥ न हि तस्याप्रियं कुर्यां प्राणत्यागी-
 ऽप्युपस्थिते । कुतो गन्तुं महाबाहो पुरीं दारवतीं प्रति ॥ २६ ॥
 सर्वं त्विदमहं पार्थ त्वत्प्रीतिहितकाम्यया । ब्रवीमि सत्यं कौरव्य
 न मिथ्यैतत् कथञ्चन ॥ २७ ॥ प्रयोजनञ्च निर्वृत्तमिहवासे भमा-
 र्जुन । धार्तराष्ट्रो हतो राजा सबलः सपदानुगः ॥ २८ ॥ पृथिवी
 च वषे तात धर्मपुत्रस्य धीमतः । स्थिता समुद्रवलयो सशैल-
 वनकानना ॥ २९ ॥ पिता रत्नैर्बहुविधैः कुरुराजस्य पाण्डव ।
 धर्मेण राजा धर्मश्रः पातु सर्वां वसुन्धराम् ॥ ३० ॥ उपास्य-
 मानो बद्धभिः सिद्धैश्चापि महात्मभिः । स्तूयमानश्च सततं वन्दि-
 म्भरतर्षभ ॥ ३१ ॥ त्वं मया सह गत्वाद्य राजानं कुरुवनेनम् ।
 आपृच्छ कुरुषादूर्ध्व गमनं दारकां प्रति ॥ ३२ ॥ इदं शरीरं
 वसु वक्ष मे गृहे निवेदितं पार्थ सदा युधिष्ठिरं । प्रियञ्च मान्यञ्च
 हि मे युधिष्ठिरः सदा कुरुणामधिपो महामतिः ॥ ३३ ॥ प्रयो-
 जनश्चापि निवासकारणे न विद्यते मे लहते नृपात्मज । स्थिता
 हि पृथ्वी तत्र पार्थ शासने गुरोः सुवृत्तस्य युधिष्ठिरस्य च ॥ ३४ ॥
 इतीदमुक्तः स तदा महात्मना जनार्द्दनेनामितविक्रमाऽर्जुन ।
 तथेति दुःखादिव वाक्यमैरयज्जनाईनं सम्प्रतिपूज्य पार्थिव ॥ ३५ ॥

इति अश्वमेधपर्वणि आश्वमेधिकपर्वणि

पञ्चदशोऽध्यायः समाप्तश्च आश्वमेधिकपर्व ॥ १५ ॥

अथ अनुगीतापर्व ।

जनमेजन उवाच । समायां वसतोस्तत्र निहत्यारौन्धवा-
 जनोः । केववार्जुनयोः का नु कथा समभवद्भिज्ज ॥ १ ॥

वैशम्पायन उवाच । कृष्णेन सहितः पार्थः सुखात्वं प्राप्य
 केवलम् । तस्यां सभायां दिव्यायां विजहार मुदायुतः ॥ २ ॥
 ततः कञ्चित् समीक्ष्य स्वर्गोद्देशसमं नृप । वदच्छ्रुत्वा तौ मुदितौ
 व्यसतुः स्वजनादृतौ ॥ ३ ॥ ततः प्रतीतः कृष्णो न सहितः पाण्ड-
 वोऽर्जुनः । निरीक्ष्य तां सभां रम्यामिदं वचनमब्रवीत् ॥ ४ ॥
 विदितं मे महाबाहो संग्रामे समुपस्थिते । माहात्म्यं देवकी-
 मातस्तच्च ते ह्यपमैश्वरम् ॥ ५ ॥ यत्तद्भगवता प्रोक्तं पुरा केशव
 सोऽहं वदाम् । तत् सर्वं पुरुषव्याघ्र नष्टं मे भटचेतसः ॥ ६ ॥ मम
 कौतूहलं तस्मिन् तेष्वर्थेषु पुनः पुनः । भवांश्च हारकां गन्ता न-
 चिरादिव माधव ॥ ७ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवमुक्त्वास्तु तं कृष्णः फाल्गुनं प्रत्यभाषत ।
 परिष्वज्य महातेजा वचनं वदताम्बरः ॥ ८ ॥

वासुदेव उवाच । यावितस्त्वं मया शुद्धं ज्ञापितं सना-
 तनम् । धर्मं स्वहृदि पाथ्य सर्वलोकांश्च याश्वतान् ॥ ९ ॥
 अमुष्मा नाग्रहीर्यस्त्वं तस्मै समहृदप्रियम् । न च साद्य पुनर्भूयः
 कृतिर्मे संभविष्यति ॥ १० ॥ नूनमग्न्यहधानोऽसि दुर्मेधा ह्यसि
 पाण्डव । न च यद्यं पुनर्वक्तुमर्शयेण धनञ्जय ॥ ११ ॥ सहि
 धर्मः सुपर्याप्तो ब्रह्मणः पदवेदने । न यद्यं तस्मैवा भूयस्तथा-
 वक्तुमर्शयतः ॥ १२ ॥ परं हि ब्रह्म कथितं योगयुक्तेन तस्मैवा ।
 इतिहासन्तु वक्ष्यामि तस्मिन्वर्धं पुरातनम् ॥ १३ ॥ यथा तां
 बुद्धिमास्थाय गतिमग्रां गमिष्यसि । शृणु धर्मभृतांशेष्ठ गदितं
 सर्वमेव मे ॥ १४ ॥ पाण्डुद्वाराह्वयः कथितः स्वर्गलोकादि-
 न्दम । ब्रह्मलोकाश्च दुर्धर्षः सोऽस्माभिः पूजितोऽभवत् ॥ १५ ॥
 अस्माभिः परिप्रेक्ष्य यदाह भरतर्षभ । दिव्येन विधिना पार्थ
 तत् शृणुष्वविचारयन् ॥ १६ ॥

ब्राह्मण उवाच । मोरुधर्मं समाश्रित्य कृष्ण दस्मामप-

कृथाः । भूतानामनुकम्पायं यस्मिहच्छुदनं विभो ॥ १७ ॥ तत्ते-
 ऽहं संप्रवक्ष्यामि यथावक्ष्यधस्तूदन । शृणुष्वान्वहितो मूढा महतो
 भम माधव ॥ १८ ॥ कश्चिदिप्रस्तपोयुक्तः काश्यपो धर्मवित्तमः ।
 आसन्नाद् दिजे कश्चिदमीणाभागतागमम् ॥ १९ ॥ गतागतेषु
 बद्धयो ज्ञानविज्ञानपारगम् । लोकेतस्वार्थकुशलं ज्ञातायं सुख-
 दुःखयोः ॥ २० ॥ जातोमरणात्तत्त्वज्ञं कोविदं पापपुण्ययोः ।
 दृष्टारमुच्चनीचानां कर्मभिर्देहितां गतिम् ॥ २१ ॥ चरन्तं मुक्त-
 वत् सिद्धं प्रशान्तं संयतेन्द्रियम् । शीघ्रमानं त्रिया ब्राह्मण
 क्रममाणञ्च मनीषः । अन्तर्धानगतिश्च यस्या तत्त्वेन काश्यपः ॥ २२ ॥
 तथैवान्तर्हितैः सिद्धैर्योन्तं चक्रधरैः सह । मन्त्राप्रमाणमेकान्ते
 समासीनञ्च तैः सह ॥ २३ ॥ यदृच्छया च गच्छन्तमसक्तं पवनं
 यथा । तं समासाय मेधावी स तदा दिजमनमः ॥ २४ ॥ चरणौ
 धर्मकामस्य तपस्वी सममाश्रितः । प्रतिपेदे यथान्यायं दृष्ट्वा
 तत्त्वदद्वैतम् ॥ २५ ॥ विस्मितश्चादृतं दृष्ट्वा काश्यपस्तं दिजो-
 त्तमम् । परिचारेण महता शुक्लं तं पर्यतोपयत् ॥ २६ ॥ उप-
 पन्नञ्च तत् सर्वं श्रुतवारितसंयुतम् । भावेनातोपयच्चैनं शुक्लं स्या
 परन्तप ॥ २७ ॥ तस्मै तुष्टः स शिष्याय प्रसन्नो वाक्यमब्रवीत् ।
 सिद्धिं परामभिप्रेक्ष्य शृणु मर्त्तो जनार्दन ॥ २८ ॥

सिद्ध उवाच । विविधैः कर्मभिरुपात पुण्ययोगैश्च कैवल्यैः ।
 गच्छन्तीह गतिं मर्त्तया देवलोके च संस्थितिम् ॥ २९ ॥ न कश्चित्
 सुखमत्यन्तं न कश्चित् पाप्मनी स्थितिः । स्वानाह महतो भ्रमो
 दुःखकल्पात् पुनः पुनः ॥ ३० ॥ अशुभा गतयः प्राप्ताः कष्टा मे
 पापसेवनात् । काममन्युपरीतेन दृष्ट्या मोहितेन च ॥ ३१ ॥
 पुनः पुनश्च मरणं जन्म चैव पुनः पुनः । आहारा विविधा भुक्ताः
 पीता नानाविधाः स्तनाः ॥ ३२ ॥ मातरो विविधा दृष्टाः पितरश्च
 पुत्र्यग्विधाः । सुखानि च विचित्राणि दुःखानि च मयानव ॥ ३३ ॥

प्रियैर्वैवासी बद्धयः संवाससाप्रियैः सह । यन्मायस सन्मासी
 सन्मा दुःखिन तद्वत् ॥ ३४ ॥ अयमाणाः सुकष्टाश्च राजतः
 सज्जनानां च । आरौरा मानसाश्चपि वेदना भयदाहृणाः ॥ ३५ ॥
 प्राप्ता विमाननाशीया बधवन्माश्च दाहणाः । यतनं निरये चैव
 जातनाश्च श्वमश्च ॥ ३६ ॥ जरा रोगाश्च यतनं व्यसनानि च
 भूरिचः । लोकेऽस्मिन्नुभूतानि दग्धजानि भयं मया ॥ ३७ ॥
 ततः कदाचिन्निर्वेदान्निराकाराश्रितेन च । लोकतन्त्रं परित्यक्तं
 दुःखार्त्तेन भयं मया ॥ ३८ ॥ लोकेऽस्मिन्नुभूयाहमिमं मार्गं-
 मनुष्ठितः । ततः सिद्धिरियं प्राप्ता प्रसादादात्मनो मया ॥ ३९ ॥
 नाहं पुनरिहगन्ता लोकानालोकयाम्यहम् । आसिद्धेराप्ता-
 सर्गादात्मनोऽपि गतिः शुभा ॥ ४० ॥ उपलब्ध्वा दिङ्मेषु तथेवं
 सिद्धिदत्तमा । इतः परं गमिष्यामि ततः परतरं पुनः ॥ ४१ ॥
 ब्रह्मणः पद्मव्यक्तं मा तेऽभूदत्र संभवः । नाहं पुनरिहगन्ता
 मर्त्यालोकं परस्तप ॥ ४२ ॥ प्रीतोऽस्मि ते महाप्राज्ञ ब्रूहि किं
 करवाणि ते । वहीप्सुरुपपन्नस्त्वं तस्य कालोऽयमागतः ॥ ४३ ॥
 अमिजाने च तदहं यदहं मामुपागतः । अचिरान्तु गमिष्यामि
 तेनाहं क्षामयचुदम् ॥ ४४ ॥ भयं प्रीतोऽस्मि भवतश्चारित्र्येण विच-
 रन् । परिपृच्छस्व कल्याणं भाषियं वत्तवेप्सितम् ॥ ४५ ॥ बद्ध
 बन्धे च ते बुद्धिं भयं संपूजयामि च । धेनाहं भवता बुद्धी मेधावी
 क्षतिं कायस्य ॥ ४६ ॥

इति पञ्चमेधपर्वणि अनुगीतापर्वणि

श्रीकृष्णोऽध्यायः ॥ १६ ॥

वासुदेव उवाच । ततस्तस्योपसंगच्छ पादौ प्रक्षान् सुनु-
 र्वेषान् । पप्रच्छ तांश्च वर्मान् च प्राज्ञ धर्मभृताम्बरः ॥ १ ॥

५ अथ ८

काश्यप उवाच । कथं शरीरं पश्यते कथं चैव प्रपद्यते । कथं
कष्टाच्च संसारात् संसरन् परिमुच्यते ॥ २ ॥ आत्मा च प्रकृतिं
मुक्त्वा तच्छरीरं विमुञ्चति । शरीरतश्च निर्मुक्तः कश्चमन्यत् प्रप-
द्यते ॥ ३ ॥ कथं शुभाशुभे चायं कर्मणो स्मृतते नरः । उप-
भुङ्क्ते क्व वा कर्म विदितस्यावतिष्ठते ॥ ४ ॥

ब्राह्मण उवाच । एवं सन्देशितः सिद्धः प्रज्ञांस्तान् प्रत्य-
भाषत । आनुपूर्व्येण वार्योव तस्मै निगदतः शृणु ॥ ५ ॥

सिद्ध उवाच । आयुःकीर्तिकराणीह यानि कृत्यानि सेवते ।
शरीरशृङ्खणोन्यस्मिंस्तेषु क्षीणेषु सर्वथा ॥ ६ ॥ आयुःक्षयपरी-
तात्मा विपरीतानि सेवते । बुद्धिर्व्यावर्तते चास्य विनाशे प्रत्युप-
स्थिते ॥ ७ ॥ सत्त्वं बलञ्च कालञ्च विदित्वा चात्मनस्तथा । अति-
वैलम्बपाश्चाति स्वविरुद्धान्यनात्मवान् ॥ ८ ॥ यदायमतिकष्टानि
सर्वाण्युपनिषिवते । अत्यर्थमपि वा भुङ्क्ते न वा भुङ्क्ते कदा-
चन ॥ ९ ॥ दुष्टान्नाभिपपानञ्च यदन्योन्यविरोधि च । गुरु-
चाप्यमितं भुङ्क्ते नातिजीर्णोऽपि वा पुनः ॥ १० ॥ व्यायाममति-
मात्रञ्च व्यवयञ्चोपसेवते । सततं कर्मलोभादा प्राप्नोति विधा-
रयित् ॥ ११ ॥ रमाभिपुक्तमन्नं वा दिवास्वप्नञ्च सेवते । अपक्वा-
न्नागते काले स्वयं क्षीयान् प्रकीपयित् ॥ १२ ॥ स्वदोषक्षयनादोगं
लभते मरणान्तिकम् । अपि विदित्यनादीनि परीतानि व्यवस्यति
॥ १३ ॥ तस्य तैः कारणैर्जन्तोः शरीरं पश्यते तदा । जीवितं
प्रीच्यमानं यद्यथावदुपधारय ॥ १४ ॥ उष्मा प्रकुपितः कायि-
तीव्रजगुममीरितः । शरीरमनुपर्थ्यत्य सर्वान् प्राणान् कृणुषि
वै ॥ १५ ॥ अत्यर्थबलवानुष्मा शरीरे परिकीपितः । भिनन्ति
जीवस्थानानि मर्माणि विद्धि तत्त्वतः ॥ १६ ॥ ततः सवेदनः सद्यो
जीवः प्रपद्यते शरीरात् । शरीरं त्यजते जन्तुस्त्रिभुवनमाणेषु मर्मेसु
॥ १७ ॥ वेदनाभिः परीतात्मा तद्विद्धि द्विजवत्तम । जातो-

मरणसंविद्याः सततं सर्वजन्तवः ॥ १८ ॥ दृश्यन्ते संत्यजन्तश्च
 शरीराणि दिवर्धम् । गर्भसंक्रमणे चापि मर्माणामतिसर्यगे ॥ १९ ॥
 वाह्यमीमेव लभते वेदनां मानवः पुनः । भिन्नसन्धिरश्च के इमद्भिः
 स लभते नरः ॥ २० ॥ यथा पक्षसु भूतेषु संभूतसं निवच्छन्ति ।
 यैत्यात् प्रकुपितः काये तौत्र वायुसमीरितः ॥ २१ ॥ यः स पक्षसु
 भूतेषु प्राणापाने व्यवस्थितः । स गच्छत्यूर्ध्वं वायुः कृच्छ्राभ्युक्ता
 शरीरिणम् ॥ २२ ॥ शरीरञ्च जहात्येवं निरुच्छासश्च दृश्यते ।
 स निरुष्मा निरुच्छासो निःशिको हतचेतनः ॥ २३ ॥ ब्रह्मणा
 संपरित्यक्तो मृत इत्युच्यते नरः । स्रोतोभिर्येर्विजानाति इन्द्रि-
 यार्थान् शरीरभृत् ॥ २४ ॥ तैरेव च विजानाति प्राणानाहार-
 सम्भवान् । तत्रैव कुरुते काये यः स जीवः सनातनः ॥ २५ ॥
 तथा यद्यहनेद्युक्तं सन्निपाते क्वचित् क्वचित् । तत्तन्मर्म विजा-
 नीहि शास्त्रदृष्टिं हि तत्तथा ॥ २६ ॥ तेषु मर्मसु भिन्नेषु ततः
 स समुदीरयत् । आविश्य हृदयं जन्तोः सत्त्वं चाशु रुणहि वै
 ॥ २७ ॥ ततः सचेतनो जन्तुर्नाभिजानाति किञ्चन । तमसा
 सम्युतज्ञानः सम्युतेश्वेव मर्मसु ॥ २८ ॥ स जीवो निरधिष्ठान-
 यात्यते मानरिश्मना । ततः स तं भक्षोक्त्वा भयमुच्छास्य दार-
 णम् ॥ २९ ॥ निष्क्रामन् कम्पयत्याशु तच्छरीरमचेतनम् । स
 जीवः प्रच्युतः कायात् कर्मभिः स्वैः समावृतः ॥ ३० ॥ अभितः स्वैः
 शुभैः पुण्यैः वापैर्वाप्युपपद्यते । ब्राह्मणा ज्ञानसम्पन्ना वशावत्
 श्रुतनिश्चयाः ॥ ३१ ॥ इतरं कृतपुण्यं वा तं विजानन्ति लक्षणेः ।
 लक्षणाकारे खद्योतं लीयमानं ततस्ततः ॥ ३२ ॥ चक्षुषान्तः
 प्रपश्यन्ति तथा च ज्ञानचक्षुषः । पश्यन्त्येवंविधं सिद्धा जीवं
 दिव्येन चक्षुषा ॥ ३३ ॥ अथन्तं जायमानञ्च योनिष्ठानुप्रवेक्षितम् ।
 तस्य स्थानानि दृष्टानि त्रिविधानीह शास्त्रतः ॥ ३४ ॥ कर्मभूमि-
 रिव भूमिर्यत्र तिष्ठन्ति जन्तवः । ततः शुभाशुभं कृत्वा लभन्ते

सर्वदेहिनः ॥ ३५ ॥ इहैशोष्ठावचान् भोगान् प्राप्नुवन्ति स्वकर्मभिः ।
 इहैवाशुभकर्माणः कर्मभिर्मिरयं गताः ॥ ३६ ॥ अर्वाङ्मृतिरिव
 कष्टा यत्र पश्यन्ति मानवाः । तस्मात् सुदुर्लभो मोक्षो दृष्टव्यमात्रा
 ततो भयम् ॥ ३७ ॥ ऊर्ध्वं नु जन्तवो गत्वा येषु स्थानेष्ववस्थिताः ।
 कीर्त्तयमानानि तानीह तत्त्वतः संनिबोध मे ॥ ३८ ॥ तच्छ्रुत्वा
 नैष्ठिकीं बुद्धिं बुध्येथाः कर्मनिश्चयम् । ताराक्षपाणि सर्वाणि
 यत्रैतच्चन्द्रमण्डलम् ॥ ३९ ॥ यत्र विभ्राजते लोके स्वभावा सुख-
 मण्डलम् । स्थानान्येतानि जानीहि जनानां पुण्यकर्मणाम् ॥ ४० ॥
 कर्मस्यैवाह ते सर्वे ज्यवन्ते वै पुनः पुनः । तत्रापि च विशेषो-
 ऽस्ति दिवि नीलोत्तमध्वजा ॥ ४१ ॥ न च तत्रापि सन्तोषो दृष्टा
 दीप्ततरां त्रियम् । इत्येता गतयः सर्वाः पृथक् ते समुदीहिताः
 ॥ ४२ ॥ उपपन्नितु वक्ष्यामि गर्भस्याहमतः परम् । तथा तस्मै
 निगदतः शृणुस्वावहितो दिज ॥ ४३ ॥

इति अष्टमेऽध्यायेऽष्टमोऽध्यायः अनुगीतापर्वणि

सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

ब्राह्मण उवाच । शुभानामशुभानाह नैव नापोऽस्ति कर्म-
 णाम् । प्राप्य प्राप्यानुपच्यन्ते क्षीरं क्षीरं तथा तथा ॥ १ ॥ यथा
 प्रसूयमानस्तु फली दद्यात् फलं बद्ध । तथा स्याद्विपुलं पुण्यं
 शुद्धेन मनसा कृतम् ॥ २ ॥ पापज्ञापि तथैव स्यात् पापेन मनसा
 कृतम् । पुरोधाय मनो क्षीरं कर्मण्यात्मा प्रवर्त्तते ॥ ३ ॥ यथा
 कर्मसमाविष्टः काममन्युसमावृतः । नरो गर्भं प्रविशति तस्यापि
 शृणु चोत्तरम् ॥ ४ ॥ शुक्रं शोणितसंखटं क्षिप्वा गर्भाशयं गतम् ।
 क्षीरं कर्मजमाप्नोति शुभं वा यदि वाशुभम् ॥ ५ ॥ शीघ्रगदव्यक्त-
 भावाह न च क्लृप्तं सञ्जति । सञ्जाप्य ब्राह्मणः कामं तस्मात्तद-

ब्रह्म प्राप्नोतन् ॥ ६ ॥ तदीजं सर्वभूतानां तिन जीवन्ति ब्रह्मणः ।
 स जीवः सर्वगात्राणि गर्भस्थाविष्ट आत्मनः ॥ ७ ॥ इति चेत्
 चेतसा सद्यः प्राणस्थानेष्ववस्थितः । ततः सन्दर्शतेऽङ्गानि स गर्भ-
 चेतनान्वितः ॥ ८ ॥ यथा सोऽहस्य नित्यन्दो निधिक्षो विष्ट-
 विष्टम् । उपैति तदिजानीहि गर्भं जीवप्रवेशनम् ॥ ९ ॥ सोऽह-
 पिष्टं यथा वज्रः प्रविष्ट इति तापयित् । तथा त्वमपि जानीहि
 गर्भं जीवोपपादनम् ॥ १० ॥ यथा च दीपः शरणे दीप्यमानः
 प्रकाशते । एवमेव शरीराणि प्रकाशयन्ति चेतना ॥ ११ ॥ यद्यहं
 कुरुते कर्म शुभं वा यदि वा शुभम् । पूर्वदिहकृतं सर्वमवच्छन्नुप-
 भुज्यते ॥ १२ ॥ ततस्तु क्षीयते चैव पुनश्चान्यत् प्रसीयते । याव-
 त्क्षोद्ययोगस्थं धर्मं नैवाकुप्यते ॥ १३ ॥ तत्र कर्म प्रवक्ष्यामि सुखी
 भवति धीम वै । धर्ममानो जातीयु यस्यान्योऽन्यासु सत्तम ॥ १४ ॥
 दानं व्रतं ब्रह्मचर्यं यथोक्तं ब्रह्मधारणम् । दमः प्रधानतया चैव
 भूतानाञ्चानुकम्पनम् ॥ १५ ॥ संवमयावृणस्यश्च परस्मादान-
 वक्ष्येनम् । व्यलीकानामकरणं भूतानां मनसा भुवि ॥ १६ ॥
 मातापित्रोश्च शुश्रूषा देवतातिथिपूजनम् । गुरुपूजा वृणा शीर्षं
 नित्यमिन्द्रिवसंवमः ॥ १७ ॥ प्रवर्तनं शुभानाञ्च तत् सतां वृत्त-
 मुच्यते । ततो धर्मः प्रभवति यः प्रजाः पाति प्राश्नतीः ॥ १८ ॥
 एवं सत्सु सदा पश्येत्तत्राप्येषा भुवा स्थितिः । आचारो धर्म-
 माचष्टे वज्रिन् शान्ता व्यवस्थिताः ॥ १९ ॥ तेषु तत् कर्म निश्चितं
 सः स धर्मः समातनः । यस्तं समभिपद्येत न स दुर्गतिमाप्नुवात्
 ॥ २० ॥ अतो निवर्त्यते लोकः प्रच्यवन् धर्मवर्त्मसु । यश्च योगी
 च मुक्तश्च स एतस्यो विप्रियते ॥ २१ ॥ वर्तमानस्य धर्मस्य शुभं
 यत्त यथा तथा । संसारतारणं यस्य कालेन महता भवेत् ॥ २२ ॥
 एवं पूर्वकृतं कर्म नित्यं जगत् प्रवर्तते । सर्वं तत् कारणं धीम
 विह्वतोऽयमिहागतः ॥ २३ ॥ शरीरप्रवृत्त्याश्च केन पूर्वं प्रक-

ल्लितम् । इत्येवं संशयो लोके तच्च वक्ष्याम्यप्येतः ॥ २४ ॥
 शरीरमात्मनः कृत्वा सर्वलोकपितामहः । त्रैलोक्यमसृजत् ब्रह्मा
 कृत्स्नं स्वावराजजम् ॥ २५ ॥ ततः प्रधानमसृजत् प्रकृतिं च
 शरीरिणाम् । यदा सर्वमिदं व्याप्तं यां लोके परमां विदुः ॥ २६ ॥
 इदं तत् स्रनित्युक्तं परत्त्वमृतमसृजम् । त्रयाणां मिथुनं सर्व-
 मेकीकस्य पृथक् पृथक् ॥ २७ ॥ असृजत् सर्वभूतानि पूर्वदृष्टः
 प्रजापतिः । स्वावराणि च भूतानि इत्येषा पौर्विकी श्रुतिः ॥ २८ ॥
 तस्य कालपरीमाणमकरोत् स पितामहः । भूतेषु परिवर्त्तिष्व
 पुनरावृत्तिमेव च ॥ २९ ॥ यथात्र कथिष्ये धारो दृष्टात्मा पूर्व-
 जन्मनि । यत् प्रवक्ष्यामि तत् सर्वं यथावदुपपद्यते ॥ ३० ॥ सुख-
 दुःखे यथासम्यगनित्ये यः प्रपश्यति । कायं वा मेध्यमज्ञातं विनाशं
 कर्मसंहितम् ॥ ३१ ॥ यच्च किञ्चित् सुखं तच्च दुःखमसर्वमिति
 स्मरन् । संसारसागरं शीरं तरिष्यति सुदृक्तरम् ॥ ३२ ॥ जरा-
 मरणरोगैश्च समाविष्टः प्रधानवित् । चेतनावत्सु चैतन्यं समं
 भूतेषु पश्यति ॥ ३३ ॥ निर्विद्यते ततः कृत्स्नं मार्गमाणः परं
 पदम् । तस्योपदिष्टं वक्ष्यामि याथातथ्येन सत्तम ॥ ३४ ॥ शास्त्र-
 तस्याव्ययस्याथ यदस्य ज्ञानमुत्तमम् । प्रोच्यमानं मया विप्र
 निबोधेदमप्येतः ॥ ३५ ॥

इति अष्टमेधपर्वणि अनुगीतापर्वणि

अष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

ब्राह्मण उवाच । यः स्याद्विकायने लीनस्तथोर् किञ्चिदधि-
 क्षयम् । पूर्वं पूर्वं परित्यज्य स तीर्थो बन्धनाह्वयेत् ॥ १ ॥ सर्व-
 मिदं सर्वसहः शमे रक्तो जितेन्द्रियः । व्यपेतभवमन्युश्च आत्म-
 वाच्यते नरः ॥ २ ॥ आत्मवत् सर्वभूतेषु यश्चरेन्नियतः शुचिः ।

समानो निरभीर्माणः सर्वतो मुक्त एव सः ॥ ३ ॥ जीवितं मरण-
 क्षोभे सुखदुःखे तथैव च । क्षाभाक्षामे प्रियदोषे चः सप्तः स च
 मुच्यते ॥ ४ ॥ न कस्यचित् स्पृहयते नावजानाति कश्चन । निर्द्वन्द्वो
 वीतरागात्मा सर्वथा मुक्त एव सः ॥ ५ ॥ अनभिव्यस्य निर्द्वन्द्व-
 रत्नपत्यस्य यः क्वचित् । त्यक्तधर्मार्थकामय निराकाङ्क्षी च मुच्यते
 ॥ ६ ॥ नैव धर्मान् वाधर्मो पूर्वोपपन्नहायकः । चातुष्टव-
 प्रशान्तात्मा निर्द्वन्द्वः स त्रिमुच्यते ॥ ७ ॥ अकर्मवान् विकाङ्क्ष-
 पक्षेऽप्यगद्व्याश्रितम् । अलस्यमउषं मूढं जलस्य युजरायुतम् ॥ ८ ॥
 वैराग्यबुद्धिः सततमात्मदीपव्यपेक्षकः । आत्मबन्धविनिर्मुक्तं स
 करोत्यचिरादिव ॥ ९ ॥ अगन्धमरसस्पर्शमण्डनपरिग्रहम् ।
 अरूपमनभिज्ञेयं दृष्टात्मानं त्रिमुच्यते ॥ १० ॥ पदभूतगुणैर्हीन-
 मस्मिन्मदहेतुकम् । अगुणं गुणभोक्तारं चः पश्यति स मुच्यते
 ॥ ११ ॥ विज्ञाय सर्वमनुत्पान् ब्रह्मा शरीरमानमान् । शनै-
 र्निर्वीणामाप्नोति निरिन्धन इवानलः ॥ १२ ॥ सर्वसंस्कारनिर्मुक्तो
 निर्द्वन्द्वो निष्परिग्रहः । तपसा इन्द्रियग्रामं यथरेभ्यः मुक्त एव सः
 ॥ १३ ॥ विमुक्तः सर्वसंस्कारैस्ततो ब्रह्मसनातनम् । परमाप्नोति
 संशान्तमगलं नित्यमक्षरम् ॥ १४ ॥ अतः परं प्रवक्ष्यामि योग-
 शास्त्रमनुत्तमम् । युञ्जन्तः सिद्धमात्मानं यथा पश्यन्ति योगिनः
 ॥ १५ ॥ तस्योपदेशं वक्ष्यामि यथावच्छं निबोध मे । वैद्वैरै-
 श्वर्ययन्त्रियं पश्यत्यात्मानमात्मनि ॥ १६ ॥ इन्द्रियाणि तु संकृत्य
 मन आत्मनि धारयेत् । तोषं तप्ता तपः पूर्वं मोक्षयोगं समा-
 चरेत् ॥ १७ ॥ तपशी सततं युक्तो योगशास्त्रमथाचरेत् ।
 मनोपी मनसा विप्र पश्यन्त्यात्मानमात्मनि ॥ १८ ॥ स चेच्छुक्तोऽयं
 साधुर्योक्तृमात्मानमात्मनि । तत एकान्तधीतः स पश्यत्यात्मान-
 मात्मनि ॥ १९ ॥ संयतः सततं युक्त आत्मवान् विजितेन्द्रियः ।
 तद्यायमात्मानात्मानं संप्रयुक्तः प्रपश्यति ॥ २० ॥ यथा हि पुरुषः

स्वप्ने दृष्ट्वा पश्यत्यस्यविति । तदाक्षपनिवाकानं याम् युक्तः
 प्रपश्यति ॥ २१ ॥ इषीकाह वया मुञ्जात् कश्चिन्निष्कृष्य दर्शयित् ।
 वीगी निष्कृष्य चात्मानं तया पश्यति दृष्टतः ॥ २२ ॥ सुखं
 परीरमत्याहुर्दिषीकामात्मनि श्रिताम् । एतन्निर्घर्षनं प्रोक्तं
 योगविद्धिरनुत्तमम् ॥ २३ ॥ यदा हि युक्तमात्मानं सम्यक्
 पश्यति दृष्टवत् । न तस्येहेश्वरः कश्चिन्नैकोक्यस्यापि नः प्रभुः
 ॥ २४ ॥ चम्याम्याद्यैश्च तनवी यणेष्टं प्रतिपद्यते । विनिवृत्त्य
 जराद्यू न घोषति न हृष्यति ॥ २५ ॥ दिवानामपि दिवत्वं युक्तः
 कारयते वशी । ब्रह्म चाव्ययमाप्नोति क्षित्वा दृष्टमप्राप्यतम् ॥ २६ ॥
 विनश्यत्सु च भूतेषु न भयं तस्य जायते । द्विष्यमानेषु भूतेषु
 न स द्विष्यति केनचित् ॥ २७ ॥ दुःखशोकभयैर्धरैः सङ्गोद-
 समुद्भूतैः । न विषाद्यति युक्तः क्त्वा निस्पृहः शान्तमानसः ॥ २८ ॥
 नैनं शस्त्राणि बध्यन्ते न बधुयाद्य विद्यते । नातः सुखतरं
 किञ्चिन्नोके क्लृप्तं दृश्यते ॥ २९ ॥ सम्यग्युक्ता स पात्मानमात्म-
 न्येव प्रतिष्ठते । विनिवृत्तजरादुःखसुखं क्षपिति चापि सः ॥ ३० ॥
 देहान् ययेष्टमभ्येति क्षित्तेमां मामुपीं तनुम् । निर्वेदस्तु न
 कर्तव्यो भुञ्जानेन कथञ्चन ॥ ३१ ॥ सम्यग्युक्ता यदात्मानमात्म-
 न्येव प्रपश्यति । तदैव न स्पृहयति साक्षादपि शतश्रुतः ॥ ३२ ॥
 योगमेकान्तशीलस्तु यथा विन्दति तच्छुभम् । दृष्टपूर्वां दिवं
 चित्त्य यस्मिन् सन्निवसेत् पुरे ॥ ३३ ॥ पुरस्याभ्यन्तरे तस्य मनः
 स्थायं न बाह्यतः । पुरस्याभ्यन्तरे तिष्ठन् यस्मिन्नावसथे वसेत्
 ॥ ३४ ॥ तस्मिन्नावसथे धार्यं सवाङ्माभ्यन्तरे मनः । प्रचिन्त्या-
 वसथे कृत्स्नं यस्मिन् काले स तिष्ठति ॥ ३५ ॥ तस्मिन् काले
 मनश्चास्य न कथञ्चन बाह्यतः । संनिवस्येन्दुवशामं निर्बोधि
 निर्जने वने ॥ ३६ ॥ कायमभ्यन्तरं कृत्स्नमेवायः परिचिन्तयित् ।
 एतांस्तावन् च जिह्वाह गलं ग्रीवां तथैव च ॥ ३७ ॥ हृदयं

विमर्शयामि तथा हृदयवन्धनम् ॥ ३० ॥ इत्युक्तः स मया पिप्लो
 नेषावी मधुसूदन । पद्मच्छ पुनरेवेमं मोक्षधनं सुदुर्लभम् ॥ ३८ ॥
 भुक्तं भुक्तमिदं कीदृशं कथमन्तः विपश्यते । कथं रसस्य व्रजति
 शीणितत्वं कथं पुनः ॥ ३९ ॥ तथा मांसस्य भेदस्य स्वादुष्योनि
 च पीयति । कथमेतानि सर्वाणि शरीराणि शरीरिणाम् ॥ ४० ॥
 बर्हन्ते बर्हमानस्य बर्हते च कथं ब्रह्मम् । निरोक्षया निर्गमनं
 मलानाञ्च पृथक् पृथक् ॥ ४१ ॥ कुतो वायं विश्वसिति सत्त्ववि-
 त्यपि वा पुनः । कश्च दण्डमधिष्ठाय तिष्ठत्यात्मानमात्मनि ॥ ४२ ॥
 जीवः कार्यं व्रजति चेष्टेष्टमानः कलेवरम् । किं वर्यं कीदृशस्यैव
 निवेद्यति वै पुनः ॥ ४३ ॥ याथातथ्येन भगवन् वक्तुमर्हसि
 मेऽनघ । इति सम्परिपृष्टोऽहं तेन विप्रेण माधव ॥ ४४ ॥ प्रत्यक्षुर्ब्र-
 म्हावाहो यथायूनमरिन्दम । यथा स्वकीष्टे प्रक्षिप्य भाण्डं
 भाण्डमना भवेत् ॥ ४५ ॥ तथा स्वकाष्ठे प्रक्षिप्य मनोदारैरनि-
 यतैः । आत्मानं तत्र मार्गितं प्रमादं परिवर्ज्यते ॥ ४६ ॥ एवं
 सततमुद्युक्तः प्रोतात्मा न चिरादिव । संसारवति तद्ब्रह्म
 यद्ब्रह्म स्यात् प्रधानविम् ॥ ४७ ॥ न त्वसौ चतुषा पाप्मो न च
 सर्वैरपीन्द्रियैः । मनसैव प्रदीपेन महानात्मा प्रदृश्यते ॥ ४८ ॥
 सर्वतः पाणिपादान्तः सर्वतोऽक्षिगिरोमुखः । सर्वतः श्रुतिमाहोकी
 सर्वमावृत्य तिष्ठति ॥ ४९ ॥ जीवो निष्क्रान्तमात्मानं शरीरात्
 संप्रपश्यति । स तमुत्पृच्छ्य ईहे स्वं धारयन् ब्रह्म केवलम् ॥ ५० ॥
 आत्मानमाहोक्तयति मनसा प्रहसन्निव । तद्देवमाश्रयं कृत्वा
 मोक्षं वाति ततो मयि ॥ ५१ ॥ इदं सर्वैरहस्यन्तं मया प्रोक्तं
 दिजोक्तम् । आपच्छं साधयिष्यामि गच्छ विप्र यथासुखम् ॥ ५२ ॥
 इत्युक्तः स तदा हृण्य मया पिप्लो महातपाः । पद्मच्छ तया-
 कामं ब्राह्मणः संश्रितव्रतः ॥ ५३ ॥

वासुदेव उवाच । इत्युक्ता स तदा वाक्यं मां पार्थ दिज-

कथम् । मोक्षमार्गमितः कथम् तत्रैवास्तरधीयत ॥ ५४ ॥ अहि-
 रित्यवा पार्थ कृतकैकाग्रचित्तता । तदापि हि रजसकल्पं मृत-
 मानेतदिव हि ॥ ५५ ॥ नैतत् पार्थ सुविद्येयं व्यामिश्रेणेति मे
 मतिः । नरेणाहृतयंश्चे न विद्व्येनाहृतात्मना ॥ ५६ ॥ सुदृष्टस्य-
 निहं प्रोक्तं दिवानां भरतर्षभ । अहिभ्येदं मृतं पार्थ मनुष्येभ्येह
 कश्चिचित् ॥ ५७ ॥ न श्वेतत् अमुमर्होऽसौ मनुष्यस्वाकृतेऽनघ ।
 नैतदयं सुविद्येयं व्यामिश्रेणास्तरात्मना ॥ ५८ ॥ क्रिवावर्द्धिर्हि
 कौन्तेय दिवलोकाः समावृतः । न चैतदिष्टं दिवानां मर्त्याश्चपनिव-
 र्त्तनम् ॥ ५९ ॥ परा हि सा गतिः पार्थ यत्तद्व्रज्य समातनम् ।
 यथावतत्वं प्राप्नोति त्यक्त्वा ईशं सदा सुखी ॥ ६० ॥ इमं धर्मं
 समाख्याय धीमि स्युः पापवीनयः । स्त्रियो वैश्यास्तथा शूद्रा-
 ष्टोऽपि वान्ति परां गतिम् ॥ ६१ ॥ किं पुनर्प्राप्तम् ॥ पार्थ
 शत्रिणा वा बहुभूताः । स्वधर्मैरतयो नित्यं व्रजन्ती वावणाः
 ॥ ६२ ॥ हेतुमच्चैतद्विष्टमुपावसास्य कामने । किं फलम्
 मोक्षस्य दुःखस्य च विनिर्घन्दः ॥ ६३ ॥ मातःपरं सुखं त्यज्यत्
 किञ्चित् स्याद्व्रतनर्षभ । बुद्धिमान् यद्ब्रह्मानथ पराक्रान्तश्च पाण्डव
 ॥ ६४ ॥ न परित्यजते मर्त्यो लोकमारममारगम् । एतैरुपायैः
 च सिध्यं परां गतिमवाप्नुयात् ॥ ६५ ॥ एतावदेव वक्तव्यं मातो
 भूयोऽस्ति किञ्चन । पञ्चानान्नित्ययुक्तस्य योगः पार्थ प्रवर्तते ॥ ६६ ॥

इति पाण्डुनेधपर्वणि पञ्चगौतापर्वणि

एकोनविंशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

वासुदेव उवाच । यथाप्युदाहरस्तीममितिहासं पुरातनम् ।
 दम्भयोः पार्थ सम्वादी योऽभवच्चरनर्षभ ॥ १ ॥ ब्राह्मणी ब्राह्मणं
 कश्चित् शानविज्ञानपारगम् । दृष्टा विविक्त पापीनं भार्या

भक्तोऽनन्तरीति ॥ २ ॥ अथ, सोऽहं गमिष्येति ज्ञानं प्रति-
 भाविता । अथ कर्माद्यभासीनं जीनामविवक्षयम् ॥ ३ ॥ आचार्यो
 पल्लिताहो कानां वसीति नः श्रुतम् । ज्ञानं प्रतिभाषायां जी-
 नमिष्यामि वै गतिम् ॥ ४ ॥ एवमुक्तः च आस्ताका मातृपात्र-
 वदस्मिन् । सुभगे नाम्बसुवाणि वाक्यान्वाक्यं तथामये ॥ ५ ॥
 प्राज्ञं दृष्ट्वा सत्यं वा बहिर्गं कर्म विद्यते । एतदेव व्यवस्थिति-
 कर्म कर्मेति कर्मणः ॥ ६ ॥ मोक्षमेव निवर्त्तन्ति कर्मणा ज्ञान-
 वर्जिताः । नैष्कर्म्यं न च लोकोऽपि चक्षुर्नयति ज्ञानम् ॥ ७ ॥
 कर्मणा मनसा वाचा शुभं वा बहि वाशुभम् । ज्ञानादि चरुति-
 मेदान्तं कर्म भूतेषु वर्तते ॥ ८ ॥ रक्षोऽभिर्भ्रमानेषु दम्बहृदेषु
 वर्तते । आत्मस्वमात्मना तेभ्यो दृष्टमाद्यतनं यथा ॥ ९ ॥ अथ
 तद्ब्रह्म निर्दण्डं यत्र सोमः सहास्मिन् । अथाहं कुर्वते मित्रं
 धीरो भूतानि धारयन् ॥ १० ॥ अथ ब्रह्मादयो युतास्तद्वद-
 मुपासते । विदांसः सुप्रता अथ आस्ताकानो जितेन्द्रियाः ॥ ११ ॥
 प्राणेन न तदाग्नेयं नासाद्यज्ञैव जिह्वा । सार्वभौम तद्वक्तृ-
 मनसा लवगम्यते ॥ १२ ॥ चक्षुषा श्रविष्यच्छ्रुत् किञ्चित् ज्ञ-
 णात् परम् । अगम्यमरसस्यंमरुपाद्यच्छ्रुत्तस्यम् ॥ १३ ॥ ज्ञातः
 प्रवर्तते तन्मं यत्र च प्रतिष्ठति । प्राखोऽपानः समानश्च ज्ञान-
 खोदान एव च ॥ १४ ॥ तत एव प्रवर्तन्ते तदेव प्रतिष्ठति च ।
 समानव्यानयोर्मध्ये प्राणापानो विचेरतुः ॥ १५ ॥ तस्मिन् सुभे
 प्रलीयत समानो व्यान एव च । अपानप्राणयोर्मध्ये उदानो वाक्य-
 तिष्ठति ॥ १६ ॥ तस्मात् यदानं पुष्ट्यं प्राणापानो न लुप्ततः ।
 प्राणानामायतस्त्वेन तमुदानं प्रवसते ॥ १७ ॥ तस्मात्तपो व्यव-
 स्थन्ति महतं ब्रह्मवादिनः । तेषामन्योन्यामन्वाणां सर्वेषां ईश-
 वारिणाम् ॥ १८ ॥ अस्मिन्निष्ठान्तरो मध्ये सप्रथा दीयतेऽन्तरा ।
 प्राणं जिह्वा च चक्षुष लव, च श्रोत्रं च पञ्चमम् ॥ १९ ॥ मनो

बुद्धिश्च सप्तैता जिज्ञा वैश्वानरादिभिः । त्रैलोक्यं दृश्यं च देवदृश्यं
 त्रैलोक्यं तथैव च ॥ २० ॥ मन्तव्यमन्तव्यं बोद्धव्यं ताः सप्त समिधो मनः ।
 प्राप्ता भक्षयिता ब्रूया स्मृता च पञ्चमः ॥ २१ ॥ मन्ता बोधा
 च सप्तैते भवन्ति परमर्त्तिजः । त्रैलोक्यं च दृश्यं च स्मृत्यो ब्रूय
 तथैव च ॥ २२ ॥ मन्तव्येष्वपि बोद्धव्ये सुभरी पञ्च सर्वदा ।
 हवींश्चामिषु होतारः नम्रधा सप्त सप्तसु ॥ २३ ॥ सन्त्यक् प्रसिष्य
 विदांसो जन्तयन्ति स्वयोनिषु । पृथिवी वायुराकाशमापो ज्योतिश्च
 पञ्चमम् ॥ २४ ॥ मनो बुद्धिश्च सप्तैता योनिरित्येव शब्दिताः ।
 हविर्भूता गुणाः सर्वे प्रविशन्त्यग्निजं गुणम् ॥ २५ ॥ अन्तर्वास-
 नुपित्वा च जायन्ते स्वासु योनिषु । तत्रैव च निरुध्यन्ते प्रसूये
 भूतभावने ॥ २६ ॥ ततः सञ्जायते गन्धस्तनः सञ्जायते रसः ।
 ततः सञ्जायते रूपं ततः स्पर्शोऽभिजायते ॥ २७ ॥ ततः सञ्जा-
 यते शब्दः संशयस्तत्र जायते । ततः सञ्जायते निद्रा जगैतत्
 सप्तधा विदुः ॥ २८ ॥ अनेनैव प्रकारेण प्रपञ्चीतं पुरातनैः ।
 पूर्यादितिभिरापूर्यास्त्रिभिः पूर्यन्ति तेजसा ॥ २९ ॥

इति प्रपञ्चनेधपर्वणि चतुर्गीतापर्वणि ब्राह्मणगीतायः

विंशोऽध्यायः ॥ २० ॥

ब्राह्मण उवाच । यत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
 निबोध दृग्दृष्टाणां विधानमथ यादृश्यम् ॥ १ ॥ योत्रं लक्ष्-
 नं ह्येषा जिज्ञा नासिका चरणौ करौ । समस्तं पायुरिति वा
 होतृणि दृग् भासिनि ॥ २ ॥ शब्दस्पर्शौ अपरसौ गन्धो वाक्च
 क्रिया गतिः । रेतोमूत्रपुरीषाणां त्यागो दृग् हवींश्चि च ॥ ३ ॥
 दिग्धो वायु रविश्चन्द्रः पृथ्वी विष्णुरेव च । इन्द्रः प्रजापति-
 र्भित्तमन्वयो दृग् भासिनि ॥ ४ ॥ दृग्दृष्ट्याणि होतृणि हवींश्चि

इव भामिनि । विषया नाम कनिषी इत्यने तु समाप्तिः ॥ ९ ॥
चित्तं युवसु विसृज्य पवित्रं ज्ञानमुत्तमम् । सुविमलमिदं सर्वं
जगदासीदिति श्रुतम् ॥ १० ॥ सर्वमेवाह विष्णोर्व चित्तं ज्ञानकरी-
कृते । तेतः प्ररीरभत् कायं विद्याता तु प्ररीरयत् ॥ ११ ॥
प्ररीरभद्गार्हपत्यस्तज्जानकः प्रसीदते । मनसाहवनीयसु तस्मिन्
प्रक्षिप्यते हविः ॥ १२ ॥ ततो तावत्सतिर्व्यस्ये तं मनः प्रसीदयति ।
क्षयं भवति वैवर्ष्यं समनुद्रवते मनः ॥ १३ ॥

ब्राह्मण उवाच । कक्षादानमवत् पूर्वं कक्षात् पञ्चाङ्गमोभवत् ।
मनसा चिन्तितं वाक्यं यदा समभिपद्यते ॥ १० ॥ केन विद्याम-
योक्तुं मतिचित्तं समास्थिता । समुन्नीता माध्यगच्छत् की वै
तां प्रतिवाधते ॥ ११ ॥

ब्राह्मण उवाच । तामपानः पतिभूत्वा तज्जात् प्रेथत्यपान-
ताम् । तां गतिं मनसः प्राङ्मनस्तज्जानपेक्षते ॥ १२ ॥ प्रथमं
वाक्यमसौर्षां यक्षास्त्वमनुपच्छसि । तज्जात्ते वर्तयिष्यामि तयोरेव
समाह्वयम् ॥ १३ ॥ उभे वाक्यमसौ गत्वा भूतात्मानमपच्छताम् ।
आवयोः श्रेष्ठमावस्य क्षिप्वि नो संशयं विभो ॥ १४ ॥ मन इत्येव
भगवांस्तदा प्राह सरस्वती । अहं वै कामधुक् तुभ्यमिति तं
प्राह वागव ॥ १५ ॥

ब्राह्मण उवाच । स्यावरं जङ्गमश्चैव विदुःश्रमे मनसी मनः ।
स्यावरं मत् सकाधि वै जङ्गमं विप्रश्चि तव ॥ १६ ॥ यस्तु तं
विषयं गच्छेन्नान्धो बर्षः स्वरोऽपि वा । तज्जानो जङ्गमं नाम
तज्जादधि गरीवसी ॥ १७ ॥ तज्जादपि समाधिस्ते स्ववमश्चेत्य-
धीभने । तज्जादुच्छासमावाद्य प्रवच्छामि सरस्वती ॥ १८ ॥
प्राणापानान्तरे देवी वाग्वै नित्यं अ तिष्ठति । प्रेथ्यमाणा मन्दा-
धारी विना प्राणानपानती ॥ १९ ॥ प्रजापतिमुपाधावत् प्रसीद्
ध्यावन्निति । ततः प्राणः प्रादुरभूदावनाप्यावयन् पुनः । तज्जा-

दुष्कासमाशय न वाच्यदति कर्हिचित् ॥ २० ॥ योयिषी ज्ञात-
निर्घोषा नित्यमेव प्रवर्तते । तयोरेषि च योयिष निर्घोषैव गरी-
यसी ॥ २१ ॥ गौरिव प्रज्ज्वल्यमानं दसमुत्तमयास्त्रिनी । कृतं
स्यन्दते क्षेपा चाश्रयतं ब्रह्मवादिनी ॥ २२ ॥ दिव्यादिव्यप्रभावे
भारती नोः सुविशिष्टे । एतयोरेतरं पञ्च सूर्यावोः स्यन्द-
मानवोः ॥ २३ ॥

ब्राह्मण उवाच । अनुत्पन्नेषु वाक्येषु बोद्धमाना विवक्षया ।
किञ्च पूर्वं तथा दिव्ये व्याजहार सरस्वती ॥ २४ ॥

ब्राह्मण उवाच । प्राणेन वा सम्भवति परीरे प्राणादपानं
प्रतिपद्यते च । उदानभूता च विवृण्व्य दिष्टं व्यानेन सर्वं दिव-
मावृणोति ॥ २५ ॥ ततः समाने प्रतितिष्ठतीह इत्येव पूर्वं प्रज-
जल्प बाण्यी । तस्मात्प्रजः स्वावरत्नादिप्रिष्टं तथा दिव्यी जडम-
खादिप्रिष्टा ॥ २६ ॥

इति पञ्चमेधपर्वणि अनुगीतापर्वणि ब्राह्मणगीतायां

एकविंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥

ब्राह्मण उवाच । अताप्युदात्तवन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
सुभगे सप्तहोतॄणां विद्यामभिष्ट वादयम् ॥ १ ॥ प्राणं चतुष्ट जिह्वा
च खक् ओष्ठश्चैव पञ्चमम् । मनो बुद्धिश्च सप्तैते होतारः पञ्च-
गायिताः ॥ २ ॥ सूक्ष्मेवकाये तिष्ठन्तो न पश्यन्तीतरेतरम् ।
एतान् वै सप्तहोतॄंस्त्वं स्वभावादिवि प्रोभने ॥ ३ ॥

ब्राह्मण उवाच । सूक्ष्मेवकाये सन्तस्ते कथं नाम्योऽन्यदर्शिनः ।
कथं स्वभावा भववन्ते तदापञ्च मे प्रभो ॥ ४ ॥

ब्राह्मण उवाच । गुणाज्ञानमविज्ञानं गुणाज्ञानमभिज्ञता ।
परस्परं गुणानेते नाभिजानन्ति कर्हिचित् ॥ ५ ॥ जिह्वा चतु-

तथा योत्रं लक्ष्मो बुद्धिरेव च । न यन्मानधिगच्छति प्राणं
 तानधिगच्छति ॥ ६ ॥ प्राणं चक्षुस्तथा योत्रं लक्ष्मो बुद्धिरेव
 च । न रसानधिगच्छति जिह्वा तानधिगच्छति ॥ ७ ॥ प्राणं
 जिह्वा तथा योत्रं वाक् लक्ष्मो बुद्धिरेव च । न कर्माधिगच्छति
 चक्षुस्तानधिगच्छति ॥ ८ ॥ प्राणं जिह्वा ततश्चक्षुः योत्रं बुद्धि-
 र्मनस्ताथा । न स्पर्शानधिगच्छति तक् च तानधिगच्छति ॥ ९ ॥
 प्राणं जिह्वा च चक्षुश्च लक्ष्मो बुद्धिरेव च । न यन्मानधिगच्छति
 योत्रं तानधिगच्छति ॥ १० ॥ प्राणं जिह्वा च चक्षुश्च तक् योत्रं
 बुद्धिरेव च । संघर्षं नाधिगच्छति मनसमधिगच्छति ॥ ११ ॥
 प्राणं जिह्वा च चक्षुश्च तक् योत्रं मन एव च । न विदुमधि-
 गच्छति बुद्धिस्तानधिगच्छति ॥ १२ ॥ यथायुगादहस्तीममिति-
 दासं पुरातनम् । इन्द्रियाणाञ्च मखाहं मनसश्चैव भासिनि ॥ १३ ॥
 मन उवाच । न प्राति मावते प्राणं रसं जिह्वा न धत्ति च ।
 रूपं चक्षुर्न गच्छति तक् स्पर्शं नावबुध्यते ॥ १४ ॥ न योत्रं
 बुध्यते यद्धं मया योत्रं कथञ्चन । प्रवरं सर्वभूतानामवमणि
 सनातनम् ॥ १५ ॥ यानाराणीव शून्यानि यान्ताधिष इवात्मकः ।
 इन्द्रियाणि न भासन्ते मया जीनानि नित्यतः ॥ १६ ॥ काठा-
 नीवाद्द्रुमाणि यतमानैरपीन्द्रियैः । गुणार्थाधिगच्छन्ति
 मावते सर्वजन्तवः ॥ १७ ॥

इन्द्रियाण्युक्तः । एवमित्युक्तेन सत्यं यथैतन्निरूप्यते भवान् ।
 प्रकृतेऽज्ञानकदर्याश्च भोगान् भुङ्क्ते भवान् यदि ॥ १८ ॥ यद्यप्यासु
 प्रलीनेषु तर्पणं प्राणधारणम् । भोगान् भुङ्क्ते भवान् सत्यं
 यथैतन्निरूप्यते तथा ॥ १९ ॥ अथ वाक्मासु लीनेषु तिष्ठत्सु विप-
 र्येषु च । यदि सङ्कल्पमात्रेण भुङ्क्ते भोगान् यथार्थवत् ॥ २० ॥
 अथ चेन्निरूप्यते सिद्धिमन्मदर्थेषु नित्यदा । प्राणेन रूपमादत्स्व
 रसनादत्स्व चक्षुषा ॥ २१ ॥ श्रोत्रेण गन्धानादत्स्व स्पर्शनादत्स्व

जिह्वा । तत्रा च प्रवृत्तानादत्स पुच्छा स्वर्गमवापि च ॥ २२ ॥
 बलवन्तो जनिवन्मा नित्यमा दुर्बलौवचाम् । भोगानपूर्वानादत्स
 नोच्छिष्टं भोक्तुमर्हसि ॥ २३ ॥ यथा हि धिष्णः प्रास्तारं श्रुत्यर्ध-
 मभिधावति । ततः श्रुतिमुपादाय श्रुत्यर्धमुपतिष्ठति ॥ २४ ॥
 विषयानेवमज्जामिर्द्देशितानभिमन्यसे । अनागतानतीतांश्च स्वप्ने
 जागरणे तथा ॥ २५ ॥ वैमनस्यं गतानाञ्च जन्तूनामत्यचेतसाम् ।
 अज्ञदर्शे कृते कार्यं दृश्यते प्राणधारणम् ॥ २६ ॥ बह्वनपि हि
 सकृत्प्राणवत्त्वा स्वज्ञानुपास्य च । वुभुक्षवा पौष्टामानो विषयानेव
 धावति ॥ २७ ॥ आगारमदारमिव प्रविश्य सकृत्प्रभोगान् विषये
 निबद्धान् । प्राणस्यैव शान्तिमुपैति नित्यं दारुचयेऽभिर्वर्षलितो
 ययैव ॥ २८ ॥ कामन्तु नः स्वेष्टे गुणेषु सङ्गः कामञ्च नान्योऽन्य-
 गुणोपलब्धिः । यस्मान् विना नास्ति ततोपलब्धिस्तावद्वृते कां
 न भजेत् प्रहर्षः ॥ २९ ॥

इति पञ्चमोधर्षणि अनुगौतापर्वणि ब्राह्मणगौतावां

हाविर्घोऽध्यायः ॥ २२ ॥

ब्राह्मण उवाच । अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
 सुभगे पञ्चहीतृणां विधानमिह यादृशम् ॥ १ ॥ प्राणापानावुदा-
 नञ्च समानो व्यान एव च । पञ्चहीतृस्तथैतान् वै परं भावं
 विदुर्बुधाः ॥ २ ॥

ब्राह्मण्युवाच । स्वभावात् समहीतार इति मे पूर्विका मतिः ।
 यथा वै पञ्च हीतारः परो भावस्तदुच्यतान् ॥ ३ ॥

ब्राह्मण उवाच । प्राणेन संभृतो वायुरपाने जायते ततः ।
 अपाने संभृतो वायुस्ततो व्यानः प्रवर्तते ॥ ४ ॥ व्यानेन संभृतो
 वायुस्ततोदानः प्रवर्तते । उदाने संभृतो वायुः समानो नाम

जायते ॥ ५ ॥ तेऽपृच्छन्त पुरा सन्तः पूर्वजातं पितामहम् । यो
नो व्येठान्तमाचक्षु स नः येष्टो भविष्यति ॥ ६ ॥

ब्रह्मवाच । यस्मिन् प्रलीने प्रलयं व्रजन्ति सर्वे प्राणाः प्राण-
भृतां शरीरे । यस्मिन् प्रचीर्णं च पुनश्चरन्ति स वै येष्टो गच्छत
यत्र कामः ॥ ७ ॥

प्राण उवाच । मयि प्रलीने प्रलयं व्रजन्ति सर्वे प्राणाः प्राण-
भृतां शरीरे । मयि प्रचीर्णं च पुनश्चरन्ति येष्टो ह्यहं पश्यत मां
प्रलीनम् ॥ ८ ॥

ब्राह्मण उवाच । प्राणः प्रालीयत ततः पुनश्च प्रवचार ह ।
समानवायुदानय वयोऽमृतां पुनः शुभे ॥ ९ ॥ न त्वं सर्वमिदं
व्याप्य तिष्ठतीह यथा वयम् । न त्वं येष्टो हि नः प्राण अपानो
हि वयं तव । प्रवचार पुनः प्राणान्दपानोऽभ्यभाषत ॥ १० ॥

अपान उवाच । मयि प्रलीने प्रलयं व्रजन्ति सर्वे प्राणाः
प्राणभृतां शरीरे । मयि प्रचीर्णं च पुनश्चरन्ति येष्टो ह्यहं
पश्यत मां प्रलीनम् ॥ ११ ॥

ब्राह्मण उवाच । व्यानय तमुदानय मायमाणमयोचतुः ।
अपान न त्वं येष्टोऽसि प्राणो हि वयमस्तव ॥ १२ ॥ अपानः
प्रवचाराय व्यानस्तं पुनरब्रवीत् । येष्टोऽहमस्मि सर्वेषां चूयतां
येन हेतुना ॥ १३ ॥ मयि प्रलीने प्रलयं व्रजन्ति सर्वे प्राणाः
प्राणभृतां शरीरे । मयि प्रचीर्णं च पुनश्चरन्ति येष्टो ह्यहं
पश्यत मां प्रलीनम् ॥ १४ ॥

ब्राह्मण उवाच । प्रालीयत ततो व्यानः पुनश्च प्रवचार ह ।
प्राणापानां पुनश्च समानश्च त्वमब्रुवन् ॥ १५ ॥ न त्वं येष्टोऽसि
नो व्यान समानस्तु वयं तव । प्रवचार पुनर्व्यानः समानः पुन-
रब्रवीत् ॥ १६ ॥ येष्टोऽहमस्मि सर्वेषां चूयतां येन हेतुना ।
मयि प्रलीने प्रलयं व्रजन्ति सर्वे प्राणाः प्राणभृतां शरीरे । भवि

प्रचीर्णं च पुनश्चरन्ति श्रेष्ठो ह्यहं पश्यत मां प्रलीनम् ॥ १७ ॥
 समानः प्रचकाराद्य उदानस्तमुवाच ह । श्रेष्ठोऽहमस्मि सर्वेषां
 श्रूयतां येन हेतुना ॥ १८ ॥ मयि प्रलीने पक्षयं व्रजन्ति सर्वे
 प्राणाः प्राणभृतां शरीरे । मयि प्रचीर्णं च पुनश्चरन्ति श्रेष्ठो
 ह्यहं पश्यत मां प्रलीनम् ॥ १९ ॥ ततः प्रलीनतोदानः पुनश्च
 प्रचकार ह । प्राणापानौ समानय व्यानथैव तमब्रुवन् । उदान
 न त्वं श्रेष्ठोऽसि व्यान एव वथै तत्र ॥ २० ॥

ब्राह्मण उवाच । ततस्तानब्रवीद्ब्रह्मा समवेतान् प्रजापतिः ।
 सर्वे श्रेष्ठा न वा श्रेष्ठाः सर्वे चान्योऽन्यधर्मिणः ॥ २१ ॥ सर्वे
 स्वविषये श्रेष्ठाः सर्वे चान्योऽन्यधर्मिणः । इति तानब्रवीत् सर्वान्
 समवेतान् प्रजापतिः ॥ २२ ॥ एकस्थिरश्चास्थिरय विमेषात् पशु-
 बायवः । एक एव समैवात्मा बहुधाप्युपसीयते ॥ २३ ॥ पर-
 स्परस्य सुहृदो भावयन्तः परस्परम् । स्वस्ति व्रजत भद्रं वो
 धारयध्वं परस्परम् ॥ २४ ॥

इति अश्वमेधपर्वणि अनुगीतापर्वणि ब्राह्मणगीतायां
 त्रयोविंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥

ब्राह्मण उवाच । यत्प्राप्युदाहरन्तीममितिहामं पुरातनम् ।
 नारदस्य च सखादमर्षिर्देवमतस्य च ॥ १ ॥

देवमत उवाच । जन्तोः सञ्जायमानस्य किञ्च पूर्वं प्रवर्तते ।
 प्राणोऽपानः समानी वा व्यानो वोदान एव च ॥ २ ॥

नारद उवाच । येनायं हृज्यते जन्तुस्ततोऽन्यः पूर्वमेति तम् ।
 प्राणदम्बं हि विज्ञेयं तिर्यगूर्हमधश्च यत् ॥ ३ ॥

देवमत उवाच । केनायं हृज्यते जन्तुः कथान्यः पूर्वमेति
 तम् । प्राणदम्बं हि मे ब्रूहि तिर्यगूर्हमधश्च यत् ॥ ४ ॥

नारद उवाच । सङ्ख्यान्मायते हृषः शब्दादपि च जायते ।
 रसात् सञ्जायते चापि रूपादपि च जायते ॥ ५ ॥ शुक्लाच्छोणित-
 संलघात् पूर्वं प्राणः प्रवर्तते । प्राणेन विहृते शुक्ले तथापानः
 प्रवर्तते ॥ ६ ॥ शुक्रात् सञ्जायते चापि रसादपि च जायते ।
 एतद्रूपमुदानस्य हृषो मिथुनमन्तरा ॥ ७ ॥ कामात् सञ्जायते
 शुक्रं कामात् सञ्जायते रजः । समानव्यानजनिते सामान्ये शुक्ल-
 शोणिते । प्राणापानाविदं दम्बमर्वाक् चोर्द्विष्टं गच्छतः । व्यानः
 समानैर्वोभौ तिर्थेक् दम्बस्त्वमुच्यते ॥ ८ ॥ अस्मिन् देवताः सर्वा
 इति वेदस्य शासनम् । सञ्जायते ब्राह्मणस्य ज्ञानं बुद्धिसमन्वितम्
 ॥ ९ ॥ तस्य धूमस्तमो रूपं रजो भस्मसु तेजसः । सर्वं सञ्जा-
 यते तस्य यत्र प्रक्षिप्यते हविः ॥ १० ॥ सत्त्वात् समानो व्यानश्च
 इति यश्च विदो विदुः । प्राणापानावाच्यभागौ तयोर्मध्ये ज्ञता-
 यनः ॥ ११ ॥ एतद्रूपमुदानस्य परमं ब्राह्मणा विदुः । निर्दम्बमिति
 वस्त्वैतन्मे निगदतः शृणु ॥ १२ ॥ अहोरात्रमिदं दम्बं तयोर्मध्ये
 ज्ञतायनः । एतद्रूपमुदानस्य परमं ब्राह्मणा विदुः ॥ १३ ॥ सत्त्वा-
 सत्त्वेव तद्दम्बं तयोर्मध्ये ज्ञतायनः । एतद्रूपमुदानस्य परमं ब्राह्मणा
 विदुः ॥ १४ ॥ ऊर्ध्वं समानो व्यानश्च व्यस्यते कर्म तेन तत् ।
 ततोयन्तु समानेन पुनरेव व्यवस्यते ॥ १५ ॥ आत्म्यर्थं व्यानमेकञ्च
 शान्तिर्ब्रह्मसनातनम् । एतद्रूपमुदानस्य परमं ब्राह्मणा विदुः ॥ १६ ॥

इति अष्टमेऽध्यायः प्रनुगीतापर्वणि ब्राह्मणगीतायां

चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ २४ ॥

ब्राह्मण उवाच । अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
 चातुर्होत्रविधानस्य विधानमिह यादृशम् ॥ १ ॥ तस्य सर्वस्य
 विधिविधानमुच्यते । शृणु मे गदतो भद्रे रहस्वमिद-

मद्भुतम् ॥ २ ॥ करणं कर्म कर्ता च मोक्ष इत्येव भाविनि ।
 चत्वार एते होतारो यैरिदं जगदावृतम् ॥ ३ ॥ हेतूनां साधन-
 क्षैव शृणु सर्वमधिपतः । घ्राणं जिह्वा च चक्षुश्च तक् च श्रोत्रञ्च
 पञ्चमम् ॥ ४ ॥ मनो बुद्धिश्च सप्तैते विश्वे या गुणहेतवः । गन्धो
 रसश्च रूपञ्च शब्दः स्पर्शश्च पञ्चमः ॥ ५ ॥ मन्तव्यमयं बोद्धव्यं
 सप्तैते कर्महेतवः । घ्राता भक्षयिता द्रष्टा वक्ता श्रोता च पञ्चमः
 ॥ ६ ॥ मन्ता बोद्धा च सप्तैते विश्वे याः कर्तृहेतवः । स्वगुणं
 भक्षयत्येते गुणवन्तः शुभाशुभम् ॥ ७ ॥ अहञ्च निर्गुणोऽनन्तः
 सप्तैते मोक्षहेतवः । विदुषां बुध्यमानानां स्वं स्वं स्थानं यथा-
 विधि ॥ ८ ॥ गुणास्ते देवता भूताः सततं भुञ्जते हविः ।
 अदन्तान्नाभ्योऽविदाश्चमन्तेनोपपद्यते ॥ ९ ॥ आत्मायै पाचयन्तं
 ममलेनोपहन्यते । अभक्ष्यभक्षणक्षैव मद्यपानञ्च हन्ति तम् ॥ १० ॥
 स चान्नं हन्ति तं चान्नं स हत्वा हन्यते पुनः । हन्ता ह्यन्नमिदं
 विद्वान् पुनर्ज्जनयतीश्वरः ॥ ११ ॥ न चान्नाज्जायते तस्मिन् सृष्ट्यो
 नाम व्यतिष्ठमः । मनसा गम्यते यच्च यच्च वाचा निगम्यते ॥ १२ ॥
 श्रोत्रेण शृण्वते यच्च चक्षुषा यच्च दृश्यते । स्पर्शेन स्पृश्यते शब्द
 घ्राणेन घ्रायते च यत् ॥ १३ ॥ मनःपट्टानि संयम्य हवींश्चे जि
 सर्वशः । गुणवत् पावको मध्यं दीप्यतेऽन्तः शरीरिणः ॥ १४ ॥
 योगवशः प्रवृत्तो मे ज्ञानवह्निप्रदीप्यः । प्राणस्तीक्ष्णोऽपानघस्तः
 सर्वत्यागसुदक्षिणः ॥ १५ ॥ कर्तुं नुमन्ता ब्रह्मात्मा ततोऽध्वर्यु-
 क्तस्तुतिः । कृतं प्रमास्ता तच्छब्दमपवर्गोऽप्य दक्षिणा ॥ १६ ॥
 ऋचयाम्पठ्य ग्रंथान्ति नारायणविदो जनाः । नारायणाय दिवाय
 बह्विन्दुन् पशून् पुरा ॥ १७ ॥ तत्र सामानि गायन्ति तत्र चाङ्ग-
 निदर्शनम् । दिवं नारायणं भीरु सर्वात्मानं निबोध तम् ॥ १८ ॥

इति अश्वमेधपर्वणि चतुर्गीतापर्वणि ब्राह्मणगीतायां

ब्राह्मण उवाच । एकः शास्ता न द्वितीयोऽस्ति शास्ता यो
हृच्छ्रयस्तमहमनुब्रवीमि । नैवमुक्तः प्रवणादिवोदकं यथा नियु-
क्तोऽस्ति तथा वक्षामि ॥ १ ॥ एको गुरुर्नास्ति ततो द्वितीयो यो
हृच्छ्रयस्तमहमनुब्रवीमि । तेनानुशिष्टा गुरुणा सदैव लोकादिष्टाः
पद्मगाः सर्वे एव ॥ २ ॥ एको बन्धुर्नास्ति ततो द्वितीयो यो
हृच्छ्रयस्तमहमनुब्रवीमि । तेनानुशिष्टा बान्धवा बन्धुमन्तः सप्र-
र्थायः पार्थ दिवि प्रभान्ति ॥ ३ ॥ एकः श्रोता नास्ति ततो द्वितीयो
यो हृच्छ्रयस्तमहमनुब्रवीमि । तस्मिन् गुरो गुरुवासं निरुष्य
यक्नो गतः सर्वलोकामरत्वम् ॥ ४ ॥ एको द्रष्टा नास्ति ततो
द्वितीयो यो हृच्छ्रयस्तमहमनुब्रवीमि । तेनानुशिष्टा गुरुणा
सदैव लोके दिष्टाः पद्मगाः सर्वे एव ॥ ५ ॥ अत्राप्युदाहरन्ती-
ममितिहासं पुरातनम् । प्रजापतो पद्मगानां दिवर्षीणाञ्च सं-
विदम् ॥ ६ ॥ दिवर्षेय्य नागाद्याप्यसुराय प्रजापतिम् । पथ्य-
पृच्छन्नुपासीना ये यो नः प्रोच्यतामिति ॥ ७ ॥ तेषां प्रोवाच
भगवान् अथ रुमनुपृच्छताम् । श्रीमित्येकाक्षरं ब्रह्म ते सुत्वा
प्राद्वन् दिशः ॥ ८ ॥ तेषां प्रद्वमाणां तानुपदेशार्थमात्मनः ।
रुपाणां तंशने भावः प्रवृत्तः पूर्वमेव तु ॥ ९ ॥ असुराणां प्रवृत्तस्तु
दक्षभावः स्वभाषजः । दानं देवा व्यवसिता दममेव महर्षयः
॥ १० ॥ एकं शास्तरमासाद्य शब्देनैकेन संस्कृताः । नानदव्यव-
सिताः सर्वे सपदेवषिदानवाः ॥ ११ ॥ शृणोत्ययं प्रोच्यमानं यद्वाति
च यथातथम् । पृच्छन्तस्ततो भूयो गुरुरन्यो न विद्यते ॥ १२ ॥
तस्य चानुमते कर्ष्य ततः पथात् प्रवर्तते । गुरोर्वोदा च श्रोता
च द्रष्टा च हृदि निःसृतः ॥ १३ ॥ पापेन विचरंल्लोके पापचारी
भवत्ययम् । शुभेन विचरंल्लोके शुभचारी भवत्युत ॥ १४ ॥ काम-
चारी तु कामेन च इन्द्रियसुखे रतः । ब्रह्मचारी सदैवैव च
इन्द्रियजये रतः ॥ १५ ॥ अपेतव्रतकर्मा तु केवलं ब्रह्मणि स्थितः ।

ब्रह्मभूतबर्होके ब्रह्मचारी भवत्ययम् ॥ १६ ॥ ब्रह्मव समिध-
स्तस्य ब्रह्मानिर्ब्रह्मसम्भवः । आसौ ब्रह्म शुक्लं ब्रह्म स ब्रह्मणि
समाहितः ॥ १७ ॥ एतदेवेदं सूक्तं ब्रह्मचर्यं विदुर्बुधाः ।
विदिता चान्यपयन्त क्षेत्रज्ञे नानुदर्शिताः ॥ १८ ॥

इति अश्वमेधपर्वणि अनुगोतापर्वणि ब्राह्मणगीतावां

पञ्चविंशोऽध्यायः ॥ २५ ॥

ब्राह्मण उवाच । सुकृत्पदं यमयकं शोकहर्षहिमातपम् ।
भीहान्धकारनिमिरं लोभव्याधिमरीरुपम् ॥ १ ॥ विषयैकात्म्या-
ध्वानं कामक्रोधविरोधकम् । तदनीत्य महादुर्गं प्रविष्टोऽस्मि
महदनम् ॥ २ ॥

ब्राह्मण उवाच । क मदनं महाप्राज्ञ के तृप्ताः सरितश्च काः ।
गिरयः पर्वताश्चैव कियत्पृथग्नि तदनम् ॥ ३ ॥

ब्राह्मण उवाच । नैतदस्ति पृथग्भावः किञ्चिदभ्यन्तः सुखम् ।
नैतदस्य पृथग्भावः किञ्चिदुःखतरं ततः ॥ ४ ॥ तस्मादुत्तरं
नास्ति न ततोऽस्ति महत्तरम् । नास्ति तस्मात् सुखतरं न दुःख-
म्यत् तत्समं सुखम् ॥ ५ ॥ न तदाविश्य शोचन्ति न प्रहृष्यन्ति
च हिजाः । न च विव्यति केषाञ्चित्तेभ्यो विव्यति केचन ॥ ६ ॥
तस्मिन् वने सप्त महाद्रुमाश्च फलानि सप्तातिशयश्च सप्त । सप्ता-
श्रमाः सप्तसमाश्रयश्च दीक्षाश्च सप्तैतद्वरणरूपम् ॥ ७ ॥ पञ्चवर्षानि
दिश्वानि पुष्पानि च फलानि च । हजन्तः पादपास्तत्र व्याप्य
तिष्ठन्ति तदनम् ॥ ८ ॥ सुवर्षानि दिवर्षानि पुष्पाणि च फलानि
च । हजन्तः पादपास्तत्र व्याप्य तिष्ठन्ति तदनम् ॥ ९ ॥ सुर-
भीणि दिवर्षानि पुष्पाणि च फलानि च । हजन्तः पादपास्तत्र
व्याप्य तिष्ठन्ति तदनम् ॥ १० ॥ सुरभीश्चेकवर्षानि पुष्पाणि च

फलानि च । सृजन्तः पाशपास्तत्र व्याप्य तिष्ठन्ति तदनम् ॥ ११ ॥
 बह्व्यव्यक्तवर्णानि पुष्पाणि च फलानि च । विहजन्तौ महा-
 हर्षौ तदनं व्याप्य तिष्ठतः ॥ १२ ॥ एको वक्त्रिः सुमना ब्राह्मणो-
 ऽहं पञ्चेन्द्रियाणि समिधयात्र सन्ति । तेभ्यो मोक्षाः सप्त फलन्ति
 दौघाशुणाः फलान्यतिययः फलाभाः ॥ १३ ॥ आतिथ्यं प्रति-
 यच्छन्ति तत्र तत्र महर्षयः । अर्चितेषु प्रलीनेषु तेष्वन्यद्रीयते
 वनम् ॥ १४ ॥ प्रज्ञाहृदं मोक्षफलं शान्तिच्छायासमन्वितम् ।
 शानाययं तृप्तितीव्रमन्तः चैत्रशभास्करम् ॥ १५ ॥ योऽधिगच्छन्ति
 तं सन्तस्तेषां नास्ति भयं पुनः । जडं चाधश्च तिर्यक् च तस्य
 नान्तोऽधिगम्यते ॥ १६ ॥ सप्तस्त्रियस्तत्र वसन्ति सद्यस्त्ववास्त्रखा
 भानुमन्यो जनितराः । जडं रक्षानाददते प्रजाभ्यः सर्वान् यथा
 सत्यमनित्यता च ॥ १७ ॥ तत्रैव प्रतितिष्ठन्ति पुनस्तवीपयन्ति
 च । सप्त सप्तर्षयः सिद्धा वशिष्ठप्रमुखैः सह ॥ १८ ॥ यशो वक्ष्ये
 भगयैव विजयः सिद्धतेजसी । एतमेवानुवर्तन्ते सप्त ज्योतीषि
 भास्करम् ॥ १९ ॥ गिरयः पर्वताश्चैव सन्ति तत्र समासतः ।
 नद्यश्च सरिता वारि वहन्त्यो ब्रह्मसम्भवम् ॥ २० ॥ नदीनां सङ्गम-
 यैव वैताने समुपह्वरे । स्वात्मतप्ता यतो यान्ति साक्षादेव पिता-
 महम् ॥ २१ ॥ कृपायाः सुप्रतापाश्च तपसा दग्धकिल्बिषाः । आत्म-
 न्यात्मानमावेक्ष्य ब्रह्माणं समुपासते ॥ २२ ॥ सममप्यत्र यंसन्ति
 विद्यारण्यविद्भो जनाः । तद्दर्ण्यमभिप्रेत्य यथाधीरमजावत
 ॥ २३ ॥ एतदेवेदृशं पुण्यमरण्यं ब्राह्मणा विदुः । विदित्वा
 शानुतिष्ठन्ति चैत्रशे नानुदर्शिता ॥ २४ ॥

इति अष्टमेधपर्वणि अनुगीतापर्वणि ब्राह्मणगीतायां

सप्तविंशोऽध्यायः ॥ २७ ॥

प्राञ्छण उवाच । गन्धान् जिघ्रामि रसान् वेद्मि स्पर्शं न
 पश्यामि न च स्मृश्यामि । न चापि शब्दान् विविधान् शृणोमि न
 चापि सङ्ख्यन्मसुप्रेमि कञ्चित् ॥ १ ॥ अर्थानिष्टान् कामयते स्वभावः
 सर्वान् देष्टान् प्रदिपते स्वभावः । कामदेष्टानुद्भवतः स्वभावात्
 प्राणापानौ जन्तुदेहान्निवेष्ट ॥ २ ॥ तेष्वद्यान्यांस्तेषु नित्यांश्च
 भावान् भूतात्मानं लक्षयेरन् शरीरे । तस्मिंस्तिष्ठन्नास्मि शक्तः
 कञ्चित् कामक्रोधाभ्यां जरया मृत्युना च ॥ ३ ॥ अकामयानस्य
 च सर्वकामा न विदिषाणस्य च सर्वदोषान् । न मे स्वभावेषु
 भवन्ति लेपास्तोयस्य चिन्दोरिव पुष्करेषु ॥ ४ ॥ नित्यस्य चैतस्य
 भवन्ति नित्या निरीच्यमाणस्य बहुस्वभावः । न मज्जते कर्मसु
 भोगजालं दिवीव सूर्यस्य मयूखजालम् ॥ ५ ॥ अवाप्युदाहरन्ती-
 ममितिहासं पुरातनम् । अध्वर्युयतिर्मयाहं तन्निबोध यशस्विनि
 ॥ ६ ॥ प्रोच्यमाणं पशुं दृष्ट्वा यश्चकर्मण्ययाव्रवीत् । यति-
 रध्वर्युमामीनी हिंसेयमिति कुत्सवन् ॥ ७ ॥ तमध्वर्युः प्रपुत्राव
 नायं ह्यगो विनश्यति । ये यसा याच्यते जन्तुर्यदि श्रुतिरियं
 तथा ॥ ८ ॥ या ह्यस्य पार्थिवो भागः पृथिवीं च गमिष्यति ।
 यदस्य वारिजं किञ्चिदपस्तत् सम्प्रवेक्ष्यति ॥ ९ ॥ सूर्यश्चतुर्दशः
 श्रोत्रं प्राणोऽस्य दिवमेव च । आगमे वर्तमानस्य न मे दोषास्ति
 कथन ॥ १० ॥

यतिरुवाच । प्राणैर्वियोगे ह्यगस्य यदि श्रेयः प्रपश्यति ।
 ह्यार्थं वर्तते यज्ञो भवतः किं प्रयोजनम् ॥ ११ ॥ अथ त्वां
 मन्यतां भ्राता पिता माता मखिति च । मन्त्रयस्त्वेनमुन्नीय पर-
 वन्तं विधिपतः ॥ १२ ॥ एवमेवानुमनोरंस्तान् भवान् दृष्टुमर्हति ।
 तेषामनुमनं श्रुत्वा शक्या कर्तुं विचारणा ॥ १३ ॥ प्राणा अण्यस्य
 ह्यगस्य प्रापितास्ते स्वयोनिषु । शरीरं केवलं पिष्टं निघेष्टमिति
 मे मतिः ॥ १४ ॥ इत्यनस्य तु तुल्येन शरीरेण विवेचना । हिंसा-

निर्वैष्टुकामानामिच्छनं पशुमङ्गितम् ॥ १५ ॥ अहिंसा सर्वधर्माणा-
मिति वृद्धानुशासनम् । यदि हिंसा भवेत् कर्म तत् कार्यमिति
विद्यते ॥ १६ ॥ अहिंसेति प्रतिज्ञेयं यदि वक्ष्याम्यतः परम् ।
यत्नं बहुविधं कर्तुं भवता कार्यदूषणम् ॥ १७ ॥ अहिंसा सर्व-
भूतानां नित्यमस्मात् रोदने । प्रत्यक्षतः साधयामो न परोक्ष-
मुपास्यते ॥ १८ ॥

अध्वर्युर्वाच । भूनेगेन्धगुणान् भुङ्क्षु पिवस्वापोमयाग्रमान् ।
ज्योतिषां पश्यसे रूपं स्पृशस्यनिलजान् गुणान् ॥ १९ ॥ शृणो-
त्याकाशजान् शब्दान् मनसा मन्यसे मतिम् । सर्वाण्येतानि भूतानि
प्राणा इति च मन्यसे ॥ २० ॥ प्राणादाने निवृत्तोऽसि हिंसायां वर्तते
भवान् । नास्ति चेष्टा विना हिंसां किं वा त्वं मन्यसे हिज ॥ २१ ॥

यतिर्वाच । अक्षरं च क्षरं चैव द्वैधीभाषोऽयमात्मनः । अक्षरं
तत्र सङ्गातः स्वभावः क्षर उच्यते ॥ २२ ॥ प्राणी जिह्वा मनः
सत्त्वं सङ्गातो रजसा सह । भावैरेतैर्मुक्तस्य निवेद्यस्य निरा-
शिषः ॥ २३ ॥ समस्य सर्वभूतेषु निर्ममस्य जितात्मनः । समन्तात्
परिमुक्तस्य न भयं विद्यते क्वचित् ॥ २४ ॥

अध्वर्युर्वाच । सद्भिरेवेह सम्वासः कार्यो मतिमताम्बर ।
भवतो हि मतं युवा प्रतिभाति मतिर्मम ॥ २५ ॥ भगवन् भग-
वदुद्देशा प्रतिपन्नो ब्रवीम्यहम् । व्रतं मत्प्रकृतं कर्तुर्नापराधोऽस्ति
मे हिज ॥ २६ ॥

ब्राह्मण उवाच । उपपत्त्या यतिस्तूष्णीं वर्तमानस्ततः परम् ।
अध्वर्युरपि निर्मोहः प्रचचार महामखि ॥ २७ ॥ एवमेतादृशं
मोक्षं सुसूक्ष्मं ब्राह्मणा विदुः । विदिता चानुतिष्ठन्ति क्षेत्रज्ञे-
नार्थदर्शिना ॥ २८ ॥

इति अष्टमेधपर्वणि अनुगीतापर्वणि ब्राह्मणगीतायां

अष्टाविंशोऽध्यायः ॥ २८ ॥

ब्राह्मण उवाच । यत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
 कार्त्तवीर्यस्य सखादं समुद्रस्य च भाविनि ॥ १ ॥ कार्त्तवीर्याञ्जनी
 नाम राजा बाहुमहस्वान् । येन सागरपथेस्ता धनुषा निजिता
 मही ॥ २ ॥ स कदाचित् समुद्रान्ते विचरन् बलदर्पितः । यवा-
 किरक्षुरपतैः स्मृदमिभिर्गः श्रुतम् ॥ ३ ॥ तं समुद्री नमस्कृत्य
 कृताञ्जलिस्तवाप्त ह । मा मुञ्च धीर नारायान् ब्रूहि किं कर-
 बाणि ते ॥ ४ ॥ महाप्रयाणि भूतानि त्वद्विष्टमैहेषभिः । बध्यन्ते
 राजशादूँल तेभ्यो देह्यभयं विभो ॥ ५ ॥

अर्जुन उवाच । मत्सर्मा यदि संग्रामे परात्मधरः क्षयित् ।
 विद्यते तं समाचक्षु यः समासीत मां मूढे ॥ ६ ॥

स्मृद् उवाच । महर्षिर्जमदग्नस्ते यदि राजन् परिश्रुतः ।
 तस्य पुत्रस्तवानिद्यं वयावन् कर्त्तुमर्हेति ॥ ७ ॥ ततः स राजा
 प्रययौ क्रोधेन महता व्रतः । स तमायममागम्य राममेवान्व-
 पद्यत ॥ ८ ॥ न रामप्रतिकूलानि चकार सह ब्रह्मभिः । आयासं
 जनयामास रामस्य च महात्मनः ॥ ९ ॥ ततस्तेजः प्रज्ज्वाल
 रामस्यामिततेजसः । प्रवहन् रिपुमैत्र्यानि तदा कमलनीवने
 ॥ १० ॥ ततः परशुनादाय स तं बाहुमहस्त्रिणम् । विश्लिष्ट
 सहसा राक्षो बह्मशाखमिव द्रुमम् ॥ ११ ॥ तं हतं पतितं दृष्ट्वा
 स्मृताः सर्वेकान्धवाः । अमीनादाय शक्तीय भागवं पथीषावियन्
 ॥ १२ ॥ रामोऽपि धनुषादाय रथमारुह्य सत्वरः । विहजन्
 परवर्षाणि व्यधमत् पार्यिवं बलम् ॥ १३ ॥ ततस्तु क्षत्रिबाः
 केचिष्वापद्वन्नाभयादिताः । विविशुगिरिदुर्गाणि जगाः सिंहा-
 दिता इव ॥ १४ ॥ तेषां संविहितं कर्म तद्वयान्मानुतिष्ठताम् ।
 प्रजा वृषजतां प्राप्ता ब्राह्मणानामदर्मनात् ॥ १५ ॥ एवं ते
 द्रुविष्ठाभीराः पुण्ड्राश्च धवरीः सह । वृषलक्षं परिगता व्युत्था-
 नात् सतधर्मिणः ॥ १६ ॥ ततश्च हतवीरास्तु क्षत्रियास्तु पुनः

पुनः । दिजैस्त्यादितं चतुर्जामदमगो न्यङ्कन्त ॥ १७ ॥ एक-
विंशतिमेधान्ते रामं वागधरौरिणौ । दिव्या प्रोवाच मधुरा
सर्वलोकपरिश्रुता ॥ १८ ॥ राम राम निवर्तस्व कं गुणं तात
पश्यसि । क्षत्रवन्धूनिमान् प्राणैर्विप्रयोज्य पुनः पुनः ॥ १९ ॥
तथैव तं महात्मानमृचीकप्रमुखास्तदा । पितामहा महाभागे
निवर्तस्वेत्याहुवन् ॥ २० ॥ पितुर्वधममृष्यंस्तु रामः प्रोवाच
गान्धीन् । नाहंन्तीह भवन्ती मां निवारयितुमित्युत ॥ २१ ॥

पितर ऊचुः । नाहंसं क्षत्रवन्धून्स्वं निहतुं जयतां वर ।
नेह युक्तां त्वया हन्तुं ब्राह्मणेन सता नृपान् ॥ २२ ॥

इति अष्टमेधपर्वणि अनुगीतापर्वणि ब्राह्मणगीतायां

जनत्रिंशोऽध्यायः ॥ २८ ॥

पितर ऊचुः । यवाप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
शुवा च तत्तथा कार्यं भवता दिजसत्तम ॥ १ ॥ यत्नको नाम
राजधिरभवत् समहातपः । धर्मज्ञः सत्यवादी च महात्मा
सुदृढव्रतः ॥ २ ॥ स सागरान्तां धनुषा विनिश्चित्य महीमिमाम् ।
कृत्वा सुदुष्करं कर्म मनः सूक्ष्मं समारुधे ॥ ३ ॥ स्थितस्य हृत्-
मूलेषु तस्य चिन्ता बभूव ह । उत्सृज्य समहत् कर्म सूक्ष्मं
प्रति मज्जामते ॥ ४ ॥

अलर्क उवाच । मनसो मे बलं जातं मनो जिह्वा ध्रुवो जयः ।
अन्यत्र वाणान् धास्यामि शत्रुभिः परिवारितः ॥ ५ ॥ बहिर्-
बापलात् कर्म सर्वान् मत्तशान् चिकीर्षति । मनः प्रति सुतीक्ष्ण-
ग्रानहं मोक्ष्यामि सायकान् ॥ ६ ॥

मन उवाच । नेमे वाणान्तरिष्यन्ति मामलर्कं कथञ्चन ।
तथैव धर्मो भेत्स्यन्ति भिन्नमर्मा मरिष्यति ॥ ७ ॥ अन्यान् वाणान्

समीक्षस्व यैस्त्वं मां सूदयिष्यसि । तत् शुद्धा स विचिन्त्याथ ततो
वचनमब्रवीत् ॥ ८ ॥

अलङ्क उवाच । आद्याय सुब्रह्मन् तस्यांस्तानेव प्रतिगृह्यति ।
तस्मादुप्राणं प्रति शरान् प्रतिमोक्षाम्यहं शितान् ॥ ९ ॥

प्राण उवाच । नेमे प्राणास्तरिष्यन्ति मामलङ्कं कथञ्चन ।
तवैव मर्म भेत्स्यन्ति भिन्नममो मरिष्यसि ॥ १० ॥ अन्यान् वाणान्
समीक्षस्व यैस्त्वं मां सूदयिष्यसि । तत् शुद्धा स विचिन्त्याथ ततो
वचनमब्रवीत् ॥ ११ ॥

अलङ्क उवाच । इयं स्वादून् रमान् भुङ्क्ता तानेव प्रतिगृह्यति ।
तस्मात् जिह्वां प्रति शरान् प्रतिमोक्षाम्यहं शितान् ॥ १२ ॥

जिह्वा उवाच । नेमे बाणास्तरिष्यन्ति मामलङ्कं कथञ्चन ।
तवैव मर्म भेत्स्यन्ति भिन्नममो मरिष्यसि ॥ १३ ॥ अन्यान् वाणान्
समीक्षस्व यैस्त्वं मां सूदयिष्यसि । तत् शुद्धा स विचिन्त्याथ ततो
वचनमब्रवीत् ॥ १४ ॥

अलङ्क उवाच । स्पृष्ट्वा त्वं पृथिव्यान् स्यर्षीस्तानेव प्रतिगृह्यति ।
तस्मात्त्वचं पाटयिष्ये विविधैः कहुपत्रिभिः ॥ १५ ॥

त्वमुवाच । नेमे प्राणास्तरिष्यन्ति मामलङ्कं कथञ्चन । तवैव
मर्म भेत्स्यन्ति भिन्नममो मरिष्यसि ॥ १६ ॥ अन्यान् वाणान्
समीक्षस्व यैस्त्वं मां सूदयिष्यसि । तत् शुद्धा स विचिन्त्याथ ततो
वचनमब्रवीत् ॥ १७ ॥

अलङ्क उवाच । शुद्धा तु विविधान् शय्यांस्तानेव प्रतिगृह्यति ।
तस्मात् श्रोत्रं प्रति शरान् प्रतिमुक्षाम्यहं शितान् ॥ १८ ॥

श्रोत्र उवाच । नेमे वाणास्तरिष्यन्ति मामलङ्कं कथञ्चन ।
तवैव मर्म भेत्स्यन्ति ततो ह्यास्यन्ति जीवितम् ॥ १९ ॥ अन्यान्
वाणान् समीक्षस्व यैस्त्वं मां सूदयिष्यसि । तत् शुद्धा स विचि-
न्त्याथ ततो वचनमब्रवीत् ॥ २० ॥

अलकं उवाच । इहा कृपाणि बहुमस्तामेव प्रतीयधति ।
तस्माच्चतुर्हनिष्यामि निधितैः नायकैरहम् ॥ २१ ॥

अतुर्वाच । नेमे वाणास्तरिष्यन्ति मामलकं कथञ्चन । तवैव
मर्म भेत्स्यन्ति भिन्नमर्मा मरिष्यसि ॥ २२ ॥ अन्यान् वाणान्
समीक्षस्व यैस्त्वं मां सूदविष्यसि । तत् श्रुत्वा स विचिन्त्याह ततो
वचनमब्रवीत् ॥ २३ ॥

अलकं उवाच । इयं निष्ठा बहुविधा प्रज्ञया त्वध्यवस्यति ।
तस्मादुक्तिं प्रति शरान् प्रतिभोऽध्याम्यहं शितान् ॥ २४ ॥

तुर्हिरवाच । नेमे वाणास्तरिष्यन्ति मामलकं कथञ्चन ।
तवैव मर्म भेत्स्यन्ति भिन्नमर्मा मरिष्यसि । अन्यान् वाणान्
समीक्षस्व यैस्त्वं मां सूदविष्यसि ॥ २५ ॥

ब्राह्मण उवाच । ततोऽलकैस्तपो घोरं तत्रैवास्थाय दुष्क-
रम् । नाध्यगच्छत् परं शत्र्या वाणमैतेषु सप्तषु ॥ २६ ॥ सुस-
माहितचेतास्तु स ततोऽचिन्तयत् प्रभुः । स विचिन्त्य चिरं काल-
मलको हिजसस्तम ॥ २७ ॥ नाध्यगच्छत् परं त्रेयो योगात्मनि-
मतां वरः । स एकाग्रं मनः कृत्वा निश्चली योगमास्थितः ॥ २८ ॥
इन्द्रियाणि जघानाशु वायेनैकेन वीर्यवान् । योगेनात्मानमाविश्य
सिद्धिं परमिकां गतः ॥ २९ ॥ विस्मितश्चापि राजर्षिरिमां गाथां
जगाद ह । अहो कष्टं यदन्नाभिः सर्वं वाञ्छमनुष्ठितम् ॥ ३० ॥
भोगतश्चाभमायुक्तैः पूर्वं राज्यमुपामितम् । इति पश्चात्प्राया ज्ञातं
योगान्नास्ति परं सुखम् ॥ ३१ ॥ इति त्वमनुजानीहि राम मा-
द्यवियान् जहि । तपो घोरमुपातिष्ठ ततः त्रेयोऽभिपत्स्यसे ॥ ३२ ॥
इत्युक्तः स तपो घोरं जामदग्नयः पितामहैः । आस्थितः सुमहा-
मागो त्रेयो सिद्धिञ्च दुर्गमाम् ॥ ३३ ॥

इति अष्टमेऽध्यायः अनुगीतापर्वणि ब्राह्मणगीतायां

विंशोऽध्यायः ॥ ३० ॥

ब्राह्मण उवाच । तयो वै रिपवो लोके नवधा गुणतः
 कृताः । प्रहर्षः प्रीतिरानन्दस्तयस्ते सात्त्विका गुणाः ॥ १ ॥
 क्रथा क्रोधोऽभिसंरब्धो राजसास्ते गुणाः कृताः । यमस्तन्द्रा च
 मोहश्च तयस्ते तामसा गुणाः ॥ २ ॥ एतावन्नित्यं प्रतिमान्
 बाणसंघैरतन्द्रितः । जेतुं परानुत्सृजते प्रशान्तात्मा जितेन्द्रियः
 ॥ ३ ॥ अत्र गाथाः कीर्तयन्ति पुराकल्पविदो जनाः । शम्भुरी-
 षिण या गीता राज्ञा पूर्वं प्रशाम्यता ॥ ४ ॥ समुदीर्षेषु दीपेषु
 बध्यमानेषु बाधेषु । जगद्भरसा राज्यमस्यरीषो महाययाः
 ॥ ५ ॥ स निश्चिन्नात्मनो दीपान् साधुन समभिपूज्य च । जगाम
 महतीं सिद्धिं गाथाद्येमा जगद्भर ॥ ६ ॥ भूयिष्ठं विजिता
 दीपा निहताः सर्वशत्रवः । एको दीपो वरिष्ठश्च बध्य स न हनो
 मया ॥ ७ ॥ यत्प्रयुक्ती जन्तुरयं वैद्यसां नाधिगच्छति । तस्यान्ति
 इह निम्नानि धावमाना न वृध्यते ॥ ८ ॥ अकार्यमपि येनेह
 प्रयुक्तः सेवते नरः । तं लोभमभिस्तीक्ष्णैर्निहन्त न निहन्त
 ॥ ९ ॥ लोभादि जायते तस्या ततयिन्ता प्रवर्तते । स क्षिप्त-
 मानो लभते भूयिष्ठं राज्ञान् गुणान् ॥ १० ॥ तद्वदप्रो त लभते
 भूयिष्ठं तामसान् गुणान् ॥ ११ ॥ स तैर्गुणैः संहतदैहवस्त्रनः
 पुनः पुनर्जायति कर्म चेहते । जन्मस्यै भित्त्रविकीर्णदेहो मृत्युं
 पुनर्गच्छति जन्मनैव ॥ १२ ॥ तस्मादितं सम्यगवेक्ष्य लोभं निश्चय
 हृत्पात्मनि राज्यमिच्छेत् । एतद्राज्यं नान्यदस्तीह राज्यमात्मैव
 राजा विदितो यथावद् ॥ १३ ॥ इति राज्ञास्वरीषिण गाथा गीता
 बधस्त्रिणा । आधिराज्यं पुरस्कृत्य लोभमेकं निहन्तता ॥ १४ ॥

इति अष्टमेऽध्यायेऽष्टमोऽध्यायः अनुगीतापर्वणि ब्राह्मणगीतायां

एकत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३१ ॥

ब्राह्मण उवाच । अथाप्युदाहरस्तीममितिहासं पुरातनम् ।
 ब्राह्मणस्य च संवादं जनकस्य च भाविनि ॥ १ ॥ ब्राह्मणं जनको
 राजा सन्तं कस्मिंश्चिदागमि । विप्रये मे न वस्तव्यमिति श्रुष्टार्थ-
 मब्रवीत् ॥ २ ॥ इत्युक्तः प्रत्युवाचाय ब्राह्मणो राजसत्तमम् ।
 आनन्दं विप्रयं राजन् यावांस्तव वयमिस्थितः ॥ ३ ॥ सोऽन्यस्य
 विप्रये राज्ञो वस्तुमिच्छाम्यहं विभी । वचस्तेकर्तुमिच्छामि यथा-
 शास्त्रं महीपते ॥ ४ ॥ इत्युक्तस्तु तदा राजा ब्राह्मणेन यमस्विना ।
 मुहुरुथां विनिश्चस्य न किञ्चित् प्रत्यभाषत ॥ ५ ॥ तमासीनं
 ध्यायमानं राजानममितोज्जमम् । कश्मलं महभागच्छद्भानुभन्त-
 मिव ग्रहः ॥ ६ ॥ समाश्रय्य ततो राजा विगते कश्मले तदा ।
 ततो मुहूर्तादिव तं ब्राह्मणं वाक्यमब्रवीत् ॥ ७ ॥

जनक उवाच । पितृप्रेतामहे राज्ये वश्ये जनपदे सति ।
 विप्रयं नाधिगच्छामि विधिन्वत् पृथिवीमहम् ॥ ८ ॥ नाध्यगच्छं
 यदा प्रद्युम्नां मिथिला मामिता मया । नाध्यगच्छं यदा तस्यां
 स्वप्राजा मार्गिता मया ॥ ९ ॥ नाध्यगच्छं यदा तस्यां तदा मे
 कश्मली भवेत् । ततो मे कश्मलस्यान्ते मतिः पुनरुपस्थिता ॥ १० ॥
 तदा न विप्रयं मन्ये सर्वो वा विप्रयो मम । आस्तापि चायं न
 मम सर्वा वा पृथिवी मम ॥ ११ ॥ यथा मम तवान्येषामिति मन्ये
 दिजोत्तम । उष्यतां यावदुत्साहो भुज्यतां यावद्विष्यते ॥ १२ ॥

ब्राह्मण उवाच । पितृप्रेतामहे राज्ये वश्ये जनपदे सति ।
 ब्रूहि कां मतिमास्थाय ममत्वं वर्जितं त्वया ॥ १३ ॥ कां वै बुद्धिं
 ममायित्य सर्वो वै विप्रवस्तव । नात्रैषि विप्रयं येन सर्वो वा
 विप्रयस्तव ॥ १४ ॥

जनक उवाच । अन्तवन्त्य इहावस्था विदिताः सर्वकर्मासु ।
 नाध्यगच्छमहं तस्मान्ममेदमिति यद्ववेत् ॥ १५ ॥ कस्येदमिति कस्य
 स्वमिति वेदवस्तथा । नाध्यगच्छमहं बुद्ध्या ममेदमिति यद्व-

भवेत् ॥ १६ ॥ एतां बुद्धिं समान्वित्यममलं वर्जितं मया । शृणु
 बुद्धिं यां ज्ञात्वा सर्वत्र विषयो मम ॥ १७ ॥ नाहमात्मार्थ-
 मिच्छामि गन्धान् घ्राणगतानपि । तस्मात्मे निज्जिता भूमिर्वशे
 तिष्ठति नित्यदा ॥ १८ ॥ नाहमात्मार्थमिच्छामि रसानास्येषु
 वर्त्ततः । आपो मे निज्जितास्तस्मादपि तिष्ठन्ति नित्यदा ॥ १९ ॥
 नाहमात्मार्थमिच्छामि रूपं ज्योतिषं चक्षुषः । तस्मात्मे निज्जितं
 ज्योतिर्वशे तिष्ठति नित्यदा ॥ २० ॥ नाहमात्मार्थमिच्छामि
 स्पर्शान् त्वचि गताय वै । तस्मात्मे निज्जितो वायुर्वशे तिष्ठति
 नित्यदा ॥ २१ ॥ नाहमात्मार्थमिच्छामि शब्दान् श्रोत्रगतानपि ।
 तस्मात्मे निज्जिताः शब्दा वशे तिष्ठन्ति नित्यदा ॥ २२ ॥ नाह-
 मात्मार्थमिच्छामि मनो नित्यं मनोऽन्तरे । मनो मे निज्जितं
 तस्मात् वशे तिष्ठति सर्वदा ॥ २३ ॥ देवैर्भ्यश्च पितृभ्यश्च भूतेभ्यो-
 ऽतिथिभिः सह । इत्यर्थे सर्वे एवेति समारम्भा भवन्ति वै ॥ २४ ॥
 ततः प्रहस्य जनकं ब्राह्मणः पुनरब्रवीत् । त्वच्छिष्यामार्थमदोह
 विदि मां धर्ममागतम् ॥ २५ ॥ स्वमस्य ब्रह्मलाभस्य दुर्वारस्या-
 निवर्त्तिनः । सत्त्वदैमिनिर्दुहस्य चक्रस्यैकः प्रवर्त्तकः ॥ २६ ॥

इति अश्वमेधपर्वणि अनुगीतापर्वणि ब्राह्मणगीतायाः ।

हात्रिणोऽध्यायः ॥ ३२ ॥

ब्राह्मण उवाच । नाहं तथा भीरु वरामि लोके यथा त्वं
 मां तर्जयसे स्वबुद्ध्या । विप्रोऽस्मि मुक्तोऽस्मि वनेचरोऽस्मि यद्वस्त्र-
 धर्मा व्रतवांस्तथान्ति ॥ १ ॥ नाहमस्मि यथा मां त्वं पश्यसे च
 शुभाशुभे । मया व्याप्तमिदं सर्वं यत्किञ्चिज्जगतीगतम् ॥ २ ॥
 ये केचिन्मन्त्रो लोके जज्ञमाः स्थावराश्च ह । तेषां मामन्तरं
 विद्धि दारुणामिव पातकम् ॥ ३ ॥ राज्यं पृथिव्यां सर्वस्यामय

वापि त्रिपिष्टये । तथा बुद्धिरियं वेत्ति बुद्धिरेव धर्मं मम ॥ ४ ॥
 एकः पन्था ब्राह्मणानां येन गच्छन्ति तदिदः । यद्देषु वनवासेषु
 गुरुवासेषु भिक्षुषु ॥ ५ ॥ लिङ्गैर्बहुभिरव्यग्रैरेका बुद्धिरुपास्यते ।
 नानालिङ्गाश्चमस्त्वानां येषां बुद्धिः शमात्मिका ! ते भावमेक-
 माद्यान्ति सरितः सागरं यथा ॥ ६ ॥ बुद्ध्यायं गम्यते मार्गः
 शरीरेण न गम्यते । प्रायन्तवन्ति कर्माणि शरीरं कर्मबन्ध-
 नम् ॥ ७ ॥ तस्मात्ते सुभगे नास्ति परलोककर्मनं भयम् । तद्भाव-
 भावनिरत्ना ममेवात्मानमेवेति ॥ ८ ॥

इति अष्टमेधपर्वणि अनुगोतापर्वणि ब्राह्मणगीतायां

तयस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३३ ॥

ब्राह्मणवाच । नेदमत्मात्मना शक्यं वेदितुं नाकृतात्मना ।
 ब्रह्म वाक्यञ्च संक्षिप्तं विप्रुतञ्च मतं मम ॥ १ ॥ उपायं तं मम ब्रूहि
 येनैषा लभ्यते मतिः । तन्मन्ये कारणं त्वत्तो यत एषा प्रवृत्तिरे ॥ २ ॥

ब्राह्मण उवाच । शरणीं ब्राह्मणीं विद्धि गुरुरस्योत्तरा-
 रणिः । तपः श्रुतेऽभिमधीतो ज्ञानाभिर्ज्यायते ततः ॥ ३ ॥

ब्राह्मणवाच । यदिहं ब्रह्मणो लिङ्गं क्षेत्रज्ञ इति सङ्कितम् ।
 प्रहीतुं येन वच्छेद्यं लक्षणं तस्य तत् क्व तु ॥ ४ ॥

ब्राह्मण उवाच । अलिङ्गो निर्गुणश्चैव कारणं नास्य लक्ष्यते ।
 उपायमेव वक्ष्यामि येन गच्छेत वा न वा ॥ ५ ॥ सम्बन्धुपायो
 दृष्टश्च भ्रमरैरिव लक्ष्यते । कर्मबुद्धिरुद्बुद्धिवात् ज्ञानलिङ्गैरिवा-
 न्वितम् ॥ ६ ॥ इहं कार्यमिदं नेति न भीक्षूपपदम्यते । पश्यतः
 शृणुतो बुद्धिरात्मनो येषु जायते ॥ ७ ॥ यावन्त इह शक्ये-
 र्ज्ञावतोऽज्ञानं प्रकल्पयेत् । अव्यक्तान् व्यक्तस्वपाञ्च यतयोऽञ्च
 लक्ष्यस्वयः ॥ ८ ॥ सर्वज्ञानार्थयुक्ताञ्च सर्वान् प्रत्यक्षहेतुकान् ।
 यतः परं न विद्येत ततोऽभ्यासि भविष्यति ॥ ९ ॥

भगवानुवाच । ततस्तु तस्या ब्राह्मण्या मतिः क्षेत्रज्ञसंस्पृष्टी ।
क्षेत्रज्ञानेन परतः क्षेत्रज्ञेभ्यः प्रवर्तते ॥ १० ॥

अर्जुन उवाच । क्व नु सा ब्राह्मणी कृष्ण क्व वासौ ब्राह्मण-
धर्मः । याभ्यां सिद्धिरियं प्राप्ता तावभौ वद् मेऽप्युत ॥ ११ ॥

श्रीभगवानुवाच । मनो मे ब्राह्मणं विद्धि बुद्धिं मे विद्धि
ब्राह्मणीम् । क्षेत्रज्ञ इति यद्योक्तः सोऽहमेव धनञ्जय ॥ १२ ॥

इति अथ्वमेघपर्वणि अनुगीतापणि ब्राह्मणगीतायां
चतुस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३४ ॥

अर्जुन उवाच । ब्रह्म यत् परमं ज्ञेयं तन्मे व्याख्यातुमर्हसि ।
भवतो हि प्रसादेन सूक्ष्मे मे रमते मतिः ॥ १ ॥

वासुदेव उवाच । अत्राण्युदाहरन्तीममितिहासं परात्मनम् ।
संवातं मोक्षसंयुक्तं शिष्यस्य गुरुणा सह ॥ २ ॥ पश्चिद्ब्राह्मण-
मासीनमाचार्यं संक्षिप्तव्रतम् । शिष्यः परच्छ मेधावी किं विदुः
श्रेयः परस्तप ॥ ३ ॥ भगवन्तं प्रपन्नोऽहं निःश्रेयसपराङ्मनः ।
याचे त्वां शिरसा विप्र बभूवूयां ब्रूहि तत्त्वम् ॥ ४ ॥ तमेव वादिनं
पार्थ शिष्यं गुरुत्वाच्च ह । सर्वेन्तु ते प्रवक्ष्यामि यत् वै संशयो
दिह ॥ ५ ॥ इत्युक्तः स कुरुयेठ गुरुणा गुरुवत्कृतः । प्राञ्जलिः
परिपञ्चह यत्तत् शृणु महामतं ॥ ६ ॥

शिष्य उवाच । कुतश्चाहं कुतश्च त्वं तत् सत्यं ब्रूहि यत्
परम् । कुतो जातानि भूतानि स्यावराणि चराणि च ॥ ७ ॥
केन जीवन्ति भूतानि तेषामाधुय किं परम् । किं सत्यं किं तपो
किम् के गुणाः सङ्घिरीरिताः ॥ ८ ॥ के पन्थानः शिराश्च स्युः किं
सुखं किञ्च दुःकृतम् । एतास्मे भगवन् प्रश्नान् वायातथ्येन सुप्रत
॥ ९ ॥ वक्तुमर्हसि विप्रर्षं यथाब्रूहिह तत्त्वतः । तद्व्यासः कथं न

प्रज्ञानेनान् ब्रह्मविद्यां प्रति ॥ १० ॥ ब्रह्म धर्मविदां चैव परं
कौतूहलं मम । मोक्षधर्माश्च कुण्डलो भवांश्चोकीह गौरी ॥ ११ ॥
सर्वसंशयसंकीर्ता त्वदन्यो न च विद्यति । संसारनीरवश्चैव मोक्ष-
कामास्तथा वयम् ॥ १२ ॥

वासुदेव उवाच । तस्मै संप्रतिपन्नाय यथावत् ब्रह्मपूज्यम् ।
प्रियाय गुणयुक्ताय चान्ताय प्रियवर्तिने ॥ १३ ॥ द्वायाभूताय
दान्ताय यतः प्रपन्नचारिणे । तान् प्रज्ञानव्रवीत् पार्थ मेधावी
स धृतव्रतः । गुरुः नरकुलयेऽहं सम्यक् सर्वानरिन्दम ॥ १४ ॥

गुरु उवाच । ब्रह्मणीकामिदं कर्ममपि प्रवरसेवितम् । वेदविद्यां
समाचिन्त्य तत्त्वभूतार्थमात्मनम् ॥ १५ ॥ ज्ञानन्त्वेव परं ब्रह्म
सन्नाहं तप उन्नमम् । यस्तु वेद निराबाधं ज्ञानतत्त्वं विनि-
ययात् ॥ १६ ॥ सर्वभूतस्वमात्मानं स सर्वगतिरिच्छते । यो विद्वान्
सहस्रसह विद्वान्श्चैव पश्यति ॥ १७ ॥ तथैवेकलनात्मा स दुःखात्
परिमुच्यते । यो न कामयते किञ्चिन्न किञ्चिदभिमन्यते ॥ १८ ॥
इहलोकस्थ एवैव ब्रह्मभूताय कल्पते । प्रधानगुणतत्त्वज्ञः सर्व-
भूतविधानात् ॥ १९ ॥ निर्ममो निरहङ्कारी मुच्यते नात्र संशयः ।
अव्यक्तबीजप्रभो ब्रह्मस्त्वनमयो महान् ॥ २० ॥ महाहङ्कारविटप-
द्भिर्यादुरकोटरः । महाभूतविशेषश्च विशेषप्रतिपाद्यवान् ॥ २१ ॥
सदापर्वः सदापुष्पः सदाशुभफलादयः । साजीवः सर्वभूतानां
ब्रह्मबीजः सनातनः ॥ २२ ॥ एतज्ज्ञात्वा च तत्त्वानि ज्ञानेन
परमादिना । हित्वा चामरतां प्राप्य जहाति मृत्युजन्मनी ॥ २३ ॥
भूतमव्यभविष्यादिधर्मकामार्थनिश्चयम् । सिद्धसङ्गपरिज्ञातं पुरा-
कल्पं सनातनम् ॥ २४ ॥ प्रवक्ष्येऽहं महाप्राज्ञ पदमुत्तममख्यते ।
बुद्ध्या यदिह संमिद्धा भवन्तीह मनोविणः ॥ २५ ॥ उपगम्यैश्वर्यः
पूर्वं जिज्ञासन्तः परस्परम् । प्रज्ञापतिभरहाजो गौतमो भार्गव-
स्तथा ॥ २६ ॥ ब्रह्मिष्ठः कश्चपश्चैव विश्वामित्रोऽत्रिरेव च । मार्गान्

सर्वान् परिक्रम्य परिश्रान्ताः स्वकर्मभिः ॥ २७ ॥ ऋषिमाङ्गिरसं
 ह वं पुरस्कृत्य तु ते दिजाः । ददृशुर्ब्रह्मभवने ब्रह्माणं वीतकल्म-
 षम् ॥ २८ ॥ तं प्रणम्य महात्मानं सुखासीनं महर्षिवः । पप्रच्छ-
 विनयोपेता नैऋत्यस्मिन् परम् ॥ २९ ॥ कथं कर्म क्रियात्
 साधुः कथं मुच्येत क्रिष्विषात् । के नो मार्गाः प्रियाश्च स्वः किं
 सत्यं किञ्च दुष्कृतम् ॥ ३० ॥ कौ चीभौ कर्मणां मार्गौ प्राप्नुयु-
 र्हेत्सिणोत्तरो । प्रलवङ्गापवर्गश्च भूतानां प्रभवाण्ययौ ॥ ३१ ॥
 इत्युक्तः स मुनिश्छैर्धर्माश्च प्रपितामहः । तत्तेऽहं मंप्रवक्ष्यामि
 शृणु शिष्य यथागमम् ॥ ३२ ॥

ब्रह्मोवाच । सत्याद्भूतानि जातानि स्यावराणि चराणि च ।
 तपसा तानि जीवन्ति इति तदिह सप्रताः । स्वां योनिं समति-
 क्रम्य वर्तन्ते स्तेन कर्मणा ॥ ३३ ॥ सत्यं हि गुणसंयुक्तं निवृतं
 पञ्चलक्षणम् । ब्रह्म सत्यं तपः सत्यं सत्यैव प्रजापतिः ॥ ३४ ॥
 सत्याद्भूतानि जातानि सत्यं भूतमयं जगत् । तस्मात् सत्यायवा
 विप्रा नित्यं योमपरायणाः ॥ ३५ ॥ अतीतक्रोधसन्तापा निवृता
 धर्मसेतवः । अन्तोऽन्यनिवृतान् वैद्यान् धर्मसेतुप्रवर्तकान् ॥ ३६ ॥
 तानहं मंप्रवक्ष्यामि याश्चतारलोकभावनाम् । चातुर्विध्यं तथा
 वर्षां चातुरात्रिकान् पृथक् ॥ ३७ ॥ धर्ममेकं चतुर्धाहं नित्य-
 माहुर्मनीषिणः । पञ्चानं वः प्रवक्ष्यामि शिवं क्षेमकरं दिजाः
 ॥ ३८ ॥ निवृतं ब्रह्मभावाय गतं पूर्वं मनोप्रिभिः । गदतस्तं
 ब्रमाद्येह पञ्चानं दुर्विदं परम् ॥ ३९ ॥ निबोधत महाभागा
 निखिलेन परं पदम् । ब्रह्मचारिकनेवाङ्गराचमं प्रथमं पदम्
 ॥ ४० ॥ गार्हपत्यन्तु द्वितीयं स्यादानप्रख्यमतं परम् । ततः
 चरन् विज्ञेयमध्यात्मं परमं पदम् ॥ ४१ ॥ ज्योतिराकाश-
 मादित्यो वायुरिन्द्रः प्रजापतिः । नोपेति वायवध्यात्मं तावदित्याह
 ॥ ४२ ॥ तस्योपायं प्रवक्ष्यामि पुरस्तात्तन्निबोधत । प्रह-

मूकानिलभुजां मुनीनां वसतां वने ॥ ४३ ॥ शानप्रस्थं दिवा-
तीनां त्रयाणामुपदिशते । सर्वेषामेव वर्णानां गार्हस्थ्यं तद्वि-
धीयते ॥ ४४ ॥ अहालक्ष्यमित्येवं धर्मं धीराः प्रवक्षते ।
इत्येवं देववाना वः पन्थानः परिकीर्तिताः । सद्द्विरध्यासिता
धीरैः कर्मभिर्धर्मसेतवः ॥ ४५ ॥ एतेषां पृथग्ध्यास्ते यो धर्मं
प्रचिन्तयतः । कास्मात् पश्यति भूतानां सदैव प्रमवाप्यसौ ॥ ४६ ॥
अतस्तत्त्वानि वक्ष्यामि वाचातम्ये न हेतुना । विषयस्थानि सर्वाणि
वर्तमानानि भागवतः ॥ ४७ ॥ महानात्मा तयाव्यक्तमहङ्कार-
स्तथैव च । इन्द्रियाणि दशैकञ्च महाभूतानि पञ्च च ॥ ४८ ॥
विशेषाः पञ्चभूतानामिति सर्गः सनातनः । सतुर्विंशतिरेका च
तत्त्वसंख्या प्रकीर्तिता ॥ ४९ ॥ तत्त्वानामय यो वेद सर्वेषां
प्रमवाप्यसौ । स धीरः सर्वभूतेषु न मोहमधिगच्छति ॥ ५० ॥
तत्त्वानि यो वेदयते यथातथं गुणांश्च सर्वानस्त्रिंशश्च द्विताः ।
विधत्तवाप्सा प्रविमुच्य बन्धनं स सर्वलोकानमस्मान् समञ्जते ॥ ५१ ॥

इति अष्टमेधपर्वणि ऋगुगीतापर्वणि शुक्लशिष्यसंवादि

पञ्चविंशोऽध्यायः ॥ ३५ ॥

ब्रह्मोवाच । तदव्यक्तमनुव्रित्तं सर्वव्यापि ध्रुवं स्थिरम् । नव-
हारं पुरं विद्यामिशुणं पञ्चधातुकम् ॥ १ ॥ एकादशपरिसेपं
मनोव्याकरणात्मकम् । बुद्धिस्वामिकमित्येतत् परमेकादशं भवेत्
॥ २ ॥ त्रीणि स्तोतांसि चान्यस्त्रिंशदप्यावन्ते पुनः पुनः । प्रमाद-
क्षिप्त एवैताः प्रवर्धन्ते गुणालिकाः ॥ ३ ॥ तमो रजस्तथा सत्त्वं
गुणानेतान् प्रवक्षते । अन्योऽन्यमियुनाः सर्वे तत्रान्योऽन्यानु-
जीविनः ॥ ४ ॥ अन्योऽन्यापाश्रवाद्यापि तत्रान्योऽन्यानुवर्तिनः ।
अन्योऽन्यव्यतिषक्ताश्च त्रिगुणाः पञ्च धातवः ॥ ५ ॥ तमसो निबुनं

सत्त्वं सत्त्वस्य मिथुनं रजः । रजसस्यापि सत्त्वं स्यात् सत्त्वस्य
 मिथुनं तमः ॥ ६ ॥ नियम्यते तमो यत्र रजस्तत्र प्रवर्तते । निव-
 म्यते रजो यत्र सत्त्वं तत्र प्रवर्तते ॥ ७ ॥ नैषात्कं तमो विद्यात्
 त्रिगुणं मोहसंश्रितम् । अधर्मलक्षणञ्चैव नियतं पापकर्मसु ॥ ८ ॥
 प्रकृत्यात्मकमेवाह रजः पर्यायकारकम् । प्रवृत्तं सर्वभूतेषु दृश्य-
 मत्यन्तिलक्षणम् ॥ ९ ॥ प्रकाशं सर्वभूतेषु लाघवं यद्विधानता ।
 सात्त्विकं कृपमेवन्तु लाघवं साधुसन्निभम् ॥ १० ॥ एतेषां गुण-
 तत्त्वानि बध्यन्ते तत्त्वहेतुभिः । समासव्यासयुक्तानि तत्त्वतस्ता-
 न्निबोधत ॥ ११ ॥ संमोहीऽज्ञानमत्यागः कर्मणामविनिर्णयः ।
 स्वप्नः स्तब्धो भयं लोभः शोकः सुकृतदूषणम् ॥ १२ ॥ अमृति-
 याविपाकश्च नास्ति कश्चिन्नित्यवृत्तिता । निर्विषिप्रसमसत्त्वं जयव्य-
 गुणवृत्तिता ॥ १३ ॥ अकृते कृतमानिचमज्ञाने ज्ञानमानिता ।
 अमैत्री विकृताभावा द्ययदा मूढभावना ॥ १४ ॥ अनालियमस-
 कृतं कर्मपापमचेतना । गुरुत्वं मन्त्रभावस्त्वमग्निन्दमवगुणतिः
 ॥ १५ ॥ सर्व एते गुणा वृत्तास्तामसाः संप्रकीर्तिताः । ये चान्ये
 विहिता भावा लोकेऽस्मिन् भावसंश्रिताः ॥ १६ ॥ तत्र तत्र निय-
 म्यन्ते सर्वे ते तामसा गुणाः । परिवादकश्च नित्यं नित्यं ब्राह्मण-
 निन्दकाः ॥ १७ ॥ अत्यागद्याभिमानश्च मोही भूतास्तथाक्षमा ।
 मत्सरश्चैव भूतेषु तामसं वृत्तमिष्यते ॥ १८ ॥ वृषारथा हि ये
 केचित् वृथा दानानि यानि च । वृथा भक्षणमित्येतत् तामसं
 वृत्तमिष्यते ॥ १९ ॥ अतिवादीऽतितिक्षा च मातृसर्वमभिमानिता ।
 अश्वह्वानता चैव तामसं वृत्तमिष्यते ॥ २० ॥ एवं विद्याश्च ये
 केचित् लोकेऽस्मिन् पापकर्मिणः । मनुष्या भिन्नमर्थ्याश्चास्तौ सर्वे
 तामसाः श्रुताः ॥ २१ ॥ तेषां बोनोः प्रवक्ष्यामि नियताः पाप-
 कर्मिणाम् । अवाङ्मुरयभावाच्च तिर्य्यङ्मुरयगामिनः ॥ २२ ॥
 स्वावराणि च भूतानि पश्यन्ती वाहनानि च । ब्रह्मवादा दन्द-

शूकाश्च कृमिकीटविहङ्गमाः ॥ २३ ॥ अण्डजा जन्तवश्चैव सर्वे
 चापि चतुष्टयाः । उन्मत्ता वधिरा मूका ये चान्ये पापरोगिणः
 ॥ २४ ॥ मन्त्रास्तमसि दुर्बुद्धाः स्वकर्मकृतलक्षणाः । अवाक्
 स्त्रोतश्च हृद्येते मन्त्रास्तमसि तामसाः ॥ २५ ॥ तेषामुत्कर्षमुद्रेकं
 वक्ष्याम्यहमतः परम् । यथा ते सुकृताङ्गोक्तं लभन्ते पुण्यकर्मिणः
 ॥ २६ ॥ अन्यथा प्रतिपन्नास्तु विवृद्धा ये च कर्मणः । स्वकर्म-
 निरतानाञ्च ब्राह्मणानां शुभैषिणाम् ॥ २७ ॥ संस्कारेणोर्द-
 मायान्ति यतमानाः सलोक्ताम् । स्वर्गे गच्छन्ति दैवानामित्येषा
 वैदिकी श्रुतिः ॥ २८ ॥ अन्यथा प्रतिपन्नास्ते विवृद्धाः स्वेषु कर्मसु ।
 पुनरावृत्तधर्माणस्ते भवन्तीह मानुषाः ॥ २९ ॥ पापयोनिं समा-
 पन्नाश्चाण्डाला मूकबूबुकाः । वक्ष्यामि पर्यायसंश्रयापि प्राप्नुवन्त्यु-
 त्तरोत्तरम् ॥ ३० ॥ शूद्रयोनिमतिक्रम्य ये चान्ये तामसा गुणाः ।
 स्त्रोतोमध्ये समागम्य वर्तन्ते तामसे गुणे ॥ ३१ ॥ अभिष्वङ्गस्तु
 कामेषु महामोह इति श्रुतः । ऋषयो मुनयो देवा मुद्घन्त्यत्र
 सुखिष्ववः ॥ ३२ ॥ तमो मोहो महामोहस्तामिरः क्रोधसंश्रितः ।
 मरणं त्वन्मतामिसस्तामिरः क्रोध इष्यते ॥ ३३ ॥ वर्णतो गुणत-
 यैव योनितयैव तत्त्वतः । सर्वमेतत्तमो विप्राः कौत्सितं वो यथा-
 विधि ॥ ३४ ॥ कोऽन्वेतदुध्यते साधु कोऽन्वेतत् साधु पश्यति ।
 अतस्ते तत्त्वदर्शी यस्तमस्तत्त्वलक्षणम् ॥ ३५ ॥ तमो गुणा
 बहुविधाः प्रकीर्तिता यथावदुक्तञ्च तमः परावरम् । नरो हि
 यो वेद गुणानिमान् सदा च तामसैः सर्वगुणैः प्रमुच्यते ॥ ३६ ॥

इति अष्टमोधपर्वणि अनुगीतापर्वणि

षट्षिंशोऽध्यायः ॥ ३६ ॥

ब्रह्मोवाच । रजो हि व प्रवक्ष्यामि याथातथ्येन सत्तमाः ।

निबोधत महाभागा गुणवृत्तश्च राजसम् ॥ १ ॥ सङ्गती क्षय-
मावासः सुखदुःखि हिमातपो । ऐश्वर्यं विग्रहः सन्निर्जितुवादी
रतिः क्षमा ॥ २ ॥ बलं धीर्यं महो रीयो व्यावामकक्षहावपि ।
ईर्ष्या पैशुनं युद्धं ममलं परिपासनम् ॥ ३ ॥ बलबन्धपरिहृयाः
क्रवो विक्रव एव च । निहन्त हिन्यि भिद्यीति परममवकर्तनम्
॥ ४ ॥ उग्रं दारुणमाक्रोशः परच्छिद्रानुपासनम् । कोकचिन्ता-
नुचिन्ता च मत्सरः परिपासनम् ॥ ५ ॥ नृपावादी क्षमादानं
विकल्पः परिभाषणम् । निन्दा स्तुतिः प्रशंसा च प्रतापः परि-
धरणम् ॥ ६ ॥ परिचर्यानुशुश्रूषा सेवा वृणा व्यपाश्रयः ।
व्यूहो नयः प्रमादश्च परिवादः परिग्रहः ॥ ७ ॥ संस्कारा ये च
लोकेषु प्रवर्तन्ते पथक् पथक् । नृप नारीषु भूनेषु द्रव्येषु पर-
शेषु च ॥ ८ ॥ सन्तः पोः प्रत्ययश्चैव प्रतानि नियमाश्च ये । आधी-
र्युक्तानि कर्माणि पोर्त्तानि विविधानि च ॥ ९ ॥ स्वाहाकारो
नमस्कारः स्वधाकारो वषट्क्त्रिया । याजनाध्यापने चोभे वज-
नाध्ययने अपि ॥ १० ॥ दानं प्रतिग्रहश्चैव प्रायश्चित्तानि मङ्गलम् ।
इदं मे स्यादिदं मे स्यात् स्त्रीश्च युगममुद्धवः ॥ ११ ॥ अमहो-
क्षया माया निहृतिर्मान एव च । स्तेन्यं हिंसा जुगुप्सा च परि-
हापः प्रजागरः ॥ १२ ॥ दक्षो दर्पोऽथ रागश्च भक्तिः प्रीतिः
प्रमोदनम् । द्यूतञ्च जनवादश्च सव्यन्धाः स्त्रीकृताश्च ये ॥ १३ ॥
नृत्यवादित्रगीतानां प्रसङ्गा ये च केचन । सर्व एति गुणा विप्रा
राजसाः संप्रकीर्त्तिताः ॥ १४ ॥ भूतभव्यमविद्याणां भावानां
भुवि भावनाः । त्रिवर्गनिरता नित्यं चर्माऽर्यः काम इत्यपि ॥ १५ ॥
कामवृत्ताः प्रमोदन्ते सर्वकामसङ्गहिभिः । चर्माश्च स्रोतस इत्येते
मनुष्या राजसावृताः ॥ १६ ॥ अस्मिंल्लोके प्रमोदन्ते जायमानाः
पुनः पुनः । प्रेत्यभाविकमीहन्ते ऐहलौकिकमेव च । इति प्रति-
पृच्छन्ति तर्पयन्त्यश्च जुह्वति ॥ १७ ॥ राजगुणा यो ब्रह्मधनु-

कीर्तिता ब्रह्मवदुक्तं गुणवृत्तमेव च । नरोऽपि बी वेदगुणा-
निमाह सदा स राजसैः सर्वगुणैर्विमुच्यते ॥ १८ ॥

इति अष्टमेऽध्यायः । अनुगीतापर्वणि गुरुमित्रसंवादे
सप्तविंशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

ब्रह्मोवाच । अतः परं प्रवक्ष्यामि तृतीयं गुणवृत्तमम् । सर्व-
भूतहितं लोके सतां धर्ममनिन्दितम् ॥ १ ॥ आनन्दः प्रीतिरुद्वेगः
प्राकाशं सुखमेव च । अकार्षेयमसंरम्भः सन्तोषः ब्रह्मज्ञानता
॥ २ ॥ समा धृतिरहिंसा च समता सत्यमार्जवम् । अक्रोध-
हानसूया च शौचं शौचं पराक्रमः ॥ ३ ॥ सुभाषाणं सुभाषणं
सुभाषेवा सुभाषमः । एवं यो मुक्तधर्मः स्यात् सोऽमुखाख्यस्त-
मश्नुते ॥ ४ ॥ निर्ममो निरहङ्कारी निराशीः सर्वतः समः ।
अक्रमभूत इत्येव सतां धर्मः समात्मनः ॥ ५ ॥ विस्मयो ह्री-
स्तित्तिज्ञा च त्यागः शौचमनश्रिता । आनन्दस्यमसंमोहो दया
भूतेष्वप्येवम् ॥ ६ ॥ हृष्टस्तुष्टिर्विस्मयश्च विनयः साधुवृत्तिता ।
क्रान्तिर्कर्मणि शुद्धिश्च शुभावृद्धिर्विभोचनम् ॥ ७ ॥ उपेक्षा ब्रह्म-
चर्यश्च परित्यागश्च सर्वशः । निर्ममत्वमनाशीस्त्वमपरिस्वतधर्मता
॥ ८ ॥ सुभाषाणं सुभाषणो सुभाषीतं सुभाषतम् । सुभाषति-
शब्दश्चैव सुभाषर्तो सुभाषतः ॥ ९ ॥ एवं वृत्तास्तु ये केचित्लोक-
स्मिन् सत्त्वसंश्रयाः । ब्राह्मणा ब्रह्मयोनित्यास्ते धीराः साधु-
दर्शिनः ॥ १० ॥ क्षिप्वा सर्वाणि पापानि निःशोका शून्यमानवाः ।
दिवं प्राप्य तु ते धीराः कुर्वते वै ततस्तनूः ॥ ११ ॥ ईषित्वञ्च वधि-
त्तञ्च लघुत्वं मनसश्च ते । विकुर्वते महात्मानो देवास्त्रिदिवगा
इव ॥ १२ ॥ ऊर्ध्वं स्तोतश्च इत्येते देवा वैकारिकाः क्षताः । विकु-
र्वन्तः प्रहस्यो वै दिवं प्राप्तास्ततस्ततः । यद्यदिच्छन्ति तत् सर्वं

अभस्ते विभजन्ति च ॥ १३ ॥ इत्येतत् सार्वत्रिकं वृत्तं कथितं श्री-
रिजयंभाः । एतद्विज्ञाय विधिवन्नभते वयदिच्छति ॥ १४ ॥ प्रकी-
र्तिताः सत्त्वगुणा विशेषतो यथावदुक्तं गुणवृत्तमेव च । तदस्तु श्री-
वेङ्क गुणानिमाद् सदा गुणान् स भुङ्क्ते न गुणैः स मुख्यते ॥ १५ ॥

इति अष्टमेधर्षणि समुगीतापर्वणि गुरुशिष्यसंवादे

अष्टविंशोऽध्यायः ॥ ३८ ॥

ब्रह्मोवाच । नैव यस्या गुणा वृत्तं पृथक् नैव सर्वम् । सवि-
च्छिन्नानि दृश्यन्ते रजः सत्त्वं तमस्तथा ॥ १ ॥ अन्योन्यमव-
रज्यन्ते अन्योन्यं वाच जीविनः । अन्योन्यमाश्रयाः सर्वे तथा-
न्योन्यानुवर्तिनः ॥ २ ॥ यावत् सत्त्वं रजस्तावद्वर्तते नात्र संग्रहः ।
यावत् तमस्य सत्त्वञ्च रजस्तावद्विज्ञोच्यते ॥ ३ ॥ संचत्य कुर्वते
यात्रां संहिताः सङ्गचारिणः । सङ्गातवृत्तयो ज्ञेयं वर्तन्ते हेतु-
हेतुभिः ॥ ४ ॥ उद्वेकव्यतिरिक्तानां तेषामन्योन्यवर्तिनाम् ।
वक्ष्यते तद्यथा न्यूनं व्यतिरिक्तञ्च सर्वम् ॥ ५ ॥ व्यतिरिक्तं तमो
यत्र तिर्यग्भावगतं भवेत् । अल्पं तत्र रजो ज्ञेयं सत्त्वमत्यत-
रं तथा ॥ ६ ॥ उद्वेकञ्च रजो यत्र मध्यस्रोतोगतं भवेत् । अल्प-
तत्र तमो ज्ञेयं सत्त्वमत्यत-
रं तथा ॥ ७ ॥ उद्वेकञ्च यदा सत्त्व-
मूर्ध्वस्रोतोगतं भवेत् । अल्पं तत्र तमो ज्ञेयं रजयात्यत-
रं तथा ॥ ८ ॥ सत्त्वं वैकारिकी योनिरिन्द्रियाणां प्रकाशिका । न हि
सत्त्वात् परो धर्मः कथिदम्यो विधीयते ॥ ९ ॥ ऊर्ध्वं गच्छन्ति
सत्त्वस्था मध्ये तिष्ठन्ति राजसाः । अधम्यगुणसंयुक्ता यान्यध-
स्तामसा जनाः ॥ १० ॥ तमः शूद्रे रजः क्षत्रे ब्राह्मणे सत्त्वमुत्त-
मम् । इत्येवं त्रिषु वर्णेषु विवर्तन्ते गुणास्त्रयः ॥ ११ ॥ दूरादपि
हि दृश्यन्ते संहिताः सङ्गचारिणः । तमः सत्त्वं रजस्यैव पृथक्-

नानुगुणम् ॥ १२ ॥ इष्टा आदित्यमुद्यन्तं कुचराणां मयं भवेत् ।
 अध्वगाः परितप्येयुरुष्णन्ती दुःखभागिनः ॥ १३ ॥ आदित्यः
 सत्त्वमुद्रिक्तं कुचरास्तु तथा तमः । परितापोऽध्वगानाञ्च रजसो
 गुणं लभ्यते ॥ १४ ॥ प्राकाशं सत्त्वमादित्यः सन्तापो रजसो गुणः ।
 उपप्रवस्तु विश्वे वस्तामसस्तस्य पर्वसु ॥ १५ ॥ एवं ज्योतिःषु
 सर्वेषु निवर्तन्ते गुणास्त्रयः । पर्यायेण च वर्तन्ते तत्र तत्र तथा
 तथा ॥ १६ ॥ स्यावरेषु तु भावेषु तिर्यग्भावगतं तमः । राज-
 सास्तु निवर्तन्ते स्नेहभावस्तु सात्त्विकः ॥ १७ ॥ अहस्त्रिधा तु
 विश्वेयं त्रिधा रात्रिर्विधीयते । मामार्द्रमामवर्षाणि ऋतवः
 सन्धयस्तथ ॥ १८ ॥ त्रिधा दानाणि दीयन्ते त्रिधा वज्रः प्रव-
 र्त्तते । त्रिधा लोकास्त्रिधा देवास्त्रिधा विद्यास्त्रिधा गतिः ॥ १९ ॥
 भूतं भयं भविष्यञ्च धर्मोऽर्थः काम एव च । प्राणापानावुदान-
 वाप्येत एव त्रयो गुणाः ॥ २० ॥ पर्यायेण प्रवर्तन्ते तत्र तत्र
 तथा तथा । यत्किञ्चिद्दिह लोकेऽस्मिन् सर्वमेतै त्रयो गुणाः ॥ २१ ॥
 त्रयो गुणाः प्रवर्तन्ते ह्यव्यक्ता नित्यमेव तु । सत्त्वं रजस्तमश्चैव
 गुणसर्गः सनातनः ॥ २२ ॥ तमोऽव्यक्तं शिवो धाम रजो योनिः
 सनातनः । प्रकृतिर्विकारः प्रलयः प्रधानं प्रमथाप्यदी ॥ २३ ॥
 अनुद्रिक्तमननं वायकम्पमवलं ध्रुवम् । सदसश्चैव तत्सर्वमव्यक्तं
 त्रिगुणं ऋतम् ॥ २४ ॥ ज्ञेयानि नामधेयानि नरैरध्यात्मचिन्तकीः
 ॥ २५ ॥ अव्यक्तनामानि गुणांश्च तत्त्वतो यो वेद सर्वाणि गतींश्च
 केवलाः । विमुक्तदेहः प्रविभागतत्त्ववित् स मुच्यते सर्वगुणै-
 र्निरामयः ॥ २६ ॥

इति अष्टमेऽध्यायः अनुगौतापर्वणि गुरुशिष्यसंवादे

एकोनचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ३८ ॥

ब्रह्मोवाच । अव्यक्तात् पूर्वमुत्पन्नो महानात्मा महामतिः ।
 आदिर्गुणानां सर्वेषां प्रथमः सर्ग उच्यते ॥ १ ॥ महानात्मा जति-
 विष्णुर्जिज्ञुः प्रभुश्च वीर्यवान् । बुद्धिः प्रज्ञोपलब्धिश्च तथा स्वाति-
 र्भूतिः सृष्टिः ॥ २ ॥ पर्यायवाचकीः शब्दैर्महानात्मा विभाव्यते ।
 तं ज्ञानं ब्राह्मणो विद्वान् प्रमोहं नाधिगच्छति ॥ ३ ॥ सर्वतः
 पाणिपादश्च सर्वतोऽक्षिरोमुखः । सर्वतः श्रुतिमांशोको सर्वं व्याप्य
 स तिष्ठति ॥ ४ ॥ महाप्रभावः पुरुषः सर्वस्य हृदि निश्चितः ।
 अग्निमा लविमा प्राप्तिरौघानो ज्योतिरव्ययः ॥ ५ ॥ तत्र बुद्धि-
 विद्वां लोके सद्भावनिरताश्च ये । ध्यानिने नित्ययोगाश्च सत्यसम्भा
 जितेन्द्रियाः ॥ ६ ॥ ज्ञानवन्तश्च ये केचिदलुप्त्या जितमन्यवः ।
 प्रमत्तमनसो धीरा निर्ममा निरद्वन्द्वताः ॥ ७ ॥ विमुक्ताः सर्वे
 एवैते भद्रं लभुपयान्त्युत । आत्मनो महतो वेद यः पुण्यां गति-
 मुत्तमाम् ॥ ८ ॥ अहङ्कारात् प्रसूतानि महाभूतानि पञ्च वै ।
 पृथिवी वायुराकाशमापो ज्योतिश्च पञ्चमम् ॥ ९ ॥ तेषु भूतानि
 युज्यन्ते महाभूतेषु पञ्चसु । ते शब्दस्पर्शरूपरेषु रसगन्धस्त्रिधासु
 च ॥ १० ॥ महाभूतविनाशान्ते प्रलये प्रत्युपस्थिते । सर्वमात्मभूतं
 धीरा महदुत्पद्यते भयम् ॥ ११ ॥ स वीरः सर्वलोकेषु न नाह-
 मधिगच्छति । विष्णुरेवादिर्गोष्ठे स्वयम्भुर्भवति प्रभुः ॥ १२ ॥ एवं
 हि यो वेद गुहाग्रथं प्रभुं परं पुराणं पुरुषं विश्वस्यपम् । हिर-
 ण्यं बुद्धिमतां परां गतिं स बुद्धिमान् बुद्धिमतीत्य तिष्ठति ॥ १३ ॥

इति अष्टमेऽध्यायेऽर्चिः अनुगौतापर्वणि गुरुशिष्यसंवादि

ब्रह्मादिर्गोष्ठ्यायः ॥ ४० ॥

ब्रह्मोवाच । स उत्पन्नो महान् पूर्वमहङ्कारः स उच्यते ।
 अहमित्येव संभूतो द्वितीयः सर्ग उच्यते ॥ १ ॥ अहङ्कारश्च

भूतादिदेवकारिक इति श्रुतः । तेजसश्चेतना चातुः प्रजासर्गः
प्रजायते ॥ २ ॥ देवानां प्रभवो देवो मनसश्च त्रिलोककृत् । अह-
मित्येव तत्सर्वमभिमन्ता स उच्यते ॥ ३ ॥ अध्यात्मज्ञानवृत्तानां
मुनीनां भावितात्मनाम् । स्वाध्यायक्रतुसिद्धानामेव लोकः सना-
तनः ॥ ४ ॥ अहङ्कारेणाहृतो गुणानिमान् भूतादिदेवं हृजते
स भूतकृत् । वैकारिकः सर्वमिदं विचेष्टते स्मृतेजसा रक्षयते
जगत्तया ॥ ५ ॥

इति अष्टमेऽध्यायस्य अनुगोतापर्वस्य शुद्धिष्वसंवादे
एकचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४१ ॥

ब्रह्मोवाच । अहङ्कारात् प्रसृतानि महाभूतानि पञ्च वै ।
पृथिवी वायुराकाशमापो ज्योतिश्च पञ्चमम् ॥ १ ॥ तेषु भूतानि
मुह्यन्ति महाभूतेषु पञ्चसु । अहङ्कार्यनख्येषु रसगन्धस्निग्धासु च
॥ २ ॥ महाभूतविनाशान्ते प्रलये प्रत्युपस्थिते । सर्वप्राणभृतां
धीरा महदभ्युद्यते भवम् ॥ ३ ॥ यद्यस्मान्मायते भूतं तत्र तत्
प्रविक्षीयते । क्षीयन्ते प्रतिक्षीमानि जायन्ते चोत्तरोत्तरम् ॥ ४ ॥
ततः प्रक्षीये सर्वकिम् भूते स्मावरजज्ञे । श्रुतिमत्संस्तुता धीरा
न क्षीयन्ते कदाचन ॥ ५ ॥ अहः सार्धस्तथा क्षयं रक्षो गन्धश्च
पञ्चमः । त्रिधाकरणित्याः स्युरनित्या मोक्षसंज्ञिताः ॥ ६ ॥
क्षीमप्रजनसंभूता निर्विषया श्रुतिवृत्ताः । मांसघोषितसङ्घाता
अन्योन्यस्योपजीविनः ॥ ७ ॥ वहिरात्मान इत्येते क्षीनाः कृषण-
हृत्सवः । प्राणापानादुद्दानस्य समानो व्यान एव च ॥ ८ ॥ यन्त-
रात्मनि बाधेते निबन्ताः पञ्च वायवः । वायवो बुद्धिभिः सार्ध-
मिहमष्टात्मकं जगत् ॥ ९ ॥ जगत्प्राणस्रोतवद्बुद्धि रसना वाक् च
श्रवता । विशुद्ध मनो यस्य बुद्धिवाक्यभिरादिषी ॥ १० ॥

अष्टौ वक्ष्याम्यो ज्ञेते न दृश्यन्ते मनः सह । स तद्ब्रह्म शुभं
 याति तज्जाह्नूवो न विद्यते ॥ ११ ॥ एकादश च वाग्याह्नुरिन्द्रि-
 याणि विशेषतः । अष्टाहारात् प्रसृतानि तानि वक्ष्याम्यहं दिवाः
 ॥ १२ ॥ श्रोत्रं तत्क्षुब्धसुषुप्ती जिह्वा नासिका चैव पञ्चमी । पादौ
 पायुरुपस्थश्च हस्तौ वागद्वितीयौ भवेत् ॥ १३ ॥ इन्द्रियग्राम इत्येष
 मन एकादश भवेत् । एनं ग्रामं जयेत् पूर्वं ततो ब्रह्म प्रकाशते
 ॥ १४ ॥ बुद्धीन्द्रियाणि पञ्चाह्नः पञ्च कर्मेन्द्रियाणि च । श्रोत्रा-
 दीन्यपि पञ्चाह्नर्बुद्धिर्युक्तानि तत्त्वतः ॥ १५ ॥ अविशेषाणि शब्दानि
 कर्मेयुक्तानि यानि तु । उभयत्र मनो ज्ञेयं बुद्धिस्तु हादशी
 भवेत् ॥ १६ ॥ इत्युक्तानीन्द्रियाण्येतान्येकादश यथाक्रमम् । मन्यन्ते
 कृतमित्येवं विदिक्षा तानि पण्डिताः ॥ १७ ॥ अतः परं प्रवक्ष्यामि
 सर्वं विविधमिन्द्रियम् । आकाशं प्रथमं भूतं द्यौर्महात्ममुच्यते
 ॥ १८ ॥ अधिभूतं तथा पृथ्वी दिक्स्तत्राधिदैवतम् । द्वितीयं
 मारुतो भूतं लगध्यात्मञ्च विद्युतम् ॥ १९ ॥ स्मृष्ट्यमधिभूतञ्च
 विद्युत्तत्राधिदैवतम् । तृतीयं ज्योतिर्वित्याह्नश्चतुर्ध्यात्ममुच्यते
 ॥ २० ॥ अधिभूतं ततो रूपं सूर्यस्तत्राधिदैवतम् । चतुर्थसुषुप्ती
 विश्वं जिह्वा चाध्यात्ममुच्यते ॥ २१ ॥ अधिभूतं रसश्चात्र सोम-
 स्तत्राधिदैवतम् । पञ्चमी चक्षुः भूतं घ्राणश्चाध्यात्ममुच्यते ॥ २२ ॥
 अधिभूतं तथा गन्धो वायुस्तत्राधिदैवतम् । एष पञ्चसु भूतेषु
 त्रिषु ब्रह्म विश्वः स्थितः ॥ २३ ॥ अतः परं प्रवक्ष्यामि सर्वं विविध-
 मिन्द्रियम् । पादावध्यात्ममित्याह्नर्ग्राणास्तत्त्वदर्शिनः ॥ २४ ॥
 अधिभूतन्तु गन्तव्यं विश्वास्तत्राधिदैवतम् । अवागगतिरुपानश्च
 पायुरध्यात्ममुच्यते ॥ २५ ॥ अधिभूतं विसर्गश्च मित्रस्तत्राधि-
 दैवतम् । प्रजनः सर्वभूतानामुपस्थीध्यात्ममुच्यते ॥ २६ ॥ अधि-
 भूतं तथा शुक्रं दैवतञ्च प्रजापतिः । हस्तावध्यात्ममित्याह्नरध्यात्म-
 बिन्दुषो जनाः ॥ २७ ॥ अधिभूतञ्च कर्माणि शक्रस्तत्राधिदैवतम् ।

वैश्वदेवो ततः पूर्वां वाग्ध्यात्प्रमिहोच्यते ॥ २८ ॥ वक्तव्यमधि-
भूतञ्च वद्विस्तवाधिदैवतम् । अध्यात्मं मन इत्याहुः पञ्चभूताल-
वारकम् ॥ २९ ॥ अविभूतञ्च सङ्कल्पश्चन्द्रमावाधिदैवतम् । अह-
ङ्कारस्तथाध्यात्मं सर्वसंसारकारकम् ॥ ३० ॥ अभिमानोऽधिभूतञ्च
रुद्रस्तवाधिदैवतम् । अध्यात्मं बुद्धिरित्याहुः षडिन्द्रियविश-
रिणी ॥ ३१ ॥ अधिभूतन्तु मन्त्रञ्च ब्रह्मा तवाधिदैवतम् । त्रीणि
स्थानानि भूतानां चतुर्थं नोपपद्यते ॥ ३२ ॥ स्थूलमापस्तथाकार्म-
ज्यञ्च चापि चतुर्विधम् । अण्डजोद्भिज्जलसंस्पर्शजरायुजमथापि च
॥ ३३ ॥ चतुर्धा जगत् इत्येतत् भूतग्रामस्य लक्ष्यते । अपरा-
यण्य भूतानि खिवराणि तथैव च ॥ ३४ ॥ अण्डजानि विजा-
नीयात् सर्वाथैव सरीरुषां । स्वेदजाः क्रमयः प्रोक्ता जन्तवश्च
यथाक्रमम् ॥ ३५ ॥ जगत् द्वितीयमित्येतत् जगन्मतरमुच्यते ।
भित्त्वा तु पृथिवीं यानि जायन्ते कालपर्यन्तात् ॥ ३६ ॥ उद्भि-
ज्जानि च तान्याहुर्भूतानि द्विजसत्तमाः । दिपाद्बृहपादानि
तिथीगगतिमतीनि च ॥ ३७ ॥ जरायुजानि भूतानि विकृतान्यपि
सत्तमाः । दिविधा खलु विष्टेया ब्रह्मयोनिः समातनी ॥ ३८ ॥
तपः कर्म च यत् पुण्यमिष्टेयं विदुषां नयः । विविधं कर्म विष्टेय-
मिच्छादानञ्च तन्मखे ॥ ३९ ॥ जातस्याध्ययनं पुण्यमिति वृडानु-
शासनम् । एतद्यो वैति विधिवद्युक्तः स स्याद्विजयभाः ॥ ४० ॥
विमुक्तः सर्वपापेभ्य इति चैव निबोधत । यथावदध्यात्मविधिरेष
वः कीर्त्तिनो मया ॥ ४१ ॥ ज्ञानमस्य हि धर्मज्ञाः प्राप्तं ज्ञान-
वतामिह । इन्द्रियाणीन्द्रियार्थाय महाभूतानि पञ्च च । सर्वा-
ण्येतानि सन्धाय मनसा संप्रधारयत् ॥ ४२ ॥ शीघ्रे मनसि सर्व-
स्मिन् जगत्सुखमिष्यते । ज्ञानसम्पन्नसत्त्वानां तत् सुखं विदुषां
मतम् ॥ ४३ ॥ अतः परं प्रवक्ष्यामि सुखभावकरीं गिरम् ।
निवृत्तिं सर्वभूतेषु मदुना दारुणेन च ॥ ४४ ॥ गुणगुणमना-

सङ्गमेकवर्त्मनस्तरेम् । एतद्दृष्ट्वा ह्यतो वृत्तमाद्भुतकथं सुखम्
 ॥ ४५ ॥ विद्वान् कूर्म इवाङ्गानि कामान् संकृत्य सर्वतः । विरजाः
 सर्वतो मुक्तो यो नरः स सुखी सदा ॥ ४५ ॥ कामानात्मनि
 प्रवश्य दीपतश्चः समाहितः । सर्वभूतसङ्गन्निवो ब्रह्मभूवाव
 कल्पते ॥ ४७ ॥ इन्द्रियाणां निरोधेन सर्वेषां विषयैषिणाम् ।
 मुनेर्जनपदत्यागादध्यात्मनिः समिधते ॥ ४८ ॥ यद्यन्निरिभ्यनै-
 रिहो महाज्योतिः प्रकाशते । तथेन्द्रियनिरोधेन महानात्मा
 प्रकाशते ॥ ४९ ॥ यदा पश्यति भूतानि प्रसन्नात्मात्मनो हृदि ।
 स्वयं ज्योतिस्तदा सूक्ष्मात् सूक्ष्मं प्राप्नोत्यनुत्तमम् ॥ ५० ॥ धर्मो-
 क्तं पयः स्तोतो वायुः स्पर्शनमेव च । मही पद्मधरं घोरमाकाशं
 श्वश्वं तथा ॥ ५१ ॥ रोगशोकसमाविष्टं पश्यन्नोतः समावृतम् ।
 पद्मभूतममायुक्तं नवहारं दिदैवतम् ॥ ५२ ॥ रजस्वलमघादृष्टं
 त्रिगुणञ्च विधातुकम् । संशयाभिरतं मूढं घरीरमिति धारणा
 ॥ ५३ ॥ दुश्चरं सर्वलोकैः स्मिन् सत्त्वं प्रतिममायितम् । एतद्दि-
 हि लोकोऽस्मिन् कालवत् प्रवर्तते ॥ ५४ ॥ एतन्नहार्यं घोर-
 म्मात्रं मोहघञ्जितम् । विलिपेत् संलिपेच्चैव बोधयेत् सागरं
 जगत् ॥ ५५ ॥ कामं क्रोधं भयं लोभमभिद्रोहमबाधम् ।
 इन्द्रियाणां निरोधेन सतस्यजनि दुस्त्यजान् ॥ ५६ ॥ यत्स्येति
 निमित्ता लोके त्रिगुणाः पद्मधातवः । ज्योतिस्तस्य परं ज्ञान-
 मानसमव लभ्यते ॥ ५७ ॥ पद्मेन्द्रियमहाकूक्षां मनोदेगमहो-
 दकाम् । नदीं मोहकदा तीर्त्वा कामक्रोधावुभौ जयेत् ॥ ५८ ॥
 स सर्वदीपनिर्मुक्तस्ततः पश्यति तत्परम् । मनो मनसि सन्धा-
 पञ्चजात्मानमात्मनि ॥ ५९ ॥ सर्ववित् सर्वभूतेषु विन्दत्यात्मान-
 मात्मनि । एकदा बह्वदा चैव विकृर्माणस्तनमतः ॥ ६० ॥ धुञ्
 पश्यति कपाणि दीपादीपघतं यथा । स वै विष्णुश्च मित्रश्च
 बह्व्योऽग्निः प्रजापतिः ॥ ६१ ॥ स हि धाता विधाता च च

प्रभुः सर्वतो मुखः । हृदयं सर्वभूतानां महानाका प्रकाशते ॥ ३२ ॥
तं विप्रसङ्गाच्च सुरासुराश्च वचाः विष्वासाः पितरो वचांसि ।
रक्षोगणा भूतगणाश्च सर्वे महर्षयश्चैव सदा स्तुयन्ति ॥ ३३ ॥

इति अष्टमेऽध्यायस्य मनुगीतापर्यन्तं गुरुचिन्मन्वादि
द्विचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४२ ॥

ब्रह्मोवाच । मनुष्याणाम् राजस्यः क्षत्रियो मध्यमीगुणः ।
कुक्षरो वाहनानाञ्च सिंहचारण्यवासिनाम् ॥ १ ॥ अविः पशूनां
सर्वेषामपि स्तु विस्तवासिनाम् । गवां गोऽप्रमथैश्च स्त्रीणां पुरुष
एव च ॥ २ ॥ अग्नीधो जम्बुद्वीपस्य पिप्पलः शाल्मलिस्तथा ।
शिंपपाभेष्टमृगश्च तथा कीचकवेणवः । एते दुमाणां राजानो
लोकेऽस्मिन्नात्र संभवः ॥ ३ ॥ हिमवान् पारिपातश्च यक्षो विन्ध्य-
स्त्रिकूटवान् । श्वेतो नीलश्च भास्व कोष्ठवांसैव पर्वतः ॥ ४ ॥
गुरुस्त्वन्मो महेन्द्रश्च माखवान् पर्वतस्तथा । एते पर्वतराजानो
गुणानां महतां तथा ॥ ५ ॥ सूर्यो ग्रहाणामधिपो मन्त्राणाञ्च
चन्द्रमाः । जमः पितॄणामधिपः सरितामश्च सागरः ॥ ६ ॥
अश्वतो वरुणो राजा मरुतामिन्द्र उच्यते । अर्कोऽधिपतिरुत्थानां
उपोतिषामिन्द्र उच्यते ॥ ७ ॥ अग्निर्मृतपतिर्मित्यं ब्राह्मणानां बृह-
स्पतिः । सोमधीनां पतिः सोमो विष्णुर्बलवतां वरः ॥ ८ ॥
जटाधिराजो कृपाणां पशूनामीश्वरः शिवः । दीपितानां तथा
यक्षो देवानामधिपस्तथा ॥ ९ ॥ दिशामुद्गीची विमाणां सोमो
राजा प्रतापवान् । कुबेरः सर्वरत्नानां देवतानां पुरन्दरः ॥ १० ॥
एष भूताधिपः सर्गः प्रजानाञ्च प्रजापतिः । सर्वेषामेव भूताना-
महं ब्रह्ममहो महान् ॥ ११ ॥ भूतं परतरं मत्तो विष्णोर्नामि च
विद्यते । राजाधिराजः सर्वेषां विष्णुर्ब्रह्ममहो महान् । ईश्वरजं

विजानीध्वं कर्तारिमङ्गतं हरिम् ॥ १२ ॥ नरकिशरवृक्षाणां-
 गन्धर्वोरगरक्षसाम् । देवदानवनागानां सर्वेषामीश्वरो हि सः
 ॥ १३ ॥ भगदेवानुयातानां सर्वाणां वानलोचना । माहेश्वरो
 महादेवो प्रीष्यते पार्वती हि सा ॥ १४ ॥ तमां देवीं विजानीध्वं
 नारीणामुत्तमां शुभाम् । रतीनां वसुमत्यस्तु स्त्रीणामप्सरस-
 स्तथा ॥ १५ ॥ धर्मकामाद्य राजानां ब्राह्मणा धर्मसेतवः ।
 तन्मद्राजा विजानीनां प्रयतेक्षत्य रक्षणे ॥ १६ ॥ राज्ञां हि
 विषयं धियामवसीदन्ति साधवः । क्षीमास्ते स्वगुणैः सर्वैः प्रेत्य
 चोन्मार्गमाग्निनः ॥ १७ ॥ राज्ञां हि विषयं धियां साधवः परि-
 रक्षिताः । तेष्विहोके प्रमादन्ते सुखं प्रेत्य च भुङ्क्षते ॥ १८ ॥
 प्राप्नुवन्ति महात्मान इति वित्त द्विजपंथाः । अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि
 निवृतं धर्मलक्षणम् ॥ १९ ॥ अहिंसा परमो धर्मो हिंसा चा-
 धर्मलक्षणा । प्रकाशलक्षणा देवा मनुष्याः कर्मलक्षणाः ॥ २० ॥
 शब्दलक्षणनाकाशं वायुस्तु स्पर्शलक्षणम् । उद्योतिषां लक्षणं
 रूपमापद्य रसलक्षणाः ॥ २१ ॥ धारिणी सर्वभूतानां पृथिवी
 गन्धलक्षणा । स्वरव्यञ्जनसंस्कारा भारती शब्दलक्षणा ॥ २२ ॥
 मनसो लक्षणं चिन्ता चिन्तोक्ता बुद्धिलक्षणा । मनसा चिन्तता-
 नर्तान् बुद्ध्या बिभ्र व्यवस्यति ॥ २३ ॥ बुद्धिर्हि व्यवसायिन लक्षते
 नात्र संघटः । लक्षणं मनसो ध्यानमव्यक्तं साधलक्षणम् ॥ २४ ॥
 प्रवृत्तिलक्षणो धीरो ज्ञानं संन्यासलक्षणम् । तस्माज्ज्ञानं पुर-
 स्सृत्य संन्यसेद्विद्व बुद्धिमान् ॥ २५ ॥ संन्यासी ज्ञानसंयुक्तः
 प्राप्नोति परमां गतिम् । अतीतो दुःखमभ्येति ततोऽनृत्यजरातिगः
 ॥ २६ ॥ धर्मलक्षणसंयुक्तमुक्तं वा विधिवन्मया । गुणानां ग्रहणं
 सत्यक् वक्ष्याम्यहमतः परम् ॥ २७ ॥ पाप्मिनो यस्तु गन्तो वै
 द्राणो न स हि शङ्कते । द्राणस्तस्य तथा वायुर्गन्धस्थाने विधीयते
 ॥ २८ ॥ अपां धानूरसो निव्रं जिह्वया स तु यङ्कते । जिह्वास्तस्य

तथा धीमो रश्मिने विधीयते ॥ २८ ॥ ज्योतिषश्च गुणो जगत्
 चतुष्टयं तच्च गच्छते । चतुष्टयं सदादित्यो रश्मिने विधीयते
 ॥ २९ ॥ वायव्यस्तु सदा सूर्यस्त्वेषां प्रज्ञावते च सः । तत्त्व-
 यैव सदा वायुः सूर्यने स विधीयते ॥ ३० ॥ आकाशश्च गुणो
 ज्योतिषश्च तच्च गच्छते । ज्योतिषश्च दिग्मः सर्वाः प्रज्ञावते
 प्रकीर्तिताः ॥ ३१ ॥ मनसश्च गुणश्चिन्ता प्रज्ञा वा सा तु गच्छते ।
 हृदिस्त्वष्टेतनाधातुर्मनो ज्ञाने विधीयते ॥ ३२ ॥ बुद्धिरध्ववसायिन
 ज्ञानेन च महांस्तथा । निश्चित्य ग्रहणं व्यक्तमव्यक्तं नात्र संशयः
 ॥ ३३ ॥ अलिङ्गग्रहणो नित्यः क्षेत्रज्ञो निर्गुणात्मकः । तस्मा-
 दलिङ्गः क्षेत्रज्ञः केवलं ज्ञानमजगत् ॥ ३४ ॥ अव्यक्तं क्षेत्रलिङ्गं
 गुणानां प्रभवोऽयम् । सदा पश्याम्यहं लीनं विजानामि शृणोमि
 च ॥ ३५ ॥ पुरुषस्तदिजानीते तस्मात् क्षेत्रज्ञ उच्यते । गुणवृत्तं
 तथा वृत्तं क्षेत्रज्ञः परिपश्यति ॥ ३६ ॥ आदिमध्यावसानात्मं
 ह्युच्यमानमचेतनम् । न गुणा विदुरात्मानं ह्युच्यमानाः पुनः
 पुनः ॥ ३७ ॥ न च तं विन्दति कश्चित् क्षेत्रज्ञस्त्वेष विन्दति ।
 गुणानां गुणभूतानां यत् परं परमं महत् ॥ ३८ ॥ तस्माद्गुणाश्च
 कश्चश्च परित्यज्येह धर्मवित् । शीघ्रदीप्तो गुणातीतः क्षेत्रज्ञं
 प्रविशत्ययम् ॥ ३९ ॥ निर्दम्बो निर्ममस्कारो निःस्वाहाकार एव च ।
 अचलवानिकेतश्च क्षेत्रज्ञः स परो विभुः ॥ ४० ॥

इति अष्टमेऽध्यायणि अनुगीतापर्वणि गुरुप्रियसंवादे

त्रिचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४१ ॥

ब्रह्मोवाच । ब्रह्मविद्वत्पश्यन्तं प्रज्ञयोपायमेव च । नाम-
 ज्ञानसंयुक्तं सर्वं वक्ष्यामि तत्त्वतः ॥ १ ॥ अहः पूर्वं ततो रात्रि-
 र्नीलाः शुक्लादयः सृताः । अवस्थादीनि ऋक्षाणि ऋतवः सिधिः

वाद्यः ॥ २ ॥ भुनिरादिस्तु गन्धानां रसानामपि एव च ।
 रुपाणां ज्योतिरादित्यः सूर्याणां वायुश्चरते ॥ ३ ॥ मन्दस्वादि-
 स्तबाजाद्यनेप भूतकृतो गुणः । अतः परं प्रवक्ष्यामि भूताना-
 मादिमुत्तमम् ॥ ४ ॥ आदित्यो ज्योतिषामादिरभिर्भूतादिश्चरते ।
 सावित्री सर्वविद्यानां देवतानां प्रजापतिः ॥ ५ ॥ सोमः सर्व-
 वेदानां वचसा प्राण एव च । मन्त्रिभिर्यतः शीतो सर्वं सावित्रि-
 रुच्यते ॥ ६ ॥ गायत्री मन्दस्वामादिः पशूनामज आदितः ।
 गायत्र्युप्यदामादिर्मनुष्याणां रिजातवः ॥ ७ ॥ ज्येनः पतञ्जिषा-
 मादिर्वचनां हृतमुत्तमम् । शरीरुपाणां सर्वेषां ज्येष्ठः सर्वो
 रिजोत्तमः ॥ ८ ॥ कृतमादिर्युगानाञ्च सर्वेषां नात्र संशयः ।
 शिरश्च सर्वरत्नानामोषधीनां यवास्तथा ॥ ९ ॥ सर्वेषां मधु-
 भोज्यानामन्नं परममुच्यते । द्रवाणाञ्चैव सर्वेषां पेयानामपि
 उत्तमाः ॥ १० ॥ स्नावराणान्तु भूतानां सर्वेषामविशेषतः । ब्रह्म-
 चीरं सदा पुण्यं प्रसन्नः प्रथमतः ज्ञतः ॥ ११ ॥ अथ प्रजापतीनाञ्च
 सर्वेषां नात्र संशयः । अथ विश्वरूपिण्याणां स्रवश्चूरिति च
 ज्ञतः ॥ १२ ॥ पर्वतानां मन्वानेभ्यः सर्वेषामग्रजः ज्ञतः । विनाञ्च
 प्रदिशाञ्चोर्ध्वं दिक् पूर्वा प्रथमा तथा ॥ १३ ॥ तथा विष्वक्का
 न्ना नदीनामग्रजा ज्ञता । तथा शरीरुपाणानां सर्वेषां काम-
 र्तोऽग्रजः ॥ १४ ॥ देवदानवभूतानां पिशाचोरगरक्षकान् । नर-
 किन्नरवल्गाणां सर्वेषामौष्ठरः प्रभुः ॥ १५ ॥ अद्विर्विज्जल्य जगतो
 विश्वान्नमवो मन्वान् । भूतं परतरं यज्ञाद्यैस्तोक्ते नैव विद्यते
 ॥ १६ ॥ आश्रमाणाञ्च सर्वेषां गार्हस्थ्यं नात्र संशयः । लोकाना-
 मादिरव्यक्तं सर्वस्यान्तस्तदिव च ॥ १७ ॥ अद्यान्यस्तमद्यान्तानि
 उद्वान्ता च पर्वरी । उद्वान्तं सदा दुःखं दुःकस्यान्तं सदा
 सुखम् ॥ १८ ॥ सर्वं सद्यान्ता निषणाः पतनान्ताः कृतकान्ताः ।
 संकीर्णाञ्च विभोगान्ता नरणाञ्च जीवितम् ॥ १९ ॥ सर्वं कृतं

विनाशान्तं ज्ञातस्य मरणं ध्रुवम् । अष्टमेधतं हि लोकोऽस्मिन्
सदा ज्ञावरजसम् ॥ २० ॥ इष्टं वृत्तं तपोऽशौचं व्रतानि निव-
भाह्वि । सर्वमेतदिनाशान्तं ज्ञानस्यान्तो न विद्यते ॥ २१ ॥
तज्ज्ञानेन गुहेन प्रयान्तात्मा जितेन्द्रियः । निर्लेभो निरह-
ङ्गारो मुच्यते सर्वपाप्मनिः ॥ २२ ॥

इति अष्टमेधपर्वणि चतुर्गोतापर्वणि गुरुशिष्यसंवादे
चतुष्टवारिंशोऽध्यायः ॥ ४४ ॥

ब्रह्मोदाह । बुद्धिसारं मनस्तन्मिन्द्रियग्रामवन्धनम् । मन्त्रा-
भूतपरिहृत्त्वं निवेद्यपरिवेद्यम् ॥ १ ॥ अराग्योकसमाविष्टं व्याधि-
व्यसनसंश्रवम् । ईषकाश्विचारीदं श्रमव्यावामनिस्रमम् ॥ २ ॥
अचोरातपरिधिपं शीतोष्णपरिमण्डलम् । सुखदुःखान्तरं छेपं
पुत्पिपासावकीलकम् ॥ ३ ॥ छायातपविशेषश्च निमेषोन्मेष-
विचलम् । घोरमोहजलाकीर्णं वर्तमानमचेतनम् ॥ ४ ॥ मासार्ध-
मासमणितं विषमं लोकसङ्करम् । तमोनिवमपङ्कजं रजोवेग-
प्रवर्तकम् ॥ ५ ॥ महाहङ्कारदीप्तं गुणमज्ज्ञातवर्तनम् । अरति-
अहङ्कारादीकं लोकसङ्घातवर्तनम् ॥ ६ ॥ क्रियाकारणसंयुक्तं राग-
विस्तारनावृतम् । लोभेषापदिविद्योभं विचिन्ताज्ञानसंश्रवम् ॥ ७ ॥
भवमोह परीवारं भूतसम्भोहकारकम् । आनन्दप्रीतिचारु-
कान्तोद्यपरिग्रहम् ॥ ८ ॥ महाहृदिविषेपास्तमसक्तप्रमवाव्यवम् ।
मनोखवं मनःकाशं काकचक्रं प्रवर्तते ॥ ९ ॥ एतद्वन्द्यमायुक्तं
काकचक्रमचेतनम् । विदुजेत् सकृन्मेषापि बोधयेत् शमरं
जगत् ॥ १० ॥ काकचक्रप्रवृत्तिश्च निवृत्तिश्चैव तत्त्वतः । वस्तु-
वेह नरो नित्यं न च भूतिषु मुच्यति ॥ ११ ॥ विमुक्तः सर्वसंस्कारैः
सर्ववन्द्यविचिन्तितः । विमुक्तः सर्वपापिभ्यः प्राप्नोति परमां मतिम्

॥ १२ ॥ यद्वस्त्रो ब्रह्मचारी च वाणप्रस्त्रीऽथ भिक्षुर्न । चत्वारो
 पात्रमाः प्रोक्ताः सर्वे गार्हस्थ्यमूलकाः ॥ १३ ॥ यः कश्चिदिह
 लोकैः क्षिप्रगमः परिकीर्तितः । तस्यानुगमनं येन कीर्तिरेषा
 समातनी ॥ १४ ॥ संस्कारैः संस्कृतः पूर्वं वचावचरितव्रतः ।
 जातो गुणविशिष्टावां समावर्जित तत्त्ववित् ॥ १५ ॥ स्वदारनिरतो
 नित्यं शिष्टाचारो जितेन्द्रियः । पञ्चभिर्य महायज्ञैः ब्रह्मज्ञानो
 बभूवेदिह ॥ १६ ॥ दिनतातिविशिष्टाग्नी निरतो दिवकर्मसु । इत्या-
 प्रदानयुक्तश्च वचाप्रोक्त वचासुखम् ॥ १७ ॥ न पाणिपादचपलो
 न नेत्रचपलो मुनिः । न च वागद्रवपल इति शिष्टस्य गोचरः
 ॥ १८ ॥ नित्यं वस्त्रोपवीती स्यात् शुद्धवाचाः शुचिव्रतः । निवतो
 यमदानाभ्यां सदा शिष्टैश्च संविप्रैः ॥ १९ ॥ जितशिक्षोद्देशो
 मैत्रः शिष्टाचारसमन्वितः । वैष्णवीं धारयेद्यष्टिं सोदकञ्च कम-
 ष्ठकुम्भम् ॥ २० ॥ अधीत्यध्यापनं कुर्यान्निधा यजनयाजने । दानं
 प्रतिग्रहं वापि पङ्कशुणां वृत्तिमाचरेत् ॥ २१ ॥ त्रीणि कर्माणि
 ज्ञानोत ब्राह्मणानाम्नु जीविकाम् । याजनाध्यापने चोभे शुद्धा-
 चापि प्रतिग्रहः ॥ २२ ॥ यद्यप्येषाणि चान्यानि त्रीणि कर्माणि
 ज्ञानि तु । दानमध्ययनं यज्ञो धर्मयुक्तानि तानि तु ॥ २३ ॥
 तेष्वप्रमाणं कुर्वीत त्रिषु कर्मसु धर्मवित् । दास्यो मैत्रः क्षमा-
 युक्तः सर्वभूतसमो मुनिः ॥ २४ ॥ सर्वमेतद्यथाशक्ति विप्रो निर्वर्त-
 यन् शुचिः । एवं युक्तो जयेत् स्वर्गं गृहस्थः शंसितव्रतः ॥ २५ ॥

इति अष्टमेऽध्यायेऽनुगौतापर्वणि गुरुप्रियसंबादि

पञ्चचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४५ ॥

ब्रह्मोवाच । एवमेतेन मार्गेण पूर्वोक्तेन वचाविधि । अधीत-
 वान् यथाशक्ति तथैव ब्रह्मार्थवान् ॥ १ ॥ स्वधर्मेनिरतो विदवा

सर्वेन्द्रियवतो मुनिः । गुरोः प्रियचिते युक्तः सत्यधर्मपरः शुचिः
 ॥ २ ॥ गुरुणा समनुष्ठातो भुक्तीनामनुत्तमः । इविष्यभैष्य-
 भुक् चापि स्थानासनविहारवान् ॥ ३ ॥ दिकालमग्निं जुह्वान-
 शुचिर्भूत्वा समाहितः । धारयेत् सदा दृष्टं वैकुं पाश्चाद्यमेव
 वा ॥ ४ ॥ शौभं कार्पाविक्रमापि गृहाजिनमवापि वा । सर्वं
 कप्रायरक्तं वा वासो वापि दिजस्य च ॥ ५ ॥ मेखला च भवे-
 श्शोष्णी जटो नित्योदकस्तथा । यशोपवीतो स्वाध्यायी पलुव्यो
 नित्यतत्रतः ॥ ६ ॥ पूताभिश्च तथैवाहिः सदा दैवततर्पणम् ।
 भावेन नित्यतः कुर्वन् ब्रह्मचारी प्रयस्यते ॥ ७ ॥ एवंयुक्तो जयेत्
 स्वर्गमूर्धरेताः समाहितः । न संमरति जातीषु परमं स्थान-
 माश्रितः ॥ ८ ॥ संस्कृतः सर्वस्कारैस्तथैव ब्रह्मचर्यवान् ।
 ग्रामास्त्रिभ्यश्च चारुण्ये मुनिः प्रव्रजितो वसेत् ॥ ९ ॥ धर्मवत्कल-
 संवासी सायं प्रातरुपसृयेत् । परस्वगोचरो नित्यं न ग्रामं
 प्रविशेत् पुनः ॥ १० ॥ पश्यन्वतिथीन् काले दद्याच्चापि प्रति-
 श्रयम् । फलपत्रावरैर्मूलेः स्थानाकेन च वर्त्तयन् ॥ ११ ॥ प्रवृत्त-
 मुदकं वायुं सर्वं वानेयमाश्रयेत् । प्राज्ञीयादानुपूर्वेण यथादीक्ष-
 मतन्द्रितः ॥ १२ ॥ स मूलफलभिक्षाभिरर्चयेत्तृषिमागतम् ।
 बह्वर्च्यं स्यात्ततो दद्याद्विज्ञां नित्यमतन्द्रितः ॥ १३ ॥ देवतातिथि-
 पूर्वञ्च सदा प्राञ्जीत वाग्यतः । अस्मिन्निमनायैव लब्धापीर्देवता-
 श्रयः ॥ १४ ॥ दान्तो मैत्रः समायुक्तः केषान् श्लघु च धारयन् ।
 जुह्वन्स्वाध्यायशीलश्च सत्यधर्मपरायणः ॥ १५ ॥ शुचिर्देहः सदा
 वृक्षो वननित्यः समाहितः । एवंयुक्तो जयेत् स्वर्गं वानप्रस्थो
 जितेन्द्रियः ॥ १६ ॥ गृहस्थो ब्रह्मचारी च वानप्रस्थोऽथ वा पुनः ।
 य इच्छेन्मोक्षमास्थातुमुत्तमां वृत्तिमाश्रयेत् ॥ १७ ॥ यथार्थं सर्व-
 भूतेभ्यो दत्त्वा नैष्कर्म्यमाचरेत् । सर्वभूतसुखो मैत्रः सर्वेन्द्रियवतो
 मुनिः ॥ १८ ॥ यथात्तिममं कृपमुपपन्नं यदृच्छ्या । कृत्वा वक्तिं

चरेद्दैव्यं विधूने भुक्तवज्रमे ॥ १८ ॥ तृते शरावसन्नाति भैष्यं
 लिप्सेत मोक्षवित् । कामेन च न हृष्येत नाशाने विमना भवेत्
 ॥ २० ॥ वातासीं काशनाकाङ्क्षं चरेद्दैव्यं समाहितः । कामं
 साधारणं नेच्छेत् भुक्तीतामिपूजितः ॥ २१ ॥ समिपूजितकामादि
 विजृम्भ्येत भिक्षुकः । भुक्तान्यन्त्रानि तिलानि कषावकटुकानि
 च ॥ २२ ॥ नास्वादवति भुञ्जानो रसांश्च मधुरांस्तथा । वाता-
 मात्रं भुङ्जीत केवलं प्राणधारणम् ॥ २३ ॥ असंरोधेन भूतानां
 वृत्तिं लिप्सेत मोक्षवित् । न बान्धवमन्त्रं लिप्सेत भिक्षुमानः कष-
 क्षुण्ण ॥ २४ ॥ न मन्त्रिकाशयेदमं विमुक्ते चारजाचरेत् । भूम्या-
 गारमरणं वा हृष्यन्मूलं भट्टीं तथा ॥ २५ ॥ प्रतिशयासं धेयेत
 पार्वतीं वा पुनर्गङ्गाम् । ग्रामैकरात्रिको ग्रीष्मे वर्षांस्त्रेकव वा
 वसेत् ॥ २६ ॥ अध्या सूर्येन निर्दिष्टः कीटवच्च चरेन्नदीम् ।
 द्वायं चैव भूतानां समीप्य पृथिवीचरेत् ॥ २७ ॥ सप्तर्षिं न
 कुर्वीत स्नेहवासश्च वञ्चयेत् । पूताभिरुद्धिर्नित्यं वै कार्यं कुर्वीत
 मोक्षवित् ॥ २८ ॥ उपसृष्टेद्दृताभिरुद्धिश्च पक्षः सदा ।
 अहिंसा ब्रह्मचर्यञ्च सत्यमा केवमेव च ॥ २९ ॥ अज्ञोऽप्यज्ञाभूत्वा
 च दमो नित्यमपैशुनम् । अष्टस्तेषु युक्तः स्याद्व्रतेषु निवसन्निद्राः
 ॥ ३० ॥ अपापमघटं वृत्तमजिह्वं नित्यमाचरेत् । ओषधीं सदा
 भोज्यं ग्राममागतमस्युहः ॥ ३१ ॥ वातामात्रं भुङ्जीत केवलं
 प्राणधारिकम् । धर्मज्ञश्चमन्त्राकीर्त्तय काममनुवर्तयेत् ॥ ३२ ॥
 प्रासादाच्छादनादन्यत्र यज्ञीयात् कषक्षुण्ण । वायदाचार्येणावत्
 प्रतिपद्यीत नाधिकम् ॥ ३३ ॥ परेभ्यो न प्रतिप्राप्तं न च द्वयं
 कदाचन । दैन्यभावाच्च भूतानां संविमन्य सदा बुधः ॥ ३४ ॥
 नाददीत परस्त्रानि न यज्ञीयादवाचितः । न किञ्चिद्विषमं भुञ्जा
 सृष्टयेत्तस्य वै पुनः ॥ ३५ ॥ नृदमापस्तबाभ्यानि पत्रपुष्पफलानि
 च । असंस्तनानि यज्ञीयात् प्रवृत्तानि च कार्यवान् ॥ ३६ ॥ न

धित्यजीविकां जीवेद्विरणं नोत कामयित् । न हेष्टा नोपरेष्टा च
 भवेत् निरुपस्कृतः ॥ ३० ॥ अहापूतानि भुञ्जीत निमित्तानि च
 वर्जयेत् । सुवात्रनिरमक्तस्य सर्वभूतैरमं विदम् ॥ ३१ ॥ आमी-
 र्यक्तानि सर्वाणि हिंसायुक्तानि यानि च । लोक संघघ्नमंश्च
 नैव कुर्यान्नकारयेत् ॥ ३२ ॥ सर्वभावानतिद्रव्यं लघुभावः परि-
 व्रजेत् । समः सर्वेषु भूतेषु स्थापरेषु चरेषु च ॥ ३३ ॥ परं
 नोद्विजयेत् कश्चिन्न च कस्यचिद्विजेत् । मित्रास्यः सर्वभूताना-
 मघ्नी मोक्षविदूषयेत् ॥ ३४ ॥ अनागतञ्च न ध्यायेन्नातीतमनुविस्त-
 येत् । वर्तमानमुपेक्षेत् कालाकाशा समाहितः ॥ ३५ ॥ न चक्षुषा
 न मनसा न वाचा दृश्येत् क्वचित् । न प्रत्यक्षं परीक्षे वा किञ्चि-
 द्दृष्टं समाचरेत् ॥ ३६ ॥ इन्द्रियाण्यपमृष्ट्य कूर्मेन्द्रिणीव सर्वथा ।
 क्षीणेन्द्रियमनो बुद्धिनिरीक्षः स्पृतेतत्त्ववित् ॥ ३७ ॥ निरंशो
 निर्ममस्कारो निष्वाहाकार एव च । निर्ममो निरसङ्कारो
 निर्योगक्षेप आत्मवान् ॥ ३८ ॥ निराभीर्निर्गुणः प्रज्ञो निरा-
 रुक्तो निराश्रयः । आत्मवद्भी च तत्त्वज्ञो मुच्यते नात्र संशयः
 ॥ ३९ ॥ अपाणिपादपृष्ठस्तदभिरस्त्रागदूषणम् । प्रलीणमुखा-
 कर्माणां केवलं विमलं स्थिरम् ॥ ४० ॥ अगम्यमरुतसमं न क्षया-
 यद्मेव च । अनुगम्यमनाशक्तममांसमपि चैव तत् ॥ ४१ ॥ ति-
 थित्तमव्ययं दिव्यं गृहस्थमपि गवेदा । सर्वभूतस्थनात्मानं धी-
 पश्यन्ति न ते गताः ॥ ४२ ॥ न तत्र क्रमो बुद्धिर्तेन्द्रियाणि न
 देवताः । वेदा यज्ञाश्च लोकाश्च न तपो न व्रतानि च ॥ ४३ ॥
 यत्त ज्ञानवतां प्राप्तिरलिङ्गग्रहणा स्मृता । तन्नादलिङ्गधर्माश्चो-
 धर्मास्तत्त्वमुपाचरेत् ॥ ४४ ॥ गृहधर्मायितो विद्वान् विज्ञान-
 चरितश्चरेत् । समूहो मूढस्त्वपि चरेदर्थमनूययन् ॥ ४५ ॥
 यथैनमवमन्येरन् परे सततमेव हि । तथाहृतयरेदर्थं सतां
 वर्त्ममकुत्सयन् ॥ ४६ ॥ य एवं वृत्तमस्यत्तं स मुनिः श्रेष्ठ उच्यते ।

इन्द्रियाणीन्द्रियार्थाय महाभूतानि पञ्च च ॥ ५४ ॥ मनोबुद्धि-
रहङ्गारमव्यक्तं पुरुषं तथा । एतत् सर्वं प्रसंख्याय यथावत्तत्त्व-
निययात् ॥ ५५ ॥ ततः स्वर्गमवाप्नोति विमुक्ता सर्वबन्धनैः ।
एतावदन्तर्धेनायां परिसङ्ख्याय तत्त्ववित् ॥ ५६ ॥ ध्यायेद्दिकान्त-
माख्याय मुच्यतेऽथ निरावयवः । निर्मक्तः सर्वेन्द्रिभ्यो वायुशका-
शमो यथा । शीतकीर्णो निरातङ्गस्तथैव प्राप्नुयात् परम् ॥ ५७ ॥

इति अष्टमेऽध्यायेऽष्टमोऽध्यायः यत्तुगीतापरिणिगुणप्रथमोऽध्यायः

यत्तुचचारिणीध्यायः ॥ ५६ ॥

ब्रह्मोवाच । सत्त्वामं तप इत्याहवेहा निश्चितवादिना ।
ब्राह्मणा ब्रह्मयोनिस्या ज्ञानं ब्रह्म परं विद् ॥ १ ॥ यत्किदृशकर्म
ब्रह्म वेदविद्याव्यापययम् । निर्दम्बं निर्दमं नित्यमनन्यगुण-
मुत्तमम् ॥ २ ॥ ज्ञानेन तपसा चैव धीराः पश्यन्ति तत् परम् ।
निर्गुणमतमः पूता व्युत्तान्तरजर्णामलाः ॥ ३ ॥ तपसा क्षेम-
मध्याने गच्छन्ति परमेश्वर । सत्त्वामनिरतानियं यं च ॥ ४ ॥
विदो जनाः ॥ ५ ॥ तपः प्रदीप इत्याह्वरावरो धर्ममाधकः ।
ज्ञानं ये परमं विद्यात् सत्त्वामं तप उत्तमम् ॥ ६ ॥ वस्तु वेद
निरागार्थं ज्ञानं तत्त्वविनिश्चयात् । सर्वभूतस्त्वमात्मानं सर्वगति-
रिष्यते ॥ ७ ॥ यो विद्वान् सहस्राक्षं विवामश्चैव पश्यति । तस्यै-
वैकत्वानान्ये स दुःखात् प्रतिमुच्यते ॥ ८ ॥ यो न कामयते
किञ्चिदकिञ्चिद्व्यमन्यते । इहलोकस्य एवैव ब्रह्मभूताय कल्पते
॥ ९ ॥ विधानशुणतत्त्वज्ञः सर्वभूतप्रधानवित् । निर्दमो निरह-
ङ्गारो मुच्यते नात्र संशयः ॥ १० ॥ निर्दम्बो निर्दमस्कारो नि-
स्वधाकार एव च । निर्गुणं नित्यमदम्बं प्रथमेनैव गच्छति ॥ ११ ॥
जित्वा शुणमयं सर्वं कर्म जन्तुः शुभाशुभम् । उभे सत्यादृते जित्वा

मुच्यते नात्र संशयः ॥ ११ ॥ अय्यक्तयोनिप्रभवो बुद्धिस्त्वयमवो
मवान् । महाहङ्कारविटप इन्द्रियाद्गुरकोटरः ॥ १२ ॥ महा-
भूतविद्यालक्ष विषेययतिघास्त्रिनः । सदापत्रः सनायुष्यः शुभा-
शुभप्रसौदयः ॥ १३ ॥ आजीव्यः सर्वभूतानां ब्रह्मवृक्षः सनातनः ।
एवं हित्वा च भित्त्वा च तज्ज्ञानाग्निना वृषः ॥ १४ ॥ हित्वा
ब्रह्मवान् पाषाणमृगजव्यजरोदयान् । निर्ममो निरहङ्कारो
मुच्यते नात्र संशयः ॥ १५ ॥ हाविर्मो पक्षिणो नित्यो सञ्जायो
चाप्यचेतनो । एताभ्यान्तु परो योग्ययेततावान् स उच्यते ॥ १६ ॥
अचेतनः सत्त्वमहाविमुक्तः सत्त्वान् परं चेतयन्तरात्मा । स-
च्चैवित् सर्वमहारातु हर्गुणातिगो मुच्यते सर्वपापी ॥ १७ ॥

इति पञ्चमेधपर्वेणि यनुगीतापर्वेणि मुक्तियोगसंवादे

सप्तचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

ब्रह्मीश्वर । केचित्ब्रह्ममयं वत्तं केचित्ब्रह्मवत्तनं महत् ।
केचित्तु ब्रह्म सात्यतां केचित् परमनामयम् ॥ १ ॥ मन्यन्ते सर्वे-
मप्येतद्व्यक्तप्रभावव्ययम् । उक्त्वासमात्ममपि चित् ध्यान्तकाले
समीभवेत् ॥ २ ॥ आत्मानमुपमङ्गम्य सोऽमृतत्वाय कल्पते । निमेष-
मात्रमपि चित् संयम्यात्मानमात्मनि ॥ ३ ॥ गच्छत्यात्मप्रमाद्दिन
विदुषां प्राप्तिमव्ययाम् । प्राणायामैरथ प्राणान् संयम्य स पुनः
पुनः ॥ ४ ॥ दृग्दृग्दृग्भिर्वापि चतुर्विधात् परं ततः । एवं पूर्वं
प्रवन्नात्मा लभते यदादिच्छति ॥ ५ ॥ अय्यत्तात् सत्त्वमुद्विक्त-
ममृतत्वाय कल्पते । सत्त्वात् परतरं नास्यात् प्रमंसन्तीह तदिदः
॥ ६ ॥ यनुमानादिज्ञानासः पुरुषं सत्त्वसंश्रयम् । न प्रत्यमन्यथा
गन्तुं पुरुषं दिजश्नमाः ॥ ७ ॥ क्षमा धृतिरहिंसा च समता
सत्यमार्कजम् । ज्ञानं त्यागीश्वर सन्नासः शास्त्रिकं वृत्तमिष्यते ॥ ८ ॥

एतेनैवानुमानेन मन्यन्ते ये मनीषिणाः । सखश्च पुरुषश्चैव तत्र
नास्ति विचारणा ॥ ८ ॥ आहारेके च विहांसो ये ज्ञानपरि-
गठिताः । क्षैत्रशमस्त्वयोरैकमिच्छेत्तन्नापपद्यते ॥ ९ ॥ पृथग्-
भूतं ततः सखमिच्छेत्तद्विचारतम् । पृथग्भावस्य विज्ञेयः सहज-
स्यापि तत्त्वतः ॥ १० ॥ तथैकैकत्वनात्त्वमिच्छते विदुषां नयः ।
मयकोट्यस्यैवैकं पृथक्कमपि दृश्यते ॥ ११ ॥ मत्स्यां यथान्यः
स्यादस्य संप्रयोगस्तथा तस्याः । सखश्चमत्स्याद्विन्दुनां पक्षे कौक-
नदस्या च ॥ १२ ॥

गुरुस्त्वान्न । इत्युक्तान्तर्गतं विप्रास्तदा लोकप्रियमवदम् ।
पुनः संशयमापन्नाः पप्रक्षुर्मन्त्रिनन्तमाः ॥ १३ ॥

इति अष्टमेऽध्यायेऽणि अतुशीतापर्वणि गुरुप्रियसंवादे

अष्टवत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ८८ ॥

कृपय जनाः । कीदा भिदित धर्माणामतुष्टेयमो ॥ १ ॥
व्याहृतमिव पश्यामि धर्मस्य विविधां गतिम् ॥ २ ॥ जटा-
दन्त्येकं नैतदस्तीति चापरे । केचित् संशयितं सर्वं तिसंशय-
मयापरे ॥ ३ ॥ अनित्यं नित्यमिच्छेत् नाश्वर्यमपि चापरे ।
एकद्वयं द्विष्येत्के व्यामिश्रमिदि चापरे ॥ ४ ॥ मन्यन्ते ब्राह्मणा
एव ब्रह्मज्ञानस्त्वयादिनाः । एवमेकं पृथक् चान्ये बहुत्वमपि
चापरे ॥ ५ ॥ दिगकालावुभौ केचित् नैतदस्तीति चापरे । जटा-
जिनपरावाक्ये सुगडाः केचिदसंश्रुताः ॥ ६ ॥ अज्ञानं केचिदि-
च्छन्ति ज्ञानमायपरे जनाः । मन्यन्ते ब्राह्मणा द्वेवा ब्रह्मज्ञा-
नास्त्वदर्शिनः ॥ ७ ॥ आहारं केचिदिच्छन्ति केचिच्छान्तयने वनाः ।
कर्म केचित् प्रशंसन्ति पणान्तिहापरे जनाः ॥ ८ ॥ दिगकालावुभौ
केचिन्नैतदस्तीति चापरे । केचिन्मोक्षं प्रशंसन्ति केचिद्भोगान्

पृथग्विधान् ॥ ८ ॥ धनानि कैचिदिच्छन्ति निर्धनसमवापरे ।
 उपाख्यसाधनन्त्येके नैतदस्तीति चापरे ॥ ९ ॥ अहिंसानिरता-
 यान्ये कैचिहिंसापरायणाः । पुण्येन वधसा चान्ये नैतदस्तीति
 चापरे ॥ १० ॥ मन्त्रावनिरतायान्ये कैचित् संशयिते स्थिताः ।
 दुःखादन्ये सुखादन्ये ध्यानमित्यपरे जनाः ॥ ११ ॥ वस्यमित्यपरे
 विप्राः प्रदानमिति चापरे । तपस्त्वान्ये प्रशंसन्ति स्वाध्यायमपरे
 जनाः ॥ १२ ॥ ज्ञानं मन्त्रासमित्येके स्वभावं भूतचिन्तकाः ।
 सर्वमेके प्रशंसन्ति न सर्वमिति चापरे ॥ १३ ॥ एवं व्युत्थापिते
 धर्मे ब्रह्मधा विप्रबोधिते । निगूयं नाधिगच्छामः संमूढाः सुर-
 सत्तम ॥ १४ ॥ इदं येय इदं येय इत्येवं व्युत्थितो जनः । यो
 हि यस्मिन् रतो धर्मो स तं पूजयते सदा ॥ १५ ॥ तेन नोऽविहिता
 प्रशा मनस्य ब्रह्मलीकृतम् । एतदास्यातमिच्छामः श्रेयः किमिति
 सत्तम ॥ १६ ॥ यतः परन्तु यद्गुच्छं तद्भवान् वक्तुमर्हति ।
 मत्त्वन्निवृत्तयोऽपि सम्बन्धः केन हेतुना ॥ १७ ॥ एवमुक्तः स
 तैर्विप्रैर्भगवान् लोकभावनः । तेभ्यः शयंस धर्मात्मा वाचातम्येन
 बुद्धिमान् ॥ १८ ॥

इति अष्टमेधपर्वेणि यनुगीतापर्वेणि गुरुशिष्यसंवादे

एकीनपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ४८ ॥

अग्नीवाच । जन्तवः संप्रवञ्चामि यस्मां पृच्छस्व सत्तमाः ।
 शुश्रूषा शिष्यमासाद्य यदुक्तं तन्निबोधत ॥ १ ॥ समस्तमिह तत्
 शुद्धा सम्यगीवावधार्यताम् । अहिंसा सर्वभूतानामेतत् कृत्यतमं
 मतम् ॥ २ ॥ एतत् पदमनुदिनं वरिष्ठं धर्मलक्षणम् । ज्ञानं
 निश्चेय इत्याहुर्ब्रह्मा निश्चितदर्शिनः ॥ ३ ॥ तस्माज्ज्ञानेन शुद्धेन
 मय्यते सर्वकल्लिषैः । हिंसापराय ये कैचित् ये च नास्तिक-

वृत्तवः ॥ ४ ॥ लोभमोहसमायुक्तास्ते वै निरवगामिनः । चाशी-
 र्युक्तानि कर्माणि कुर्वते ये स्वतन्द्रिताः ॥ ५ ॥ तेऽन्निहोके प्रमो-
 दन्ते जायमानाः पुनः पुनः । कुर्वते ये तु कर्माणि सहधाना
 विपश्चितः ॥ ६ ॥ अनाशीर्योगसंयुक्तास्ते धीराः साधुदर्शिनः ।
 अतः परं प्रवक्ष्यामि सत्त्वक्षेत्रज्ञयोर्यथा ॥ ७ ॥ संयोगो विप्र-
 योगश्च तन्निबोधत सत्तमाः । विषयो विषयिज्ञश्च सत्त्वस्थोऽव-
 मिहोच्यते ॥ ८ ॥ विषयी पुरुषो नित्यं सत्त्वश्च विषयः क्षतः ।
 व्याख्यातं पूर्वकल्पेन मगकोद्भव्यं यथा ॥ ९ ॥ भुञ्जमानं न
 जानीते नित्यं सत्त्वमक्षेतनम् । यस्त्वेवं तं विजानीते यो भुङ्क्तो
 यश्च भुज्यते ॥ १० ॥ नित्यं हन्तुसमायुक्तः सत्त्वमाहमेनोपिणः ।
 निर्दण्डो निष्कलो नित्यः क्षेत्रज्ञो निर्गुणात्मकः ॥ ११ ॥ समः
 संज्ञानुगथैव स सर्वत्र व्यवस्थितः । उपभुङ्क्ते सदा सत्त्वमपः
 पुष्करपङ्खजम् ॥ १२ ॥ सर्वत्रापि गुणैर्निदान् व्यतिपत्तो न लिप्यते ।
 जलविन्दुर्यथा लोलः पद्मिनीपत्रसंस्थितः ॥ १३ ॥ एवमेवाप्य-
 संयुक्तः पुरुषः स्यान्नसंशयः । द्रव्यमात्रमभूत् सत्त्वं पुरुषस्येति
 नित्ययः ॥ १४ ॥ यथा द्रव्यञ्च कर्ता च संयोगोऽप्यनवीर्यया ।
 यथा प्रदीपमादाय कश्चित्तमसि गच्छति ॥ १५ ॥ तथा सत्त्व-
 प्रदीपेन गच्छन्ति परमैपिणः । यावद्द्रव्यगुणास्तावत् प्रदीपः
 सत्त्वकायते ॥ १६ ॥ क्षेत्रज्ञे द्रव्ये गुणे ज्योतिरन्तर्धानाय गच्छति ।
 व्यक्तः सत्त्वगुणस्त्वेवं पुरुषोऽव्यक्त इष्यते ॥ १७ ॥ एतदिमां विजा-
 नोत हन्त भूयो ब्रवीमि त्वः । सत्त्वक्षेत्रज्ञापि दुर्मथा न बुद्धिमवि-
 गच्छति ॥ १८ ॥ चतुर्थेनाप्यथांशेन बुद्धिमान् सुखमेधते । एवं
 धर्मस्य विज्ञेयं संसाधनमुपायतः ॥ १९ ॥ उपायज्ञो हि मेधावी
 सुखमत्यन्तमश्नुते । यथाध्यानमपाद्येयः प्रसक्तो मनुजः क्वचित्
 ॥ २० ॥ क्षेत्रेन याति महता विनश्येदन्तरापि च । तथा कर्मसु
 विज्ञेयं फलं भवति वा न वा ॥ २१ ॥ पुरुषस्यात्मनि श्रेयः शुभा-

शुभनिर्दयनम् । यथा च दीर्घमध्वानं पङ्कशमेव प्रपद्यते ॥ २२ ॥
 पङ्कटपूर्वं सङ्घसा तत्स्वदर्शनवर्जितः । तमेव च यथाध्वानं रथे-
 नेहाशुगमिना ॥ २३ ॥ गच्छत्यश्वप्रयुक्तेन तथा बुद्धिमतां गतिः ।
 ऊढं पर्वतमारुह्य नान्ववेक्षित भूतलम् ॥ २४ ॥ रथेन रक्षितं
 पथान् क्लिष्टमानमचेतनम् । यावद्रथपथस्तावद्वयेन स तु गच्छति
 ॥ २५ ॥ क्षीणे रथपथे विहान् रथमुत्सृज्य गच्छति । एवं
 गच्छति मेधावी तत्स्वयोगविधानवित् ॥ २६ ॥ परिधाय गुण-
 ञ्च नृत्तरादुत्तरीतरम् । यथासर्वं महाघोरमग्नयः संप्रगाहते
 ॥ २७ ॥ बाह्यस्यामेव सम्प्रोद्गादधं वाञ्छत्यसंययम् । नावा चापि
 तथा प्राची विभावशः सरिषया ॥ २८ ॥ अयान्तः सखिलं
 गच्छेत् शीघ्रं मन्तरते हृदम् । तीक्ष्णं गच्छेत् परं पारं नाव-
 मुत्सृज्य निर्ममः ॥ २९ ॥ व्याख्यातं पूर्वकल्पेन यथा रथपदा-
 तिनोः । स्नेहात् सम्प्रोद्गमापन्नो नापि दासो यथा तथा ॥ ३० ॥
 ममत्वेनाभिभूतः संज्ञैव परिवर्तिते । नावं न शक्यमारुह्य स्वले
 विपरिवर्तितुम् ॥ ३१ ॥ तथैव रथमारुह्य नाप्सु चर्या विधी-
 यते । एवं कर्मकृतं चित्रं विषयस्य पृथक् पृथक् ॥ ३२ ॥ यथा
 कर्म कृतं लोकं तथैवानुपपद्यते । यन्नैव गन्धि नो रस्यं न
 रसपस्यं प्रवृत् ॥ ३३ ॥ मन्यन्ते मुनयो वृद्धा तत्प्रधानं प्रव-
 द्यते । तत्र प्रधानमव्यक्तमव्यक्तस्य गुणो महान् ॥ ३४ ॥ महत्
 प्रधानभूतस्य गुणोऽहङ्कार एव च । अहङ्कारानुसम्भूतो महा-
 भूतकृतो गुणः ॥ ३५ ॥ पृथक्केन हि भूतानां विषया वै गुणाः
 क्षृताः । वीजधर्मं तथा व्यक्तं प्रसवात्मकमेव च ॥ ३६ ॥ वीज-
 धर्मा महानात्मा प्रसवयेति नः श्रुतम् । वीजधर्मस्त्वहङ्कारः
 प्रसवश्च पुनः पुनः ॥ ३७ ॥ वीजप्रसवधर्माणं महाभूतानि पञ्च
 वै । वीजधर्मेण इत्याहुः प्रसवज्ञः प्रकुर्वते ॥ ३८ ॥ विशेषाः
 पञ्चभूतानां तेषां चित्तं विशेषणम् । तत्रैकगुणमाकाशं दिगुणो

वायुरुच्यते ॥ ३८ ॥ त्रिगुणं ज्योतिरित्याहुर्वाप्यपि चतुर्गुणाः ।
 पृथ्वीः पञ्चगुणा ज्ञेया चरस्वावरसङ्गता ॥ ४० ॥ सर्वभूतकरी
 दिवौ शुभाशुभनिर्दयनी । यद्ऽऽः स्यर्गस्तथा रूपं रसो गन्धश्च
 पञ्चमः ॥ ४१ ॥ एते पञ्चगुणा भूमेर्विज्ञेया दिव्यसत्तमाः । पार्थि-
 वश्च सदा गन्धो गन्धश्च बह्वधा कृतः ॥ ४२ ॥ तस्य गन्धस्य
 वक्ष्यामि विस्तरेण बहून् गुणान् । इष्टवानिष्टगन्धश्च मधुरोऽक्षः
 कटुस्तथा ॥ ४३ ॥ निहारी संहतः क्षिण्यो रुच्यो विषण्ण एव
 च । एवं दण्डविधौ ज्ञेयः पार्थिवो गन्ध इत्युत ॥ ४४ ॥ यद्ऽऽः
 स्यर्गस्तथा रूपं द्रव्यापां गुणाः कृताः । रसघानन्तु वक्ष्यामि
 रसस्तु बह्वधा कृतः ॥ ४५ ॥ मधुरोऽक्षः कटुस्तक्तः कषायो
 लवणस्तथा । एवं षड्विधविस्तारो रसो वारिमयः कृतः ॥ ४६ ॥
 यद्ऽऽः स्यर्गस्तथा रूपं त्रिगुणं ज्योतिरुच्यते । ज्योतिरप्य गुणो
 रूपं रूपञ्च बह्वधा कृतम् ॥ ४७ ॥ शुक्लं कृष्णं तथा रक्तं नीलं
 पीताम्बुजतथा । ह्रस्वं दीर्घं कृष्णं स्थूलं चतुरस्रन्तु वृत्तयत् ॥ ४८ ॥
 एवं हाड्यविस्तारं तेजसो रूपमुच्यते । विज्ञेयं ब्राह्मणैर्धर्मै-
 र्धर्मैश्चैः सत्यवादिभिः ॥ ४९ ॥ यद्ऽऽः स्यर्गो च विज्ञेयो त्रिगुणो
 वायुरुच्यते । वायोऽप्यपि गुणः स्यर्गः स्यर्गश्च बह्वधा कृतः ॥ ५० ॥
 रुच्यः शीतस्तथैवीणाः क्षिण्यो विषण्ण एव च । कठिनचिक्कणः
 श्लथ्यः पिच्छलो दातृणो मृदुः ॥ ५१ ॥ एवं हाड्य विस्तारो
 वायव्यो गुण एव च । विधिगदब्राह्मणैः सिद्धैर्धर्मैश्चैस्तत्त्व-
 दार्थिभिः ॥ ५२ ॥ तत्रैकगुणमाकाशं यद्ऽऽः इत्येव च कृतः । तस्य
 यद्ऽऽः स्यर्गो वक्ष्यामि विस्तरेण बहून् गुणान् ॥ ५३ ॥ षड्जपमः
 सगन्धारो मध्यमः पञ्चमस्तथा । सतः परन्तु विज्ञेयो निपादो
 धैवतस्तथा । इष्टवानिष्टयद्ऽऽः संहतः प्रविभागवान् ॥ ५४ ॥
 एवं दण्डविधौ ज्ञेयः यद्ऽऽः आकाशमन्त्रावः । आकाशमुत्तमं भूत-
 मङ्गहारस्ततः परः ॥ ५५ ॥ अङ्गहारस्तु परः बुद्धिर्विज्ञेया

तथा परः । तस्मात्सु परमव्यक्तमव्यक्तात् पुरुषः परः ॥ ५५ ॥
परापरसो भूतानां विधिश्चः सर्वकर्मणाम् । सर्वभूतात्मभूतात्म ।
गच्छत्यात्मानमव्ययम् ॥ ५६ ॥

इति अष्टमेधपर्वणि अनुगीतापर्वणि गुरुप्रियसंवादे
पञ्चायन्तरीत्यायः ॥ ५ ॥

ब्रह्मोवाच । भूतानामय पञ्चानां यथैषामोऽक्षरो मनः ।
नियमे च विमर्गे च भूतात्मा मन एव च ॥ १ ॥ अधिष्ठाना मनो
नित्यं भूतानां महता तथा । बुद्धिरेषुर्ध्वमाचष्टे क्षीयत्यस्य च
उच्यते ॥ २ ॥ इन्द्रियाणि मनो गुरुक्ते मदश्चानिव सारथिः ।
इन्द्रियाणि मनो बुद्धिः क्षीयत्यस्य गुरुक्ते मदा ॥ ३ ॥ महदश्व-
समायुक्तं बुद्धिसंयमनं रथम् । समारुह्य स भूतात्मा समन्तात्
परिधावति ॥ ४ ॥ इन्द्रियग्रामसंयुक्ता मनः सारथिरेव च ।
बुद्धिसंयमनो नित्यं महान् ब्रह्ममयो रथः ॥ ५ ॥ एवं यो वेत्ति
विद्वान् वै सदा ब्रह्ममयं रथम् । स धीरः सर्वभूतेषु न मोह-
मधिगच्छति ॥ ६ ॥ अव्यक्तादिविधिपान्तं सहस्रावरज इमम् ।
सूर्यचन्द्रप्रभालोकं ग्रहनक्षत्रमण्डितम् ॥ ७ ॥ नदीपर्वतजलैश्च
सर्वतः परिभूषितम् । विविधाभिस्तथा चाङ्गैः सततं समलङ्कृतम्
॥ ८ ॥ आजीवं सर्वभूतानां सर्वप्राणभृतां गतिः । एतद्ब्रह्मपरं
नित्यं तज्जिह्वरति क्षीयवित् ॥ ९ ॥ लोकाः क्षित् यानि सत्त्वानि
वसानि स्यावराणि च । तान्येवाग्रे प्रलीयन्ते पञ्चाङ्गूतकृता
गुणाः ॥ १० ॥ गुणेभ्यः पञ्चभूतानि एष भूतसमुच्छ्रयः । दिवा
मनुष्या गन्धर्वाः पिशाचासुरराक्षसाः ॥ ११ ॥ सर्वे स्वभावतः ब्रह्मा
न क्रियाभ्यो न कारणात् । एते निश्चिदस्यो विप्रा जावन्तीह
पुनः पुनः ॥ १२ ॥ तेभ्यः प्रसृतास्तेष्वेव महाभूतेषु पञ्चसु । प्रची-

वसते यथाकाशमूर्धन्यः सागरे यथा ॥ १३ ॥ विष्णुर्गन्धर्वस्तु
 भूतेशो महाभूतस्तु सर्वेशः । भूतेश्वरापि पद्मेशो मुक्तो गच्छेत्
 परां गतिम् ॥ १४ ॥ प्रजापतिरिदं सर्वं मनसैवावब्रूणन् प्रभुः ।
 तथैव देवादृषदस्तपसा प्रतिप्रेदिरे ॥ १५ ॥ तपसञ्चानुपूर्वेषु फल-
 भूताग्निस्तथा । तैत्तिरीयं तपसा सिद्धाः पण्डितोऽहं समाहिताः
 ॥ १६ ॥ यौषधान्यगदादीनि नामाविद्याश्च सर्वशः । तपसैव
 प्रसिध्यन्ति तपोभूतं हि साधनम् ॥ १७ ॥ यद्दुरापं दुरात्मार्थं
 दुराचर्यं दुरन्ध्रवम् । तत् सर्वं तपसा साध्यं तपो हि दूरति-
 क्रमम् ॥ १८ ॥ सुरापो ब्रह्मज्ञा स्तेयी भूषणज्ञा गुरुनल्पगः ।
 तपसैव सुतप्तेन मुच्यते किल्बिषान्ततः ॥ १९ ॥ मनुष्याः पितरौ
 देवाः पण्ड्यो मृगपक्षिणः । यानि चान्यानि भूतानि चराणि
 स्वावराणि च ॥ २० ॥ तपः परायणा नित्यं सिध्यन्ति तपसा
 सदा । तथैव तपसा देवा महाभावा दिवं गताः ॥ २१ ॥ यायी-
 र्यक्तानि कर्माणि कुर्वते ये त्वतन्विताः । यद्ब्रह्मरूपमायुक्तास्ते
 सकाशं प्रजाप्ते ॥ २२ ॥ ध्यानयोगिन शुद्धेन निर्मेमा निरह-
 कृताः । आप्नुवन्ति महात्मानो महान्तं लोकमुत्तमम् ॥ २३ ॥
 ध्यानयोगमुपागम्य प्रसन्नमतयः सदा । सुखोपचयमव्यक्तं प्रवि-
 शन्त्यात्मवित्तमाः ॥ २४ ॥ ध्यानयोगादुपागम्य निर्मेमा निरह-
 कृताः । अव्यक्तं प्रविशन्तीह महतां लोकमुत्तमम् ॥ २५ ॥ अव्य-
 क्तादिव सम्भूतः स्वप्नसंज्ञां गतः पुनः । तमोरजोभ्यां निर्मुक्तः
 कल्पमाख्याय केवलम् ॥ २६ ॥ विमुक्तः सर्वपापेभ्यः सर्वं हृजति
 निष्कलम् । क्षेत्रज्ञ इति तं विद्याद्यस्तं वेद स वेदवित् ॥ २७ ॥
 चित्तं चित्तादुपागम्य मुनिरासीत संयतः । यच्चित्तं तत्कनो बभूव
 शुद्धमेतत् सनातनम् ॥ २८ ॥ अव्यक्तादिविधिपान्तमविद्याकषणं
 कृतम् । निबोधत तद्याहोदं गुणैर्लक्षणमित्युत ॥ २९ ॥ इत्य-
 रस्तु भवेन्नृत्यस्त्राक्षरं ब्रह्म शाश्वतम् । ममेति च भवेन्नृत्युनं

नवेति च चाप्रवृत्तम् ॥ ३० ॥ कर्म केचित् प्रयंसन्ति मन्दबुद्धिरत-
नराः । धी तु उवा महात्मानो न प्रयंसन्ति कर्म ते ॥ ३१ ॥
कर्मणा जायते जन्तुर्मूर्तिमान् प्रोद्धृष्टात्मकः । पुरुषं प्रप्ते विद्या
तद्वाच्यममृतायिनाम् ॥ ३२ ॥ तस्मात् कर्मसु निश्चेष्टा धी केचित्
कारुर्ध्विनः । विद्यामयोऽयं पुरुषो न तु कर्मभवः कृतः ॥ ३३ ॥
अ एवममृतं नित्यमग्राह्यं पश्यदक्षरम् । वक्ष्यात्मानमसंख्यितं यो
वेद न मृतो भवेत् ॥ ३४ ॥ अपूर्वमकृतं नित्यं य एममपराजितम् ।
अ एवं विन्देदात्मानमग्राह्यममृतायनम् । अग्राह्यो मृतो भवति
अ एभिः कारणैर्ध्रुवः ॥ ३५ ॥ आयोष्य सर्वसंस्कारान् संवन्धा-
त्मानमात्मनि । स तद्ब्रह्म शुभं वेत्ति यस्माद्भूयो न विद्यते ॥ ३६ ॥
प्रसादं चैव सत्त्वस्य प्रसादं समवाप्नुवात् । लक्षणं हि प्रसादस्य
ब्रह्मा स्यात् स्वप्रदर्शनम् ॥ ३७ ॥ गतिरेषा तु मुक्तानां धी ज्ञान-
परिनिष्ठिताः । प्रवृत्तवच्च याः सर्वाः पश्यन्ति परिणामजाः ॥ ३८ ॥
एषा गतिर्विरक्तानामेष क्षमः समातनः । एषां ज्ञानवतां प्राप्ति-
रेतद्दृष्टमनिन्दितम् ॥ ३९ ॥ समेन सर्वभूतेषु निष्कृद्देण निरा-
ग्रिषा । शक्त्या गतिरियं गन्तुं सर्वत्र समदर्शिना ॥ ४० ॥ इतहः
सर्वमाख्यातं मया विप्रप्रिसत्तमाः । एवमाचारतः क्षिप्रं ततः
सिद्धिमवाप्स्यथ ॥ ४१ ॥

गुरुववाच । इत्युक्तास्ते तु मुनयो गुरुणा ब्रह्मणा तथा ।
कृतवन्तो महात्मानस्ततो लोकमवाप्नुवन् ॥ ४२ ॥ त्वमप्येतन्नृणा-
भाग मयोक्तं ब्रह्मणो वचः । सम्यगाचर शुद्धात्मस्ततः सिद्धि-
मवाप्स्यसि ॥ ४३ ॥

वासुदेव उवाच । इत्युक्तः स तदा शिष्यो गुरुणा सर्वमुत्त-
मम् । अकार सर्वं कौन्तेय ततो मोक्षमवाप्तवान् ॥ ४४ ॥ कृत-
कृत्यश्च स तदा शिष्यः कुरुकुलोदह । तत्पदं सममुप्राप्तो ब्रह्म-
ज्ञाना न प्रीयति ॥ ४५ ॥

यत्नं उवाच । को न्यसो ब्राह्मणः कृषा कच विभी जमा-
ईन । शीतश्लेष्मयैतद्वै तत्त्वमाचक्ष मे विभी ॥ ४६ ॥

वासुदेव उवाच । यत्नं गुरुर्महाबाहो मनः शिष्यस्य विधि-
मे । तत्प्रीत्या गुह्यमेतच्च कथितं ते धनञ्जय ॥ ४७ ॥ यत्किं
चेदस्ति ते प्रीतिर्निर्त्यं कुरुकुलोदह । अध्यात्ममेतत् मुखा त्वं
सम्यगाचर सुव्रत ॥ ४८ ॥ तत्त्वं सम्यगाचोर्षं धर्मोऽस्मिन्नरि-
कर्मण । सर्वपापविनिर्मुक्तो मोक्षं प्राप्स्यसि कैवल्यम् ॥ ४९ ॥
पूर्वमप्येतद्देवोक्तं युद्धकाले उपस्थिते । मया तव महाबाहो
तस्मादद्य मनः कुरु ॥ ५० ॥ मया तु भरतयेष्ट चिरदृष्टः पिता
प्रभुः । तमहं द्रष्टुमिच्छामि सम्मते तव फाल्गुन ॥ ५१ ॥

वैशम्पायन उवाच । इत्युक्तवचनं कृष्णं प्रत्यवाच धनञ्जयः ।
गच्छावो नगरात् कृषा गजमाह्वयमथ वै ॥ ५२ ॥ समेत्य तत्र
राजानं धर्मात्मानं युधिष्ठिरम् । ममनुशास्य राजानं स्वं पुरीं
यातुमर्हसि ॥ ५३ ॥

इति अष्टमेऽध्याये अतुल्योपायस्य गुरुप्रशंसनादि

उक्तपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५३ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततोऽभ्यर्चोदयत् कृष्णो युक्त्यतामिति
दासकम् । मुहूर्त्तार्दिव आचष्ट युक्तमित्येव दासकम् ॥ १ ॥ तथैव
मानुयात्राणि बोद्धवामास पाण्डवः । सज्जयध्वं प्रवास्यामो नगरं
गजमाह्वयम् ॥ २ ॥ इत्युक्ताः सैनिकास्तं तु सज्जीभूता विद्या-
भ्यते । आचष्टुः सज्जमित्येव प्रार्थयामिततेजसे ॥ ३ ॥ ततस्ततो
रथमाख्याय प्रवातो कृष्णपाण्डवौ । विदुर्वाणो जनाश्रिताः
प्रीयमाणौ विद्याभ्यते ॥ ४ ॥ रथस्थान्तु महातेजा वासुदेवं जन-
कायः । पुनरेवाब्रवीहास्यमिदं भरतसत्तम ॥ ५ ॥ तत्प्रसादा-

अथः प्राप्नो राधा उच्यतेऽहम् । निहतः प्रत्यक्षापि प्राप्तं
 राज्यमनष्टम् ॥ ६ ॥ नाश्वन्तश्च भवता पास्ववा मधुसूदन ।
 मयस्तं हवमासाद्य तीर्थीः स्मः कुरुषागरम् ॥ ७ ॥ विश्वकर्मा-
 नमस्तेऽस्तु विश्वात्मन् विश्वमत्तम् । तथा त्वामभिजानामि यथा
 चाहं भवाकृतः ॥ ८ ॥ त्वमेजःसन्धो नित्यं भूतात्मा मधुसूदन ।
 रतिः क्रीडामयी तुभ्यं माया ते रोदनी विभो ॥ ९ ॥ त्वदि
 सर्वमिदं विश्वं यदिदं स्थानुजडम् । त्वं हि सर्वं विकुरुषी भूत-
 प्राणं चतुर्विधम् ॥ १० ॥ पृथिवीद्वान्तरौच्य योयैव मधुसूदन ।
 चरितं तेऽमला ज्योत्स्ना कृतजयेन्द्रियाणि च ॥ ११ ॥ प्राणो
 वायुः सततगः क्रोधो मूढः सनातनः । प्रसादे चापि पद्मा श्री-
 नित्यं त्वदि महामते ॥ १२ ॥ रतिस्तुष्टिर्धृतिः क्षान्तिर्मतिः कान्ति-
 चराचरम् । त्वमेवेह युगान्तेषु निधनं चोच्यसेऽनघ ॥ १३ ॥
 सुदीर्घेणापि कालेन न ते शक्या गुणा मया । आत्मा च पर-
 मात्मा च नमस्ते नखिनेक्षण ॥ १४ ॥ विदितो मे सुदुर्बलं नारदा-
 हेवसात्तथा । कुर्यादैपायनाच्चैव तथा कुरुपितामहात् ॥ १५ ॥
 त्वदि सर्वं समामक्तं त्वमेवैको जनेश्वरः । यक्षानुग्रहसंयुक्तमेत-
 दुक्तं त्वयानघ ॥ १६ ॥ एतत् सर्वमहं सम्यगाचरिष्ये जनार्दन ।
 इदं चाहूतमव्यक्तं कृतमम्यत्प्रदिश्या ॥ १७ ॥ यत् पापो निहतः
 कङ्क्रे कौरव्यो हृतराहुजः । त्वया दग्धं हि तत् सैन्यं मया
 विजितमाहवे ॥ १८ ॥ भवता तत् कृतं कर्म धेनावाप्तो जखो
 मया । दुर्ध्वो धनस्य संग्रामे तव बुद्धिपराक्रमैः ॥ १९ ॥ कर्षस्य
 च बलीयालो यथावत् संप्रदर्शितः । सैन्धवस्य च पापस्य भूरि-
 चक्र एव च ॥ २० ॥ अक्षय्यं प्रीयमाणेन त्वया दिवजिनन्दन ।
 बहुक्तस्तत् करिष्यामि न हि मेऽत्र विचारणा ॥ २१ ॥ राजानश्च
 समासाद्य चर्मात्मानं युधिष्ठिरम् । बोद्धिष्यामि धर्मज्ञ गमनाच्च
 तवानघ ॥ २२ ॥ रुचितं हि ममेतत्ते दारकागमनं प्रभो । अचि-

रादिव द्रष्टा त्वं मातुलं मे जनाद्देन ॥ २३ ॥ वसदिवश्च दुर्बलं
 तन्माभ्यान् वृथिपुङ्गवान् । एवं सञ्जायमाणौ तौ प्राप्तौ वारण-
 साज्जयम् ॥ २४ ॥ तथा विविशतुषोभो संप्रवृष्टनराकुलम् । तौ
 गत्वा धृतराष्ट्रस्य गृहं यत्नयन्तोपमम् ॥ २५ ॥ दृष्ट्वाते महाराज
 धृतराष्ट्रं जनेश्वरम् । विदुरश्च महाबुद्धिं राजानञ्च बुद्धिष्ठिरम्
 ॥ २६ ॥ भीमसेनश्च दुर्बलं माद्रीपुत्रौ च पाण्डवौ । धृतराष्ट्र-
 मुपासीनं युयुत्सुश्चापराजिनम् ॥ २७ ॥ गांधारीश्च महाप्राज्ञां
 पृथां कृथाञ्च मामिनोम् । सभद्राद्याश्च ताः सर्वा भरतानां स्त्रिय-
 स्तथा ॥ २८ ॥ दृष्ट्वाते स्त्रियः सर्वा गांधारीपरिवारिकाः ।
 ततः समेत्य राजानं धृतराष्ट्रमरिन्दमौ ॥ २९ ॥ निवेद्य नामधेयं
 स्वे तस्य पादावगच्छताम् । गांधार्याश्च पृथायाश्च धर्मराजस्य
 चैव हि ॥ ३० ॥ भीमस्य च महात्मानो तथा पादावगच्छताम् ।
 क्षत्तारश्चापि संगृह्य पृथा कुशलमव्ययम् ॥ ३१ ॥ तैः सार्धं नृपतिं
 छुब्धं ततस्तौ पर्युपासताम् । तयो निधिं महाराजो धृतराष्ट्रः
 कुलदृष्टवान् ॥ ३२ ॥ जनाद्देनश्च मेधावी व्यसञ्जयत वै गृहान् ।
 तेनृष्माता नृपतिना ययुः स्वं स्वं निवेद्यम् ॥ ३३ ॥ धनञ्जय-
 ष्टहानेव ययौ कृथास्तु वीर्यवान् । तत्राश्विनो यथाभ्यास सर्व-
 कामैरुपस्थितः ॥ ३४ ॥ कृथाः सुखाप मेधावी धनञ्जयसहाव-
 वान् । बभ्रातायान्तु सर्वथीं कृत्वा पोत्राङ्गिकौ क्रियाम् ॥ ३५ ॥
 धर्मराजस्य भवनं जम्भतुः परमाश्वितौ । यत्रास्ते च सज्जमानौ
 धर्मराजो महाबलः ॥ ३६ ॥ तौ प्रविष्ट्वा महात्मानो तद्गृहं
 परमाश्वितम् । धर्मराजं दृष्ट्वातुर्द्वैवराजमिवाश्विनौ ॥ ३७ ॥
 समासाद्य तु राजानं वार्ष्णेयकुरुपुङ्गवो । निषेदतुर्नृष्मातो
 प्रीयमाणेन तेन तौ ॥ ३८ ॥ ततः स राजा मेधावी विवक्षू प्रेक्ष-
 ताकुभौ । प्रीवाच वदतां श्रेष्ठो वचनं राजसत्तमः ॥ ३९ ॥

युधिष्ठिर उवाच । विवक्ष हि युवां मन्ये वीरो मदुत्तम-

इहो । ब्रूतं कर्तांश्चि सर्वं वा न चिरात्मा विचार्यताम् ॥ ४० ॥
 इत्युक्तः फाल्गुनस्तत्र धर्मराजानमब्रवीत् । विनीतवदुपागम्य
 वाक्यं वाक्यविघारदः ॥ ४१ ॥ अयं चिरापितो राजन् वासुदेवः
 प्रतापवान् । भवन्तं समनुज्ञाय पितरं द्रष्टुमिच्छति ॥ ४२ ॥
 स गच्छेदभ्यनुज्ञातो भवता यदि मन्वसे । आनर्त्तनगरीं वीर
 तदनुज्ञातुमर्हसि ॥ ४३ ॥

युधिष्ठिर उवाच । पुण्डरीकाक्ष भद्रन्ते गच्छ त्वं मधुसूदन ।
 पुरीं दारवतीमथ द्रष्टुं सुरसुतं प्रभो ॥ ४४ ॥ रोचते मे महा-
 बाहो गमनं तव केयव । मातुलथिरदृष्टो मे त्वया द्विती च
 देवकी ॥ ४५ ॥ समेत्य मातुलं गत्वा वलदेवञ्च मानद । पूजयेथा
 महाप्राज्ञ महाव्रतेन यथाऽर्हतः ॥ ४६ ॥ स्मरेथाद्यापि मां नित्यं
 भीमञ्च बलिनाम्यरम् । फल्गुनं मधुदेवञ्च नकुलद्वैव मानद ॥ ४७ ॥
 आनर्त्तानश्लोक्य त्वं पितरञ्च महाभुज । वृशींश्च पुनरागच्छे-
 र्हयमेधे ममानघ ॥ ४८ ॥ स गच्छ रत्नाभ्यादाथ विविधानि
 वस्तूनि च । यज्ञाण्यग्ननांश्चन्ते तदध्यादत्स्व सालत ॥ ४९ ॥
 इवञ्च यसुधा कृत्स्ना प्रसादात्तत्र केयव । अस्मानुपागता वीर
 निश्चिताद्यापि शत्रवः ॥ ५० ॥ एवं ब्रुवति कौरव्ये धर्मराजे युधि-
 स्थिरे । वासुदेवो वरः पुंसामिदं वचनमब्रवीत् ॥ ५१ ॥

वासुदेव उवाच । तत्रैव रत्नानि धनञ्च केवलं धरा तु
 कृत्स्ना तु महाभुजाय वै । यदस्ति चाप्यद्विषणं गच्छे मम तमेव
 तत्कोष्ठं नित्यमीश्वरः ॥ ५२ ॥ तथेत्यथोक्तः प्रतिपूजितस्तदा
 गदाश्रजो धर्मसुतेन भीर्यवान् । पितृवसारं त्वदङ्गबाविधि
 सम्पूजितथाप्यगमत् प्रदक्षिणम् ॥ ५३ ॥ तथा स सम्यक् प्रति-
 नन्दितस्ततस्तथैव सर्वैर्विदुरादिभिस्तथा । विनिर्यस्यो नागपुरा-
 द्दक्षप्रजो रथेन दिव्येन चतुर्भुजः स्वयम् ॥ ५४ ॥ रथे सुभद्रा-
 नचिरोप्य भामिनी युधिष्ठिरस्यानुमते जनादेनः । पितृवसु-

आपि तथा महाभुजो विनिर्घोषो घोरजनाभिसेततः ॥ ५५ ॥
 तमन्ववाहानरवर्धयेतेतनः ससात्यजिर्मादवतीसुतावपि । अगाध-
 बुद्धिर्विदुरश्च माधवं स्ववश्व भीमो गजराजविक्रमः ॥ ५६ ॥
 निर्वर्त्तयिष्या कुरुराष्ट्रवर्द्धनास्ततः स सर्वान् विदुरश्च वीर्यवान् ।
 जनाह्नो हारुकमाह सत्वरः प्रसीदयाश्छानिति सात्वकिं तथा ॥ ५७ ॥
 ततो ययौ यत्नगणप्रमर्द्देनः शिमप्रवीरानुगतो जना-
 ह्नः । यथा निहत्यारिगणान् यतक्रतुर्हिंसां तथा नतपुरीं प्रताप-
 वान् ॥ ५८ ॥

इति अष्टमेधर्पवर्णि अतुगीतापर्वणे कृष्णप्रयाणे

द्विपञ्चाशोऽध्यायः ॥ २२ ॥

वैशम्पायन उवाच । तथा प्रयान्तं वार्ष्णेय दारकां भरत-
 र्पभाः । परिश्रज्य न्यनतेन्त मातुयाताः परन्तपाः ॥ १ ॥ पुनः
 पुनश्च वार्ष्णेय पर्यथ्यजत फाल्गुनः । आचक्षुर्विप्रयाश्चैनं स इदम्यं
 पुनः पुनः ॥ २ ॥ कृच्छ्रं यैव तु तां पार्यो गोविन्दे विनिवेशितान् ।
 सञ्जहार ततो दृष्टिं कृष्णसाध्यपराजित ॥ ३ ॥ तस्य यदाष्टौ
 दान्यासन्निमित्तानि महात्मनः । बह्वन्यद्भुतकथाणि तानि मे
 निगदतः शृणु ॥ ४ ॥ वायुर्वेगेन महता रथस्य पुरतो बभौ ।
 कुर्वन्निःशर्करं मार्गं विरजस्कमकण्टकम् ॥ ५ ॥ वर्षे वासवश्चैव
 तीव्रं शुचि सुगन्धि च । दिव्यानि चैव पुष्पाणि पुरतः शार्ङ्ग-
 धन्वनः ॥ ६ ॥ स प्रयातो महाबाहुः समेषु मरुधन्वसु । बह-
 र्थाश्च मुनिश्रेष्ठमुतकृतमभितौजसम् ॥ ७ ॥ स तं सम्पूज्य तेजस्वी
 मुनिं पद्मसत्तोषनः । पूजितस्तेन च तदा पर्यपृच्छदनामवम् ॥ ८ ॥
 स पृष्टः कुपलं तेन सम्पूज्य मधुसूदनम् । एतद्गो ब्राह्मणश्रेष्ठ-
 स्ततः पप्रच्छ माधवम् ॥ ९ ॥ कश्चित् घोरे तया गता कुब-

वाञ्छन्मम तत् । इतं लोभात्तमवसं तस्य व्याख्यातुमर्हसि ॥ १० ॥
 अपि सन्भाव तान् वीरानुपावृत्तोऽसि केयवः । सख्यन्धिनः स्व-
 द्दितान् सततं दृष्टिपुङ्गवः ॥ ११ ॥ कश्चित् पाण्डुसुताः पञ्च
 हृतराष्ट्रस्य चाल्मजाः । लोकेषु विहरेष्यन्ति त्वया सह परस्तप
 ॥ १२ ॥ स्वराष्ट्रेषु च राजानः कश्चित् प्राप्स्यन्ति वै सुखम् ।
 कौरवेषु प्रयान्तेषु त्वया नायेन केयव ॥ १३ ॥ या मे सन्भावना
 तात त्वयि नित्यमवसेत । अपि सा सफलता तात कृता ते भरतान्
 प्रति ॥ १४ ॥

श्रीभगवानुवाच । कृतो यत्रो मया पूर्वं सीयाम्ये कौरवान्
 प्रति । नापश्यन्त यदा याम्ये ते स्वापयितुमञ्जसा ॥ १५ ॥
 ततस्ते निधनं प्राप्ताः सर्वे ससुतवाञ्छवाः । न दिष्टमत्यतिज्ञान्तुं
 यत्नं बुद्ध्या बलेन वा ॥ १६ ॥ महर्षे विदितं भूयः सर्वमेतत्तवा-
 नघ । तेऽत्यक्रामकृतिं मच्चं भीष्मस्य त्रिदुरस्य च ॥ १७ ॥ ततो
 यमक्षयं जम्मुः समासाद्योत्तरेतरम् । पञ्चैव पाण्डवाः शिष्टा हत-
 मित्रा हतात्मजाः । धार्तराष्ट्राश्च निहताः सर्वे ससुतवाञ्छवाः
 ॥ १८ ॥ इत्युक्तवचने कृष्यो भयं क्रोधसमन्वितः । उत्तङ्ग इत्युवा-
 चेन शीघ्रादुत्फुल्ललोचनः ॥ १९ ॥

उतङ्ग उवाच । वस्त्रात् यत्नेन ते कृष्ण न त्राताः कुरु-
 पुङ्गवाः । सख्यन्धिनः प्रियास्तस्माच्छूपस्येहं वामसंययम् ॥ २० ॥
 न च ते प्रसभं वस्त्रात् ते नियच्छ निवारिताः । तस्माच्चान्यपरी-
 तस्त्रां यपस्यामि मधुसूदन ॥ २१ ॥ त्वया यत्नेन हि कृता मिथ्या-
 चारैश्च नाधव । ते परीताः कुरुत्रेष्टा नश्यन्त त्वं द्युपेक्षिताः ॥ २२ ॥

वासुदेव उवाच । शृणु मे विस्तरेणेदं वदन्त्यो भृगुनन्दन ।
 यज्ञाणानुनवं चापि तपस्वी ह्यसि भागव ॥ २३ ॥ श्रुत्वा च मे
 तदध्यात्मं मुञ्चेष्टाः पापमय्य वै । न च मां तपसात्पेन यत्नी-
 ऽमिमवितुं पुमान् ॥ २४ ॥ न च ते तपसो नाशमिच्छामि तपता-

अथ । तपसो सुमहतीम् सुरवशापि तीक्ष्णाः ॥ २५ ॥ कीमार्
ब्रह्मचर्येणो ज्ञानानि दिव्यवत्तम । दुःखार्जितस्य तपस्तपा-
वेष्टानि ते ज्ञानम् ॥ २६ ॥

इति षष्ठमेधपर्वेणि अनुगीतापर्वेणि उत्तरीपात्र्यानि

त्रिपञ्चाशीतिशतम् ॥ ५३ ॥

उत्तरे उवाच । ब्रूहि केषव तत्त्वेन समध्यात्मनिन्दितम् ।
शुद्धा येथोऽभिधास्यमि शापं वा ते जनार्दन ॥ १ ॥

वासुदेव उवाच । तयो रजस मत्तश्च विद्धि भाषाश्रदा-
श्ववान् । तथा रुद्रान् वसून् वापि विद्धि मत्प्रभवान् दिव्य ॥ २ ॥
मयि सर्वाणि भूतानि सर्वभूतेषु नाप्यहम् । स्मिन् इत्यभिजानीहि
मा ते भूदव संशयः ॥ ३ ॥ तथा दैत्यगणान् सर्गान् वसुगन्धर्व-
राक्षसान् । नागान्पक्षपदैव विद्धि मत्प्रभवान् दिव्य ॥ ४ ॥
सदसश्चैव यत् प्राङ्मुखत्वं व्यतसेत् च । षष्ठश्च सप्तश्चैव सर्व-
मेतन्महात्मकम् ॥ ५ ॥ ये नायमेषु वै धर्मास्तुर्धा विद्धि भुने ।
वैदिकानि च सर्वाणि विद्धि मत्प्रमहात्मकम् ॥ ६ ॥ षष्ठश्च सदस-
श्चैव तद्विष्टं सदसत्परम् । मत्तः परतरं नास्ति दिवदेवात्
सनातनात् ॥ ७ ॥ सोऽङ्गारः मुख्या वेदान् विद्धि मां त्वं भगु-
दत्त । यूपं सोमं वसुं क्षौमं त्रिदयाप्यावनं मयि ॥ ८ ॥ होतार-
मपि हव्यश्च विद्धि मां भगुनन्दन । अध्वर्युः कल्पकश्चापि हविः
परमबंक्षृतम् ॥ ९ ॥ उद्गाता चा य मां स्तोते गीतबोधैर्महा-
ध्वरे । प्रायश्चित्तेषु मां ब्रह्मन् यान्तिमङ्गलवाचकाः । क्षुब्धान्ति
विष्टकर्मणं वततं दिव्यवत्तम ॥ १० ॥ मम विद्धि सुतं चक्रे-
मग्रजं दिव्यवत्तम । मानसं दत्तं विद्म सर्वभूदव्यक्तकम् ॥ ११ ॥
तज्जाहं वर्त्तमानैश्च निवृत्तैश्चैव मानवैः । बह्वीः संहरमाप्नो वै

योगीर्वर्त्तानि वृत्तम् । धर्मसंरक्षणाद्यां धर्मसंस्थापनाय च
॥ १२ ॥ तैस्तैर्वर्षैश्च कपैश्च त्रिषु लोकेषु भार्गव । अहं विश्व-
रूपं ब्रह्मा यज्ञोऽयं प्रभवाण्ययः ॥ १३ ॥ भूतग्रामस्य सर्वस्य ब्रह्मा
संहार एव च । अधर्मे वर्त्तमानानां सर्वग्रामहमभ्युतः ॥ १४ ॥
धर्मस्य सेतुं वधामि बलिते बलिते युगे । तास्ता योगीः प्रवि-
ष्णाहं प्रजानां हितकाम्यया ॥ १५ ॥ यदा ब्रह्म देवयोगी वर्त्तामि
भगुनन्दन । तदाहं देववत् सर्वमाचरामि न संशयः ॥ १६ ॥
यदा गन्धर्वयोगी वा वर्त्तामि भगुनन्दन । तदा गन्धर्ववत् सर्व-
माचरामि न संशयः ॥ १७ ॥ नागयोगी यदा चैव तदा वर्त्तामि
नागवत् । यक्षराक्षसयोगीत्युक्तु यथावदिवराम्यहम् ॥ १८ ॥
मानुषे वर्त्तमाने तु रूपणं याचिता मया । न च ते जातसम्प्रीहा
यथाऽयमहम् मोहिताः ॥ १९ ॥ भयञ्च ममदुहिष्ठ्यं प्राप्तिताः
क्षुरवो मया । क्रुद्धेन भूत्वा च पुनर्यथावदनुवर्षिताः ॥ २० ॥
तेऽधर्मेणेह संयुक्ताः परीताः कालधर्मिणा । धर्मेण निहता युद्धे
गताः स्वर्गं न संशयः ॥ २१ ॥ लोकेषु पाण्डवाद्यैव गताः स्थातिं
दिशोत्तम । एतस्मै सर्वमाख्यातं यथा त्वं परिवृच्छसि ॥ २२ ॥

इति अष्टमेधपर्वणि अन्तर्गीतापर्वणि अमकोपाख्यानं

चतुःपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५४ ॥

उतञ्च उवाच । अभिजानामि जगतः कर्त्तारं त्वां जनाह्वय ।
भूतं भद्रप्रसादोऽयमिति मे नास्ति संशयः ॥ १ ॥ विसृज्य सुप्रसक्तं
मे ब्रह्मावगतमभ्युत । विनिवृत्तञ्च मे प्रापादितं विद्धि परमस्य
॥ २ ॥ बहिः समुद्रहं किञ्चित्स्वतोऽहोमि जनाह्वय । द्रष्टुमिच्छामि
ते रूपमैश्वरं त्वं निदर्शय ॥ ३ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततः स तस्मै प्रीतात्मा दर्शयामास

तदपुः । पाश्र्वतं वैष्णवं धीमान् दृष्ट्वा वरुणश्चक्रः ॥ ४ ॥
 दृष्ट्वा महात्मानं विश्वरूपं महाभुजम् । सङ्घसस्यैप्रतिभं दीप्ति-
 मत्पावकोपमम् । सर्वमाकाशमावृत्य तिष्ठन् सर्वतो मुखम् ॥ ५ ॥
 तद्गृह्णा परमं रूपं त्रिगोत्रैष्यावमद्भुतम् । विश्ववत् सर्वो विप्रस्तं
 दृष्ट्वा परमेष्ठिनम् ॥ ६ ॥

उतङ्ग उवाच । विश्वकर्मान्नमस्तेऽस्तु विद्वात्मन् विश्वसम्पद ।
 पद्भ्यां ते पृथिवी व्याप्ता शिरसा चादृतं नमः ॥ ७ ॥ द्यावा-
 पृथिवीर्यश्चार्धं जठरेण तवावृतम् । भुजाभ्यामावृताश्वाशास्त्र-
 मिदं सर्वमन्यत ॥ ८ ॥ संहरस्व पुनर्ह्वैरुपमस्यसुत्तमम् ।
 पुनस्त्वां स्वेनरूपेण द्रष्टुमिच्छामि पाश्र्वतम् ॥ ९ ॥

वैष्णवायन उवाच । तमुवाच प्रसन्नात्मा गोविन्दो जनमे-
 जय । वरं तृणीयेति तदा तमुत्तुङ्गोऽब्रवीदिदम् ॥ १० ॥ पर्याप्त
 एष एवाद्य वरस्त्वत्तो महाद्युते । यत्ते रूपमिदं कृत्वा पश्यामि
 पुरुषोत्तम ॥ ११ ॥ तमब्रवीत् पुनः कृत्वा मा त्वमत्र विचारय ।
 अवश्यमेतत् कर्त्तव्यममोषं दर्शनं मम ॥ १२ ॥

उतङ्ग उवाच । अवश्यकरणीयञ्च यद्येतन्नन्यसे विभी ।
 तोयमिच्छामि यत्रेष्टं भक्ष्येतहि दुर्लभम् ॥ १३ ॥ ततः सङ्कल्प्य
 तत्तेजः प्रोवाचोत्तुङ्गमीश्वरः । एष्टव्ये सति चिन्त्योऽहमित्युक्त्वा
 द्वारकां ययौ ॥ १४ ॥ ततः कदाचिद्भगवानुत्तुङ्गस्तोवकाङ्क्षा ।
 द्रपितः परिचक्राम मरौ सञ्चार चाप्युतम् ॥ १५ ॥ ततो दिव्या-
 ससं धीमान् मातङ्गं मलयजिनम् । उपपश्यत मरौ तस्मिन् शङ्ख-
 दूषपरिवारितम् ॥ १६ ॥ भीषणं वज्रनिस्त्रिंशं वाणकार्मुकधारि-
 णम् । तस्याघः स्रोतसोऽवश्यदारि भूरि द्विजोत्तमः ॥ १७ ॥
 ऊरुमेव च तं प्राह मातङ्ग प्रहसन्निव । एष्टुतङ्ग प्रतीच्छस्व नत्तो
 वारि भृगूदह ॥ १८ ॥ कृपा हि मे सुमहती कां दृष्ट्वा दृष्टसमा-
 द्रितम् । इत्युक्तस्तेन स मुनिस्ततोयं गाभ्यनन्दत ॥ १९ ॥ विक्षिप

स तं धीमान् वाग्भिरुपाभिरच्युतम् । पुनः पुनश्च मातङ्गः
 पिवसेति तमब्रवीत् ॥ २० ॥ न चाप्रिवत् स सक्नोषः सुधिते-
 नान्तरात्मना । स तथा निश्चयान्तेन प्रत्याख्यातो महात्मना ॥ २१ ॥
 श्वभिः सप्त महाराज तत्रैवान्तरधीयत । उत्तङ्गस्तं तथा दृष्ट्वा
 ततो व्रीडितमानसः ॥ २२ ॥ मेने प्रलज्जमात्मानं कृशेनामिष-
 चातिना । अथ तेनैव मार्गेण यङ्गवक्रगदाधरः ॥ २३ ॥ पाञ्ज-
 गाम महाबुद्धिरुतङ्गयैममब्रवीत् । न युक्तं तादृशं दातुं त्वया
 पुरुषसत्तम ॥ २४ ॥ सखिलं विप्रमुख्येभ्यो मातङ्गस्त्रोतसा विभो ।
 इत्युक्तवचनं तन्तु महाबुद्धिर्जनार्दनः ॥ २५ ॥ उत्तङ्गं कृत्वा वा
 वाचा सान्त्वयन्निदमब्रवीत् । यादृशेनेह कृपेण योऽयं दातुं
 श्रुतेन वै ॥ २६ ॥ तादृशं खलु ते दत्तं तच्च त्वं नावबुध्यथा ।
 मया तदर्धमुक्ती वै वक्ष्यामिः परन्दरः ॥ २७ ॥ उत्तङ्गायामृतं
 दिष्टिं तोयकृपमिति प्रभुः । स मामुवाच देवेन्द्रो न मनर्गोऽमर्त्तगां
 ब्रजेत् ॥ २८ ॥ अन्यमस्मै वरं देहीत्यसङ्कटभगुनन्दन । अमृतं
 देवमित्येव मयैवोक्तः यक्षीपतिः ॥ २९ ॥ स मां प्रसाद्य देवेन्द्रः
 पुनरेवेदमब्रवीत् । यदि देवमवश्यं वै मातङ्गोऽहं महामते ॥ ३० ॥
 भूत्वामृतं प्रदास्यामि भार्गवाय महात्मने । यद्येवं प्रतिशङ्काति
 भार्गवोऽमृतमय वै ॥ ३१ ॥ प्रदातुमेव गच्छामि भार्गवायामृतं
 विभो । प्रत्याख्यातस्त्वहं तेन दास्यामि न कथञ्चन ॥ ३२ ॥ स
 तथा समयं कृत्वा तेन कृपेण वासवः । उपस्थितस्त्वया चापि
 प्रत्याख्यातोऽमृतं ददत् ॥ ३३ ॥ चाण्डालकूपी भगवान् समहांस्ते
 व्यतिक्रमः । वक्तुं यक्ष्यं मया कर्तुं भूय एव तवेष्टितम् ॥ ३४ ॥
 तोषिष्ठां तव दुर्दृष्टीं करिष्ये सफलामहम् । शिष्यहःसु च ते
 ब्रह्मण सखीकृष्टा भविष्यति ॥ ३५ ॥ तदा मरौ भविष्यन्ति जल-
 पूष्पाः पयोधराः । रसवच्च प्रदास्यन्ति तोयं ते भगुनन्दन ।
 उत्तङ्गमेव इत्युक्ताः स्थातिं यास्यन्ति चापि ते ॥ ३६ ॥ इत्युक्तः

प्रीतिमान् विप्रः हृष्येन च बभूव च । यथाप्युतङ्गमेवाह करो
वर्धन्ति भारत ॥ ३० ॥

इति सप्तमेऽध्याये पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५१ ॥

जनमेजय उवाच । उत्तहः केन तपसा संयुक्तो वै महा-
मनाः । यः घातं दातुकामोऽभूत् विश्वे प्रभविष्यवे ॥ १ ॥

वैशम्पायन उवाच । उत्तहो महता युक्तस्तपसा जनमेजय ।
शुरुभक्तः स तेजस्वी नान्यत् किञ्चिदपूजयत् ॥ २ ॥ सर्वेषामपि-
पुत्राणामेव पापीयनोरथः । पीतह्वीं शुरुवृत्तिं वै प्राप्नुवानेति
भारत ॥ ३ ॥ गौतमस्य तु शिष्याणां बहूनां जनमेजय । उत्तहो-
ऽभ्यधिका पीतिः क्षेप्यैवाभवत्तदा ॥ ४ ॥ स तस्य दमयोवाभ्यां
विक्रान्तेन च कर्मणा । सम्यक् सैवीपचारेण गौतमः प्रीतिमा-
नभूत् ॥ ५ ॥ यद्यपि मज्जलाणि समनुप्राप्तवान्पि । उत्तहं
परया प्रीत्या नाभ्यनुप्राप्तुमैच्छत् ॥ ६ ॥ तं क्रमेण अरा तात
प्रतिपेदे महामुनिम् । न चान्वबुध्यत तदा स मुनिर्गुणैः ॥ ७ ॥
ततः कदाचिद्राजेन्द्र काष्ठान्यानयितुं ववौ । उत्तहः
काष्ठभारं महान्तं समुपानवत् ॥ ८ ॥ स तद्भाराभिभूतात्मा
काष्ठभारमरिन्दम । निष्पिपेय क्षितौ राजन् परिचान्तो बुभु-
क्षितः ॥ ९ ॥ तस्य काष्ठे विव्रन्नाभूत् जटा कृष्यसमप्रभा । ततः
काष्ठैः सह तदा पपात धरणीतले ॥ १० ॥ ततः स भारनिष्पिष्टः
सुधाविष्टश्च भारत । दृष्ट्वा तां ववसोऽविस्वां करोर्दार्ष्टिकरदादा
॥ ११ ॥ ततो शुरुसुता तस्य पद्मपत्रनिभामना । अग्राहाकृषि
सुयोधौ करेण पयुसोचना ॥ १२ ॥ पितुर्निवोगादस्यैवा गिरसा-
वनता तदा । तस्या निपेततुर्दस्यौ करो तैरमुविबुधिः ॥ १३ ॥

न हि तानमुपातांस्तु यत्ता चारवितुं मही । गौतमश्चब्रवीत्
विप्रमुतङ्गं प्रीतमानम् ॥ १४ ॥ कक्षात्तात तवाद्येह शोकातुर-
निहं मनः । स खैवं ब्रूहि विप्रर्षे श्रोतुमिच्छामि तत्त्वतः ॥ १५ ॥

उतह उवाच । भवद्गतेन मनसा भवत्प्रियचिकीर्षया ।
भवद्भक्तिगतेनेह भवद्भावानुगेन च ॥ १६ ॥ जरेयं नावबुद्धा मे
भाभिघातं सुखह मे । यतवर्षोऽपितं मां हि न त्वमभ्यनुजानिषाः
॥ १७ ॥ भवता त्वमभ्यनुज्ञाताः शिष्याः प्रत्यवरा मम । उपपन्ना
दिजबोऽष्टाः यतयोऽहं सहस्रशः ॥ १८ ॥

गौतम उवाच । अत्प्रीतिमुक्तेन मया गुरुशुश्रूषया तव ।
व्यतिक्रामन्महाकालो नापबुद्धो दिजर्षेभ ॥ १९ ॥ किन्त्वद्य यदि
ते ब्रह्मा गमनं प्रति भागेव । अनुज्ञां प्रतिपद्य त्वं स्वगृहान्
गच्छ माचिरम् ॥ २० ॥

उतह उवाच । गुर्वर्षे कं प्रयच्छामि ब्रूहि त्वं दिजसत्तम ।
तमुपाहृत्य गच्छेयमनुज्ञातस्त्वया विभो ॥ २१ ॥

गौतम उवाच । दक्षिणा परितोषो वै गुरुणां सङ्गिरूप्यते ।
तव ज्ञाचरतो ब्रह्मं स्तुष्टोऽहं वै न संशयः ॥ २२ ॥ इत्यहं परि-
तुष्टं मां विजानीहि भगूदह । युवा षोडशवर्षो हि यद्यद्य
भविता भवान् ॥ २३ ॥ दद्यानि पत्रौ कन्याश्च स्वान्ते दुहितरं
द्विज । एतावतेऽङ्गना नात्या तत्तेजोऽर्हति सेवितुम् ॥ २४ ॥
ततस्तां प्रतिजग्राह युवा भूत्वा यशस्विनीम् । गुरुणा चाभ्यनु-
ज्ञाते गुरुपत्नीमवाब्रवीत् ॥ २५ ॥ किं भवत्यै प्रयच्छामि गुर्वर्षं
त्रिनिपुण्य माम् । प्रियं हितञ्च काङ्क्षामि प्राणैरपि धनैरपि ॥ २६ ॥
बहुर्बभं हि लोकोऽस्मिन् तन्नमत्यङ्गुतं मद्यत् । तद्वानयेयं तपसा
न हि मेऽप्राप्ति संशयः ॥ २७ ॥

पद्मलोवाच । परितुष्टास्मि ते विप्र नित्यं भक्त्या नवानम् ।
पर्याप्तमेतद्गृहं गच्छ तात यथेक्षितम् ॥ २८ ॥

वैशम्पायन उवाच । उत्तङ्गस्तु महाराज पुनरेवान्वीक्ष्यः ।
पञ्चापयस्त्र मां मातः कर्तव्यञ्च तव प्रियम् ॥ २८ ॥

पञ्चत्योवाच । कौशामपत्नीविधृते द्विधे धी मणिकुण्डले ।
ते समानव भद्रस्ते गुर्वर्थः सुकृतो भवेत् ॥ ३० ॥ स तथेति प्रति-
श्रुत्य जगाम जनमेजय । गुरुपत्नीप्रियाद्यं वै ते समानदितुं
तदा ॥ ३१ ॥ स जगाम ततः यौधमन्यो ब्राह्मणपंथम् । कौशाद्यं
पुरुषाद्यं वै भिक्षितुं मणिकुण्डले ॥ ३२ ॥ गौतमस्त्वमब्रवीत्
पत्नीमुतङ्गी नाद्य दृश्यते । इति पृष्टा तमाचष्ट कुण्डलाद्यं गतञ्च
सा ॥ ३३ ॥ ततः प्रोवाच पत्नी स न ते सम्यगिदं वृतम् । यतः
स पार्थिवो नूनं ब्राह्मणं तं वधिष्यति ॥ ३४ ॥

पञ्चत्योवाच । अजानन्या नियुक्तः स भगवन् ब्राह्मणो मया ।
भवत्प्रसादान्न भयं किञ्चित्तस्य भविष्यति ॥ ३५ ॥ इत्युक्तः प्राह
तां पत्नीमेवमस्त्विति गौतमः । उत्तङ्गापि वने शून्ये राजानं तं
दर्श्य च ॥ ३६ ॥

इति अश्वमेधपर्वणि धनुर्गीतापर्वणि उत्तङ्गीपाख्याने

पट्पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५६ ॥

वैशम्पायन उवाच । स तं दृष्ट्वा तवामृतं राजानं वीर-
दर्यनम् । दीर्घञ्जयुवरं नृणां योगितेन समुद्भितम् ॥ १ ॥ चकार
न व्यथां विप्रो राजा जैनमयाब्रवीत् । प्रत्युत्वाच महतीञ्चा
भवकर्त्ता वभोपमः ॥ २ ॥ दिष्टा जमवि कल्याण षष्ठे काशे
ममान्तिकम् । भञ्जं नृगवमाणास्य सन्प्राप्ती दिजसत्तम् ॥ ३ ॥

उत्तङ्ग उवाच । राजन् गुर्वर्थिनं विद्धि चरन्तं मामिहा-
गतम् । न च गुर्वर्थमुद्यत्तां हिंस्यमाह्वयनीषिणः ॥ ४ ॥

राजोवाच । षष्ठे काले मामाहारी विहितो दिवसस्तम ।
न चक्षस्व समुत्सृष्टं क्षुधितेन मवाद्य वै ॥ ५ ॥

उतङ्ग उवाच । एवमस्तु महाराज समवः क्रियताम्तु मे ।
शुर्वर्धमभिनर्वेत्ता पुनरेष्यामि ते वयम् ॥ ६ ॥ संश्रुतञ्च मवा
योऽर्थो गुरवे राजसत्तम । लक्ष्मीनः स राजेन्द्र तं त्वां भिक्षो
नरेष्टर ॥ ७ ॥ इहासि विप्रमुखेभ्यस्त्वं हि रत्नानि नित्यदा ।
दाता च त्वं नरव्याघ्र पात्रभूतः क्षिताविह ॥ ८ ॥ पात्रं प्रति-
ग्रहे चापि विहि मां नृपसत्तम । उपाहृत्य गुरोर्द्वयं लडावत्त-
मरिन्दम ॥ ९ ॥ समयेनैव राजेन्द्र पुनरेष्यामि ते वयम् । सत्यं
ते प्रतिजानामि नात्र मिथ्या कथयन् । यत्नं नात्तपूर्वं मे स्वीरे-
त्यपि कुतोऽप्यथा ॥ १० ॥

मोक्षस उवाच । यदि मन्तस्तत्रायन्तो शुर्वर्धः कृत एव सः ।
यदि चास्मि प्रतिग्राह्यः साम्प्रतं तददस्व मे ॥ ११ ॥

उतङ्ग उवाच । प्रतिग्राह्यो मतो मे त्वं सर्वैष पुरुषर्षभ ।
योऽहं त्वामनुसंजामो भिक्षितुं मणिकुण्डले ॥ १२ ॥

मोक्षस उवाच । पत्रास्ते मम विप्रर्षि उचिते मणिकुण्डले ।
वरयार्थं त्वमन्यं वै तं ते दास्यामि सुव्रत ॥ १३ ॥

उतङ्ग उवाच । यत्नं ते व्यपदेशेन प्रमाणा यदि ते वयम् ।
प्रयच्छ कुण्डले मद्यं सत्यवाग्भव पार्थिव ॥ १४ ॥

वैशम्पायन उवाच । इत्युक्तस्त्वग्रवीक्षणा तमुतङ्गं पुनर्वचः ।
गच्छ महर्षगह्वरीं ब्रूहि देहीति सत्तम ॥ १५ ॥ सैवमुक्ता त्वया नूनं
महाकथेन शुचिव्रता । प्रदास्यति दिव्येष्ट कुण्डले ते न संघर्षः ॥ १६ ॥

उतङ्ग उवाच । क्व पत्नी भवतः यस्या मया द्रष्टुं नरेष्टर ।
क्षयद्वापि भवान् पत्नीं किमर्थं नोपसर्पति ॥ १७ ॥

मोक्षस उवाच । तां दृश्यति भवानद्य कस्मिंश्चिदनभिरे ।
षष्ठे काले न हि मया सा यस्या द्रष्टुमद्य वै ॥ १८ ॥

वैशम्पायन उवाच । सततं ततोऽपि ततोऽपि ततोऽपि ।
 महयन्तीषु हृष्टा मोक्षाय तत् सर्वं प्रवोक्तवान् ॥ १८ ॥ शौदाह-
 यवनं युद्धा ततः सा पुरुषोत्तमा । प्रत्युवाच महापुरुषोत्तम
 जननेजय ॥ २० ॥ एतन्महापुरुषोत्तमं वदस्व मे । अभि-
 ज्ञानं किञ्चित् समानवितुमर्हति ॥ २१ ॥ इति हि दिव्ये पणि-
 कुण्डले मे दिवाय यथाय महर्षय । तैस्तैरुपायैरप्यर्पुमाणा-
 ष्विहो नित्यं परितर्कयन्ति ॥ २२ ॥ निशिप्रजेतुः, विषयमास्तु
 रत्नं समासाद्य परामर्शयुः । यथास्तयोऽस्मिन्नुत्तमं स ॥ निशा-
 यथाहा परिषर्पयुः ॥ २३ ॥ दिदृक्षतेऽपि नित्यं द्विषते दिव्य-
 सत्तम । देवराजमतागानामप्रमत्तं धार्यते ॥ २४ ॥ स्यादति हि
 दिवास्त्वं रात्रौ च दिव्यसत्तम । नक्तं नक्षत्रताराणां प्रभा-
 माक्षिप्य वर्तते ॥ २५ ॥ एते ह्यमुष्य भगवन् क्षुत्पिपासामर्षं
 कुतः । विषाम्बिमवदेभ्यश्च भयं ज्ञातुं न विद्यते ॥ २६ ॥ कुक्षे न
 वैते धामुक्ते भवतोऽस्वके तदा । यमुक्षयेण धामुक्ते जायते
 तत् प्रमाणके ॥ २७ ॥ एवं विधे ममेते वै कुण्डले परमाक्षिते ।
 त्रिषु लोकेषु विज्ञाते तदभिज्ञानमानय ॥ २८ ॥

इति शङ्खनेत्रपर्वणि यमुगीतापर्वणि सतहोमाख्याने
 वसपद्मायोध्यायः ॥ ५७ ॥

वैशम्पायन उवाच । स निरसहसाद्य अभिज्ञानमवाप्त ।
 ततो हृदावभिज्ञानं स वेङ्गाकवरस्तदा ॥ १ ॥
 शौदाह उवाच । न वेदेषा गतिः क्षीया न चास्या विद्यते
 गतिः । एतन्मे मतमाश्रय प्रयच्छ महिकुण्डले ॥ २ ॥ इत्युत-
 क्षामुतङ्गस्य अर्जुनार्जुनमात्रवीत् । युद्धा च सा तदा प्रादात्

ततस्ते मणिकुण्डले ॥ ३ ॥ यवाग्र कुण्डले ते तु राजानं पुन-
रब्रवीत् । किमेतद्ब्रुवचनं श्रोतुमिच्छामि पार्थिव ॥ ४ ॥

श्रीदास उवाच । प्रजामिहर्गादिपान् वै चक्रिवाः पूजयन्ति
हि । विप्रेभ्यश्चापि बहवो दोषाः प्रादुर्भवन्ति वै ॥ ५ ॥ शीघ्रं
दिक्षेभ्यः प्रणतो विप्राहोयमाप्तवान् । गतिमन्यां न पश्यामि
महन्तीसहायवान् ॥ ६ ॥ न चाभ्यामपि पश्यामि गतिं गति-
मतांवर । अर्गहादस्य गमने खाने चेह दिजोत्तम ॥ ७ ॥ न
हि राज्ञा विप्रेषु विरुद्धेन दिजातिभिः । अथ हि शीघ्रं
ज्यातुं वै प्रेत्य वा सुखमेधितम् ॥ ८ ॥ तदिष्टे ते मया दत्ते एते
स्ते मणिकुण्डले । वः हतस्तेऽद्य समयः सफलं तत् कुर्वन् मे ॥ ९ ॥

उतह उवाच । राजंस्तथेह कर्त्तामि पुनरेष्यामि ते वधम् ।
प्रपन्नं कश्चित् प्रष्टुं म्यां निवृत्तोऽस्मि परन्तप ॥ १० ॥

श्रीदास उवाच । ब्रूहि विप्र यथाकामं प्रतिवृत्तास्मि ते वधः ।
ह्येतास्मि संशयं तेऽद्य न मेऽप्राप्ति विचारणा ॥ ११ ॥

उतह उवाच । प्राङ्गर्वाकुक्ष्यतं मित्रं धर्मनैपुण्यदर्शिनः ।
मित्रेषु वध विपमस्तेन इत्येव तं विदुः ॥ १२ ॥ स भवान् मित्रता-
मद्य सम्प्राप्नो मम पार्थिव । स मे बुद्धिं प्रवच्छेत्वं सम्मतां पुरुष-
र्षभ ॥ १३ ॥ यवाप्रायोऽहमद्येह भवांसः पुरुषादहः । भवत्-
सकाशमागन्तुं क्षमं मम न वेति वै ॥ १४ ॥

श्रीदास उवाच । समञ्चेदिह वक्तव्यं तव दिजवरोत्तम । भूत-
समीपं दिक्षेत्रेह नागन्तव्यं कथञ्चन ॥ १५ ॥ एवं तव प्रपश्यामि जेवी
भयमुक्तोदह । यागच्छती हि ते विप्र भवेन्मृत्युर्न संशयः ॥ १६ ॥

वैशम्पायन उवाच । इत्युक्तः स तदा राजा क्षमं बुद्धिमता
हि तम् । यमुशाय स राजानमहस्यां प्रति जम्बिवान् ॥ १७ ॥
यहीसा कुण्डले दिव्ये गुरुपद्माः प्रियङ्करः । जवेन महता
यावाहीनमध्यायमं प्रति ॥ १८ ॥ यथा तयोश्चक्षुषं महवन्त्या-

भिभाषितम् । तथा ते कुण्डले बहो तदा कृष्णाजिनेऽनयत् ॥ १८ ॥
 स वाक्छिन्नित्तुषाविष्टः फलभारसमन्वितम् । विलुं ददर्श विप्रधि-
 राहरोहं च तं ततः ॥ २० ॥ प्राखामास च तस्यैव कृष्णाजिन-
 मरिन्दम । पातयामास विलानि तदा स दिङ्मण्डव ॥ २१ ॥
 अथ पातयमानस्य विलापहृतचक्षुषः । न्यपतंस्तानि विलानि
 तज्जिन्नेवाजिने विभो ॥ २२ ॥ यस्मिंस्ते कुण्डले बहे तदा दिङ्म-
 वरेण वै । विलप्रहारेस्तस्याथ व्यथीर्यदन्धनं ततः ॥ २३ ॥ स-
 कुण्डलं तदजिनं पपात सहसा तरोः । विभीर्यदन्धने तज्जिन्
 गते कृष्णाजिने महीम् ॥ २४ ॥ अपञ्चदभुजगः कश्चित् तत्र
 मणिकुण्डले । ऐरावतकुलोद्भूतः श्रीघोभूत्वा तदा हि सः ॥ २५ ॥
 विदग्धास्येन वल्मीकं विवेधाय सकुण्डलः । क्षियमाणे तु दृष्ट्वा
 स कुण्डले भुजगेन च ॥ २६ ॥ पपात वृक्षात् सोढेगो दुःखात्
 परमकीपनः । स दण्डकाष्ठमादाय वल्मीकमखनत्तदा ॥ २७ ॥
 अहानि त्रिंशद्व्ययः पञ्च चान्यानि भारत । क्रोधामर्षाभिसन्तप-
 स्तदा ब्राह्मणसन्तमः ॥ २८ ॥ तस्य वेगमसह्यन्तमसहन्ती व-
 न्वरा । दण्डकाष्ठाभिनृणाङ्गी चचाल भयमाकुला ॥ २९ ॥ ततः
 खनत एवाथ विप्रर्षे धरणीतलम् । नागलोकस्य पञ्चानं कर्तु-
 कामस्य निश्चयात् ॥ ३० ॥ रथेन हरियुक्तेन तं दिशमुपजग्मि-
 वान् । वक्त्रपाणिर्महातेजास्तं ददर्श दिङ्मोक्षमम् ॥ ३१ ॥

वैशम्पायन उवाच । स तु तं ब्राह्मणो भूत्वा तस्य दुःखिन
 दुःखितः । उतङ्गमब्रवीदाक्यं नैतच्छक्यं व्यथित वै ॥ ३२ ॥
 इतो हि नागलोको वै योजनानि सहस्रयः । न दण्डकाष्ठ-
 साध्यश्च मन्ये कार्यमिह तव ॥ ३३ ॥

उतङ्ग उवाच । नागलोके यदि ब्रह्मजगन्महो कुण्डले मया ।
 प्राप्तुं प्राणान् विमोक्ष्यामि पञ्चतस्ते दिङ्मोक्षम् ॥ ३४ ॥

वैशम्पायन उवाच । यदा स नागलोकस्य निश्चयं कर्तुमन्वया ।

वज्रपाणिस्तदा दण्डं वज्रास्त्रेण युवीजं ह ॥ ३५ ॥ ततो वज्र-
प्रहारैस्तैर्दार्ढ्यमाणा वसुधरा । नागलोकस्य पञ्चानमकरोच्चन-
मेजय ॥ ३६ ॥ स तेन मार्गेण तदा नागलोकं विवेक्य ह । इदं
नागलोकं योजनानि सहस्रयः ॥ ३७ ॥ प्राकारनिषदैर्दिव्यै-
र्मणिमुक्तास्त्रकृतैः । उपपन्नं महाभाग घातकुक्षमयैस्तथा
॥ ३८ ॥ वापीस्कृतिकसोपाना नदीश्च विमलोदकाः । इदं
दृष्ट्वाय बह्वज्जनादिजगण्युतान् ॥ ३९ ॥ तस्य लोकस्य च द्वारं
च इदं भगूदह । पञ्चयोजनविस्तारमायतं यतयोजनम् ॥ ४० ॥
नागलोकमुत्तङ्गस्तु प्रेक्ष्य दीनोऽभवत्तदा । निराशश्चाभवत्तत्र
कुण्डलाहरणे पुनः ॥ ४१ ॥ तत्र प्रोवाच तुरगस्तं हृष्यः श्वेत-
बालधिः । ताम्रास्यनेत्रः कौरव्य प्रज्वलन्निव तेजसा ॥ ४२ ॥
धमस्वापानमेतन्मे ततस्तं विप्रलप्सासे । ऐरावतसुतेनेह तवानीते
हि कुण्डले ॥ ४३ ॥ मा जगुषां हृष्याः पुत्रत्वमदार्थं कथञ्चन ।
त्ववैतहि समावीर्ष्यं गौतमस्याश्रमे तदा ॥ ४४ ॥

उतङ्ग उवाच । कथं भवन्तं जानीयामुपाध्यायाश्रमं प्रति ।
यन्मयावीर्ष्यपूर्वं हि श्रोतुमिच्छामि तद्वदम् ॥ ४५ ॥

अङ्ग उवाच । गुरोर्गुरुं मां जानीहि ज्वलन्तं जातवेदसम् ।
त्वया ह्यहं सदा विप्र गुरोर्दार्ढ्यमिपूजितः ॥ ४६ ॥ विधिवत् सततं
विप्र शुचिना भगुनन्दन । तज्जात् श्रेयो विधास्यामि तवैवं कुरु
मा चिरम् ॥ ४७ ॥ इत्युक्तास्तु तत्राकाशीन्दुतङ्गश्चित्रभानुना ।
हृताग्निः प्रीतिमांसापि प्रजज्वाल दिवश्चया ॥ ४८ ॥ ततोऽज्ज-
रोमकूपेभ्यो धर्मतस्तत्र भारत । जनः प्रादुरभूत्सूतो नागलोक-
भवावहः ॥ ४९ ॥ तेन धूमेन महता वर्द्धमानेन भारत । नाग-
लोके महाराज न प्राप्तावत किञ्चन ॥ ५० ॥ हाहाकृतमभूत्
सर्वमैरावतनिवेद्यम् । वासुकिप्रमुखानाञ्च नागानां जनमेजयं
॥ ५१ ॥ न प्राकाशत वैश्वानि धूमरुद्धानि भारत । नौद्वार-

संहृतानीव वनानि गिरिवस्तवा ॥ ५२ ॥ ते धूमरक्तनयना वज्रि-
तेजोऽभितापिताः । आत्मन्निष्ठं चातुं भार्गवस्य महात्मनः
॥ ५३ ॥ श्रुत्वा तु निश्चयं तस्य महर्षेरतितेजसः । संभ्रातनयनाः
सर्वे पूजास्रज्जुर्वन्नाविधि ॥ ५४ ॥ सर्वे प्राणस्रजो नागा वृक्षस्र-
जुरोगमाः । पिरोभिः प्रणिपत्योक्तुः प्रसीद भगवन्निति ॥ ५५ ॥
प्रसाद्य ब्राह्मणं ते तु पाद्यमर्घं निवेद्य च । प्रायच्छन् कृच्छ्रं
दिव्ये पद्मगाः परमाश्रिते ॥ ५६ ॥ ततः स पूजितो नागैस्तदी-
तङ्गः प्रतापवान् । अस्मिं प्रदक्षिणं कृत्वा जगाम गुरुसद्य तत् ॥ ५७ ॥
स गत्वा क्षरितो राजन् गौतमस्य निवेशनम् । प्रायच्छत् कृच्छ्रं
दिव्ये गुरुपद्मास्तदानघ ॥ ५८ ॥ वासुकिप्रमुखाणाञ्च नागानां
जनमेजय । सर्वं शशंस गुरवे यथावद्विजसत्तमः ॥ ५९ ॥ एवं
महात्मना तेन वीन् लोकान् जनमेजय । परिक्रम्याकृते दिव्ये
ततस्ते मणिकुण्डले ॥ ६० ॥ एवं प्रभावः स मुनिरुतङ्गो भरतर्षभ ।
परेण तपसा युक्तो यन्मां त्वं परिपृच्छसि ॥ ६१ ॥

इति अश्वमेधपर्वणि अनुगीतापर्वणि उत्तङ्गोपाख्याने

अष्टपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५८ ॥

जनमेजय उवाच । उत्तङ्गस्य वरं दत्त्वा गोविन्दो दिव्य-
सत्तम । अत ऊर्ध्वं महाबाहुः किञ्चकार महावमाः ॥ १ ॥
वैशम्पायन उवाच । दत्त्वा वरमुत्तङ्गाय प्राप्तात् सात्यकिना
सह । हारकानिव गोविन्दः यौघ्रवेगैर्महाहयैः ॥ २ ॥ वरांसि
क्षरितयैव वनानि च गिरीस्तवा । अतिक्रम्याससाहाय रम्यां
हारवतीं पुरीम् ॥ ३ ॥ वर्तमाने महाराज महे रैवतकस्य च ।
उपावात् पुण्डरीकाक्षो युयुधानानुगस्तदा ॥ ४ ॥ अकंस्रतस्तु
च गिरिर्नागपेर्विचित्रितैः । वभौ रत्नमयैः कोपैः संहृतः
गुरुर्षभ ॥ ५ ॥ काञ्चनसर्गभिरग्रभिः सुमनोभिस्तथैव च ।

वाणेभिः महापैलः कल्पद्वैतैवेव च ॥ ६ ॥ दीपद्वैतैः सोमै-
रभीष्टमुपशोभितः । गुहानिर्गन्दिषु दिवाभूतो बभूव च
॥ ७ ॥ पताकाभिर्विचित्राभिः सघण्टाभिः समन्ततः । पुंभिः
स्त्रीभिश्च संबुधैः प्रगीत इव चाभवत् ॥ ८ ॥ प्रतीव प्रेक्षणीवी-
भूर्भूर्भूमणिगणैरिव । मत्तानां हृष्टकृपाणां स्त्रीणां पुंसाञ्च
भारत ॥ ९ ॥ गायतां पर्वतेन्द्रस्य दिवस्युगिव निःस्वनः । प्रकृत-
मत्तसम्मत्तसुं हितोत्क्रुष्टसंकुलः ॥ १० ॥ तथा किलकिञ्चाद्यद्वै-
र्भूधरोभूध्नोहरः । विपणापणवान् रम्यो भोक्षभोक्षविहार-
वान् ॥ ११ ॥ बलमाश्रित्योत्तरयुगो वीणाविणमदङ्गवान् । सुरा-
मैरेयमियेण भक्षभोक्ष्येन चैव च ॥ १२ ॥ दीनान्द्रूपणादिभ्यो
दीयमानेन चानिधम् । बभौ परमकल्याणो महस्तस्य महागिरेः
॥ १३ ॥ पुण्यावसथवान् वीर पुण्यकृद्भिर्निषेवितः । विहारो
हृष्टावीराणां महे रैवतकस्य च ॥ १४ ॥ स नगो तेस्मसंकीर्णो
देवलोक इवावभौ । तदा च कृशासान्निध्यमासाद्य भरतर्षभ ॥ १५ ॥
यक्रसद्यप्रतीकायो बभूव सहधैलराट् । ततः सम्पूज्यमानः स
विवेच भवनं शुभम् ॥ १६ ॥ गोविन्दः सात्यकिश्चैव जगाम भवनं
सकम् । विवेच च प्रहृष्टात्मा चिरकालप्रवासतः ॥ १७ ॥ कृत्वा
न सुकरं कर्म दानवेष्विव वासवः । उपयातन्तु वाणीयं भोज-
नप्रशान्तकास्तथा । अभ्यगच्छन्वाहात्मानं देवा इव यतक्रतुम् ॥ १८ ॥
सतानव्यर्थं मेधावी पृष्टा च कुशलं तदा । अभ्यवादयत प्रीतः
पितरं मातरन्तथा ॥ १९ ॥ ताभ्यां स संपरिष्वक्तः सान्निवतश्च
महाभुजः । उपोपविष्टैः सर्वैस्तैर्हृषिभिः परिवारितः ॥ २० ॥
स विश्रान्तो महातेजाः कृतपादावनेजनः । कथयामास तत् सर्वं
पृष्टः पित्रा महाहवम् ॥ २१ ॥

इति अश्वमेधपर्वणि अनुगीतापर्वणि कृशास्य दारका-

प्रवेगे एकोनषष्टोऽध्यायः ॥ ५८ ॥

वासुदेव उवाच । श्रुतवानस्मि वाष्पेय्यं संश्रामं परमाद्भुतम् ।
 मेराणां वदतां तत्र कथोवातेषु नित्ययः ॥ १ ॥ तन्नु प्रत्यक्षदर्शी
 च कपयन् महाभुजः । तस्मात् प्रब्रूहि संश्रामं वाचातम्येन मे-
 ऽनघ ॥ २ ॥ यथा तदभवद्युद्धं पाण्डवानां महात्मनाम् । भीष्म-
 कर्णद्रुपद्रोणप्रव्यादिभिरनुत्तमम् ॥ ३ ॥ अन्येषां क्षत्रिवाणाञ्च
 कृतास्त्राणामनेकयः । नानाविधाकृतिमतां नानादिग्निवासिनाम् ॥ ४ ॥

वैशम्पायन उवाच । इत्युक्तः पुण्डरीकाक्षः पिता मातुस्तद-
 न्तिके । अयं कुरुवीराणां संश्रामे निधनं यथा ॥ ५ ॥

वासुदेव उवाच । अत्यद्भुतानि कर्माणि क्षत्रिवाणां महा-
 त्मनाम् । बह्वक्तान्संख्यातुं शक्याम्यद्दृष्टैरपि ॥ ६ ॥ प्राचा-
 न्यतस्तु गदतः समासेनैव मे शृणु । कर्माणि पृथिवीशानां यथा-
 वद्भरद्युते ॥ ७ ॥ भीष्मः सेनापतिरभूद्देकादशचक्रपतिः । कौरव्यः
 कौरवेन्द्राणां दिवानामिव वासवः ॥ ८ ॥ शिशुखण्डी पाण्डुपुत्राणां
 नेता सप्तचक्रपतिः । बभूव राक्षसो धीमान् श्रीमता सव्यसाचिना
 ॥ ९ ॥ तेषां तदभवद्युद्धं दशाहानि महात्मनाम् । कुरुणां
 पाण्डवानाञ्च सुमहत्सोमहर्षणम् ॥ १० ॥ ततः शिशुखण्डी गाङ्गेयं
 बुध्यमानं महाहवे । जघान बह्वभिधीणैः सह गाण्डीवधन्वना
 ॥ ११ ॥ अकरोत् स ततः कालं भरतस्त्वगतो मुनिः । यवन
 दक्षिणं हित्वा सम्प्राप्ते चोत्तरायणे ॥ १२ ॥ ततः सेनापतिरभूत्
 द्रोणोऽस्त्रविदुषां वरः । प्रवीरः कौरवेन्द्रस्य काव्यो दैत्यघतेरिव
 ॥ १३ ॥ असौहिणीभिः शिष्टाभिर्नवभिर्दिवसतमः । सम्भूतः
 समरक्षायौ गुप्तः कृपहृषादिभिः ॥ १४ ॥ धृष्टद्युम्नश्चभूषेता
 पाण्डवानां महास्त्रविन् । गुप्तो भीमेन मेधावी मित्रेण वरुणो
 यथा ॥ १५ ॥ स च सेनापरिहृतो द्रोणप्रेम्णुर्महामनाः । पितु-
 र्निकारान् संकृत्य रणे कर्माकरोन्महतः ॥ १६ ॥ तस्मिंस्तौ पृथिवी-
 पात्ता द्रोणपार्थनमङ्गरे । नानादिगायता वीराः प्राचयो निवर्त-

विशेषविज्ञप्तिरियम् ।

द्वितीयसंस्करणे मुद्रितस्य भारतपत्रस्य चयमुपगतायां
संख्यावामारब्धमकामिदृतीयसंस्करणमस्य । अमुना च प्रथम-
संस्करणप्राहका द्वितीयसंस्करणप्राहकाश्च तुल्यमेव भारतपत्रं
प्राप्नुवन्ति । द्वितीयसंस्करणे मुद्रितानां भारतस्य खण्डितखण्डानां
मुद्रणात् परं द्वितीयसंस्करणमुद्रितानि सर्वाण्येव भारतस्य साम्प्रतं
विद्यमानान्युत्तरखण्डानि दातव्यानि युगपदिव प्राहकैः ।
प्राप्तुङ्गन्ते यद्यदि त्रीण्येव संस्करणानि युगपत् परिसमाप्तिमाग-
मिदृशस्येति आशास्तद्दे । कतिपयसंख्याय भारतस्यामुनापि
वितरणीयाः सन्ति । पुनः संस्करणमस्य च नो भावि स्थिर-
मेतत् । विश्वायवामोऽतः प्रेष्यतः कृपयानेदयन्त्याम् । प्रेष्य-
क्यादिकमुपयमावत् ।

हातव्य भारत कार्यालय

कविकाता ।

श्रीमतायचन्द्र दासः ।

Printed by Kālī Dāss Sen, at the Bhārata Press,
No. 1, Rājā Gooroo Dāss' Street, Calcutta.

४६४ अक्षरम् ।

MAHABHARATAM

ACRAMA WASTHA PARVA

TEXT

PUBLISHED AND DISTRIBUTED BY

BY

PRATAP CHANDRA ROY, C. I. E.

श्रीमहाभारतम् ।

श्रीमद्भगवद्गीतासहितम् ।

आश्रमवाचिकपर्वम् ।

सिं याद, इ, उपाधिधारिणा

राज्यप्राप्तापचन्द्रेण

प्रकाशितम्

• मूल्या विना बितोष्यम् ।

" इत्युपादाहिकापल्या मूल्या विवरणोदय "

कविकला श्रीकृष्ण हीटान्तर्गत

१ नं राजा सुबहाय हीट् भारतकले

श्रीकविकलाय सेवेन मुद्रितम् ।

प्रकाशः १८९१ ।

४६४ अक्षरम् ।

मताः ॥ १७ ॥ दिनानि पञ्च तद्युद्धमभूत् परमहात्मनः । ततो
 शीघ्रः परिश्रान्तो वृष्टयुग्मवधृतः ॥ १८ ॥ ततः सेनापतिरभूत्
 कर्णो दीर्योद्यमे बले । अश्वोद्दिष्टोभिः शिष्टाभिर्हतः पञ्चभि-
 राहवे ॥ १९ ॥ तिस्रस्तु पाण्डुपुत्राणां बभूवुः बीभत्सुपाणिताः ।
 हतप्रवीरभूविष्ठा बभूवुः समरस्थिताः ॥ २० ॥ ततः पाण्डुं समा-
 साद्य पतङ्ग इव पावकम् । पञ्चक्रमगमन् सौतिर्हिंतीयेऽहनि
 दारुणः ॥ २१ ॥ हते कर्णे तु कौरव्या निस्तुसाहा हतौजसः ।
 अश्वोद्दिष्टोभिस्त्रिभिर्मद्रेण पर्य्यवारयन् ॥ २२ ॥ हतवाहन-
 भूविष्ठाः पाण्डवापि युधिष्ठिरम् । अश्वोद्दिष्टा निस्तुसाहाः
 शिष्टया पर्य्यवारयन् ॥ २३ ॥ अश्वधीश्वद्राजानं कुरुरात्रौ युधि-
 स्थिरः । तस्मिंस्तवाहिद्विसे कृत्वा कर्म सुदुष्करम् ॥ २४ ॥ हते
 यक्षे च यकुनिं सहदेवो महामनाः । पाहर्तारं क्लेस्तस्य
 अधानामितविक्रमः ॥ २५ ॥ निहतो यकुनौ राजा धार्तराष्ट्रः
 सुदुर्मेनाः । अपाक्रामत्तृगदापाणिर्हतभूविष्ठसैनिकः ॥ २६ ॥
 तमन्वधावत् संक्रुद्धो भीमसेनः प्रतापवान् । ऊर्ध्वं दैपायने चापि
 सखिच्छ्वं ददर्श तम् ॥ २७ ॥ हतशिष्टेन सैन्येन समन्तात् परि-
 वार्य्ये तम् । अश्वोपविविशुद्धं कृत्वा ऊर्ध्वं पञ्च पाण्डवाः ॥ २८ ॥
 विगाह्य सखिस्त्रं त्रायु वाग्वार्य्यैर्भृशविद्यतः । उत्थाय स महा-
 पाणिर्युद्धाय समुपस्थितः ॥ २९ ॥ ततः स निहतो राजा धार्तरा-
 ष्ट्रो महारणे । भीमसेनेन विक्रम्य पश्यतां पविद्वीक्षिताम्
 ॥ ३० ॥ ततस्तत् पाण्डवं सैन्यं प्रसुप्तं शिविरे निधि । निहतं
 शीघ्रपुत्रेण पितुर्बन्धनमप्यता ॥ ३१ ॥ हतपुत्रा हतबला हत-
 मित्रा नवा सह । युयुधानसहायिन पञ्च शिष्टास्तु पाण्डवाः ॥ ३२ ॥
 कर्णैव हपभोजाभ्यां शीघ्रिर्युद्धादसुषत । युयुत्सवापि कौरव्यो
 सुक्तः पाण्डवसंनधात् ॥ ३३ ॥ निहतो कौरवेन्द्रे तु शत्रुवन्द्ये
 सुबोधने । विदुरः सख्यवधैव धर्मराजमुपस्थितो ॥ ३४ ॥ एवं

तद्भवद्युद्धमहान्यष्टादश प्रभो । अथ ते दृष्टिवीपाका निहतौ
स्वर्गमावसन् ॥ ३५ ॥

वैशम्पायन उवाच । शृण्वताम् महाराज कथां तो वीर-
सुपर्णाम् । दुःखशोकपरिक्षेपा वृणीतामभवन्तदा ॥ ३६ ॥

इति अश्वमेधपर्वणि धनुर्गीतापर्वणि वासुदेववाक्ये
षष्ठितमोऽध्यायः ॥ ६० ॥

वैशम्पायन उवाच । कथयन्नेव तु तदा वासुदेवः प्रतापवान् ।
महाभारतयुद्धं तत् कथान्ते पितुरग्रतः ॥ १ ॥ अभिमन्योर्वधं
वीरः भोऽत्यक्राममहामतिः । अप्रियं वसुदेवस्य मा भूदिति
महामतिः ॥ २ ॥ मा द्रोहिष्ठवधं श्रुत्वा वसुदेवो महात्पयम् ।
दुःखशोकाभिसन्तप्तो भवेदिति महामतिः ॥ ३ ॥ समद्रा तु तमत्-
क्रान्तमात्मजस्य वधं वणे । आचक्षु कृत्वा मौभद्रवधमित्यपनदु-
भुवि ॥ ४ ॥ तामपश्यन्निपतितां वसुदेवः क्षितौ तदा । दृष्ट्वैव
च पपातोऽर्घ्यं सोऽपि दुःखिन मूर्च्छितः ॥ ५ ॥ ततः स द्रोहिष्ठ-
वधदुःखशोकममाहतः । वसुदेवो महाराज कृष्णं वाक्यमवा-
ब्रवीत् ॥ ६ ॥ ननु त्वं पुण्डरीकाक्ष सत्यबाग्भुवि विभुतः ।
यद्द्रोहिष्ठवधं मेऽयं न स्यापद्यमि यत्तुहन् ॥ ७ ॥ अह्नाग्निव-
निधनं तस्मेनावक्षु मे प्रभो । सदृशास्तव कथं यत्तुमिनिहतो
रणे ॥ ८ ॥ दुर्महं वत वार्ष्णेय कालोऽप्राप्ते नृभिः सह । वयं मे
हृदयं दुःखात् यतधा न विदीर्येते ॥ ९ ॥ किमब्रवीत्तां संश्रामे
सुभद्रां मातरं प्रति । माहापि पुण्डरीकाक्ष चपलाक्षः प्रियो
मम ॥ १० ॥ आहवं पृष्ठतः कृत्वा कश्चिन्न निहतः परैः । कश्चि-
च्छूलं न गोविन्द तेनाजौ विहृतं कृतम् ॥ ११ ॥ स हि कृष्ण
महतीजाः श्लाघन्निव ममाग्रतः । वक्षन्नेन विनयमात्मनोऽम-

यद्वत् प्रभुः ॥ १२ ॥ कश्चिन्न निहतो बाहो द्रोणकर्मरूपादिभिः ।
 अरण्यां निहतः पिते तन्ममाचक्षुः केयव ॥ १३ ॥ स हि द्रोणश्च
 भीष्मश्च कर्मश्च बलिनां वरम् । संहतिं च रणे नित्यं दुहितुः
 पुत्रको मम ॥ १४ ॥ एवंविधं ब्रह्म तदा विलपन्तं सदुःखितम् ।
 पितरं दुःखिततरो गोविन्दो वाक्यमब्रवीत् ॥ १५ ॥ न तेन
 विकृतं वक्तुं कृतं संग्राममूर्धनि । न पृष्ठतः कृतयापि संग्राम-
 स्तेन दुस्तरः ॥ १६ ॥ निहत्य पृथिवीपालान् सच्चक्षुषतसङ्घयः ।
 सिद्धितो द्रोणकर्मभ्यां द्रोणासनियोगतः ॥ १७ ॥ एको ह्येकेन
 सततं युध्यमानो यदि प्रभो । न स शक्येत संग्रामे निहन्तुमपि
 वञ्चिणा ॥ १८ ॥ समाकृते च संग्रामात् पार्थ संग्रामकैस्तदा ।
 पथ्यवार्थ्यत संक्रुद्धैः स द्रोणादिभिराह्वये ॥ १९ ॥ ततः शत्रुवधं
 कृत्वा समहान्तं रणे पितः । दीहितस्तव वाणीय द्रोणासनि-
 योगतः ॥ २० ॥ नूनञ्च स गतः स्वर्गं जहि शोकं महामते । न
 हि व्यसनमासाद्य सीदन्ति कृतबुद्धयः ॥ २१ ॥ द्रोणकर्मप्रभृतयो
 धेनू प्रतिगमाहिताः । वसे महेन्द्रप्रतिमाः स कथं नाप्रयादिवम्
 ॥ २२ ॥ स शोकं जहि दुर्द्वेषं मा च मन्वृष्यसंगमः । शस्त्रपूतां
 हि स गतिं गतः परपुरश्चयः ॥ २३ ॥ तस्मिंस्तु निहते वीरे
 सुभद्रेयं स्वसा मम । दुःखार्ताथो पृथां प्राप्य कुरुरीव ननाद
 च ॥ २४ ॥ द्रौपदीं च समासाद्य पथ्यपृच्छन् दुःखिता । शार्ङ्गं
 च दारकाः सर्वे द्रष्टुमिच्छामि तानहम् ॥ २५ ॥ तस्यास्तु वचनं
 श्रुत्वा सर्वास्ताः कुरुयोषितः । भुजाभ्यां परिगृह्येता चक्रशुः
 परमार्त्तवत् ॥ २६ ॥ उत्तराद्वाब्रवीद्धरे भर्ता स क्रतु ते गतः ।
 क्षिप्रमागमनं मय्यं तस्य त्वं वेदस्व च ॥ २७ ॥ ननु नाम
 सर्वैराटिः श्रुत्वा मम गिरं सदा । भवनान्निष्यतत्याशु कक्षा-
 न्नाभ्येति ते पतिः ॥ २८ ॥ अभिमन्योः कुशलिनो मातुलास्ते
 महारथाः । कुशलसामुद्रम् सर्वं त्वां युधुत्समिहागतम् ॥ २९ ॥

चासक्तु मेऽद्य संशामं वधापूर्वमरिन्दम । कक्षादिवं विह्वलतीं
 नाद्येह प्रतिभाषसे ॥ ३० ॥ एवमादि तु वार्ण्य्यास्तथास्तत्
 परिदिवितम् । श्रुत्वा पृथा सुदुःखार्ता ग्रैवार्क्यमवाव्रवीत् ॥ ३१ ॥
 सुभद्रे वासुदेवेन तत्त्वा सात्यकिना दणे । पित्रा च जाजितो
 बालः स हतः कालधर्मणा ॥ ३२ ॥ ईदृशो मर्त्याधर्मोऽयं मा
 शुचो यदुनन्दिनि । पुत्री हि तव दुर्द्वेषः सम्प्राप्तः पदमां गतिम्
 ॥ ३३ ॥ कुले महति जातासि क्षत्रियाणां महात्मनाम् । मा
 शुचयपत्न्यास्त्रिंशं पद्मपत्रनिभेषुणे ॥ ३४ ॥ उत्तैरां त्वमवेष्वस्य
 गुर्विणी मा शुचः शुभे । पुत्रमेवा हि तस्याशु जनविष्यति
 भाविनी ॥ ३५ ॥ एवमाश्वासयित्वैनां कुन्ती यदुक्तुस्तोदह ।
 विहाय शोकं दुर्द्वेषं आहमस्य ह्यकल्पयत् ॥ ३६ ॥ समनुशाप्य
 धर्मज्ञा राजानं भीममेव च । यमो यमोपमो चैव दहो दाना-
 न्यनेकशः ॥ ३७ ॥ ततः प्रजाय वल्लीर्गा ब्राह्मणाय यदुदह ।
 समाह्वय तु वार्ण्य्यो वैराटीमब्रवीदिदम् ॥ ३८ ॥ वैराटि मेह
 मन्तापस्त्वया कार्थ्यो ह्यनिन्दिते । भर्तारं प्रति सुयोनि गर्भस्थं
 रक्ष वै यिशुम् ॥ ३९ ॥ एवमुक्त्वा ततः कुन्ती विरराम महा-
 द्युते । तामनुशाप्य चैवमां सुभद्रां समुपानयन् ॥ ४० ॥ एवं स
 निधनं प्राप्तो दौहित्रस्तत्र मानव । सन्तापं त्यज्य दुर्द्वेषं मा च
 शोके मनः कृष्या ॥ ४१ ॥

इति अष्टमेऽध्यायेऽणि समुगीतापर्वणि

एकपद्योऽध्यायः ॥ ६१ ॥

वैष्णवायन उवाच । एतन् श्रुत्वा तु पुत्रस्य वचः शूरात्मज-
 स्तदा । विहाय शोकं चर्मात्मा दहो आहमनुत्तमम् ॥ १ ॥ तत्रैव
 असुदृश्यं स्वस्तीयस्य महात्मनः । द्युतिस्तस्य पितुर्भित्तमकरी-

दीर्घदिक्षम् ॥ २ ॥ पटिं चतसृज्जाणि ब्राह्मणानां मही-
जसाम् । विधिवद्भोजयामास भोज्यं सर्वगुणान्वितम् ॥ ३ ॥
आच्छाद्य च महाबाहुर्धनदण्ड्यामपानुदत् । ब्राह्मणानां तदा
हृदयस्तद्भूजोमहर्षणम् ॥ ४ ॥ सुवर्णैश्च गावैश्च धनपाच्छादनं
तथा । दीयमानं तदा विप्रा बर्हतामिति चानुवन् ॥ ५ ॥ वासु-
देवोऽथ हाथाहीं वसुदेवः ससात्यकिः । अभिमन्योस्तदा चाह-
मकुर्वन् सत्यकस्तदा ॥ ६ ॥ अतीव दुःखसन्तप्ता न यमं शोष-
कीभिरे । तथैव पाण्डवा वीरा नगरे नागसाङ्गये ॥ ७ ॥ नोपा-
गच्छन्त वै शान्तिमभिमन्युविनाशताः । सुवह्नि च राजेन्द्र
द्विषानि विराटजा ॥ ८ ॥ नाभुङ्क्त पतिदुःखार्ता तदाभूत्
कर्णं मज्जत् । कुक्षिस्थ एव तस्याथ गर्भो वै संप्रसीयते ॥ ९ ॥
आजगाम ततो व्यासो शास्त्रा दिव्येन चक्षुषा । समागम्याब्रवी-
हीमान् पृथां पृथुक्कलीषणाम् ॥ १० ॥ उत्तराश्व महातेजाः शोकः
सम्यग्यतामयम् । भविष्यति महातेजाः पुत्रस्तव यथास्मिन् ॥ ११ ॥
प्रभावादासुदेवस्य मम आहरणादपि । पाण्डवानामवस्थान्ते
पाक्षयिष्यति मेदिनीम् ॥ १२ ॥ धर्मपुत्रश्च संप्रेष्य धर्मराजस्य
मृत्पतः । व्यासो वाक्यमुवाचेदं हर्षयन्निव भारत ॥ १३ ॥ पौत्र-
स्तव महाभागो जनिष्यति महादनाः । पृथ्वीं सागरपथ्यन्तां
पाक्षयिष्यति धर्मतः ॥ १४ ॥ तस्माच्छोकं कुरुतेष्ठ जहि त्वमहि-
कर्षण । विचार्यमत्र न हि ते सत्यकेतुर्विष्यति ॥ १५ ॥ यच्चापि
हृदिजीरेण कर्णान् कुरुनन्दन । पुरोक्तं तत्तथा भावि मा ते-
ऽप्राप्सु विचारणा ॥ १६ ॥ विबुधानां गतो लोकानश्चवानाज-
निर्जितान् । न स शोच्यस्त्वया वीरो न शन्यैः कुरुभिस्तथा
॥ १७ ॥ एवं पितामहेनोक्तो धर्मात्मा च धर्मपुत्रः । त्वज्जा शोकं
महाराज हृष्टकपोऽभवत्तदा ॥ १८ ॥ पितापि तव धर्मैश्च गर्भं
मन्त्रिभ्यश्चमते । यवर्हत यथाकामं शुक्रपथे यथा शयी ॥ १९ ॥

ततः सङ्गोदयमात्रं व्यासो धर्मात्मकं वृषम् । पञ्चमेवं प्रति तदा
ततः सोऽन्तर्हितोऽभवत् ॥ २० ॥ धर्मराजोऽपि शेषादीं युद्धा
व्यासस्य तद्वचः । वित्तस्यानयने तात चकार गमने मतिम् ॥ २१ ॥

इति पञ्चमेऽध्यायेऽपि अनुगोतापर्वणि

द्विषष्टोऽध्यायः ॥ ६२ ॥

जनमेजय उवाच । श्रुत्यैतद्वचनं ब्रह्मन् व्यासेनोक्तं महात्मना ।
पञ्चमेवं प्रति तदा किं भवः प्रवकार ह ॥ १ ॥ एतद् वचस-
त्तेन निश्चितं वसुधातले । तदवाप कथमेति तस्य ब्रूहि दिजो-
त्तम ॥ २ ॥

वैशम्पायन उवाच । श्रुत्वा दैपायनवचो धर्मराजो युधि-
ष्ठिरः । भ्रातॄन् सर्वान् समानाथ्य काले वचनमब्रवीत् ॥ ३ ॥
पर्जनं भीमसेनञ्च माद्रीपुत्रो यमावपि । शूतं वो वचनं वीराः
सौहृदात् यच्छहात्मना ॥ ४ ॥ कुरुणां हितकामेन प्रोक्तं हृद्येन
धीमता । तपोव्रतेन महता सङ्गदां भूमिमिच्छता ॥ ५ ॥ गुरुणा
धर्मशीलेन व्यासेनाद्भुतकर्मणा । भीष्मेण च महाप्राज्ञ गोवि-
न्देन च धीमता ॥ ६ ॥ संश्रुत्य तद्वचं सम्यक् कृतमिच्छामि
पाण्डवाः । आदत्त्वाह तदाज्ञे च सर्वेषां तद्विभो हितम् ॥ ७ ॥
अनुबन्धे च कल्याणं वडाचो ब्रह्मवादिनः । इमं हि वसुधा सर्वा
शीघरत्ना कुलदहाः ॥ ८ ॥ तत्तावष्ट तदा व्यासो मरुत्तस्य
धनं वृषाः । वयोतरो बलमतं मन्यध्वं वा क्षमं यदि ॥ ९ ॥
तदानवानेह धनं कथं वा भीम मन्यसे । इत्युक्तवाक्ये वृषतो
तदा कुलकुलीदह ॥ १० ॥ भीमसेनो वृषसेतुं प्राञ्जलिर्वाक्य-
मब्रवीत् । शीघ्रतेने महाबाहो यदिह भाषितं क्षया ॥ ११ ॥
व्यासाख्यातस्य वित्तस्य समुपानयनं प्रति । यदि तत् प्राप्नुयामेह

धनमाविशितं प्रभो ॥ १२ ॥ इतमेव महाराज भविष्यति मतिर्भव ।
 ते वरं प्रक्षिपातेन गिरिप्रसन्न महात्मनः ॥ १३ ॥ तदावधान
 मशन्ते समस्तस्यैव कपर्दिनम् । तं विभुं देवदेवं तस्यैवानुचरांश्च
 तान् ॥ १४ ॥ प्रमादार्णमवाप्स्यामी नूनं वाग्बुद्धिकर्मभिः । रक्षन्ति
 ये च तद्व्यं किञ्चरा रोदृदर्शनाः ॥ १५ ॥ ते च वक्ष्या भविष्यन्ति
 प्रसन्ने हृषभध्वजे । युत्सवं वदतस्तस्य वाक्च भूमस्य भारत ॥ १६ ॥
 प्रीतो धर्मात्मजो राजा बभूवातीव भारत । अर्जुनप्रमुखाद्यापि
 तथेत्येवानुवन् वचः ॥ १७ ॥ कृत्वा तु पाण्डवाः सर्वे रत्नाहरण-
 निष्ठयम् । सेनामाज्ञापयामासुर्नक्षत्रेऽहनि च ध्रुवे ॥ १८ ॥ ततो
 ययुः पाण्डुसुता ब्राह्मणान् स्वस्ति वाच्य च । अर्धयिता सुरश्रेष्ठं
 पूर्वमेव महेन्द्ररम् ॥ १९ ॥ मोदकेः पायसेनाय मांसपूपैस्तथैव च ।
 आत्मस्य च महात्मानं प्रययुर्मदिता भयम् ॥ २० ॥ तेषां प्रवा-
 स्यतां तत्र मङ्गलानि शुभान्यथ । प्राङ्गः प्रहृष्टमनसो द्विजाग्र्य
 नागराय ते ॥ २१ ॥ ततः प्रदक्षिणीकृत्य शिरोभिः प्रणिपत्य च ।
 ब्राह्मणानन्निषहितान् प्रययुः पाण्डुनन्दनाः ॥ २२ ॥ समनुशास्य
 राजानं पुत्रयोक्तसमाहृतम् । धृतराष्ट्रं सभाय्यं वै पृथाक् पृथु-
 क्षोचनाम् ॥ २३ ॥ नूले निक्षिप्य कौरव्यं युयुत्सं धृतराष्ट्रजम् ।
 सम्पूज्यमानाः पौरैश्च ब्राह्मणैश्च मनोपिभिः ॥ २४ ॥

इति अष्टमोऽध्यायः अनुगीतापर्वणि

त्रिपटोऽध्यायः ॥ ६३ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततस्तो प्रययुर्हृष्टाः प्रहृष्टनखाहनाः ।
 रथवीथिण महता पुरवन्तो वसन्तराम् ॥ १ ॥ संस्तूयमानाः
 स्तुतिभिः स्तुतमागच्छन्निभिः । स्वेन वैभ्येन सम्वीता वचादित्याः
 स्वरश्मभिः ॥ २ ॥ पाण्डुरेणातपत्रेण प्रियमाणेन नृर्बलि ।

बभौ युधिष्ठिरस्तथ योर्ध्वमाख्यानिबोद्धराट् ॥ १ ॥ यथाभिषक्तः
 ब्रह्महत्यां नराणां यन्नि पापकृतः । प्रत्ययज्ञाद्यमान्यायं यथावत्
 पुरुषार्थमः ॥ ४ ॥ तथैव सैनिका राजन् राजानमनुमानि वै ।
 तेषां हस्तहस्ताद्यद्वो दिवं स्तम्भा व्यतिष्ठत ॥ ५ ॥ वराधि-
 सरितस्यैव वनान्युपवनानि च । पथ्यज्ञानमन्त्रादराजो गिरिं चाप्य-
 न्यपद्यत ॥ ६ ॥ तस्मिन् द्विमे च राजेन्द्र बलं तत् ब्रह्ममुत्तमम् ।
 चक्रे निवेशनं राजा पाण्डवैः सह सैनिकैः ॥ ७ ॥ द्विमे च
 धमे चैव तदा भरतसत्तम । अग्रतो ब्राह्मणान् कृत्वा तपोविद्या-
 दमाश्रितान् ॥ ८ ॥ पुरोहितश्च कीरव्य वैदवेदाङ्गपारगम् ।
 यामिवेश्वर राजानो ब्राह्मणाः सपुरोधसः ॥ ९ ॥ कृत्वा यानि
 यथाम्यायं सर्वथः पथ्यवारयन् । कृत्वा तु मध्ये राजानममाश्रितं
 यथाविधि ॥ १० ॥ घट्पदं नवसंस्थानं निवेशं चक्रिरे दिवाः ।
 यत्तानां वारणेन्द्रानां निवेशश्च यथाविधि ॥ ११ ॥ कारयित्वा
 च राजेन्द्रो ब्राह्मणानि दमनवीत् । यस्मिन् कार्यं दिक्करोती
 नक्षत्रे द्विषे शुभे ॥ १२ ॥ यथा भवन्तो नम्यन्ते यन्मुनर्हन्ति
 तत्तथा । न नः काकात्ययो वै स्याद्विद्वैव परिकल्प्यताम् । इति
 निश्चित्य विप्रेन्द्राः क्षिप्रतां यदनन्तरम् ॥ १३ ॥ शुभैतद्वचनं राज्ञो
 ब्राह्मणाः सपुरोधसः । इदमूर्ध्वो ब्रूता धर्मराजप्रियेष्ववः
 ॥ १४ ॥ यद्यैव नक्षत्रमहं पुण्यं यतामहे येष्टतमस्त्रिवाहम् ।
 यक्षोभिरद्येह यथाम राजन् उपोष्यताञ्चापि भवद्विरय ॥ १५ ॥
 शुक्ला तु तेषां दिक्कल्पमानां कृतोपवासा रजनीं नरेन्द्राः । सप्त-
 प्रतीताः कुम्भसंस्तरेषु यथाभ्यरे प्रज्ज्वलिता कृतायाः ॥ १६ ॥ ततो
 निष्ठा सा व्यगमन्महात्मनां संमुखतां विप्रकनौरिता गिरः । ततः
 प्रमाते विमर्शे दिक्पर्वमा वचोऽब्रुवन् धर्मसुतं नराधिपम् ॥ १७ ॥

इति पञ्चमेऽध्यायेऽथ पद्मगीतापर्वणि सुवर्णकोषकन्यासो

चतुःषष्टोऽध्यायः ॥ ६४ ॥

ब्राह्मणा जयः । त्रिवतामुपहारोऽस्य त्राव्यकस्य महा-
 ज्ञानः । दक्षीपचारं नृपते ततः स्वायं वतामहे ॥ १ ॥ शुक्ला तु
 वचनं तेषां ब्राह्मणानां युधिष्ठिरः । गिरौघस्य वचनाम्बावमुप-
 हारमुपाहरत् ॥ २ ॥ चाक्येन तर्पयित्वाग्निं विधिवत् संस्तुतेन
 च । मन्त्रमिदं वक्तुं कृत्वा पुरोधाः स यवीं तदा ॥ ३ ॥ क-
 यक्षीत्वा सुमनसो मन्त्रपूता जनाधिप । मोदकैः पावसेनाद्य-
 मांघ्रिषोपाहरदग्निम् ॥ ४ ॥ सुमनोभिय चित्ताभिलीजैरुच्चावचै-
 रपि । सर्वं प्रिष्टतमं कृत्वा विधिवदेदपारगः ॥ ५ ॥ त्रिपुराणां
 ततः पद्माक्षकार बलिमुत्तमम् । यक्षेन्द्राय कुबेराय मणिभद्राय
 चैव च ॥ ६ ॥ तयान्येषाञ्च यक्षाणां भूतानां पतयय ये । हृष-
 रेण च मांघ्रिनिवापेस्तिक्ष्णसंयुतैः ॥ ७ ॥ शोदनं कुशयः कृत्वा
 पुरोधाः ममुपाहरत् । ब्राह्मणेभ्यः सहस्राणि गवां दत्त्वा तु
 भूमिपः ॥ ८ ॥ नक्षत्राणां भूतानां व्यादिदिष्य वलिं तदा ।
 धूपगन्धनिरुहन्तत् सुमनोभिय संवृतम् ॥ ९ ॥ शुशुभे खान-
 मत्यर्थं देवदेवस्य पायिद । कृत्वा पूजाञ्च रुद्रस्य गणानाञ्चैव
 सर्वयः ॥ १० ॥ यवीं व्यासं परस्कृत्य नृपो रत्ननिधिं प्रति ।
 पूजयित्वा धनाध्यक्षं प्रणिपत्याभिवाद्य च ॥ ११ ॥ सुमनोभि-
 विचित्राभिरूपैः कृषदेण च । शङ्खादौघ निधीन् सर्वान् निधि-
 पात्राञ्च सर्वयः ॥ १२ ॥ पथ्यित्वा दिजाग्रान् स स्वस्तिवाच्य-
 च कौशेवान् । तेषां पुण्याहघोषिणो तेजसा समवस्थितः ॥ १३ ॥
 प्रातिमान् स कुरुक्षेत्रः खानवाभास तदनम् । ततः पाद्रीः
 सकरका बहुकृपा मनोरमाः ॥ १४ ॥ भृङ्गाराणि क्रटाहानि
 ककुशान् बह्वेमानजान् । बह्वनि च विचित्राणि भाजनानि सङ्घ-
 क्षयः ॥ १५ ॥ सदाश्रवामास तदा धर्मराजो युधिष्ठिरः । तेषां
 सङ्गमयासीन्महान् करपुटस्तदा ॥ १६ ॥ महञ्च भाजनं राजन्
 तुलावेमभवत्कृप । दाहनं पाण्डुपुत्रस्य तत्रासीत्तु विप्रान्यते ॥ १७ ॥

पट्टिबद्धवस्त्राणि घृतानि दिगुणा हवाः । वारणाश्च महा-
 राज्ञः सहस्रघृतसन्निताः ॥ १८ ॥ शकटानि रथाश्चैव तावद्वि-
 करेणवः । खराणां पुरुषाणाञ्च परिवर्ध्या न विद्यते ॥ १९ ॥
 एतस्मिन् तद्भवद्यदुद्धे युधिष्ठिरः । घोड्याष्टौ चतुर्विंशसहस्रं
 भारसङ्गणम् ॥ २० ॥ एतेष्वाश्वसु तद्भुजं पुनरव्यर्था बाणवः ।
 महादिवं प्रतिवयौ परं नागाह्वयं प्रति ॥ २१ ॥ दैपायनाभ्यनु-
 ज्ञातः पुरस्कृत्य पुरोहितम् । गोयुते गोयुते चैव न्यवसत् पुरुष-
 र्धमः ॥ २२ ॥ सा पुराभिसुखी राजकुवाह महती चमूः ।
 कृच्छ्राद्भविणभारार्ता हर्षयन्ती कुण्डरुहान् ॥ २३ ॥

इति अश्वमेधपर्वणि अनुगीतापर्वणि सुवर्षकोपसम्प्राप्ते
 पञ्चपटोऽध्यायः ॥ ६५ ॥

वैशम्पायन उवाच । एतस्मिन्नेव काले तु वासुदेवोऽपि वीर्य-
 वान् । उपायादृष्टिभिः सार्धं परं वारणसाह्वयम् ॥ १ ॥ सम-
 वाजिमेधस्य विदित्वा पुरुषर्धमः । यद्योक्तो धर्मपुत्रेण प्रपन्न-
 स्वपुत्रीं प्रति ॥ २ ॥ रौक्मिणेयेन सहितो युयुधानेन चैव हि ।
 चारुदेशेन शम्भेन गद्गिन कृतवर्मणा ॥ ३ ॥ सारथेन च वीरेण
 निग्रथेनोन्मुक्षिन च । बलदेवं पुरस्कृत्य सभद्रासहितस्तदा ॥ ४ ॥
 शीपरीमुत्तराक्षैव पथाज्ञापयन्लोकजः । समाश्रासवितुश्चापि
 क्षत्रिया निरुतेऽश्वराः ॥ ५ ॥ तानागतान् समीक्ष्यैव हतराष्ट्रो
 महीयति । प्रत्यगङ्गाद्यद्यान्यायं विदुरश्च महात्मनाः ॥ ६ ॥ तत्रैव
 न्यवसत् कृष्णः सञ्चितः पुरुषोत्तमः । विदुरेण महातेजास्तत्रैव
 च युयुत्सुना ॥ ७ ॥ वसत्सु हृष्टिवीरेषु तत्रैव जनमेजयः ।
 जघ्ने तव पिता राजन् परिचित् परवीरहा ॥ ८ ॥ स तु राजा
 महाशंस ब्रह्मास्त्रेणावपीडितः । श्वो बभूव निसेष्टो हर्षमोक-

विवर्धनः ॥ ८ ॥ कृष्टानां सिंहनादिन जनाणां तत्र निःस्वनः ।
 प्रविष्टः प्रदिष्टः सर्वाः पुनरेव व्युपारमत् ॥ १० ॥ ततः सोऽति-
 शयः कृष्टो विवेचान्तःपुरं तदा । युयुधानश्चितीयो वै व्यथिते-
 न्द्रिवमानसः ॥ ११ ॥ ततश्चरितमावाप्नो ददर्श स्त्रां पिठवसानम् ।
 क्रोधन्तीमभिधावेति वासुदेवं पुनः पुनः ॥ १२ ॥ पृष्ठतो द्रौपदी-
 चैव सुभद्राश्च वयस्त्रिनीम् । सवित्रीयं सकलं बान्धवानां स्त्रियो
 दप ॥ १३ ॥ ततः कृष्णं समासाद्य कुन्तीभोजसता तदा । प्रोवाच
 राजगार्दूलं वासुगह्वरा गिरा ॥ १४ ॥ वासुदेव महाबाहो
 सुप्रजा इवक्री लया । लब्धो गतिः प्रतिष्ठा च तदायन्तमिदं
 कुलम् ॥ १५ ॥ यदुपवीर योऽयन्ते स्वस्त्रीयस्यात्मजः प्रभो ।
 पाण्डुत्वात्मा हतो जातस्तमुष्जीवय केधव ॥ १६ ॥ तदा श्वेतत्
 प्रतिज्ञातमेषीके यदुनन्दन । अहं मञ्जीवयिष्यामि मृतजातमिति
 प्रभो ॥ १७ ॥ सोऽयं जातो मृतस्तात पश्यैनं पुरुषर्षभ । सत्त-
 राश्च सुभद्राश्च द्रौपदीं माञ्च माधव ॥ १८ ॥ धर्मपुत्रश्च भीमश्च
 फाल्गुनं नकुलं तथा । सहदेवश्च दुर्धर्षं सर्वाङ्गस्तातुमर्हसि ॥ १९ ॥
 अस्मिन् प्राणाः समावृत्ताः पाण्डवानां ममैव च । पाण्डोश्च पिण्डो
 दायार्हं तथैव श्वशुरस्य मे ॥ २० ॥ अभिमन्योश्च भद्रं ते प्रियस्य
 सहस्य च । प्रियमुत्पादयाद्य त्वं प्रेतस्यापि जनाईन ॥ २१ ॥
 उत्तरा हि पुरोत्तां वै कथयत्यरिस्तदन । अभिमन्योर्वचः कृष्ण
 प्रियजातस्य संभवः ॥ २२ ॥ अभवौत् किल दायार्हं वैराटी-
 मार्कुनिस्तदा । मातुलस्य कुलं भद्रे तव पुत्रो गमिष्यति ॥ २३ ॥
 गत्वा कृष्णान्धककुलं धनुर्वेदं ग्रहीष्यति । अस्त्राणि च विचि-
 त्वाणि नीतिपात्राञ्च केवलम् ॥ २४ ॥ इत्येतत् प्रणवात्तात भीमदः
 परवीरहा । कथयामास दुर्धर्षस्तथा चैतन्न संभवः ॥ २५ ॥
 तास्त्रां सर्वं प्रपश्येच्च बाणामो मधुसूदन । कुलस्यास्य हिता-
 र्थम् कुलं कथ्याणमुत्तमम् ॥ २६ ॥ एवमुक्त्वा तु प्रार्थितं पृथक्

पुण्यलोचना । उच्छिस्तं वाङ् दुःखार्ता तादात्म्याः प्रावतन्
 भुवि ॥ २० ॥ अतुल्यं महाराज वशीः साक्षाद्विषयताः ।
 सखीवो वासुदेवस्य जतो जात इति प्रभो ॥ २१ ॥ एवमुक्ते ततः
 कुन्तो पश्यन्प्राप्नोति नः । भूमौ निपतिता चैनां कालकामास
 भारत ॥ २८ ॥

इति अष्टमेऽध्याये षण्णुगीतापर्वणि परिशिष्टमथ कथने
 पटपटोऽध्यायः ॥ ६६ ॥

वैशम्पायन उवाच । उत्थितायां पृथावान्तु सुभद्रा भानरं
 तदा । दृष्ट्वा चक्रोऽप दुःखार्ता वचनं वेदमब्रवीत् ॥ १ ॥ पुण्यरौ-
 काच्च पश्य त्वं पौरवं पार्थस्य धीमनः । परिशीलोऽप कुरुषु परि-
 क्षीणं गतायुषम् ॥ २ ॥ इषीका श्रोणपुत्रेण भीमसेनार्थमुद्यता ।
 कीर्त्तरायां निपतिता विजये मयि चैव ह ॥ ३ ॥ श्रेयं विदीर्षं
 हृदये मयि तिष्ठति केचन । यत्र पश्यामि दुःखं सद्यप्यन्तु न
 प्रभो ॥ ४ ॥ किन्तु वक्ष्यति धर्मात्मा धर्मराजो बुधितिः ।
 भीमसेनार्जुनौ चापि मादृत्याः सुतो च तौ ॥ ५ ॥ अभि-
 मन्योस्तनयं जातञ्च जतमेव च । मुपिता इव वार्ष्णेय श्रोणपुत्रेण
 पाण्डवाः ॥ ६ ॥ अभिमन्युः प्रियः कृष्ण भ्रातृणां नात्र संभवः ।
 ते भुक्ता किन्तु वक्ष्यन्ति श्रोणपुत्रास्तनिजिताः ॥ ७ ॥ भवितातः
 परं दुःखं किन्तु मया जनाईन । अभिमन्योः सुतात् कृष्ण जता-
 ज्जातादरिन्दम् ॥ ८ ॥ साक्षं प्रमादं कृष्ण क्षामस्य धिरका मता ।
 पश्येवं श्रोणदी चैव ताः पश्य पुरुषोत्तम ॥ ९ ॥ वदा श्रोणसुतो
 गर्मान् पाण्डूनां हन्ति माधव । तदा किञ्च जघा श्रोणि
 क्रुद्धेनोक्तोऽरिमईन ॥ १० ॥ अकामं त्वां करिष्यामि क्रुद्धवन्
 मराधुम । अहं मञ्जोपहिष्यामि किरीटिनमयात्मजम् ॥ ११

इत्येतद्वचनं श्रुत्वा जानामासं ब्रह्मन् । प्रसादये मां दुर्धरं
जीवतामभिमन्युः ॥ १२ ॥ वदोतन्नं प्रतिश्रुत्य न करोमि वचः
श्रुतम् । सफलं वृत्तिप्राप्तं नृतां नामवधारय ॥ १३ ॥ यन्मि-
मन्धोः सुतो वीर न सञ्जीवति वदयन् । जीवति त्वमि दुर्धरं
किं करिष्याम्यहं तदा ॥ १४ ॥ सञ्जीवयैनं दुर्धरं नृतं जमभि-
मन्युजम् । सदृशात्सुतं वीरं यस्यं वर्षत्रिवायुदः ॥ १५ ॥ तं
हि कैशव धर्मात्मा सत्यवान् सत्यविक्रमः । सतीं वाचसतां कर्तु-
मर्हसि त्वमदिन्दु ॥ १६ ॥ इच्छन्नपि हि लोकांस्त्रीन् जीवयिष्या-
मृतानिमान् । किं पुनर्दयितं जातं स्वस्त्रीयस्यात्मजं नृतम् ॥ १७ ॥
प्रभावशान्ति ते कृष्ण तस्मात्त्वां याचयाम्यहम् । कुरुष्व पाशु-
पुष्पाणामिमं परममुग्रहम् ॥ १८ ॥ स्वसेति वा महाबाहो हत-
पुत्रेति वा पुनः । प्रपन्नां मामियद्वेति दयां कर्तुमिहार्हसि ॥ १९ ॥

इति प्रश्नोत्तरपर्वणि अनुगीतापर्वणि परिशिष्टमकवने

सप्तषष्ठोऽध्यायः ॥ ६० ॥

वैशम्पायन उवाच । एवमुक्तस्तु राजेन्द्र कैषिहा दुःख-
स्मृत्तः । तथेति व्याजहारोच्चैर्हृदयनिव तं जनम् ॥ १ ॥
वाक्यमेतेन हि तदा तं जनं पुदुषर्षभः । ह्लादयामास स विभु-
धर्मात्तं बलिलैरिव ॥ २ ॥ ततः स प्राविशत्सूक्ष्मं जम्बवेक्ष्य पितु-
स्तव । शशितं पुदुपव्याघ्रं सितैर्माल्यैर्बन्धविधि ॥ ३ ॥ अथां
कुक्षौः सुपूष्पैश्च विन्यस्तैः सर्वतो दिग्भम् । वृतेन तिन्दुकाक्षतैः
सर्षपैश्च महाभुज ॥ ४ ॥ अस्त्रैश्च विमलैर्न्यस्तैः पावकैश्च समन्ततः ।
हृत्वाभिधाभिरामाभिः परिवारार्धमावृतम् ॥ ५ ॥ इत्यैव परितो-
धीर भिषग्भिः कुशलैस्तथा । ददधं च स तेजस्वी रञ्जोष्णान्यपि
सर्वथः ॥ ६ ॥ द्रव्याणि स्वापितानि च विधिवत् कुशलैर्जनैः ।

तथा युतश्च तद्गृहा जम्बवेक्ष्य चितुस्तथ । - हटोऽभयवृषीकेशः
 बाधु बाधिति बाधवीत् ॥ ७ ॥ तथा भुवति वाञ्छीधि प्रहृष्टवर्णे
 तदा । द्रोणही क्वरिता गङ्गा वैराटो वाञ्छनवतीत् ॥ ८ ॥
 यवनावाति ते भद्रे श्वशुरो मधुसूदनः । पुराणतिरचिन्नाङ्गा
 समीपमपराजितः ॥ ९ ॥ सापि बाधकक्षां बाधं निबद्धाधूषि
 चैव ह । इष्टा ताभवद्देवी देववत् कृष्णभीयुषी ॥ १० ॥ वा तथा
 दृवमानेन हृदयेन तपस्विनी । इष्टा गोविन्दमायान्तं कृपणं
 पथ्यदेववत् ॥ ११ ॥ पुच्छरीकाश्च पञ्चावां बाणेन हि विनाहृतौ ।
 अभिमन्युश्च माधैव हतो तुल्यं जनार्दन ॥ १२ ॥ वाथो व मधु-
 हन् वीर पिरसा स्त्रां प्रसादये । द्रोणपुत्रास्त्रनिर्हन्धं जीयवैनं
 ममात्मजम् ॥ १३ ॥ यदि सा धर्मराजा वा भीमसेनेन वा पुनः ।
 जया वा पुच्छरीकाश्च बाणमुक्तमिदं भवेत् ॥ १४ ॥ यजानती-
 मिषीकेशं जनिर्वीं हन्त्विति प्रभो । अहमेव विनष्टा स्यां नैतदेव
 गतं भवेत् ॥ १५ ॥ गर्भस्थस्यास्य बाणस्य ब्रह्मास्त्रेण निपातनम् ।
 कृत्वा कृष्णं दुर्बुद्धिर्द्रीणिः किं फलमकुरुते ॥ १६ ॥ सा स्त्रां प्रसाद्य
 पिरसा याचे ययनिवर्धनम् । प्राणांश्च य्यामि गोविन्द नायं
 यच्छीवते यदि ॥ १७ ॥ यजिन् हि बहवः साधो धी ममाह
 मनोरथाः । ते द्रोणपुत्रेण हताः किम् जीवामि केशव ॥ १८ ॥
 पाशौक्यम मतिः कृष्ण पूर्योत्सृज्य जनार्दन । अभिवान्विषे स्त्रां
 कृष्ण तदिदं वितथीकृतम् ॥ १९ ॥ ययसाश्च स दावादि हृते-
 ऽजिन् पुष्टपथं । विप्राणां मे हताः कृष्ण हृदि सर्वे मनोरथाः
 ॥ २० ॥ ययसाश्चः किञ्चातीव प्रियस्ते मधुसूदन । सुतं यय
 जमस्यैव ब्रह्मास्त्रेण निपातितम् ॥ २१ ॥ कृतघ्नोऽयं कृष्णोऽयं
 मयास्य जमकस्तथा । वः पाच्छवीं मिवं त्यक्त्वा गतोऽस्य यम-
 सादनम् ॥ २२ ॥ मया चैतत् प्रतिघातं दण्डमूर्धनि केशव ।
 अभिमन्यो हते वीर कामेध्यायचिरादिव ॥ २३ ॥ तच्च नाकरव

कथं दुर्गं जीवितमिवा । इदानीं वां गतां तत्र किञ्च वक्ष्यति
कात्यायनः ॥ २४ ॥

इति अष्टमेऽध्यायः । अनुगीतापर्वणि परिशिष्टाध्यायकवने
अष्टमोऽध्यायः ॥ ६८ ॥

वैशम्पायन उवाच । सैवं विलप्य कुरुणं सोम्यादेव तपस्विनी ।
उत्तरा न्यपतद्भूमौ कृपणा पुत्रमदिनी ॥ १ ॥ तान्नु दृष्ट्वा निप-
त्तितां हतपुत्रपरिच्छिन्नाम् । सृजोष कुन्ती दुःखार्तां सर्वांश्च भरत-
स्त्रियः ॥ २ ॥ मुहूर्तमिव राजेन्द्र पाण्डवानां निवेग्नम् । अप्रेक्ष-
णीयमभवदार्तस्वरनिनादिनम् ॥ ३ ॥ सा मुहूर्तश्च राजेन्द्र पुत्र-
योकाभिषीडिता । कम्पलाभिहता वीर वैराटो त्वभवत्तदा ॥ ४ ॥
प्रतिबुध्य तु सा संश्रामुत्तरा भरतर्षभ । अङ्गमारोप्य तं पुत्रमिदं
वचनमब्रवीत् ॥ ५ ॥ धर्मज्ञस्य सुतः स त्वमधर्मं नावगुध्यसे ।
यस्त्वं तृष्णीप्रवीरस्य कुरुषे नाभिवादनम् ॥ ६ ॥ पुत्र गत्वा
मम वक्षो ब्रूयास्त्वं पितरन्विदम् । दुर्मरं प्राणिनां वीर काक्षी-
प्राप्ते कथञ्चन ॥ ७ ॥ याचं त्वया विनाद्येह पत्या पुत्रेण चैव
ह । मर्त्ये सति जीवामि हतस्वस्तिरकिञ्चन ॥ ८ ॥ अथवा
धर्मराजाहमनुज्ञाता महाभुज । भक्षयिष्ये विषं वीरं प्रवेष्ट्वा
वा हताशनम् ॥ ९ ॥ अथवा दुर्धरं तात यदिदं मे सङ्गच्छा ।
पतिपुत्रविहीनावा हृदयं न विदोर्थ्यते ॥ १० ॥ उत्तिष्ठ पुत्र
पञ्चेमां दुःखितां प्रपितामहीम् । आर्तानुपश्रुतां शोनां निमग्नां
शोकसागरे ॥ ११ ॥ आर्याश्च पक्ष पाण्डुर्लौ सात्वतीश्च तप-
स्विनीम् । माहं पश्य सदुःखार्तां व्याधविहां नृगीमिव ॥ १२ ॥
उत्तिष्ठ पश्य वदनं लोकनाथस्य धीमतः । पुण्डरीकपद्मायाचं
धुरैव चपलीकणम् ॥ १३ ॥ एवं विप्रक्षपन्तीन्तां दृष्ट्वा निपातितां

पुनः । उत्तरां ताः स्त्रियः सर्वाः पुनस्तथापयन्ततः ॥ १४ ॥
 उत्थाव च पुनर्धर्षात्तदा मत्स्यपतेः सुता । प्राञ्जलिः पुच्छरी-
 कासं भूमावेवाभ्यवादवत् ॥ १५ ॥ शुक्ला स तस्या विपुलं विस्वायं
 पुनर्वर्षभः । उपसृज्य ततः कृशो ब्रह्मास्त्रं प्रत्यसंहरत् ॥ १६ ॥
 प्रतिजघ्ने च द्वाद्याहंमस्य जीवितुमन्यतः । यत्नवीक्ष्य विशुद्धात्मा
 सर्वं विश्वावचन् अगत ॥ १७ ॥ न ब्रवीम्यन्त्रे मिथ्या सत्यमेत-
 द्ब्रुविषति । एष मञ्जीव्याम्येनं पश्यतां सर्वदेहिनाम् ॥ १८ ॥
 नोक्तपूर्वं मया मिथ्या सैवेत्यपि कदाचन । न च युद्धात् परा-
 हन्तस्तथा संजीवतामयम् ॥ १९ ॥ यथा मे दयितो धर्मो ब्राह्म-
 णश्च विवेपतः । अभिमन्योः सुतो जातो मृतो जीवत्ययं तथा
 ॥ २० ॥ यथाहं नाभिजानामि विजयेन कदाचन । विरोधन्तेन
 सत्येन मृतो जीवत्ययं शिशुः ॥ २१ ॥ यथा मय्यत्र धर्मस्य मयि
 नित्यं प्रतिष्ठितो । तथा मृतः शिशुरयं जीवितामभिमन्यजः ॥ २२ ॥
 यथा कंसस्य केशी च धर्मेण निहतो मया । तेन मयेन बालोऽप्य
 पुनः मञ्जीवतामयम् ॥ २३ ॥ इत्युक्तो पासुर्देवेन स बालो भग-
 वतः । यतः जनेर्महाराज प्रास्यन्दन् सनेतनः ॥ २४ ॥

इति यश्चमेधपर्वणि चतुर्गीतापर्वणि परोक्षिः कथान्
 मञ्जीवने एकीनसप्तोऽध्यायः ॥ ६८ ॥

वैशम्पायन उवाच । ब्रह्मास्त्रं यदा राजन् कृशेन प्रति-
 संहरतम् । तदा तरेष्वास्त्रत्पिपा त्रेजसाभिविहीयिताम् ॥ १ ॥
 ततो रक्षांसि सर्वाणि नेशुस्यन्ता गृहन्तु तत् । यन्तरीक्षे च
 वागासीत् साधु केशव साध्विति ॥ २ ॥ तद्वस्त्रं ज्वलितहापि
 पितामहमगात्तदा । ततः प्राणान् पुनर्लभे पिता तव जनेश्वर

॥ १ ॥ अथैष्टत च बालोऽसौ यद्योत्साहं यथावक्ष्यम् । बभूवु-
 र्मुदिता राज्ञस्ततस्ता भरतस्त्रियः ॥ ४ ॥ ब्राह्मणान् वाचसा-
 मासुर्गोविन्दस्यैव शासनात् । ततस्ता मुदिताः सर्वाः प्रथमं सु-
 जनाईनम् ॥ ५ ॥ स्त्रियो भरतसिंहानां नावं लब्ध्वैव पारगाः ।
 कृन्ती दुपदप्रवी च सुमहा चीनरा तथा ॥ ६ ॥ स्त्रियवान्या
 नृसिंहानां बभूवुर्हृष्टमानसाः । तत्र मत्ता नटायैव ग्रथिकाः
 सौख्यपायिकाः ॥ ७ ॥ सतमागधमज्ञायाप्यतुर्वलं जनाईनम् ।
 कुरुवंशस्तवाण्यातिरागीभिर्भरतर्षभ ॥ ८ ॥ उत्थाय तु यथा-
 कालमुत्तरा यदुत्तन्दनम् । अथवाद्यत प्रीता सह पुत्रेण भारत
 ॥ ९ ॥ तस्य कृष्णो ददौ हृष्टो बद्ध रत्नं विविधतः । यथाम्ये
 ठुषिणाटूला नाम वास्याकरोत् प्रभुः ॥ १० ॥ पितुस्तत्र महा-
 राज सत्यसम्भो जनाईनः । परिचीनो कृत्ते यन्मान् जन्तोय-
 मभिमन्युजः ॥ ११ ॥ परित्विदिति नामास्य भवत्तित्यत्रवीनरा ।
 सोऽब्रूत यथाकालं पिता तत्र जनाधिप ॥ १२ ॥ सतः प्रह्लादन-
 ग्रामोत् सवलाकस्य भारत । मासुजातस्तु ते वीर पिता भवति
 भारत ॥ १३ ॥ अथाजम्भः सुवद्भलं रत्नमादाय पाण्डवाः । तान्
 समीपगतान् युक्ता निर्ययुर्वृशिप्रव्रवाः ॥ १४ ॥ अर्धचक्राय मात्स्यैः
 पुरुषा नागमाह्वयम् । पताकाभिर्विविक्ताभिर्ध्वजैश्च विविधैरपि
 ॥ १५ ॥ विज्ञानि समलंबशतः पौराथापि जनेश्वर । देवतायतना-
 नाञ्च पूजाः सुविविधास्तथा ॥ १६ ॥ सन्दिद्दिषाथ विदुरः पाण्डु-
 पुत्रप्रियेष्ठथा । राजमागीय तत्रासन् सुमनोभिरलंकृताः ॥ १७ ॥
 शुभे तत्पुरहापि समुद्गोषनिमग्नम् । नर्तकीयापि नृत्यहि-
 गाविकानाञ्च निःस्वनैः ॥ १८ ॥ आसौहैववणस्येव निवासस्तत्
 पुरस्तदा । वन्दिभिश्च नरै राजन् स्त्रीसहायैश्च सर्वशः ॥ १९ ॥
 तत्र तत्र विविक्तेषु समन्तादुपशोभितम् । पताका ध्वजमानाञ्च
 समस्तास्मातरिच्यता ॥ २० ॥ अर्धयन्त्रि तदा कुक्षन् वै दविणो-

मरान् । अधीययंस्तदा चापि पुरुषा राजवृग्गताः । सर्वराष्ट्र-
विहारोऽयं रत्नाकरलक्ष्मणः ॥ २१ ॥

इति अष्टमेधपर्वणि धनुर्गीतापर्वणि पाण्डवागमने

सप्तमिर्नमोऽध्यायः ॥ ७० ॥

वैद्यव्यासन उवाच । तान् समीपगतान् श्रुत्वा पाण्डवान्
यत्कर्षणः । वासुदेवः सञ्जामात्यः प्रत्युद्यातो दिदृक्षवा ॥ १ ॥
ते समेत्य यथाधर्मे पाण्डवा वृथ्वाभिः सह । विविशुः संहिता
राजन पुरं वारणसाह्वयम् ॥ २ ॥ महत्तस्तस्य कैशस्य खर-
नेमिसूनेन च । द्यावापृथिवी खड्गैश्च सर्वनासीत् समाहतम् ॥ ३ ॥
ते क्रोधानग्रतः कृत्वा विविशुः स्वपरन्तदा । पाण्डवाः प्रीतमनसः
सामात्याः ससुहृदृणाः ॥ ४ ॥ ते समेत्य यथान्यायं धृतराष्ट्रं
जनाधिपम् । कीर्त्तयन्तः स्वगामानि तस्य पादौ ववन्दिरे ॥ ५ ॥
धृतराष्ट्रादनु च ते गान्धारीं सुवल्गात्मजाम् । वन्तीञ्च राज-
शार्दूल तदा भरतमन्तमः ॥ ६ ॥ त्रिदशं पूजयित्वा च वैष्णवं च
समेत्य च । पूज्यमानाः सन्ते वीरा व्यरोचन्त विद्याम्बते ॥ ७ ॥
ततस्तत् परमायर्थं त्रिविधमकुरुतम् । युयुवस्ते तदा वीराः
पितुस्ते जन्म भारत ॥ ८ ॥ तदुपश्रुत्य तत् कर्मे वासुदेवस्य
धीमतः । पूजाहं पूजयामासुः कथं देवक्रियन्दनम् ॥ ९ ॥ ततः
कतिपयाहस्य व्यासः सत्यवतीसुतः । राजगाम महातेजा जनरं
नागसाह्वयम् ॥ १० ॥ तस्य सर्वं यथान्यायं पूजाञ्जगुः कुण्डरहाः ।
सह वृथाश्वकव्याधैरुपासाञ्जगिरे तदा ॥ ११ ॥ तत्र नानाविधा-
काराः कथाः समन्तिकीर्त्ता वै । युधिष्ठिरो धर्मसुतो व्यासं
वचनमब्रवीत् ॥ १२ ॥ भवत्प्रसादाद्भगवन् वदिहं रत्नमाहृतम् ।
उपायोक्तं तदिच्छामि वाजिमेधे महाक्रतो ॥ १३ ॥ तमनुचातु-

निष्ठाभि भवता मुनिसत्तम । खड्गधीना सर्वं सर्वं कथयस्व च
महात्मनः ॥ १४ ॥

आस उवाच । अनुजानामि राजंस्त्वां क्रियतां यदुनन्दनम् ।
यजस्व वाजिमेधेन विधिवद्दक्षिणा वता ॥ १५ ॥ अष्टमेधो हि
राजेन्द्र पावनः सर्वपापनाम् । तेनैवा त्वं विपाप्मा वै भविता
नात्र संशयः ॥ १६ ॥

वैशम्पायन उवाच । इत्युक्तः स तु धर्मात्मा कुहराजो दुधि-
ष्ठिरः । अष्टमेधस्य कौरव्य चकाराक्षरणे मतिम् ॥ १७ ॥ समनु-
प्राप्य तत् सर्वं कथाद्वैपायनं नृपः । वासुदेवमथाभ्येत्य वाम्सी
यचनमब्रवीत् ॥ १८ ॥ देवकी सुप्रजा देवी त्वया पुत्र्यसत्तम ।
यदुभूयां त्वां महाबाहो तत् कथास्त्वमिहाच्युत ॥ १९ ॥ त्वत्-
प्रभावाजितान् भोगानस्मीम यदुनन्दन । पराक्रमेण युद्धा च
त्वयैवं निज्जिता मही ॥ २० ॥ दीक्षयस्व त्वमात्मानं त्वं हि नः
परमो गुरुः । त्वयीष्टवति दायाहं विपाप्मा भविता ह्यहम् ॥ २१ ॥
त्वं हि यज्ञोऽक्षरः सर्वस्वं धर्म्मस्त्वं प्रजापतिः । त्वं गतिः सर्व-
भूतानामिति मे निश्चिता मतिः ॥ २२ ॥

वासुदेव उवाच । त्वमेवेतन्महाबाहो वक्तुमर्हस्यदिन्दम । त्वं
गतिः सर्वभूतानामिति मे निश्चिता मतिः ॥ २३ ॥ त्वच्छाद्य कुरु-
वीराणां धर्मेण हि विराजसे । गुणीभूता ज्ञे ते राजंस्त्वकी
राजा कुरुर्मतः ॥ २४ ॥ यजस्व महनुज्ञातः प्राप्य एष क्रतुस्त्वया ।
युनक्तु नो भवान् कार्यं यत्र वाञ्छसि भारत । सत्यमे प्रति-
ष्ठानामि सर्वं कर्त्तास्मि तेऽनघ ॥ २५ ॥ भीमसेनार्जुनौ चैव तथा
माद्रवतीसुतो । इष्टवन्तो भविष्यन्ति त्वयीष्टवति पार्थिव ॥ २६ ॥

इति अष्टमेधपर्वणि अनुगौतापर्वणि आसगमने

एकसप्ततोऽध्यायः ॥ ७१ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवमुक्तस्तु कृष्णेन धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः ।
व्यासमामन्त्र्य मेधावी ततो वचनमब्रवीत् ॥ १ ॥ यदा काशं
भवान् वेत्ति हयमेघस्य तत्त्वतः । दीक्षवन् तदा मां कं कथा-
यत्तो हि मे क्रतुः ॥ २ ॥

व्यास उवाच । यत्तं प्रेक्षीय कीर्त्तये वाचस्पत्यास्तथैव च ।
विधानं यद्यथाकालं तत्कर्त्तारो न संशयः ॥ ३ ॥ वैशां हि
पौरुषमास्यान्तु तत्र दीक्षा भविष्यति । सञ्चराः संभिवन्ताश्च
यज्ञार्थे पुरुषर्षभ ॥ ४ ॥ अश्वविद्याविदस्यैव सूता विप्राश्च तदिहः ।
मेध्यमश्वं परीक्षन्तां तत्र यथार्थमिदृशं ॥ ५ ॥ तमुत्सृज्य यथा-
शास्त्रं पृथिवीं सागराम्बराम् । स पर्येतु यथा दीप्तं तत्र पार्थिव
दर्शयन् ॥ ६ ॥

वैशम्पायन उवाच । इत्युक्तः स तद्येत्युक्त्वा पाण्डवः पृथिवी-
पतिः । चकार सर्वे राजेन्द्र यथाक्तं ब्रह्मवादिना ॥ ७ ॥ सञ्चारा-
थैव राजेन्द्र सर्वे महत्पितामहन् ॥ ८ ॥ स सञ्चारान् समाहृत्य
नृपो धर्मयुतस्तदा । न्यवेदयद्मेयात्मा कृशदेपायनाय वै ॥ ९ ॥
ततोऽब्रवीन्महातेजा व्यासो धर्मात्मजं नृपम् । यथाकालं दद्या-
योगं सञ्चाः का तत्र दीक्षणे ॥ १० ॥ स्फुरद्य कूर्चश्च शीवर्षो
यज्ञान्यदपि कीदृशः । तत्र योज्यं भवेत् किञ्चिद्रोक्त्वा तत् क्रियता-
मिति ॥ ११ ॥ अश्वयोत्सृज्यतामद्य पशुगानश्च यथाक्रमम् । सुशुप्त-
चरताञ्चापि यथाशास्त्रं यथाविधि ॥ १२ ॥

युधिष्ठिर उवाच । अयमश्वो यथा ब्रह्मकुतूहलः पृथिवी-
मिमाम् । चरियति यथाकालं तत्र वै संविधीयताम् ॥ १३ ॥
पृथिवीं पर्यटन्तं हि तुरङ्गं कामचारिणम् । कः पाण्डुर्हिति
मुने तद्वचान् वक्तुमर्हति ॥ १४ ॥

वैशम्पायन उवाच । इत्युक्तः स तु राजेन्द्र कृशदेपायनो-
ऽब्रवीत् । भीमसेनाद्वरजः सेष्टः सर्वधनुमनाम् ॥ १५ ॥ जिष्णुः

सहिशुर्धृशुश्च स एनं पालयिष्यति । शक्तः स हि महीं जेतुं
निवातकवचान्तकः ॥ १६ ॥ तस्मिन् चक्षुराणि दिव्यानि दिव्यं
संजननं तथा । दिव्यं धनुयेषुधौ च स एनमनुयास्यति ॥ १७ ॥
स हि धर्मायैकगलः सर्वविद्याविशारदः । यथाशास्त्रं तृपयेत्
चारयिष्यति ते ह्ययम् ॥ १८ ॥ राजपुत्रो महाबाहुः श्वाभो
राजौवलोचनः । अभिमन्योः पिता वीरः स एनं पालयिष्यति
॥ १९ ॥ भीमसेनोऽपि तेजस्वी कौन्तयोऽमिनविक्रमः । समर्थो
रक्षितुं राष्ट्रं नकुलश्च विशास्यते ॥ २० ॥ सहदेवस्तु कौरव्य
समाधास्यति बुद्धिमान् । कुटुम्बतन्त्रं विधिवत् सर्वमेव महा-
बलः ॥ २१ ॥ तत्तु सर्वं यथान्यायमुक्तः कुरुकुलोद्भवः । चकार
फाल्गुनश्चापि सन्दिदेश हयस्यति ॥ २२ ॥

युधिष्ठिर उवाच । एच्छर्जनं त्वया वीर हयोऽयं परिपाल्य-
ताम् । त्वमर्हो रक्षितुं जैनं नान्यः कश्चन मानवः ॥ २३ ॥ ये
चापि त्वां महाबाहो प्रत्युद्यान्ति नराधिपाः । तैर्विग्रहो यथा
न स्यात्तथा कार्यं त्वयानघ ॥ २४ ॥ यास्यातव्यश्च भवता वयो-
ऽयं मम सर्वशः । पार्थिवेभ्यो महाबाहो समये गम्यतामिति ॥ २५ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवमुक्त्वा स धर्मात्मा भ्रातरं सव्य-
साचिनम् । भीमश्च नकुलश्चैव पुरगुप्तौ समादधत् ॥ २६ ॥ कुटुम्ब-
तन्त्रे च तदा सहदेवं युधां पतिम् । अनुमान्य महीपालं हृत-
राष्ट्रं युधिष्ठिरः ॥ २७ ॥

इति अष्टमेधपर्वणि अनुगीतापर्वणि अष्टरचार्यमर्जुन-
नियोगे दिसप्रतोऽध्यायः ॥ ७२ ॥

वैशम्पायन उवाच । दौष्टाकाक्षी तु संप्राप्ते ततस्तो सुमह-
र्बलः । विधिवद्द्वीपयानासुरश्चनेभ्यां पार्थिवम् ॥ १ ॥ कृत्वा

स पशुवन्धांश्च दीक्षितः पाण्डुमन्दनः । चर्मराजो महातीक्ष्णः
 सहस्रिगभिर्वीरो वरः ॥ २ ॥ हयश्च हवसेधावं खवश्च ब्रह्म-
 वादिना । सत्पुष्टः शास्त्रविधिना व्यासेनाभितेजसा ॥ ३ ॥ स
 राजा चर्मराट् राजन् दीक्षितो विवभी तदा । सैन्यमासी
 हस्तकण्ठः प्रदीप्त इव पावकः ॥ ४ ॥ कृष्णाजिनी दण्डपाणिः
 शीमवाचाः स धर्मजः । विवभी द्युतिमान् भूवः प्रजापतिरिवा-
 धरे ॥ ५ ॥ तथैवास्यर्क्षिजः सर्वं तुल्यवेणा विद्याम्यते । बभूवु-
 रजन्घापि प्रदीप्त इव पावकः ॥ ६ ॥ श्वेताश्वः कृष्णभारं तं
 ससाराश्वं धनञ्जयः । स्वस्ति तेऽस्तु प्रजापिष्टं पुनर्यहीति भारत
 ॥ ७ ॥ अद्यापरे मनुष्येन्द्र पुरुषा वाक्यमब्रुवन् । नैनं पश्याम
 संमर्द्धं धनुरेतत् प्रदृश्यते ॥ ८ ॥ एतद्दि भीमनिर्झादं विभुतं
 गाण्डिवं धनुः । ब्राह्मणाश्च महीपाल बहवी वेदपारगाः ॥ ९ ॥
 विधिवत् पृथिवीपाल धर्मराजस्य ग्रामनात् । विक्षिपन् गाण्डिवं
 राजन् बहवीधाहूलितवान् ॥ १० ॥ तमश्वं पृथिवीपाल मुह्य-
 युक्तः ससार च । चाकुमारं तदा राजस्यागमत्तत् पुरं विभी
 ॥ ११ ॥ द्रष्टुकामं कुरुक्षेत्रं प्रयास्यन्तं धनञ्जयम् । तेषामन्योऽपि
 संमर्द्धादुभेव समग्रायत ॥ १२ ॥ दिदृक्षूणां हयन्तश्च तथैव हय-
 कारिणम् । ततः शब्दो महाराज दिशः खं प्रतिपूरयन् ॥ १३ ॥
 बभूव प्रेक्षतां नृणां कुन्तीपुत्रं धनञ्जयम् । एष गच्छति कीन्तेन
 तुरवशैव दीप्तिमान् ॥ १४ ॥ वमन्वेति महाबाहुः संसृजन्नु-
 ल्लसत्तमम् । एवं शुभाय बहतां गिरो जिष्णुसहार्धवीः ॥ १५ ॥
 स्वस्ति तेऽस्तु प्रज्जारिष्टं पुनर्यहीति भारत । अद्यापरे मनुष्येन्द्र
 पुरुषा वाक्यमब्रुवन् ॥ १६ ॥ नैनं पश्याम संमर्द्धं धनुरेतत् प्रद-
 र्शये । एतद्दि भीमनिर्झादं विभुतं गाण्डिवं धनुः ॥ १७ ॥ स्वस्ति
 गच्छत्सरिष्टो वै पयानमकुनीभयम् । निवृत्तमेनं द्रष्टव्यमः पुन-
 रेष्यति च ध्रुवम् ॥ १८ ॥ एवमाद्या मनुष्याणां स्त्रीणाञ्च भरत-

हेन । युत्राप मधुरा वाचः पुनः पुनरुदारधीः ॥ १८ ॥ वाञ्छ-
 ास्त्रास्त्र पिपास कुशलो वञ्चकर्मणि । प्रायात् पार्थेन सहितः
 वाञ्छासं वेदपारगः ॥ २० ॥ ब्राह्मणाश्च महीपालो बहवो वेद-
 पारगाः । अनुजग्ममहात्मानं क्षत्रियाश्च विधाप्यते । विधिवत्
 पृथिवीपाल धर्मराजस्य शासनात् ॥ २१ ॥ पाण्डवैः पृथिवीमश्वो
 निजितामस्ततेजसा । चकार स महाराज यथादिगञ्च सत्तम ॥ २२ ॥
 तत्र युद्धानि वृत्तानि दान्यासन् पाण्डवस्य च । तानि वक्ष्यामि
 मे वीर विशिष्टानि महान्ति च ॥ २३ ॥ स हवः पृथिवीं राजन्
 प्रदक्षिणमवसंत । समारोत्तरतः पूर्वं तन्निबोध महीपते ॥ २४ ॥
 अवमदन् स राष्ट्राणि पार्थिवानां हयोत्तमः । यनैस्तदा परि-
 ययौ श्वेताश्वश्च महारथः ॥ २५ ॥ तत्र संगणना नास्ति राश्या-
 मयुतशस्त्रदा । धीयुध्यस्त महाराज क्षत्रिया हतवान्धवाः ॥ २६ ॥
 किराता यवना राजन् बहवोऽपि धनुर्वेदाः । स्नेह्माश्वान्ये बहु-
 विधाः पूर्वं ये निहता रणे ॥ २७ ॥ आर्याश्च पृथिवीपालाः
 ब्रह्महृतरवाहनाः । समीधुः पाण्डुपुत्रेण बहवो युद्धदुर्मदाः ॥ २८ ॥
 एवं वृत्तानि युद्धानि बहू तत्र महीपते । अर्जुनस्य महीपालै-
 र्नानाद्दिशसमागतैः ॥ २९ ॥ तानि नृभयतो राजन् प्रतप्तानि
 महान्ति च । तानि युद्धानि वक्ष्यामि कौन्तेयस्य तवानघ ॥ ३० ॥

इति अष्टमेधपर्वणि अनुगीतापर्वणि अष्टानुसारे

त्रिमप्रतोऽध्यायः ॥ ७३ ॥

वैशम्पायन उवाच । त्रिगर्तैरभवयद्ब्रह्म कृतवैरैः किरीटिनः ।
 महारथसमाश्रितैर्हतानां पुत्रनप्तृभिः ॥ १ ॥ ते समाश्रयं संप्राप्तं
 दक्षिणं तुरगोत्तमम् । विप्रयान्तं ततो वीर हंशिताः पथेवार-
 चन् ॥ २ ॥ रथिनो बद्धनृनोराः सदृशैः समलंकृतैः । परिवार्य

एवं राजन् प्रसीतुं संप्रवक्ष्यामः ॥ १ ॥ ततः किरीटीं वृद्धिं
 तेषां तत्र विकीर्षितम् । वारवानां च तान् वीरान् काल्यपूर्व-
 मरिन्दम् ॥ २ ॥ तद्नाहूतं ते सर्वं शरैरध्वजमंतादाः । ततो-
 रजोभ्यां संकुलास्तान् किरीटीं व्यवहारयत् ॥ ३ ॥ तान्गवी-
 क्षतो जिष्णुः प्रहमन्निव भारत । निर्वनध्वजध्वजैश्च । केचो
 क्षीवितमेव च ॥ ४ ॥ स हि वीरः प्रयास्यान् वै धर्मराजेन
 वारितः । हतवान्धरा न ते पार्थ हन्तव्याः पार्थिव इति ॥ ५ ॥
 स तदा तदधः श्रुत्वा धर्मराजस्य धीमतः । तास्त्रिवर्णध्वमित्याह
 न स्ववर्तन्त चापि ते ॥ ६ ॥ ततस्त्रिगतेराजानं सूर्य्यवर्मानमाहवे ।
 विजिज्ञ पराजालेन प्रजहास धनञ्जयः ॥ ७ ॥ ततस्ते रथपोषिण
 रथनेमिष्वनेन च । पूरयन्तो दिशः सर्वा धनञ्जयमुपाश्रयन् ॥ ८ ॥
 सूर्य्यवर्मा ततः पार्थं शराणां नृपप्रीणाम् । शमाम्यमुद्राजिन्द्र
 खड्गस्त्रिमिदमेव ॥ ९ ॥ तत्रैवान्ये महेवामा धीव तस्यानु-
 यायिनः । मुमुक्षुः शरवर्षाणि धनञ्जयवनेषिणः ॥ १० ॥
 तान् ज्यामुग्वनिर्मते वैद्वज्भिः सवहन् शरान् । चिक्षुर्दृष्ट्वा पा-
 रान्तो भूयो व्यपन्नतडा ॥ ११ ॥ केतुवर्मा तु तेजक्षी तं शरा-
 वरजो युवा । युयुधे भ्रातुरथाय पाण्डवेन यगन्विता ॥ १२ ॥
 तमापतन्तं संप्रेष्य केतुवर्माणमाहवे । अभ्यतस्त्रिभिर्नाणैर्वीभक्तुः
 परवीरहा ॥ १३ ॥ केतुवर्मेन्यभिहते धृतरर्मा महाबलः । रथे-
 नाशु समुत्पत्य शरैर्जिष्णुमराकितम् ॥ १४ ॥ तस्य तां योधृता-
 मौष्य तुतापातीव वीर्यवान् । सुडाकेणो महातेजा बाणस्य
 धृतवर्मणः ॥ १५ ॥ न मन्दधानं ददृशे नाददानह तं तदा ।
 किरन्तमेव स शरान् ददृशे पाकशासनिः ॥ १६ ॥ स तु तं
 पूरवानास धृतवर्माणमाहवे । मनसा स मुहूर्त्तं वै रणे समभि-
 र्धयन् ॥ १७ ॥ तं पञ्चगमिव क्रुद्धं क्षुब्धवीरः कथञ्चिज्ज । प्रीति-
 पूर्वं महाबाहुः प्राणैर्न व्यपरोपयत् ॥ १८ ॥ स तथा रथमाणी

वै पार्थिनामिततैजसा । धृतवर्मा धरं दीप्तं मुनीष विजयै तदा
 ॥ २१ ॥ स तेन विजयस्वरूपमासीद्विजः करे भूयम् । मुनीष
 नास्तीवं मोहात्तत् पपाताम भूतले ॥ २२ ॥ धनुषः पततस्तस्य
 सव्यसाधिकरादिभ्यो । बभूव सङ्घं खपं यज्ञवापस्य भारत ॥ २३ ॥
 तस्मिन्निपतिते दिव्ये महाधनुषि पार्थिव । जहास सस्रनं चाखं
 धृतवर्मा महाहवे ॥ २४ ॥ ततो रोषाद्दितो जिष्णुः प्रवृज्य हविर्
 करात् । धनुरादत्त तद्विष्यं धरवर्षैर्ववर्ष च ॥ २५ ॥ ततो ब्रह्म-
 हत्यापट्यो दिवस्युगभवत्तदा । नानाविधानां भूतानां तत्कर्माणि
 प्रयंसताम् ॥ २६ ॥ ततः सम्प्रेष्य संक्रुद्धं कालान्तकयमोपमम् ।
 जिष्णुं त्रैगर्तिका योधाः परीताः पर्येवारयन् ॥ २७ ॥ यमि-
 हत्य परीष्यायं ततस्ते धृतवर्म्सणः । परिवर्तुगुण्डाकेयं तवा-
 क्रुध्यद्वनच्छयः ॥ २८ ॥ ततो योधान् जघानाशु तेषां स द्रम
 चाष्ट च । महेन्द्रवज्रप्रतिमैरायसैर्वेङ्गभिः शरैः ॥ २९ ॥ तान्
 संप्रभङ्गान् संप्रेष्य त्वरमाणो धनच्छयः । शरैराग्नीविषाकारै-
 र्क्षीषां स्वमवहसन् ॥ ३० ॥ ते भङ्गमनसः सर्वे त्रैगर्तकमहारथाः ।
 दिगोऽभिदुदुवूराजन् धनच्छयशरादिताः ॥ ३१ ॥ तन्मुखः पुरुष-
 व्याघ्रं संप्रमक्रानिस्तदनम् । तवास्त्र किङ्कराः सर्वे सर्वे वै वयगा-
 स्तव ॥ ३२ ॥ आश्रापयस्व नः पार्थ प्रह्वान् प्रेष्यान्वस्थितान् ।
 करिष्यामः प्रियं सर्वं तव कौरवनन्दन ॥ ३३ ॥ एतदाश्रावं
 वचनं सर्वान्स्तानब्रवीत्तदा । जीवितं रक्षत नृपाः यासनं प्रति-
 यच्छताम् ॥ ३४ ॥

इति अष्टमेधपर्वणि धनुर्गीतापर्वणि अष्टानुमावे

चतुःसप्ततीऽध्यायः ॥ ७४ ॥

वैशम्पायन उवाच । प्रागुक्त्योतिषमवाभ्येत्य व्यचरत् स

हवीर्यमः । भगदत्तात्मजस्तत्र निर्विदो रणकर्कशः ॥ १ ॥ स हवीर्य-
 पाण्डुवत्स्य विपद्यान्तमुपागतम् । युयुधे भरतकेष्ठ वचस्वी
 महीपतिः ॥ २ ॥ सोमिनिर्वाच नगरात् भगदत्तसुतो वृषः ।
 पश्यमावान्तमुच्यन् नगराभिमुखो ववी ॥ ३ ॥ तदाकण्ठ महा-
 वाङ्मः कुरुष्यामपमस्तना । गाण्डीवं त्रिभिपंस्तूष्णं सञ्जया वसुपा-
 द्रवत् ॥ ४ ॥ ततो गाण्डीवं निर्मुक्तैरिष्टभिर्नोचितो वृषः । हवी-
 र्यसुख्य तं वीरकृतः पार्थमुपाद्रवत् ॥ ५ ॥ पुनः प्रविश्य नगरं
 दम्पितः स नृपोत्तमः । आरुह्य नागप्रवरं निर्विदो रणकर्कशः
 ॥ ६ ॥ पाण्डुरेणानपेक्षेण ध्रुवमाणेन मूर्धनि । वीर्यवता जाम-
 रेण श्वेतेन च महारथः ॥ ७ ॥ ततः पार्थ समामाद्य पाण्डवानां
 महारथम् । पाण्डवामास वीरतप्तं वाक्याबोधाच्च संयुगं ॥ ८ ॥
 स वारणं नगप्रस्थं प्रभिव्रजरटामुखम् । प्रेषयामास संक्रुद्धोः
 श्वेताश्वं प्रति पार्थिवः ॥ ९ ॥ विस्तरन्तं महामेघं परवारण-
 वारणम् । आसूयत् कल्पितं सङ्घो विवशं युद्धदुर्मदम् ॥ १० ॥
 प्रलीयमानः स गजस्तेन राज्ञा महाबलः । तदाङ्गुणेन विवश-
 वृत्पतिष्वजिवाभ्यरम् ॥ ११ ॥ तमापतन्तं संप्रेक्ष्य क्रुद्धो च
 धनञ्जयः । भूमिष्ठो वारणगतं बोधयामास भारत ॥ १२ ॥
 वचस्वस्ततः क्रुद्धो मुनीश्वरु धनञ्जये । तीमराननिकङ्कायान्
 यज्ञभानिव ध्वगितान् ॥ १३ ॥ अर्जुनस्तानसंप्राप्तान् गाण्डीव-
 प्रभवैः श्वैः । दिक्षा त्रिधा च चिक्षेद् य एव खगमैस्तदा ॥ १४ ॥
 स तान् दृष्ट्वा तथा क्षिप्वांस्तीमरान् भगदत्तजः । द्रुपदसत्ता-
 क्षरितः प्राक्षिणीत् पाण्डवं प्रति ॥ १५ ॥ ततोऽर्जुनस्तर्क्षितं
 वक्त्रपुद्गलजिह्वगान् । प्रेषयामास संक्रुद्धो भगदत्तात्मजं प्रति
 ॥ १६ ॥ स तैर्विद्धो महातेजा वचस्वतो महाबुधे । भयाहतः
 पपातीर्ष्यां न त्वनमज्जहात् क्षतिः ॥ १७ ॥ ततः स पुनराहंश्च
 वारणप्रवरं रणे । अव्यग्रः प्रेषयामास जयाश्रीं विजयं प्रति ॥ १८ ॥

तैर्वै वाचांस्ततो निष्कुर्निर्मुक्ताद्यौविषोपमान् । प्रेक्षयामास संश्रुषो
वक्षतवक्षसोपमान् ॥ १८ ॥ स तैर्विहो मन्त्राणां विस्मय
वधिरं वधो । गैरिकास्तमिवाक्षोऽद्विर्वज्रप्रसवणं वदा ॥ २० ॥

इति अष्टमेधपर्वणि अनुगौतापर्वणि अष्टानुषारे
पञ्चसप्ततोऽध्यायः ॥ ७५ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवं तिराजमभवद्युद्धं भरतर्षभ ।
पर्जनस्य नरेन्द्रेण वृत्रेणैव घतक्रतोः ॥ १ ॥ ततश्चतुर्थं द्विवक्षे
वक्षदत्तो महाबलः । जहास सस्वनं हासं वाक्यश्चेदमवाप्रवीत्
॥ २ ॥ पर्जनार्जनं तिष्ठस्य न मे जीवन् विमोक्ष्यसे । त्वां निहत्य
करिष्यामि पितुस्तीर्थं यथाविधि ॥ ३ ॥ त्वया वृद्धो मम पिता
भगदत्तः पितुः सखा । इतो वृद्धोपचायिष्वान् शिशुं मामप्य
योधय ॥ ४ ॥ इत्येवमुक्त्वा संक्रुद्धो वक्षदत्तो नराधिपः । प्रेक्षया-
मास कौरव्य वारणं पाण्डवं प्रति ॥ ५ ॥ संप्रेष्यमाणो नागेन्द्रो
वक्षदत्तेन धीमता । उत्पतिष्यन्निवाकाशमभिदुद्राव पाण्डवम् ॥ ६ ॥
अग्रहस्तसमुक्तेन श्रीकरेण स नागराट् । समैक्षत गुडाक्षेयं
शैलं नीलमिवाश्रुदः ॥ ७ ॥ स तेन प्रेक्षितो राजा मेघवदिन्द्र-
कुलः । सुखाङ्गम्वरसंक्रादैरभ्यद्रवत फाल्गुनम् ॥ ८ ॥ स नृत्य-
न्निव नागेन्द्रो वक्षदत्तप्रचोदितः । पाससाद् द्रुतं राजन् कौर-
वाणां महारथम् ॥ ९ ॥ तमायान्तमबालस्य वक्षदत्तस्य वार-
णम् । गाण्डीवमाश्रित्य बली न व्यकम्पत चतुर्धा ॥ १० ॥ वृज्रोव
वक्षवश्चापि पाण्डवस्तस्य भूपते । कार्यविघ्नमनुकृत्य पूर्ववैरह
भारत ॥ ११ ॥ ततस्तं वारणं क्रुद्धः शरजालेन पाण्डवः । निवा-
रयामास तदा वेलैव मकरालवम् ॥ १२ ॥ स नागप्रवरः बीमा-
नर्कुमेन निवारितः । तस्मै शरैर्विभिक्काङ्गः प्रवाविच्छकृत्कितो

वषा ॥ १३ ॥ निवारितं गजं दृष्ट्वा भगदत्तसुतो नृपः । उल्लसन्
 प्रितान् वाणानर्जनं क्रोधमूर्च्छितः ॥ १४ ॥ पर्जन्यसु महाबाहुः
 परैररिनिधानिभिः । वारयामास तान् वाणांस्तदङ्गुलिनिवा-
 भवत् ॥ १५ ॥ ततः पुनरभिक्रुद्धो राजा प्रागल्भ्योतिप्राधिपः ।
 प्रियवामास नागेन्द्रं वल्लवत् पर्वतोपमम् ॥ १६ ॥ तमावतन्तं
 संप्रेक्ष्य वल्लवत् पाकघासनिः । नारायणमस्मिन्नुद्वायं प्राहिणोदारणं
 प्रति ॥ १७ ॥ स तेन वारणो राजन् मर्मस्वभिहतो भयम् ।
 पपात सहसा भूमौ वज्ररुम्भ इवाचलः ॥ १८ ॥ स पतन् शुशुभे
 नागो धनञ्जयसराहतः । विधन्निव महाघैली महीं वज्रप्रपी-
 डितः ॥ १९ ॥ तस्मिन्निपतिते नागे वज्रदन्तस्य पाण्डवः । तत्र
 भेतव्यमित्याह ततो भूमिगतं नृप ॥ २० ॥ यत्रवीहि महातेजाः
 प्रस्थितं मां युधिष्ठिरः । राजानस्ते न हन्तव्या धनञ्जय कथ-
 ञ्चन ॥ २१ ॥ सर्वमेतन्नरव्याघ्र भवत्येतावता कृतम् । योधाद्यापि
 न हन्तव्या धनञ्जय रणे त्वया ॥ २२ ॥ वक्तव्याद्यापि राजानः
 सर्वे सह सुहृद्भ्यः । युधिष्ठिरस्याश्वमेधो भवद्विरनुभूयताम्
 ॥ २३ ॥ इति भ्रातृवचः श्रुत्वा न हन्ति त्वां नराधिप । सस्तिष्ठ
 न भयं तेऽस्ति स्वष्टिमान् गच्छ पार्थिव ॥ २४ ॥ प्रागल्भ्येन
 महाराज परां वैलीमुपखिताम् । यदाश्वमेधो भविता धर्म-
 राजस्य धीमतः ॥ २५ ॥ एवमुक्तः स राजा तु भगदत्तात्मज-
 स्तदा । तथेत्येवाश्वमेधायं पाण्डवैनाभिनिर्जितः ॥ २६ ॥

इति अश्वमेधपर्वणि अनुगोतापर्वणि अष्टानुसारे वज्र-

दन्तपराजये षट्सप्ततोऽध्यायः ॥ ७६ ॥

वैशम्पायन उवाच । सैश्वर्यैरभवद्युक्तं ततस्तस्य किरीटिनः ।
 चतुर्थैर्महाराज इतानाह यतैरपि ॥ १ ॥ तेष्वनीर्घमुपश्रुत्य

विषयं ज्ञेयवाचनम् । प्रत्यक्षयुरव्ययन्तो राजानः पाण्डवर्षभम्
 ॥ १ ॥ अष्टमं तं पराजय विषयान्ते विधीयमाः । न भवं
 चक्रिरे पाण्ड्वीमसेनादनन्तरात् ॥ ३ ॥ ते विदुराकनुष्याणि
 यश्चिवस्य हवस्य च । वीभत्सुं प्रत्यपद्यन्त पदातिनमवस्थितम्
 ॥ ४ ॥ ततस्ते तं महावीर्या राजानः पर्यवारयन् । जिगीषन्तो
 नरव्याघ्रं पूर्वं विनिहता युधि ॥ ५ ॥ ते नामान्यपि गोत्राणि
 कर्माणि विविधानि च । कीर्तयन्तस्तदा पाथं शरवर्षैरवाकिरन्
 ॥ ६ ॥ ते क्रिहन्तः शरव्रातान् वारणप्रतिवारणान् । रणे जय-
 मभीषन्तः कौन्तेयं पर्यवारयन् ॥ ७ ॥ ते समीप्य च तं कृष्ण-
 मुग्रकर्माणमाहवे । सर्वं युयुधिरे वीरा रथस्थास्तं पदातिनम्
 ॥ ८ ॥ ते तमाजिघ्रिरे वीरं निवातकवचान्तकम् । संघप्रकनिह-
 न्तारं हन्तारं सैम्भवस्य च ॥ ९ ॥ ततो रथसहस्रेण हवानामयु-
 तिन च । कोष्ठकीकृत्य वीभत्सुं प्रहृष्टमनसोऽभवन् ॥ १० ॥ तं
 करन्तो वधं वीराः सिन्धुराजस्य चाहवे । जवद्रवस्य कीरव्य
 समरे सञ्जमाचिना ॥ ११ ॥ ततः पर्जन्यवत् सर्वं शरवृष्टीरवा-
 हजन् । तैः कीर्ष्यः शुशुभे पाथो रविर्मघान्तरे वधा ॥ १२ ॥
 न शरेः समवच्छन्नासकाथे पाण्डवर्षभः । पञ्जरान्तरसञ्चारी धनुस्त
 इव भारत ॥ १३ ॥ ततो जहाकृतं सर्वं कौन्तेये शरपीडिते ।
 त्रैलोक्यमभवद्राजन् रविरासीच्च निष्प्रमः ॥ १४ ॥ ततो ववौ
 महाराज भारतो होमहर्षणः । राज्ञरथसदादित्यं युगपत्
 होमवेधे च ॥ १५ ॥ उल्काश्च जघ्निरे सूर्ये व्यकीर्त्यन्त समन्ततः ।
 वेपथुशमवद्राजन् कौलासस्य महानिरे ॥ १६ ॥ मुमुक्षुः श्वास-
 मत्युष्यं दुःखप्रोकथमन्विताः । सप्तर्षवो जातभवास्तथा दैव-
 र्षवीऽपि च ॥ १७ ॥ ततः क्षात्तु विनिर्मितं मण्डलं शयिनोऽप-
 तत् । विपरीता हिमशायि सर्वा धमाकुलास्तथा ॥ १८ ॥ रासभा-
 णसङ्घाया धनुजस्तः सविद्युतः । घातय गगनं मेघा मुमुक्षु-

मौसशीघ्रितम् ॥ १८ ॥ एवमासीत्तदा द्यौः परवर्षेण संवृते ।
 प्रास्थुने भरतमेष्ट तद्वत्तमिवाभवत् ॥ २० ॥ तस्य तेनावकीर्णस्य
 परजासुन सर्वतः । मोहात् पपात नाखीवमावापद्य करादपि
 ॥ २१ ॥ तन्निष्कोहमनुप्राप्ते परजासं महत्तदा । सैश्वरा सुमुचु-
 स्तूषं गतसत्त्वे महारणे ॥ २२ ॥ ततो मोहमनापक्षं ज्ञात्वा
 पार्थं दिव्योक्तः । सर्वं विलस्तमनसस्तस्य शास्त्रिज्ञतोऽभवत् ॥ २३ ॥
 ततो देवर्षयः सर्वे तन्ना समर्पयोंपि च । ब्रह्मर्षयश्च विजयं जेयः
 पार्थस्य धीमतः ॥ २४ ॥ ततः प्रदीपिते देवैः पार्थतेजसि पार्थिव ।
 तस्यावचसवर्दीमान् संघामे परमास्त्रवित् ॥ २५ ॥ विचक्रुर्धनु-
 र्द्विजं ततः कौरवमन्दनः । यन्मस्येवेह यद्भोऽभुव्वरास्तस्य पुनः
 पुनः ॥ २६ ॥ ततः स परवर्षाणि प्रत्यमित्रान् प्रति प्रभुः । ववर्ष
 धनुषा पार्थो वर्षाणीव परन्दरः ॥ २७ ॥ ततस्तौ सैश्वरा बोधाः
 सर्वे एव सराजकाः । नादृच्छन्त परैः कीर्त्तिः प्रज्ञैरिव पादपाः
 ॥ २८ ॥ तस्य यद्धेन विलेसमंवाप्ताय विदुदुषुः । समुचक्रान्तु
 योकार्त्ताः शुशुनुयापि सैश्वराः ॥ २९ ॥ तांस्तु सर्वाकं यात
 सैश्वरान् व्यपरदधी । ज्ञातव्यमज्ञानं परजासुः नार्थवत्
 ॥ ३० ॥ तदिन्द्रजाकप्रतिमं वाणजासममित्रधा । व्यहजद्विपु
 सर्वासु महेन्द्र इव वज्रभत् ॥ ३१ ॥ नेत्रजासनिभं सैन्यं विद्वान्
 परवृष्टिभिः । विवभो कौरवश्रेष्ठः परदीव दिवाकरः ॥ ३२ ॥

इति अष्टमेऽध्याये धनुर्गीतापर्वणि पञ्चानुवारैः

सप्तसप्ततोऽध्यायः ॥ ३० ॥

वैशम्पायन उवाच । ततो नाखीवभस्महरो युष्माकं वसुप-
 स्त्रितः । विवभो युधि दुर्दर्यो हिमवानवसो यथा ॥ १ ॥ ततसं
 सैश्वरा बोधाः पुनरेव व्यवस्थिताः । व्यसृजन्त सुचरणाः प्र-

शिरांसि भारत ॥ २ ॥ तान् प्रहस्य महाबाहो युनयेव व्यव-
 क्षितान् । ततः प्रोवाच कौन्तेयो मुमुक्षून् बभूवुः शिरा ॥ ३ ॥
 कुरुध्वं परवा कृत्वा यतध्वञ्च जयि मम । कुरुध्वं सर्वकार्याणि
 ममहो भवमागतम् ॥ ४ ॥ एष योत्स्यामि सर्वास्तु निवार्य
 परवागुरान् । तिष्ठध्वं युद्धमनसो द्रुपं प्रमथितास्त्रि वः ॥ ५ ॥
 एतावदुक्त्वा कौरव्यो रोषाद्वाण्डोवभृत्तदा । ततोऽय वचनं कृत्वा
 भातुर्ष्विष्ठस्य भारत ॥ ६ ॥ न हन्तव्या रणे तात क्षत्रिया
 बिजिगीषवः । जेतव्याश्चेति यत् प्रोक्तं धर्मराज्ञा महात्मना ॥ ७ ॥
 चिन्तयामास स तदा फाल्गुनः पुरुषर्षभः । इत्युक्तोऽहं नवन्द्रेण
 न हन्तव्या नरा इति ॥ ८ ॥ कथं तन्न मृषेदं स्वाद्धर्मराजवचः
 शुभम् । न हन्येरंश्च राजानो राज्ययाज्ञा कृता भवेत् ॥ ९ ॥
 इति सञ्चिन्त्य स तदा फाल्गुनः पुरुषर्षभः । प्रोवाच वाक्यं धर्मराजः
 सैन्यवान् युद्धदुर्मदान् ॥ १० ॥ येयो वदामि युष्माकं न हिंसेव-
 मवस्थितान् । यद्य वच्छति संश्रामे तवाप्नोति पराजितः ॥ ११ ॥
 एतत् श्रुत्वा वचो मच्चं कुरुध्वं हितमात्मनः । ततोऽन्यथा कच्छ-
 गता भविष्यन् मयार्हिताः ॥ १२ ॥ एवमुक्त्वा तु तान् वीरान्
 युयुधे कुरुपुङ्गवः । अर्जुनोऽतीव संक्रुद्धः संक्रुद्धैर्विजिगीषुभिः ॥ १३ ॥
 यत्तं यत्तच्छस्त्राणि शराणां नतपर्वणाम् । मुमुचुः सैन्यवा राज-
 स्तदा गाण्डोवधन्वि ॥ १४ ॥ शरानापततः क्रूरानाथीविष-
 विषोपमान् । चिक्षेद विधितैर्वाणैरन्तरा स धनञ्जयः ॥ १५ ॥
 ह्रिक्त्वा च तानाशु चैव कङ्कपत्रान् शिलाशितान् । एकैकसैषां
 समरे विभेद निधितैः शरैः ॥ १६ ॥ ततः प्रासाद्य प्रक्षीय पुन-
 रेव धनञ्जयि । जयद्वयं हतं कृत्वा चित्तिपुः सैन्यवा नृपाः ॥ १७ ॥
 तेषां किरीटी कङ्कलं मोघशुक्रं महाबलः । सर्वास्तानन्तरा
 ह्रिक्त्वा तदा युक्रोश पाण्डवः ॥ १८ ॥ तथैवापततां तेषां बीजानां
 जवयस्त्रिणाम् । शिरांसि पातयामास भद्रैः सन्नतपर्वभिः ॥ १९ ॥

तेषां प्रवृत्ताद्यापि पुनरेवाभिधावताम् । निर्वर्ततां च ब्रह्मोभूत्
 पूर्णस्यैव महादधे ॥ २० ॥ ते ब्रह्ममाणास्तु तदा पार्श्वनामित-
 तेजसा । यथापार्श्वं यजोत्थां च योयवामासुरर्षुनम् ॥ २१ ॥
 ततस्तो फाल्गुनेमाजो धरैः समस्तपर्वभिः । कृता विश्वं चा भूविष्ठाः
 ज्ञात्वावाहनसैनिकाः ॥ २२ ॥ तांस्तु सर्वां पृथग्मानान् विदित्वा
 धृतराष्ट्रजा । दुःषणा वाक्यमाहाव नम्रारं प्रवयौ तदा ॥ २३ ॥
 सुरवस्य सुतं वीरं रथेनाद्यागमनदा । धात्वायं सर्वयोधाना-
 मभ्यगच्छत पाण्डवम् ॥ २४ ॥ सा धनञ्जयमासाद्य करोर्दार्ढ्यकरं
 तदा । धनञ्जयोऽपि तां दृष्ट्वा धनुर्विमस्रजे प्रभुः ॥ २५ ॥
 समुत्सृज्य धनुः पार्श्वो विधिवद्भगिनीं तदा । प्राह किं करवा-
 णीति सा च तं पत्युवाच ह ॥ २६ ॥ एष ते भरतयेष्ठ स्वस्तीव-
 स्यात्मजः शिशुः । अभिवादयते पार्श्वं तं पञ्च परुषर्षभ ॥ २७ ॥
 इत्युक्तस्तस्य पितरं स पप्रच्छार्जुनस्तदा । ज्ञासाविति ततो राजन्
 दुःषणा वाक्यमब्रवीत् ॥ २८ ॥ पितृणीकाभिमन्तप्रो विप्राशक्तो-
 ऽस्य वै पिता । पञ्चमगमहीरो यथा तस्मै निशामय ॥ २९ ॥
 स पूर्वं पितरं सुखा हतं युगे स्वदानघ । ज्ञामागतश्च संभृत्य युक्तः
 हवसारिणम् ॥ ३० ॥ पितुश्च हृद्यदुःखार्तोऽजहान् प्राणां
 धनञ्जय । प्राप्नो वीभत्सुचित्येव नाम सुखैव तेजस ॥ ३१ ॥
 विवादास्तः पपातोर्व्यां ममार च ममात्मजः । तं दृष्ट्वा पतितं
 तत्र तनस्तस्यात्मजं प्रभो ॥ ३२ ॥ यजोत्था समनुप्राप्ता ज्ञामस्य
 धरणीपिणी । इत्युक्तार्त्तकरं सा तु सुमोच धृतराष्ट्रजा ॥ ३३ ॥
 दौना दौनं स्मितं पार्श्वमब्रवीच्चामुखम् । स्वसारं समवेक्ष्य
 स्वस्तीयात्मजनेव च ॥ ३४ ॥ कर्तुमर्हसि धर्मं च द्वां कुलकुलो-
 दह । विष्णुत्वं कुरुराजानं तच्च मन्दं जयद्वयम् ॥ ३५ ॥ अभि-
 मन्योर्यथा जातः परीक्षित् परवीरहा । तवायं सुरवाज्यातो
 मम पौत्रो महाभुजः ॥ ३६ ॥ तमाहाव नरव्याघ्र संप्राप्ताजि

तवान्तिकम् । यमार्थं सर्वयोधानां मृणु चेदं वचो मम ॥ ३७ ॥
 आगतोऽयं महाबाहो तस्य मन्दस्य पुत्रकः । प्रसादमस्य बाहस्य
 मन्त्रास्त्वं कर्तुमर्हसि ॥ ३८ ॥ एष प्रसाद्य विरसा प्रथमार्थमरि-
 न्दम । यावते कां महाबाहो यमं गच्छ धनञ्जय ॥ ३९ ॥
 बाहस्य हतबन्धोऽयं पार्थ विद्विज्जानतः । प्रसादं कुरु धर्मज्ञ
 मा मन्युर्वैशमन्वगाः ॥ ४० ॥ तमनार्थं दृष्टं सञ्च विद्वत्पात्रस्य पिता-
 महम् । प्रागस्कारिणमत्यर्थं प्रसादं कर्तुमर्हसि ॥ ४१ ॥ एवं
 ह्रवन्त्यां करुणं दुःखलावां धनञ्जयः । संसृत्य देवीं गात्रारीं
 धृतराष्ट्रञ्च पार्थिवम् । उवाच दुःखशीकर्तः सुतधर्मं विगर्हयन्
 ॥ ४२ ॥ धिक् तं दुर्योधनं क्षुद्रं राज्यलब्धञ्च मानिनम् । यत्कृते
 बाह्यवाः सर्वे मया नीता यमस्ययम् ॥ ४३ ॥ इत्युक्त्वा बहुसाम्वादि
 प्रसादमकरोज्जयः । परिष्वज्य च तां प्रीतो विससज्ज यज्ञान्
 प्रति ॥ ४४ ॥ दुःशला चापि तान् योधान् निवार्य महतो रणात् ।
 सम्पूज्य पार्थं प्रययौ यज्ञानिव शुभानना ॥ ४५ ॥ एवं निज्जित्य
 तान् वीरान् सैन्यान् च धनञ्जयः । अन्वधावत धावन्तं तं हव्यं
 कामचारिणम् ॥ ४६ ॥ ततो मृगमिवाक्रागे यज्ञा द्विः पिनाक-
 धृक् । ससार तं तथा वीरो विधिवद्यज्ञियं हव्यम् ॥ ४७ ॥
 स च बाजी यष्टेष्टेन तांस्तान् दैवान् यथाक्रमम् । विषसार-
 यथाकामं कर्मे पार्थस्य बधेयन् ॥ ४८ ॥ क्रमेण च हवस्त्रेवं
 विचरन् पुरुषर्षभ । मणिपूरपतेर्देगमुपायात् सञ्च पाण्डवः ॥ ४९ ॥

इति अष्टमोऽध्यायः अनुगीतापर्वणि पाण्डवानुसारे

अष्टमोऽध्यायः ॥ ७८ ॥

वैशम्पायन उवाच । मुक्ता तु नृपतिः प्राप्तं पितरं बभू-
 वाह्वनः । निर्वयौ विनयीनाम् ब्राह्मणार्थपुरःसरः ॥ १ ॥ मणि-

पूरेऽङ्गरस्त्वेवमुपायात् धनञ्जयः । नाभ्यनन्दत् स नीचावी चत-
 र्धर्मभुञ्जरम् ॥ २ ॥ उवाच च स धर्मात्मा समन्तः पाशान्-
 स्तथा । प्रक्रियेयं न ते युक्ता वहिष्स्वं चतुर्धर्मेतः ॥ ३ ॥ सं-
 रक्षमाणं तुरगं यौधिष्ठिरमुपागतम् । ज्ञप्त्रियं विप्रयान्ते मां
 नायोत्थीः किञ्च पुत्रक ॥ ४ ॥ चिक्ष्व कामस्तु सुदुर्मते चतुर्धर्म-
 वहिष्कृतम् । यो मां युद्धात् संप्राप्तं सान्धैव प्रत्ययङ्गवाः ॥ ५ ॥
 यस्त्वं स्त्रीवद्वधा प्राप्तं मां सान्ध्या प्रत्ययङ्गवाः । वयसं न्यस्त-
 यरूढ्वामागच्छेयं सुदुर्मते ॥ ६ ॥ प्रक्रियेयं भवेद्युक्ता तावत्तत्र
 नराधम । तमेवमुक्तं भर्ता तु विदिक्षा पन्नगात्मजा ॥ ७ ॥
 अमृशमाणा भिस्त्वोर्वीमुलूपी समुपागमत् । सा ददमं ततः पुत्रं
 दिव्यन्तमधोमुखम् ॥ ८ ॥ सन्त्येमाणमसङ्कत् पित्रा युद्धार्थिना
 प्रभो । ततः सा चारुसर्वाङ्गी समुपेत्योरगात्मजा ॥ ९ ॥ उलूपी
 प्राह वचनं धर्म्यं धर्मविचारदम् । उलूपी मां निबोध हं मातरं
 पन्नगात्मजाम् ॥ १० ॥ कुरुष्व वचनं पुत्र धर्मेस्ते भविता परः ।
 युध्यस्त्वेनं कुरुष्वेष्टं पितरं युद्धदुर्मदम् ॥ ११ ॥ एवमेव हि ते
 प्रीतो भविष्यति न संशयः । एवं दुर्मर्षिणो राजा स मात-
 र्बभूवाह्वनः ॥ १२ ॥ मनसक्रे मन्त्राणेना युद्धात् भरतर्षभ । संगच्छ
 काञ्चनं वर्म गिरस्त्राण्ड भानुमत् ॥ १३ ॥ तृणीरक्षतसंवाह-
 माक्षरोद्भ रथोत्तमम् । सर्वोपकरणोपेतं युक्तमश्वैर्मनोजवैः ॥ १४ ॥
 सचक्रोपस्करं यौमान् ज्वमभाण्डपरिष्कृतम् । परमाश्रितमुच्छ्रित्य
 ध्वजं सिंहं हिरण्यवम् । प्रययौ पार्थसुहृच्छ स राजा बभू-
 वाह्वनः ॥ १५ ॥ ततोऽभ्येत्य हयं वीरो वज्रियं पार्वरक्षितम् ।
 प्राहवामास पुरुषैर्मयश्चिन्ताविगारदैः ॥ १६ ॥ सङ्गीतं वाजिनं
 दृष्ट्वा प्रीतात्मा स धनञ्जयः । पुत्रं रथस्थं भूमिष्ठः संश्रयारव-
 दाह्वे ॥ १७ ॥ स तत्र राजा तं वीरं गरुडैरनेकयः । सङ्गवा-
 मास निमित्ते राणीविपविप्रोपमैः ॥ १८ ॥ तयोः समभवद्युद्धं पितुः

पुत्रस्य चातुल्यम् । देवासुररक्तप्रस्थमुभयोः प्रीयमाणयोः ॥ १८ ॥
 किरीटिनं प्रविश्याद्यथेष्टानतपर्वणा । जलुद्वे नरव्याघ्रं प्रह-
 सन् बभ्रुवाहनः ॥ २० ॥ सोऽभ्यगात् सद्यः पुष्टेन वल्मीकमिव
 पन्नगः । विनिर्मिद्य च कौन्तेयं प्रविशेय महीतलम् ॥ २१ ॥ स
 गाढवेदनो घोरमानासश्च धनुस्तनम् । दिव्यं तेजः समाविष्ट
 प्रसीत इव सोऽभवत् ॥ २२ ॥ स संज्ञामुपलभ्याव प्रमथ्य पुत्रप-
 र्यभः । पुत्रं यक्रात्मजो वाक्यमिदमाह महाद्युतिः ॥ २३ ॥ साध
 साधु महाबाहो वत्स चित्राङ्गदात्मज । सदृशं कर्म ते दृष्ट्वा प्रीति-
 मानसि पुत्रक ॥ २४ ॥ विमुञ्चाम्येष ते वाक्मान् पुत्र युद्धे खिरो
 भव । इत्येवमुक्त्वा नाराचैरभ्यवर्षदमित्तदा ॥ २५ ॥ तान् स
 गाण्डीवनिर्मुक्तान् ब्रह्माग्निममप्रभान् । नाराचानञ्छिन्नाद्राजा
 भक्तैः सर्वास्त्रिधा दिधा ॥ २६ ॥ तस्य पार्श्वशरैर्द्विगैर्ध्वजं हेम-
 परिष्कृतम् । सुवर्षताम्रप्रतिमं सुरेणापहरद्रथात् ॥ २७ ॥ हय-
 खास्य महाकायान् महावेगानरिन्दम । चकार राजन्निर्जीवान्
 प्रहसन्निव पाण्डवः ॥ २८ ॥ स रथाद्वतीर्थ्याश्च राजा परम-
 कोपनः । यदातिः पितरं क्रुद्धो बोधयामास पाण्डवम् ॥ २९ ॥
 संप्रीयमाणः पार्श्वानामप्रभः पुत्रविक्रमात् । अत्यर्थं पीडयामास
 पुत्रं वक्षधरात्मजः ॥ ३० ॥ स मन्यमानो विमुखं पितरं बभ्रु-
 वाहनः । शरैराग्नीविषाकारैः पुनरेवाह्वयहन्ती ॥ ३१ ॥ ततः
 स बाह्यात् पितरं विव्याध हृदि पत्रिणा । निमित्तेन सुपुष्टेन
 बलवद्बभ्रुवाहनः ॥ ३२ ॥ विवेश पाण्डवं राजन् मर्म भिस्त्राति-
 दुःखहतम् । स तेनातिभयं विहः पुत्रेण कुक्षनन्दनः ॥ ३३ ॥ मही
 जगाम मोहार्सस्ततो राजन् धनञ्जयः । तन्निम्निपतितो वीरे
 कीरवाणां क्षुरन्धरे ॥ ३४ ॥ सोऽपि मोहं जगामाद्य ततश्चित्रा-
 ङ्गदासुतः । व्यासस्य संयुगी राजा दृष्ट्वा च पितरं हतम् ॥ ३५ ॥
 पूर्वमेव स वाणीधैर्माद्विहोऽर्जुनेन ह । यपात सोऽपि धरणी-

माखिन्ना रणमूर्धनि ॥ ३६ ॥ भर्तारं निहतं दृष्ट्वा पुनश्च पतितं
भुवि । चित्ताङ्गदा परिव्रता प्रविवेच रणाजिरे ॥ ३७ ॥ श्रीक-
स्तप्रहृष्टा रुदन्ती वेपथी भयम् । मणिपूरपतेर्माता इदम्
निहतं पतिम् ॥ ३८ ॥

इति अष्टमेऽध्याये चतुर्गोतापर्वणि अष्टानुसारे अङ्गु-
पराजये एकानाशीनितमोऽध्यायः ॥ ७८ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततो ब्रह्मतरं भूरि विज्ञप्य कमलेश्वरा ।
मुमोक्ष दुःखस्तप्ता पपात च महीतले ॥ १ ॥ प्रतिकल्प्य च सा
संज्ञां दिवी दिव्यवर्षरा । उलूपी पद्मगस्तां दृष्ट्वा वाक्छम-
वीत् ॥ २ ॥ उलूपि पद्म भर्तारं शयानं निहतं रणे । तत्कृते
मम पुत्रेण बालेन समितिक्षयम् ॥ ३ ॥ ननु स्वमार्थ्यधर्मज्ञा
ननु चासि पतिव्रता । यत्त्वत्कृत्यं पतितः पतिस्तो निहतो
रणे ॥ ४ ॥ किन्तु सर्वोपराधोऽयं यदि तेऽयं धनक्षयः । स्व-
याचमाना वै जीवयस्व धनक्षयम् ॥ ५ ॥ ननु स्वमार्थ्यं धन-
क्षयविदिता शुभे । वञ्चातयिष्या पुत्रेण भर्तारं नानुशोचसि
॥ ६ ॥ नाहं शोचामि तनयं हतं पद्मगनन्दिनि । पतिमेव तु
शोचामि यस्यातिथ्यमिदं कृतम् ॥ ७ ॥ इत्युक्त्वा सा तदा दिवी-
मुलूपी पद्मनालजाम् । भर्तारमभिगम्येदमित्युवाच सगच्छिनी
॥ ८ ॥ उत्तिष्ठ कुसुमस्य प्रियमुल्लोऽसि मे प्रिय । ययमश्वो
महाबाहो मया ते परिमोक्षितः ॥ ९ ॥ ननु त्वया नाम विभो
धर्मराजस्य वञ्चितः । ययमश्वोऽनुसर्तव्यः स चेष्टि किं महीतले
॥ १० ॥ त्ववि प्राणा ममावृताः कुक्ष्यां कुसनन्दन । स ममात्
प्राणदोऽन्येषां प्राणान् संत्यक्तवानसि ॥ ११ ॥

चित्ताङ्गदीवाच । उलूपि माधु पञ्चमं पतिं निपतितं भुवि ।

पुत्रमेव संसृज्यात् वातविला न शोचति ॥ १२ ॥ कार्यं स्वयितु
वाञ्छीऽसं भूमौ ज्युवयं गतः । खीहिताक्षो मुहुःकोपी विजयः
सख्यं जीवतु ॥ १३ ॥ नापराधोऽस्ति सुभगे नराणां बहुभाष्यता ।
प्रमदानां भवधेय मा ते भूदुहिरीदृषी ॥ १४ ॥ सख्यं चेतत् कृतं
धात्रा घातद्वयमेव तु । सख्यं समभिजानीहि सख्यं सङ्गतमस्तु
ते ॥ १५ ॥ पुत्रेण घातयिन्नेमं पतिं बहि न नेऽद्य वै । जीवन्तं
दृश्यं वस्यद्य परित्यज्यामि जीवितम् ॥ १६ ॥ साहं दुःखान्विता
दिवि पतिपुत्रविनाकृता । इहैव प्रायमाश्रित्ये प्रेक्षन्त्यास्ते न संशयः
॥ १७ ॥ इत्युक्त्वा पद्मगसुतां सपत्नीञ्चैववाहनौ । ततः प्राय-
मुपासीना तुश्यामासीञ्चनाधिप ॥ १८ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततो विलस्य विरता भर्तुः पादौ प्रपद्य
सा । सपविष्टाभवद्भीना शोच्छ्रांसं पुत्रमिच्छती ॥ १९ ॥ ततः
संज्ञां पुनर्लब्ध्वा च राजा वभ्रुवाहनः । मातरं तामवालोक्ष्य
रणभूमावयाग्रीवतु ॥ २० ॥ इतो दुःखतरं किञ्च यन्मे माता
मुखैधिता । भूमौ निपतितं वीरमनुशेते मृतं पतिम् ॥ २१ ॥
निहतारं रणेऽरीणां सर्वशस्त्रभृतां वरम् । मया विनिहतं
संख्ये प्रेक्षते दुर्मेरं वत ॥ २२ ॥ यज्ञोऽस्या हृदयं दिव्या हृदं
यन्म विदीक्ष्यते । व्यूरीरस्त्रं महाबाहुं प्रेक्षन्त्या निहतं पतिम्
॥ २३ ॥ दुर्मेरं पुरुषिणेह मन्ये ह्यभ्यन्यागते । वरं नाहं न
मे माता विप्रमुज्येत जीवितात् ॥ २४ ॥ हा हा धिक् कुरुवीरस्य
सखाहं काङ्क्षन् भुवि । सपविष्टं हतस्येह मया पुत्रेण पञ्चता
॥ २५ ॥ भो भो पञ्चत मे वीरं पितरं ब्राह्मणा भुवि । यवानं
वीरस्यमेव मया पुत्रेण पातितम् ॥ २६ ॥ ब्राह्मणाः कुरुमुखस्य
सि मुक्ता इवशरिणः । कुर्वन्ति शान्तिं कामस्य रणे योऽसं मया
हतं ॥ २७ ॥ व्याद्विभन्तु च किं विप्राः प्रायश्चित्तमिहाद्य मे ।
यान्मुग्धस्य पापस्य पित्रहन्तरस्याजिरे ॥ २८ ॥ दुष्टरा हावप-

कमा हत्वा पितरमद्य वै । मनेह सुदुर्घस्य सखीतम्यस्य
 चर्षणा ॥ २८ ॥ पिरःकपाले चास्यैव युक्ततः पितुराद्य वै ।
 प्रायचित्तं हि नास्त्वय्यहत्वाद्य पितरं मम ॥ ३० ॥ पश्य मो-
 त्तमसुते भर्तारं निहतं मया । कृतं प्रियं मया तेऽद्य निहत्य
 समरेऽर्जुनम् ॥ ३१ ॥ सोऽहमद्य गमिष्यामि गतिं पितृनिधंविनाम् ।
 न शक्नोम्यात्मनात्मानमहं धारयितुं शुभे ॥ ३२ ॥ सा त्वं मयि
 हृते मातस्तथा गाण्डीवधन्वि । भव प्रीतिमती हिवि सख्येना-
 ज्ञानमाश्रमे ॥ ३३ ॥ इत्युक्त्वा स ततो राजा दुःखयोकसमाहतः ।
 उपसृज्य महाराज दुःखादवनमब्रवीत् ॥ ३४ ॥ मृष्यान्तु सर्व-
 भूतानि स्त्रावराणि चराणि च । स्त्राह मातर्बन्धा सत्यं प्रवीमि
 भुजगोत्तमे ॥ ३५ ॥ यदि नोत्तिष्ठति जयः पिता मे नरकतमः ।
 यस्मिन्नेव रणोद्देशे घोषयिष्ये कलिवरम् ॥ ३६ ॥ न हि मे पितरं
 हत्वा निष्कृतिर्विद्यते क्वचित् । नरकं प्रतिपन्नस्यामि धुषं शुद्-
 द्धाहितः ॥ ३७ ॥ वीरं हि क्षत्रियं हत्वा गोघतेन प्रमुच्यते ।
 पितरन्तु निहत्यैवं दुर्धमा निष्कृतिर्मम ॥ ३८ ॥ एष एको महा-
 तीजाः पाण्डुपुत्रो धनञ्जयः । पिता च मम धर्मात्मा तस्य मे
 निष्कृतिः कुतः ॥ ३९ ॥ इत्येवमुक्त्वा नृपते धनञ्जयः प्रतो नृपः ।
 उपसृज्याभवन्मूर्खो प्रायोपेतो महामतिः ॥ ४० ॥

वैशम्पायन उवाच । प्रायोपविष्टे नृपते मणिपूरेऽहरे तदा ।
 पिष्टयोक्कसमाविष्टे सद्य मात्रा परस्तपे ॥ ४१ ॥ सकृपौ विस्तवा-
 मास तदा सखीवनं मणिम् । स चोपातिष्ठत तदा पञ्चगानां
 परावणम् ॥ ४२ ॥ तं गच्छीत्वा तु कौरव्य नागराजपतेः सुता ।
 मनःप्रज्ञादिनीं वाचं सैनिकानामद्याब्रवीत् ॥ ४३ ॥ उत्तिष्ठ मा-
 रुचः पुत्र नैव जिण्णुस्त्वया जितः । अजेयः पुत्रयैरेव तदा द्वैः
 सवासवैः ॥ ४४ ॥ मया तु मोहनी नाम मासैषा संप्रदर्शिता ।
 प्रियामं पुत्रयिन्द्रस्य पितुस्तोऽद्य यशस्विनः ॥ ४५ ॥ जिज्ञासुर्घोष

तस्य बलस्य तव कौरव । संग्रामे युज्यते राजन्नागतः पर-
 रौरवा ॥ ४६ ॥ तस्मादसि मया पुत्र युद्धाय परिचोदितः । मा
 आपमात्मनः पुत्र गच्छेद्या क्षण्यपि प्रभो ॥ ४७ ॥ ऋषिरेव महा-
 ताप्ता पराणः मांश्चतोऽक्षरः । नैनं यत्नो हि संग्रामे जेतुं
 शक्नोऽपि पुत्रक ॥ ४८ ॥ यदन्तु मे मणिर्दिव्यः समानीतो विषा-
 मते । नृतान् नृतान् पद्मगेन्द्रान् यो जीवयति नित्यदा ॥ ४९ ॥
 रवमस्योरसि लङ्घ्य स्वापयस्व पितुः प्रभो । सञ्जीवितं तदा पादं
 वलं दृष्टासि पाण्डवम् ॥ ५० ॥ इत्युक्तः स्वापयामास तस्योरसि
 मणिं तदा । पार्थस्यामिततैजः स पितृस्नेहादपावकृत् ॥ ५१ ॥
 तस्मिन्नास्ते मणौ वीरो जिष्णुश्चञ्जीवितः प्रभुः । चिरसुप्त इवो-
 तस्यौ नृहलीहितस्त्रीचनः ॥ ५२ ॥ तमुत्थितं महात्मानं लब्ध-
 वंशं मनस्विनम् । समीक्ष्य पितरं स्वस्थं ववन्दे बभ्रुवाहनः ॥ ५३ ॥
 उत्थिते पुरुषव्याघ्रे पुनर्लक्ष्मीवति प्रभो । दिव्याः सुमनसः पुण्या
 वरुणे पाकपासनः ॥ ५४ ॥ अनाहता दुन्दुभयो विनेदुर्मघनिस्त्रनाः ।
 काष्ठे साध्वित चाकाशे बभूव सुमहान् स्वनः ॥ ५५ ॥ उत्थाय
 च महाबाहुः पथ्यांश्चस्तौ घनश्लयः । बभ्रुवाहनमालिङ्ग्य समा-
 जिघ्रत मूर्ध्नि ॥ ५६ ॥ इदं चापि दूरेऽस्य मातरं शोककर्षिताम् ।
 सलया सह तिष्ठन्तीं ततोऽपृच्छन्नश्लयः ॥ ५७ ॥ किमिदं
 लब्धते सर्वं शोकविम्वयहर्षवत् । रणाजिरममित्रघ्न यदि जानासि
 ग्रंथ मे ॥ ५८ ॥ जननी च किमर्थन्ते रणाभूमिमुपागता । नागिन्द्र-
 दुहिता चैवमुलूषी किमिहागता ॥ ५९ ॥ जानाम्यहमिदं शुभं
 लया मदचनात् कृतम् । स्त्रीणामागमने हेतुमहमिच्छामि वेदि-
 तुम् ॥ ६० ॥ तमुवाच तया पृष्टो मणिपूरपनिस्तदा । प्रसाद्य
 धिरसा विद्वानुलूषी पृच्छतामियम् ॥ ६१ ॥

इति पञ्चमेधपर्वणि अनुगीतापर्वणि पञ्चानुसारे

अर्जुनस्युत्थीयनेर्षीततमोऽध्यायः ॥ ८० ॥

प्रजुम उवाच । किमागमनकृत्यन्ते कौरवकुलनशिनि ।
 मणिपूरपतेर्मातुस्तभैव च रथाजिरे ॥ १ ॥ कश्चित् कुपयकामादि
 राक्षोऽस्य भुजगात्मजे । मन वा वपक्षापाहि कश्चित् भुज-
 मिच्छसि ॥ २ ॥ कश्चित् प्रयुक्तयोषि नापिचं प्रियदर्शने ।
 प्रकार्यमहमज्ञानादयं वा बभूवाहनः ॥ ३ ॥ कश्चिद् राक्षसुद्धी
 ते सपत्नी चैववाहनौ । विद्याहृदा वरारोहा नापराधति किञ्चन
 ॥ ४ ॥ तमुवाचोरगपतेर्हृदिता प्रहसन्निव । न मे लभ्यपराक्षो-
 ऽसि न हि मे बभूवाहनः ॥ ५ ॥ न जनित्री तवास्तेषां मन वा
 प्रेषवत् स्मिता । अयतां यद्यथा चेदं मया सर्वं विचिष्टितम् ॥ ६ ॥
 न मे कोपस्त्वया काळीः पिरसा त्वां प्रसादयि । लतप्रियायं हि
 कौरव्य कृतमेतत्त्वया विभो ॥ ७ ॥ यत्तत् शृणु महाबाहो
 निखिलेन धनक्षय । महाभारतयुद्धे यत् त्वया शान्तनवो दूषः
 ॥ ८ ॥ अधर्मेण हतः पार्थ तस्मैषा निष्कृतिः कृता । न हि
 भीष्मस्त्वया धीर युध्यमानो हि पातितः ॥ ९ ॥ पित्राष्टिना
 तु संयुक्तस्तमाश्रित्य हतस्त्वया । तस्य शान्तिभङ्गत्वा त्वं त्यजेथा
 यदि जीवितम् ॥ ११ ॥ कर्मणा तेन पापिन पतिषा निरदो धुवम् ।
 एषा तु विहिता शान्तिः पुत्राद्यां प्राप्तावानधि ॥ १२ ॥ वसुधि-
 र्वसुधायास्त गङ्गया च महामते । पुरा हि श्रुतमेतत्ते वसुभिः
 कथितं मया ॥ १३ ॥ गङ्गायास्तोरमाश्रित्य हते शान्तनवे दूष ।
 चाद्रुत्य देवा वसवः समेत्य च महानदीम् ॥ १४ ॥ इदम्पूर्वतो
 क्षीरं भागीरथ्या मते तदा । एष शान्तनवो भीष्मो निहतः
 सत्यवाचिना ॥ १५ ॥ अयुध्यमानः सङ्ग्रामे संवत्तोऽन्येन भाविनि ।
 तद्देवानामुपहृतेन वयमप्य धनक्षयम् ॥ १६ ॥ शपेन वीजं यमैति
 तवास्त्विति च साजवीत् । तदहं पितुरदिव्य प्रविष्ट्य ज्वलितै-
 र्निद्रा ॥ १७ ॥ अभयं च तत् श्रुत्वा विषाकृमगन्त परम् ।
 पिता तु मे वसून् गङ्गा सदर्भं समवाधत् ॥ १८ ॥ पुनः पुनः

प्रशस्येतांस्त एनमिदमनुवन् । प्रशस्तस्य महाभाग मणिपूरेच्छरो
 भुवा ॥ १८ ॥ स एनं रथमध्वस्यः घरेः पातयिता भुवि । एवं
 हते स भागीन्द्र मुक्तपापो भविष्यति ॥ १९ ॥ मञ्जुते वसुभि-
 र्हीतो मम वेदं यथांशं सः । तच्छ्रद्धां त्वं मया तस्मात् प्रायादसि
 विमोक्षितः ॥ २० ॥ न हि त्वां देवराजोऽपि समरेषु पराजयित् ।
 यात्वा पुनः क्षतस्तस्मात्तेनेहासि पराजितः ॥ २१ ॥ न हि दीर्घो
 मम मत्तः कथं वा मन्यसे विभो ॥ २२ ॥ इत्येवमुक्त्वा विजयः
 प्रशक्तात्मा ब्रवीद्दिदम् । सर्वं मे सुप्रियं देवि यदितत् कृतवत्यसि
 ॥ २३ ॥ इत्युक्त्वा सोऽब्रवीत् पुनं मणिपूरपतिञ्चयः । चित्वा-
 ङ्गदायाः शृण्वन्त्याः कौरव्यदुहितुस्तदा ॥ २४ ॥ युधिष्ठिरस्याश्व-
 मेधः परां चैतौ भविष्यति । तत्रागच्छेः सहामात्यो मातृभ्यां
 सहितो नृप ॥ २५ ॥ इत्येवमुक्तः पार्थिव स राजा बभूवाहनः ।
 उवाच पितरं धीमानिदमस्त्राविनेक्षणं ॥ २६ ॥ उपयास्यामि
 धर्मज्ञ भवतः यासनादहम् । अश्वमेधे महायज्ञे दिजातिपरि-
 वेषकः ॥ २७ ॥ मम त्वनुग्रहायार्थं प्रविषस्व परं स्वकम् ।
 भार्याभ्यां सह धर्मज्ञ मा भूतेऽत्र विचारणा ॥ २८ ॥ उपलब्धे
 निधानिकां सुखं स्वभवने प्रभो । पुनरश्वानुगमनं कर्त्तासि जयतां
 हर ॥ २९ ॥ इत्युक्तः स तु पुत्रेण तदा वानरकेतनः । स्वयं
 गोवाच कीर्त्तयेस्तदा चित्वाङ्गदासुतम् ॥ ३० ॥ विदितं ते महा-
 तापी वया दीक्षाद्वराभ्यहम् । न स तावत् प्रवेक्ष्यामि पुरं ते
 ऋषोचन ॥ ३१ ॥ वयाकामं ब्रजत्येष यन्निषीद्वि नरवर्ध ।
 तस्मिन् तेषु नमिष्यामि न स्नानं विद्यते मम ॥ ३२ ॥ स तत्र
 वैश्वदेवेन पूजितः पाकपाठनिः । भार्याभ्यामनुवृत्त्यातः प्राया-
 ङ्गस्तयत्तमः ॥ ३३ ॥

इति अश्वमेधपर्वणि अनुगीतापर्वणि अश्वानुसारे

एकाशीतोऽध्यायः ॥ ८१ ॥

वैशम्पायन उवाच । स तु राज्ञी समशान्तां पर्येत्य वसुधा-
 मिमाम् । निवृत्तोऽभिमुखो राजन् धीम वारणसाक्षवम् ॥ १ ॥
 समुगच्छंश्च तुरगं निवृत्तोऽथ किरीटधत् । बह्वृक्ष्वा समपिदि
 पुरं राक्षस्यं तदा ॥ २ ॥ तमभ्यासगतं दृष्ट्वा सहदिवालयजः प्रभो ।
 हवधर्मं स्मितो वीरः समरावाजहाव ह ॥ ३ ॥ ततः पुरात् स
 निष्क्रम्य रथो धन्वी शरी तली । मेघसन्धिः पदानिह्नं वन-
 ञ्चयमुपादवत् ॥ ४ ॥ आसाद्य स महातेजा मेघसन्धिर्धनञ्जयम् ।
 दानभावाच्चकाराज्यं प्रोवाचेदं न कौशलात् ॥ ५ ॥ किमयद्वायं
 ते राज्ञी स्त्रीमध्य इव भारत । हयमेनं हरिणामि प्रयतस्व
 विनोद्यथे ॥ ६ ॥ अट्टमानुनयो युद्धे यदि त्वं पितृभिर्मम ।
 करिष्यामि तवातिथ्यं प्रहर प्रहरामि च ॥ ७ ॥ इत्युक्तः प्रत्य-
 वाचैनं प्रहसन्निव पाण्डवः । विप्रकृत्ता मया कार्ये इति मे
 व्रतमाहितम् ॥ ८ ॥ भ्राता ज्येष्ठेन नृपते तत्रापि विदितं ध्रुवम् ।
 प्रहरस्व यथाशक्ति न मन्युर्विद्यते मम ॥ ९ ॥ इत्युक्तः प्राञ्जरत्
 पूर्वं पाण्डवं मगधेश्वरः । किरम् शरमज्जघ्नाणि वर्षाणीव सक्ष-
 टक् ॥ १० ॥ ततो गाण्डीवभत् शूरो गाण्डीवप्रहितैः शरैः ।
 चकार मोषांस्तान् वाणान् सयत्नान् भरतर्षभ ॥ ११ ॥ स शो-
 तस्य वाणीषं कृत्वा वानरकेतवः । शरान् सुमोषं ज्वलितान्
 हीनास्थानि च पन्नगान् ॥ १२ ॥ ध्वजे पताकाद्वन्द्वेषु रथद्वन्द्व-
 द्विषु च । अन्येषु च रक्षाज्ञेषु न शरीरं न सारथौ ॥ १३ ॥
 संरक्ष्यमाणः पार्थिव शरीरं सव्यसाचिना । मान्यमानः सर्वोद्य-
 न्मन्नागधः प्राहिणोत् शरान् ॥ १४ ॥ ततो गाण्डीवधत्वा तु
 नागधेन भयाहतः । बभौ वसन्तसमये पलायः पुष्पितो वधा
 ॥ १५ ॥ अवन्धमानः सोऽभ्यघ्नन्नागधः पाण्डवर्षभम् । तेन तस्मै
 स कौरव्य लोकवीरस्य दर्शने ॥ १६ ॥ सव्यसाची तु संक्रुद्धो
 विवृण्व वलवदनुः । इयांसकार निर्ज्वलिवान् सारथेय शरी-

हरत् ॥ १० ॥ अनुयास्य महर्षिर्गं दुरेषं प्रचक्रे ह । हस्ता-
 बापं पताकाञ्च ध्वजं चास्य न्यपातयत् ॥ १८ ॥ स राजा व्यधितो
 व्यथो विधनुर्हतसारथिः । गदामादाय कौन्तेयमभिदुद्राव वेग-
 वान् ॥ १८ ॥ तस्यापतत एवाशु गदां हेमपरिष्कृताम् । शरै-
 र्यकृत् बद्धधा बद्धभिद्यध्वजिनैः ॥ २० ॥ सा गदा यकलीभूता
 विधौर्धमणिबन्धना । व्याली विमुच्यमानेव पपात धरणीतले
 ॥ २१ ॥ विरथं विधनुक्च गदया परिवर्जितम् । नैच्छत्ताड-
 यितुं धीमानर्जनः समराग्रणीः ॥ २२ ॥ तत एनं विमनसं क्षत्र-
 धर्मं समास्थितम् । सान्त्वपूर्वमिदं वाक्यमब्रवीत् कपिकेतनः ॥ २३ ॥
 पर्याप्तः क्षत्रधर्मोऽयं दर्शितः पुत्र गम्यताम् । वहेतत् समरे कर्म
 तव वात्यस्य पार्थिव ॥ २४ ॥ युधिष्ठिरस्य सन्देशो न हन्तव्या
 नृपा इति । तेन जीवसि राजस्त्वमपरादोऽपि मे रणे ॥ २५ ॥
 इति मत्वा तदात्मानं प्रत्यादिष्टं स मागधः । तथामित्यभिगम्येनं
 प्राप्स्यति प्रत्यपूजयत् ॥ २६ ॥ पराजितोऽस्मि भद्रस्ते नाहं बौदु-
 मिहोत्सहे । यच्च कृत्यं मया तेषां तद्ब्रूहि कृतमेव तु ॥ २७ ॥
 तमर्जुनः समाश्वास्य पुनरेवेदमब्रवीत् । यागस्तव्यं परां चैतौ-
 मश्वमेधे नृपस्य नः ॥ २८ ॥ इत्युक्तः स तथेत्युक्ता पूजयामास तं
 हयम् । फाल्गुनञ्च युधि श्रेष्ठं विधिवत् सहदिवजः ॥ २९ ॥
 ततो वज्रेष्टमगमत् पुनरेव स केयरी । ततः समुद्रतीरेण वज्रान्
 पुण्ड्रान् सकोशकान् ॥ ३० ॥ तत्र तत्र च भूरीणि स्वेच्छसैन्या-
 म्यनेकशः । विजिग्वे धनुषा राजन् गाण्डीवेन धनञ्जयः ॥ ३१ ॥

इति अश्वमेधपर्वणि अनुगीतापर्वणि अष्टानुसारे
 मागधपराजये दायीतोऽध्यायः ॥ ८२ ॥

वैशम्पायन उवाच । मागधेनाश्रितो राजन् पाण्डवः श्वेत-

वाहनः । दक्षिणां दिशमाख्याय चारवानाव तं चक्रम् ॥ १ ॥
 ततः स पुनरावर्त्तय चक्रः कामचरो बभौ । चावसाह पुरीं रज्या
 विदीनां युक्तिपाद्वान् ॥ २ ॥ भरनेषां कृतस्तव विद्युपाकसुतेन
 च । युद्धपूर्वं तदा तेन पूजयः स महावक्रः ॥ ३ ॥ ततोऽर्चितो
 बभौ राजंस्तदा स तुरगोत्तमः । काशीनङ्गान् कोपसां च विरा-
 तानव तद्वृणान् ॥ ४ ॥ पूजां तत्र यवान्यायं प्रतिपद्य चक्रवः ।
 पुनरावृत्त्य कौन्तेयो दृष्टार्थानि गमत्तदा ॥ ५ ॥ तत्र चित्राङ्गदी
 नाम वक्रवानरिमईनः । तेन युद्धमभूत्तस्य विजयस्यातिभैरवम्
 ॥ ६ ॥ तत्रापि वधमानौ च किरीटी युद्धपर्यम् । निषाङ्गराजो
 विषयमेककव्यस्य जस्मिवान् ॥ ७ ॥ एककव्यसुतस्यैव युद्धेन जयहे
 तदा । तत्र चक्रे निषादैः स संधामं क्षीमदुर्षणम् ॥ ८ ॥ तत-
 स्तमपि कौन्तेयः समरेष्वपराजितः । जिगाव युधि दुर्धर्षो वध-
 विघ्नार्थमागतम् ॥ ९ ॥ स तं जिज्ञा महाबल नैषादिं पाक-
 शासनिः । यच्चैनः प्रवयो भूयो दक्षिणं सञ्चिच्छार्चयम् ॥ १० ॥
 तत्रापि द्विविधैरभ्युद्यौर्द्वैर्माद्विषकीरपि । तथा कोकगिरिरेव युद्ध-
 मासीत् किरीटिनः ॥ ११ ॥ तांदापि विजयो जिज्ञा नातीव्रेष्ठ
 कर्षसा । तुरङ्गमवधेनाव सुराष्ट्रानमितो बभौ ॥ १२ ॥ गो-
 कर्षमव चालाय प्रभासमपि जस्मिवान् । ततो दारवतीं रज्या
 वृष्टिवीराभिषाञ्जितान् ॥ १३ ॥ चावसाह चक्रः श्रीमान् कुसु-
 दाजस्य बन्धिवः । तमुजस्य चवमेष्ठं वादवानां कुमारकाः ॥ १४ ॥
 प्रययुस्तांस्तदा राजकुलमेनो न्यवारवत् । ततः सुरादिनिष्क्रान्त्य
 वृष्ट्याम्बकपतिस्तदा ॥ १५ ॥ अर्चितो वसुदेवेन मातुकेन किरी-
 टिनः । तौ वनेषु कुलमेष्ठं विधिवत् प्रीतिपूर्वकम् ॥ १६ ॥ परवा
 भरतमेष्ठं पूजया समवर्जितौ । ततस्ताव्यामनुज्ञातो बभौ तेन
 चक्रो गतः ॥ १७ ॥ ततः स पश्चिमं दिवं समुद्रस्य तदा चक्रः ।
 ज्ञनेषु व्यचरत् क्षीमस्ततः पञ्चमं बभौ ॥ १८ ॥ तत्रापि स

भीरव्य गान्धारविजयं हवः । विजयार वचाकानं कीर्त्तयानु-
गतस्तथा ॥ १८ ॥ ततो गान्धारराजेन युद्धमासीत् किरौटिकः ।
बोहं प्रकुनिपुत्रेण पूर्ववैरानुकारिका ॥ २० ॥

इति अष्टमोऽध्यायः अनुगीतापर्वणि अष्टानुसारे
उपशोतोऽध्यायः ॥ ८३ ॥

वैशम्पायन उवाच । शकुनेस्तनवी वीरो गान्धारणां महा-
रवः । प्रत्यययौ युद्धाक्षेपं सैन्येन महता वृतः । हस्त्रशरव-
युक्तेन पताकाध्वजमालिना ॥ १ ॥ अश्वमाणास्ते दोषा दुपस्य
प्रकुनेर्बधम् । अभ्ययुः संहिताः पार्थं प्रयज्जीतपराजनाः ॥ २ ॥
स तानुवाच धर्मात्मा वीभत्सरपराजितः । युधिष्ठिरस्य वचनं
न च ते जयदुर्हितम् ॥ ३ ॥ वार्यमाणापि पार्थेन शान्तपूर्व-
ममर्षिताः । परिवार्यै हवं जम्मुस्ततुक्रोष पाण्डवः ॥ ४ ॥
ततः पिरांसि दीप्ताग्नेस्तेषां चिक्षेद् पाण्डवः । सुरैर्गाण्डीव-
निर्मत्तैर्नातियद्वादिवाजुनः ॥ ५ ॥ ते बध्यमानाः पार्थेन हव-
मुत्सृज्य सध्रुमात् । व्यवर्त्तन्त महाराज परवर्षाहिता भधम् ॥ ६ ॥
निबध्यमानस्तेषापि गान्धारैः पाण्डुनन्दनः । आदिष्ठादिभ्यः
तेजस्वी पिरांस्येषां व्यपातवत् ॥ ७ ॥ बध्यमानेषु तेष्वाजौ गान्धा-
रेषु समस्ततः । स राजा शकुनेः पुत्रः पाण्डवं प्रत्यवारवत् ॥ ८ ॥
तं युधमानं राजानं सद्यधर्मे अवलितम् । पार्थोऽक्रवीक्ष्य ते
बध्ना राजानो राजपाशनात् ॥ ९ ॥ अतः युजेन ते वीर न
तिःश्लथ पराजयः ॥ १० ॥ इत्युक्तस्तदाहनाहृत्य वाक्यवज्रान-
जीहितः । स प्रह्लासककर्माणं समवाकिरहाशुनीः ॥ ११ ॥ तस्य
पार्थः प्रिरस्त्राणमर्षचन्द्रेण वलिषा । अवाहरद्विबाह्या जय-
द्वयशिरो वधा ॥ १२ ॥ तं दृष्ट्वा विजयं जम्मुर्गांधाराः सर्वं हव

ते । इच्छता तेन न हतो राजेत्यसि च तं विदुः ॥ १३ ॥
 गाभ्यारराजपुत्रस्तु पञ्चायनकृतचणः । वयो तैरेव संहितस्तैः
 सुहृदगैरिव ॥ १४ ॥ तेषास्तु तैरका पार्थस्तत्रैव परिषावताम् ।
 प्रजहारोत्तमाङ्गानि भक्षैः सकृत्पर्वभिः ॥ १५ ॥ उच्छ्रितास्तु
 भुजान् केचित् नाबुध्यन्त परैर्हतान् । परैर्गाण्डीवनिर्मुक्तैः
 पुष्पभिः पार्थसोदितैः ॥ १६ ॥ मरुत्तान्तरनागाश्चमपतद्दिशं
 बलम् । हतविध्वस्तभूयिष्ठमवर्त्तन् मुहुर्महः ॥ १७ ॥ नाभ्य-
 दृष्टान्त वीरस्य केचिदग्रेऽप्यक्रमणः । रिपवः पात्यमाना वै दि-
 सहेयुधेनकावम् ॥ १८ ॥ ततो गाभ्यारराजस्य मन्त्रिवृहपरः सरा ।
 जननी निर्वयो भीता पुरष्कृत्यार्थमुत्तमम् ॥ १९ ॥ सा न्यवारय-
 द्दव्यशं तं पुत्रं मुहुर्दुर्मदम् । प्रसादयामास च तं जिशुमन्निष्ट-
 कारिणम् ॥ २० ॥ तां पूजयित्वा वीभत्सुः प्रसादमकरोत् प्रभुः ।
 यकुनेषापि तनयं सान्वयन्निदमब्रवीत् ॥ २१ ॥ न मे प्रियं
 महाबाही बने दुहितरियं कृता । प्रतिदोषममित्रघ्न भ्रातेव त्वं
 ममानस ॥ २२ ॥ गाभ्यारो मानरं कृत्वा धृतराष्ट्रहतेन च ।
 तेन जीवसि राज्ञस्त्वं निहतस्तस्वनुगास्तव ॥ २३ ॥ तैः भू-
 याभ्यतां वैरं मा मे भूरुहिरीदृशी । गच्छेद्यस्त्वं पराक्षेत्रीमश्व-
 मेधे नृपस्य नः ॥ २४ ॥

इति अश्वमेधपर्वणि अनुगीतापर्वणि अश्वानुसारे

चतुरशीतोऽध्यायः ॥ ८४ ॥

वैशम्पायन उवाच । इत्युक्त्वानुवयो पार्थो हयं कामविहा-
 रितम् । न्यवर्त्तत ततो वाजी धीम नागाङ्गवं पुरम् ॥ १ ॥ तं
 निहतस्तु युवाव चारेणैव युधिष्ठिरः । नृत्तार्जुनं कुशलिनं स च
 छुष्टमनाभवत् ॥ २ ॥ विजयस्य च तत्कर्म गाभ्यारविषये तत्रा ।

श्रुत्वा चान्येषु द्विषु स सुप्रीतोऽभवत्तदा ॥ ३ ॥ एतज्जिह्वेव काले
 तु हादर्थो माधपाक्षिकीम् । इष्टं यक्षीक्षा नचतं धर्मराजो
 मुचिष्ठिरः ॥ ४ ॥ समानीय महातेजाः सर्वान् भ्रातृन्महीपतिः ।
 भीमञ्च नकुलञ्चैव सहदेवञ्च कौरवः ॥ ५ ॥ प्रोवाचेदं वचः काले
 तदा धर्मभृतां वरः । यामत्या वदतां श्रेष्ठो भीमं प्रहरता-
 म्वरम् ॥ ६ ॥ आवाति भीमसेनासौ रुहाश्चैन तवानुजः । यथा
 मे पुरुषाः प्राङ्मुख्यं धनञ्जयसारिणः ॥ ७ ॥ उपस्थितश्च कालो-
 ज्यमभितो वर्तते हयः । माषी च पौर्षमासीयं नासः प्रेषी
 हकोदरः ॥ ८ ॥ तत् प्रस्थाप्यन्तु विहांसो ब्राह्मणा वेदपारगाः ।
 वाजिमेधार्थमिदं द्यौं पश्यन्तु यज्ञियम् ॥ ९ ॥ इत्युक्तः स तु
 तच्चक्रे भीमो नृपतिशासनम् । हृष्टः श्रुत्वा शुङ्गाकेशमायान्तं
 पुरुषर्षभम् ॥ १० ॥ ततो ययौ भीमसेनः प्राचैः स्थपतिभिः सह ।
 ब्राह्मणानग्रतः कृत्वा कुपलान् यज्ञकर्मणि ॥ ११ ॥ तं स याल-
 चयं श्रीमत् संप्रतोलीमुचष्टितम् । मापयामास कौरव्यो यज्ञवाटं
 यथाविधि ॥ १२ ॥ प्रासादगतसम्बाधं मणिप्रवरकृष्टिमम् । कार-
 यामास विधिवद्देवरविभूषितम् ॥ १३ ॥ स्तभान् कनकवितांश्च
 तोरणानि ब्रह्मन्ति च । यज्ञायतनद्विषु दत्त्वा शुद्धञ्च काञ्चनम्
 ॥ १४ ॥ अन्तपुराणां राज्ञाञ्च नानादेशममोयुषाम् । कारया-
 मास धर्मात्मा तत्र तत्र यथाविधि ॥ १५ ॥ ब्राह्मणानाञ्च वैश्यानि
 नानादेशममोयुषाम् । कारयामास कान्तेयो विधिवत्तान्यनेकशः
 ॥ १६ ॥ तथा संप्रेषयामास दूतान् नृपतिशासनात् । भीमसेनो
 महाबाहो राज्ञामक्लिष्टकर्मणाम् ॥ १७ ॥ ते प्रियायं कुरुपते-
 राययुर्नृपसत्तमाः । रत्नान्यनेकान्यादाय स्त्रियोऽश्वानाशुधानि च
 ॥ १८ ॥ तेषां निविशन्तेशु शिविरेषु महात्मनाम् । नर्द्धतः
 सागरस्येव हिस्सुगभवत् स्ननः ॥ १९ ॥ तेषामभ्यगतानाञ्च स
 राजा कुरुनन्दनः । व्यादिदेशान्पानानि यथाशक्यं तमानुया-

॥ २० ॥ राक्षसानामह विविधाः शाखाः शाखीशुपीरवैः । कथिता
भरतवेष्टी आदिद्वेष च चर्मेराट् ॥ २१ ॥ तथा तस्मिन्महाकथे
चर्मेराजस्य बीमतः । कर्माजस्य नृनिगथा बहवो ब्रह्मादिनः
॥ २२ ॥ ये च दिजातिप्रवरास्तथाप्यन् दक्षिणीयते । सत्त्वजस्युः
कविशास्त्रान् प्रतिजग्राह कौरवः ॥ २३ ॥ कर्वाह तानमुच्यते
वावदावकथान् प्रति । कथयेत् महातेजा दक्षं कथां मुनिष्ठिरः
॥ २४ ॥ ततः कृत्वा कथयन्तः प्रियिनीत्येव च ये तथा । कृत्यं
वचविधिं दाधे चर्मेराजे न्यवेदयन् ॥ २५ ॥ कृत्यं च चर्मे-
राजस्यु कृतं सर्वमतन्दितः । कृत्यस्योऽभवद्वाच्यं सच भाद्रमि-
राहृतः ॥ २६ ॥

वैशम्पायन उवाच । तस्मिन् यज्ञे प्रवृत्ते तु वाय्विनो हेतु-
कादिनः । हेतुवादान् बह्वनाहुः परस्परजिगीषवः ॥ २७ ॥
दृढशस्त्रं दृपतयो वचस्य विधिमुत्तमम् । द्विन्दुस्यैव विहितं
भीमसेनेन भारत ॥ २८ ॥ दृढशस्त्रोरक्षान्यत्र यातकुक्षामयानि
ते । शस्त्रासनविहाराश्च सुबह्वन् जनवचनान् ॥ २९ ॥ घटान्
पात्रीः कटाद्यानि कलशान् बह्वमानकान् । न हि किञ्चिद्दौर्बल्य-
मपश्यन् वसुधाधिपाः ॥ ३० ॥ द्रूपाश्च आस्यपठितान् दारवान्
हेमभूषितान् । उपलिप्तान् वचाकामं विधिवद्भूरिवर्षवः ॥ ३१ ॥
कलशका कलशका ये च पयवः केचन प्रभो । सर्वानिव समानीता-
नपञ्चस्तत्र ते दृपाः ॥ ३२ ॥ मासैव मक्षिणीसैव तथा कुरु-
क्षिणीस्यैव च । चौडकानि च सज्जानि श्वापदानि वचांसि च
॥ ३३ ॥ जरायुकाण्डजातानि खेद्रजान्युद्धिदानि च । पर्यता-
नूपजातानि भूतानि दृढशस्त्रे ॥ ३४ ॥ एवं प्रमुदितं सर्वं पशु-
गोधनधान्यतः । वचवाटं दृपा दृढा परं विजयमानताः ॥ ३५ ॥
ब्राह्मण्यानां विद्यासैव ब्रह्मशस्त्रमभिमत् । पूर्वं चतुर्वर्षे तु
विमाथां तत्र भुञ्जताम् ॥ ३६ ॥ दृढभिर्मेघनिवीधो मुहुर्मुहु-

इताहात । विननाशकश्चापि दिवसे दिवसे गते ॥ ३७ ॥ एवं
 च ववर्त्तते वयो धर्मराजस्य भीमतः । अश्वस्य सुवहन् राज-
 नृत्सर्गान् पर्वतीयमान् । दधिकुल्याश्च ददृशुः सर्पिषश्च कृष्टान्
 जनाः ॥ ३८ ॥ जम्बवीपो हि सकलो नानाजनपदायुतः । राज-
 नृदृष्ट्यैकस्थो राजस्तस्य महामखि ॥ ३९ ॥ तत्र जानीमहस्याणि
 पुरुषाणां ततस्ततः । यक्षीत्वा भाजनान् जम्बुवह्निं भरतर्षभ
 ॥ ४० ॥ सन्निगद्यापि ते सर्वे सुमृष्टमणिकुण्डलाः । पथ्यवेद्यन्
 दिङ्मातींस्तान् शतमोऽय महस्रयः ॥ ४१ ॥ विविधान्यवपानानि
 पुरुषा घेतुवायिनः । ते वै नृपोपभोक्ष्यानि ब्राह्मणानां ददुश्च
 च ॥ ४२ ॥

इति पञ्चमेधपर्वणि अनुगीतापर्वणि युधिष्ठिराश्वमेधे

पञ्चाशीतोऽध्यायः ॥ ८५ ॥

वैशम्पायन उवाच । समागतान् तेष्विन्द्रो राजश्च पृथिवी-
 श्वरान् । दृष्ट्वा युधिष्ठिरो राजा भीमसेनमभाषत ॥ १ ॥ उपा-
 याता नरव्याघ्र य एते पृथिवीश्वराः । एतेषां क्रियतां पूजा
 पूजाक्यां हि नराधिपाः ॥ २ ॥ इत्युक्तः स तथा चक्रे नरेन्द्रेण
 यशस्विना । भीमसेनो महातेजा यमाभ्यां सह पाण्डवः ॥ ३ ॥
 यथाभ्यगच्छन्तोविन्दो वृश्निभिः सह धर्मजम् । बलदिवं पुरस्कृत्य
 सर्वप्राणभृतां वरः ॥ ४ ॥ गुग्गुधानेन सहितः प्रद्युम्नेन गदिन च ।
 निशटेनाथ शस्त्रेण तथैव कृतधर्मणा ॥ ५ ॥ तेषामपि परां
 पूजां चक्रे भीमो महारथः । निविशुस्तो च वैश्यानि रक्षवन्ति
 च सर्वशः ॥ ६ ॥ युधिष्ठिरसमीपे तु कथान्ते मधुसूदनः । यत्कुनं
 कथयामास बह्मसंप्रामकर्षितम् ॥ ७ ॥ स तं पप्रच्छ कौन्तेयः पुनः
 पुनरदिन्दमम् । धर्मजः शक्रजं जिह्वा समाचष्ट जगत्पतिः ॥ ८ ॥

पाणमहारकावाची ममाप्तः पुरुषो ह्यः । बोद्धासीत् पाण्डव-
 येष्टं प्रहसंषामकर्षितम् ॥ ८ ॥ समीपे च महाबाहुनाष्ट च
 मम प्रभो । कुरु कार्याणि कीन्तेव हवमेवार्धसिद्धयि ॥ ९ ॥
 इत्युक्तः प्रत्यवाचैनं धर्मराजो युधिष्ठिरः । दिष्टा च कुरुक्षेत्री
 जिशुरुपावाति च माधव ॥ १० ॥ यदिदं सन्दिद्दिशामिन् पाण्ड-
 वानां वलाश्रयीः । तदाशानुमिद्वेक्कामि भवता वदनुत्तम् ॥ ११ ॥
 इत्युक्तो धर्मराजेन वृथात्यक्तपतिस्तदा । प्रीयादेदं वदो वाक्मी
 धर्मात्मानं युधिष्ठिरम् ॥ १२ ॥ इदमप्य महाराज पार्थवाक्यं
 श्रुत्वरः । वाच्यो युधिष्ठिरः कृथा वाज्ञो वाक्यमिदं मम ॥ १३ ॥
 प्रादमिष्यन्ति राजानः सर्वे वै कीरवर्धन । प्रादनां मङ्गलां पूजा
 कार्या श्रेयस्तु त्वमं हि नः ॥ १४ ॥ इत्येतद्वचनाद्राजा विज्ञायो
 मम मानद । यथा वात्ययिजं न म्याद्यदर्पकरणे भवत् ॥ १५ ॥
 कर्त्तुमर्हति तद्राजा भवताप्यनुमन्याम । राजतेतान् तस्मैपु-
 रिमा राजतु पुनः प्रजा ॥ १६ ॥ इदमप्युक्तः कीन्तेव उवाच
 पुरुषोऽग्रणीत् । धनक्षयस्य लपति तस्मै तिरागतः शृणु ॥ १७ ॥
 उपयास्यति यश्च नो मणिपुरपतिर्नृपः । पृथो मम हासिता
 दयितो तन्मुवाचमः ॥ १८ ॥ तं भवान् मदरीक्ष्य विधिगत
 प्रतिपूजयेत् । स तु भोऽतिदुरक्तः मम नितामिति प्रभो ॥ १९ ॥
 इत्येतद्वचनं श्रुत्वा धर्मराजो युधिष्ठिरः । अभिनन्द्यास्य तदाक्य-
 मिदं वचनमब्रवीत् ॥ २० ॥

इति पाण्डुमेधपर्षणि अनुसीतापर्वणि युधिष्ठिराष्टमेधे

प्रहृष्टीतोऽध्यायः ॥ ८६ ॥

युधिष्ठिर उवाच । श्रुतं प्रियमिदं कृत्वा वत्समर्धसि भाषि-
 तुम् । तस्मैऽनतरसं पुण्यं मनो ह्लादयति प्रभो ॥ १ ॥ अहनि

किं मुनानि विजयस्य नराधिपैः । पुनरासन् हृषीकेश तत्र
 सत्र च ने श्रुतम् ॥ २ ॥ किं निमित्तं स नित्यं हि पार्श्वः सुख-
 विवर्धितः । अतीव विजयो धीमान् इति मे दूयते मनः ॥ ३ ॥
 रुद्धिस्तयामि कौन्तेय रजो जिष्णुं जनार्दन । अतीव दुःखभागी
 स सततं पाण्डुनन्दनः ॥ ४ ॥ किन्तु तस्य प्ररीरेक्षि सर्वलक्षण-
 पूजिते । अनिटं लक्षणं कृष्ण येन दुःखान्युपाश्रुते ॥ ५ ॥ अती-
 वासुखभागी स सततं कृन्तिनन्दनः । न हि पश्यामि वीमर्खो-
 नित्यं गात्रेषु किञ्चन । शोतव्यप्रेक्षयेतदै तस्मै व्याख्यातुमर्हसि
 ॥ ६ ॥ इत्युक्तः स हृषीकेशो ध्यात्वा समज्जदुत्तरम् । राजानं
 भोजराजन्दवनेनो विष्णुरब्रवीत् ॥ ७ ॥ नृक्षस्य नृपते किञ्चित्
 संश्लिष्टमुपलब्धे । सते पुरुषसिंहस्य पिप्पिकास्याधिके यतः
 ॥ ८ ॥ स ताभ्यां पुरुषावाधौ निगमध्वसु वर्तते । न सान्यदन्त-
 पश्यामि येनामौ दुःखभाजनम् ॥ ९ ॥ इत्युक्तः पुरुषयेष्टस्तदा
 ब्रूयन् धीमता । प्रोवाच तृशिणार्द्धलजेवसेतदिति प्रभो ॥ १० ॥
 कृष्णा तु द्वोपदौ कृष्णं तिर्यक् सास्यमैक्षत । प्रतिजग्राह
 तस्यास्तं प्रणयद्वापि केषिहा । मस्य सखा हृषीकेशः साक्षा-
 दिव धनञ्जयः ॥ ११ ॥ तत्र भीमादयस्ते तु कुरवो याजकाश्च
 धि । रेणुः श्रुत्वा विचित्रान्तां धनञ्जयकथां शुभात् ॥ १२ ॥ तेषां
 कथयतामेव पुरुषोर्जनसंकथाम् । उपावाहचनादतो विजयस्य
 महात्मनः ॥ १३ ॥ मोभिगम्य कुरुयेष्टं नमस्कृत्य च बुद्धिमान् ।
 उपायातं नरव्याधं फाल्गुनं प्रपविदयत् ॥ १४ ॥ तत् श्रुत्वा
 नृपतिस्तस्य हर्षवाप्याकुलेक्षणः । प्रियास्थाननिमित्तं धै हृदो
 बद्धधनं तदा ॥ १५ ॥ ततो द्वितीयदिवसे महान् प्रश्नो अवर्धत ।
 आगच्छति नरव्याधे कौरवाणां धुरन्धरे ॥ १६ ॥ ततो रेणुः
 समुद्भूतो विवर्भो तस्य वाजिनः । अभितो वर्त्तमानस्य ययोश्चै-
 अवसस्तथा ॥ १७ ॥ तत्र हर्षप्ररीर्षतो नराणां भृशुवेर्जुनः ।

दिष्ट्याहि पार्थ कुचली भण्यो राजा युधिष्ठिरः ॥ १८ ॥ श्रीकृष्णो
 हि युधिर्वी हृत्पुत्रां जिह्वा हि युधि पार्थिवान् । चारविन्वा
 हृदयेऽनुपागच्छेदन्तर्जुनात् ॥ १९ ॥ ये व्यतीता महात्मानो
 राजानः सगरादयः । तेषामपीदृशं कर्म न कदाचन शुभम्
 ॥ २० ॥ नैतदन्ये करिष्यन्ति भविष्या उग्राधिपाः । यत्त्वं कुरु-
 कुलयेऽहं दुष्करं कृतवानसि ॥ २१ ॥ इत्येवं वदतां तदा पुंसां
 कर्णसुखा गिरः । शृण्वन् विविध धर्मात्मा फाल्गुनी यशसंस्तरम्
 ॥ २२ ॥ ततो राजा महाभावाः कृष्णश्च यदुनन्दनः । वृतराष्ट्रं
 परस्कृत्य तं प्रत्यययुस्तदा ॥ २३ ॥ मोक्षिष्याद्य पितुः पादौ
 धर्मराजस्य धीमता । भामादींश्चापि संपूज्य पथेऽवजत कोपवम्
 ॥ २४ ॥ तैः समेत्याचितस्तांश्च पत्युर्चांश्च यथाविधि । विषयाम
 महाबाहुस्तीरं लब्ध्वैव पारय ॥ २५ ॥ एतस्मिन्नेव काले तु स
 राजा वभ्रवाहनः । मातृभ्या मर्चिता धीमान् कुरुक्षेत्रं जगाम
 ह ॥ २६ ॥ तत्र वदन् यथावत् स कुरुनन्यांश्च पार्थिवान् ।
 अभिवाद्य महाबाहुस्तैश्चापि प्रतिनन्दितः । प्रविवेच्य पितृमह्यां
 कृत्याभयनमुत्तमम् ॥ २७ ॥

इति अष्टमोऽध्यायः । अतुगीतापर्यन्ति ब्रह्मवाचना

गमने सप्तायीतोऽध्यायः ॥ २७ ॥

वैशम्पायन उवाच । स प्रविश्य महाबाहुः पाण्डवानां विवे-
 चनम् । पितामहो मभ्यनन्दत् सान्ना परमवल्गुना ॥ १ ॥ ततः
 विष्ठाकृद्वा देवी कोरव्यस्यात्मजापि च । पृथां कृथाञ्च बर्हिने
 दिनघनोपजम्बतु । सुभद्राञ्च यथाव्यासं यात्रायां कुरुवीमिनः
 ॥ २ ॥ वदो कृन्तो ततस्तान्धाभ्यां रत्नानि विविधानि च । द्रोपदी
 च सुभद्रा च यात्राप्यन्या ददुः क्षियः ॥ ३ ॥ अष्टतुस्ततः ते देव्यो

महार्हधनमासने । सुपूजिते स्वयं कुम्या पार्थस्य हितकाम्यया
 ॥ ४ ॥ स च राजा महातेजाः पूजितो बभूवाह्वनः । धृतराष्ट्रं
 महीपालमुपतस्थे यथाविधि ॥ ५ ॥ युधिष्ठिरश्च राजानं भीमा-
 दीन्वापि पाण्डवान् । उपगम्य महातेजा विनयीनाभ्यवादनयत् ॥ ६ ॥
 च तैः प्रेम्णा परिष्वक्तः पूजितश्च यथाविधि । धनद्वार्यै ददुर्भूदि
 प्रीयमाणा महारथाः ॥ ७ ॥ तथैव च महीपालः कृष्णं चक्र-
 गदाधरम् । प्रदत्त द्रव गोविन्दं विनयीनोपतस्थिवान् ॥ ८ ॥
 तस्मै कृष्णो ददौ राघो महार्हमतिपूजितम् । रथं हेमपरिष्कारं
 दिव्यास्त्रयुजमुत्तमम् ॥ ९ ॥ धर्मराजश्च भीमश्च फाल्गुनश्च ययौ
 तथा । पृथक् पृथक् च ते चैनं मानार्थाभ्यामयोजयन् ॥ १० ॥
 ततस्तृतीयदिवसे सत्यवत्यात्मजो मुनिः । युधिष्ठिरं समस्येत्य
 वाग्मी वचनमब्रवीत् ॥ ११ ॥ अद्यप्रभृति कौन्तेय यजस्व समयो
 हि ते । मुहूर्त्तो यज्ञियः प्राप्रदीदयन्तोह याजकाः ॥ १२ ॥
 पहीनो नाम राजेन्द्र क्रतुस्तयश्च कल्पिताम् । बद्धत्वात् काञ्च-
 नास्त्रस्य स्थातो बद्धसुवर्णकः ॥ १३ ॥ एवमत्र महाराज दक्षिणां
 त्रिगुणां कुरु । त्रित्वं व्रजतु ते राजन् ब्राह्मणा ह्यत्र कारणम्
 ॥ १४ ॥ त्रीनश्चमेधानत्र त्वं सम्प्राप्य बद्धदक्षिणान् । ज्ञाति-
 बध्नाकृतं पापं प्रहास्यसि नराधिप ॥ १५ ॥ पवित्रं परमह्यैतत्
 पावनत्रैतदुत्तमम् । यदश्चमेधावभयं प्राप्स्यसे कुरुनन्दन ॥ १६ ॥
 इत्युक्तः स तु तेजस्वी व्यासेनामितबुद्धिना । दीक्षां विविध धर्मात्मा
 वाजिमेधाप्रपे ततः ॥ १७ ॥ ततो वयं महाबाहुर्वाजिमेधं
 महाक्रतुम् । बद्धन् दक्षिणां राजा सर्वकामगुणान्वितम् ॥ १८ ॥
 तत्र वेदविदो राजंश्चक्रुः कर्माणि याजकाः । परिक्रमन्तः सर्वथा
 विधिवत् साधु शिष्टितम् ॥ १९ ॥ न तेषां स्वलितं किञ्चिद्दोषी-
 चाप्यकृतं तथा । क्रममुक्तश्च युक्तश्च चक्रुस्तत्र दिजर्षभाः ॥ २० ॥
 कृत्वा प्रवर्ण्य धर्माख्यं यथावत् दिजसत्तमाः । चक्रुस्ते विधिव-

द्राजेस्तैर्वाभिषेवं विजाः ॥ २१ ॥ अभिसूय ततो राजम् सोमं
 सोमपक्षतमाः । सवनान्यानुपूर्वेण चक्रुः शास्त्रानुमारिणः ॥ २२ ॥
 न तत्र कृपणः कश्चिन्न हरिदो बभूव च । द्युभितो दुःखितो
 वापि प्राकृतो वापि मानवः ॥ २३ ॥ भोजनं भोजनार्थेभ्यो दाप-
 यामास यदुह्य । भीमसेनो महातेजाः सततं राज्यामनात्
 ॥ २४ ॥ संस्तरे कुशलाद्यापि सर्वकार्याणि राजकाः । दिवसे
 दिवसे चक्रुर्यथाशास्त्रानुदर्शनात् ॥ २५ ॥ नापद्यन्मिदमाभी ।
 सदस्यस्तस्य भीमनः । नात्रतो नातृपाप्यायो न च तादायित-
 चणः ॥ २६ ॥ ततो दूषोष्कुर्ये प्राप्ते यदुचैतान् भरतर्षभ ।
 खादिरान् विदुर्ममितास्तावत् सर्वपरित ॥ २७ ॥ दितदारमयो
 हो तु दूषो कुरुपतेमेव । श्रेष्ठातृकमयैकं याजताः सगन्ध-
 यन् ॥ २८ ॥ भीमार्घं चापरात् यूपान् काञ्चनान् भरतर्षभ । ग
 भीमः कारयामास धर्मराजस्य शासनात् ॥ २९ ॥ ते व्यराजन्त
 राजर्षिर्वासोभिरुपयोगिताः । महेन्द्रानुगतो देवा यथा सप्रधि-
 भिर्दिवि ॥ ३० ॥ इष्टिकाः काञ्चनीयाश्च चयमार्थं कृताभवन् ।
 शुशुभे चयनं तत्र दक्षस्यैव प्रजापते ॥ ३१ ॥ चतुर्धितः - तस्या-
 कीदृष्टादयकरात्मकः । स रुक्मपक्षा निरितस्त्रिणागी गतङ्गा-
 कृतिः ॥ ३२ ॥ ततो नियुक्ताः पश्यते यथायाज्ञं मनीषिभिः ।
 तं तं देवं समुद्दिश्य पक्षिणाय यथाविधि ॥ ३३ ॥ ऋषभाः
 शास्त्रपठितास्तथा जलचराय च । सर्वोस्तानभ्युपश्रंस्ते तत्राग्नि-
 चयकर्मणि ॥ ३४ ॥ यूपेषु नियता वासीत् पशूनां जिघ्रती तथा ।
 अश्वरत्नोत्तरा यश्चे कौन्तेयस्य महात्मनः ॥ ३५ ॥ स यश्चः शुशुभे
 तस्य साक्षाद्देवर्षिसंकुलः । गन्धर्वगणसंगीतः प्रत्यूषोऽप्सरसांगणैः
 ॥ ३६ ॥ स किं पुरुषसंकीर्णः किन्नरैर्योपयोगितः । सिद्धविप्र-
 निवासैश्च समन्ताद्भिसंवृतः ॥ ३७ ॥ तस्मिन् सदसि नित्यास्तु
 व्यासमिथा दिजर्षभाः । सर्वशास्त्रप्रणेतारः कुशला यथासंस्तरे ॥ ३८ ॥

पारस्य बभूवात् तुम्बुर्य महाद्युतिः । विश्वावसुस्त्रिसेन-
स्तमाये गीतकीविहाः ॥ ३८ ॥ रमयन्ति च तान विप्रान् वस-
कर्मान्तरेषु वै । गन्धर्वा गीतकुण्डला नृत्येषु च विशारदाः ॥ ३९ ॥

इति अष्टमेऽध्यायः । अष्टमेऽध्यायः ।

अष्टमेऽध्यायः ॥ ८८ ॥

वैष्णवायन उवाच । उपयिता पयून् रम्यान् विधिवद्विज-
मत्तमाः । तत्पुत्रं यथाशास्त्रपालभन्त द्विजातयः ॥ १ ॥ ततः
संज्ञाय तुरगं विधिवदाजनास्तदा । उपसंविषयद्राजस्ततस्तं
द्रुपदात्मजाम् । कजाभितिरुभीराजन् यथाविधि मनस्विनीम्
॥ २ ॥ उरुत्य तु द्रुपान्तस्य यथाशास्त्रं द्विजातयः । उपया-
मासुरत्यया विधिवद्भरतर्षभ ॥ ३ ॥ तं द्रुपामुमगम्यन्तु धर्मराजः
सहानुजेः । उपाजिघ्रययामासुर्वर्षपापापहन्तदा ॥ ४ ॥ प्रिष्टा-
न्यद्रानि यान्यासंस्तस्याष्टला नराधिप । त न्यगो जुहुवुर्होराः
समस्ताः पाण्डुरर्हिजः ॥ ५ ॥ संस्थाप्यैवं तस्य राजस्तं यज्ञं
यज्ञतेजन । व्यासः सशिष्यो भगवान् ब्रह्मयामास तं नृपम् ॥ ६ ॥
ततो युधिष्ठिरः प्रादादृत्राक्षणिभ्यो यथाविधि । कीटीः सहस्रं
निष्काणां व्यासाय तु वसुधराम् ॥ ७ ॥ प्रतिशङ्क धरां राजन्
व्यासः सत्यवतीसुतः । अग्रधीद्धरतयेष्टं धर्मराजं युधिष्ठिरम्
॥ ८ ॥ वसुधा भवतस्त्वेषा संन्यस्ता राजमत्तम । निष्कृष्यो
दीयतां मय्यं ब्राह्मणा हि धनार्थिनः ॥ ९ ॥ युधिष्ठिरस्तु तान्
विप्रान् प्रसुवाच महामनाः । भाटाभिः सहितो धौमात्ये राज्ञां
महात्मनाम् ॥ १० ॥ अष्टमेऽध्याये महायज्ञे पृथिवीं दक्षिणा कृता ।
अर्जुनेन जिता धैर्यं ऋत्विग्भ्यः प्रापिता मया ॥ ११ ॥ वनं
प्रवेष्ट्य विप्राग्रा विभज्यं महीनिमाम् । चतुर्धा पृथिवीं कृत्वा

चातुर्होत्रप्रमाणतः ॥ १२ ॥ तादृमादातुमिच्छामि ब्रह्मस्य हिज-
 सत्तमाः । इदं निधं मनो विद्या भ्रातृणाञ्चैव मे सदा ॥ १३ ॥
 इत्युक्तवति तस्मिंस्तु भ्रातरो द्रोपदी च सा । एवमेतदिति प्राङ्ग-
 स्तदभूजोमहर्षिणम् ॥ १४ ॥ ततोऽन्तरीक्षे वागाभीतु साधु-
 साध्विति भारत । तथैव हिजनहानां यंसतां दिवभो स्वतः ॥ १५ ॥
 दैपायनस्तथा कृशाः पुनरेव युधिष्ठिरम् । प्रीताच मध्ये विप्राणा-
 मिदं संपूजयन् मुनिः ॥ १६ ॥ दत्तैवा भवता मया तान्ते प्रति-
 ददाम्यहम् । हिरण्यं दीयतामिभ्यो ब्राह्मणेभ्यो धरास्तु ते
 ॥ १७ ॥ ततोऽब्रवीदायुर्विवा धर्मा राजं युधिष्ठिरम् । यथाह
 भगवान् व्यासस्तथा त्वं कर्तुमर्हसि ॥ १८ ॥ इत्युक्तः स कुतयेष्टः
 प्रीतात्मा भ्रातृभिः सह । कीटिनीटीकृतां प्रादात् दक्षिणां
 त्रिगुणां क्रतोः ॥ १९ ॥ न करिष्यति तज्जोके कथितव्यां नरा-
 धिपः । यत् कृतं तस्मै राजेन मरुतस्यानुकर्मता ॥ २० ॥ प्रति-
 गच्छ तु तद्वत् कृषादैपायनो मुनिः । ऋत्विगभ्यः प्रददौ विदां-
 यतुषां व्यभज्यते ॥ २१ ॥ धरण्या निष्क्रियं दत्त्वा तद्विरण्यं
 युधिष्ठिरः । धृतपापो जितशर्मा सुमुदे भ्रातृभिः सह ॥ २२ ॥
 ऋत्विजस्तमपश्यन्तं सुखं निनयन्तदा । व्यभजन्त विजातिभ्यो
 यथोत्साहं यथासुखम् ॥ २३ ॥ यज्ञादे च यत्किञ्चित् हिरण्यं
 सविभक्षणम् । तारणानि च यूपाय घटान् पात्नीस्तथेष्टकाः ।
 युधिष्ठिराभ्यनुज्ञाताः सर्वे तदाभजन् हिजाः ॥ २४ ॥ अनन्तरं
 हिजातिभ्यः क्षत्रिया लङ्घिरे वसु । तथा विट्शूद्रसङ्गाय तथान्ये
 क्षेच्छजातयः ॥ २५ ॥ ततस्ते ब्राह्मणाः सर्वे मुदिता जम्बुराल-
 यान् । तर्पिता वसुता तेन धर्मे राजेन धीमता ॥ २६ ॥ स्वमंशं
 भगवान् व्यासः कुत्स्यै प्रादात्स्थि मानतः । प्रददौ तस्य महती
 हिरण्यस्य मद्गाद्युतिः ॥ २७ ॥ उड्गुरात् प्रीतिदायन्तं प्राप्य सा
 प्रीतमानसा । चकार गुण्यकन्तेन सुमहत् महुषः पृथा ॥ २८ ॥

गत्वा लवभूते राजा विपासा भ्रातृभिः सह । संभाष्यमानः
 शुशुभे महेन्द्रस्त्रिदशैरिव ॥ २८ ॥ पाण्डवाश्च महीपालैः समेतै-
 रभिरुत्तमाः । अयोध्यां महापराजं प्रह्लादागणैरिव ॥ २९ ॥
 राजभ्योऽपि ततः प्रादाद्वज्रानि विविधानि च । गजानश्चानल-
 क्कारान् स्त्रियो वासांसि काञ्चनम् ॥ ३० ॥ तद्धनैश्चमयन्तं पार्थः
 पार्थिवमण्डले । विद्वज्जनं शुशुभे राजन् यथा वैद्यवणस्तथा
 ॥ ३१ ॥ आनीय च तथा वीरं राजानं वभूवाहनम् । प्रदाय
 विलुप्तं वित्तं संहान् प्रास्थापयन्तदा ॥ ३२ ॥ दुःप्रज्ञायाश्च तं
 पौत्रं बालकं भरतर्षभ । स्वराज्येऽथ पितुर्धीमान् स्मृतः प्रीत्या
 न्यवेद्यत ॥ ३३ ॥ नृपतीश्वरं तान् सर्वान् सुविभक्तान् संपूजि-
 तान् । प्रस्थापयामास वशीं कुरुराजो युधिष्ठिरः ॥ ३४ ॥
 गोविन्दश्च महात्मानं बलदेवं महाबलम् । तथाग्यान् तृणि-
 वीरांश्च मयुक्तादीन् सहस्रशः ॥ ३५ ॥ पूजयित्वा महाराज
 यथाविधि महाद्युतिः । भ्रातृभिः सहितो राजा प्रास्थापयद्वि-
 न्दमः ॥ ३६ ॥ एवं बभूव यज्ञः स धर्मराजस्य धीमतः । बडव-
 धनरक्षोषः सुरामैरेवसागरः ॥ ३७ ॥ सर्पिःपक्षा क्रूरा यत्र बभूवु-
 र्ज्ञानपर्वताः । रसालाः कर्दमा नद्यो बभूवुर्भरतर्षभ ॥ ३८ ॥
 भक्ष्यं खाण्डवरागाणां क्रियतां भुज्यतां तथा । पशूनां वध्यता-
 न्नैव नास्तं दृष्टिरे जनाः ॥ ३९ ॥ मत्तं प्रभक्तमुदितं सुप्रीत-
 युवतीजनम् । महर्षयश्चानादैव मनोरममभून्तदा ॥ ४० ॥ दीयतां
 गुह्यतां चैष्टं दिनारात्रमवारितम् । तं महीसुवसङ्गायं दृष्ट-
 पृष्टजनाकुलम् । कथयन्ति क्व पुरुषा नानादिग्गजनिवासिनः ॥ ४१ ॥
 वर्धिता वनधाराभिः कामैरत्रैरुपैस्तथा । विपासा भरतश्चेष्टा
 कृतार्थः प्राविशत् पुरम् ॥ ४२ ॥

इति शत्रुमेधपर्वणि शत्रुगोतापर्वणि शत्रुमेधसमाप्ती

एकोनवतितमोऽध्यायः ॥ ८८ ॥

जनमेजय उवाच । पितामहस्य मे यज्ञे धर्मेराजस्य
धीमतः । यथायथैवभूत् किञ्चित्तद्वान् वक्तुमर्हति ॥ १ ॥

वैशम्पायन उवाच । शूयतां राजघातून् महाबाह्यमुत्त-
मम् । यद्यनेधे महायज्ञे निवृत्तिर्यदभूत् प्रभो ॥ २ ॥ तपितेषु
दिजाग्रेषु चतिमस्वस्त्रिवन्धु । शीताश्वकपर्णे वापि तदा भरत-
सत्तम ॥ ३ ॥ पुण्यमाणे महादाने दिक्षु सर्वासु भारता । पतन्तसु
पुण्यवर्षेषु धर्मराजस्य भूतैर्न ॥ ४ ॥ नौलाघस्तत्र नकुलो रुक्म-
पाण्डुस्तदानघ । वञ्चायनिममं नादमगुह्यदसुधाधिप ॥ ५ ॥ सक-
दुत्सृज्य तं नाहं वासयानो मगदिजान् । मानुषं यवनं प्राह
धृष्टो विलम्बयो महात् ॥ ६ ॥ सकृपस्थेन वो नायं यज्ञस्तुष्टो
नराधिपः । उच्छृण्वन्नेवेदान्यस्य कुरुक्षेत्रनिवासिनः ॥ ७ ॥
तस्य तरुचनं शूरा नकुलस्य विणाम्यते । विष्णवे परमं जयः
सर्वे ते ब्राह्मणार्थमा ॥ ८ ॥ ततः समेत्य नकुलं पश्येत्पश्चान्त ते
दिजाः । कृतस्त्वं समनुयायो यज्ञं साधुसमागमम् ॥ ९ ॥ किं
यत्नं परमं तुभ्यं किं श्रुतं किं परायणम् । कथं भवन्तं त्रिदाम
यो नो यज्ञं विगर्हसे ॥ १० ॥ अविलुप्यागमं कृतस्त्वं विधि-
येष्वियै कृतम् । यथागमं यथान्यायं कर्तव्यञ्च तथा कृतम् ॥ ११ ॥
पूजाहोः पूजितायात्र विधिवत् शास्त्रदर्शनात् । मन्त्राहुतिहोत-
र्याम्बिर्दत्त्वं दियममत्सरम् ॥ १२ ॥ तुष्टा दिजातयसात्र दानै-
र्वज्रविधैरपि । क्षत्रियाय सुपुत्रेन आनैषापि पितामहाः ॥ १३ ॥
पालनेन विद्यस्तुष्टाः कामैस्तुष्टा वरस्त्रियः । अनुजोषैस्तथा शूरा
दानयेषैः पृथग्जनाः ॥ १४ ॥ ज्ञातिसम्बन्धिनस्तुष्टाः शौचेन च
दपस्य नः । देवा हविर्भिः पृथ्वैश्च रक्षणेः शरणागताः ॥ १५ ॥
यदत्र तस्यं तदब्रूहि सत्यं सत्यं दिजातिषु । यथाश्रुतं यथादृष्टं
धृष्टो ब्राह्मणकाम्यदा ॥ १६ ॥ अहं यवाक्यः प्राशस्त्यं त्रिव्यक्तपं
विभर्षि च । समागतश्च विप्रैस्त्वं तद्वान् वक्तुमर्हति ॥ १७ ॥

इति पृष्ठो दिजेस्तेः स प्रहसन्कुलोऽब्रवीत् । नैषा मृषा मया
वाणी प्रोक्ता दर्पण वा दिजाः ॥ १८ ॥ यन्मयोक्तमिदं वाक्यं
युष्माभिर्यायुःपश्यतम् । सक्तुप्रस्थेन वो नायं यज्ञस्तुलो दिज-
र्षभाः ॥ १९ ॥ इत्यवश्यं मयैतदो वक्तव्यं दिजमन्तमाः । शृणुता-
व्यग्रमनसः शंसतो मे दद्यान्तयम् ॥ २० ॥ अनुभूतञ्च दृष्टञ्च
यन्मयाहुः तमुत्तमम् । उच्छ्वस्तेर्वदन्यस्य कुरुक्षेत्रनिवासिनः
॥ २१ ॥ स्वर्गं धेन दिजाः प्रापः सभायैः संसुतक्षुपः । यन्मा
चाहं शरीरस्य समेदं काञ्चनीकृतम् ॥ २२ ॥

नकुल उवाच । हन्त वो वर्त्तयिष्यामि दानस्य फलमुत्तमम् ।
न्यायकथस्य सूत्रस्य विप्रदत्तस्य तदिजाः ॥ २३ ॥ धर्मक्षेत्रे
कुरुक्षेत्रे धर्मक्षेत्रेऽहमिहते । उच्छ्वस्तिदिजः कथित् कापोति-
रभवत्तदा ॥ २४ ॥ सभायैः सह पत्रेण सङ्गुपस्तपसि स्थितः ।
वभूव शुक्रव्रतः स धर्मात्मा नियतेन्द्रियः ॥ २५ ॥ पष्ठे काले
मदा विप्रो भुङ्क्ते तैः सह सत्रतः । पष्ठे काले कदाचित्तु तस्या-
हारी न विद्यते ॥ २६ ॥ भुङ्क्तेऽन्यस्मिन् कदाचित् स पष्ठे
काले दिजोत्तमः । कदाचिद्वर्मिणस्तस्य दुर्भिक्षे सति दारुणे ॥ २७ ॥
नाविद्यत तदा विप्राः सङ्गुपस्तत्रिषोधत । क्षीणोपधिसमावेशे
द्रव्यक्षीणोऽभवत्तदा ॥ २८ ॥ काले कालेऽस्य संवापे नैव विद्येत
भोजनम् । क्षुधापरिगताः सर्वे प्रातिष्ठन्त तदा तु ते ॥ २९ ॥
उच्छ्वस्तदा शुक्रपक्षे मथ्यं तपति भास्करे । उष्णार्त्तञ्च क्षुधार्त्तञ्च
स विप्रस्तपसि स्थितः ॥ ३० ॥ उच्छ्वमप्राप्रवानेष ब्राह्मणः क्षुच्छमा-
न्वितः । स तथैव क्षुधाविष्टः सार्द्धं परिजनेन ह ॥ ३१ ॥ क्षुध-
याभास तं कालं कृच्छ्रप्राणो दिजोत्तमः । यच्च पष्ठे गते काले
यवप्रस्थमुपाज्जिवत् ॥ ३२ ॥ यवप्रस्थान्तु तं सक्तूनकुर्वन्त तपस्विनः ।
कृतत्रय्याज्जिह्वास्ते तु हृत्वा चाग्निं यथाविधि ॥ ३३ ॥ कुक्ष्यं
कुक्ष्यं सर्वे व्यभजन्त तपस्विनः । अथागच्छत् दिजः कथिदतिथि-

भुञ्जतां तदा ॥ ३४ ॥ ते तं दृष्ट्वातिबिं प्राप्तं प्रहृष्टमनसोऽभवन् ।
 तैर्भिवाद्य सुखप्रबलं दृष्ट्वा तमतिबिं तदा ॥ ३५ ॥ विशुद्धमनसो
 दान्ताः ब्रह्मादममन्विताः । धनसूत्रा जितक्रोधाः साधवो
 वीतमत्सराः ॥ ३६ ॥ त्यक्तमानमहक्रोधा धर्मज्ञा दिङ्मत्तमाः ।
 सन्नद्धाश्चर्यं गीयन्ते तस्याध्यात्मा परस्परम् ॥ ३७ ॥ कुटौ प्रवे-
 शयामासुः सुधासमतिबिन्ददा । इवमर्ष्यश्च पापश्च तृणौ श्वेदं
 तवानघ ॥ ३८ ॥ शुचयः सक्तवस्त्रेभ्यो नियमोपाजिताः प्रभो ।
 प्रतिपद्योऽयं भद्रन्ते नया दत्ता दिङ्मर्षेभ्यः ॥ ३९ ॥ इत्युक्तः प्रति-
 पद्योऽयं सक्तनां कुडुवं दिजः । भक्षयामास राजेन्द्र न च तुष्टिं
 जगाम सः ॥ ४० ॥ स उच्छृण्वन्निस्तं प्रेष्य सुधापरिगतं दिजः ।
 आहारं विन्तयामास कथं तुष्टो भवेदिति ॥ ४१ ॥ तस्य भार्या-
 ब्रवीदाक्यं मङ्गागा दीयतामिति । गच्छत्प्रेष दद्याकामं परिपुष्टो
 दिक्षोत्तमः ॥ ४२ ॥ इति ब्रुवन्तीं तां साध्वीं भार्यां स दिङ्म-
 त्तमः । सुधापरिगतां ज्ञात्वा तान् मत्तत्वाभ्यनन्दत ॥ ४३ ॥
 आत्मानुमानतो विद्वान् स तु विप्रर्षभस्तदा । जानन् दत्तां सुधा-
 र्त्तां च ज्ञात्वा ग्गानां तपस्विनीम् ॥ ४४ ॥ तदगच्छन्तीं वेपन्तीं
 ततो भार्यामुवाच च । अपि कीटपतङ्गानां नृणाणाञ्चैव योभनं
 ॥ ४५ ॥ स्त्रियो रक्ष्याश्च पोष्याश्च न खेवं वक्तुमर्हसि । यतुःकल्पो
 नरः पञ्चग पुष्टो रक्षित एव सः ॥ ४६ ॥ धर्मकामार्थकार्याणि
 युक्त्वा कुलकस्ततिः । दारिद्र्यधीनो धर्मश्च पितृशामात्मनस्तथा
 ॥ ४७ ॥ न वेत्ति कर्मतो भार्यारक्षणे कोऽक्षमः पुमान् । यद्यपि
 मज्जदाप्नोति नरकाद्यैव गच्छति । प्रपतत्यगस्तो दीप्तान् स च
 लोकाज्जवाप्नुवात् ॥ ४८ ॥ इत्युक्ता सा ततः प्राह धर्माधीनो
 ममो दिज । सक्तप्रसन्नवतुर्भागं यद्याशेनं प्रवीह्य मे ॥ ४९ ॥
 कथं रतिश्च धर्मश्च स्वर्गश्च गुणनिर्जितः । स्त्रीणां पतिसमाधानं
 काङ्क्षितश्च दिङ्मर्षभ ॥ ५० ॥ अतुर्मातुः पितुर्वीजं दैवतं परमं

पतिः । भर्तुः प्रसादाङ्गारौणा रतिपुत्रफलं तथा ॥ ५१ ॥ पाश-
काहि पतिस्त्वं मे भर्तासि मरणाच्च मे । पुत्रप्रदानादरदस्तस्मात्
सक्तून् प्रयच्छ मे ॥ ५२ ॥ अरापरिगतो ब्रह्मः दुर्धर्तो दुर्वज्रो
भयम् । उपवामपरिश्रान्तो यदा लमपि कर्षितः ॥ ५३ ॥ इत्युक्तः
स तथा सक्तून् प्रयच्छैनं वचोऽब्रवीत् । दिङ् सक्तूनिमान् भूयः
प्रतिगृह्णीष्व सत्तम ॥ ५४ ॥ स तान् प्रयच्छ भुक्त्वा च न तुष्टि-
भगमत् दिङ् । तमुच्छृण्वनिराक्तश्च तनयिन्तापरोऽभवत् ॥ ५५ ॥

पुत्र उवाच । सक्तूनिमान् प्रयच्छ त्वं देहि विप्राय सत्तम ।
इत्येव सुकृतं मन्ये तस्मादितत् करोम्यहम् ॥ ५६ ॥ भवान् हि
परिपाल्यो मे ज्वदेव प्रयत्नतः । साधूनां काङ्क्षितं यस्मात् पितु-
र्हृदस्य पालनम् ॥ ५७ ॥ एतावन् विहितो ह्येष वार्तिके परि-
पालनम् । श्रुतिरेषा हि विप्रर्षे त्रिषु लोकेषु शाश्वती ॥ ५८ ॥
प्राणधारणभावेण यच्च कर्तुं तपस्वया । प्राणो हि परमो
धर्मः स्विनो देहेषु देहिनाम् ॥ ५९ ॥

पितोवाच । अपि वर्षसहस्री त्वं बाल एव मतो मम ।
उत्पाद्य पुत्रं हि पिता कृतकृत्यो भवेत् सुतात् ॥ ६० ॥ बालानां
पुदलवती जानाम्येतद्दहं प्रभो । तदोऽहं धारयिष्यामि त्वं ब्रवी
भव पुत्रक ॥ ६१ ॥ और्ध्वेन वयसा पुत्र न मां सुदाहतेऽपि य ।
ह्रीर्धकासं तपस्तप्तं न मे मरणातो भवम् ॥ ६२ ॥

पुत्र उवाच । अपत्यमस्मि ते पुत्रस्त्राणात् पुत्र इति श्रुतिः ।
आत्मा पुत्रः श्रुतस्तस्माच्च आत्मानमिच्छात्मना ॥ ६३ ॥

पितोवाच । अपेण सदृशस्त्वं मे यीशिन य इमेन य । परी-
क्षितश्च बहुधा सक्तूनादृष्टि ते सुत ॥ ६४ ॥ इत्युक्त्वाहाय तान्
सक्तून् प्रीतात्मा दिङ्सत्तमः । प्रहसन्निव विप्राय स तस्मै प्रहरी
तदा ॥ ६५ ॥ भुक्त्वा तानपि सक्तून् स नैव तुष्टो बभूव य ।
उच्छृण्वन्तिस्तु धर्मात्मा प्रीडामनुजगाम य ॥ ६६ ॥ तं वै वचः

स्थिता साध्वी ब्राह्मणप्रियकाम्यया । सक्तूनादाय संहृष्टा श्वशुरं
वाक्यमब्रवीत् ॥ ६० ॥ सन्तानान्नं सन्तानं मम विप्र भविष्यति ।
शक्तूनिमाननिबधे शङ्कीत्वा संप्रवक्ष्य मे ॥ ६१ ॥ तत्र प्रसादा-
न्निर्वृत्ता मम लोकाः किलाक्षयाः । पौत्रेण तानवाप्तोऽसि यत्
गत्वा न शोचति ॥ ६२ ॥ धर्मादौ हि यथा तेना वञ्चितेऽपि
तथोच । तथैव पुत्रपौत्राणां स्वर्गस्त्वता किलाक्षयः ॥ ६० ॥
पितॄन् कृणान्तरयसि पुत्र इत्यनुशुभम् । पुत्रपौत्रेण निवर्तनं
साधुश्लोकानुपायते ॥ ६१ ॥

श्वशुर उवाच । वातामपविणीकाङ्क्षीं त्वां विवर्णां निरीक्ष्य
यै । कर्षितां सुव्रताचारं क्षुधाविकल्मषेणमाम् ॥ ६२ ॥ कथं
सक्तून् शङ्कीष्यामि भूत्वा धर्मोपघातकः । कल्याणव्रजे कल्याणि
नवं त्वं वक्तुमर्हसि ॥ ६३ ॥ घट्टे काले व्रतवर्ती शोचणीलनपी-
न्विताम् । कृच्छ्रदृष्टिं निराहारां दृष्ट्वाऽपि त्वां कथं शुभे ॥ ६४ ॥
बाला क्षुधान्तां नारी च रज्या त्वं सप्तमं मया । उपवासपरि-
श्रान्ता त्वं हि वास्यवनन्दिनी ॥ ६५ ॥

क्षुपोपाच । गुरोर्मम गुरुस्त्वं वै यतो देवतदेवतः । देवाति-
देवस्तस्मात्त्वं सक्तूनादत्स्व मे प्रभो ॥ ६६ ॥ दैहः प्राणाश्च धर्मश्च
शुश्रूषार्थमिदं गुहां । तत्र विप्र प्रसादेन लोकान् प्रापस्यामहे
शुभान् ॥ ६७ ॥ शवेष्ट्या इति कृत्वाहं हृदभक्तेति वा हिज ।
विन्या भमेयमिति वा सक्तूनादातुमर्हसि ॥ ६८ ॥

श्वशुर उवाच । अनेन नित्यं साध्वी त्वं शीलवृत्तेन शोभसे ।
या त्वं धर्मेव्रतोपिता गुरुव्रत्तिमवेक्षसे ॥ ६९ ॥ तस्मात् सक्तून्
शङ्कीष्यामि वधु नार्हसि वञ्चनाम् । गणयित्वा महाभागी त्वं हि
धर्मभक्तां वरे ॥ ७० ॥ इत्युक्त्वा तानुपादाय सक्तून् प्रागात् दिजा-
तये । तत्सृष्टोऽभवदिप्रसक्तस्य साधोर्महात्मनः ॥ ७१ ॥ प्रीतात्मा
स तु तं वाक्यमिदमात्रं हिजर्णभम् । वाम्नी तदा दिजयेष्टो

धर्मः पुरुषविग्रहः ॥ ८२ ॥ शुद्धेन तव दानेन न्यायोपात्तेन
 धर्मतः । यथाशक्ति विद्वष्टेन प्रीतोऽस्मि दिजसत्तम ॥ ८३ ॥
 यस्मै दानं दृश्यते ते स्वर्गे स्वर्गनिवासिभिः । गगनात् पुण्यवर्षस्य
 पश्येदं पतितं भुवि ॥ ८४ ॥ सुरर्षिदेवगन्धर्वा ये च देवपुरः-
 सराः । स्तुवन्ती देवदूताश्च स्थिता दानेन विस्मिताः ॥ ८५ ॥
 ब्रह्मर्षयो विमानस्था ब्रह्मलोकवराय ये । काङ्क्षन्ती दर्शनं तुभ्यं
 दिवं ब्रज दिजर्षभ ॥ ८६ ॥ पितृलोकगताः सर्वे तारिताः पितर-
 स्त्वया । अनागताश्च वन्द्यः सुवह्नि युगान्यत ॥ ८७ ॥ ब्रह्म-
 चर्येण दानेन यज्ञेन तपसा तथा । अमङ्करेण धर्मेण तस्माद्ब्रह्म
 दिवं दिज ॥ ८८ ॥ यज्ञया परया यस्त्वं तपश्चरसि सुव्रत ।
 तस्माद्देवाय दानेन प्रीता ब्राह्मणसत्तम ॥ ८९ ॥ सर्वमेतद्दि
 यन्माने दत्तं शुद्धेन चेतसा । कृच्छ्रकाले ततः स्वर्गे विजितः
 कर्मणा त्वया ॥ ९० ॥ क्षुधा नितदति प्रज्ञां धर्मबुद्धिं व्यपोहति ।
 क्षुधापरिगतश्चातो धृतिं त्यजति चैव ह ॥ ९१ ॥ बुभुक्षां जयते
 यस्तु स स्वर्गे जयते ध्रुवम् । यदा दानरुचिः स्यादै तदा धर्मो न
 सीदति ॥ ९२ ॥ अनवेष्ट्य सुतस्त्रैहं कलत्रस्त्रैहमेव च । धर्म-
 मेव शुक्लं ज्ञात्वा तस्या न गणिता त्वया ॥ ९३ ॥ द्रव्यागमो
 नृणां सूत्राः पात्रे दानं ततः परम् । कालः परतरा दानाद्
 यज्ञा चैव ततः परा ॥ ९४ ॥ स्वर्गद्वारं सुस्त्र्यं हि नरैर्मोहान्न
 दृश्यते । स्वर्गीयं लोभवीजं रागमुग्रं दुरासदम् ॥ ९५ ॥ तत्तु
 पश्यन्ति पुरुषा जितक्रावा जितेन्द्रियाः । ब्राह्मणास्तपसा युक्ता
 यथाशक्तिप्रदायिनः ॥ ९६ ॥ सहस्रशक्तिश्च यतं यथाशक्तिर्द्वयपि
 च । दद्यादप्ययं यत्तया सर्वं तुल्यफलाः क्षताः ॥ ९७ ॥ इति-
 देवो हि नृपतिरपः प्रादादकिञ्चनः । शुद्धेन मनसा विप्रनाज-
 पृष्ठं ततो गतः ॥ ९८ ॥ न धर्मः प्रीयते तात दानैर्देतैर्महा-
 फलैः । न्यायलब्धैर्यथा सूक्तैः यथापूतैः स तुष्यति ॥ ९९ ॥

गोपदानसहस्राणि दिजेभ्योऽङ्गकुगो मृषः । एका मृत्वा च
 पारव्या मरुतं समपयत् ॥ १०० ॥ याल्लवाकपदानेन द्विवि-
 दीयोनरो मृषः । प्राप्य पुण्ड्रकानांकोकान् मोहते दिव्यं सुव्रतं
 ॥ १०१ ॥ विमदो न मृषां पुण्यं स्वयमवा स्मरितं कनाम् । न
 यच्चैर्विविधैर्विप्रैश्चान्याधिन कश्चित् ॥ १०२ ॥ प्रोधादानफलं
 कन्ति लोभात् स्वर्गं न गच्छति । न्यायवर्जितं तपसा दानविन्
 स्वर्गमकृते ॥ १०३ ॥ न राजस्यैर्वैद्विभिरिष्टा विपुलदक्षिणैः ।
 न चाश्वमेधैर्वैद्विभिः फलं सममिदं तत्र ॥ १०४ ॥ सक्तप्रस्थेन
 विक्रितो ब्रह्मलोकस्त्वया श्रुतः । पिरजो यज्ञसदनं गच्छ विप्र
 ययासुखम् ॥ १०५ ॥ सर्वेषां वै दिप्रजैश्च दिव्यं दानमुपस्थितम् ।
 शारीरत यथाकामं धर्मोऽस्मि दिजं पश्य माम् ॥ १०६ ॥ तारितो
 हि त्वया देहो लोके कीर्तिः स्थिरा च वै । सभायैः सहपुत्रश्च
 सक्षुपश्च दिवं व्रज ॥ १०७ ॥ इत्युक्त्वास्मै धर्मे तु दानमाकृष्ट
 स दिजः । मादरः ससुतयैव सक्षुपय दत्तं गतः ॥ १०८ ॥ तस्मिन्
 विप्रे गते स्वर्गं ससुते सक्षुपे तदा । भार्यापुत्रयै धर्मश्चे ततोऽहं
 निहृतो विज्ञातः ॥ १०९ ॥ ततस्तु सक्तप्रस्थेन छेदिनः ॥ ब्रह्मस्य
 च । दिव्यपुण्यविमदांश्च साधोर्दानस्यैव तैः ॥ ११० ॥ विपश्य
 तपसा तस्य पिरो मे काञ्चनीकृतम् । तस्य मयाभिसम्भस्य सक्त-
 दानेन चैव च ॥ १११ ॥ शरीरादेव मे विप्राः घातकुशमव्यं कृतम् ।
 पण्डितेन सुविपुलं तपसा तस्य धीमतः ॥ ११२ ॥ कश्चमेवं विधं
 स्थापै पाण्डुभ्यश्चैति दिजाः । तपोवनानि यज्ञांश्च क्षुद्रोऽस्मि
 पुनः पुनः ॥ ११३ ॥ यज्ञं त्वहमिदं श्रुत्वा कुहराजस्य धीमतः ।
 आश्रया परवा प्राप्नो न चाहं काञ्चनीकृतः ॥ ११४ ॥ ततो बभूवुः
 तदाह्यं प्रहस्य ब्राह्मणधर्माः । सक्तप्रस्थेन यज्ञोऽहं कश्मिती नेति
 सर्वथा ॥ ११५ ॥ सक्तप्रस्थस्यैस्तैश्च तदाहं काञ्चनीकृतः । न
 हि यज्ञो महानेव सदृशस्मिन्मती मम ॥ ११६ ॥ इत्युक्त्वा नकुलः

मर्षान् वक्षे दिग्जवरांस्तदा । जगामादधनं तेषां विप्रास्ते च
वयुर्ग्रहान् ॥ ११७ ॥

वैशम्पायन उवाच । एतन्ते सर्वमाख्यातं मया परपुराणम् ।
वद्वाच्यमभूत्तत्र वाजिमेधे महाक्रतौ ॥ ११८ ॥ न विजयस्ते
मृपते वक्षे कार्यः कथञ्चन । ऋषिकोटिसहस्राणि तपोभिर्यै
दिवं गताः ॥ ११९ ॥ अद्वाहः सर्वभूतेषु सन्तोषः शीलमार्जवम् ।
तयो दमश्च सत्यञ्च प्रदानञ्चेति सम्मितम् ॥ १२० ॥

इति अष्टमेधपर्वणि अनुगीतापर्वणि नकुलास्थाने

नवतितमोऽध्यायः ॥ ८० ॥

जनमेजय उवाच । यश्च मक्ता मृपतयस्तपःसक्ता महर्षयः ।
शान्तिं अवाप्स्यता विप्राः शमो दम इति प्रभो ॥ १ ॥ तस्माद्यज्ञ-
फलैस्तुल्यं न क्रिद्विदिह दृश्यते । इति मे वर्तते बुद्धिस्तथा चैत-
दसंग्रहम् ॥ २ ॥ यश्चैरिद्धा तु बहवो राजानो दिग्जसत्तम । इह
कीर्तिं परां प्राप्य प्रेत्य स्वर्गमवाप्नुयुः ॥ ३ ॥ दिवराजः सङ्गृह्णाद्यः
क्रतुभिर्भूरिदक्षिणैः । दिवराज्यं महातेजाः प्राप्तवानखिलं विभुः
॥ ४ ॥ यदा युधिष्ठिरो राजा भीमार्जनपरःसरः । सदृशो दिव-
राजेन समृद्धा विक्रमेण च ॥ ५ ॥ अथ कस्मात् स नकुलो गर्हवा-
मास तं क्रतुम् । अष्टमेधं महायज्ञं राजस्तस्य महात्मनः ॥ ६ ॥

वैशम्पायन उवाच । यज्ञस्य विधिमग्रां वै फलञ्चापि नरा-
धिप । गदतः शृणु मे राजन् यथावदिह भारत ॥ ७ ॥ पुरा
यज्ञस्य यजतः सर्वं ऊर्ध्वमर्हर्षयः । ऋत्विक्षु कर्मव्ययेषु वितते
यज्ञकर्मणि ॥ ८ ॥ हवमाने तथा वज्रो होत्रे गुणसमन्विते ।
दिवेष्वाहवमानेषु स्थितेषु परमर्षिषु ॥ ९ ॥ सुप्रतीतेस्तथा विप्रैः
स्वागमैः सुखरैर्नृप । अश्वान्तीश्यापि खड्गभिर्दध्यर्घ्यैस्तथा ॥ १० ॥

बाह्यसमये तन्निम्नं यद्दीतिषु पशुष्वथ । महर्षयो महाराज
 बभूवुः कथयान्विताः ॥ ११ ॥ ततो हीनान् पशून् दृष्ट्वा श्वपक्षो
 तपोधनाः । लघुः शक्रं समागम्य नावं वक्षसिभिः शुभः ॥ १२ ॥
 उपरिष्ठानमेतमे महान्तं धर्ममिच्छतः । न हि वक्षे पशुगणा
 विभिद्दृष्टाः पुरन्दर ॥ १३ ॥ धर्मोपमातकश्चैष समाश्वास्यतव
 प्रभो । नावं धर्मकृतो वक्षो न हिंसा धर्मं लभ्यते ॥ १४ ॥
 पागनेनैव ते वक्षं कुर्यान्तु यदि नेच्छसि । विभिद्दृष्टेन वक्षे न
 धर्मस्तैषु महान् भवेत् ॥ १५ ॥ यत्र वीर्यः सहस्राद्य त्रिवर्षे-
 परमोपितैः । एष धर्मो महान् शक्र महागुणप्रसीदय ॥ १६ ॥
 यत्क्रतुस्तु तदाव्यमपि भिस्तस्त्वं विभिः । उत्तमं न प्रतिजग्राह
 मानाश्चोद्धवशतः ॥ १७ ॥ तेषां विवादः समहान् यत्र यश्च
 तपस्विनाम् । जङ्गमैः स्थावरैरपि यदृश्यमिति भारत ॥ १८ ॥
 ते तु खिन्ना विवादेन कृपयस्तत्त्वदर्शिनः । तदा सभाय शक्रेण
 पप्रच्छुर्नृपतिं वसुम् ॥ १९ ॥ महाभाग कथं यश्चेत्यागमो तृप-
 सन्तमः । यदृश्यं पशुभिर्मण्डरयो वीर्ये रक्षैरिति ॥ २० ॥ तत्
 श्रुत्वा वसुस्तोषामविचार्य वलावलम् । यथा ॥ त्रियेष्ट्यमिति
 प्रोवाच पार्थिवः ॥ २१ ॥ एवमुक्त्वा स नृपतिः ॥ अविवेकं समातकम् ।
 लज्जाय वितथं प्रथं वेदीनामीश्वरः प्रभुः ॥ २२ ॥ तस्मान्न वाच्यं
 श्लोकेन बह्वक्षेनापि संशयः । प्रजापतिमपाहाय स्वयंभुवने
 प्रभुम् ॥ २३ ॥ तेन हन्तानि दानानि पापेनाशुबहुविदा । तानि
 सर्वाण्यनादृत्य नश्यन्ति विपुलाभ्यपि ॥ २४ ॥ तस्याधर्मप्रसक्तस्य
 हिंसकस्य दुरात्मनः । दानेन कीर्तिर्भवेति न प्रेत्येह च दुर्मतेः
 ॥ २५ ॥ अन्यायोपगतं द्रव्यमभीक्षां यो ह्यपरिहृतः । धर्माभि-
 यङ्गी यजते न च धर्मफलं लभेत् ॥ २६ ॥ धर्मघैतंसिको यस्तु
 पापात्मा पुरुषाधमः । ददाति दानं विप्रेभ्यो लोकविश्वासकार-
 यम् ॥ २७ ॥ पापेन कर्मणा विप्रो धनं प्राप्य निरुद्धयः । राग-

मोहात्प्रितः सोऽस्ते कलुषां गतिमश्नुते ॥ २८ ॥ अपि सङ्ख्यबुद्धिर्हि
 क्षीममोहवशंगतः । उदेजयति भूतानि पापेनाशुद्धबुद्धिना ॥ २९ ॥
 एवं कल्याणं मोहात् वो हि दद्याद्यजेन वा । न तस्य च
 फलं प्रेत्य भुङ्क्ते पापधनागमात् ॥ ३० ॥ उच्छ्रं मूलं फलं शक-
 मुद्पात्रं तपोधनाः । दानं विभवतो दत्त्वा नराः स्वयान्ति
 धार्मिकाः ॥ ३१ ॥ एष धर्मो महायोगो दानं भूतदया तया ।
 ब्रह्मचर्यं तथा सत्यमनुक्रोशो धृतिः क्षमा ॥ ३२ ॥ सनातनस्य
 धर्मस्य मूलमेतन् सनातनम् । श्रूयन्ते हि पुरातत्ता विश्वामित्रा-
 दयो नृपाः ॥ ३३ ॥ विश्वामित्रोऽसितथैव जनकश्च महोपतिः ।
 कक्षसेनोऽष्टिसेनो च मिथ्यदोषश्च पार्थिवः ॥ ३४ ॥ एते सान्ये च
 बहवः सिद्धिं परमिकां गताः । नृपाः सद्यैव दानैश्च न्यायलब्धे-
 स्तपोधनाः ॥ ३५ ॥ ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्याः शूद्रा ये चाश्रिता-
 स्तपः । दानधर्मादिना शुद्धास्ते स्वर्गं यान्ति भारत ॥ ३६ ॥

इति आष्टमेधपर्वणि अनुगीतापर्वणि

एकत्रयोऽध्यायः ॥ ८१ ॥

जनमेजय उवाच । धर्मागतेन त्यागेन भगवन् स्वर्गमस्ति
 चेत् । एतस्मै सर्वमाचक्षुः कुपलो ह्यसि भाषितुम् ॥ १ ॥ तस्योच्छ-
 वृत्तेर्यदुक्तं शक्तुदाने फलं महत् । कथितन्तु मम ब्रह्मास्तस्यमेत-
 दसंशयम् ॥ २ ॥ कथं हि सर्ववज्रेषु निश्चयः परमो भवेत् ।
 एतदर्धमि मे वक्तुं निखिलेन हिजर्षभ ॥ ३ ॥

वैशम्पायन उवाच । अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
 अगस्त्यस्य महायज्ञे पुरातनमदिन्दम ॥ ४ ॥ पुरागस्त्यो महा-
 तिला दीक्षां द्वादशवार्षिकीम् । प्रविवेच महाराज सर्वभूतहिते-
 हतः ॥ ५ ॥ तत्राग्निकल्पा होतार आसन् सत्रे महात्मनः ।

मूलाहाराः फलाहाराः शास्त्रकुहा मरीचिपाः ॥ ६ ॥ परि-
 हृष्टिका वैषट्ठिकाश्चप्रसाक्षास्तथैव च । यतवो भिक्षवचात बभूवुः
 पर्यैवस्थिताः ॥ ७ ॥ सर्वं प्रत्यक्षवर्माखो जितक्रोधा जितेन्द्रियाः ।
 दमे स्थिताश्च सर्वे ते हिंसादश्चविवर्जिताः ॥ ८ ॥ वृत्ते युद्धे क्षिता
 नित्यमिन्द्रिवैशाप्यवाहिताः । उपातिष्ठन्त तं यज्ञं यज्ञस्तप्ते
 महर्षयः ॥ ९ ॥ यथा यज्ञया भगवता तदन्नं समुपांक्षितम् ।
 तस्मिन् सते तु यदृत्तं यद्योग्यं नृणां भवत् ॥ १० ॥ तथा ह्यभिकै-
 र्मुनिभिर्महान्तः क्रतवः कृताः । एवं त्रिधेः स्वगस्तस्य वर्तमाने
 तथाध्वरे ॥ ११ ॥ न वदर्थं सद्यस्त्रासस्तदा भरतवत्तम । ततः
 कर्मान्तरे राजन्नगस्तस्य महात्मनः ॥ १२ ॥ कथेयमभिनर्तुना
 मुनीनां भावितात्मनाम् । यगस्त्यो यज्ञमानोऽसौ उदात्तस्य
 विमत्सरः ॥ १३ ॥ न च वर्धति पर्यन्तः कथमन्नं भविष्यति ।
 सद्यश्चेदं महदिमा मुनेर्हादयवर्षिकम् ॥ १४ ॥ न वर्धिष्यति दिव्य
 वर्धाष्वेतानि हादय । एतद्भवन्तः सन्निव्य महर्षेरस्य धीमतः ॥ १५ ॥
 यगस्त्यस्यातिनपसः कर्त्तमर्हस्यनुग्रहम् । इत्येवमुक्ते वचने ततो-
 ऽगस्त्यः प्रनापवान् ॥ १६ ॥ प्रोवाच वाक्यं स महा प्रह्लाद धिरसा
 मुनीन् । यदि हादयवर्षाणि न वर्धिष्यति वासवः ॥ १७ ॥ चिन्ता-
 यज्ञं करिष्यामि विधिरेष सनातनः । यदि हादयवर्षाणि न
 वर्धिष्यति वासवः ॥ १८ ॥ स्वर्गयज्ञं करिष्यामि विधिरेष सना-
 तनः । यदि हादयवर्षाणि न वर्धिष्यति वासवः ॥ १९ ॥ व्यावामे-
 नाहरिष्यामि यज्ञानन्यामतिव्रतान् । वीजवज्रो महाबलं वै बभू-
 वपंसमाचितः ॥ २० ॥ वीजैर्हितं करिष्यामि नात्र विद्मो भवि-
 ष्यति । नदं प्रक्यं त्वयाकर्तुं मम सद्यं कथञ्चन ॥ २१ ॥ वर्धि-
 ष्यतीह वा देवो न वा देवो भविष्यति । अथ दाम्यर्षनामिन्द्रो न
 करिष्यति कामतः ॥ २२ ॥ स्वयमिन्द्रो भविष्यामि और्विष्यामि
 च प्रजाः । यो वदाहारजातय स तथैव भविष्यति ॥ २३ ॥

विधिपक्षेव कर्त्ताणि पुनः पुनरतीव हि । यद्येह स्वर्गमर्थे तु
वक्ष्याम्यदसु किञ्चन ॥ २४ ॥ त्रिषु लोकेषु वक्ष्यस्मि तदिहागम्यतां
स्वयम् । दिव्यावाप्सरसां सङ्गा गन्धर्वाश्च सकिन्दराः ॥ २५ ॥
विष्णोर्वसुध ये वायुः तेषुपासन्तु मे मखम् । उत्तरेभ्यः कुरुभ्यश्च
वत्किञ्चिदसु विद्यते ॥ २६ ॥ सर्वं तदिह यज्ञेषु स्वयमेवोप-
तिष्ठतु । स्वर्गः स्वर्गसदृशैव धर्मश्च स्वयमेव तु ॥ २७ ॥ इत्युक्ते
सर्वमेवैतद्भवत्तपसा मुनेः । तस्य दीप्ताग्निमनसस्त्वगस्तस्याति-
तेजसः ॥ २८ ॥ ततस्ते मुनयो वृष्टा ददृशुस्तपसो बलम् । विस्मिता
वचनं प्राङ्मुखं सर्वं महार्थवत् ॥ २९ ॥

ऋषय ऊचुः । प्रीताः आस्तव वाक्येन न त्विच्छामस्तपःव्ययम् ।
तैरेव यज्ञैस्तुष्टाः क्व न्यायिनेच्छामहे वयम् ॥ ३० ॥ यद्यदीक्षां-
स्तथा होमान् वक्ष्याम्यमृगवानहे । न्यायेनोपास्मिताहाराः
सकर्माभिरता वयम् ॥ ३१ ॥ दिवांश्च ब्रह्मचर्येण न्यायतः प्रार्थया-
महे । न्यायिनोत्तरकालञ्च गृहेभ्यो निःसृता वयम् ॥ ३२ ॥ धर्म-
दृष्टैर्विचिहारेस्तपस्तपस्यामहे वयम् । भवतः सम्यग्निष्टा तु बुद्धि-
हिंसाविवाञ्जिता ॥ ३३ ॥ एतामहिंसां यज्ञेषु ब्रूवास्व सततं
प्रभो । प्रीतास्ततो भविष्यामी वयन्तु दिजसत्तम । विस्मिताः
समाप्नो च सखादन्माहुर्जामहे ॥ ३४ ॥ तथा कथयतां तेषां शिव-
राजः पुरन्दरः । वर्षर्षं सुमहातेजा दृष्ट्वा तस्य तपोबलम् ॥ ३५ ॥
आसमाप्तिश्च वक्ष्यस्य तस्यामितपराक्रमः । निकामवर्षी धर्म्मिण्यो
बभूव जनमेजय ॥ ३६ ॥ प्रसाद्वामास च तमगच्छं त्रिदशेश्वरः ।
स्वयमभेत्य राजर्षे पुरस्कृत्य वक्षस्यतिम् ॥ ३७ ॥ ततो वक्ष-
समाप्नो तान् विषसञ्जं महासुनीम् । यगस्त्यः परमप्रीतः पूज-
विज्ञा वक्ष्याविधि ॥ ३८ ॥

जनमेजय उवाच । कोऽसौ मनुजस्तपेण धिरसा काङ्क्षतेन
वै । प्राञ्च मामुपवहावनेतन् पृष्टो बहस्व मे ॥ ३९ ॥

वैद्यम्यायन उवाच । एतत् पूर्वं न पृष्टोऽहं न चास्माभिः
प्रभाषितम् । शूयतां नकुलो योऽसौ यथा वाक् तस्य मानुषी
॥ ४० ॥ आहं सङ्कल्पयामास जमदग्निः पुरा किञ्च । होमघेनु-
स्तमागाच्च स्वयमेव दुदोह ताम् ॥ ४१ ॥ तत्पथः स्नापयामास
नवे भाण्डे दद शुभौ । तच्च क्रोधश्चक्षुषेण पिटरं धर्मं चावि-
शत् ॥ ४२ ॥ जिज्ञासुस्तद्विप्रेष्टं किं कुर्यात् विप्रिषि कृते । इति
सङ्क्षित्य धर्मः स धर्षयामास तत् पथः ॥ ४३ ॥ तमाशाय मुनिः
क्रोधं नैवास्य स चक्रोप ह । स तु क्रोधस्ततो राजन् ब्राह्मणौ
भूतिमास्थितः ॥ ४४ ॥ जिते तस्मिन् भगुघेष्टमभ्यभाषदमपेणः ।
जितोऽस्मीति भगुघेष्ट भगवो ज्ञातिरीषणाः । लोके मिथ्याप्रवा-
दोऽयं यत्स्वयामि विनिर्जितः ॥ ४५ ॥ वधे स्थिताः स त्वय्यद्य क्षमा-
वति महात्मनि । विभेमि तपसः साधो प्रसादं कुरु मे प्रभो ॥ ४६ ॥

जमदग्निरुवाच । साक्षाद्पृष्टोऽसि मे क्रोधं गच्छ त्वं विगत-
ज्वरः । न त्वयापकृतं मेऽद्य न च मे मम्युरस्ति वै ॥ ४७ ॥ यान्
समुद्दिश्य सङ्कल्पः पदसोऽस्य कृतो मया । पितरस्ते महाभागा-
स्तेभ्यो बुध्यस्व गम्यताम् ॥ ४८ ॥ इत्युक्तो जातमन्त्रासह्यैः पितर-
धीयत । पितृणामभिप्रेक्षां नकुलत्वमुपागतं ॥ ४९ ॥ स तान्
प्रसादयामास शापस्यान्तो भवेदिति । तैषाण्युक्तः क्षिपन् धर्मं
शापस्यान्तमवाप्स्यसि ॥ ५० ॥ तैषोक्तो यज्ञियान् देवान् धर्मा-
दृश्यं तथैव च । जुगुप्समानोऽथावन् स तं वचनं समुपासदन् ॥ ५१ ॥
धर्मपुत्रमवाक्षिप्य प्रकृतप्रस्थेन तेन सः । मुक्तः शापान्ततः क्रोधो
धर्मो ज्ञासीत् युधिष्ठिर ॥ ५२ ॥ एवमेतत्तदावृत्तं वधे तस्य
महात्मनः । पश्यतां चापि नस्तत्र नकुलोऽन्तर्हितस्तदा ॥ ५३ ॥

इति अष्टमेऽध्याये अनुगीतापर्वणि नकुलोपाख्याने
दिग्वतोऽध्यायः ॥ ८२ ॥ समाप्तश्चेदमाष्टमोऽध्यायः ॥

MAHABHARATAM

ACWAMEDHA PARVA

TEXT

PUBLISHED AND DISTRIBUTED GRATIS

BY

PRATAP CHANDRA ROY, C. L. E.

श्रीमहाभारतम् ।

श्रीमहर्षिर्वेदव्यासविरचितम् ।

अश्वमेधपर्वः ।

सि, याद, इ, उपाधिधारिणा

रायश्रीप्रतापचन्द्रेण

प्रकाशितम्

सूत्रं विना वितोर्गच्छ ।

" इत्युपादादिषु १५ भाग्यं दत्तं किञ्चिदर्थं दत्तं "

तृतीयसंस्करणम् ।

कलिकाता बीरुन् द्वीटान्तर्गत

१ नं राजा गुरुदास द्वीट् भारतयन्त्रे

श्रीकालिदास मेनेन मुद्रितम् ।

प्रकाश्याः १८११ ।

श्रीमहाभारतम् ।

नारायणं तमस्कृत्य नरदैव नरोत्तमम् ।

देवीं सरस्वतीं च ततो जयसूरीयते ॥

जनमेजय उवाच । प्राप्य राज्यं महात्मानः पाण्डवा मे
पितामहाः । कथमासन्नहाराणि धृतराष्ट्रे महात्मनि ॥ १ ॥
स तु राजा जयमायां जतुर्वीरि निराययः । जयमागी नैय्यर्थो
गान्धारी च ययस्विनी ॥ २ ॥ कियन्तं चैव कालन्ते मम पूर्व-
पितामहाः । स्थिता राज्यं महात्मानस्तत्र व्याख्यातुमर्हसि ॥ ३ ॥

पैशम्पायन उवाच । प्राप्य राज्यं महात्मानः पाण्डवा हत-
ग्रन्थवः । धृतराष्ट्रं परस्कृत्य पृथिवीं पर्य्यपालयन् ॥ ४ ॥ धृत-
राष्ट्रमुपातिष्ठद्भिदुरः सञ्जयस्तथा । वैशापुतश्च नेधात्री शुशुत्सुः
कुत्सस्तम ॥ ५ ॥ पाण्डवाः सर्वकार्याणि सम्पूच्छन्ति स्म तं
नृपम् । चक्रुस्तेनाभ्युद्यता वर्षाणि द्वा पञ्च च ॥ ६ ॥ सहा
हि गज्रा ते वीराः पर्य्यपासत तं नृपम् । पादाभिवादनं कृत्वा
धर्मराजमते स्थिताः ॥ ७ ॥ ते कूर्ष्टिः समुपाघाताः सर्वकार्याणि
चक्रिरे । कुन्तिभोजसुता चैव गान्धारीमन्ववर्त्तत ॥ ८ ॥ द्रौपदी
च सुभद्रा च वायान्याः पाण्डवस्त्रियः । समो वृत्तिमवर्त्तन्त तयोः

उद्योगैर्घातिभिः ॥ ८ ॥ ययनानि महाहोणि वासांस्यामरणानि
 च । राजाहोणि च सर्वाणि भयभोज्यान्निग्रहः ॥ ९ ॥ युधि-
 छिरो महाराज धृतराष्ट्रे अभ्युपाहरत् । तथैव कुन्ती मात्सर्या
 शुरुत्तन्निवर्त्तत ॥ १० ॥ विदुरः सप्रयत्नैव युयुत्सुस्यैव कौरव ।
 उपासते पतन्तं वृद्धं हतपुत्रं जनाधिपम् ॥ ११ ॥ श्यामो द्रोणस्य
 वयसौदयितो ब्राह्मणो महान् । स च तन्निग्रहेत्यासः कृपः
 समभवत्तदा ॥ १२ ॥ व्यासश्च भगवान्कित्यमासाद्वक्त्रे नृपेण च ।
 कथाः कुर्वन् पुराणधिर्देवर्षिपितृरजभाम ॥ १३ ॥ धर्मयुक्तानि
 कार्याणि व्यवहारान्वितानि च । धृतराष्ट्राभ्यनुज्ञातो विदुर-
 स्तान्ताकारयत् ॥ १४ ॥ सामन्तैः प्रियाण्यस्य कार्याणि सवह-
 न्यपि । प्राप्यन्तेऽर्थैः सुलघुभिः सुनयान् विदुरस्य वै ॥ १५ ॥ यक-
 रोदम्भमोक्षं वयानां मोक्षणं तदा । न च धर्मसुतो राजा
 कदाचित् किञ्चिद्व्रवीत् ॥ १६ ॥ विचारयात्रासु पनः कुरुराजो
 दुषिष्ठिरः । सर्वान् कामान् महातेजाः प्रददावभ्यक्रासते ॥ १७ ॥
 चारान्तिकाः सूपकारा रागखण्डविक्रान्तया । उपातिष्ठन्त
 राजानं धृतराष्ट्रं यथा पुरा ॥ १८ ॥ वासांसि च महाहोणि
 मात्यानि विविधानि च । उपाजङ्ग्वेषान्यायं धृतराष्ट्रस्य पाण्डवः
 ॥ १९ ॥ भैरवमत्स्यमांसानि पानकानि मभूनि च । चित्तान्
 भयविकारांश्च चक्रुस्तस्य यथा परा ॥ २० ॥ धी चापि पृथिवी-
 पात्ताः समाजग्मस्ततस्ततः । उपातिष्ठन्त ते सर्वे कौरवेन्द्रं यथा
 पुरा ॥ २१ ॥ कुन्तो च द्रौपदी चैव सात्त्वती च यमस्त्रिणी ।
 उलूपी नागकन्या च देवी शिवाङ्गदा तथा ॥ २२ ॥ धृष्टकेतोश्च
 भगिनी जरासन्धसुता तथा । एतावान्याश्च बह्वो वै लोपितः
 पुरुषर्षभ ॥ २३ ॥ शिंकवाः पथ्युपातिष्ठन् सर्वाः सुतलजास्तदा ।
 यथा पुत्रविपुल्लोभं न किञ्चित् दुःखमाप्नुयात् ॥ २४ ॥ इति
 तानन्वशाद्भ्रातॄन् नित्यमेव युधिष्ठिरः । एवन्ते धर्मराजस्य मुखा

वचनमर्थवत् ॥ २६ ॥ मयिपेयमवर्तन्त भीममेकं तदा विना । न
हि तत्तस्य वीरस्य हृदयादपसरति । धृतराष्ट्रस्य दुर्बुद्ध्या यदुत्तं
व्यतकारितम् ॥ २७ ॥

इत्याश्वमेधाधिकपर्वेणि आश्वमेधामपर्वेणि

प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवं सम्पूजितो राजा पाण्डवैरश्विका-
सुतः । विजहार यथापूर्वमुपिभिः पर्युपासितः ॥ १ ॥ ब्रह्मदेवा-
ग्रहाराय प्रददौ म कुरुद्वजः । तच्च कुन्तोसुतो राजा सर्वमेवा-
न्वपयात् ॥ २ ॥ आश्वमेधस्यपरो राजा प्रीयमाणा युधिष्ठिरः ।
उवाच स रता भ्रातृनमात्यांश्च महीपतिः ॥ ३ ॥ मया चैव भव-
द्भिय मान्य एव नराधिपः । निदेशे धृतराष्ट्रस्य यस्तिष्ठति स मे
सुहृत् ॥ ४ ॥ विपरीतय मे शत्रुर्नियम्यय भवेन्नरः । पितृवृत्तेषु
चाहसु पुत्राणां आहकर्मणि । सृष्ट्वाश्चैव सर्वेषां वावदस्य
विकीर्षितम् ॥ ५ ॥ ततः स राजा कीरयो धृतराष्ट्रो महामनाः ।
ब्राह्मणेभ्यो यथाहंभ्यो ददौ वित्तान्यनेकयः ॥ ६ ॥ धर्मराजश्च
भीमश्च सत्यसाची यमावपि । तत् सर्वमन्ववर्तन्त तस्य प्रियचिकी-
र्षया ॥ ७ ॥ कथं नु राजा वृद्धः स पुत्रपौत्रवधादितः । शोक-
मन्मत्कृतं प्राप्य न श्लिथेति चिन्त्यते ॥ ८ ॥ यावच्च कुरुवीरस्य
जीवत्पुत्रस्य वै सुखम् । बभूव तद्वाप्नोतु भोगांश्चेति व्यवस्थितः
॥ ९ ॥ ततस्ते सहिताः पञ्च भ्रातरः पाण्डुनन्दनाः । तद्याधीनाः
समातस्सुधृतराष्ट्रस्य शासने ॥ १० ॥ धृतराष्ट्रश्च तान् सर्वान् विनी-
तान् नियमे स्थितान् । शिष्यवृत्तिं समापन्नान् गुरुवत् प्रत्यपद्यत्
॥ ११ ॥ गान्धारी चैव पुत्राणां विविधैः आहकर्मभिः । आश्वमे-
धगतम् कामान् विप्रेभ्यः प्रतिपाद्य सा ॥ १२ ॥ एवं धर्मभृतांशेष्टो

वर्मराजो दुषिष्ठिरः । आश्रयिः कश्चित् श्रीमान् पूज्यमानश्च तं
दृष्टम् ॥ १३ ॥

हेमन्तावन उवाच । न राजा कुम्भवातिना इवः कुम्भको-
दिवः । न इदं तदा किञ्चिदपि वाच्यमुद्यमे ॥ १३ ॥ वनेनानेन
कृत्स्निं पाण्डवेन मया जितम् । श्रीनिमान् महाशक्तो हनराहुर्वा-
ज्जितम् ॥ १४ ॥ मोक्षितो च माम्भारी पुनर्जीवमवाप्तवान् ।
सर्वे श्रीनिमान् श्रीमन्नेन निक्षेपितः ॥ १४ ॥ विद्याधरः तु
जीवन्तो नापिवापि कुम्भराजः । वैविध्यैर्धैर्यं नृपणो जयावन-
जीवमानः ॥ १५ ॥ वराहपुत्रो च किञ्चित् न पुनराहुर्जयाविजः ।
गुरु वा कुरु वा जातिं माम्भारी च मया जितो ॥ १५ ॥ न न
राजा मया विज पाण्डवानो वरमिव । पुत्रपिता वनमन्त्र-
कार्येन परवीरकाः ॥ १६ ॥ तिम मया मन्त्रेण जीवो जनेन च
मया विजः । पञ्चमपञ्च संकृत्य पुनः तं मन्दमेवधम् ॥ १६ ॥ सदा
च प्राप्तवन्त्येव हनज्जय मुनिर्मेव । पाण्डवो पाण्डुपुत्राणां
समवेष्टवन्त्येव ॥ १७ ॥ आश्रयान् क्षत्रियान् पूज्याः श्री-
मान्मन्त्रमः । कुरुषु पाण्डुपुत्राणां मया जितम् ॥ १७ ॥
न ना जीतिं परामाप्तं पुत्रेभ्यः च कुम्भराजः । यो जीतिं पाण्डु-
पुत्रेभ्यः कदाप्यपि नृप ॥ १८ ॥ आश्रयानो वयाज्जय-
पतिवाको वयाविधिः । नचा विदुषो वयानामभवत्तु च विज-
यताः ॥ १९ ॥ यच्च किञ्चित् न पापं पुनराहुपुत्रे जितम् । यद्वज्र-
कृत्स्नं तत्तु चापं तं नृपं जीव्यवर्त्मनः ॥ २० ॥ यच्च कश्चिन्न-
किञ्चिदपि वयाज्जयपुत्रे । कुन्तो हेमन्तामेति च जीवो वया-
धीमतः ॥ २१ ॥ न राजा पुनराहुश्च न च दुर्धर्षमन्त्रा वै ।
उवाच दुष्कृतं कश्चिन्निहितमवाक्यम् ॥ २२ ॥ वृत्ता मुनी
नरेन्द्रा माभ्यारी विदुरस्तथा । जीविनं वाजानमजीनं तु जीवन्त-
मवाक्यम् ॥ २३ ॥ पञ्चममेव तदापि निक्षिप्तो धर्मजो हवन् ।

इतराहुव संवेष्टा यदा भवति दुर्मनाः ॥ १८ ॥ राजानमनुवर्ष्य
अर्धपुत्रमविलया । अन्धवर्तन कोरवी कुट्टिन वराजितः ॥ १९ ॥

इत्याद्यमवाधिकपर्वणि आत्मव्याख्यानम्

दिनीबोऽध्यायः ॥ २ ॥

वैष्णवाद्यन उवाच । सुविदितस्य नृपतेर्दुर्धनपितृसखा ।
नाम्नरं वदगुरोः पक्षपा प्रणयं प्रति ॥ १ ॥ यदा तु कोरवी
राजा पुत्रं मकार दुर्मनम् । तदा भीमं कुडा राज्यवपञ्चानि
स पाद्विषः ॥ २ ॥ तस्यैव भीममेनापि हुनराहुं जनाधिपम् ।
नामयंवन राजेन्द्र मदैव दृष्टवदना ॥ ३ ॥ पथकायान्प्रियाणि
चकारास्य इकोरवः । यस्यां पथकरवःपि हुनरीः पुरुषैः यदा
॥ ४ ॥ कावन् दुर्मनितं तस्य सुनाम्यस्य कामिनि । यच्च
भीमं सुकुलधेः बाह्वयज्जं तदाकरोत् ॥ ५ ॥ संघवे हुनराहुस्य
नाम्नाऽस्मादयमर्थः । अत्रा दुर्धनं यत्तुं कर्तुं पावनापि
॥ ६ ॥ प्रोवाचैः संसरत्यो भीमः न पुरुषं वचः । यमस्य नृपतेः
पुत्रा यदा परिचयाद्गता । भीमा लोकमनुं सर्वे नामायस्यास्य-
लोधिनाः ॥ ७ ॥ इतो तौ परिचयान्नो भुजो मम दुरावहो ।
अयोदन्तरमानाय भास्वराहुः सत्यं गताः ॥ ८ ॥ इतो वीनो
सुपुतो मे भुजो नागकरापनो । वावावाय रणे कूडा भास्व-
राहुः सत्यं गताः ॥ ९ ॥ ताविनो चन्द्रेनोतो चन्द्रेनार्धो च मे
भुजो । वावा दुर्धनो भीमः सत्यं वसतवाभवः ॥ १० ॥ एता-
न्नाम्नाश्च विविधाः सत्यभूता मराधिप । इकोरवस्य ता वाच-
पुत्रा निर्वेदनागमन् ॥ ११ ॥ वा च सुविमती द्वौ कावयकोच-
विदिनी । नाम्नाः सर्ववर्षाः ताव्यलोकाणि सुमुखि ॥ १२ ॥
ततः पदद्वये वयं वसतीति मराधिपः । राजा निर्वेदनापि

मै १२८ ॥ सुखमन्त्रादिभिः पुनः कथा सुपरिपाकितः । नद्या-
 दानानि दत्तानि आदानि च पुनः पुनः ॥ १० ॥ प्रकटवत् कथा
 पुनः पुनः शीघ्रं यथावदम् । गाभारी सततमेव चैव शीघ्रीकरो
 च माम् ॥ ११ ॥ इतिपथा सुपरिपाकितवत् चैव शीघ्रीकरो । कथ-
 नीतः सत्यं सत्यं स्वधर्मोपदेशना मुनिः ॥ १२ ॥ न तेषु प्रतिकर्तव्यं
 पश्चात् किञ्चन नृप । सर्वप्रकारकर्मोपायान् गतास्तै विमुक्तं चताः
 ॥ १३ ॥ आचमनस्य द्विजं पुनः प्रतिकर्तव्यमप्ययम् । गाभार्या-
 दैव दानेन सततं सततमेव ॥ १४ ॥ सत्यं धर्ममनां चैव
 कथनं धर्मवत्तम् । राजा गुरुः प्रणमना तस्मिन्निदृशनी-
 म्ययम् ॥ १५ ॥ यन्मन्त्रादयः शीघ्रं संयत्येव यथावदम् ।
 शीघ्रं कथनमनुष्ठानं गाभार्या मन्त्रिणो नराः ॥ १६ ॥ तत्रापि
 प्रपुन्यतो भविष्यति वनेषु । अत्रितं न कुले नान् मन्त्रिणो
 भवन्त्ययम् ॥ १७ ॥ पुनः शीघ्रीकरोपदेशना वदन्त्येव नृप । तत्रापि
 प्रपुन्यतो वा निराश्रयः पि वा वदन् ॥ १८ ॥ पश्चात् कथनया
 शीघ्रं चरिष्यामि तपः परम् । तत्रापि प्रणमना तान् तपसः
 पादयोः सुनिः । कलमात्रो हि राजानः कथाप्रत्येतस्य वा ॥ १९ ॥

युधिष्ठिर उवाच । न मां प्रीणयती राज्ञ्यं स्वर्गं दुःखिते
 नृप । अद्यामस्य सुदुर्दिनं रज्यमर्थं प्रमादितम् ॥ २० ॥ शीघ्रं
 भवत्येव दानेन सुपरायणम् भवम् । अत्रापि च निषेधं न विन्दे
 आश्रमिः सद्यः ॥ २१ ॥ यद्येवमिदं वदितो मूर्खो भवता गुरुवृत्तना ।
 शिवाययिष्यः पुनः मां यद्विदं दुःखमनुभवाः ॥ २२ ॥ किं हि
 राज्ञ्येन भोतीयां किं यत् । किं सुखिनं वा । यस्य मे क्व महीपाद
 दुःखान्तेताम्वापवान् ॥ २३ ॥ शीघ्रं कथापि आदानि दान-
 नादानेन च । यद्येव यथा तस्य दुःखितस्य कर्मवत् ॥ २४ ॥
 भवान् पिता भवाज्जाता भवाकः परमो गुरुः । भवता शिष्योमा
 दि हि नु निडामये वदम् ॥ २५ ॥ शीघ्रं भवता पुनः पुनः

भृपवत्तम । यस्तु राजा नक्षाराज वनस्थं मन्यते भवान् ॥ ४९ ॥
 यच्च वनं मणिषानि भवान् राज्यं प्रयाचतु । न नामवचसा हन्यं
 भूवत्सं हन्यमर्हसि ॥ ५० ॥ नाहं राजा भवाद्याजा भवतः
 परवानहम् । क्वचं युधं त्वां धर्मैरुपमनुज्जातुमिच्छीतुवसि ॥ ५१ ॥
 न मनुजैर्दिनः कश्चित् सुखो धनकृतेभ्यः । अस्मिन् तत्रा तस्मिन्
 वचं वाच्ये च मीक्षिताः ॥ ५२ ॥ वयं पुत्रा हि भवतो वया
 दुःखीधनारवः । गांधारी चैव कुन्ती च निर्विद्विषा मनिर्मम
 ॥ ५३ ॥ यस्मात्तं यदि राजन् परित्यज्य ममिष्यसि । पठन-
 स्त्वनुवास्यामि सायमाजानमाजने ॥ ५४ ॥ इयं हि वसुधामूर्ता
 मही भवतमेवला । भवतः विपत्तीनां न ते प्रीतिकरी भवेत्
 ॥ ५५ ॥ भवतीवमिदं सर्वं प्रियसा त्वा प्रकाशये । तदधीनाः
 का राजन् दुःखं नु मे मानसो ज्वरः ॥ ५६ ॥ भविष्यदनुमतां
 मनो त्वं वसुधाधिप । विष्टाः सुदयमाणस्तस्मात्प्राप्ये ममही
 ज्वरन् ॥ ५७ ॥

पुत्रराहु उवाच । त पश्य मे मनस्वान् तस्मै कुतनन्दन ।
 तस्मिन्नु कुलेऽस्मरत्यसमं प्रभो ॥ ५८ ॥ विप्रमन्त्रादिनः
 पुत्र विदं दुःखपास्तव्यः । तद्दं मायानुजातुमर्हसि त्वं तदा-
 धिप ॥ ५९ ॥

वैशम्पायन उवाच । इत्युक्त्वा धर्मराजानं विप्रमानः कृता-
 कृतिः । तदाच यवनं राजा पुनराहोऽविकाशत ॥ ६० ॥
 काकपट्ट महाजानं उपस्थापि महारथम् । यन्नेतुमिच्छामि
 भवद्विदुषाधिप ॥ ६१ ॥ आकते मे मनो ह्रीर्धं भुजङ्ग परि-
 शुष्यति । वयसा जपकृद्देन वाग्यावाजेन चैव ह ॥ ६२ ॥ इत्युक्त्वा
 च तु चर्माका हृदो राजा कुञ्जरहः । गांधारीं विनिधिं चोवाहू
 कचकैव गतासुवत् ॥ ६३ ॥ तस्य हृदा वयासीमं विद्वंश्चमिष
 कीरवत् । आसीं राजगमभीका मौक्तिकं परवीरवा ॥ ६४ ॥

बुद्धिद्विर उवाच । तस्य मागवत्सलेन यममंशेन वै यत्नम् ।
 मोक्षं नारीं व्यपाकित्य द्विने राज्ञा गतामुवत् ॥ ६२ ॥ चावनी
 पतिना विन भीषवीनस्य सा परा । वृक्षो हता उवाता कोऽवका-
 माचितः शिवम् ॥ ६३ ॥ धिगस्तु मथिधर्मज्ञं धिगुद्धिं धिक्
 च मे व्रतम् । यमकृते पृथिवीपालः पितेऽयमनयाविहः ॥ ६४ ॥
 यत्नमयपवनस्यामि यवैवायं गुरुर्मम । यदि राज्ञा न भुङ्क्ते-
 त्वं गान्धारी च वयसिनी ॥ ६५ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततोऽप्य पाणिना राज्ञम् जलघीतेन
 पाण्डवः । सर्वो मुखेऽहं यमकीं पथ्यमाज्जेन धर्मवित् ॥ ६६ ॥
 तेन दक्षीणधिमता प्रपन्नं च सुगन्धिना । पाणिस्यमेनं राघः च
 राज्ञा संजामातः प च ॥ ६७ ॥

धृतराष्ट्र उवाच । कथं नो पाणिना भूयः पवित्रज च
 पाण्डवः । श्रीगामोवातिमंशयोगेन नव राज्ञीरक्षोचन ॥ ६८ ॥
 कूर्पानिष्ठ तवाचतु मन्त्राणि मन्त्राधिप । पाणिभ्यां परिस्पृष्टं
 प्रीतिमं हि मन्त्रमम ॥ ६९ ॥ यष्टमोऽद्य कर्त्तव्यमाहारस्य
 कृतोऽस्य मे । धिनाहं कुरुपादून् यज्ञाभि न विनिरुतुम् ॥ ७० ॥
 आयासयावमत्यर्थं कुरुस्यामभिवान्धवा । ततो ज्ञानमज्ञानं नष्ट-
 संशय इवामवम् ॥ ७१ ॥ तद्वाङ्मनसमगच्छं हस्तस्य मेमिमं प्रभो ।
 कृष्णं मण्डीविनाशं हि ममो कुरुकुलोदय ॥ ७२ ॥

वैशम्पायन उवाच । पशुतात् कौत्सेन पितुर्भ्युदयेन भारत ।
 वक्ष्ये सर्वमादिषु मोक्षार्थानि यमैस्तदा ॥ ७३ ॥ उपस्थानं ततः
 प्राणान् धृतराष्ट्रो मधीपतिः । बाहूभ्यां संपरित्यज्य कूर्पूनि-
 त्त्रिज्जल पाण्डवम् ॥ ७४ ॥ विदुर्दारवश्च ते सर्वे वरदुर्ध्वसिना
 मयम् । अतिदुःखान् राज्ञानं मोक्षुः सितम् पाण्डवम् ॥ ७५ ॥
 गान्धारी स्नेह धर्मज्ञा यमवीर्यवती वरम् । क्षुण्णान्धारव-
 द्वाङ्मनसवित्तोऽपि कावचीम् ॥ ७६ ॥ इमराक्षु स्त्रियं वर्यं कृष्णा

उच्यते । मैत्रीभागतविच्छेदः परिहास्यं विनायकम् ॥ ३० ॥
 यथाशरीरं पुनर्वाक्यं हुनराहुं युधिष्ठिरम् । यदुजानीयं न
 रं संवत्सरे भवतयेव ॥ ३१ ॥ आसीत् नैव नमस्तान् भूयोभूयः
 प्रकल्पत । न चायमः परं पृथु परिहृष्टविहायैव ॥ ३२ ॥
 तस्मिन्नु कोरवेन्दु न तथा तुलति कान्तकम् । कवीपतिव कोषा-
 नागार्जुनः शोभयन्महाम् ॥ ३३ ॥ इहा उच्यते विचरन् राजान-
 नमनोविभम् । उच्यतेपरिहासं जगत्परिहासकम् ॥ ३४ ॥
 यथेष्टं कथितं परिहास्यं महाप्रभम् । साकं साक्यमनुजं
 पुनर्वचनमवधीत् ॥ ३५ ॥ न चायं नरैश्च कोरवेन पृथिवी
 तथा । यथा तत्र विरं राज्ञोऽपि पृथक् ॥ ३६ ॥ यदि
 बाहमनुयाहो भवतो रविमोऽपि वा । त्रिवना नरनाचारस्यो
 वेत्तव्याम्यथं परम् ॥ ३७ ॥ ततोऽप्युजानीयं हुनराहुं युधि-
 स्थिरम् । यदुजानीयं पृथु भूयोभूयैव कायम् ॥ ३८ ॥ इति
 तुलति राजेन्दु हुनराहुं युधिष्ठिरम् । अयि कथयन्तोऽपि आसी-
 त्मैत्र्यं वकीः शरीरम् ॥ ३९ ॥

इत्यारम्भमवधिर्वर्णितं यावन्महाप्रभं

ततोऽप्युजानीयं ॥ ३९ ॥

आरम्भम् । युधिष्ठिरं महाप्रभं यथाह तुलनम् ।
 हुनराहुं यथाशरीरम् तुलनाविचारकम् ॥ ३९ ॥ यथं वि-
 हृष्टो नृपतिर्नृपतुल्यो विविक्तः । नैव इच्छं विचरितुं कवेरिति
 नतिर्मेव ॥ ४० ॥ साध्यादीन् महाप्रभानां साध्यां कथयन्नेति ।
 उच्यते महाप्रभं मैत्रीभागतं यम् ॥ ४१ ॥ यथाशरीरं नृप-
 तीनि तुल्यं नैव । यदुजानीयं राजा ना उच्यते परि-

अति ॥ ३ ॥ राजर्षीणां पराश्रयानामनुवातुं गतिं कथः । राज-
र्षीणां हि सर्वदायत्ने समनुवा कथः ॥ ३ ॥

वैशम्पायन उवाच । इत्युक्त्वा स तदा राजा आशिनाद्भुत-
कर्षणा । ब्रह्मज्ञानं महाभारतं ब्रह्मज्ञानं ब्रह्मज्ञानम् ॥ ४ ॥
भगवानिव नो बान्धो भगवानिव नो मुक्तः । भगवानस्य राजस्य
सुखस्य च परायणम् ॥ ५ ॥ अहं नै पृथो भगवन् पिता राजा
गुरुश्च मे । निदेष्यन्तीं च पितु पृथो भवति धर्मतः ॥ ६ ॥

वैशम्पायन उवाच । इत्युक्त्वा स तु तं प्राह आसी वेदविदा-
न्तरः । भुविष्ठिरं महाभारतः पुनरेव महाभारतः ॥ ७ ॥ एवमेत-
न्महाभारतं यथा वदसि भारत । राज्ञायं वदतां प्राप्तः प्रभाषे
परमे क्षितः ॥ ८ ॥ सोऽयं महाभारतः प्रामाण्यं च पृथिवीपतिः ।
करोतु क्षमभिप्रायं मास्य विप्रकरो भव ॥ ९ ॥ एव एव परो
धर्मो राजर्षीणां भुविष्ठिरः । कर्मणो वा भवेत्कृत्युर्वेन वा विधि-
पूर्वकम् ॥ १० ॥ पिता तु तव राजेन्द्र पाण्डवा पृथिवीपतिना ।
विद्यते न राज्ञायं गुरुयन् पृथे पाणिनः ॥ ११ ॥ अनुभिर्द्विष्टा-
वह्नीरुपपन्नयोभितैः । महाभारतं गोभिलो प्रजापति परि-
पाक्षितः ॥ १२ ॥ पुत्रसंस्तुत विपुलं राजं विप्रोद्धिते क्षत्रिः ।
सर्वोद्गमभाक्तं दण्ड्यं विविधं वसु ॥ १३ ॥ अथा प्रायं नरकात्
गुरुयन् प्रयागव । पाराशितः सभत्येन नाभारो च वदसिनी
॥ १४ ॥ अनुजानीहि पितरं समवीक्ष्य तपोविधौ । न बन्धु-
विन्दते चास्य सुसुखीऽपि भुविष्ठिरः ॥ १५ ॥

वैशम्पायन उवाच । एतावदुक्त्वा ब्रह्ममनुवाच्यं च वार्त्तिकम् ।
नवाक्षिति च त्रयोक्तः कोऽर्थेन ब्रह्मो वदन् ॥ १६ ॥ गतिं ब्रह्म-
वति आसी राजा पाण्डुसुतसहाहा । प्रोवाच पितरं ब्रह्मं ब्रह्मं
ब्रह्मविमानतः ॥ १७ ॥ वदन् भगवान् आसी वदन्ति ब्रह्मणी
ब्रह्मतः । ब्रह्मण च ब्रह्मणो ब्रह्मो विद्यते तत्र च ॥ १८ ॥

अथर्ववेदं नत् कर्त्तायाश्चमच्छदा । सर्वं एव हि माया ।
 कुलकाया चित्तैरिषः ॥ २१ ॥ इदम् वाचं कथं कथं विदुः
 मृतः । अत्रिणी मातृकाकारकानो मच्छाचमं अत्रि ॥ २२ ॥

इत्याचमनामिषपर्वणि याजमहावपर्वणि

अनुवीर्याय ॥ ४ ॥

वैद्व्यायन उवाच । मतो राज्ञाऽभ्यनुयातो वनराहुः प्रताप-
 यम् । सर्वो व्यभयं राजा मन्त्रार्थानुमनसदा ॥ १ ॥ अम्ब-
 प्रोपमतिर्धर्मान् इच्छादिव समरदम् । पदानि च मन्त्रोपायो
 जीर्णो गजपतिर्दया ॥ २ ॥ समन्वयच्छदिदृशो विद्वान् कथम्
 उवाच । स चापि परमेश्वरः कृपया वारहस्पत्या ॥ ३ ॥ स
 प्रविष्ट एव राजन् वनपूर्वाष्टिकश्चिव । नपेक्षितो विजयं हा-
 नाचारमवरोपदा ॥ ४ ॥ गान्धारी वै च धर्मज्ञा कृष्णा च
 मनस्विनी । उषश्चिदपवायेन पूजिताभुजस्त भारता ॥ ५ ॥ कृता-
 चारं कृताचारा सर्वे हि विद्वरादयः । पान्दराय उवाच त्वमपा-
 मिह्यस तं त्वयम् ॥ ६ ॥ तनीः प्रतीकचाराऽत्र कुम्भोपनमपञ्चरे ।
 निषण्णं पाणिना पृष्ठं संस्पृशस्वस्त्रिकासुतः ॥ ७ ॥ यजमानश्च वा-
 क्यैः सर्वैश्च कृद्वनन्दन । यदाहे राजमानं च राज्यं चक्रे-
 हरकृते ॥ ८ ॥ अथ चक्रं मन्त्राराजं दक्षितं पाण्डुनन्दन ।
 राज्यं धर्मैश्च कीर्त्तय विद्वानसि निषीध नत् ॥ ९ ॥ विद्यावृत्तान्
 कथं वनपायीका युधिष्ठिर । नृपवासे च बहुभूतः कृष्ण-
 वैरागिचारवन् ॥ १० ॥ प्राप्तवत्याश्च तान् राजन् पूजयिष्या-
 म्यवादिभिः । कृत्यवासे वनपाये चक्रेष्वाः कायेवात्मनः ॥ ११ ॥
 स तु वन्यानिना राजंश्चक्रा कायां चित्तविना । प्रवच्छासि चित्तं
 तेषां सर्वेषां तव भारत ॥ १२ ॥ इन्द्रियाणि च कर्माणि राजिषत्

परिपाक्यैः । शितायैव भक्षयन्ति रक्षितुं इमिषं वचा ॥ १३ ॥
 अनात्मानुबधातीताम् चित्तयेतान्वान् शुचीन् । शस्त्रान् कर्षेत्
 पुष्पांश्च पुष्पान् कर्षेत् योजयिः ॥ १४ ॥ पार्ष्णीयाश्च वनतं पार्ष-
 र्वविहितैः परैः । परीक्षितैर्वैद्विजैः क्षत्रादुपनिवाविभिः ॥ १५ ॥
 पुत्रश्च नै सुगुप्तं स्याद्दुष्टाक्षरतोदयम् । अहाहाकसव्याचं
 अदृष्टं वरं तो विद्यम् ॥ १६ ॥ तस्य शस्त्रानि कर्षाणि पुष्पांश्चानि
 शुद्धानि च । कर्षेत सुविभक्तानि यज्ञैरारक्षितानि च ॥ १७ ॥
 पुरुषैरक्षयमश्वं विदितैः कुक्षीकम् । घाता च दण्डः वनतं
 भोजनानि च भारत ॥ १८ ॥ शिखाराक्षारकाणि च मातृपत्याकर्मणु
 च । स्थिरश्च नै सुगुप्तः स्यादेतैरपि शिष्टिताः । योजयिष्य-
 कुक्षीमेष विरहितश्च युधिष्ठिर ॥ १९ ॥ मन्त्रिणश्चैव कुर्यात् पितृणां
 विद्याविचारदानम् । विनीतांश्च कुक्षीमांश्च धर्माद्यैः कुपयामास्यन्
 ॥ २० ॥ नै काहे मन्त्रिणां च नात्यर्थं बहुभिः सह । वन-
 क्षीरपि च व्यस्येष्टेष्टेन केनचित् ॥ २१ ॥ सुसंयुक्तं मन्त्रयुक्तं
 स्वयं वाहस्य मन्त्रिभिः । परस्मै निपसाद्यै वा न च रात्रौ कव-
 चम् ॥ २२ ॥ वामराः पश्चिमश्चैव ये मनुष्यान्वारिणः । सर्वे
 मन्त्रयुक्ते वृक्षांश्च पापि जडपटवः ॥ २३ ॥ मन्त्रभेदे हि यो
 होषा भवन्ति पश्चिरोक्षिताम् । न ते वक्राः वनावातुं कवचि-
 हिति नै मतिः ॥ २४ ॥ होषाश्च मन्त्रभेदस्य कृत्वाक्यं मन्त्रि-
 मन्त्रभिः । अभेदे च युष्मा राजन् पुनः पुनरदिदम् ॥ २५ ॥
 यौवज्जानपदानाञ्च यौवाद्येषु युधिष्ठिर । वचा व्यादितितं राक्ष-
 स्तथा काक्षे कुक्षयश्च ॥ २६ ॥ व्यवहाराश्च नै तात निजमात्रै-
 रविहितः । योज्यस्तुष्टेर्धनै राजन् नित्यं पारैरविहितः ॥ २७ ॥
 परिमात्रं विहितं च दण्डं दण्डेभ्य भारत । प्रसूयिष्यंश्चान्वाचं
 पुत्रवाक्यं युधिष्ठिर ॥ २८ ॥ पान्नामद्वयश्चैव परशारावर्धयिष्यः ।
 उग्रदन्तप्रधानाश्च निजान्वाहारिणस्तथा । काक्षोद्धारश्च कृत्वाश्च

कर्तारः वाचकविद्याः ॥ २८ ॥ कथाविचारमन्तारी कर्त्तामात्र
 मनुष्याः । विरक्तवृत्तादध्याय कर्त्तव्या ईशवासनः ॥ २९ ॥
 मातरेव हि कर्त्तव्या हि कुर्वन्त्येवमेव ॥ ३० ॥ यद्यङ्गारमयो मोक्ष-
 मत उक्तं कथाधरेः ॥ ३१ ॥ यद्येकाग्र ततो मोक्षम् कदा कं
 प्रतिवर्त्तयन् । कृतानाम् यदायाह वदोक्तं कदा भवेत् ॥ ३२ ॥
 कदा चापराधमो भवेत् कार्त्तिकनिर्घटे । यद्यराजे विद्यारत्ने
 मध्याह्ने च कदा भवेत् । सर्वे मोक्षविद्या कार्त्ता कार्त्ताया
 भरतर्षभ ॥ ३३ ॥ तथैवाकुरुत काले विद्वेद्या भूरिदक्षिण ।
 यद्यवसान कार्त्तायां पञ्चांगी दृश्यते कदा ॥ ३४ ॥ कौटिल्य निवर्त्ति
 यत्तं कुर्वीता न्यायम् कदा । विविधस्य मन्त्राणां विपरीतं
 विवर्त्तेति ॥ ३५ ॥ चारैर्विद्विद्या यत्तं हि राघवमन्तरिषिण ।
 तानामैः पृथगैर्दृष्टान्तादीनां मन्त्राधिप ॥ ३६ ॥ कथं दृष्टव्य
 भव्यान्त्यं वरुणः कुरुत । कारुण्येण कर्त्तायि युक्तायुक्तै-
 रविहितैः ॥ ३७ ॥ विनाप्रत्येका च भवेत्तत्र तान् दृष्टव्यम् । यदा
 ज्ञेयमद्वैतं हिमो भक्तश्च पृथक् ॥ ३८ ॥ सर्वे ज्ञानप्राप्तये तत्र
 कर्त्तायि पातयन् । मोक्षदायकमद्वैतं कुर्वन्त्येवमेव ॥ ३९ ॥
 कदाचं परदम्भश्च कदाचैव परेण च । उपलब्धचित्तमो नित्य-
 जित युक्तिरिह ॥ ४० ॥ ईशवास्यैः कदाचि विज्ञानात् कोऽपि जनेन ।
 चाद्याभिरनुकम्पाभिरनुवाचा हिताकांक्षा ॥ ४१ ॥ गुणार्थिनां
 पुनः कार्त्ता विदुषा वै कर्त्तायि । यद्विद्यायाश्च ते ते स्युस्त्वया
 इव निष्पन्नः ॥ ४२ ॥

इत्याद्यमवाधिकपर्यन्तं वाचमवाकपर्यन्तं

यद्यन्तोऽध्यायः ॥ ५ ॥

इत्येताह उवाच । मन्त्राणि च कुर्वन्त्याः परेषामात्म-

सदा । उदासीनगणानां मध्यस्थानां भारत ॥ १ ॥ चतुर्था
 चतुर्नामां सर्वोपानामनादिनाम् । मित्रहानिमित्रह्य वीर्य-
 कोटिकर्षण ॥ २ ॥ तथाभावात् जनपदा दुर्गाणि विविधानि च ।
 यक्षानि च कुलबेष्ट भयस्त्रेयां बभूवुःकम् ॥ ३ ॥ ते च हाव्य
 कोमेव राक्षो वै विपद्यात्मकाः । मन्त्रिप्रधानाश्च गणाः पट्टि-
 र्हादयश्च प्रभो ॥ ४ ॥ एतच्छत्रुत्वमिच्छाद्गुरावाद्यां नीतिकीदृशः ।
 तत् पादुगुण्यमावर्त्तं युधिष्ठिर मित्रोच तत् ॥ ५ ॥ उद्विग्नो च
 विज्ञेयो ज्ञानह् कुरुमन्त्रम् । ह्यप्रत्या मदावाचो ततः पादु-
 गुण्यज्ञा गुणाः ॥ ६ ॥ यदा स्वपक्षो बलवान् परपक्षस्तबावकः ।
 विपक्षं यत्नं कोमेव ज्ञेयं सिनियमितशः ॥ ७ ॥ यदा परे
 नु बलिनः स्वपक्षश्चैव दुर्बलः । तावत् विरोधस्तथा शीघ्रः परैः
 सन्धिं ममावधीत् ॥ ८ ॥ दृष्ट्वाप्यो यत्नश्चैव कर्मण्य स्यात्तदा-
 स्तथा । यदा समक्षो बानाश्च न विरोधैव भारत ॥ ९ ॥ तदा
 सर्वे विधेयं स्यात् ज्ञानेन च विचारयेत् । भूमिरस्यपत्ता ईवा
 विपरीतस्य भारत ॥ १० ॥ हिरण्यं कृष्यभूविष्टं मित्रं शीघ्र-
 मक्षो बलम् । विपरीतानि यष्टीवान् स्वयं सन्निधिपारदः ॥ ११ ॥
 सन्ध्यायं राजपुत्रं वा लिपिषा भरतधर्म । विपरीतं न तत् ज्ञेयः
 एत कस्ताश्चिदापि ॥ १२ ॥ तस्य प्रमोदी यत्नश्च कुर्वां शीघ्रा-
 बन्धयित् । प्रकृतीनां राजेन्द्र राजादीनां विभावयेत् ॥ १३ ॥
 ज्ञेयश्च युगपत् सर्वं व्यवहारं मदावकः । पीडनं स्वस्वमयैव
 शीघ्रमद्वययैव च । कार्यं बलिनं यत्ननां स्वराज्यं रक्षता
 स्वयम् ॥ १४ ॥ न च विस्त्याज्यपत्ता । ज्ञानतो उद्विग्नमिच्छता ।
 कोमेव तं न विवेका यो मर्हो विलिगीयते ॥ १५ ॥ गणानां
 भेदेन योगमौखेयाः कश्च नन्विधिः । तावत्संयदवाचैव पाप-
 निपक्षकालका ॥ १६ ॥ पूर्वकालायि कृतं नाभ्येष्टया क्लीबका ।
 तिष्ठेवा राजप्राप्तं वैतली उन्मथस्मिन् ॥ १७ ॥ यद्येवमभि-

कोकिलवाणां दशैराजमुच्यते ॥ १२ ॥ ब्रह्मपुत्रवती मन्त्रे-
 हाया हृदाहरी रतः । चक्रवर्त्तवाणो वावाहृतावपि पाण्डव ॥ १३ ॥
 मृगशालान् वाजिरत्नवाहां भजन्तुः संगतमूढरोचकम् । महा-
 तिमातीर्षककईनां नदीं च पञ्चमात्रे मृपतिः प्रवीजयेत् ॥ १४ ॥
 चक्षीयपत्न्या चकटं पञ्चवक्त्रं गारतः । सधमा वेदं चक्ष्माणां
 तक्षैतत् विहितं विमो ॥ १५ ॥ चारविद्या परवक्त्रं कृत्वा सवक्त्र-
 र्चनम् । सध्वो वोजयेत् ॥ १६ ॥ परध्वो तथैव च ॥ १७ ॥ सर्वं
 महापिशाचा निषेधेदस्मिन् नरान् । प्राज्ञा स्वविषयं तत्र
 कामादिभिश्चपञ्चयेत् ॥ १८ ॥ सर्वैरेव महाराज परीरं चारवि-
 दिष्य । प्रेत्य वेदं च कर्त्तव्यमात्मनि श्रेयसं परम् ॥ १९ ॥ एव-
 मेतच्चकाराज राजा मध्यक समाचरन् । प्रेत्य स्वर्गमवाप्नोति
 प्रज्ञा चर्मैश्च पाण्डवम् ॥ २० ॥ एवं कृत्वा कुबजेष्ट वसितर्कं
 प्रजाहितम् । समसोक्तो कबोस्तात प्रापथि नित्यमेव हि ॥ २१ ॥
 भीष्मेण सर्वमुक्तोऽपि कृष्णेन विदुरेण च । महापुत्रवक्त्रं यत्कर्त्तव्यं
 वीर्या नि मृपवत्तम ॥ २२ ॥ एतत् सर्वं यथाभ्यासं कुर्वीत धीरि-
 वत्सिन् । प्रियव्रतवा प्रजानां त्वं स्वर्गं सुखमवाप्स्यसि ॥ २३ ॥
 पञ्चमेवमवसेच वोजयेत् पृथिवीपतिः । पाण्डुरासि चर्मैश्च
 प्रजान्मुखापन्नं भवेत् ॥ २४ ॥

इत्याद्यमवाकिकवर्गश्च पाचमवाकिकवर्गश्च

सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

सुविहित उवाच । एवमेतत् करिष्यामि यथात्तं पृथिवीपतिः ।
 भूवर्त्तवानुवाकोऽहं भवता मार्चियते ॥ १ ॥ भीष्मे स्वर्गमु-
 त्पद्ये गतिं च मनुजदने । विदुरे वक्त्रे चैव वीर्या नां वक्तु-

मर्हति ॥ ६ ॥ अथ नामनुवाचीय संज्ञास्य द्विती कितः ।

अतोऽपि तच्छब्दोपास्य निर्मुक्तो भव चाचिरः ॥ ७ ॥

सैवसाधनं सदाच । अथमुक्तः स साक्ष्यविशेषैराज्ञेन कीयता ।

कोशोऽयं समनुवादानुबन्धिष भर नर्धमः ॥ ८ ॥ पुनः संज्ञास्यतां ताव-

त्तयापि वक्तव्यम् अथः । इत्युक्ता प्राविशद्वाजा नाभायां अथमं

तदा ॥ ९ ॥ समासमगमं द्विती नाभायो धर्मोपादिचो । अथाप

नार्थे काकदा प्रकाशयितव्यं वसिम् ॥ १० ॥ अनुवादात् अर्थं तेन

जातिम् अर्थं अर्थविद्या । पुनरिष्टव्यानुवर्तते अकारणं तन्निवृत्ति ॥ ११ ॥

अथवा इत्युक्तः । नाभादीकसमनुवादात् अर्थं पिता अथा-

न । पुनरिष्टव्यानुवर्तते तन्निवृत्ति न विहायतम् ॥ १२ ॥ अर्थ

विहायतम् अर्थं पिता अर्थविहायतम् । अथवा नाभादीकसमनुवादात्

पितापितामहः अर्थः । अर्थं अर्थविहायतम् अर्थविहायतम् ॥ १३ ॥

सैवसाधनं सदाच । इत्युक्ता धर्मोपाज्ञेयं पितापितामहः

तदा । अथ तदाचमनं अर्थं अर्थविहायतम् अर्थविहायतम् ॥ १४ ॥ तदा

पितामहस्यो अर्थविहायतम् अर्थविहायतम् । अथवा सैवसाधनं

अर्थविहायतम् अर्थविहायतम् ॥ १५ ॥ तदा अर्थविहायतम् अर्थविहायतम्

अर्थविहायतम् अर्थविहायतम् ॥ १६ ॥ अर्थविहायतम् अर्थविहायतम्

अर्थविहायतम् अर्थविहायतम् ॥ १७ ॥ अर्थविहायतम् अर्थविहायतम्

अर्थविहायतम् अर्थविहायतम् ॥ १८ ॥ अर्थविहायतम् अर्थविहायतम्

अर्थविहायतम् अर्थविहायतम् ॥ १९ ॥ अर्थविहायतम् अर्थविहायतम्

अर्थविहायतम् अर्थविहायतम् ॥ २० ॥ अर्थविहायतम् अर्थविहायतम्

अर्थविहायतम् अर्थविहायतम् ॥ २१ ॥ अर्थविहायतम् अर्थविहायतम्

अर्थविहायतम् अर्थविहायतम् ॥ २२ ॥ अर्थविहायतम् अर्थविहायतम्

अर्थविहायतम् अर्थविहायतम् ॥ २३ ॥ अर्थविहायतम् अर्थविहायतम्

अर्थविहायतम् अर्थविहायतम् ॥ २४ ॥ अर्थविहायतम् अर्थविहायतम्

अर्थविहायतम् अर्थविहायतम् ॥ २५ ॥ अर्थविहायतम् अर्थविहायतम्

अर्थविहायतम् अर्थविहायतम् ॥ २६ ॥ अर्थविहायतम् अर्थविहायतम्

अर्थविहायतम् अर्थविहायतम् ॥ २७ ॥ अर्थविहायतम् अर्थविहायतम्

अर्थविहायतम् अर्थविहायतम् ॥ २८ ॥ अर्थविहायतम् अर्थविहायतम्

होत्वानिति नतिर्नमः । आस्तोऽस्मि यवशानेन तथा ह्युद्विग्नान्तर-
 ॥ १८ ॥ उपवाचकप्रवाणि गात्रादीकचितोऽनयाः । दुषिष्ठि-
 मती राक्षसे वातहाकि सुखं नयत् ॥ २० ॥ मन्दे दृष्टोऽप्येवमर्था-
 विविष्टमिति वक्तव्यः । यत्र वाक्यस्य ह्यस्य चतुष्टयस्य का वृत्तिः ।
 ज्ञाते नमं यदाभागास्तस्यानुज्ञातुमर्थम् ॥ २१ ॥ तस्य तद्वच-
 नमुदाहरिते कुरुकादृशाः । वायमन्दिष्यता वावा वरदुर्भरत-
 र्थम् ॥ २२ ॥ तामावहन्तः किञ्चिन् भवाम् शोकपरावणान् ।
 पुनरेव मन्वानेना ह्यनराष्ट्रोऽप्यधीविदम् ॥ २३ ॥

इत्याद्यभवाधिकपर्वणि यात्रमवामपर्वणि

चतुर्भोज्याय ॥ ८ ॥

इत्येतादृशवाचः । आस्तुः पालयामास यथावदनुवाचिनाम् ।
 तथा विविक्तवैशेष्य भोज्येण परिपालितः । पालयामास इत्यादि
 विहितं यो न संशयः ॥ १ ॥ यथा च पाण्डुरभाता मे ह्यविता
 भवतामभनः । यथापि पालयामास यथावत्तत्र तेषां च ॥ २ ॥
 यथा च भवतां सम्यक् सुपूया या कृतानयाः । यमन्याः । आ-
 भागास्तु चतुष्टयमनन्दिनः ॥ ३ ॥ यथा दृष्टोऽप्येवमर्था-
 राक्षसकण्टकम् । यद्यपि तत्र न को मन्दो दुषिष्ठिरपरावणान् ॥ ४ ॥
 तस्यापराधाद् भवेदभिमानाच्छरीरिणाम् । विमर्शः सुगन्धः ।
 इत्येतात् शङ्कनादयः ॥ ५ ॥ तस्यावा वायु वापीर्हं तदिदं तन्मनु-
 र्वै कृतम् । तदो ज्ञादि न कर्तव्यं यथा वक्ष्येऽयमर्थः ॥ ६ ॥
 ह्युद्विग्नं ह्यनुद्विग्नं दुःखितोऽयं नराधिपः । पूर्ववाचाश्च पुनो-
 ऽवमिति कदा तु जानय ॥ ७ ॥ इत्यहं कृपया कदा चतुष्टया
 तपश्चिन्मौ । गात्रादी पञ्चोक्तार्तां मुञ्चाम् चार्जितं वै यथा इत्य-
 चतुष्टयादिनो ह्यहो विदित्वा दुःखिनी तथा । यमुज्जानीत मर्ह-

वैष्णवात्मन उवाच । तत् शुभा कुबरात्मज राजानि वद-
 नानि ॥ वदतुः सर्वज्ञो राजन् उच्यतेः कुबरात्मजाः ॥ १ ॥
 उत्तरोचैः सर्वैरपि संख्यात इदमानि मे । वदतुः श्रीकृष्णस्य
 सुदर्शं पित्रमाश्रितम् ॥ २ ॥ सुदर्शैः सुखदत्तैस्तैः इतरादृशवाक-
 यम् । कुर्वन् संसारबन्धो हि नष्टसंज्ञा इवामयम् ॥ ३ ॥
 विनीत तमावासे इतरादृशविभोजनम् । ममैः ममैस्तदाभ्यो-
 नमुदम् जगताम्भुतम् ॥ ४ ॥ ततः उवाच ते सर्वे राजानमप्य उवा-
 चतः । एकस्मिन् ब्राह्मणे राजाविशेषोऽपि मन्दादिषु ॥ १० ॥ ततः
 सागरस्यो विप्रः संमत्तोऽर्धविचारदः । प्रव्याप्तो बहुषो राजन्
 वस्तुं वमुपपन्नम् ॥ ११ ॥ अनुमान्य मया राज तत् वदः संप्रकाश-
 य । विप्रः प्रगल्भी मेधावी च राजानमुवाच च ॥ १२ ॥ राजन्
 वाक्यं जगन्नाथ नवि सर्वं जगर्पितम् । वक्ष्यामि तदर्थं वीर
 तर्कवज्र मन्दादिषु ॥ १३ ॥ यथा वदसि राजेन्द्र सर्वमेतत्तथा
 विप्रो । नात्र निष्ठा वक्षः किञ्चित् सुष्ठु तं नः परस्परम् ॥ १४ ॥
 न ब्राह्मणं च वैश्यं राजां कश्चित् कदाचन । राजावीर्यः
 प्रजापालः प्रजानामपिबोधिभवत् ॥ १५ ॥ पित्रवदुभ्यामवचैव भवतः
 वाक्यवन्ति नः । न च दुर्जोषनः किञ्चिदनुत्तं इतरादृशम् ॥ १६ ॥
 कथाश्रवीति चर्मात्मा मुनिः कल्पवतीकृतः । तथा कुब मन्दाराद्य-
 च हि नः वदन्तो मुदः ॥ १७ ॥ ततस्तान्मनु भवता दुःखवीर्य-
 पराजयः । नविद्यामविहं राजन् नवदुःखमतेवन्तः ॥ १८ ॥
 यथा वाक्पुत्रा सुता राजा पित्रादृशेन च । भीमवीर्योऽप्युद्वेग-
 पित्रा तव च पार्थिव ॥ १९ ॥ भवदुरीचकाद्यैव वाक्पुत्रा सुविनी-
 क्षिता । तथा दुर्जोषिणोऽपि राजा सुपरिपाक्षिताः ॥ २० ॥ न
 कल्पमपि पुत्रस्यो ज्योतिषं इतरान् वद । पितरोऽप्य सुविज्ञान-
 क्षात्रिणपि मन्दादिषु ॥ २१ ॥ वदनाथ यथा वक्ष्यन् वदन्तो
 विदितं तथा । तथा तर्कवज्रकापि कुर्वोपुलेख वीर्यता ॥ २२ ॥

वाक्यवशा इतिवत्ता सुखं विद्यामये नृप । राजर्षीणां सुरा-
 षाणां भवतां पुण्यकर्मणाम् ॥ २३ ॥ सुखसम्पदव्याप्तीनां नर-
 तनयं च जीवतः । तन्मं समनुवासेषु सर्वाङ्गा भूषितविद्यः ॥ २४ ॥
 मात्रं वाच्यं महाप्राज्ञं सुखसम्पदं विद्यते । तस्मिन्नाः च सुखं
 नित्यं भवतां परिवाचिताः ॥ २५ ॥ सुखसम्पदं लब्ध्वाः सर्वकर्म
 न विद्यते । यत्तु चातिविमर्शकिकाया दुर्लभं प्रति ॥ २६ ॥
 भवन्मनुष्यानि तदापि सुखमप्युपैति ॥ २७ ॥

वाक्यं वाच्यम् । न तद्दुर्लभं न तद्दुर्लभं न च तद्दुर्लभं न तद्दुर्लभम् ।
 न सर्वमोक्तव्यम् । न कुर्यात् यत्तु यत्तु गताः ॥ २८ ॥ वैश्वाम-
 नसि वाच्यम् । यत्तु यत्तु पञ्चाङ्गम् । वैश्वामनसि न यत्तु-
 मपि वाच्यम् ॥ २९ ॥ पञ्चाङ्गस्य महाप्राज्ञं दृष्ट्वा हीनं समा-
 गताः । पञ्चाङ्गस्यैव यत्तु सुखं भवति यत्तु ॥ ३० ॥ भीष्म-
 द्रोणकृपाद्यैव सर्वे न च महाप्राज्ञाः । सुखमपि वीर्यं वृष्ट-
 द्युक्तेन वै ॥ ३१ ॥ यत्तुभिः पञ्चाङ्गस्यैव भीष्माद्रनवमेवम् ।
 न च सर्वोऽयं नृपते जने वैश्वामनसम् ॥ ३२ ॥ पञ्चाङ्गस्यैव सर्वमपि
 वाच्यम् विद्यते । तस्मिन् विद्यते चापि तस्मिन् सुखसम्पदम्
 ॥ ३३ ॥ तैरिव पञ्चाङ्गस्यैव विद्यावाङ्मनसाभिरपि । यत्तुभिः
 निवृत्ता सर्वा यत्तु महाप्राज्ञाः ॥ ३४ ॥ न च वाच्यं यत्तु
 कारकं न महाप्राज्ञम् । न महाप्राज्ञं न महाप्राज्ञं न महाप्राज्ञं न च
 जीवतः ॥ ३५ ॥ तस्मिन्नाः सुखसम्पदं वाच्यम् न महाप्राज्ञम् । तस्मिन्
 वैश्वामनसि विद्यते किं तस्मिन् ॥ ३६ ॥ सुखसम्पदं महाप्राज्ञम्
 सुखसम्पदं जगताः प्रभुः । सर्वाङ्गाः समस्तान् सुखसम्पदं जगताः
 ॥ ३७ ॥ जगतां वीर्यस्यैव न महाप्राज्ञो महाप्राज्ञः । तस्मिन्नाः
 समस्तान् विद्यते मोक्षं सुखम् ॥ ३८ ॥ वाच्यं यत्तु च महाप्राज्ञं
 पुण्यं यत्तु च परमा विद्यते । वैश्वामनस्यैव सुखसम्पदं यत्तु
 अथ सुखम् ॥ ३९ ॥ तस्मिन्नाः यत्तु तैः पञ्चाङ्गस्यैव यत्तु नो सुखम् ।

कनकाक्षिद्विस्मयापि पादमं किं पुनः क्षिणे ॥ ४० ॥ यदुपतुष्यन्ति
वा भीमान् कमेव विपमेव च । प्रजाः कुक्कुक्षमेष्ठ पाण्डवान्
भीमभयवान् ॥ ४१ ॥ ब्रह्मदेवाद्यदारांश्च परिवर्त्तांश्च पार्थिवः ।
पूर्वराजाभिपक्ष्यंश्च पातयत्येव पाण्डवः ॥ ४२ ॥ कीर्त्तव्यो बहु-
क्षमाः कदा वैश्वस्यो कदा । यदुपविश्यायं कुन्तीपुत्री महा-
मना ॥ ४३ ॥ अप्यमित्रे हवायांश्च युधिष्ठिरभरतयेभः । अक्षुः
पश्यन्ति मेधावी पश्यन्तु पार्थिवः कदा ॥ ४४ ॥ विप्रिबद्ध जन-
स्यास्तु वंशगाहमेतस्य वै । न करिष्यन्ति राज्ञेयं तथा भीमा-
र्जुनादयः ॥ ४५ ॥ मन्दा बहुषु कौरव्य तीक्ष्णेष्वार्योविशेषमाः ।
वीर्यवान् तो महात्मानः पौराणाश्च हिते वनाः ॥ ४६ ॥ न कुन्ती
तत्र पाण्डाक्षी न वीर्यवी न साध्वती । यस्मिन् सखे करिष्यन्ति
पतिहत्यानि कर्त्तव्यम् ॥ ४७ ॥ भवतङ्गनमिमं केचं युधिष्ठिर-
विश्वहितम् । न पृष्ठतः करिष्यन्ति पौरजानपदा जनाः ॥ ४८ ॥
यद्यमिष्टानपि सतः कुन्तीपुत्रा महाहवाः । वानवान् पाण्डवि-
ष्यन्ति भूता चर्षवरायणाः ॥ ४९ ॥ सराज्जानसं दुःखमपनीय
युधिष्ठिरम् । कुक्षु काष्ठाणि धर्म्याणि नमस्तं पदपदम् ॥ ५० ॥

वैशम्पायन उवाच । तस्य तद्वचनं श्रम्यमनुमान्य सुखीकरम् ।
साधु कार्ष्णिनि सर्वः स जनः प्रतिपद्यीतवान् ॥ ५१ ॥ इतराहुश्च
तदास्वमभिपूज्य पुनः पुनः । विमर्शयामास तदा प्रहृतीकृतु कमेः
यमेः ॥ ५२ ॥ स तैः सम्पूज्यतो राजा प्रियेनावहितस्तथा ।
मात्स्यकिं पूजयामास तं जनं भरतयेभ ॥ ५३ ॥ ततो विवेक
भवनं नाम्नाभ्यां सज्जितो निजम् । व्युष्टायाश्चैव चर्षवींश्च वज्रकार-
निशोभ तम् ॥ ५४ ॥

इत्यादि महाभक्तपर्वणि पाञ्चमशासपर्वणि

सर्वेषां कुली कर्माणि दास्यति । कादाणि पुनश्चाप्युक्ता प्रादायु
 कोटयो वृष ॥ १८ ॥ इति ते वर्णने कुलिषां नो मन्दन्तु वयवः ।
 कष्टान् कष्टतरं वान्तु सर्वे दुष्प्रीधनादयः ॥ १९ ॥ वैरवं पृथिवी
 कृत्या वागिता कुक्षपांशुनैः । कुतस्तन्ममि विदुष्य वैरं दादृश-
 वाधिन्म ॥ २० ॥ पञ्चानशसं गहनं द्रौपदीमोडवदेनम् । उ
 त्ता पुनरादृत्य खेदांस्फालभवनता ॥ २१ ॥ कृष्णाग्निमोष-
 कृष्णीनां कृताभरणभूषणः । काशं पाशाक्षपत्रां कं राजान-
 नपञ्चमिमान् ॥ २२ ॥ उ त्ता द्रोणभीष्मो तौ मोमदन्तोऽपि
 बाभृतः । यत् तयोदपयसा वने वन्येन जीवय ॥ २३ ॥ न त्ता
 खां पिता ज्येष्ठः पित्रेणानिरीक्ष्यते । किन्ते तद्विदुषं पादं वद्विष
 कलशमन ॥ २४ ॥ दृष्टद्विद्विद्वरं प्राह द्युते किं जिनमित्युत ।
 तद्विद्वं वादिनं राजा कृत्सीपुत्रो युधिष्ठिरः । तत्राव वचनं धीमान्
 आश्रमाद्येन भर्तृयन् ॥ २५ ॥

इत्यात्मव्यासिकवर्णः सि आत्मव्यासपञ्चक

एकादशोऽध्यायः ॥ १ ॥

यत्नं तत्रापि । भीम ज्येष्ठो गुरुमे कं नानोऽन्यत्कमुत्तरे ।
 पुनरादृत्य राजपिः सर्वेषां मानमर्हति ॥ १ ॥ न करन्त्यपराधानि
 करन्ति सङ्गतान्यपि । समं भिक्षाद्यैमथादाः साधवः पुरुषोत्तमाः
 ॥ २ ॥ इति तस्य वचः श्रुत्वा पात्मानस्य महात्मनः । विदुर्दं
 प्राह धर्मात्मा कृत्सीपुत्रो युधिष्ठिरः ॥ ३ ॥ इदं वरचमात् सप्तः
 श्रीरवं ब्रूहि पार्थिवम् । दावद्विद्वत् प्रवाणां प्राह ताव-
 द्दयाव्ययम् ॥ ४ ॥ भीष्मादीनाञ्च सर्वेषां सङ्गदामाप्तकारिणाम् ।
 यम कोपादिति विमो वा भूद्धीमः सुदुर्मताः ॥ ५ ॥

वैशम्पायन उवाच । इत्युक्त्वा धर्मराजस्तत्तमं पञ्चमः ॥

भीमसेनः कटाक्षेण वीर्याश्रये धनश्रयम् ॥ ६ ॥ ततः च विदुरं
 भीमान् वाक्यमाह युधिष्ठिरः । भीमसेने न कोपं च क्षुपतिः
 कर्तुमर्हति ॥ ७ ॥ परिक्लिष्टो हि भीमोऽयं हिमवृष्टानपादिभिः ।
 दुःखैर्बहुविधैर्भीमानरख्ये विहितं तव ॥ ८ ॥ किन्तु मरचनादु-
 ब्रूहि राजानं भरतर्षभ । यदादिच्छामि यावच्च यच्छतां मह-
 यद्वादिति ॥ ९ ॥ वक्ष्यातुमर्थमयं भीमः करोति भृशदुःखितः ।
 न तस्मानसि कसेव्यमिति वाच्यः च पार्थिवः ॥ १० ॥ यक्षमास्ति
 धनं किङ्किदृजस्य च तेष्वनि । तस्य स्वामी महाराज इति
 वाच्यः च पार्थिव ॥ ११ ॥ उदातु राजा विप्रेभ्यो यथेष्टं क्रियतां
 व्ययम् । पृथाणां सुहृदाश्चैव गच्छन्तानृष्यमद्य मः ॥ १२ ॥ इद-
 म्वापि शरीरं मे तत्रायत्तं जनाधिप । धनानि चेति विदि ह्यं न
 मे तत्रास्ति संशयः ॥ १३ ॥

इत्याश्रमवाकिकपर्वणि आश्रमनामपर्वणि

दानशोध्यायः ॥ १२ ॥

वैशम्पायन उवाच । एतमुक्तस्तु राजा स विदुरो ब्राह्मणतमः ।
 धृतराष्ट्रमुपेक्ष्यैवं वाक्यमाह महारथवत् ॥ १ ॥ उक्तो युधिष्ठिरो
 राजा भवदचनमादितः । स च संकृत्य वाक्यन्ते प्रथमं च महा-
 द्युतिः ॥ २ ॥ वीभत्सुश्च महातेजा निवेदयति ते यद्वाच । वसु-
 तस्य गच्छे तच्च प्राणानपि च केवलान् ॥ ३ ॥ धर्मराजश्च पुनस्ते
 राज्यं प्राणान् धनानि च । यमुजानाति राज्यं यक्षान्यदपि
 किञ्चन ॥ ४ ॥ भीमस्तु सर्वदुःखानि संश्रुत्य ब्रह्मक्षान्मुत । ब्रह्मा-
 दिव महाबाहुरनुजग्धे विनिश्चयन् ॥ ५ ॥ च राजन् धर्मश्रीक्षेत्रे
 राज्ञा वीभत्सुना तथा । यमुनीतो महाबाहुः शीघ्रं व्यापितो-
 ऽपि च ॥ ६ ॥ न च मन्युस्त्वया कार्य इति ह्यं प्राह धर्मराट् ।

अथैव भीमस्तदैरं वदन्त्यावददापरत् ॥ ७ ॥ एवं प्राचीं हि
 समीक्षं चित्रियाणां नराधिप । युद्धे चित्रवर्धनं च निरतोऽयं
 उकोदरः ॥ ८ ॥ उकोदरकृते बाहमर्जुनश्च पुनः पुनः । प्रसीद
 याचि नृपते भवान् प्रभुरिहास्ति यत् ॥ ९ ॥ तद्ददातु भवान्
 वित्तं यावद्विच्छति पार्थिव । तमोऽखरोऽस्य राज्यस्य प्राणाना-
 मपि भारत ॥ १० ॥ ब्रह्मर्ष्याग्रहारांश्च पुत्राणामौर्द्ध्वहिकम् ॥
 इतो रत्नानि गायैव दासी दासमजाविकम् ॥ ११ ॥ आनविता
 कुरुयेष्टो ब्राह्मणेभ्यः प्रवच्छतु । दीनान्ध्रपणेभ्यश्च तत्र तत्र नृप
 त्त्वा ॥ १२ ॥ बह्वन्नरसपानाद्याः समा विदुर कारव । गवां
 निपानान्यन्यश्च विविधं पुण्यकं कुरु ॥ १३ ॥ इति मामब्रवीद्राजा
 पार्थस्यैव धनच्छयः । यद्वानन्तरं कार्यं तद्ववान् वक्तुमर्हति
 ॥ १४ ॥ इत्युक्ते विदुरेणाथ धृतराष्ट्रोऽभिनन्द्य तान् । मनस्यग्रे
 महादाने कान्तिक्यां जनमेजय ॥ १५ ॥

इत्यायमवासिकपर्वणि आयमवासपर्वणि

तयोदयोऽध्यायः ॥ १३ ॥

वैशम्पायन उवाच । विदुरेणैवमुक्तस्तु धृतराष्ट्रो जनाधिपः ।
 प्रीतिमानभवद्राजन् राज्ञो जिज्ञोष कर्मणि ॥ १ ॥ ततोऽभि-
 क्षपान् भोजाय ब्राह्मणावृषिसत्तमान् । पुत्रार्थं सुहृदस्यैव च
 समीक्ष्य सहस्रयः ॥ २ ॥ कारयित्वाजपानानि दानान्याच्छाद-
 नानि च । सुवर्णमणिरत्नानि दासीदाममजाविकम् ॥ ३ ॥ कव्य-
 क्षानि च रत्नानि ग्रामान् क्षेताण्यजाविकम् । सास्रहारान्
 गजानश्वान् अन्यथैव वरस्त्रियः ॥ ४ ॥ सहस्रोहिष्य सर्वस्यो
 दहो च नृपसत्तमः । द्रोणं संकीर्त्तय भीमश्च भीमदत्तश्च बाहि-
 कम् ॥ ५ ॥ दुष्योधनश्च राजानं पुत्रार्थैव पुण्यं पुण्यम् । जय-

इवपुरोगांश्च सङ्गृह्णापि सर्वत्र ॥ ६ ॥ स आद्ययोः बभूव
 बह्व्यो धनदक्षिणः । अनेकधनरक्षोषो युधिष्ठिरमते तदा ॥ ७ ॥
 अमित्रं यत्र पुरुषा गणका लेखकास्तथा । युधिष्ठिरस्य वचना-
 दपञ्चन्त आ तं नृपम् ॥ ८ ॥ याज्ञापय किमेतेभ्यः प्रदाय दीव-
 तामिति । तदुपस्थितमेवात्र वचनान्ते ददस्तदा ॥ ९ ॥ यतश्चि-
 द्यद्यतं सहस्रे चायुनन्तथा । दीयते वचनाद्वाचः कुन्तीपुत्रस्य
 धीमतः ॥ १० ॥ एवं स वसुधाराभिर्ब्रह्मेणो नृपाम्बुदः । तपे-
 यामास विप्रांस्तान् वर्णन् यस्यमिवाम्बुदः ॥ ११ ॥ ततोऽन्तर-
 मेवात्र सर्ववर्षाभ्यहामते । अन्नपानरमोयेन प्रावयामास पार्श्वि-
 वः ॥ १२ ॥ सर्वस्वधनरक्षोषो मृदङ्गनिनदी मङ्गान् । गवाश्चमकरा-
 वर्तो नानारत्नमहाकरः ॥ १३ ॥ ग्रामायकारदीपादौ मणिहंस-
 जलार्णवः । जगत् संप्रावयामास धृतराष्ट्रोऽहो हतः ॥ १४ ॥ एवं
 स पुत्रपौत्राणां पितृणामात्मनस्तथा । गाम्वाय्याश्च महाराज
 प्रददादौर्द्धदैक्षिकम् ॥ १५ ॥ परित्यान्तो यदामीत् स ददहाना-
 न्यनेकयः । निर्वर्तयामास तदा दानयज्ञं नराधिपः ॥ १६ ॥ एवं
 स राजा कौरव्ययज्ञं दानमहाक्रतुम् । नृपनिजं वास्थादौ
 बह्वन्तरसदक्षिणम् ॥ १७ ॥ दयाकमेवं दानानि दत्त्वा राजा-
 भविकासतः । बभूव पुत्रपौत्राणामनृणो भरतधेम ॥ १८ ॥

इत्याद्यमत्राधिकपर्वणि आद्यमत्रामपर्वणि

चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततः प्रभाते राजा स धृतराष्ट्रोऽभिका-
 सुतः । याज्ञव पाण्डवान् वीरान् वनवासो हतक्षयः ॥ १ ॥
 गाम्वादी सहितो धीमानभ्यनन्दयाचविधि । कार्त्तिक्यां कार-
 बिलेष्टिं ब्राह्मणैर्वेदपारगैः ॥ २ ॥ अमिहोत्तं पुरस्कृत्य वसुधा-

अनसंवृतः । बधूजनवृत्तो राजा निर्ववौ भवनात्ततः ॥ ३ ॥
 ततः स्त्रियः कौरवपाण्डवानां वाचापराः कौरवराजवंशाः ।
 तासां नादः प्रादुरासीत्तदानीं वैचित्रवीर्यं नृपतो प्रवृत्ते ॥ ४ ॥
 ततो ज्ञाजैः सुमनोभिश्च राजा विचित्राभिस्तद्गृहं पूजयित्वा ।
 सम्युत्थायैर्मृत्यवर्गान् सर्वं नतः समुत्सृज्य ययौ नरेन्द्रः ॥ ५ ॥
 ततो राजा प्राञ्जलिर्विपमानो युधिष्ठिरः सस्वरं वाष्पकण्ठः ।
 विमुक्त्यश्चैर्महानादं हि साधो ज्ञ वास्यभीत्यपतत्तात भूमौ ॥ ६ ॥
 तथार्जुनस्त्रीद्रुःखाभितप्तो मुहूर्तमुहूर्तिश्वमन् भारताग्रः । युधि-
 स्थिरं मैवमिषेवमुक्त्वा निगच्छायो दीनवत् सीदमानः ॥ ७ ॥ वृको-
 द्रवः फाल्गुनयैव वीरो मादौपत्यो विदुरः सञ्जयश्च । वैश्यापुत्रः
 सहितो गीतमेव धाम्यो विप्रायान्वयुर्वाष्पकण्ठाः ॥ ८ ॥ कुन्ती
 गान्धारी वदनेत्रा व्रजन्ती स्कन्धासक्तं हस्तमथोदहन्ती । राजा
 गान्धार्याः स्कन्धदेशेऽवसज्य पाणिं ययौ धृतराष्ट्रः प्रतीतः ॥ ९ ॥
 तथः कृष्णा दीपदी साज्जती च बाजापत्या चोत्तरा कौरवी च ।
 चित्राङ्गदा याय काचित् स्त्रियोन्याः सार्धं राज्ञा प्रस्थितास्ता
 बधूभिः ॥ १० ॥ तासां नादो रुदतीनां तदासीद्राजन् दुःखात्
 कुररीणामिजोच्चैः । ततो निष्पेतुर्ग्राह्यणक्षत्रियाणां विषां शूद्रा-
 णाञ्चैव भार्याः समन्तात् ॥ ११ ॥ तन्निर्वाणे दुःखितः पौरवर्गो
 गजाश्चैव बभूव राजन् । यथा पूर्वं गच्छतां पाण्डवानां
 द्यूते राजन् कौरवाणां सभायाः ॥ १२ ॥ या नापञ्चयन्द्रमसं न
 सूर्यं रामाः कदाचिदपि तास्मिन्नरेन्द्रे । महावनं गच्छति
 कौरवेन्द्रे शोकेनात्ता राजमागं प्रपेदुः ॥ १३ ॥

इत्याश्रमवाकिकपर्वणि वाचमवाकपर्वणि धृतराष्ट्रजन-

गमने पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततः प्रासादहर्म्येषु वसुधायाश्च पवित्रे ।
 नारीणाञ्च नराणाञ्च निःस्वनः समजानभूत् ॥ १ ॥ स राजा
 राजमार्गेण दृगादीषंकुलेन च । कञ्चननिर्वृतो भीमान् वेप-
 मानः कृताञ्जलिः ॥ २ ॥ स वर्धमानदारेण निर्वृतो गङ्गसाङ्ग-
 यात् । विस्मयामास च तं जनोषं स मुद्गमद्गः ॥ ३ ॥ वनं गन्तुञ्च
 विदुरो राज्ञा सह कृतचरणः । सञ्जयश्च महाभातः सुतो गाव-
 स्त्राणिस्तथा ॥ ४ ॥ कृपं निर्वर्त्तयामास युयुत्सुश्च महारथम् ।
 धृतराष्ट्रो महीपालः परिहास्य युधिष्ठिरे ॥ ५ ॥ निवृत्ते पौर-
 वर्गे च राजा सान्तःपरस्तदा । धृतराष्ट्राभ्यनुज्ञातो निवर्त्तितु-
 मियेष ह ॥ ६ ॥ सोऽब्रवीन्मातरं कुन्ती वने तमनुजम्पृथीम् ।
 अहं राजानमन्विष्ये भवती विनिवर्त्तनाम् ॥ ७ ॥ बधूपरिहता
 राज्ञि नगरं गन्तुमर्हसि । राजा यात्येष धर्मात्मा तापस्ये हन-
 निषयः ॥ ८ ॥ इत्युक्त्वा धर्मराजेन पाप्यया कुललोचना । जगा-
 मैव तदा कुन्ती गान्धारीं परिगृह्य ह ॥ ९ ॥

कुल्युवाच । सहर्द्वे महाराज मा प्रमादं कृत्वा क्वचित् ।
 एष मामनुरक्तो हि राजंस्त्वाञ्चैव सर्वदा ॥ १० ॥ एवमकारेणः
 कृतं संग्रामेष्वपह्नायिनम् । अत्रकीर्णो हि समरे वीरो दुष्प्रचया
 तदा ॥ ११ ॥ आयसं हृदयं नूनं मन्दावा मम पृथक् । अत् सूर्यो-
 जमपश्यन्वाः प्रतया वक्ष्ये दीर्घ्यते ॥ १२ ॥ एवं गते तु किं शक्यं
 मया कर्त्तुमरिन्दम । मम दीपोऽयमन्यत्र स्थापितो वक्ष्ये सूर्यो-
 जः ॥ १३ ॥ तन्निमित्तं महाबाहो दानं दद्यात्स्वमुत्तमम् । सहीव भ्रातृभिः
 काशं सूर्योऽज्यारिमर्हन् ॥ १४ ॥ द्रौपद्याय प्रिये नित्यं स्नातञ्च-
 मरिकर्षण । भीमसेनोऽर्जुनश्चैव नकुलश्च कुलहलः । समानेवास्म्यवा
 राजंस्त्वय्यद्य कुलधूर्गता ॥ १५ ॥ इत्यब्रुवन्पुत्रयोः पाशान् शुश्रूषन्ती
 वनेऽन्वहम् । गान्धारीसहिता वत्से तापसी मलयपङ्क्तिनी ॥ १६ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवमुक्तः स धर्मात्मा भ्रातृभिः सहितो

यधी । विषादमगमहीमान् न च किञ्चिदुवाच ह ॥ १७ ॥
 मुहूर्त्तमिव तु ध्यात्वा वर्षराजो बुधिष्ठिरः । उवाच मातरं
 हीनशिक्षाभोकपरावणः ॥ १८ ॥ किमिदं ते व्यवसितं नैव ह
 कर्तुमर्हसि । नत्नामभ्यनुजानामि प्रसादं कर्तुमर्हसि ॥ १९ ॥
 पुरीयतान् पुरा यज्जानुत्साद्य प्रिवर्धने । विदुःसाया वचो-
 भिर्यं नाम्नान् संत्यक्तुमर्हसि ॥ २० ॥ निहत्य पृथिवीपाशान्
 राज्यं प्राप्तमिदं मया । तव प्रक्षामपशुत्य वासुदेवान्नरर्षभात्
 ॥ २१ ॥ क्व सा बुधिरियं चाद्य भवत्या यत् श्रुतं मया । सप्त-
 धर्मे स्थितिं योक्ता तस्य अवितुमिच्छसि ॥ २२ ॥ यज्जानुत्साद्य
 राज्यञ्च क्षुपा क्षेपा ययस्त्रिनो । ऊषं वत्स्यसि दुर्गेषु वनेष्वप्य
 प्रसीद मे ॥ २३ ॥ इति वाष्पाकुला वाचः कुन्ती पुत्रस्य शृण्वती ।
 सा जगामाशुपूष्पाक्षी भीमस्तामिदमब्रवीत् ॥ २४ ॥ यदा राज्य-
 मिदं कुन्ती भोक्तव्यं पुत्रनिर्जितम् । प्राप्तव्या राजधर्माश्च तद्दे-
 यन्ते कुतो मतिः ॥ २५ ॥ किं वयं कारिताः पूर्वं भवत्या पृथिवी-
 क्षयम् । कस्य हेतोः परित्यज्य वनं गन्तुमभीप्ससि ॥ २६ ॥ वना-
 क्षापि किमानौता भवत्या बालका वयम् । दुःखयोक्तमवाविष्टौ
 माद्रीपुत्राविमो तथा ॥ २७ ॥ प्रसीद मातर्मा गास्त्रं वनमप्य
 ययस्त्रिनि । त्रियं योधिष्ठिरौ मातर्भुङ्क्षु तावदलार्जिताम् ॥ २८ ॥
 इति सा निशितैवाशु वनवासाय भाविनी । बालप्यतां बद्धविधं
 पुत्राणां नाकरोदचः ॥ २९ ॥ द्रौपदी चान्वयात् श्वश्रुं विषण्ण-
 वह्ना तदा । वनवासाय गच्छन्तीं रुदती महत्या सह ॥ ३० ॥
 सा पुत्रान् रुदतः सर्वान् मुहुर्मुहुरवेक्षती । जगामैव महाप्राणा
 वनाय हतमिदया ॥ ३१ ॥ सन्वयुः पाण्डवास्तांस्तु सन्वत्यान्तःपुर-
 स्तथा । ततः प्रयच्छ साश्रूणि पुत्रान् वचनमब्रवीत् ॥ ३२ ॥

इत्याश्रमवासिकपर्वणि आश्रमवासपर्वणि ह्यतराद्ब्रह्म-

गमने धौलशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

कृत्वा वाच । एवमेतन्महाबाहो ब्रह्मा ब्रह्मि पात्यते । कृत-
 तुर्वर्षं पूर्वं मया वः शीदतां वषाः ॥ १ ॥ द्यूतापहतराज्यामी
 चतितानां सुखादपि । चातिभिः परिभूतानां कृतसुर्वर्षं मया
 ॥ २ ॥ कथं वासुकीर्णं मञ्जेत मन्त्रतिः पुरुषवर्षमाः । ब्रह्म वे
 न मञ्जेत इति चोदयं कृतम् ॥ ३ ॥ ब्रह्मिन्मन्त्रमाः सर्वे दिव-
 तुल्यपराक्रमाः । मा परेषां सुखप्रेक्षाः स्वेष्टेवं तत् कृतं मया
 ॥ ४ ॥ कथं तस्मैभूतां ब्रह्मो राजा त्वं वासवोपमः । पुनर्वने
 न दुःखो ह्यादिति चोदयं कृतम् ॥ ५ ॥ नागायुतसमपाणः
 क्षातविक्रमपीरुषः । नायं भीमोऽत्ययं मञ्जेदिति चोदयं कृतम्
 ॥ ६ ॥ भीमसेनाद्वरजस्तवायं वासवोपमः । विजयो नाव-
 शीदित इति चोदयं कृतम् ॥ ७ ॥ मकुलः ब्रह्मदेवस्य तस्मै
 सुखवर्त्तिनो । सुखा कथं न शीदतामिति चोदयं कृतम् ॥ ८ ॥
 इवञ्च कृतं तस्मै चामा तवात्पावनसोचना । तवा सभातस्मै छिष्टा
 बाभूदिति च तत् कृतम् ॥ ९ ॥ प्रेक्षतामेव वे भीम वेपथो
 ब्रह्मिन्मित्र । स्त्रीधर्मिणीमरिष्टाङ्गी तवा द्यूतपराक्रिताम् ॥ १० ॥
 दुःशासनो ब्रह्मा मोक्षदायीवत् पर्यैक्यत । तदेव विदितं मया
 पराभूतमिदं कृतम् ॥ ११ ॥ विप्रश्चः कुरुवर्षेव तदा मे प्रशुरा-
 हवः । ब्रह्म नाब्रह्मिन्मन्त्री व्यसपत् करतो ब्रह्मा ॥ १२ ॥ केष-
 पस्य पराकृष्टा पापेन कृतबुद्धिना । ब्रह्मा दुःशामनेनैषा तदा
 मुञ्चाव्यर्षं वष ॥ १३ ॥ पुष्पनेत्रोविठ्ठदायं मया सुर्वर्षं कृतम् ।
 तं दानो विदुषावाक्यैरिति तद्विज पुत्रकाः ॥ १४ ॥ कथं न राज-
 वंशोऽयं मञ्जेत् प्राण्य सुतान् मम । पाण्डोरिति मया पुत्रा-
 स्तस्मादुदयं कृतम् ॥ १५ ॥ न तस्य पुत्राः पौत्रा वा कुरुवर्षो
 च पार्थिवः । समन्ते सुहृतांलोकान् ब्रह्माहंशः प्रत्यक्षति ॥ १६ ॥
 भुक्तं राज्यफलं पुत्रा भर्तुर्मे विपुलं पुरा । महाशानानि दत्तानि
 शीतः शीतो ब्रह्माविधि ॥ १७ ॥ नाहमात्मकज्ञाय वै वासुदेव-

मनुचरम् । विदुःसायाः प्रकापेक्षैः पाशनाहंश्च तत् कृतम् ॥ १८ ॥
 नाहं राज्यफलं पुत्राः कामयि पुत्रनिर्जितम् । पतिव्रीकामहं
 पुत्रान् कामयि तपसा विभो ॥ १९ ॥ इन्द्र इन्द्रपुरयोः कुन्त्या
 कुन्ती वनवासिनीः । तपसा योषविष्यामि युधिष्ठिर कक्षेवरम्
 ॥ २० ॥ निर्वर्त्तस्व कुरुक्षेत्रे भीमसेनादिभिः सह । धर्मं ते
 शीघ्रतां दुर्दिर्मनस्यो महद्दत्तु च ॥ २१ ॥

इत्याश्वमेधसिद्धिर्वाणि आश्वमेधसपर्वणि वृतराहुवन-

गमने सप्तदशोऽध्यायः ॥ १० ॥

वैशम्पायन उवाच । कुन्त्यास्तु वचनं श्रुत्वा पाण्डवा राज-
 सत्तम । व्रीहिताः संन्यवर्त्तन्त पाञ्चाख्या सहितानघाः ॥ १ ॥ ततः
 बभूवो महानेव सर्वेषामभवत् तदा । अन्तःपुराणां रुदतां दृष्ट्वा
 कुन्ती तत्रा गताम् ॥ २ ॥ प्रदक्षिणमन्त्रावृत्य राजानं पाण्डवा-
 स्तदा । अभिवाद्य न्यवर्त्तन्त पृथां तामनिवर्त्ता वै ॥ ३ ॥ ततो-
 ऽश्ववीक्ष्यहातेषा वृतराष्ट्रोऽश्विकासुतः । गात्राही विदुरश्चैव
 समाभाषावयच्छ च ॥ ४ ॥ युधिष्ठिरस्य जननी देवी साधु निव-
 र्त्तताम् । यथा युधिष्ठिरः प्राह तत् सर्वं सत्यमेव हि ॥ ५ ॥
 पुत्रैश्चर्यं महद्दिदमपास्य च महाफलम् । क्व नु गच्छेद्वनं कुर्ये
 पुत्रानुदृश्य भूकवत् ॥ ६ ॥ राज्यस्त्वया तपस्तप्तं दानव्रतकृतं
 भवत् । जनया प्रकथमेवाद्य श्रूयताह वचो मन ॥ ७ ॥ गात्रादि
 परितुष्टोऽपि बन्धाः युष्मत्पणेन वै । तत्राश्वमेनां वर्यश्चे समु-
 द्धातुमर्हेति ॥ ८ ॥ इत्युक्त्वा शौवसेबो तु राजा कुन्तीमुवाच च ।
 तत्सर्वं राजवचनं श्रुत्वा वाक्यं विधेयवत् ॥ ९ ॥ न च सा वन-
 वासाय देवी कृतमतिक्रमः । यत्क्रोत्पुषावर्त्तयितुं कुन्ती वर्य-
 परा हतीम् ॥ १० ॥ तस्यास्तास्तु स्थितिं प्राप्ता व्यवसायं कुरु-

स्त्रियः । निवृत्ताश्च कुरुक्षेत्रे भान् इष्ट्वा प्रवृत्तदुस्तथा ॥ ११ ॥ उपा-
 वृत्तेषु पार्श्वेषु सर्वास्त्रिव बध्नुषु च । सर्वो राज्ञा महाप्राप्नोति धृत-
 राष्ट्रो वनं तदा ॥ १२ ॥ पाण्डवाश्चातिदीनास्ते दुःखशोकपरा-
 यणाः । यामैः स्त्रीमहिनाः सर्वे परं प्रविविशुस्तथा ॥ १३ ॥
 तदा दृष्ट्वननानन्दं गतीत्सवमिवाभवत् । नगरं चास्तिनगुरं च-
 स्त्रीवृद्धकुमारकम् ॥ १४ ॥ सर्वे चामन्त्रिकृत्साहाः पाण्डवा जान-
 मन्यवः । कुन्त्या हीनाः सुदुःखान्तां वत्सा इव विना गता ॥ १५ ॥
 धृतराष्ट्रस्तु तेनाज्ञा गत्वा समहदन्तरम् । ततो भागीरथीतीरे
 निवासमकरोत् प्रभुः ॥ १६ ॥ प्रादुर्कृता खयाः खायमन्यो विदु-
 पारतैः । व्यराजन्त दिजत्रे धैस्तत्र तत्र तपोवने । प्रादुर्कृतान्नि-
 रभवत् स च तदा नराधिप ॥ १७ ॥ स राजास्त्रान् पश्यं पाश्य
 कुत्सा च विधिवन्तः । सन्त्यागतं महत्प्रभुमुपगच्छन् भारत
 ॥ १८ ॥ विदुरः सञ्जयैव राज्ञः प्रयागं युज्यते । चक्रतुः
 कुरुवीरस्य गात्राणां चाविदुरतः ॥ १९ ॥ गात्राणां सन्त्रिकर्षं
 तु निप्रसादं कुरु सुखम् । रुधिरस्य जननीं कृत्वा साधुव्रते
 स्थिता ॥ २० ॥ तेषां संयवने चाशु निषेदं विदुरादयः । याज-
 काश्च यथाह्यं रिजा ये चानुयायिनः ॥ २१ ॥ प्राधीतं रिजमुत्था-
 ज्ञा संपञ्चकितपावकाः । दभूय तेषां रजनीं ब्राह्मीव प्रीति-
 बहिनी ॥ २२ ॥ ततो राज्ञा व्यनीतावां कृतपूर्वाङ्गिकक्रियाः ।
 कुत्साम्नि विधिवत् सर्वं प्रययुस्तं यथाक्रमम् । तदस्त्रा निरी-
 चन्त उपशमपरायणाः ॥ २३ ॥ स तेषामन्तदुःखोन्मुखिवास-
 कश्चमोहनि । शोचतां शोचमानानां पौरजानपदैर्जनैः ॥ २४ ॥

इत्याश्रमवासिकपर्वणि याज्ञमवाक्यपर्वणि धृतराष्ट्रवच-

गमने अष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततो भागीरथीतीरे नेथ्ये पुष्पकनो-
 चिते । निवासमकरोद्वाजा विदुरस्य मते स्थितः ॥ १ ॥ तत्रैनं
 पर्यापानिष्ठन् ब्राह्मणा वनवासिनः । सखविद्यूद्महाय बह्वी
 भरतर्षभ ॥ २ ॥ स तैः परिवृतो राजा कथाभिः परिनन्द्य तान् ।
 अनुजग्मे सन्निष्ठान् वै विधिवत् प्रतिपूज्य च ॥ ३ ॥ सायाह्ने स
 महीपालस्ततो गङ्गामुपेत्य च । चकार विधिवत् शौचं गान्धारी
 च वयस्विनी ॥ ४ ॥ ते चैवान्ये पृथक् सर्वे तीर्थेष्वप्राप्त्य भारत ।
 चक्रुः सर्वाः क्रियास्तत्र पुरुषा विदुरादयः ॥ ५ ॥ कृतशौचं ततो
 ब्रह्मं श्वशुरं कुन्तिभोजजा । गान्धारीं च तथा राजन गङ्गातीर-
 मुपानयत् ॥ ६ ॥ राक्षस्त याज्ञकीस्तत्र कृतो वेदीपरिस्तरः ।
 जुहाव तत्र वर्ध्नि स नृपतिः सत्यमद्भरः ॥ ७ ॥ ततो भागीरथी-
 तीरात् कुरुक्षेत्रं जगाम सः । सानुगो नृपतिर्वैदेः निवतः संयत-
 न्द्रियः ॥ ८ ॥ तत्रायमग्नं धीमानभिगम्य स पार्थिवः । ग्राम-
 सादाय राजर्षिं शतयूपं मनोयिणम् ॥ ९ ॥ स हि राजा महा-
 नासीत् केकयिषु परन्तप । स एव मनुजैश्चर्यो निवेश्य वनमावि-
 शत् ॥ १० ॥ तेनासौ संहितो राजा ययो व्यासायमं प्रति ।
 तत्रैनं विधिवद्वाजा प्रत्यगृह्णात् कुरुक्षेत्रम् ॥ ११ ॥ स दीक्षां तत्र
 संप्राप्य राजा कौरवनन्दनः । शतयूपायमे तन्निनिवासमकरो-
 त्तदा ॥ १२ ॥ तस्मै सर्वं विधिं राक्षे राजावस्थो महामतिः ।
 पारण्यकं महाराज व्यामस्यानुमते तदा ॥ १३ ॥ - एवं स तपसा
 राजा धृतराष्ट्रो महामनाः । योजयामास चात्मानं तांश्चाप्यनु-
 चरांस्तदा ॥ १४ ॥ तथैव द्वौ गान्धारी वत्सलाजिनधारिणी ।
 कुन्त्या सह महाराज समानव्रतधारिणी ॥ १५ ॥ कर्मणा मनसा
 वाचा चतुषा वैव ते नृप । सन्निवस्येन्द्रियग्राममास्थिते परमं
 तपः ॥ १६ ॥ त्वगस्थभूतं परिशुष्कमांशो जटाजिनौ वस्त्राश्च
 संवृताङ्गः । स पार्थिवस्तत्र तपश्चकार महर्षिवन्तोन्नमयेतमोदः

॥ १७ ॥ अन्ता च धर्मार्थविदप्रबुद्धिः स बल्यस्तं नृपतिं सदारम् ।
उपावरहीरतपो जितात्मा तदा कृषो बल्ललक्ष्मीरवासाः ॥ १८ ॥

इत्याश्रमवासिकपर्वणि आश्रमवासपर्वणि धृतराष्ट्रवन-

गमने जनविशोऽध्यायः ॥ १९ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततस्तत्र मुनिश्रेष्ठो राजानं दृष्टुमभ्ययुः ।
नारदः पर्वतश्चैव देवलश्च महातपाः ॥ १ ॥ द्वैपायनः सप्तथ्यश्च
सिद्धाश्वान्ये मनीषिणः । यतयूपश्च राजर्षिर्बृहः परमधार्मिकः
॥ २ ॥ तेषां कुन्ती महाराज पूजाञ्चक्रे यथाविधि । ते चापि
तुतुषुस्तस्यास्तापसाः परिवर्त्यया ॥ ३ ॥ तत्र घर्माः कथास्तात
चक्रुस्ते परमर्षय । रमयन्तो महात्मानं धृतराष्ट्रं जनाधिपम्
॥ ४ ॥ कथान्तरे तु कस्मिंश्चिद्देवर्षिनोरदस्ततः । कथामिमा-
मकथयत् सर्वप्रत्यक्षदर्शिवान् ॥ ५ ॥

नारद उवाच । केकयाधिपतिः श्रीमान् राजा गौडकुतो-
भयः । सहस्रवित्य इत्युक्तः यतयूपपिबामहः ॥ ६ ॥ स्वपुत्रे
राज्यमासज्य ज्येष्ठे परमधार्मिके । सहस्रवित्यो धर्मात्मा प्रवि-
वेश वनं नृपः ॥ ७ ॥ स गत्वा तपसः पारं दीप्तस्य वसुधाधिपः ।
पुरन्दरस्य संस्थानं प्रतिपेदे महाद्यतिः ॥ ८ ॥ दृष्टपूर्वं सुवज्रयो
राजन् सम्पतता मया । महेन्द्रसदने राजा तपसा दग्धकिल्बिषः
॥ ९ ॥ तथा शैलालयो राजा भगदत्तपितामहः । तपोक्लेशैव
नृपो महेन्द्रसदनं गतः ॥ १० ॥ तथा पृषधो राजाभीष्टाजन्
वज्रधरोपमः । स चापि तपसा यातो नाकपृष्ठमिती नृपः ॥ ११ ॥
अस्मिन्नरण्ये नृपते मान्यातुरपि चात्मजः । पुत्रकुलो नृपः सिद्धिं
महतीं समवाप्तवान् ॥ १२ ॥ भार्या समभवद्यस्य नर्मदा सरिता
वरा । सोऽस्मिन्नरण्ये नृपतिस्तपस्तप्ता दिवं गतः ॥ १३ ॥ शय-

लोभा स राजासीद्वाजन् परमधार्मिकः । सम्यगग्निं वने तप्त्वा
ततो दिवमवाप्तवान् ॥ १४ ॥ दैपावनप्रसादाच्च त्वमप्येवं तपो-
वनम् । राजन्मवाप्य दुष्प्राप्तां गतिमग्रां गमिष्यसि ॥ १५ ॥
तच्चापि राजघातं तपसोऽन्ते श्रिया वृतः । गान्धारीसहितो
गन्ता गतिं तेषां महात्मनाम् ॥ १६ ॥ पाण्डुः स्मरति ते नित्यं
बलहन्तुः समीपगः । त्वां सदैव महाराज श्रेयसा स च बोध्यति
॥ १७ ॥ तव शुश्रूषया चैव गान्धार्याश्च यशस्विनी । मत्तः
सलोकतामेषा गमिष्यति बधस्तव ॥ १८ ॥ युधिष्ठिरस्य जननी
स हि धर्मः सनातनः । वयमेतत् प्रपश्यामो नृपते दिव्यचक्षुषा
॥ १९ ॥ प्रवेक्ष्यति महात्मानं विदुरश्च युधिष्ठिरम् । सञ्जव-
स्तदनुष्ठानादितः स्वर्गमवाप्स्यति ॥ २० ॥

वैशम्पायन उवाच । एतत् श्रुत्वा कौरवेन्द्रो महात्मा सार्द्धं
पत्न्या प्रीतिमान् सम्बभूव । विद्वान् वाक्यं नारदस्य प्रशस्य चक्रे
पूजां चातुलां नारदस्य ॥ २१ ॥ ततः सर्वे नारदं विप्रसङ्गाः
सम्पूजयामासुरतीव राजन् । राज्ञः प्रीत्या धृतराष्ट्रस्य ते वै
पुनः पुनः संप्रहृष्टास्तदानौम् ॥ २२ ॥ नारदस्य तु तदाक्यं
श्रयंसुर्दिजसत्तमाः । श्रतयूपस्तु राजर्षिर्नारदं वाक्यमब्रवीत्
॥ २३ ॥ अहो भगवता श्रवा कुरुराजस्य वर्द्धिता । सर्वस्य च
जनस्यास्य मम चैव महाद्युते ॥ २४ ॥ अस्ति काचिदिवश्चा तु तां
मे निगदतः शृणु । धृतराष्ट्रं प्रति नृपं दिवर्षे लोकपूजित ॥ २५ ॥
सर्ववृद्धान्तत्त्वज्ञो भवान् दिव्येन चक्षुषा । युक्तः पश्यसि विप्रर्षे
गतिर्वा विविधा नृणाम् ॥ २६ ॥ उक्तवान्नृपतीनां त्वं महेन्द्रस्य
सलोकताम् । न त्वस्य नृपतेर्लौकाः कथितास्ते महासुते ॥ २७ ॥
व्यानमथ्यस्य नृपतेः श्रोतुमिच्छान्यद्दं विभो । त्वत्तः कौटुम्बिका
चेति तवमाख्याहि तत्त्वतः ॥ २८ ॥ इत्युक्तो नारदस्तेन वाक्यं
सर्वमनोनुगम् । व्याजहार समामधे दिव्यदर्शी महातपः ॥ २९ ॥

नारद उवाच । बह्वृक्या चक्रसदो गत्वा चक्रं घचीपतिम् ।
 दृष्टवान्नि राजर्षे तव पाण्डुं नराधिपम् ॥ ३० ॥ तत्रेयं धृत-
 राष्ट्रस्य कथा समववृणु । तपसो दुष्करस्यास्य यदयं तथ्यते
 तपः ॥ ३१ ॥ तत्राहमिदमश्रोयं चक्रस्य वदतः स्वयम् । वर्याणि
 वीणि शिष्टानि राज्ञोऽस्य परमायुषः ॥ ३२ ॥ ततः कुवेरभजनं
 गाभ्यारीसहितो नृपः । प्रयातो धृतराष्ट्रोऽयं राजराजाभिषत्-
 कृतः । कामगेन विमानेन दिव्याभरणभूषितः ॥ ३३ ॥ ऋषिपत्नो
 महाभागस्तपसा दग्धकिल्बिषः । मञ्जरिष्यति लोकांश्च देवगन्धर्व-
 रक्षसाम् ॥ ३४ ॥ स्वच्छन्देनेति धर्मो ना यस्यां त्वमनुपेक्षसि ।
 दिवगुह्यमिदं प्रीत्या मया वः कथितं महत् ॥ ३५ ॥ भवन्तो हि
 श्रुतघनास्तपसा दग्धकिल्बिषाः ॥ ३६ ॥

वैशम्पायन उवाच । इति ते तस्य तच्छ्रुत्वा दिव्यमेधुरं वनः ।
 सर्वे सुमनसः प्रीता बभूवुः स च पार्थिवः ॥ ३७ ॥ एवं कथाभि-
 रन्वास्य धृतराष्ट्रं मनोपिणम् । विप्रजम्भुर्यथाकामं ते सिद्धगति-
 मास्थिताः ॥ ३८ ॥

इत्याद्यमवासिकपर्वणि पान्थमवासपर्वणि धृतराष्ट्रवतः

गमने विंशोऽध्यायः ॥ २० ॥

वैशम्पायन उवाच । वनं गते कौरवेन्द्रे दुःखयोकसमन्विताः ।
 बभूवुः पाण्डवा राजान् मातृभोकेन शान्विताः ॥ १ ॥ तत्रा पौर-
 जनः सर्वः शोचन्नास्ते जनाधिपम् । कुर्वाणाश्च कथास्तव ब्राह्मणा
 नृपतिं प्रति ॥ २ ॥ कथं तु राजा वृद्धः स वने वसति निर्जने ।
 गाभ्यारी च महाभागा सा च कुन्ती पुत्रा कथम् ॥ ३ ॥ सुखार्हः
 स हि राजर्षेरसुखी तदनं महत् । किमवस्थः समासाद्य प्रज्ञा-
 चक्षुर्मृतात्मजः ॥ ४ ॥ सुदुष्करं कृतवन्ती कुन्ती पुत्रानपेक्षती ।

राजद्वयं परित्यज्य वनवासमरोचयन् ॥ ५ ॥ विदुरः किमव-
 स्यद्य भातुः शुश्रूषरात्मवान् । स च गात्रलागिर्धीमान् भर्तृपिण्डा-
 नुपालकः ॥ ६ ॥ आकुमारश्च पौरास्ते चिन्ताशोकसमाहताः ।
 तत्र तत्र कथाश्रुतः समासाद्य परस्परम् ॥ ७ ॥ पाण्डवाश्चैव ते
 सर्वे भयं शोकपरायणाः । शीघ्रान्तो मातरं वृद्धामूर्धनातिचिरं
 पुरे ॥ ८ ॥ तथैव वृद्धपितरं हतपुत्रं जनेश्वरम् । गान्धारीश्च
 महाभागां विदुरश्च महामतिम् ॥ ९ ॥ नैषां बभूव संप्रीतिस्थान्
 विचिन्तयतां तदा । न राज्ये न च नारीषु न वेदाध्ययनेषु च
 ॥ १० ॥ परं निर्वेदमगमंश्चिन्तयन्तो मराधिपम् । तच्च ज्ञातिवधं
 घोरं संस्मरन्तः पुनः पुनः ॥ ११ ॥ अभिमन्योश्च बालस्य विनाशं
 रणमूर्धनि । कर्णस्य च महाबाहोः संग्रामेष्वपलायिनः ॥ १२ ॥
 तथैव द्रौपद्यानामन्त्याणां सुहृदामपि । वधं संस्मृत्य ते वीरा
 नातिप्रमनसो भवन् ॥ १३ ॥ हतप्रवीरां पृथिवीं हतप्रजाश्च
 भारत । सदैव चिन्तयन्तस्ते न शमं चोपलेभिरे ॥ १४ ॥ द्रौपदी
 हतपुत्रा च सुभद्रा चैव भाविनी । नातिप्रीतियुते दिव्यौ तदा-
 स्तामप्रहृष्टवत् ॥ १५ ॥ वैराट्यास्तनयं वृद्धा पितरं ते परी-
 क्षितम् । धारयन्ति स्म ते पाणांस्तत्र पूर्वपितामहाः ॥ १६ ॥

इत्याश्रमवासिकपर्वणि आश्रमवासपर्वणि धृतराष्ट्रवन-

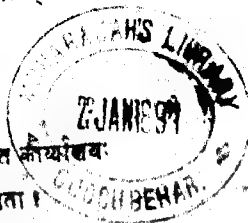
तमने एकविंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवं ते पुरुषव्याघ्राः पाण्डवा मातृ-
 नन्दनाः । स्मरन्तो मातरं वीरा बभूवुर्भृशदुःखिताः ॥ १ ॥ ये
 राजकार्याणि पुरा व्यासक्ता नित्ययोगमवन् । ते राजकार्याणि
 तदा नाकार्यं सर्वतः पुरे ॥ २ ॥ आविष्टा इव शोकैर्न नाम्ब-
 नन्दन्त किञ्चन । सन्ध्याय रात्रौ अपि ते न किञ्चिन् प्रयजूजवन्

॥ ३ ॥ ते च वीरा दुराचर्या शस्त्रीर्षेः कागरीपमाः । शोकोप-
 क्षतविद्याना मष्टयंशा इवामवन् ॥ ४ ॥ पश्चिन्तयन् जननीं ततस्ते
 पाण्डुमन्दनाः । कथं तु वृद्धमिदं वदत्यतिशया युवा ॥ ५ ॥
 कथं च महीपातो हतपुत्रो निराश्रयः । पत्न्या सह वदत्येको
 वने श्वापदकेचिते ॥ ६ ॥ सा च देवी महाभागा गान्धारी हत-
 बान्धवा । पतिमन्त्रं कथं वृद्धमन्येति विजने वने ॥ ७ ॥ एवं
 तेषां कथयतामोत्सुक्यमभवन्महा । गमने चाभवदुद्धिर्घृतराष्ट्र-
 दिदृशया ॥ ८ ॥ सहदेवस्तु राजानं प्रणिपत्येवमब्रवीत् । पश्यो
 मे भवतो दृष्टं हृदयं गमनं प्रति ॥ ९ ॥ न हि त्वो गौरवेणाह-
 मयत्नं वक्तुमशक्ता । गमनं प्रति राजेन्द्र तदिदं समुपस्थितम् ॥ १० ॥
 दिष्टा दृष्ट्यामि तां कुन्तीं वर्तयन्तीं तपस्विनीम् । जटिलां
 तापसीं वृद्धां कुशकायपरिचिताम् ॥ ११ ॥ प्रासादहर्म्यसंहरमा-
 मत्यन्तसुखभागिनीम् । कदा नु जननीं शान्तां दृष्ट्यामि भय-
 दुःखिताम् ॥ १२ ॥ अनित्याः खलु मत्तर्गिणां गतयो भरतर्षभ ।
 कुन्ती राजसुता यत्र वसत्यसुखिता वने ॥ १३ ॥ सहदेववचः
 युष्मा द्रौपदी योषितां वरा । सवाच देवो राजानमभ्युप्याभि-
 नन्द्य च ॥ १४ ॥ कदा दृष्ट्यामि तां देवीं यदि जीवति सा युवा ।
 जीवन्त्या ह्यस्य मे प्रीतिर्मविष्यति जनाधिप ॥ १५ ॥ एषा तेऽस्तु
 मतिर्नित्यं धर्मं ते रमतां मनः । योऽस्य लभन्मान् राजेन्द्र श्रेयसा
 योजयिष्यसि ॥ १६ ॥ पश्यपादस्नितहर्मं विद्धि राजन् वधूजनम् ।
 काङ्क्षन्तं दग्धं कुन्त्या गान्धार्याः श्वशुरस्य च ॥ १७ ॥ इत्युक्तः
 च नृपो देव्या द्रौपद्या भरतर्षभ । सेनाध्यक्षान् समानाञ्च सर्वा-
 निदत्तवाच च ॥ १८ ॥ निर्वातवत मे सेनां प्रभूतरथकुण्डराज ।
 दृष्ट्यामि वनकंकाक्ष हतबाहुं महीपतिम् ॥ १९ ॥ अग्रार्थसा-
 क्षाज्वीराणां यानानि विविधानि मे । कर्णोद्ययतां सर्वाणि
 प्रिविकाच सहस्रवः ॥ २० ॥ अतटापशुवंशाश्च कोपः पिबिन्

विषयविश्लेषणम् ।

द्वितीयसंस्करणे मुद्रितस्य भारतस्यस्य चतुस्रस्यस्य
संस्कारावाचारमन्त्राभिस्तुतीयसंस्करणस्य । यद्युना च प्रवच-
संस्करणप्राप्तका द्वितीयसंस्करणप्राप्तका तुल्यमेव भारतस्य
प्राप्त, वन्ति । द्वितीयसंस्करणे मुद्रितानां भारतस्य खण्डितखण्डानां
मुद्रणात् परं द्वितीयसंस्करणमुद्रितानि सर्वाङ्गैश्च भारतस्य सम्पूर्ण-
विद्यमानान्युत्तरखण्डानि दातव्यानि युगपदेव प्राप्तकेभ्यः ।
प्राप्तकृते अरदि त्रीण्येव संस्करणानि युगपत् परिचर्यापिनाग-
मिष्यन्तीति आशाकरो । कतिपयसंख्याय भारतस्यायुनापि
वितरणीयाः सन्ति । पुनः संस्करणमस्य च नो भावि स्थिर-
मेतत् । विज्ञापयामासः प्रेष्यः रूपवाविद्वन्वाद्यु । प्रेष्य-
व्यादिकव्यवसायत् ।

भारतस्य भारत कीर्त्यावः

कलिकाता ।

श्रीप्रतापचन्द्र रावः

Printed by Kali Dass Sen, at the Bharata Press,
No. 1, Raja Goro Dass Street, Calcutta.

१०४ कथम्

MAHABHARATAM

SWARGAROHAN PARVA

TEXT

PUBLISHED AND DISTRIBUTED GRATIS

BY

PRATAP CHANDRA ROY, C. I. E.

श्रीमहाभारतम्।

श्रीमद्भगवद्गीतासहितम् ।

सर्गारोहणपर्वम् ।

चि, चार, इ, सुपाधिधारिणा

प्रोक्तम् ।

प्रकाशितम्

नूतन विना वित्तोपेक्षम् ।

"इति महाभारतस्य अन्तः प्रथमोऽङ्कः"

इति वसुधैव कुटुम्बकम् ।

कलिकाता बीरम् हीटाकर्तुम्

१ नं राजा युद्धराज हीट् नगरतले

कीकादिदासैरेण युद्धितम् ।

प्रकाशितम् : १९११ ।

११ नं १० ।

श्रीमद्भगवद्गीतासहितम् ।
सर्गारोहणपर्वम् ।
चि, चार, इ, सुपाधिधारिणा
प्रोक्तम् ।
प्रकाशितम्
नूतन विना वित्तोपेक्षम् ।
"इति महाभारतस्य अन्तः प्रथमोऽङ्कः"

एव च । निर्वासु कोषपासाश्च कुर्वन्निवाचनं प्रति ॥ २१ ॥ सद्यः
 पौरजनः कश्चिद्वृत्तिच्छति पार्थिवम् । यथावतः स विहितः
 च च वातु सुरक्षितः ॥ २२ ॥ सदाः पौरोगवाचैश्च सर्वैश्च महा-
 नसम् । विविधं भञ्जभोज्यं च प्रकटं रुद्धतां मन ॥ २३ ॥ प्रवाणं
 युष्मताश्चैव शोभत इति मा विरम् । क्रियन्तां पक्षि बाणद्वय
 वेष्टानि विविधानि च ॥ २४ ॥ एवमाज्ञापयामास भावभिः सद्यः
 साहजः । शोभते निर्वद्यौ राजन् सखीवृद्धपरःकरः ॥ २५ ॥
 च वद्विद्विमानैश्च जनोंश्च परिपालयन् । व्यसन् नृपतिः पञ्च
 ततोऽगच्छन् प्रति ॥ २६ ॥

इत्यायमवाचिकपत्रेणा आयमवाचिकपत्रेण

राविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥

वैशम्पायन उवाच । आज्ञापयामास ततः केनां भरतसत्तमः ।
 यर्जुनप्रमुखैर्गुप्तां लोकपालोपमैर्नरैः ॥ १ ॥ योगी योग इति
 प्रीत्या ततः शब्दो महानभूत् । क्रोशतां सादिनां तत्र युष्मता-
 मिव भारत ॥ २ ॥ केचिद्यानैर्नरा जम्भः केचिदश्वैर्महाजवैः ।
 ज्ञानैश्च रथैः केचिक्वसितज्वलनोपमैः ॥ ३ ॥ गजेन्द्रैश्च तथै-
 वाम्ये केचिदुद्गैर्नराधिप । पदातिनस्तथैवाम्ये मखरपाशबोधिनः
 ॥ ४ ॥ पौरजानपदाश्चैव वानैर्बहुविधैस्तथा । पन्थयुः कुह-
 राजानं हृतरहं दिदृशुवः ॥ ५ ॥ च चापि राजवचनादावासी
 नीतमः कृपः । सेनामाहाय सेनानीः प्रजवावाचनं प्रति ॥ ६ ॥
 ततो द्विजैः परिवृतः कुहराजो युधिष्ठिरः । संस्तूयमानो बहुभिः
 सत्तमागवन्दिभिः ॥ ७ ॥ पाशुरेष्णातपत्रेण प्रियभाषेन मूर्धनि ।
 हस्तानीकेन सहता निर्जगाम कुहरहः ॥ ८ ॥ गजेवापह-
 न्नापैर्भीमकन्यां वृकोदरः । सञ्जयस्यायुषीपतेः प्रवक्षो वयमा-

कजः ॥ ८ ॥ माद्रीपत्न्यापि तथा हयारीक्षी सुसंस्तुता । जम्बुतः
 गोद्वगमनो वृद्धकनकध्वजो ॥ ९ ॥ यज्जन्तश्च महातेजा रथ-
 नादित्यवर्धना । वशी घ्नेनैहैयैतैर्द्विजैरान्यगमनमृणम् ॥ १० ॥
 द्रौपदीप्रमुखाद्यापि स्त्रीमहाः शक्तिरामुनाः । सायमस्तमृणः
 प्रययुर्विमुञ्जन्तोऽमितं वसु ॥ ११ ॥ समुद्रमगम्य ह्यत्र तेषां तीणा-
 नुनाशितम् । शुशुभे पाण्डवं कैवलयं ततश्च भरतर्षभ ॥ १२ ॥
 नदीतीरेषु रम्येषु गरासु च शिष्याभ्यते । वानान् कृत्वा क्रमेणाथ
 जम्बुस्ते कुरुपुत्रवाः ॥ १३ ॥ सुभुतस्य महातेजा धीम्यदौ
 प्ररोहितः । युधिष्ठिरस्य वत्तनात् परमुष्मिं प्रवृत्तः ॥ १४ ॥
 ततो युधिष्ठिरो राजा कुरुक्षेत्रमगतवत् । क्रमेणासीत्ये यमनां
 नदीं परमपावनोम् ॥ १५ ॥ स दृढार्णवमं दूरादोजर्षितस्य
 धीमतः । अतदुपत्य कोरव्यं धृतराष्ट्रस्य चैव हि ॥ १६ ॥ ततः
 प्रमुदितः सर्वो जनस्तदनमञ्जरा । विवेकं समग्रमादौरापुण्यं
 भरतर्षभ ॥ १७ ॥

इत्याद्यमश्विकपर्वणि शायमनामपर्वणि

तयोर्विकीर्णध्यायः ॥ २३ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततस्ते पाण्डवा दूरादुपतीर्ष्य पदतयः ।
 अभिजग्मन्नेरपनेरायमं त्रिनयानताः ॥ १ ॥ स च योधजन
 सर्वो ये च राष्ट्रनिवासिनः । स्त्रियश्च कुलमन्यानां पद्मिनेषा
 न्वयुस्तदा ॥ २ ॥ शायमन्ते ततो जम्बुधृतराष्ट्रस्य पाण्डवाः
 पुण्यं मृगगणाकीर्णं कदलीवनमोभितम् ॥ ३ ॥ ततस्तत्र सम
 जम्बुस्तापसा नियतव्रताः । पाण्डवानागतान् द्रष्टुं कीनूचश्च
 समन्विताः ॥ ४ ॥ तामपस्कुत्ततो राजा क्राशो कोरव्यं यधत्
 पिता ख्येष्ठो गनोऽस्माकमिति वाण्यपरिप्लुतः ॥ ५ ॥ ते तान्पुत्रान्

वाक्यं यमुनामवगाहितुम् । पुष्पाणां गृहकुशस्य चार्थं गत इति
 प्रभो ॥ ६ ॥ तैराग्यानेन मार्गेण ततस्ते जम्बुद्वीपम् । दृष्टु-
 म्वापि दूरे तान् सर्वानथ पदातयः ॥ ७ ॥ ततस्ते सद्यरा जम्बु-
 पितुर्द्विर्भनकादिभिः । सहदेवस्तु वेगेन प्राधान्येन सा पृथा ॥ ८ ॥
 सस्वरं ससदं धीमान् मातुः पादावुपस्पृगन् । सा च वाष्पाकुल-
 माली ददर्श दधितं सुतम् ॥ ९ ॥ वाङ्मयां संपरिवृण्य समु-
 न्नाम्ना च पुत्रकम् । गात्रायाः कथयामास सहदेवमुपस्थितम्
 ॥ १० ॥ अतन्तराजं राजानं भीममेतमयार्जुनम् । नकुलञ्च पृथा
 दृष्ट्वा त्वरमाणीपवक्रमे ॥ ११ ॥ सा ह्यथै गच्छति तयोर्द्विभ्योर्द्वित-
 पुत्रयोः । कथेन्ती तौ ततस्ते तौ दृष्ट्वा संन्यपतन् भुवि ॥ १२ ॥
 राजां तान् सख्योनेन समेन च मज्जामनाः । प्रत्यभिज्ञाय मेधावी
 समाख्यामयत प्रभुः ॥ १३ ॥ ततस्ते वाष्पमुत्सृज्य गात्रासहितं
 दृपम् । उपतस्थुर्मेसात्मानो मातरश्च चघाविधि ॥ १४ ॥ सर्पि-
 न्तीयकलमान् जगद्भस्ते स्यन्तदा । पाण्डवा लज्जसंज्ञास्ते मात्रा
 चाश्लक्षिताः पुनः ॥ १५ ॥ तथा नाथो नृसिंहानां मोक्षरोध-
 जनस्तदा । पौरजानपदायैव दृष्टुस्तं जनाधिपम् ॥ १६ ॥ निवे-
 दयामास तदा जनस्तं नामगीततः । सुधिष्ठिरो नरपतिः स कैने
 प्रत्यपूजयत् ॥ १७ ॥ स तैः परिव्रतो मेने हर्षदायाविलेखणः ।
 राजात्मानं गृहगतं पुनरेव गजमाह्वये ॥ १८ ॥ अभिवादितो
 बधूभिश्च कृपायाभिः स पाथिवः । गात्रायां सहितो धीमान्
 कुशो च प्रत्यनन्दत ॥ १९ ॥ ततश्चायममगच्छत् सिद्धनारण-
 सेवितम् । दिदृक्षुभिः समाकीर्णं नभस्तारान्धैरिव ॥ २० ॥

इत्याश्रमवासिकपर्वणि आश्रमवासपर्वणि

चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ २४ ॥

यैश्वर्यायन उवाच । स तेः सह नरव्याघ्रेर्भाद्रभिर्मरतवैभ ।
 राजा कश्चिरपद्माक्षैराभाद्रजे तदाश्रये ॥ १ ॥ तापवैव महा-
 भागेर्नानादिषसमागतैः । द्रष्टुं कुरुपतेः पुत्रान् पाण्डवान् पश्य-
 वत्ससः ॥ २ ॥ तेषां पुत्रान् शत्रुमिच्छामः कतमोऽत्र युधिष्ठिरः ।
 भीमार्जुनो वमो चैव द्रौपदी च ययस्त्रिणी ॥ ३ ॥ तानाचक्ष्यो
 तदा स्तुतः सर्वोस्तानभिनामतः । सञ्जयो द्रौपदीवैव सर्वोवाच्याः
 कुरुस्थियः ॥ ४ ॥

सञ्जय उवाच । य एष जाम्बूनदशुहगौरीस्तनुर्महासिंह इव
 प्रवृद्धः । प्रसङ्गघोणः पृथुदीर्घनेत्रस्ताम्रायताक्षः कुरुराज एषः
 ॥ ५ ॥ अयं पुनर्मत्तगलेन्द्रगानी प्रपन्नवामीकरशुहगौरः । पया-
 यतां सः पृथुदीर्घबाहुर्दृढोदरः पश्यन् पश्यन्तेमम ॥ ६ ॥ यस्त्वेष
 पार्श्वस्य महाधनुषान् श्यामो युवा वारणयूथपाभः । सिंही-
 न्वतांभो गजविलगामी पद्मायताक्षोऽर्जुन एव दीरः ॥ ७ ॥ कुन्ती-
 रुमीपे पर्योत्तमो तु यमाविमो विश्वामहेन्द्रकल्पो । मनुष्यलोके
 सकृज्जि समोऽस्ति ययोनं रूपे न बले न पीले ॥ ८ ॥ इयं पुनः
 पद्मदलायताक्षी मय्यं वयः किद्दिदिव स्पृशन्ती । नीलोत्पलाभा
 सुरदेवतेव कृपा स्थिता मूर्तिमतीव लक्ष्मीः ॥ ९ ॥ यस्यास्तु
 पार्श्वे कभकोत्तमाभा यैषा प्रभा मूर्तिमतीव सौम्या । मध्यस्थिता
 सा भगिनी दिजाशायक्रायुधस्याप्रतिमस्य तस्य ॥ १० ॥ इवञ्च
 जाम्बूनदशुहगौरी पार्थस्य भार्या भुवनीन्द्रकन्या । चित्ताङ्गदा
 चैव नरेन्द्रकन्या यैषा सख्यार्थमधूकपुष्पैः ॥ ११ ॥ इवैव सौम्या
 राजवत्पतेषु प्रवृद्धनीलोत्पलदामवर्णा । पश्यन्ते कथमेव सदा
 नृपो यो वृकोदरस्यैव परिग्रहोऽयः ॥ १२ ॥ इवञ्च राज्ञो
 मगधाधिपस्य सुता जरासन्ध इति श्रुतया । ययौवमो माह-
 वतीसुतस्य भार्या मता चक्रकदामगौरी ॥ १३ ॥ इन्द्रीवरव्याम-
 तसु स्थिता तु यैषा परामन्त्रमहीतले च । भार्या मता माद्र-

वतीसुतस्य ज्येष्ठस्य सेयं कमलावताक्षी ॥ १४ ॥ इवन्तु निष्टम-
सुखंगौरी राशो विराटस्य सुता सपुत्रा । भार्याभिमन्योर्निहतो
रणे यो द्रोणादिभिरसौ विरघो रघवस्यैः ॥ १५ ॥ एतास्तु भीमन्त-
घिरोरुहा याः शुक्रोत्तरीया नरराजपत्न्याः । राशोऽस्य वृहस्य
परःपताख्याः क्षुधा नवीरा हतपुत्रनाथाः ॥ १६ ॥ एता यथा
मुखमुदाहृता यो ब्राह्मण्यभावाद्भुजुर्द्विसत्वाः । सर्वा भवद्भिः
परिपृच्छन्तो या नरेन्द्रपत्न्याः सुविशुद्धसत्त्वाः ॥ १७ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवं स राजा कुरुतुहवर्ष्यैः समागतस्तै-
रनरेन्द्रपुत्रैः । पप्रच्छ सर्वं कृपणं तदानीं गतेषु सर्वेष्वथ तापसेषु
॥ १८ ॥ योषेषु चाप्याश्रममण्डलान्तं मुक्ता निविष्टेषु विमुच्य
पतम् । स्त्रीवृहद्वाले च सुसंनिविष्टे यथाहंतस्तान् कृपणा-
न्यपृच्छत् ॥ १९ ॥

इत्याश्रमवासिकपर्वणि आश्रमवासपर्वणि

पञ्चविंशोऽध्यायः ॥ २५ ॥

धृतराष्ट्र उवाच । युधिष्ठिर महाबाहो कश्चित्त्वं कुयली
क्षसि । कश्चिन्तो भाद्रभिः सर्वैः पौरजानपदैस्तथा ॥ १ ॥ यि च
त्वामनुजीवन्ति कश्चित्तेऽपि निरामयाः । कश्चिवा भयवर्गाश्च गुरव-
श्चैव ते नृप ॥ २ ॥ कश्चित्तेऽपि निरातङ्गा वसन्ति विषयी तव ।
कश्चिदस्तेषु पौराण्ये वृत्तिं राजर्षिसेविताम् ॥ ३ ॥ कश्चिन्मया-
ननुच्छिद्य कोशस्तेऽभिपूर्यते । परिमध्यस्थमितेषु वर्तते बानु-
क्षपतः ॥ ४ ॥ ब्राह्मणानग्रहारेण यथावदनुपपन्नसि । कश्चित्ते
परितुष्यन्ति घीलेन भरतघंभ ॥ ५ ॥ यत्रवोऽपि कुतः पौरा
भत्या वा खलुजनाऽपि वा । कश्चिद्यजसि राजेन्द्र यदावान् पितृ-
दिवताः ॥ ६ ॥ यतिधौनश्रपानेन कश्चिद्वैश्वसि भारत । कश्चि-

कथयन्ने विप्राः स्वकर्म निरुतास्त ॥ ७ ॥ अथवा वैश्यानां वा
 मूढा वापि कुटुम्बिनः । कश्चित् स्त्रीबाकद्वन्द्वे न शोचति न
 याचते ॥ ८ ॥ कामयः पूजिताः कश्चित् तव गेहे नरर्षभ । कश्चि-
 द्राजर्तिवर्षीयं त्वामासाद्य महीपतिम् । यथोचितं महाराज
 ययमा नावसीदति ॥ ९ ॥

वैशम्पायन उवाच । इत्येवं कथितन्तं स म्यायवित् प्रत्य-
 भासत । कथञ्च प्रश्नं युक्तं कुम्भलो वाच्यकर्मणि ॥ १० ॥

युधिष्ठिर उवाच । कश्चित् वदते राज्ञस्तपो दमः समग्र वि ।
 अपि मे जननी चेयं गुणपुङ्गवकमा ॥ ११ ॥ यथाप्या सफलं
 राजन् वनवासो भविष्यति । इयञ्च माना कपेडा मे शीतमाता
 ध्वकर्षिता ॥ १२ ॥ घोरिण तपसा युक्ता देवी कश्चित् शोचति ।
 हतान् पुत्रान्मन्त्राजीयान् चक्षुधर्मपरायणान् ॥ १३ ॥ नाप्यायति
 वा कश्चिदस्मान् पापकृतं सदा । क्व चानो विदुरो राजन् नेमं
 पश्यामहे धयम् । सञ्जयः कुम्भलो वायं कश्चित् तपसं स्थितः ॥ १४ ॥

वैशम्पायन उवाच । इत्युक्ताः प्रत्ययविष्टं धृतराट् राजानं धयम् ।
 कुम्भलो विदुरः पुत्र तपो घोरं समाश्रितः ॥ १५ ॥ वायुमर्षी
 निराहारः कृषो धर्मनिगलतः । कदाचिदृष्यते विप्रैः शून्यास्त
 कानने कश्चित् ॥ १६ ॥ इत्येवं श्रुतस्तस्य जटो धीटामुखः कृपा ।
 दिव्यान् सलदिव्याङ्गी वनवैकुण्ठमुत्ततः ॥ १७ ॥ दूरादालङ्घितः
 अत्ता तदाश्रान्तो महीपतिः । निरुत्तमानः सञ्जया राजन् दृष्ट्वा
 श्रमं प्रति ॥ १८ ॥ तमन्वधावन्वृपतिर्वैकुण्ठ एव युधिष्ठिरः । प्रवि-
 शन्तं वनं घोरं लज्जालम्ब्य कश्चित् कश्चित् ॥ १९ ॥ भो भो विदुर
 राजाहं दयितस्तो युधिष्ठिरः । इति त्रुवन्वरपतिम् वज्रावध-
 धावत ॥ २० ॥ तनी विविक्त एकान्ते तस्मै युद्धिमतां वरः ।
 विदुरो वृक्षमाश्रित्य कश्चित् वनान्तरे ॥ २१ ॥ तं राजा क्षीण-
 भ्रूयिष्ठमाकृतिमावस्वितम् । अभिञ्जन् महायुधिं महायुधि

युधिष्ठिरः ॥ २२ ॥ युधिष्ठिरोऽहमस्मीति वाक्यमुक्त्वा प्रतः स्मितः ।
 विदुरस्य सखे राजा तच्च प्रत्यभिपूजयत् ॥ २३ ॥ ततः कीर्ति-
 मिषो भूत्वा राजानं तमुदैक्षत । संयोज्य विदुरस्तस्मिन् दृष्टिं
 दृष्ट्वा समाहितः ॥ २४ ॥ विवेकं विदुरो धीमान् गात्रैर्गात्राणि
 चैव ह । प्राणान् प्राणेषु च दधदिन्द्रियाणीन्द्रियेषु च ॥ २५ ॥
 स योगवत्तमास्थाय विवेकं नृपतेस्तनुम् । विदुरो धर्मराजस्य
 तेजसा प्रज्वलन्निव ॥ २६ ॥ विदुरस्य शरीरन्तु तच्चैव स्तब्ध-
 लाचनम् । दृष्ट्वायितं तदा राजा ददर्श गगनचैतनम् । बह्वर्कं
 तथात्मानं मेत उद्भगुणस्तदा ॥ २७ ॥ धर्मराजो महतीजस्तच्च
 मन्तार पाण्डवाः । पौराणमात्मनः सर्वं विद्यावान् स विद्याम्बो
 ॥ २८ ॥ योगधर्मं महतीजा व्यसेन कथितं यथा ॥ २९ ॥
 धर्मराजश्च तत्रैतं सङ्क्षारयितुस्तदा । दग्धकामोऽभवदिरानस्य
 वागव्यभाषत ॥ ३० ॥ भो भो राजन् दग्धव्यसेनविदुरसं प्रकम् ।
 क्लेशैर्मिहैवन्ते धर्मा एष सनातनः ॥ ३१ ॥ लोकाः सन्तानिका
 नाग भविष्यन्त्यस्य भारत । यत्निधर्मानतः प्राप्सो नैष शोच्यः पर-
 न्तप ॥ ३२ ॥ इत्युक्तो धर्मराजः स विनिवृत्त्य ततः पुनः । राक्षो
 वैचित्रवीर्यस्य तत् सर्वं प्रत्यवेदयत् ॥ ३३ ॥ ततः स राजा द्युति-
 मान् स च सर्वो जनस्तदा । भीमसेनादयश्चैव परं विजयभागताः
 ॥ ३४ ॥ तत्पुत्रा प्रीतिमान् राजा भूत्वा धर्मजमग्रणीत् ।
 शपो मूलं फलञ्चैव मनेनं प्रतिगच्छताम् । बह्वी हि कटी
 राज्ञस्तथोऽस्मिन्तिथिः स्मृतः ॥ ३५ ॥ इत्युक्तं स तप्रेत्येवं प्राह
 धर्मात्मजो नृपम् । फलं मूलञ्च वुभुजे राजा दत्तं सहानुजः ॥ ३६ ॥
 ततस्ते वृक्षमूलेषु कृतवासपरिग्रहाः । तां राक्षिन्ववन् सर्वं फल-
 मूलजालाश्रयाः ॥ ३७ ॥

इत्याश्वमेधसिद्धिपर्वणि आश्वमेधसपर्वणि

राजर्षिर्गोप्यायः ॥ २६ ॥

वैद्यव्याघ्र उवाच । ततस्तु राजकेतेषामाश्रमे पुण्यकर्म-
 णाम् । शिवानश्नयन्मन्त्रा वा व्यतीताश्च यवेदी ॥ १ ॥ ततस्तत्र
 कथावासेस्तेषां धर्माश्चक्षुष्याः । विचित्रपदसङ्घारा नामानुति-
 भिरन्विताः ॥ २ ॥ पाण्डवास्तुभितो मातुर्धरण्या सुतपस्तदा ।
 उत्सृज्य सुमहाहर्षाणि यवनानि न्द्राधिप ॥ ३ ॥ यदाहारी-
 भ्यश्च राजा वृतराष्ट्रो महामनाः । तदाहारा दृतीयास्ते न्द्रव-
 स्तां निघां तदा ॥ ४ ॥ व्यतीताश्चान्यु यवेदी इतपूर्वाङ्गकजिवः ।
 भातभिः सहितो राजा दृष्ट्वाश्रममण्डलम् ॥ ५ ॥ सास्तःपुत्र-
 परीवारः समन्तः सपुरोहितः । यथासुखं यथाहर्षं वृतराष्ट्रा-
 भ्यनुचया ॥ ६ ॥ इदमेतत्र वेदीय सम्पन्त्यस्त्रितपावकाः ।
 इनाभिषिकीमंनिभिर्हस्ताभिर्मुपस्थिताः ॥ ७ ॥ वानेवपुष्प-
 निकरेराज्यधूमोद्गमैरपि । ब्राह्मणे वपसा युक्ता युक्ता मुनि-
 गणस्त ताः ॥ ८ ॥ मृगयुधैरनुहिमैस्तत्र तत्र समाश्रितैः ।
 यथाश्रितैः पक्षिगणैः प्रगीतैरिव च प्रभो ॥ ९ ॥ कोकाभिर्नील-
 कण्ठानां दात्यहानाञ्च कूजिनैः । कोकिलानां कुङ्करवैः सुखैः
 श्रुतिमनोहरैः ॥ १० ॥ प्राचीतदिग्घोषैश्च कञ्चित् कञ्चिदङ्गकृतम् ।
 कलमूकसमाहारैर्महकुसोपशोभितम् ॥ ११ ॥ ततः स राजा
 प्रहस्य तापसाश्चमुपाह्वतान् । कलसान् काञ्चनान् राजस्युत-
 वोद्गुम्बरानपि ॥ १२ ॥ यजिनानि प्रवेणोश्च सुक सुवच मही-
 पतिः । कमण्डलं च ख्यातीं च पिठराणि च भारत ॥ १३ ॥
 भाजनानि च लोहानि पात्रीं च विविधानि च । यदादिच्छति
 दातव्यं कथान्यदपि भाजनम् ॥ १४ ॥ एवं स राजा धर्मात्मा
 परीत्यानममण्डलम् । वसु विभ्राण्य तत् सर्वं पुनरायासही-
 यति ॥ १५ ॥ इताङ्गिकश्च राजानं वृतराष्ट्रं महीपतिम् । दृष्ट्वा-
 र्थासीनमव्ययं गान्धारीसहितं तदा ॥ १६ ॥ मातरश्चाविदूरस्था
 शिखवत् प्रपन्नस्त्रिताम् । कुसीं नन्द्य धर्मात्मा शिशुमारम-

न्विताम् ॥ १० ॥ स तमभ्यर्च्य राजानं नाम संयाज्य चात्मनः ।
निषीदित्यभ्यनुज्ञातो ब्रह्मानुपविष्य च ॥ ११ ॥ भीमसेनादयश्चैव
पाण्डवा भरतर्षभ । अभिवाद्योपसंस्तुञ्च निषेदुः पार्थिवश्च वा
॥ १२ ॥ स तैः परिकृतो राजा शुशुभेऽतीव कीरवः । विभ्रद्-
ब्राह्मीं यियं क्षीप्रां द्वैरिव ब्रह्मस्यतिः ॥ १३ ॥ तथा तेषूपविष्टेषु
गमाज्जम्भहर्षयः । यतयूपप्रभृतयः कुरुक्षेत्रनिवासिनः ॥ १४ ॥
व्यासश्च भगवान् विप्रो देवर्षिगणमेवितः । वृत्तैः शिष्यैर्महातेजा
दर्शयामास पाण्डवम् ॥ १५ ॥ ततः स राजा कीरयः कुन्ती-
पुत्रश्च वीर्यवान् । भीमसेनादयश्चैव प्रद्युम्नायाभ्युदायन् ॥ १६ ॥
समागतस्ततो व्यासः यतयूपादिभिर्वृतः । धृतराष्ट्रं मन्त्रीपाल-
मास्यतामित्रभाषत ॥ १७ ॥ वरन्तु विष्टरं कौश्वं कृष्णाजिन-
कुशीत्तरम् । प्रतिपेदे तदा व्यासस्तदर्थमुपकल्पितम् ॥ १८ ॥ ते
च सर्वे द्विजश्रेष्ठा विष्टरेषु समन्ततः । द्वैपायनाभ्यनुज्ञाता निषेदु-
र्विपुलोजसः ॥ १९ ॥

इत्याश्वमेधसामिकपर्वेणि आश्वमेधसामपर्वेणि

सप्तविंशोऽध्यायः ॥ २० ॥

वैशम्पायन उवाच । ततः सनुपविष्टेषु पाण्डवेषु महात्मसु ।
व्यासः सत्यवतीपुत्र इदं वचनमब्रवीत् ॥ १ ॥ धृतराष्ट्र महाबाहो
कश्चिन्ने वर्तते तपः । कश्चिन्मनस्ते प्रीणाति वनवासे नराधिप
॥ २ ॥ कश्चिद्बुद्धिं न ते शोको राजन् पुत्रविनाशजः । कश्चिज्-
ज्ञानानि सर्वाणि सप्रसन्नानि तेऽनघ ॥ ३ ॥ कश्चिद्दुःखं दुःखं कृत्वा
चरस्यारण्यकं विधिम् । कश्चिदधूय गान्धारी न शोकेनाभि-
भूयते ॥ ४ ॥ महाप्राज्ञा बुद्धिमती देवी धर्मार्थदर्शिनौ । शान-
मापायतस्वशा कश्चिदेता न शोचति ॥ ५ ॥ कश्चित् कुन्ती च

राज्ञस्त्वां शुक्लवदनहस्ता । वा परित्यज्य सः पुत्रं शुक्लशु-
 क्ये रता ॥ १ ॥ कश्चिदर्थसुतो राजा महात्मा सुमहामनाः ।
 भीमाङ्गनवमाद्यैः कश्चिदैतैःपि सान्विताः ॥ २ ॥ कश्चिद्वन्द्वि-
 दृष्टैतान् कश्चित्ते निर्भलं मनः । कश्चिच्च शुद्धभागेऽपि ज्ञातज्ञानो
 नराधिप ॥ ३ ॥ एतदि त्रितयं श्रेष्ठं सर्वभूतिषु भारत । निर्द्वेष्टता
 महाराज सत्यमज्ञोऽथ एव च ॥ ४ ॥ कश्चित्ते न च मोहोऽस्ति
 तनवाद्येन भारत । स्वयमे वन्द्यमनसं वा सपराधीःपि वा भवेत्
 ॥ ५ ॥ विदितश्चापि राजेन्द्र विदुरस्य महात्मनः । गमनं
 विधिमानेन धर्मस्य सुमहात्मनः ॥ ६ ॥ माण्डव्यायापादि स वै
 धर्मो विदुरतां गतः । महाबुद्धिर्महावीर्यो महात्मा सुमहामनाः
 ॥ ७ ॥ सहस्रतिरो देवेषु शुक्रं वायसुर्वेषु च । न तथा बुद्धि-
 सम्पन्नो यथा स पुरुषर्षभः ॥ ८ ॥ तपोबलव्ययं कृत्वा सुचिरात्
 गन्धतन्तुः । माण्डव्येनर्षिणा धर्मो ह्यभिभूतः समात्मनः ॥ ९ ॥
 नियोगादुत्तमः पूर्वं मया स्वेन व्रजेन च । वैशित्रवीर्य्योके सीते
 ज्ञातः स सुमहामतिः ॥ १० ॥ भ्राता तव महाराज देवव्रतः समा-
 त्मनः । धारणात्मनसा ध्यानात् यं धर्मं कवयो विदुः ॥ ११ ॥ सत्येन
 सम्बन्धयति यो व्रमेन प्रमेन च । यश्चिंसदा च दानेन तप्यमानः
 समात्मनः ॥ १२ ॥ तेन योगबलाज्ज्ञानं कुरुराजो बुधिष्ठिरः ।
 सर्वं इत्येध नृपते प्राप्तेनामितबुद्धिना ॥ १३ ॥ यथा वृद्धिर्बल-
 वाधुर्यबाधः पुष्टिवौ यथा । यथाकाशं तयाधर्मं इह वायुः
 च क्षिप्तः ॥ १४ ॥ सर्वगश्चैव राजेन्द्र सर्वं व्याप्य पराचरन्
 दृक्कते देवदेवैः स निहैर्निर्मलकल्पितैः ॥ १५ ॥ यो हि धर्मः ।
 विदुरस्य विदुरो यः स पाण्डवः । स एष राजन् दृक्कस्ते पाण्डव-
 प्रेक्ष्यवत् क्षितः ॥ १६ ॥ प्रविष्टः सुमहात्मनं भ्राता ते बुद्धिबलमनः ।
 दृष्ट्वा महात्मा कीर्त्तयं महावीर्य्यबलान्वितः ॥ १७ ॥ आह्वयि-
 त्वेयसा दीप्यते न विराड्वरतर्षभ । संयवच्छेदनाद्यां प्राप्तां मां

विधिं पुनरुक्तं ॥ २३ ॥ न कृतं वैः पुरा कीदृत् कर्म लोके मह-
र्षिभिः । आश्वमेधं तपसः कर्म तद्वर्गयामि वः ॥ २४ ॥ किमि-
च्छसि महीपाद मत्तः प्राप्तमभीक्षितम् । द्रष्टुं प्रष्टुमथ शीतुं
तत् कर्तानि तवानघ ॥ २५ ॥

इत्याश्वमेधविक्रमपर्वणि आश्वमेधविक्रमपर्वणि अष्टा-
विंशोऽध्यायः ॥ २८ ॥ समाप्तश्चेदमाश्वमेधविक्रमः ॥

अथ पुनर्दशमपर्वः ।

जनमेजय उवाच । वनवासं गते विप्र धृतराष्ट्रे महीपती ।
समार्थं नृपपार्श्वे बध्ना कृत्वा समन्विते ॥ १ ॥ विदुरे चापि
संसिद्धे धर्मराजे व्यथायिते । वसतश्च पाण्डुपुत्रेषु सर्वेष्वाम-
मश्रुते ॥ २ ॥ वत्तदाश्चर्यमिति वै करिष्यामीत्युवाच ह । व्यासः
परमतेजस्वी महर्षिस्तददक्ष मे ॥ ३ ॥ वनवासे च कौरव्यः कियन्तं
कात्ममथ्यतः । युधिष्ठिरो नरपतिर्व्यवृत् सज्जनस्तदा ॥ ४ ॥
किमाह्वाराद्य ते तत्र मसैन्या व्यसन् प्रभो । सान्तःपुरा महा-
त्मान इति तद्ब्रूहि मेऽनघ ॥ ५ ॥

वैशम्पायन उवाच । तेषु घातास्तदा राजन् कुरुराजेन
वाञ्छिताः । विविधान्यश्रपानानि विद्याभ्यानुभवन्ति ते ॥ ६ ॥
मासमेकं विजङ्ग्ये ससैन्यान्त पुरा वने । यद्य तत्रागमदशो
घयोत्तांति मवानघ ॥ ७ ॥ तथा च तेषां सर्वेषां कथाभिर्नृप-
सन्निधौ । व्यासमन्वाकतां राज्ञाजगन्मनयोऽपरे ॥ ८ ॥ नारदः
पर्वतधौ दिवलय महातपाः । विश्वावसस्तुभ्यं चित्तसेनस
भारत ॥ ९ ॥ तेषामपि यज्ञान्यायं पूजायुक्ते महातपाः । पुन-
राह्वानुघातः कुरुराजो युधिष्ठिरः ॥ १० ॥ निविदुस्ते ततः

सर्वे पूजां प्राप्य युभिष्ठिरात् । चासनेष्वन पुष्पेषु बहिषोषु वरेषु
 च ॥ ११ ॥ तेषु तत्रोपविष्टेषु च तु राजा महाव्रतिः । पाण्डुपुत्रैः
 परिवृतो निषसाह कुसुदह ॥ १२ ॥ गान्धारी चैव कुन्ती च
 द्रौपदी सास्वती तथा । स्त्रियद्यान्यास्तत्रान्याभि महापतिविभु
 स्ततः ॥ १३ ॥ तेषां तत्र कथा दिव्या धर्मिष्ठासामवन्मृप । अयो-
 न्याश्च पुराणानां देवासुरविभिन्निताः ॥ १४ ॥ ततः कथान्तं
 व्यासन्तं प्रक्षुब्धपभीष्टवरम् । प्रोवाच वदतां श्रेष्ठः पुनरेव न
 तदहः ॥ १५ ॥ प्रीयमाणो महातेजाः सर्वविदविदां वरः । विद्मिन्
 मम राजेन्द्र यत्ते हृदि विवक्षितम् ॥ १६ ॥ दद्यामानस्य शोकेन
 तव पुत्रकृतेन वै । गान्धार्याश्चैव यद्दुःखं हृदि तिष्ठति नित्यदा
 ॥ १७ ॥ कुन्त्याय यत्प्रहाराज द्रौपद्याय हृदि स्थितम् । यच्च
 धारयते तीव्रं दुःखं पुत्रविनाशजम् ॥ १८ ॥ सुभद्रां कृष्णभगिनीं
 तन्नापि विदितं मम । श्रुत्वा समागममिदं सर्वेषां वस्ततो नृप
 ॥ १९ ॥ संघयच्छेदनाद्यैव प्राप्तः कीरवमन्दन । इमे च देव-
 गन्धर्वाः सर्वे चेमे महर्षयः ॥ २० ॥ पश्यन्तु तपसी वीरीमदा मे
 चिरमश्रुतम् । तदुच्यतां महाराज कं कामं प्रददां मे ॥ २१ ॥
 प्रवक्ष्यामि वरं दातुं पश्य मे तपसः प्रसन्नम् । एवमुक्तः स राजेन्द्री
 व्यासेनामितबुद्धिना ॥ २२ ॥ मुहूर्तमिव साहस्य वचनाद्योप-
 चक्रमे । धन्याः स्मरन्तु गृहीतव्यं सफलं जीवितम् मे ॥ २३ ॥ यत्ते
 समागमोद्योह भवद्भिः सद्यः साधुभिः । यद्य वाप्यवगच्छामि
 गतिमिष्टामिहात्मनः ॥ २४ ॥ ब्रह्मकल्पैर्भवद्भिर्यत् समेतोऽहं तपो-
 जनाः । दर्शनादेव भवतां पूर्तोऽहं नात्र संघयः ॥ २५ ॥ विद्यते
 न भवद्वापि परलोकात्ममानवाः । किन्तु तस्य सुदुर्बुधे मन्दस्वाप-
 नयैर्भयम् ॥ २६ ॥ दूयते मे मनो नित्यं क्लेशतः पुत्रपञ्चिनः ।
 अयापाः पाण्डवा येन निकृताः पापबुद्धिना ॥ २७ ॥ क्षातिता
 युधिवी येन सद्यया रुनरीषा । राजानश्च महात्मानो जना-

अनपदिश्वराः ॥ २८ ॥ आगम्य मम पुत्रार्थं सर्वं कृत्यवशकताः ।
 ये ते पितृंश्च दारांश्च प्राणांश्च मनसः प्रिवान् ॥ २९ ॥ परित्यज्य
 गताः शूराः प्रेतगान्निवेशनम् । का तु तेषां गतिर्ब्रह्मन् निजार्थं
 धि हता मधे ॥ ३० ॥ तथैव पुत्रपौत्राणां मम ये निहता युधि ।
 दूयते मे मनोऽभीष्टां चातयित्वा मन्दावलम् ॥ ३१ ॥ भीष्मं शान्ध-
 नवं वृद्धं द्रोणञ्च दिजमतमम् । मम पुत्रेण मूढेन पापेन सहृद-
 दिपा ॥ ३२ ॥ अयं नीतं कुलं दीप्तं पृथिवीराज्यमिच्छता ।
 एतत् सर्वमनुकृत्य दक्षमानो दिवानिशम् ॥ ३३ ॥ न यान्तिमहि-
 गच्छामि दुःखशोकसमाहतः । इति मे चिन्तयानस्य पितः शान्तिर्न
 विद्यते ॥ ३४ ॥

वैशम्पायन उवाच । तच्छ्रुत्वा विविधस्तस्य राजर्षेः परि-
 ह्वितम् । पुनर्नवीकृतः शोको गान्धार्था जनमेजय ॥ ३५ ॥
 कुम्भा दुपदपुत्राश्च सुभद्रायास्तथैव च । तासाञ्च नरनारीणां
 बधूनां कोरवस्य ह ॥ ३६ ॥ पुत्रशोकसमाविष्टो गान्धारीं विद-
 मन्नवीत् । श्वशुरं बहन्वना देवी प्राञ्जलिरुत्थिता ॥ ३७ ॥
 षोडशेमानि वर्षाणि गतानि मुनिपुङ्गव । यस्य राज्ञो हतान्
 पुत्रान् शोचती न धर्मो विभी ॥ ३८ ॥ पुत्रशोकसमाविष्टो निश्च-
 सन् क्षिप्रं भूमिपः । न गते वसतीः सर्वा धृतराष्ट्रो मन्दासुने ॥ ३९ ॥
 लोकाज्जानान् समर्थोऽसि स्रष्टुं सर्वं तपोवशात् । किमु लोका-
 न्तरगतान् राज्ञो दर्शयितुं सतान् ॥ ४० ॥ इवञ्च द्रौपदी कृष्णा
 क्षतश्रान्तिं सुता भयम् । शोचत्यतीव सर्वाणां क्षुपाणां दविता
 क्षुपा ॥ ४१ ॥ तथा कृष्णस्य भगिनी सुभद्रा भद्रभाषिणी ।
 शोभद्बधसन्तप्ता भयं शोचति भाविनी ॥ ४२ ॥ इवञ्च भूरि-
 कशकी भार्या परमसम्पत्ता । भर्तृव्यसनशोकार्ता भयं शोचति
 भाविनी ॥ ४३ ॥ यस्यास्तु श्वशुरो धौमान् बाह्लिकः च कुक-
 रश्च । निहतः मोमदन्तयः पितुः सह महारणे ॥ ४४ ॥ जीम-

तोऽस्य महाकुक्षेः संज्ञानैव्यपसाचिनः । पुत्रस्य ते पुत्रघतं निघतं
 वदसाचिरे ॥ ४५ ॥ तस्य भार्याघतमिहं दुःखघोककमावतम् ।
 पुनः पुनर्वर्द्धवानं मोक्षं राज्ञो यमैव च । तिनारक्षे च महता
 मानुषास्तं महाकुक्षे ॥ ४६ ॥ वि च शूरा महाजानः शूरा मे
 महादवाः । सोमवत्तपश्चतवः का तु तेषां गतिः प्रभ ॥ ४७ ॥
 तव प्रसादाद्भगवन् मिथीकोऽयं महीपतिः । यथा शत्रुविता
 बाहं कुन्ती वीरं बध्नत्व ॥ ४८ ॥ इत्युक्तवत्यां गान्धारी कुन्ती
 प्रतद्वधानना । प्रच्छन्नजानं पुत्रन्तु सन्मारादित्यवस्थितः ॥ ४९ ॥
 तावधिर्वरदो व्यासो दूरचरणदर्शनः । ययम्बादुःखितां द्वीपं
 मातरं सख्यसाचिनः ॥ ५० ॥ तमुवाच ततो व्यासो मे कार्यं
 विवक्षितम् । तद्ब्रूहि त्वं महाभारी यत्ते मनसि च ॥ ५१ ॥
 श्वशुराव ततः कुन्ती प्रणम्य यिरसा तथा । तं वाक्यं
 यज्ञोक्ता विद्वस्थाना पुरातनम् ॥ ५२ ॥

इत्याश्रमवासिकपर्वणि पुत्रदर्शनपर्वणि

जननिघोऽध्यायः ॥ २८ ॥

कुम्भवाच । भगवन् श्वशुरो मेऽसि दैवतस्यापि दैवतम् । स
 मे देवातिदेवस्तं नृणु सत्यां गिरं मम ॥ १ ॥ तपस्वी कोपनी
 विप्रो दुर्बीजा नाभ मे पितुः । भिक्षानुपागतो मोक्तुं तमहं
 पश्येतावयम् ॥ २ ॥ यौचेन ज्ञानवस्थानीः शुद्धेन मनसा तथा ।
 कोपस्त्रानैवपि महत्स्रक्कुप्यं न कदाचन ॥ ३ ॥ सुप्रीतो वरदो
 निभृत् कृतकृत्यो महाभुजिः । ययम्बान्ते यचीतव्यमिति मां
 कोऽब्रवीद्वचः ॥ ४ ॥ ततः शपथवादिरमवीर्यं पुनरेव तम् । एव-
 मस्त्विति च प्राच पुनरेव स मे दिवः ॥ ५ ॥ यकीस्य जननी भरे

मन्त्रोक्तं शुभानने । वसे स्वास्थ्यन्ति ते देवा वांस्वमावाहवि-
 षसि ॥ ६ ॥ इत्युक्त्वा तर्हितो विप्रस्ततोऽहं विप्रितामवम् । व
 च सर्वास्ववस्मासु क्षतिर्मे विप्रस्तस्यति ॥ ७ ॥ यच्च हर्म्यतस्तस्मात्
 रविमुद्यन्तमीक्षतो । संक्षुब्ध तद्विर्गम्यं क्षुब्धवन्ती दिवाकरत्
 ॥ ८ ॥ क्षिताहं बाह्यभावेन तत्र दोषमनुयती । यच्च दिवः
 स्रज्ज्वाद्युर्मत्समीपगतोऽभवत् ॥ ९ ॥ दिवा कृत्वात्मनो देवं भूमी
 च मगनेऽपि च । तताप लोकानेकेन द्वितीयेनागमत् स माम् ॥ १० ॥
 स मामुवाच विपन्ती वरं मत्तो वृणीष्व च । गम्यतामिति तच्चाहं
 प्रक्षम्य धिरवावदम् ॥ ११ ॥ स मामुवाच तिम्रांशुर्दुर्वाङ्मानं न
 मे क्षमम् । यच्चामि त्वाहं विप्रश्च देन दत्तो वरस्तव ॥ १२ ॥
 तमहं दत्ततो विप्रः पापादनप्रकारिणम् । पुत्रो मे दत्तसमी देव
 भवेदिति ततोऽब्रुवम् ॥ १३ ॥ ततो मां तेजसाविष्णु मोहयित्वा
 च भानुमान् । उवाच भविता पुत्रस्तवेत्यभ्यगमद्विवम् ॥ १४ ॥
 ततोऽहमन्तर्भदने पितुर्देनान्तरक्षिणी । गूढोत्पन्नं सुतं बाह्यं जलो
 कर्षमवाहजम् ॥ १५ ॥ नूनं तस्यैव देवस्य प्रसादात् पुनरेव तु ।
 कन्याहमभवं विप्र यथा प्राह स माहृषिः ॥ १६ ॥ स मया मूढत्वा
 पुत्रो चावमानोऽप्युपेक्षितः । तस्यां दहति विप्रर्षिं यथा सुविदितं
 तव ॥ १७ ॥ यदि पापमपापं वा तदितद्विदितं मया । तं द्रष्टु-
 मिच्छां भगवन् व्यपनेतुं त्वमर्हसि ॥ १८ ॥ यथास्य राज्ञो विदितं
 ऋद्विष्णं भवतोऽनघ । तच्चाहं स्वमतं काममद्यैव मुनिसत्तम ॥ १९ ॥
 इत्युक्तः प्रत्युवाचेहं व्यासो वेदविदाश्वरः । साधु सर्वमिदं भाव्य-
 नेत्रमेतद्यथाह्य माम् ॥ २० ॥ अपराधश्च ते नास्ति कन्याभावं
 गता ऋषि । देवाश्चैश्वर्यवन्तो वै धरीराण्याविपन्ति वै ॥ २१ ॥
 सन्ति देवजिकायाश्च भक्त्याऽज्जनयन्ति वै । वाचा दृष्ट्या यथा
 सार्धात् संक्षर्प्येति प्रश्नधा ॥ २२ ॥ मनुजधर्मं वर्तन्त्यास्तत्र मोहो
 न विद्यते । इति कुन्ति विप्रनौहि जेतु ते मानसो एव ॥ २३ ॥

सर्वं ब्रह्मवतां पर्यं सर्वं ब्रह्मवतां युधि । सर्वं ब्रह्मवतां धर्मः सर्वं
ब्रह्मवतां सकम् ॥ २४ ॥

इत्याद्यमवधिकपर्वणि पञ्चदशमपर्वणि

विंशतमोऽध्यायः ॥ ३० ॥

व्यास उवाच । भद्रे द्रव्यसि गान्धारि पतान् भ्रातृन् सखी-
स्तथा । बभूव पितृभिः सार्धं निधिं सुप्रोत्थितानिव ॥ १ ॥ कथं
द्रव्यति कुन्ती च कौमद्रह्यापि दादयी । द्रौपदी पञ्च पताय
पितृन् भ्रातृन्स्तथैव च ॥ २ ॥ पूर्यन्मैत्रेय जुह्वी व्यवसायीभिरग्नयम् ।
यदाग्निं लोदितो राज्ञा भवत्या पञ्चयैव च ॥ ३ ॥ न ते योऽप्या
महात्मानः सर्व एव नरर्षभाः । सप्तधर्मपराः सन्तस्तथा हि
निधनं गताः ॥ ४ ॥ भवितव्यमवच्छस्तन् सुवर्कायैर्मनिन्दिते ।
अवतिरुस्तनः सर्वे देवभागा महीतकम् ॥ ५ ॥ गन्धर्वांसरसद्यैव
पियाशा गुह्यराक्षसाः । तथा पुण्ड्रजनाद्यैव सिंहा द्विर्धर्मोऽपि
च ॥ ६ ॥ देवाश्च दानवाश्चैव तथा द्विर्धर्मोऽपि सदा । तत्र ते
निधनं प्राप्ताः कुरुक्षेत्रे रणालये ॥ ७ ॥ गन्धर्वराजो यो धीमान्
धृतराष्ट्र इति युतः । स एव मानुषे लोके धृतराष्ट्रः पतितव
॥ ८ ॥ पाण्डुं मरुद्गणादिभिः विप्रिष्टतममनुतः । धर्मैस्त्रासो-
ऽभवत् सत्ता राजा चैव युधिष्ठिरः ॥ ९ ॥ कसिं दुर्योधनं विदि
अकुलि दापयं तथा । दुःषासनादीन् विदि त्वं राजसूयान् शुभ-
दर्शनं ॥ १० ॥ मदहण्याङ्गीमसेनं बलश्रुतमरिन्दमम् । विदि
सन्तु नरवृषिमित्रं पाण्डुं धनञ्जयम् ॥ ११ ॥ नारायणं जुहो-
कीप्रमश्रितो वमजो तथा । दिधा कृत्वात्मनो द्विद्वभादियं तपतां
वरम् ॥ १२ ॥ लोकांश्च तापयानं वै विदि कथं च योभने । यः
स वै पाण्डुं तद्वतः संदर्पजननस्तथा ॥ १३ ॥ यत्र पाण्डुः

हावाही वतः सङ्गमिर्नहारवै । स सोम इव सोमही योगाद्वा-
मवहिवा ॥ १४ ॥ द्रोण्या सप्त संसृतं वृष्ट्युत्सव पावकात् ।
पक्षेर्भागं शुभं विवि राक्षसन्तु चिन्त्यस्त्रिणम् ॥ १५ ॥ द्रोणं
वृक्षसतेर्भागं विवि द्रोणिषु वृक्षजम् । मौसव विवि गात्रेवं
वसुं मानुषतां गतम् ॥ १६ ॥ एवमेते महाप्राप्ते देवा मानुष-
मेव हि । ततः पुनर्गताः स्वर्गं कृते कर्मणि धोमने ॥ १७ ॥
यस्य वै हृदि सर्वेषां दुःखमेतच्चिरं स्थितम् । तस्य व्यपनेष्यामि
परलोकाकृताहवात् ॥ १८ ॥ सर्वे भवन्तो गच्छन्तु नदीं भागीरथीं
प्रति । तत्र द्रव्यस्य तान् सर्वाङ्गं धी हतास्मिन् रणाजिरे ॥ १९ ॥

वैशम्पायन उवाच । इति व्यासस्य वचनं श्रुत्वा सर्वे जन-
स्तदा । महता सिंहनादेन गङ्गामभिमुखो बभूवुः ॥ २० ॥ वृत्त-
रादृश सामाख्यः पयवो सप्त पाण्डवै । संहितो मुनिगार्हपत्यै-
र्गन्धर्वैश्च समागतैः ॥ २१ ॥ ततो गङ्गां समावाप्य क्रमेण स जना-
ख्यवः । निवासमकरोत् सर्वो बभूवप्रीतिं बभूवसुखम् ॥ २२ ॥
राजा च पाण्डवैः सार्धमिष्टे दिवे महाभुजः । निवासमकरोद्धीमान्
सखीहृदपुरःसरः ॥ २३ ॥ जगाम तद्दृष्ट्वापि तेषां वर्धयन्तं बभूव ।
निष्ठां प्रतीक्षमाणां दिदृक्षूणां हताश्रुपान् ॥ २४ ॥ यस्य पुण्यं
गिरिशरवस्तमभ्यगमद्विः । ततः कृतारभिरिकास्तो नैषं कर्म
समाचरन् ॥ २५ ॥

इत्यायमवाधिकपर्वणि एतदर्चनपर्वणि

एकविंशोऽध्यायः ॥ ३१ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततो निष्ठायां प्राप्तायां कृतवावाहिक-
क्रियाः । व्यासमभ्यगमन् सर्वे धी तत्राकृन् समागताः ॥ १ ॥ वृत्त-
रादृशु बर्मात्मा पाण्डवैः संहितस्तदा । शुचिरेकमनाः सार्ध-

नृविमिस्त्रैरुपाविष्टम् ॥ २ ॥ ताभ्याम्भी मय नार्थस्तु रहिताः
 समुपाविष्टम् । पौरजानपदाद्यापि जनः सर्वो यथावयः ॥ ३ ॥
 ततो व्यासो महातेजाः पुण्यं भागीरथीजनम् । पवगाञ्जुहा-
 वाद्य सर्वान् लोकान् महामुनिः ॥ ४ ॥ पाण्डवानाञ्च धी योधाः
 कीरवाणाञ्च सर्वशः । राजानश्च महाभागा नानादिगनिवासिनः
 ॥ ५ ॥ ततः स तुमुक्तः प्रष्टो जज्ञान् जनमेजय । प्रादुरासी-
 द्यथा पूर्वं कुरुपाण्डवसेनयोः ॥ ६ ॥ ततस्तो पार्थिवाः सर्वे भीष्म-
 द्रोणपरोरुमाः । समेत्याः सन्निष्ठात्तस्मान् समुत्सृज्य महेश्वरः ॥ ७ ॥
 विराट्दुपदो चैव सहपुत्रो ससैनिको । द्रोणश्चैवाय मोभदो राक्ष-
 सश्च पटोत्तवः ॥ ८ ॥ कर्णदुर्योधनो चैव शकुनिश्च महारथः ।
 द्रुपामनादयश्चैव धान्तराष्ट्रा महाबलाः ॥ ९ ॥ जारामन्त्रिभग-
 दत्तो जलसन्धश्च वीर्यवान् । भूरियवाः प्रहः प्रहो वपसेनश्च
 सानुजः ॥ १० ॥ लक्ष्मणो राजपुत्रश्च धृष्टद्युम्नश्च चान्सजः ।
 विश्वस्निहपुत्राः सर्वे च धृष्टकेतुश्च सानुजः ॥ ११ ॥ प्रवक्तो वृषक-
 यैव राक्षसहाय्यलाभुधः । वाहिकः सोमदत्तश्च चैक्रितानव
 पार्थिवः ॥ १२ ॥ एते चाग्रे च बहवो बह्वसाये न कीर्तिताः ।
 सर्वे भास्वरदिक्षास्ते समुत्सृज्य जलान्तः ॥ १३ ॥ यस्य जीरम्य यो
 विप्रो यो ध्वजो यश्च वाहनम् । तेन तेन व्यदधन्त समुपेतानरा-
 क्षिपाः ॥ १४ ॥ दिव्याम्बरधरः सर्वे सर्वे भ्राजिष्णुकुण्डलाः ।
 निर्वैरा निरहङ्कारा विगतक्रोधमत्सराः ॥ १५ ॥ गन्धर्वैश्चपणीयन्त
 मूयमानाश्च कन्दिभिः । दिव्यमाख्याम्बरधरा वृतावाप्यरसाङ्गणैः
 ॥ १६ ॥ धृतराष्ट्रस्य च तदा दिव्यं चतुर्नराधिप । मुनिः सत्य-
 वतीपुत्रः प्रीतः द्वादासपौत्रलात् ॥ १७ ॥ दिव्यस्नानवस्त्रोपेता
 गाभ्यारो च वयस्विनी । इहर्षं पुत्रांस्तान् सर्वान् धी चाग्रेऽपि
 दृष्टे जताः ॥ १८ ॥ तद्दृष्टुमस्मिन्नश्च समक्षलोमहर्षश्चम् । विजित
 स जनः सर्वो दृष्टमग्निनिषिद्धशः ॥ १९ ॥ तदुत्सवमहोत्सवं दृष्ट

परीनराकुलम् । आचर्यभूतं इदृष्टे चित्रं पटगतं यथा ॥ २० ॥
इतरादृशु तान् सर्वान् पश्यन् दिव्येन चक्षुषा । सुमुदे भरतमेष्ट
। आदातस्य वै मुनेः ॥ २१ ॥

इत्यायमवाधिकपर्वेण पुनरर्चनपर्वेण

रातिंगोऽध्यायः ॥ ३० ॥

वैशम्पायन उवाच । ततस्ते पुरुषकेष्टाः समाजसूः पर-
स्परम् । विगतक्रोधमानस्योः सर्वे विगतकल्मषाः ॥ १ ॥ विधिं
परममाख्याय ब्रह्मर्षिविहितं शुभम् । संहृष्टमनस सर्वे दिवलोका
इवामराः ॥ २ ॥ पुत्रः पिता च माता च भार्याय पतिभिः सह ।
भ्राता भ्राता सखा चैव सखा राजन् समागताः ॥ ३ ॥ पाण्डवास्तु
महेष्वासं कर्षं सीभद्रमेव च । संप्रहृष्टात् समाजसूर्दोषदेवाय
सर्वेभ्यः ॥ ४ ॥ ततस्ते प्रीयमाना वै कर्षेन सह पाण्डवाः । समेष्व
पृथिवीपाल मोक्षये च स्थिताभवन् ॥ ५ ॥ परस्परं समागम्य
बोधस्ते भरतर्षभ । मुनेः प्रसादान्ने श्रेष्ठं सन्निवा नष्टमन्यवः
॥ ६ ॥ यसौहृदं परित्यज्य सौहृद्ये पथेऽवस्थिताः । एवं समा-
गताः सर्वे कुरुभिर्वाश्वैः सह ॥ ७ ॥ पुत्रैश्च पुरुषश्रेष्ठाः कुर-
वोऽप्येव च पार्थिवाः । तां रातिमखिलां मेघं विहृत्य प्रीतमानसाः
॥ ८ ॥ भिन्ने परितीर्तिना नृपाः स्वर्गसदो यथा । नात्र योको
भवं व्याधौ नारतिनायको भवन् ॥ ९ ॥ परस्परं समागम्य
बोधानां भरतर्षभ । समागतास्ताः पितृभिर्भ्रातृभिः पतिभिः
सुतैः ॥ १० ॥ सुदं परमिकां प्राप्य नाभ्यो दःखमयाव्यजनम् । एकां
रातिं विहृत्यैव ते वीरास्ताव योषितः ॥ ११ ॥ यामन्त्रयामन्यो-
ऽन्यमाश्रित्य ततो जम्बूद्वीपगतम् । गतो विसर्जयामास लोकां-
स्तान् नृपपुङ्गवः ॥ १२ ॥ सृणु नान्त हेतामैव मे सुतामेव ते अभवन् ।

अवगाह्य महात्मानः पुण्यां भागीरथीं नदीम् ॥ १३ ॥ अरुणा
 ध्वजाद्यैव स्वानि रेखानि भेजिरे । ईवलोकां बहुः केचित्
 केचिदुग्रहस्तथा ॥ १४ ॥ केचित् वातचं लोकं केचित् कोविद-
 नाशुवन् । ततो वैवस्वतं लोकं केचिद्वैवाशुवन् नृपाः ॥ १५ ॥
 राक्षसानां पिशाचानां केचिद्याप्युत्तरान् कुक्षम् । विचित्रगन्ध-
 यान्ये वानवाध्यामरैः सह ॥ १६ ॥ आजम्भ्य स्ते महात्मानः सवाहाः
 सपदानुगाः । गतेषु तेषु सर्वेषु वलिलस्त्री महाभुजिः ॥ १७ ॥
 धर्मघोषी महातेजाः कुक्ष्यां हितकुम्भजा । ततः प्रीवाच ताः
 सर्वाः क्षत्रिया निहतेश्वराः ॥ १८ ॥ या याः पतिव्रतालोका-
 निच्छन्ति परमस्त्रियः । ता आज्ञवीजलं क्षिप्रमवगाहन्त्यतन्द्रिताः
 ॥ १९ ॥ ततस्तस्य वचः युक्ता यद्वधाना वराङ्गनाः । इत्युर-
 रुमनुश्राप्य विविशुर्जाह्नवीजलम् ॥ २० ॥ विमुक्ता मानुषैर्हृदि-
 स्ततस्ता भर्तृभिः सह । समाजम्भ्य स्तदा साध्याः सर्वा एव विधा-
 म्यते ॥ २१ ॥ एवं क्रमेण सर्वास्ताः शीलवत्यः पतिव्रताः । प्रविश्य
 क्षत्रिया मुक्ता जम्भुर्भर्तृश्लोकताम् ॥ २२ ॥ दिव्यरूपमायुक्ता
 दिव्याभरणभूषिताः । दिव्यमाख्यास्वरधरा यथासां प्रवक्ष्यताम्
 ॥ २३ ॥ ताः शीलवृणुष्यन्त्या विमानस्था गतकमाः । सर्वाः
 सर्वगुणोर्मिताः स्वस्नानं प्रतिपेदिरे ॥ २४ ॥ यस्य यस्य तु वः
 कामस्तस्मिन् काले बभूव ह । तं तं विशुष्टान् व्यासं वरदो
 धर्मवत्सलः ॥ २५ ॥ तत् युञ्जन् नरदैवानां पुनरागमनं नराः ।
 अह्वयुर्मुदितयाचन्नानादिगता अपि ॥ २६ ॥ प्रियैः समागम-
 न्तेषां वः सम्यक् नृणवाचरः । प्रियाणि लभते नित्यमिह च
 प्रियं चैव ह ॥ २७ ॥ दृष्टवान्भवसंयोगमनायाचननामवन् ।
 अक्षैतत् आवर्षदिहान् विदुषो धर्मवित्तमः ॥ २८ ॥ च यमः
 प्राशुवाङ्मोके परतः च शुभां गतिम् । स्वाध्याययुक्ता मनुजास्तपो-
 युक्ताश्च भारत ॥ २९ ॥ साध्यापारा दमोदेता दाननिर्भूतः

कक्षयाः । अत्रयः शुचयः आत्मा चिंतामृतविनिर्मिताः ॥ ३० ॥
आस्तिकाः अहंभानाश्च इतिमन्त्राश्च मानवाः । शुद्धाश्चैर्मिह सर्वे
कृत्वाप्यस्मि पराकृतिम् ॥ ३१ ॥

इत्यात्मनवाधिकपर्यन्तं पुनर्दर्मनपर्यन्तं
अस्मिन्मोक्षध्यायः ॥ ३३ ॥

चैतिरुवाच । एतत् शुद्धा नृपो विद्वान् हृष्टोभूज्जनमेजयः ।
यिनामज्जानां सर्वेषां गमनागमनं तदा ॥ १ ॥ अत्रवीच मुदा युक्तः
पुनरागमनं प्रति । कथञ्च त्यक्तदेहानां पुनस्तद्रूपदर्शनम् ॥ २ ॥
इत्युक्तः स दिजयेष्टो व्यासप्रियः प्रतापवान् । प्रोवाच वदतां
श्रेष्ठं नृपं जनमेजयम् ॥ ३ ॥

वैशम्पायन उवाच । अविप्रणाशः सर्वेषां कर्मणामिति
निश्चयः । कर्मजानि परीराणि तथैवाकृतव्यो नृप ॥ ४ ॥ महा-
भूतानि नित्यानि भूताधिपतिसंश्रयात् । तेषाञ्च नित्यसम्वासी
न विनाशि विद्युज्जितान् ॥ ५ ॥ अनावासकृतं कर्म सत्यश्रेष्ठः
प्रज्ञागमः । आत्मा चैभिः समायुक्तः सुखदुःखमुपाश्रुते ॥ ६ ॥
अविनाशस्तथा युक्तः श्रेष्ठश्च इति निश्चयः । भूतानामात्मको
भावो वशासी न विद्युज्जिते ॥ ७ ॥ वावञ्च शीजते कर्म तावत्तस्य
सकृत्पता । शीणकर्मा नरो लोकैः क्षणम्यत्नं निवच्छति ॥ ८ ॥
नानाभावास्तथैकत्वं परीरं प्राप्य संश्रुताः । भवन्ति ते तथा
नित्याः पञ्चगर्भाश्च विज्ञानताम् ॥ ९ ॥ अश्वमेधे श्रुतिशेखरश्च-
संश्रयनं प्रति । लोकान्तरगता नित्यं प्राणा निश्चं परीरिष्यान्
॥ १० ॥ अहं हितं वदाम्येतत् प्रियश्रेष्ठस्व पार्थिव । देवमाना
श्च पञ्चानः श्रुतास्ते वचसंस्तरे ॥ ११ ॥ आकृतो यत्र यच्छस्ते
तत्रैवा हितास्तत्र । यदा समन्विता देवाः पशूनां गमनेच्छराः

॥ १२ ॥ गतिमस्तस्य तिमिष्ठा नाम्ने नित्या भवन्त्युत । नित्येऽस्मिन्
 पञ्चके वर्गे नित्ये चास्मिन् पुरुषः ॥ १३ ॥ अस्मन्मानावमाश्रीमं
 वः पश्यति वृक्षान्मतिः । विवोनी घोषतेऽस्त्रं च बाण इति के-
 मतिः ॥ १४ ॥ विवोनी घोषदर्शी वः संश्रीमं च विवज्जयेत् ।
 असह्ये कङ्कमी नास्ति दुःखं भुवि विवोगजम् ॥ १५ ॥ परापरस-
 खपरो नाभिमानादुन्नीरितः । अपरसः परां बुद्धिं चास्त्रा-
 मोहादिमुच्यते ॥ १६ ॥ अदर्शनादपि ततः पुनसादर्शनं मतः ।
 नाहं तं वेद्मि नाहो मां न च मेऽस्ति विरागता ॥ १७ ॥ येन येन
 घरीरेण करोत्ययमनीश्वरः । तेन तेन घरीरेण नदवशमुपा-
 ष्यते ॥ १८ ॥ मानसं मनसाप्नोति घरीरेण घरीरेवान् ॥ १९ ॥

इत्याश्रमवासिकपर्वणि पुनर्दर्शनपर्वणि

चतुस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३४ ॥

वैद्यव्यायन उवाच । अदृष्टा तु नृपः पदान् दर्शनं नित्यश्च-
 वान् । ऋषिः प्रसादात् पदाणां स्वरूपाणां कुरुदण ॥ १ ॥ स
 राजा राजधर्माच्च ब्रह्मोपनिषदन्तथा । अत्राप्रवाग्नरंशं तु वि-
 निश्चयमेव च ॥ २ ॥ विदुरस्य मन्त्रापाश्री ययौ सिद्धिं तपोव्रजात् ।
 हृतराष्ट्रः समासाद्य व्यासश्चैव तपस्विनम् ॥ ३ ॥

जनमेजय उवाच । ममापि वरदो व्यासो दर्शयेत् पितरं
 यदि । तद्रूपवेगययसं ब्रह्मणां सर्वमेव ते ॥ ४ ॥ प्रियं मे स्यात्
 कृतार्थं च स्यामहं कृतनिश्चयः । प्रसादादपिमुखास्य मम कामः
 सन्नुप्यताम् ॥ ५ ॥

श्रीकृष्ण उवाच । इत्युक्तवचने तस्मिन् नृपे व्यासः प्रतापवान् ।
 प्रसादमकरोत्प्रीमानामयश्च परिचितम् ॥ ६ ॥ ततस्तद्रूपयय-
 न्नागतं नृपतिं दिवः । श्रीकृष्णं पितरं राजा दर्शय जनमेजयः

॥ ७ ॥ अमीकश्च महात्मानं पुत्रस्तं वाञ्छा नृद्विषम् । अमात्या
यि बभूवुश्च राजस्तांश्च इदं च ॥ ८ ॥ ततः सोऽयमग्ने राजा
सुदितो जनमेजयः । पितरं ज्ञापयामास स्वयं वक्ष्यी च पार्थिवः
॥ ९ ॥ ज्ञात्वा स नृपतिर्विप्रमास्तीकमिदमब्रवीत् । बाबावर-
कुक्षीत्यन्तं जरत्कारुसुतं तद्वा ॥ १० ॥ आस्तीकं विविधावक्ष्यी
वक्ष्यीऽवमिति मे मतिः । वक्ष्यावं पिता प्राप्नो नम घोषप्रस्था-
यनः ॥ ११ ॥

आस्तीक उवाच । ऋषिर्देवायमी यत्र पुराणस्तपसी निधिः ।
वर्षे कुलकुलार्थे ह तस्य लोकावुभौ जितौ ॥ १२ ॥ श्रुतं विचित्र-
माख्यानं त्वया पाण्डवमन्दन । सर्पाश्च भक्षसाक्षीता गतश्च पदवीं
पितुः ॥ १३ ॥ कथञ्चित्तत्त्वकी मुक्तः सत्यत्वान्नत्र पार्थिव । ऋषयः
पूजिताः सर्वे गतिर्दृष्टा महात्मनः ॥ १४ ॥ प्राप्तः स विपुलौ धर्मः
श्रुत्वा पापविनाशनम् । त्रिमुक्तीं हृदयम्विहृदारजनदर्शनात्
॥ १५ ॥ ये च पश्यन्धरा धर्मं सदृत्तस्त्वयश्च ये । यान् दृष्ट्वा ह्रीयन्ते
पापं तेभ्यः कार्पा नमश्चिदा ॥ १६ ॥

सोतिरुवाच । एतत् श्रुत्वा दिजग्नेष्ठात् स राजा जनमे-
जयः । पूजयामास तमृषिमनुमान्य पुनः पुनः ॥ १७ ॥ पप्रच्छ
तमृषिश्चापि वैशम्पायनमप्युत्तमम् । कथावशेषं धर्मेशो वनवासस्य
सत्तम ॥ १८ ॥

इत्यश्वमेधवैश्वदेव्येण पुत्रदर्शनपर्वणि

पञ्चविंशोऽध्यायः ॥ ३५ ॥

जनमेजय उवाच । दृष्ट्वा पुत्रांस्तथा कौत्रान् कानुबन्धन्
जनार्धिपः । जनराष्ट्रः किमजरोऽराजा चैव युधिष्ठिरः ॥ १ ॥

वैशम्पायन उवाच । तदृष्ट्वा महदाश्चर्यं पुराणां दर्शनं नृपः ।

दीतमोकः क राक्षसिः पुनराश्रममागमत् ॥ २ ॥ इतरक्षु जलः
 सर्वस्यैव परमर्षकः । प्रतिजम्बुवर्षाकामं हृतराष्ट्रामनुचरा
 ॥ ३ ॥ पाण्डवास्तु महात्मानो बहुबुद्धिर्धैरिकाः । पुनर्जम्बु-
 नंदात्मानं सहारास्तं महीपतिम् ॥ ४ ॥ तमाश्रमपदं धीमान्
 ब्रह्मर्षिर्भीकपूजितः । मुनिः सत्यवतीपत्नो हृतराष्ट्रमायत ॥ ५ ॥
 हृतराष्ट्र महाबाहो शृणु कौरवमन्दन । श्रुतास्ते ज्ञानवृद्धाना-
 दपीशां पुण्यकर्मणाम् ॥ ६ ॥ ऋषाभिजनवृद्धानां वैश्वेदेहा-
 वैदिनाम् । चर्मजानां पुराणानां वदतां विविधाः कथाः ॥ ७ ॥
 मा न्न योके मन कार्पीरिष्टे न व्यसते बुधः । श्रुतं देवदत्तस्यैव
 नारदाद्यैर्वर्ण्यमात् ॥ ८ ॥ गतास्ते स्रष्टवर्मणं यत्नपूर्तां गतिं
 शुभाम् । यथा दृष्टाश्ववा पुत्रास्तथा कामविहारिणः ॥ ९ ॥
 युधिष्ठिरस्त्वयं धीमान् भवन्तमनुसृज्यते । सहितो भ्रातृभिः सर्वैः
 सहारः ससृष्टज्जनः ॥ १० ॥ विमर्जयेनं यत्नेष स्वराज्यमनु-
 प्रासताम् । मासः सम्पदिकस्तेषामनीतो वसतां वने ॥ ११ ॥ एतच्च
 नित्यं यत्नेन पदं रक्षणं नराधिप । बहुप्रत्यर्धिकं ज्ञेयद्राक्ष्यं नाम
 कुबज्ज ॥ १२ ॥ इत्युक्तः कौरवो राजा व्यासेनातुर्जीवसा ।
 युधिष्ठिरमवाह्य च वाम्नी वचनमब्रवीत् ॥ १३ ॥ अजानयतो
 भद्रस्ते शृणु मे भ्रातृभिः सह । कृतप्रसादात्तन्वीपाक शोको
 नाजान् प्रसाधते ॥ १४ ॥ इमे चाहं जज्ञा पुत्र पुत्रैव गजराज्ये ।
 नासेनातुगतो विद्वान् प्रियेषु परिवर्तिना ॥ १५ ॥ प्राप्तं पुत्रफलं
 कृतः प्रीतिर्मे परमा ज्ञवि । न मे मन्युर्महाबाहो गन्धतां पुत्र
 ना चिरम् ॥ १६ ॥ भवन्तश्चेह संप्रेक्ष्य तपो मे परिहीयते । तपो-
 वृत्तं परीरक्ष स्वां दृष्ट्वा धारितं मनः ॥ १७ ॥ मातरौ ते तच्चै-
 वेमे धीर्बर्षर्षकृताग्रजे । मम तुल्यप्रति पुत्र न चिरं वर्तयिष्यतः
 ॥ १८ ॥ दुःखोऽनमश्नतयो दृष्ट्वा शोकान्तरं गताः । व्यावृत्त
 कचको वीर्यावृत्तश्च वनागमात् ॥ १९ ॥ प्रवीजमस्तु निर्द्वन्द्वं

जीवितस्य समानम् । उद्यं तपः समाख्यास्ये तमनुशातुमर्हसि
॥ २० ॥ तथैव पिण्डः कीर्तिश्च कुलश्रेष्ठं प्रतिष्ठितम् । श्वो काय
वा महाबाहो गम्यतां पुत्र मा चिरम् ॥ २१ ॥ राजनीतिः सुबुद्धयः
श्रुता ते भरतर्षभ । सन्देष्टव्यं न पश्यामि कृतं मे भवता प्रभो ॥ २२ ॥
वैशम्पायन उवाच । इत्युक्तवचनन्तस्तु तृपो राजानमब्रवीत् ।
न मामहेति धर्मश्च परित्यक्तमनागमम् ॥ २३ ॥ कामं गच्छन्तु
मे सर्वे भ्रातराः तु वराकृत्वा । भवन्तमहमन्विष्ये सातरी च यत-
व्रतः ॥ २४ ॥ तमुवाचाथ गांधारी मैवं पुत्र शृणुष्व च । तद्वि-
धीनं कुरुकुल पिण्डश्च श्वशुरस्य मे ॥ २५ ॥ गम्यतां पुत्र पथ्याप्त-
मेतावत् पूजिता वयम् । राजा यदाह तत् कार्यं त्वया पुत्र
पितुर्वचः ॥ २६ ॥

वैशम्पायन उवाच । इत्युक्तं स तु गांधार्या कुन्तीभिर्ममा-
पत । स्नेहशय्याकुले नेत्रे प्रसृज्य स्तनौ वचः ॥ २७ ॥ विम-
ज्जयति मां राजा गांधारी च यमस्विनी । भवत्यां बहवित्तस्तु
कथं यास्यामि दुःस्वितः ॥ २८ ॥ न चोत्सहे तपोविघ्नं कर्तुं ते
धर्मचारिणि । तपसो हि परं नास्ति तपसा विन्दते महत् ॥ २९ ॥
समापि न तथा रार्जि राज्ये दुहितर्या पुरा । तपस्येवातुरक्तं
मे मनः सशक्तता तथा ॥ ३० ॥ शून्येयश्च महो कृतस्त्रा न मे
प्रीतिकरी शुभे । वास्यवा नः परिशीला इलं तो न यथा पुरा
॥ ३१ ॥ पाद्मालाः सुभ्रमं क्षीणाः कथामात्रावर्षिताः । न तेषां
कुलकस्तारं कश्चित् पश्याम्यहं शुभे ॥ ३२ ॥ सर्वे हि भक्त्या-
कीतास्ते द्रोणेन रणाजिरे । अवशिष्टाश्च निहता द्रोणपुत्रेण
वै निशि ॥ ३३ ॥ वेदयश्चैव सत्स्याश्च दृष्टपूर्वास्तथैव नः । केवलं
हर्षिचक्रश्च वासुदेवपरिग्रहात् ॥ ३४ ॥ बहुधा स्नातुमिच्छामि
धर्मायै नार्थहेतुतः । पिबेन पश्य नः सर्वान् दुर्लभं तव द्रष्टुं
नम् ॥ ३५ ॥ अविप्रदां च राजा हि तीव्रं सारपश्यते तवः ।

इतत् शुक्ला महाबाहुः सहदेवो युधां पतिः ॥ ३६ ॥ युधिष्ठिर-
मुवाचैवं ज्ञाप्य व्याकुललोचनः । नोत्तरेहैवं परित्यक्तुं मातरं
भरतर्षभ ॥ ३७ ॥ प्रतिपातु भवान् क्षिप्रं तपस्तपस्याम्यहं विभो ।
इहैव शोषयिष्यामि तपसेनं कलिहरम् ॥ ३८ ॥ पादशुश्रूषणे रक्ती
राज्ञो मातास्तधानयोः । तमुवाच ततः कृत्वा परिश्वस्य महा-
भुजम् ॥ ३९ ॥ गम्यतां पुत्र मैवं त्वं धीमः कुरु वीरो मम । यागमा
वः पिबाः सन्तु स्वस्था भवतः पुत्रकाः ॥ ४० ॥ उपरोधा भवे-
द्विमन्त्राकं तपसः कृते । तत्तच्छ्रेयसाग्रहा व क्षीयिष्यं तपसः
परात् ॥ ४१ ॥ तस्मात् पुत्रक गच्छ त्वं धिष्टमन्यत्र नः प्रभो !
एवं संस्तुभ्यं वाक्यैः कृत्वा ब्रह्मविधैर्मनः ॥ ४२ ॥ सहदेवस्य
राजेन्द्र राज्ञ्यैव विधिपतः । ते माता समप्राप्ता राज्ञा व
कुरुष्मवाः । अनिवाद्य कुर्येष्टमामन्त्रयितुमारभन् ॥ ४३ ॥

युधिष्ठिर उवाच । राज्यं प्रति गमिष्यामः शिवेन प्रति-
नन्दिताः । यतुष्ठातास्त्वया राजन् गमिष्यामीं विक्रमपाः ॥ ४४ ॥
एवमुक्ताः स राजपिधेर्महाराजा महात्मना । यतुजघ्ने स कोरव्य-
मभिनन्द्य युधिष्ठिरम् ॥ ४५ ॥ भीमश्च बलिनां चैवं सान्त्वयामास
पार्थिवः । स चास्य सम्यक्सेधाधौ प्रत्यपद्यत वीर्यवान् ॥ ४६ ॥
यजुर्नह समादिष्य वभौ च पुरुषर्षभो । यतुजघ्ने स कोरव्यः
परिश्वज्याभिनन्द्य च ॥ ४७ ॥ गाभाण्यां चास्यनुष्ठाताः कृत-
पात्राभिवादनाः । जनन्या समुपाघाताः परिसृकाय ते नृपम् ॥ ४८ ॥
चक्रुः प्रदक्षिणं सर्वे वत्सा इव निवारणे । पुनः पुनर्निरीक्षन्तः
प्रवक्ष्यन्ते प्रदक्षिणम् ॥ ४९ ॥ द्रोपकीप्रमुखायैव धर्माः कौरव-
बोधितः । न्यायतः श्वशुरे त्वं प्रयुज्य प्रययुस्ततः ॥ ५० ॥
श्वश्रूण्यां समनुष्ठाताः परिश्वज्याभिनन्दिताः । मन्दितायेति-
कतिपयं प्रययुर्मर्तृभिः सह ॥ ५१ ॥ ततः प्रजघ्ने निनदः सूतानां
भुज्यतामिति । उद्धाणां क्रोशताश्चपि हृदयानां क्षेपताम्पि ॥ ५२ ॥

ततो युधिष्ठिरो राजा सदारः सहसैनिकः । नगरं हास्तिनपुरं
पुनरायात् सञ्जायतः ॥ ५३ ॥

इत्याद्यमवाजिकपर्वेण पुनरुद्योगपर्वेण युधिष्ठिरप्रत्यागमने
पट्विंशोऽध्यायः ॥ ३३ ॥ समाप्तद्वेदं पुनरुद्योगपर्वः ॥

अथ नारदागमनपर्वः ।

द्वैषध्यायन उवाच । दिव्योपनिवृत्तेषु पाण्डवेषु बटच्छुवा ।
दिव्यिर्गारो राजाजगाम युधिष्ठिरम् ॥ १ ॥ तमभ्यर्च्य महा-
वाहः कुरुराजो युधिष्ठिरः । यानीनं परिविश्रुतं पोषाच वदतां
वरः ॥ २ ॥ विराजन् तानुपश्यामि भगवन्तमुपस्थितम् । कश्चित् कुणलं
विप्रं शुभं वा प्रपुष्पस्थितम् ॥ ३ ॥ के देशाः परिदृष्टास्ते किञ्च कार्यं
करोमि ते । तद्वृत्तिं दिजमुच्यस्त्वं त्वं क्षमाक्रं परा गतिः ॥ ४ ॥
नारद उवाच । निरदृष्टोऽसि मत्प्रेममागताहं तपोवनात् ।
परिदृष्टानि तीर्थानि गङ्गा चैव मया तपः ॥ ५ ॥

युधिष्ठिर उवाच । वदन्ति परुषा मेव गङ्गातीरनिवासिनः ।
पुनराहं महापातमास्थितं परमं तपः ॥ ६ ॥ परिदृष्टस्त्वया
तत्र कुणलो म कुरुदहः । गांधारी च पृथा चैव सूनपुत्रश्च
सञ्जयः ॥ ७ ॥ कथञ्च वर्तते वाद्य पिता मम स पायिकः । योतु-
मिच्छामि भगवन् यदि दृष्टस्त्वया तपः ॥ ८ ॥

नारद उवाच । स्थिरीभूय महाराज शृणु वृत्तं यथातथम् ।
वद्यापुनश्च दृष्टश्च मया तस्मिन्तपोवने ॥ ९ ॥ पुनरागनिवृत्तेषु
भवत्स कुरुनन्दन । कुरुक्षेत्रात् पिता तुभ्यं गङ्गाद्वारं ययौ तपः
॥ १० ॥ गांधार्या मङ्गितो धीमान् बध्वा कुरुया समन्वितः ।
सञ्जयेन च सूतेन गाम्भीर्याः सयाजकः ॥ ११ ॥ आतस्थे स
तपस्वीव पिता तत्र तपोवनः । वीर्यं मुखे समाहाय प्रागुभक्ष्यो-

ऽभवन्निः ॥ १२ ॥ वने च मुनिभिः सर्वैः पूज्यमानो महातपाः ।
 वगस्त्रिमासशेषः स पञ्चाशानभवत्कृपः ॥ १३ ॥ गांधारी तु
 खवाहारी कुन्ती माक्षीपवासिनौ । सञ्जयः पृष्ठभक्तेन वनेवा-
 मास भारत ॥ १४ ॥ यन्नीस्तु वाजकास्तत्र अङ्गुवुर्विधिवत् प्रभो ।
 दृश्यतो दृश्यतश्चेव वने तस्मिन् नृपस्य वै ॥ १५ ॥ पनिकेतोऽथ
 राजा स बभूव वनगोचरः । ते चापि सहिते वैद्यौ सञ्जयश्च
 तमन्वयुः ॥ १६ ॥ सञ्जयो नृपतेर्नता समेषु रिपुषु च । गांधा-
 र्याश्च पृथा राजान् चधुरासीदनिन्दिता ॥ १७ ॥ ततः कर्णादि-
 दृष्टाया कच्छे स नृपसत्तमः । गङ्गायामाप्रतो धीमानायमाभि-
 मुखोऽभवत् ॥ १८ ॥ अथ वायुः समुद्रतो दावानिरभवत्प्रज्ञान् ।
 दृष्ट्वा तदनं सर्वं परिरञ्ज समन्ततः ॥ १९ ॥ दृष्ट्वा तु मृगययेषु
 विजिह्वेषु समन्ततः । वराहाणां च दृश्येषु संययत्स जनाश्रयात्
 ॥ २० ॥ समादिष्टे वने तस्मान् प्राप्ते व्यसन टलमे । निराकार-
 तया राजा मन्दप्राणविचेष्टित ॥ २१ ॥ यममर्योपमरणे सुकृते
 मातरौ च ते । ततः स नृपतिर्हृष्टा वज्रिमायान्तमन्तिकम् ॥ २२ ॥
 दृष्ट्वा ततः कृतं सञ्जयं जयतां वरम् । गच्छ सञ्जय दद्यामि न
 त्वां दहति कश्चिच्चिद् ॥ २३ ॥ वयमद्यामिना युक्ता गमिष्यामः
 परां गतिम् । तमुवाच किलोदितः सञ्जयो वदतां वर ॥ २४ ॥
 राजकन्यदुरिष्टोऽयं भविता ते दुःखाग्निना । न चोपायं प्रपञ्चामि
 मोक्षणे जातवेदसः ॥ २५ ॥ यदत्रानन्तरं कार्यं तद्ववान् वक्त-
 नहेति । इत्युक्तः सञ्जयेनेह पुनराह स पाथिभः ॥ २६ ॥ नय
 सत्यरनिष्टो नो निःसृजानां महात् स्वयम् । जलमभिलषा वायु-
 रथ वापि विकर्षणम् ॥ २७ ॥ तापमानां प्रपश्यन्ते गच्छ सञ्जय
 मा चिरम् । इत्युक्ता सञ्जयं राजा समाधाय समग्राया ॥ २८ ॥
 प्राशस्त्यः सह गांधार्या कुत्सा चोराविशतदा । सञ्जयस्य तथा
 दृष्ट्वा प्रदक्षिणमवातरान् ॥ २९ ॥ उवाच चैव मेधावी युद्धाः

ज्ञानमिति प्रभो । ऋषिपुत्रो मनीषी च राजा चक्रोऽस्य तद्वचः
॥ ३० ॥ च निरुध्येन्द्रिवग्राममासीन् काष्ठोपमस्तदा । गांधारी
च महाभाग जननी च पृथा तव ॥ ३१ ॥ दावाग्निना समाकुतो
च च राजा पिता तव । सञ्जयस्तु महामात्रस्तन्माहावाङ्मथ्यत
॥ ३२ ॥ गङ्गाकुले मया दृष्टस्तापसैः परिवारितः । च ताना-
मन्त्रा तेजस्यो निवेद्योत्तम सर्वेषः । प्रययौ सञ्जयो धीमान् हिम-
वन्तं महीधरम् ॥ ३३ ॥ एवं च निधनं प्राप्तः कुरुराजो महा-
मनाः । गांधारी च पृथा चैव जनन्यौ ते विष्णोः ॥ ३४ ॥
वदच्छ्रयानुग्रजबा मया राज्ञः कलेररम् । तथैव दिव्यीरुभयो-
मेया दृष्टानि भारत ॥ ३५ ॥ तत्तत्तपोवते तस्मिन् समाजस्य-
स्तपोधनाः । श्रुत्वा राज्ञस्तदा निष्ठां न त्वयोचन् गतीय ते ॥ ३६ ॥
तत्रार्थोपमहं सर्वमेतन् एतपसन्तम । यथा च तृपतिर्देव्यो देव्यो
ते चेति पाण्डव ॥ ३७ ॥ न शोचितव्यं राजेन्द्र स्वतः स पृथिवी-
पतिः । प्राप्तानभिसंयागं गांधारी जननी च ते ॥ ३८ ॥

वैशम्पायन उवाच । एतत् श्रुत्वा च सर्वेषां पाण्डवानां महा-
त्मनाम् । नियानं धृतराष्ट्रस्य शोकः समभवत्कहान् ॥ ३९ ॥ अन्तः-
पुराणाञ्च तदा महानानखराभघत् । पौराणाञ्च महाराज श्रुत्वा
राजस्तदा गतिम् ॥ ४० ॥ अहो धिगिति राजा तु विजुष्म नय-
दुःखितः । ऊर्ध्वबाहुः कर्णनातुः प्रहरोद् मुधिष्ठिरः । भीमसेन-
पुराणाञ्च आतरः सर्वे ण्य ते ॥ ४१ ॥ अन्तःपुरेषु च तदा सुमहान्
सहितस्त्रमः । प्रादुरागोऽहाराज पृथां श्रुत्वा तथ्यागतम् ॥ ४२ ॥
तच्च वृहत् तया दग्धं हतपुत्रं तराधिपम् । अत्यशोचन्त ते सर्वे
गांधारीञ्च तपविनीम् ॥ ४३ ॥ तस्मिन्नुपरते शब्दे मुहूर्त्तादिव
भारत । निरुध्य बाणं धैर्येण धर्मराजोऽब्रवीद्दिदम् ॥ ४४ ॥

इत्याश्वमेधमन्त्रिकपर्वेणि नारदागमनपर्वेणि यनाग्निना

धृतराष्ट्रादिदाहे महर्षिर्गोप्यावः ॥ ३७ ॥

पुष्टिद्विर उवाच । तथा महात्मनस्तस्य तपस्त्वयै च वसेतः ।
चनाद्यस्त्वेव च वने तिष्ठत्स्वकासु बन्धुषु ॥ १ ॥ दुर्विक्रमे वा गति-
र्ब्रह्मन् पुरुषाणां नतिर्मम । यत् वैचित्रीयीन्द्रो हृष्य एवं
वनाग्निना ॥ २ ॥ वस्य पुत्रघनं श्रीमद्भगवद्राहुयः क्षितम् । नागा-
मुतबलो राज्ञा स दृश्यो हि देवाग्निना ॥ ३ ॥ यं परा पथ्यं
वीजन्त माकृण्तैरक्षियः । तं गच्छाम्यधीञ्जन्त दाशान्परि-
क्रान्तिम् ॥ ४ ॥ स्वभावागधमदैव कथातो य प्रबोधते । धरण्या
स तूयः जेते पापस्य मम कर्माणि ॥ ५ ॥ न च शोचामि मात्यानी
हतपुत्रां यद्यश्नौम । पतिभोजनमुपाया तव भक्तुर्नरे स्त्रिताम्
॥ ६ ॥ पृथामेव च शोचामि या एवैवत्यैर्दिमन् । सप्तहृण्य
सुमहदीप्ता वनवासमरोचयन् ॥ ७ ॥ धियाज्यमितमज्ञाकं धिग-
बलं धिक् पराक्रमम् । सप्तधभीष्टं धिग्नफलाभूता जीवामहे
वचम् ॥ ८ ॥ सुसूच्या किञ्च काकस्य गतिर्देजरोगम् । यत्
समुत्सृज्य राज्यं सा वनवासमरोचयन् ॥ ९ ॥ पुष्टिद्विरस्य जननी
भीमस्य विजयस्य च । चनाद्यवत् कथं दग्धा इति मत्तमि चिन्त-
यन् ॥ १० ॥ वृथा संतपीतो वष्टिः खाल्येव सकमाग्निना । उप-
कारमजानन् स हृतः इति मे मतिः ॥ ११ ॥ यदादहत स
भगवान्मातरं सख्यमाचिनः । कृपाया ब्राह्मणकुलं भिक्षार्थी
समुपागतः । धिगभिं धिक् च पादस्य विद्युतां सख्यमस्थिताम् ॥ १२ ॥
इदं कष्टतरं चान्यद्वान् प्रतिभाति मे । वृथाग्निना समाधीगो
यदभूत् पृथिवीपतेः । तथा तपस्विनस्तस्य राजघ्नः कोरवस्य
ह ॥ १३ ॥ कथनेर्विधो नृयुः प्रयास्य पृथिवीमिमाम् । तिष्ठत्स
मन्मथूतेषु तस्याग्निषु महाजनैः । तथाग्निना समायुक्ती निष्ठां
प्राप्तः पिता मम ॥ १४ ॥ मन्ये पृथा वैपमाना कृपा धमनिसन्तता ।
चा तात धर्मराजेति समाक्रन्दयन्ममये ॥ १५ ॥ भीम पृथ्यां हि
...जाग्निनि जैताभिराग्रणी । समन्ततः परिशिखा मानाभूमे देवा

मिता ॥ १६ ॥ सहदेवः प्रियस्तत्त्वाः पुत्रेभ्योऽधिक एव दुः ।
न वैना मोक्षयामास वीरो मादवतीसुतः ॥ १७ ॥ तव शुभा
रुदुः सर्वे समाश्रित्य परस्परम् । पाण्डवाः पञ्च दुःखार्ता
भूतामीव युगक्षये ॥ १८ ॥ तेषान्तु पुरुषेन्द्राणां रुदतां रुदित-
स्वनः । प्रासादाभोगसंत्रहो चन्द्रोत्तमोत्तरोदसी ॥ १९ ॥

इत्यायमवाचिकपर्वणि नारदागमनपर्वणि युधिष्ठिर-

विज्ञापे अष्टविंशत्तमोऽध्यायः ॥ ३८ ॥

नारद उवाच । तामो त्रयामिता दग्धो यथा तत्र श्रुतं मया ।
वैवितवीर्यो नृपतिस्तत्तं वक्ष्यामि भारत ॥ १ ॥ वनं प्रविषतानेव
वायुमत्तेण धीमता । यमयः कारयित्वाष्टिमुत्सृष्टा इति नः श्रुतम्
॥ २ ॥ याजकास्तु ततस्तस्य तान्मोक्षित्वेने वने । समुत्सृज्य
वशाकामं जम्भभरनमत्तम् ॥ ३ ॥ स विद्वत्स्तदा वज्रिर्वने तस्मि-
न्वभूत् किल । तेन तरुमादीप्तमिते ते तामसाश्रुवन् ॥ ४ ॥ स राजा
आह्वयित्वा यथा ते कथितं मया । तेनाम्बिना समायुक्तः स्नेनेव
वरतर्पणम् ॥ ५ ॥ एवमाविद्यामासुमन्बन्धो ममानव । ये ते भागी-
रथीतौरे मया दृष्टा युधिष्ठिर ॥ ६ ॥ एवं स्नेनाम्बिना राजा समा-
युक्तो महीपते । मा षोविषास्त्वं नृपतिं गतः स परमां गतिम्
॥ ७ ॥ शुद्धशुद्धं यथा धैव जननी ते जनाधिप । प्राप्ता सुमहती
सिद्धिमिति मे ऋतु संशयः ॥ ८ ॥ कर्तुमर्हसि राजेन्द्र तेषांस्त्व-
मुदकक्रियाम् । भ्रातृभिः सहितः सर्वैरतद्वत् प्रीथीयताम् ॥ ९ ॥
वैशम्पायन उवाच । ततः स पृथिवीपङ्क्तः पाण्डवानां धुर-
न्धरः । निर्ययो सहस्रमार्गैः सदरय नरप्रेभः ॥ १० ॥ पौर-
जानपदाश्चैव राजभक्तिपुरस्कृताः । गङ्गां प्रजम्भुरमित्ते कस-
सैकेन संवृताः ॥ ११ ॥ ततोऽवगाद्य पलितं सर्वं ते नरपुङ्गवः ।
भुशुत्सुरप्रतः कृत्वा ददुस्तथ महात्मने । गान्धाप्यैश्च पृथ्वाप्यैश्च

विविधानामगोत्रतः ॥ १२ ॥ येषं निर्वर्त्यन्तस्ते ततोऽनन्तरा-
 दक्षिः । प्रेषयामास स नरान् विविधानामगोत्रतः ॥ १३ ॥
 गङ्गाद्वारं नरस्येहो यत्र दृष्टोऽभवत्पुनः । तत्रैव तेषां कुल्यानि
 गङ्गाद्वारेऽन्वयातृशः । कर्तव्यानीति पुरुषान् दत्तद्विधान् बन्धो-
 पतिः ॥ १४ ॥ दाद्विषोऽहनि तेष्वः स दत्तयोषो नराधिपः । ददौ
 क्षात्रानि विविक्तं दक्षिणापन्ति पाण्डवः ॥ १५ ॥ धृतराष्ट्रं
 समुद्दिष्टं ददौ न पृथिवीपतिः । सुवर्णं दत्तं गावः सप्तशतं
 सुमहाधनम् ॥ १६ ॥ गावश्च गोवैः तेजस्वी पृथावाश्च पुनश्च
 पुनश्च । संकीर्त्तः नामनी राजा ददौ दानमनुत्तमम् ॥ १७ ॥
 यौ बद्धिच्छति यावच्च तावत् स क्षमते नरः । धनं भोजनं वानं
 सखिरत्नमथो धनम् ॥ १८ ॥ वानमाच्छादनं भोगान् दावीच्च
 समस्तकृताः । ददौ राजा समुद्दिष्टं ततोऽनीतोऽहोपतिः ॥ १९ ॥
 ततः स दक्षिणीपालो दत्त्वा यादव्यान्तेजसः । प्रविवेच्य पुरं राजा
 नगरं वारणाञ्जयम् ॥ २० ॥ ते चापि राजदत्तनात् पुरुषा धी-
 गताभवन् । संकल्पा तेषां कुल्यानि पुनः प्रख्यागमंस्ततः ॥ २१ ॥
 मात्स्येऽप्येव विविधैश्चैविष्या यथाविधि । कुल्यानि तेषां संयोज्य
 तदाचक्षुर्महोपतेः ॥ २२ ॥ समाख्याय तु राजानं धर्मालान्
 सुविष्टिरम् । नारदोऽप्यगमद्वाजम् परमर्षियं येष्वितम् ॥ २३ ॥
 एवं कर्मास्त्वतीतानि धृतराष्ट्रस्य धीमतः । वनवाधे तथा वीर्ये
 नगरे इव पश्य च ॥ २४ ॥ दत्तपुत्रस्य वंशानि दानानि ददतः
 बहू । क्षात्रिणस्त्रिभिर्द्वार्या भातृणां स्वजनस्य च ॥ २५ ॥
 सुविष्टिरस्तु दत्तपतिर्नातिप्रोक्तमनास्तदा । वारवामास तदाज्यं
 निश्चतश्चातिवाञ्छवः ॥ २६ ॥ तदाचमशसिकी तु परीक्ष्यति समा-
 दितः । नभमाख्यादियुक्ताश्च दक्षिणं भोजयिष्यिष्यान् ॥ २७ ॥

इत्याश्चमवाचिकपर्वणि नारदागमनपर्वणि जन-
 वार्षिभ्योऽध्यायः ॥ ३८ ॥ समाप्तश्चैव पाञ्चमनाभिकपर्वः ।

श्रीमहाभारतम् ।

मोक्षपर्व ॥

नारायणं नमस्कृत्य नम्रैव नरोत्तमम् ।

देवीं सरस्वतीं च ततो जयमुदीरयेत् ॥

वैशम्पायन उवाच । षड्विंशे ख्ये सम्प्राप्ते वर्षे कौरवमन्दनः ।
हृदयं विषरीतानि निमित्तानि युधिष्ठिरः ॥ १ ॥ वसुधांतांश्च
निर्घाता रुद्धाः शर्करवर्षिणः । अपसव्यानि यकुना मण्डलानि
प्रचक्षिरे ॥ २ ॥ प्रत्यगूह्यमंजानयो दिशो नीहारसंहताः । उल्का-
बाह्वारवर्षिण्यः प्रापतन् मगनाद्भुवि ॥ ३ ॥ आदित्यो रजसा
राजन् समरक्षन्तमण्डलः । विरश्मिस्तदये नित्यं कवन्धैः सम-
दृश्यते ॥ ४ ॥ परिवेषाद्य दृश्यन्ते दारुणाश्चन्द्रसूक्ष्मयोः । त्रिवर्णाः
श्यामरुक्षान्तास्तथा भस्मारुणप्रभाः ॥ ५ ॥ एते वान्ये च बहव
उत्पाता भवर्षास्त्रिनः । दृश्यन्ते बहवो राजन् हृदयोहेनकारकाः
॥ ६ ॥ कस्यचित्सर्व कालस्य कुरुराजो युधिष्ठिरः । युष्माकं
उष्णिष्पक्षस्य मोक्षे कदनं कृतम् ॥ ७ ॥ विमुक्तं वासुदेवञ्च युष्मा-
कामञ्च पाण्डवः । समानीयान्नवीड्यान् किं करिष्याम इत्युत ॥ ८ ॥
परस्परं समासाद्य ब्रह्मदण्डबलात् कृतान् । तृणान् विनष्टांस्तै-
र्युष्मा व्यञ्जिताः पाण्डवाभवन् ॥ ९ ॥ निधनं वासुदेवस्य समुद्र-
ज्ज्वेव शीघ्रणम् । वीरा न बह्वधुस्तस्य विनाशं शार्ङ्गधन्वनः ॥ १० ॥
मोक्षं ते समाश्रित्य दुःखशोकसमन्विताः । विषया हृतसङ्ख्याः
पाण्डवाः समुपाविशन् ॥ ११ ॥

जनमेजय उवाच । कथं विनष्टा भगवत्पत्न्या सुविधिभिः सदा ।
यस्यतो वासुदेवस्य भोजाद्यैव महादयाः ॥ १० ॥

वैशम्पायन उवाच । प्रहृविषीत्य ततोऽपि वृथो नामनयो
महान् । अन्योऽप्यं सुप्रहृष्टो तु निजघ्नः कालबोदिताः ॥ ११ ॥

जनमेजय उवाच । केनानुग्रहास्ते वीराः सयं वृथापत्न्या
गताः । भोजाद्यैव दिज्वर्यैश्च विस्तरिणो वदस्व मे ॥ १२ ॥

वैशम्पायन उवाच । विष्टाभिरष्ट कण्वश्च नारदश्च तपो-
धनम् । भारणापमृता वीरा दृष्टगुरोरका गतान् ॥ १३ ॥ ते
तान् शास्यं परस्कृत्य भयशिता स्त्रियं यथा । यन्मृग्यपसंगम्य
दैवदृष्टनिपीडिताः ॥ १४ ॥ इयं स्त्री पलकामस्य पथोरमित-
तेजसाः । ऋषयः साधु जानीत किमियं जनविद्यति ॥ १० ॥

इत्युक्तास्ते तदा राजन् विप्रलक्ष्यप्रथपिताः । प्रयत्नयंस्तन्मनो
वत्तत् मृग्य नराधिप ॥ १५ ॥ वृथापत्न्या विनाशाय सुप्रथं वीर-
भावसम् । वासुदेवस्य दायादः शम्भोऽयं जनयिष्यति ॥ १६ ॥

येन द्रुवं सुदुर्हंता द्रुपं वा ज्ञातमन्यथा । उक्तेनारः कृतं कृतक-
कृते रामजनाङ्गनौ ॥ १७ ॥ समुद्रं यास्यति श्रीमांस्त्वक्का दीर्घ-
वक्षामुषः । जरा दृष्टा महात्मानं यवानं भुवि भित्तस्यति ॥ १८ ॥

इत्युत्तुर्वहता राजन् पलक्यास्तेषु राक्षसिभिः । मुनयः क्रोधरक्ताद्याः
समीच्याय परस्परम् । तयोक्ता मुनयस्तु ततः केयवमभ्युः
॥ १९ ॥ यथाजवीतदा वृथोन् मुमैव मधुसूदनः । यस्तत्रो
भतिमांस्तस्य भवितव्यं तथेति तान् ॥ २० ॥

एवमुक्ता हृषीकेशः प्रविवेकं पुरं तदा । कृतान्तमन्यथा नैच्छत् कर्तुं स जगतः प्रभुः
॥ २१ ॥ श्वीभूतेऽयं ततः शास्त्री सुप्रथं तदसूत वै । येन वृथा-
पत्न्या कृते सुदुष्टा भयवत् कृताः ॥ २२ ॥

वृथापत्न्या विनाशाय क्रिपुवपतिम् मदत् । असूत शापजं वीरं तच्च राक्षे न्यवेदयत्
॥ २३ ॥ विप्रलक्ष्यपलका राजा सुतः वर्धनकारवत् । तच्च वंशगरे

वापि प्राचिपन् पुरुषा नृप ॥ २७ ॥ अवीपयंश्च नगरे वचना-
दाहकस्य ते । जनाहृतस्य रामस्य वभोश्चैत महात्मनः ॥ २८ ॥
अथ प्रभति सर्वेषु तृणाश्वजकुलेष्विह । सुरासवी न कर्तव्यः
सर्वेनगरवासिभिः ॥ २९ ॥ यथ नो विदितं कुर्व्यात् पयं कश्चि-
त्करः क्वचित् । जीवन् स शुलमारोहेत् स्वयं कृत्वा सवासवः
॥ ३० ॥ ततो राज्ञमवात् सर्वं नियमद्वक्तिरे तदा । नराः शासन-
माप्ताव रामस्याकृष्टकर्मणः ॥ ३१ ॥

इति भौमलपर्वणि सुसलोत्पन्नो प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

यैषम्यायन उयाच । एवं प्रयतमानानां तृष्णीनामश्वकीः सह ।
कास्त्री गृहाणि सर्वेषां परिसक्राम नित्यथः ॥ १ ॥ करास्त्री विकटो
मुखः पुरुषः कृष्णपिङ्गलः । गृहाण्यवेष्ट्य तृष्णीनां नादृश्यत
कृत्स्नं कृत्स्नं ॥ २ ॥ तमघ्नन्त महेश्वासाः शरैः यतमहस्तथः ।
न चायक्यत वेहं स संभूतात्यदलदा ॥ ३ ॥ सत्पेदिरे महा-
वाता शरुणाय दिने दिने । तृणाश्वजविनायाय बहवो लोम-
हर्षणाः ॥ ४ ॥ विद्वदमूर्धिका रज्या विभिन्नमणिकास्तथा । केषा
मखाद्य सुप्रानामयन्ते मूर्धिकैर्निधिः ॥ ५ ॥ चीचीकुचीति वायन्ति
कारिका वृश्चिविष्मसु । नोपयाम्यति शरः स सदिवारावमेव
हि ॥ ६ ॥ अन्वकुर्वन्मूकानां कारसा विरुतं तथा । अजाः
पिडानां विरुतमन्वकुर्वन्त भारत ॥ ७ ॥ पाण्डुरा रक्तपादाश्च
विहङ्गाः कालवोदिताः । तृणाश्वजानां गेहेषु कपोता व्यव-
स्ताहा ॥ ८ ॥ अजायन्त ऊरा गोषु करभाश्चतरीषु च । शुनौ-
अपि विहङ्गालाद्य मूर्धिका नकुलीषु च ॥ ९ ॥ नापत्रपन्त पापानि
सर्वन्तो वृणायस्तदा । प्राचिपन् ब्रह्मणां गपि पितृन् दिवांस्तथैव
॥ १० ॥ सुसंवाप्यवमयन्त न तु रामजनाहिनौ । पञ्चः पत्नी-

मुचरत्न पञ्जीष पतयस्तथा ॥ ११ ॥ विभावसुः प्रपञ्चितो बार्ह
विपरिवर्तते । नीलकोशितमण्डिता विशुद्धवर्द्धिषः पृथक् ॥ १२ ॥
उदयास्तमने नित्यं पुण्यां तस्यां दिवाकरः । व्यदृशतामकृतं पुंभिः
कवचैः परिवारितः ॥ १३ ॥ महाजघेभु मित्रेषु संस्कृतितीव
भारत । पादाद्येमाणो हनयो व्यदृशन्त महस्रयः ॥ १४ ॥ पुण्यासु
वाच्यमाने तु जघन्सु च महात्मसु । अभिधावन्तः स्रूयन्त न
चादृशन्त कथन ॥ १५ ॥ परस्परं न स्रुयन्त जघनमानं पुनः पुनः ।
प्रहिरपयन्त सर्वे ते नामनस्तु कथयन्त ॥ १६ ॥ नदन्तं पाञ्चजन्यद
दृष्टान्धकनिवेपने । समन्तात् पर्येवायन्त राघभा दारुणस्वराः
॥ १७ ॥ एवं पश्यन् हृषीकेशः सम्पूर्णं कालपर्ययम् । खडा-
दृष्टाममावासां तान् दृष्ट्वा प्रात्रतीदृशम् ॥ १८ ॥ सतुर्दशौ पञ्च
दशौ कृतेषु राज्ञणा पुनः । प्राप्ते वै भारते बुद्धे प्राप्ता नाप्य
उयाय नः ॥ १९ ॥ विमुच्यन्तेव कालान्तं परिचिन्त्य अनादिन ।
मेने प्राप्ते स पटत्रिंशं वर्षं वै कैशिसूदनः ॥ २० ॥ पृथग्रीकाभि-
सन्तप्रा गाम्भारी हनवाश्रया । यदनुयाजहार त्री तदित
समुपागमत् ॥ २१ ॥ इदं नदन्तुप्राप्तमयवीर्यदुर्वटिर । पर
व्यूढेष्वनीकेषु दृष्टोत्पातान् सुदारुणान् ॥ २२ ॥ इत्यङ्गा वासु
देवस्तु चिकीर्षुः सत्यमेव तत् । पाञ्चापव्यमास तदा तीर्थयात्रा
मरिन्दमः ॥ २३ ॥ यथापयन्त परपास्तय कैशययामनात्
तीर्थयात्रा समुद्रे वः कार्यं न परुषर्षभाः ॥ २४ ॥

इति मोमलपर्वणि द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

यैशम्यायन उवाच । काली स्त्री पाण्डुरैर्दृष्टैः प्रतिष्ठा समती
निधि । स्त्रियः स्त्रिषु मुशन्ती दारकां परिधावति ॥ १ ॥
अभिहीतनिकेत्यु वास्तुमध्येषु वेज्जसु । दृष्टान्धकान्धरा-
रत्न

सङ्गे यथा भवानकाः ॥ २ ॥ यथाहाराद्युत्तमं ध्यायन् भव-
 चानि च । दिवमाणाभ्युदयन्त रक्षोभिः सुभयानवीः ॥ ३ ॥
 तन्नामिदं वृणुष्व वक्ष्याममवीमयम् । दिवमाचक्रमे वक्ष्म
 वृणीतां पश्यतां तदा ॥ ४ ॥ युक्तं रथं दिवमादित्यवर्षं हवा
 नरम् पश्यतो दाहकस्य । ते मागरस्योपरिष्ठाद्वर्तवन् मनो-
 जवायतुरो वाजिनम्याः । तावः सुपर्शश्च महाध्वजौ तौ सुपूजितौ
 रामजनाईनाभ्याम् । उच्चैर्जङ्घरन् रक्षो दिवानिधं वाचशोचु-
 र्गम्यतां तीर्थयात्राम् ॥ ५ ॥ ततो जिगमिषन्तस्ते वृणुष्वन्धक-
 महारथाः । भान्तःपुरास्तदा तीर्थयात्रामैच्छन् रथेभ्यः ॥ ६ ॥
 ततो भोष्यन् भक्ष्यन् पेयं चाश्वकवृणुष्वयः । वद्म नानाविधेष्वङ्गु-
 र्मयं मांसमनेकयः ॥ ७ ॥ ततः सैनिकवर्गाश्च निर्ययुर्नगरादहिः ।
 यानैरश्वैर्जैयैश्च योमन्तस्तिग्मतेजसः ॥ ८ ॥ ततः प्रभासे न्यव-
 सन् यथोद्दिष्टं वयागृहम् । प्रभूतमच्छपेयास्ते सदारा यादवा-
 स्तदा ॥ ९ ॥ निविष्टांस्तान्निध्याय समुद्रान्ते स योगवित् ।
 जगामामन्त्रा तदीरानुदवीर्यविधारदः ॥ १० ॥ तं प्रस्थितं महा-
 त्मानमभिवाद्य कृताञ्जलिः । जानन् विनाशं वृणीतां नैच्छ-
 हारवितुं हरिः ॥ ११ ॥ ततः कालपरीतास्ते वृणुष्वन्धकमहा-
 रथाः । अपश्यन् हयं दान्तं तेजसाहृत्य रोदसी ॥ १२ ॥ ब्राह्म-
 णास्तेषु तन् सिद्धमन्त्रं तेषां महात्मनाम् । तजानरेभ्यः प्रददुः
 सुहागश्वसमन्वितम् ॥ १३ ॥ ततस्तूर्ध्वयताकीर्षं नटनर्तकसंकुलम् ।
 पावसेत महापानं प्रभासे तिग्मतेजसाम् ॥ १४ ॥ वृणुष्व सन्निधौ
 रामः सहितः कृतार्मणा । अपिपद्युधानश्च गदो वभ्रुस्तथैव
 च ॥ १५ ॥ ततः परितदी मध्ये युधुधानो महीतुकटः । यक्षवीत्
 कृतवर्माणमवहस्ययमन्त्रं च ॥ १६ ॥ कः सन्नियो हन्यमानः
 क्षताम् हन्यामृतानि । तत्र मृशन्ति हार्दिश्व यादवा यक्षया
 कृतम् ॥ १७ ॥ इत्युक्ते युधुधानेन पूजयामास तदवः । प्रद्युम्नो

रविनां चेष्टो दार्ढ्यमवमन्य च ॥ १८ ॥ ततः परमसंकुटः
 कृतवर्मा तदाब्रवीत् । निहिषन्निव सावधं तथा सत्येन पाणिना
 ॥ २० ॥ भूरिप्रशान्तिं च वाक्कुर्वन् प्रोवाच गच्छतः । वधेन सुत-
 वंशेन कथं वीरस्य चातितः ॥ २१ ॥ इति तस्य वचः श्रुत्वा केशवः
 परवीरहा । तिर्यक् करोषवा दृष्ट्वा वीचाङ्गुले स मन्यमान
 ॥ २२ ॥ मणिः स्यमन्तकदैव यः स मत्ताङ्गिनोऽभवत् । तां कथां
 श्रावयामास सात्यकिर्मधुसूदनम् ॥ २३ ॥ तत् श्रुत्वा केशवस्याह-
 मगमदुद्गती तदा । सत्यभामा प्रकुपिता कोपवन्ती जनाद्गन्तुम्
 ॥ २४ ॥ ततः सत्याव सङ्गोऽस्य सात्यकिराश्रमव्रजीत् । पद्मानां
 द्रौपदीनां वृष्टदुःखमिदं रिडनम् ॥ २५ ॥ एष गच्छामि पश्यी-
 सत्येन च तथा शपे । सौमिके ये च निहतः सुता येन दुरात्मना
 ॥ २६ ॥ द्रोणपुत्रमहायुधेन पापेन कृतवर्मणा । समाप्तमायुरस्याय
 वयस्यैव समध्यमे ॥ २७ ॥ इत्येवमुक्ता खड्गेन केशवस्य समी-
 षतः । अभिदुष्य शिरः कोपाच्चिक्षेद कृतवर्मणम् ॥ २८ ॥ तथा-
 न्यापि निहन्तं युयुधानं समन्ततः । पथधावदृष्टीकेशो नि-
 वारयितुं तदा ॥ २९ ॥ एकीभूतास्ततः सर्वे काशपर्यायिनो दिताः ।
 भोजान्धका महाराज येनेयं पर्यवारयन् ॥ ३० ॥ तान् दृष्ट्वा
 पततस्तूर्णमभिरुद्धान् जनाद्गन्तुः । न सुक्रोधं महातिजा जानन्
 काशस्य पर्यवम् ॥ ३१ ॥ तं तु पानभङ्गाविष्टाद्योदिताः काश-
 चर्षया । युयुधानमथाभ्यघ्नन् क्षिप्रैर्भाजनैस्तदा ॥ ३२ ॥ हन्य-
 माने तु येनेयं क्रुद्धो रुक्मिणानन्दनः । तदनन्तरमागच्छन्कोश-
 विषम् शिनैः सुतम् । च भोजैः सह संयुक्तः सात्यकियाश्रमिकैः सह
 ॥ ३३ ॥ व्यावच्छ्रमानी तौ वीरो बाहुद्विविणयाङ्गिनौ । बह्व्या-
 श्रितौ तत्र समौ कृष्णस्य पश्यतः ॥ ३४ ॥ इतं दृष्ट्वा तु येनेयं
 पुनश्च वदुनन्दनः । परकामान्तदा मुष्टिं कोपाश्रयाह केशवः
 ॥ ३५ ॥ तद्भूषणं धीरं वञ्चकल्पमयोमयम् । जपान् कृष्ण-

मीमांसाधर्मः ।

स्तांस्तेन धी री प्रमुखतोऽभवत् ॥ ३१ ॥ ततोऽन्धकाश्च भोज्याश्च
 येनेया वृणयस्तथा । अत्रुरन्योन्यमाक्रन्दे मुपस्यैः काञ्चनोदिताः
 ॥ ३० ॥ वस्तेषामेव कां कश्चिद्व्याह कुपितो नृप । वज्रभूतेन
 धा राघवदृष्टत तदा विभो ॥ ३८ ॥ दण्डं मुपसीभूतमपि तत्र
 व्यदृष्टत । ब्रह्मदण्डं तं सर्वमिति तदिहि पार्श्वेव ॥ ३९ ॥
 अविद्यान् निधत्ते राजा प्रक्षिपन्ति स यत्तुणम् । तद्वज्रभूतं
 मुपलं व्यदृष्टत तदा ददम् ॥ ४० ॥ अवधीत् पितरं पुत्रः पिता
 पुत्रश्च भारत । मन्ताः परिपतन्ति स योधवन्तः परस्परम् ॥ ४१ ॥
 पतन्ना इव शमी ते निपेतुः कुकुरान्धकाः । नासीत् यत्नावने
 वृद्धिविध्यमानस्य कस्यचित् ॥ ४२ ॥ तत्रापश्यन्महाबाहुश्चानिन्
 कालस्य पर्ययम् । मुपलं समवष्टभ्य तस्थौ स मधसूदनः ॥ ४३ ॥
 यावच्च निहतं दृष्ट्वा चारुदयाञ्च माधवः । प्रष्टुम्वहानिरुहश्च
 तनयुक्तीध माधवः ॥ ४४ ॥ गदं वोच्य यवानश्च भृशं कोपसम-
 न्वितः । स निःशेषं तदा चक्रे शार्ङ्गचक्रगदाधरः ॥ ४५ ॥ तं
 निघ्नन्तं महातेजा वभ्रुः परपुत्रजयः । दारुकश्चैव दायार्द्धभूवतु-
 येन्निबोध तत् ॥ ४६ ॥ भगवन् निहताः सर्वे त्वया भूविष्ठयो
 नराः । रामस्य पदमन्विक्तं तत्र गच्छाम यत्र सः ॥ ४७ ॥

इति मेरुसङ्गोष्णि तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततो द्युहिरुक्ः केशरश्च वज्रश्च रामस्य
 पदं पतन्तः । तत्रापश्यन् रामममन्तरीर्ष्यं वृत्ते स्थितं चिन्तयानं
 विविक्षते ॥ १ ॥ ततः समासाद्य महाबुभुवुः वृणयस्तदा दारुक-
 मन्वप्रासत् । गत्वा कुकुरं सर्वमिदं महान्तं पार्थाय प्रपन्नं वद-
 न्मुनिम् ॥ २ ॥ ततोऽर्जुनः श्लिष्टमिहोपवातु युद्धा नृपान् बाह-
 वान् प्रह्लादापात । इत्येवमुक्तः स ययौ रथेन कुकुरं तदा दारुको

बह्वेताः ॥ ३ ॥ ततो गते द्वावके केयवोऽथ दृढान्तिके बध्नु-
 न्नुवाच वाक्यम् । स्त्रियो भवावधितुं बातु यीशं नेता चिन्तु-
 ईत्यवो वित्तलोभात् ॥ ४ ॥ स स्थितः केयवेनानुपिष्टो महासर्प-
 षो ज्ञातिवधादित्य । तं विजान्त सस्त्रियो केयवस्य दुरन्तमेकं
 कथयैव बभूव । ज्ञानानुपगतमथोन्महसै कूटं युक्तं मुपकं लब्ध-
 कस्य ॥ ५ ॥ ततो दृष्ट्वा निहतं बभूमाह कथोऽयं भ्रातर-
 मुपतेजाः । इहैव त्वं मां प्रतीक्षस्व राम वावत् स्त्रियो ज्ञाति-
 वधाः करोमि ॥ ६ ॥ ततः पुरीं हारवतीं प्रविश्य जनार्दनः पितरं
 प्राह वाक्यम् । स्त्रियो भवावधितुं नः समग्रा धनस्यवस्थागमनं
 प्रतीक्षन् ॥ ७ ॥ रामो वनान्ते प्रतिपालयन्मामास्योऽद्याहं तेन
 समागमिष्ये । दृष्टं मष्टदं निधनं यदृतां राक्षसां पूर्वं कुरुप्रह-
 षणाम् ॥ ८ ॥ नाहं विना यदुभयोद्भवानां पुरीमिमामयकं
 द्रष्टुमयम् । तपश्चरिष्यामि निबोध तर्हि रामेण साहं वनमभ्यु-
 पेत्य ॥ ९ ॥ इतोद्मुक्त्वा गिरसा च पादौ संस्पृष्ट कथस्वरितो
 जगाम । ततो महास्निग्धः प्रादुरासीत् सस्त्रीकुमारस्य परस्य
 तस्य ॥ १० ॥ यथाव्रवीत् केयवः सन्निवर्त्तय मष्टं युजा शेषितां
 क्रोयतीनाम् । पुरीमिमामेष्यति सख्यभावी स वा दुःखाण्योऽव्यिता
 नराग्रः ॥ ११ ॥ ततो गत्वा केयवस्तं ददर्श राम उभे स्थितमेकं
 विविक्षे । तथाप्यश्लोमयुक्तस्य तस्य नामं मुखान्विहरन्तं महा-
 न्तम् ॥ १२ ॥ श्रुत्वा ययौ स ततः प्रेम्णमाख्यो महासर्पवो येन
 महाभुभावः । सहस्रयोधैः पञ्चनाभोगवर्मा रक्ताननः क्षान्तनुं
 तां विमुच्य ॥ १३ ॥ सम्यक् च तं सागरः प्रत्ययद्वाङ्माणा दिङ्मा-
 सरितश्चैव पुण्याः । कर्कोटको वासुकिस्तक्षकश्च पञ्चयवा बहवः
 कुक्षरश्च ॥ १४ ॥ मिथौ यद्धः कुमुदः पुण्डरीकस्तथा नागौ
 वृतराष्ट्रौ महात्मा । डादः द्वावः पितृकण्ठौपतेवास्तथा नागौ
 बभ्रुमन्दातिप्रखौ ॥ १५ ॥ नागवेष्टौ दुर्मुखश्चाक्षरीयः सप्त राजा

वदन्वापि राजन् । प्रत्यहस्य स्वागतेनाभ्यनन्दसोऽपूजवंशाध्य-
पाद्यक्रियाभिः ॥ १६ ॥ ततो गते भातरि वासुदेवो जानन् सर्वा
गतयो विव्यदृष्टिः । वने शून्ये विवरं चिन्तयानो भूमौ वाच सन्धि-
वेयाव्रतिजाः ॥ १७ ॥ सर्वं तेन प्राक्त तदा विन्यमानोऽहान्वाय्या
यदाभ्यनुक्तः स पूजम् । दुर्वाससा पावसोच्छिष्टलिप्ते यद्याप्युक्तं
तच्च सप्पार वाक्यम् ॥ १८ ॥ सञ्चिन्तयन्नश्वक्रदशिनार्थं कुरु-
चक्षत्रैव महानुभाव । मेने ततः संक्रमणस्य कालं ततश्चकारे-
न्द्रियसन्निरीधम् ॥ १९ ॥ तथा च लोकत्रयपालनार्थमात्रेव-
वाक्यप्रतिपादनाय । देवोऽपि कन्देऽविमोक्षहेतोर्निर्णीतमैच्छत्
सकलार्थनस्त्वित् ॥ २० ॥ स संनिरुद्धेन्द्रियवाङ्मनास्तु शिष्ये
महाशोबनुपेय कृपाः । जराय तं देवमुपाजगाम लज्जलदानौ
मृगसंनिप्सरुप ॥ २१ ॥ स केषवं योगयुक्तं ययानं मृगायक्षो
लब्धकः सावकेन । जराविध्यत् पादतले त्वरावांस्तुष्टामितस्त-
न्निवृत्तुर्जगाम ॥ २२ ॥ यद्याप्युक्तं परुषं योगयुक्तं पीताम्बरं
लब्धकोऽनैकवाङ्मम् । मत्वात्मानं त्वपरादं स तस्य पादौ जरा
अण्वे यक्षितात्मा ॥ २३ ॥ पाश्वराक्यंस्तं महात्मा तदानौ गच्छ-
त्यहं रोदमी व्याप्य लक्ष्मणा ॥ २४ ॥ दिवं प्राप्तं वासवोऽथाश्विनौ
च कदादित्या वसववाच विश्वे । प्रपुण्यधुर्मनयश्चापि सिद्धा
गन्धर्वमुखाश्च सहासरोभिः ॥ २५ ॥ ततो राजन् भगवानुग्र-
तेजा नारायणः प्रभवद्याव्यवय । योगावाध्यौ रोदसी व्याप्य
लक्ष्मणा स्नानं प्राप स्वं महात्माप्रमेयम् ॥ २६ ॥ ततो देवैर्ऋषिभि-
श्चापि कृष्णः समागतपारणैर्यैव राजन् । गन्धर्वाग्रैरप्सरोग्भि-
र्वराभिः मित्रैः साध्वैश्चानतैः पूज्यमानः ॥ २७ ॥ तं वै देवाः
पथनन्दस्त राजन्निवेष्टा ऋग्भिरानुचरोऽयम् । तं गन्धर्वाद्यापि
तस्यः सुवन्तः प्रीत्या चैनं पुरुहूतोऽभ्यनन्दत् ॥ २८ ॥

इति मौलसप्तकपर्वणि चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

वैशम्पायन उवाच । तं प्रधानं महात्मानं वीरमानकदुन्द-
भिम् । पुत्रयोकेन सन्तप्तं दृश्यं कुरुपद्मवः ॥ १ ॥ तस्याश्वपरि-
पूर्यासी व्यूहोरस्त्री महाभुजः । शान्तस्वान्ततरः पार्थः पादौ
जघ्नाह भारत ॥ २ ॥ तस्य मूर्दानमाघ्रातुमिष्टिपानकदुन्दभिः ।
स्वस्त्रीयस्य महाबाहूने यथाकृ च यत्नहन् ॥ ३ ॥ समालिङ्गाज्जनं
हृदः स भुजाभ्यां महाभुजः । रुदन् पुत्रान् मरन् सर्वान् विललाप
सुविज्जलः । भ्रातॄन् पुत्रांश्च पौत्रांश्च दीहित्रान् स मखीनपि ॥ ४ ॥

वासदेव उवाच । वैश्विक्ता भूमिपालाय दैत्याश्च घतयो-
र्जन । तान् दृष्ट्वा तेन पश्यामि जीवास्यज्जनं दुर्भरः ॥ ५ ॥
यो न वज्रं न पिश्यां न प्रियो बद्धमनो तदा । तयो रपनयात् पार्थ
वृथा यो निधनं नतः ॥ ६ ॥ यो तो हृत्प्राप्योराणां दावेगति-
रयो मनो । प्रदुःखो युधुधानश्च कथयन् कथसे च यो ॥ ७ ॥ तौ
तदा कुरुपादौ ल कथय प्रियभाजनी । तावुभौ वशिनाशस्य
मुखमास्तां धनश्रय ॥ ८ ॥ न तु गर्हामि प्रेत्यं हार्दिक्यद्वाह-
मजन । यद्गुरं रीक्षितोयं वै शपी शिराव कारणम् ॥ ९ ॥
क्षेपितं यस्तु कंसश्च विज्जस्य जगतः प्रभुः । विदेहावकरोत् पार्थ
सैद्यश्च बलगवितम् ॥ १० ॥ नैप्रादिमेकलव्यश्च चशो कालिङ्ग-
मागधान । गान्धारान् काशिराजश्च मरुभूमौ च पार्थिवान् ॥ ११ ॥
प्राच्याश्च दक्षिणात्यांश्च पावेतीयास्तथा तृपान् । द्रोण्यपेक्षित-
वानेतमनयाश्च धूसूदनः ॥ १२ ॥ तं हितं नारदश्चैव मुनवश्च
समातनम् । गोविन्दमनघं देवमभिजानीधमच्युतम् ॥ १३ ॥ प्रत्य-
पश्यश्च स विभुशो तत्तयमधोराजः । मम तेजितनाभियं स्वयं स
मम पुत्रकः ॥ १४ ॥ गान्धार्थां पवनं दत्तदृषोणाह परन्तप ।
तन्मूनमन्यथा कर्तुं नैच्छत् स जगतः प्रभुः ॥ १५ ॥ प्रत्यर्घं भवत्-
स्यापि तव पौत्रः परन्तप । यश्च यान्ता हतयापि जीवितस्तस्मै
तेजसा ॥ १६ ॥ इमांस्तु नैच्छत् स्वान् शतीन् रक्षितुं स सखा

तव । ततः पुत्रांश्च पौत्रांश्च भ्रातॄन् च सखीन् वयम् ॥ १७ ॥ अथाना-
 विष्टान् दृष्ट्वा ततो नामप्रयोजिदम् । संप्राप्तोऽप्यायनस्यान्तः
 कुक्षस्य भरतर्षभ ॥ १८ ॥ आगमिष्यति तीभत्सुरिमां दारवतीं
 पुरीम् । आख्येयं तस्य वदन्तं वृष्णीनां वैशसं महत् ॥ १९ ॥ स
 तु श्रुत्वा महातेजा वदूनां निधनं प्रभो । आगता सिप्रमेवेह न
 मेऽत्रास्ति विचारणा ॥ २० ॥ योऽहं तमज्जनं विहिं योजनः
 सोऽहमेव तु । यद्व्यूयान्ततश्च कार्यमिति बुध्यस्व भारत ॥ २१ ॥
 स स्त्रीषु प्रापकाणां सु पाण्डवो बालकेषु च । प्रतिपत्स्यति वीभत्-
 सर्मवतयोर्द्विद्विकम् ॥ २२ ॥ इमाश्च नगरीं सद्यः प्रतिवाते
 घनच्छये । प्राकाराटालकोपेतां समुद्रः प्रावयिष्यति ॥ २३ ॥ यत्
 दिष्टे तु कर्मायित् पुण्यं नियममास्थितः । कालं कर्त्ता सद्य एव
 रामेण सह धीमता ॥ २४ ॥ एवमुक्त्वा वृष्णीकेषां मामचिन्त्य-
 पगाक्रमः । दित्वा मां बालकीं कावेः दिशं कामयगात् प्रभुः
 ॥ २५ ॥ सोऽहन्तो च महात्मानो चिन्तयन् भ्रातरौ तव । योऽहं
 शत्रिबन्धनैव न भुञ्जे योऽहं कर्षितः ॥ २६ ॥ न भोज्यो न च
 लौकिके विद्या प्राप्ताऽसि पाण्डव । यदुक्तं पार्थ वृष्णेन तत्
 सर्वमखिलं कुरु ॥ २७ ॥ एतत्ते पार्थ राज्यं स्त्रियो रत्नानि
 चैव हि । इष्टान् प्राप्तांश्च सौम्यांश्चान्यारिनिस्तन ॥ २८ ॥

इति मोमलपर्वणि पट्टोऽध्यायः ॥ ६ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवमुक्तः च वीभत्सुर्मातुसेन वरस्तपः ।
 दुर्मखा हीनघनसं वसुदेवमुवाच च ॥ १ ॥ नार्हं वृश्निप्रवीरेण
 वसुभिश्चैव मातुल । विहीनां पत्निषीं दृष्ट्वा चक्षामीह कबचन
 ॥ २ ॥ राजा च भीमसेनश्च सप्तद्विंश पाण्डवः । नृकुली
 काचक्षिणी च पण्डितमवगो वयम् ॥ ३ ॥ राज्यः संजनने चापि

कौशोऽयं वर्तते ध्रुवम् । तमिमं विद्धि संप्राप्तं कालं काशविदां-
 वर ॥ ४ ॥ सर्वेषां वृष्णिदारास्तु बालं वृद्धं तथैव च । तमिच्छे
 परित्यक्त्वा हृदि प्रसन्नमस्मिन् ॥ ५ ॥ इत्युक्त्वा दारुकमिदं वाक्य-
 माह धनञ्जयः । यमात्यान् वृष्णिवीराणां हृदुमिच्छु मि मा
 विरम् ॥ ६ ॥ इत्येवमुक्त्वा वचनं सुधर्मां यादवीं सभाम् । प्रवि-
 शिष्यार्जनः शूरः घोषमानो महारथान् ॥ ७ ॥ तमाजनगतं तत्र
 सर्वाः प्रहृतयस्तथा । ब्राह्मणा नैगमास्तत्र परिवार्योपतस्थिरे
 ॥ ८ ॥ तान् दीनमनसः सर्वान् निहतान् गतचेतसः । उवाचेद्
 वचः कालो पाथो दीनतरस्तथा ॥ ९ ॥ यज्ञप्रस्थमहं नेष्टे वृष्णा-
 न्यज्जनं स्वयम् । इदन्तु नगरं सर्वं समुद्रः प्रावयिष्यति ॥ १० ॥
 सञ्जीकृतं यामानि रत्नानि विविधानि च । वञ्चोऽयं भवतां
 राज्ञा यज्ञप्रस्थे भविष्यति ॥ ११ ॥ सप्रमे दिवसे चैव रवी विमल-
 मुहूर्ते । वह्निर्वत्स्यामहे सर्वे सञ्जीभवत मा विरम् ॥ १२ ॥
 इत्युक्तास्तेन ते सर्वे पार्थिनाक्लिष्टकर्मणा । सञ्जमाशु ततश्चन्द्रः
 स्वसिद्धार्थं समुत्सुकाः ॥ १३ ॥ तां रात्रिमवसत् पार्थं केषवस्य
 निवेद्यने । महता षोडशमोह्येन सहस्राभिपरिभूतः ॥ १४ ॥ श्वो-
 भूतेऽत्र ततः घोरिरेवमुक्तेः प्रतापवान् । युक्तास्त्रानं महातेजा
 जगाम गतिमुत्तमाम् ॥ १५ ॥ ततः शब्दो महानासीत् वसुदेव-
 निवेद्यने । दारुणः क्रोधनीनाञ्च रुदतीनाञ्च घोषिताम् ॥ १६ ॥
 प्रकीर्णमूवेजाः सर्वाः विमुक्ताभरणजजः । उरांसि पाणिभिर्घृन्वो
 व्यसपन्नं कर्णं स्त्रियः ॥ १७ ॥ तं देवकी च भद्रा च रोहिणी
 वह्निरा तया । अन्वारोहन्त च तदा भर्तारं घोषितां वराः ॥ १८ ॥
 ततः घोरिं द्रुपुक्तेन बहुमोक्षेन भारत । बानेन महता पार्थी
 वह्निर्निष्क्रामयत्तदा ॥ १९ ॥ तमन्वयुस्तत्र तत्र दुःखघोषवमा-
 हताः । दारुणावाग्निः सर्वे पौरजानपदा हिताः ॥ २० ॥
 अस्माद्विद्विषिकं कृतं दीप्यमानाश्च पावकाः । पुरस्तात्तत्र धातव्य

वाज्रकाशं ततो ययुः ॥ २१ ॥ ययुश्च तं वीरं दिवस्ता वै
 स्ववदृताः । स्त्रीसहस्रैः परिवृता द्यूनिव सङ्घस्रजः ॥ २२ ॥
 बलु दिशः प्रिवस्ताञ्ज जीवतीभूजहात्मनः । तत्रैवमुपसंक्रान्त्य
 पिङ्गनेत्रं प्रचक्षिरे ॥ २३ ॥ तं चितान्निगतं वीरं दूरपुत्रं वरा-
 पुनाः । ततोऽन्वारुह्यः पद्मावतस्यः पतिलीकगाः ॥ २४ ॥ तं
 वै वतहभिः स्त्रीभिरन्वित्रं पाण्डुनन्दनः । सदाहयचन्दनैश्च मन्त्रै-
 रक्ष्मावचैरपि ॥ २५ ॥ ततः प्रादुरभूच्छूद्रः समिहस्य-विभायसोः ।
 शानगानाञ्च निर्घोषो नराणां रुदतामपि ॥ २६ ॥ ततो वज्र-
 प्रधानास्ते वृथाश्वकुमारकाः । मरिं वैवोदकं चक्रुः स्त्रियथैव
 महात्मनः ॥ २७ ॥ ययुःप्रधर्मस्तं धर्मं कारयिष्यामि फाल्गुनः ।
 जगाम वृथावा यत्र वितष्टा भरतप्रेम ॥ २८ ॥ स तान् दृष्ट्वा
 निपतितान् कन्दने भूतदुःखिनः । वभूवन्तीव कोरव्यः प्राप्रकालं
 चकार ह ॥ २९ ॥ यथा प्रधानतयैव चक्रे मर्यास्तथा क्रियाः ।
 ये कृता ब्रह्मयागेन सुप्रलीरेकहीदृजैः ॥ ३० ॥ ततः घरीरे रामस्य
 वासुदेवस्य चोभयोः । अन्विय दाहयामास पुरुषैराप्रकारिभिः
 ॥ ३१ ॥ स तेषां विधिवत् कृत्वा प्रेतकाव्याणि पाण्डवः । मत्तमे
 दिवसे प्रायात् रथमारुह्य सत्वरः ॥ ३२ ॥ ययुर्गुप्तै रथैश्चापि
 गोखरोद्गमुनैरपि । स्त्रियस्ता वृथिवीराणां रुदन्त्यः शोक-
 कर्षिताः ॥ ३३ ॥ ययुश्चममहात्मानं पाण्डुवत् धनञ्जयः । अत्या-
 श्वश्वकवृष्णीनां सदिनो रविनय यि ॥ ३४ ॥ वीरहीनं वृद्धबाह्वं
 वीरजानपदास्तथा । ययुस्ते परिवाच्याथ कलत्रं पार्थशासनात्
 ॥ ३५ ॥ कुक्षरैश्च गजारोहा ययुः यैलनिभैस्तथा । स पादरसैः
 संयुक्ताः सान्तरायुधिका ययुः ॥ ३६ ॥ पुत्राद्यान्वज्रद्वयीनां सर्वे
 पार्थमनुग्रताः । ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्याः शूद्राश्चैव महाधनाः
 ॥ ३७ ॥ दश घटं च सहस्राणि वासुदेवावरोचनम् । पुरस्कृत्य
 ययुर्वैष्णवं योत्रं कृणुस्य धीमताः ॥ ३८ ॥ बहूनि च सहस्राणि

प्रभुनामर्चयन्ति च । भीजहृष्टाभकक्षीणां हतनासा विनिर्बयुः
 ॥ ३८ ॥ तत् सागरममप्रच्छं दृष्टिचक्रमर्कदिमत उवाच रविना
 श्रेष्ठः पार्थ परपुरस्त्रवः ॥ ४० ॥ निर्वीते तु जने तस्मिन् सागरो
 मकरालवः । दारकां रत्नममूर्त्तां जलेनाग्रावयन्तदा ॥ ४१ ॥
 यद्यदि परुषाग्रो भूमेतस्या व्यमुह्यत । ततस्तु संप्रावयामास
 सज्जितेन स सागरः ॥ ४२ ॥ तदुद्धृतमभिप्रेक्ष्य दारकावासिनी
 जनाः । तृणान्निर्गतं जम्भरक्षो देवमिति ब्रुवन् ॥ ४३ ॥ कान-
 नेषु च रम्येषु पर्वतेषु नदीषु च । निवसन्नानयामास दृष्टिदारां
 चनक्षत्रः ॥ ४४ ॥ स पञ्चनदमावाद्य धीमानतिसमृद्धिमत । देवो
 गोपशुधान्यादौ निवासनकरोत् प्रभुः ॥ ४५ ॥ ततो लोभः सम-
 भयदृष्ट्या निहतश्चरत् । दृष्ट्वा स्त्रियो नीयमानाः पार्थिवे केन
 भारत ॥ ४६ ॥ ततस्तं पापकमाणां लोभोपहतचेतसः । आभीरा
 मत्स्यामासुः समेत्याशुमदर्शित ॥ ४७ ॥ अयमेकोऽर्जुनो धन्वी
 दृढबालो ह्योश्चरत् । नयत्यमानतिक्रम्य योधायेने हतीजसः
 ॥ ४८ ॥ ततो यष्टिवहरणा द्रव्यगृहो सहस्रतः । अश्वधान्त
 वृक्षीनां तं जनं लोपुहारिणः ॥ ४९ ॥ महता सिं हनादिन वास-
 यन्त एवमज्जनम् । अभिपेतुर्बधाय तं कालपर्व्यायचोदिताः ॥ ५० ॥
 ततो निवृत्तः जलतः सहसा सपदानुगः । उवाच तान्महाबाहू-
 रज्जनः प्रहृतविद्व ॥ ५१ ॥ निवर्त्तध्वजधर्मज्ञा यदि जीवितु-
 मिच्छुः । इदानीं परनिभिका गोवध्वं निहन्ता मया ॥ ५२ ॥
 ततोऽस्तेन वीरेण कट्यार्कित्य तदवः । अभिपेतुर्जनं स्रुवा
 वार्यमाणाः पुनः पुनः ॥ ५३ ॥ ततोऽर्जुनो धनुर्दिवं गच्छीव-
 मक्षरं मजत् । पारोपयितुमारभे वक्रादिव कवचन ॥ ५४ ॥
 वक्रार स्रजं हृक्ष्येण सद्यमे तुमुले सति । विन्तयामास अस्त्राणि
 न च सकार तान्यपि ॥ ५५ ॥ वैडव्यन्तमहद्दृष्ट्वा भुजजीर्षे तव-
 युधि । शिष्यानां महदस्याणां विनापहृतीद्वितीयाभात् ॥ ५६ ॥

दुष्टिबोधात् ते सर्वे गजाश्च दध्मबोधिनः । न विदुःराजतद्विभुः
 द्विवभाचक्षु तं जनम् ॥ ५० ॥ कलत्रस्य वज्रभावि संपतत्सु
 ततस्ततः प्रववन्नकरोत् पाक्षी जनस्य परिरक्षणे ॥ ५१ ॥
 विपत्तां सर्वबोधानां ततस्ततः प्रमदीतमाः । समन्ततो जगत्स्य
 कामाद्यान्वाः प्रववन् ॥ ५२ ॥ ततो गच्छीदनिर्मुक्तैः परैः पाक्षी
 जनकवः । जघान हस्त्यन् बोदेना दुष्टिभक्तैः कष्ट प्रभुः ॥ ५३ ॥
 सद्येन तस्य ते राजन् सर्वं जम्भ रजिष्ठागाः । पक्ष्वा वि पुरा
 भूता सीथाः सततमोज्ज्वलाः ॥ ५४ ॥ स परस्यवमावाय दुःख-
 मोक्षसमाहृतः । समुत्थोऽग्रे तदा व म्यूनवधीत् पाक्ष्वापनिः ॥ ५५ ॥
 प्रेषतस्तेव पाक्ष्वा तु श्याम्बकवदस्त्रियः । जम्भ राश्याव ते जेष्ठाः
 समन्ताच्चननेज्जव ॥ ५६ ॥ धनस्ययस्तु देवं तत् जनभाविस्तवत्
 प्रभुः । दुःखमोक्षमाविष्टो निष्ठास परमेष्ठभवत् ॥ ५७ ॥ पक्ष्वा-
 षाश्च प्रस्थापेन बाहु जीर्णस्य संक्षयात् । धनुष्याविधेयत्वात्
 घराणां संक्षयेष्व ॥ ५८ ॥ बभूव विमनाः पाक्षी इव मत्स्य-
 विस्तवन् । न्यवेष्टत ततो राजन्नेष्टमस्तीति पाक्ष्वा ॥ ५९ ॥
 ततः स प्रेषमाश्व कलत्रस्य महामतिः । सतभूचिह्नस्य कुब-
 र्चितमवातरत् ॥ ६० ॥ एवं कलत्रमानीतं तुष्टीनां सुतपेधि-
 तम् । न्यवेष्टवत् कौरव्यस्तव तव धनकवः ॥ ६१ ॥ बाह्वि-
 त्तमं पाक्षीं नगरं मार्जिकावतम् । भोजराजजलवत् सुतपेधि-
 नरोत्तमः ॥ ६२ ॥ ततो बाकाश्च वृहाश्च स्त्रियदादाव पाक्ष्वः ।
 वीरैर्विहीनान् सर्वास्तान् यज्ञप्रस्थे न्यवेष्टयत् ॥ ६३ ॥ बोधु-
 षानि सरसस्थां पुत्रं काश्यपिनः प्रियम् । न्यवेष्टवत् धर्मात्मा
 वृद्धबाहुरस्तु ॥ ६४ ॥ इन्द्रप्रस्थे वदो राज्यं वच्चाव पर-
 वीरहा । वज्रपात्ररदारास्तु वार्धमाणाः प्रववन् ॥ ६५ ॥
 हस्तिनी जघ गान्धारी यस्या हिमवतीत्यपि । द्वितीया जघवती
 तैव विविधुर्जातवेष्टम् ॥ ६६ ॥ सत्यमाना तद्वैद्याः द्विजः कथं

कृताः । इमं प्रविशिषु राजेऽस्याप्ये दृतनिश्चयाः ॥ ७४ ॥ कृष्ण-
मूखादि भोजिन्सो हरिभ्यामैकतत्पराः । हिमवन्मतिब्रह्म
कलावक्षाममाविष्टम् ॥ ७५ ॥ दारकावाहिनी वे तु प्रस्थाः पार्श्व-
मध्यगुः । यथाहं संविमल्यमानं वक्षे पर्येदहं ॥ ७६ ॥ स
तत् कृत्वा प्राप्रकालं राघोऽपिहितोऽर्जुनः । कृत्वाहं पावनं व्यासं
ददर्शसीममाश्रमे ॥ ७७ ॥

इति बीरकवचं सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

वैद्यव्यासन उवाच । प्रविशयः कर्जुनो राजन्वाश्रमं सत्यवादिनः ।
ददर्शसीममेकास्ते मुनिं सत्यवतीसुतम् ॥ १ ॥ स तमासाद्य धर्मस्य-
मुपतस्थे महाप्रतप्तम् । यर्जनोऽस्मीति नामास्मै निवेद्याभ्यवदत्तः
॥ २ ॥ आगतस्तेऽस्त्विति प्राह मुनिः सत्यवतीसुतः । आस्यता-
मिति बोधाच्च प्रसज्यात्तर्ह्यमहामुनिः ॥ ३ ॥ तमप्रतीतमनसं निश्च-
यन्तं पुनः पुनः । निर्विशममयं दृष्ट्वा पार्श्वे आसीदब्रवीदिदम् ॥ ४ ॥
नयः केचन दृष्ट्वा कुर्वन्वारिणा किं समुत्थितः । अतीरजानुगमनं
ब्राह्मणी वा इतस्तथा ॥ ५ ॥ युद्धे पराजितो वासि गतश्रीरिव
कथ्यसे । न त्वां प्रभिन्नं जानामि किमिदं भरतर्षभ । शीतव-
त्रेभ्यः पार्श्वे सिद्धमाभ्यातुमर्हसि ॥ ६ ॥

यर्जुन उवाच । यः स मेघवपुः श्रीमान् वृहत्पुङ्गवजलोत्तमः ।
स कृष्णः सह राजेण व्यक्ता देहं दिवं गतः ॥ ७ ॥ मोघली
प्रशिखीराणां विनाशो ब्रह्मघातजः । बभूव वीरान्तकरः प्रभासे
कीमद्वर्तकः ॥ ८ ॥ धृते शूरा महात्मानः सिंहदर्पा महाबलाः ।
भोजयन्मया ब्रह्मकन्योऽयं तैश्चेतं युधि ॥ ९ ॥ गदापरिष-
यत्तीनां सखाः परिषदाह्वयः । त एरकाभिर्निहतः पञ्च कालस्य
पर्ययम् ॥ १० ॥ हतं पश्यन्तं तेषां सहस्रं ब्राह्मणान्निभम् ।

निधनं समुद्राहं जनावायेतदेतन् ॥ ११ ॥ पुनः पुनर्न कदापि
 विनाशमनितीकृतम् । विनाशानो बहुमात्रं दुष्कृतं च कथञ्चिद्वि-
 ॥ १२ ॥ शीघ्रं जगदस्यैव परंतप्येव प्राप्तम् । तत्रैव जग-
 दैव प्रेतमनेष्टास्यैव च ॥ १३ ॥ यद्यहं जगत्तं मन्ये विनाशं चाहं-
 यन्मयः । न चेहं ज्ञातुमिच्छामि शीघ्रं दुष्कृतिमाकृतः ॥ १४ ॥
 ज्ञातः कष्टतरं ज्ञानं नृणु तद्वै तपोधन । मनो मे शीघ्रं तेन
 शिस्ततामस्य वै मुहुः ॥ १५ ॥ पश्चातो दुष्कृतिदाराय मम ब्रह्मन्
 ब्रह्मणः । धर्मोऽनैरनुदयाजो कृताः पश्यन्माकृत्यैः ॥ १६ ॥
 अथाहं अनुदयाजं नाशकं तस्य पूरणे । तदा पुरा च मे शीघ्रं
 भुज्जघ्नी तयापन्नम् ॥ १७ ॥ पश्चाच्छि मे प्रमृष्टानि विविधानि
 महाभुजे । पराथ स्वमापन्नाः सुखेनैव समस्ततः ॥ १८ ॥ पुनश्च-
 चाप्रमेयात्मा दुष्टः प्रजाधरः । चतुर्भुजः पीतवाचाः श्यामः
 पद्मदलेभुजः । तं न पश्चामि गोविन्दं किं नु जीवामि दुःखितः
 ॥ १९ ॥ अथ याति परस्तात् रथस्य समहायति । प्रदहन्
 रिपुष्वेत्यादि न पश्चाम्यभमभ्युतम् ॥ २० ॥ येन मे प्रदह्यानि
 धम्वेत्यानि तेजसा । इदं गच्छोवनिर्मत्तैरथं । इदं गच्छम
 ॥ २१ ॥ तमपश्यन् प्रियीदामि पूर्णामिव च सत्तम । परिनिर्विण्ण-
 मित्ताय शान्तिं नोपलभेऽपि च ॥ २२ ॥ विना जगद्भिमं शीघ्रं नाहं
 लीनितुमुत्तरे । शूलैव हि गतं त्रिषु ममापि मुमुक्षुद्विषः ॥ २३ ॥
 प्रमृष्टातिशीघ्रस्य मृत्युस्य परिधावतः । उपदेष्टुं मम केचो
 भवानर्हति दत्तम् ॥ २४ ॥

व्यास उवाच । ब्रह्मणापविनिर्हृत्वा दुष्कृतान्कथञ्चकारवाः ।
 विमृष्टाः कुह्यादृक् न ताच्छोचितमर्हति ॥ २५ ॥ भवितव्यं तत्रा-
 तत्र दृष्टमेव साहाय्यनाम् । उपेक्षितं हृद्येन यत्तेनापि ज्ञायी-
 दितुम् ॥ २६ ॥ यैलोक्यमपि गोविन्दः कृत्यं आवरजजन्मम् ।
 जगदेदम्यथा कर्तुं कृतः शार्धं महाजनान् ॥ २७ ॥ रथस्य पुरतो

कति च क चक्रगदाधरः । तव खेदात् पुराणविर्वाहदिवस-
 शुक्लः ॥ २८ ॥ इति भारवतरणं प्रविष्टाः द्रुपदोचनः । बोध-
 विज्ञां तनुं प्राप्ताः कृष्णः स्वस्मान्मुत्तमम् ॥ २९ ॥ तदापीव
 नन्द्य कर्मै रिवानां पुत्रपर्वम् । कृतं भीमसहायिनं वनात्माह
 नन्द्यभुज ॥ ३० ॥ इतश्चत्वांश्च वो मध्ये संविद्वान् कुतपुत्रव ।
 गमनं प्राप्ताकाशम् इदं चेतस्करं विभो ॥ ३१ ॥ एवं बुद्धिश्च तेजश्च
 प्रतिपत्तिश्च भारत । भवन्ति भवकाक्षेपु विपद्यन्ते विपक्ष्ये ॥ ३२ ॥
 काशेनूचमिदं सर्वं अगदीक्षं धनञ्जय । काश एव समादत्ते पुन-
 रैव बहष्पदा ॥ ३३ ॥ स एव बलवान् भूत्वा पुनर्भवति दुर्बलः ।
 स एवेशश्च भूत्वेह परैराद्याप्यते पुनः ॥ ३४ ॥ कृतकृत्यानि
 चास्त्राणि गताभ्यस्य ब्रह्मागतम् । पुनरेष्यन्ति ते हस्तं यदा काशो
 भविष्यति ॥ ३५ ॥ काशो गन्तुं गतिं मुच्यां भवतामपि भारत ।
 एतत् खे वो हि वो मध्ये परमं भरतर्षभ ॥ ३६ ॥

वैशम्पायन उवाच । एतद्वचनमाज्ञाय व्यामस्तामिततेजसः ।
 प्रमुखातो ब्रवी पाशो नगरं नागसाह्वयम् ॥ ३७ ॥ प्रविष्टश्च
 पुरीं वीरः समासाद्य युधिष्ठिरम् । चाचष्ट तद्यथा वृत्तं वृथा-
 न्यककुक्षं प्रति ॥ ३८ ॥

इति मौसलपर्वेति चष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

समाप्तश्च मौसलपर्वः ॥

श्रीमहाभारतम् ।

एष महाप्रस्थानिकपर्वः ।

— ❧ —

नारायणं नमस्कृत्य नरद्वैव नरोत्तमम् ।

देवो वरस्ततो द्वैव ततो जयमुदीरयेत् ॥

जनमेजय उवाच । एवं वृथाऽश्वकुले श्रुत्वा मौपलमाहवम् ।

पारुडवाः किमकुर्वन्त तदा कृथा दिवङ्गते ॥ १ ॥

वैशम्पायन उवाच । श्रुत्वेव कोरवो राजा वृथाऽनां कर्तुं
महतम् । प्रस्थाने मनिमाधाय वाक्यमर्जनमब्रवीत् ॥ २ ॥ कालः

पचति भूतानि सर्वाण्येव महामते । कालपापमहं मन्ये त्वमपि
द्रष्टुमर्हसि ॥ ३ ॥ इत्युक्तः स तु कोन्तेयः कालः काल इति ब्रुवन् ।

शन्वपद्यत तदाक्यं भागुज्येष्ठस्य धीमते ॥ ४ ॥ यजनस्य मतं

ज्ञात्वा भीमसेनो यमो तदा । शन्वपद्यत तदाक्यं वदुक्तं सञ्च-
साचिना ॥ ५ ॥ ततो युयुत्सुनाताय प्रब्रजन् धर्मकाम्यया ।

राज्यं हरिद्वी सर्वे वेष्ठापुत्रे युधिष्ठिरः ॥ ६ ॥ अभिषिञ्च्य स्वराज्ये
च राजानञ्च परिचितम् । दुःखार्तिघ्नान्वीराजो सुभद्रां पाण्ड-

वाग्रजः ॥ ७ ॥ एष पुत्रस्य ते पुत्रः कुरुराजो भविष्यति । वदूनां
परिषेपश्च वक्षो राजा हनय च ॥ ८ ॥ परिशिष्टास्त्रिनपुदे

वज्रप्रक्षेप वाक्वः । वक्षो राजा त्वया दण्डो मा वाधर्मे जनः
हृषा ॥ ९ ॥ इत्युक्त्वा धर्मराजः स वासुदेवस्य धीमते । मातु-

वस्य च हृदस्य रामादीनां तथैव च ॥ १० ॥ आत्मभिः सह धर्मात्मा

कृत्वाऽस्मत्प्रदत्तः । आह्वय्य ह्यस्य सर्वेषां चकार विधिवत्तदा ॥ ११ ॥
 देवायनं नारदश्च मार्कण्डेयं तपोधनम् । भारद्वाजं याज्ञवल्क्यं
 परिमृद्ध्य यज्ञवान् ॥ १२ ॥ यभोजयत् स्वाद् भोज्यं कीर्त्तयित्वा
 च घात्रिणम् । इदो रजानि दास्यमि ग्रामान् दद्यात्तदा ॥ १३ ॥
 क्रियत् रिजमुल्लेख्यस्तदा एतमदक्षयः । उपमर्शयत् च गुरुमथ
 पौरपदस्कृतम् ॥ १४ ॥ शिष्यं परिहितं तस्मै इदो भरतमक्षयम् ।
 ततस्तु प्रहृष्टोऽर्वाः समानाद्य युधिष्ठिर ॥ १५ ॥ सर्वमाचष्ट
 राजर्षिर्दक्षिणीधितमयात्मनः । तं श्रुत्वेव नक्षत्रस्य पौरग्रामपदा
 जयः ॥ १६ ॥ अयमुदितमनसो नाभ्यनन्दन्त तरुणः । नयं
 कर्तव्यमिति ते तदोचस्तं नराधिपम् ॥ १७ ॥ न च राजा तस्या-
 कार्थीत कालपय्यायधर्मवित् । ततोऽनुमान्य धर्मात्मा पौरग्राम-
 पदं जनम् ॥ १८ ॥ गमनाय मतिशुद्धे आतरयास्य ते तदा ।
 ततः स राजा कौरव्या धर्मपते युधिष्ठिर ॥ १९ ॥ उत्सृज्या-
 भरणान्यङ्गाण्ययहे वल्कलान्यत । भीमान्जनयमाधैव द्रोपदी च
 वयस्त्रिणो ॥ २० ॥ तथैव जगद्गुरुः सर्वे वल्कलानि नराधिप ।
 निधिवत् कारयित्वाष्टिं नैष्ठिकीं भरतर्षभ ॥ २१ ॥ समुत्सृज्यास्य
 सर्वेऽस्मीन् प्रतस्थन् नरपटुताः । ततः प्रहृष्टदुःखार्वाः क्रिषी दृष्ट्वा
 नरोत्तमान् ॥ २२ ॥ प्रस्थितान् द्रोपदीपुत्रान् परा द्यूतजितान्
 यथा । हर्षोऽभवच्च सर्वेषां आतृणां गमनं प्रति ॥ २३ ॥ युधि-
 स्थिरमतं ज्ञात्वा वशिष्ठाक्षयमवेक्ष्य च । आतरः पञ्च कृणा च मष्टी
 उवाचैव सप्रमः ॥ २४ ॥ यात्मना सप्रमो राजा निर्वयो गच्छन्ना-
 ज्जवात् । कोरैरमुगतां दूरं सर्वैरस्तः परैस्तथा ॥ २५ ॥ न चैन-
 म्प्रयकत् कश्चिन्निवर्त्तयेति भाषितुम् । न्यवर्त्तन्त ततः सर्वे नरा
 नगरवाणिनः ॥ २६ ॥ उपप्रभतयश्चैव युयुत्सवं पर्यवारयन् ।
 विवेकगङ्गां कौरव्य उक्तुषी भुजगात्मजा ॥ २७ ॥ धियाकृदा
 बली चापि मणिपूरपूरं प्रति । शिष्टाः परिहितं तस्या आतरः

पञ्चवारवन् ॥ २८ ॥ पाण्डवाश्च महात्मानो द्रौपदी च यथस्थिनी ।
 हृतीपवासाः कौरवश्च प्रययुः प्राञ्जखास्ततः ॥ २९ ॥ योगमुक्ता
 महात्मानश्चागधर्ममतेषुप । अभिजम्बुद्वन्द्वे दैवान् सरितः
 सागरास्तथा ॥ ३० ॥ युधिष्ठिरो यथावशे भीमस्तु तदनन्तरम् ।
 अर्जुनस्तस्य चान्येऽपि यमौ चापि यथाक्रमम् ॥ ३१ ॥ पृष्ठतस्तु
 वरारिषोऽपि आमा पृष्ठदलेक्षणाः । द्रौपदी योगिनीं वेष्टा यथो
 भरतमप्यमम् ॥ ३२ ॥ पुनः चैरातुयथाश्रमः प्रस्थितान् पाण्डवान्
 वनम् । क्रमेण ते यदुरीरा लोहित्यं मज्जिलार्णवम् ॥ ३३ ॥
 गाण्डीवस्तु धनुर्द्विजं न तुभोऽत्र धनञ्जय । वरलोभात्सहाराज
 ते चाक्षये महेषुधी ॥ ३४ ॥ अस्मिं ते दृढशुस्तव स्थितं शैल-
 मिवाग्रतः । मासेमावय्य निवृत्तं गाक्षान् परमप्रविग्रहम् ॥ ३५ ॥
 ततो देवः च समाश्रितः पाण्डवानिदमब्रवीत् । भी भीः पाण्डुसुता
 वीराः पातजं मां निवोधत ॥ ३६ ॥ युधिष्ठिर महाबाहो भीम-
 सेन परन्तप । अर्जुनाश्चिह्नतो वीरो निवोधत वनो मम ॥ ३७ ॥
 अहमपि कुरुपेष्टा मया दण्ड्यः खाण्डवम् । अर्जुनस्य प्रभावेण
 तथा नारायणस्य च ॥ ३८ ॥ ययं यः फाल्गुनो भ्राता गाण्डीवं
 परमायुधम् । परित्यज्य वने यातुं नातिनाथोऽस्ति कथम् ॥ ३९ ॥
 अर्जुनस्तु यत् कृष्णो स्थितमागोक्षतात्मनि । गतं तच्च पतञ्जले
 कालेनैष्यति तस्य ह ॥ ४० ॥ उरुणादाहृतं पूर्वं मयैतत् पार्श्व-
 कारणात् । गाण्डीवं धनुषां वेष्टं वरुणायैव दीयताम् ॥ ४१ ॥
 ततस्ते भ्रातरः सर्वे धनञ्जयमबोधयन् । सज्जले प्राक्षिपन्तम्
 तथाक्षये महेषुधी ॥ ४२ ॥ ततोऽग्निभिरनयेष्ट तत्रैवः न्तरधीयत ।
 ययुश्च पाण्डवा वीरास्ततस्ते दक्षिणामुखाः ॥ ४३ ॥ ततस्ते तूल-
 रैष्वेव तीरेण जलागाधतः । जम्भुभरतमार्दूल द्विजं दक्षिण-
 पश्चिमाम् ॥ ४४ ॥ ततः पुनः समोक्षताः पश्चिमां दिशमेव ते ।
 पृष्ठगुर्वारताश्चापि मागरेण परिषण्वताम् ॥ ४५ ॥ अर्जुनीं पुन-

राहस्यं बहुर्भरतवत्तमाः । प्रादक्षिण्यं चिकीर्षन्तः इतिहासोप-
निषत्तः ॥ ४६ ॥

इति महाप्रस्थानिकपर्वणि प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततस्तो निवन्तात्मानं तदीशो हि-
मास्त्रिताः । इदंशुर्वीगयुक्ताश्च क्षिप्रवन्तं महागिरिम् ॥ १ ॥
तत्राप्यनिकमन्तस्तो इदंशुर्वीगकार्ययम् । पश्येन्त महाशैलं मेघं
प्रिष्ठरिष्ठां वरम् ॥ २ ॥ तेषाम्बु गच्छतां यौघं सर्वेषां शीत-
वर्षिष्ठम् । वाचसेनी भद्रयोगा निपपात मञ्जीतली ॥ ३ ॥
ताम्बु प्रपतितां दृष्ट्वा भीमसेनो महाबलः । उक्ताश्च धर्मराजानं
वाचसेनीमवेष्ट्य च ॥ ४ ॥ माधर्म्ययुतः कश्चिदाजपता पर-
न्तप । कारणं किम् तद्वृष्टिं यत् कृष्णा पतिता भुवि ॥ ५ ॥

युधिष्ठिर उवाच । पक्षपातो महात्मन्या विषयिण धनञ्जय ।
तस्मैतत् फलमद्यैषा भुङ्क्ते पुरुषमन्तम ॥ ६ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवमुक्त्वा मवेष्ट्येणां ययौ रतमन्तम ।
उवाचाश्च मनो भीमान् धर्मात्मा पुरुषर्षभः ॥ ७ ॥ सद्यदेवदीप्तो
विद्वान् निपपात मञ्जीतली । तत्रापि पतितं दृष्ट्वा भीमो राजान-
मब्रवीत् ॥ ८ ॥ शीतवमन्ताश्च सर्वेऽपि शुद्धवरनहहृतः । शीतं
माद्रवतीपुत्रः कञ्जाक्षिपतितो भुवि ॥ ९ ॥

युधिष्ठिर उवाच । पात्न्यः सद्यश्च प्राज्ञं मैथोऽन्वयत कञ्जन ।
तेन होषिष्य पतितस्तत्प्राद्विष नृपात्मजः ॥ १० ॥

वैशम्पायन उवाच । इत्युक्त्वा तं समुत्सृज्य सद्यदेवं कञ्जो
तथा । आदमिः सद्यः कीर्त्तयः शुभा वैव युधिष्ठिरः ॥ ११ ॥ कृष्णां
निपतितां दृष्ट्वा सद्यदेवश्च पाण्डवम् । पात्नीं बन्धुप्रियः शूरो
नकुलो निपपात च ॥ १२ ॥ तन्निनिपतितो वीरे नकुलो वाच-

हर्षणे । इत्येव तदा भीमो राजानमिदमब्रवीत् ॥ १३ ॥ कोऽयं
महत्तमर्षीनां आता वचनकारकः । अपिषाप्रतिभो लोके नकुञ्ज-
वतितो भुवि ॥ १४ ॥ इत्युक्तो भीमसेनेन प्रत्युवाच युधिष्ठिरः ।
नकुञ्जं प्रति वनीता सर्ववृद्धिमताम्बरः ॥ १५ ॥ अपिषा मत्पत्नी
मास्ति कश्चिदित्यस्य दर्शनम् । अधिकवाहमेवैव इत्यस्य मनसि
क्षितम् ॥ १६ ॥ नकुञ्जः पतिनस्तप्तादागच्छ त्वं त्वकीदर । वल्ल-
वद्विहितं वीर कोऽयं तदुवाचते ॥ १७ ॥ तांस्तु प्रपतितान् ब्रह्मा
पाण्डवः श्रोतवाचनः । पथात् योऽस्मत्प्रस्ततोऽनु परवीरहा ॥ १८ ॥
तस्मिंस्तु पुरुषव्याघ्रे पतिने चञ्चतेजसि । निवमाणे दुराधर्षे
भीमो राजानमब्रवीत् ॥ १९ ॥ चतुर्तं न क्षराम्यस्य सैरेवपि
महात्मनः । यच्च कस्य विकारोऽयं धेनयं पतितो भुवि ॥ २० ॥

युधिष्ठिर उवाच । एकाह्ना निर्देहेयं वै श्वन्निवर्त्यन्तोऽब्र-
वीत् । न च तन् इतश्चानेयं मूरमानी ततोऽपनत् ॥ २१ ॥ यज-
नेने धनुर्वाहानेयं सर्वेषां प्रास्तुनः । तथा चैतच्च तु तथा कर्तव्यं
भूमिनिच्छता ॥ २२ ॥

वैद्यव्याघ्र उवाच । इत्युक्त्वा पश्चितो राजा भीमोऽपि निप-
यात च । पतिनयः ब्रवीद्धीमो धर्मीराजं युधिष्ठिरम् ॥ २३ ॥ भो
भो राजन्नेवेषस्य पतितोऽयं प्रियस्तव । किं निमित्तञ्च पतनं
भूवि मे वद्वि देव्य च ॥ २४ ॥

युधिष्ठिर उवाच । यत्निभुक्तञ्च भवता प्रापेन तु विकल्पसे ।
यमवेच्छ परं पार्थ तमासि पतितः चित्तो ॥ २५ ॥ इत्युक्त्वा तं
महाबाहूर्जगामानवलोक्तवत् । श्लाघ्येकोऽनुवर्षो वस्ते बह्वयः
कीर्तितो मया ॥ २६ ॥

इति महाप्रस्थानिकपर्वणि द्रौपद्यादिपतने

द्वितीयाध्यायः ॥ २ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततः सखाद्वयम् अस्मी दिवं भूमिम्
 उर्वरम् । रणेनोपत्यवो पाञ्चमारोहेत्यववीच तम् ॥ १ ॥ स
 आहून् पतितान् दृष्ट्वा धर्मराजो युधिष्ठिरः । पञ्चवीर्योक्त-
 सन्तः सखसाधमिदं वचः ॥ २ ॥ आनरः पतिता मेऽत्र गच्छे-
 युस्तो मया वचः । न विना आहूतिः स्वर्गमिच्छे गन्तुं सुदेश्वर
 ॥ ३ ॥ सुकुमारो सुखाहो च राजपुत्री पुरन्दर । साक्षाभिः
 वच गच्छेत् तद्ववानमुमन्यताम् ॥ ४ ॥

यत्र उवाच । आहून् इच्छामि स्वर्गेऽमरपुत्रस्त्रिविधं गतान् ।
 कुण्ठाया सहितान् सर्वान्वा युवो भरतर्षभ ॥ ५ ॥ निक्षिप्य मानुषं ईर्षं
 गतास्ते भरतर्षभ । चनेन स्य घरोरेण स्वर्गे गता न संशयः ॥ ६ ॥

युधिष्ठिर उवाच । अयं इहा भूतभक्षोऽयं भक्तो मां नित्यमेव
 च । स गच्छेत् मया साहेमानुषस्या हि मे मतिः ॥ ७ ॥

यत्र उवाच । पनर्थात्वं मत्समस्तस्य राजन् त्रियम् इत्युक्त्वा
 मद्यतीक्ष्वैव सिद्धिम् । संप्राप्तोऽयं स्वर्गसुखानि च त्वं त्यज इष्टान्
 नात्र नृषंसमस्ति ॥ ८ ॥

युधिष्ठिर उवाच । पनार्थ्यमार्थ्येण सद्यस्तेनैव यं कर्म
 दुष्करमेतदार्थ्ये । मा मे श्रिया सङ्गमनं तथास्तु वस्यः कृते
 भक्तजनं त्यजेवम् ॥ ९ ॥

इन्द्र उवाच । स्वर्गे लोके श्रवतां नास्ति धियामिष्टापूर्णे
 श्रोत्रवया हरन्ति । तयो विचार्ये क्रियतां धर्मराज त्यज इष्टान्
 नात्र नृषंसमस्ति ॥ १० ॥

युधिष्ठिर उवाच । भक्तत्यागं प्राङ्गुरनन्तपापं तुल्यं लोके
 ब्रह्म बध्नाकृतेन । तस्मात्प्राहं जातु कथञ्चनाय त्यजाम्येगं सख-
 खाहं महेन्द्र ॥ ११ ॥ भीतं भक्तं नात्यदस्तीति वानं प्राप्तं शीघ्रं
 रक्षणे प्राणक्षिप्यम् । प्राणत्यागादप्यहं नैव मोक्षुं यतोयं यै
 नित्यमेतद्व्रतं मे ॥ १२ ॥

इन्द्र उवाच । शुभा दृष्टं क्रीडयथा हरन्ति यद्वसन्ति विदुः-
मयो ज्ञतव्यः । तस्मात् शुनस्वागमिनं कुरुष्व शुनस्वागात् प्राप्-
त्यथै दिवकीकम् ॥ १३ ॥ त्यक्त्वा भ्रातृन् दयिवद्वापि कृत्वा प्राप्नो-
लोकः कर्मणा येन दीरः । श्वानैर्न न त्यजथे कथन्तु त्वारं
कृतकं चास्मिन्ता मुह्यन्त्या ॥ १४ ॥

मुषिष्ठिर उवाच । न निदामे सन्धिरवापि विग्रही कृतै-
र्मयैरिति लोकेषु निष्ठा । न ते मया जीवितुं हि प्रख्यास्त-
स्यागस्तेषु कुतो न जीवतम् ॥ १५ ॥ भीतिप्रदानं परणागतस्य
क्षिया वधो ब्राह्मणस्यापहारः । मित्रद्रोहस्तानि चत्वारि यत्र
भक्त घातयैव भगो बभौ मे ॥ १६ ॥

वैष्णवायन उवाच । न दमैरात्रस्य वधो निघ्नस्य धर्मस्वखपी
भगवानुवाच । मुषिष्ठिरं प्रीतिपुक्तो नरेन्द्रं खल्वैर्वाक्यैः संस्तव-
संप्रयुक्तैः ॥ १७ ॥

धर्म उवाच । अभिजाताः च राजेन्द्र पितृवृत्तेन मेधवा ।
यनुक्रांष्टेन धानेन सर्वभूतेषु भारत ॥ १८ ॥ पुरा रैतवने चासि
मया पुत्र परीक्षितः । पानीयार्थं पराक्रान्ता यव ते भ्रातरो
हताः ॥ १९ ॥ भीमाजनीं परिचल्प्य यव खं भ्रातरावुभौ ।
वर्षाः साम्यमभीषात् वै नकुलं जीवमिच्छसि ॥ २० ॥ श्वं ह्वा
भक्त इत्येव त्वको दिवदयस्त्वया । तस्मात् स्वर्गं न ते तुल्यः कश्चि-
दस्ति नराधिप ॥ २१ ॥ यतस्तवाप्तया लांकाः स्वयरीरेण भारत ।
प्राप्रांसि भरतयष्टं दिव्यां गतमनु तमाम् ॥ २२ ॥

वैष्णवायन उवाच । ततो धर्मस्य यत्रय मरुतवाश्विनावपि ।
देवा दिवदयस्यैव दयभारीय पाण्डवम् ॥ २३ ॥ प्रवयुः सैर्विना-
मैस्ते सिद्धाः कामविहारिणः । सर्व विरजसः पुण्याः पुण्यसग-
नुदिकमिणः ॥ २४ ॥ स तं दधं समाख्याय ददत्त कुरुकुलोदहः ।
ऊर्ध्वमाचक्रमे मीधं तेजसायुग्य रोदसी ॥ २५ ॥ ततो दिवनिजा-

ब्रह्मो नारदः सर्वकोकवित् । उवाचोच्चैस्तदा वाक्यं उच्यताम् ।
 उच्यताम् ॥ २६ ॥ विपि राजर्षेणः सर्वं ते चापि अनुपस्थिताः ।
 कीर्त्तिं प्रख्याप्य तेषां वै ब्रह्मराजोऽचिन्तिहति ॥ २७ ॥ लोका-
 नाहुतं ब्रह्मणा तेषां तु तत्तत्प्रवृत्तिः । स्वधरोरेण संप्राप्तं नाम्नं
 शुश्रूष पाशवत् ॥ २८ ॥ नारदस्तु वचः श्रुत्वा राजा वचनमब्र-
 वीत् । दिवानामन्वयं वर्मात्मा अपचायैव पार्श्विनाम् ॥ २९ ॥
 युधं वा बहि वा पायं भ्रातृणां ज्ञानमय मे । तद्वै प्राप्त-
 मिच्छामि लोकान्मया कर्मभिः ॥ ३० ॥ राजस्तु वचनं श्रुत्वा
 दिवराजः पुरन्दरः । पार्श्वस्यसमायुक्तं पत्युवाच युधिष्ठिरम्
 ॥ ३१ ॥ ज्ञानेजिन् वयं राजेभ्यः कर्मभिर्निर्मितैः युधैः । किं त्वं
 मानुष्यं लोकेमयापि परिकल्पसि ॥ ३२ ॥ विविं प्राप्तोऽसि परमां
 वया नाम्नः पुमान् कथितम् । नैव ते भ्रातरः ज्ञानं संप्राप्ताः
 कुहनन्दन ॥ ३३ ॥ यद्यापि मानुषो भावः स्युष्यते त्वां मयाधिप ।
 जगत्स्य पञ्च देवर्षीन् सिद्धाय त्रिदिवाहवान् ॥ ३४ ॥ युधि-
 स्तिरस्तु दिवेन्द्रेणैवादिनमीश्वरम् । पुनरेवाब्रवीद्वीर्यमानिह वचन-
 मर्चवत् ॥ ३५ ॥ तेजिना मोक्षदे वस्तुमिह देव्यं वचनम् ।
 मनुमिच्छामि तत्राहं वत्त मे भ्रातरो गताः ॥ ३६ ॥ वत्त वा
 उच्यते ज्ञाना युधिष्ठिरगुणान्विता । शोषही चोपिता चेष्टा वत्त
 चैव गता मम ॥ ३७ ॥

इति महाप्रस्थानिकपर्वणि युधिष्ठिरस्यगारोहे

तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

समाप्तचेदं महाप्रस्थानिकपर्वम् ॥

श्रीमहाभारतम्

अथ स्वर्गोत्पत्तिकथं ।

नारायण नमस्कृत्य नरद्वैव नरात्तमम् ।

देवीं भवत्यनोपैत ततो जयमुदीरयेत् ॥

प्रमत्तजय उवाच । स्वर्गे त्रिपिटपं प्राप्य मम पूर्वं पिता-
महा । पाण्डवा धर्मराट् दृष्ट्वा कानि स्थानानि भेजिरे ॥ १ ॥
पतन्निष्काम्य च योऽनु मर्षयिष्यामि मे मम । मरुतिणाभ्यनुज्ञातो
व्यासेनास्तु तत्कर्मणा ॥ २ ॥

वैशम्पायन उवाच । स्वर्गे त्रिपिटपं प्राप्य तत्र दूर्वपितामहाः ।
युधिष्ठिरपुत्रस्यो यदकुर्वन् तत् शृणु ॥ ३ ॥ स्वर्गे त्रिपिटपं प्राप्य
धर्मराजो युधिष्ठिर । दुर्योधनं श्रिया जटं ददर्शापीनमानने
॥ ४ ॥ भाजमानमिन्द्रिपं वीरलक्ष्म्यामिसंवृतम् । देवैर्भाजि-
ण्यभिः साधैः सहितं पुण्यकर्मभिः ॥ ५ ॥ ततो युधिष्ठिरो दृष्ट्वा
दुर्योधनममर्षितः । मरुता कनिष्ठवर्जोऽभूत् श्रियं दृष्ट्वा सुयोधने
॥ ६ ॥ मरुत्सैर्विस्तृतं वै नाहं दुर्योधनेन वै । सहितः कामये
लोकान् लुब्धेनादीर्घदयिता ॥ ७ ॥ यत्कृते पृथिवी सर्वा सुहृदो
बाधवास्तथा । कृतात्माभिः प्रमद्याजो क्लिष्टैः पूर्वं महावने ॥ ८ ॥
द्रौपदी च सभामग्रे पाण्डालो धर्मचारिणो । पञ्चक्रिष्टानवद्याजो
पञ्चो नो गृहसन्निधौ ॥ ९ ॥ अस्ति देवा न मे कामः सुयोधन-
सदोचितुम् । तत्तावन्तु निष्कामि वयं ते भातरौ मम ॥ १० ॥
गैवमित्यत्र वीरसु नारदः प्रहमन्निव । स्वर्गे निवासे राजेन्द्र

विरुद्धाणि गच्छति ॥ ११ ॥ युधिष्ठिर महाबाहो मैवं वीरः
 कथयन् । दुर्योधनं प्रतिनृपं नृपं विदं वीर्यं मन ॥ १२ ॥ एव
 दुर्योधनी राजा पूज्यते विदमैः सह । सद्भिर् राजपुत्रैश्च इमे
 स्वर्गवासिनः ॥ १३ ॥ वीरकीर्तनं प्राप्नो युद्धे हृत्कायमलनम् ।
 ययं सर्वे सुरसमाः सदैवानेन लिङ्गिताः ॥ १४ ॥ स एव चतुर्धर्मेण
 न्यानमेतदवाप्तवान् । भयं नयेति योभीनां बभूव पृथिवीपतिः
 ॥ १५ ॥ न तस्मिन्ममि कर्तव्यं गतं यत् क्षयकारितम् । द्रौपद्याय
 परिहृत्य न वित्तियुगमर्पेत् ॥ १६ ॥ ये चास्येऽपि परिहृत्या
 युष्माकं प्रातिकारिताः । संयामेनय वाच्यं न तान् संकल्पं
 महेति ॥ १७ ॥ समानस्तु यत्तन्मयां राज्ञा दुर्योधनेन वै ।
 स्वर्गाय नैष्ट वैराणि भवन्ति मनुजाधिप ॥ १८ ॥ नारदस्यैव
 मुक्तस्तु कुरुजां युधिष्ठिर । भ्रातृन् पश्यन् मेधावी वाच्य-
 मेतदुवाच ह ॥ १९ ॥ यदि दुर्योधनस्यैव वीरकीर्तः समानताः ।
 तर्धर्मेऽस्य पापस्य पृथिवीसङ्ग ॥ २० ॥ यत्तु कर्मे पृथिवी
 तथा सहया मनरुद्धिषा । वदन् समाना वयं वैरं प्रतिविकीर्षवः
 ॥ २१ ॥ ये ते वीरा मकाकानो भ्रातरा मे महाप्रभ । सत्य-
 प्रतिष्ठा कीर्तन्य दूरा वै कथयन्ति नः ॥ २२ ॥ नैवामिदानीं के-
 लोका दृष्टमिच्छामि गानहम् । कथञ्चैव महात्मानं कीर्त्तयं कथ-
 नन्नहम् ॥ २३ ॥ वृष्टदन्तं मातृकिं च वृष्टदन्तस्य चात्मजान् ।
 ये न यत्कैवेधं प्राप्ताः चतुर्धर्मेण पाथिवाः ॥ २४ ॥ स तु हि
 पाथिवा यस्मान् नैतान् पृच्छामि नारद । विराट्दुपही जैव वृष्ट-
 केऽनुमर्त्या तान् ॥ २५ ॥ पित्रपितृनस्तु पाञ्चाल्य द्रौपदिवांश्च
 वरेणः । यमिमन्युश्च दुर्हर्षं द्रष्टुमिच्छामि नारद ॥ २६ ॥

इति स्वर्गरोहणिकपर्वणि प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

मुषिष्ठिर उवाच । मेव पश्यामि विबुधा राघेयममितीकम् ॥
 भातरी च महात्मनो मुधामन्यूनमोजनो ॥ १ ॥ जुहुवुर्वै षरी-
 ताणि दण्डवद्भ्यो महारथाः । राजानो राजपुत्राश्च धी मदर्थे
 हता हन्ते ॥ २ ॥ क्व ते महारथाः सर्वे घातृक्षमविक्रमाः ।
 तैरप्ययं जितो कौजः कञ्चन पुरुषमनने ॥ ३ ॥ यदि लोका-
 निमान् प्रगातस्ते च सर्वे महारथाः । स्थितं विज ह्यि मां देवाः
 तजितं तैर्महाराजि ॥ ४ ॥ कश्चिन्न तैरवादीय नृपती गोः स्वः
 प्रभः । न तैरथं विना वयस्ये भ्रातृमितीति भिरुवा ॥ ५ ॥
 नातुष्टिं वचनं श्रुत्वा पुरा सल्लसकरोणि । कर्मस्य क्रियतां
 नैवमिति लब्धमि तेन वि ॥ ६ ॥ उदङ्घ परित्यामि पुनः पुन-
 रहं सुराः । यस्यात् महारा पादौ तस्याहममिताकत ॥ ७ ॥
 हृदयं तो नातुपत कश्च परवल इदम् । न क्षणान् कलापि-
 त्वात् प्रदितुं शक्नोमि संसृमि ॥ ८ ॥ तमथं यत्र तत्रस्ये इदमिच्छामि
 संयोजनम् । एतन्महात्मा मया यामो जनिता मया जनिता ॥ ९ ॥
 भीमश्च भीमविक्रान्तं ताण्ड्यापि विजं मया । राजतुष्टिमुपहातं
 यमो मेव यमोपमो ॥ १० ॥ इदमन्तरासि तावदा पाहालो
 भगोवादिमो न । न तेषां स्यात्समस्तानि सुखानि त्रयो मया
 ॥ ११ ॥ किं मे भ्रातृव्यभोगस्य क्षीणे सनमाम्भः । यत्र ते मम
 म स्तुतो नाथं स्तुतो नतो मम ॥ १२ ॥

देवा उवाच । यदि हि तत्र वि यदा गम्यतां पुन ना विरम् ।
 विधिं हि तव वसतो मे विवराजन्त्य चास्मताम् ॥ १३ ॥

वैशम्पायन उवाच । इत्युक्त्वा त ततो देवा द्विवद्वत्सुपर्दिमन् ।
 मुषिष्ठिरस्य सुष्ठुहो दग्धेति परन्तप ॥ १४ ॥ ततः कृत्तीक्ष्णो
 राजा द्विवद्वत्सु जम्भतुः । कश्चिन्तो राजघातृक्ष यत्र ते पुरुष-
 योभाः ॥ १५ ॥ यद्यतो द्विवद्वत्सु यद्यो राजा च पश्यतः । पश्यान्-
 मशुभं कुशं मेवित पापस्मभि ॥ १६ ॥ तममा संवतो देव

केचनैव लयादलम् । युक्तं पापकृतां गन्धर्वांस्योपनिर्ह्वयम् ॥ १७ ॥
 दृष्टोत्थानकमङ्गलमसिकामपकादलम् । इत्येतच्च कृण्वेः सम-
 न्तात् परिवारितम् ॥ १८ ॥ अस्त्रिकेचममासीत् क्षमिकीटममा-
 कुलम् । उवलनेन प्रदीपेन समन्तात् परिवारितम् ॥ १९ ॥ अयो-
 मुखैश्च काकाद्यैश्चैव समभिदुतम् । सूचीमुखैस्तथा प्रेतैश्च
 शेलोपमैर्वृतम् ॥ २० ॥ जेतोरुधिरपुत्तैश्च क्षिप्रबाह्वरुपाणिभिः ।
 निकृत्तीदरपादैश्च तत्र तत्र प्रवेरितैः ॥ २१ ॥ स तन् कृण्व-
 दुराश्वमणिवं लोमहरणम् । जगाम राजा धर्मात्मा मध्ये बह्व-
 विचिन्तयन् ॥ २२ ॥ ददमीत्येतर्कः कीर्त्तौ नदीहापि सुद-
 र्गमम् । अमिषत्रयतद्वैव निहितसुरमंजयम् ॥ २३ ॥ करश्च-
 तालुकां तप्रासायसीश्च यिलाः पयसः । नापतुत्यांश्च तैलम्य-
 काव्यमानाः समन्ततः ॥ २४ ॥ कुटयात्कलिकहापि दृश्यन्तीक्ष्ण-
 कण्टकम् । ददमी चापि कीर्त्तयेया दानताः पापकर्मिणाम् ॥ २५ ॥
 स तं दुर्य्य समालक्ष्य देवदूतमुवाच ह । क्रियदधानमस्माभि-
 र्गन्तव्यमिममौदयम् ॥ २६ ॥ ऊ च ते भानरो मद्यं तन्ममाद्यातु-
 मर्हसि । दिशोऽयं कथं दिशामि ते दिच्छामि वेदिभूम् ॥ २७ ॥
 स सन्निवृत्ते श्रुत्वा धर्मराजस्य भाषितम् । देवदूतोऽब्रवीच्चैन-
 मेतावद्वचनं तव ॥ २८ ॥ निवर्त्तितासी हि मया तस्यान्नासी-
 दिवौकसे । यदि यान्तासि राजेन्द्र तमद्यागत्तुमर्हसि ॥ २९ ॥
 युधिष्ठिरस्तु निर्विण्णस्तेन गन्धेन मूर्च्छितः । निवर्त्तते धृतमनाः
 पथ्याविलेन भारत ॥ ३० ॥ स सन्निवृत्तो धर्मात्मा दुःखमोक्षमा-
 हृतः । श्रुत्वा तत्र वदतां दीना वाचः समन्ततः ॥ ३१ ॥ भीमो
 चर्मेज राजर्षे पुण्याभिजन पाण्डव । अनुयद्धार्यमन्त्राकं तिष्ठ-
 तावन्मङ्गलकम् ॥ ३२ ॥ आयाति क्षयि दुर्द्वेषं वाति पुण्यः समो-
 दयाः । तत्र गन्धानुगमस्तान धीनाम्नान् सुखमागमन् ॥ ३३ ॥ ते
 वयं पार्थ दीपंभ्यः कालस्य गुरुगर्भम् । सुखमागादयिष्यामस्वामि

ब्रह्मा राजसत्त्वम् ॥ ३४ ॥ संतिष्ठत्य महाबाहो मुहूर्तमपि भारत ।
 त्वयि तिष्ठति कीर्य्य वातनाम्नान्न वाचते ॥ ३५ ॥ एवं बहुविधा
 वाचः कृपणा पीडनावताम् । तस्मिन् देशे च शुश्राव समन्तात्
 घटतो नृप ॥ ३६ ॥ तेषान्नु उच्यते श्रुत्वा दयावान् दीनभाषि-
 णाम् । अहो बहुमिति प्राह तस्यो स च युधिष्ठिरः ॥ ३७ ॥
 स ता गिरः पुरस्तादैः शतपूर्वाः पुनः पुनः । स्नानानां दुःखितश-
 नाञ्च नाभ्यजत न पादयः ॥ ३८ ॥ अमुधमातला वाचो धर्म-
 पूर्वा युधिष्ठिर । उवाच के भवन्ती वै किमर्थं चेह तिष्ठत ॥ ३९ ॥
 इत्युक्त्वा ततः सर्वे समन्तादावभाषिरे । कस्योऽहं भीमसेनोऽह-
 मज्जतोऽहमिति प्रभो ॥ ४० ॥ नकुलः सहदेवश्च धृष्टद्युम्नोऽह-
 मित्यत । द्रोपदी द्रौपदेयाश्च इत्येवन्ते विचक्रुस्तुः ॥ ४१ ॥ ता वाचः
 स तदा दत्त्वा तद्देयमप्यीनृप । ततो विमस्ये राजा किं त्विदं
 देवकारितम् ॥ ४२ ॥ किन्तु तत् कल्पं कर्म कृतमेभिर्महा-
 त्तमभिः । कर्णेन द्रौपदेयैर्वा पाद्भ्याम्वा वा सुमध्वया ॥ ४३ ॥ य
 इमे पापमन्त्रेऽस्मिन् देशे मन्त्रि सुदारुणे । नाहं जानामि सर्वेषां
 दुष्कृतं पुण्यकर्मणाम् ॥ ४४ ॥ किं कृत्वा धृतराष्ट्रस्य पत्नी राजा
 सुवाधनः । तथा विद्या भुनः पापैः सह सर्वैः पदानुगैः ॥ ४५ ॥
 महेन्द्र इव लक्ष्मीशनास्तं परमपूजितः । कथ्येदानीं विकारीऽयं
 य इमे नरकां गताः ॥ ४६ ॥ सर्वधर्मविदः शूराः सत्यागमपरा-
 यणाः । सतधर्मवराः भन्तो यज्वानो भूरिदक्षिणाः ॥ ४७ ॥
 किन्तु सुप्रोऽस्मि जानामि चेतयामि न चेतये । अहो चित्तविका-
 रोऽयं न्यादा मे चित्तविभ्रमः ॥ ४८ ॥ एवं बहुविधं राजा विम-
 मये युधिष्ठिरः । दुःखमोकसमाविष्टश्चिन्ताव्याकुलितेन्द्रियः ॥ ४९ ॥
 क्रोधमाक्रान्तश्चैव तीव्रं धर्मसुतो नृपः । देवांश्च गर्हवानाश्च
 धर्मज्ञैश्च युधिष्ठिरः ॥ ५० ॥ स तीव्रगन्धसन्तप्तो देवदूतसुवाच च ।
 गम्यतां तत्र शीघ्रं त्वं दूतस्तोषासुपान्तिनम् ॥ ५१ ॥ न अहं तत्र

वास्यानि स्त्रियोऽस्मीति निवेद्यताम् । मत्संयवादिभिर्दूमाः
सुखिनो भ्रातरो हि मे ॥ ५२ ॥ इत्युक्तं स तदा दूतं पाशु-
पुत्रेण धीमता । जगाम तत्र यत्नास्ते द्विराजः यतस्तत्र ॥ ५३ ॥
निवेद्यामास च तद्वर्मेराजनिर्गोपितम् । यथाऽपि धर्मपुत्रेण
सर्वमेव जनाधिप ॥ ५४ ॥

इति श्रीमद्भगवद्गीताकपर्वणि युधिष्ठिरस्य नरकदृश्ये
द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

वैशम्पायन उवाच । स्त्रियं नृहन्तं पार्थ तु धर्मराजे युधि-
ष्ठिरे । पाञ्चमस्तत्र कोरव्य द्विराजः यत्नपरो गमाः ॥ १ ॥ स च
विग्रहवान् धर्मो राजानं पममोक्षितुम् । तत्राजगाम यत्नासौ
कुहराजो युधिष्ठिरः ॥ २ ॥ तेषु भासुरद्विषेषु पुण्याभिजनकर्मसु ।
समागतेषु द्विषेषु व्यगननक्षमो नृप ॥ ३ ॥ तद्वृण्वन्त च तास्तत्र
यातनाः पापकर्मिणाम् । नदी वैतरणी चैव कूटमाग्ननिना
वह ॥ ४ ॥ लोहकुशाः शिलाश्चैव तद्वृण्वन्त मयाजनाः । विह-
तानि शरीराणि यानि तत्र समन्ततः । इदमं राजा कोरव्य-
स्तान्यदृष्ट्वा निबभूव ॥ ५ ॥ ततो वायुः सारथ्यगोः पुण्यतम-
वहः शुचिः । वयो देवसमीपस्थः शीतलोऽतीव भारत ॥ ६ ॥
महतः सङ्घः शक्रेण पश्यवर्षितो महः । साध्या कृदात्मजादिभ्यो
पि बान्धोपि दिव्योक्तः ॥ ७ ॥ अथ तत्र समाजगमः सिद्धाश्च परम-
सौख्यः । यत्र राजा महातेजा धर्मपुत्रः स्त्रियोऽभूवन् ॥ ८ ॥ ततः
शक्रः सुहृपतिः श्रिया परमया युतः । युधिष्ठिरमुवाचेऽसौ सास्व-
पूर्वमिदं वहः ॥ ९ ॥ युधिष्ठिर महाबाहो प्रीता द्विपगणास्तव ।
पश्येहि पुरुषव्याघ्र कृतमेतावता विभो ॥ १० ॥ भिक्षुः पात्रा
महाबाहो लोकाद्याप्यसवालव । न च मन्युस्त्वया कार्यः नृप
दिव उचो भव ॥ ११ ॥ अजस्रं नरकस्तातुं दृष्टव्यं सर्वराजभिः ।

शुभानामशुभानाञ्च हो राघो पुरुषप्रथम ॥ १२ ॥ यः पूर्वं सुकृतं
 भुङ्क्ते यदाश्चिरवमेव सः । पूर्वं नरकभाष्यस्तु यथात् स्वर्गमुपैति
 सः ॥ १३ ॥ भूविभुं पापकर्मा यः स पूर्वं स्वर्गमश्नुते । तेन तस्मै
 गमितो नवा येवोचिन्ता नृप ॥ १४ ॥ व्याजेन हि तया द्रोण
 वपाक्षीकः सुतं प्रति । व्याजेनैव तनी राजन् दृष्टितो नरक-
 स्ताप ॥ १५ ॥ यथैव त्वं तथा भीमस्तथा पाथो ययो तथा । द्रौपदी
 च तथा कृष्णा व्याजेन नरकं गताः ॥ १६ ॥ पागच्छ नरपादूख
 मुक्तास्तौ नैव कक्षापान् ॥ १७ ॥ स्वपक्षायैव हि तुभ्यं पाथिवा
 निहता रणे । सर्वे स्वर्गमनुप्राप्तास्तान् पश्य भरतप्रथम ॥ १८ ॥
 कर्णश्चैव महेष्वासः सर्वमस्तुभवाञ्जराः । स गतः परमां सिद्धिं
 वश्यं परित्यजे ॥ १९ ॥ तं पश्य पुरुषव्याघ्रमादित्यतनयं विभी ।
 स्वस्थानस्थं महाबाहो जहि योक्तं नरप्रथम ॥ २० ॥ भ्रातृस्थान्या-
 स्तथा पश्य स्वपक्षायैव पाथिवान् । स्वं स्वं स्थानमनुप्राप्तान् व्येतु
 ते मनसो ज्वर ॥ २१ ॥ कच्छं पूर्वं चानुभूय इतः प्रभृति कौरव ।
 विश्वरथ मया माहे गतयोको निरामयः ॥ २२ ॥ कर्मणां तात
 पुत्रानां प्रितानां तपसा स्वयम् । दानानाञ्च महाबाहो फलं
 प्राप्नुहि पाथिव ॥ २३ ॥ यद्य ह्यं दिवगन्धर्वा दिव्यायास्वरयो
 द्विवि । उपसिंयन्तु कक्षाणं विरज्रोस्वरभूषणाः ॥ २४ ॥ राज-
 सूयजितान् लोकान् स्वयमेवामि कृडितात् । पाप्नुहि त्वं महा-
 बाहो तपसश्च महाजितम् ॥ २५ ॥ उपर्युपरि राज्ञां हि तव
 लोका युधिष्ठिर । हरिश्चन्द्रमहाः पाथं येषु त्वं विहरिष्यसि
 ॥ २६ ॥ मात्याता यत्र राजविद्येक राजा भगोरकः । होमते-
 येत भरतस्तत्र त्वं विश्वरथसि ॥ २७ ॥ एषा ईशदी पुण्या
 पाथं धैर्ये स्वरात्री । पाकायगङ्गा राजेन्द्र तत्राभूय मनिष्यसि
 ॥ २८ ॥ यत्र स्वतस्य भावस्ते मानुषा विगमिष्यति । गतयोको
 निरायामी मुक्तौरो भविष्यति ॥ २९ ॥ एवं भुवि ईशेन्द्र कौर-

वैष्णु युधिष्ठिरम् । धर्मो विप्रश्चक्षन् साक्षात् उवाच सुतमात्मनः
 ॥ ३० ॥ ओं भो राजन् महापात्र पीनोऽस्मि तव पुत्रक । मङ्गला
 वयसास्मेन समदा च हनेन च ॥ ३१ ॥ एषा तृतीया विजया
 तव राजन् कृता मया । न यत्कचि चाकलयितुं समायात् पार्श्व-
 हेतुतः ॥ ३२ ॥ पूर्वं परीक्षितो हि तं प्रजात् दैतवने मया ।
 परधीरहितस्यार्थं तच्च निस्तीर्थवानसि ॥ ३३ ॥ मोदर्थ्येषु विन-
 देषु द्रोपद्यास्तव भारत । श्वरूपधारिणा एव पनस्यं मे परी-
 क्षितः ॥ ३४ ॥ इदं तृतीयं भानुनामर्थं यत् स्थातुमिच्छसि ।
 विशुद्धोऽसि महाभाग सुखी विगतकल्मषः ॥ ३५ ॥ न च ते
 आतरः पार्थ नरकाक्षां विद्याम्यते । मायैषा दिवशाज्जन महेन्द्रेण
 प्रवीजिता ॥ ३६ ॥ यवज्जं नरकास्ताव द्रष्टव्याः मरुदराजभिः ।
 ततस्त्वदा प्राप्तमिदं मुहूर्तं दुःखमुत्तमम् ॥ ३७ ॥ न मयापात्री
 भीमो वा यमो वा परुषार्थभो । कक्षी वा सत्यवान् शूरो नर-
 काक्षांस्त्रिंशत् ॥ ३८ ॥ न कृथा राजपत्नी च नरकाक्षां युधि-
 स्थिर । एष्टेहिं भरतसेष्ठ पश्य गङ्गां त्रिलोक्याम् ॥ ३९ ॥ एव-
 मुक्तः च राजपुत्रस्तत्र पूर्वपनामजः । जगाम सप्त धर्मणा विश्व-
 विदिवालयैः ॥ ४० ॥ गङ्गां देवतदीं पश्यन् पावतीम् च सप्त-
 वक्षाम् । यवगांश्च ततो राजा तत् नव्याञ्च मानुषीम् ॥ ४१ ॥
 मृततो दिव्यवर्धनो धर्मेराजो युधिष्ठिरः । निर्वैरो गतकस्तापी
 से त्रैलोक्ये तस्मिन् समावृतः ॥ ४२ ॥ ततो ययौ वृणो देवैः कुरुराजो
 वृंक्षुधिष्ठिरः । धर्मण सज्जितो धीमान्स्त्वयमानो मरुधिभिः ॥ ४३ ॥
 यत्र ते परुषव्याघ्राः शूरा विगतमन्यराः । पाण्डवा धार्मराष्ट्राश्च
 स्नानि स्नानानि भेजिरे ॥ ४४ ॥

इति सप्तारोहणिकपर्वणि युधिष्ठिरननुत्यागे

तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततो युधिष्ठिर उवाच । द्वैः सर्वमन्त्र-
 यैः । स्तूयमानो बभौ तत्र यत्र ते कुरुपुत्रवाः ॥ १ ॥ ददर्श
 त्व मोहिर्न ब्रह्मण्य वपुषान्वितम् । तेनैव दृष्टपूर्वेण सादृश्येनैव
 श्रुतितम् ॥ २ ॥ दीप्यमानं स्ववपुषा दिव्यैरक्षैरुपस्थितम् । ब्रह्म-
 ण्यतिभिर्बोरैर्दिव्यैः परप्रविश्रुतैः ॥ ३ ॥ उपास्यमानं वीरेण
 हास्यतेन सुवर्षणा । तथा स्वरूपं कौन्तेयो ददर्श मधुसूदनम्
 ॥ ४ ॥ तावभौ पुरुषव्याघ्रौ सन्नदीच्छ युधिष्ठिरम् । यथावत्
 तपिप्रेक्षाते पूजया दिव्यपूजिता ॥ ५ ॥ अपरस्मिन्नबोद्धेयं कथं
 उल्लेखनां वरम् । हादृशदित्यनदृश्यं ददर्श कुरुनन्दनः ॥ ६ ॥
 पश्चापरस्मिन्नबोद्धेयं मरुद्व्याजितं विभुम् । भीमसेनमवापश्यन्नेनैव
 उपान्वितम् ॥ ७ ॥ त्रायोनीर्त्तिमतः पाण्ड्वं दिव्यमूर्त्तिमन्वितम् ।
 अथा परमया युक्तं सिद्धं परमिकाजितम् ॥ ८ ॥ अग्निर्नोऽस्तु
 यथा स्थाने दीप्यमानो स्वतेजसा । नकुलं सहदेवञ्च ददर्श कुरु-
 नन्दन ॥ ९ ॥ तथा ददर्श पाञ्चालीं कनकतोयलमालिनीम् ।
 उपुषा स्वर्गमाक्रम्य तिष्ठन्तीमर्कवर्चसम् ॥ १० ॥ अथैनां सहसा
 राजा प्रष्टुमैच्छद्युधिष्ठिरः । ततोऽस्य भगवानिन्द्रः कथयामास
 विवराट् ॥ ११ ॥ श्रीरेषा द्रोपदीकया लक्ष्म्यं मानुषं गता ।
 पयोनिजा लोककान्ता पुण्यगन्धा युधिष्ठिर ॥ १२ ॥ रत्नयुग्मं भवतां
 क्षेपणं निर्मिता मूलपाणिना । दुपदस्य कुले जाता भवद्विद्योप-
 जोविता ॥ १३ ॥ एते पञ्च महाभागा गन्धर्वाः पावकप्रभाः ।
 द्रोपद्यास्तनवा राजान् युष्माकममिताजस्रः ॥ १४ ॥ पञ्च गन्धर्व-
 राजानं हतराट् मनोयिणम् । एनञ्च त्वं विजानीहि भ्रातरं
 पूर्वजं पितुः ॥ १५ ॥ यद्यं ते पूर्वजो भ्राता कौन्तेयः पावकद्युतिः ।
 सूर्यपुलोहपञ्चः सेतो राजेवो इति विद्युतः ॥ १६ ॥ सादित्यसहस्रो
 षाति यज्ञैर्न पुरुषर्षभम् । साध्यानामव दिवाणां विश्वेषां मरुता-
 मपि ॥ १७ ॥ गच्छेत्तु पञ्च राजेन्द्र वृष्णस्यकमहारजान् । सात्यकि-

अनुखान् वीरान् भोक्तायैव महावखान् ॥ १८ ॥ सीमेन सचिवं
 पञ्च भोमव्रमपराजितम् । अभिमन्युं महेष्वासं निष्ठाकरवम-
 व्यतिम् ॥ १९ ॥ एष पाण्डुर्महेष्वासः कुन्त्या मातुः स वङ्गतः ।
 विमानेन महाभ्येति पिता तत्र समान्तिकम् ॥ २० ॥ वसुभिः संहितं
 पञ्च भीष्मं दान्तनवं नृपम् । शोणं वृहस्पतेः पाण्डुं गुरुमेनं
 निष्ठाभव ॥ २१ ॥ एते तान्य महावीरान् योधास्तत्र स पाण्डव ।
 तन्महोदधिता यान्ति यद्यप्यखजनेस्तथा ॥ २२ ॥ गुहाकानां गनि-
 क्षापि केचित् प्राप्ता नराधिपः । तपसा हि जितशर्माः पुण्य-
 दागन्तुदिकर्मभिः ॥ २३ ॥

इति स्वर्गादिपणिकपरीणि चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

जनसेजय उवाच । भीमशैली महात्मानो धृतराष्ट्र
 पाण्डवः । विराट्दण्डो चाभी यज्ञयैवोत्तरस्तथा ॥ १ ॥ धृ-
 केतुर्जयत्सेनो राजा सैव स मत्पुत्रित् । दुर्योधनसुतायैव यकुनि-
 यैव सीवल्ल ॥ २ ॥ कर्षपुत्राय विक्रान्ता राजा सैव जगन्महः ।
 घटोत्कचादयसैव धी शान्ये नातुकोनिताः ॥ ३ ॥ ये शान्यं कीर्तिता
 वीरा राजानो दीपमूर्तयः । स्वर्गं कामं कियन्तस्ते तस्यस्तद्वि-
 श्वं मे ॥ ४ ॥ अहोदित् प्राश्रुतं स्थानं तेषां तत्र दिङ्मोक्षम् ।
 अन्ते वा कर्मणां कान्ते गतिं प्राप्ता नरर्षभाः ॥ ५ ॥ एतद्दि-
 क्षन्म्यहं श्रोतुं प्रीच्यमानं दिङ्मोक्षम् । तपसा हि प्रदीप्तेन सर्वं
 जगत्पुण्यवि ॥ ६ ॥

श्रीतिरुवाच । इत्युक्तः स तु विप्रिरेतुशालो महात्मना ।
 अक्षयेन तस्य नृपतेराख्यातुमुपवक्रमे ॥ ७ ॥

वैशम्पायन उवाच । न मय्यं कर्मणामस्ते सर्वेषु मनुष्या-
 धिपः । प्रवर्ति किञ्च सम्भते पृच्छेया संप्रयोजिता ॥ ८ ॥ अथ

सुहृन्मित्रं राजन् देवानां भरतर्षभ । यदुवाच महातेजा दिव्य-
 चक्षुः प्रतापवान् ॥ ८ ॥ मुनिः पुराणः कीरव्य पाराशर्यो महा-
 व्रतः । अगाधवृद्धिः सर्वज्ञो गतिज्ञः सर्वकर्माणाम् ॥ ९ ॥ वसु-
 मेध महातेजा भीष्मः प्राप महायतिः । घटविव हि दृश्यन्ते
 बहवो भरतर्षभ ॥ १० ॥ ब्रह्मसृतिं विविण्ण्य द्रोणो क्षत्रिणां-
 वरम् । धृतराज्ञी तु साद्विज्यः प्रविशेय मरुद्गणान् ॥ ११ ॥ सनत्-
 कुमारं प्रद्यम्बः प्रविशेय यथागतम् । धृतराज्ञो धनेयस्य लोकान्
 प्राप दुरासनान् ॥ १२ ॥ धृतराज्ञेण सहिता गान्धारी च यश-
 स्विनी । पत्नीभ्यां सहितः पाण्डुर्महेन्द्रमदनं ययौ ॥ १३ ॥ विराट्-
 द्रुपदो चाभौ घृष्टकेतुश्च पार्थिवः । निशठाक्रूरयास्याश्च भानुः
 कन्यो विदूरथः ॥ १४ ॥ भूरियवाः यनयैव भूरिय पृथिवीपतिः ।
 कंसश्चैश्वर्यमेतय वसुदेवस्तथैव च ॥ १५ ॥ उत्तरय सह भ्रात्रा
 यष्टेन नरपङ्क्तयः । विश्वेष्वां देवतानान्ते विविशुनरपङ्क्तयः ॥ १६ ॥
 वसुधा नाम महातेजाः सोमपुत्रः प्रतापवान् । सोऽभिमुख्यनृसिंहं न्य-
 फाल्लानस्य सुतोऽभवत् ॥ १७ ॥ स युद्धा क्षत्रधर्मेण यथा नान्यः
 प्रमानं कश्चित् । विविश चासं धनोऽसा कमेणोऽन्ते महावरयः ॥ १८ ॥
 आविशेय रविं कर्णो निहतः परुषाभिः । हापरं शकुनिः प्राप
 घृष्टदंष्ट्रस्तु पावकम् ॥ १९ ॥ धृतराष्ट्रात्मजाः सर्वे यातुधाना
 बलीकृष्टाः । ऋद्धिमन्तो महात्मानः शस्त्रपूता दिवं गताः ॥ २० ॥
 धर्ममेवाविशन् क्षत्रा राजा चैव युधिष्ठिरः । यनन्तो भगवान्
 देवः प्रविशेय रसातलम् ॥ २१ ॥ पितामहनिर्योगादै यो योगा-
 द्दामधरयत् । यः स नारायणो नाम दिव्यदेवः सनातनः ।
 तस्यांघ्रौ वासुदेवस्तु कमेणोऽन्ते विविश ह ॥ २२ ॥ योऽपस्त्री-
 सङ्गस्त्राणि वासुदेवपरिग्रहः । यमज्जलाः सरस्वत्यां कालिन
 जनमेजय ॥ २३ ॥ तत्र त्यक्ता शरीराणि दिवनासुरह्य पुनः ।
 मासैवाप्सरसो भूत्वा वासुदेवमुपागमन् ॥ २४ ॥ जनात्तन्नि-

अथापुनरे धी वीरास्तु महावराः । बटोक्तापादययैव हिमान्
 वचांश्च भेजिरे ॥ २६ ॥ दुर्योधनसहावासः सखाः परि-
 कीर्त्तिताः । प्राप्तास्ते ब्रह्मणो राजान् सर्वे लोकाननुत्तमान् ॥ २७ ॥
 भवन्तु महेन्द्रस्य कुबेरस्य च भीमनः । वरुणस्य तथा भीमान्
 विविधः पुरुषार्थभाः ॥ २८ ॥ एतत्ते सर्वमाख्यातं विस्तरेण महा-
 युते । कुन्तिपुत्रांश्चरितं कृतं पाण्डवानां महाभारतम् ॥ २९ ॥

कीर्तिरवाच । एतत् शुक्ला दिग्भेदाः स राजा जनमेजयः ।
 विक्रितोऽभवदत्यर्थं वसुकर्मान्तरेण च ॥ ३० ॥ ततः समापद्या-
 मासुः कर्म तत्तस्य वाजकाः । पास्तीकवाभवन् प्रीतः परिमोक्ष्य
 भुञ्जन्तमान् ॥ ३१ ॥ ततो दिग्भेदात् सर्वेस्तान् दक्षिणाभिरतो-
 बधत् । पूजिताद्यापि ते राज्ञा ततो जम्बूद्वीपगतम् ॥ ३२ ॥
 विजयैर्युद्धा विप्रास्तान् राजापि जनमेजयः । ततस्तद्विजयायाः
 च पुनरावाहजाह्वयम् ॥ ३३ ॥ एतत्ते सर्वमाख्यातं वैशम्पायन-
 कीर्त्तितम् । व्यासाय तस्मात्प्राप्तं कर्पसत्वे दृपस्य हि ॥ ३४ ॥
 पुष्कोऽयमिति दामाग्न्यः पवित्रश्चेदमनमम् । कथ्येन मुनिना विप्र
 निर्मितं सत्यवादिना ॥ ३५ ॥ सर्वेऽपि विविचेन धर्मज्ञानवता
 वता । अतीन्द्रिण्या युचिना तपसा भावितात्मना ॥ ३६ ॥ ईश्वर्यं
 वर्त्तता चैव साङ्ख्ययोगवता तथा । नैकतन्त्रविशुद्धेन दृष्ट्वा दिव्येन
 चक्षुषा ॥ ३७ ॥ कीर्त्तिं प्रजयता लोके पाण्डवानां महात्मनाम् ।
 अन्वेषां च विद्यायां भूरिद्विष्यतेऽस्मान् ॥ ३८ ॥ अथैव चावशि-
 ष्टान् महा पर्वतः पर्वति । भूतपाप्मा जितशर्मा ब्रह्मभूषाश्च
 कल्पते ॥ ३९ ॥ कार्त्तिके वैश्वदेवे सर्वे मृगयायाः कथावितः ।
 ब्रह्महत्यादिषापानां कोटिस्तस्य विनश्यति ॥ ४० ॥ अथैव चाव-
 शित्वा चान्द्राणां पादमस्ततः । पश्यन्मन्त्रपार्श्वं वै पितु-
 र्वाक्योपपत्तिरुते ॥ ४१ ॥ अथा वरुणः कुर्वते इन्द्रियैर्मनसापि वा ।
 महाभारतमाख्याय पश्चात् सन्ध्यां प्रमुच्यते ॥ ४२ ॥ अथातो

कुर्वते पापं ब्राह्मणः स्त्रीगणैर्वृतः । महाभारतमाख्याय पूर्वा
 कथां प्रमुच्यते ॥ ४३ ॥ भरतानां महम्मन्त्र तज्जाह्वारतमुच्यते ।
 महाजाह्वारतज्जाह्व महाभारतमुच्यते ॥ ४४ ॥ निदत्तमन्त्रो
 वेह सर्वपापैः प्रमुच्यते । धर्मं धर्मं च कामे च मोक्षे च भरतर्षभ
 ॥ ४५ ॥ यद्विहासि तदन्यत्र ब्रूहेहान्ति न कुदचित् । जयो
 नामेतिहामास्यं श्रोतव्यो मोक्षमिच्छता ॥ ४६ ॥ ब्राह्मणेन च
 राज्ञा च गर्भिण्या चैव शोचिता । स्वर्गकामो लभेत् स्वर्गं जय-
 कामो लभेन्मृतम् ॥ ४७ ॥ गर्भिणी लभते पुत्रं कन्या वा बहु-
 भागिनीम् । तनागतश्च मोक्षश्च कृष्णदैपायनः प्रभुः ॥ ४८ ॥
 सन्दर्भं भारतस्यास्य कृतवान् धर्मकाम्यया । पटिं प्रतसहस्राणि
 चकाराभ्यां च संहिताम् ॥ ४९ ॥ दिं प्रतसहस्राणि देवलोके
 प्रतिष्ठितम् । पित्रो पञ्चदश चैवं यत्तलोके चतुर्दश ॥ ५० ॥ एकं
 यत्तसहस्रान्तु मानुषेषु प्रभाषितम् । नारदोऽथावयहेवानशितो
 दिवसः पितॄन् ॥ ५१ ॥ रक्षोयक्षावृक्षो मत्तारान् वैशम्पादन एव
 तु । इतिहासमिमं पुण्यं महाश्वं वेदसम्मतम् ॥ ५२ ॥ व्यासीकं
 ब्रूयते धीम कृत्वा ब्राह्मणमग्रतः । स नरः सर्वकामांश्च कीर्त्तिं
 प्राप्स्येह धीमक ॥ ५३ ॥ गच्छेत् परमिकां सिद्धिमत्र मे नास्ति
 संशयः । भारताश्रवणात् पुण्यादपि पादमधीयतः ॥ ५४ ॥
 कथया परवा भक्त्या श्राव्यते चापि धीम तु । ब्रह्मज्ञानस्य पूर्वतो
 सर्वपापान्यघेयतः ॥ ५५ ॥ महर्षिर्भगवान् व्यासः कृत्स्नेनां संहितां
 ब्रूवा । लोकीवतुर्भिर्धर्मास्ता पुत्रमध्यापयत् शुक्रम् ॥ ५६ ॥ माता-
 पित्रसहस्राणि पुत्रद्वारयतामि च । संसारेष्वनुभूतानि वाञ्छि
 वाञ्छन्ति चापरे ॥ ५७ ॥ सर्वज्ञानसहस्राणि भवज्ञानयतानि
 च । द्विषे द्विषे मूढमाविशन्ति न पण्डितम् ॥ ५८ ॥ ऊह-
 माहुरिरोन्मेष न च कश्चित् शृणोति मे । धर्मादर्थश्च कामश्च च
 किमर्थं न शिष्यते ॥ ५९ ॥ न जातु कामाश्च भवान् लोमाशर्मे

स्वर्गलोकोवितापि हेतोः । नित्यो धर्मः सुखदुःखे क्षमिते जीवो
 नित्यो हेतुरस्य क्षमितः ॥ ६० ॥ इमां भारतवावित्रीं प्रात-
 श्वाद्य वः पठेत् । स भारतफलं प्राप्य परं ब्रह्माधिगच्छति ॥ ६१ ॥
 यथा समुद्रो भगवान् यथा स हिमवान् गिरिः । ज्ञातापुनो
 रक्षनिषी तथा भारतमुच्यते ॥ ६२ ॥ काष्ठां विनागमं विहाय
 कावविस्वाधेमवति । इमं भारतमास्थानं वः पठेत् सुसमाहितः ।
 स गच्छेत् परमां सिद्धिमिति मे नास्ति संशयः ॥ ६३ ॥ देवायनोष्ठ-
 पुटनिःसृतमपमेवं पुण्यं पठितमथ पापहरं धिक्कृतम् । सो भारतं
 समधिगच्छति वाच्यमानं किं तस्य पुण्यफलैरभिधीयते ॥ ६४ ॥

इति स्वर्गलोकाधिकपर्वणि पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

जनमेजय उवाच । भगवन् केन विधिना श्रोतव्यं भारतं
 पुनैः । फलं किं कै च देवाय पूज्या वै पारमेष्ठिक ॥ १ ॥ इयं
 समाप्ते भगवन् किञ्च पठेति पठेति । वाचकः कीदृशवात् पठ्य-
 स्तद्विवीक्षते ॥ २ ॥

वैशम्पायन उवाच । शृणु राजन् विधिमिमं फलं वदामि
 भारत । श्रुताहुवति राजेन्द्र यत्त्वं मामनुवर्त्तते ॥ ३ ॥ दिवि
 देवा महीपाश्वरी त्रीडाधेमवति गताः । कृत्वा कार्यमिदमेव ततश्च
 पुनरागताः ॥ ४ ॥ हस्तं यत्ते प्रवक्ष्यामि तच्छृणुय समागतः ।
 ऋषीणां देवतानाञ्च सम्यक् ननुधातमे ॥ ५ ॥ यत् कदास्तथा
 काष्ठा विष्टे देवाश्च याज्यताः । यादित्यादादित्यो देवो लोक-
 पाशा मन्त्रधियः ॥ ६ ॥ गुह्यकाय समन्वयी नागा विद्याधरस्तथा ।
 सिद्धा धर्माः स्वयम्भूय मुनिभिः कायगावरः ॥ ७ ॥ गिरिभ्यः
 शानरा नद्यस्तथैवाप्यरमा गताः । ग्रहाः सस्यत्सराश्चैव यवना
 ज्ञानपराश्च ॥ ८ ॥ स्वावहं जहमधैव जगत् सर्वं सुरासुरम् ।

भारते भरतयेष्ट एकस्मिन् दृश्यते ॥ ८ ॥ तेषां युद्धा प्रतिष्ठानं
 नामकर्मानुकीर्तनात् । कृत्वापि पातकं धीरं सखी मुञ्चेत् मानवः
 ॥ १० ॥ इतिहामनिमं युद्धा यथावदनुपूर्वम् । संयतात्मा शुचि-
 र्भूत्वा पारं गत्वा च भारते ॥ ११ ॥ तेषां आद्यानि देवानि युद्धा
 भारत भारतम् । द्राक्षन्तेभ्यो यथाशक्त्वा भक्त्या च भरतर्षभ
 ॥ १२ ॥ महादानानि दैवानि रत्नानि विविधानि च । गावः
 कास्त्योपशोषाय कन्याश्चैव खलङ्कृताः ॥ १३ ॥ सर्वकाममुणोपेता
 यानानि विविधानि च । भवनानि त्रिविधाणि भूमिर्वासांश्च
 काञ्चनम् ॥ १४ ॥ वाहनानि च दैवानि हया मत्ताश्च वारणाः ।
 धनं प्रविकार्यैव स्यन्दनाय खलङ्कृताः ॥ १५ ॥ यद्यद्गृहे वरं
 किञ्चिदस्ति महिम्नसु । तन्मदेयं दिजातिभ्यः पात्वा दाराश्च
 सूनवः ॥ १६ ॥ अहया परया दातुं क्रमशस्तस्य पारगः ।
 शक्तिः सुमना हृष्टः शुश्रूंसुरधिकल्पकः ॥ १७ ॥ सत्यार्जिवरती
 दान्तः शुचिः शौचममन्वितः । अहधानो जितक्रोधो यथा शिथ्यति
 तत् शृणु ॥ १८ ॥ शुचिः शीलान्विताचारः शुक्लवासा जितेन्द्रियः ।
 संस्कृतः सवेद्यास्तश्चः अहधानोऽनसूयकाः ॥ १९ ॥ कृपवान्
 सुभगो दान्तः सत्यवादी जितेन्द्रियः । दानमानण्हीतयः कार्यो
 भवति वाचकः ॥ २० ॥ अविश्वमनायस्तमदुतं धीरमूजितम् ।
 असंयक्ताक्षरपटं स्वरभावममन्वितम् ॥ २१ ॥ विषष्टिर्वर्षसंयुक्त-
 मष्टस्थानसमीरितम् । वाचयेदाचकः स्वस्थः स्वाधीनः सुसमाहितः
 ॥ २२ ॥ नारायणं नमस्कृत्य नरश्चैव नरोत्तमम् । देवीं सर-
 स्वतींश्चैव ततो जयमुदीरयेत् ॥ २३ ॥ इदृशादावकात् राजन्
 युद्धा भारत भारतम् । नियमस्तः शुचिः श्रान्तः शृण्वन् च फल-
 मश्नुते ॥ २४ ॥ पारणं प्रथमं प्राप्य दिजान् कर्मैव तर्पयेत् ।
 यन्निष्टोमस्य वक्षस्य फलं वै लभते नरः ॥ २५ ॥ अक्षरोगण-
 षड्वीर्यं विमानं लभते महत् ॥ २६ ॥ अतु द्वैष दिवं जाति

कमाक्षितः ॥ २६ ॥ द्वितीयं पारशं प्राप्य शोभतिरात्रफलं कमेत् ।
 सर्वं रश्मिभं दिवं विमानमधिरोहति ॥ २७ ॥ दिव्यमाकाशर-
 चरो दिव्यगन्धर्वभूषितः । दिव्यगन्धर्वरो नित्यं दिव्योक्तं मयी-
 वते ॥ २८ ॥ तृतीयं पारशं प्राप्य द्वादशाक्षफलं कमेत् । द्वा-
 दशरश्मिभो रश्मिभ्युत्पद्यते दिवि ॥ २९ ॥ चतुर्थं पारशं प्राप्य
 पञ्चदशरश्मिभं कमेत् । अक्षितादित्यसङ्काशं ज्योत्स्नममनीषमम् ॥
 ३० ॥ विमानं विबुधैः पारशं प्राप्य दिवि गच्छति । वर्षाद्युत्पत्ति-
 भवेन मन्त्रस्य दिवि मोदते ॥ ३१ ॥ षष्ठे दिव्यगन्धर्वोति सप्तमे
 दिव्यं फलम् । शैलस्यसिद्धराकारं वैदूर्यमणिवेदिनम् ॥ ३२ ॥
 परिशिष्टं वदन्तु मणिविदुमभूषितम् । विमानं समधिष्ठाप्य
 कामगं प्राप्स्यसंगमम् ॥ ३३ ॥ सर्वां लोकान् विचरते द्वितीयं
 पारशं प्राप्य ॥ ३४ ॥ सप्तमे राजसूयस्य पारशं कमेत् फलम् ॥ ३५ ॥
 चन्द्रोदयमिदं रम्यं विमानमधिरोहति । चन्द्ररश्मिप्रोतिक्रमै-
 र्दिव्यैर्बलं मनोजवैः ॥ ३६ ॥ अष्टमं पारशं प्राप्य चन्द्रात् ज्ञान-
 तरेणुषैः । मेखलाणां निवादिन नूपुराणां निखिलैः ॥ ३७ ॥
 षष्ठे परममारीणां सुखसुप्तो विबुध्यते । नवमे क्रतुः स्य
 राजनिष्यस्य भारत ॥ ३८ ॥ काञ्चनस्तम्भनिर्गुणं वैदूर्यैर्बलवेदि-
 नम् । जाम्बूनदमयैर्दिव्यैर्गन्धैः कर्मणो हृतम् ॥ ३९ ॥ अष्टमं
 पारशं प्राप्य वैदूर्यमणिवेदिनः । विमानं समधिष्ठाप्य विद्या
 परमया ज्ञानम् ॥ ४० ॥ दिव्यमाकाशरचरो दिव्यगन्धर्वभूषितः ।
 मोदते दैवतैः पारशं दिवि दिव इवापरः ॥ ४१ ॥ दशमं पारशं
 प्राप्य द्विजातीनामिदम् । विद्वान्मोक्षादिनिर्गुणं पताकाध्वज-
 भूषितम् ॥ ४२ ॥ द्वादशरश्मिभ्यो वैदूर्यमणितोरणम् । वैदूर्य-
 काञ्चनपरिशिष्टं प्रवाक्यकर्मभोग्यम् ॥ ४३ ॥ गन्धर्वगोतकुम्भ-
 रश्मिभ्यो भूषितम् । विमानं सुकृतावाहं सुखिनोपपद्यते ॥ ४४ ॥
 सुकृतीनाम् अष्टमं जाम्बूनदभूषितम् । दिव्यगन्धर्वभूषितम्

दिव्यमाश्रयविभूषितः ॥ ४४ ॥ दिव्यान् लोकान् विचरति दिव्यै-
र्मोतैः समन्वितः । विबुधानां प्रसादेन श्रिया परमया वृतः ॥ ४५ ॥
यस्य वर्धमानैव स्वर्गलोके महीवते । अयं गन्धर्वमन्त्रितः सह-
स्राण्येकविंशतिम् ॥ ४६ ॥ परन्दरपरे रम्ये प्रक्रेण रुच मोदते ।
दिव्यवानविमानेषु लोकेषु विविधेषु च ॥ ४७ ॥ दिव्यनारीगणा-
कीर्णो निवसत्यमरो यथा । ततः सूर्यस्य भवने चन्द्रस्य भवने
तथा ॥ ४८ ॥ शिवस्य भवने राजन् विष्णोर्वीति सलीकताम् ।
एवमेतच्छास्त्राजं नात काश्या विचारणा ॥ ४९ ॥ अह्वानेन
वै भाव्यतेऽवमाह गुरुर्मम । वाचकस्य तु दातव्यं मनसा यथादि-
च्छति ॥ ५० ॥ हस्त्यश्वरथयानानि वाहनानि विधेयतः । कटकं
कुण्डले चैव वस्त्रसूत्रं तथापरम् ॥ ५१ ॥ वस्त्रञ्चैव विविद्वज्ज
गन्धश्चैव विधेयतः । देववत् पूजयेत्तन्तु विष्णुलोकमवाप्नुयात्
॥ ५२ ॥ अयः परं प्रवक्ष्यामि यानि देवानि भारते । वाच्यमाने
तु विप्रेन्द्रे राजन् पर्वणि पर्वणि ॥ ५३ ॥ जातिं दैव्यञ्च सत्यञ्च
मासात्मो भरतर्षभ । धर्मव्रतिञ्च विज्ञाय क्षत्रियाणां नराधिप
॥ ५४ ॥ अस्मिन्नायं दिज्ञानादौ ततः कार्यं प्रवर्तते । समाप्ते
पर्वणि ततः स्वयय्या पूजयेद्दिज्ञान् ॥ ५५ ॥ आदौ तु वाचकञ्चैव
वस्त्रगन्धसमन्वितम् । त्रिधिवर्जिजवद्राजन् सम्पायसमुत्तमम् ॥ ५६ ॥
ततो मूलफलपायं पायसं मधुसर्पिका । आस्तौके भोजयेद्दिज्ञान्
दद्याच्चैव गुर्डादनम् ॥ ५७ ॥ अपूपैश्चैव पूषेय मोदलीय समन्वितम् ।
सभापर्वणि राजेन्द्र हविष्यं भोजयेद्दिज्ञान् ॥ ५८ ॥ आरण्यके
मूलफलैस्तपेयैर्दिज्ञानमाह । अरणीपर्वे चासाद्य जलकुम्भं
प्रदापयेत् ॥ ५९ ॥ तपेणानि च सुखानि धान्यमूलफलानि च ।
सर्वकामगुणोपेतं विप्रेभ्योऽन्नं प्रदापयेत् ॥ ६० ॥ विराटपर्वणि
तथा वासांसि विविधानि च । उद्योगे भरतयेष्ठ सर्वकामगुणा-
न्वितम् ॥ ६१ ॥ भोजनं भोजयेद्दिज्ञान् गन्धमात्यैरलङ्कृतान् ।

भीष्मपर्वणि राजेभ्य दद्यात् दानमनुत्तमम् ॥ ६२ ॥ ततः सर्वगुणी-
 येतमम् दद्यात् सुसंस्कृतम् । शौण्डिपर्वणि विप्रेभ्यो भोजनं चर-
 माहितम् ॥ ६३ ॥ अथाथ देवा राजेभ्य चाध्यात्मिकवरास्तथा ।
 अथपर्वण्यपि तथा भोजनं सर्वकामिकम् ॥ ६४ ॥ विप्रेभ्यः संस्कृतं
 कथञ्च दद्यात् संयतमानसः । अथपर्वणि राजेभ्य कीदृशैः वस्तुहो-
 द्यैः ॥ ६५ ॥ समूहैस्तपेणैवैव सर्वमथं प्रदापयेत् । महापर्वण्यपि
 तथा मुनिभिः प्रदापयेत् ॥ ६६ ॥ श्रौण्डिपर्वणि तथा राजैस्तपस्वीभ्यः
 द्वितीयमानम् । सुतोष्यं पुरस्ताच्च ऐषीके दापयेत् पनः ॥ ६७ ॥
 ततः सर्वगुणीयेतमम् दद्यात् सुसंस्कृतम् । शान्तिपर्वण्यपि तथा
 हविषं भोजयेद्भिजान् ॥ ६८ ॥ पाण्डिमेधिकं समामाद्य भोजनं
 सर्वकामिकम् । तथाचमनिवामे तु हविषं भोजयेद्भिजान् ॥ ६९ ॥
 यौसलि सर्वगुणिकं गन्धमास्थानुत्तमम् । महाप्रस्थानिके तद्वत्
 सर्वकाममुत्तमम् ॥ ७० ॥ स्वर्गपर्वण्यपि तथा हविषं भोजये-
 द्भिजान् । हरिश्चन्द्रममात्रौ तु सहस्रं भोजयेद्भिजान् ॥ ७१ ॥
 गामिकां निष्कर्मयुक्तां ब्राह्मणाय निवेदयेत् । तदर्थेनाऽपि तस्या
 हरिश्चन्द्रपि पाधिह ॥ ७२ ॥ सर्वपर्वममात्रौ तु पठे वै विच-
 क्षणः । सुदर्शनं च संयुक्तं वाचकाच्च निवेदयेत् ॥ ७३ ॥ हरि-
 वंशे पर्वणि च पायसं तत्र भोजयेत् । पायसे पायसे राजन्
 वसावह्वरतपम ॥ ७४ ॥ समाप्य सर्वाः प्रवतः संज्ञिताः पासा-
 कोविदः । शुभे दिशि निवेद्याच्च चौमस्त्राभिभवेत् ॥ ७५ ॥ शुक्ला-
 च्चरधरः सग्रीवो मुचिर्भूता स्वसंज्ञितः । यश्चेत्यत यथाव्यासं तन्म-
 भायैः पृथक् पृथक् ॥ ७६ ॥ संज्ञितापस्तकाद्यजन् प्रवतः सुष-
 माहितः । भग्नौ क्षौभैश्च प्रयेद्य कामैश्च विविधैः शुभैः ॥ ७७ ॥
 शिरस्थश्च सुवर्णश्च दक्षिणामय दापयेत् । दशताः कीनयेत् सर्वा
 जवनादायणी तथा ॥ ७८ ॥ ततो गन्धैश्च मास्यैश्च स्वसंज्ञित
 देहोत्तमान् । तपयेद्भिजिष्यैः कामैश्चानैश्चोक्तावचैस्तथा ॥ ७९ ॥

प्रतिरात्रस्य ब्रह्मस्य फलं प्राप्नोति मानवः । प्राप्नुवाच्च क्रतुफलं
 तथा पर्वाणि पर्वाणि ॥ ८० ॥ वाचको भरतसेष्ठ व्यक्ताश्वरपदशरः ।
 भविष्यं आपद्येहिहान् भारतं भरतर्षभ ॥ ८१ ॥ मुक्तवत्सु दिक्के-
 न्द्रेषु वञ्चावत् संप्रदापयेत् । वाचकं भरतसेष्ठ भोजविज्ञा स्वर्ग-
 कृतम् ॥ ८२ ॥ वाचके परितुष्टे तु शुभा प्रीतिरनुत्तमा । ब्राह्म-
 णेषु तु तुष्टेषु प्रसन्नाः सर्वदेवताः ॥ ८३ ॥ ततो हि भरतं कार्यं
 हिजानां भरतर्षभ । सर्वकामैर्यथान्यथं साधुभिश्च पूज्यन्विषैः
 ॥ ८४ ॥ इत्येष विधिरुद्धिष्टो मया ते दिपदां वर । सहस्रानेन
 वै भावं यथा त्वं परिपच्छसि ॥ ८५ ॥ भारतश्रवणे राजन्
 पारणे च नृपोत्तम । सदा यद्वता भावं श्रेयस्तु परमिच्छता
 ॥ ८६ ॥ भारतं शृणुयाद्वित्यं भारतं परिकीर्तयेत् । भारतं
 भवने यस्य तस्य हस्तगतो ह्ययः ॥ ८७ ॥ भारतं पावनं पुण्यं
 भारते विविधाः कथाः । भारतं सेव्यते देवैर्भारतं परमं पदम्
 ॥ ८८ ॥ भारतं सर्वपाप्माणामुत्तमं भरतर्षभ । भारतात् प्राप्यते
 मोक्षस्तत्त्वमेतद्वृद्धवीमि ते ॥ ८९ ॥ महाभारतमाख्यानं चित्तिं
 गाञ्च सरस्वतीम् । ब्राह्मणान् केशवश्चैव कीर्तयन्नावसीदति ॥ ९० ॥
 वेदे रामायणे पण्डे भारते भरतर्षभ । आदौ चान्ते च मध्ये च
 हरिः सर्वत्र गीयते ॥ ९१ ॥ यत्र विष्णुकथा दिव्याः श्रुतवश
 समातनाः । तत् श्रोतव्यं मनुष्येण परं पदमिहेच्छताम् ॥ ९२ ॥
 एतत् पवित्रं परममेतदर्थमनिर्णयम् । एतत् सर्वगुणोपेतं श्रोतव्यं
 भूतिमिच्छताम् ॥ ९३ ॥ काविकं वाचिकञ्चैव मनसा समुपार्जितम् ।
 तत् सर्वं नाशमायाति तमः सूर्योदये यथा ॥ ९४ ॥ षष्ठादश-
 पुराणानां श्रवणाद्यत् फलं लभेत् । तत् फलं समवाप्नोति वैष्णवो
 नात्र संशयः ॥ ९५ ॥ स्त्रियव परुषाद्येव वैष्णवं पदमाप्नुयुः ।
 स्त्रीभिश्च पुत्रकामाभिः श्रोतव्यं वैष्णवं ययः ॥ ९६ ॥ दक्षिणा-
 नात्र देशा ये निष्कृयश्च रावर्षाकम् । रावकाश्च यथाशक्त्वा यथोक्तं

प्रसन्नचित्तता ॥ ८७ ॥ सर्वमृदोश्च कविर्वा गतमां तत्त्वसं-
 स्तुताम् । वाचकाश्च च दद्यादि पात्रानः श्रेयमिच्छता ॥ ८८ ॥
 यत्कदाचिद् दद्याच्च पुण्यो वै भरतर्षभ । कर्त्तव्यमरणं दद्यात्
 दानञ्चैव विधेयम् ॥ ८९ ॥ भूमिदानं समानद्यात् वाचकाय नरा-
 क्षिप । भूमिदानमयं दानं न भूतं न भविष्यति ॥ ९० ॥ मृणोति
 यावदीदृषि सततश्चैव को नरः । सर्वपापविनिर्मुक्ती वैद्याश्च पद-
 माङ्गुवात् ॥ ९१ ॥ पितृमुद्धरते सर्वानेकादयः समस्तुवान् । पात्रानां
 समुत्पन्नैव स्त्रियश्च नरतर्षभ ॥ ९२ ॥ दद्याच्चैव कोमोऽपि
 कर्त्तव्योऽयं नराक्षिप । इदं मया तवायं च पीकं सर्वं नरर्षभ
 ॥ ९३ ॥ य इदं मृणुवाङ्मुखा महाभारतमादित । अङ्गुहा
 मुद्धतल्यौ च सरापस्तवकारक । यपि पात्रानामयानिश्च योऽपि
 पापात् प्रमुच्यते ॥ ९४ ॥ विभूय सर्वपापानि तमोमीव दिवा-
 करः । मोदते विष्णुलोके स विष्णुतन्वाय संभवः ॥ ९५ ॥

इति स्वर्गारोहणविषयेषु सर्वपापानुकीर्तने

पञ्चमः अध्यायः ॥ ५ ॥

इति महामारतमोहाया समाप्तम् ।

